

વર્ષ ૨૦ હું
સંખ્યાક
૨૨૬-૨૩૨

વિવિધ ગ્રંથમાલા

સં ૧૯૮૬
કારતકથી
મહા

વાર્ષિક ર. ૪) પાકાં પૂઠાં ૫) ચો. માફ.
તંત્રી કિશુ-અખંડાનંદ.

શુભસંગ્રહ-ભાગ છઠ્ઠો (ઉપયોગી ૧૫૯ લેખો)

વાંચનાર લાઘબહેનાને સૂચના:-
ઉપયોગી પુસ્તકો અને લેખો ખ્યાનપૂર્વક વાંચવા-
વિચારવા ઉપરાંત બીજાં મનુષ્યો પણ તે વાંચે
અથવા સાંભળે તેમ કરશો; તો તેથી
પણ તમને લાભજ થશે.

પ્રસિદ્ધિસ્થાન-સસ્તુ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય

અમદાવાદ
બાદપાસે

છુટક મુદ્રા ૧૧૧, પો. ૧૫૬

ગુંવર્ડ-૨
અલબાદેવી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૩૧૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શુભસંગ્રહ-૬

વિષય ૯

“વિવિધ અંશમાળા” અંક ૨૨૯ થી ૨૩૨, વર્ષ ૨૦ મું-૧૯૮૬

શુભસંગ્રહ-ભાગ છઠ્ઠો

(ઉપયોગી ૧૫૯ લેખો)

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
સંપાદક અને પ્રકાશક, ભિક્ષુ-અખંડાનંદ
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

૫૪ ૬૯૬, પ્રત ૪૫૦૦, પ્રસિદ્ધિ આવણી-૧૯૮૬
મૂલ્ય ૧૧૧૧, પો. જી. ૬૬

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ડૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૫૬

૯

“સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય” ડૉ. રાયખડ-અમદાવાદ.
લિશ્તુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

સુધારા વધારા સાથે નવી-ત્રીજી આવૃત્તિ માત્ર ૩૥ માં

શ્રી તુલસીકૃત રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

મૂળ દોહા ચોપાઈ-આવા ગુજરાતી અક્ષરમાં છે.

ગુજરાતી અનુવાદ-આવા ગુજરાતી અક્ષરમાં દોઈ

આગલી આવૃત્તિ કરતાં સુધારો પણ પુષ્કળ થયો છે.

પૂઠાં પાકાં, કાગળ એન્ટિક સ્વદેશી મળ્યૂત

પૃષ્ઠ ૧૩૫૨, કદ ૬૥૫×૧૦ અને ચિત્ર ૩૨ છે.

રામાયણસંબંધી મહત્ત્વના લેખો આગલી આવૃત્તિમાં

આવેલા, તે ઉપરાંત આમાં ૧૧ નો ઉમેરો થયો છે.

મૂલ્ય આગલી આવૃત્તિનું રૂ. ૬) હતું; તે આ આવૃત્તિનું રૂ. ૫)

આવત; પણ સર્વ પ્રકારનો વહિવટી ખર્ચ નહિ ચઢવાથી

માત્ર ૩૥ આનું છે. અને બે ભાગમાં બંધાવેલાના ૪) છે.

મુંબઈના કાર્યાલયમાં તથા અન્યત્ર ૦૥ વધુ લેશે.

ખાસ કિંદાચિત્ર-આવતી દિવાળી સુધી બધે ૦૥ આછા છે. વળી

૨૫ પ્રત લેવાથી અમદાવાદ ને મુંબઈમાં બીજા ૬૧ ટકા કપાશે.

ભિક્ષુની એક ભિક્ષા

આ આવૃત્તિ પુષ્કળ સંશોધનપૂર્વક છપાવાથી એમાંનો અનુવાદ આગળ કરતાં વિશેષ સરળ, સ્પષ્ટ અને ભાવવાહી થયો છે; તથા મૂલ્ય પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ માત્ર ૩૥ અને તરત માટે ૩) છે. માટે આગલી આવૃત્તિ લીધી હોય તેઓ પણ બનતાં સુધી આ આવૃત્તિ લે; અને આગલી પ્રત કોઈ ચોગ્ય સંજ્ઞાન કે પુસ્તકાલયને ભેટ કિંવા દાન આપીને, અથવા તો વાંચવા ઈચ્છે તેને તેને આપતા રહીને ઉત્તમ ધર્મનીતિ પ્રચારવાનો પરાંપકાર એવી સાત્ત્વિક રીતે કરે, કે જથી ઈષ્ટકૃપા થઈ સાચો સ્વાર્થ પણ સધાય. આશા છે કે સંજ્ઞાનો આ ભિક્ષા આપશે. ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

પ્રકાશકનું નિવેદન

શુભસંગ્રહનો આ છઠ્ઠો ભાગ, વિવિધ ગ્રંથમાળાના સળંગ અંક ૨૨૯ થી ૨૩૨ તરીકે અને વીસમા વર્ષના (સં. ૧૯૮૬ ના) ૧ થી ૪ અંકતરીકે નીકળે છે.

આગલા ભાગોની જેમ આમાં પણ પ્રત્યેક લેખ સાથે તેના લેખકનું, તથા જેમાંથી તે લેખ લેવાયો હોય તેનું નામ બનતાં સુધી અપાયું છે. અહીં તે તે સર્વ લેખકો, તેના સંપાદકો અને પ્રકાશકોનો ઉપકાર માની વિશેષમાં જણાવવાનું કે, આ લેખોમાં કાંઈ ઉપકારકતા જણાય તો તેનું મુખ્ય કારણ પરમાત્માની કૃપા હોઈને યશના અધિકારી તે તે લેખક અને પ્રકાશકાદિ સન્નનો છે.

આવા સંગ્રહોમાંની કોઈ ઔષધિ કે બીજી કોઈ બાબતમાટે કોઈને કાંઈ ભૂલચૂક જેવું અથવા વધુ પૂછવા જેવું જણાય તો તે વિષે અત્ર તરફ નહિ લખતાં તેના લેખકને પૂછવું; અને લેખકના ઠામ-ઠેકાણા વિષે, તે લેખ પ્રથમ છપાયો હોય તેના સંપાદકને પૂછવું.

આ સંસ્થા તરફનાં આવાં તેમજ બીજાં પુસ્તકોમાંના દરેકે દરેક વિચાર સાથે આ સેવકને એકમત સમજવાનો નથી, તેમ સંમત કે અસંમત વિચારો વિષે લખાપટ્ટી કે વાદવિવાદ તેનાથી બને તેમ નથી. અલ્પમતિ પ્રમાણે એકંદરે હિતાવહ જણાય તે પ્રસિદ્ધ કરવું, એ તેનું ધોરણ છે. વળી કોઈ બાબત કોઈને વધારે ગમે, કોઈને ઓછી ગમે અને કોઈને જરાય ન ગમે, તો તે પણ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે ગમવા ન ગમવાનો આધાર તે તે મનુષ્યની પોતાની સ્થિતિ, પ્રકૃતિ અને સમજણ ઉપર પણ રહે છે.

જે સન્નનોને આમાં અગત્યની ભૂલચૂક જણાય તેઓ તે યોગ્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલશે, તો તે યથામતિ પાઠકોની જાણમાં લવાશે. આપણુ સુદ ૫-૧૯૮૬

લિલ્લુ-અખંડાનંદ

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૨	મેળવડા	મેળાવડા
૮	૨૯	આગન	અગ્નિ
૧૦	૭	પુસ્તકોમાં	પુસ્તકોમાં
૩૯	૨૫	ઘતનું	ધૂતનું
૪૫	૨૨	સાને મહા-	સૌને મહા-
૪૫	૨૩	સા પોતાના	સૌ પોતાના
૪૭	૨	૧૪	૧૩
૬૨	૧૪	પરિપૂર્તિને	પરિપૂર્તિને
૬૬	૪	રાજનૈતક	રાજનૈતિક
૬૭	૫	અન્ને	આન્ને

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮૬	૩૧	અમતંપદ	અમતપદં
૧૧૪	૨૭	ભવન	ભવનપર
૧૧૭	૨૨	છાનનનેવાલે	છાનનેવાલે
૧૨૦	૨૫	કે હરિ-છાલા	કેહરિ-છાલા
૧૨૦	૩૦	ચઢિ બાહન	ચઢિ નિજ બાહન
૧૨૧	૮	લાગ	લાજ
૧૨૧	૩૬	બિવન	બિધન
૧૨૬	૨૮-૨૯	યુનિવર્સિટિના	યુનિવર્સિટિના
૧૩૧	૩૦	ગચ્છેતાં	ગચ્છેતાં
૧૮૭	૨૯	કે દારા	દારા
૨૦૦	૩૭	ગ્યારહ	ગ્યારહ
૨૧૮	૨૭	પંદરના	પંદર
૨૨૦	૨૦	દેશકળમાં	દેશકાળમાં
૨૩૪	૩૦	તેજ બળનેજ	તેજબળનેજ
૨૬૦	૧	ફઠ્ઠા	ફઠ્ઠા
૨૬૦	૨૬	ખાડુ	ખાંડી
૨૭૭	૧૧	દરદોમાંમાંથી	દરદોમાંથી
૨૭૮	૫	અસણીનાં	સસણીનાં
૨૮૩	૧૯	નિધંદુ, રતનાકર	નિધંદુ રતનાકર
૨૮૪	૧૪	બરાબર ૨	બેર બરાબર
૨૯૨	૩	કાશ્યપ,	કાશ્યપ
૩૦૩	૮	પશ્ચિમોતાનાસાન	પશ્ચિમોતાનાસન
૩૦૫	૧	પાપૈયાંના	પપૈયાંના
૩૦૫	૨	પાપૈયાંના	પપૈયાંના
૩૦૯	૧૪	જમી	જમા (એકડું)
૩૧૪	૩૬	કેટલાક	કેટલા
૩૪૪	૨૧	કેટલું	કેટલી
૩૯૯	૧૮	ધવધનાં	ધવધનાં (ધાવડીનાં)
૪૦૨	૨	તેઓ લખે છે કે	તેઓની ટીપણીમાં લખ્યું છે કે
૪૨૫	૩૦	આર યહી	ઔર યહી
૪૬૪	૨૩	જમન	જર્મન
૪૬૫	૩૬	દોન	દોનોં
૪૭૩	૧૬	લેશમાત્ર મી	લેશમાત્ર બી
૫૭૦	૨	બને	બમે
૫૭૦	૪	મુનિ-મુંદરી	મનિ-મુંદરી
૬૦૧	૨૨	૧૯૦૮	૧૬૦૮
૬૧૭	૧૩	વ્યાપાશ્રિત્ય	વ્યપાશ્રિત્ય
૬૨૭	૧૧	શુમા	શુમા

રામાયણનું મહત્ત્વ

સૈયદ કાસીમઅલી “સાહિત્યાલંકાર” લખે છે કે—

અમારા મહાન આચાર્યોએ પ્રાચીનકાળમાં જે મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ રચ્યા હતા, તેમાં રામાયણ એક અબૂતપૂર્વ ગ્રંથ છે. એની રચના થયે હજારો વર્ષ વીતવા છતાં હજી પણ ભારતવર્ષમાં મહેલોથી તે ઝૂંપડીઓ સુધીમાં એની પૂજન, પાઠ અને આરતી થાય છે; અને તે એટલા માટે થાય છે કે આ ગ્રંથ અનેક પ્રકારનાં ઉપદેશરત્નોથી ભરપૂર છે. એમાંનો પ્રત્યેક શબ્દ મનોહરતાના અને ગૂઢાર્થના સંચામાં ઢાળેલો છે; તેથીજ તે પોતાનું અનેક જવેરાત સંસારમાં સર્વત્ર દર્શાવી રહ્યો છે.

એમાં સ્ત્રીસમાજની પવિત્રતા, શક્તિ અને મહાનતા વિશે જેવો પ્રકાશ સમાવેલો છે; તેવો પ્રકાશ બીજા કોઈ ગ્રંથમાં નથી દેખાતો. x x નથી તો આવા ઉચ્ચ આદર્શવાળી શિક્ષા બાઇબલ, તૌરેત, કુરાન ઇત્યાદિ કોઈ ધર્મગ્રંથમાં મળતી; કે નથી એ ગ્રંથોમાં સ્ત્રીજાતિ માટે આટલો સુંદર અને સુદૃઢ ધર્મમાર્ગ મુકરર કરેલો.

રામાયણ ઉપર હું એટલાજ માટે પ્રેમ રાખું છું અને મેં મારી કામના કેટલાય વિવાહોમાં કન્યાઓને રામાયણ ગ્રંથ દહેજમાં આપીને તેઓ પ્રત્યે તે મહત્તાનો સંકેત અથવા ઇસારો કર્યો છે, કે જેથી તે પતિવ્રત ધર્મની અનુગામિની થઇને સ્ત્રીજાતિની મહાનતા માટે ગર્વ રાખે. (અર્થાત્ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીજાતિ સહયુક્ષોમાં ચઢી-આતી હોવામાં પોતાનું ગૌરવ સમજે.) આથી કરીને મારી જ્ઞાતિએ તો મને કલંકિત કરવાનું બીડું ઉઠાવેલું; પરંતુ મેં તો સ્પષ્ટ કહી દીધું કે, રામાયણ કાંઈ માત્ર હિંદુ સમાજનો ગ્રંથ નથી. એ તો સમસ્ત માનવસમાજની સંપત્તિ છે.

x x x x

રામાયણના ભાવોની વ્યાપકતામાં તક્લીન થવું અને સર્વ પ્રકારે તે મુજબ વર્તવું, એજ તેની સાચી પૂજા છે. વર્તમાન સમયમાં પશ્ચિમની સભ્યતાએ ભારતીય આદર્શની ભવ્યતાને ટાળવાબૂંસવામાં કસર નથી રાખી; અને તેથી અમારી નૈતિક શક્તિ, પ્રાયઃ બધાંજ ધર્મ-કાર્યોને માટે ક્ષીણ થતી ચાલી છે. વળી એણે તલાક, પુનર્વિવાહ તથા સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની હીલચાલવડે ‘પાતિવ્રત-ધર્મ’ની શ્રેષ્ઠ ભાવના ઉપર પણ કુહાડો માર્યો છે. વળી એમાં પણ સંદેહ નથી કે, પુરુષસમાજે એ બાબત તરફ એટલી ઉદાસીનતા બતાવી છે કે જેથી સ્ત્રીસમાજની ક્રાંતિમાં પાશ્ચાત્ય સભ્યતા હજી પણ પોતાનો બૂરો પ્રભાવ નાખી રહી છે.

x x x x

છેવટે મને પૂર્ણ આશા છે કે હિંદુ, મુસલમાન, ઇસાઇ આદિ

સર્વ ધર્માવલંબીઓ આ ‘પાતિવ્રત-ધર્મ’નું મનન કરીને એના પ્રચાર-માં સહાયક થવા માટે પોતાની વિખરાયેલી શક્તિઓને એકત્ર કરશે; માતૃશક્તિની અખંડ જ્યોતિ પાછી એક વાર જગતને પોતાના દિવ્ય પ્રકાશથી ચકિત કરી દેશે; અને માનવજીવન કૃતકૃત્ય થઇ રહેશે!

x

x

x

x

શ્રી. પ્રજવલ્લભજી લખે છે કે:—અવસ્ય કોઇ અતિ શુભ મુહૂર્તમાં શ્રીગોસ્વામી તુલસીદાસજીએ રામચરિત-માનસની રચના આરંભી હતી. વળી જણાય છે કે, હંસવાહિની વીણાપાણિ માતા સરસ્વતીને એ સમયે પૂરો અવકાશ હતો. માતા નચિંત હતી; પ્રપ્રુક્ષિત અને આનંદોન્મત્ત હતી; કવિતા-કલાપની લહેરો તેના હૃદયસરોવરમાં ખૂબ લહેરાઇ રહી હતી; નવે રસની રેલ તેના હૃદયમાં રેલાઇ રહી હતી; તાન-તરંગથી વીણા ઝંકારિત થઇ રહી હતી; માતા પોતેજ ગાઇ રહી હતી, બગ્ગવી રહી હતી અને આલાપી રહી હતી; એવામાં ભક્તવત્સલ ભગવાને પરમ ભક્ત ગોસ્વામીજીનો કાન્ય-રચના તરફ ઝુકાવ જોઇને સરસ્વતી મૈયાને આજ્ઞા કરી; એટલે તરતજ ગોસ્વામીજીના ‘હિર-અન્નિર’માં આવીને માતા સ્વતંત્રપણે સ્વચ્છંદ નાચવા લાગી, અથવા કહો કે લીલામય ભગવાનજી તેમના હૃદય-કમળમાં વાણીને નચાવવા લાગ્યા!

x

x

x

x

કવિ, જ્ઞાની, વિજ્ઞાની, ભક્ત, રસિક, જિજ્ઞાસુ બધાજ એની પાસે આવી અભીપ્ત પદાર્થ પામે છે અને કૃતાર્થ થઇ રહે છે. શ્રી ગોસ્વામીજીએ તો આ અમૂલ્ય ગાથાની રચના ‘સ્વાંતઃસુખાચ’ કરી હતી. પરંતુ એમાં પોતે એવા સફળ થયા કે આજે આ ગ્રંથરત્ન કરોડો સંતમ્મ હૃદયોને સુખશાંતિ આપી રહ્યો છે. તે કેટલાય ભૂંડ્યા ભટક્યા મનુષ્યોને સન્માર્ગ પર લાવી રહ્યો છે; સાધકોને સિદ્ધિ આપે છે; ફકીરોને તેમના ‘મંજિલે-મકસૂદ’ની (યથેચ્છ પદાર્થની) પ્રાપ્તિ કરાવે છે; વ્યથિત હૃદયને શીતલ કરે છે; અને વિમુખોને સન્મુખ કરે છે.

x

x

x

x

મદ્રાસના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન શિવસ્વામી ઐયર કહે છે કે:—“અમારું રાજ્ય છિનવી લેવાય, ઐશ્વર્ય ધૂળમાં મળી જાય, વિલવ પદ્મલિત થાય, સમસ્ત સંપત્તિ લૂંટી લેવાય, ટુંકમાં અમે સર્વ પ્રકારે નિર્બળ બની જઇએ અને સર્વસ્વ ગુમાવી બેસીએ; તોપણ જો અમારાં રામાયણ અને મહાભારત જેવાં અલૌકિક રત્ન સુરક્ષિત રહી શકે, તો અમે નિઃસત્ત્વ થવાના નહિ.

સાહિત્યરત્ન પંડિત અયોધ્યાસિંહજી “હરિઓધ” કહે છે કે:—વાસ્તવમાં વાત એ છે કે, જાતિની સંસ્કૃતિજ તેનું જીવન-સર્વસ્વ હોય છે. કોઈપણ જાતિ પોતાની સંસ્કૃતિ ખોઇને જીવતી

રહી શકતી નથી. આ સંસ્કૃતિજ એવી આધારશિલા (આધાર-ભૂત પાયો) છે કે જેના ઉપર જાતિજીવનનો વિશાલ આસાદ નિર્મિત થાય છે. (મહેલ બંધાય છે.) જે દિવસે આ આધારશિલા (પાયો) હાલી ઉઠશે-ખસી જશે, તે દિવસે એ મહેલ-ગમે તેટલો મજબૂત અને વિશાળ હશે તોપણ-જરૂર તૂટી પડવાનો.

રામાયણ અને મહાભારતની પવિત્ર સંસ્કૃતિના બળથી હિંદુ-ધર્મ આજ સુધી જીવે છે. કવિકુલપુંગવ વાલ્મીકિની મહિમામયી કલમ જે પ્રમાણે આ આર્ય સંસ્કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરીને ધન્ય થઇ છે; તે પ્રમાણે ગોસ્વામી તુલસીદાસની પણ કલામયી કવિતામાં એ આર્ય સંસ્કૃતિનો અલૌકિક ચમત્કાર દેખાય છે.

શ્રી. પં. રામનરેશજી ત્રિપાઠી લખે છે કે:-આજથી ત્રણસો વર્ષ પહેલાં તુલસીદાસજી મધુપે સંસ્કૃત ભાષાનાં અનેક રામાયણ, પુરાણ, કાવ્ય, ઇતિહાસ, નાટક, સ્મૃતિ, ઉપનિષદ અને સંહિતાજી અત્યંત સુંદર ફૂલોનો મધુર રસ એકત્ર કરીને રામચરિતમાનસ(તુલસીકૃત રામાયણ)જી જે મધ તૈયાર કર્યું હતું, તે હજી સુધી આર્ય-હિંદુઓને ઘેરઘેર મોજૂદ છે; અને તે જેટલું પણ જૂનું થતું ચાલે છે તેટલો તેનો સ્વાદ અધિક મધુર થતો ચાલે છે. મધ જેમ અનેક શારીરિક વ્યાધિઓ ટાળવામાં ઔષધિઓને સહાયતા આપે છે; તેમ રામચરિતમાનસજી મધુ અનેક માનસિક વ્યાધિઓ ટાળવામાં સહાયક થાય છે. (આ રામાયણજી મધનું મહત્ત્વ એ ઉપરથી પણ સમજી શકાશે કે તે સાડાત્રણસો વર્ષ જેટલું જૂનું છે; અને) એમાંના એકમાત્ર અયોધ્યાકાંડનીજ રચનામાં તુલસીદાસજીએ દોઢસોથી અધિક સંસ્કૃત ગ્રંથોનો રસ ગ્રહણ કર્યો છે.

સંસ્કૃતના બધા ગ્રંથ તુલસીદાસજીને કંઠસ્થ હતા? અમે જેટલા પણ ઉંડા ઉત્તરોએ છીએ, તેટલા આ અદ્વિતીય રામાયણની અદ્ભુત પ્રતિભા જોઈને ચકિત થઈએ છીએ. સંસ્કૃતજી નંદનકાનનમાં વિચરણ કરીને તુલસીદાસજી જમરે સમસ્ત ફૂલોનો રસ લઈ જે મહામિષ્ટ અને અતિ હિતાવહ મધ તૈયાર કરી હિંદુ-જાતિને દાન કર્યું છે તેની તુલના સંસારના કોઈપણ દાન સાથે થઈ શકે નહિ.

ચિંતામણી વિ. વૈદ્ય કહે છે કે-“કાવ્યનાં બંને અંગ-કવિ અને નાયક-ની બાબતમાં રામાયણની બરાબરી કરે તેવો કોઈપણ ગ્રંથ કોઈપણ દેશમાં મળી આવશે નહિ. રામચંદ્ર સરખો અલૌકિક “સામર્થ્ય” તથા ઉદાત્ત નીતિવાળો અન્ય કોઈ પણ પુરુષ જગત-

“ભરના ઇતિહાસમાં દષ્ટિએ પડતો નથી; તેમ મહર્ષિ વાલ્મીકિના “જેવી પ્રતિભા તથા ઉચ્ચ કલ્પનાવાળો કવિ પણ કોઈ જણાતો નથી. હોમર તથા વર્જિલ નામના પ્રાચીન કવિઓના “ઇલિયડ” તથા “ઈનીડ” ગ્રંથો અને મિલ્ટન કવિનો “પેરડાઈઝ લોસ્ટ” પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઉત્તમ ગણાય છે; પરંતુ એ બધા ગ્રંથો કરતાં “રામાયણ ક્રેટલી બધી શ્રેષ્ઠ છે ! કદાચ કોઈ કાવ્યશક્તિમાં હોમર “વગેરેને વાલ્મીકિની બરોબરીએ બેસાડે; બાકી તેઓના કાવ્યનાયકો “અકિલિસ વગેરે નીતિની દષ્ટિએ તો રામાયણના રામચંદ્રાદિ કરતાં “અતિશય ઉતરતા છે. સારાંશ કે, રામાયણમાટે આર્યલોકો જે “અભિમાન ધરાવે છે તે યોગ્યજ છે.”

સંતરામ શર્મા કહે છે કે—“રામાયણ એ કહેવામાં તો એક “મહારાજનું જીવનચરિત્ર છે; પરંતુ વાસ્તવમાં તો એ ગ્રંથ આ “સંસારના મળને નાશ કરનારા અસિદ્ધ છે. એ અધકારમાં પ્રકાશ-“રૂપ છે; સ્ત્રિઓનો ધર્મ છે; પુરુષોનું પૌરુષ છે; બ્રાહ્મણોનું બ્રહ્મતેજ છે; ક્ષત્રિયોનો ક્ષાત્રધર્મ છે; વૈશ્યોનું ધન છે; શૂદ્રોનો ધર્મ છે; “અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરનારાં નરનારિઓનો સુખદીપક છે. “એ ગ્રંથરૂપી તેજસ્વી દીપકને હાથમાં રાખીને પુરુષ જો જોઈ “સંભાળીને ચાલે, તો તે જીવનયુદ્ધમાં કદી પણ હારવાનો નહિ... “જગતનો ઇતિહાસ વાંચનારા કહે છે કે, વેદોનો પ્રચાર હદી જવા “પછી જો કોઈ પણ રસાયણે હિંદુજાતિને જીવતી રાખી હોય, તો “તે આ રામાયણ છે. એનાજ બળથી હિંદુ નારીઓમાં સતીત્વનું “અને હિંદુ નરોમાં બલિદાન કરવાનું સાહસ રહ્યું છે.”

મી. ગ્રેફ્ટ કહે છે કે—“રામાયણને વાંચીને અમે કંઈકના “કંઈક બની રહીએ છીએ. અમારામાં ઉંચા ઉંચા ખ્યાલ પેદા થઈ “જાય છે, અને તે સદ્ગુણો કે જે મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટતાના ભૂષણરૂપ છે; “તે અમારી સામે આવી ખડા થઈ જાય છે. સત્યાચરણ, પુત્રાની “ભક્તિ, પતિવ્રતાધર્મ, પતિકર્તવ્ય, પિતામાતાનો સ્નેહ, વિનય, “ધીરજ, દયા—સારાંશ કે માનુષી ગુણોનું એવું ચિત્ર કયું છે કે જેનું “યથાર્થરૂપ કવિએ ચોતાની જાદુભરી કલમવડે આમાં નથી આલેખ્યું?”

સાહિત્યસમ્રાટ બ્રહ્મચંદ્ર કહે છે કે—“રામાયણથી “ભારતવર્ષનો સ્વાર્થપરાયણતાનો દોષ જેટલો દૂર થયો છે; તેટલો “કોઈ પણ નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, સમાજસુધારક, રાજપુરુષ કે “રાજાથી પણ દૂર થયો નથી.”

સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે—“રામાયણ, એ જગતમાં “જેનો જેટો મળતો નથી એવો અનન્ય સાહિત્યગ્રંથ છે.”

પ્રીતિ કરે રામાયણ માર્હી, તેહી સમ ભાગ્યવંત કોઝ નાહીં।

ગીતાજીનાં ગુણગાન

શ્રીમુખે પણ કહ્યું છે કે—

ગીતા મે હૃદયં પાર્થ ગીતા મે સારમુત્તમમ્ ।

ગીતા મે જ્ઞાનમત્યુગ્રં ગીતા મે જ્ઞાનમવ્યયમ્ ॥

ગીતા મે ચોત્તમં સ્થાનં ગીતા મે પરમં પદમ્ ।

ગીતા મે પરમં ગુહ્યં ગીતા મે પરમો ગુરુઃ ॥

“ગીતા માફં હૃદય છે; ગીતા મારો ઉત્તમ સાર છે; ગીતા માફં અતિ ઉગ્ર જ્ઞાન છે; ગીતા માફં અવિનાશી જ્ઞાન છે; ગીતા માફં ઉત્તમ સ્થાન છે; ગીતા માફં પરમ પદ છે; ગીતા માફં પરમ રહસ્ય છે અને ગીતા મારો પરમ ગુરુ છે.”

ભાધ પરમાનંદજી—“જો આર્ય સભ્યતાના મહાસાગરને (ધર્મ, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનને) એકાદ ગાગરમાં સમાયલો જોવો હોય તો તે ગીતામાં જોઈ શકાય છે. જો બીજાં બધાંયે શાસ્ત્રો નાશ પામ્યાં હોત અને માત્ર ગીતાજ રહી હોત, તોપણ આર્યજાતિના ગૌરવની સ્મૃતિ સંસારમાં ચાલુ રહેત. કેમકે અભારે પણ આર્ય સભ્યતા (આર્યોનું જ્ઞાનચારિત્ર-ધર્મનીતિ) એમાં એટલી સુરક્ષિત છે કે ગીતાનો પ્રચાર થવો અથવા નાશ થવો એ આર્ય ધર્મની વૃદ્ધિ અથવા નાશ થવા બરાબર છે. કોઈએ સાચું જ કહ્યું છે કે, “ગીતા એ તો વૈદિક ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષનું પાકેલું જ્ઞાનામૃતરૂપી ફળ છે.”

જો આપણે ગીતાએ શીખવેલો નિષ્કામ કર્મરૂપી તરવાનો જૂનર શીખીએ નહિ, તો આપણું બીજું બધું નકામું થઈ જાય છે.”

મહાત્મા માસવીયજી—“મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે, માનવ-જાતિના ઇતિહાસમાં સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અને અલૌકિક શક્તિસંપન્ન એકમાત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજ થઈ ગયા છે; અને સમસ્ત પૃથ્વીની ભાષાઓમાં એમની ભગવદ્ગીતા જેવા નાનકડા કદમાં આટલા બધા વિપુલ જ્ઞાનથી ભરેલો બીજો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી.”

“તે પુરુષ અને સ્ત્રી મહાભાગ્યશાળી છે, કે જેમને આ સંસારના અધિકારથી ભરેલા સાંકડા માર્ગમાં પ્રકાશ દર્શાવનાર આ નાનકડો પરંતુ અખૂટ તેલથી ભરેલો ધર્મપ્રદીપ પ્રાપ્ત થયો છે.”

“જોને આ ધર્મપ્રદીપ મળ્યો હોય, તેમનો એ પણ ધર્મ છે કે, તેઓ મનુષ્યમાત્રને આ પવિત્ર ગ્રંથનો લાભ આપવાનો પ્રત્યન કરે.”

“મારી અભિલાષા અને જગદાધાર જગદીશ્વરને પ્રાર્થના છે કે, હું મારા જીવનમાંજ એવા સમાચાર સાંભળું કે મોટામાં મોટા માણ-

સથી તે નાનામાં નાના સુધીના પ્રત્યેક હિંદુ સંતાનના ઘરમાં એક એક ભગવદ્ગીતાની પોથી ભગવાનની મૂર્તિની પેઠે ભાવભક્તિપૂર્વક રાખવામાં આવે છે; અને હું એ પણ સાંભળું કે, અન્યાન્ય ધર્મોને માનનારા આ દેશના તથા પૃથ્વીના સમસ્ત દેશોના નિવાસીઓમાં ભગવદ્ગીતાના પ્રચારનો તેની મહત્તાને લાયક, વિચારપૂર્ણ અને ભક્તિ, જ્ઞાન તથા ધનથી સારી રીતે સમર્થન કરાયેલો પ્રયત્ન થઈ ગયો છે. શ્રીકૃષ્ણ: પ્રસન્નોઽસ્તુ ।”

સાધુ ડી. એલ. વસવાણી:—“ગીતા ગ્રંથ એટલો અમૂલ્ય અને આધ્યાત્મિક ભાવોથી ભરેલો છે કે હું પરમાત્માને વારંવાર પ્રાર્થું છું કે, તે દયા કરીને એવી શક્તિ આપે કે જેથી હું મૃત્યુપર્યંત એ સંદેશ એકથી બીજા સ્થાનમાં પહોંચાડતો રહું.”

ડી. વી. શેષગિરિ અચર:—“હું ગીતાનો નિત્યપાઠ એટલા માટે કરું છું કે તે સંસારના સર્વ ધર્મોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વ છે; ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યોનું પૂર્ણ શાસ્ત્ર છે; સૌથી મહાન અવતારની વાણી છે; અને અમારા ધાર્મિક તથા સામાજિક જીવનના સર્વોત્તમ સાર છે.”

મહર્ષિ દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુર:—“પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક ગ્રંથો ભલેને ખૂબ ચમકે; પરંતુ અમારા આ નાનકડા દીપકનો પ્રકાશ તેથીયે વિશેષ ઝળકીને તેમને ઝાંખા પાડી દેશે.”

ડૉ. મેકનિકલ:—“હિંદના ધર્મમાં બુદ્ધિની પ્રખરતા, આચારની ઉત્કૃષ્ટતા અને ધાર્મિક ઉત્સાહનું અપૂર્વ મિશ્રણ ગીતા રજુ કરે છે.”

ડી. સી. કેશવાલુ પિલ્લે:—“આપણે આપણાં બાળકોને શરૂઆતથીજ ગીતાનો પાઠ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આપણી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે ગીતા સિવાય બીજા કોઈ શિક્ષક કે માર્ગદર્શકની જરૂર નથી.”

પ્રો. રંગાચાર્ય:—“હિંદુઓને સાંપ્રદાયિકતાથી રહિત એવું ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ આપવા માટે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાથી વધારે સારો બીજો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી. તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા સઘળા નૈતિક અને ધાર્મિક આદેશ પરમાત્માની આજ્ઞા છે.”

શ્રી. ભક્તરામજી શર્મા કહે છે કે:—“હાલમાં જે કોઈ એવી વસ્તુ હોય કે જેનો સર્વ લોકો સ્વીકાર કરી શકે, તે તે માત્ર ગીતા છે. વ્યાસમુનિએ ગીતાશાસ્ત્ર આ રૂપમાં રચીને હિંદુઓને એક અખંડ સૂત્રથી-તંતુથી બાંધી દીધા છે. જે આપણે ગીતા તરફ પૂરતું ધ્યાન આપીએ તે આજથીજ સંસારમાંનાં સમસ્ત વેરઝેર નાશ પામે.”

પંડિતવર શ્રીલક્ષ્મણજી શાસ્ત્રી:—“ગીતા માનવજીવનનું સર્વસ્વ છે; અસાર સંસારનો સાર છે; શાસ્ત્રસાગરનું નવનીત છે; ઉપનિષદોનું સત્ત્વ છે; અને સમસ્ત વેદોનો નિષ્કર્ષ છે.

ગૂઢ રહસ્યોને સરળ અને સુરસ લાખના થોડાક શબ્દોમાં પ્રકટ કરવાની અપૂર્વ શક્તિ શ્રીગીતાજીમાંજ છે; અને એમાં પણ અતિશયોક્તિ નથી કે, ગીતાજીના જેવું પુસ્તક પૃથ્વી ઉપર ન મૂતો ન મવિષ્યતિ અર્થાત્ થયું પણ નથી અને થશે પણ નહિ.”

વિલ્હેલ્મ ફાન હુમ્બોલ્ટ:—“સંસારમાં જેટલા ગ્રંથો છે તેમાંથી ક્યાંય પણ ભગવદ્ગીતા જેવા સૂક્ષ્મ અને ઉન્નત વિચારો મળતા નથી. મેં ગીતા વાંચી ત્યારથી હું વિધાતાનો સદાનો ઋણી થયો છું. કેમકે તેણેજ મને આ ગ્રંથનો પરિચય મેળવવા જીવતો રાખ્યો છે.”

મહેરબાબાજી:—“આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ સમસ્ત માનવજાતિ ઉપર ભગવદ્ગીતાનો ઘણો વધારે પ્રભાવ પડ્યો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હિંદુજાતિમાં જન્મવાથી ગીતાને લોકો હિંદુઓનોજ ધર્મગ્રંથ માને છે; પરંતુ વાસ્તવમાં આ ગ્રંથ સમસ્ત માનવજાતિનો છે. એમાં જે ઉપદેશ અપાયો છે તે માત્ર ભારતવર્ષ માટે નહિ, પરંતુ સમસ્ત જગત માટે છે. માનવજાતિ તેના ઉપદેશ પ્રમાણે આચરણ કરે એટલીજ વાર છે. પછી તો સમસ્ત માનવસમાજમાં અંધુત્વની સ્થાપના આપોઆપ થઈ જશે. જેઓ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણપુરુષ હોવામાં શંકા કરે છે, તેઓ જાણી-સમજીને એવું નથી કરતા. શ્રીકૃષ્ણ અવસ્ય ઈશ્વરના અવતાર હતા અને સ્વયં સદ્ગુરુ હતા તેથી તેમણે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભાવો અને ઉપદેશોની અમૃત-વર્ષાથી જગતને તરબોળ કરી દીધું છે.”

એફ. ટી. બ્રૂક્સ:—“શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ભારતવર્ષના બિન્ન-બિન્ન મતોને એકત્ર કરનારી દોરી તથા રાષ્ટ્રીય જીવનની અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રીય ધર્મગ્રંથનું સ્થાન લેવામાં જે જે નિયમોની આવશ્યકતા છે તે બધા શ્રીભગવદ્ગીતામાં મળે છે; એટલુંજ નહિ પણ તે ભાવી વિશ્વધર્મનો એક સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મગ્રંથ છે. ભારત-વર્ષના ઉજ્જવળ ભૂતકાળનું એ મહાન દાન એવું અસરકારક છે કે તે માનવજાતિનું એથીયે વધારે ઉજ્જવળ ભવિષ્ય નિર્માણ કરનાર થશે.”

શ્રીનિવાસરાવ કૌજલગી:—“ગીતા એ જ્ઞાનનો એવો રતનાકર સાગર છે કે જેમાં ડૂબકી લગાવીને પ્રત્યેક મનુષ્ય સિદ્ધાંતરૂપી અનેક બહુમૂલ્ય મુક્તામણિઓ કાઢી પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર તેમને પોતાના ગળાના હારરૂપ અને સ્વજીવનના અંગરૂપ બનાવી શકે તેમ છે.”

મહાન અકબરનો પ્રપૌત્ર “દારા શિકોહ” કહે છે કે:—“આ ગીતાગ્રંથ આનંદ આપનાર, સાચો માર્ગ દર્શાવનાર, અલ્પજ્ઞાનથી ભરપૂર, ઉંડા ભેદોને ખોલનાર, એકતાને દર્શાવનાર અને બધા જ્ઞાનીઓના શિરોમણિ મહર્ષિ વ્યાસજીએ રચેલો છે. એનાં પૂરતાં વખાણ કરવાની શક્તિ મારી જીભમાં અને કલમમાં નથી.”

સામાન્ય અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	દીનબંધુ	૧
૨	સાહેબપુરાણ	૭
૩	પારસમણિ	૧૧
૪	બહાદુર યુવાન વૌશિંગ્ટન... ..	૧૩
૫	એક સાચાબોલો ચોર	૧૪
૬	કાળી મા ને ગધાભાઈ	૧૫
૭	ઝારશાહીના વિનાશનું એક કરુણ દ્રશ્ય	૧૭
૮	જવાબામુખીના શિખરે બેઠેલું જગત	૨૦
૯	એક પરાપકાર મૂર્તિ ગાય... ..	૩૦
૧૦	રતનદેવ	૩૨
૧૧	શ્રીકૃષ્ણની ભવિષ્યવાણી-આંસુનો અભિષેક	૩૫
૧૨	“ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.” (કાવ્ય)	૪૬
૧૩	પદાણુ દાદુ દાતાર	૪૭
૧૪	હારાઓ	૫૨
૧૫	ધાર્મિક સંસ્થાઓનો સડો સાફ કરો.	૫૪
૧૬	ભારતવર્ષનું અદ્ભુત કલાચાતુર્ય... ..	૬૦
૧૭	રામાયણ અને તુલસીદાસજી વિષે ગાંધીજી	૬૩
૧૮	રશિયાની રમણીય પુરંગો... ..	૬૬
૧૯	અશોક અને તેનાં ધાર્મિક મંથનો	૭૨
૨૦	વામભાગીઓએ કરેલી વ્યભિચારની સગવડ	૭૮
૨૧	શ્રીકૃષ્ણ વ્યભિચારી ને દારૂડીઆ હતા ?	૮૧
૨૨	અશોક કા જીવન કૈસે પલટા ? (હિંદી)... ..	૮૨
૨૩	“બીક છેજ નહિ.”	૮૮
૨૪	ચાંદો અને બાળક	૮૯
૨૫	જનોઘ ધારણ કરવું તે શું ધર્તીંગ છે ?	૯૧
૨૬	તૂ કહાં હૈ ? (હિંદી)... ..	૯૩
૨૭	યમુનાતટ પર દિવ્ય વાણી (હિંદી)	૯૫
૨૮	ગોસ્વામી તુલસીદાસજી ઔર લોકધર્મ (હિંદી)... ..	૯૭
૨૯	તુલસીદાસજી કી ઉપમાઓ (હિંદી)	૧૧૦
૩૦	તુલસીદાસ ઔર દેવતા (હિંદી)	૧૧૮
૩૧	તુલસી-ગુણ-ગાન (હિંદી કાવ્ય)... ..	૧૨૪
૩૨	તુલસીમહિમા (હિંદી કાવ્ય)	૧૨૫
૩૩	૨૫૨ વર્ષનો એક હયાત ચીનો જવાન	૧૨૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૪	મહાત્મા તુલસીદાસજી (હિંદી)	૧૨૮
૩૫	શંકરાચાર્યજી કે વ્યાકરણવિરુદ્ધ પ્રયોગ (હિંદી)	૧૩૧
૩૬	સંગીત ઔર મનોવિજ્ઞાન (હિંદી)	૧૩૨
૩૭	સંગીત કા પ્રભાવ (હિંદી)	૧૩૭
૩૮	સોવિયેટના શાસનમાં ત્વરાથી થતો વિકાસ	૧૪૦
૩૯	પિતાની લાજ માટે સાત દીકરીઓનો ભોગ... ..	૧૪૩
૪૦	નવરોઝનો ખઝાર	૧૪૫
૪૧	જીવાનોની ધરડી મનોદશા... ..	૧૫૧
૪૨	માટુંગામાંની ભીખારીઓની છાવણીનો રિપોર્ટ	૧૫૨
૪૩	કેવો ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય છે ? (કાવ્ય)	૧૫૩
૪૪	ધર્મોચાર્યવિરોધક સંઘની સ્થાપના	૧૫૮
૪૫	હિંદુ-મનોભાવ (હિંદી)	૧૬૦
૪૬	અહિંસા (હિંદી)	૧૬૫
૪૭	ભિક્ષુ ઉત્તમાવિજયજી પુંગી કી સંક્ષિપ્ત જીવની (હિંદી)	૧૮૨
૪૮	કાલિદાસ ઔર તુલસીદાસ (હિંદી)	૧૮૭
૪૯	ઉપયોગી અખતરા	૧૯૨
૫૦	જીવિત-સમાધિ (હિંદી)	૧૯૩
૫૧	દાંતની માવજત	૨૦૧
૫૨	નાનાં બાળકોના દાંત	૨૦૪
૫૩	દાંત વિષે એક અદ્ભુત વાત	૨૦૫
૫૪	અરીદાં અને તેના ઉપયોગ... ..	૨૦૬
૫૫	હિંગ અને લવંગમાં થતી ભેળસેળ	૨૦૭
૫૬	ટર્પેન્ટાઇન તેલના ફાયદા... ..	૨૧૦
	૧-દવાતરીકેના ઉપયોગ	૨૧૦
	૨-મચ્છરોથી બચવા માટે	૨૧૧
	૩-વાયુશુદ્ધિ માટે	૨૧૧
	૪-શૃંગાર તરીકે	૨૧૧
	૫-કપડાંની સફાઈ માટે	૨૧૧
	૬-ખીજા કેટલાક પ્રયોગો	૨૧૧
૫૭	શક્તિનો કુદરતી ખજાનો	૨૧૩
૫૮	છાશનો ઉપયોગ	૨૧૭
૫૯	વડની મહત્તા... ..	૨૨૧
૬૦	સળેખમ... ..	૨૨૩
૬૧	વિચારશક્તિ કા મહત્ત્વ (હિંદી)	૨૨૬
૬૨	બાળકોનું આરોગ્ય સુધારવાના ઉપાય	૨૩૪
૬૩	માનસિક ચમત્કાર... ..	૨૩૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૪	આરોગ્ય સંતાન કેમ જન્મે ?	૨૪૩
૬૫	બિહાર કે એક પરોપકારી મહાન વૈદ્યરાજ (હિંદી) ...	૨૪૮
૬૬	વિજ્ઞાન અને શોધખોળ	૨૫૧
૬૭	મરડાનો વ્યાધિ	૨૫૪
૬૮	ધરગતુ દેશી દવાઓ... ..	૨૫૬
	૧-તાવ અને ઉધરસ બંને જાય તેવો પ્રયોગ ...	૨૫૮
	૨-ઉંધ ન આવતી હોય તેનો ઉપાય ...	૨૫૯
	૩-મરડાનો ઉપાય	૨૫૯
	૪-ઝાડે લોહી પડતું હોય તેનો ઉપાય ...	૨૫૯
	૫-હરસનો ઉપાય	૨૬૦
	૬-કોલેરા અને અજીર્ણનો ઉપાય ...	૨૬૦
૬૯	બંધકોશનો વ્યાધિ	૨૬૧
૭૦	શંખના ગુણ	૨૬૩
૭૧	એક રહસ્યમય કિરણ (હિંદી)	૨૬૫
૭૨	એક ગ્લાસ પાની કી શક્તિ (હિંદી)	૨૬૭
૭૩	ચાલવાની કસરતનો અજબ લાભ	૨૭૧
૭૪	કળજીઆતનું નુકસાન અને કેટલાક ઉપાયો ...	૨૭૩
૭૫	છાતીનાં દર્દોની ફરિયાદ	૨૭૫
૭૬	શીતળાના સીતમ	૨૮૦
૭૭	શીતળાના રોગના અનુભવી ઉપાયો	૨૮૧
૭૮	તુલસી કા મહત્વ (હિંદી)... ..	૨૮૩
૭૯	સ્વાસ્થ્યવિજ્ઞાન	૨૮૫
	૧-સારા વિચારો	૨૮૫
	૨-પ્રાણાયામ	૨૮૫
	૩-બરોબર ખાવું	૨૮૫
	૪-જરૂરી નિદ્રા... ..	૨૮૬
	૫-કામ અને તંદુરસ્તી	૨૮૬
	૬-લાંબા ઉપવાસ	૨૮૬
	૭-ભૂખ અને ખાવાની ઇચ્છા	૨૮૬
૮૦	તુલસીના ફાયદા	૨૮૭
૮૧	ડોક્ટરે અસાધ્ય કહેલી ખોડ કસરતી જીવને મટાડી... ..	૨૮૯
૮૨	ચીન મેં ભારતીય ધર્મ ઓર સબ્યતા કા પ્રચાર (હિંદી)... ..	૨૯૧
૮૩	કૌવત વધારવાની કસરતો... ..	૨૯૭
૮૪	આસનોથી રોગો ટાળવાનો અજબ નુસ્કો	૩૦૧
૮૫	ખોરાકતરીકે પપૈયાના ફાયદા	૩૦૫
૮૬	ચામડીની સંભાળ કેમ લેવી ?	૩૦૬

ક્રમાંક

વિષય

પૃષ્ઠાંક

૧-આમડીનું એક અગત્યનું કામ	૩૦૬
૨-સાશુ ચોળવાથી નુકસાન, તેલ ચોળવાના લાભ	૩૦૭
૩-પગને ગરમ પાણીએ શેકવાના લાભ	૩૦૭
૪-છૂટથી પાણી પીએ	૩૦૮
૮૭ શરીરની નબળાઇનાં કારણ અને નિવારણ	૩૧૦
૮૮ શરીર અને આરોગ્યના સિદ્ધાંતો... ..	૩૧૪
૧-શારીરિક સુધારામાં હિંદીવાનોનું જંગલીપાણું	૩૧૪
૨-તંદુરસ્તીનો નાશ કરવામાં ચા-કૌશી મુખ્ય છે.	૩૧૫
૩-શું ચા અને કૌશી ખરેખર સ્ટીમ્યુલન્ટ છે ?	૩૧૬
૪-ખાણી બેઠ શરીરમાં દાખલ કરાતું ઝેર	૩૧૭
૫-ઝેર ઉત્પન્ન કરનારાં જંતુઓ-તેમની બે જાત	૩૧૭
૬-કાટી જમને દહીં અનેલા દૂધથી થતો લાભ...	૩૧૮
૭-શરીરને ઝેર લાગવાનો મુખ્ય સંબંધ...	૩૧૯
૮-ઉંધનો અર્થ શો ?	૩૧૯
૯-ઉંધ-એક મોટા આશીર્વાદ	૩૨૦
૧૦-હીમોગ્લોબીન-એ શું છે ?	૩૨૧
૧૧-જીંદગીનો આશીર્વાદ-ઉંધ	૩૨૧
૧૨-ઉંધથી શા લાભો થાય છે ?	૩૨૨
૧૩-ઉંધ કેમ અટકવા પામે છે ?	૩૨૩
૧૪-ઉંધ લાવવાનો રામબાણુ ઇલાજ	૩૨૩
૧૫-ઉંધ લાવવાના રામબાણુ ઇલાજની નવી શોધ...	૩૨૪
૧૬-ખિંચાનામાં કેવી રીતે સૂવું ?	૩૨૫
૧૭-ઉંધ નહિ આવવાની ખિંચારીના ઇલાજની શોધ	૩૨૬
૧૮-કેવી રીતે સૂવું તંદુરસ્તીને વધારે લાભકારક છે ?	૩૨૬
૧૯-તંદુરસ્તીને લગતી કેટલીક સૂચનાઓ	૩૨૭
૨૦-સુધરેલા લોકોના ત્રણ શાપ-તંબાકુ, ચા અને કૌશી	૩૨૮
૨૧-દાર અને તંબાકુ માટે મુસોલિનીના વિચારો...	૩૨૯
૨૨-સીગારેટ, ખીડી, તંબાકુ વગેરેની ખરાબી ..	૩૩૦
૨૩-કેન્સર વિજ્ઞાનીઓના અખતરાઓ... ..	૩૩૦
૨૪-શું સીગારના બળતા છેડામાંથી ઝેર નીકળી જાય છે?	૩૩૧
૨૫-તંબાકુની ખૂરી અસરનો એક નોંધવા જેવો દાખલો	૩૩૧
૨૬-એટમીલ-એક કિંમતી ખોરાક... ..	૩૩૧
૨૭-દૂધનો ઉપયોગ કેમ કરવો ?	૩૩૨
૨૮-તખીખી અને ધરગતુ સૂચનાઓ	૩૩૨
૨૯-વાસણો કેવાં વાપરવામાં તંદુરસ્તીની સલામતી છે?	૩૩૩
૩૦-હવા અને શ્વાસ	૩૩૩

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૧-	રાતની હવા... ..	૩૩૪
૩૨-	માટીના ઉપયોગો... ..	૩૩૬
૩૩-	માટીની ગાદી બનાવવાની રીત... ..	૩૩૬
૩૪-	મટોડી સંખ્યાબંધ દર્દો સાબન કરે છે. ...	૩૩૭
૩૫-	ગરમ દેશોનાં દર્દો-તેનો ઇલાજ ચોખ્ખી માટી	૩૩૮
૩૬-	દાંતનાં દર્દોનો ઉત્તમ ઇલાજ-મટોડી ...	૩૩૮
૩૭-	માથાના વાળને લગતાં દર્દો	૩૩૯
૩૮-	માથાના વાળ માટે સ્ત્રીઓને સલાહ... ..	૩૪૦
૩૯-	હડકાયા કૂતરાના ઝેરનો ઇલાજ-મટોડી ...	૩૪૦
૪૦-	ઉઘાડે પગે ફરવામાં શા લાભો છે ?	૩૪૧
૪૧-	ખાઓ થોડું અને પાણી પીઓ વધુ	૩૪૩
૪૨-	પાણી કેવું પીવું, ક્યારે પીવું અને કેટલું પીવું ?	૩૪૩
૪૩-	ખાતી વખતે પાણી પીવાની ટેવ પાડવી નહિ.	૩૪૫
૪૪-	રાતે સૂવા અગાઉ એક ગ્લાસ અને સવારે ઉઠતાં એક પવાલું પાણી પીવું ઘણું જ લાભકારક છે.	૩૪૫
૪૫-	પાણી ઠંડું પીવું કે ગરમ ?	૩૪૬
૪૬-	જઠરરસ-તેનો ઉપયોગ	૩૪૮
૪૭-	વાઇટેમીન-સ ક્યાં ક્યાંથી મળી શકે છે ? ...	૩૪૯
૪૮-	ટોપીથી કે પાવડીથી માથાનું રક્ષણ થાય છે....	૩૫૦
૪૯-	હવા, પાણી, ખોરાક અને કસરત	૩૫૧
૫૦-	નાળિયેર-મીઠી પીસાબનો કટ્ટો ક્ષત્રુ	૩૫૩
૫૧-	નીમકનો ચતો નુકસાનકારક ઉપયોગ... ..	૩૫૪
૬૯-	નાદિરનો નશો ઉતારનારી એક આર્ય મહિલા...	૩૫૫
૬૦	તકચિકિત્સા-અથવા ઘાટી હાશના લાભ	૩૫૮
૬૧	ક્ષયરોગ તથા યજ્ઞચિકિત્સા	૩૭૦
૬૨	અભ્યયર્થ	૩૭૬
૧-	આપણા જીવનનું લક્ષ્ય અને તેનું સાધન ...	૩૭૬
૨-	વીર્યરક્ષા એજ અભ્યયર્થ છે.... ..	૩૭૮
૩-	વીર્યનાશ અને તેનાથી થતાં નુકસાન... ..	૩૮૧
૪-	બાળલક્ષ	૩૮૫
૫-	ગૃહસ્થાશ્રમમાં અભ્યયર્થ... ..	૩૮૭
૬-	અભ્યયર્થરક્ષાના ઉપાયો	૩૯૧
૬૩	ધરગતુ ઔષધો	૩૯૪
૬૪	આરોગ્યાદિ વિષે ત્રાસંગિક નોંધો... ..	૪૦૫
૧-	લીલનો ઉપાય ગ્યાસતેલ	૪૦૫
૨-	પતનો રોગ ચેપી નથી.	૪૦૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
	૩-સંધિવા	૪૦૭
	૪-વીર્યસ્રાવ અને વીર્યપાત	૪૦૭
૯૫	અમેરિકામાં છોકરાછોકરીઓની સેળબેળનાં પરિણામ	૪૦૮
૯૬	માખી અને તેનાથી થતી હાનિ... ..	૪૦૯
૯૭	લીમડો અને તેના ગુણુ	૪૧૦
૯૮	મૂળાના ગુણુ	૪૧૧
૯૯	લાખો કમાધને દાન કરી જાણુનાર અંબાલાલ દલપત- રામનો સ્વર્ગવાસ	૪૧૨
૧૦૦	ગીતા ઔર ભાગવત કે અધ્યયન તથા પ્રવચનકી ઉત્તમ વિધિ	૪૧૩
૧૦૧	એક ભક્ત કી આકાંક્ષા (હિંદી)... ..	૪૧૮
૧૦૨	આદર્શ ત્યાગ	૪૨૦
૧૦૩	હૈદરઅલી કી વીર માતા (હિંદી)... ..	૪૨૩
૧૦૪	સદુપયોગ હે યા દુરુપયોગ?... ..	૪૨૫
૧૦૫	અંતિમ નિઃશ્વાસ (હિંદી કાવ્ય)... ..	૪૨૮
૧૦૬	સમરવિજયી રાજા કુંવરસિંહ	૪૨૮
૧૦૭	સત્તા કે સત્ત્વ ?	૪૩૦
૧૦૮	ગામડાંનું બૂપણુ-થોર	૪૩૩
૧૦૯	કુતિયાણામાં ચક્ષુદાનયજ્ઞ	૪૩૯
૧૧૦	ક્ષયરોગીએને પુનર્જન્મ આપનાર પુણ્યધામ ...	૪૪૩
૧૧૧	શાંતિ કી ખોજ (હિંદી કાવ્ય)	૪૪૯
૧૧૨	સ્વધર્મ ઔર સ્વદેશ (હિંદી)	૪૪૯
૧૧૩	જમવાનો અને શાળાનો વખત	૪૫૨
૧૧૪	ધૃતરાષ્ટ્ર કે સૌ પુત્ર (હિંદી)	૪૫૫
૧૧૫	જુજુત્સુ ઔર ઉસકી ઉપયોગિતા (હિંદી)	૪૫૯
૧૧૬	એક ચૂક બલિદાન (હિંદી)... ..	૪૬૩
૧૧૭	કેરિયાના બાલવીરોનું બલિદાન (હિંદી)	૪૬૭
૧૧૮	ખોલ્ડેશવિક વીરોં કા સામુહિક બલિદાન ,,	૪૬૬
૧૧૯	આધુનિક શિક્ષાપ્રણાલી (હિંદી)... ..	૪૭૨
	૧-ભારતીય શિક્ષા કા સર્વનાથ	૪૭૯
	૨-ભારતીય સંસ્કૃતિ પર આક્રમણ	૪૮૬
	૩-અંગ્રેજી શિક્ષા કે ઉદ્દેશ્ય... ..	૪૯૫
૧૨૦	પક્ષિયોં કી ભાષા (હિંદી)... ..	૫૦૦
૧૨૧	બાલક રૂપકિશોર ,,	૫૦૧
૧૨૨	આંખના દર્દીઓને અમૂલ્ય મદદ	૫૦૫
૧૨૩	ચા વિરુદ્ધ છાશ	૫૦૬
૧૨૪	એક સચ્ચા વીર મુરલી મનોહર (હિંદી)... ..	૫૦૮

क्रमांक	विषय	पृष्ठांक
१२५	गरीबनी सृष्टि	५१७
१२६	महान युवकनो सत्याग्रह	५२२
१२७	अन्त्यजो प्रत्ये तिरस्कार	५२३
१२८	रक्षियाना विप्लवनी ओक धटना... ..	५२६
१२९	आग पांधने का सच्चा यमत्कार (हिंदी)	५३३
१३०	पान-पान (हिंदी)	५३६
१३१	तहेवारोनी आवश्यकता	५४८
१३२	डाढी और भूँछ से लाभ (हिंदी)... ..	५५०
१३३	बुद्धिमानों का कथन है- „	५५१
१३४	वेल्स साहय का सार्वभौम धर्म (हिंदी)	५५२
१३५	रामायण में हिंदू संस्कृति (हिंदी)	५५३
१३६	संत कौन है ? (हिंदी काव्य)	५७२
१३७	रामचरितमानस मधु है. (हिंदी)	५७३
१३८	रामायण में क्रोध-शांति का उपाय (हिंदी)	५७४
१३९	रामायण की विशेषता (हिंदी)	५७६
१४०	जोस्वामीजी की निष्काम-भक्ति (हिंदी)	५८१
१४१	लक्ष्मणजी पर अभियोग (हिंदी)... ..	५८६
१४२	गीता में क्या कहा गया है ? (हिंदी)... ..	५८७
१४३	पुराणों पर ओक दृष्टि (हिंदी)	५८९
१४४	गीता संहारक्षस के सदा भारनेवाली है. (हिंदी)	५९४
१४५	धर्मोनी ओकतासूयक अणुल इजलनो लेख	५९५
१४६	लगवान अणु विषे साधु वसवाणी	५९६
१४७	गुरुकृपा... ..	५९८
१४८	लगवो जुंठा	६००
१४९	दिव्य प्रसंगो... ..	६०४
१५०	गीता के अनुसार शरणागति का स्वरूप (हिंदी)... ..	६०७
१५१	गीता का सद्गुणयोग और दुःखयोग „	६१२
१५२	यज्ञनी आहुतिओ	६१७
१५३	गीता का परम गोपनीय और मार्मिक उपदेश (हिंदी)	६१८
१५४	गीता और विश्वशांति तथा विश्वप्रेम (हिंदी)	६२६
१५५	गीता और शास्त्रविधि (हिंदी)	६२८
१५६	अनुभव और अनुरोध „	६४२
१५७	धर्म के संबंध में प्रश्न „	६४४
१५८	भरी अने जोड़ी भूख	६४८
१५९	धर्म कहां है ?	६५४

विषयवार अनुक्रमणिका

क्रमांक	विषय	१-धार्मिक	पृष्ठांक
१७	रामायणु अने तुलसीदासलु विषे गांधीलु	६३
१९	अशोक अने तेनां धार्मिक मंथनो	७२
२६	तू कहां है? (हिंदी)	९३
२७	यमुनातटपर दिव्य वाणी (हिंदी)	९५
२८	गोस्वामी तुलसीदासलु और लोकधर्म (हिंदी)	९७
३०	तुलसीदास और देवता (हिंदी)	११८
४६	अहिंसा (हिंदी)	१६५
८२	चीन में भारतीय धर्म और सभ्यता का प्रचार (हिंदी)	...	२९१
१००	गीता और लागवत के अध्ययन तथा प्रवचन की उत्तम विधि (हिंदी)	४१३
१०१	ऐक लक्ष्मी की आकांक्षा (हिंदी)	४१८
११२	स्वधर्म और स्वदेश (हिंदी)	४४९
१३१	तहेवारोनी आवश्यकता	५४८
१३४	वेदस सादण का सार्वभौम धर्म (हिंदी)...	...	५५२
१३५	रामयणु में हिंदू संस्कृति (हिंदी)	५५३
१३७	रामचरितमानस मधु है. ”	५७३
१३८	रामायणु में काधशांति का उपाय (हिंदी)	५७४
१३९	रामायणु की विशेषता (हिंदी)...	...	५७९
१४०	गोस्वामीलु की निष्काम लक्षित (हिंदी)...	...	५८१
१४२	गीता में क्या कहा गया है ? ”	५८७
१४३	पुराणों पर ऐक दृष्टि (हिंदी)	५८९
१४४	गीता संहारदाक्षस के मारनेवाली है. (हिंदी)...	...	५९४
१४५	धर्मोनी ऐकतासूयक अणुल इजलनो लेण	५९५
१४७	गुरुकृपा	५९८
१४९	दिव्य प्रसंगो	६०४
१५०	गीता के अनुसार शरणागति का स्वरूप... (हिंदी)	...	६०७
१५१	गीता का सद्गुणयोग और दुःखयोग (हिंदी)	६१२
१५२	यज्ञनी आहुतिओ	६१७
१५३	गीता का परमगोपनीय और धार्मिक उपदेश (हिंदी)	...	६१८
१५४	गीता और विश्वशांति तथा विश्वप्रेम ”	६२६
१५५	गीता और शास्त्रविधि (हिंदी)	६२८
१५६	अनुभव और अनुरोध ,,	६४२

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૫૭	ધર્મ કે સંખ્યાધર્મ મેં પ્રશ્ન (હિંદી)	૬૪૪
૧૫૯	ધર્મ ક્યાં છે ? (હિંદી)	૬૫૪

૨—સામાજિક

૨	સાહેબપુરાણ	૭
૮	જ્વાળામુખીને શિખરે બેઠેલું જગત	૨૦
૧૪	છારાઓ	૫૨
૧૫	ધાર્મિક સંસ્થાઓનો સડો સાફ કરો !	૫૪
૨૦	વામમાર્ગીઓએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને નામે કરેલી વ્યભિચારની સગવડ	૭૮
૨૧	શ્રીકૃષ્ણ વ્યભિચારી ને દારૂડીઆ હતા ?	૮૧
૨૫	જનોઘ ધારણ કરવું તે શું ધર્મિંગ છે ?	૯૧
૩૮	સોવિયેટના શાસનમાં ત્વરાથી થતો વિકાસ	૧૪૦
૪૧	જીવાનોની ધરડી મનોદશા !	૧૫૧
૪૫	હિંદુ-મનોભાવ (હિંદી)	૧૬૦
૫૦	જીવિત સમાધિ ,,	૧૯૩
૯૫	અમેરિકામાં છોકરાછોકરીઓની સેળભેળનાં પરિણામ	૪૦૮
૯૯	લાખો કમાઈને દાન કરી જાણનાર અંખાલાલ દલપત-રામનો સ્વર્ગવાસ	૪૧૨
૧૦૭	સત્તા કે સત્ત્વ ?	૪૩૦
૧૨૮	રુશિયાના વિપ્લવની એક ઘટના	૫૨૯
૧૩૩	બુદ્ધિમાનો કા કથન હૈ-(હિંદી)... ..	૫૫૧

૩—ચરિત્ર અને ઇતિહાસ

૪	બહાદુર યુવાન વૉશિંગ્ટન	૧૩
૭	ઝારશાહીના વિનાશનું એક કસુબ દ્રશ્ય	૧૭
૧૧	શ્રીકૃષ્ણની ભવિષ્યવાણી-આંસુનો અભિષેક	૩૫
૨૨	અશોક કા જીવન કેસે પલટા ? (હિંદી)	૮૨
૩૩	૨૫૨ વર્ષનો એક હયાત ચીનો જવાન	૧૨૬
૩૪	મહાત્મા તુલસીદાસજી (હિંદી)	૧૨૮
૪૭	ભિક્ષુ ઉત્તમાવિજય પુંગી કી સંક્ષિપ્ત જીવની (હિંદી)	૧૮૨
૪૮	કાલીદાસ ઓર તુલસીદાસ (હિંદી)	૧૮૭
૮૯	નાદિરનો નશો ઉતારનારી એક આર્ય મહિલા	૩૫૫
૧૦૩	હૈદરઅલી કી વીર માતા (હિંદી)	૪૨૩
૧૦૬	સમરવિજયી રાજા કુંવરસિંહ	૪૨૮
૧૧૬	એક મૂક બલિદાન (હિંદી)	૪૬૩
૧૧૭	કારિયાના બાલવીરોનું બલિદાન (હિંદી)	૪૬૭

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૧૮	બોલ્શેવિક વીરોં કા સામુહિક અભિદાન (હિંદી) ...	૪૬૯
૧૨૪	એક સમ્યા વીર મુરલી મનોહર (હિંદી) ...	૫૦૮
૧૨૬	મહાન યુવકનો સલામત ...	૫૨૨
૧૪૬	ભગવાન યુદ્ધ વિષે સાધુ વસવાણીજી ...	૫૯૬
૧૪૮	ભગવો ઝુંડો ...	૬૦૦

૪-કુંડી વાર્તાઓ

૧	દીનબંધુ ...	૧
૩	પારસમણિ ...	૧૧
૫	એક સાચાબોલો ચોર ...	૧૪
૬	કાળી મા અને ગધાભાઈ ...	૧૫
૧૦	રતનફાઈ ...	૩૨
૧૩	પઠાણ દાદુ દાતાર ...	૪૭
૨૩	“બીક છેજ નહિ.” ...	૮૮
૨૪	ચાંદો અને બાળક ...	૮૯
૩૯	પિતાની લાજ માટે સાત દીકરીઓનો ભોગ ...	૧૪૩
૪૦	નવરોઝનો અળર ...	૧૪૫
૧૦૨	આદર્શ ત્યાગ ...	૪૨૦
૧૨૧	બાલક રૂપકિશોર (હિંદી) ...	૫૦૧
૧૨૫	મરીબની સૃષ્ટિ ...	૫૧૭
૧૪૧	લક્ષ્મણ પર અભિયોગ (હિંદી) ...	૫૮૬

૫-વિજ્ઞાન-સાયન્સ, કળા, શોધબોળ

૯	એક પરોપકાર મૂર્તિ ગાય ...	૩૦
૧૬	ભારતવર્ષનું કલાચાતુર્ય ...	૬૦
૩૬	સંગીત ઔર મનોવિજ્ઞાન (હિંદી) ...	૧૩૨
૩૭	સંગીત કા પ્રભાવ (હિંદી) ...	૧૩૭
૪૪	ધર્માચાર્યવિરોધક સંઘની સ્થાપના ...	૧૫૮
૪૯	ઉપયોગી અખતરા ...	૧૯૨
૬૧	વિચારશક્તિ કા મહત્ત્વ (હિંદી) ...	૨૨૯
૬૩	માનસિક ચમત્કાર (હિંદી) ...	૨૩૬
૬૬	વિજ્ઞાન અને શોધબોળ ...	૨૫૧
૭૧	એક રહસ્યમય કિરણ (હિંદી) ...	૨૬૫
૭૨	એક અસ પાની કી શક્તિ (હિંદી) ...	૨૬૭
૧૧૪	ધતરાષ્ટ્ર કે સૌ પુત્ર (હિંદી) ...	૪૫૫
૧૨૦	પક્ષિયાં કી ભાષા (હિંદી) ...	૫૦૦
૧૨૯	આગ બાંધને કા સમ્યા ચમત્કાર (હિંદી) ...	૫૩૩

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
	૬-વૈદ્યક અને આરોગ્ય	
૫૧	દાંતની માવજત	૨૦૧
૫૨	નાનાં બાળકોના દાંત	૨૦૪
૫૩	દાંત વિષે એક અદ્ભુત વાત	૨૦૫
૫૪	અરીઠાં અને તેના ઉપયોગ	૨૦૬
૫૫	હિંગ અને લવંગમાં થતી ભેળસેળ	૨૦૭
૫૬	ટર્પેન્ટાઇન તેલના ફાયદા	૨૧૦
૫૭	શક્તિનો કુદરતી ખજાનો	૨૧૩
૫૮	છાશનો ઉપયોગ	૨૧૭
૫૯	વડની મહત્તા	૨૨૧
૬૦	સળેખમ	૨૨૩
૬૨	બાળકોનું આરોગ્ય સુધારવાના ઉપાય	૨૩૪
૬૪	આરોગ્ય સંતાન કેમ જન્મે ?	૨૪૩
૬૫	બિહાર કે એક પરોપકારી મહાન વૈદ્યરાજ (હિંદી) ...	૨૪૮
૬૭	મરડાનો વ્યાધિ	૨૫૪
૬૮	ધરગતુ દેશી દવાઓ	૨૫૬
૬૯	બંધકોશનો વ્યાધિ	૨૬૧
૭૦	શંખના ગુણ	૨૬૩
૭૩	ચાલવાની કસરતનો અજબ લાભ	૨૭૧
૭૪	કબજાઆતનું નુકસાન અને કેટલાક ઉપાયો	૨૭૩
૭૫	છાતીનાં દર્દોની ફરિયાદ	૨૭૫
૭૬	શીતળાના સીતમ	૨૮૦
૭૭	શીતળાના રોગના અનુભવી ઉપાયો	૨૮૧
૭૮	તુલસી કા મહત્ત્વ (હિંદી)	૨૮૩
૭૯	સ્વાસ્થ્યવિજ્ઞાન	૨૮૫
૮૦	તુલસીના ફાયદા	૨૮૭
૮૧	ઝાંકટરે અસાધ્ય કહેલી ખોડ કસરતી જીવને મટાડી. ...	૨૮૯
૮૩	કૌવત વધારવાની કસરતો	૨૯૭
૮૪	આસનોથી રોગો ટાળવાનો અજબ નુસ્કો	૩૦૧
૮૫	ખોરાકતરીકે પપૈયાના ફાયદા	૩૦૫
૮૬	ચામડીની સંભાળ કેમ લેવી ?	૩૦૬
૮૭	શરીરની નબળાઇનાં કારણ અને નિવારણ	૩૧૦
૮૮	શરીર અને આરોગ્યના સિદ્ધાંતો	૩૧૪
૯૦	તકચિકિત્સા અથવા ધાટી છાશના લાભ	૩૫૮
૯૧	ક્ષયરોગ તથા યજ્ઞચિકિત્સા	૩૭૦
૯૨	અભિચય	૩૭૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૯૩	ધરગતુ ઔષધો	૩૯૪
૯૪	આરોગ્યાદિવિષે પ્રાસંગિક નોંધો	૪૦૫
૯૬	માખી અને તેનાથી થતી હાનિ... ..	૪૦૯
૯૭	લીમડો અને તેના ગુણ	૪૧૦
૯૮	મૂળાના ગુણ	૪૧૧
૧૦૮	ગામડાંનું ભૂષણ-થોર	૪૩૩
૧૦૯	કુતિયાણામાં ચક્રુદાન યજ્ઞ	૪૩૯
૧૧૦	ક્ષયરોગીઓને પુનર્જન્મ આપનારું પુણ્યધામ... ..	૪૪૩
૧૧૩	જમવાનો અને શાળાનો વખત	૪૫૨
૧૧૫	જીજીસુ ઔર ઉસકી ઉપયોગિતા (હિંદી)	૪૫૯
૧૨૨	આપના દર્દીઓને અમૂલ્ય મદદ... ..	૫૦૫
૧૨૩	ચા વિરુદ્ધ છાશ	૫૦૬
૧૩૦	ખાન-પાન (હિંદી)... ..	૫૩૯
૧૩૨	ડાઢી ઔર મૂંછ સે લાભ (હિંદી)	૫૫૦
૧૫૮	ખરી અને ખોટી ભૂખ	૬૪૮

૭-શિક્ષણ

૧૦૪	સદુપયોગ દે યા દુરુપયોગ ? (હિંદી)	૪૨૫
૧૧૯	આધુનિક શિક્ષાપ્રણાલી (હિંદી)... ..	૪૭૨

૮-ખ્રિસ્તીઓનો પ્રચાર ધર્મ

૪૨	માટુંગામાંની બીખારીઓની છાવણીનો રિપોર્ટ... ..	૧૫૨
૧૨૭	અત્યજો પ્રત્યે તિરસ્કાર	૫૨૩

૯-કવિતા

૧૨	“ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.”	૪૬
૩૧	તુલસીગુણગાન	૧૨૪
૩૨	તુલસીમહિમા... ..	૧૨૫
૪૩	કેવો ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય છે ?	૧૫૩
૧૦૫	અંતિમ નિઃશ્વાસ	૪૨૮
૧૧૧	શાંતિ કી ખોજ	૪૪૯
૧૩૬	સંત કૌન હૈ ?	૫૭૨

૧૦-પ્રકીર્ણ

૧૮	રશિયાની રમણીય તુરંગો	૬૬
૨૯	તુલસીદાસજી કી ઉપમાએ (હિંદી)	૧૧૦
૩૫	શંકરાચાર્ય કે વ્યાકરણ વિરુદ્ધ પ્રયોગ (હિંદી)	૧૩૧

શુભસંગ્રહ-ભાગ છઠ્ઠો

૧-દીનબંધુ

બહારનો દેખાવ કાંઈ સાધુસંન્યાસી જેવો નહોતો, છતાં તેની રહેણીક-ણી ઉપરથી લોકો કહેતા કે ‘વાહ! સાધુ હો તો આવાજ હોજો!’ નાના એવા એક ગામડાના પાદરમાં સુંદર મઢી બનાવે તેમાં તે રહેતો. આન્યાને બે ત્રણ વર્ષ થઈ ગયા છતાં કોઈએ તેને પૂછ્યું સરખું નહોતું કે ‘તમારું નામ શું? તમે રહેવાસી ક્યાંના?’ તેની ભાવપૂર્ણ દૃષ્ટિ, મોઢાપરની મધુર કાન્તિ, અને સરળ સીધી વાતચિતનો સૌને સરખો પરિચય થતો. ખરું કહીએ તો તેનું નામદામ કે એળખાણ પૂછવાનો કોઈને વિચારજ થતો નહિ. સૌના મનમાં તેને નિદાણીને એકજ ભાવ ઉભરાતો કે ‘આવો સુપાત્ર સાધુ અમારા ભાગ્યમાં ક્યાંથી હોય? એને તો ભગવાનેજ મોકલ્યો છે.’

પહેલાનું નામ તો ગમે તે હોય, ગામલોકો તેને દીનબંધુ કહી બોલાવતાં. અમારું એકજ ગામ નહિ પણ દૂરતાં બધાં ગામનો તે સાચો દીનબંધુ કહી શકાય. તેનું કામ બસ સેવા કરવાનું. ગામનાં ધણ અને ગોરાળોને માટે સીમમાં ફેંટા ગળાવ્યા; તળાવ બંધાવ્યા; ગામના પાણીઆરાનો ફેંટો જૂનો હતો, તેની આસપાસ પાણી ઢોળાઇને પુષ્કળ કાદવ ફાચડ થતો ત્યાં રેતી નખાવી, ગામના સમજી માણસોને સાથે મળીને કામ કરતા કર્યા; પંચાયતો સ્થાપી; ગામમાં જ્યાં ત્યાં ઉકરડાના ઢગલા થતા અને કેટલીક શેરીમાંથી ચાલતાં સૂગ ચઢે એવી ગંદકી થતી તે પંચાયત પાસે સાફ રખાવવાની ગોઠવણ કરાવી. મઢીમાં ભણેને એક ટંકનું પણ ખાવાનું ન હોય, છતાં દુખિયાનાં દુઃખ ટાળવા માટે જરૂરનાં દવાઓ તો હોયજ.

આવા સેવાભાવ અને આદર્શ વિશ્વબંધુત્વનો પ્રભાવ ગામલોકો ઉપર બહુ પડતો. ઉતાળાની નવરાશની મોસમ હોય ત્યારે કે ચોમાસામાં આઠ દશ દિવસની વરસાદની હેલી મંડાઈ હોય ત્યારે, ચોકમાં અથવા ચોરામાં દીનબંધુની ભલાઈઓની વાત નીકળતી ત્યારે બધાના મનમાં ઘડીભર એમજ થઈ જતું કે આપણે કદી ખુરાઈ ન કરવી. નિર્મળ ચારિત્રના આવા પ્રભાવથી અમારા ગામમાં અંદર અંદરના ઝઘડાઓ નાબૂદ થઈ ગયા. કોઈ વખતે તકરારનું સમાધાન આપમેળે કે બીજા મોટેરાઓની સમજવટથી ન થાય તો પોતાની નમ્રતા, મીઠી વાણી અને નિષ્પક્ષ લાગવગથી એકેય પક્ષને કોર્ટમાં

તો દીનબંધુ નજ જવા દે. અમારી ખાત્રી હોય કે અમુક કંકાસ તો કોઈ રીતે શમવાનો નથી એવા કિસ્સામાં પણ સુલેહશાન્તિ જોઈને ‘સમાધાન શાથી થયું’ એમ પૂછતાં એકજ ઉત્તર મળતો કે “શું કરીએ ભાઈ! કાંઈ દીનબંધુનું મોઢું તરછોડાય છે?”

આમ સૌ સાથે હળીમળીને રહેનાર કે પારકાં દુઃખે દુખાનાર સાધુચરિત માણસો ઘણાં મળે; પણ દીનબંધુને તો કુદરત સાથે પણ એવોજ ગાઢ સંબંધ. ફૂલ-વેલોનો તો એવો શોખ કે સવાર-સાંજ સિંચી સિંચીને પાણી પાયા કરે. મઠીનું આંગણું વેલો અને ઝાડોથી એવું રળિયામણું લાગતું કે ઉનાળામાં ઘેર જવાનું મનજ ન થાય. ઓશરીની કેરે બે પાંજરાં લટકતાં. એકમાં તેના કોઈ આગલા મિત્રે જંગળારી પોપટ મોકલાવેલો તે અને બીજામાં એક મેનાં. એક મોર હળી ગયેલો, તે પણ સવારસાંજ ફળીઆમાં ટહેલતો હોયજ. દીનબંધુના ઘરનાં આ બધાં સ્વજન. માણસને માણસના સહવાસનો થાક લાગતો હશે ? દોણ જાણે કેમ, પણ કોઈ કોઈ વાર ખડકી બંધ કરીને દીનબંધુને આ મેનાંપોપટ કે મોર અથવા ફૂલ-વેલો સાથે ગેલ કરતો અમે બારણાંની તડમાંથી જોતા ત્યારે જાણે તે નર્યો બાળક જેવો આનંદમાં લાગતો.

રાત્રે ભારે મઝા જમતી. વાળુપાણી કરીને પટેલીઆઓ, પસાયતા, વેપારી, કારીગર, બધા મઠીએ એસવા આવે. મઠીની ઓસરીમાં બેઠક જામે, અને એક પછી એક નવી નવી વાતો નીકળે. દિવસે તો કામ સિવાય કોઈ સાથે ઝાઝું બોલવાની દીનબંધુને ટેવ નહિ; પણ રાતે તો બોલતાં કે વાતો કરતાં થાકેજ નહિ. ક્યારેક તો રાતના બાર પણ વાગે. સૌથી પહેલી શરૂઆત છાપામાં આવેલા નવા તાજા સમાચાર કહેવાની થાય. પછી અઠવાડિક કે માસિકમાંથી એકાદ સારો લેખ વંચાય અને વિચારવાનું મળે. એક વાર છાપામાં એવા સમાચાર આવ્યા કે સુન-યાટ-સેન મરી ગયા. દીનબંધુ આવ્યા પહેલાં અમારા ગામમાં છાપુંજ આવતું નહિ. ત્યાં આ ભાઈશાખ કોણ હતો અને શું કામ, કેમ મરી ગયા અને મરી ગયા તેમાં આપણા છાપાવાળા આવડા આવડા મોટા અક્ષરે લખે અને વળી તેની છાપી છાપે, એ બધી વાતની આગલી પાછલી તો અમે ક્યાંથીજ જાણીએ ? પણ દીનબંધુએ તો ઘણી ઘણી વાતો કહી નાખી. એ સુન-યાટ-સેન તો ચીનના વતની, મોટા દેશભક્ત, ચીનની સ્વતંત્રતા માટે તનતોડ મહેનત કરનાર અને ચીનાઈ પ્રજામાં અસ્મિતા લાવીને આજે યુરોપની પ્રજા પાસે સ્વતંત્ર સત્તાતરીકે કબૂલ કરાવવાની શક્તિ લાવનાર, એવું એવું ઘણુંય કહ્યું. એવીજ રીતે ઇજીપ્ત અને ઇરાન, કોરીઆ અને અફઘાનિસ્તાન વગેરે દેશોની લડતોની વાતો કહેતા જાય અને સાથે

સાથે નિશાળમાં બાર મહિના સુધી ભૂગોળ ગોખ્યા છતાં એ દેશો ક્યાં આવ્યા અને તેમાં માણસો વસે છે કે વાંદરાં તે અમે જાણતા નહોતા તે કલાક અર્ધા કલાકની વાતોમાંથી સમજાવતા જાય.

છાપાને લગતી વાતો થઇ રહે એટલે કર્મકથા શરૂ થાય. ગામમાં કોઇને ખોલાચાલી થઇ હોય કે કોઇનું ઢોર મોલાતમાં નુકસાન કરી આવ્યું હોય એથી થયેલા દુઃખનું નિવારણ પણ ત્યાંજ થઇ જતું. અડખે પડખેનાં ગામડાંના સુખદુઃખના, કોઈ સાબ્જમાંદાના સમાચાર પણ આ રાતની સભામાંજ મળતા.

અમારા ગામમાં એક બીજી વ્યક્તિ પણ હમેશની યાદગીરી મૂકી ગઈ. દીનબંધુ જેટલું તો નહિ, પણ તેની સેવાનાં કામમાં પૂર્તિશ્ચ એ વ્યક્તિનો હિસ્સો પણ ઘણો ગણાય. એ વ્યક્તિ તે અમારાં ગંગાબહેન. જાતે બ્રાહ્મણ અને વળી બાળવિધવા. એમના બાપે પાંચ ચોપડીસુધી ભણાવેલાં. દીનબંધુ ગામમાં આવ્યા પહેલાં ગંગાબહેન અગિયારશ કે વ્રતને દિવસે ગામની સ્ત્રીઓને વ્રતકથા વાંચી સાંભળાવે કે ધોળપદ ગવરાવે. દીનબંધુએ એમની સેવાએને યોગ્ય દિશામાં વાળી, એટલે ગામના સ્ત્રીસમાજનું સ્વરૂપજ આવું બદલાઈ ગયું. અગિયારશ કે કોઈ પર્વણીને દિવસે કથાવાર્તાનિમિત્તે સ્ત્રીઓ એકઠી થતી તેને બદલે હવે લગલગ હમેશાં થવા લાગી. લણણી કે સખત કામની મોસમ હોય ત્યારે દિવસને બદલે રાત્રે સ્ત્રીસમાજ એકઠો થતો. કથાવાર્તા એની એજ કહેવાતી, પણ કહેનારનું દષ્ટિખિંદુ બદલાઈ ગયું હતું. વ્રત કરીએ, નિયમો પાળીએ તો પુણ્ય થાય અને આવતે ભવ સુખી થવાય, એ સ્વાર્થી ભાવને બદલે વ્રતનિયમ પાળવાની આપણી ફરજ છે, ન પાળીએ અને સદાચરણી ન થઇએ તો પ્રભુના ગુન્હેગાર થઇએ છીએ; સારા થવાની કાળજી રાખીએ એમાં કોઈ ઉપર ઉપકાર નથી કરતાં; એવી સમજણ સ્ત્રીઓમાં આવતી ગઈ. આપણા જમાનાનાં મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનની કથાઓ સાંભળીને વર્તમાન સ્ત્રીજગત એટલે શું એની ઝાંખી થતી ગઈ, તેમ સ્ત્રીસુલભ સંકુચિત મનોભાવ જમને નવું નવું જાણવા અને અનુસરવાની વૃત્તિ જાગ્રત થઇ ગઈ. ત્રણ વર્ષના ગાળા પછી ગામના લગલગ બધા સામાજિક પ્રસંગોમાં અજબ ફેરફાર જણાવા લાગ્યો. ત્રણ વર્ષ પહેલાંજ, ગામમાં કોઇને ત્યાં મરણ થયું હોય તો ગામનાં બેરાં મરનારનાં ઘરનાં માણસોને પેટ ભરીને રોવરાવી ફૂટાવી પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યાં જતાં, તેને બદલે ઉલટાં ઘરનાં રોતાં હોય તેને જાનાં રાખી બે ચાર પીઠ સ્ત્રીઓ વારાફરતી ત્યાંજ રોકાતી અને બીજી નાની ઉંમરની હોય તે સવારસાંજ આવી બે દહાડા એ ધરતું કામકાજ આટોપી જતી. નિશાળે જવા લાયક છોકરાંને શાળામાં મોકલવા સમજાવવા છતાં જે માથાપો ધ્યાન

ન દેતાં તેજ છોકરાંઓને માતાઓ પોતે કાંડે જાણી નિશાળે મૂકી જતી અને મહિનામાં છોકરું શું શીખ્યું એની પૂછગાછ કરી શિક્ષકને પણ સચેત કરી જતી. ગલીને નાકે નાકે નાગા શરીરે, ઓધરાળા કે ડુગી વળેલાં નાકમાં લીટ વહેતાં છોકરાંઓ ધૂળમાં રમતાં નજરે ચઢતાં બંધ થઇ ગયાં.

આવા તો અનેક દાખલાઓ ગણાવી શકાય. એકજ માણસની સદ્ભાવના અને નિઃસ્વાર્થ સેવાપરાયણતાથી અમારું ગામ આદર્શ કુટુંબ જેવું બની ગયું. એ વિચારતાં અત્યારે સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે; પણ ખરી રીતે એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ નથી. મુરખખીપણું કે ગુરુભાવ છોડી દહને સહૃદયતાથી કોઈ મીઠાશથી સમજવાને યોગ્ય રસ્તે દોરવે તો આપણો ગામડીઓ સમાજ તો બહુ સહેલાઈથી સાચે રસ્તે વળી શકે છે. માત્ર તેમનામાં બળીને તેના અંગરૂપ બની જઈને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એમ તો જમાનાઓથી પુરાણીઓ કથા કહેતા આવ્યા છે અને લોકો સાંભળતાં આવ્યાં છે; પરંતુ કેટલાં થોડાંઓને કથાપુરાણમાં આવતો સહૃદય જીવનમાં ઉતારવાની ધગશ જ-મી ? દીનબંધુને મનથી લોકોનાં સુખદુઃખ અને મુંઝવણના પ્રશ્નો તેના પોતાના બની ગયા હતા. ગામના જીવન સાથે તેનું જીવન એવું ઓતપ્રોત થઈ ગયું હતું કે કોઈને ન તો તે પરાયો લાગતો કે ન તો તેની સમજવટવિષે કોઈને શંકા થતી. એવા સેવક જે ગામને મળે તેનાં અહોભાગ્ય સમજવાં.

પરંતુ ધીમે ધીમે થતા ફેરફાર એકદમ લક્ષમાં આવતા નથી. અમારા ગામના લોકજીવનમાં જે પલટો થતો જતો હતો તેનો ખરો ખ્યાલ એક દુઃખદાયક પ્રમંજે આપ્યો. ગામના નગરશેઠ પૈસેટકે તેમજ કુટુંબકળીને સુખી હતા. શેઠને ત્રણ દીકરા હતા તેમાં સૌથી નાનો ૧૮ વર્ષનો અમારી હેડીનો લાલચંદ્ર શેઠને બહુ વડાલો હતો. વેપારીનો દીકરો, ખાનદાન કુટુંબના સંસ્કાર અને જીવાન હેખાવડો લાલચંદ્ર ગામનાં સ્ત્રીપુરુષ સૌનો માનીતો હતો. પરંતુ કમનસીબે ત્રણ દિવસના તાવમાંજ એનું અચાનક મૃત્યુ થયું. શેઠના હૃદયને સખત આઘાત થયો. વૃદ્ધ શરીર અને પાછલી અવસ્થામાં આ ધા બહુ આકરો પડશે અને કદાચ શેઠનું શરીર પણ નહિ બચે એમ સૌને લાગતું હતું. પણ રમશાનેથી પાછા વળતાંજ શેઠે સૌને સંભળાવી દીધું કે “ લાઇઓ ! આપણે ઘણા દિવસ જંગલી રિવાજો પાળ્યા. હવે રડવા કૂટવાનું બંધ થાય તો હીક એમ મને ઘણા વખતથી લાગતું; પણ પારકે ઘેર કેમ બોલાય ? એટલે આજ સુધી હું મૂંગો રહેતો. આજ મારે ઘેરથીજ હું પહેલ કડું છું કે, સ્ત્રીપુરુષ કોઈએ રડવાકૂટવાનું નથી. વળી આવાં મરણ પાછળ આપણે જે અજીવતાં જમણનાં ખર્ચ કરીને મરનારની સહગતિ થશે એમ માની-

એ છીએ તે પણ ખોટું છે. શક્તિ હોય તો એજ નાણું કોઈ સન્માર્ગે વાપરીને મરનારનાં યાદગીરી રાખવી એજ ઉત્તમ માર્ગ છે. માટે હું સૌ ભાઈઓને જણાવું છું કે, લાલચદં જીવતો હોત તો મારી મિલકતમાંથી જે ત્રાંજી લિસેસો તેને મળત તેટલા પૈસા હું ધર્મોદામાં ખર્ચાશ. તેની વ્યવસ્થા એવી રીતે થાય કે જેથી ગામની આબાદી, રહેણીકણી, આચારનિયાર એવાં સારાં થાય કે બીજાં ગામો આપણો દાખલો લે. એ બધું મારા વૃદ્ધ લાથે ખનશે નહિ. માટે તેની તમામ વ્યવસ્થા કરવાનું આપણે દીનબંધુને સોંપીએ.”

અમને બધાંને ધારતી હતી કે શેઠાણીનું મન નારાજ થશે. વખતે શેઠની ઉપરવટ થઈને પણ કાણકૂટણું થશે; પણ ગામની સ્ત્રીઓ પુરુષોથી જરાયે પાછળ પડી જાય એમ નહોતું. જે નિર્ણય શેઠે સ્મશાનમાં સંભળાવ્યો એવોજ ઘેર શેઠાણીએ કહી દીધેલ કે, આપણે ગરીબ માણસને ત્યાં માટે પ્રસંગે રોતાં કૂટતાં નથી અને મારે ત્યાં પાછું આજ શરૂ કરીશું તો ધણાંને એમ થશે કે પૈસાદારને બહું મનાવવા કોઈ કાંઈ બોલ્યાં નહિ. માટે સૌ ઘેર જાઓ.

શેઠને લિસામે લાલચદંના લિસેસે રા. પાંચ હજાર ખર્ચવાના હતા. અર્ધા ગામની મરજી હતી કે, ગામની વચ્ચે એક સારું મકાન બંધાવી તેમાં પુસ્તકાલય સ્થાપવું. પણ દીનબંધુની યોજના જૂદીજ હતી. શેઠની ઉદારતાનો લાભ માત્ર એકજ ગામને મળે એથી તેમને સંતોષ થાય ? પરિણામે અમારા ગામમાં પુસ્તકાલય સ્થપાયું, અને તેનો લાભ આસપાસનાં છ સાત ગામને મળવા માંડ્યો. એક સીંગરામ ગાડી કરાવી તેમાં પુસ્તકો મૂકી ગાડી અઠવાડિયાના ત્રણ દિવસ ગામડાંમાં જતી અને દરેક ગામના સ્વયંસેવકો ઘેર ઘેર ફરી વાંચવા માટે જોડતી ચોપડીઓ આપતા અને વાંચાયેલી ચોપડીઓ પાછી ગાડીમાં સોંપતા. અમારા ગામની વ્યવસ્થા દીનબંધુ જીતેજ સંભાળતા. શરૂઆતમાં તો શું વાંચવું, કયું પુસ્તક વાંચવા જેવું છે તેની લોકોને સમજ નહિ; એટલે પુસ્તકોની પસંદગી કરવાનું કામ દીનબંધુનું અને ઘેર ઘેર પહોંચાડવાનું તથા પાછાં લાવવાનું કામ અમારે કરવાનું રહેતું. ગંગાબહેનની મહેનતથી ત્રણ વર્ષમાં કન્યાઓ તેમજ નાની ઉંમરની સ્ત્રીઓ પણ ખપપૂરતું વાંચતાં લખતાં શીખી ગઇ હતી અને પુરુષોમાં તો ૪૦ વર્ષની અંદરનો ભાગ્યેજ કોઈ આદમી હશે કે જે વાંચતાં પણ ન શીખ્યો હોય.

બે વર્ષ સતત મહેનત કર્યા પછી આસપાસનાં ગામડાંઓને પણ લાગ્યું કે, આવી સારી સેવા કરનાર દીનબંધુ તેમજ આણું સાધન પૂરું પાડનાર શેઠના આભારદર્શન માટે કાંઈક થાય તો કીક.

પણ સૌના મનમાં દીનબંધુનો ડર હતો. તે પોતાનાં વખાણુ સંભળે તો નહિ, પણ પૂંઠ પાછળ કોઈ બે સારા શબ્દ બોલ્યું

હોય તોપણ ઠપકો દે અને વળી કહે કે, આપણા લોકોને સાધારણ વાતને પણ મોટું રૂપ આપી દેવાની બહુ ટેવ હોય છે, એટલે આ સમારંભની યોજનામાં કોઈએ તેને વાતજ કરી નહોતી. વહીવટદાર, ફોજદાર વગેરે અમલદારોને પટેલ નોતરું આપી આવ્યા પછી બધાને ખબર પડી કે પુસ્તકાલયની સ્થાપનાનો વાર્ષિક મહોત્સવ ઉજવવાનો છે અને દેવદિવાળીને દિવસે મેળાવડો થવાનો છે.

મહોત્સવને દિવસે લોકોના આનંદનો પાર નહોતો. આટલાં વરસની નિઃસ્વાર્થ સેવાની જાહેર રીતે કદર થવાની હતી. લોકોના પ્રેમપાત્ર દીનબંધુનાં આજ એ મોઢે વખાણ થવાનાં હતાં અને સૌથી મળની વાત તો એ હતી કે, દીનબંધુને તે બધું મોઢામોઢ સાંભળવું પડે એમ હતું.

વહીવટદાર સાહેબ અને બીજા નાના મોટા અમલદારો પધાર્યા. ગામના ચોરામાં મેળાવડો ગોઠવ્યો હતો. સ્ત્રીપુરુષોની મેદની જામી હતી. ગામલોકો તેમજ દૂરતાં ગામો તરફથી સુદૂર શબ્દોમાં સાહેબે શેઠનો આહાર માન્યો અને અમારા ગામનાં સંપ કેળવણી-પ્રચાર, સ્વચ્છતા, પરસ્પરનો સહકાર અને કુટુંબલાવનાનાં વખાણ કર્યો. છેવટે એ શબ્દોમાં દીનબંધુની પણ કદર કરી અને અમારા ગામની પ્રવૃત્તિઓમાં સરકારી મદદ અપાવવાની સરકારી અમલદાર-તરીકે આશા આપી.

હવે શેઠ તરફથી વળતો ઉપકાર માનવાનો શિષ્ટાચાર કરવો રહ્યો. બીજે પ્રસંગે તો શેઠ ગાંધી હોઈ ધણું સાફ બોલે, પણ આજ પોતાની વતીનો જવાબ આપવા માટે દીનબંધુને જ તેમણે આગ્રહ કર્યો. દીનબંધુને અગાઉ કોઈ દિવસ લાપણ કરવા ઉભા થયેલા અમે જોયા ન હતા, એટલે અમે આતુરતાથી કાન માંડ્યા:-

“ વહીવટદાર સાહેબે આજે સરકારી મદદ અપાવવાની આપણને આશા આપી આપણા આનંદમાં ઉમેરો કર્યો; પણ આજે એકઠા મળેલા સૌની વતી એમને હું વિનંતિ કરું છું કે, સરકારી મદદ કરતાં પણ આપ ધણું વધારે આપી શકો એમ છો. આપ અને આપના તાળાના નોકરો સરકારના નોકરોતરીકેની જે લાવના સેવા છો તેમાં થોડોક ફેરફાર કરવાની કૃપા કરો. સરકાર એટલે રાજ-પ્રજા સમસ્ત, રાજ્યહિત એટલે એકલું મહારાજા સાહેબની તિજ્જેરીનું હિત નહિ, પણ પ્રજાનું હિત પણ હૈયે ધરતા થાઓ અને અમારી જે પ્રવૃત્તિઓનાં આપે વખાણ કર્યો તેમાં સાચા દિલથી સાથ આપતા રહો, તો અમારું ગામ તો શું પણ તમામ ગામડાં સુખી અને સમૃદ્ધ બની જાય. માત્ર જરા દૃષ્ટિકોણ બદલવાનીજ જરૂર છે. પછી અમે સરકારના નોકર છીએ એવા અભિમાનથી કોઈ અમલદાર પ્રજાને હેરાન નહિ કરે. ”

આજે દીનબંધુ નથી. મેળવડા પછી છ આઠ મહિને યાત્રા-
નિમિત્તે કાણ જાણે ક્યાંક ચાલ્યા ગયા છે! એવા નિઃસ્પૃહ અને નિર્દોષને
પણ જત્રાએની જરૂર રહેતી હશે? વરસ થઈ ગયું. આજ આવશે,
કાલ આવશે એમ વાટ જોતાં લોકો થાક્યાં. સૌને એમ થવા લાગ્યું
કે દીનબંધુની ગમે તે પ્રકારની યાદગીરી તો રાખવીજ જોઈએ,
પણ શેઠ આડા થયા. તેમણે તો બસ એકજ વાતનો આગ્રહ પકડ્યો
કે “આપણા ગામની આવી ને આવી, બદ્ધે આથી પણ સુંદર
આદર્શ સ્થિતિ નહીં રહે એવો પ્રયત્ન ગામનો દરેક વતની કરે
એજ દીનબંધુની મોટામાં મોટી યાદગીરી ગણવી જોઈએ.”

(નવેમ્બર-૧૯૨૯ના “પુસ્તકાલય”માં લેખક:-શ્રી. મૂ. સો. ભટ્ટ)

૨-સાહેબપુરાણ

ભટજી કથા શરૂ કરે છે:-

“એક વખત જનમેજય રાજાએ ઋષિને કહ્યું ‘હે મહર્ષિ! તમે એક વખત કહ્યું હતું કે, કલિયુગમાં પૃથ્વીપર ‘દેશી સાહેબ’ એ નામનું પ્રાણી નિર્માણ થવાનું છે તો એ પ્રાણીને ઓળખવાનાં લક્ષણો ક્યાં ક્યાં? અને એ માનવપ્રાણી પૃથ્વીને વિષે જન્મ લીધા પછી શું શું કામો કરશે? તે એક વખત મને કહી સંભળાવવાની કૃપા કરો.”

વૈશંપાયન ઉવાચ:-“હે રાજા! આહારનિદ્રાક્રુશણ, અને વિચિત્ર બુદ્ધિસંપન્ન એવા એ દેશી સાહેબોની કથા હું તમને કહું છું, તે સંભળો. (કહે છે તે !)”

“ચરમા ધાલવામાં ઉદારચરિત, બહુ બોલકણા અને મિષ્ટાન્ન-પ્રિય, એવા દેશી સાહેબોનું ચરિત હું તમને કહું છું તે સંભળો (કહે છે તે).”

“હે રાજા! જેણે ચિત્રવિચિત્ર કપડાં પહેર્યાં છે, જેના હાથમાં સુંદર લાકડી શોભી રહી છે, પુષ્કળ ધાસ ઉગેલા જંગલમાં જેમ કેડો પડી રહે, તેમ જેના માથાના વાળમાં સેંથો પડી રહ્યો છે, જેના પગને વિષે ચમચમ કરનારા ખૂટ શોભી રહ્યા છે, એવા અપૂર્વ માનવપ્રાણીને ‘દેશી’ અર્થાત્ ‘ગામડી સાહેબ’ એવું કહેવાય છે.

“લાંબાં લાંબાં ગપ્પાં મારવામાં જે કોઈનાથી હારતા નથી, પરદેશી ભાષા બોલવામાં જે અભિમાન બતાવે છે, અને માતૃ-ભાષાવિષે જે તિરસ્કાર બતાવે છે તેજ દેશી સાહેબ કહેવાય છે.

“હે રાજા! કલિયુગને વિષે એવા અનેક દેશી સાહેબો નિર્માણ થશે કે જેમને પોતાની માતૃભાષા પણ શુદ્ધ બોલતાં આવડશે

નહિ. વળી જેની દશે છદ્રિયો સદા સ્વતંત્ર હોવાથી હમેશાં અશુદ્ધ અવસ્થામાં રહેશે; તેજ દેશી સાહેબો કહેવાશે !

“સૂ-ચેત્ત્રા લાકડા પ્રમાણે માંસરહિત જેના પગ હોવા છતાં મોટા તરનાર હશે, જેના હાથ દુર્બળ અને કમજોર હોવા છતાં કલમ ધરવામાં અને પગાર લેવામાં મોટા ચતુર હશે; જેનું શરીર હાડપિંજર જેવું હોઈને સાત સમુદ્રની પેટી પારથી આવનારી વસ્તુઓના માર ખાવામાં જે સમથ હશે; તેજ આ દેશી સાહેબ જે કહેવાય તે.

“કોઈ પણ જાનના ઉદ્દેશ વિના જે પૈસા સાચવે છે; ફક્ત સાચવવા માટેજ તે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે અને પૈસા મેળવવા માટે પડોશમાં પાસ થવા માટે જે પ્રતિભાની ચોરી કરે છે; તેજ ખરા દેશી સાહેબો કહેવાશે.

“હે રાજન્ ! દેશી સાહેબ કહ્યા એટલે તેના અનેક અર્થો ઉત્પન્ન થાય છે કલિયુગને વિષે ભારતવર્ષમાં જ્યારે અંગ્રેજોનું રાજ્ય થશે, ત્યારે તે દેશી સાહેબો એટલે જાનરમાંથી શાકભાજી લાવી અંગ્રેજોનું રસોડું કરનારા, કચેરીમાં કારકુનની નોકરી કરી પેટ ભરનારા, એવા તે દેશી સાહેબો હશે. નિર્ધન લોકો શ્રીમંતને દેશી સાહેબ કહેશે; કારીગર માલીકોને દેશી સાહેબ કહેશે; કલિયુગને વિષે એવા કેટલાએ માનવપ્રાણીઓ કેવળ દેશી સાહેબ થવાનોજ પ્રયાસ કરશે. ‘દેશી સાહેબ’ એના જે કોઈ ઉત્તરો અર્થ કરશે, તેને આ ‘દેશી સાહેબ પુરાણ’ શ્રવણનું પુણ્ય લાગવાનું નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેને ગાયને પેટે જન્મ લઈ આ દેશી સાહેબોના ભક્ષ્યસ્થાને પડવું પડશે !

“હે રાજન્ ! અગસ્ત્ય ઋષિએ જેમ સમુદ્રનું પાન કર્યું હતું, તેમ આ દેશી સાહેબો કાચના પ્યાલામાં મદિરારૂપી સમુદ્રનું પ્રાશન કરશે. અગ્નિદેવ તેની આજ્ઞામાં રહેશે. તંબાકુ, ચીરટ અને સીગરેટરૂપી ખાંડવવનની સહાયથી નિરંતર અગ્નિ તેના મુખની સેવા કરશે. આ આગ કાયમ તેના મુખમાં રહેશે. એ ઉપરાંત તેના પેટમાં પણ ગદગદ ગદગદ થશે. મોટી રાત્રિ સુધી તેની ગાડીની બત્તીની પણ સેવા કરશે. તેણે રચેલી કવિતા અને સંગીતમાં પણ આ અગ્નિનો વાસ થશે ત્યારે લોકો અગ્નિને ‘મદાગ્નિ અથવા હૃદયાગ્નિ’ એવું નામ આપશે. એમના મુખપર પણ આ અગ્નિ પ્રજળતો રહેશે, એનું નામ ‘ધર્મીગ્નિ.’

“આ દેશી સાહેબો વાયુનું પણ ભક્ષણ કરશે, તેને તેઓ ‘હવા ખાવાનું’ નામ આપશે ચંદ્રમા, આ દેશી સાહેબોના ધરમાં તેમજ બહાર એમ બેઉ ઠેકાણે રહેશે. સૂર્ય આ દેશી સાહેબનાં ક્યારેય પણ દર્શન કરી શકશે નહિ ! આ દેશી સાહેબ અશ્વિની-

કુમારનીજ સેવા કરશે અને અશ્વિનીકુમારના મંદિરનું નામ 'તમેલો' એવું રાખશે.

“હે નરથેષ્ઠ ! જે કાવ્યરસથી દૂર દૂર રહેશે, શાસ્ત્રીય સંગીતનું જે શ્રાદ્ધ કરશે, નાનપણમાં વાંચી નાખેલાં પુસ્તકોના જોર ઉપર જે પોતાનું પાંડિત્ય ગળવતા રહેશે, અને આવી સ્થિતિમાં પણ જે પોતાને પરમ જ્ઞાની સમજશે, તેજ દેશી સાહેબ થવાને યોગ્ય કહેવાશે !

“કાવ્ય બનાવવામાં કાઠી જેટલી પણ ગતિ ન હોવા છતાં, જે ‘કવિ અને કવિતા’ એ વિષયપર મોટાં મોટાં ભાષણો આપશે, જે પોતાને સર્વજ્ઞ અને અબ્રાંત સમજશે તે પણ ખુદ સ્વદેશી સાહેબ કહેવાશે.

“રૂપમાં જે કાર્તિકેયના કનિષ્ઠ બાંધુ, ગુણમાં જે નિર્ગુણ પદાર્થ, કર્મને વિષે જે જડભરત અને વાણીને વિષે જે વાચાળ હશે, એજ દેશી સાહેબ !

“વ્રત ઉપવ્રતમાં જે શિવરાત્રિ પાળશે, અલિણીનો દસારો થતાં-જ જે દિવાળી કરશે, ઉપવત્તીની મરણ સાચવવા જે હોળી કરશે અને માંસ-અન્નના લોભથી જે દશરા કરશે, તેજ દેશી સાહેબ કહેવાય તે.

“ગમનાગમન માટે જે વિચિત્ર રથનો ઉપયોગ કરશે, સૂતાને માટે જે સાધારણ ઘર શોભશે, પીવાને માટે જે દ્રાક્ષાસવથી ચત્રાવી લેશે, અને ખાવા માટે જે દીટ વિનાનાં સફેદ કાળ (કુંગળી) ખાશે, તેજ ખરા દેશી સાહેબ.

“મહાદેવ પ્રમાણે જેને માદક પદાર્થ પ્રિય હશે, અભદ્રેવ પ્રમાણે પ્રત્યેત્પાદન જેને બહુ પ્રિય હશે અને વિષ્ણુ પ્રમાણે જેને લીલા પ્રિય હશે તેજ ખરા દેશી સાહેબ કહેવાય તે !

“હે કુરુકુળભૂપણ જનમેજય ! ઘણી આગતોમાં આ દેશી સાહેબો ભગવાન વિષ્ણુને મળતા રહેશે ! શ્રીવિષ્ણુ પ્રમાણે આને ત્યાં પણ લક્ષ્મી અને સરસ્વતી સેવા કરશે. શ્રીવિષ્ણુ પ્રમાણે આ પણ અનંતશ્યામાશાસી રહેશે. શ્રીવિષ્ણુ પ્રમાણે આના પણ દશ અવતાર થશે. જેવા કે કારકુન, મારુતર, સંપાદક વક્રાલ, મુન્સદાં ન્યાયાધીશ, અધ્યક્ષ, કાઉન્સિલર, ઝોનરેન્જ અને નિષ્કર્મ-(એકાર). શ્રી વિષ્ણુ પ્રમાણે આ પણ દશે અવતારમાં અસુરોનો નાશ કરશે. કારકુન થઈને ચેરીમેરીનો નાશ કરશે, મારુતર થઈને વિનાશીની બુદ્ધિનો, સંપાદક થઈને નાષ્ટ્ર આગરનો ધ્વંસ કરશે વક્રાલ થઈને પક્ષકારોનો, મુન્સદાં બની સાર્વજનિક કાર્યોનો, અને ન્યાયાધીશ થઈને ન્યાયનો નાશ કરશે. અધ્યક્ષ થઈને સૌજન્યનો, કાઉન્સિલર થઈને જનતાના વિશ્વાસનો, ઝોનરેન્જ થઈને પે તાની દાગતનો અને નિષ્કર્મ-વસ્થામાં પોતાના ઘરખારનો સંહાર કરશે !

“હે રાજન્ ! બીજી એક વાત કહું છું તે સાંભળ. મનમાં

એકગણું હશે, તે દશગણું બોલી બતાવશે, સોગણું લખી કાઢશે અને વાદવિવાદને વખતે હજારગણું પણ કરી બતાવશે. તેજ દેશી સાહેબ ! તેવીજ રીતે જેનું બળ હાથમાં એકગણું, મુખમાં દશગણું, પીઠપર સોગણું અને પ્રસંગ આવે હજાર લાખ ગણું, (એકડા વિનાનું !) એજ દેશી સાહેબ કહેવાશે.

“આલ્પવયમાં જેની બુદ્ધિમત્તા પુસ્તકમાં દેખાઈ આવશે, તારુણ્યમાં જેની બુદ્ધિમત્તા મઘપાન વજેરેમાં દેખાઈ આવશે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં જેની બુદ્ધિમત્તા ગૃહિણી પાસે દેખાઈ આવશે, તેજ દેશી સાહેબ કહેવાશે.

“જેના ઇષ્ટદેવતા અંગ્રેજ, જેના ગુરુ બ્રાહ્મધર્મવેત્તા, જેના વેદ ‘એંગ્લો ઇન્ડિયન વર્તમાનપત્રો,’ જેનાં તીર્થસ્થાન નાટ્યમંદિરો, એવા દેશી સાહેબો કલિયુગને વિષે નિર્માણ થશે.

“પાદરી પાસે જે ખ્રિસ્તી, સમાજસ્ટ પાસે જે બ્રાહ્મ, પિતા પાસે જે હિંદુ અને ગોરપુરોહિત પાસે જે નાસ્તિક તેજ દેશી સાહેબ (જે કહેવાય તે.)

“જે પોતાને ઘેર પાણી પીએ છે, દોસ્તને ઘેર જે દારૂ પીએ છે, વેશ્યાને ઘેર જે ગાળો ખાય છે, અને સાહેબને અંગલે પટાવાળાને હાથે જે ધક્કા પામે છે તેજ ખરા દેશી સાહેબ !

નાહતી વખતે ટપન હોયતો જેને કંટાળો આવે છે, જમતી વખતે ચમચા કાંટા નહોય તો જેને પોતાની આંગળીઓનો તિરસ્કાર આવે છે, અને બોલતી વખતે જેને પોતાની માતૃભાષાનો પણ તિરસ્કાર આવે છે, તેજ દેશી સાહેબ.

“જેની બધી હુંશીઆરી ફક્ત પોશાકમાંજ દેખાઈ આવે છે, જે પોતાની બધી હુંશીઆરી નોકરીની ઉમેદવારી કરવામાંજ વાપરી નામે છે, જેની ભક્તિ પત્ની અને ઉપપત્ની પાસેજ દેખાઈ આવે છે, અને સહૃદયવાંચનનો જે તિરસ્કાર બતાવે છે, તેજ દેશી સાહેબ (જે છે તે.)”

વૈશંપાયન ઉવાચ:-“હે રાજન્ ! જે દેશી સાહેબોની કથા મેં તને કહી તેવા દેશી સાહેબો, આપણા ભારતવર્ષના ઉદ્ધારને માટે પણ પ્રયત્ન કરશે. બહુજ બડબડ કરવું, બુદ્ધિભેદ કરવો, એશઆરામ છોડવો નહિ, પોતાના સ્વાર્થને વળગી રહેવું; આવા આવા ભર્ગીરથ યત્નો કરીને આ દેશી સાહેબો આપણા ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કરશે !”

આ કથા સાંભળીને જનમેજય બોલ્યા:-“હે ઋષિવર્ષ ! આ દેશી સાહેબોની કથા સાંભળીને હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું, હવે કોઈ એવીજ એકાદી કથા કહો.”

(“વીસમી સદી”ના એક અંકમાં લેખક:-રા. કાંતિલાલ છોટાલાલ મહેતા.)

૩-પારસમણિ

વૃંદાવનમાં યમુનાને તીરે સનાતન નામનો એક સાધુ રહેતો હતો. આખો દિવસ હરિનામ સિવાય એને મુખેથી બીજું કશું ત્રીકળ-તુંજ નહિ. બળતા બપોર હોય, કડકડતી ટાઢ હોય કે ધોધમાર વરસાદ હોય પણ સનાતનને તો હરિનામ વિના બીજું કંઈજ નહિ. એના સંગીઓમાં એક નાનું હરણુ, મેના-પોપટ અને ખિસ્કો-લીઓ. ભકતો જે ખાવાનું મૂકી જાય તેમાંથી પોતે આ સૌ મિત્રોને ખવડાવે. એક દિવસ નમતા બપોરે એક ગરીબ અને દુઃખી બ્રાહ્મણ સાધુ પાસે આવ્યો. નમસ્કાર કર્યા ને સાધુએ આશિષ આપી.

સનાતને પૂછ્યું “ભૂદેવ! ક્યાંથી પધારો છો?”

બ્રાહ્મણે નમ્રપણે કહ્યું “દેવ! બર્દવાન જીલ્લાના મનાકર ગામનો રહેવાસી છું. મારું નામ જીવન છે. મારા જેવા અભાગી જગતમાં બીજો કોઈ નહિ હોય.”

સનાતને પોતાના કમંડલમાંથી ઠંડુ પાણી આપ્યું અને કહ્યું કે “ભાઈ! આ જલપાન કરી શાંત થઈ તારી વાત નિરાંતે કહે.”

પરસેવાથી રેબડેબ થઈ ગયેલો અને તડકામાં બળ્યું બળ્યું થઈ ગયેલો બ્રાહ્મણ યમુનાનું શીતળ જળ પીને જરા શાંત થયો. ફાટી તૂટી ઘોંટાવડે પરસેવો લૂછ્યો અને બોલ્યો:-

“ભગવન! પહેલાં અમારા કુળની ખૂબ કીર્તિ હતી. યજ્ઞયાગમાં અમારા વિના ચાલતું નહિ. અમારી ખાનદાનીની સુવાસ દૂર દૂર સુધી હતી; પણ સુખ કંઈ હમેશાં એાછું ટકી રહે છે! તડકા અને જાંયાની પેડે સુખદુઃખ આવે છે અને જાય છે. અમારી લક્ષ્મીએ પગલાં કર્યાં, જમીનજગીર રાજ્યએ ઝુંટવી લીધી અને અમે ગરીબ થઈ ગયા. ગરીબાઈએ અમારું જ્ઞાન દાબી દીધું. અને જ્ઞાનવિના અમે કદ્રૂપા દેખાવા માંડ્યા. જે યજ્ઞમાં અમારા વિના ચાલતું નહિ, ત્યાં અમને જવાનીય મુશ્કેલી. મોટું ઘર છોડીને એક ઝુંપડીમાં વાસ કરવો પડ્યો અને બીખ માગીને પેટના ખાડા પૂરવા પડ્યા. કોઈ કોઈ દિવસ તો ભૂખના કડાકા પણ થતા. પછી તો આખરે નિરાધારના આધાર એવા મહાદેવની ઉપાસના શરૂ કરી. એક મધરાતે શિવજી પ્રસન્ન થયા અને મને વરદાન માગવા કહ્યું. મેં કહ્યું કે “ભગવાન! તમે તો મારી મનકામના જાણો છો.” એટલે ગંગાધરે હસીને કહ્યું “જા, યમુનાતટપર વૃંદાવનમાં સનાતન ગોસ્વામી નામના સાધુજન વસે છે. તે પરમ વૈષ્ણવ છે. એમને પ્રસન્ન કરીશ એટલે તારા હૃદયની ઈચ્છા સંપૂર્ણ થશે.” એટલું કહીને ચંદ્રશેખર અદક્ષ્ય થઈ ગયા. એટલે મહારાજ! હું આપના શરણમાં આવ્યો છું. મારું દુઃખ દૂર કરો અને હું ધનવાન બની પાછો સુખી થાઉં એવું કંઈ કરો.”

સનાતનની પાસે ફૂટી બદામ પણ નહોતી. જે કંઈ હતું તે બધું આ યમુનાના વહેતા જળમાં પધરાવ્યું હતું, એટલે સહેજ ચિંતા કરવા લાગ્યો કે, બ્રાહ્મણને શું આપું? પણ એટલામાં અચાનક યાદ આવ્યું કે, એક દિવસ યમુનાની રેતીમાંથી એક પારસમણિ જડ્યો હતો અને એને કાંઈ ઠેકાણે દાટ્યો હતો. જગ્યા યાદ આવી અને સાધુએ બ્રાહ્મણને એ પારસ ત્યાંથી ખોદી લાવવા કહ્યું.

બ્રાહ્મણ તો દોડ્યો દોડ્યો ગયો અને ખોદીને પારસમણિ કાઢી લાગ્યો. પોતાના જમણા હાથમાં લોખંડનું એક માદળાઉં બાંધ્યું હતું, તેને લગાડનાંજ એ સોનાનું બની ગયું. બ્રાહ્મણના આનંદનો પારજ ન રહ્યો. સાધુને પણ આનંદ થયો અને બ્રાહ્મણને આશિષ આપી. બ્રાહ્મણે નાદીને પોતાને ગામ જવાનો સંકલ્પ કર્યો.

આખા દિવસના થાકેલા સુર્જનારાયણ પશ્ચિમમાં કિતરતા હતા અને એમનાં છેદલાં વિવિધરંગી કિરણો યમુનાના પાણી સાથે સંતાકુકડી રમતાં હતા. પાણીમાં જેમ તરંગો ઉઠતા હતા, તેમ બ્રાહ્મણના મનમાં પણ તરંગો ઉઠવા માંડ્યા. એને વિચાર થયો કે, જે પારસમણિથી આ સાધુનું દુઃખ દૂર થઈ જાય તે પારસમણિ જરા પણ સંકેત કે દર્શાવના આ સાધુ મને કેમ આપી દે છે? એની પાસે એવું શું વશે કે જેનાથી એ સુખ અને આનંદમાં રહેતો હશે? આવા આવા તો કંટાળા તરંગો ઉઠ્યા અને શમી ગયા. નાદીને બ્રાહ્મણ તો આવ્યો સાધુ પાસે. પગમાં પડ્યો અને આંસુથી સાધુ મહારાજના પગ ઘેરાયા. ગદગદ કંઠે તે બોલ્યો કે “મહારાજ! જેનાથી આપનું દાનિ નાશ પામે અને ધનવાન થઈ સુખી બનો એવો આ પારસમણિ તમે મને કેમ આપી દો છો? બીજું તમારી પાસે એવું કયું ધન છે, કે જેનાથી તમે આવી ગરીબ અવસ્થામાં પણ સુખ અને આનંદ માણી શકો છો?”

સનાતન સમજી ગયો. બ્રાહ્મણના અંતરમાં સૂકા જ્ઞાનને બદલે પ્રેમ અને ભક્તિના અંકુર ફૂટતા. સાધુએ કહ્યું “ભાઈ! આ પારસમણિ એ કંઈ સાચું ધન નથી. સોનું, ચાંદી, રૂપું, નીલમ, માણેક, મોતી એ બધુંય એવું ધન નથી કે જેનાથી આ જીવન સુધરે અને જેને માટે આ માનવ અવતાર મળ્યો છે તે સાર્થક થાય. સાચું ધન તો એક ‘હરિનામ’ છે. એના રટનથી આ ભવ સુધરે છે અને એ પરમ પિતાના દર્શનનું સુભાગ્ય મળી અવતાર ધન્ય બને છે.

‘હરિનામ’ના મંત્રથી બ્રાહ્મણના હૃદયમાં કંઈ અવનવી પ્રભા પ્રગટી અને એણે પેલો પારસમણિ યમુનાના ધસમસતા પ્રવાહમાં નાખી દીધો.

સનાતનને પગે લાગી આશિષ લઈ બ્રાહ્મણ ‘હરિનામ’નો સાચો પારસમણિ લઈ ઘેર ગયો.

(નવેમ્બર-૧૯૨૬ના “પુસ્તકાલય”માં લેખક:-શ્રી કિસનસિંહ ચાવડા.)

૪-બહાદૂર યુવાન વૉશિંગ્ટન

ઈ. સ. ૧૮૫૦ ની સાલની વાત છે.

અમેરિકાના વર્જિનીયા પ્રાંતના એક જંગલમાં મોજણીદારોની નાની મંડળી ભોજન કરવા બેસી હતી. એકાએક એક બાઈની ચીસ સંભળાઈ. સફાળા ઉડીને સૌ ધાયા. એમણે જોયું કે, નદીકાંઠે કેટલાંક માણસોએ એક બાઈને મલામહેનતે પકડી રાખી હતી, ને દુઃખી બાઈ છૂટવાનાં ફાંફાં મારતી હતી. બાઈનો દીકરો નદીમાં ડૂબી ગયો હતો. શોકથી ગાંડી અનેલી બાઈ નદીમાં પડતું મૂકશે એવા ભયથી પેલા લોકો એને છોડતા નહોતા.

બાઈએ એક પળ નવાં આવેલાં માણસો તરફ જોયું. અદારેક વર્ષના એક જુવાન તરફ જોઈને એ બોલી “ભાઈ! મને છોડાવો. મારા દીકરાને બચાવો.”

જુવાને નદી તરફ જોયું ને ખીછળ પળે પોતાનો કાટ ઉતારી એ કૂધો.

પ્રવાહનો વેગ વધારે હતો. ડૂબતો છોકરો દૂરના વિકટ વમળ-પ્રવાહમાં ધસડાયો હતો. તેને બહાર કાઢવાનું કામ કઠણ હતું.

સૌ પેલા તરુણ તરફ જોઈ રહ્યાં.

જ્યાં કોઈ કદી હોડીમાં બેસીનેય જઈ શકતું નહોતું તેવા વિકટ સ્થળે તે તરુણ જઈ પહોંચ્યો ને લિંમતથી પેલા છોકરાને પકડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. બે ત્રણ વાર એ ન ફાળ્યો; પણ છેવટ એણે છોકરાને પકડી લીધો.

પણ આગળ એક નાનો વેગભર્યો ધોધ હતો, તે તરફ બન્ને ધસડાયા.

બેનારાઓએ બેયની આશા મૂકી હીધી.

પણ ત્યાં તો ધોધની નીચેના પ્રવાહમાં એમણે બન્નેને ફરીથી જોયા. છોકરાને લઈને તરુણ હવે કિનારે નીકળવા મથતો હતો.

મલામહેનતે તરુણ ફાળ્યો. થોડી વાર પછી એ કિનારા તરફ છીછરા પાણીમાં આવી પહોંચ્યો.

હોડીને પેલાં માણસો ત્યાં જઈ પહોંચ્યાં, ને એમણે બન્નેને કિનારે આણ્યા. છોકરો બચ્યો.

પેલી સ્ત્રીએ અને સૌએ તરુણની લિંમતનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં.

એ તરુણ તે અમેરિકાનો પ્રખ્યાત જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટન.

(“બાલમિત્ર”ના એક અંકમાંથી)

૫-એક સાચાબોલો ચોર

ઘણાં વર્ષ પહેલાંની વાત છે. એક માણસ બહુ ગરીબ હતો. પેટ ભરીને ખાવા પણ ન મળે. એમ કરતાં બિચારો ભૂખ્યો રહેવા લાગ્યો, એટલે ચોરી કરવા મંડ્યો; પણ ચોરી કરવી ગમે નહિ, તેથી એક ફકીરની સલાહ લેવા ગયો.

ફકીરે કહ્યું-જૂઠું બોલવાની ટેવ છોડી દે. જો તું હમેશાં સાચું બોલીશ તો તને કંઈ દુઃખ નહિ પડે.

ચોરે કહ્યું-પણ મેં બહુ પાપ કર્યાં છે, તેથી મારું શું થશે ? ફકીરે ફરીથી કહ્યું-એટા ! હમેશાં સાચું બોલજે અને બીજી ચિંતા કરીશ માં.

ચોર તો સાચું બોલવાનો ઠરાવ કરીને ચાલ્યો ગયો. કેટલાક દિવસ પછી ભાઈશાખ તો રાજના મહેલમાં ચોરી કરવા પેટા. તે દિવસે રાજ સાહેબ પણ વેશ બદલીને રાત્રે ફરવા નીકળેલા. રસ્તામાં રાજ અને ચોરનો ભેટો થયો અને બંને વાતો કરવા લાગ્યા.

રાજએ ચોરને પૂછ્યું-તમે ક્યાં જાઓ છો ?

ચોરભાઈથી જૂઠું તો બોલાય તેમ નહોતું, એટલે તેણે જવાબ દીધો “રાજના મહેલમાંથી હીરામાણેક ચોરવા જાઉં છું.”

રાજ-ચાલો, હું પણ સાથે આવું.

પછી તો બંને સાથે સાથે ચાલ્યા. તેઓએ એવો ઠરાવ કર્યો કે, ચોરીનો માલ બંનેએ અર્ધાઅર્ધ વહેંચી લેવો. રાજમહેલે પહોંચતાં ચોર અંદર ઘસ્યો અને રાજજી બહાર ઉભા રહ્યા.

ચોરે બહુ મહેનત કરીને એક પેટી ઉઘાડી, તો અંદરથી ત્રણ રત્નહાર નીકળ્યા. એક હાર પેટીમાં રહેવા દબને બાકીના બે હાર લઇને ચોર બહાર આવ્યો. એક હાર રાજને આપ્યો અને કહ્યું:-હતા તો આવા ત્રણ હાર, પણ આપણને ભાગ પાડવામાં હરકત ન પડે માટે એજ લાગ્યો છું.

બીજે દિવસે રાજએ ખજાનચીને પૂછ્યું:-ઘરેણાંની પેટી કેમ એ ઉઘાડી લાગે છે. જુઓ તો, બધું ચોરાઈ ગયું કે કાંઈ રહ્યું છે ?

ખજાનચી જઈને જુએ છે, તો ઘરેણાંની પેટી ઉઘાડી અને અંદરથી બે હાર ગુમ. ખજાનચીના મનમાં લોભ લાગ્યો. એણે તો ત્રીજો હાર હતો તે સંતાડી દઈ રાજને કહ્યું-બધા હાર ચોરાઈ ગયા.

ખજાનચીની જૂઠી વાત સાંભળીને રાજને એવી રીસ ચઢી કે તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યો અને પેલા સાચાબોલા ચોરને તેને બદલે ખજાનચી બનાવ્યો.

(નવેમ્બર-૧૯૨૬ના “પુસ્તકાલયમાં”નો “બાલસખા”નો લેખ)

૬-કાળી મા ને ગધાભાઈ

શિવપુર મોટું શહેર છે. ગરીબ, પૈસાદાર, ઉંચ, નીચ-બધા લોક ત્યાં રહે છે. ગામબહાર એક સુંકર મોટું તળાવ છે. તેમાં ખારે મહિના પાણી ભર્યું રહે છે. ઉનાળામાં તડકા તપે ને બીજાં બધાં નદીનાળાં સૂકાઈ જાય ત્યારે પણ તળાવ તો ભર્યું હોય. તળાવની પાળે ઝાડોની ઘટા અને પડખેજ આંખાવાડીડિં, એટલે ગેરા લોકોના તંબુ પણ ત્યાંજ નખાય.

એક દિવસ બપોર થવા આવ્યા હતા તે વખતે લગલા ઘોબી-નો ગધેડો પાણી પીવા તળાવે આવ્યો. પાણીપાણી પીને ગધાભાઈ જરા આજોટયા. એટલામાં જગુ મહારાજની કાળી ગાય ઝાડને છાંયડે બેઠેલી દેખાઈ. ગધાભાઈને મનમાં થયું કે ઘણા દિવસથી કાળી મા દેખાયાં નથી, તો ચાલને સમાચાર પૂછું. નહિ તો વળી એનો સ્વભાવ રીસાળ છે તેથી મનમાં ખોટું લગાડશે.

કાળીની પાસે આવીને ગધાભાઈએ માથું નમાવી નમસ્કાર કર્યા અને નમ્રતાથી પૂછ્યું-“ માતાજી! આપ તો આજકાલ દેખાતાંજ નથી? તબિયત તો કીક છે ને?”

કાળીએ પોતાનું આંકું પૂછકું હલાવીને ગધાને બેસવાનો ઇશારો કર્યો, એક ભારે નિસાસો મૂક્યો અને બોલી કે “ દીકરા! મારી ખબર પૂછવી તને લલી સાંભરી? તને ક્યાંથી ખબર પડે કે આ માણસજન મારી નાતવાળાને કેવાં હેરાન કરે છે?”

ગધાભાઈએ ધીમે ધીમે ભૂંકતાં કહ્યું-“ માફ કરો, મા! ગધેડાની નાની બુદ્ધિ તમ જેવાં મોટાંની વાત ક્યાંથી સમજે? જરા ચોખ્ખી વાત કરો તો સમજ પડે.”

કાળી મા બોલ્યા-“ હવે તો હું મારી જાતવાળાંએને કહેવાની છું કે, બસ હડતાળ પાડો. તે વિના આ મનુષ્યલોકોની આંખ નહિ ઉઘડે. પછી તો અમે જેમ નચાવશું તેમ એ નાચશે.”

ગધાભાઈ તો હસી પડ્યા અને બોલ્યા-“ ખરી વાત છે. હોય મા! હરતાલ લગાડશે તો તમે પણ પીળાં બની જશો. પછી તમને ‘કાળી’ કહીને કોઈ નહિ ખીજવે. અને પછી માણસની સલામાં તમે પાછલા પગ ઉછાળી નાચશો ત્યારે તો બસ જેવા જેવું થશે. જગુ મહારાજ તો લળી લળીને સલામો કરશે. તમે ભૂલી ગયાં? તે દિ મારા શંકને ત્યાં એક કાળવો છોકરો મોઢે હરતાલ ભૂંસીને નાચ્યો’તો ત્યારે નાનાં મોટાં બધાંય કેવાં લટુ બની ગયાંતાં!

ગધાની વાત સાંભળી કાળીને તો ખૂબ રીસ ચઢી. ખીજાને તે બોલી-“તું તો નયો ગધેડોજ રહ્યો! તારા જેવી જડી અક્કલ તો

કોઈ દોરમાં પણ ના હોય ! હું મારું દુઃખ ગાઇ રહી છું, ત્યાં તને નાચ ગમ્મત સૂઝે છે.”

ગધાભાઈ તો ભોંઠા પડી ગયા. બિચારાએ બહુ ગરીબાઈથી મારી માગીને કહ્યું—“માજી ! જ્યારે આદમીની અક્કલ બહાર મારી જાય છે ત્યારે લોકો તેને પણ ‘ગધેડો’ કહે છે. તો પછી હું તો જન્મથી જ ગધેડો છું. મારી તો જોટલી ભૂલ થાય એટલી થોડી.”

ગધાની ગરીબાઈ જોઈ કાળીમા મનમાં ખુશી થયાં અને કહ્યું—“જો, તને ખબર નથી કે આ માણસ લોક અમારી ઉપર કેટલો અન્યાય કરે છે ! તેમનો જીવન દિવસે દિવસે વધતો જ જાય છે તેથી તો હું રાત્રિ ચિંતા કરું છું અને તેમાંથી છૂટવાનો ઉપાય શોધું છું.”

વળી ગધાભાઈથી મૂંગા ન રહેવાયું. એટલે વચમાં બોલી ઉઠ્યા—“પણ તમને એટલું બધું દુઃખ દેવાનું કારણ શું ? મારી અકકલમાં તો કાંઈ કારણ સમજાતું નથી.”

કાળીએ ઉત્તર આપ્યો—“એટા ! માણસ તો બહુ મતલબી છે. પોતાના સ્વાર્થ માટે એ તો બધું કરે. હજી સવાર તો પડ્યું ન હોય ત્યાં જગુ મહારાજ મને બાંધે; મારી વાછડી દૂધ પીવા ટળવળતી હોય એની તો કાંઈ દરકાર નહિ. બધું દૂધ પોતાનાં છોકરાં માટે નીચોવી લે. પોતાનાં અચ્ચાંનું આવું દુઃખ કોઈ મા સાંખી રહે ખરી કે ? મારી મરજી ન હોય તોપણ મારું દૂધ દોહી લેવાનો કોઈને હક હોયજ શેનો ? પણ સાંભળવું છે કોને ? હું મરું કે મારું અચ્ચું મરે, એને પીડા થોડીજ છે ? ક્યારેક તો એવી રીસ ચઢે કે દોહવા બેસે ત્યારે દૂધના વાસણને એક બે લાતો લગાવી દઈ; તોય ન માને તો પછી પૂંછડાની ઝાપટો મારું, છતાં હાંસલમાં ઉઘટી બે ચાર ટોંસાપાટુ ખાવી પડે અને દૂધ તો બધું લઈ લે.”

વળી ગધાભાઈએ વચમાં પૂછ્યું—“પણ માજી—”

કાળીએ ખીજાઈને કહ્યું—“વાત પૂરી થયા પહેલાં વચ્ચે બોલી ઉઠતાં તારા જેવા ગધાએ પણ શરમાવું જોઈએ, સમજ્યો ?”

ગધો શરમાઈને બોલ્યો—“મારી ભૂલ થઈ, માફ કરો ! હવે તમારી વાત પૂરી ન થાય ત્યાંસુધી બોલીશજ નહિ.”

કાળી—“હું તો ડાહ્યો. જો, મેં ધાર્યું છે કે એ નિર્દય માણસોની મારે તો સેવા નજ કરવી, પણ મારી જાતવાળાને પણ ન કરવા દેવી. પછી જુઓ તો ખરા, દૂધ-ધી ક્યાંથી લાવશે ? તારી શું સલાહ છે ?”

ગધાએ ઉત્તર આપ્યો—“માજી ! મેં હરતાલની જરા વાત કરી તો તમને દુઃખ લાગ્યું. તેથી હવે ખીજ વખત સલાહ આપતાં મને ખીંક લાગે છે; તોપણ તમે પૂછો છો ત્યારે કહ્યા વગર કાંઈ છૂટકો છે ? તમે જાણો તો છો, કે અમારી જાતવાળાના વિચારો

ખીજના કરતાં છેક ઉંધા હોય છે, એટલે ન ગમે તો માફ કરજો. દૂધ-ઘી આપીને તમે માણસો ઉપર બહુજ ઉપકાર કરો છો એ વાતની કયો ગધેડો ના પાડી શકે ? પણ તેના બદલામાં બિચારાં માણસો તમારી ચાકરી તો કરે છે. તમને લીધું ઘાસ લાવી આપે છે. ટાઢતડકામાં રહેવા માટે ઘર આપે છે, માંદાં પડે તો ચાકરી કરે છે, કોઈની મોલાત ચરી ખાઓ અને ખેડુત મારવા દોડે તો તમારું રક્ષણ કરે છે. એવાં તો તમારાં ઘણાં કામ માણસો કરે છે. અમને ગધેડાંને તો ન કોઈ ખાવા આપે, ન કોઈ દવાદાર કરે, ન કોઈ રક્ષણ કરે અને વગર કામે ઘેર જમ્યે તો ડકણાં મારીને હાંકી મૂકે. તમે બોલો એટલે ખાવાપીવા મળે, અમે બૂલેયૂંકે બોલી-એ તો મોઢા ઉપર માર મળે. તમે આ બધી વાતનો વિચાર તો કરી જુઓ !”

કાળી તો ગધાલાઘના મોઢા સામું જોઈ રહી. તેના મનમાં થયું કે “માણસો કહે છે કે ગધેડાંની અક્કલ બહુ બોદી હોય છે, એટલે તેનાથી કોઈને શિખામણ દેવાય નહિ; પણ ગધાલાઘએ આજ ને કહ્યું તે તો તદ્દન ખરું છે.”

કાળી માએ હડતાળનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

(“આળસખા” માર્ચ-૧૯૨૮માંથી)

૭-ઝારશાહીના વિનાશનું એક કરુણ દ્રશ્ય

[સ્થળ:-સેંટ પીટસબર્ગમાંનો ઝારનો રાજમહેલ. સમય:-૧૯૧૭ નો કડકડતો શિયાળો. પાત્રો:-ઝાર, ઝરીના, રાસ્પુટીન, મહામંત્રી, મંત્રી, દરબાન, ચિંધરે-હાલ સ્ત્રીઓ અને બળવાખોરો વગેરે.]

(શિયાળાની અંતેડ ઠંડીમાં રશિયાનું આખુંય માનવકુળ થરથરી રહ્યું છે. શાહી મહેલાતમાં ઝરીના કંપતી બેઠી છે. ઘણાંયે અશુભ દ્રશ્યો તેની આંખ આગળ તરવરી રહ્યાં છે.)

ઝરીના—(રાસ્પુટીન પ્રત્યે) ગુરુદેવ ! ઓ, ગુરુદેવ ! કોણ જાણે કેમ, પણ મારા અંગમાં આગ સળગે છે. વિનાશ તો નથી આવતોને ? ગુરુદેવ ! ઓ, ગુરુદેવ ! મને આજકાલ અશુભ સ્વપ્નો કેમ આવે છે ?

રાસ્પુટીન—(બેદરકારીથી) ઘેલછા ! ભ્રમણા ! હું ક્યારનોયે જાણુ તો જોઈ છું કે, કાળબળે તો અનેક સમ્રાટીઓને પણ કંપાવી છે, પણ રશિયાના રાજકુટુંબને ઝડપી લેવા જેવું આપણી સામેનું કાળબળ સાહસિક નથી. હું કહું છું કે, તમે નિશ્ચિંત બનો !

ઝરીના—(વધુ કંપતી) વિનાશ, વિનાશ ! ગુરુદેવ ! મને તો આપણો વિનાશ વિજળીની ઝડપથી સમીપ આવતો જણાય છે.

(ઝરીનાની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહે છે; કરુણ હૂંસકાંઓ ભરતી તે લવવા લાગે છે) સાંભળો, સાંભળો ! કાણ છે એ ? અરે ! આપણા વિનાશની નોખત કાણ ગગડાવે છે ? બચાવો, ગુરુદેવ ! આપનું નામ સાર્થક કરો !

(ઝરીના ધરતીપર ઢળી પડે છે; રાસ્પુટીન સ્તબ્ધ બને છે; બારણું ઉઘટે છે; ઝાર પ્રવેશ કરે છે.)

ઝાર—ગુરુદેવ ! મામલો વીકરતો જણાય છે. અરે ! આજે તો કુદરત પણ આપણો સામનો કરવા ખડી થઈ લાગે છે ! કહે છે કે, ૭૬ દીઝી જેટલો બરફ તો પડી ચૂક્યો છે !

(દરવાન ઉતાવળો ઉતાવળો પ્રવેશ કરે છે)

દરવાન—નામદાર ! મહામંત્રી અંદર આવવાની આજ્ઞા ધડે છે.

ઝાર—(રાસ્પુટીન પ્રત્યે) જુઓ, ગુરુદેવ ! સનાનના નવા સમાચાર આવ્યા લાગ્યા છે ! (દરવાન પ્રત્યે) મહામંત્રીને અંદર આવવાની આજ્ઞા આપ.

(મહામંત્રી પ્રવેશ કરે છે)

મહામંત્રી—નામદાર ! આજનો શિયાળો તો ગજબનાક જણાય છે. સમાચાર આવ્યા છે કે, બારસો એન્જનો ઠરી ગયાં છે; સત્તાવન હજાર માલગાડાંઓ નકામાં બન્યાં છે !

(શ્વાસભેર ઝરીનાનો ખાનગી મંત્રી દાખલ થાય છે)

મંત્રી—(મહામંત્રીપ્રત્યે) સાહેબ ! લોટવાળાઓ પોકાર કરે છે ! બધો માલ જ્યાંનો ત્યાં અટકી પડ્યો છે. આખા શહેરમાં એક હજાર પૌંડ પણ લાગ્યેજ હશે !

ઝાર—(આફન ભૂલીને અને મૂળસ્વભાવપર આવીને) નશીબ લોકોનાં ! કહો સૌને કે, આજ આડે હાથ દેવાની તો જગતના કોઇ પણ સમ્રાટની સત્તા નથી !

(મારો ! કાપો ! લૂંટો ! લૂંટો !—હડતાલિયાઓના આવા અનેકવિધ પોકારો દૂરથી પાસે આવતા સંભળાય છે. ઝરીના સફાળી ખેડી થાય છે.)

ઝરીના—ક્યાં ગયા ગુરુદેવ ? શું છે ? કાણ છે ? આપણા વિનાશના ડંકાઓ કાણ વગાડે છે ?

રાસ્પુટીન—(શાંતિથી) ધીરજ ધરો ! આ કાળ કાયમનો નથી. સૂંજના તાપમાં જેમ બરફ પીગળશે, તેમ ખોરાકની ગરમી મળતાં આ પોકારો આપોઆપજ પીગળી જશે !

મુખ્ય મંત્રી—(સહેજ ઉશ્કેરાઈને) ખરી વાત; પણ આજે તો ‘સમયનો સવાલ આવી ઉભો છે. સૂંજ ક્યારે ઉગશે ? ખોરાક ક્યારે મળશે ?

(કેડપર બાળકો લટકાવીને, કોઇ પણ પ્રકારના વિધિ સિવાય

ચાર પાંચ ચીથરેલા સ્ત્રીઓ ઝારની મહેલાતમાં વીફરેલી વાધણોની પેઠે એકાએક પ્રવેશ કરે છે; ક્ષણવારમાં ઝારની મહેલાતમાં આ સ્ત્રીઓનું દારુણ રુદન સંભળાય છે; બાળકોની કીકિયારીઓ ઉઠે છે; સૌ સ્તબ્ધ બને છે.)

પહેલી સ્ત્રી—(રુદન માંડ માંડ થોભાવી) રાજા ! ઝાર ! અમને લૂંટીને તેં ઘણો વખત મોજ માણી ! આજે અમારી પાસે કણનો એક દાણોયે નથી ! ચાલ, ખાવાનું આપ !

(ઝારની જીભ સીવાઈ જાય છે.)

મુખ્ય મંત્રી—બાઈ ! શાં.....ત.....

બીજી સ્ત્રી—(મુખ્ય મંત્રીને વચમાંથી અટકાવીને ગુસ્સામાં) ચૂપ રહે, બદમાસ ! ઝારશાહીના તારા જેવા અધિકારીઓએ અમારું લોહી આજસુધી ઘણું પીધું છે.

ત્રીજી સ્ત્રી—લુચ્ચાઓ ! તમારા જેવાને પાપે તો આજે તો કુદરત પણ રૂઠી ચૂકી છે !

ચોથી સ્ત્રી—હરામખોરો ! તમારે પાપે અમે પણ ડૂબીએ છીએ !

ઝાર—(અતિશય ક્રોધાવેશમાં) કોણ છે બહાર ? દરવાન ! આ બાધઓને બહાર કાઢ !

પહેલી સ્ત્રી—ઘણું થયું ઝાર ! મોતને બારણે બેઠેલીઓને બહાર કાઢનારા દરવાનો રશિયાની રમણીઓએ હજુ જણવા રહ્યા છે !

મંત્રી—(ઝારના કાનમાં) નામદાર ! આ નાગણોને આજે છેડવામાં માત્ર નથી. જુઓ, પણ આગતા લડકા દેખાય છે. (બળતી દુકાનોમાંથી આકાશમાં ઉડતા તણખાઓ પ્રત્યે આંગળી ચીંધે છે)

(પોલીસના બે અધિકારીઓ સૌના ગભરાટ વચ્ચે પ્રવેશ કરે છે)

પહેલો અધિકારી—(ઝાર પ્રત્યે) નામદાર ! કેરકેર લડતાલ પડી છે. ભૂખ્યાં માણસો વરુઓની પેઠે ખાવા ધાય છે. દુકાનો લૂંટાય છે. મકાનોમાં આગ જલાવાય છે. ખુલ્લો બળવો ફાટી પડવાનું, મને લાગે છે કે હવે ઘડીઓ ગણાય છે !

બીજો અધિકારી—અને નામદાર ! આખું પોલીસખાતું પણ વીફરી બેઠું છે ! બંદૂકોમાંથી લાકડો જેટલાં બળ પણ વણસી ગયાં છે; દારૂખાનાં લવાઈ ગયાં છે; સૌ કોઈ રશિયામાં આ ભૂખ ઉભી કરનારાઓને ભરખી જવા ઈચ્છે છે !

(‘ઝારશાહીનો નાશ કરો !’ ‘સ્વાર્થા અધિકારીઓને ઠાર કરો !’ ‘મારો !’ ‘કાપો !’—આવી અનેક ખૂમો ઝારના આંગણમાં સંભળાય છે. ઝરીના ઝરખા ભણા જાય છે; પણ ઝખકાને પાછી ફરે છે.)

ઝરીના—બચાવો, બચાવો ! સેતાનો આવી ચઢ્યા છે ! ગુરુ-દેવ ! આ વરુઓને કોણે છૂટા મૂક્યા છે ?

બધી સ્ત્રીઓ—(એકસાથે) સત્યાનાશ જન્મે ઝારશાહીનું !

ધણું જીવજી બળવાખોરો !

(સીતમગરનું છેલ્લું ‘સન્માન’ કરવાને ખડી થયેલી રશિયાની જનશક્તિ પાસે આવે છે; બહારના મેદાનમાં બળવાખોરોના નાદ ગાજે છે; એકસામટા સેંકડો પીસ્તોલોના અવાજ થાય છે; જન-શક્તિનો રુદ્રાવતાર થઈ ચૂક્યો લાગે છે; ઝારની મહેલાતપર ગોળીઓ છૂટે છે; ઝરખામાં બળતા અંગારાઓ ફેંકાય છે; સૌ જ્યાં ત્યાં સંતાધ જવા નાસી જાય છે; તાજના તેજવિનાના ઓરડામાં ભૂખેમરતી ચીથરેલાલ સ્ત્રીઓનું બચકર હાસ્ય ગાજી રહે છે.)

(પડદો પડે છે)

રશિયાના બળવાના મંગળાચરણો આ રીતે મંડાયેલાં જોયા પછી ઝારશાહીની વચ્ચે વસતા બ્રિટિશ એલચીએ પોતાની નોંધ-પોથીમાં લખ્યું હતું કે:-

ઝારનો મહાનાશ રશિયાની જનતા વચ્ચેથી ઉભો થાય છે તેના કરતાં એ મહાનાશ આકાશમાંથી ઉતર્યો હોત તો ઝાર અને તેનું કુટુંબ ભાગ્યશાળી ગણાત !

(“મુખ્ય સમાચાર”ના સં. ૧૯૮૬ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક:-“એક રાષ્ટ્રવાદી”)

૮-જ્વાળામુખીના શિખરે બેઠેલું જગત

ધર્મશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ કહે છે કે, દંભ અને કૃત્રિમતા વધતાં જાય, એ પડતી દશાની નિશાની છે. કૃત્રિમતાનો પગપેસારો થશે એટલે માણસજાત ખરાને જાણ્યે-અજાણ્યે છોડી દઇ ખોટાને શરણે જશે; દંભી થશે એટલે કે પોતે નહિ હોય તેવા થવાનો ડાળ કરી અનેક પ્રકારનાં નાટકો અને લીલાઓ કરશે, ભવાઇઓ ભજવશે. “બ્રાહ્મણસત્તાના ઉદયની સાથે સાથેજ જ્ઞાનરૂપી સંસ્કૃતિના પ્રથમ યુગનો આરંભ થયો; સારે પાશવ પ્રકૃતિ ઉપર દૈવી પ્રકૃતિનો, અને જડપદાર્થ ઉપર ચેતનનો પહેલવહેલો વિજય જોવામાં આવ્યો. એ શોધનું માન પુરોહિતોને હોવાની” સ્વામી વિવેકાનંદની માન્યતા છે. પરંતુ આ જગતનો સૂક્ષ્મજગત સાથે સમાગમ કરાવી આપનાર, મનુષ્યને ઇશ્વરનો સંદેશો પહોંચાડનાર, રાજ્યપ્રજાને સાંધનાર માફક હોવા રહેનાર; અને એકંદરે આત્મ-બલિદાન, તીવ્ર વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનવિદ્યાના ભંડારવડે—નિષ્કામ કર્મયોગના આચરણયુક્ત લોકકલ્યાણ સાધનારા તે પ્રાતઃસ્મરણીય પુરુષોને પંથે ચાલનારા સંપ્રદાયમાં આજે શિથિલતા આવવાથીજ દેશને જે વખતે ધર્મશાસ્ત્રનાં પવિત્ર ફરમાનોના મૂળ હેતુવાળા

ખરા અને વિશાળ અર્થોવડેના આચરણની જરૂર છે, તે વખતે સંકુચિત અર્થવડે સમાજને રૂંધવાનો પ્રયત્ન થતો હોવાનું કહી તે સામે બળવો જગાડવાના સાધનતરીકે પાશ્ચાત્ય સામ્યવાદને આગળ ધરી આર્ય પ્રજાને બુદ્ધિભેદવડે ઉસ્કેરવાનો એક વર્ગ તરફથી માર્ગ લેવાઈ રહેલો છે. પરંતુ આ માર્ગ કેટલે દરજ્જે આવકારલાયક છે ? એ પ્રશ્ન કંઈ આજે નવીન સ્વરૂપમાં રજુ કરાતો નથી; તેમજ સમાજ પાસે જો કેટલાક વિકટ પ્રશ્નો પડેલા છે તે પણ કંઈ નવીન રીતે રજુ કરાતા નથી. લોકજીવન રૂંધાતું જાય છે, મુડીવાદીઓનો દોર અને કેટલાક રાજાઓનો જુદામોટ વધતો જાય છે, તેની સાથે ગરીબાઈ અને બૂખમરો પણ વધતો જાય છે. પરિણામે નિઃશસ્ત્ર પરાધીન આર્યપ્રજા ફક્ત મરવાના આગસેજ જીવે છે, એ વાતનો સ્વીકાર કરવા છતાંયે પ્રશ્ન ઉભો રહે છે કે, આ ગંભીર પ્રશ્નોનું નિવારણ શું પાશ્ચાત્ય સામ્યવાદના હથિયારથીજ થઈ શકવાનું છે કે ?

એમના સામ્યવાદનું હથિયાર એ લોકોને મન કદાચ પહેલામાં પહેલી શોધનું હશે; અને કેટલાક હિંદીઓ આ શાસ્ત્રને અમોઘ માનતા પણ હશે. પરંતુ ઇતિહાસ કહે છે કે, આ હથિયાર જગત-જૂનું છે. ક્રાન્સ અને જર્મન મહાનુભાવોના પહેલાં ગ્રીસ તત્ત્વજ્ઞાની એરિસ્ટોટલે (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦) ‘મનુષ્યે એકબીજા સાથે કેવી રીતે વર્તવું’ તે કહેલ છે. આની ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં ચીનના તત્ત્વજ્ઞાની કોન્ફ્યુસ્યસે પણ કહેલ છે; જ્યારે આ સમયના કરતાં પણ ધણાં ધણાં વર્ષો પહેલાં ગીતા અને ઉપનિષદોમાં નિષ્કામ કર્મ-યોગના સામ્યવાદનો ઉપદેશ કરાયેલો છે. ફક્ત દેશકાળપરત્વે સાધનમાં અને ભાવનામાં તફાવત રહેલો છે. આમ હોવાથી એ નજરે સમા-લોચનાની જરૂરીઆત રહે છે, અને તેથી આ નમ્ર પ્રયાસ કરાયો છે. આ લેખમાં શ્રી. રાધવેન્દ્ર, લો. મા. તિલક, સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ વગેરેના વિચારોનો છૂટથી ઉપયોગ કરવા બદલ હું સૌનો ઉપકાર માનું છું.

૧-હિંદના શાસ્ત્રીય સામ્યવાદના સંસ્થાપક

૧-આ સામ્યવાદનું મૂળ વેદો અને ઉપનિષદો છે; અને તેનું દોહન કરી પુનઃ સંસ્થાપન કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે.

૨-આના મુખ્ય ગ્રંથો વેદો, ઉપનિષદો અને ગીતા છે.

૩-આ સામ્યવાદ સર્વવ્યાપી સમ્યક્દાનંદસ્વરૂપ પરબ્રહ્મના આધારપર સ્થિત છે.

૪-આ સામ્યવાદનું આચરણ કરવા માટે માણસજાતને પોતાની બુદ્ધિ શુદ્ધ અને સ્થિર કરવી પડે છે. અહીં સંન્યાસ નહિ પણ લોક-સંબ્રહ્મના સામ્યવાદને સ્થાન છે. “લોકસંબ્રહ્”-લોકોનો સંબ્રહ્મ કરવો

એટલે તેમનો એકત્ર સંબંધ કરી પ્રેમની પરસ્પરની અનુકૂળતાથી જે સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે સામર્થ્ય તેમનામાં આવે તેવી રીતે તેમનું પાલનપોષણ અથવા નિયમન કરવું; અને તે દ્વારા તેમની સુસ્થિતિ કાયમ રાખી તેમને શ્રેયઃપ્રાપ્તિના માર્ગ ઉપર લઇ આવવા.

૫-આ સામ્યવાદનું આચરણ વસિષ્ઠ, જનક, નારદ, દધીચી, વ્યાસ, અર્જુન, ધર્મ, વિદુર, શુક્રેવ આદિ મહાપુરુષોએ પ્રાચીન સમયમાં અને અર્વાચીન સમયમાં તુલસીદાસ, ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, નાનક, કબીર, મીરાંબાઈ, તુકારામ, રામદાસ સ્વામી, રોહિદાસ, જ્ઞાનેશ્વર, *તિરુવદ્લુવર, એકનાથ, નરસિંહ મહેતા વગેરે પુરુષોએ કરેલ છે.

૬-આ સામ્યવાદ પ્રાપ્ત કરવા માટે શ્રદ્ધા અને ભક્તિની જરૂર છે.

૭-આ સામ્યવાદમાં ઈશ્વરભક્તિની પ્રાપ્તિ માટે નિર્ગુણ સગુણની પૂજા, નિષ્કામ કર્મ, જ્ઞાન આદિ સાધન માનવામાં આવે છે.

૮-આમાં “આત્મોપમ્ય” — પોતાના જેવોજ વ્યવહાર બીજાની સાથે કરવાની બુદ્ધિ ફક્ત મનુષ્યજાત સુધીજ પરિમિત રહે છે એવું નથી; બલકે મનુષ્યેતર અન્ય જીવપ્રાણીમાત્ર પ્રતિ “આત્મવત્” એટલે કે ઈશ્વરભાવથી સમદૃષ્ટિ રાખવાનું કર્તવ્ય મનાય છે.

૯-આ સામ્યવાદમાં માતા, પિતા, ગુરુ, અતિથિ આદિનું ઘણુંજ ઉચ્ચ સ્થાન છે.

૧૦-આ સામ્યવાદમાં શત્રુ અને મિત્રમાં સમભાવ રહે છે. સમયપર આવશ્યકતાનુસાર સમાજનો વિષ્વંસ કરવાવાળા પુરુષનો વધ પણ કરી શકાય છે; પરંતુ બદલો લેવાની દૃષ્ટિએ નહિ. આમાં અન્યાયીના અન્યાયકાર્ય તરફ ઘૃણા છે, પણ તે વ્યક્તિ તરફ નહિ.

૧૧-આ સામ્યવાદ હૃદયમાં સ્થિર થઈ ગયા પછી કોની સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો એ શીખવા માટે કોઈ બીજાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. સ્વયં હૃદયમાંથી એવી સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થતી રહે છે, કે જેનાથી મનુષ્ય સદૃશસ્વભાવથીજ અન્યની સાથે સમતા, ન્યાય તથા પ્રેમપૂર્વક વ્યવહાર કરે છે.

૧૨-આ સામ્યવાદમાં મનુષ્યના આત્મવિકાસનો આરંભ કુટુંબ-જીવનથીજ શરૂ થાય છે, કે જે આગળ વધી વધીને સંપૂર્ણ વિશ્વને પોતાનું કુટુંબ સમજે છે.

“યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મન્યેવાનુપश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ”.....“सर्वं भूतस्थमात्मानं सर्वं भूतानि चात्मनि ”.....અને “वसुधैव कुटुम्बकम्”

૧૩-આ સામ્યવાદના — “ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય” તરીકે પુનઃ પ્રવર્તક શ્રીકૃષ્ણ — શ્રીગોપાલ પોતાના અનુયાયી પરિશ્રમશીલ ગોપ-

* આ મહાપુરુષનો સદૃષદેશ જે “તામીલ વેદ” નામથી ઓળખાય છે તે પણ આ સંસ્થા તરફથી નીકળશે.

ગોપીઓના પ્રેમમાં તલ્લીન રહેલા હતા.

૧૪-આ સામ્યવાદમાં શરીરની અને જીવિની મહેનત કરવા-વાળાઓનું સ્થાન છે; તેમજ આધ્યાત્મિક પરિશ્રમ કરવાવાળાઓને માટે પણ સુંદર સ્થાન છે.

૧૫-આ સામ્યવાદ ગરીબ-દીન-હીન અવસ્થામાં પડેલા લોકોની ભક્તિ-સેવા કરવાનું કહે છે.

૧૬-આ સામ્યવાદના અનુયાયી સમાજને સુપ્રતિષ્ઠિત કરવાને માટે પરિશ્રમ, સહિષ્ણુતા, પરસ્પર સહયોગ આદિ ગુણોથી યુક્ત વ્યવહાર કરવાનું આવશ્યક સમજે છે; અને વધુમાં આર્થિક સમતા સુદૃઢ રાખવાને માટે ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા છે. દુર્ભાગ્યવશાત આ પ્રથા ઝેરી વટોળીઓના સપાટામાં ફસાઈ પડેલી છે. આ આશ્રમોમાં ધનત્યાગને પ્રથમ સ્થાન હોવાથી સમાજમાં ધનથી ઉત્પન્ન થનારું વૈષમ્ય પોતાની મેજેજ મટી જાય છે.

૧૭-આ સામ્યવાદનું ધ્યેય આજથી લગ્ગરો વર્ષો પહેલાં નક્કી થયેલું છે, કે જે પરંપરાનું મૂળ શાંતિ, પરમશાંતિ, આત્માની પરમપ્રસન્નતા અથવા આત્માની પરમાત્મામાં સ્થિતિ છે. આ પરમધ્યેયની પ્રાપ્તિથી મનુષ્યજાતિ કેવળ સ્વરાજ્ય સિદ્ધ કરી શકશે, એટલુંજ નહિ બલકે એના ચરણમાં જગતની તમામ શક્તિઓ દાસી બનીને રહેશે; અને આ સામ્યવાદીજ સંસારભરમાં પ્રિય થઈ પડશે. સ્વામી રામતીર્થના શબ્દોમાં કહીએ તો એજ ત્રણે લોકોને બાદશાહ બની જશે.

૧૮-આ સામ્યવાદ વર્તમાન સમયમાં અસંગઠિત અને છિન્ન-લિન્ન છે, જેને લઈને અનંત શક્તિ છનાંચે દુર્બળ સ્થિતિમાં દેખાય છે.

૧૯-આ સામ્યવાદને પ્રાચીન ઋષિઓના શબ્દોમાં “દૈવી સંપત્તિનો સામ્યવાદ” કહેવાય.

૨૦-આ સામ્યવાદ “અધ્યાત્મવાદી સામ્યવાદ” કહેવાય.

૨૧-ઉપનિષદોના દોહનરૂપ ગીતાનો આ સામ્યવાદ (મમત્વબુદ્ધિ) ના સંસ્કાર ભારતવાસીઓ—આર્યપ્રજાની રજોરંગમાં ભરેલા છે; કેમકે આર્ય પ્રજાનો આ આદર્શ લગ્ગરો વર્ષોનો છે; તેથી લિન્ન દેશનો આદર્શ આર્ય પ્રજાને માટે કેવો અને કેટલો કલ્યાણકારક થશે, એ વાતપર ખૂબ વિચાર કરવાનો રહે છે.

x

x

x

x

૨૨-આ સામ્યવાદ સનાતન જગતજૂના તત્ત્વસમૂહ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલ હોવાથી આ સામ્યવાદને ઐતિહાસિક આપનાતનો જરાયે ભય નથી. આ સામ્યવાદનાં સત્યો અમુક મહાપુરુષે અથવા અમુક અવતારી પુરુષે પ્રકટ કર્યાં છે માટેજ તે આપણને સર્વામાન્ય હોવાં જોઈએ એવું કશું નથી. શ્રીકૃષ્ણનાં વચનવડે વેદને આધાર

મળતો નથી; પણ શ્રીકૃષ્ણ જે સનાતન સત્ય પ્રકટ કર્યો છે તે વેદનું અનુસરણ કરે છે માટેજ તે સનાતન છે.

૨૩-આ સામ્યવાદમાં વાણિજ્યવૃત્તિને બિલકુલ સ્થાન નથી. આમાં તો યોજ્જો પડકાર છે કે, કર્મ કરવા પૂરતોજ તારો અધિકાર છે. ફળ “મળવું” ન મળવું-એ કદી પણ તારા અધિકારની એટલે તાબાની વાત” નથી. તું કર્મફળમાં હેતુવાળો માં થા. તારી ઇચ્છા અકર્મમાં કર્મ ન “કરવામાં હો.”

૨૪-આ સામ્યવાદનો પારકી સ્ત્રીને મા-બહેન સમાન સમજી, પરાયા ધનમાં જરા જેટલી પણ આકાંક્ષા રાખ્યા વિના, આત્મવત્ત્વ સર્વ ભૂતોને સમજી-કોઈની સામે ધિક્કારની લાગણી રાખ્યા વિના આનંદથી જીવવાનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. સદા સર્વદા મન પ્રસન્ન રહે તો શ્રીમંત કોણ અને દરિદ્રી કોણ ? આ સામ્યવાદમાં “બળવા”-ને સંપૂર્ણ સ્થાન છે; પરંતુ તે ઇંદ્રિયો સામે મનોનિગ્રહ માટે-સ્થિતપ્રજ્ઞની સિદ્ધિ માટે.

૨૫-સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુભાવનો શાસ્ત્રીય ધ્વજ હિંદમાં ફરકતો હોવાનું કહેવા છતાં દલિતવર્ગને ઘેર અન્યાય થઈ રહેલો છે. ઉચ્ચ અને નીચ જાતિ વચ્ચેની લડાઈ હજી ચાલુજ છે. આ અન્યાય દૂર થવા આ સામ્યવાદના સિદ્ધાંતનું આચરણ કરવા-વાળા મહાત્માઓ લાલને સમયે વધે, એ અતિશય જરૂરનું છે.

૨૬-આ સામ્યવાદમાં સ્ત્રીજાતિનું ઉંચામાં ઉંચું સ્થાન છે. સ્ત્રી વિના કોઈ પવિત્ર કાર્યની પૂર્ણાહુતિને સ્થાન નથી. અલારે જે કંઈ દોષ જણાય તેમાં સુધારોવધારો કરવાને સમાજ લડત ચલાવી રહેલ છે. ઇચ્છિત પરિણામ આવતાંસુધીમાં સમય સમયનું કામ કર્યું જશે.

૨૭-આ સામ્યવાદના પાયામાંજ ધર્મને મુખ્ય સ્થાન છે. ધર્મ-વિનાનું જીવતર પશુસમાન છે.

૨૮-આ સામ્યવાદમાં ભૂત-પ્રાણીમાત્રના હિતાવહ સિદ્ધાંતવાળા અર્થશાસ્ત્રને મુખ્ય સ્થાન છે, જેથી ગરીબાઈ અને ભૂખમરો ઓછો થતાં પ્રજામાં ચેતન અને સ્વાતંત્ર્યનો બુસ્સો આવે છે. વહેમ અને અજ્ઞાનતા દૂર થાય છે. નિડરપણે વિચાર બાંધી શકે તેવાં સ્ત્રીપુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે.

૨૯-આ સામ્યવાદમાં ઈશ્વરને પરંપરાનું સ્થાન છે, જેથી એકલશ્રારાપણું ન રહેતાં સમત્વભાવ રહે છે. સામ્યબુદ્ધિ એજ સદ્વર્તનનું ખરું બીજ હોવાથી તેનાવડેજ તમામમાં ઈશ્વરભાવ રાખી શકે છે. આ બુદ્ધિ સુધી પહોંચવા માટે કુલાભિમાન, જાત્ય-ભિમાન, ધર્માભિમાન અને દેશાભિમાન એ નીસરણી છે.

૩૦-આ સામ્યવાદમાં જેનું અન્ન ખાધું તેની સામે હથિયાર લેવાનું ભયંકર પાપરૂપ મનાય છે અને એને નીમકહરામ કહેવાય

છે; કેમકે સદસદ્વિવેચનશક્તિ એ સામાન્ય બુદ્ધિથી કોઇ નિરાળીજ ઈશ્વરદત્ત શક્તિ છે, એ મતને અહીં સ્થાન છે.

૩૧-આ સામ્યવાદમાં “સૌ પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે પોતપોતાનાં સાંસારિક કર્તવ્યો લોકસંગ્રહને માટે નિષ્કામ બુદ્ધિથી આત્મૌપમ્ય દષ્ટિવડે અને ઉત્સાહવડે જીવે ત્યાંસુધી કરતા રહે અને તે દ્વારા પિંડ બ્રહ્માંડમાં, જૂતમાત્રમાં એકરૂપે ભરેલ નિત્ય જે પરમાત્મા દેવતા તેનું હરહમેશ ભજન કરતો રહે તેમાંજ સૌનું- આ લોકનું અને પરલોકનું—કલ્યાણ છે. એવી પરમત્રેષ્ઠ ભાવના છે.

૨-પાશ્ચાત્ય વર્તમાન સામ્યવાદપ્રવર્તક

૧-આ સામ્યવાદના પ્રવર્તક ક્રાન્સના રસો અને વોલ્ટર, તથા જર્મનીના કાર્લ માર્ક્સ છે.

૨-આનાં મુખ્ય પુસ્તકો “કેપીટલ” અને અર્થશાસ્ત્રને લગતાં બીજાં થોડાંક છે.

૩-આ સામ્યવાદ આર્થિક સમાનતાના આધારપર રચિત છે.

૪-આ સામ્યવાદનું આચરણ શાસનભયથી કરાવાય છે. આમાં લોકસંગ્રહનું અનુકરણ છે ખરું, પણ સામ્યબુદ્ધિના ભાવના સાત્ત્વિક નહિ પરંતુ તામસી હોય છે. કેમકે નિષ્કામ કર્મ-યોગનો અહીં અભાવ છે.

૫-આ સામ્યવાદનો ફેલાવો કરવાનું કામ લેનિન, સ્ટેલિન, ટ્રોટ્સ્કી આદિ પુરુષોએ કરેલ છે અને બીજાંક બુદ્ધિભેદવડે કરી રહેલ છે.

૬-આ સામ્યવાદમાં ઈશ્વરભક્તિનું અને શ્રદ્ધાનું ખંડન કરાય છે, છતાંયે લેનિન અને માર્ક્સની સેંકડો મૂર્તિઓને ઉપદેશસ્થાનપર રખાય છે. એટલે અહીં પણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિને સ્થાન તો છેજ.

૭-આ સામ્યવાદમાં પણ મૂર્તિપૂજા તો છેજ, અને તેથી તો લેનિન અને માર્ક્સની મૂર્તિઓનું સ્થાપન થયા કરે છે; પરંતુ એમાં ઈશ્વરભાવ નથી. આંખે નહિ દેખવાથી ઈશ્વરને નાહ માનનારા કાર્લ માર્ક્સ, રસો અને વોલ્ટરને જોઈ શક્યા છે કે ?

૮-આ સામ્યવાદની સમતા મનુષ્યમાંજ સીમાબદ્ધ છે; અને તે પણ ફક્ત પરિશ્રમી સ્ત્રીપુરુષો સુધીજ છે. આંધિકાંશમાં આર્થિક સમતા જળવાઈ રહે એ દષ્ટિ પ્રાધાન્યપણે રહે છે.

૯-આ સામ્યવાદમાં કૌટુંબિક જીવન ન હોવાથી માતા કોણ છે ? એનું બાળકને જ્ઞાન થવું પણ મુશ્કેલ છે. આજે રશિયામાં હજારો બાળકો અનાથતરીકે રખડ્યા કરે છે, અને તેથી તો રશિયાની હાલની સરકારને આ વિકટ પ્રશ્ન ચિંતાનો વિષય થઈ પડ્યો છે.

૧૦-આ સામ્યવાદમાં શત્રુને કેવળ મારી નાખવાનુંજ ફક્ત કર્તવ્ય સમજાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના તરફ ઘુણા

પણ કરાય છે; કેમકે આમાં શુદ્ધિની અપેક્ષાએ બહારની તમામ પરિસ્થિતિનેજ અનેક પ્રકારથી અધિક મહત્ત્વ અપાય છે.

૧૧-આ સામ્યવાદમાં આર્થિક સમતાજ સામ્યવાદની મૂળ ભીતિ હોવાથી સામ્યવાદી વિશેષે કરીને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ આત્માપર દબાણ કરીને એવું અવ્યવહાર વર્તન કરે છે, કે જેને લીધે આ સામ્યવાદ ક્યારે પ્રત્યક્ષ વિષમવાદ થઈ જશે એનો નિશ્ચય આજ ખુદ સામ્યવાદીઓને પોતાનેજ નથી. આજનો સામ્યવાદી સ્ટેલિન બીજા સામ્યવાદી ટ્રોટ્સ્કીને એક સામાન્ય-નહિ જેવા-મતભેદને લીધે ભયંકર દંડ દઈ સતાવી રહેલ છે.

૧૨-આ સામ્યવાદમાં કુટુંબજીવનને માટે જરા જેટલું પણ સ્થાન નથી. એકદમ “રાષ્ટ્ર” છે અને તે રાષ્ટ્ર પણ કેવળ પરિશ્રમી સ્ત્રીપુરુષોમાંજ મર્યાદિત છે, એની બહાર નહિ. આવો વિચાર માનવજાતિ સુધીજ વધવાનો છે. પરંતુ પછી શું ? એનો કરોયે નિશ્ચય નથી.

૧૩-આ સામ્યવાદના પ્રવર્તક મહાશય માર્ક્સ વગેરે પરિશ્રમ કરનાર સ્ત્રીપુરુષોમાં મસ્ત હતા.

૧૪-આ સામ્યવાદમાં કેવળ શારીરિક અને બૌદ્ધિક પરિશ્રમી-મહેનતુ માણસોને સ્થાન છે, જ્યારે આધ્યાત્મિક પુરુષોને બીજકુલ સ્થાન નથી, બદકે તેમના પ્રત્યે સર્વથા તિરસ્કાર બતાવવામાં આવે છે.

૧૫-આ સામ્યવાદ પણ ગરીબ દીન દીન અવસ્થામાં પડેલા લોકોનો ભક્ત છે; ભાવમાં અવશ્ય ભેદ છે.

૧૬-આ સામ્યવાદમાં પરિશ્રમ, પરસ્પર સહયોગવડે વ્યવહાર કરવાનું આવશ્યક સમજાય છે; પરંતુ આ સામ્યવાદ હજી બાહ્યાવસ્થામાં હોવાથી આમાં સમાજને રિથર રાખવાનો નિયમ નક્કી થઈ શકેલ નથી, અને જે કંઈ બનેલ છે તે પણ પ્રયોગાવસ્થામાં હોવાથી અલ્પકાળમાં ફેરબદલી થયા કરે છે. જેમકે કેટલાક દિવસો પહેલાં લગ્નપ્રથા નિયમચિનાની હતી; પણ હાલમાં એના માટે બાર નિયમ બનાવેલા છે. (આમ છતાંયે હિંદુસ્થાનમાં તો લગ્નપ્રથા સામે બંડ ઉઠાવનારાઓએ દરેક વર્ણુ માટે છૂટાછેડાનો કાયદો પસાર કરાવવાની અતિશય જરૂર છે, એ માન્યતાના ભક્તો વધતા જાય છે.)

૧૭-આ સામ્યવાદનું અંતિમ ધ્યેય શું છે એ હજી સુધી નિશ્ચિત થયેલું નથી. હાલને માટે તો સામ્રાજ્યવાદને દફનાવવા-પૂરતુંજ એનું ધ્યેય છે; કેમકે સમાજ અને શાસકોના અત્યાચારથી પીડિત લિન્નલિન્ન દેશોના તથા ભારતવર્ષના નવયુવકોના મનમાં આ સામ્રાજ્યવિદ્વાતક સામ્યવાદ તરફ આકર્ષણ થાય એ સ્વાભાવિક છે, જે કેટલેક અંશે ન્યાયસંગત પણ છે, એમ કેટલાકોનું માનવું છે.

૧૮-આ સામ્યવાદ નવીન, સુસંગઠિત અને નિયંત્રિત છે, જેને લઇને આની પરિમિત શક્તિની વિશેષ સમજ પડતી જાય છે, એમ ઉપર ઉપરથી દેખાય છે.

૧૯-આ સામ્યવાદ પ્રાચીન ઋષિઓના શબ્દોમાં “આસુરી સંપત્તિનો સામ્યવાદ” કહી શકાય.

૨૦-આ સામ્યવાદ “જડવાદી સામ્યવાદ” કહેવાય.

૨૧-આ સામ્યવાદ રશિયન પ્રજા સન્મુખ હમણું હમણું રાખેલો છે એટલે ક્યાંસુધી સ્થિર રહેશે એ બવિષ્ય હજી અંધારામાં છે-અનિશ્ચિત છે. કદાચિત્ સારી પેઢે આ આદર્શને નહિ અપનાવી શકાય તો બૌદ્ધધર્મની માફક થોડા દિવસોમાંજ એમાં પચુ મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તન થઇને એ અધ્યાત્મવાદનો સ્વીકાર કરી લેશે.

*

*

*

*

૨૨-આ સામ્યવાદ જગતજૂના તત્ત્વસમૂહ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલ નથી એટલે ઐતિહાસિક આપઘાતનો ભય નથી, એમ કહેવામાં પૂરેપૂરું જોખમ છે. આ સામ્યવાદનાં તત્ત્વો સર્વામાન્ય થયેલ છે એવું નથી, તેમ સર્વામાન્ય થશે કે નહિ એ એક ગંભીર પ્રશ્ન છે. આ તત્ત્વોને અમુક વર્ગના સ્વાર્થપૂરતોજ ટેકો છે.

૨૩-આ સામ્યવાદમાં ચોખ્ખી વાણિજ્યવૃત્તિ છે, ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે બદલો લેવાની આશ છે.

૨૪-આ સામ્યવાદમાં પારકી સ્ત્રીને મા-બહેન સમજવાનું અનુકૂળતા મુજબ સ્થાન છે, પણ પરાયા ધન માટે કયી વૃત્તિ છે એ તો ‘સોશિયાલીઝમ’ના ઉપાસકોજ કહી શકે. આમ છતાં મુડીવાદ સામે ધિક્કાર છે, એ તદ્દન ખુદ્દી વાત છે. તેવીજ રાજા સામે ધિક્કારની, ધર્મ સામે ધિક્કારની અને ઇશ્વર સામે ધિક્કારની ભાવનાને પૂરેપૂરું સ્થાન છે. સમાનતાના ઉપદેશકોના આટઆટલા પ્રયાસો છતાંયે મુડી અને મજુરી વચ્ચેનો સંગ્રામ દુનિયાના તમામ દેશોમાં હજીયે હયાત છે. આ સામ્યવાદમાં બળવાને સ્થાન છે, પરંતુ તે પરાપકાર માટે કેટલે દરજ્જે છે ? એ ખૂબ વિચારવા જેવું છે.

૨૫-સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુભાવનો ધ્વજ ચૂરોપ ઉપર ફરકતો હોવાનું કહેવાય છે, છતાં હિંદી પ્રજા ગુલામીમાં શામાટે સડે છે ? અને લડાઇના લણકારા હજીયે કાં સંભળાય છે ?

૨૬-આ સામ્યવાદમાં સ્ત્રીને કુલ સ્વતંત્રતા અપાઈ છે.

૨૭-આ સામ્યવાદને ધર્મ સાથે ગિલકુલ લેવાદેવા નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તાજેતરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો ધર્મના પાલનથી માણસ પશુ બને છે. ધર્મ શબ્દમાં ‘ધૃ’ ધાતુ કેવળ કલ્પનામય હોવાનું કહેનારાઓ જૂલો જાય છે કે, અંગ્રેજીમાં “પાછું બાંધવું” એવો થાય છે-અર્થાત્ ધર્મ એટલે જે આપણને આપણા મૂળ-

સ્થાને લઈ જઈ પહોંચાડે છે તે. જો આમ છે તો ધર્મપાલનથી માણસ પશુ બને છે કે ધ્યેય સિદ્ધ કરી શકે છે ?

૨૮-આ સામ્યવાદમાં “ઓછામાં ઓછું” આપો અને વધુમાં વધુ લ્યો” એ જૂના સિદ્ધાંત ઉપરાંત ‘સોશિયાલીઝમ’ ધનસમાનતા અને ‘કોમ્યુનીઝમ’ તેમજ ‘સોવિયટ’ને સ્થાન મળ્યું છે.

૨૯-આ સામ્યવાદમાં ઇશ્વર નામનું કોઈ પ્રાણી નથી. (છતાંયે એમ કહેનારાઓ “રક્ષ દેવ તું મહારાજ” જેવા સંગીત માટે મૌન છે. નામદાર શહેનશાહને આરામ થયા પછી પ્રભુપ્રાર્થનામાં ઇશ્વરનો સ્વીકાર થયો તે માટે મૌન છે અને “ખુદા” વિષે પણ તદ્દન મૌન છે... હાથીના ચાવવાના જૂદા અને દેખાડવાના જૂદા એવું તો નથી થતું ને ? ગાંધીજી, રવીંદ્રનાથ ટાગોર અને અરવિંદ ઘોષ ઉપર પ્રહાર કરનારાઓમાંથી કોઈ મેદાનમાં આવેલ છે કે ? ઇશ્વરને નહિ માનવાની વાતો કરનારા માલેક અને શેઠને ઇશ્વર કરતાં વધુ પૂજે છે.)

૩૦-આ સામ્યવાદમાં જેનું ખાતર તેનું પણ નિકંદન કાઢવું એ ઉપદેશની પ્રણાલી દેખાય છે. ધનસમાનતા જાળવવા બીજો કોઈ માર્ગ આ પંથમાં મળી શક્યો નથી, કેમકે સદસદ્વિક-શક્તિ એ સામાન્ય બુદ્ધિથી કોઈ નિરાળીજ ઇશ્વરદત્ત શક્તિ છે. એ મતને અહીં સ્થાન નથી.

૩૧-આ સામ્યવાદમાં પરોપકાર, પરલોક, આત્મકલ્યાણ વગેરે સર્વ જૂઠું છે; અને આધ્યાત્મિક ધર્મશાસ્ત્ર લુપ્ત થઈ લોકોએ પોતાનું પેટ ભરવા માટે લખેલું છે, આ જગતમાં ખરો માત્ર સ્વાર્થ છે. જે કૃત્યથી “ખાઓ, પીઓ અને મજા કરો”નો સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય અને જેથી આપણા પોતાના આધિભૌતિક સુખની અભિવૃદ્ધિ થાય તેજ ન્યાય, પ્રશસ્તિ કેવાં શ્રેયસ્કર સમજવું જોઈએ” એવી આરાધના છે.

“અધ્યાત્મજ્ઞાનના પાયા ઉપર રચાયેલું કર્મયોગશાસ્ત્ર સર્વને આમ કહે છે; અને આ બાબતમાં કર્મયોગશાસ્ત્ર બીજા દેશના કોઈ પણ પ્રાચીન અથવા તો અર્વાચીન કર્મયોગશાસ્ત્રથી હારી જશે નહિ; એટલુંજ નહિ પણ સર્વને પોતાના પેટામાં સમાવી પરમેશ્વરની પેઠે દશ આંગળ બાકી રહેશે એવી અમારી (તિલકની) ખાત્રી છે.”

સોવિયટ સિદ્ધાંતનું પરિણામ

રીગા તા. ૮-૯-૨૯ નો તાર.

કામદારોમાં નિયમન સ્થાપવા અને કારખાનામાંથી વધુ માલ કાઢવા માટે સોવિયટ સત્તાવાળાઓએ એકજ માણસને એટલે ડીરેક્ટરને કુલ સત્તા અને જવાબદારી આપવાનો ઠરાવ કરેલો છે, જે સઘળા હક્ક અને જોખમદારી ધરાવશે. ડીરેક્ટરના હુકમ કામદારો માટે બંધનકર્તા ગણાશે અને હવે પછી કામદારોને વહીવટમાં માથું

મારવા દેવામાં આવશે નહિ. સઘળાં ખાતાંએએ એકજ માણસના વહીવટનો નિયમ દાખલ કરી આ ધોરણ સ્વાકારી તેનો અમલ કરવો જોઈએ. આથી દુનનરઉદ્યોગ જગત થવાની આશા રહે છે.”

ઉપસંહાર

જેમ તિરસ્કારવડે તિરસ્કારનો પરાભવ નહિ થઈ શકે, લોખંડી પંજવડે સામ્રાજ્યની દિવાલો ચિરંજીવ નહિ રહી શકે, તેમ ધર્મ કે ધર્મશ્વર ઉપર ફાવે તેવા બકવાટના હુમલા કરવાથી સમાજનો સડો સાફ નહિ થઈ શકે. પરંતુ “પ્રેમવડેજ વેરનો-સડાનો, અધર્મનો પરાજય કરી શકાશે. સત્ય અને ધર્મથી વર્તવાના સ્વભાવે ત્રેલોક્યનું રાજ્ય મળશે.” એ મહાન સત્ય ભારત-વર્ષમાં સૌથી પહેલી વાર ઇતિહાસસિદ્ધ થયેલું છે. “સર્વમૂતદિતે જ્ઞતાઃ” એ તદ્દન ખરું; પણ પ્રેમથી, દ્રેષથી નહિ. દુઃખનો સર્વને કંટાળો હોય છે અને સુખ સર્વને જોઈએ છીએ, પરંતુ એાખ્યુ” બેશરમ સ્વાર્થી-પણું અને કેવળ પેટભરાવેડા જગતમાં નિંદાના હોવાથી પ્રત્યેક સર્વ માનવજાતિ ઉપર પ્રેમ રાખી સદેવ સર્વ લોકકલ્યાણ માટે શ્રમ કરવો એજ જગતમાં પરમધર્મ મનાયો છે. “જડવાદ અને તેની સાથે આવનારાં અનેક દુઃખોનો જડવાદવડે નિસ્તાર નહિ થાય. જ્યારે એક પ્રજાનું સૈન્ય બીજી પ્રજાના સૈન્યને “પોતાના બાહુબળવડે પરાજિત કરવાનો યત્ન કરે છે ત્યારે માનવજાતિ કેવળ ફાટી ખાનારાં પશુની અવસ્થાએજ ઉતરી જાય છે.” સ્વામી વિવેકાનંદની આ વાણી આધુનિક યુરોપીય વિગ્રહ સાચી પાડી છે. જડવાદ પર રચાયેલી સંસ્કૃતિનું બીજું કયું પરિણામ હોઈ શકે? અને હજીયે લડાઈના બળુકારા વાગી રહેલા છે. જેને સ્વાર્થનું બલિદાન આપવું નથી અને ફક્ત “અહ જ બેટા શુભી પર” એ કહેવત પ્રમાણે પરોપકાર (?) કરવો છે તેવા પાશ્વર્ય સંસ્કૃતિના-જડવાદના-ઉપાસકો જેઓ સનાતન ધર્મની હજમત કરવાનો ધંધો લઈ બેઠેલા હોય તે સન્નજનો આપણી સંસ્કૃતિનો વધુ અભ્યાસ કરી અધર્મની હજમત કરવા પોતાની બુદ્ધિશક્તિનો ઉપયોગ કરશે તો દેશની, પ્રજાની અને સંસ્કૃતિની સાચી સેવા કરી ગણાશે. અને ત્યારેજ પોતે કૃતકૃત્ય થશે. જગતને જે વિષયની જરૂર છે તેની ગરદાજરીમાં જગત વિનાશ તરફ ધસતું જાય છે. આગળ વધી રહેવાનું માનનારાઓ કેટલા પાછળ હઠતા જાય છે એનું ઉન્મત્ત દશામાં ભાન ભૂલી જવાયું છે. આવી વિષમ પરિસ્થિતિ વચ્ચે જગત અત્યારે જડવાદશી જવાળામુખીના શિખરપર બેઠું છે તે જવાળામુખી મોટા ધડાકાની સાથે કોઈ પણ આવતી કાલેજ ફાટી નીકળે અને પ્રજાઓના ચૂરે-ચૂરા થઈ જાય તો આપણે અજ્ઞયજ ધમ્મું નહિ. ભારતનાં સંતાનોને પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિ શું આ પ્રલયકાળ સમા દાવાનજમાં-

એક લેખ લખ્યો છે. તેમાં આપેલી હકીકત ઉપરથી જણાશે કે, ઋદ્ધિસિદ્ધિની જનની ગાયને ગોમાતાતરીકે પૂજવામાં કેટલું રહસ્ય રહેલું છે, કેટલી કૃતજ્ઞતા રહેલી છે. ગોમાતાના પૂજારીઓ કહેવાતા આપણે માટે તો આજે એ કરુણામૂર્તિજ રહી છે, અને ભક્તજનના ઉપર જણાવેલા લક્ષણોનો પૂર્વાર્ધજ આપણે સાચો પાડીએ છીએ; કારણ ગોમાતાને ઉદ્દેગ પમાડવામાં આપણે કશી બાકી નથી રાખતા. ગોમાતા ‘જીલ’ના અવસાનની નોંધથી આપણી કૃતજ્ઞતાને નહિ તો ગોરક્ષાશુદ્ધિને ઉત્તેજન મળે એ હેતુથી તેના જીવનનો ઇતિહાસ ભાઇ જાનીના લેખમાંથી અહીં આપું છું:—

“સ્કૉટલેન્ડની એરશાય અને પંન્નજની હરિયાણા ઓલાદના મિશ્રજાતુનું ધૂળ ‘જીલ’ હતી. જન્મથીજ એ સૌને વહાલી થઈ પડી હતી અને એન્ગ્લોરની ડેરીનું સૌ કોઇ એના ઉપર મુગ્ધ હતું તથા પ્રેમ વર્ષાવતું. ૧૯ વર્ષનું એનું આયુષ્ય જેટલું જનતાને ઉપકારક હતું, તેટલું ઘણા માનવીઓનું આયુષ્ય ઉપકારક નથી હોતું. ૧૯ વર્ષ ૬ માસના આયુષ્યમાં એ ગોમાતાએ ૧૦ વાછડી અને ૭ વાછડા આપ્યા અને ૧૬ વર્ષ સુધી દર વર્ષે સરાસરી ૯,૫૪૪ રતલ દૂધ આપ્યું, અને ૧૭ વર્ષની તેના દૂધની સરેરાશ ૮,૯૮૩ રતલની આવે છે. સત્તર વેતરમાંથી દર વેતરે સરાસરી ૨૯૫ દિવસ એ ભલી ગાયે દૂધ આપ્યું એટલે પહેલા વેતરથી તે મરણપર્યાંતના આયુષ્યના ૮૩ ટકા જેટલા દિવસ દૂધ આપ્યું. વધારેમાં વધારે એક વેતરમાં એનું દૂધ ૧૨,૦૦૨ રતલ એટલે રોજની લગભગ ૪૧ રતલ દૂધની સરેરાશ આવે છે. આખા જીવનભરનું એનું દૂધ એક લાખ, ચોપન હજાર સાતસો ઓગણચાશી રતલ હતું. સંસ્થામાં બે વાર રોગચાળા ફાટી નીકળ્યા હતા; પણ ‘જીલ’ને કશી અસર થઇ નહોતી. મરવાને આગલે દિવસે થોડી માંદગી ભોગવી પાડું ધૂળ ખરી પડે એમ એણે પોતાનું પરોપકારી આયુષ્ય પૂરું કર્યું.”

જીલની કેવી માવજત રાખવામાં આવતી હતી એ કહેવાની જરૂર નથી. એને કોઇ ઉપદ્રવ કરતું નહિ એટલુંજ નહિ પણ એને ખીલે પણ બાંધવામાં આવતી નહોતી, અને ડેરીના મુખી મિ. વિલિયમ સ્મિથની પાસે બે વર્ષ ઉપર એ ગાયને વિષે જ્યારે વાતો સાંભળી ત્યારે મને થયેલું કે ગોમાતાના પૂજારી આપણે નાહકના કહેવાઇએ છીએ, ગોમાતાનો સાચો પૂજારી તો એ છે. એટલા બધા પ્રેમ અને ઉમળકાથી મિ. સ્મિથ ‘જીલ’ની વાતો કરતા હતા. ભાઇ જાની લખે છે કે, એન્ગ્લોર ડેરીના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો સૌએ ‘જીલ’ને પોતાનાં પ્રેમાશ્રુની છેવટની અંજલિ આપી હતી.

(૨૭-૧૦-૨૯ના “નવજીવન”માંથી)

૧૦-રતનફોફ

રતનફોફ અમારી પાડોશમાં રહે છે. વરસ સાઠેક થયાં હશે; પણ હજીય છે ખખડ ધજ. આખો દિવસ ધરતું કામકાજ કરે છે; નવરાશ મળે છે ત્યારે ખેતર-પાદર એકાદ આંટા ખાઈ આવે છે. એમને વાતોય ઘણી યાદ છે.

કુકડો બોલ્યે રતનફોફ જગી જાય છે ને પ્રભાતિયાં ગાય છે:

“જાગ ને જાદવા કૃષ્ણ ગોવાળિયા, તુજવિના ઘેનુમાં કોણુ જાશે?”

સરજ ઉગે ત્યાં તો ફોફ કચરો-પૂંજો પરવારી નાહી લે છે. અમે પૂછીએ “ફોફ! તમને આટલાં વહેલાં કોણુ જગાડે છે? તમે તો એકલાં છો!” ફોફ કહેશે “આપા! મારો રામ છે ને!”

પેલાં વિમુ તો કહેશે “ફોફ સવારના પહોરમાં ન્હાવ છો તે ટાઢ નથી ચઢતી!”

ફોફ હસી પડે ને કહે “ના રે, ના. એમ ટાઢ શેણુ ચઢે છે? એ તો બધું મનનું કારણુ.”

નહાઇ-ઘોઇ રતનફોફ દેવદર્શન કરી આવે, કાડીઆરાં પૂરી આવે ને પછી દાળ ઓરે. છે એકલાં, પણ કોઈ દિવસ એકલાં જમ્યાં નથી. ઘેર કોઈ ને કોઈ અબ્યાગત હોયજ હોય. સાધુસંત હોય કે અમ્મણ્યો મુસાફર હોય ને ફોફની નજરે ચઢે તો એને ખાધા વિના નજ જવા દે. કહેશે “આ હમણાં રાંધી નાખું છું. તમને મોડું નહિ કરું. તમે મારે ઘેર ક્યાંથી!”

એક વાર ગમ્મત થઈતી. દક્ષિણ તરફનો કોઈ સાધુ આવી ચઢેલો. એને ન આવડે ગુજરાતી કે ન આવડે હિંદુસ્તાની; ગુડગુડ એવું કંઇક બોલે!

ફોફ એને પૂછે “તમારું નામ શું?” “તમારો દેશ કયો?” “ક્યાં જવું છે?” સાધુ કાંઈ સમજે નહિ. કશુંક બોલે, ગુડગુડગુડ ને પેટ ખતાવે. આપાએ ઘણી માથાફટ કરી ત્યારે કંઇક સમજાયું કે, ગઇ રાતે આપડાનાં વાસણકુસણ કોઈ ચોરી ગયું છે ને આજ સવારથી કાંઈ ખાવાનું મળ્યું નથી!

પછી ફોફએ એને પેટ ભરીને જમાડ્યો. તપેલી ને એક થાળી આપી, એક ચાદરેય કાઢી આપી.

આપા તો કહે કે “એવા તો ઘણા ઠગારા હોય છે.”

પણ ફોફ કહેશે “હશે, એનું કામ એ જાણુ.”

બપોરે ફોફ રંટિયો કાંતે છે. કોઈ વાર વાડામાં કંઈક સાફસુફ કરે છે.

ફોફની દેખરેખ સારી એટલે વાલોળીઆ ને રિંગણીઆ ને બપૈયા એવાં સરસ ઉછેરે છે! પાસેજ ફૂવા છે એટલે પાણીઆણીની

સગવડેય સારી છે. થોડા દિવસ ઉપરજ એમણે બપેયાંની ઉઝણી કરી'તી ! એમની ઉઝણીમાં ફાઇ મોટું નહિ હો. ફળિયાનાં અમે બધાં છોકરાં. બધાંને ફાઇએ હારબંધ બેસાડ્યાં ને પછી બબ્બે-ત્રણ ત્રણ ચીરિયો આપી. એક વધારેય નીકળ્યો હતો ! રાતાંચોળ બપેયાં ને જરા જરા મીઠું, એટલે એ ઉઝણીની શી વાત ! અમારી દાઢમાં એનો સ્વાદ હજીય રહી ગયો છે ! વધારામાં ફાઇએ અમને વધાઈ આપી છે કે “હવેની ઉઝણી કાશીબેરની છે. જરા પીળચટાં થવા દો.”

x

x

x

x

રાત્રે વાળુ કરી ડોશીમાં એટલે બેસે છે. અમે કહીએ “ફાઈ ! વાર્તા કહો.” એટલે ફાઇ મજાની વાત શરૂ કરે “એક હતો રામ.” ફાઈની વાત કહેવાની કાંઈ રીત ! એવી વાત કહેતાં તો અમારા આખા ગામમાં ફાઈને નથી આવડતું ! અમે તો એમની વાતો સાંભળતાં કદી ધરાતાંજ નથી.

રામાયણ ને મહાભારત તો ફાઈને મોટે છે. શ્રીકૃષ્ણની બધીય વાતો એમને આવડે છે. એક વાર અમે બધાં બેઠાં હતાં ને ફાઈએ ગાયું:—

“મારું માણેકડું રીસાયું રે શામળિયા,

તારા મનમાં તે એ શું આવ્યું રે શામળિયા ?”

ફાઈએ આખું ગીત ગાયું; પણ એમાં તો બધું રડવાતુંજ આવ્યું ! અમે ઉતરી ગએલે મોટે ફાઈનું ગીત સાંભળી રહ્યાં હતાં, જાણે હમણાં અમેય રડી પડીશું; પણ એટલામાં નાગને મારી નાખી શ્રીકૃષ્ણ ઉપર આવ્યા એવી વાત આવી એટલે વળી ઠીક થયું.

x

x

x

x

“હે રતનફાઈ ! તમે એકલાંજ છો ? તમારે કાઈસણુંવડાણું નથી ?”

“ના બાપા ! એ દીકરા હતા તેમાંનો એક મરી ગયો ને બીજો ફાણુ જાણે ક્યાંય બેવાઈ ગયો છે !”

“હે ?”

“એને ઘેર બેસાડીને એક વાર હું નદીએ કપડાં ધોવા ગઈ'તી. પાછી આવી ત્યારે ઘર ખાલી દીડું. આખું ગામ ને આખું પરગણું ખુંદી વળી, પણ એનો પત્તો ન લાગ્યો. નશીબ, બાપુ ! આજ તો પંદર વરસનો હોય.”

વિમુ જરા દોઢડાહી છે. એનાથી પૂછતાં તો પૂછાઈ ગયું, પણ પછી એય ગભરાઈ. ફાઈ બિચારાં ધુસ્કે ધુસ્કે રોઈ પડ્યાં. અમે કહ્યું “હશે ફાઈ ! છાનાં રહ્યાં. અમે તમારાંજ છોકરાં છીએ-ને ?” મેં તો વિમુને એવી ધમકાવી.....

*

*

*

એક વાર રાતના નવેક વાગ્યા હતા. ચોમાસાનો દિવસ હતો.

અમે ફોઈના ઘરમાં તાપતાં હતાં, ને ફોઈ અમને વાર્તા કહેતાંતાં. વરસાદ ઝરઝર ઝરઝર વરસતો હતો.

વાર્તા પૂરી થઇ રહી ને અમે ઘેર જવા ઉઠ્યાં, એવામાં બહારથી બાપાનો સાદ સંભળાયો “રતનબહેન ! બારણું ઉઘાડો તો.” બારણું ઉઘાડ્યું એટલે બાપા ઘરમાં આવ્યા. એમની સાથે એક વીસ-બાવીસ વરસનો સાધુ હતો. ટાઢમાં બાપડો ધ્રુજતો હતો. ફોઈ કહે “આવો બાપુ ! જરા ટાઢ ઉરાડો. ક્યાંના છો ?”

ને ફોઈ ટગર ટગર એ સાધુ તરફ જોઇ રહ્યાં.

બાપા ધટીક ચૂપ રહ્યા. આખું ઘર ચૂપચાપ. પણ એટલામાં ફોઈ ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રોઇ પડ્યાં, અમને કાંઇ સમજાયું નહિ. ચકિત થઇને અમે તો આ જોઇ રહ્યાં. અમને થયું, આ સાધુડે માજીને રાવરાવ્યાં, કાઢો એને.”

પણ એટલામાં બાપાએ અમને બધાંને ઘેર મોકલી દીધાં.

*

*

*

બીજો દિવસે વહેલી સવારે મારી આંખ ઉઘડી ગઇ, રાતની વાત યાદ આવી. બાપ જાગી હતી. મેં એને રાતની બધી વાત કહી. બા હસી પડી ને બોલી “એ તો રતનડોશીનો દીકરો હતો!” “હું !”

*

*

*

તે દિવસ બપોરે કાશીબોરની ઉજાણી થઇ. અમે આખા ફળીઆનાં છોકરાં ને ફોઈનો રામુઃ બધાંયની પંગત પડી.

બોર બાધાં ને ખૂબ ખૂબ વાતો કરી.

રામુ તો ક્યાં ક્યાં ફરી આવ્યો છે ! આખો હિંદુસ્તાન દેશ જોઈ આવ્યો છે !

એ નીરાંતે અમને એની મુસાફરીની વાતો કહેવાનો છે.

x

x

x

હવે તો રતનફોઈ બલાં ને એમનો રામુ બલો. એક ઘડીય વીલાં નથી પડતાં !

પણ ફોઈ અમનેય ભૂલી નથી ગયાં હો. રોજ રાતે એ અમને બેગાં કરી વાતો કહે છે ને મજા કરાવે છે. રામુય ખૂબ ગમ્મત કરાવે છે. એને કેટલીય બોલી આવડે છે. ભેયાજીની ને પંજબીની ને બંગાળી ને એવી એવી. “મોશાય” “મોશાય” એમ બોલે છે સારે તો અમે બધાં ખડખડ હસી પડીએ છીએ.

(ડિસેમ્બર-૧૯૨૯ ના “બાલમિત્ર”માંથી)

૧૧-શ્રીકૃષ્ણની ભવિષ્યવાણી-આંસુનો અભિષેક

[પ્રવેશ ૧ લો]

(સ્થળ:—હસ્તીનાપુર પાસેનું ગાઢ અરણ્ય; કૌરવો સાથે ઘૂત રમીને પાંડવો પોતાનું સર્વસ્વ હારી જાય છે; અને બાર વર્ષ માટેનો વનવાસ સ્વીકારી લે છે. એક નાની'શી પર્ણકુટી ખાંધી છે અને તેમાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, ગાંડીવધનવા અર્જુન અને વૃકોદર ભીમ તથા મહાસતી દ્રૌપદી એટલાં બેઠેલાં છે. નકુલ તથા સહદેવ બહાર ગયેલા છે.)

ભીમ—“આજે તો ઇચ્છિત આહાર કયો, પરંતુ મારી ગઈ કાલની એકાદશીની ભૂખ હજી ભાંગી નહિ.” (સૌ હસે છે.)

અર્જુન—“તારી ભૂખ કયે દિવસે ભાંગી દીડી છે ભીમ ? એ તો મહાભાગ્ય આપણાં કે દ્રૌપદીને સૂર્યદેવે કૃપા કરી અક્ષયપાત્ર આપ્યું, અને બારે વર્ષના અન્નસાધનની મહાચિંતા એકસામટી ટળી ગઈ!”

ભીમ—“મારી ભૂખ ! (કૂર અટ્ટહાસ કરે છે) મારી ભૂખ ભાંગશે જ્યારે દુર્યોધનની જઘ્ના હું તોડી તેનું રુધિરપાન કરીશ ત્યારે; મારી ભૂખ ભાંગશે જ્યારે દુશાસન પૃથ્વીપર હમેશને માટે મહાનિદ્રામાં પડશે ત્યારે ! ત્યાંલગી હું તો ભૂખ્યોજ છું, અને એ ધન્ય દિવસનાં સ્વપ્નાં સેવી રહ્યો છું.”

(બગાસું ખાઈને આળસ મરડે છે.)

યુધિષ્ઠિર—“ગાંડીવધનવા ! એ દિવસો તો પ્રભુ જાણે કયારેય આવશે ! આજે તો વર્તમાન આપણી કંગાલિયત ભવિષ્યના ભાવીની વચ્ચે આડી આવીને ઉભી છે. આપણી સમૃદ્ધિનો મહાભૂતકાળ પણ પ્રતિક્ષણે વિસરાતો ચાલ્યો છે !”

અર્જુન—“ધર્મરાજ ! મહાત્તાની થઈ આપ આપનું જગ-વિજ્યાત વજ્રસમું ધૈર્ય પણ હારી બેઠા ! આપણી પાસે ધૈર્ય અને ધર્મ, શૌર્ય અને નીતિ, સત્ય અને સંયમ, એ સિવાય કયી મુડી હવે બાકી રહી છે ? એ અણુમોલી મહામુડીમાંથી હવે જરાયે જેટલું યુમાવતું આપણને કેમ પાલવશે ? એ મુડી રહી છે એટલે તો જગત સમક્ષ હજીયે ઊર્ધ્વમસ્તક રાખી રહેવા જેટલો આપણે સાર અવકાશ છે. એ તો મહાભાગ્ય આપણાં, કે એ વસ્તુઓ પણ આપે હોડમાં ન મૂકી !”

યુધિષ્ઠિર—(અતિશય ખિન્ન સ્વરે) “અર્જુન ! બનનારી હતી તે બની ગઈ ! મને તું મેણાં મારે છે ? પરંતુ હા, તમો સર્વે ભાઈઓને મને જે કહેવું હોય તે કહેવાનો પૂરેપૂરો હક્ક છે; અને તમારી આ દશા કરનાર નિમિત્તરૂપ તો હુંજ છુંને ? બાકી સંઘ-

સાચિન! આ સર્વ અનર્થોના મૂળરૂપ એ જીગટામાં હું સત્ય હારી બેઠો હોત તો તેજ ક્ષણે મારો દેહ પડી જત! સત્યવિહોણો યુધિષ્ઠિર એટલે પ્રાણપક્ષીવિહોણું દેહપિંજર !”

અર્જુન—“મારા શબ્દોથી આપને દુઃખ થયું હોય તો મોટા-ભાઈ ! મને ક્ષમા કરો. આ વેળાએ આપના આત્માને જરા સર-ખુએ દુઃખ થાય એવો શબ્દોચ્ચાર કરવો એ પણ મહાપાપ છે; અને મારો અધીરો-ઉતાવળિયો સ્વભાવ તો આપ ક્યાં નથી જાણુ-તા ? કોઈ કોઈ દિવસે-સંયમ રાખું છું છતાંય-ચિત્તવૃત્તિ મુખદ્વારા માર્ગ કરી રહે છે.” (યુધિષ્ઠિરની દષ્ટિ દ્રૌપદીપર પડે છે. તેનાં વિશાળ નેત્રામાં આછાં આછાં અડુઓ કમળપરના ઝાકળખિંદુશાં બાઝી રહ્યાં છે.)

યુધિષ્ઠિર—“દુપદતનયા ! આજે આ શું ? મહાપરિશ્રમે સૂકા-યલાં તારાં અશ્રુ આજે સજીવ કાં થયાં ? દોષ ! રામદોહાઈ છે તને, હવે તું કલ્પાંત કરે તો !”

દ્રૌપદી—(પાલવવડે અશ્રુ લૂછીને) ‘નાથ ! હવે તો ઇચ્છું છું’ તેણે આંસુ પણ આવતાં નથી !’ આપે તો સર્વસ્વ ખોયું; પરંતુ મારાં તો આંસુડાંયે હવે ખૂટયાં ! અને આંસુ સાર્યે ગયેલી સમૃદ્ધિના ઓળા સરખાએ થોડા જોવાના છીએ ! (અર્જુન પ્રત્યે જોઈને) અને તમે દેવ ! અધીરા ન થાવ ! પરમચિંતન કરેલી કચી વસ્તુ તમને નથી સાંપડી ? તો યુદ્ધ પણ તમને સાંપડશે !”

(મહામુનિ અને ક્રોધના ભલુકતા મહાજવાળામુખીસમા દુર્વાસા પોતાના સાઠહજાર શિષ્યો સાથે પર્ણકુટી સમીપ આવે છે.)

દુર્વાસા—(બહારથી) “બિક્ષાત્ર દેહિ ! ધર્મરાજ ! શો વ્યવસાય ચાલે છે ?”

દ્રૌપદી—(અવાજ સાંભળીને) “કોઈ ઋષિવર્ય બહાર પધાર્યા લાગે છે.”

(યુધિષ્ઠિર પર્ણકુટીની બહાર જાય છે અને દુર્વાસાને અંદર બહુ માન સાથે લાવે છે. પાદ-અર્ધ્ય અર્પી સૌ તેમનું પૂજન અને વંદન કરે છે.)

યુધિષ્ઠિર—“મહામુનિ ! આપે આજે અમપર અનુગ્રહ કર્યો ! આપના દર્શનથી અમે સૌ કૃતાર્થ થયાં ! કહો, આપની શી ઇચ્છા છે ?”

દુર્વાસા—“રાજન્ ! શતં જીવ શરદ ! મારા સાઠહજાર શિષ્યો-સહ પરિબ્રમણુ કરતો આજે અનાયાસે અહીં આવી ચઢ્યો. ગદ્ય કાલનાં એકાદશીનાં અમારે વ્રત છે. આજે દ્વાદશીનું પારણું અમે તારે ત્યાંજ કરીશું. પછી સંધ્યાસમયે શક્તિમુનિના આશ્રમે વિચરીશું.”

યુધિષ્ઠિર—“એ તો મહાદયા કરી આપે કૃપાનાથ ! અમારે હવે ઋષિમુનિઓની સેવાસિવાય બીજો એકેય વ્યવસાય નથી. આપે

સ્નાનસંધ્યા કરી છે ?”

દુર્વાસા—“ના, તું અન્નદેવની તૈયારી કરીશ ત્યાં તો અમે સરોવરતીરે સ્નાનધ્યાનાદિ કરી લેશું.”

યુધિષ્ઠિર—“જેવી ઇચ્છા આપની ! મુનિરાજ ! પાછા સત્વર પધારજો.”

દુર્વાસા—એક ઘડી પછી પાછા આવશું; પરંતુ જોજો, રખે ભૂલતા કે હું તથા મારા શિષ્યો અતિશય ક્ષુધાપીડિત છીએ. જરાયે વિલંબ નહિ સહન થાય !”

(દુર્વાસાને ફરી સૌ વંદના માંડે છે. દુર્વાસા આશિષ આપી સર્વે શિષ્યો સાથે સરોવરતીરે જાય છે.)

[પ્રવેશ બીજો]

(સ્થળ:-એનું એજ)

દ્રૌપદી—(ધર્મરાજને) “નાથ ! મુનિને આમંત્રણ તો દઇ બેઠા, પરંતુ કાંઈ વિચાર સરખોયે ન કર્યો ?”

યુધિષ્ઠિર—(વિસ્મયથી) “વિચાર ? શેનો વિચાર ? આ મહા-મુનિ જેવા અતિથિ ગૃહઆંગણે આવી અન્નાહાર ઇચ્છે અને તું મને વિચાર કરવા કહે છે ! આપણાં એવાં સદ્ભાગ્ય ક્યાંથી !”

દ્રૌપદી—“પરંતુ દેવ ! પર્યુક્ટીમાં અન્નનો એકેય દાણો ક્યાં છે ? આપ આવી ભૂલ કાં કરો છો ? દિવાકરદેવે આપેલું અક્ષય-પાત્ર તો મેં ઘોષને ક્યારનુંયે પધરાવી દીધું. આપ નથી જાણતા કે, હવે આવતી કાલના પ્રાતઃકાળ સુધી અક્ષયપાત્રમાંથી અન્નનો એક ગ્રાસ પણ મળી નહિ શકે ? અને એ મહામુનિ જરૂર આપણુ-ને શાપશે ! ક્રોધના અવતારસમા એ મુનિને આપ નથી જાણતા ?”

યુધિષ્ઠિર—(અતિશય લાનિગ્રસ્ત સ્વરે) “આ વાતની તો મને કલ્પના સરખોયે ન આવી ! આપણે જ્યારે સમૃદ્ધિના શિખરે હતા ત્યારે આવો વિચારસરખોયે કરવાની મને ટેવ નહોતી ! આજે પણ એ ટેવ નથી ગઇ, ભૂતકાળ ભૂલાતો નથી અને વર્ત-માન દૃષ્ટિસમીપ છે, છતાંય તેની કલ્પના સરખી આવતી નથી !”

અર્જુન—(મંદ સ્વરે) “વનમાં આવ્યા પછીના નિશ્ચિંત જીવનમાં તો આજે પ્રથમ વાર આપણે ઉપાધિનાં દર્શન કર્યાં !”

ભીમ—“તો પછી બીજો કાંઈયે ઉપાય ન હોય તો સ્નાનાદિ કરીને શિષ્યો સાથે મુનિ આવે એટલે આપણાં આયુષો લઇને સજ્જ થઈ બેસીએ !”

યુધિષ્ઠિર—(કરુણ હાસ્યથી) ભીમ ! તને ભીમકર્મા કહ્યો તે ખરેખર સાચુંજ છે. આસપાસના સંજ્ઞેગોનો તને વિચારસરખોયે કદી ન આવે ! જાણે છે એ મહામુનિને અને તેમના સામર્થ્યને ? તારી ગદા અને અર્જુનનું ગાંડીવ તમારા હાથમાં રહેશે, પરંતુ તે

પહેલાં આપણે તો તેની દૃષ્ટિમાત્રથીજ બળીને ભસ્મ થઇ રહેશું. ઋષિમુનિઓનાં આયુષો તપ, સંયમ અને સત્ય ! વર્ષોના તપથી મેળવેલી તેમની વચનસિદ્ધિ પાસે શી કિંમત છે આપણાં આ નિર્જીવ આયુષોની ? ઋષિઓ એજ કારણથી જગતનો ભય બૂલ્યા છે. અને મુનિઓ સામે આપણાં કુળમાં કાંઇએ આયુષો ઉપાડ્યાં જાણ્યાં છે ? આપણું સ્થાન તો સદાસર્વદા તેમનાં ચરણોમાંજ રહેવાનું ! ક્ષત્રીપુત્ર એટલે ઋષિમુનિઓના કાયમના રખેવાળ ! રખેવાળે સ્વામી સામે શસ્ત્ર ઉપાડ્યાં કદીયે જાણ્યાં છે ? ”

દ્રૌપદી—“ત્યારે હવે કરીશું શું ? એ તો કહી ગયા છે તે એક ધડી વીત્યે હમણાં આવશે. શાહમૃગની જેમ આપણાથી વેળુમાં મોઢાં થોડાં છુપાવાશે કે અહીંઆંથી પલાયન પણ થોડું થવાશે ? એમનો મહાશાપ તો આપણે જ્યાં જશું ત્યાં પાછળજ આવવાનો ! ”

અર્જુન—“ભુઓ, વખત વલ્લો જાય છે અને એક એક ક્ષણ ઓછી થતી ચાલે છે; અને આમ લમણે હાથ મૂક્યે આવતો ભય ઓછો ટળવાનો છે ? હવે તો એ મહાવિદ્ધનો સામનો કેમ કરવો એજ મહાપ્રશ્નનો ઉકેલ આપણે કરવો રહ્યો છે. ”

યુધિષ્ઠિર—“મને તો કાંઇયે સૂઝ પડતી નથી. મહાચિંતા આવી પડી ! રાજસમૃદ્ધિના વાધા ઉતાર્યાં અને વનવાસનાં વલ્કલ પહેર્યાં ત્યારે મારું રૂંવાડું સરખુંયે નહોતું ફરક્યું. આજે એ મુનિના મહાશાપની કલ્પના પણ મારું મસ્તક લમાવી રહી છે. ”

દ્રૌપદી—“દૂતના દાવાનળથી બળેલાં ઝળેલાં આપણે વનમાં આવ્યાં ત્યાં અહીં પણ ઉપાધિની આગ લાગી ! ”

(સહદેવ અને નિકુલ આવે છે.)

સહદેવ—“મોટાભાઈ ! આપનું વદન મ્હાન કેમ છે આજે ? કયો એવો મહાભય આવી પડ્યો છે કે આપ સૌ આમ નિસ્તેજ થઇને બેઠેલા છો ? ” (અર્જુન તેને સમજાવી વાત કહે છે.)

નિકુલ—“આમાં તો દુર્યોધનનો કંઈક પ્રપંચ લાગે છે મને. આપણે અહીં વનમાંયે સુખમાં રહીએ તે તેનાથી શે સહું જાય ? ”

અર્જુન—(કંઈક વિચાર આવવાથી) વડીલબંધુ ! નિકુલ કહે છે તેમ તો નહિ હોય ? દુર્વાસા મુનિને શણગારીને દુર્યોધને તો અહીં નહિ મોકલ્યા હોય ? ”

યુધિષ્ઠિર—“એ તો કેમ કહેવાય ? સાખીતીના કશાંયે સાધન-સિવાય એવો આક્ષેપ આપણે કેમ કરીએ ? ”

ભીમ—“તમે તો ભાઈ ! સદાના ભોળા તે ભોળાજ રહ્યા ! તમારા ધર્મપાલનને કાટલે આખાંયે જગતને તોળો એ કેમ પાલવશે ? દુર્યોધનના આટઆટલા દુરાચારમાં તો આપને હજી તેની ધર્મ-નિષ્ઠાનાંજ દર્શન થાય છે ને ? એના તો શ્વાસોચ્છ્વાસમાં આપણે

સારે ભયંકર વેર ધમધમી રહ્યું છે. આપણા વિનાશનું કયું સાધન એ જતું કરે તેમ છે? આપણો સર્વનાશ જોવાનાં સ્વપ્નાં પર તો એ આજે જીવી રહ્યો છે!”

અર્જુન—“ધર્મદેવ! મને ભીમનાં વેણુ સાચાં લાગે છે; પરંતુ દુર્યોધનનું આ કાર્ય છે એમ માની લઈએ તોપણ એનું ચિંતન કર્યે આવતી ઉપાધિ થોડીજ ઓછી થવાની છે? એ મહા-મુનિને ઇચ્છિત ભોજન નહિ મળવાથી તેમના ક્રોધપર નિવારણનું કયું શીતળ જળ રેડવું, એ મહાગુન્યનો ઉકેલ કરવો રહ્યો છે. સહદેવ! તને કંઈ રસ્તો સૂઝે છે?”

સહદેવ—“હું તો મારી જ્યોતિષવિદ્યાના આધારે પ્રશ્ન મૂકીને જેઠું કે પરિણામ શું આવશે?”

અર્જુન—(દુઃખપૂર્ણ હાસ્યથી) “અરે ભાઈ! આ તે પ્રશ્ન મૂકી કુંડલી જોવાની વેળા છે? અને પરિણામ જાણવાથી તો ઉઠતો ક્ષોભ વધે! એથી વિધનનિવારણ તો નજ થાય ને?”

દ્રૌપદી—(અંતરમાં) “હે વાસુદેવ! હે કૃષ્ણ! તારા વિના કેાણ મારી વહારે ધાશે ભાઈ! હે અનાથનકે નાથ! તારી બેનડી મુંઝાઈ રહી છે! નહિ પધારે ગોપાલ?”

(શ્રીકૃષ્ણ અણચિંતવ્યા પર્ણકુટીમાં પ્રવેશ કરે છે. સૌને આશ્ચર્ય થાય છે. સૌ વંદના માંડે છે. એક આસનપર કૃષ્ણ બેસે છે.)

કૃષ્ણ—“યુધિષ્ઠિર! તમારી આ વીતક કથા મેં દ્વારિકામાં સાંભળી, અને આજે સુયોગ પ્રાપ્ત થતાં તમ ભાઈઓનાં અને બહેન કૃષ્ણાનાં દર્શન કરવા આવ્યો છું.”

યુધિષ્ઠિર—“અમારાં દુઃખની શી વાતો કરીએ જનાર્દન! કાઈ કાળ યોધાડિયે મને દુઃખતિ સૂઝી અને મેં ઘતનું આહવાન સ્વીકાયું! અમારા મહાવિનાશનાં એ મૂળમંડાણ! અને આજે એકલાંઅટુલાં નિરાધાર જેવાં અહીં વનવાસ કરી રહ્યાં છીએ તે એ મહાનાટકનો મહાઅંત!”

કૃષ્ણ—“ધર્મરાજ! છૂત તો સર્વે યુગોમાં નિંદ્યજ મનાયલું છે. પાસા હાથે ઝાલવા અને સર્વસ્વવિનાશ નોતરવો એમાં મને તો કશો તાત્ત્વિક ભેદ નથી સમજતો! વિનોદાર્થે નિર્દોષ રમતો રમવી અને છૂત રમવા કાજેજ ચોપાટ ઉપર સોગટાં માંડવાં એ બંને નિરનિરાળી વસ્તુઓ છે. તે વેળાયે ચોપાટપરનાં સોગટાં નિર્જીવ મટી સજીવ બને છે અને રમનારાઓ એ સજીવ સોગટાંમાં આવિર્ભાવ પામે છે.”

યુધિષ્ઠિર—“સાચું કહો છો કેશવ! પરંતુ ભાવિના પડદા ચીરી જોવા કેાણ સમર્થ છે? આ વનવાસનાં દુઃખો લલાટમાં લખાયલાં હશે અને મને અવળી મતિ સૂઝી! એ લેખ હું પાસા

ફેંકીને ભૂંસી ન શક્યો! મેં ક્યાં શસ્ત્રો નથી વાંચ્યાં? પરંતુ શાસ્ત્રોનાં પારાયણો માંડીને મનુષ્ય વિધાતાને અવગણી શકતો હોત-આવતાં વિધેનાનાં વાદળો વિદારી શકતો હોત, તો જગતનો ઇતિહાસ આજે જૂદોજ આલેખાયલો હોત!”

કૃષ્ણ—“સાચાં છે વેણ તમારાં ધર્મરાજ! પરંતુ દુઃખોના દાવાનળો વચ્ચે બેઠેલાંયે તમે તમારો પુરુષાર્થ તો નથીજ ત્યજ શકતા ને?”

અર્જુન—“અરૂં છે ગોવિંદ! અને હવે તો એ પુરુષાર્થનીજ પુંજ પર અમે ભવિષ્યનાં સ્વપ્નાંઓ સૃજને બેઠેલા છીએ.”

ભીમ—“(અર્ધક્રોધ અને અર્ધવિષાદમાં માથું ધૂણાવી) મારા શબ્દકોષમાં તો પુરુષાર્થનો એકજ અર્થ લખાયલો છે-‘યુદ્ધ’ એ યુદ્ધનુંજ હું રાત્રિદિવસ ચિંતન કરી રહ્યો છું.”

શુધિષ્ઠિર—“અને તારી સ્વપ્નસૃષ્ટિનું એ યુદ્ધ પ્રાપ્ત થતાં થતાં તો ભીમ! હજી આપણે બાર બાર વર્ષોના શિયાળાઓ વીતવવા રહ્યા છે. અને કાળ જાણે છે કે, એ મહાયોગ આવતાં સુધી આપણે આ જગતના આસોન્દ્રાસ લેતા હશું! મારા જીવનનો તો તમામ ઉશ્વાસ શમી ગયો છે!”

દ્રૌપદી—(અતિશય આવેશમાં આક્રંદ કરી ઉઠે છે અને પોતાનો છૂટો વીખરાયલો કૃષ્ણ કેશકલાપ હાથમાં ઝાલી કૃષ્ણને બતાવે છે) “ભાઈ વાસુદેવ! આ મારો ચોટલો જોયો? એ ચોટલો ઝાલી મને રજસ્વલાને દુઃશાસન દુર્યોધનની રાજસભામાં ખેંચી લાવેલો! મારા અંબોડાનાયે નિમિષમાત્રના દર્શનને સારૂ ઇંદ્રાદિ દેવો પોતાનાં ઇંદ્રાસનો કુરબાન કરતા! (હસકાં ભરીને) અને મારા આ પરાક્રમી પાંચ પતિઓની સમક્ષ દુઃશાસને વારંવાર આ કેશકલાપ સાથે રમતો માંડેલી. હે ગોવિંદ! મારૂં હૃદય ચીરી શકાતું હોત તો હું તને બતાવત કે, તેમાં કેટફેટલી જવાલાઓ ધગધગી રહી છે!

કૃષ્ણ—(સહેજ ગળગળે સ્વરે) “બહેન કૃષ્ણા! આમ આક્રંદ શા સારૂ કરે છે? તારાં આંસુ મારાથી જોયાં નથી જતાં!”

દ્રૌપદી—“રડું નહિ તો શું કરું? ગોવિંદ! તમે એ દયાહીન દશ્ય નથી જોયું એટલે તેની કલ્પનાસરખીયે તમને ન આવે! પિતામહ, ગુરુદેવ દ્રોણ અને કૃપાચાર્ય ઇત્યાદિ વડીલો સમક્ષ મારા સતીત્વનાં લીલામ મંડાયલાં! દુર્યોધને મારા શિયળની છેડતી માંડી અને પોતાની જંધા બતાવી તે પર મને બેસાડવા કારમાં વેણ ઉચ્ચારેલાં! હું આ પાંચ પતિઓના જીવતાં પણ અનાથ એવી ત્યાં આક્રંદ કરી રહી હતી. ગાંડીવધનવાના મહાધનુષ્યની જાણે પણજી તૂટી ગઈ હતી, વૃકોદરની કાલાગ્નિસમી મહાગદાનું બીધણત્વ જાણે હોલવાઈ ગયું હતું. ધર્મરાજ તો નીચે મુખે આ

નિર્દય નાટક ભજવાઇ રહેલું જોઈ રહ્યા હતા ! કોઈના મોંમાં ઝલ નહોતી ! દુર્યોધનના મહાતેજમાં સૌ અંગ્રમ રહ્યા હતા. કેશવ ! હું જાણું છું, મારા પતિઓના સંબંધમાં આવા શબ્દો ઉચ્ચારવા મને નથી જાણતા; પરંતુ મારા હૈયાની વરાળ તમ સિવાય કોની પાસે કાઢું ? હે ગોવિંદ ! તેં તે દિવસે મારી લજ્જાનાં ચીર ન ઢાંક્યાં હોત તો તારી આ ગરીબડી બહેનનો સાથરો એ રાજ-સભામાં જ થાત !”

અર્જુન અને લીમ—(બન્ને સાથે) “અમે તેજ પળે એ સર્વે નરપિશાચોનો સંહાર કરવા સમર્થ હતા, પરંતુ ધર્મરાજે પોતાની આણુ આપી અને અમે અમારા હૃદયના ચૂરેચૂરા થઈ રહ્યા હતા છતાંય મૌન સેવ્યું ! દેવિ ! અમને દોષ કાં ઘોં છે ?”

દ્રૌપદી—“સતીઓનાં શિયળ લૂંટાય, પળેપળે પોતાના સ્વ-માન ઉપર વજના ધા પડે અને તે છતાંયે ધર્મની દાલ નીચે મૌન સેવાતું હોય તો પૂજો મૂકાજો એ ધર્મ ઉપર—શાપ વરસજો એ વચનોની કિંમત પર !”

યુધિષ્ઠિર—“ગોવિંદ ! તમે ધર્મધુરંધર છો; કહેા, તે વેળાયે મેં મૌન સેવ્યું અને આ મારા બંધુઓને કેર કરતા વાર્યાં એ ઉચિત નહોતું ? અમે ધાર્યું હોત તો તેજ ક્ષણે આખીયે રાજ-સભાનો સંહાર કરી શકત; પરંતુ હે કેશવ ! તેના અધર્મની સાથે અમે પણ અધર્મનાંજ મંડાણ મંડ્યાં હોત તો જગતભરમાં અમારે સારૂં સ્થાન નહોતું, અમારા અધર્મના ખાતર પર રચાયેલા સામ્રાજ્ય-પર જનતા ધિક્કારનાં થુંક ઉડાડત, અને ભવિષ્યના ઇતિહાસમાં અમારા કુળ અને ગૌરવ પર અધિકારના પછેડા ઓઢાડાત !”

કૃષ્ણ—“કૃષ્ણ ! ધર્મરાજનાં વેણુ તો સાચાં છે. અધર્મનો સામનો અધર્મથી ન હોય. અસત્યની સ્પર્ધા અસત્યથી ન થાય. ક્રોધને ક્રોધથી ન જીતાય. બહેન ! આમાં હું કોને દોષ દઉં ? મને તો આ બંધાંમાં આવતા કલિકાળના મહાભીષણ ભણકારા વાગતા સંભળાય છે. આ યુગનો અંત હવે અતિશય સમીપ આવી લાગ્યો છે. સતીઓનાં શિયળનાં બળ્લર મંડાય અને ભીષ્મદ્રોણાદિ મહાધર્મધુરંધરો અને મહારથીઓ મેંઢાનાં મૌન સેવે એ આવતા ભીષણ યુગના ધોર પડજાંદા નથી તો બીજું શું છે ?”

દ્રૌપદી—“અને કેશવ ! મારું સંભળો. પેલો નરપિશાચ કર્ણ ! મારા ગાંડીવધનના સાથે આયુધસ્પર્ધામાં ન જીત્યો એ વેરના અગ્નિવડે મુજ અબળાને તેણે દગ્ગાડી. મારાં વસ્ત્ર દુઃશાસન ખેંચી રહ્યો હતો તે વેળાએ તે દુષ્ટ, દુર્યોધનની સમીપ બેસી કૂર અદૃશ્ય કરી રહ્યો હતો. ગોવિંદ ! એ કર્ણનું શું ? (પાલવથી આંસુ લૂછતાં) કેશવ ! એ જીવતો હોય તો એ શરમ તમારી છે.”

અર્જુન—(આવેશમાં) “મેં તો ક્યારનીયે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે જનાર્દન ! કે યુદ્ધના મયદાનમાં એ કર્ણનો સંહાર આ ગાંડીવથી હું જ કરીશ !”

ભીમ—(મહાપ્રચંડ સ્વરે) “અને વાસુદેવ ! મારી પ્રતિજ્ઞા તો હવે જગજગહર થઇ ચૂકી છે. ઘૂનની રાજસભામાં એજ ક્ષણે મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, યુદ્ધમાં કદળીયડસમી વિશાળ દુર્યોધનની જંઘાપર મારી વજ્રસમી ગદાના પ્રહાર કરી હું ચૂરા કરીશ અને દુઃશાસનના રુધિરવડે હું દ્રૌપદીનો આ કેશકલાપ રાતો કરીશ !”

યુધિષ્ઠિર—“તમારી પ્રતિજ્ઞાઓ તો ઠીક છે, પરંતુ ઓ દેવ ! એ યુદ્ધનો મહાયોગ ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ?”

કૃષ્ણ—“ધર્મરાજ ! અર્જુન ! ભીમસેન ! નિશ્ચિંત રહો. એ મહાયોગ જેની તમે ઝંખના કરી રહ્યા છો તે તમને અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે ! હું તો દૂર દૂર સમયના ક્ષિતિજ પર એ યુદ્ધના દાવાનળની ચીથળારી સળગી રહેલી જોઈ રહ્યા છું.”

યુધિષ્ઠિર—“દેવ ! તમારાં વેળુ સાચાં નીવડે અને અમને સત્યાસત્યની કસોટીએ ચઢી રહેવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થાય ! પરંતુ દેવ ! યુદ્ધની કદ્દવના કેટલી ભયંકર છે ? કેટકેટલાં નિર્દોષ માનવ-કુલોનો નિરર્થક સંહાર ! કેટલી વિધવાઓનાં, દ્વિધ્યાં બાળકોનાં, અને માતૃપિતા તથા ભગિનીઓનાં આંસુઓની સરિતા વહેશે ! અને તે કેવળ ભાઇઓના વગરકારણના ક્લેશને સાર ! જગતના સામ્રાજ્યના લોહીલોહાણુ સિંહાસનને સાર ! દુર્યોધનના મહાલોભની પરિતૃપ્તિને સાર ! અમે જીતીશું તોયે અમારે તો ભોગવવા પડશે રુધિરમાંસથી છલોછલ ભરેલા એ રાજભોજો ! મારી મતિ હે કેશવ ! મુંઝાઈ ગઈ છે ! યુદ્ધ વિદારી શકાય એવો એકેય રસ્તો નથી ?”

કૃષ્ણ—“બધુંય થઇ શકત ! હું જો એ વેળાએ રાજસભામાં હાજર હોત તો આ જગતના ભવિષ્યની ઇતિહાસકથા જૂદીજ આલેખાત ! પરંતુ મને તમે કોઇએ કશી ખબર નહિ આપી ! અને જ્યારે તમામ પૂરું થવા આવેલું ત્યારેજ અણચિંતવ્યું મેં આ જાણ્યું. પછી તો કંઈયે કરવું અનિશ્ચય મોડું થયેલું અને પછી મારા પ્રત્યક્ષ આગમનથી બગડેલી બાજી સુધારી રહેવાનો અવકાશજ ક્યાં હતો ? અને યુદ્ધને તમે મહાઆપત્તિરૂપ કહો છો તે જગતની દષ્ટિએ ખરાબર છે, પરંતુ વિશ્વનાથને દરબારે તો બ્રહ્માંડનાં ત્રાજવાં મંડાયલાં છે. પૃથ્વીના પડ ઉપર માનવ-કુલોના પાપાચારોનો ભાર અતિશય વધી રહે છે અને પૃથ્વીનું એક પલ્લુ એ ભારથી નીચું નમી રહે છે ત્યારે વિશ્વનિયંતા જગત-પર મહામારી કે કો મહાયુદ્ધને જન્માવે છે. અને વળી થોડા દશકાઓને માટે એ ત્રાજવું સમતોલ બની રહે છે !”

(સૌ થોડી વાર મૌન રહે છે.)

દ્રૌપદી—“પણુ બાઈ કેશવ ! માઈ છેલ્લું આકંઠ સાંભળી તમે સહાય ન કરી હોત તો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, મારા આયુષ્યની તો એ છેલ્લીજ પળો વહી જતી લાગતી હતી !”

કૃષ્ણ—“હૃદયના બીતરમાંથી, કયા ભકતે, વિપત્તિની વેળાએ પોકારેલી બાંગની મેં અવગણના કરેલી છે ? અને બહેન ! તું એવા મહાસંકટમાં હોય અને હું કયા સુખે દારિકામાં બેસી ભોગો ભોગવી રહું ? મારા જનોની બીડ એ મારી બીડ—અને ત્યાંજ મારા હપ્તનભોગ !”

અર્જુન—(અતિશય ધીમા સ્વરે ભીમને) “બાઈ ! વાસુદેવનાં આ મર્મવાક્યોનો અર્થ સમજાય છે ? રાજસભામાં એ કૂર ધડાંએ શ્રીકૃષ્ણને યાદ કરી રહેવાની પણ આપણને પુરસદ નહોતી ! વાસુદેવ મર્મમાં મેણાં મારે છે; કારણ કે આપણે તે વેળાએ તેમનું સ્મરણમાત્ર પણ નહોતું કર્યું ! આવતી આપત્તિના અધકારનાં પડળ આપણી આંખો આડાં આવેલાં એટલે આપણે ભીંત બૂલ્યા ! રે દેવ !”

ભીમ—“સાવ સાચાં છે તમારાં વેણ, પરંતુ બાઈ ! હવે તો પેલા મહામુનિ હમણાં આવી પહોંચશે તેનું શું ? વાસુદેવને કહેને ? વિપત્તિનાં વાદળ એ જરૂર વીખેરી નાખશે.”

અર્જુન—“આ શરમકથા તેમને હું શી રીતે કહું ? પરંતુ તને નથી લાગતું કે આજ પળે તેઓના આગમનનાં ઉંડાણમાં શાંતિ ગહન તત્ત્વ સમાયલાં હશે ? મને સાફ સાફ લાગે છે કે, દ્રૌપદીના હૃદયસ્મરણથી તેઓ જરૂર પધાર્યા છે.”

કૃષ્ણ—(મનમાં) “આમાંથી કોઈએ દુર્વાસાના આગમનની વાત તો કરતુંજ નથી ! દરેક મનમાં ને મનમાં સમસમી રહ્યાં છે. ઠીક ગમ્મત જમી છે !”

અર્જુન—“(યુધિષ્ઠિરને અતિશય ધીમે સ્વરે) મોટા બાઈ ! દુર્વાસામુનિની વાત આપણામાંથી કોઈ શ્રીકૃષ્ણને કહી શકીએ એમ નથી લાગતું. આપણે સૌ બહાર જઈએ અને દ્રૌપદીજ કૃષ્ણને સમજાવશે. દ્રૌપદીનું મુત્સદ્દાપણ આપણામાં નથી એ તો ચોખ્ખી વાત છે.”

(પાંચે બાઈઓ વારાફરતી બહાર ચાલ્યા જાય છે. શ્રીકૃષ્ણની ચક્રોર આંખો સઘળું પામી જાય છે.)

કૃષ્ણ—“બહેન કૃષ્ણા ! હું અન્નજળ વિનાનો હજી બેઠો છું તેનો તને વિચારસરખોયે કેમ નથી આવતો ? મને જે કાંઈ હોય તે ખાવાને આપ ! આજે તો તું મારો જરા બાવ સરખોયે નથી પૂછતી ! મારા આગમનની દરેક વેળાએ તું ઓછીઓછી થઈ જાય છે. આજે આમ કેમ ? જો કે વાત સાચી છે—હું તો વગર-નોતર્યો પરાણો છું, પરંતુ તોયે આ તો માઈ ધરજ છેને ?”

(દ્રૌપદી નિરુત્તર થઇ રહે છે અને અધઃમુખ કરી બેસી રહે છે.)

કૃષ્ણ—“બહેન ! કેમ બોલી નહિ ? હં, સમજ્યો. પર્ણકુટી-
માં ફળફૂલ કાંઈ વધ્યાં નહિ હોય ! પરંતુ પેલું અક્ષયપાત્ર તો છે
ને ? તે તો લાવ !”

દ્રૌપદી—“ભાઈ કૃષ્ણ ! અમે આહાર કરી અક્ષયપાત્ર તો
ક્યારનુંયે પધરાવી દીધું. હવે આવતી કાલના પ્રાતઃકાળ સુધી તેમાં-
થી કશુંયે ન મળે ! તું સમો ભાઈ ઘેર આવ્યો અને તને જળ-
સિવાય હું કશું ધરી નથી શકતી ! મારા દુર્ભાગ્યની આજે અવધ
આવી ભાસે છે !” (રડે છે.)

કૃષ્ણ—“તું રડે છે શા માટે ? ઉઠ, જા, અક્ષયપાત્ર અહીં
લઈ આવ ! મારે જેવું છે. જા બહેન ! છાની રહે. મારા સમ
છે તું જરાયે રડે તો !”

(દ્રૌપદી જમને અક્ષયપાત્ર લાવી આપે છે. કૃષ્ણ તે હાથમાં
લઇને ફેરવી ફેરવી જુએ છે. તે પાત્રના ખૂણામાં ભાંજીનું નાનું શું
એક પત્ર ધોતી વખતે નજરચૂકથી રહી ગયું છે, તે પર શ્રીકૃષ્ણ-
ની દષ્ટિ પડે છે.)

કૃષ્ણ—“અરે આ રહ્યું ભાંજીનું પાંદડું અહીંયાં ! તું શું વાત
કરતી હતી બહેન ! મને તો ઇચ્છિત આહાર મળી ગયો !”

દ્રૌપદી—(વિસ્મયથી) “અરે એ પાંદડું તમે આરોગશો ? એથી
તમારી ક્ષુધા શે શાંત થશે ? મારી મનોવ્યથાની મશ્કરી તો નથી થતીને ?”

કૃષ્ણ—“બહેન ! આ પાંદડામાં તો મારા દારિકાના બાર માસના
રાજભોગોનો રસ ભર્યો છે ! સુદામાના તાંદુલ જેવુંજ આ તાંદે
ભાંજીનું પાંદડું !”

એ પાંદડું શ્રીકૃષ્ણ આરોગી રહે છે અને જળ પીને સ્વસ્થ થાય છે.

દ્રૌપદી—“ભાઈ ! તને તો શાંતિ થઇ, પરંતુ હજી એક બીજાને
સંતોષવા રહ્યા છે.”

કૃષ્ણ—“હું તે સર્વ ઘટના જાણું છું બહેન ! પરંતુ દુર્વાસા અને
તેના શિષ્યોને હવે જરાયે ક્ષુધા નહિ રહી હોય ! આ વાતની તને
સહેજે સમજ નહિ પડે !

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥

એ ઋષિ અને તેના શિષ્યોના ઉદરમાં આ વેળાએ નવે રસના
ઓડકાર આવતા હશે. તું બહેન ! નિશ્ચિંત થા. હવે હું પ્રયાણ
કરીશ. (મેટેથી) ગાંડીવધનવા ! ક્યાં છો ? ”

અર્જુન—“કેમ કૃપાનાથ !”

કૃષ્ણ—“હું હવે જઈશ. તમે સૌ ધૈર્ય ધરજો; જ્યારે જરૂર પડે

ત્યારે હું હરહમેશ તમારોજ છું, એ ખાત્રી આપવાની જરૂર ન હોય.”

યુધિષ્ઠિર—“દેવ! આપની સહાયવિનાનાં અમારાં અસ્ત્રશસ્ત્રોયે શાં ખપનાં છે? વધુ શું કહીએ, પરંતુ રાખો છો તેવી અમીદષ્ટિ હરહમેશ રાખજો પ્રભુ!”

દ્રૌપદી—“ગોવિંદ! જાઓ તે પહેલાં મારે જાણવું છે કે, મેં સહી લીધેલાં અપમાનોનું શું? કૌરવોનો સર્વનાશ થયા પહેલાં જો હું મરીશ તોયે મારી અવગતિ થશે!”

કૃષ્ણ—“તો સાંભળી લે આ ભવિષ્યકથન! કૌરવોનો સંપૂર્ણ વિનાશ હું જોઈ રહ્યો છું. તારો, સમ્રાજીના મહાપદે એજ હસ્તિના-પુરના રાજસિંહાસને કૌરવોની રાજરાજાઓનાં આંસુથી અભિષેક થશે! મારાં વચનો મિથ્યા થયાં કદીયે જાણ્યાં છે? વનવાસનાં આ વર્ષો ધૈર્યથી ધર્મપાલન અને સત્યસેવામાં વીતાવજો! હું થોડા થોડા માસને અંતરે આપ સૌનાં દર્શનને આવીશ. અને બહેન! તારાં અપમાનોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કૌરવો પોતાનાં રુધિરથી કરશે. આટલું સદાસર્વદા યાદ રાખજો કે:—

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

(અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, વગેરે સર્વે ભાઈઓ અને દ્રૌપદી શ્રી-કૃષ્ણને પાયવદન કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ જાય છે.)

[પ્રવેશ ૩ જો]

(સ્થળ—અરણ્યમાંનું સરોવરતીર. દુર્વાસા અને તેમના સાહ-હજાર શિષ્યો સ્નાન કરી ધ્યાનાદિથી પરવારી રહ્યા છે. સાને મહા-ભોજન કર્યા પછીના ઓડકાર વારંવાર આવે છે. સા પોતાના વિશાળ ઉદર ઉપર હાથ ફેરવે છે.)

પહેલો શિષ્ય—“અભ્યા! સ્નાન કર્યું ત્યાં તો ક્ષુધા શાન્ત થઈ ગઈ! મને તો અન્નની જરાયે ઇચ્છા હવે નથી રહી!”

બીજો શિષ્ય—“ભાઈ! મારી પણ એજ સ્થિતિ છે. કેાને ખબર મારી જરૂરને અણચિંતવ્યું શું થયું?” (ઓડકાર ખાય છે)

ત્રીજો શિષ્ય—“મારાથી તો એક ડગલુંયે ચત્રાય તેમ નથી રહ્યું! હું તો અહીંજ થોડી નિદ્રા લઈશ!” (એક તરુવરને છાંયે સૂવે છે.)

દુર્વાસા—“અભ્યાઓ શું કરો છો? પરવાર્યા ધ્યાનાદિ કરી લઈને?”

બે-ચાર શિષ્યો—(સાથે) “ગુરુદેવ! અમે સ્નાનસંધ્યા તો કરી લીધી, પરંતુ હવે ભોજનની જરાયે ઇચ્છા નથી રહી! ઉદર ભારે ભારે લાગે છે.”

દુર્વાસા—“આ શું? આપણે અહીં આવ્યા ત્યાંસુધી તો ક્ષુધા આપણાં ચિત્તને આકુળવ્યાકુળ કરી રહી હતી; અને થોડી ક્ષણે વીતી ત્યાં આપોઆપ શાંત થઈ ગઈ! આનો કંઈ મર્મ સમજતો નથી! આ સરોવરના જળમાં તો એવો ગ્રણ્ય નહિ હોય?”

બીજા શિષ્યો—“એ તો પ્રભુ જાણે; પરંતુ શુભચર્ય! અમારે ભોજન તો નથી જોઈતું. અમને તો કૃપા કરી વિશ્રાંતિ લેવા દો.”

દુર્વાસા—“મારી સ્થિતિ પણ તમારા જેવીજ છે. મને આહારની જરાયે ઇચ્છા નથી રહી! ધણુએ દિલ થાય છે કે, આ સ્થળે વૃક્ષછાયામાં થોડી વેળાને સારૂ વિશ્રાંતિ લઉં, પરંતુ મારે યુધિષ્ઠિર સમક્ષ તો જઈ આવવુંજ રહ્યું ને?”

શિષ્યો—“તો ભગવન! આપ સુખેથી જઈ આવો! અમે તો અહીંથી હમણાં ચાલવાને પણ અશક્ત છીએ!”

દુર્વાસા—“તો ભલે! મારે તો જવુંજ રહ્યું છે. (સ્વગત) પરંતુ હું યુધિષ્ઠિરને શું ખુલાસો આપીશ? ભગવાન કરે તે ખરું! દુર્ગો-ધનની મહેચ્છા પાર નહિ પડે! ધર્મરાજને ફસાવવા જતાં હુંજ ફસાઈ પડ્યો છું.” (દુર્વાસા જાય છે.)

(અને કથાભાગ એવો છે કે દુર્વાસામુનિ, યુધિષ્ઠિરની સમક્ષ જઈ તેમની વારંવાર ક્ષમા માગ્યો છે. પોતાના શિષ્યોસહ તે પછી હસ્તીનાપુર જાય છે. યુધિષ્ઠિર વગેરેને દ્રૌપદી, કૃષ્ણના આ ચમત્કારની હદીકત કહી ખુલાસો કરે છે. સૌને મહાઆશ્ચર્ય થાય છે અને સર્વે કૃષ્ણની સ્તુતિ કરે છે.)

(“મુંબઈ સમાચાર”ના સં. ૧૯૮૬ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક:-
શ્રી. અમુલખરાય પરમાનંદદાસ સરૈયા)

૧૨—“ચોકમાં દાળા નાખ્યા છે.”

આવો પારેવાં, આવોને ચકલાં; ચોકમાં દાળા નાખ્યા છે.
આવોને કાગડા, આવોને હોલાં; ચોકમાં દાળા નાખ્યા છે.
આવોને મોરલા, આવોને ઢેલને; ચોકમાં દાળા નાખ્યા છે.
આવો પોપટડાં, મેનાને લાવજો; ચોકમાં દાળા નાખ્યા છે.
આવો કાબરખાઈ, કલબલ ન કરશો; ચોકમાં દાળા નાખ્યા છે.
ખંટી ને ખાજરો, ચોખાને આવડો; ચોકમાં દાળા નાખ્યા છે.
ઘોળા છે જીર ને ધઉં છે રાતડા; ચોકમાં દાળા નાખ્યા છે.
નિરાંતે ખાજો, નિરાંતે ખુંદજો; ચોકમાં દાળા નાખ્યા છે.
ચક ચક ચણજો, કટકટ કરજો; ચોકમાં દાળા નાખ્યા છે.
આવો પારેવાં, આવોને ચકલાં; ચોકમાં દાળા નાખ્યા છે.

(ડિસેમ્બર-૧૯૨૯ના “ખાળમિત્ર”માં લેખક:-શ્રી. ગિજુભાઈ)

૧૪-પઠાણ દાદુ દાતાર

ઇસર બારોટ કાઠિયાવાડમાં પ્રવાસ કરે છે. સાથે એક ગાડા-વાળો છે. ગઢવી ગાડામાં બેઠા છે. એટલામાં એકાએક કાદવમાં એક પૈડું કળી ગયું.

ઇસર બારોટ તો હેઠે ઉતર્યા. બન્નેએ બળદને બહુ ડચકાર્યા: ડચ ડચ ડચ. બહુ શર ચઢાવ્યું. પૈડું ખૂબ ખેંચ્યું. પરસેવાના તો ઝેમેઝેમ વછૂટ્યા; પણ એમ કાંઈ પૈડું નીકળે ? એ તો ઓજત નદીનો કાંઠો. બહુ ચીકણો કાંઠો, કાદવનો તો પાર નહિ. ચોમાસામાં તો કાંઠા ઉપર એટલો બધો કાંપ કે જો કોઈ માણસ ત્યાં ગયું હોય તો તે આખું ને આખું તેમાં સમાઈ જાય ! પણ એ દેશ રળિયામણો.

છેવટે ઇસર બારોટ કહે “ભાઈ ! હું ગામમાંથી કોઈનો બળદ લેઈ આવું. તે સિવાય અહીંથી આપણો છૂટકો થનાર નથી.”

ગઢવી તો ચાલ્યા ગામમાં. ઇસર બારોટ તો જે મળે તેને પૂછે “ભાઈ! ચોરો ક્યાં છે ?” આમ પૂછતાં પૂછતાં એ તો છેવટે ચોરે પહોંચ્યા. બારોટ વિચારેલું કે, સોરઠ સ્વાગત કરવામાં શરૂ છે, એટલે ચોરાના પટેલીઆઓ તરફથી મને જરૂર મદદ મળશે.

ચોરામાં તો જુવાન ડાયરો જામ્યો હતો. ઘરડિયાઓ ખેતરે ગયા હતા. એટલામાં એક જુવાનીએ ઇસરને પૂછ્યું “લાગો છો તો ગઢવી જેવા, ક્યાં રહેવું ?”

ગઢવી કહે “મારે રહેવું તો મારવાડમાં; પણ આ હમણું કાઠિયાવાડમાં ફરું છું.”

જુવાન કહે “અહીંયાં ક્યાંથી ?”

ગઢવી કહે “જતું છે તો પ્રભાસપાટણ, પણ આ તમારા ગામની નદીમાં અમારા ગાડાનું પૈડું કળી ગયું છે, કેમે કર્યું નીકળતું નથી. મારે એક બળદની જરૂર છે.”

કોઈ બોલ્યું નહિ.

ગઢવી કહે “શું આ ડાયરામાં કોઈ દાતાર નથી ?”

એટલામાં એક ટીબળી જુવાનીઆએ ગઢવીને કહ્યું “ના કેમ હોય ? છે, છે દાદુ દાતાર. એની બળદની જોડી કાંઈ જેવી તેવી ન જાણશો. એ તમને જરૂર બળદ આપશે.”

ગઢવી કહે “એનું ઘર ક્યાં આવ્યું ?”

જુવાન કહે “આમ આહું તરકવાડામાં જાવ ને પૂછો, એટલે નાનું ઓકરું ઘર બતાવશે.”

ગઢવી તો દાદુનું ઘર પૂછતા પૂછતા આગળ ચાલ્યા. બધા

જીવાનીઆઓનું તો હસવું માય નહિ.

ગઢવી તો રસ્તામાં જે મળે તેને પૂછે “ ભાઈ ! દાદુનું ધર ક્યાં ? ” બધાય વિસ્મય થાય : “ આને દાદુનું શું કામ હશે ? ”

છેવટે ઇસર દાદુના પડી ગએલા ભાગ્યાતૂટ્યા ધર આગળ આવી પહોંચ્યો. બારોટ પૂછ્યું “ એ ભાઈ ! દાદુનું ધર ક્યાં ? ”

દાદુ—એ કેણુ હશે બાપુ ?

એમ કહી દાદુ બહાર આવ્યો ને કહે “ શું છે બાપુ ? મારું કામ છે ? ”

ગઢવી—મારે તો દાદુનું કામ છે. હું તો એનું ધર પૂછી પૂછીને થાકી ગયો છું.

દાદુ—પધારો, બાપુ ! પધારો. એ હુંજ દાદુ છું. આ ખોરડું પાવન કરો.

પછી ઇસર બારોટ કહે “ દાદુ ! મારે એક બળદ જોઈએ છીએ. અમારું ગાડું ઓજત નદીના કાઢવમાં કળી ગયું છે.”

દાદુ જાતે પહાણુ હતો. તેની પાસે એક પોઠીઓ હતો. તેજ તેના જીવનનો આધાર હતો. પોઠીઓ ચલાવી જે મળતું તેથી તે સંતોષ માનતો. તે તો એને જીવથીય વહાલો હતો; પણ એનું દિલ કાંઈ ગરીબ નહોતું. એ તો ઉદાર રતિદેવ જેવો હતો.

દાદુ—ધન્ય દલાડો ને ધન્ય ઘડી. આપનાં પગલાં મારે ત્યાં ક્યાંથી ? બળદ તો શું પણ હું જાતે આવી ધરમાં પેસી ગાડું ખેંચી આપું. પછી ?

બારોટને તો આથી ઘણો સંતોષ થયો. દાદુએ ખંડેરમાંથી હાડકાંની માળ જેવો પોઠીઓ કાઢ્યો, એ તો ગયા નદીકિનારે.

નદીકિનારે માણસ માતું નથી. મોટું ને નાનું, જીવાન ને ધરડું; જેણે જાણ્યું તે બધું ત્યાં તૈયાર; દાદુના પોઠીઆની પરીક્ષા જેવા મારે. પણ એમ કાંઈ દાદુનું પોઠીકે ગાંજ્યું જાય એવું નહોતું. પોઠીઆનું નામ ડોળિયો હતું.

એક બળદ કાઢીને પોઠીકે જોતયું. દાદુએ ગાડાનું ખુંપી ગયેલું પૈડું હાથમાં લીધું ને પછી ડોળિયાને ડચકાર્યો. ગાડાવાળા-એ પણ બળદ હાંકવા માંડ્યા. જેવા આવનાર માણસોએ પણ તમાસાની ખાતર ભારે કીકીઆરી કરી. આથી ડોળિયામાં અજબ શ્રાવન આવ્યું, એણે પૂંછડું ડચું કરીને અમાપ બળ કયું. પૈડું તો ઝટ દેઢને નીકળી ગયું.

ઇસર બારોટ કહે “ શાબાશ દાદુ ! શાબાશ, તુંય ખરો ને તારો ડોળિયોય ખરો ! ” લોક બધા જોઈ રહ્યા !

પછી ગઢવી કહે “ પહાણુ ! હવે હું જઈશ. તારો ઉપકાર જૂલાય એમ નથી.”

પઠાણુ—ના, ના, એમ જવાય ? અમારે ત્યાં તમે ક્યાં રોજ આવી બેસી રહેવાના હતા ? જમ્યા પછી જન્ને.

બારોટે તો બહુ આનાકાની કરી, પણ એમ કાંઈ દાદુ માને ? એ તો બારોટને પોતાને ત્યાં લેઈ ગયો ને ફળિયામાં ગાકું છોડ્યું. આખું બાલા ગામ વાતો કરે છે, કે “ ધરમાં સવારનું છે તો સાંજનું નથી ને સાંજનું છે તો સવારનું નથી; તો પછી એ મહેમાનની મહેમાનગીરી કેવી રીતે કરશે ? ”

દાદુ તો ગામમાં એક વેપારીની દુકાને ગયો. પોતાનું પડેલું ધર ગીરો મૂક્યું ને પછી સીધુસામગ્રી ને થોડા રૂપીઆ લઇને તે ઘેર આવ્યો. બ્રહ્મપોળમાંથી એક બ્રાહ્મણને બોલાવ્યો ને ચોખ્ખી રસોઈ કરાવી.

આ ગરીબ દાદુને તકલીફ આપવા માટે ઇસર બારોટ ખૂબ મુંઝાયા; પણ દાદુનું દિલ જોષ એમને લાગ્યું કે “ દાદુ દુભાશે તો પ્રભુ દુભાશે; માટે દાદુની મહેમાની સ્વીકારવી.”

રસોઈ તૈયાર થઇ. બારોટ જમવા ઉઠ્યા. દાદુએ તો ખાંડ, ચોખા અને ઘીની તાંસળીઓ તૈયાર રખાવી હતી. પ્રેમીનું ભોજન એટલે બારોટને તો આ જમણુમાં કેઈ રજવાડાની રસોઈ કરતાંય વધુ મજા પડી.

પછી ગઢવી કહે “ બાપ, દાદુ ! તારાં તે હું શાં શાં વખાણુ કરું ! આ જીભમા પૂરું એટલું સામર્થ્ય નથી. તેં આખા સોરઠને, અરે આખા બાલાગામને ને આખી પઠાણુજાતિને ઉજળી છે. ”

ગઢવા જમી ઉઠ્યા, એટલે દાદુ તેના ચરણમાં લોટી પડ્યો અને સો કોરીની ઢગલી કરી ? “ બલે ! બલે બાપ દાદુ ! તેં તો ઘણું કર્યું. મારે હવે કાંઈ ન જોઈએ. ” ગઢવાએ ઉદ્દગાર કાઢ્યા.

દાદુ—હું કહું તેમ તમારે કરવું. તમારે બોલવાની કશી જરૂર નથી.

ઇસર બારોટ તો દાદુની વિદાય લઈ ત્યાંથી રાજ થઇ નીકળ્યા. પેલા ચોરા આગળ આવ્યા ને દાદુના પુષ્કળ વખાણુ કર્યાં. બધા દિંગ થઈ ગયા, જાણે પથ્થરના મૂત્રાં આ !

પછી બારોટ તો પ્રભાસપાટણ ગયા. જત્રા પૂરા કરી છેવટે એ તો દિલ્હી ગયા.

દિલ્હીમાં તો બાદશાહ અકબરનું રાજ્ય ચાલે. એના દરબારમાં વિદ્વાનો અને કવિઓને સન્માન બહુ. મારવાડનો ઇસર બારોટ આવ્યો છે એમ જાણી તેણે ગઢવાની માન સાથે પોતાના દરબારમાં પધરામણી કરાવી. ઇસર બારોટની ખ્યાતિ તેમજ અમરકાર બાદશાહથી કાંઈ અજાણ્યાં નહોતાં. તેથી બાદશાહે તેને ખૂબ માન આપ્યું.

પછી અકબર કહે “કવિરાજ ! આપ ક્યાં ક્યાં ફરી આવ્યા ? તમારો પ્રવાસ સાંભળવાની મને ઇચ્છા થઇ છે.”

બારોટ—જહાંપનાહ ! હું આપની પાસેથી એક વચન લેવા આવ્યો છું. જો આપ વચન પાળવા ઇચ્છા રાખતા હો તો હું વાત આગળ ચલાવું; નહિ તો મારે રસ્તે પડું.

અકબર—કવિરાજ ! તમે કહો તે મારે કબૂલ છે.

ગઢવી—અસ થયું. જહાંપનાહ ! મારે જરૂર પડશે ત્યારે તે માગીશ. હવે સાંભળો મારા પ્રવાસનું વર્ણન.

બારોટ તો પોતાના સુમધુર સૂરથી ભાવભર્યા દૂહા છોડ્યા:—

“ચાલો જઇએ દ્વારકા, મહા ધરમનું ધામ;
જતાં ભેટીએ જાદવો, વળતાં રાવળ જામ.

x x x x
ઉચ્ચેરા ગઢ દ્વારકા, પથરા લાખ કરોડ;
સામે સાગર ગડગરે, રાજ્ય કરે રણુછોડ.

x x x x
મીઠાં આંખા આંખલી, મીઠાં દાડમ હાર;
ગરવા ગઢ સોહામણા, કામણુગારી નાર.

x x x x
સોરઠ દેશ સોહામણો, ચંગા નર ને નાર;
જાણે સ્વર્ગથી ઉતર્યા, દેવ-દેવી અવતાર.
ભાદર આરે જળ ભરે, તાંખા પિતળ હેલ;
જોખન મદમાતી વહ, હાલે ઢળકતી હેલ.

x x x x
ધન તે પુરી સુદામાની, જેમ શંકર કેદાર;
પ્રભાસ પ્રાચી પાટણે, સોમનાથ અવતાર.

x x x x
દીવ, ઘોઘા ને પારડી, સાચું ગામ શિહોર;
દરિયા, હુંગર ને નદી, માણસ જાત ચકોર.

x x x x
જડીઓ જંગલમાં વસે, ઘોડાનો દાતાર;
તુડો રાવળ જામને, હાંકી દિયો હાલાર.

+ + + +
મચ્છુ કાંઠો ને મોરખી, વળતું વાંકાનેર;
ચંગા માકું નીપજે, પાણી વળ્યાનો ફેર.

x x x x
આંખા, જામળુ, આમલી, સરસ ગુલાબ સુરંગ;
ફેતકી, ચંપો, કેવડો, નીરખી હરખે મન.

ધેર ગાય ભેંસો ઘણી, દહીં દૂધ ભરીઆં માટ;
ધર ધર છાયા લીંબની, ચોરે મળીઆ ભાટ.

+ + + +

જૂનાણે જૂનો વસે, પીર તે હુરે પીર;
પતિયાં કેરી પત હરી, સુવર્ણ કર્યાં શરીર.
જૂનાણે જમીઅલ વસે, આંમરણ દાવલ પીર;
શેત્રુંજે અંગારશા, ત્રણ એ મોટા પીર.

+ + + +

ભલપે ભોજ, દાને કરણ, ટેકીલો હરિશ્ચંદ્ર;
સોરઠ દાદુ ચંદ, પરદુઃખભંજન પેખીઓ.
બણે કળાએલ મોર, શંકરસુત સેનાનીનો;
ડાળિયા તારી જોડ, દેશ ન લાધે દાદવા.
કીડી હાર કટાર, સીકા શું આવે ચઢી;
તેમજ માંગણુદાર, દશું બાંધી તેં દાદવા.
ઘડીકનાં ઘડીઆળાં, કોઈ છતરપતિ ચેત્યા નહિ;
માથે મરણુ દમામા, દન-રાત વાગે દાદવા !
ગરુડ વડેરાં પંખીરાં, ધ્રૂવ તારે તારાં;
મેરુ વડેરાં કુંગરાં, દાદુ દાતારાં.

અકબર તો આ સાંભળીને નવાઈ પામ્યો. એ કહે “એ દાદુ દાતાર અહીંઆં આવે કે ?”

બારોટ—જરૂર હજુર ! આપનો હુકમ હોય તો તેડાવું.

દાદુને તો બાલાગામથી બાદશાહી માણસ સાથે દિલ્હી બોલાવવામાં આવ્યો. બારોટ બાદશાહના દેખતાં તેનાં ખૂબ વખાણુ કર્યો અને બાદશાહે આપેલું વચન યાદ કરાવ્યું.

બાદશાહ—કવિરાજ ! બોલો તમે કહો તે આપું.

બારોટ—મારે તો દાદુ માટે ગિરાસ જોઈએ.

બાદશાહે તરતજ દાદુને બાલાગામમાં ગિરાસમાં જમીન આપી. દાદુ તો ખાય છે, પીએ છે ને મજા કરે છે.

આજેય બાલાગામમાં દાદુના વંશજો એ ગિરાસ ભોગવે છે.

(હસ્તલિખિત ‘પ્રેરણા’માંથી ‘લોકવાર્તાઓ’ને આધારે ‘બાળ-મિત્ર’માં છપાયેલું તે ઉપરથી ઉદ્ધૃત.)

૧૪-છારાઓ

અમદાવાદ એલિસબીજ પાસે, છારાઓની એક ટુકડી કેટલાંક વર્ષોથી નાના નાના તંબુઓ નાખીને પડી છે. એ કોમ ગુન્હેગાર કોમ ગણાય છે અને દરરોજ પોલીસ તરફથી એમની હાજરી લેવામાં આવે છે.

નદીતટે રહેવાથી એમનાં મળમૂત્રથી નદીનું પાણી દરરોજ દૂષિત થાય છે; પરંતુ મ્યુનિસિપાલીટી એમની હાજરોપૂરતી પણ કંઈ ગોઠવણ કરતી નથી અને નદીને અનારોગ્ય થવા દે છે !

એમને રહેવાના નાના નાના તંબુઓ, એમનાં કુટુંબોની મર્યાદા સાચવી શકે એ અશક્ય છે અને બાળબચ્ચાંસહિત એ બિચારાં એટલી જગામાં માંધ પણ શકતાં નથી.

અનેક જાતના ચેપી રોગથી એ લોક પીડાયાં કરે છે, પણ એમની દવાદાર કે વૈદ્યકીય સંભાળ લેનાર દયાળુ ગણાતા આ ધનવાન શહેરમાં કોઈ નથી ! ચાંદા, ગડગુમડ, ખસ એ એમનાં સામાન્ય રોગો છે. તાવથી પણ એ બિચારા પીડાયાં કરે છે અને બળિયાના રોગથી પીડાતાં પણ ઘણાં બાળકો એ સ્થળેથી પકડાયાં હતાં.

ચોરીઓ કરવામાં એ લોકો હેંશિયાર છે અને શહેરમાં જે ખરી કે ખોટી ચોરી થાય છે, ત્યારે એમની જડતી લેવામાં આવે છે. એમને જેમ વૈદ્યકીય મદદ કરવામાં આટલા બધા દાકતરો કે વૈદ્યોથી ભરેલા શહેરમાં કોઈ હરિને લાલ મળતો નથી, તેમ પોલીસજીલમથી બચાવવા કે કોર્ટ તરફથી દાદ અપાવવા આટલા વફીલો નવરા ફરે છે, પણ કોઈને લાગણી થતી નથી.

એમનાં બાળકો ભટક્યા કરે છે અને અજ્ઞાનતા તથા ગંદકીમાં સડે છે, હતાં શિક્ષણશાસ્ત્રમાં રસ લેનાર સેંકડો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો જ્યાં શિક્ષકોનું કામ કરે છે એવા શહેરમાંથી એમને લખતાં વાંચતાં શીખવનાર કોઈ મળતું નથી.

હજારો ધનવાન લોકો અહીં થઈને જાય છે, પણ એમનાં રહેઠાણો જોઈને પાંચ વીધાં જેટલી છૂટી જમીન લઈ આપવાનો તે કોઈને વિચાર થતો નથી. સરકાર, લોકલ બોર્ડ કે મ્યુનિસિપાલીટી કોઈ એમને માટે વ્યવહાર મદદ આજ દિન સુધી કરી નથી શક્યું !

ચોમાસાના ચારે મહિના, વિદ્વાન સંન્યાસીઓ શેઠ મોતીલાલ હીરાભાઈના બંગલામાં કથા કરતા હતા ત્યાં સાંજના હજારો સનાતન હિંદુ ધર્માવલંબીઓ જતા, રસ્તામાં પોતાનાજ ધર્મના અંગરૂપ આ જમીનદોસ્ત કોમને એ લોકો જતાં આવતાં જોતાં હશે; પણ કોઈનું એમને માટે દયાર્થી રૂઝૂંબ ફરક્યું જાણ્યું નથી.

આમ વિદ્વાન, ધનિક, વૈદ્ય, દાકતર, શિક્ષક કે ધર્માભિમાની, કોઈને આ આપણું જ એક અંગ સહેલું પડ્યું છે તેને સુધારવાનો વિચાર સરખો કેમ નથી થતો ?

શું આખરે આ લોકને મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી થઈ જવા દેવા છે ? અને શું ત્યાંસુધી એમને સનાતની હિંદુ કે આર્યસમાજમાંથી પણ કોઈજ નહિ સંભાળે ?

હજી છારાઓમાં ભુદ્ધિબળ, વ્યવહાર જ્ઞાન, સંઘબળ વગેરે છે. એમનાં પંચો મળે છે ત્યારે સ્ત્રીઓસુદ્ધાં પંચમાં સરખા હજી ભોગવે છે.

સાહિત્ય અને સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ છારાઓનું અવલોકન કરવા યોગ્ય છે. એમની રહેણીકરણી અને વસ્ત્રાલંકાર ઉપરથી એક છારાસ્ત્રીનું ચિત્ર, ભાઈ કનુ દેસાઈએ દોર્યું છે તે બહુ સુંદર લાગે છે !

આથી સમાજસેવા પરિષદ વખતે સમાજસેવકોનું ધ્યાન આ છારા કોમની સેવા તરફ દોરવામાં આવ્યું છે. અનીતિ, દારૂ અને અજ્ઞાનતામાં પડેલી આ કોમ પાછળ, માત્ર દશ વર્ષ પહોંતિસર કામ કરવામાં આવે તો મારી ખાત્રી છે કે બીલ, રાત્રીપરજ અને અંત્યજ-વર્ગમાં જેવા સુધારા થવા લાગ્યા છે તેવાજ સુધારા આ અસહાય અને વિસરાયલી કોમમાં પણ થઈ શકશે.

દાજીલીંગથી ૧૫૦ માઇલ ઉત્તરે પોસ્ટ અને તારથી પણ દૂર, જવર અવરનાં સાધન સિવાય ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ ભૂતિયા અને ટિબેટની જંગલી જાતિઓને સુધારવા જમાનાઓથી મહેનત કરી છે. એમણે એમની ભાષાના અભ્યાસ કર્યા, વ્યાકરણ રચ્યાં, વાચન-માળાઓ બનાવી અને હજી એમને મનુષ્યત્વ આપવાના નાના પ્રકારના પ્રયત્નો પાદરી લોકો તરફથી ચાલુ છે ! આપણે નાહવા-ધોવાના અને પૂજપાદના ધર્મમાંથી ક્યારે પરવારીશું ?

“કથા સાંભળી કૃત્યા કાન તોયે ન આવ્યું જ્ઞાન.”

મનુષ્ય અંધુઓ તરફની ફરજ તો રહી, પણ આ તો આપણીજ પાસે પડેલાં આપણાં સહોદર જેવાં અભાગી લોકો છે. કોઈ એમની વધારે ધારે ?

(“સંદેશ” ૧૯૮૬ના નો ખાસ અંક લેખક:-ડૉ. હરિપ્રસાદ વજીરાય દેસાઈ)

૧૫-ધાર્મિક સંસ્થાઓનો સડો સાફ કરો !

ધર્મીઓ અને સાધુબાબાઓનો હિંદની વંચતી જતી બેકારીમાં જન્મપર હિસ્સો છે. એમનાં પુનિત પગલાં અને શુભાશીર્વાદના પ્રતાપે અંધશ્રદ્ધા અને કંગાલિયતની દેશ ઉપર અમોઘ કૃપા વરસી રહી છે. સાધુબાબા તો પેટપૂરતું અન્ન માગી લઇને સંતોષ માને, પરંતુ પોતાને પ્રભુ મનાવતા ધર્મીઓની ચૂસણુક્રિયા ઘણી કારમી છે. હિંદુસમાજને શરીરે આવી પડેલા ખાખ જળો વળગીને લોહી ચૂસી રહી છે. પડેલા ખાખમાં ભીખારીઓનો મોટો ભાગ છે. જ્યારે સ્વર્ગના દલાલોની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે; છતાંય આ નાનો વર્ગ સમાજનું સત્યાનાશ કાઢવામાં પેલા મોટા વર્ગ કરતાં લાભોગણો બળવાન છે. સમાજની શોષણુક્રિયા કરવામાં આ પોપજીઓનો સંઘ પાવરધો બનેલો છે; પ્રજા પાસેથી પૈસા કઢાવવામાં તેઓ પારંગત થયેલા છે; દરિદ્રાવસ્થા ભોગવતા દેશબંધવો પાસેથી નારકી ચાંતનાઓનો ભય બતાવીને પડાવેલા પૈસાનો દુરુપયોગ કરવામાં તેઓ એક્કા છે. આ અને બીજા અનેક પાપાચાર સેવતા છતાં પોતાને પવિત્ર મનાવવાની નફ્ટાઇનો તેઓ નમુનો છે.

એકુતો ને વસવાયાં જેવાં ગરીબ ચેલકાંઓ પાસેથી ભીખમગા 'બાપુ'ઓ ચૂલાવેરો કે બીજાં લાગો પરાણે પડાવે છે. ઘરમાં બાબા ધાન ન હોય છતાંય બાબા-બાપુ ઉઘરાણી માટે આવેત્યારે ઉછીનું લાવીને, ઘરમાંની કોઈ વસ્તુ સસ્તે ભાવે વેચી નાખીને કે વેપારી પાસેથી વ્યાજે લાવીને પેલાના પૈસા આપવા પડે છે. આવા માર્ગી-પંથના સાધુકાઓએ હલકી કોમોમાં એવી માન્યતા ફેલાવી દીધી છે કે 'નુગરા નરકે જાય.' આથી આ ભોળાં અજ્ઞાન માણસો જટા-વાળા, લંગોટવાળા, રાખ લગાડેલા અને ભગવાં વસ્ત્ર પહેરેલા શય-તાનને પણ સંત-મહંત માની લઈ તેને ગુરુ બનાવી 'નુગરા' બનતા અટકી સ્વર્ગનો પરવાનો મેળવવા તત્પર રહે છે. આવા અડખંગ ગુરુને ગુરુદક્ષિણા કે લાગો આપવામાં સકારણુ વિલંબ થાય તો બાબો ગાળો સંભળાવે છે, શાપ આપે છે અને પોતાને ભયભીત કરવા નરકવાસનાં વિચિત્ર વર્ણનો ભસવા માંડે છે. આમ આવાં ગરીબ માણસોને આવા બાબા-સાધુ-સંત-મહંતો વધારે ગરીબ બનાવે છે.

આવોજ પ્રકાર ધર્મગુરુઓ અને સંપ્રદાયના આચાર્યોનો હોય છે. ફેર માત્ર એટલોજ કે, આ વર્ગમાંના કેટલાક કેળવાયેલા વેદીયા વિદ્વાનો હોય છે તો કેટલાકને રાજ-મહારાજની પેઠે કોઈ પણ જાતની લાયકાત નહિ ધરાવતા છતાં તેઓને ગાદીવારસના હક્ક મળેલા હોવાથી ધરાર ઘણી થઇ બેઠા છે. આ લોકોનો વિશેષ

કાષ્ઠ મધ્યમ વર્ગ પર, ધનિકો પર તથા કેળવાયલા છતાં વેદિયા દોર જેવા રહેલા વિકાન વર્ગ પર હોય છે. સાધુ-બ્રાહ્મણો એવા હોય છે તેમ આ ગુરુઓનાં શિષ્ય-શિષ્યાઓ હોય છે. માર્ગી બ્રાહ્મણોની પેઠે અહીં પણ અભેદભાવનાં ઓઠાં તળે તેમજ તન-મન-ધન પ્રભુજીને અર્પણ કરવાના બહાના નીચે ભોગવિલાસને પાપાચારની જમાવટો થાય છે. આ અધર્માચાર્યો પણ ‘ગુરુ વિણ જ્ઞાન નહિ, ગુરુ વિણ મોક્ષ નહિ’ વગેરે ધ્વજો સૂત્રોથી શિષ્યોની ભુદ્ધિને નાથી લે છે. અભેદમાર્ગના આ પ્રવાસીઓ ગરીબ-તવંગર વચ્ચેનો જગજગર ભેદ રાખતા હોય છે. તેમનો અભેદભાવ માત્ર કાંચન અને કામિનીપરત્વેજ અનુભવાય છે. આ બે વસ્તુઓ પારખી હોવા છતાં તેઓ પોતાનીજ માને છે.

શિષ્યોને ચૂસવામાં પણ આ શાસ્ત્રીય ચંડાળો ધાર્મિક જગજગર-દસ્તી વાપરે છે. ગરીબ શિષ્ય પૂરતા પૈસા આપી ન શકે તો તેને ત્યાં પધરામણી કરતા નથી ! કોઈ થોડાં નાણાં આપી શકે તેને ત્યાં ઓશરીમાં ઉભા રહીને ચાલ્યા આવે છે અને પુષ્કળ પૈસા આપનારા ધનિકોને ત્યાં લાંબો વખત બિરાજવાનો અવકાશ આ પ્રભુઓને જરૂર મળે છે. હવેલીઓમાં અને આશ્રમોમાં ધનિક સ્ત્રીઓની સેવાઓનો સ્વીકાર પણ અજબ રીતે થતો અનુભવાય છે. કોઈ કારણસર આ પોપજીઓનાં ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય નહિ તો તેમના ગુન્હાના પ્રમાણમાં ‘દર્શનબંધ’ની ‘મંદિરપ્રવેશબંધ’ની, ‘ચરણ-સ્પર્શ’ બંધ’ની અને ‘સેવા બંધ’ની સજ્જા થાય છે ! ધર્મગુરુઓના આવા ત્રાસ, અધર્માચરણને પાપાચારથી ત્રાસી કોઈ શિષ્ય સાચું કહેવા જાય તો તેને નરકની યાતનાઓ અને આવતા જન્મમાં નીચે યોનિમાં જન્મી દુઃખ ભોગવવાની ભયંકર કલ્પનાઓથી ડરાવી દેવામાં આવે છે ! તેથી પણ નહિ ડરનારો કોઈ નીકળે તો તેનાં નાલાયક વેદિયાં કુટુંબીઓ મારફત તેને હેરાન કરવાનાં કાવત્રાં પણ રચવામાં આવે છે. કોઈ શાહુકાર સંબંધી મારફત દગડાવીને જ્ઞાતિબહાર મૂકવાના પ્રયત્નો ખેલવામાં પણ આ પુણ્યવંતા ધર્માવતારો પાછું વાળી જોતા નથી. આમ દરેક પ્રકારની શયતાનિયત શિષ્યોને ચૂસવામાં આ ધર્માચાર્યો વાપરી રહ્યા છે.

સંસારનો લાગ કરીને, વૈરાગી બનીને, સંસારની વધારેમાં વધારે ભોજ માણવામાં મશગુલ રહેતા ધર્માચાર્યો પોતાના ભોગ-વિલાસને પોષવા ને સંતોષવા માલેતુજગર મુઠીદાર બનવા મથે એ સ્વાભાવિક છે; અને તેથીજ જનતાની સેવા કરવાને બદલે જનતા પાસેથી સેવા લેવામાં તથા એ સેવા કરવાના સામા દામ લેવામાં તેઓ આપખુદ રાજ્યકર્તાના હરીફ બની ખેલે છે.

અચારે આવા સ્વાર્થી ને દંભી ધર્માચાર્યોના સતત પ્રયાસ ને

પ્રચારકાર્થી હિંદમાં અધશ્રદ્ધા, નિવૃત્તિપરાયણતા, દેવદેવીઓના કાપની વિવિધ કલ્પનાઓ, નીતિ તથા ધર્મનાં અવ્યવહાર સૂત્રો, પ્રમાદ, નિર્માલ્યતા વગેરે ધર કરી બેઠાં છે. ઉપરાંત, આવા વેદિયાવેડાને લીધે કેટલાય વહેમો અને કુરુદિઓ ધૂસી ગઈ છે, જે સમાજનું સત્યાનાશ વાળી રહ્યાં છે. દેશની દરેક પ્રકારની અધોગતિનું મૂળ આમ અત્યારે તો આ ધર્માચાર્યોજ છે.

લોકોની ધર્મવેલણા પણ હદ વટાવી ગઈ છે, તેથી બુદ્ધિમાં નહિ ઉતરે તેવી તેમજ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પર એવી બાબતોને સાચી માની લે છે; અને સૌથી નુકસાનકારક તો ધર્માચાર્યોને અંતર્યામી, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિવાન માનવાનો ભાવના છે. આવી સંજ્ઞા માન્યતાને લીધે ગુરુઓ પણ માણસ છે એ શિષ્યો સદંતર ભૂલી જાય છે ને તેમને સંપૂર્ણ માનતાં તેમની ગમે તેવી હલકટ વાસનાઓને પોષવામાં ધર્મ અને ફરજ સમજે છે ! તમામ દુન્યવી મનુષ્યો પોતાનાં કર્મોનાં ફળ ભોગવવા જન્મેલા છે અને કાલે ને પગલે પાપ કરતા હોય છે. તેવા ગુરુઓના સ્વાર્થી બોધને લીધે અણધાર મનુષ્યો પોતાને પાપી સમજી લે છે અને તે પાપમાંથી છૂટવા ગુરુના ચરણમાં સર્વસ્વ હોમવા નૈયાર થાય છે. આ કારણે કમાણીના પ્રમાણમાં સૌ શિષ્યો ગુરુચરણમાં નાણાં ધરીને પાપમુક્ત થયા માની લે છે. બાળકો ભૂખે ટળવળતાં હોય, પત્નીનાં શરીરપર પહેરવા પૂરાં કપડાં ન હોય કે ઘરમાં ખાવાના સાંસા હોય, છતાંય આ લહેર ઉડાવતા પાપાત્માઓનાં ચરણમાં કંઈને કંઈ ધરવું પડે છે.

આ તમામ અલ્પમત્ત બાબતો, ધર્માચાર્યો ને મદતો ભોળા જનતાને ઈશ્વરને નામે ઠગીને કસદાર બની જાય છે. પછી પોતાની દેવેલીઓ, આશ્રમો, મઠો, મંદિરો વગેરે બનાવીને રંગરાગ ઉડાવે છે. આ અદળક દ્રવ્યસંચયનો દુન્યય તેઓ અવનવી લલનાઓને ફસાવવામાં તેમજ ધાર્મિક અધઃપતન ને અધશ્રદ્ધા વધારવામાંજ કરે છે, કે જેથી પોતે ને પોતાના વંશવારસો કે ગાદીવારસો પણ વગરમહેનતે ચેલકાંઓ ને શિષ્યગણને ચૂસીને લહેર કર્યો કરે. શિષ્યો પાસેથી પડાવેલાં નાણાંનો શિષ્યોની આર્થિક ઉન્નતિ કરવામાં કે જનસમાજને હુન્નર-ઉદ્યોગની કેળવણી આપવામાં કે ગરીબવર્ગને ભણવામાં મદદ કરવામાં ઉપયોગ થતો નથી. કદાચ એવો કોઈ અપવાદ નીકળે તો નીકળે; બાકી જે શિષ્યવૃત્તિઓ અપાતી હશે તો કાર્તિકેલને ખાતર કે કોઈ ગેમી ગુપ્ત કારણને લીધે કે કોઈ પણ પ્રકારનાં દબાણથીજ અપાતી હશે.

આ દ્રવ્યશોષણની ક્રિયા બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટને આંડી જાય એવા બહોળા પ્રમાણમાં ધાર્મિક ગવર્નમેન્ટ તરફથી થઈ રહી છે. સરકાર જેમ આપણા ભલા માટે, આપણી પ્રગતિ માટે, આપણને સ્વ-

રાજ્યને લાયક કરવા આપણાપર રાજ્ય કરે છે; તે પ્રમાણેજ ધર્મીયાર્થો આપણા ભલા માટે આપણને પાપમાંથી બચાવવા અને આપણને મોક્ષને માર્ગે ધકેલવા બિચારા ત્યાગી બનીને આપણાપર સત્તા ચલાવે છે ! હિંદને આમ બેવડો માર પડવાથી બેકારી દિવસે દિવસે વધતી જાય છે અને કંગાલિયતના પ્રતાપે ઉત્તરોત્તર હિંદની અવનતિ થતી જાય છે. આર્થિક અવદશાનો અંત આવે તો આપોઆપ બીજી મુશ્કેલીઓ દૂર થવા માંડે. આ આર્થિક નડતરને લીધેજ હિંદના યુવકોને વિજ્ઞાનનું ઉચ્ચતમ શિક્ષણ મળી શકતું નથી. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ ને ચપળતા હોવા છતાં કેટલાય યુવકો વિદેશ વિચરી શકતા નથી. સર જગદીશ બોઝ અને રામન જેવા કેટલાય અન્ય યુવકો શોધબોળમાં માથું મારી શકતા નથી, કેટલાંય ગરીબ માઆપોનાં બુદ્ધિશાળી બાળકોને વિદ્યાબ્યાસનાં સાધન સગવડોને અભાવે કાચી ઉંમરમાંજ ધંધે ચઢી ગરીબી સ્વીકારવી પડે છે.

દેશભરમાં જમીન ખેડી નીભાવ કરતા લોકો ૬૦ ટકા ઉપરાંત છે. આ લોકોને ઘણી મહેનતે અનાજ તથા કપાસ વગેરે બીજી વસ્તુઓ પેદા કરવી પડે છે; પરંતુ તેનો ઉપભોગ તેઓ પોતે પૂરતા પ્રમાણમાં કરી શકતા નથી ! દરબારોને, જમીનદારોને કે વેપારીઓને અર્ધ ઉપરાંત ભાગ આપી દેવો પડે છે. પરિણામે મહેનત કરવા છતાં અને ધાન્યાદિ પકવતા છતાં ખેડુતો અને ખેતરમાં કામ કરતા મજૂરો તો ભૂખેજ મરે છે ! આના મૂળમાં પણ બેકારીજ રહેલી છે. અમેરિકા જેવા દેશોમાં વૈજ્ઞાનિક સાધનોની સગવડથી નકામી જમીનને પણ સારી બનાવવામાં આવે છે; એ જમીનમાં જે જાતનો પાક લેવા વાગેતર કરવાનું હોય તેને અનુકૂળ રાસાયણિક ખાતર નાખવામાં આવે છે; છાડ, વેલા કે ઝાડોને નુકસાન કરનારાં જીવડાંનો વિજ્ઞાનની મદદથી નાશ કરવામાં આવે છે; જમીનમાંથી વધારેમાં વધારે, વહેલામાં વહેલો અને સારામાં સારો પાક તેઓ એવાં સાધનોદ્વારા લઇ શકે છે. એટલે કે થોડી મહેનતે થોડી જમીનમાંથી પણ પુષ્કળ ઉત્પન્ન લઇ શકે છે. હિંદમાં બેકારીના પ્રતાપે એવાં સાધનોનો સર્વથા અભાવ છે.

ધર્મીયાર્થો પાસે દ્રવ્યસંચય વધુ પ્રમાણમાં થાય તો નાણાં વ્યાજે ધીરવામાં આવે છે કે મતમતાંતરોના ઝઘડા ઉભા કરી શિષ્યોમાં કુસંપનાં બીજ રોપવામાં આવે છે ! ગાદીવારસાના હક્ક માટે અદાલતનો આશ્રય લેવાય છે અગર તો અમુક શિષ્યાઓને વિષયવૃત્તિ માટે રીઝર્વ રાખી તેમને ખાનગી ખર્ચો પૂરાં પાડવામાં આવે છે ! ઘણે ઉકાળે ચેલાઓ કે અન્ય વ્યક્તિઓ યુરુનાં પાપોથી પરિચિત થવાથી નાણાં હજમ કરી જાય છે કે કોઈ રાજ્ય પરાણે પૈસા પડાવી લે છે. આમ આ ધર્મને બહાને, ગરીબ જનતા પાસેથી

ભૂખ્યાં રાખીને લીધેલાં નાણાંને અધર્મ અધમાચાર્યો કરતા હોવાથી તે નાણાં અધર્મમાંજ વપરાય છે. અગર તો મંદિરોની ટ્રેઝરીમાં કે કોઇ શેઠના વેપારમાં ગોંધાઇ રહે છે.

ત્યારે આમ વેડફાઈ જતી લક્ષ્મીને અટકાવ કેમ થઈ શકે ? જે દ્રવ્યસંચય એકઠો થયો છે તેનો સદુપયોગ કેમ થઈ શકે ? પ્રજાની ગરીબી ટાળવા આ ધર્મને નામે લૂંટેલી લક્ષ્મી હસ્તગત કરવા શા ઉપાયો લેવા ? વગેરે પ્રશ્નો ગંભીરપણે પણ ત્વરાથી વિચારવાના રહે છે. વિમાનની ગતિએ જગત આગળ ધપે જાય છે તેમાં કીડી વેગે પ્રગતિ કરનાર હિંદ કચરાઇ મરવાનુંજ છે. વડીલોની શરમ નારકી યાતનાઓનો ભય, રૂઢિચઢનો, ધાર્મિક વહેમો વગેરેને તિલાંજલિ આપીને હિંદના યુવકોએ જીવનપલટો કરી નાખ્યેજ છૂટકો છે. કાપુરષોસમા રૂઢિચઢોનાં મંતવ્યોને મારી નાખવા કૂપમંડુકોને બહાર કાઢી વિશાળ સરોવરનું ભાન કરાવવા; ધર્માચાર્યોનાં ધર્મિંગો ખુલાં પાડવા ને તેમની સત્તાના ચૂરેચૂરા કરી નાખવા, તેમને ગરીબ પ્રજાનાં લોહીથી ખરડાયેલાં નાણાંનો સ્વચ્છંદ ને વિષયતૃપ્તિમાં ઉપયોગ કરતા અટકાવવા અને એમણે એકઠા કરેલા દ્રવ્યને પ્રજાના ઉદ્ધારકાર્યમાં યોજવાનો પ્રબંધ કરવા યુવકોએ કમર કસવી જોઈશે. ધાર્મિક સંસ્થાઓની સુધારણામાટે જખખર પાયા ઉપર ચળવળ ચલાવવી જોઈએ. સ્વરાજ્યની જેમ આ પ્રશ્ન પણ સર્વદેશી જતી જવો જોઈએ. ધાર્મિક અને સામાજિક સડો સાફ કરવા યુવકોએ યાહોમ ઝુકાવવું જોઈએ. આઝાદીનાં દરેક અંગને નિષ્પ્રાણ કરતી આ પુરાણી પ્રથાઓને કોઇ પણ ભોગે પોષાતી અટકાવવી જોઈએ, તેના પાયા હચમચાવી મૂકવા જોઈએ.

લોકોને ધૃતી ધૃતીને ધન ભેગું કરનારી તમામ ધાર્મિક સંસ્થાઓનો વહીવટ પ્રજાવિકાસના ધોરણે રચવા અને એ નાણાંનો પ્રજાહિતાર્થે ઉપયોગ કરવાની યોજના નીચે પ્રમાણે ધરી શકાય:-

(૧) મંદિરો, મઠો, હવેલીઓ, આશ્રમો વગેરે તમામ ધાર્મિક સંસ્થાઓ જે શિષ્યો, ચેલકાંઓ, સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ કે પ્રજાવર્ગ તરફથી આપવામાં આવતાં નાણાંને લીધે નભતી હોય તે તમામ સંસ્થાઓ કબજે એક ક્રાંતિવાદી મંડળના હસ્તક રહેવો જોઈએ, કે જેથી એ મંડળ જેને દુનિયા ગરીબ ગણે છે ને જેને મુડીદારો તેમ ધર્માચાર્યો વધુ ગરીબ જનાવતા રહ્યા છે તેમનો ઉદ્ધાર કરવામાં એ સંસ્થાઓનો ઉપયોગ કરે.

(૨) જે ધર્માચાર્યો પોતાનો ધર્મ છોડી સેવાધર્મને સ્વીકારવાની ના પાડે તેમને પદબ્રૂટ કરવા.

(૩) સાધુ-બ્રાહ્મણ કે એવા બીજા ભિક્ષુકોને બીજા આપવી બંધ કરવી અને તેમને ખેડ કે એવા બીજા મજૂરીના ધંધામાં કામે

લગાડવા તજવીજ કરવી.

(૪) મંદિરોમાં મૂર્તિઓને ભોગ ધરાવવાને નામે, શુંગાર સજ્જવવાને નામે તથા તેને લગતી અન્ય જૂઠી જરૂરિયાતો અંગે કરવામાં આવતાં લખલૂટ ખર્ચો તદ્દન કાઢી નાખવાં.

(૫) ગુસાંધનાં બાળકો, અન્ય સંપ્રદાયના ગાદીધારીઓ, આશ્રમે બાંધી બેઠેલા મહાત્માઓ અને આચાર્યો, મઠધારીઓ, ધર્માલયોના અધિષ્ઠાતાઓ તથા એવી અન્ય સંસ્થાના સ્થાપકો અને ચાલકોનાં અંગત ખર્ચ પર અકુશ મૂકવો.

(૬) અત્યારે અપાતો ગુલામી ઉપદેશ બંધ કરાવી, પ્રજા પ્રગતિને માર્ગે જઈ શકે તેવો ઉપદેશ આપવા ધર્માચાર્યોને ફરજ પાડવી.

(૭) ગરીબ લોકોનાં ચપળ બાળકોને કેળવણી આપવામાં આ પ્રજાકીય નાણાંનો ઉપયોગ કરવો.

(૮) ધાર્મિક સંસ્થાઓ પ્રજાના પૈસાથી પોષાતી હોવાથી તે તમામને પ્રજાકીય સંસ્થાઓ ગણવી.

(૯) મંદિરો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓની સુધારણા માટે પ્રજાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા સભામાં વારંવાર લડત ચલાવવી અને દરાવો લાવવા.

(૧૦) આ સંસ્થાઓમાં સુધારો કરવા તેમજ તેમને પ્રજાકીય સંસ્થાઓ બનાવવાની મનોવૃત્તિ કેળવવા બંધખોર સાહિત્યનો પ્રજામાં પ્રચાર કર્યા કરવો.

(૧૧) ધાર્મિક સંસ્થાઓ સુધારવાની પ્રવૃત્તિને યુવકપ્રવૃત્તિનું આવશ્યક અંગ બનાવી દેવી.

(૧૨) જરૂર પડે તો આ લડતને અંગે સત્યાગ્રહ કરવા યુવકોને તૈયાર કરવા.

(૧૩) ધર્માચાર્યોનાં ધતિંગે અને પાપલીલાઓ દર્શાવતાં નાટકો રંગભૂમિ પર ઉતારવાની યોજના કરવી.

(૧૪) વિષય-વિલાસમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા નાલાયક ધર્મગુરુઓની કુકર્મકથાઓ સત્ય લક્ષીકતપરથી લખીને સીનેમાના સ્ક્રીન પર જનતાને બતાવવી.

(૧૫) યુવકોએ જ્યાં ત્યાંથી તે જ્યારે ત્યારે શોધી કાઢીને ધર્માચાર્યોના, સંત-મહંતોના અને મંદિરોના દેડવાડા બહાર લાવવા.

(૧૬) મંદિરોમાં એકઠા થતા દ્રવ્યનો તેમજ ધર્માચાર્યો પાસેના દ્રવ્યનો કેવો ઉપયોગ થાય છે તે યુવકોએ તપાસતા રહેવું.

(૧૭) પાપી ધર્માચાર્યોની પ્રતિષ્ઠા તોડવા દરેક પ્રયત્નો કરવા.

(૧૮) લોકોને ધર્મનું ખરું રહસ્ય સમજાવવા તથા ધર્માચાર્યોનાં પાપકર્મોથી જાણીતા કરવા ખુબજ પ્રચારકાર્ય કરવું.

(૧૯) એ સંબંધોના અસરકારક લેખોની પત્રિકાઓ વહેંચાવવી.

બેકારીને લીધે માણસો અનેક પાપાચાર સેવવા પ્રેરાય છે. અંતઃકરણના અવાજ વિરુદ્ધ જઈને કેટલાય નવજુવાનોને પેટનો ખાડો પૂરવા કામો કરવાં પડે છે. કેટલીય ગરીબ સ્ત્રીઓને મળુરી-એ જતાં નાલાયક માણસોની મશ્કરીઓ સહેવી પડે છે કે તેમના હવસના ભોગ બનવું પડે છે. મધ્યમ વર્ગની કેટલીયે મુંઝાતી વિધવાઓ અને સધવાઓને પોતાનાં શિયળ વેચવાં પડે છે. બેકારીનો રાહુ હિંદની સ્વતંત્ર મનોદશા ને સ્વમાનને ગળી ગયો છે. બેકારી-એ હિંદીઓને હતાશ બનાવી મૂક્યા છે. આવી નાશકારક બેકારીને દૂર કરવામાં ધર્મીયાર્થોનાં અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનાં નાણાંનો સારામાં સારો ને વધુમાં વધુ ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે.

(“મુંબઈ સમાચાર”નો દીપોત્સવી અંક; લેખક:-શ્રી. ધીરજલાલ દ. વ્યાસ)

૧૬-ભારતવર્ષનું અદ્ભુત કલાચાતુર્ય

કલાની ઉન્નતિ ધાર્મિક ઉન્નતિ સિવાય શક્ય નથી.

પ્રત્યેક જાતિની કલા એની માનસિક ભાવના અને ખ્યેયનું પ્રતિબિંબ છે. કલાને જાતીય જીવન સાથે ગાઢ સંબંધ છે. “સાહિત્ય-સંગીત-કલા-વિહીન” પુરુષની ગણના “સાક્ષાત્ પશુ” માં કરવામાં આવી છે. વાસ્તવિક રીતે કલા માનવસભ્યતાની ઉન્નતિની ઉચ્ચતમ સ્થિતિ છે; તથા એનાથી સર્વોચ્ચ માનવીય આકાંક્ષાઓ અને આદર્શોની ખરી પરીક્ષા થઈ શકે છે.

ભારતીય સભ્યતા, આદર્શો કે અન્વેષણને માટે ભારતીય કલા-વસ્તુ, સ્થાપત્ય અને ચિત્રકલાના આદર્શોનું અન્વેષણ આવશ્યક છે. પરંતુ એ જૂલપું ન જોઈએ કે, દરેક જાતિના આદર્શો બિનબિન હોય છે. દેશ, કાળ અને સાધારણ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને લઈને શિલ્પન જાતિઓની મનોવૃત્તિ પણ જૂદી જૂદી હોય છે. આવાં આતંકારણાં એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે કોઈ પણ જાતિની કલાના સિદ્ધાંતો સમજવા હોય તો તે જાતિની મનોવૃત્તિ પર પૂરું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. આથી બધાય દેશોની કલાઓની તુલના એક ત્રાજવે કરવી ઇષ્ટ નથી.

ભારતીય સભ્યતાનું પ્રધાન લક્ષ્ય આધ્યાત્મિક છે. એ અધ્યાત્મના વિષયની છાપ એના જીવનનાં સર્વ અંગોમાં દૃષ્ટિગત થાય છે; સાહિત્ય, સંગીત, કલા, વિજ્ઞાન આદિ સર્વ વિષયોમાં એ છાપ પડેલી છે. મિ. જેમ્સ કઝિન્સ તો વળી એટલે સુધી કહે છે કે, ભારતમાં ધર્મ એ જીવનનું એક અંગ નથી ગણાતું, કિન્તુ એનું જીવનજ ધર્મમય છે-અર્થાત્ ભારતમાં કલા અને ધર્મમાં જેટલી

અધિક પ્રીતિ રહી છે, એટલી કદાચિત્ સંસારના અન્ય દેશોમાં નહિ હોય. અન્ય દેશોમાં તો કલાનું ધ્યેય જીવનના પાર્થિવ આનંદની તુષિમાંજ સમાયેલું છે. ત્યાં કલાની ગણના વિલાસની સામગ્રીમાં થાય છે, પરંતુ ભારતીય જીવન ધર્મમય રહ્યું છે. આધ્યાત્મિક ઉદ્દેશથીજ ભારતમાં કલાનું અવલંબન કરવામાં આવે છે. ધર્મ એ કલાની ચાલક શક્તિ છે. દાખલાતરીકે અજંતાનાં ગુફામંદિરો તપાસો. ઇતિહાસજ્ઞોને ખબર હશે કે, એ મંદિરો લગભગ સાત-આઠસો વર્ષો સુધી ખરાબ રહ્યાં છે. એની રચનાનું મૂળ કારણ બુદ્ધદેવપ્રતિ લોકોની પ્રગાઠ ભક્તિ હતી. એની ચાલક શક્તિના પ્રભાવથી એ કઠિન કાર્ય માત્ર સોએક વર્ષમાં પૂર્ણ થઈ શક્યું હશે. એ મંદિર તૈયાર કરવામાં કેટલાયે ભક્ત બિઠ્ઠાઓએ સતત પ્રયાસ કર્યા હશે. તેઓએ તે કાર્ય કેવા ધર્મભાવથી કર્યું હશે એ વિચાર કરવા જેવી બાબત છે. જરા તેઓના ઉત્કટ પરિશ્રમ, અજોય અધ્યવાસ, અદ્ભુત ઉત્સાહ અને અનુપમ હસ્તલાઘવનું અનુમાન તો કરો ! એ સર્વ તેમની અસીમ ભક્તિનુંજ પરિપક્વ ફળ છે.

આ મંદિરોની સફળ કારીગરી જોઈને કેટલાયે લોક આશ્ચર્ય-ચકિત થઈ જાય છે. વળી એ ગુફામંદિરોની અંદર જે સુંદર ચિત્રો આંકવામાં આવ્યાં છે તે તો ઘણાજ પરિશ્રમ અને હસ્તકૌશલ્યથી થયું હશે. આ સર્વ તૈયાર કરવામાં ચિત્રકારોને કેટલી કઠિનતા પડી હશે, એ વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ થશે. તાત્પર્ય એ છે કે, આ ગુફા-ઓને કલાની દૃષ્ટિથી કાપી એમાં ચિત્રો કેતરવાને માટે અદમ્ય અધ્યવાસ, અથાગ પરિશ્રમ તથા સાહસ, અદ્ભુત હસ્તકૌશલ્ય અને અજૂતપૂર્વ ધાર્મિક ઉત્સાહની ખાસ આવશ્યકતા હતી. કેવળ પાર્થિવ વાંચા અને વિરોધણાના પ્રેરણાર્થી એવું ચમત્કારપૂર્ણ કાર્ય કદાપિ સમાપ્ત ન થઈ શકે. આ ઉપરાંત ગ્વાલિયર રાજ્યના બાગ, દક્ષિણમાં સીતાવનવાસનું ગુફામંદિર એ સર્વ પણ એજ પ્રકારનાં છે. આ દૃષ્ટાંતો-થી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભારતીય ચિત્રકલાની સંચાલિકા શક્તિ ભારતવાસીઓની આધ્યાત્મિક ભાવનાજ છે.

ભારતીય કલામાં આધ્યાત્મિક ભાવનાઓની જે વિલક્ષણતા દૃશ્યમાન થાય છે તેનો પાશ્ચાત્ય કળામાં સર્વથા અભાવ છે. અન્ય-દેશીય કળા અધિકતર સામૂહિક પર્યવેક્ષણ અને પ્રયોગને માટે હોય છે. યુનાની મૂર્તિઓની સ્થાપના સાર્વજનિક સ્થાનોમાં થાય છે, એનું નિર્માણ પણ સામૂહિક ઉપયોગના ઉદ્દેશથી થાય છે; પરંતુ ભારતીય કલા ભક્ત, મુમુક્ષુ અને ઉપાસકના ધ્યાનની અને શ્રદ્ધાની સામગ્રી છે. એમાં એકાન્તભાવ પ્રાધાન્ય પદ ભોગવે છે.

ભારતીય કલાનું ધ્યેય આધ્યાત્મિક હોવાથી એમાં બાહ્યજગત-ના પ્રતિબિંબની ઝલક નથી હોતી, એનો પ્રધાન સંબંધ આંતર્જગત

સાથે છે. પાશ્ચાત્ય કલાને વ્યક્ત જગત સાથે અત્યધિક સંબંધ છે. કિન્તુ ભારતીય કલાનું ક્ષેત્ર અવ્યક્ત જગત છે. આમ કહેવાથી એમ નથી માનવાનું કે, ભારતીય ચિત્રકાર અથવા મૂર્તિકાર વ્યક્ત અર્થાત્ આલ્પજગતના ચિત્રણથી અપરિચિત હતા. અજંતાનાં ચિત્રો, હાથી-ગુફાની મૂર્તિઓ આદિમાં સાધારણ જીવન સાથે સંબંધ રાખનાર અનેક સ્ત્રી-પુરુષો, પશુપક્ષીઓ અને લતા-વૃક્ષાદિનાં ચિત્રો પણ વિદ્યમાન છે. આમ છતાં તેઓનું હૃદય ખાલ્ય પ્રકૃતિઓને પ્રતિબિંબિત કરનાર દર્પણરૂપ નહોતું, “સર્વં ક્ષલ્વિત્ત્વં બ્રહ્મ” એ તો તેઓનો ખાસ સિદ્ધાંત હતો; પરંતુ ખાલ્યસૃષ્ટિમાંથી તેઓ કદાપિ ઉદાસીન રહેતા નથી.

આ દૃષ્ટિબિંદુથી ભારતીય કલા પ્રધાનતઃ સાંકેતિક છે. સ્થાપત્ય, વસ્તુ, ચિત્રકલા, આલેખ્ય, સંગીત, નૃત્ય આદિ સર્વ કલાઓ આધ્યાત્મિક આવશ્યકતાઓની પરિપર્તિને નિમિત્ત માનવામાં આવે છે. ભારતમાં “કલાને નિમિત્ત કલા” એ સિદ્ધાંત ધણે ભાગે માન્ય રાખવામાં આવ્યો નથી. ભારતવાસીઓ કલાને સ્વતંત્ર તથા અનિર્ધારિત રૂપ દેવા નહોતા ઇચ્છતા, તેઓ તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કલાને ભક્તિ તથા ઉપાસનાનું સાધન માનતા.

ભારતીય કલાને સંપૂર્ણ રીતે નહિ સમજી શકવાથી કેટલાક પાશ્ચાત્ય કલાવિદો ભારતીય કલાને કળાના યોગ્ય સર્વ અર્થથી ઉતરતી સમજતા. તેઓ કહેતા કે, ભારતમાં અસલી કલા તો જણાતી જ નથી. તેઓ ભારતીય ચિત્રવિદ્યાને શી રીતે જાણી શકે? એ નિંદાથી ભારતીય કલાની નિંદા તો નથાજ થઈ, પરંતુ નિંદા તો અવલોકનકારના એકદેશીય અને સંકુચિત જ્ઞાનનીજ થઈ! ભારતીય કલાને ‘બાળકની રમત’ જેવી કહેવી એ કહેણ ઉપહાસ્યારૂપ છે. ભારતીય કલાને યથાર્થ રીતે સમજવાને માટે ભારતીય ધર્મ અને દર્શનના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન અત્યાવશ્યક છે. ભારતીય મનોવૃત્તિ અને ભાવનાઓ સમજ્યા વિના ભારતીય કલાનો સંપૂર્ણ આનંદ અનુભવવો એ અસંભવિત વાત છે. વેદો, ઉપનિષદો, પુરાણો આદિમાં ધાર્મિક સાંકેતિકતાનું પ્રાધાન્ય છે; ત્રિમૂર્તિ, ક્ષીરશાયી ભગવાન, કમલાસનસ્થ ચતુરાનન અને ત્રિકોચન એવા કૈલાસવાસી શિવની કલ્પના આર્યોની કલાશીલ પ્રતિભાનું પરિણામ છે.

અજંતાનાં ચિત્રોથી ભારતીય કલાનો એક બીજો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ થાય છે. એ ચિત્રોમાં રંગોનો પ્રયોગ તો અવશ્ય કરવામાં આવ્યોજ છે; પરંતુ ભારતીય ચિત્રકારો ચિત્રમાં રંગ મિશ્રણ કરવાના કાર્યને ગૌણ માનતા હતા. તેઓનો ખરો આદર્શ પ્રદર્શન હતો અને તેથીજ કેવળ રેખાઓની સહાયતાથી પણ ચિત્રોમાં અજબ ભાવ વ્યક્ત કરવામાં આવતો. માત્ર હાથની આંગળીઓના હાવભાવ-

પરથી હૃદયનો ભાવ વ્યક્ત કરવો એ કલાકૃશળ ચિત્રકારોએ કરી બતાવ્યું છે. વર્તમાન બંગાળી શૈલીના ચિત્રકારોનાં ચિત્રો પણ એજ પદ્ધતિનાં જોવામાં આવે છે.

વળી ભારતીય ચિત્રોમાં એક વિશેષતા છે. ચિત્રકારોની દૃષ્ટિ કંઈક અંશે વ્યાપક તથા દૂરદર્શી હોય છે, એ વાત જૂનાં ચિત્રો જોવાથી યથાર્થ રીતે સિદ્ધ થાય છે. વસ્તુતઃ ભારતીય કલામાં બાહ્ય-પ્રકૃતિના ચિત્રણને ગૌણ સ્થાન મળ્યું છે, ભારતીય કલાના સિદ્ધાન્તાનુસાર સૌંદર્ય બાહ્યજગતમાં ગણવામાં નથી આવતું, પરંતુ એનું આરોપણ આપણા અંતરાત્માદ્વારાજ બાહ્યજગતમાં થાય છે. આથી કરીને ભારતીય કલાનું શરીરશાસ્ત્ર સાધારણ શરીરશાસ્ત્રથી સ્વતંત્ર છે. એ પાશ્વર્ય દૃષ્ટિના સાધારણ નિયમોને વશ નથી, કિન્તુ એ તેા આધ્યાત્મિક જીવનની ભાવનાઓને સાંકેતિક રૂપમાં વ્યક્ત કરે છે. એ આધ્યાત્મિક જીવનની તૃપ્તિને માટે છે, વિલાસિના કે ઉડીપન-નિમિત્ત નથી. ભારતમાં કલાને અને ધાર્મિક જીવનને અત્યંત ગાઢ સંબંધ છે; એટલે કે કલાની ઉન્નતિ ધાર્મિક જીવનની ઉન્નતિની સાથેજ થઈ શકે છે. આ વાત પ્રાચીન ઇતિહાસોએ બરાબર સિદ્ધ કરી છે અને ભવિષ્યમાં પણ એમજ થશે.

(“મુંબઈ સમાચાર” ૧૯૮૬ ના દીપોત્સવી અંકમાં
લેખક:—સ્વ. શાન્તિલાલ છોટાલાલ શાહ)

૧૭—રામાયણ અને તુલસીદાસજી વિષે ગાંધીજી

કેટલાયે ચિત્રો પૂછે છે:—

“રામાયણને આપ સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનો છો, પણ સમજાવતું નથી કે શાથી? જુઓ, તુલસીદાસજીએ સ્ત્રીમતિની કેટલી નિંદા કરી છે? વાલીવધનું કેવું સમર્થન કર્યું છે? વિભીષણના દેશદ્રોહની કેવી પ્રશંસા કરી છે? સીતાજી ઉપર ઘેર અત્યાચાર કરનાર રામને અવતારરૂપે વર્ણવ્યા છે. આવા ગ્રંથમાં આપ શું સૌંદર્ય જુઓ છો? કદાચ તુલસીદાસજીની કાવ્યશક્તિ ઉપર મુગ્ધ થઈને તો આપ રામાયણને સર્વોત્તમ ગ્રંથ નથી સમજતાને? જો એમજ હોય તો કહેવું પડશે કે, આપને કાવ્યપરીક્ષાનો કંઈ અધિકારજ નથી.”

ઉપરના બધા પ્રશ્નો ફક્ત એકજ મિત્રના નથી, પરંતુ જૂઠાજૂઠા મિત્રોએ જૂઠાજૂઠા સમય ઉપર પૂછેલા પ્રશ્નોનો આ સાર છે. જો આમ એક એક ટીકાપાત્ર વસ્તુને લઈને જોઈએ તો આખું રામાયણ દોષમય સિદ્ધ કરી શકાય; પણ આવી રીતે તો દરેક ગ્રંથ ને દરેક વ્યક્તિ દોષમય સિદ્ધ કરી શકાય. એક ચિત્રકારે પોતાના ટીકાકારોને

ઉત્તર આપવા માટે ચિત્રને પ્રદર્શનમાં રાખ્યું અને નીચે લખ્યું કે “આ ચિત્રમાં જેમને જ્યાં જ્યાં કંઈ પણ દોષ જણાય ત્યાં ત્યાં તેમણે પોતાની કલમથી નિશાન કરવાં.” પરિણામ એ આવ્યું કે, ચિત્રનાં એકેએક અંગ ભૂલોથી ભરપૂર બતાવવામાં આવ્યાં, પણ વાસ્તવિક રીતે એ ચિત્ર ઘણું કલાયુક્ત હતું. ટીકાકારોએ તો વેદ, બાઇબલ અને કુરાનમાં પણ ઘણા દોષો બતાવ્યા છે; પણ એ ગ્રંથોના ભકતોને એમાં તે દોષો નથી જણાતા. પ્રત્યેક ગ્રંથની પરીક્ષા તેના પૂરા રહસ્યને જોધનેજ કરવી જોઈએ; પણ આ તો વાત થઇ બાહ્યપરીક્ષાની. અધિકાંશ વાચકોના મન ઉપર આખા ગ્રંથની શી અસર પડી છે એ જોધનેજ ગ્રંથની આંતરિક પરીક્ષા થઇ શકે. ગમે તે રીતે જોધએ તોપણ રામાયણની દ્રેષ્ટતાજ સિદ્ધ થાય છે. ગ્રંથને સર્વોત્તમ કહેવામાં એ અર્થ તો કદી હંચાજ નહિ કે, તેમાં એક પણ દોષ નથી; પરંતુ રામચરિતમાનસને વિષે એ દાવો તો અવશ્ય છેજ કે, એથી લાખો મનુષ્યોને શાંતિ મળી છે. જે લોકો પ્રભુવિમુખ હતા તે ઇશ્વરભક્ત બન્યા છે અને આજે પણ બની રહ્યા છે. આ ગ્રંથનું એક એક પાનું ભક્તિથી ભરપૂર છે; રામચરિતમાનસ અનુભવજન્ય જ્ઞાનનો ભંડાર છે.

એ વાત ઠીક છે કે, પાપી પોતાના પાપનું સમર્થન કરવા માટે રામચરિતમાનસનો આશરો લે છે, તેથી એ સિદ્ધ નથી થઈ શકતું કે, તે લોકો રામચરિતમાનસમાંથી કેવળ પાપનોજ પાઠ બણે છે. હું એનો સ્વીકાર કરું છું કે, તુલસીદાસજીએ અનિચ્છાએ પણ સ્ત્રીઓને અન્યાય કર્યો છે. એમાં અને એવી અન્ય વાતોમાં તુલસીદાસજી પોતાના યુગની પ્રચલિત માન્યતાઓથી પર નહોતા જઈ શક્યા અથવા તો તુલસીદાસજી સુધારક નહિ પણ ભક્તશિરોમણિ હતા. એમાં આપણે તુલસીદાસજીના નહિ પણ એમના યુગનાં દર્શન અવશ્ય કરીએ છીએ.

એવી સ્થિતિમાં સુધારકો શું કરે ? શું એમને તુલસીદાસજીથી કંઈ સહાયતા નથી મળી શકતી ? અવશ્ય મળી શકે છે. રામચરિતમાનસમાંથી સ્ત્રીજાતિની નિંદા મળી આવે છે. પણ એજ ગ્રંથદ્વારા સીતાજીના પુનિત ચરિત્રનો પણ પરિચય આપણને મળે છે. સીતાવિના રામ કેણું ? રામનો યશ સીતાજી ઉપર નિર્ભર છે, સીતાજીનો રામજી-પર નથી. કૌશલ્યા, સુમિત્રા ઇત્યાદિ પૂજનીય પાત્રો પણ માનસમાં છે. શળગી અને અલ્પજ્ઞાની ભક્તિ આજે પણ પ્રશંસનીય છે. રાવણુ રાક્ષસ હતો, પણ મંદોદરી સતી હતી. એવાં અનેક દૃષ્ટાંતો આ પવિત્ર ભંડારમાંથી મળી શકે છે. મારા વિચાર પ્રમાણે આવાં દૃષ્ટાંતોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, તુલસીદાસજી જ્ઞાનપૂર્વક સ્ત્રીજાતિના નિંદક નહોતા. જ્ઞાનપૂર્વક તો તે સ્ત્રીજાતિના પૂજક હતા. એ તો સ્ત્રી-

ઓની વાત થઇ; પણ વાલીવધાદિના વિષયમાં એ મતોને સ્થાન હોઈ શકે. વિભીષણમાં તો હું કેમ દોષ નથી જોતો. વિભીષણે તો પોતાના ભાઈ સાથે સત્યાગ્રહ કર્યો હતો. વિભીષણનું દૃષ્ટાંત તો આપણને એ શીખવે છે કે, આપણા દેશ અથવા આપણા શાસકના દોષો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખવી અથવા તેને છુપાવવા એ દેશભક્તિને લગ્નવવા જેવું છે. એનાથી ઉલટું દેશના દોષોનો વિરોધ કરવો એ સાચી દેશભક્તિ છે. વિભીષણે રામજીને સહાયતા કરીને પોતાના દેશનું ભલું જ કર્યું હતું. સીતાજીના પ્રત્યે રામચંદ્રજીના વર્તનમાં નિર્દયતા નહોતી, પણ એમાં રાજ્યધર્મ અને પતિપ્રેમનું દ્વન્દ્વયુદ્ધ હતું.

જેના હૃદયમાં આ સંબંધી શુદ્ધ ભાવથી શંકા ઉઠે તેને મારી સલાહ છે કે, મેં અથવા ખીજા કોઈએ કરેલા અર્થનો તે યંત્રવત સ્વીકાર ન કરે. જે વિષયમાં હૃદય શંકાશીલ હોય તે છોડી દેવું. સત્ય, અહિંસાદિની વિરોધી લાગતી કોઈ પણ વસ્તુનો સ્વીકાર ન કરે. રામચંદ્રજીએ કપટ કર્યું હતું એટલે આપણે પણ કરીએ એવો વિચાર કરવો એ ઉઘો પાઠ ભણવા જેવું છે. એવો વિશ્વાસ રાખીને કે રામાદિથી કદી કપટ થાયજ નહિ, આપણે આપણી કલ્પનાના પૂર્ણપુરુષનું જ ધ્યાન ધરીએ, એજ રીતે જે ગ્રંથની પૂર્ણતા આપણે કદપી શકાએ તેનું જ મનન કરીએ. ‘સર્વારંભા હિ દોષેણ ધૂમનાગ્નિચ્છિદાવૃતાઃ’ આ ન્યાયાનુસાર બધા ગ્રંથોમાં દોષ હોય છે, એમ સમજીને હંસવત દોષરૂપી નીરને ફેંકી દેઈએ અને ગુણરૂપી ક્ષારને ગ્રહણ કરીએ. આ રીતે અપૂર્ણતામાં સંપૂર્ણતાની સ્થાપના કરવી, ગુણદોષનું પૃક્કરણ કરવું; પણ આ અપૂર્ણતાનું માપ વ્યક્તિઓ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે બદલાયા કરશે. સ્વતંત્ર સંપૂર્ણતા ફક્ત ઈશ્વરમાંજ વાસ કરે છે અને તે અકથનીય છે.

(મ૦ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી “નવજીવન” ૨૭-૧૦-૨૯)

૧૮-રશિયાની રમણીય તુરંગો

સોવિયટ રશિયાએ પોતાના દેશની સામાજિક, આર્થિક-રાજનૈતિક અને ધાર્મિક નીતિમાં જે જળરહસ્ત ક્રાંતિ પેદા કરી દીધી છે, તે આ સમયે સંસારની કોઈ પણ શિક્ષિત વ્યક્તિથી અણુજાણી નથી. જીવનના પ્રત્યેક ભાગમાં તે પરિવર્તન કરી રહી છે અને માનવજીવનને વધુમાં વધુ સુખી અને શાંતિમય બનાવવા માટે મનુષ્યોને વધારે ને વધારે આઝાદી તરફ દોરી રહી છે.

જેલનો સિદ્ધાંત

બોલ્શેવિકોની ધારણા છે કે, જે સમાજની અવ્યવસ્થા, એની અનિચ્છિત અને અનુપયુક્ત વહેંચણી નીકળી જાય-રંક રાયનો ભેદ જતો રહે-તો અપરાધોનું અસ્તિત્વ આપોઆપ મટી જશે. એમના મત અનુસાર અપરાધી, આર્થિક તથા સામાજિક પરિસ્થિતિઓનો શીકાર છે, એક અભોધ તથા વ્યાધિગ્રસ્ત વ્યક્તિ છે, અને એને સમાજની સાથે મળીને રહેવાનું શિક્ષણ આપવાને માટેજ થોડા સમય સુધી એક એવી સુધારક સંસ્થામાં-જેલમાં-રાખવાની જરૂર પડે છે. સોવિયટ સરકારનો અપરાધીઓને જેલમાં મોકલવાનો ઉદ્દેશ એમના ગુન્હા બદલ બદલો લેવાનો અથવા એમને કઠિન યંત્રણા દ્વંધ સમાજની સમક્ષ યંત્રણાઓના બાહિ બતાવવાનો નથી, પરંતુ એ અપરાધી વ્યક્તિના જીવનનેજ પરિવર્તન કરી દેવાનો-સુધારવાનો છે. વર્તમાન રશિયામાં અપરાધ અને પાપ સંગતિ તથા સામાજિક વિષમતાનું પારણામ માનવામાં આવે છે. સોવિયટ સરકાર એવા નિર્ણયપર છે કે, ગુન્હેગારોને ઉત્તમ શિક્ષણ આપી શ્રેષ્ઠ નાગરિક બનાવવામાંજ તે ગુન્હેગાર, સમાજ અને સરકારનું હિત છે. આથી ત્યાંના ગુન્હેગારોને યોગ્ય શિક્ષણ આપવાને અને આચરણ સુધારવાની દૃષ્ટિથીજ જેલખાનામાં રાખવામાં આવે છે. જેલમાં રાખી એમને ભિન્નભિન્ન પ્રકારના ઉદ્યોગધંધાનું શિક્ષણ, સત્સંગનો સુવ્યવસર, આચરણ સુધારવાનો મોકો તથા પુનઃ યોગ્ય નાગરિક જીવન વ્યતીત કરવાની આઝાદી આપવામાં આવે છે. અહીંની જેલ બે પ્રકારની હોય છે:-(૧) ભારી ગુન્હેગારોની અને (૨) સાધારણ ગુન્હાના કેદીની.

અધિકારીઓની વર્તણૂક અને રહેણી કરણી

કેદીઓની સાથે ખરાબ વર્તન ચલાવવામાં આવતું નથી. એમની સાથે મનુષ્યતાહીન, ક્રૂરતા અથવા નિર્દયતાપૂર્ણ કહી શકાય એવો કોઈ પણ વ્યવહાર કરવામાં આવતો નથી. ત્યાંના અધિકારીઓ ખાસ કાળજી રાખે છે, ને કેદીને એવા પ્રકારે રાખે

છે કે જેથી એને એમ ન લાગે કે પોતે કેદખાનામાં છે, તથા પોતાની સાથે માનવોચિત વ્યવહાર રાખવામાં આવતો નથી. ઝારશાહીના જમનામાં કેદીઓને જે લયંકર યંત્રણાઓ આપવામાં આવતી હતી, તેનું અજો નામનિશાન નથી. કેદી હમેશાં પ્રસન્નતા અને ઉમંગથી રહે છે. તે જેલને નરક માનતો નથી; પરંતુ એક પ્રકારનું સાધારણ સ્થાન માને છે. જેલજીવનમાં અને જેલખહારના સામાજિક જીવનમાં અંતર એટલોજ હોય છે, કે તે જેલની ચાર દિવાલમાં બંધ રહે છે, ને જેલના જે થોડા સરખા નિયમ છે, તે પાળવા પડે છે; છતાં પણ જેટલી સ્વતંત્રતા અને સુગમતા એને પ્રાપ્ત છે, સંભવતઃ સંસારના કોઈ દેશના કારખાનાના મજૂરોને પણ એટલી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત નહિ હોય. તેઓ પોતાને અધોપતિત યા સમાજને માટે ભારરૂપ ગણતા નથી, પરંતુ પોતાને એક શ્રેષ્ઠ નાગરિક બનાવવાની આશા રાખે છે. પ્રાયઃ એવા બનીને નીકળે પણ છે. જેલખાનામાં નાની નાની ઓરડીઓ નહિ, પણ મોટા મોટા ઓરડાઓ હોય છે, જેમાં કેદી સૂએ છે ને રહે છે. એક ઓરડો દશથી વીસ કેદીઓને સૂવા લાયક હોય છે. આ શયનાગરોમાં રાત્રે કે દિવસે તાળું મારવામાં આવતું નથી. કેદી એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં ઘણી મઝાથી જઈ શકે છે. તેઓ પરસ્પર મન ચાહે તે વાત પણ કરી શકે છે. સાથે લખવા વાંચવાની, બીડી પીવાની અને કસરત કરવાની પણ પૂરી સ્વતંત્રતા છે. કેદીનાં સગાં અથવા મિત્ર જેટલા ચાહે તેટલા રૂપિયા કેદીને મોકલી શકે છે. જેલમાં કામ કરતી વખતે એમની પાછળ કોઈ લઈયારબંધ સિપાઈ પણ રહેતો નથી. એમના ઓરડાઓ ચિત્રા આદિથી શણગારાયલા રહે છે. ઓરડામાં રેડીઓ પણ હોય છે. એમની પાસે ગાવા-વગાડવાનાં સાધનો પણ રહે છે. આ બધી સુગમતા અને ચીજો કેદી ખુદ પોતાની જેલની કમાઈમાંથી યા તો પોતાની કાર્યકુશળતાથી પ્રાપ્ત કરી લે છે. જેલોમાં પ્રાયઃ સુંદર સુંદર બગીચાઓ પણ હોય છે, જેમની કચારીઓમાં અનેક પ્રકારનાં સુગંધિત સુમનો કેદીઓને સદા આનંદિત કરે છે. કેદી જેલમાં સ્વયં ધ્રુવારાના સ્નાનાગાર પણ બનાવી લે છે. આનંદની સાથે ત્યાં સ્નાન કરે છે. અહીંના કેદીઓને જે ખોરાક મળે છે તેમાં અને જેલ બહારના સાધારણ આદમીઓના ખોરાકમાં કોઈ અંતર હોતો નથી. કોઈ બહારનો માણસ કેદીને મળવા બળ, તો કેદી તેની સાથે એકાંતમાં અલગ બેસી મરજી પડે ત્યાં સુધી વાતચીત કરી શકે છે. કદાચ મળવા આવનાર સાથે અંતર રાખે છે તો તે ફક્ત લોહના સળિયામંત્રનુંજ. આવા પ્રસંગોએ વાતચીત કરવા સિવાય કેદી કાંઈ પણ મેળવી શકે છે. પોતાનાં સંબંધીઓ તથા બાળકોને સુખન પણ કરી શકે છે.

કેદીઓના પોશાક

કેદીઓનાં કપડાં-ખીજાનાં બહુજ સ્વચ્છ સાફ હોય છે. હિંદના કેદીઓના ગળામાં નંબરની પટ્ટી લાકડી મારી અને જોલનો વિચિત્ર પોશાક પહેરાવી વાંદરા જેવી સુરત બનાવવામાં આવે છે, એવી અહીં કોઈ પણ વિશેષતા કેદીમાં પેદા કરવામાં આવતી નથી. અહીંના કેદીઓના પોશાકમાં અને બહારના સાધારણ નાગરિકના પોશાકમાં કંઈ અંતર હોતો નથી. અહીં ચાહે તેવી ફેશનનાં કેરંગનાં વસ્ત્રો પહેરવાની કેદીઓને સ્વતંત્રતા છે. અહીંના કેદી અને ગવર્નર- (જોલના અધ્યક્ષ)ના પોશાકમાં પણ કોઈ અંતર હોતો નથી. જો કેદી અને ગવર્નરને એક સાથે ઉભા કરવામાં આવે, તો એ બાણુનું સર્વથી કઠણ થઈ પડશે કે, કાણુ કેદી છે અને કાણુ એનો ઑફિસર-ગવર્નર! અહીંના કેદીઓના ચહેરાપર ઉદાસી યા નિરાશાનાં કોઈ પણ ચિહ્ન જોવામાં આવતાં નથી; પરંતુ સદાયે પ્રસન્નવદને એ ખીલેલાજ રહે છે.

જેલમાં નાટક અને સીનેમા

જેલમાં નાટક અને સીનેમા જોવાની સુધ્ધાં વ્યવસ્થા રહે છે. જેલમાં મોટી મોટી અને સારી રંગભૂમિઓ છે; તેમાં લેનીન, કાર્લ માર્ક્સ આદિનાં ચિત્ર તથા કેદીઓદ્વારા બનાવેલાં વેલ-શુટ પણ લગાડવામાં આવે છે. સીનેમામાં ઝારશાહીના જમાનાના અભિનય, ઝારશાહીનો અંત, રાજ્યક્રાંતિ, લેનીનદ્વારા બોલ્શેવિકમનો પ્રચાર આદિ વાતો બતાવવામાં આવે છે. દરેક કેદીને અડવાડિયામાં ત્રણ વાર નાટક યા સીનેમા જોવાની છૂટ હોય છે. અધિકાંશ કેદીઓ જેલની આ નાટક મંડળીઓના સભાસદ હોય છે. આમોદપ્રમોદની આ સામગ્રીઓ ઉપરાંત ખેલવા-ફૂંદવાનો પણ પ્રબંધ હોય છે.

પુસ્તકાલય અને વર્તમાનપત્ર

પ્રત્યેક જેલખાનામાં એક પુસ્તકાલય પણ હોય છે, જેમાં બધા વિષયોનાં પુસ્તકો હોય છે. વળી દરેક જાતનાં પત્ર-પત્રિકાઓ આવે છે. પુસ્તકાલયનો પ્રબંધભાર જેલની કેદી-કમીટીને આધીન હોય છે. એ સિવાય કેદીઓને પોતાને પણ બહારથી પુસ્તકો મંગલવાની છૂટ હોય છે. કેદીઓ પોતાનું વર્તમાનપત્ર પણ કાઢે છે. આ પત્રમાં પોતાના મનની વાત લખવાની પૂરી સ્વતંત્રતા હોય છે. પત્રનો વધારે ભાગ કેદીઓનીજ શિકાયતોથી ભરેલો હોય છે. દાખલતરીકે-પત્રો મોડા મળે છે, પોસ્ટ ઑફિસની વ્યવસ્થા સારી નથી, વૉર્ડરોની સંખ્યા અધિક છે વગેરે પત્રોના લેખોનું સંપાદન જેલ-કમિટીદ્વારા થાય છે. પત્રમાં લેખક કેદીનું નામ પ્રકટ કરવામાં આવતું નથી.

કમિટિ અને વકીલ

જેલમાં ઉપરિચિત થનારી અડચણો દૂર કરવા માટે તથા પરસ્પરના ટંટા મટાડવાને માટે, જેલસ્ટોર(કેદીઓ પોતાના જરૂરની ચીજો ખરીદે છે તે)ના પ્રબંધને માટે પત્ર પ્રકટ કરવાને માટે દરેક જેલમાં કેદીઓનીજ એક ખાસ કમિટિ નીમવામાં આવે છે. આ કમિટિને જેલના ઑફિસરો તથા અન્ય સરકારી કામદારો પણ માને છે. આ કમિટિ જ્યારે ચાહે ત્યારે પોતાની કોઇ માગણી યા શિકાયતના સંબંધમાં જેલ-ગવર્નર સાથે વાતચીત કરી શકે છે. પરસ્પર કેદીઓમાં ટંટા થાય તો જેલ-ગવર્નર એમાં દખલ કરતો નથી. કેદીઓ આપસમાંજ એનો નીકાલ આણી દે છે. હા, એમનો કોઇ ઝઘડો પરસ્પરમાં કમિટિદારા સમજીતપર ન આવે, તોજ કમિટિ તેને ગવર્નર પાસે મોકલે છે.

જેલમાં કેદીઓના કાયદાના સલાહકાર વકીલ પણ હોય છે, જેઓ એમને એમના મુકદ્દમા, છૂટકારા આદિના સંબંધમાં સલાહ આપે છે. આ વકીલ પ્રાયઃ કેદીઓમાંથી વધુ બણેલી વ્યક્તિઓમાંથીજ હોય છે. અઢવાડિયામાં બે વાર કેદી એને મળી શકે છે. વકીલોને મળવા માટે કેદીઓને કોઈ પ્રકારની અડચણ યા પ્રબંધની આવશ્યકતા હોતી નથી.

જેલખાનામાં શિક્ષણનો પ્રબંધ

સોવીઅટ રશિયાનાં જેલખાનામાં કેદીઓને ફક્ત ખાવાપીવાને આમોદપ્રમોદ આદિનીજ સુવિધા છે, એટલુંજ નહિ પણ એમને એક સ્વતંત્ર સભ્ય નાગરિક બનાવવા માટે વિવિધ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાનો પણ પ્રબંધ કરવામાં આવેલો છે. કોઇ કેદી કાંઈ હુન્નર ન જાણતો હોય તો તેના રુચિ અનુસાર કોઇ હુન્નરમાં કાબેલ બનાવવામાં આવે છે. જેઓ અભણ હોય, તેને બણાવવામાં આવે છે. જે રશિયન ભાષાજાણ જાણતા હોય, તો તેને બીજી ભાષા પણ શીખવવામાં આવે છે. એવા અનેક કેદીઓ ત્યાં છે, કે જેઓ જેલમાં જવા પહેલાં અંગ્રેજી જાણતા ન હતા; પણ જેલમાંથી નીકળ્યા પછી અંગ્રેજી લખતાં વાંચતાં શીખી ગયા હતા. જેલની પ્રાથમિક પાઠશાળાઓ અને ઉદ્યોગશાળાનું કામ બહુ સુંદર રીતે ચલાવવામાં આવે છે. કલાકૌશલ્યના શિક્ષણમાં એમને કપડાં વણવાનું, શીવવાનું, ખૂટ બનાવવાનું અને એવીજ બીજી શિલ્પકળાઓનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બણાવનાર વ્યક્તિ જેલોમાં ધણું ખર્ચ જેલના કેદીઓજ હોય છે. બહારના પણ શિક્ષક આવે છે. જેલના કેદી શિક્ષકોને માટે ત્યાં એ લાભ રાખવામાં આવ્યો છે કે, જે કેદી અભણ કેદીઓને જેલમાં બણાવવાનું કામ કરે છે તેની કેદનો કુ બાગ સળ ઓછી કરી દેવામાં આવે છે. દાખલાતરીકે-

એક કેદીને ત્રણ વરસને ત્રણ માસની સજા થઈ છે, તે જેલમાં અભણ કેદીને બહુવવાનું કામ કરે છે, તો તેની સજા ઘટીને બે વર્ષ ને બે માસનાંજ રહી જશે.

જેલ સ્ટોર-ભંડાર

જેલ સ્ટોરનો પ્રખંધ જેલની કેદી-કમિટિ દ્વારા થાય છે. આ સ્ટોરમાં તંબાકુ, સીગારેટ, મિઠાઈ તથા ખાવાની અન્ય ચીજો, દાંત સાફ કરવાનાં ધ્રુશ, આરસા તથા રોજની જરૂરની અનેક ચીજો રાખવામાં આવે છે. કેદીઓને પોતાની જેલના કામની મજૂરીનો એક ભાગ મળે છે, તેમાંથી તેઓ આ ભંડારમાંથી પોતાની જરૂરની ચીજો ખરીદે છે. સ્ટોરમાંથી જે નફો થાય છે, તે નફામાંથી કેદીઓને છૂટતી વખતે થોડી મદદ પણ આપવામાં આવે છે.

જેલમાં કેદીઓનું કામ તથા મજૂરી

દરેક કેદી જેલમાં આઠ કલાક કામ કરે છે. જે કેદી પહેલેથીજ કોઈ ખાસ ચીજનો જાણકાર હોય, તો તેને તે કામ આપવામાં આવે છે. જે લોકો કોઈ નથી જાણતા તેમને તેમની યોગ્યતા અને રુચિ અનુસાર જૂદાં જૂદાં કામ આપે છે. ઘણી જેલોમાં કપડાં તૈયાર કરવાનાં કારખાનાં છે. આ કારખાનાંની અંદર જેલનું કોઈ ચિહ્ન હોય તો તે એટલુંજ કે, દરેકના દરવાજા પર એક લથિયારવિનાનો વૉર્ડર સપાઠ ઉભો રહે છે, જે દરવાજાને સદા બંધ રાખે છે. કારખાનામાં કામ કરવાના કલાક આદિના સંબંધમાં મજૂર સંઘના નિયમો પ્રમાણે અધિક વર્તવામાં આવે છે. વખતોવખત ટ્રેડ યુનિયનવાળા આ કારખાનાંઓની તપાસ પણ લે છે.

ટ્રેડ યુનિયન દ્વારા જેલખદારના મજૂરને જે મજૂરી નક્કી કરી હોય છે, તેની અર્ધાં યા તેથી થોડી મજૂરી કેદીઓને એના કામને પેટે આપવામાં આવે છે. આ મજૂરીનો ૩ ભાગ કેદીને માટે રીઝર્વ ફંડમાં રાખવામાં આવે છે. કેદીને એમાંથી એક પૈસો લેવાનો પણ અધિકાર નથી; પરંતુ જેલમાંથી મુક્ત થયા પછી એની એ રકમ, સ્ટોરના નફાના ભાગની રકમ તથા એની બીજી કોઈ રકમ હોય તે એને સોંપી દેવામાં આવે છે; જે દ્વારા તે એક પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક બની પોતાનું જીવન નવેસરથી ચલાવવાને શક્તિમાન થાય છે. કેદીની મજૂરીનો ૩ ભાગ જેલમાં પણ પોતાને ખર્ચવાને મળે છે. એ રકમ એને નગદ મળતી નથી; પરંતુ તે પોતાની જરૂરની ચીજોનું વાઉચર બનાવી આપે છે અને સ્ટોરમાંથી તે ચીજો એને મળી જાય છે. જેલ ઑફિસ તરફથી એ વાઉચર અનુસાર એનો હિસાબ ચોખ્ખો કરવામાં આવે છે.

સદાચારી કેદીઓને સુવિધા તથા છૂટી

સારી ચાલચલગતવાળા કેદીઓને અઠવાડિયામાં એક દિવસની

રજા મળે છે. તે દિવસે એ શહેરમાં અથવા પોતાને ઘેર પણ જઈ ફરી ફરી શકે છે. પોતાનાં બાળકો સાથે રહી શકે છે. ગરમીના દિવસોમાં કેદીઓને બે અઠવાડિયાંની રજા મળે છે. એ સમયે પણ તેઓ ગમે ત્યાં જઈ શકે છે. કેદી બે બેકુત હોય, તો તેને ફસલના દિવસોમાં એ ૧૫ દિવસની રજા મળે છે. સારી વર્તણૂકવાળા કેદીને કંઈક વહેલા પણ છોડી દેવામાં આવે છે. લોકોને એ ઘણી શંકા થાય છે, કે જે કેદીઓને રજા આપવામાં આવે છે, તેઓ નાસી જતા હશે; પણ આવા દાખલા બહુ ઓછા બન્યા છે. વધારે બને પણ શી રીતે ? જેઓના ઉપર અધિકારી આટલો વિશ્વાસ મૂકે છે ! જેલના કેટલાક લાગોતો પ્રખ્યાત સુદ્ધાં એમનાજ હાથોમાં હોય છે અને જેમનાં જીવનને સદાચારમય, ઉન્નતિશીલ અને સુખમય બનાવવાને માટે સરકારના તરફથી વધુ ને વધુ પ્રયત્નો થતા જાય છે તે કેદીઓની પોતાની આવી સરકાર સાથે વિશ્વાસઘાત કરવાની હિંમત શી રીતે આવે ?

અગ્નયમ ધરોમાં-હાથકડી

અહીં કેટલાંક કેદીને હાથકડી પહેરાવવામાં આવતી નથી. કેદીને જેલખંડાર લઈ જવામાં આવે, તોપણ બેડી કે હાથકડી નાખવામાં આવતી નથી. ઝારશાહીના વખતના હાથકડી-બેડીઓ હમણાં ત્યાંનાં અગ્નયમધરોમાં ખંડે છે.

સગ્ન અને સખ્તાઈ

અહીં ભારેમાં ભારે ગુન્હેગારને દશ વર્ષ સુધીજ કેદ કરવાની સજા થાય છે. મૃત્યુદંડ તો કેદને દેવામાં આવતોજ નથી. રાજવિદ્રોહના ગુન્હેગારને કાંઈક વધુ સગ્ન-દેશનિકાલ આદિ-ગર કરે છે. અહીંના વૅર્ડરો સદા હચિયારવિના રહે છે. એટલે સુધી કે એમના હાથમાં લાકડી સુદ્ધાં રહેતી નથી. સખ્તાઈનું તો અહીં નામ નથી. દરેક પ્રકારથી કેદીને સુખી અને પ્રસન્ન રાખવાની કાશીશ કરવામાં આવે છે.

ઉપસંહાર

હિંદ જેવા ગુલામ દેશની જેલોની તુલના તો રશિયા સાથે કરી શકાય એમ નથીજ. હિંદની જેલ એટલે સાક્ષાત્ત નરકકુંડ ! હિંદના ઉદ્ધારક અને સ્વાર્થત્યાગી નેતાઓ સાથે તો જેલોમાં વધુ ભીષણ તથા પાશનિક વ્યવહાર થાય છે. આપણા દેશના ગુન્હેગારો જેલમાં જઈ ઉત્સાહહીન, મૂર્ખ, રોગી તથા દુઃખી થઈ નીકળે છે. રશિયન જેલમાંથી કેદી શિક્ષિત, સુધારક, રાજનીતિજ્ઞ, સમાજોદ્ધારક ને ઉદ્યમી બનીને નીકળે છે. આ છે સોવિયટ રસની આર્થિક અને રાજનૈતિક નીતિ ;

(હિંદી ઉપરથી તા. ૯-૩-૧૯૩૦ ના “પ્રજામિત્ર કેસરી”માં

લેખક:-શ્રી. કસનજી મ. દેસાઈ)

૧૧-અશોક અને તેનાં ધાર્મિક મંથનો

ભારતગૌરવ સમ્રાટ અશોક ખિંદુસાર નામના પરાક્રમી રાજાને સુપુત્ર હતો. ઈ. સ. પૂ. ૨૭૩ માં તે સિંહાસનારૂઢ થયો, પણ અનેક કારણોને લીધે તેના રાજ્યાભિષેકનો રીતસરનો વિધિ ઇ. સ. પૂ. ૨૬૬ સુધી લંબાયો હતો. એવી દાંતકથા ચાલે છે કે, તેને ગાદીના વારસા માટે તેના ભાઈઓ સાથે લડવું પડ્યું હતું. વળી બૌદ્ધગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે, તે યુવાવસ્થામાં બહુજ ક્રૂર હતો અને પોતાના હૃદ્ય ભાઈઓને મારી ગાદીએ આવ્યો હતો. આ ક્રૂરતા માટે ઐતિહાસિક પ્રમાણો નથી મળતાં; તેમ ભાઈઓની સંખ્યા પણ સાચી માની શકાય તેવી નથી લાગતી. તે બંધુપ્રેમી હતો અને ભાઈઓપ્રત્યેના વર્તનના કેટલાક દાખલાઓ મળી આવે છે. એના ભાઈઓ જીવતા હતા તેનાં પણ પ્રમાણો મળે છે; છતાં યુવાવસ્થામાં તે બહુજ ક્રૂર હતો તે અનેક પ્રમાણોને લીધે માનવું પડે છે. તેની ક્રૂરતાસંબંધી બૌદ્ધગ્રંથોમાંથી આવી વાત મળે છે:-

“અશોકે ગુન્હેગારો માટે એક ‘નરકસ્થાન’ બનાવરાવ્યું હતું. તેમાં ગુન્હેગારોને જૂદા જૂદા પ્રકારની ક્રૂર શિક્ષાઓ થતી. એ સ્થાનની પાસે આવનાર નિર્દોષ પણ શિક્ષાના સપાટામાંથી બચવા પામતો નહિ. એક વખત એક બૌદ્ધ ભિક્ષુક ત્યાં આગળ આવી ચઢ્યો. અધિકારીઓએ તેને પકડીને તેલની કઢાઈમાં નાખ્યો; પણ ધીકતું તેલ તેને કંઈ કરી શક્યું નહિ. આ વાત અશોકે સાંભળી કે તરત ભિક્ષુકને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. ભિક્ષુકના બોધથી અશોકે બૌદ્ધધર્મ અંગીકાર કર્યો.”

દુનિયાની ખટપટોથી સુકત યુવક અનિષ્ટ તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ સહન કરી શકતો નથી, તેથી ગમે તેટલી ક્રૂરતા એકત્ર કરી સામો થાય છે; છતાં તેના અંતરમાં તે પાપનો નાશ કરવાની ઇચ્છાજા હોય છે. અશોક માટે પણ આવું બને-ને તે નરકસ્થાન બનાવનારા-ને-તે શક્ય છે. પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મની મહત્તા વધારે પ્રમાણમાં દર્શાવવા અતિશયોક્તિ કરવામાં બૌદ્ધગ્રંથોના લેખકો પાછા નથી પડ્યા, તે પણ સાચું છે.

રાજ્યાભિષેક પછી નવમે વર્ષે અશોકે બંગાળના ઉપસાગરને કાંઠે આવેલા કલિંગ દેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. આમાં વિજય તો મળ્યો, પણ કલિંગ દેશનું સૈન્ય પ્રબળ હોવાથી જે ગ્રાણીકાનિ થઈ અને દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં તે માટે અશોકને ખૂબ પશ્ચાત્તાપ થયો. યુદ્ધ પછી કેટલાક સમયે કોતરાવેલા એક શિલાલેખમાં તે જણાવે છે કે, “એ મહાયુદ્ધમાં ૧,૫૦,૦૦૦ માણસો કેદ પક-

ડાયેલાં અને ૧૦૦૦૦૦ કપાઇ ગયેલાં. આથી કેટલાયગણાં માણસો દુષ્કાળ અને રોગનો ભોગ થઈ પડેલાં.” આ અમાનુષી હત્યાકાંડથી રાજર્ષિ અશોકનું ક્રોધાગ્નિ દિલ ધવાયું. તેણે ભવિષ્યમાં કોઈ દિવસ આ પ્રકારનું યુદ્ધ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને મરતાં સુધી પાલન કર્યું. યુદ્ધ પહેલાં ઉપગુપ્ત નામના બૌદ્ધભિક્ષુ સાથે મેળાપ થતાં અશોકે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો; પણ યુદ્ધ પછીથી તો તે બૌદ્ધ ધર્મનો પૂર્ણ સદસ્ય બની ગયો. પોતે રાજા હોવા છતાં બિશુવ્રત આચરતો અને બિશુની કફની પરિધાન કરતો. રાજ્યનાં કાર્યોમાંથી નિવૃત્તિ મળતાં તે મદમાં જતો ને સત્સંગમાં કાળ વ્યતીત કરતો. ઇ. સ. પૂ. ૨૧૯ માં તે ઉપગુપ્ત સાથે બૌદ્ધ-ધર્મનાં પવિત્ર સ્થળોની યાત્રાએ નીકળ્યો હતો. એ યાત્રાના સ્મરણનિમિત્તે તેણે માર્ગમાં કેટલાક સ્થંભો ઉભા કરાવેલા.

અશોકના ધર્મોદ્દેશો ઉચ્ચ કેટિના અને મનનીય હતા. એની ધર્મોક્તિઓમાં અહિંસાને પ્રથમ સ્થાન મળતું. જીવનના પ્રારંભમાં તે શૈવમાર્ગી હતો એટલે હિંસા કરવામાં ધાર્મિક વાંધો નહોતો. પણ બૌદ્ધધર્મના સ્વીકાર પછી તેના દિલમાં હિંસા પ્રતિની ધૂણાનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો. પોતે મૃગયા રમવા જતો તે બંધ કરી દીધું. તેથી બચતો વખત રાજ્યનું નિરીક્ષણ કરવામાં, સત્પુરુષોનો સમાગમ વધારવામાં અને ધર્મોપદેશ તથા દિનચર્યા કરવામાં વાપરવા માંડ્યો. એણે પોતે તો માંસાહાર વર્જ્ય ગણી ત્યજી દીધો હતો, પણ પ્રજાને તેની મનાઇ તો ન કરી; પરંતુ અનેક પ્રકારના અંકુશ મૂકી માંસાહારને મર્યાદિત બનાવી દીધો હતો. રાજ્યમાં હિંસા ન થાય તે માટે સખત કાયદા કર્યા હતા. તેનું યથાયોગ્ય પાલન થાય છે કે નહિ તેનું નિરીક્ષણ અશોક પોતેજ કરતો. ધર્મસંલિષ્ઠ રાજાએ વિરલ હોય છે. અશોક પોતે બૌદ્ધ ધર્મ પાળતો છતાં અનેક અન્યધર્મોએ રાજસભામાં સ્થાન આપ્યું હતું, એટલુંજ નહિ પણ તેમનો અને તેમના ધર્મનો માનમરતબો સંપૂર્ણ સાચવતો. પોતાના અધિકારીઓને પણ અન્ય ધર્મોએનો દ્રોહ કરવાનો પ્રતિબંધ કર્યો હતો. પોતાની આવી ધાર્મિક આજ્ઞાઓના પરિપાલનાર્થે તેણે ‘ધર્મમલામાત્ર’ના હેઠાના અધિકારી નીમ્યા હતા. એ ઉપરાંત સામાન્ય અધિકારીઓને પોતાના પ્રવાસ-દરમિયાન મળતા સમયમાં લોકોને ધર્મોપદેશ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો. આ રીતે રાજનીતિ અને ધાર્મિક વિષયો જે પરસ્પર વિરોધી ગણાતા તેમને એકત્ર કર્યા હતા અને જે રાજકર્મચારીઓ રાજનીતિના જત્ર નીચે રહી ધર્મનો ત્યાગ કરતા તેમનેજ ધર્મનીતિના પયગમ્બર બનાવી, અશોકે રાજનીતિ અને ધર્મનો વિરલ સંયોગ સાધ્યો હતો.

ભૂતદયા અશોકની ધાર્મિક ભાવનાનું પ્રધાન સૂત્ર હતું, એટલે કોઈ પણ પ્રાણીને કષ્ટ સહન કરવું ન પડે તે માટે શક્ય તેટલી કાળજી રાખતો હતો. તેણે મુસાફરોની સગવડ માટે કાચી સડકો બંધાવી, બંને બાજુઓએ ઘટાદાર વૃક્ષો રોપાવ્યાં હતાં; ઠેરઠેર જળાશયોની સગવડ કરી તૃપાર્ત મનુષ્યને શક્તિ આપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. રસ્તામાં વિશ્રામસ્થળો બનાવરાવવા ઉપરાંત મુસાફરી કેટલી થઈ તેની મુસાફરને સમજણ પડે તે માટે અંતરદર્શક પથ્થરો દટાવ્યા હતા. વળી માંદા માણસો અને જનાવરો માટે પોતાના તેમજ પારકા રાજ્યમાં ઔષધાલયો ચાલુ કર્યાં હતાં. બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં જ્યાં ઔષધિ પ્રાપ્ત નહિ થતી ત્યાં તે વનસ્પતિ રોપાવતો અગર પોતાની પાસેથી મોકલાવતો. અશોકે નિયત કરેલી પ્રજાલિકાનુસાર ચાલતાં આવાં ઔષધાલયો અદારમી સદી સુધી અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં. મિ. હેમિલ્ટન તેમના પુસ્તક “ભારતવર્ણન”માં લખે છે કે “આ પ્રકારનાં ઔષધાલયો સુરત ઇત્યાદિ સ્થળોમાં ઈ. સ. ૧૭૮૦ સુધી મોજુદ હતાં.” આવાં ઔષધાલયો માટે એક શિલાલેખમાં લખેલું છે:—

“દેવપ્રિય મહારાજા પ્રિયદર્શીએ સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર અને પાડોશનાં રાજ્યોમાં બે પ્રકારનાં ઔષધાલયો ચાલુ કર્યાં છે. એક પ્રકારનાં મનુષ્યો માટે અને બીજા પ્રકારનાં જનાવરો માટે. જ્યાં મનુષ્યો અને જનાવરો માટે યોગ્ય જડીબુટ્ટી નહોતી મળતી, ત્યાં મહારાજાની આજ્ઞાથી રોપવામાં આવી છે અગર બહારથી મંગાવી લેવામાં આવી છે. વળી તેમની આજ્ઞાથી માણસો અને પશુઓના ઉપયોગ માટે દૂધા બોદાવવામાં આવ્યા છે.”

આવી રીતે અશોકે બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતોને માન આપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તે સાથે બીજાઓને પણ પોતાના જેવા કરવા, ભગવાન બુદ્ધની પ્રજાલિકાનુસાર ધર્મોપદેશકોને મોકલ્યા હતા. એક ગ્રંથમાં આવા ધર્મોપદેશકોની યાદી છે.

મજ્જકન્તિક: કાશ્મીર અને ગાંધાર (કંધાર-કંદહાર)

મહાદેવ: મહિષ્મંડળ (મહિસુર)

હક્ષિત: વજ્રવાસી (કાનડા)

ચોન-ધમ્મરક્ષિત: અપરાન્ત [કોંકણ]

મજ્જકિમ, કાશ્યપ, માલિકાદેવ, સહસ્સદેવ: હિમવંત (હિમાલય પ્રદેશ)

સોન, ઉત્તર: સોવનભૂમિ (પેશુ)

મહાધમ્મરક્ષિત: મહારાષ્ટ્ર

મહારક્ષિત: યવનદેશ.

× મહામહિન્દ, इतिथ, संबल, भद्रसालकः सिद्धेन.

આ ઉપરાંત અશોકે પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના નેતૃત્વ નીચે ચાલ, પાંડય, કેરલપુત્ર (મલબાર કાંઠો) અને સતિયપુત્ર (માંગલોરની આસપાસનો પ્રદેશ) વગેરે હિંદમાંનાં દ્રાવિડિ રાજ્યોમાં તથા મિસર, સીરિયા, મેસીડોનિયા વગેરે હિંદ બહારનાં રાજ્યોમાં ધર્મોપદેશકોને મોકલ્યા હતા. આ લોકો જે દેશમાં જતા તે દેશના રાજાને મળી ધર્મપ્રચાર કરતા.

એક લેખમાં તરવારના બળે વિજય મેળવવાની અપેક્ષા કરતાં ધર્મદ્વારા વિજય મેળવવો તે ઉચ્ચતર છે એમ બતાવતાં કહ્યું છે કે “..... પરંતુ દેવપ્રિયને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે, સૌથી પ્રધાન વિજય ધર્મદ્વારા મેળવેલો વિજય છે; અને એ વિજય દેવપ્રિય પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલો છે. પોતાના સામ્રાજ્યમાંજ નહિ પણ પોતાના પાડોશીના દેશ જે છસો માઈલ દૂર છે, જ્યાં યવનરાજ અંતિયોક (સીરિયા-નરેશ એન્ડિઓક્સથિયાસ) રહે છે ત્યાં સુધી અને તૃતીય આગળ તુરમય (ટાલેમી ફિલાડેલ્ફાસ મિસ્રના રાજા) અન્તિકિની (એન્ટિ-ગોનસ ગોનેટસ, મેસીડોનિયાનો રાજા), મક (સિદોનનો રાજા મગસ) અને અલીકસુંદર (એપેરિસનો રાજા એલેક્ઝાન્ડર) એ ચાર રાજાઓ છે ત્યાં, અને દક્ષિણમાં તંબપત્તિ (તામ્રપર્ણી, લંકા) સુધી, જ્યાં ચોડ અને પાંડ રહે છે ત્યાંસુધી, અને જ્યાં ‘હિડરાજ’ રહે છે ત્યાંસુધી પણ અશોકનું ધાર્મિક સામ્રાજ્ય છે. વિશો, વજ્રઓ, યવનો, કંબોળો, લોળો, પ્રતિનિકો, આન્દ્રો, પુલિંદો એ સર્વ લોક અશોકનો ધર્મવિષયક ઉપદેશ માન્ય કરે છે. જે લોકો પાસે દેવપ્રિયના દૂત નથી પહોંચી શક્યા, તેવાઓ પણ તેના ધર્મનું પાલન કરે છે, (જ્યારે તેની-દેવપ્રિય અશોકની-ધર્માનુકૂળ આજ્ઞાઓ અને શિક્ષાઓ મળે છે) અને ભવિષ્યમાં કરશે.....”

સમ્રાટ અશોકનું ધર્મપ્રચારનું ક્ષેત્ર કેટલું વ્યાપક હતું તે આ લેખ ઉપરથી સમજાય છે. વળી અશોક દેશપરદેશ ધર્મપ્રચારકો પાઠવીનેજ શાંત નહોતો થયો. તેણે પોતાના સામ્રાજ્યમાં જ્યાં લોકોની આવગ્નવ વિશેષ હોય ત્યાં લેખો કેતરાર્યા હતા. આ લેખો તે સમયની લોકવાણીમાં લખાયેલા હોઈ સામાન્ય વાચકને અગમ્ય છે. આ લેખો મહાન શિક્ષાઓ ઉપર, ગુફાઓની દિવાલો ઉપર અને પાષાણસ્થંભો ઉપર કેતરેલા છે અને હજી હયાત છે. મિ. પ્રિન્સેપ, જનરલ કનિંગમ, મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ, ડૉ. બાઉ

× આ ઉપરાંત અશોકે પોતાના કુટુંબી મહેન્દ્રકુમારને સિંહલદ્વીપમાં મોકલ્યો હતો, આમાં મહેન્દ્રકુમારને સંપૂર્ણ વિજય મળ્યો હતો. આખો બેટ બૌદ્ધ ધર્મના છત્ર નીચે આવ્યો હતો અને હજી પણ ત્યાં બૌદ્ધ-ધર્મનાં શાસન પ્રવર્તે છે.

દાજી, શ્રી. ભગવાનદાસ ઇન્દ્રજી, ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ, ડૉ. ભાંડારકર વગેરે દેશી અને પરદેશી વિદ્વાનોએ છેલ્લાં ૫૦-૬૦ વર્ષોમાં આવા લેખો શોધી કાઢી ભારતવર્ષનો જ્વલંત ઇતિહાસ પ્રજ્ઞ સમક્ષ ઉઘાડો પાડ્યો છે અને ભારતગૌરવ સન્નાટ અશોકના કીર્તિ-કળશની દીપ્તિમાં અપૂર્વ વૃદ્ધિ કરી લિંદનું ગૌરવ વધાયું છે.

(૧) જયપુર રાજ્યના વૈરાટ નામના સ્થળેથી એક લેખ મળી આવ્યો છે. તેમાં અશોકના આત્મચરિત્રની કેટલીક મહત્વપૂર્ણ બાબતોનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે.

(૨) જળપુર જીલ્લાના રૂપનાથ નામના સ્થળમાં.

(૩) શાહપાદ જીલ્લાના સહેસરામ નામના સ્થળમાં અને

(૪) *મહિસુર રાજ્યના સિદ્ધપુરમાં.

આ લેખોમાં એકજ પ્રકારનું લખાણ છે. આ સિવાયનો “ભાષ્યા”નો લેખ વધારે મહત્વનો ગણાય છે. આ લેખમાં અશોકે પોતાના શાસનકાળના અંતમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ અને ભિક્ષુણીઓને ઉદ્દેશી લખ્યું છે કે “સાધુગણ! આપ સર્વ જાણો છો કે, હું બૌદ્ધ-ધર્મ અને સંઘ ઉપર કેટલો પ્રેમ તથા કેટલી શ્રદ્ધા રાખું છું. ભગવાન બુદ્ધ જે ઉપદેશ આપી ગયા છે તે સર્વોત્તમ છે. તે માનવા-થી સદ્ધર્મ ચિરસ્થાયી થશે...” આ પછી બૌદ્ધ ધર્મનાં સમ વચનોનું પાલન કરવા સંબંધી લખ્યું છે તે આ પ્રમાણે:—

૧ વિનય-સમુક્કમ્સ: વિનયપ્રશંસા.

૨ અહિયવસાતિ: આર્યોની અલૌકિક શક્તિ.

૩ અનાગત મયાનિ: ભવિષ્યના વિષયમાં ભય.

૪ મુનિગાથા: તપસ્વીઓનાં ગીત.

૫ મોનેન્થ સુત: તપસ્વીઓના જીવનવિષયક સંવાદ.

૬ ઉપતિસ્સ પાસિન: ઉપતિષ્યનો પક્ષ.

૭ રાહુલોવાદ: રાહુલનો ઉપદેશ.

અશોકના ચૌદ પ્રખ્યાત લેખો

(૧) શહ્યાબજગઢી:—પેશાવરથી ૪૦ માઈલ દૂર.

(૨) મનસેલરા: હજરા જીલ્લો.

(૩) કાલસી: દેરાદુન જીલ્લો.

(૪) સોપારા: થાણા જીલ્લો.

(૫) ગિરનાર: ગુજરાત.

(૬) ઘોળી: પુરી જીલ્લો.

(૭) જોગડ: મદ્રાસનો ગંજમ જીલ્લો.

(૮) દિલ્હી.

(૯) તોપસ્વાલા: દિલ્હી થઈ ગયા.

* ગયાથી સોળ માઈલ ઉત્તરે.

- (૧૦) મેરઠ.
- (૧૧) પ્રયાગ.
- (૧૨) લોરિયા: અરારાજ.
- (૧૩) નંદગઢ.
- (૧૪) રામપુરવા.

આ સિવાય સાંચીમાંથી એક સ્થંભ મળ્યો છે. એમાં અશોકે નીતિધર્મથી ચાલવાનો, દયા, સત્ય, ઉદારતા, પવિત્રતા વગેરે સદ્-ગુણોનો વિકાસ કરવાનો ઉપદેશ દર્શાવતાવ્યું છે કે, દરેક માણસે આત્મનિરીક્ષણ કરી પાપકર્મોથી બચવું જોઈએ, હિંસા ન કરવી જોઈએ અને વસુધૈવ કુટુંબકમ્ની ભાવના કેળવવી જોઈએ.

વળી “રાણીનો આદેશ” નામનો એક શિલાલેખ મળ્યો છે. એ લેખ અશોકની મહારાણી ચાંન્દ્રિકાનો કહેવાય છે. ચાંન્દ્રિકા પોતે બૌદ્ધધર્મમાં અશોક જેટલી શ્રદ્ધા રાખતી અને પ્રજામાં સાચો ધર્મ પ્રવર્તે તે માટે ઉત્સુક રહેતી.

ઉપરાંત ગુફાઓની ભીંતો ઉપરથી પણ લેખો મળ્યા આવ્યા છે:—(૧) નાગાર્જુની પર્વતનો લેખ, (૨) કટકની દક્ષિણે ખંડગિરિનો, (૩) મધ્ય પ્રાંતમાં રામગઢની ગુફાનો.

અશોકની અન્ય ધર્મોપદેશની સહિષ્ણુતા દર્શાવતો એક લેખ છે. તેમાં લખ્યું છે કે “દેવપ્રિય મહારાજ અશોક સર્વ ધર્મનાં મનુષ્યોનો, તપસ્વીઓનો અને ગૃહસ્થોનો દાન-માનથી સત્કાર કરે છે. કારણ ? એટલા માટે કે, સર્વ લોકોમાં મૂળ વાતની વૃદ્ધિ થાય; પણ મૂળ વાતની વૃદ્ધિ કયા પ્રકારે થઈ શકે ? પોતાની જીભને સ્વાધીન રાખતાં. પોતાના મતનો અનાદર અને અન્યના મતની ઉપેક્ષા સામાન્ય વાતોમાં ન કરવી જોઈએ. મહત્ત્વની વાતોમાં પણ નમ્રતાથી કામ લેવું જોઈએ. આમ કરવાથી પોતાના મતની પ્રતિષ્ઠા વધે છે અને ખીજના મતનું કલ્યાણ થાય છે. એમ નહિ કરવાથી પોતાના મતને હાનિ અને ખીજના મતની ક્ષતિ થાય છે. આમ શાથી ? જે માણસ પોતાના મતનો આદર કરે છે અને એ આદરને કારણે એમ કરવાથી (જીભ છૂટી મૂકવાથી) મારા મતનું હિત થશે એમ વિચારે છે, તે વસ્તુતઃ પોતાના મતને બચાવે તુલ્ય કરે છે. આથી આત્મસંયમજ પ્રશંસનીય છે. એમ શાથી ? લોકોએ એકબીજાના મતને સાંભળવો જોઈએ—પ્રેમથી સાંભળવો જોઈએ. કારણ કે દેવપ્રિયની એવી ઇચ્છા છે કે, સર્વ મતના લોકો ધાર્મિક શ્રવણ અને પવિત્ર સિદ્ધાંત રાખે, ગમે તે મતનો અનુયાયી હોય તેને કહે કે, સર્વ સંપ્રદાયના લોકોમાં મૂળ વાતની ભારે વૃદ્ધિ થાય તેના જેટલાં (કિંમતી) દાન-માનને દેવપ્રિય સમજતો નથી.”

આતું નામ સહિષ્ણુતા ! આતું નામ સાચી ધર્મભાવના !

આજના હિંદુ-મુસલમાનોએ ધડો લેવા જેવી આ બાબત છે. અશોકે ધાર્મિક હોત તો તરવારની આણીથી અગર બીજા પ્રકારના પ્રલક્ષ કે પરોક્ષ પ્રયત્નોથી ધર્મપ્રચાર કરી શકત; પણ તેમ ન કરતાં એણે જે ગરવા પંથ લીધો તે તેના હૃદયની મહાન ઉદાત્તા છે. પોતે તો ન્યાયી અને શાંતિભર્યો માર્ગ લઈ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો; પણ પાછળની પ્રજા અવળા રસ્તે ન ચઢે તે માટે જે સોનેરી શબ્દો એક લેખમાં તેણે કાતરાવ્યા છે તે ઉતારી આ લેખ પૂરો કરીશું.

“આ ધર્મપ્રશસ્તિ એ ઉદ્દેશથી લખવામાં આવી છે કે, મારા જેટલા પુત્ર અગર પૌત્રો હોય તે સર્વ કોઈ નવીન વિજયને પ્રશસ્ત ન સમજે; એટલા માટે કે તરવારવડે મળેલી શાંતિ અને સરળતાને ધર્મદ્વારા મળતી શાંતિ અને સરળતા કરતાં કદી ઉચ્ચ-તર ન સમજે.”

(“મુંબઈ સમાચાર”ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક:-
શ્રી. હિંમતલાલ યુ. શાહ)

૨૦-વામમાર્ગીઓએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને નામે કરેલી વ્યભિચારની સગવડ

(૧)

વાચક ! આ લેખ વાંચજે અને વિચારજે ! આજે ધર્મના નામે કેટલાક વ્યભિચારીઓએ મહાન અધર્મ ફેલાવેલો છે, એ જોઈ દિલ દુઃખી થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના પવિત્ર જીવનને ભ્રષ્ટ કરી, પોતાની અધમ વૃત્તિઓને પોષવા માટે વામમાર્ગીઓએ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુને આડમાં રાખી વ્યભિચાર ફેલાવ્યો; ઋષિ-મહર્ષિઓના દર્શાવેલા ઉત્તમ આચાર અને વેદપ્રતિપાદિત જ્ઞાનધર્મને છોડી આજે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોની જળમાં લાખો લાઇબહેનો પાપભાગી થઇ રહ્યાં છે. એ અજ્ઞાન લાઇબહેનો વામમાર્ગીઓની પાપલીલાને ન સમજતાં શ્રીકૃષ્ણના નામે ફસાઇને મહાન પાપ-લીલામાં ફસ્યાં છે. કુકર્મીઓએ ભગવાન કૃષ્ણ પ્રભુનું નામ વચ્ચે મૂકી દીધું છે, કે જેથી લોકો વગરશંકાએ ફસાય; પરંતુ એ બધી લીલા વામપંથીઓએ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના નામે ઉભીજ કરી છે. વાસ્તવમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુનું જીવન એવું નહોતું; મહાન પવિત્ર હતું, પૂજ્ય હતું. હવે વામપંથીઓએ વૈષ્ણવધર્મની રચના કરવા શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુને કેવા કલંકિત કર્યા છે, એ વિચારીએ.

એક ખાસ નિયમ ચાલ્યો આવે છે કે, કોઈ પણ વાતને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રમાણની જરૂર પડે છે. પ્રમાણવિનાની વાત કોઈ

નથી માનતું. પ્રમાણ પણ માનવા જેવું હોવું જોઈએ. વામપંથીઓએ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના જીવનનું પ્રમાણ આપીને પોતાનો દુષ્ટ આશય પૂર્ણ કર્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના જીવનની લીલાના નામે અનેક કુકર્મો ફેલાવ્યાં. પ્રમાણમાટે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુનું જીવનજ એવું ચાંતર્યું ! ‘બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ’ નામનો એક ગ્રંથ લખીને તેમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુનું જીવન આલેખ્યું છે. એ પરથી લોકોને બતાવ્યું કે ‘જુઓ, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આમ લીલા કરી છે !’ એ ‘બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ’ના કર્તા ઠાકી બેસાડયા વ્યાસ, એટલે લોકો જલદી ફસાયા ! વ્યાસ ભગવાન એક મહાન પુણ્ય પુરુષ, એમનો લખેલો ગ્રંથ માન્યજ હોય, એટલે જલદી પ્રચાર થાય ! પરંતુ વ્યભિચારીઓની એ પ્રપંચ બાજ છે. શ્રીવ્યાસ ભગવાન કદી એવું અપવિત્ર, કુકર્મ ફેલાવનાર, અશ્લીલ પુસ્તક લખેજ નહિ. ‘બ્રહ્મ વૈવર્ત પુરાણ’માં હજારો ગંદી વાતો ભરી છે. પાપી વામપંથીઓએ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના નામે કેવી કુકર્મજનક ફેલાવી તે વાચક સ્વયં જાણી શકશે.

એક વખત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ગોલોકમાં રાસ રમતા હતા:—

“રાધિકાની સાથે સંભોગ કરતાં શ્રીકૃષ્ણ એટલા આનંદમગ્ન હતા, કે તેમને પોતાનું પારકું કંઈ યાદ ન રહ્યું ! બીજી એક ગોપી વિરજા હતી. રાધિકાને પૂછયા વગર શ્રીકૃષ્ણ વિરજાને ઘેર વ્યભિચાર કરવા દોડી ગયા. તેની સાથે ખૂબ વિહાર કર્યો. સંભોગ કરતાં કરતાં વિરજાને મૂર્ચ્છિત કરી દીધી. એટલામાં રાધાને ખબર પડતાં ત્યાં આવી. દામા નામનો રમેવાળ દારપર હતો. રાધાથી એને ઝઘડો થયો. કેલાહલ સાંભળતાં શ્રીકૃષ્ણ ભાગી ગયા. વિરજા ભારે શરમને લીધે કોટી ચોજનની નદી બની ગઈ !

વિરજાને કિનારે ઉભા રહી, શ્રીકૃષ્ણ ખૂબ જોરથી રોવા લાગ્યા, કે ‘તારા વિના હું જીવી શકું ? એટલા માટે નદીની દેવી બનીને તું મારી પાસે આવ !’ વિરજા સ્ત્રી બનીને પાછી આવી ગઈ અને શ્રીકૃષ્ણ એના સાથે ફરીને વિહાર કરવા લાગ્યા. એનાથી ગર્ભ રહ્યો. દિવ્ય સો વર્ષસુધી ગર્ભ ધારણ કર્યા બાદ સાત છોકરા જન્મ્યા !”

આ “બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ”માં કથા છે. ગોલોકમાં આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની લીલા છે.

વાચકગણ ! આવી કથાનો રચનાર કેવો હોવો જોઈએ ? વ્યભિચાર વિના બીજી એક પણ વાત નથી ! જ્યાં જુઓ ત્યાં વ્યભિચારનું જ વર્ણન છે ! શું કૃષ્ણ ભગવાન ગોલોકમાં વ્યભિચારજ કર્યો કરે છે ? દિવ્ય સો વર્ષસુધી ગર્ભ ધારણ કર્યાનું કેવું ગપોડું હાંક્યું છે ! “બાર હાથનું ચીલકું તેર હાથનું બી” જેવું ગપ છે; પરંતુ આવાં ગપોને સત્ય માનનાર બુધરામ ભક્તો હોય તોજ જેમ કરે, તેમ થાય ને ! સાંભળો બીજી કથા.

“વિરજ ગોપીના ધરપર જ્યારે રાધા ગઈ, ત્યારે દામાથી ઝઘડો થયેલો. દામાએ શ્રીરાધાને શાપ દાધો કે ‘તું મૃત્યુલોકમાં જઈને જન્મ લે !’ આથી રાધા ગોકુલમાં વૃષભાન ગોપને ત્યાં જન્મી ! જ્યારે રાધિકા આર વર્ષની થઈ ત્યારે રાયાણ નામના ગોપ સાથે તેનું લગ્ન થઈ ગયું. તે રાયાણ યશોદાનો ભાઈ હતો, એટલે શ્રીકૃષ્ણનો મામે. એક વખત નંદજી બાળક કૃષ્ણને લઈને ગાયો ચરાવવા ગયા. એટલામાં ત્યાં રાધા પહોંચી. નંદે રાધાને કહ્યું કે ‘તારા વિષે મેં ગર્ભથી સાંભળ્યું છે. આ પુત્રને લે અને જઈને તારો મનોરથ પૂર્ણ કર !’ બાળક રાધાની ગોદમાં જતાંજ હસવા લાગ્યો. રાધા બાળક કૃષ્ણને લઈને દૂર ચાલી ગઈ, અને આલિંગન કરવા લાગી. રાધાએ રાસલીલાનું સ્મરણ કર્યું. એટલામાં એક મંડપ દેખાયો ! રાધા ત્યાં ગઈ, ત્યાં સુંદર પુષ્પોની શેયા ઉપર સ્યામસુંદર પડ્યા હતા ! તે જોઈને રાધા કામપીડિત થઈ ગઈ ! શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું “હું તારી ઈચ્છા પૂર્ણ કરીશ !” આ પ્રમાણે બંને વાતો કરતાં હતાં, એવામાં બ્રહ્મા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. રાધા-કૃષ્ણની સ્તુતિ કરીને આગ સળગાવી. બ્રહ્માએ બંનેનાં લગ્ન કરી દીધાં ! હવે બંનેમાં વિહાર થવા લાગ્યો. રાધાએ કૃષ્ણનું ચવાયેલું અને કૃષ્ણે રાધાનું ચવાયેલું પાન ખાધું !”

વાચકો ! આગળની લીલા એવી તો બ્રષ્ટ ચીતરી છે, કે લખતાં પણ શરમ આવે છે.

શું આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો આદર્શ હતો ? શું કૃષ્ણ ભગવાને પોતાની મામી થાય તે રાધિકાથી વ્યભિચાર કર્યો ? ગીતાના જ્ઞાનની અમૃતધારા પાનાર શ્રીકૃષ્ણનું આવું અધમ જીવન કોઈ હિંદુ માનવા તૈયાર છે ? હાય, હાય, હિંદુઓ ! શરમ નથી આવતી ? પાપી વામમાર્ગીઓએ આવી અધમ કથાઓ લખીને લોકોને વ્યભિચાર કરતાં શીખવ્યું કે, શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ પણ વ્યભિચારજ કરતા હતા, તો ભકતો પણ તેમજ કરે. આવા ગોલોકની જુદી કથાઓ રચીને શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના નામને કલકિંત કરીને વામમાર્ગીઓએ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ઉભા કર્યો ! ગોકુળિયા ગુસાંધ ગોલોકની શા માટે પીપુડી ફૂટે છે એ સ્પષ્ટ છે. વળી પોતાને કૃષ્ણસ્વરૂપ માને છે ! ભક્ત સ્ત્રીઓને ગોપીઓ માને છે, એટલે બસ ! વ્યભિચારનું પૂછવુંજ શું ? ચેતો હિંદુઓ ! ચેતો ! !

(તા. ૧૬-૧-૩૦ની “પોલપત્રિકા”માં લેખક:-શ્રી. જીવરામ જોષી.)

૨૧-શ્રીકૃષ્ણ વ્યભિચારી ને દારુડીઆ હતા ?

તા. ૬-૨-૩૦ ની “પોલ પત્રિકા”માં “શુદ્ધ વૈષ્ણવ”ની સહીથી શ્રીકૃષ્ણે શ્લોકમાં અર્જુનને અર્જુની બનાવીને એ અર્જુની સાથે ખૂબ રમણ કર્યાની આખ્યાયિકા પદ્મપુરાણમાં હોવાનું વામ યાને કૌલાચારનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. તેજ કૃષ્ણથી પ્રકૃતિ, વિષ્ણુ, શિવ, બ્રહ્મા, ધર્મ, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, દુર્ગા, સાવિત્રી આદિની ઉત્પત્તિ વૈષ્ણવોનો માલ મશાલો ભરવાના ખમ્મનારૂપી “બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ”માંના બ્રહ્મખંડના બીજા અધ્યાયમાં કોઇકે ધુસાડી દીધાનું બાસે છે, બાકી શ્રીમદ્ભાગવત તથા વિષ્ણુ અને પદ્મ આદિ પુરાણોમાં શ્રીકૃષ્ણને વિષ્ણુના અંશવતાર સ્પષ્ટ રીતે આલેખ્યા છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો સ્વામિનીજી-રાધિકાજીને શ્રીકૃષ્ણ કરતાંએ અધિક માને છે. તે રાધિકાજીના સંબંધમાં પદ્મપુરાણના પાતાલ ખંડના ૮૩ મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથેની દોસ્તીના સંબંધમાં એટલું બધું અશ્લીલ-બીભત્સ વિવેચન છે, કે તે સાર્વજનિક રીતે લખતાં લજ્જા આવે ! રાધિકાજી એક ગોપની સંધવા સ્ત્રી છતાં સદર અધ્યાયના ૨૯ મા શ્લોકમાં દર્શાવ્યા મુજબ “રાધિકાજી સ્નાનાલંકાર કરી રહ્યા પછી યશોદાજીએ મોકલેલ સખીજનો રાધિકાજીની સાસુને સમજાવીને રાંધવાના નિમિત્તે નંદરાયજીના ઘરમાં આવીને સંતુષ્ટ થઇને શ્રીકૃષ્ણને માટે પાક કરીને ભોજન કરાવે છે !” સદર અધ્યાયના ૨૯ મા શ્લોકથી ૭૭ મા શ્લોક સુધી શ્રીકૃષ્ણ અને રાધિકાજી વચ્ચે થયેલી લીલા દર્શાવી છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા જેવા ગીતાજીના ઉપદેષ્ટાને પદ્મપુરાણ-બ્રહ્મવૈવર્તક પુરાણ, વિષ્ણુ પુરાણ, ભાગવત આદિમાં વ્યભિચારી અને દારુડીઆ ચીતર્યા છે એ શ્રીવ્યાસ ભગવાનનું કામ નથી; પરંતુ કોઈ વામાચારી કે કૌલાચારી યાને પુષ્ટિમાર્ગીઓએ વ્યભિચારલીલાને પોષવા માટે એવી આખ્યાયિકાઓ ધુસાડી કેમ દીધી ન હોય ? સદર અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણને ગાયો લઇને વનમાં જતા જોઇને પુષ્ટિમાર્ગીઓની સ્વામિનીજી રાધિકાજી પોતાના સાસુસસરા વગેરે આપ્ત ગુરુજનની વંચના કરીને વનમાંથી પુષ્પો લાવવાને નિમિત્તે વનમાં જઇ પોતાના પ્યારા કૃષ્ણ સાથે લંપટાઈથી વ્યભિચાર કર્યાની લકીકત છે, અને વળી લખે છે કે “દિવ્ય આસનમાં બિરાજીને શ્રીકૃષ્ણ અને રાધિકાજી બંને મધુપાન કરતા હતા-એ મધુપાનની નિશાથી બેહાલ થઈ જવાથી એક બીજાના હાથ પકડીને પરાધીન દશામાં (કામચાળ-વશં ગતૌ) રમણ કરવાની ઇચ્છાથી વનના કુંજમાં પ્રવેશ કર્યો” અને બંનેએ લંપટતાથી મસ્ત બનીને રમણ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

વાંચવાની ખાસ ધરજા હોય તેમને માટે ઉપરનો અધ્યાય ખતાવ્યો છે, તે જોઇ ખાતરી કરવી. તેજ કૃષ્ણના પુત્ર સાંખને ખહુ રૂપાળો દેખીને શ્રીકૃષ્ણની રાણીઓ મધુપાનથી મસ્ત બનીને તેના ઉપર મોહિત થઈ વ્યભિચારની દૃષ્ટિએ જોવા લાગી. તે નારદજીએ શ્રીકૃષ્ણને પ્રત્યક્ષ ખતાવ્યાથી એ સાંખ તથા તેની અપર માતાઓ-શ્રીકૃષ્ણની રાણીઓ-ને શ્રીકૃષ્ણે શાપ દીધાનું પણ એ પુરાણમાં છે. વળી પુષ્ટિમાર્ગી વૈષ્ણવો એમ માને છે કે:-“રમણ કરવા લાયક ઇંદાવનમાં શિયાળ થવું એ કષ્ટ છે, પણ જ્યાં વિષયભોગ નથી એવા મોક્ષને શ્રેષ્ઠ માનવો એ પાપ છે !”

(તા. ૨૦-૨-૧૯૩૦ ની “પોલ પત્રિકા”માં લેખક:- વૈષ્ણવ)

૨૨-અશોક કા જીવન કૈસે પલટા ?

(૧)

“મંત્રી!”

“આદેશ કીજિયે, મહારાજ !”

“તુમ શાસ્ત્ર પર વિશ્વાસ કરતે હો?”

“વિશ્વાસ કરતા હું, મહારાજ !”

“શાસ્ત્ર મેં નરકભોગ કા ઉલ્લેખ હૈ, જનતે હો?”

“જનતા હું, મહારાજ !”

“પરંતુ વહ નરકભોગ સચમુચ હી હોતા હૈ યા નહીં, યહ કોઇ નહીં કહ સકતા. મૈં ઇસી લોક મેં દોષિયોં કો નરક-ભોગ કરાઉંગા, શાસ્ત્ર કે અનુસાર દંડ હુંગા. તુમ નરક નિર્મિત કરો. નરક મેં જૈસે જૈસે દંડોં કા પ્રબંધ હૈ, મેરે ઇસ નરક મેં સખ વૈસે હી રહેંગે. વૈસા હી નીલશિખામય અગ્નિકુંડ, વૈસે હી લૌહ-દંડા-યુક્ત તીવ્ર-વિષધર વૃશ્ચિક, વૈસે હી લૌહ-પુરુષ ઔર લૌહ સ્ત્રિયાં-સખ કુછ રહેંગે. મૈં ઇસી લોક મેં મનુષ્યોં કો નરકભોગ કરાઉંગા. અપરાધિયોં કો ખંદી કરને યા ઉન્હેં સાધારણ દંડ દેને સે અખ મુઝે સંતોષ નહીં હોના.”

આદેશ સુન કર મંત્રી ચૌક ગયા; પર બાવ છિપા કર ઉસને ઉત્તર દિયા “મહારાજ ! એસા હી હોગા.”

“કેવલ એસા હોને સે નહીં ચલેગા. નરક કા બાહરી ભાગ એસા સુનિર્મિત ઔર મનોહર હોના ચાહિયે કિ ઇસ સંસાર મેં ઉસકી તુલના ન હો સકે. બાહર સે ઉસે જો કોઇ દેખે વહી ઉસકે બીતર પ્રવેશ કરના ચાહે. તુમ શીઘ્ર ઇસકા પ્રબંધ કરો, મૈં રાજ્યકોષ ખોલે દેતા હું.”

(२)

सम्राट अशोक के आदेश से पाटलिपुत्र नगर में विचित्र नरक निर्मित हुआ। क्या ही सुंदर प्रासाद था ! वह छतना मनोहर था कि उसने राजप्रासाद को भी मलिन कर दिया।

नरक के भीतर पहले ही तरल-अग्निमय वैतरणी थी। इसके बाद उसकी बिन्न बिन्न कोठरियों में नाना प्रकार की यंत्रणाओं का आयोजन था। मनुष्य की कल्पना में यंत्रणा-भोग कराने के जितने चित्र कल्पित हो सकते हैं, उनमें से वहाँ एक भी आधी न था। जहाँ-तहाँ अंगिरिक नरक का अध्यक्ष बनाया गया।

जिन जिन अपराधियों को दंडादेश मिला वे इस नरक में शास्त्रानुसार विचित्र यंत्रणा-भोग करने लगे। कोछ उभलते हुआ में गिर कर छटपटाते हुआ भरे, कोछ नीलशिखावादी आग में जल कर भरे, कोछ हाथ-पैर अंधी हुई अवस्था में लोहे के डंभवाले गिन्तुओं के दंशन से चीख मारने लगे। निष्ठुर अंगिरिक लोहे का डंडा हाथ में ले कर भगध की प्रणियों को नरक-भोग कराने लगा। राज्य में लाडाकार होने लगा।

राज्य अशोक वह सिद्धाद और लाडाकर सुन कर आनंदित होने लगे। प्रतिदिन एक न एक नये दंग की नरक-यातना की इजाजत और सृष्टि होने लगी।

पहले अपराधी नरक में जाने लगे, उसके बाद जिन पर अपराध का संदेह होता था वे जाने लगे। पीछे से दोषी निर्दोषी में भेद न रहा। अंगिरिक उस नरक के आसपास जिसको पाता उसीको नरक-भोग कराता।

नरक की अट्टालिका मनोहर थी—राजभवन से भी मनोरम; भगध में वैसी छमास दूसरी न थी। उसका शिल्प-आचार्य देवने के लिये अहुतसे परदेशी उसके पास आ जाते थे, परंतु जो कोछ निकट आता था उसीका लाज्य फूट जाता था—उसीको नरक में प्रवेश करना पड़ता था और नरकभोग करना पड़ता था। एक बार उसमें प्रवेश करने से प्राणों से हाथ घेना पड़ता था।

(३)

एक दिन एक बिक्षु नरक के निकट हो कर जा रहा था। बिक्षु का भस्तक मुंडित था, वह कषाय वस्त्र पहने हुआ था, और उसके हाथ में बिक्षुपात्र था।

सामने विचित्र अट्टालिका थी निर्मोण-दक्षता का अपूर्व निदर्शन। बिक्षु के मुख में शांति विराजमान थी—उसकी दृष्टि मैत्री तथा करुणा से लरी हुई थी। जहाँ के हित के लिये उसके शांतिजन्य नयनों से करुणा की न्योति निभर रही थी।

રક્તચક્ષુ ચંડગિરિક ને ઉન્હેં દૂર સે દેખા ઔર લલકાર કર કહા “ખડા રહો.” નિકટ આ કર ઉસ સૌમ્ય-મૂર્તિ સંન્યાસી કી બાહેં પકડ લીં.

સંન્યાસી વૈસા હી શાંત થા, ઉસી કરુણામય દ્રષ્ટિ સે ઉસ ચમદૂત કી ઔર દેખ કર કહને લગા “કલ્યાણ હો, કહાં જાના હોગા, ખેટા?”

ચંડગિરિક—નરક મેં. તુમને નરક કી રાહ લી હૈ.

ભિક્ષુ—ચલ તો રાજભવન હૈ. ક્યા ચહી નરક હૈ ?

ચંડ—હાં, ચહી નરક હૈ. બીતર ચલો, દેખોગે. ઇસ રાસ્તે મેં આને સે સખકો નરકભોગ કરના પડતા હૈ. મહારાજ કા ચલ આદેશ હૈ.

ભિક્ષુ—કલ્યાણ હો. ચલો ચલોં.

ચંડગિરિક ને ભિક્ષુ કો નરક મેં લા કર તમ-તેલ કી કડાહી મેં છોડા. ભિક્ષુ ઉસ કડાહી મેં ઐઠ કર ધીરે ધીરે ગાને લગા—
“ધર્મ શરણં ગચ્છામિ, સંગ શરણં ગચ્છામિ, બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ”

ચમદૂતોં ને ઉનકો વહાં સે ઉઠા કર નીલશિખા અગ્નિ મેં ફેંકા.

ભિક્ષુ કે શીતલ સ્પર્શ સે આગ ખૂઝ ગઇ. બહુત દિનોં સે લહરાતી હુઇ જવાલા શીતલ હો ગઇ—માનો નરક શક્તિહીન હો ગયા.

ભય તથા વિરમય સે વિલ્વલ હો કર ચંડગિરિક અશોક કે પાસ દોડા ઔર હાંફતા હુઆ નિવેદન કિયા “મહારાજ ! એક ભિક્ષુ કો મેં નરકભોગ કરાતા થા, પરંતુ ઉસને નરકભોગ તો કિયા હી નહીં, બલ્કિ નરક કા નાશ કર ડાલા.”

અશોક—કૈસે નષ્ટ કિયા ?

ચંડ—ઉસે ઉખલતે હુએ તેલ મેં ફેંકા થા, પર વલ ઉસ બીતર ઐઠ કર કુછ ગાને લગા, ઇસસે તેલ ઠંડા હો ગયા. પીછે સે ઉસે આગ મેં ડાલા, આગ બી ઠંડી હો ગઇ. ઉસ કમબખ્ત ને નરક કો એકદમ શાંત કર દિયા. નરક મેં અજ જવાલા નહીં.

અશોક—સચ ?

ચંડ—હાં મહારાજ ! હીક ખતાતા હં.

અશોક—ચલ, મેં તેરે સાથ ચલ કર દેખતા હં.

અશોક ચંડગિરિક કો સાથ લિયે નરક મેં પહુંચે.

ભિક્ષુ ને ઉન્હેં દેખ કર કહાં—સખકો ભલા હો—જગત્ કા મંગલ હો.

અશોક—તુમ કૌન હો ?

ભિક્ષુ—મેં ભિક્ષુ હં.

અશોક—તુમને મેરે નરક કી આગ ખુઝા દી હૈ ?

ભિક્ષુ—આગ ખુઝાને કી શક્તિ મુઝમેં કહાં હૈ, મહારાજ !

जिन्होंने सभ जवों के दुःख की ज्वाला निवारण की है, उन्हीं जगवान तथागत (बुद्ध) ने ही तुम्हारे नरक की ज्वाला भी बुझा दी है। मंगल हो, महाराज !

अशोक—मंगल कौन खादता है, बिक्षु ! मैं आनंद खादता हूँ। मनुष्यों को नरकयातना दे कर मैं जडा आनंद पाता था। तुमने इस आनंद में पाधा क्यों दी ?

बिक्षु—महाराज ! जव के प्रति करुणा करो। इससे तुमको सौगुना आनंद मिलेगा। जगवान तथागत जव के प्रति मैत्री तथा करुणा का संदेश लाये थे।

बिक्षु का मुष्मंडल जडा ही शांत, जडा ही करुणामंडित था। उसके नेत्रों से करुणा की धारा जल रही थी। बिक्षु की जाते सुन कर अशोक कुछ सोचने लगे, उनके हृदय में मानो तूफान आ गया, पाप की सभ कल्पनाओं में मानो उलट-पलट हो गया। अशोक जेक जार यंडगिरिक के मुष्म की ओर और और फिर बिक्षु के मुष्म की ओर ताकने लगे। उन्हींने सोचा कि “बिक्षु का मुष्म कैसा शांत, कैसा भमतापूर्ण है ! वल यदि मनुष्य हो तो यंडगिरिक पशु से भी अधम है। लाय ! बिसा से-परपीडन की छम्छा से-मनुष्य का कैसा अधःपतन हो जाता है ! मैं भी उसीके सदृश अधम हो गया हूँ।”

अपने कार्यों के लिये अशोक को अनुताप हुआ। अपनेको धिक्कारते हुआ यंडगिरिक की ओर ताक कर जेले—“अज मैं नरक नहीं खादता। मैं जगत में दुःख लाया था, जव को सता कर आनंद पाता था—अज इस अंक का शेष हुआ। यदि मुजसे हो सकेगा तो मैं जवों का क्लेश हर कर अपने पापों का प्रायश्चित्त करूँगा। तू पाटलिपुत्र छोड कर जाग।

(४)

अशोक ने कला “ बिक्षु ! जव के प्रति मैत्री-करुणा मुजमें नहीं है। मैं उनको सता कर आनंद पाता था। क्या तुम जता सकते हो जैसा क्यों हुआ था ?”

बिक्षु जेला “ महाराज ! आपने कभी जवों को अपने सदृश नहीं माना था। तुम्हारे ही सदृश उनके भी सुष्म-दुःख है, तुमने इसका कभी अनुभव नहीं किया था। इसी लिये जवों को क्लेश दे कर, उनकी हत्या कर, तुम्हारी जेक निकृष्ट प्रवृत्ति यरितार्थ होती थी। वल जेक उत्तेजनामात्र था, आनंद नहीं। अज जव के प्रति मैत्री और करुणा दिजाओ, आनंद मिलेगा—जगत सुष्मभय मादूम होगा। सभ कोड तुम्हारे अपने हो जायँगे।

अशोक—कैसे मेरे प्राणों में मैत्री तथा करुणा आयगी बिक्षु ?

ભિક્ષુ—“સભોં કે તુમ અપને સમાન સમજો. અનુભવ કરો કિ સખ જીવોં મેં સુખ-દુઃખ હૈં. તબી સભોં કે સુખી કરને કી આકાંક્ષા હોગી-તબી તુમહારે હૃદય મેં મૈત્રીકરુણા ઉન્નવલ હો જાયગી. મહારાજ ! તુમને યંત્રણા કા નરક બનાયા થા, અખ શાંતિ કા સ્વર્ગ પ્રતિષ્ઠિત કીજિયે. તથાગત આપ પર કૃપા કરે.” યહ કહતે હુએ વહ ભિક્ષુ ચલા ગયા.

(૫)

અશોક કે હૃદય મેં તુફાન ઉઠા થા, અખ બિજલી ચમકી. અશોક ને દેખા કિ ઉન્હોંને કિસી જીવ કે અપને સદશ નહીં સમજા હૈં ? કિસીકે પ્રાણોં મેં સુખ-દુઃખ કા બોધ હૈ, યહ ઉતકે મન મેં કબી નહીં આયા થા—ઉન્હોંને સખકો દુઃખ હી દિયા થા, કબી કિસીકે સુખી કરને કી ચેષ્ટા નહીં કી થી.

સામને કે નરક કી આગ તખ તક જલ હી રહી થી. અશોક ને ઉસમેં હાથ ડાલા—હાથ જલા, ઉન્હોંને હાથ ખીંચ લિયા. ઉન્હેં યાદ આ પડા કિ-મૈંને બી કિતનોં હી કે ઇસી આગ સે જલાયા હૈ ! વે થરથરા ઉઠે. ઉન્હોંને ફિર ગરમ તેલ મેં ઉંગલી ડાલી—ઉંગલી બી જલી. વેદના સે અસ્થિર હો કર કહને લગે:—“હાય ! મૈંને અપને હી સદશ અસંખ્ય મનુષ્યોં કે ઇતની યાતના દી હૈ.”

અખ કી બાર અશોક ને અપને કષ્ટ કે દ્વારા દુસરોં કે કષ્ટ કા અનુભવ કિયા. જીવ કે પ્રતિ મૈત્રી આઈ—મન મેં કરુણા કા સંચાર હુઆ. કૈસે જગત કા દુઃખ દૂર કરેગે, અશોક યહી સોચને લગે. અપને કૃત્ય કે પ્રાયશ્ચિત્ત કે ત્રિયે ઉતકા ચિત્ત વ્યાકુલ હો ગયા.

(૬)

સ્નિગ્ધ પ્રભાત કી શીતલ વાયુ ધીરે ધીરે બહ રહી થી. ઉપવન કે ફૂલોં સે મધુર સુવાસ છૂટ રહી થી, ઉપવનોં મેં કલકંઠ વિહંગમ મધુર સ્વર સે ગા રહે થે. જગત શાંત, રમણીક, કરુણાપૂર્ણ થા.

એસે સમય મેં પાટલિપુત્ર કે રાજપ્રાસાદ કે નિકટ કે રાસ્તે પર એક સાત બરસ કા અવરથા કા બાલક ભિક્ષુ, કષાય-વસ્ત્ર પહેને હુએ, હાથ મેં ભિક્ષાપાત્ર લે કર, ગાતે-ગાતે જા રહા થા—

“અપ્પમાદો અમતંપદ, પમાદો મચ્છુનો પદં,

અપ્પમત્તા ન મીયંતિ, યે પમત્તા યથા મતા.”*

નૃપતિ અશોક ઝરોબે કી રાહ રાજપથ કી ઓર દષ્ટિ રખ કર ખડે થે. બાલક ભિક્ષુ કે મધુર કંઠ કી યહ મધુર વાણી સુન

* યહ પાલી-ભાષા મેં લિખિત “અપ્પમ પદ” કા એક શ્લોક હૈ. ઇસકા અર્થ હૈ—અપ્રમાદ હૈ અમૃત કા પથ, પ્રમાદ હૈ મૃત્યુ કા પથ. જો અપ્રમત્ત હૈં વે નહીં મરતે. જો પ્રમત્ત હૈં વે માનો મરે હુએ હૈં. પ્રમત્ત—હિતાહિતજ્ઞાનશૂન્ય.

કર ઉનકા ચિત્ત અમૃત કા પથ પ્રાપ્ત કરને કે લિયે વ્યાકુલ હુઆ.

દેશ તથા કાલ કા કુછ પ્રભાવ અવશ્ય હૈ. વહ મધુર પ્રભાત-સમય, બિહુ બાલક કી વહ શાંત મધુર મૂર્તિ ઔર ઉસકા વહ કરુણામિશ્રિત કંઠસ્વર-ધન સમો ને મિલ કર અશોક કો એક-બારગી પિધલા ડાલા.

અશોક ને પ્રહરી કો આદેશ કિયા “રાજપથ મેં જો સિર-મુડા બાલક બિહુ જા રહા હૈ ઉસે મેરે પાસ લે આ.”

પ્રહરી બાલક કો લે આયા. “જગત્ કા કલ્યાણ હો” યહ કહ કર બિહુબાલક સત્રાટ કે સામને ખડા હુઆ.

અશોક ને કહા “બિહુ ! રાજપથ મેં તુમ જો કુછ ગા રહે થે, ફિર ગાઓ.”

બાલક ઉસી પ્રકાર અવૃત્તિ કર ગયા:-

“અપ્પમાદો અમત્તપદં, પમાદો મચ્ચુનો પદં,
અપ્પમત્તા ન મીયંતિ, યે પમત્તા યથામતા.”

અશોક--બિહુ ! તુમ, કહ સકતે હો, ઈસ અમૃત કે પથ પર કેસે જાતે હૈં ?

બાલક--જીવ કે પ્રતિ મૈત્રી તથા કરુણા કર કે--જગત્ કે કલ્યાણ કા ઉપાય કર કે. મહારાજ ! મેં બાલક હૂં, આપકો કયા બતા સકતા હૂં ? સ્થવિર ઉપગુપ્ત કો બુલા કર આપ ઉનસે પૂછિયે, વે અમૃત કા પથ બતા દેગે.

અશોક--ઉપગુપ્ત કહાં હૈં ?

બાલક--વે મથુરા મેં રહતે હૈ.

બિહુબાલક બિદા હો ગયા.

(૭)

ઉસી દિન અશોક ને સ્થવિર ઉપગુપ્ત કો મથુરા સે લાને કે લિયે વિનયપૂર્ણ પત્ર કે સાથ વિશ્વસ્ત કર્મચારિયોં કો બેળ.

ઉપગુપ્ત આયે. ઉનકી શાન્ત તથા પવિત્ર મૂર્તિ દેખ કર અશોક કે મન મેં ઐસે ભાવ કા ઉદય હુઆ કિ “મૈને નરક કા નિર્માણ કિયા થા, પર તથાગત કે ઉપદેશોં સે સ્વર્ગ ગઠિત હુઆ હૈ. યે સ્થવિરગણ ઉસ સ્વર્ગ કે દેવતા હૈં.”

અશોક ને ઉપગુપ્ત કે પૈરોં પર પડ કર કહા “મુઝે અમૃત કા પથ દિખા દીજીએ. મૈને માનવજાતિ કો કલેશ દેને કે લિયે નરક બનાયા થા--આદેશ કીજીએ, મેરે ઉસ પાપ કા કયા પ્રાયશ્ચિત્ત હૈં ?

ઉપગુપ્ત બોલે “મહારાજ ! જીવ કે પ્રતિ મૈત્રી તથા કરુણા હી અમૃત કા પથ હૈ. યહી મનુષ્ય કો મંગલ દેતા હૈ. ઈસ મૈત્રી તથા કરુણા કે વિસ્તાર સે આપકે સજ પાપોં કા પ્રાયશ્ચિત્ત હોગા. કહિએ--

ધર્મ શરણં ગચ્છામિ, સંગં શરણં ગચ્છામિ, બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ।

સખ પ્રાણિયોં કેા નિરુદ્ધેા ઓર સુખી કીજીએ. તથાગત કે ઉપદેશોં કેા પ્રચાર કીજીએ. ઇસસે આપ અમર હોા જીયંગે—આપકે સખ કલંક મિટ જીયંગે. ઉપગુપ્ત કી દીક્ષા સે અશોક કેા નવજીવન-લાભ હુઆ.

વડ દિન ઇતિહાસ કેા એક સ્મરણીય દિન થા. ઉસ દિન સમ્રાટ અશોક કે હૃદય સે જો કરુણા-મૈત્રી કી ધારા પ્રવાહિત હુઈ થી ઉસને બહુત દિનોં તક ભારત મેં વ્યાપ્ત હોા જીવ કેા દુઃખ દૂર કર અશોક કેા અમરત્વ પ્રદાન કિયા.

(હિંદી માસિક “સરસ્વતી”ના એક અંકમાંના શ્રી. નલિનીમોહન સાન્યાલ ભાષા-તત્ત્વ-રત્ન, એમ. એ. નો અનુવાદ.)

૨૩—“બીક છેજ નહિ.”

નાનો સરખો એક છોકરો હતો. બહુ નાનો. છેક દીંગલા જેટલો નહિ, તોપણ ચારજ વરસનો.

એક નાના સરખા ગામડામાં રહે. એને ઘેર ચાર ભેંસ. એટલે એ તો સવારસાંજ દૂધ, છાશ ને દહીં ખાય-પીએ ને મજા કરે. સવારે રમે, સાંજે રમે, બપોરે પણ રમે. એક ઘડી પણ ધરમાં બેસેજ નહિ.

એ નાનો હતો ત્યારે એના બાપ મરી ગયેલા. બહુ નાનો હતો. એના બાપા મરી ગયા ત્યારે તો એને લસતું આવતું હતું. એને નહિ ભાઈ કે નહિ બહેન. એટલે એકલો એની બા સાથે રહે.

એની ફાઇએ એનું નામ બલાદૂર પાડેલું.

ને બલાદૂરભાઈ હતા પણ બલાદૂરજ હો ! એ નાનો હતો ત્યારે એની બાએ વિચાર કર્યો કે, બધાં છોકરાં બીકણ બહુ હોય છે. જો હું બલાદૂરને બીક એ શબ્દજ ન સંભળાવું તો એ એવો બીકણ ન બને. આમ વિચારીને બાએ એને ‘બીક’ શબ્દજ સંભળાવ્યો નહિ.

એટલે બલાદૂરભાઈ તો અંધારામાં ગમે ત્યારે જાય. રાત પડી હોય તોપણ અંધારામાં રમ્યા કરે. બીક શું તે તો એને ખબરજ નહિ. એટલે બલાદૂરભાઈ તો એટલા બલાદૂર થયા કે જ્યાં જતાં એની બાને બીક લાગે ત્યાં આગળ બલાદૂરભાઈ તો રમતા રમતા ચાલ્યા જાય !

એમ કરતાં બલાદૂર તો મોટો થયો. સાત વરસનો થયો તોયે બીક શું તે ન જાણે.

એક દિવસ બહાદુર રાતના રમતો હતો. નવ વાગ્યા હતા એટલે અંધારું ખૂબ હતું. એની બા જાણે કે એના દોસ્તદારને ત્યાં હશે; પણ બહાદુરભાઈ એકલા તો રમ્યાંજ કરે. કૂવાની પાસે ઠંડકમાં રમવાની એને બહુ મઝા પડી હતી.

એટલામાં બહાદુરભાઈનાં પાડોશી ખેતરથી આવ્યાં. તેણે બહાદુરને કૂવા પાસે બેઠેલો જોયો એટલે પૂછ્યું “કેમ બહાદુર! હજીસુધી ઘેર કેમ નથી ગયો? રમ્યાંજ કરવું છે? જા, નહિ તો તારી બા ફિકર કરશે. આટલા અંધારામાં બેસી રહેતાં તને ખીક પણ નથી લાગતી?”

બહાદુરભાઈ તો ઘેર ગયા; પણ એને વિચાર થયા કરે કે ‘ખીક’ એટલે શું? રાતના બહાદુર તો જમીને સૂતો. પછી એની બાને ધીમેથી પૂછ્યું “બા! ખીક એટલે શું?”

બહાદુરભાઈની બા તો ચમકી. એ વિચારમાં પડી કે બહાદુરને એ શબ્દ કહ્યો કેણે? પણ પછી તેણે ધીમેથી કહ્યું “કંઈ નહિ હોં! એ તો એક નાનું સરખું જનાવર હોય છે. તું સ્મરે જા.” બહાદુર તો રાજ થતો થતો ઉઘી ગયો.

બહાદુરભાઈ તો મોટા માણસ થયા; પણ ખીક શું તે તો જાણેજ નહિ. બહાદુરભાઈ ખરા બહાદુર થયા.

(“બાલમિત્ર”માં લખનાર:-શ્રી. વૈકુંઠ શાહ)

૨૪-ચાંદો અને વાઠક

બા! આપણા ઘરની સામે જ્યારે પેલો રૂપાળો ચાંદો ઉગે છે અને તે લાવી દેવાનું હું તને કહું છું ત્યારે તું કહે છે “મારાથી એ તને ન લાવી દેવાય. એ તો બહુ દૂર છે, મારાથી ત્યાં ન જવાય.”

પણ તું જોતી નથી બા! કે આપણા ઘરથી એ થોડોજ આઘો છે. જો તું મને જવા દે તો હમણાં હું એને પકડી લાવું; પણ તું મને જવા દેતી નથી.

પણ એટલામાં તો એ જાણી જાય છે કે, હું એને પકડી લેવાનો છું એટલે વહેલો વહેલો એ ઉંચે ચઢી જાય છે અને વાડીના આંખાની ઘટામાં આવીને સંતાઈ જાય છે. તે હું તને બતાડું છું અને માથુને આંખાની ઘટામાંથી પકડી લાવી મને દેવાનું તેને કહું છું; ત્યારે તું કહે છે કે “તું તો ગાંડો છે. માથુથી એ ન ઝલાય. એ તો ઘણા વેગળો છે.”

પણ તું ખોટું કહે છે બા! માથુને જો તું સીડી પકડવાનું કહે તો હું આંખે ચઢી જાઉં અને ડાળ ઉપરથી એને પકડી લઉં;

પણ તું ના પાડે છે !

પણ એ વાત એ જાણી જાય છે અને ડાળેથી ખસી જઈ અગાસી ઉપર ઉંચે આવીને ઉભો રહે છે.

તે હું તને બતાડું છું ત્યારે તું કહે છે “મારાથી એ તને ન લાવી દેવાય. એ તો વાદળમાં બહુ ઉંચે લટકે છે.”

પણ તું જોતી નથી બા ! કે અગાસીથી એ થોડોજ ઉંચો છે. જો તું અગાસીમાં ઉભી રહે અને તારી ખાંધે ઉભો રાખી મને ઉંચો કરે તો હું એને પકડી લઉં; પણ તેમ કરવાની તું ના પાડે છે !

પણ અગાસીમાંથી હું એને પકડી લેવાનો છું એ વાત એ જાણી જાય છે અને અગાસીએથી ખસી જઈ પાછો સંતાઈ જાય છે.

એ ક્યાં ગયો એ જોવા હું પાછલી બારીએ જઈ છું, ત્યારે એ પેલા તળાવમાં નાહવા ઉતરેલો હોય છે.

તને હું તે બતાડું છું અને કહું છું “ચાલો બા ! તળાવે જઈ હોડીમાં બેસી આપણે એને પકડી લઈએ.”

ત્યારે તું કહે છે “અરે ગાંડા ! એ ચાંદો નથી, પડછાયો છે. આપણાથી એ ન ઝલાય.”

પણ તું જોતી નથી બા ! કે પાણી ઉપર એ કેવો થોભી રહ્યો છે !

જૂઠું જૂઠું કહીને તું મને પટાવી રહી છે એ હું સમજું છું; પણ હમણાં હું બહુ નાનો છું એટલે મારાથી એ નહિ પકડાય; પણ જ્યારે તારા જેવડો હું મોટો થઈશને બા ! ત્યારે ચાંદાને અગાસી ઉપરથી કે આંબાની ઘટામાંથી અગર તો જ્યારે એ છાનો-માનો તળાવમાં નાહવા ઉતરશે ત્યારે એને પકડી લઈશ. અને મારી પેટીમાં પૂરી રાખીશ; કહે, ત્યારે તું મને શું કરીશ બા ? પણ સવારમાં એ ક્યાં જતો હશે બા ? તું કહે છે “એ તો તળાવમાં ડૂબી જાય છે.” પણ તું બેટું કહે છે બા ! જો એ ડૂબી જતો હોય તો પાછો રાતે આપણા ઘરની સામે ક્યાંથી આવે ?

વળી કેટલા બધા દિવસ સુધી તો એ દેખાતોજ નથી. કોઈક ઠેકાણે સંતાઈ રહે છે.

શુ એ જાણી જતો હશે બા ! કે હું એને પકડી લેવાનો છું ?

(“બાલમિત્ર”માં લખનાર:-શ્રી. ભાષલાલ વ. બક્ષી)

૨૫-જનોઈ ધારણ કરવું તે શું ધતિંગ છે?

સેંટ જેવીઅર કૉલેજમાં બણતા મારા એક નવજીવાન મિત્રે મને કહ્યું “હું આર્યસમાજનો સલાસદ થવા તૈયાર છું; પણ માફ કરજો, હું તમારા આ જનોઈ ને ચોટલીના ધતિંગમાં માનતો નથી. એટલે હું તે કેમ રાખું?”

તેની વાત સાંભળી હું હસી પડ્યો. મેં કહ્યું કે, કંઈ ફિકર નહિ. તમને સલાસદ કયાં પછી જનોઈ ને ચોટલીનું રહસ્ય સમજાવીશ.

યુવક—‘તમે કે બીજા કેઈ મને હવે આ તરફ વાળી શકે એ હું સંભવિત માનતો નથી. હું તો જવાહિરલાલ નહેરૂનો અનુયાયી થયો છું. કાન્તિવાદી બન્યો છું. જનોઈ વગેરે મને તો ધતિંગ લાગે છે.’

મારા મિત્રના હાથમાં નવું જાપું હતું. તે તેના હાથમાંથી લઈ મેં કહ્યું: ‘લાવો જોઈએ, તમારા ગુરુના શા સમાચાર છે!’ પેપર પર નજર ફેરવી તેને સંબોધી મેં કહ્યું: ‘શું અજમેરનું જવાહિરલાલનું લાપણ વાંચ્યું છે?’

‘હા, હા, પથારીમાંથી ઉઠતાં જાપું વાંચ્યું છું ને અવનવા સમાચારો જોઉં છું’ તેણે કહ્યું. મેં કહ્યું ‘ત્યારે કહો કે અજમેરમાં તેમણે શું કહેલું?’

યુવક—‘એમાં શું? તેમણે કહ્યું હતું કે રાષ્ટ્રનો ઝુંડો અમારાં લોહી કરતાં કિંમતી છે. આ ઝુંડાની રક્ષા અર્થે અમારે લાખો પ્રાણ પાથરવા પડે તો હરકત નથી; પણ અમારો ઝુંડો તો સદા ફરકતો જ રહેવો જોઈએ. માણસના પ્રાણોની કિંમત આ ઝુંડા આગળ કંઈ નથી.’

મેં મસ્કરી કરતાં કહ્યું: ‘કેમ લાઈ! આ સિદ્ધાંતને માનો છો?’

યુવક—‘અરે હા, માનું છું. તમે કહો તો હમણાં જ મારું શિર આ ઝુંડાની રક્ષા અર્થે આપી દઉં.’

મેં કહ્યું: ‘તમે પણ જૂના વિચારના જ નીકળ્યા.’

યુવક—કેમ?

મેં કહ્યું: ‘કપડાના વાવટા માટે મરવું એ ધતિંગ નથી શું? વાવટાની લાકડીપર કે તેના પરના રેંટીઆના ચિહ્ન માટે મરી જવું એ તો આખો વહેમ છે. ચોટલી ને જનોઈનું ધતિંગ તમે છોડી દીધું તો આ નવું ધતિંગ કયાંથી આવી એકા? લાઈ! તમારે આવી ઢંગધડા વગરની વાતોમાં નહિ માનવું જોઈએ.’

યુવક—‘પંડિતજી! તમે તો મસ્કરી કરો છો. શું તમે એ નથી જાણતા કે એમાં અમે અમારું રાષ્ટ્રીય ગૌરવ બચું છો? એ

રાષ્ટ્રીય ચિહ્ન જોઈ અમારામાં દેશાભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે. અમે એના કપડા કે લાકડાપર નથી મરતા; પરંતુ તે બાવ માટે મરી શીટીએ છીએ.’

મેં કહ્યું—‘જીવાન મિત્ર ! જનોઈ અને ચોટલીનો પુરાણો ઇતિહાસ જૂલી ગયા છે? મુસ્લીમ આદેશાહો હિંદુઓને હરાવવા જનોઈ અને ચોટલીના ઢગલા કરતા તે કાળ શું જૂલી ગયા છે? મુસ્લીમ ઐતિહાસિકોએ એનું રસમય વર્ણન નથી કર્યું? રાજપૂત ચોદાઓ શિખા અને સૂત્રની રક્ષા માટે ઐનિકોને રણગણમાં શર નહોતા ચઢાવતા? જે બાવ તમે આજે જુડામાં નાખ્યો છે તેજ બાવ શિખા ને સૂત્રમાં હતો.’

વાત ચાલતી હતી તેમ તેમ મારા મિત્ર વિચારમાં પડતા ગયા.

મેં આગળ ચલાવ્યું: (હસતાં હસતાં) ‘જનોઈ અને ચોટલી માટે લાખો માણસોએ કેસરિયાં કરેલાં તે દાખલા તમે શું જૂલી ગયા? તે વેળા જનોઈ અને ચોટલી હિંદુસમાજનાં જાતીય ચિહ્નો હતાં. આજે જવાહિરલાલ નેહરૂ રાષ્ટ્રીય જુડાના રક્ષણ માટે જોટલી ચીવટ ને કાળજી ખતાવે છે, તેટલીજ હિંદુઓ, તે જાતીય ચિહ્નોની રાખવા તત્પર હતા. મારા ક્રાન્તિકારક નવયુવક મિત્ર ! તમે બંને જનોઈ અને ચોટલીની હાંસી કરી ખીળી નવાં ચિહ્નો ઉપજાવતા; પણ જે ઇતિહાસ તથા જે માન આજ સુધી જનોઈ અને ચોટલીમાં રહેલ છે, તે તમારાં નવીન ચિહ્નોમાં નથી.’

યુવક—‘પંડિતજી ! હું તો જનોઈ અને ચોટલીને ફક્ત ધાર્મિક જ ચિહ્ન સમજી હતી કાઢતો હતો. મેં એનું ઐતિહાસિક કે રાષ્ટ્રીય દષ્ટિબિંદુથી રહસ્ય જોએલું નહિ.’

મેં કહ્યું—‘હશે બાઈ ! જેમ સ્કાઉટ એજ ધારણ કરવાથી તમારી પ્રતિજ્ઞાઓનું તમે સ્મરણ કરો છો, જેમ ડૉ. હાર્ડીંગર પોતાના સ્વયંસેવકો માટે એક લાલ દોરાની વ્યવસ્થામાં છે, તેમ અમારા પૂર્વજ આચાર્યોએ પણ આ દોરાધાગાની યોજના કરેલી. હું એમ નથી કહેતો કે, જનોઈને ધારણ ન કરનારા નરકે જશે. તમે જેમ નવાં ચિહ્નોના ઉપાસક છો, તેમ અમે અમારાં પુરાણાં ચિહ્નોના પૂજક છીએ; કારણ તેમાં અમારો ઇતિહાસ છે, તેમાં સુંદર પ્રતિજ્ઞાઓ છે.’

મારો મિત્ર મારી વાત સમજ્યો, અને ક્રાન્તિના પરમ ઉપાસક રહીને પણ તેણે જનોઈ અને ચોટલી ધારણ કરવાની વાત સ્વીકારી લીધી.

(“પ્રચારક”માં લેખક:—શ્રી. આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત)

૨૬-તૂ કહાં હૈ ?

બ્રહ્મા ! તેરી લીલા અપરંપાર હૈ ! તૂને ઇસ અદ્ભુત સૃષ્ટિ કી અદ્ભુત રચના કી ! પૃથ્વી, જલ, વાયુ, તેજ, આકાશ સખ કી સખ સ્વયં બડી વિચિત્ર ચીજે હૈ; પર તૂ ઇન સખ સે બી બડા વિચિત્ર હૈ ! તેરે વિચિત્ર ગુણુ ઔર અદ્ભુત સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય બખાન કરના સદજ નહીં હૈ ! બડેબડે ઋષિ-મુનિ બી ‘ નેતિ, નેતિ’ કહ કે અપની હાર માન બૈકે હૈ !

તૂને યહ સખ કૈસે બનાયા, કોઈ નિશ્ચિત રૂપ સે નહીં કહ સકતા ! તૂ ક્યા ઔર ક્યોં કરતા હૈ, યહ બી કોઈ નહીં જાનતા. તૂ કહાં હૈ ઔર કહાં નહીં, યહ બી કિસીકો પતા નહીં ! લોગ તુઝે જાનના ચાહતે હૈ, ઔર નહીં જાન પાતે ! તૂ બડા વિચિત્ર હૈ; ઔર તેરી વિચિત્રતા ઇસ લિયે બી હૈ કિ તૂ સખકો જાનતા હૈ ઔર તુઝે કોઈ નહીં જાનતા ! તૂ સખકો દેખતા હૈ, ઔર તુઝે કોઈ નહીં દેખતા ! તુઝે સખ પ્રાપ્ત હૈ, ઔર તૂ કિસીકો પ્રાપ્ત નહીં ! તૂ સખકો ઠિકાના જાનતા હૈ ઔર તેરા કોઈ નહીં જાનતા !

મૈં ચિરકાલ સે તેરે દર્શનાર્થ ઇધર-ઉધર ભટકતા ફિર રહા હૂં, પરન્તુ તૂ નહીં મિલતા. રાજપ્રાસાદ કે સુસન્નિજત મન્દિરોં મેં ગયા; રત્નજટિત સ્વર્ણસિંહાસનોં કો દેખ કર નિશ્ચિત હુઆ તૂ યહાં મિલેગા. મૈં ઇસ લાલસા મેં ઘંટોં તેરે દાર પર પડા રહા; તેરે પૂજારી મહારાજ ને કુછ લોગોં કો મુંહ દેખ કર અંદર છુલા લિયા ઔર ફિર બડી કૂરતા સે ઔરોં કે લિયે દાર બંદ કર દિયા ! મુઝે ઇસ પક્ષપાતયુક્ત વ્યવહાર સે બડા દુઃખ ઔર આશ્ચર્ય હુઆ; પરન્તુ જય માલૂમ હુઆ કિ તૂ યહાં નહાં રહતા, ઔર તેરે નામ સે કુછ સ્વાર્થી મનુષ્યોં ને ઇસે કેવલ અપને નામ ઔર સ્વાર્થ કા સાધન બના રક્યા હૈ તો વહ આશ્ચર્ય નહીં રહા.

તત્ત્વજ્ઞાન જાડનેવાલે ઔર વાદ-વિવાદ કરનેવાલે મહાશયોં કે સમાજ મેં તુઝે પાને કી આશા થી; પર યહાં બી કેવલ ‘જવાની જમાખર્ચ’ કા બાજાર ગર્મ મિલા; “ ઉચ્ચી દુકાન શીકા પકવાન” કી બાંતિ કોઈ તત્ત્વ કી બાત ન મિલી ! તેરે દર્શન ન હુએ.

જ્ઞાન-ધ્યાન, જપ-તપ, યોગ-યાગ આદિ મેં નિમગ્ન રહનેવાલે સાધુ-મહાત્માઓં કી સંગતિ મેં તુઝસે મિલને કી બડી સંભાવના થી, પર યહાં બી વહી ‘ ઢાક કે તીન પાત’ દિખલાવા ઔર આડંબર બહુત, સત્યતા થોડી, ધર્મ-કર્મ કા નાશ હો જાય,

तेरा रंग-रूप, वेशभूषा धारणु किन्ने हुन्ने अनेक महात्मा भिसे, पर तू न भिला.

मैंने सुना था, तू नदियों के प्रशान्त तटों पर, पर्वतों की गहन खादियों पर, गंभीर गुहाओं में, वन-उपवनों के शून्य अकान्त निकुंजों में रहता है ! सधन जन की लललहाती पत्तियों के साथ जेबता है, गंगा-यमुना के तरल तरंगों में नृत्य करता है; सुंदर सुंदर पक्षियों के मधुर शब्दों के साथ अपनी मुरली की तान मिलाता है ! मैं इन स्थानों में अडे याव और उत्साह के साथ गया, परंतु यहां भी तेरे दर्शन न हुन्ने.

लगवन् ! मैं तेरे पीछे पीछे जाता हूं और तू दूर भागता है. यह क्यों ? क्या मुझ अलागे को तेरे दर्शन न होंगे, तू मुझे न भिलेगा ? तू सर्वव्यापक है; तू हर जगह दाण्डर नाण्डर है; तुझसे कोछ स्थान आली नही है ! संसार में कोछ स्थान नही है जहां तू नही. परंतु फिर तू भिलता क्यों नही ? क्या मैं ठीक तौर से तुझे ढुंढता नही ? क्या तेरा ठिकाना मुझे ठीक भावूम नही ? क्या मेरे हृदय में तेरी बक्ति नही ? क्या मैं शुद्ध भाव से तेरी आराधना नही करता ? क्या मुझमें सयाछ नही ? कुछ भी हो, पर निःसंदेह तू विचित्र है ! यजुर्वेद में भी आया है:—

तदेजति तन्नेजति तद्दूरे तद्वान्तिके

तदन्तरस्य सर्वस्य तदुसर्वस्यास्य बाह्यतः॥

तात्पर्य यह, तू यक्षता है और यक्षता भी नही ! नजदीक है और पास भी है, दूर है और दूर भी नही, तू इस संसार के आदर-भीतर है ! क्या ही विचित्र भाया है ! इस विरोधाभास का कुछ ठिकाना भी है; अलिवारी तेरी मदमा ! तुझे यादनेवाले, तेरा पता लगानेवाले, तुझे ढुंढनेवाले धर्सी लिये तो बूझ-बूझायां में अटकते रहते हैं और तुझे नही पाते.

क्या तू मुझे नही भिलेगा ?

नही, अज तू छिप नही सकता; छिपना कैसा ? तू छिपता ही नही; देखनेवाली आंखें तुझे न देखें, ढुंढनेवाले तुझे न ढुंढ पायें, तो इसमें तेरा क्या दोष है ? दोष है उन्हीका.

तू प्रेम का भूषा है, हृदय की सरलता और पवित्रता तू है, जोज है सयाछ और केवल सयाछ तुझे पसन्द है ! दंड और आडम्बर तुझे नही यादिये; दिमावे और नाम से तू कोसां दूर रहता है; स्वार्थत्याग और निष्काम भाव को देख कर तू स्वयं प्रसन्न हो जाता है और अपने बक्तों को आप दर्शन देता है. तेरे निवासस्थान घट-घट में है, प्रत्येक के हृदयमंदिर

में तू विराजमान है ! भूर्भू अपनी अज्ञानता से तुझे आहर दुंदता क्षिता है और समझता है तू कहीं उससे अन्यत्र है ! तूने उसे छोड़ दिया है; पर वस्तुतः वह मनुष्य ही भूल है. वह तुझे भूल जाता है और तू उसे नहीं भूलता ! वह तुझे छोड़ कर दूसरे का आसरा लेता है, पर तू उसे नहीं छोड़ता.

भगवान् कृष्ण का कहना है:—

मन्मना भव मद्रक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैश्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥

हे अर्जुन ! मेरे जैसे मनवाला हो, मेरे जैसे यश करनेवाला बन, मेरा लक्ष्य बन, मुझको नमस्कार कर. मैं तुझसे यह सत्य प्रतिज्ञा करता हूँ कि ऐसा करने पर तू मुझको ही प्राप्त होगा, तू मेरा प्यारा है.

निःसंदेह भगवान् कृष्ण का यह वाक्य सत्य है ! मनुष्य सच्चाई और अनन्त लक्षित-भाव से ही प्रभु को साक्षात् कर सकता है, वह हृदय में धृति की तरल सर्वात्र ओतप्रोत है ! उसे पाने के लिये काशी और मक्का जाने की जरूरत नहीं.

(आंकटाग्र-१६२६ना 'सार्वदेशिक' भां लेखक:-वैद्यशास्त्री श्री. डा. हरिश्चन्द्र, साहित्यालंकार-भरतपुर.)

२७-यमुनातट पर दिव्य वाणी

नम्रता के तीन लक्षण हैं:—(१) कड़वी भात का भीटा उत्तर देना, (२) क्रोध के लडकने पर थूप रहना और (३) दंड के लागी को दंड देते समय चित्त कोमल रहना.

सत्ये धर्मात्मा की ओली धीमी होती है; क्योंकि अच्छा पुरुष कठिनता को जानता है, वह अवश्य ही सम्बल कर ओलेगा.

जिसने अदंकार, क्रोध, कपट और लालच को छुत लिया वही सच्चा शूरवीर है.

जैसा दूसरे को उपदेश दे, वैसा पहले अपने को करना लेना चाहिए; क्योंकि जिसने अपने मन और इंद्रियों को वश में कर लिया है, वह दूसरों को भी वश में कर सकता है. कठिन काम अपने आपको छुतता है.

धमंड या अलंकार भूर्भूता की निशानी है. जिस जगह शरीर में धृति की कमी होती है, वहां वायु भर कर शरीर फूल जाता है, जैसे ही जहां बुद्धि का घाटा है वहां अलंकार भर कर मन फूल जाता है.

મર્યાદા સે ચલો, કબી સીમા કે બાહર મત જાઓ, અપની હાનિ કરનેવાલે કે જહાં તક બન પડે, ક્ષમા કરો.

ચાર પ્રકાર કે મનુષ્ય ધર્મર કે વિશેષ પ્રિય હૈં:-(૧) આ-સકિતરહિત વિદ્વાન, (૨) તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્મા, (૩) નમ્ર ધની ઔર (૪) પ્રભુ કી મહિમા જનનેવાલા ત્યાગી.

બલિહાર હોના ક્યા હૈ ? અપના બલ હાર કર સચ્ચા દીન, અધીન ઔર હૃદય સે પ્રભુ કે આશ્રિત હો જના, ધર્સીકા નામ પૂર્ણ શરણાગતિ હૈ.

મન પાંચ પ્રકાર કે હોતે હૈં:-(૧) મુર્ખ મન જૈસે નારિતકેં કા, (૨) રોગી મન જૈસે પાપીયેં કા, (૩) અચેત મન જૈસે પેટ-બરેં કા, (૪) ઉલટા મન જૈસે વ્યાજ કી કમાઈ ખાનેવાલેં કા ઔર (૫) સ્વસ્થ મન જૈસે સંતેં કા.

જો દુસરેં કે અવગુણ પ્રકટ કરતા હૈ, વહ અપના અવગુણ પ્રકટ કરતા હૈ.

મૂર્ખ કૌન હૈ ? જો બકવાદ કરતા હૈ. મૂર્ખ કે ચાહિયે કિ સજા મેં મુંહ ન ખોલે ઔર બુદ્ધિમાન કેવલ પ્રશ્ન કા ઉત્તર દેને કે લિયે ખોલે. બહુત સુનના ઔર થોડા ખોલના હી બુદ્ધિમાન કા લક્ષણ હૈ.

મનુષ્ય કે ચાહિયે કિ અપના મિત્ર આપ બને, બાહરી મિત્ર કી ખોજ મેં ન બટકે.

જો સચ્ચે હૃદય કે સાધુ હોતે હૈં, વે મન કે પીસ કર ચાલે હુએ મૈદે કી ભાંતિ કર દેતે હૈં, જિસમેં માન યા ગર્વ કી કિર-કિરી નહીં રહ જતી.

બક્ત વહ હૈ જો અપને મન કે પૃથ્વી કે સમાન સહિષ્ણુ ઔર પરાપકારી બના લે, જિસમેં લોગ ખાદ ડાહ્લતે હૈં; પરંતુ વહ અન્ન હી દેતી હૈ.

સંસાર મેં ત્રીન બાતેં બડી ઉપકાર કરનેવાલી હૈં; પરન્તુ ધારણ કરને મેં કઠિન હૈં:-(૧) નિર્ધનતા મેં ઉદારતા, (૨) એકાંત મેં ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ઔર (૩) ભય મેં સત્ય.

અચ્છે ગુણેં કે સીખને મેં તુમહારી ચહ ધારણા હોની ચાહિયે કિ તુમહારા અભિપ્રાય અપને સુધાર કા હૈ. ન કિ લોક મેં બકાઈ કા.

જો પાસ મેં ધન રહને પર બી અપને ભાઇયેં કી દીન અવસ્થા પર તરસ નહીં ખાતા ઔર ઉનકી સહાયતા નહીં કરતા ઉનકે હૃદય મેં પ્રભુ કા પ્રેમ કેસે ઘૈસ સકતા હૈ ?

(આગસ્ટ-૧૯૨૬ના “સાવદેશિક”માં લખનાર:-શ્રી. “યતિ”)

२८—गोस्वामी तुलसीदासजी और लोकधर्म

कर्म, ज्ञान और उपासना, ये लोकधर्म के तीन अवयव अद्भुत प्राचीन काल से जनसमाज की स्थिति के लिये भारत में प्रतिष्ठित हैं। मानवजीवन की पूर्णता छन तीनों के मेल बिना नहीं हो सकती; परंतु देश-काल के अनुसार कभी किसी अवयव की प्रधानता रही, कभी किसीकी। यह प्रधानता जगत् में धर्मनी प्रयत्न हो जाती है कि दूसरे अवयवों की और लोगों की प्रवृत्ति का अभाव-सा होने लगता है, तब साम्य स्थापित करने के लिये—शेष अवयवों की ओर जनता को आकृष्ट करने के लिये—कोई न कोई महात्मा उठ खड़ा होता है। एक बार जगत् कर्म-कांड की प्रयत्नता दुर्घ, तब याज्ञवल्क्य के प्रभाव से लोग उपनिषदों द्वारा ज्ञानकांड की ओर प्रवृत्त किये गये। कुछ दिनों में फिर कर्मकांड प्रयत्न हुआ। यज्ञों में पशुओं का बलिदान धूमधाम से होने लगा। उस समय लगवान् जुद्ध-देव का अवतार हुआ। उन्होंने भारतीय जनता को एक बार कर्मकांड से अलग कर अपने ज्ञान-वेराग्य-मिश्रित धर्म की ओर लगाया; पर उनके धर्म में उपासना का भाव नहीं था, इस कारण उससे साधारण जनता के हृदय की तृप्ति नहीं हुई, और उपासनाप्रधान धर्म की फिर से स्थापना हुई।

पर किसी एक अवयव की अत्यंत वृद्धि से उत्पन्न हुई विषमता को हटाने के लिये जो मत प्रवर्तित हुये, उनमें उसके स्थान पर दूसरे अवयव का हृद से अदना स्वाभाविक था। किसी आत की एक हृद पर पड़्य कर जनता फिर पीछे पलटती और क्रमशः अदती हुई दूसरी हृद पर जो पड़्यती है। धर्म और राजनीति, दोनों में यह उलटफेर, यकगति के रूप में होता चला आ रहा है। जगत् जनसमाज नष्ट उमंग से लरे हुये किसी शक्तिशाली व्यक्ति के हाथ में पड़ कर किसी एक हृद से दूसरी हृद पर पड़्य दिया जाता है, तब काल पा कर उसे फिर किसी दूसरे के सहारे किसी दूसरी हृद तक जाना पड़ता है। हम जिन मतप्रवर्तक महात्माओं का आंकल की ओली में सुधारक कहते हैं, वे भी मनुष्य ही थे। किसी वस्तु को अत्यधिक परिमाण में दृष्ट कर जो विरक्ति या द्वेष होता है, वह उस 'परिमाण' ही के प्रति नहीं रह जाता, वरन् उस वस्तु तक पड़्य जाता है। बिदनेवाला उस वस्तु की अत्यधिक मात्रा से बिदने के स्थान पर उस वस्तु से ही बिदने लगता है, और उससे लिनन् वस्तु की शु. ६

और अग्रसर होने तथा अग्रसर करने में परिमिति या मर्यादा का ध्यान नहीं रहता। इस प्रकार नये नये मतप्रवर्तकों या 'सुधारकों' से लोक में शांति स्थापित होने की जगह व्यर्थ तक अशांति ही होती आघ है। धर्म की जगह पक्षों का ऐसा सामंजस्य, जिससे समाज के बिना बिन व्यक्ति अपनी प्रकृति और विद्या-शुद्धि के अनुसार धर्म का स्वरूप ग्रहण कर सके, यदि पूर्णरूप से प्रतिष्ठित हो, तो धर्म का रास्ता अधिक चलता हो गया।

उपर्युक्त सामंजस्य का भाव ले कर तुलसीदासजी की आत्मा ने इस समय भारतीय जनसमाज के भीत अपनी न्योति जगाई, जिस समय नये-नये संप्रदायों की भीत-तान के कारण आर्य-धर्म का व्यापक स्वरूप आंशों से ओझल हो रहा था, और ऐकदेशदर्शिता बढ़ रही थी। जो एक डोना देभ पाता था वह दूसरे डोने पर दृष्टि रहनेवालों के पुरालला कहता था। शैवों, वैष्णवों, शाक्तों और कर्मियों की 'तू-तू, मैं-मैं' तो थी; भीत में मुसलमानों से अविरोध-प्रदर्शन के लिये भी अपठ जनता के अपने साथ में घसीटनेवाले कुछ नये पंथ निकल चुके थे। उनमें ऐकेश्वरवाद का कट्टर स्वरूप, उपासना का आशिकी रंग-ढंग, ज्ञान-विज्ञान की निंदा, विद्वानों का उपहास, वेदांत के हो-यार प्रसिद्ध शब्दों का अनधिकारप्रयोग आदि सब कुछ था; परंतु लोगों के व्यवस्थित करनेवाली वह मर्यादा नहीं थी, जो भारतीय आर्य-धर्म का प्रधान लक्षण है। जिस उपासनाप्रधान धर्म का जोर शुद्ध के पीछे बढ़ने लगा, वह इस मुसलमानी राजत्वकाल में आ कर, जिसमें जनता की शुद्धि भी, पुरुषार्थ के दास के साथ साथ शिथिल पड़ गया थी, कर्म और ज्ञान दोनों की उपेक्षा करने लगा था। ऐसी स्थिति में घन नये नये पंथों का निकलना कुछ आश्चर्य की बात नहीं। धर शास्त्रों का पढ़न पाढ़न लोगों में कम बढ़ गया था, धर ज्ञानी कहलाने की छच्छा रहनेवाले ऐसे भूर्भुज बढ़ रहे थे, जो किसी 'सह्युर' के 'प्रसाद' मात्र से ही अपने को सर्वज्ञ मानने के लिये तैयार बैठे थे। अतः सह्युर ही उनकी में से निकल पड़ते थे, जो धर्म का कोण एक अंश नैय कर एक ओर भाग पड़े होते थे; और कुछ लोग जांज-जांजली ले कर उनके पीछे हो लेते थे। दल बढ़ रहा था। जोस्वामी-जी के शब्दों में 'ब्रह्मज्ञान विनु नारि नर, कलहिं न हसरि आत' ऐसे लोगों ने लज्जित को बदनाम कर रक्खा था। लज्जित ही के नाम पर वे वेद-शास्त्र की निंदा करते थे, पंडितों के गालियां देते थे और आर्य-धर्म के सामाजिक तत्त्व को न समझ कर लोगों में वर्णाश्रम के प्रति अश्रद्धा उत्पन्न कर रहे थे। यह उपेक्षा लोक-

સમાજ કે લિયે કદાપિ કલ્યાણકર નહીં હો સકતી. જિસ સમાજ સે ખડોં કા આદર, વિદ્વાનોં કા સન્માન ઝૌર અત્યાચાર કા દમન કરનેવાલે શૂરવીરોં કે પ્રતિ શ્રદ્ધા ઇત્યાદિ કે ભાવ ઉઠ જાય, વહ કદાપિ ફલ ફૂલ નહીં સકતા. ઉસમેં સદા અશાંતિ બની રહેગી.

ભક્તિ કા યદ વિકૃત રૂપ જિસ સમય ઉત્તરભારત મેં અપની જડ જમા રહા થા, ઉસી સમય ભક્તવર ગોસ્વામીજી કા અવતાર હુઆ. ઉન્હોંને વર્ણાશ્રમ ધર્મ, કુલાચાર, વેદવિહિત કર્મ, શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત જ્ઞાન ઇત્યાદિ સબ બાતોં કે સાથ ભક્તિ કા પુનઃ સામંજસ્ય સ્થાપિત કર કે આર્ય ધર્મ કેા છિન્નભિન્ન હોને સે બચાયા. ઝૌસે સર્વોગદર્શી, લોકવ્યવસ્થાપક મહાત્મા કેા મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન રામચંદ્ર કે ચરિત્ર સે બઢ કર અવલંબન ઝૌર કયા મિલ સકતા થા? ઉસી આદર્શ ચરિત્ર કે બીતર અપની અલૌકિક પ્રતિભા કે બલ સે ઉન્હોંને ધર્મ કે સબ રૂપોં કેા દિખા કર ભક્તિ કા પ્રકૃત આધાર ખડા કિયા. જનતા ને લોક કી રક્ષા કરનેવાલે પ્રાકૃતિક ધર્મ કા મનોહર રૂપ દેખા. ઉસને ધર્મ કેા દયા, દક્ષિણ, નમ્રતા, સુશીલતા, પિતૃભક્તિ, સત્ય વ્રત, ઉદારતા, પ્રજા-પાલન, ક્ષમા આદિ મેં હી નહીં ક્રોધ, ઘૃણા, શોક, વિનાશ ઝૌર દ્વંસ આદિ મેં બી દેખા. અત્યાચારિયોં પર જો ક્રોધ પ્રકટ કિયા જાતા હૈ, અસાધ્ય દુર્જનોં કે પ્રતિ જો ઘૃણા પ્રકટ કી જાતી હૈ ઉસમેં બી ધર્મ અપના મનોહર રૂપ દિખલાતા હૈ. જિસ ધર્મ કી રક્ષા સે લોક કી રક્ષા હોતી હૈ, જિસસે સમાજ ચલતા હૈ, વહ યહી વ્યાપક ધર્મ હૈ. સત્ ઝૌર અસત્, ભલે ઝૌર ખૂરે—દોનોં કે મેલ કા નામ સંસાર હૈ. પાપી ઝૌર પુણ્યાત્મા, પરાપકારી ઝૌર અત્યાચારી, સજ્જન ઝૌર દુર્જન સદા સંસાર મેં રહે હૈ, ઝૌર રહેંગે. યથા—

સુગુન ધીર, અવગુન જલ, તાતા, મિલઈ રચઈ પરપંચ બિધાતા;

સુધા—સુરા સમ સાધુ—અસાધુ, જનક એક જગ—જલધિ અગાધુ.

કિસી એક સર્પ કેા ચાહે કોઈ ઉપદેશ દ્વારા અહિંસા મેં તત્પર કર દે, કિસી ડાકુ કેા સાધુ બના દે, કિસી કૂર કેા સજ્જન કર દે; પર સર્પ, દુર્જન ઝૌર કૂર સંસાર મેં રહેંગે—ઝૌર અધિક રહેંગે. યદિ યે દોનોં પક્ષ ન હેંગે, તો સારે ધર્મ ઝૌર કર્તવ્ય કી, સારે જીવનપ્રયત્ન કી, ઇતિશ્રી હી હો જાયગી. યદિ એક ગાલ મેં ચપત મારનેવાલા હી ન રહેગા, તો દૂસરા ગાલ ફેરને કા મહત્ત્વ કેસે દિખાયા જાયગા? પ્રકૃતિ કે તીનોં ગુણોં કી અભિવ્યક્તિ જબ તક અલગ—અલગ હૈ, તબી તક ઉસકા નામ જગત યા સંસાર હૈ; અતઃ ઝૌસી દુષ્ટતા સદા રહેગી, જો સજ્જન-નતા કે દ્વારા કબી નહીં દબાઈ જા સકતી. ઝૌસા અત્યાચાર સદા

रहेगा, जिसका हमन उपदेशों के द्वारा कभी नहीं हो सकता। संसार जैसा है, वैसा ही उसे मान कर उसके भीय से—उसके अकस्मिक होने के स्पर्श करता हुआ—जो धर्म निकलेगा, वही लोकधर्म होगा, ज्वन के किसी एक अंगमात्र के स्पर्श करने-वाला धर्म लोकधर्म नहीं। जो धर्म उपदेश से न सुधरनेवाले दुष्टों और अत्याचारियों के द्वारा छोड़ दे, उनके लिये दंड की कोष्ठ व्यवस्था न करे, वह लोकधर्म नहीं परंतु व्यक्तिगत साधना है। वह साधना मनुष्य की वृत्ति के उंचे-से-उंचे ले जा सकती है, जहां वह लोकधर्म से परे हो जाती है; परंतु सारा समाज उसका अधिकारी नहीं हो सकता।

धर्माध, औद्ध, जैन धर्मादि वैराग्यप्रधान मतों में साधना के जो धर्मोपदेश दिये गये, उनका पालन अलग-अलग कुछ व्यक्तियों ने आड़े किया हो, पर सारे समाज ने नहीं किया। किसी धर्माध-साम्राज्य ने अन्यायपूर्वक अग्रसर होनेवाले किसी दूसरे साम्राज्य से भार आ कर अपना दूसरा गाल उधर नहीं डेरा। वहां भी समष्टि-रूप में, जनता के भीय लोकधर्म की चलता रहा। अतः व्यक्तिगत साधना के बारे उपदेशकों की तज्ज-बज्ज दिमा कर लोकधर्म के प्रति उपेक्षा प्रकट करना पापों की नहीं, उस समाज के प्रति घोर कृतघ्नता भी है, जिसके भीय उनकी काया पली है।

लोकधर्मोंका का उद्बोधन, समाज की व्यवस्था का तिरस्कार, अनधिकार-चर्या, लज्जित और साधुता का मिथ्या दंभ, भूर्भुता छिपाने के लिये वेदशास्त्र की निंदा, ये सग्न जाते जैसी थीं, जिनसे गोस्वामीजी की अंतरात्मा जलुत व्यथित हुआ। अशिष्ट संप्रदाय का औद्धत्य वह नहीं देख सकते थे, उन्होंने कर्ध-जगल नये पंथों के प्रति अपनी ब्रिट प्रकट की है। जैसे—

श्रुति-सम्मत हरि-लज्जित-पथ, संश्रुत गिरति भिजेक;

तेहि परिहरदिं भिमोह-अस, कल्पदिं पंथ अनेक.

साप्पी, सज्जी, होहारा, कलि किलनी उपभान;

लगति निरुपदिं लगत कलि, निंददिं भेद-पुरान.

उत्तरकांड में कलि के व्यवहारों का वर्णन करते हुये वह इस प्रसंग में कहते हैं—

आदिदिं शूद्र द्विजन सन, लम तुम तें कछु घाटि ?

जनदिं अल्ल सो भिप्रणर, आभि दिमावदिं डांति.

जो जाते जानियों के चिंतन के लिये थीं, उन्हें अपरिपक्व रूप में अनधिकारियों के आगे रखने से लोकधर्म का तिरस्कार अनिवार्य था। 'शूद्र' शब्द जति की नीयतामात्र का बोधक नहीं

है; उससे विद्या, बुद्धि, शील, शिष्टता, सभ्यता आदि की सभी हीनता समझनी आदिये. समाज में भूषणता के प्रचार, जल और पौरुष के दास, अशिष्टता की वृद्धि और प्रतिष्ठित आदर्शों की उपेक्षा को कोम विचारवान् पुरुष नहीं सह सकता. गोस्वामीजी सच्चे लोकोत्तरे थे. लोकोत्तरे की यह दृष्टिशा वह लला कथन कह सकते थे? उन्होंने लोकविरुद्ध आदर्शों की पुनः प्रतिष्ठा करने के लिये, लोकोत्तरे के सच्चे सामाजिक आधार फिर से ढूँढने करने के लिये, रामचरित का आश्रय लिया; जिसके जल से लोगों ने फिर धर्म के जलनव्यापी स्वरूप का साक्षात्कार किया, और उस पर मुग्ध हुए. 'कलि-कलुष-विनाशनी' राम-कथा धरधर धूम-धाम से फैली. हिन्दूधर्म में नष्ट शक्ति का संचार हुआ. 'श्रुति-संमत' दरिद्रलोक की और जनता फिर से आकृष्ट हुई. रामचरित-मानस के प्रभाव से उत्तरभारत में सांप्रदायिकता का वह उच्छृंखल रूप अधिक न बढ़ने पाया, जिसने गुजरात आदि में वर्ग के वर्ग को वैदिक संस्कारों से अलग कर दिया, दक्षिण में शैवों और वैष्णवों का घोर विद्रोह भडा किया, वहां की किसी प्राचीन पुरी में शिवकांछी और विष्णुकांछी के समान दो अलग अलग अस्तित्व होने की नौयत नहीं आध. अथ भी शैवों और वैष्णवों में भारपीठ कभी नहीं होती. यह सत्य किसके प्रसाद से? लोकोत्तरेगोस्वामी तुलसीदासजी के ही. उनकी शांतिप्रदायिनी वाली के मनोहर प्रभाव से जो सामंजस्य की बुद्धि जनता में आध, वह अथ तक जनी है, और अथ तक रामचरितमानस का पहन-पाहन होता रहेगा, तथ तक रहेगी.

रामचरितमानस में शैवों और वैष्णवों के विरोध के परिहार का प्रयत्न स्थान-स्थान पर लक्षित होता है. अन्नवैवर्तपुराण के गणेशखण्ड में शिव हरिमंत्र के जपक कहें गये हैं, उसके अनुसार गोस्वामीजी ने शिव को राम का सत्यसे अधिकारी लोकोत्तरे बनाया; पर उसके साथ ही, राम को शिव का उपासक बना कर उन्होंने दोनों का मेलन प्रतिपादित किया. राम के मुखारविंद से उन्होंने स्पष्ट कल्ला दिया कि—

‘शिवद्रोही मम दास कहलै, सो नर सपनेहु भोलि न आवै.’

ऐक स्थान पर और कहते हैं—

‘शंकरप्रिय मम द्रोही, शिवद्रोही मम-दास’ मुझे पसंद नहीं.

इस प्रकार गोस्वामीजी ने उपासना या लोकोत्तरे केवल कर्म और ज्ञान के साथ ही सामंजस्य नहीं स्थापित किया, बल्कि बिज-बिज उपास्यदेवों के कारण जो भेद दिखाध पडते थे, उनको भी ऐक में पर्यवसान कर दिया. इसी ऐक जात से यह

अनुमान हो सकता है कि उनका प्रभाव हिंदूसमाज की रक्षा के लिये—उसके व्यापक स्वरूप को स्थिर रखने के लिये—कितने महत्त्व का था।

तुलसीदासजी यद्यपि राम के अनन्य लक्ष्य थे, पर लोकरीति के अनुसार अपने ग्रंथों में पहले गणेशपूजा कर के तब आगे बढ़े हैं। सूरदासजी ने “हरि-हरि-हरि सुभिरन करौ” से ही ग्रंथ का आरंभ किया है। तुलसीदासजी की अनन्यता सूरदासजी से कम न थी, पर वह लोकमर्यादा की रक्षा का भाव लिये हुआ था। सूरदासजी की लक्षित में लोकसंस्कृत का भाव न था; पर हमारे गोस्वामीजी का भाव अत्यंत व्यापक था। वह मानवजीवन के सभी व्यापारों तक पहुँचनेवाला था। वह राम की लीला के भीतर जगत के सारे व्यवहार और जगत के सारे व्यवहारों के भीतर राम की लीला देखते थे। पारमार्थिक दृष्टि से तो सारा जगत रामभय है, पर व्यावहारिक दृष्टि से उसके राम और रावण, हो पक्ष हैं। अपने स्वरूप के प्रकाश के लिये मानो राम ने रावण का असत् रूप ખડा किया। ‘मानस’ के आरंभ में सिद्धांत-कथन के समय तो वह “सिया-राम-भय सभी जग जनी” सभीको सन्नेह प्रणाम करते हैं; पर आगे व्यवहारक्षेत्र में चल कर रावण के प्रति ‘शठ’ आदि भूरे शब्दों का प्रयोग करते हैं।

लक्षित के तत्त्व को हृदयगत करने के लिये उसके विकास पर ध्यान देना आवश्यक है। मनुष्यजति अपने ज्ञान की परिमिति के अनुभव के साथसाथ आदिम काल से ही आत्मरक्षा के लिये परीक्षा शक्तियों की उपासना करती आयी है। वह अपनी परिस्थिति के अनुरूप ही धन शक्तियों की भावना करती रही, दुःखों से बचने का प्रयत्न जीवन का प्रथम प्रयत्न है। धन दुःखों का आना या न आना बिलकुल अपने हाथ में नहीं है, यह देखते ही मनुष्य ने उनको कुछ परीक्षा शक्तियों द्वारा प्रेरित समझा; और इससे बलिदान आदि के द्वारा उन्हें शांत और तुष्ट रखना उसे आवश्यक दिखाई पड़ा। इस आदिम उपासना का मूल था ‘भय’। जिन देवताओं की उपासना असंख्य दशा में प्रचलित हुई, वे ‘अनिष्ट देव’ थे। आगे चल कर जब परिस्थिति ने दुःखनिवारण-मात्र से कुछ अधिक सुख की आकांक्षा का अवकाश दिया, तब साथ ही देवताओं के सुखसमृद्धिविधायक स्वरूप की प्रतिष्ठा हुई। यह ‘घण्टानिष्ठ’-भावना बहुत काल तक रही। वैदिक देवताओं का हम इसी रूप में पाते हैं। वे पूजा पाने से प्रसन्न हो कर धन, धान्य, अश्वरथ, विजय आदि सभी देते थे; किंतु पूजा न पाने पर कोप और घोर अनिष्ट करते थे। वन के गोपों ने जब छंद

की पूजा अंद कर दी, तब उन्होंने ऐसा ही काप किया था। उसी काल से 'घण्टानिष्ठ' काल की समाप्ति माननी आहिये।

समाज के पूर्ण रूप से सुव्यवस्थित हो जाने के साथ ही मनुष्य के कुछ आचरणों को रक्षा के अनुकूल और कुछ प्रतिफल दिमाग पड गये थे। 'घण्टानिष्ठ' काल के पूर्व ही समाज में लोकधर्म और शील की प्रतिष्ठा हो चुकी थी; पर उनका संयुक्त प्रचलित देवताओं के साथ नहीं स्थापित हुआ था। देवगण धर्म और शील से प्रसन्न और अधर्म तथा दुःशीलता पर कुपित होनेवाले नहीं हुआ थे। वे अपनी पूजा से प्रसन्न और उस पूजा में त्रुटि से ही अप्रसन्न होनेवाले होते थे। ज्ञानमार्ग की ओर एक अक्ष का निरूपण बहुत पहले से हो चुका था; पर वह अक्ष लोकव्यवहार से तटस्थ था; लौकिक उपासना के योग्य नहीं था। धीरे-धीरे उसके व्यावहारिक रूप-संयुक्त रूप-की तीन रूपों में प्रतिष्ठा हुई-अष्टा, पालक और संसारक। उधर स्थिति-रक्षा का विधान करनेवाले धर्म और शील के नाना रूपों की अभिव्यक्ति पर जनता पूर्ण रूप से मुग्ध हो चुकी थी। उसने अट दया, दक्षिण्य, क्षमा, उदारता, वत्सलता, सुशीलता आदि उदात्त वृत्तियों का आरोप अक्ष के संयुक्त 'पालक' स्वरूप में किया। लोक में 'घृष्टदेव' की प्रतिष्ठा हो गई। नारायण वासुदेव के मंगल-मय रूप का साक्षात्कार हुआ, जनसमाज आशा और आनंद से नाच उठा। भगवत-धर्म का उदय हुआ, भगवान् पृथ्वी का भार उतारने और धर्म की स्थापना करने के लिये बार-बार आते हुए साक्षात् दिमाग पडे। जिन गुणों से लोक की रक्षा होती है, जिन गुणों का देव हमारा हृदय प्रवृद्धित हो जाता है उनका हम जिसमें देखें, वही 'घृष्टदेव' है—हमारे लिये वही सगसे अडा है—

तुलसी जप, तप, नेम, नत, सय सय ही ते' होध;

लहै अडाध देवता, 'घृष्ट-देव' जय होध।

घृष्टदेव भगवान् के स्वरूप के अंतर्गत केवल उनका दया-दक्षिण्य ही नहीं, असाध्य दुष्टों के संसार की उनकी अपरिमित शक्ति और लोक-मर्यादा-पालन भी है।

लक्ति का यह मार्ग बहुत प्राचीन है, जिसे हमें दंग से 'उपासना' कहते हैं। उसी ने व्यक्ति की रागात्मक सत्ता के भीतर प्रेमपरिपुष्ट हो कर लक्ति का रूप धारण किया। व्यक्ति में प्रत्येक मनुष्य के और समष्टिरूप में मनुष्यजति के सारे प्रयत्नों का लक्ष्य स्थिति-रक्षा है, अतः धर्मरत्व के तीनों रूपों में से स्थितिविधायक रूप ही लक्ति का अवलम्बन हुआ, विष्णु या

વાસુદેવ કી ઉપાસના હી મનુષ્ય કે રતિભાવ કે અપને સાથ લગા-
 કર ભક્તિ કી ચરમ અવસ્થા કે। પહુન્ય સકા, યા યો કહીએ
 કિ ભક્તિ કી જ્યોતિ કા પ્રકાર વૈષ્ણવોં મેં હી હુઆ। તુલસીદાસ
 કે સમય મેં દો પ્રકાર કે ભક્ત પાએ જાતે થે। એક તો પ્રાચીન
 પરંપરા કે રામ-કૃષ્ણોપાસક ભક્ત; જો વેદ-શાસ્ત્ર, તત્ત્વ-દર્શી
 આચાર્યોં દ્વારા પ્રવર્તિત સંપ્રદાયોં કે અનુયાયી થે, ઔર અપને
 ઉપદેશોં મેં દર્શન, ઇતિદાસ, પુરાણ આદિ કે પ્રસંગ લાતે થે।
 દૂસરે વે, જો સમાજવ્યવસ્થા કી નિંદા તથા પૂજ્ય ઔર સમ્મા-
 નિત વ્યક્તિયોં કે ઉપદાસદ્વારા અશિષ્ટોં કે દ્વેષ ઔર અહંકાર-
 વૃત્તિ કેા ઉષ્ટ કરકે ઉન્હેં અપની ઔર આકૃષ્ટ કરતે થે। સમાજ કી
 વ્યવસ્થા મેં કુછ વિકાર આ જાને સે એસે લોગોં કે લિયે અચ્છા
 મેદાન હો જાતા હૈ। સમાજ કે ખીચ શાસકોં, કુલીનોં શ્રીમાનોં,
 વિદ્વાનોં, શૂરવીરોં, આચાર્યોં ઇલાદિ કેા અવશ્ય અધિકાર ઔર
 સમ્માન કુછ અધિક પ્રાપ્ત રહતા હૈ। અતઃ એસે લોગોં કી બી
 કુછ સંખ્યા સદા રહતી હૈ, જો ઉન્હેં અકારણ ઇર્ષ્યા ઔર દ્વેષ
 કી દષ્ટિ સે દેખતે હૈં, ઔર ઉન્હેં નીચા દિખા કર અપને અહંકાર
 કેા ઉષ્ટ કરને કી તાક મેં રહતે હૈં, ઇસલિયે ઉક્ત શિષ્ટવર્ગોં મેં
 કેાઇ દોષ ન રહને પર બી ઉનમેં દોષોહવાવના કર કેાઇ ચલતા-
 પુરજ આદમી એસે લોગોં કેા સંગ મેં લગા કર ‘પ્રવર્તક’, ‘અગ્રુઆ’,
 ‘મહાત્મા’, ‘ક્રાંતિકારી’, ઇલાદિ-ઇલાદિ હોને કા ડંકા પીટ સકતા
 હૈ। યદિ દોષ સચમુચ હુઆ, તો ફિર કયા કહના હૈ ! સુધાર કી
 સચ્ચી ઇચ્છા રખનેવાલે દો-ચાર હોંગે, તો એસે લોગ પચીસ.
 કિસી સમુદાય કે મદ, મત્સર, ઇર્ષ્યા, દ્વેષ ઔર અહંકાર કેા કામ
 મેં લા કર ‘અગ્રુઆ’ ઔર ‘પ્રવર્તક’ જાને કા હોસલા રખનેવાલે
 સમાજ કે શત્રુ હૈં। યોરપ મેં જો સામાજિક અશાંતિ ચલી આ
 રહી હૈ, વહ બહુત કુછ એસે હી લોગોં કે કારણ। સંઘનિર્માણ મેં
 પ્રાચ્ય દેશોં કી અપેક્ષા અધિક કુશલ હોને કે કારણ વે અપને
 વ્યવસાય મેં બહુત જલ્દી સફલતા પ્રાપ્ત કર લેતે હૈં। યોરપ મેં
 જિતને લોકવિપ્લવ હુએ હૈં, જિતની રાજહત્યાઓં ઔર નર-
 હત્યાઓં હુઈ હૈં, ઉન સમય મેં જનતા કે વાસ્તવિક દુઃખ કા ભાગ
 યદિ પુ થા, તો વિશેષ જનસમુદાય કી નીચ વૃત્તિયોં કા ભાગ હૈ.
 ‘ક્રાંતિકારક’ ‘પ્રવર્તક’ આદિ કહલાને કા ઉન્માદ યોરપ મેં બહુત
 અધિક હૈ। ઇન્હી ઉન્માદિયોં કે દાય મેં પડ કર વહોં કે સમાજ
 કા અંગ-ભંગ હો રહા હૈ। અબી થોડે દિન હુએ, એક મેમ
 સાહબા પતિ-પત્ની કે સંબંધ પર વ્યાખ્યાન દેતી ફિરતી થી કિ
 કેાઇ આવશ્યક નહીં કિ સ્ત્રી પતિ કે ઘર મેં હી રહે।

ભક્ત કહલાનેવાલે એક વિશેષ સમુદાય કે ખીચ ઇસ પ્રકાર

કા ઉન્માદ જિસ સમય બદ રહ્યા થા, ઉસ સમય ઉસી સમુદાય કે બીતર એક ઐસી શુભ, સાત્ત્વિક ન્યોતિ કા ઉદય હુઆ, જિસકે પ્રકાશ મેં લોકધર્મ કે છિન્નલિન્ન હોતે હુએ અંગ ભક્તિસત્ત કે દ્વારા ફિર સે જુડે, ચૈતન્ય મદાપ્રભુ કે ભાવ-પ્રવાહદ્વારા અંગ-દેશ મેં ઔર અષ્ટ-છાપ કે કવિયોં કે સંગીતસ્ત્રોત કે દ્વારા ઉત્તર-ભારત મેં પ્રેમ કી જો ધારા બહી, ઉસને પંથવાલોં કી પરુષ વચનાવલી સે સુખતે હુએ હૃદયોં કે આર્દ્ર તો ક્રિયા, પર વહ આર્ય-શાસ્ત્રાનુમોદિત લોકધર્મ કે માધુર્ય કી ઔર આકૃષ્ટ ન કર સકી. યહ કામ તુલસીદાસ ને ક્રિયા, લિંદૂસમાજ મેં ફેલાયા હુઆ વિષ ઉનકે પ્રભાવ સે બદને ન પાયા. લિંદૂજનતા અપને ગૌરવપૂર્ણ ઇતિહાસ કે ભૂલને સે, કઇ સદસ્ય વર્ષોં કે સચિત જ્ઞાન-ભંડાર સે વંચિત રહને સે, ઔર અપને પ્રાતઃસ્મરણીય આદર્શ પુરુષોં કે આલોક સે દૂર પડને સે બચ ગઇ. ઉસમેં યહ સંસ્કાર ન જમને પાયા કિ શ્રદ્ધા ઔર ભક્તિ કે પાત્ર કેવલ સાંસારિક કર્તવ્યોં સે વિમુખ, કર્મમાર્ગ સે વ્યુત કારે ઉપદેશ દેનેવાલે હી હૈં. ઉસકે સામને યહ ફિર સે અચ્છી તરફ ઝલકા દિયા ગયા કિ સંસાર કે ચલતે વ્યાપારોં મેં મગ્ન, અન્યાય કે દમન કે અર્થ રણક્ષેત્રોં મેં અહભુત પરાક્રમ દિખાવેવાલે, અસાચાર પર ક્રોધ સે તિલમિલા-નેવાલે, પ્રભૂત-શક્તિ-સંપન્ન હો કર બી ક્ષમા કરનેવાલે, અપને રૂપ, ગુણ ઔર શીલ સે લોક કા અનુરંજન કરનેવાલે, મૈત્રી કા નિર્વાહ કરનેવાલે, પ્રજા કા પુત્રવત્ પાલન કરનેવાલે, બડોં કી આજ્ઞા કા આદર કરનેવાલે, સંપત્તિ મેં નંદ્ર રદનેવાલે ઔર વિપત્તિ મેં ધૈર્ય રખનેવાલે લોગ પ્રિય યા અચ્છે હી લગતે હોં, યહ બાત નહીં હૈં. વે ભક્તિ ઔર શ્રદ્ધા કે પ્રકૃત ચાલંબન હૈં-ધર્મ કે દઢ પ્રતીક હૈં. જિન-જિન વૃત્તિયોં સં લોક કી રક્ષા હોતી હૈં, ઉન સખકા સમાહાર જહોં અપની પરમાવસ્થા કે પહુંચા દિખાઇ પડે, વહાં ભગવાન કી ઉતની કલા કા પૂર્ણ પ્રકાશ સમજ કર, જિતની સે મનુષ્યતા કે પ્રયોજન હૈં ઔર ઉતની મર્યાદા કે બીતર અનંત પુરુષોત્તમ કે દેખ કર, જિતની સે લોક કા પરિચાલન હોતા હૈં, ઉસકે આગે સિર ઝુકાના મનુષ્ય હોને કા પરિચય દેના હૈં-પૂરી આદર્શીયત કા દાવા કરના હૈં. ઇસ વ્યવહાર-ક્ષેત્રનામ-રૂપ-સે પરે જો ઇશ્વરત્વ હૈં, વહ પ્રેમ ઔર ભક્તિ કા નહીં, બોધ કા વિષય હૈં. વહ ઇસ પ્રકાર લક્ષિત નહીં કિ હમારી વૃત્તિયોં કા પરમ લક્ષ્ય હો સકે. અલક્ષ્ય કા બદાના કરકે જિતના લક્ષિત હૈં, ઉસકી ઔર ધ્યાન ન દેના ધર્મ સે ભાગના હૈં. હમ અપને સાથ જગત્ કા જો સંબંધ અનુભવ કરને હૈં, ઉસીકે મૂલ મેં ઉસકી સત્તા હમેં દેખની ચાહિયે. ઇસીસે 'અલખ-અલખ' પુકારતે હુએ એક

साधु को आयाज ने इटकारा था कि—

हम लज्जि, लज्जलि हमार, लज्जि हम हमार के भीय;

तुलसी अलज्जलि का लज्जलि ? राम-नाम जपु नीय!

सूरदास आदि अष्ट-छाप के कवियों ने श्रीकृष्ण के शृंगारिक रूप के अत्यक्षीकरण द्वारा टेढ़ी-सीधी निर्गुण वाणी की चिन्मनता और शुष्कता को हटा कर जवन की प्रयुक्तता का आभास तो दिया, पर भगवान् के लोकसंग्रहकारी रूप का प्रकाश कर के धर्म के सौंदर्य का साक्षात्कार नहीं कराया। कृष्णोपासक लकतों के सामने राधा-कृष्ण की प्रेमलीला ही रक्खी गद्य, भगवान् की लोकधर्म-स्थापना का मनोहर चित्रण नहीं किया गया, उन्हेने कौरवों के विनाशद्वारा अधर्म और अन्याय के साथ वैभव और समृद्धि का जो विच्छेद कराया, लोकधर्म से व्युत्पन्न होते हुये अर्जुन के जिस प्रकार संभाला, शिशुपाल के असंग में क्षमा और दंड की जो भयावह दिमाध, किसी प्रकार ध्वस्त न होनेवाले, अजल अत्याचारी के निराकरण की जिस नीति के अवलम्बन की व्यवस्था जरासंध-वध द्वारा दी, उसका सौंदर्य जनता के हृदय में अंकित नहीं किया गया। इससे कृष्ण की शृंगारिक भावना ने असंस्कृत हृदयों में न कर विलासप्रियता का रूप धारण किया, और समाज केवल नायक के रूप में नजर आने के योग्य हुआ। जहाँ लोकधर्म और व्यक्तिधर्म का विरोध हो, वहाँ कर्मभागी के लिये लोकधर्म का ही अवलम्बन श्रेष्ठ है। यदि किसी अत्याचारी का हमन सीधे न्यायसंगत उपायों से नहीं हो सकता, तो कुटिल नीति का अवलम्बन, लोकधर्म की दृष्टि से, उचित है। किसी अत्याचारी द्वारा समाज को जो हानि पहुँच रही है, उसके सामने वह हानि कुछ नहीं है, जो किसी एक व्यक्ति के भूरे दृष्टांत से होगी। लक्ष्य यदि व्यापक और श्रेष्ठ है, तो साधन का अनिवार्य अनौचित्य उतना जल नहीं सकता। भारतीय जनसमाज में लोकधर्म का यह आदर्श यदि पूर्ण रूप से प्रतिष्ठित रहने पाता, तो यह देश विदेशियों के आक्रमण को व्यर्थ करने में अधिक समर्थ होता।

तुलसीदासजी ने रामचरित के सौंदर्य द्वारा जनता को लोकधर्म की ओर जो ध्रि से आकृष्ट किया, वह निष्फल नहीं हुआ। वैरागियों का सुधार आहो इससे उतना न हुआ हो, पर पराक्ष रूप से, साधारण गृहस्थ जनता की प्रवृत्ति का बहुत कुछ संस्कार हुआ। दक्षिण में रामदास स्वामी ने धर्मी लोकधर्माश्रित लज्जि का संसार कर के महाराष्ट्र-शक्ति का अभ्युदय किया। पीछे से सिंघों ने भी लोकधर्म का आश्रय लिया, और सिंघ-शक्ति का प्रादु-

लाई हुआ। हिंदू-जनता शिवाजी और गुरु गोविंद को रामकृष्ण के रूप में और औरंगजेब को रावण और कंस के रूप में देखने लगी।

गोस्वामीजी ने यद्यपि लक्ष्मि के साहचर्य से ज्ञानवैराग्य का भी निरूपण किया है, और पूर्ण रूप से किया है; पर उनका सभसे अधिक उपकार उन गृहस्थों के उपर है, जो अपनी प्रत्येक स्थिति में उन्हें पुकार कर कुछ कदते हुये पाते हैं, और वह 'कुछ' भी ऐसा कि लोकव्यवहार के अंतर्गत, उससे अनीत नहीं। मान अपमान से परे, साधक संतों के लिये तो वह "अल के वचन संत से जैसे हैं" कहते हैं, पर साधारण गृहस्थों के लिये सहिष्णुता की भयोदा आंधते हुये कहते हैं—“कतहुं सुधा-धुते तें अड दौधू” साधक और संसारी, दोनों के भागों की और वह संकेत करते हैं। व्यक्तिगत सक्षमता के लिये जिसे लोग 'नीति' कहते हैं, वही सामाजिक आदर्श की सक्षमता का साधक हो कर 'धर्म' हो जाता है।

सारांश यह कि गोस्वामीजी से पूर्व तीन प्रकार के साधु-समाज के पीछे रमते दिग्गर्ध होते थे। एक तो प्राचीन परंपरा के लक्ष्मि, जो प्रेम में मग्न हो कर संसार को भूल रहे थे। दूसरे वे, जो अनधिकार ज्ञानगोष्ठी द्वारा समाज के प्रतिष्ठित आदर्शों के प्रति तिरस्कारभुक्ति उत्पन्न कर रहे थे। तीसरे वे, जो हठ-योग, रसायन आदि द्वारा अलौकिक सिद्धियों की व्यर्थ आशा का प्रचार कर रहे थे। धन तीनों वर्गों के द्वारा साधारण जनता के लोकधर्म पर आड़ होने की संभावना कितनी दूर थी, यह कहने की आवश्यकता नहीं। आज जो हम फिर जंगलों में जैसे किसानों को जंगल के 'मायप-बाव', लक्ष्मण के त्याग और राम की पितृ-लक्ष्मि पर पुत्रकृत होते पाते हैं, सो गोस्वामीजी के ही प्रसाद से। धन्य है गार्हस्थ्य जीवन में धर्म का आलोक-स्वरूप रामचरित, और धन्य है उस आलोक को घर-घर पहुँचानेवाले तुलसीदास! व्यावहारिक जीवन धर्म की ज्योति से एक पार फिर जगमगा उठा। उसमें नष्ट शक्ति का संचार हुआ। जो कुछ भी नहीं जनता, वह भी जनता है—

‘जो न मित्र-दुष्मि होहिं दुआरी, तिनहिं भिक्षोक्त पातक लारी।’

स्त्रियाँ और काँधी धर्म जनें या न जनें, पर वह धर्म जनती है, जिससे संसार चलता है। उन्हें धिस आत का विश्वास रहता है कि—

वृद्ध, रोगग्रस्त, जूट, धनहीन, अंध, अघिर, क्रोधी, अति दीन;

अैसेहु पति कर किअे अपमाना, नारि पाव जमपुर दुष्म नाना।

जिसमें आहु-जल है, उसमें यह समझ ली पैदा कर दी गयी है कि दुष्ट और अत्याचारी पृथ्वी के भार हैं; उस भार को उतारनेवाले लगवान् के अवतार हैं; और उस भार को उतारने में सहायता पहुँचानेवाले लगवान् के सच्चे सेवक. प्रत्येक दिहाती वहाँ 'अजरंग जली' की जयजयकार मनाता है-कुंभकर्ण की नहीं. गोस्वामीजी ने 'रामचरित-चिंतामणि' छोटे-बड़े सबके भीय आँट दिया; जिसके प्रभाव से हिंदूसम्राज यदि आहो-सच्चे से से आहो-तो सब कुछ प्राप्त कर सकता है.

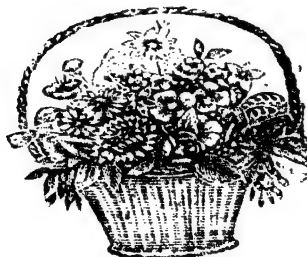
आजाजी ने लज्जित और प्रेम के पुटपाक द्वारा धर्म का रागात्मिका वृत्ति के साथ सम्मिश्रित कर के एक ऐसा रसायन तैयार किया, जिसके सेवन से धर्ममार्ग में कष्ट और श्रान्ति न जन पड़े; आनंद और उत्साह के साथ भीय-भीय और जय-रहस्ती से नहीं-आप से आप लोग उसकी ओर प्रवृत्त हों. जिस धर्ममार्ग में कड़े उपदेशों से कष्ट-ही-कष्ट दिभाध पड़ता है, वही चरित्र-सौंदर्य के साक्षात्कार से आनंदमय हो जाता है. मनुष्य की स्वाभाविक प्रवृत्ति और निवृत्ति की दिशा को लिये हुआ धर्म का जो लीक निकलती है, वही लोगों के चलते-चलते थोड़ी हो कर सीधा राजमार्ग हो सकती है. उसके संयंघ में गोस्वामीजी कहते हैं--

‘युग कलौ राम-लज्जित नीके मोहिं लगत राज-उगरो सों.’

गोस्वामीजी द्वारा प्रस्तुत नव रसों का रामरसायन ऐसा पुष्टिकर हुआ कि उसके सेवन से हिंदू-जति विदेशीय मतों के आक्रमण से भी अछूत कुछ रक्षित रही, और अपने जतीय स्वयं को भी दृढ़ता से पकड़े रही. उसके लगवान् जीवन की प्रत्येक स्थिति में चलने-दूढ़ने में, हंसने-राने में, लड़ने-लड़ने में, नाचने-गाने में, आलोकों की क्रीड़ा में, दांपत्य प्रेम में, राज्य-संयोजन में, आशापालन में, आनंदोत्सव और शोक-समाज में, सुख-दुःख में, धर में, वन में, संपत्ति में, विपत्ति में-उसे दिभाध पड़ते हैं. विवाह आदि शुल अवसरों पर राम के भंगल-गीत गाये जाते हैं. विमाताओं की कुटिलता के असंग में कैंकरी की कलानी कही जाती है. दुःख के दिनो में राम का वनवास स्मरण किया जाता है; और वीरता के प्रसंग में उनके धनुष की लीपण टंकार सुनाध पड़ती है. सारांश यह कि सारा हिंदू-जीवन राममय प्रतीत होता है. वेदांत का परमार्थतत्त्व समझने की सामर्थ्य न रखनेवाले साधारण लोगों का भी व्यवहारक्षेत्र में यारों ओर राम-ही-राम दिभाध पड़ते हैं. इस प्रकार हिंदू-वैद्य के साथ राम के स्वयं का पूर्ण सामंजस्य कर दिया गया है.

ઇસ સાહચર્ય સે સાધારણ જનતા મેં રામ કે પ્રતિ જો લાવ પ્રતિષ્ઠિત હો ગયા હૈ, ઉસકા લાવણ્ય ઉસકે સંપૂર્ણ જીવન કા લાવણ્ય હો ગયા હૈ. રામ કે વિના હિંદુ-જીવન નીરસ હૈ, શીકા હૈ. યહી રામ-રસ ઉસકા સ્વાદ બનાએ રહ્યા ઔર બનાએ રહેગા. રામ હી કા મુખ દેખ કર હિંદુજનતા કા ઇતના બડા ભાગ અપને ધર્મ ઔર જાતિ કે ઘેરે મેં પડા રહ્યા. ન ઉસે તલવાર લઠા સકી, ન ધનમાન કા લોભ, ન ઉપદેશોં કી તડક-ભડક. જિન રામ કો જનતા જીવન કી પ્રત્યેક સ્થિતિ મેં અપને સાથ દેખતી ચલી આઈ, ઉ-હેં છોડના અપને પ્રિય-સે-પ્રિય પરિજન કો છોડને સે કમ કટકર ન થા. બિદેશી કચ્ચા રંગ એક ચઢા, એક છૂટા; પર બીતર જો પકકા રંગ થા, વલ બના રહ્યા. હમને ચૌડી મોહરી કા પાળમા પલન કર આદાબ-અર્જ કિયા; પર ‘રામ-રામ’ ન છોડા. અખ કોટ-પતલૂન પલન કર બાહર ‘ડેમ નાનસે-સ’ કરતે હૈં, પર ઘર મેં આતે હી ફિર વહી ‘રામ-રામ’; એક બાર શીરી-ફરહાદ ઔર હાતિમતાઇ કે કિસ્સે કે સામને હમ કર્ણ, યુધિષ્ઠિર, નલ-દમયંતી, સખકો ભૂત ગએ થે; પર રામ-ચર્યા કુછ-ન-કુછ કરતે હી રહે. કહના ન હોગા કિ ઇસ એક કે ન છોડને સે એક પ્રકાર સે સખ કુછ બના રહ્યા; ક્યોંકિ ઇસી એક નામ મેં હિંદુજીવન કા સારાસાર ખીંચ કર રખ દિયા ગયા થા. ઇસી એક નામ કે અવલંબન સે હિંદુ જાતિ કે લિયે અપને પ્રાચીન સ્વરૂપ ઔર અપને પ્રાચીન ગૌરવ કે સ્મરણ કી સંભાવના બની રહી. રામનામામૃત પાન કર કે હિંદુ જાતિ અમર હો ગઇ. ઇસ અમૃત કો ઘર-ઘર પહુંચાનેવાલા બી અમર હૈ.

(“માધુરી”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. રામચંદ્ર શુક્લ)

२९-तुलसीदासजी की उपमाएँ

उपमा-अलंकार जडा व्यापक अलंकार है. थोडे अंतर से यह अलंकार अनेक अलंकारों की सृष्टि का कारण हुआ है. धिसी बिये साहित्यदर्पणकार ने इस अलंकार के 'उपलव्य' का विशेषण दिया है. वह लिखते हैं—

“प्राधान्यात्सादृश्यमूलेषु लक्षितकेषु तेषामप्युपजीव्यत्वेन प्रथममुपमामाह ।”

और यही कारण है कि यह लेख लिखने में ३५६, प्रति-वस्तूपमा, दृष्टांत आदि अलंकारों से अलंकृत कविताओं की उदा-हरण में ग्रहण कर ली गई हैं. “अलं करोतीति अलंकारः” कविता के अलंकृत करता है, उसका अलंकार कहते हैं. साहित्य-दर्पणकार कहते हैं:—

“शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः रसादी-
नुपकुर्वतोऽलंकारास्तेगदादिवत् ।”

अर्थात् शोभा के अतिशयित करनेवाले तथा रसभाव आदि के उपकारक जो शब्द और अर्थ के अस्थिर धर्म हैं, वे अंगद (आनूपद) आदि की तरह अलंकार कहलाते हैं. प्रयोजन यह कि जैसे शरीर के अंगद आदि आबूपण सुशोभित करते हैं, वैसे ही अलंकारों से कविता की शोभा होती है. मेरा विचार है कि अलंकार कविता के केवल सुशोभित ही नहीं करते. उसके भावों के स्पष्टीकरण, प्रतिपादन और व्यक्तिकरण के हेतु भी होते हैं. किंतु अनेक अर्थालंकारों के विषय में ही यह बात कही जा सकती है, शब्दालंकारों के विषय में नहीं. कारण, वे केवल शोभा-वर्धन ही के लिये होते हैं. बावुक-प्रवर लतृहरि कहते हैं:—

“नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं

विद्यापि नैव न च यत्नकृता च सेवा ।

भाग्यानि पूर्वतपसा किल संचितानि

काले फलंति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥”

अर्थात्—न आकृति इलती है, न कुल, न शील, न विद्या और न यत्नपूर्वक की गई सेवा. पूर्व तप से संचित भाग्य ही काल पा कर इलता है; वैसे ही, जैसे वृक्ष. इस श्लोक के ‘यथैव वृक्षाः’ दृष्टांत ने ही श्लोक में ज्ञान उल ही है. उसके विशेषण ‘काले फलंति’ ने भी उभाल किया है. वृक्ष के आप जल से नित्य सिंचे, इल जानेवाले इससे अनेक उपाय भी करें; किंतु वृक्ष तो इलेगा, काल आने पर ही. वह उपायों से असमय में कदापि

इस न लावेगा। उसी प्रकार आकृति, कुल, शील, विद्या और यत्न-पूर्वक की गद्य सेवा से भी (तत्काल में) कुछ न होगा। बाग्य इलेगा, तो काल पा कर ही। आप देखें, इस श्लोक के भाव के व्यक्तीकरण और प्रतिपादन में आलंकारिकता कितनी उपकारक सिद्ध हुई है। कुछ पद्य और मैं नीचे लिखता हूँ। उनके द्वारा भी मेरे विचार की पुष्टि होगी, गोस्वामीजी कहते हैं—

“करम-कर्म-उल कर गछे, तुलसी जहाँ लागि जय;

सागर, सरिता, रूप-जल, जूँद न अधिक समाय.”

‘करम-कर्म-उल’ और ‘जूँद न अधिक समाय’ ये दोहों में अपने-अपने स्थान पर कितने भावमय और साभिप्राय प्रयोग हैं, इसको प्रत्येक सहृदय स्वयं हृदयंगत कर सकता है। दोहों का अर्थ स्पष्ट है।

एक उर्दू का कवि कहता है—

“यश्म ने की मुद्दतों गर्दिश, तो पाया एक तिल;

रिजक धँसा है। मुकद्दर से सिवा मिलता नहीं.”

इस शेर के ‘मुद्दतों गर्दिश’ और ‘एक तिल’, ये जुमले इससे भाव-प्रतिपादन के कितने सहायक हैं, इसको आप लोग स्वयं समझ सकते हैं। मैं इस विषय में कुछ विशेष लिखने की आवश्यकता नहीं समझता।

एक संस्कृत का कवि जही भार्मिकता से कहता है:—

“यादृशं भक्षयेदन्नं बुद्धिर्भवति तादृशी ।

दीपो भक्षयते ध्वातं कज्जलं च प्रसूयते ॥”

अर्थात्—मनुष्य जिस प्रकार का अन्न खाता है, उसकी बुद्धि भी वैसी ही होती है। दीपक अधिकार के आ जाता है, इस लिये कज्जल उत्पन्न करता है। कितना भावमय यह पद्य है, दृष्टान्त की इस पद्य में कितनी सार्थकता है और उससे पद्य का भाव समझने में, विचार के स्पष्टीकरण में कितनी सुविधा हुई है, इस विषय पर कुछ अधिक लिखना आहुत्यमात्र होगा।

उर्दू का एक सहृदय कवि कहता है—

“किसी का कण कोह रोज़े-सियल में साथ होता है;

कि तारीकी में साया भी जुदा रहता है धँसा से.”

यह पद्य भी संस्कृत-पद्य के टक्कर का ही है। जो गुण संस्कृत के पद्य में है, लगभग वे समस्त गुण इस पद्य में हैं। इस पद्य का अलंकार भी पद्य के अलंकृत ही नहीं करता, उसकी भावव्यंजकता का भी प्रधान-साधन है।

इन कतिपय पंक्तियोंद्वारा अलंकारों की उपयोगिता और उपकारिता दिखलाई गई है। साहित्यदर्पणकार ने भी इन बातों

કો સ્વીકાર ક્રિયા છે. યદિ વહ સ્વીકાર ન કરતે, તો યહ ન લિખતે 'રસાદીનુપનુર્વૈતો' કિંતુ બાદ કા ઉદાહરણુ જો 'અંગદાદિવત' હૈ, ઉસને અપને પ્રથમ વાક્ય કી પ્રભા મલિન કર દી હૈ, ઇસ લિયે મુઝકો ઇસ સ્થાન પર ઇતના લિખના પડા. આજકલ કે કુછ લોગોં કા સંસ્કાર હૈ કિ કવિતા કે લિયે અલંકાર કી આવશ્યકતા નહીં. જો સ્વભાવસુંદરી હૈ, ઉસકો આભરણુ સે કયા મતલબ ? ઇસ બાંતિ કા કારણુ અલંકારોં કો કેવલ શોભાવર્ધન કા હેતુ હી માન લેના હૈ. અન્યથા ઇસ પ્રકાર કા તર્ક ઉપસ્થિત હો હી નહીં સકતા. સ્વભાવ કી સ્વાભાવિકતા કા અપહરણુ અલંકારોં કા ઉદ્દેશ્ય નહીં હૈ. સ્વાભાવિક સૌંદર્ય કો સુવિકસિત કરના હી ઉનકા ધ્યેય હૈ. અપવાદ કી બાત દૂસરી હૈ. ઇન અલંકારોં કે પ્રયોગ મેં જો કવિ જિતના કુશલ પાયા ગયા, ઉસકા કવિતાકૌશલ લોક મેં ઉતના હી સમાદત હુઆ. ઉપમા-અલંકાર સમસ્ત અલંકારોં કા શિરોમણિ હૈ. અતએવ ઇસ અલંકારદ્વારા જો અપની કવિતા કો અલંકૃત કર સકા, ઉસકે કવિત્વંદશિરોમણિ બનને મેં સંદેહ નહીં રહા. સંસ્કૃત કે કવિયોં મેં કવિ-કુલ-ગુરુ કાલિદાસ કો ઔર હિંદી મેં કવિકુલતિલક તુલસીદાસ કો યહ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત હૈ. 'ઉપમા કાલિદાસસ્ય' યહ પદ્ધાંશ કલાવત કે રૂપ મેં પ્રસિદ્ધ હૈ. ગોસ્વામીજી કે વિષય મેં ઐસી કોઈ પ્રસિદ્ધિ ન હોને પર બી, મેરા હૃદય ઇસ વિષય મેં ઉન્હીં કે સિર સેહરા બાંધતા હૈ. મેરા વિચાર હૈ કિ જૈસી અનુપમ ઉપમાઓં ગોસ્વામીજી કો ઉપલબ્ધ હુઇ, વૈસી આજ તક હિંદી સંસાર મેં કિસી અન્ય કવિ કો નહીં સૂઝી. જૈસે સંસ્કૃત કા યહ શ્લોક હૈ—

“ઉપમા કાલિદાસસ્ય ભારવેરર્થગૌરવમ્ ।

દંડિનઃ પદલાલિત્યં માઘે સંતિ ત્રયો મુળાઃ ॥”

વૈસે હી હિંદી કા યહ દોહા બી હૈ—

“ઉત્તમ પદ કવિ ગંગ કો, ઉપમા કો ખરખીર;

કેશવ અર્થ-જૈભીરતા, સૂર તીનિ ગુન ધીર.”

યહ દોહા 'ખીરખર' અર્થાત્ સમ્રાટ અકબર કે પ્રસિદ્ધ પ્રતિભાવાન સચિવ રાજા ખીરખલ કી ઉપમાઓં કા પ્રશંસક હૈ. ઔર, કવિપુંગવ શ્રીસૂરદાસજી કી ઉપમાઓં કો બી પ્રશંસનીય સમજતા હૈ. સૂર, તુલસી ઔર કેશવ કે સામને કવિ ગંગ ઔર ખીરખલ કા નામ લેના સત્યમુચ સાહિત્યમર્મજ્ઞતા કા ઉપહાસ કરના હૈ. ખદોત-માલા કબી જ્યોતિર્મય તારકા-નિચય કા સામના નહીં કર સકતી. હૈ, કવિપુંગવ સૂરદાસ નિઃસંદેહ અનુપમ ઉપમાઓં કે ભાંડાર હૈ; કિંતુ મેં ગોસ્વામીજી કો ઉનસે ઇસ વિષય મેં અધિક દક્ષ સમજતા હું. વહ યદિ ઉપમારજની કે મયંક હૈ, તો ગોસ્વા-

भील समधिक रमणीय राकेश हैं। यदि उपमा-विषय में सर-दासजी की प्रतिभा कलित कलिंग-नादनी के समान कमनीया है, तो गोस्वामीजी की प्रतिभा पुनित-सलिला जगवती बागीरथी के समान अलिनदनीया है।

आज मैं गोस्वामीजी की कुछ अनुपम उपमाओं आप लोगों के सामने उपस्थित करूंगा। धिस लेख का यही उद्देश्य है। मैं उपर अलंकारों का महत्त्व प्रकट कर आया हूँ। उपमा-अलंकार की विशेषता भी दिखला आया हूँ। आप उनका महान विकास गोस्वामीजी की रचनाओं में देखेंगे; जिससे अलंकारों की उपा-देयता तो विदित ही होगी, साथ ही यह भी ज्ञात होगा कि अनु-पम उपमाओं का समुचित प्रयोग कर के गोस्वामीजी साहित्य के समुच्च्य मंदिर पर कितने उंचे यज्ञ गये हैं। उनकी उपमाओं स्वाभाविक और सरल हैं, साथ ही उच्च क्रांति की भी।

कविपुंगव कालिदास के जिस ग्रंथ का आप उदा ले, उसी-में आपका सुंदर-सुंदर उपमाओं मिलेंगी। अवसर आने पर उनकी भावमयी लेखनी उपमा-सुधा-वर्षण में सँकाय नहीं करती। उपमा चाहे छोटी हो चाहे बड़ी, वह होती है बड़ी ही हृदय-आदिष्णी, साथ ही स्वाभाविकता और सरलता भी उससे भरसती रहती है। गोस्वामीजी की रचनाओं में भी यही यम-त्कार है। उनमें भी उपमाओं की प्रचुरता है। वे भी मनोहारिणी होती हैं; तत्काल हृदय पर एक अद्भुत प्रभाव डालती हैं। राम-चरित-मानस की काष्ठ यौपाधि लले ही विना उपमा की मिल जाय, किंतु उसका काष्ठ पृष्ठ कठिनाता से औसा मिलेगा, जिसमें किसी सुंदर उपमा का प्रयोग न हो। उपमाओं साधारण नहीं हैं। वे अमूल्य रत्न-राजि हैं। उनकी परब दुस्तर है; तथापि रुचि के अनुकूल उनमें से कुछ चुन कर सेवा में उपस्थित की जाती हैं। आप देखें, ये किस मूल्य की हैं।

जगवान रामचंद्र के सहज सरल वचन का भी कुमति कैकेयी ने कुटिलता से पूरित समझा। यह आत सुनने में असंगत जन पडती है। क्या यह संभव है? सहज सरल वचन में कुटिलता कैसे परिलक्षित होगी? किंतु गोस्वामीजी की उपमा का महत्त्व देखिये। उन्होंने उसके द्वारा किस प्रकार धिस तर्क का निराकरण किया है। वह कहते हैं—

‘सहज सरल रघुवर-जयन, कुमति कुटिल कर जन;

यलधि जेक जिमि जक-गति, यद्यपि सलिल-समान.’”

वास्तव आत यह है कि सलिल की समतलता क्या करेगी, जय जेक स्वयं वक-गति है? धसी प्रकार सहजता और सर-

लता क्या काम होगी, जण कुमति ने स्वयं उसमें कुटिलता की कल्पना कर ली? आपने देखा, कितनी सुंदर और व्यापक उपमा है! आगे बलिये, मिलकुल प्रतिकूल आवेष्टिये. कुटिला कुँकयी ने जितनी कुटिल आते कही, मदान् हृदयवाले भगवान् रामचंद्र को वे सभी प्यारी लगीं, गोस्वामीजी किस सङ्कटता से कहते हैं “रामहिं मातुगमन सज्ज आये, निमि सुरसरिगत सखिल सुहाये.”

पुण्य-तोया भगवती भागीरथी में पड़्य कर सभी सखिल सुंदर हो जाते हैं, अपवित्र जल भी पवित्र जल बन जाता है. तब परम सरल भगवान् रामचंद्र तक पड़्य कर कुटिल वयन भी सरल क्यों न बन जाते? दूसरी बात यह कि भगवती भागीरथी का समस्त जल ही मनोरम और पावन माना जाता है, याहे उसमें अपेय और असुंदर जल ही क्यों न मिला हो. उसी प्रकार माता के वयन फिर भी माता के वयन हैं. उनमें दुर्भाव का संस्थान कहाँ? फिर यदि वे भगवान् रामचंद्र जैसे मर्यादा-शील और मानुषक पुरुष को लाये, प्यारे लगे, तो क्या आश्चर्य! अलिहारी घस सङ्कटता की!

भगवान् रामचंद्र की वनयात्रा का समाचार नगर में किस प्रकार फैला, और उसका क्या परिणाम हुआ, यह भी हमें बताना पड़ेगा, और लावुकता से इस पर विचार कीजिये—

“नगर व्यापि गछ आत सु तीछी, छुवत यही जनु सज्ज तनु भीछी;
सुनि भे भिकल सकल नर-नारी; अटपयेलि निमि देखि हवारी.”

अब तनिक भीछी का यदना देखिये. घस भीछी के यदने में कितनी स्वाभाविकता है. उसमें आकुला, पीडा और व्यग्रता का कैसा सन्ध्या चित्र है. आप घसका स्वयं अनुभव करें. विधि और कुँकयी को कासते हुये नागरिक कहते हैं:—

“यहि पापिनिहिं भूजि का परेडि, छाछ लवन पावक धरेडि.

निज कर नयन काटि यह हीजा, डारी सुधा भिष खाएत सीजा.

कुटिल, कठोर, कुशुद्धि, अभागी, लघ रघुजं-भेनु-अन आगी.

पालव गैठि पेड यहि काटा, सुज महुँ सोक-ठाट नहिं हाटा.”

अहा! कैसी सुंदर भावमयी और हृदय-आहिणी उपमाएँ हैं.

आगे बढ़िये, देखिये, सामने एक पडा विचित्र किंतु पडा ही हृदयद्रावक दृश्य उपस्थित है. यह देखिये, मलिनमुष्ठी, पुत्र-वियोग-विष्वला, अश्रु-मुष्ठी श्रीमती कौशल्यादेवी अर्ध-भूच्छित अवस्था में रो-कलप रही हैं. पास गैडे भगवान् रामचंद्र अव्यथित चित्त से उनका समाधान कर रहे हैं. वह उनके दुःख से दुःखित हैं. उनकी कातरता उनके कातर कर रही है; किंतु वह धैर्यव्युत्त नहीं है. उनका विशाल और गंभीर मुखमंडल अब भी विषाद-

रेखा से विहीन है. अत्यन्त एक 'पति-प्रेम-पुनिता इपराशि' का यहाँ आविर्भाव हुआ. वह धीरे-धीरे कौशल्यादेवी के निकट आघ, और उनके युगल चरण-कमलों की वादना करके बैठ गध. वह शिर जुका कर, मुष् नीचा कर, चरण-नष् द्वारा पृथ्वीपर कुछ लिपने लगी. और उसके नेत्रों से अचिरल अश्रु-प्रवाह प्रवाहित हो कर धरातल के सिन्धुने लगा. इस भूर्ति की नवनीत-कामल सुकुमारता देख कर कौशल्यादेवी आहल हुआ; लगवान रामचन्द्र भी सन्नाटे में आ गये. वह भूर्ति यद्यपि नीरव थी, तथापि इसकी नीरवता में ही वह भाव-नापन-शक्ति थी, ने हृदय-तल के अत्यन्त विह्वल किये होती थी. पृथ्वी-तलपर पद-नष्लिपन द्वारा वह समयान्तिपात ही नहीं कर रही थी, अर्द्ध किसी भमतामयी के मानस-पटलपर वे अंक अंकित कर रही थी, ने करुणा और विषाद का एक ज्वलन्त चित्र थे. विगलित अश्रुधारा भी कम भर्मावेधिनी नहीं थी, इसमें आन्तरिक कथा प्रकट करने की वह शक्ति थी, ने करुणामयी वाग्धारा के किसी काल में उपलब्ध नहीं हो सकती. वह हृदय के व्यथित करनेवाली भूर्ति श्रीविदेह-नादिनी की थी. कौशल्यादेवी उनका दशा देख कर अपना दुःसल कष्ट भूल गध. इस समय उन्होंने ने चर्म के अधनेवाली आते कहीं, उनको सुन कर पथर का ली हृदय विदीर्ण होना था. लगवान रामचन्द्र ने सण कुछ सुना. मर्यादा उनको माता के सामने ओलने नहीं होती थी. उनको संकोच हो रहा था. उनका कंठ इध रहा था; किंतु वह ओले. उन्होंने ने कुछ अपनी प्राणवक्षसा से कहा, वह हृदय-संवेध है. नर लेपनी इस भर्म के उद्घाटन में असमर्थ है. उनके कथन की पंक्तियां जड़ी सज्ज है, जहुत ही प्रभावशालिनी है, जड़ी ही हृदय के अधनेवाली हैं.

हम उनकी कुछ उपमाओं आपके सामने रखते हैं. आप उनकी हृदय-तल-रपशिनी शक्ति देखिये—

“हंसगवनि, तुम नहीं जननेगू, सुनि अपणस देहलिं मोहिं लोगू.

मानस-सलिल-सुधा-प्रतिपाली, निअध की लवन-पयोधि मराही?

नव रसाल-जन-निहरन-सीला, सोल की कोकिल निपिन करीला?

सुरसरि सुलग जनन-जनयारी, जपर-नेग कि हंसकुमारी?”

श्रीमती विदेह-नादिनी का जवन रामभय जवन है. उनमें आत्मभाव का अभाव है. उनकी आत्मीयता पतिप्रेम पर उत्सर्गीकृत है. वह भूर्तिमती लज्ज है. मौन ही उनके जवन का व्रत है. मुग्धता उनकी सदयरी नहीं. गंभीरता ही उनकी कार्यसाधिका है. किंतु प्रिय पति का कथन सुन कर वह भर्माहत हुआ, और ओलने के लिये आध्य हो कर ओली. पहले उन्होंने सास की पायवादना की, अचिनय

કી ક્ષમા ચાહી, (ભગવાન, કયા ભારતવર્ષ સે ઇસ મર્યાદા-શીલતા કા લોપ હો જાયગા ? કૌન અપકવ-મતિ હમારી ઇસ વિકચ મલિકા પર તમ જલ છિડક રહા હૈ ? કૌન ઇસ કુસુમ-કોમલ માર્ગ કો કંટકિત કર રહા હૈ ! તુમ ઉસકી બુદ્ધિ કો વિમલ કરો; જિસમેં હમારી કુલાંગનાએ અપને સદ્ગુણ-રત્નો સે વંચિત ન હો.) ફિર બોલી. કયા બોલી ? ગોસ્વામીજી કા લેખની હી ઇસકો ખતલા સકતી હૈ. મેં ઉનકો દો-ચાર પંક્તિયોં લિખ કર હી આગે બદુંગા. ઉન્હીકો પદ કર આપ સોચેં કિ ઉન્હોંને કયા કલા. ઉનમેં જો તેજસ્વિતા, જો માર્મિકતા, જો વિગૂઢ બાવુકતા નિહિત હૈ, વહ અવર્ણનીય હૈ. શ્રીમતી જનક-નંદિની કહતી હૈ:—

“જિય વિનુ દેહ, નદી બિનુ બારી; તૈસય, નાથ, પુરુષ, બિનુ નારી.
નાથ, સકલ સુખ સાયતિહારે સરદ-બિમલ-બિધુ-બદનુ નિહારે.
છિન-છિનપ્રભુ-પદ-કમલબિલોકી, રહિહહું મુદિતદિવસજિમિકોકી.
પ્રભુ, કરુણામય, પરમ વિવેકી; તનુ તજિ રહતિ છાંહ કિમિ છોકી?
પ્રભા જય કહું બાનુ બિહાઇ ? કહું ચંદ્રિકા ચંદ્ર તજિ જાઇ ?”

રામાયણ પદને મેં જૈસી તનમયતા હોતી હૈ, વૈસી ઔર કોઇ દૂસરા ગ્રંથ પદને મેં નહીં. ઇસ ગ્રંથ મેં જૈસી સજીવ પંક્તિઓં હૈ, જૈસા બાવમય ચરિત્ર-ચિત્રણ હૈ કિ કોઇ સહૃદય જૈસા નહીં, જિસકો ઉસે પદતે સમય આત્મવિસ્મૃતિ ન હો જાય. યહ હમારે લિયે ગર્વ કા વિષય હૈ કિ જો મહાન ગ્રંથ જૈસા અલૌકિક હૈ, વહ હમારી જાતીય સંપત્તિ હૈ ઔર હમારે હી એક અદ્ભુત બાવમય હૃદય કા ઉદ્ધાર હૈ. અયોધ્યા-કાંડ મેં જૈસા સજીવ ચરિત્રચિત્રણ હૈ, ઉસમેં જૈસા ઉદાત્ત બાવમય ઉલાપોહ હૈ, ઉસમેં જૈસા સ્વા-ભાવિકતા, સરસતા, મનોમોહકતા, ગંભીરતા ઔર સદાશયતા હૈ, વહ અનન્ય હૈ—તંસારબર કે સાહિત્ય મેં દુર્લભ હૈ. કૌશલ્યા-દેવી, વિદેહનંદિની ઔર ભગવાન રામચંદ્ર કા કથનોપકથન જિસ બાવુકતા સે રામાયણ મેં લિખિત હૈ, વૈસી બાવુકતા શાયદ હી કિસી દેશ કે સાહિત્ય મેં દૃષ્ટિગત હો.

ધૃષ્ટા કે વિરુદ્ધ લેખ અધિક લંબા હો ગયા. અખ મેં કતિપય સુંદર ઉપમાઓં લિખ કર ઇસ લેખ કો સમાપ્ત કરંગા. આપ ઇન ઉપમાઓં કે સૌંદર્ય ઔર બાવ-પ્રવણતા પર સ્વયં વિચાર કીજિએ:—

“સો ધનુ રાજકુંવર કર દેહી, બાલમરાલ કિ મંદર લેહી ?
વિધિ કેહિ બાંતિ ધરોં ઉર ધીરા, સિરિસ સુમન કિમિ બેધિહિં હીરા?
લોચન-જલ રહ લોચન-કોના, જૈસે પરમ કૃપનકર સોના.
મન મલીન, તન સુંદર કૈસે ? બિષ-રસ-ભરા-કનક-ઘટ-જૈસે.
તિન કહું કહિય નાથ કિમિ ચી-હે, દેખિય રખિકિ દીપ કર લી-હે ?

સો મેં કહઉં કવન બિધિ બરની, ભૂમિ-નાગ સિર ધરધકિ ધરની ?
દેખિ લાગિ મધુ કુટિલ કિરાતી, જિમિ ગંવ તકય લેહું કેહિ બાંતી.
ફિરા કર્મ પ્રિય લાગિ કુચાલી, બકિહિં સરાહિય માનિ મરાલી.
લખઈ ન રાનિ નિકટ દુઃખ કેસે? ચરધ હરિતતુણ બલિપશુ જૈસે.
ઐસેઉ પીર બિહંસિ તેહિ ગોષ, ચોર-નારિ જિમિ પ્રગટ ન રોઈ.
સુનિ મૃદુ બચન ભૂપ-હિય-સોફૂ, સસિકર છુવત બિકલ જિમિ કોફૂ.
કંઠ સુખ, મુખ આવ ન બાની, જનુ પાડીન દીન બિનું પાની.
ગઈ સહમિ સુનિ બચન કહોરા, મૃગી દેખિ જનુ દવ ચહું ઓરા.
રામ સપ્રેમ પુલકિ ઉર લાવા, પરમ રંક જનુ પારસ પાવા.
બા સબકે મન મોહ ન થોરા, જનુ ધન-ધુનિ સુનિ ચાતક-મેરા.
જલકા ઝલકત પાંચ ન કેસે? પંકજ-કોસ ઓસ-કન જૈસે.
હમહિં અગમ અતિ દરસ તુમહારા, જસ મરુ-ધરનિ દેવ-ધુનિ-ધારા.
ઔર કરઈ કો ભરત બડાઈ ? સરસિ સીપિ કિમિ સિંધુ સમાઈ?
કહત શારદહું કર મતિ હીચે, સાગર સીપ કિ જાહિં ઉલીચે.
મુખ પ્રસન્ન, મન મિટા બિષાદ, બા જનુ ગુંગહિં ગિરા-પ્રસાદ.
તેહિ પુર બસત ભરત બનુ રાગા, ચંચરીક જિમિ ચંપક-બાગા.”

રામાયણ ઉપમાઓં કા રત્નાકર હૈ. રુચિ કે અનુકૂલ જો કુછ ચમકીલે રત્ન હાથ આવે, સો સ્થાન-સ્થાન સે એકત્ર કર સેવા મેં ઉપસ્થિત કિયે ગએ. કિંતુ વલ અગાધ પારાવાર અબ તક વિના છાના હુઆ હી પડા હૈ. છાનને પર ઉસમેંસે એક-સે-એક ઉત્તમ રત્ન છાનનનેવાલે કો પ્રાપ્ત હો સકતે હૈં.

(“માધુરી”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાય.)

३०-तुलसीदास और देवता

तुलसीदास राम के अनन्य भक्त थे। जहाँ कहीं उन्हें अवसर मिला है, राम का यश गाने में उन्होंने कोष्ठ पात उठा नहीं रक्खा। रामचरित्र वर्णन करते करते जहाँ कहीं उन्हें शंका-संदेह की गुंजायिश समझ पड़ी, राम के वकील की तरह वह, भमनिवारण के लिये, बिना कुछ कहे आगे नहीं बढ़े। राम अपने विमुक्तों का लक्ष्य ही क्षमा कर दें; पर तुलसीदास ने राम का पक्ष ले कर उन्हें भूषण जोड़ी-भरी सुनाई है, उन्हें भूषण जंटा उभटा है। भक्त ही हारे, राम का विरोध कैसे सह सकते थे? रामचरित्र-मानस में प्रारंभ से ले कर अंत तक उन्होंने स्त्रियों का सहज जड, अज्ञ और दुर्गुणों की राशि जनलाया है। स्त्रियों से वह घतने क्यों चिढ़े थे? क्या इनकी स्त्री ने उन्हें घर से निकाल दिया, घसी डिये? उससे डिये तो वह परम कृतज्ञ की तरह कहते हैं—

“हम तो आपा प्रेम-रस पतनी के उपदेश !”

झिड़ क्या पात थी ?

अपने विरोधियों की तुलसीदास ने सदा उपेक्षा की है। कभी कभी अत्यधिक कष्ट पा कर ही उन्होंने गीतावली और द्वादशवली में शिव और हनुमान से प्रार्थना की है कि मुझे लोग नाटक सता रहे हैं, आप मेरी रक्षा कीजिये। अपने शारीरिक और मानसिक कष्टों के लिये उन्होंने कभी किसीके अनिष्ट की कामना नहीं की। करते ही क्यों? शरीर और मन, दोनों का तो वह राम के समपर्ण कर चुके थे। इनका अपना था ही क्या, जिसके लिये वह सांसारिक जनों से भोरव्या लेते झिड़ते? राम ही उनके तन, मन, धन थे; राम ही का वह सर्वत्र व्यापक हेमते थे। देवता, दानव, यक्ष, नर, नाग, किन्नर, गंधर्व, सगसे वह राम के जडा समझते थे, राम के विरोधी का ही वह अपना विरोधी समझते थे। राम की धृतिरता में जहाँ किसीका कुछ संदेह हुआ, तुलसीदास ने उसकी दुर्गति के लिये कोष्ठ कल्पना नहीं छोड़ी। राम से जिसने जरा भी विरोध प्रकट किया, वह देवता हो या मनुष्य, स्त्री हो या पुरुष, तुलसीदास ने उसका दंड देने में कोष्ठ मुलाहिजा नहीं किया। राम विमुक्त के लिये उनके हिल में मुरौवत मिलकुल नहीं थी। देवतों ने अपने शत्रु राक्षसों के विध्वंस के लिये राम के वन बेजने का षडयंत्र रचा, और वह षडयंत्र स्त्रीजति—सरस्वती, मंथरा और कैकेयी—द्वारा सफल हुआ। क्या यही कारण तो नहीं था, जिसने तुलसीदास को स्त्री-जति का विरोधी बना दिया ?

અબ રહે દેવતા. દેવતાં કા જૈસા પરિહાસ તુલસીદાસ ને રામ-ચરિત-માનસ મેં ક્રિયા હૈ, વૈસા ઔર કિસી કવિ ને આજ તક કિસી જાતિવિશેષ યા વ્યક્તિવિશેષ કે લિયે કિસી કાવ્ય મેં ક્રિયા હૈ યા નહીં, યહ મૈં નહીં દેખા. કવિ કી હૈસિયત સે તુલસીદાસ કો રામ કે અનુકૂલ ઔર પ્રતિકૂલ, સખકો ખાતેં કહની પડી હૈ ! પર જહાં રામ કે વિરુદ્ધ કુછ કહને કા પ્રસંગ આયા હૈ, વહાં ઉન્હોંને બહુત સંભલ-સંભલ કર પૈર રકખા હૈ. વહ સદા ચૌકમે દિખાઇ પડતે હૈં કિ કોઇ ખાત રામ કી શાન કે વિરુદ્ધ ન નિકલ જાય. પર જહાં અન્ય દેવતાં કે વિરુદ્ધ કુછ કહના પડા હૈ, વહાં ઉન્હોંને બેખટકે લગામ ઢીલી કર દી હૈ. જહાં-જહાં મૌકા મિલા હૈ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ઇંદ્ર ઔર નારદ તક કા પરિહાસ કરને મેં વહ નહીં ચૂકે ! મામૂલી દેવતાં કા તો ખાત લી કયા ? યહ કયા દેવતાં કે રામ કો કષ્ટ પહુંચાને કા બદલા નહીં હૈ ?

સારે રામચરિત-માનસ મેં તુલસીદાસ ને દેવતાં કો કેવલ દો કામ સૌંપ રકખે હૈં, દુંદુભી બળના આર ફૂલ બરસાના. જહાં કોઇ અહતુત ઘટના હુઇ, ચાહે જંગલ હો યા બસ્તી, ઘર કે બીતર હો યા બાહર, દેવતા ઝટ ફૂલ બરસાને લગતે, ઔર દુંદુભી બળ દેતે, માનો ઉનકી યહી 'ડયુટી' થી કિ વે દુંદુભી ઔર ફૂલોં કી ઝોલી લિયે ધૂમતે રહેં, ઔર જહાં જરૂરત સમજેં, દુંદુભી બળ કર ફૂલ બરસાને લગેં. કહીં-કહીં દેવતાં કી સ્ત્રિયોં કો તુલસીદાસ ને નચાયા ઔર ગવાયા બી હૈ. દેવતાં કા કોઇ રહસ્ય ચાહે વહ બલા હો યા ખુશ, ખોલને મેં તુલસીદાસ ને કબી અસાવધાની નહીં કી. રામ કે ચરિત્ર મેં વહ કબી દોષ નહીં દેખતે થે. સાધારણ મનુષ્ય રામ કે કિસી કાર્ય કો દોષમુક્ત ન સમજ લેં, ઇસકે લિયે તુલસીદાસ વિના કુછ સમજાઇ-જુઝાઇ આગે નહીં બદે; પર અન્ય દેવતાં કે દોષોં કા ઉન્હોંને કબી સમર્થન નહીં ક્રિયા. લીજ્યે, પહલે-પહલ વિષ્ણુ કી લી કરતૂત સુનિયે:-નારદ કા અભિમાન દૂર કરને કે લિયે વિષ્ણુ ભગવાન ને એક રચના રચી. ઉસસે નારદ કો બડા વિક્ષોભ હુઆ. બેટ હોને પર નારદ ને વિષ્ણુ ભગવાન કી અચ્છી ખબર લી. ઉન્હોંને કહા—

પરસંપદા સકહુ નહિં દેખી, તુમ્હરે ઇરિયા-કપટ બિસેખી.

મથત સિંધુ રુદ્રલિં બૌરાયહુ, સુરન્હ પ્રેરિ બિષ-પાન કરાયહુ.

અસુર સુરા, બિષ શંકરલિં, આપુ રમા, મનિ ચાર;

સ્વારથ-સાધક, કુટિલ તુમ્હ, સદા કપટ-વ્યવહાર.

પરમ સ્વતંત્ર, ન સિર પર કોઈ, ભાવઇ મનલિં, કરહુ તુમ્હ સોઇ.

બલેહિ મંદ, મંદહિ ભલ કરહ, બિસમય-હરખ ન હિય કછુ ધરહ.

હલંકિ-હલંકિ પરિચેહુ સખકાહુ, અતિ અસંક મન સદા ઉછાહ.

કરમ શુભાશુભ તુમહિં ન બાધા, અબ્બ લગિ તુમહિં ન કાહ સાધા.

બલે ભવન અબ્બ બાયન દીન્હા, પાવહુ જે ફલ આપન કીન્હા.

તુલસીદાસને યહાં નારદ કે મુંહ સે વિષ્ણુ કી પોલ ખુલવાઇ હૈ, તો એક અન્ય સ્થાન પર સપ્તર્ષિયોં કે મુંહ સે નારદ કા ભંડાફોડ કરાયા હૈ. નારદ ધધર કી ઉધર લગાને મેં બડે પ્રવીણ થે. ઉનકી સંમતિ સે ઉમા ને શિવ કે લિયે તપ કરના પ્રારંભ કિયા. ઉસ મૌકે પર સપ્તર્ષિયોં ને ઉમા કે હૃદય કા ભાવ દેખને કે લિયે નારદ કે વિરુદ્ધ ઉન્હેં જૈસા સમજાયા—

સુનત બચન બિહસે ઋષય, ગિરિ-સંભવ તવ દેહ;

નારદ કર ઉપદેશ સુનિ, કહહુ બસેઉ કેા ગેહ ?

દન્ધ સુતન ઉપદેસિન્દિ જાઈ, તિન કિરિ ભવન ન દેખા આઈ.

ચિત્રકેતુ કર ઘર ઉન ધાલા, કનકકસિપુ કર પુનિ અસ લાલા.

નારદ-સિષ જે સુનહિં નર-નારી, અવસિ હોહિં તજ ભવન બીખારી.

મન કપટી તન સજ્જન ચિન્હા, આપુ સરિસ સખ હી ચલ્ કીન્હા.

લગે હાથોં સપ્તર્ષિયોં ને શિવજી કા બી રૂપ વર્ણન કર દિયા:—

નિર્ગુન, નિલજ, કુબેષ, કવાલી, અકુલ, અદેહ, દિગંબર, વ્યાલી.

કહહુ કવન સુખ અસ બર પાએ ? બલ બુલિહુ ઠગ કે બૌરાએ,

પંચ-કહે સિવ સતી બિલાહી, પુનિ અવડેરિ મરાયનિ તાહી.

અબ્બ સુખ સોવત સોચ નહિં, બીખ માંગિ ભવ ખાહિં;

સહજ એકાકિન કે ભવન, કબહું કિ નારિ ખટાહિં ?

શિવજી કી બરાત મેં બી શિવસ્વરૂપ કા બડા હાસ્ય-વર્ણ વર્ણન હૈ—

સિવહિં સંભુગન કરહિં સિંગારા, જટા-મુકુટ, અહિ-મૌર સંવારા.

કુંડલ, કંકન પહિરે ખ્યાલા, તન બિભૂતિ, પટ કે હરિ-છાલા.

સસિ લલાટ સુંદર, સિર ગંગા, નયન તીનિ ઉપખીત ભુજંગા.

ગરલ કંઠ, ઉર નર-સિર-માલા, અસિવ બેષ સિવ-ધામ કૃપાલા.

કર ત્રિસલ અરુ ડમરુ બિરાજ, ચલે બસહ ચઢિ, બાજહિં બાજ.

દેખિ સિવહિં સુર-ત્રિય મુસુકાહી, બર-લાયકદુલિહિન જગ નાહી.

બિષ્ણુ, બિરચિ આદિ સુરબ્રાતા, ચઢિ બાહન ચલે બરાતા.

સુર-સમાજ સખ ભાંતિ અનૂપા, નહિં બરાત દૂલહ-અનુરૂપા.

બિષ્ણુ કહા અસ બિહસિ તબ, બોલિ સકલ દિસિરાજ;

બિલગ-બિલગ હોઈ ચલહુ સખ, નિજ-નિજ સહિત સમાજ.

બર-અનુહારિ બરાત ન ભાઇ, હંસી કરધહઉ પર-પુર જાઇ.

બિષ્ણુ-બચન સુનિ સુર મુસુકાને, નિજનિજ સેન-સહિત બિલગાને.

મન-હીં મન મહેસ મુસુકાહી, હરિ કે ખ્યંગ-બચન નહિં જાહીં.

બર બૌરાહ બરદ અસવારા, ખ્યાલ કપાલ, બિભૂષન છારા.

ઈંદ્ર પર તુલસીદાસ વિશેષ કૃપા રખતે થે. જહાં કહીં ઉનકી

ચર્ચા કરને કા અવસર ઇન્હે મિલા, વહીં ઇન્હેને ઉનકી જી ભર કર ભર્ત્સના કી હૈ. નારદ જળ તપ કર રહે થે, તપ ઇન્દ્ર ને ઉનકો તપ સે બદ્ધ કરને કે લિયે કામ કો ભેજા. ઇસ પર કુદ્દ હો કર તુલસીદાસજી કહતે હૈ—

જે કામી, લોલુપ જગ માહીં, કુટિલ કાક-ધવ સખહિં ડરાહીં.

સુખ હાડ લેઈ ભાગ સહ, સ્વાન નિરખિ મૃગરાજ;

છીનિ લેષ જનિ જનિ જડ, તિમિ સુરપતિહિં ન લાગ.

પરશુરામજી બી વિષ્ણુ કે અવતારોં મેં સે એક થે; પર ઉન્હેને ધનુષ-બાંગ કે અવસર પર રામ કે લિયે કટુ વાક્ય કહે. રામભક્ત તુલસીદાસ અપને આરાધ્ય દેવ કા અપમાન ન સહ સકે. ઉન્હેને મૌકા મિલતે હી લક્ષ્મણુ કે દ્વારા પરશુરામ કી પૂરી ફજીલત કરા ડાલી. યહ પ્રસંગ ઇતના લંબા-ચૌડા હૈ કે યહાં સ્થાનાભાવ સે સખ નહીં દિયા જી સકતા. ઔર, વિના સખ ઉદ્ધત કિયે ઉસકા આનંદ નહીં મિલ સકતા. પરશુરામ-લક્ષ્મણુસંવાદ બડા રોચક હૈ. ઉસે રામચરિત-માનસ મેં હી પઢના ચાહિયે.

શિવ કે પાંચ મુખ થે; પ્રત્યેક મુખ પર ત્રીન નેત્ર થે. ઇસ તરફ સખ પંદ્રહ નેત્ર હુએ. બ્રહ્મા કે ચાર મુખ ઔર આઠ નેત્ર થે. કાર્તિકેય કે છઃ મુખ ઔર બારહ નેત્ર તથા ઇન્દ્ર કે એક હજાર નેત્ર થે. દેવતાં કી યહ વિચિત્ર બનાવટ દેખ કર તુલસીદાસ સે વિના છોડ-છોડ કિયે નહીં રહા ગયા. રામવિવાહ કે અવસર પર ઉન્હેને ઇન્દ્ર આદિ કા મગ્ગક ઉડા હી ડાલા. રામ કી બરાત જી રહી હૈ. રામ ઘોડે પર સવાર હૈ. ઉસ અવસર કી બાત હૈ—

જેલિ બર બાજિ રામ અસવારા, તેલિ સારદહુ ન બરનઈ પારા.

સંકર રામ-રૂપ અનુરાગે, નયન પંચદસ અતિ પ્રિય લાગે.

હરિ હિત-સહિત રામ જળ જોહે, રમા-સમેન રમાપતિ મોહે.

નિરખિ રામ-છબિ બિધિ હરખાને, આઠે નયન જનિ પછતાને.

સુર-સેનપ-બહુત ઉછાહ, બિધિ તેં ડેવદ સુલોચન-લાહ.

રામહિં ચિતવ સુરેશ સુગના, ગૌતમ-શાપ પરમ હિત માના.

દેવ સકલ સુરપતિહિં સિદ્ધાહી, આબુ પુરંદર-સમ કોઉ નાહીં.

રામ કો યુવરાજપદ દેને કી ચર્ચા ચલ રહી હૈ. હાટ-ખાટ, ધર, ગલી-અર્થાત્ સર્વત્ર ઇસ ઉત્સવ કે સંબંધ કી ચર્ચા ચલ રહી હૈ. અયોધ્યા મેં આનંદ ઉમડ રહા હૈ; પર દેવતા ઇસમેં વિદ્ધ ડાલના ચાહતે હૈં. તુલસીદાસ ઉનસે બહુત રુષ્ટ હૈં. વહ ઉન્હે કુચાલી કહ કર ચોર સે ઉનકી ઉપમા દેતે હૈં—

સકલ કહહિં કબ હોઇહિ કાલી, બિવન મનાવહિં દેવ કુચાલી.

તિનહિં સુહાઈ ન અવધ-બધાવા, ચોરહિં ચાંદનિ રાતિ ન લાવા.

દેવતાં ને સરસ્વતી સે બડી બિનતિ કી કિ હૈ માતા ! કેધ

ઐસી યુક્તિ કરો, જિસસે રામ રાજ્ય છોડ કર વન જાય, ઔર દેવતાં કા કાર્ય સિદ્ધ હો. સરસ્વતી પહલે અસ્વીકાર કરતી થીં; પર-સારદ બોલિ બિનય સુર કરહીં, બારહિ બાર પાય લૈ પરહીં.

x x x x x

બાર બાર ગહિ ચરન સંકેચી, ચલી બિચારિ બિબુધ-મતિ પોચી; ઉંચ નિવાસ, નીચ કરતૂતી, દેખિ ન સકહિ પરાઇ બિભૂતી.

દેવતા બડે ખુશામદી ઔર બડે ચાલાક થે. રામ કો ઉત્સાહિત કરને કે લિયે વે રામ કી પ્રશંસા સુન કર ફૂલ બરસાતે ઔર દુંદુભી બજતે થે. રામ ને જળ ચિત્રકૂટ કો રહને કે લિયે પસંદ કિયા, તબ ઇંદ્ર આદિ દેવતા વેપ બદલ કર, કોલ-કિરાત કી સૂરત બના કર આઝે, ઔર ઉંહોંને રામ કે લિયે ઝાંપડે બડે કર દિયે. અપને મતલબ કે લિયે ઇંદ્ર કો ઝાંપડા બાને મેં કુછ શર્મ ન આઇ. દેવતાં ને સૂરત કયોં બદલી ? એક કારણુ તો યદ જન પડતા હૈ કિ રામ દેવતાં કો છપ્પર બાને આદિ કા છોટા કામ ન કરને દેતે; પર રામ તો અંતર્યામી થે. દેવતાં કા હન-વેશ ઉનસે છિપા થોડે હી રહા હોગા ? દૂસરા કારણુ રાવણુ કો ઘોખા દેના થા. દેવતા રાવણુ સે બહુત ડરતે થે. રાવણુ કો કલીં માલુમ હો જાતા કિ દેવતા રાક્ષસોં કે વિરુદ્ધ ષડ્યંત્ર રચ રહે હૈં; ઉંહોં કી પ્રેરણા સે રામ વન કો આઝે ઔર અજ વે ઉનકે લિયે સજ સુભીતે કરતે ફિરતે હૈં, તો વહ ઉંહોં અચ્છી તરહ દંડ દેતા. ફિર દેવતાં કો યદ સંદેહ બી થા કિ રામ રાવણુ કો માર સંકેજે યા નહીં ? ઇસીસે વે પ્રકટ રૂપ સે રામ કી સહાયતા નહીં કરતે થે. રાવણુ યદિ કલી દેવતાં પર યદ દોષ લગાતા કિ ઉંહોંને ઉસકે વિરુદ્ધ રામ કી સહાયતા કી, તો દેવતા સાફ-સાફ ઇનકાર કર સકતે થે. રામ-રાવણુ-યુદ્ધ કે સમય રાવણુ કો યદ સંદેહ હુઆ કિ દેવતા રામ કી મદદ કર રહે હૈં; કયોંકિ રામ કે બાણોં સે જળ રાવણુ વ્યાકુલ હો જાતા થા, તબ દેવતા રામ પર ફૂલ બરસાતે ઔર દુંદુભી બજતે થે. ઇસસે રાવણુ બડા કુદતા થા, ઇસીસે એક દિન વહ રણુક્ષેત્ર મેં હી દેવતાં કી ઔર યદ કહતા હુઆ ઝપટા-રહેહુ સદા સદ મોર મરાયલ.

બરત રામ કો મનાને કે લિયે ચિત્રકૂટ જા રહે હૈં. ઉનકે પ્રભાવ સે—

બઇ મૃદુ મલિ મગ મંગલ-મૂલા.

કિએ જાલિં જાયા જલદ, સુખદ બલઈ બર ખાત;

તસ મગ બયહુ ન રામ કહૈં, જસ બા બરતલિં જાત.

યદ પ્રભાવ દેવતાં કો અસહ્ય હો ગયા. દેવતાં કે રાજા બડે નિકંઝી થે. સ્વાર્થસાધન કે લિયે હલકપટ કરના ઉનકે બાંએ

हाथ का भेज था—

देहि प्रभाव सुरसहिं सोयू, जग लल लखेहिं पोय कहुँ पोयू.
गुरु सन कहेउ—करिय प्रभु सोध, रामहिं भरतहिं भेट न होध.

राम सकाव्यी प्रेम-अस, भरत सुप्रेम पयोधि;

अनी आत भिगरन बहत, करिय जतन छल सोधि.

अचन सुनत सुरगुरु मुसुकाने, सहस नयन भिनु दोचन जने.

x

x

x

राम सदा सेवक रुचि राभी, भेद, पुरान, साधु, सुर साभी.

अस नय जनि तजहु कुटिलाध, करहु भरत पद प्रीति सुदाध.

स्वारथ भिअस अतल तुम होहू, भरत दोस नहिं, राठिरो मोहू.

गुरु की आत सुन कर धिंद्र को कुछ टाढ़स हुआ. वह फिर
पुशामद करने लगे—

अरपि प्रसून हरपि सुर-राठि, लगे सराहन भरत-सुभाठि.

धिंद्र ने राम को लौटा लाने के लिये भरत के प्रयत्न को
निष्फल करने की धन्या से अडे-अडे प्रपंच रये. तुलसीदास ने
धिंद्र को इटकारा भी भूय.

लंकाकांड में देवताओं का ३५ स्पष्ट द्विधाध पडा है. पहले
वे सदा शंकित रहते थे कि राम से राक्षसों का नाश हो सकेगा
या नहीं? धिंसीसे वे भुल्लभ-भुल्ला, प्रकट ३५ से, राम की सहा-
यता नहीं करते थे. हां, राम के लिये सय सुभीते अवश्य कर
देते थे. ऋषियों-मुनियों की मुलाकात के अवसर पर राम जय
राक्षसों के विध्वंस की प्रतिज्ञा करते थे, तब देवता डूल अरसाते
और हुंहुंभी अज्य देते थे. लंका में राम ने जय रावण के
कुटुंबियों को मार डाला, तब देवताओं को कुछ तसल्ली हुई. उनको
विश्वास हुआ कि राम रावण को मार सकते हैं. अज्य वे निर्बाध
हो कर राम की सहायता करने लगे—

देवन्द प्रभुलिं पयाहे देया, उपज्य उर अति छोल जिसेया.

सुर-पति निजरथ पुरत पदावा, हरष-सहित भातलि लेध आवा.

रावण की माया के प्रभाव से जय असांज्य रावण युद्ध
में प्रवृत्त हो गये, तब—

उरे सकल सुर, बसे पराध, जय के आस तजहु अज्य लाध.

सय सुरजिते अेक हसकंधर, अज्य अहु लये तकहु गिरि-कंधर.

पर राम ने जय रावण की माया नष्ट कर डाली, तब—

रावन अेक देहि सुर हरषे, दिरे सुभन अहु प्रभु पर अरषे.

रावण ने जय देया कि देवगण राम की प्रशंसा करते हैं,
तब वह अहुत खिटा, और कहने लगा—

सहस सदा तुम मेर मरायन, कहि अस कोपि गगन पथ धामल.

હાહાકર કરત સુર ભાગે, ખલહુ, બહુ કહું મેરે આગે ?
રામાયણ મેં પ્રાયઃ સર્વત્ર દેવતાં કેા નિકમ્મા, ડરપોક,
સ્વાર્થી ઔર ખુશામદી દિખાયા ગયા હૈ. દેવતા અપના મતલબ
નિકાલને મેં સખ તરહ કા છલ (અંગરેજીભાષા મેં પાલિસી) કર
સકતે થે. તુલસીદાસ ને દેવતાં કા ચિત્ર અચ્છા નહીં દિખલાયા.
તુલસીદાસ સ્વર્ગ ગએ હોંગે; દેવતાં સે ઉનકી ભેટ બી હુષ હોગી.
પતા નહીં, દેવતાં સે ઉનકી કૈસી નિપટી.

(“માધુરી”ના એક અંકમાં લેખકઃ-શ્રી. રામનરેશ ત્રિપાઠી)

૩૧-તુલસી-ગુણ-ગાન

એધ તુલસીદાસ હૈં, એઈ લિંદી-પ્રાન;
એઈ ભગવત-ભક્ત-ખર, ઇન સમ ધન્ય ન આન. ૧
ધનિ સંવત, ધનિ-માસ વહ, ધન્ય ધરી, જળ મીત !
લિયો જન્મ ઇન આય, કિય ભારત-ભૂમિ પુનીત. ૨
ધન્ય માતુ-પિતુ-ગોદ, જિન ઐસો સુઅન ખેલાય;
પાવન કુલ સખ બિધિ કિયો, જીવન-મુક્ત કલાય. ૩
ભયો ન ઐસો કબિ દુતિય, અહૈ ન હોનહુદાર;
કબિતા-કામિની-કંત યે, કબિ-કુલ કે મિંગાર. ૪
કા લિંદી, ઉરહ કલા, કા અંગરેજ મિત્ર !
કા અરખી, કા પારસી, ભાષા અન્ય બિચિત્ર. ૫
હૈં જિતની દેખી-સુની, લિખી-પઠી, ગુન-આલ;
કાહ મેં દેખ્યો નહીં, ઐસો સુકબિ બિસાલ. ૬
હીન દસા હ મેં જદપિ, ભારતખાસી આણુ;
પૈ તુલસી-બ્રજ કરિ સકત, મરતક ઉચ્ચ સમાણુ. ૭
ઐસો કબિ દેખ્યો-સુન્યો, જગ મેં કતહું ન આન;
કરત ગુનીજન જગત કે, બકો સુજસ બખાન. ૮
ભારત કે કબિરાજન મેં અતિ ઉંચો હૈ નામ સદા તુલસી કેા;
બસુ પ્રતાપ-દિવાકર કે લખે ઔરન કેા જળ લાગત શીકો.
જૂગુનુ ઔર તરૈયન કી કલા, તેજ હૈવે જાત હૈ મંદ સસી કેા;
ધાક સુને રિપુ ખાક સદા મિલૈ, છૂટિ પરૈ ઉતસાહ જસી કેા. ૯
સુર ફિરૈ નિજ શાહ ટોટાવત, દેવ કી ચાતુરી હૈ બિસરી હૈ;
ભૂલિ બિહારી રહો છરછંદન, ભૂષન વીરતા છોરિ ધરી હૈ.
બિગ્ગપનો ગયો કેસવ કેા, મતિરામ કી માધુરી શીકી કરી હૈ;
કા ગિનતી હરિચંદ કી, ચંદ-કબીરહ કી નહિં ખાત ખરી હૈ. ૧૦

૫૨૫૬

હિંદી, હિંદૂ, હિંદ-નામ જગ્ય લૌં જગ રાજૈ,
તબ્ય લૌં તુલસીદાસ-સુજસ મહિ-મંડલ ગાજૈ.
સત-કબિતા-સતકાર જલ્યાં લૌં યહિ સસારા,
ઋષિવર કો પરતાપ તહાં લગિ ટરે ન ટારા.
પુમ શેક્ષપિયર, હોમર તથા દાંતે હૂ સોં હૌ અધિક;
જય-જય તુલસી, જય-જય નમઃ, રામ-ભગતિ-રસકે રસિક. ૧૧
("માધુરી" ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી 'મિશ્ર-અંધુ')

૩૨-તુલસીમહિમા

ગંગા કે પુલિન મેં જિછો હૈ ખર આસન,
બિરાજૈ દેવરૂપ, બરો નેહ-બિસવાસ હૈ;
પુલકિ-પુલકિ બાંચૈ બિનય કી પાતી,
સુનિ હિય હુલસાતી, બીર બારી આસ-પાસ હૈ.
નૈનન સોં આનંદ કે આંસુ બહિ રહે માનો,
બકિત-રસ-ઉદધિ કો મંજુલ બિલાસ હૈ;
એસો ધ્યાન મન મેં બસત મેરે જાકો,
તૌન તુલસી સદા કો રામચંદળૂ કો દાસ હૈ. (૧)
દેવ-બાની બેભવ કો મિલૈ જો સહારો કહ્યુ,
સૂર કે પ્રકાસ કો તુરત અપનાઉં મેં;
મંજુલ બિમલ રામચરિત કે માનસ મેં,
ઉમંગિ-ઉમંગિ ચિરકાલ લૌં નહાઉં મેં.
નેહ રંગ-મગે હૈ કે બિનય કી પાતી કર,
નૈનન કે સૌ હૈ રાખી સુખ સરસાઉં મેં;
તનમન હૈ કે આચરન કરૌં ઉનહીં કે,
દાસ તુલસી કે ગુન તબ્ય કહિ પાઠિં મેં. (૨)
ધામ, મેધ, સીત કે રહત બસ વહ વહ,
કૈસે હૂ કબૌં ન કહૂં ઋતુ કે અધીન હૈ;
જડતામયી હૈ વહ, ચેતના બરી હૈ વહ,
વાકો રુખો કહેં, વહ સરસ નવીન હૈ.
ધૂરિ મેં ધંસતિ વહ, ઉર બિહંસતિ વહ,
એક રવાદ વાકો, વહ નવરસ-લીન હ.
તુલસી કે બિરવાસોં, બલેકૈ બિચારિ દેખૌ,
તુલસી કી કબિતા પરમ પરબીન હૈ. (૩)
("માધુરી"માં લેખક:-શ્રી. કૃષ્ણવિહારી મિશ્ર)

૩૩-૨૫૨ વર્ષનો એક હયાત ચીનો જવાન

લાંબા કાળ સુધી આયુષ્ય ભોગવનારતરીકે પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રખ્યાત થઇ ગયેલ રીપ વોન વિન્કલનો એક જખરદસ્ત હરીફ ચીનમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

લાંબા કાળ સુધી જીવવાના બીનહરીફ સ્થાનેથી રીપ વોન વિન્કલને પદ્મચુત કરીને તેની જગ્યા ચીનના શેસવાન પ્રાંતના ક-ઈ-હ-સીન ગામના લી-ચીન-યુન નામના એક માણસે પચાવી પાડી છે.

અગ્નયબીની અગ્નયબી એ છે કે, આ લી-ચીંગ ૨૫૨ વર્ષની પાકી ઉંમરનો છે અને દુનિયામાં બીનહરીફ વૃદ્ધતરીકેનો તે અત્યારે મોભો ધરાવે છે.

હાલ અત્યારે લી કેવો છે ? મરવાને વાંકે જીવતા રહેલા મૃત દેહ જેવો તે છે ?

આ સવાલોના જવાબમાં નકાર છે. મી. લી-ચીંગ-યુને ૨૫૨ દિવાળીઓ જોઇ હોવા છતાં, અને પોતાના જન્મકાળ પછી કેટલીએ ચીના પેઢીઓને એક પછી એક નિર્વાણ પામતી જોયા છતાં, તે હાલ અત્યારે તદ્દન સશક્ત અને પાવર્ધો છે, ચિરંજીવ થવાના અમૃતકુંપા બાબત આપણે બાળપણમાં ડોશીમાની વાતોમાં સાંભળ્યું હતું અને જે પાછળથી પશ્ચિમના વિચારો આપણામાં દાખલ થતાં, નવરા માણસોની કલ્પના અને ધાંધલતરીકે ગણીને હસી કાઢ્યું હતું તે અમૃતનો, કહે છે કે આ લી-ચીંગને પત્તો લાગ્યો છે. ચીની ભાષામાં આ તત્ત્વને “જીવાનીનો ઝરો” કહેવામાં આવે છે. ચીનની યુનની યુનાન અને કિવચાક ટેકરીઓ અને કુંગરના બે પ્રદેશમાં ભટકતાં ભટકતાં કહે છે કે લા-ચીંગ-યુનને કાંઈ અમૂલ્ય ઝાડનું મૂળિયું મળી આવ્યું હતું, જેના સેવનથી તેની જીંદગી આટલી હદ સુધી અને કલ્પનામાં આવે નહિ તેટલી લાંબી લાંબાઇ છે. અને હજી તેનામાં જીવાનીનું જોશ ચાલુ છે.

લી-ચીંગ-યુનની ખરી શોધ કરવાનું માન મીનકયુ યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક વુ-ચુગ-ચીહને ધટે છે. લી ચીંગની વંશાવળી અને તેના જન્મટપકા ઉપરથી તેની ૨૫૨ વર્ષની ઉંમર સિદ્ધ થાય છે.

અધ્યાપક વુ, આ લી ચીંગની જે વાતો કરે છે તે સાંભળતાં દુનિયાના વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ માનવોને મોઢે શરમના શેરડા પડવાનો અને અદેખાઈથી બળીને ખાખ થઈ જવાનો સંભવ છે.

કહે છે કે, લીએ કુલ ૨૩ લગ્ન કર્યાં છે. તે બધી સ્ત્રીઓ એક પછી એક વૃદ્ધાવસ્થાને લઇને મૃત્યુ પામી છે. લી હાલ અત્યારે ૬૦ વર્ષની પોતાની ચોવીસમી સ્ત્રી સાથે રહીને આનંદથી પોતાનો સુખી સંસાર ગળાડાવે જાય છે.

અઢી સદી અને ઉપર જે વર્ષના વાયરાઓ વાઘ જવા છતાં લી ચીંગ, હાલ અત્યારે એક જીવાનની માફક અક્કડ પગે ચાલે છે. તેની આંખોમાં જરા પણ ઝાંખપ આવી નથી, તેની હોજરી પણ સાચુત છે.

લી ચીંગને પોતાની રૂની પુણી જેવી સફેદ દાઢી માટે અજબ વહાલ અને અભિમાન છે. સમસ્ત ચૂરોપને ધૂળવનાર ક્રેંચ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ જ્યારે એસ્તાબોની લદ્દમાં નજરકેદ હતો ત્યારે લી ચીનની દાઢીમાં પળીઆં આવવા માંડ્યાં હતાં.

સરકારી દફતરો તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે, ચીનના મન્યુ-વંશના ખીજ સમ્રાટ્ કાંગસીના રાજ્યસમયે ઈ. સ. ૧૬૭૭ ની સાલમાં લી-ચીંગ-યુને આ સૃષ્ટિમાં જન્મ લઇને પહેલવહેલી વખત સૂર્યપ્રકાશ જોયો હતો. યુવાનીમાં આવતા લી-ચીંગે પોતાની આજીવિકા માટે વૈદાનો ધંધો શરૂ કર્યો. યુનાનના કુંગરાળ પ્રદેશમાં જડીબુટ્ટીઓ અને ઝાડનાં મૂળિયાંની પોતાના ધંધાર્થે તપાસ કરતાં તેને એક અજ્ઞાત અને અમૂલ્ય જડીબુટ્ટીનું આ મૂળિયું મળી આવ્યું, કે જેના સેવનથી તે ચીરંજીવ યુવાની પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી નીવડ્યો છે.

જ્યારે લી-ચીંગ એક સો વર્ષની ઉપરનો થયો ત્યારે તેના પ્રાંતના સરકારી સત્તાધિકારીએ ચીનની વડી સરકારને અરજ કરી કે, લી-ચીંગને આટલું લાંબું આયુષ્ય સફળતાપૂર્વક ટકાવી રાખવા અને ભોગવવા માટે યોગ્ય પુરસ્કાર મળવો જોઈએ. તે પ્રમાણે ચીનની વડી સરકારે લી-ચીંગને ઘટતું માન આપ્યું, કે જે ખીના લીની વંશાવળીના દફતરમાં નોંધેલી હતી પણ મોજુદ છે.

ત્યારપછી દાયકાના દાયકાઓ ચાલ્યા ગયા, અને લી ખુદ કાળને પણ આહ્વાન કરતો આનંદપૂર્વક પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતો ગયો.

ખીજે સૈફો પસાર થયો અને જે સદીઓ સુધી આયુષ્ય ભોગવવા તથા પોતાનું કૌવત ટકાવી રાખવા માટે લી-ચીંગ યુનને ફરીને કાંઈ પુરસ્કાર આપવાની પેકાંગની વડી સરકારને જ્યારે અરજ ગુજારવામાં આવી ત્યારે ચીનનો સમ્રાટ્ અને તેના મોટા મોટા અમીર-ઉમરાવો દાંતમાં આંગણાં પકડી ગયા. તેઓની કલ્પનામાં પણ આ વાત ઉતરી શકી નહિ.

આ અવસર ઉપર ખીજ પાંચ દાયકાઓ ફરી વળ્યા છે અને હજી લી યમરાજને આહ્વાન કરી રહ્યો છે, અને યમદૂતનો પડછાયો પણ પોતાની નજીક આવવા દીધો નથી.

લીની જન્મભૂમિ કાઈલસીઆનનાં પ્રજાજનો લી-ચીંગને એક દેવતાતરીકે માને છે, અને અઢી અઢી સદીઓ સુધી કાળ સામે સફળ ઝઝૂમનાર આ અપૂર્વ માનવજંધુના કૌવત અને તેના યૌવન તથા શરીરસંપત્તિ માટે અજબખી અને માન દર્શાવે છે.

(તા ૧-૧૨-૧૯૨૯ના “ પ્રજામિત્ર કેસરી ”માંથી)

३४-महात्मा तुलसीदासजी

संवत् १५८६ भारतवर्ष के लिये जैसा शुभ हुआ था, उससे प्रकाशित करने के लिये घटना ही कल होना यथेष्ट है कि इसी स्वनामधन्य संवत् में कविश्रेष्ठ श्रीराम-पद-पंकजानुरागी महात्मा तुलसीदासजी ने जन्म लिया था। इनके जन्मस्थान के विषय में मतभेद है; पर अद्भुत से अल्प तक यही माना गया है कि यह गर्व, गौरव और सौभाग्य निजा आंदा (छुं देलभंड), रान्गपुर परगना और तहसील भोजी के ही प्राप्त है। यहां गोस्वामीजी का स्थान अल्प तक यमुना के किनारे वर्तमान है। वहाँ अल्प अेक सुंदर मंदिर बनवा दिया गया है, तथा स्वयं तुलसीदासजी के हाथ की लिपी कुछ रामायण (अयोध्या-कांड) की अेक प्रति सुरक्षित है। हम संवत् १९७७ में प्रयाग से रान्गपुर गये थे। वहां हमने उक्त मंदिर और पुस्तक के दर्शन किये थे।

गोस्वामीजी के जीवनचरित्र की मुख्य घटनाओं हिंदी-त्रैमियों से छिपी नहीं है; इससे हम उन्हें यहां पर लिखना आवश्यक नहीं समझते। हमने भी अपने “हिंदी-नवरत्न” नामक ग्रंथ में अद्भुतमान्य घटनाओं का विस्तृत वर्णन किया है। आपके पिता का नाम आत्माराम दूजे और माता का तुलसी था। आपके भ्रातृगुरु थे महात्मा नरहरिदासजी। यह गुरुपरंपरा से सुप्रसिद्ध स्वामी रामानंदजी की छोटी पीढ़ी में थे। आप कान्यकुब्ज अथवा सरयूपारी ज्वालण थे, और विवाह होने के थोड़े ही दिनों पीछे लागी हुई कर धर धर विचरने लगे। धिन्हींने विद्याभ्ययन में अद्भुत श्रम किया था, और हिंदू शास्त्रों में इनकी प्रगाढ़ गति थी। सभी उपनिषदों तथा भगवद्गीता छलाहि का भर्म धिन्हींने पूरा ही हस्तामलक किया था। यहां तक कि डाक्टर सर नॉर्ज त्रियर्सन ने धिन्हीं स्वयं गौतममुनि के प्रायः परापर माना है। संवत् १६८० में गोस्वामीजी का जोलोकवास हुआ।

कविता में तुलसीदासजी की जोड का सत्कवि समस्त संसार में कदाचित् और कोई भी न मिलेगा। हम जानते हैं, हमारे यह कहने पर अद्भुतसे लोग भिगड पड़ेगे; क्योंकि अपने अपने यहां सभी जातियों के मनुष्यों में अन्य सत्कविगण भी जड़ी पूज्य दृष्टि से देखे जाते हैं। धर संस्कृत पंडितगण कालिदास, व्यास, वाल्मीकि, श्रीहर्ष, माघ, अवलूति छत्यादि कवियों के जला किसी हिंदी कवि से कम कल्प मानने लगे? अद्भुतरे हिंदी के रसज्ञ रसिक सरदास, देव और विहारी के अपनी-अपनी रुचि के अनुसार, सर्वश्रेष्ठ कहने में नहीं हिचकते। धर अंग्रेजलोग

કદાચિત્ સંસાર કે બહે-સે-બહે મહાકવિ કેા બી શેક્સપિયર સે બઢ કર માનતે મેં હિયકેગે. તબ “કહા કીટ બપુરે નર-નારી ?” વે શેક્સપિયર યા કિસી અન્ય અંગ્રેજી કવિ કેા બી સંસાર કા શિરોમણિ કહને મેં કુછ બી સંકાય નહીં કરતે; પરંતુ યદિ કેાઈ અન્યજાતીય પુરુષ અપને દેશ કે કિસી કવિ કેા શેક્સપિયર સે બડા અથવા ઉસકે બરાબર બી કહે, તો ગળ્ગળ હો જતા હૈ ! વે જુણાયુક્ત ધર્મંડ સે કહને લગતે હૈં કિ ઐસી બાત કે કહને સે યહી પ્રતીત હોતા હૈ, માનો વહ મનુષ્ય ભૂમંડલ સે ઉડ કર બાદલોં મેં જા પહુંચ્યા ! ગ્રીક લોગ હોમર કેા, ઇટાલિયન લોગ વર્જિલ કેા, ફ્રેંચ લોગ દાંતે કેા, રૂસી લોગ પુશ્કિન કેા, અરબ લોગ હમ્મા-સા કેા, ફારસીવાલે સાદી, અનવરી, ખાકાની ઓર હાફિજ કેા, ઉર્દૂવાલે ગાલિબ ઓર સૌદા કેા, બંગાલી લોગ મધુસૂદન દત્ત, નવીન-ચંદ્ર સેન ઓર રવીંદ્ર બાથુ કેા, મહારાષ્ટ્ર લોગ તુકારામ આદિ કેા સબસે બઢ કર માનતે હૈં. મતલબ યહ કિ અપને અપને રંગ મેં સબી મસ્ત હૈં; પર ન્યાયપૂર્વક પૂછને પર બહુતસે અન્ય-પ્રાંતીય, ઓર વિદેશી લોગ બી, હદ ઓર કુતર્ક છોડ કર કબી-કબી માન લેતે હૈં કિ તુલસીદાસ કી બરાબરી કા કવિ વાસ્તવ મેં ઉનકે યહાં કેાઈ નહીં હૈ. કુછ બી હો, હમેં બહુત દિનોં સે યહ દઢ વિશ્વાસ હો ગયા હૈ કિ કવિકુલકમલ-દિવાકર મહાત્મા તુલસી-દાસજી કવિતા કી દષ્ટિ સે સંસાર મેં એકદમ અદ્વિતીય હૈ. ઇસ કથન કે સમર્થન મેં હમને અપને “દિંદી નવરત્ન” એવં “મિશ્ર બંધુ વિનોદ” મેં બહુત સે પ્રમાણ દિયે હૈં. તક્ષીનતા કવિતા કા એક મુખ્ય અંગ હૈ. લગવાન શ્રીરામચંદ્ર કી અખંડ ભક્તિ કે કારણ ગોસ્વામીજી મેં ઉસકી માત્રા ઇતની અધિક હો ગઈ હૈ કિ વેસી તક્ષીનતા કિસી અન્ય કવિ મેં દષ્ટિગોચર નહીં હોતી. અપની અસીમ ભક્તિ, પૂર્ણ વિદ્વતા, અનુપમ કવિત્વશક્તિ ઓર ઉસસે ઉત્પન્ન અખંડ તક્ષીનતા કે કારણ ગોસ્વામીજી કી ભક્તિ-મયી કવિતા સંસારસાહિત્ય કી શિરોમણિ હો ગઈ હૈ. ફિર બાષા પર આપકા ઐસા પ્રગટ અધિકાર હૈ કિ ઉસે કુંભાર કી મિટ્ટી કી તરહ યહ ચાહે જૈસા રૂપ દે સકતે હૈં. હમને “નવરત્ન” મેં દિખલાયા હૈ કિ ઇન્હોંને ભિન્નભિન્ન પાંચ પ્રકાર કી બાષાઓં મેં કવિતા કી હૈ. રામ-ચરિત-માનસ, કવિતાવલી, કૃષ્ણગીતાવલી, વિનયપત્રિકા ઓર દોહાવલી કી બાષા તથા કવિતાશૈલી બિલકુલ ભિન્નભિન્ન પ્રકાર કી હૈ. ઇનકે શેષ ગ્રંથ ઇન્હી પાંચ વિભાગોં મેં આ જાયગે. ઇન સબ સદ્ગુણોં કે સમ્મિશ્રણ સે ઇનકી કવિતા ઐસી મનોહારિણી હુઈ હૈ કિ ઉસે પઢ કર મનુષ્ય અવાક-સા રહ જતા હૈ. અપને પાત્રોં કે શીલગુણ કા ખાકા બી ઇન્હોંને ઐસે

उत्तम ढंग से भींचा है कि कुछ कहते नहीं जनता।

ये तो गोस्वामीजी के ग्रंथों का अंत ही नहीं मिलता; (क्योंकि जलुतेरे अच्छे कवियों ने भी इनके नाम से ग्रंथ बना डाले हैं और व्यर्थ तक इस कार्यवाही का अंत नहीं हुआ है;) पर आपके २५-३० ग्रंथ प्रसिद्ध हैं। यथा—

(१) रामचरित-मानस (रामायण), (२) कवितावली, (३) गीतावली, (४) छंदावली, (५) पद्यावली, (६) छापै-रामायण, (७) अरवै-रामायण, (८) कुंडलिया-रामायण, (९) कड्या-रामायण, (१०) रौला-रामायण, (११) जूलना-रामायण, (१२) रामाज्ञा, (१३) रामलला-नल्लू, (१४) ज्ञानकी-भंगल, (१५) पार्वती-भंगल, (१६) कृष्ण-गीतावली, (१७) हनुमान्-आहुक, (१८) संकट-मोचन, (१९) हनुमान्-आलीसा, (२०) राम-सलाका, (२१) राम-सतसंध, (२२) वैराग्य-संहीपिनी, (२३) विनयपत्रिका, (२४) कलि-धर्मा-धर्म-निष्पण, (२५) होलावली, (२६) ज्ञान के परिकरण, (२७) भंगल-रामायण, (२८) गीताभाष्य, (२९) राम-मुक्तावली, (३०) ज्ञानदीपिका। इनमें से नंबर १, २, ३, १२, १४, २१ और २३-२५ तो छंदावली के हैं। शेष ग्रंथों के विषय में सदेह है। इन सब ग्रंथों के विषय में विशेष कुछ लिखने के लिये स्थान का अभाव है। केवल छतना कह देना काफी होगा कि इनमें कविता के त्रयः सभी गुण दूर-दूर पर पाये जाते हैं। विषय का सम्यक् प्रकार से युक्तिपूर्वक प्रतिपादन, अरुचिकर तैयारियों में पाठक का समय नष्ट न करना, सहृदयों की भीय-भीय में प्रशंसा एवं दुर्गुणों की निंदा, किसी भी पूर्ववर्णित कथाप्रसंग से अच्छा न हो कर स्वच्छंदतापूर्वक कथानक का कहना, चरित्रनायकों और पात्रों का शील-गुण सम्यक् प्रकार से वर्णन करना, आद्योपांत अक्षरसं निष्ठा देना, सत्संग की मल्लिमा गाना, पात्रों का जड़ी युक्ति के साथ परस्पर जात-व्यत कराना, उत्तम रूपों का समावेश, अनूठी विषयार्थ, समुचित शब्दों का प्रयोग, तीक्ष्ण दृष्टि से नैसर्गिक पदार्थों का अवलोकन एवं सम्यक् वर्णन, प्रबल अभिप्राय का उत्कर्ष, अच्छे-बुरे प्रसंगों की छटा, जलुता, अर्थ-गौरव, पद-लालित्य, मानव प्रकृति के चित्र भींचना, कविता में कहावतों का सन्निवेश कर देना और इनकी अनेक रचनाओं का कहावतों के रूप में परिणत हो जाना, अनेक प्रकार की भाषाओं और शैलियों का व्यवहार, वर्णनों में नाटक का-सा प्रभाव लाना, वर्णित विषयों का चित्र-सा सामने भींच देना इत्यादि अनेकानेक गुणों के कारण तुलसीदासजी संसारसाहित्य के मुकुट हो गये हैं। छतने गुण किसी भी कवि की कविता में अकेला नहीं

मिलते. धनकी कविता में एक तो काष्ठ वैसे लारी होष है ही नहीं, और जो हो-यार है भी, वे एक प्रकार से गुण ही कह सकते हैं. क्योंकि उनसे भी धनकी कविता में सर्वाप्रियता विशेष आ गध है. जितना हिंदी का उपकार धन एक महात्मा से हुआ है, उतना हो-तीन महानुभावों का छोड़ कर अन्य दण्डों ने कवि भी नहीं कर सके. गोस्वामीजी ने मनुष्यप्रकृति का बहुत ही सच्चा और मनोहर वर्णन किया है. साथ ही जो ध्विरीय प्रकृति, शांत-रस और लक्षितभाव की अप्रभु तरंगें प्रवाहित की हैं—जिनमें निमग्न हो कर वह स्वयं इस स्वार्थी संसार के बहुत उपर उड़ गये हैं—उनका जो-जो प्रसिद्ध कवियों की कविता में भी कहीं पता नहीं लगता.

धनकी सभ गुणों का देख कर लोग गोस्वामीजी के अद्वितीय कवि और अमूल्य नवरत्न मानते हैं.

(“माधुरी” में लेखक:-श्री. श्यामविहारी मिश्र अम० अ०)

अने श्री. शुक्देवविहारी मिश्र भी० अ०)

३५—शंकराचार्यजी के व्याकरणविरुद्ध प्रयोग

गलती सभसे हो जाती है. कौन ऐसा संस्कृत-लेखक है, जिससे कुछ व्याकरण की भूतें न हो जय? काविरास की निरंकुशताओं तो प्रसिद्ध ही हैं. शंकराचार्यजी की संस्कृतशैली बहुत ही सीधी तथा शुद्ध है. उनके समान सीधी भाषा का प्रयोग किसी दार्शनिक ने नहीं किया. उनके विरुद्ध कुछ कदना वास्तव में धर्म-विरुद्ध है; तथापि उनके कुछ ऐसे प्रयोग हैं, जो पाणिनि-व्याकरण के अनुसार कभी शुद्ध नहीं कह सकते. छांदोग्य उपनिषद् के १ अ०, अ० ६, श्लोक १ की टीका में शंकराचार्यजी ने लिखा है—
“यथा ऋक्सामनी नात्यंतं भिन्ने.” इस अंश में ‘ऋक्सामनी’ शब्द शुद्ध नहीं. पाणिनि के ‘अयतुरवियतुर’ (४-४-७७) के अनुसार ‘ऋक्सामे’ ही शब्द है. फिर अ० ८, अ० ८, प० ४ की टीका में शंकरजी ने ‘गच्छेयातां’ का प्रयोग किया है. व्याकरण के अनुसार तो ‘गच्छतां’ ही शुद्ध होगा. इसी प्रकार अ० ८, अ० १२, श्लोक ३ के आरंभ में शंकरजी ने लिखा है—

“अहं मनुष्यपुत्रो जातो जीर्णो मरिष्ये इत्येवं प्रकारं”
इस अंश में ‘मरिष्ये’ पद चिंत्य है. पाणिनि के अनुसार ‘मृ’ धातु भविष्य-काल में परस्मैपदी ही रहता है, अतः ‘मरिष्यामि’ ही होना उचित था. किंतु धन पदों का देख कर हमें आश्चर्य न करना चाहिये; क्योंकि भक्तिभ्रम किसे नहीं होता? ‘मुनीनां च मतिभ्रमः’
(“माधुरी” में लेखक:-श्री. जलदेव उपाध्याय)

३६-संगीत और मनोविज्ञान

शब्द संसार की रचना के पहले से था, इस बात का विविध धर्मावलम्बी मानते हैं; और वैज्ञानिक लोग भी इससे इनकार नहीं कर सकते। मनुष्यों की उत्पत्ति के साथ भाषा अनी। भाषा का अस्तित्व न होता, तो संसार की सत्ता ही निरर्थक हो जाती। काँध-काँध कहेँगे, यह ठीक नहीं कि मनुष्यों की ही भाषा है। जो ऐसा कहते हैं, उनका कथन भी तथ्य है; क्योंकि पशु-पक्षियों की भी भाषाओं हैं, वे भी अपने आशय को एकदूसरे पर प्रकट करते हैं। वे भी अपने दर्प-विषाद, लय और क्रोध का विविध शब्दों द्वारा जनाते हैं। इस बात का प्रत्येक मनुष्य, ध्यानपूर्वक उनके शब्दों का सुन कर, जान सकता है। दास में सर जगदीशचन्द्र वसु ने तो आविष्कार किया है, और उसे व्यावहारिक रूप से प्रत्यक्ष प्रमाणित कर दिया है कि वृक्ष, पुष्प आदि की भी भाषा है। वे भी अपना दर्प, विषाद, लय आदि प्रकट कर सकते हैं; और मनुष्य घन परिवर्तनों का अनुभव भी कर सकता है। पवन में भी शब्द है, जल में है, आकाश में है; मिजली में भी है। मतलब यह कि सारा ब्रह्मांड शब्द से व्याप्त है। मैं तो यह भी अतलबिगा कि शांति में भी शब्द या स्वर मौजूद है। संगीत के जो स्वर-ताल आदि हैं, वे सग शब्द ही हैं। शब्दों का ही प्राकृतिक ढेरदेर है। स्वरो की संख्या सात है। इस सात के अंक में भी मुझे ज़हूँ भावम होता है। आड़े लोग इसको मेरी कल्पना ही कहें, पर इस अंक की व्यापकता है अद्भुत भारी। हिंदुओं के यहां, और कुछ अन्य धर्मों में भी, सात लोक या सात आसमान माने जाते हैं। हमारे पुराणों में सात द्वीप, सात समुद्र अतलाये हैं। दिन तथा मुख्य ग्रह भी सात ही हैं। कुछ तारागण भी, जिनको सप्तर्षि कहते हैं, नभी-तुली हूरी पर आकाश में टंगे हैं, और सदा सातों साथ ही रहते हैं। सूर्य की मुख्य किरणें सात ही हैं, जिससे सूर्य को सप्तास्व या सप्तायि कहते हैं, जिनके सात वर्ण देगे गये हैं। श्रीमद्भागवत के पाठ का सर्वोपरि जो नियम है, वह भी सप्ताह ही का है, और कवियों ने रामचरित्र का असली वर्णन भी सात ही कांडों में किया है। इस सप्त स्वर से सग जड-चेतन, सारा ब्रह्मांड व्याप्त है।

अंगरेज में भी यदि किसीने इस बात का समर्थन किया है, तो वह अतथ्य नहीं है।

एक कवि ने कहा है--

“संगीत कहां नहीं है? घाटी में, पहाड़-पहाड़ियों में, नदी-

नाखे में, जंगलों में और वायु में, सम्ये हृदय में और सारे स्थलों में संगीत-ही-संगीत है। ”

यह कवि की कल्पना नहीं है। संगीत का वैज्ञानिक दृष्टि से दृष्टाने-समझनेवाले जनते हैं कि इस कवि के कथन में एक-एक शब्द सत्य से परिपूर्ण है। मैं तो यह कहूँगा कि मनुष्यों में जिस ढंग से संगीत का प्रचार है, उससे कदां उंचे दर्जे का संगीत प्रकृति में विद्यमान है। एक योगी, जो शांति से समाधि में बैठा हुआ परब्रह्म का ध्यान करता है, वह भी उंचे पञ्च स्वर में भरत रहता है। यद्यपि वास्तव में वह निःशब्द-सा प्रतीत होता है, पर वह अनन्त के शब्द सुनता हुआ सारे संसार की संगीतशक्तियों का ऐकीकरण करता हुआ चित्त को एक ही स्वर में, न कि एक राग में, स्थित किये हुआ रहता है।

हमारे यहां राग-रागिनियों के रूप अतलाओं हैं, उनके गाने का समय आदि अतलाया है, उनका इल-प्रभाव अतलाया है। धन आतों का भी लोग मिथ्या और कल्पनिक मानते हैं; परंतु जो धैर्य से, शुद्धि से विचार किया जाय, तो मालूम होगा कि धन सभ आतों का संबंध विज्ञान से है; और ये सभ आतें सत्य और तथ्य हैं। यह भी हम लोगों ने सुना है कि संगीत में धतनी शक्ति है कि जल भरसा है, दीपक जला है, रोगों का अच्छा कर है, पशुओं की हिसकता दूर कर है, धर्त्यादि ये आतें भी आश्चर्य-जनक लक्ष्य की प्रतीत हैं, पर सत्य से रचित कोच भी नहीं। मनुष्य के मस्तिष्क में अनेकों केंद्र हैं। किसीका संबंध शब्द से है, किसीका नेत्र से, किसीका श्रवण आदि से। धन सभमें मुख्य केंद्र वाष्पी या शब्द का है। मननशक्ति भी अपना कार्य विशेष रूप से धर्मादि द्वारा करती है। जल कोच लापणु देता है, और यदि उसको लापणु देने का अच्छा अभ्यास है, तो वह वक्ता मननशक्ति का अलग प्रयोग न कर के, शब्दोच्चारण द्वारा ही विचारशक्ति से काम लेता जाता है। जल आप किसीसे आत-नीत करते हैं, तो आपको कोच शब्द तो दूसरे मनुष्य के मन में हार्य उत्पन्न करते हैं; कोच शब्द शोक, कोच लय और कोच उत्साह, अहंकार या द्वेष तथा घृणा। शब्दों के स्वर-व्यंजन अक्षर आदि वे ही हैं। वे धटते-जटते नहीं, पर शब्दों के स्वर से विविध प्रकार का प्रभाव मनुष्य के मस्तिष्क पर पड़ता है, जिससे अनेक प्रकार की अवस्थाओं प्रादुर्भूत होती हैं। फिर जैसा भी हम देखते हैं कि एक ही आत को सुन कर एक मनुष्य प्रसन्न होता है, और दूसरा क्रोधित। कारण यह है कि केवल शब्दों का कोच प्रभाव नहीं पड़ता। शब्द और उनके लानों की वह शक्ति है, जो मनुष्य

के मस्तिष्क पर काम करती है। मस्तिष्क के डेंद्रों का संयोजन सारे शरीर के तंतु-व्यवस्था से है। जिस प्रकार का शब्द हमारे मुख से निकलेगा, उसी प्रकार का प्रभाव सुननेवालों के सारे शरीर पर तुरंत हो जायगा। क्या यह आप सोच नहीं सकते कि महा-क्रोध में लगे हुए मनुष्य या पशु को आप शब्दों द्वारा ऐसा शांत कर सकते हैं, मानो प्रज्वलित अग्नि में जल डाल दिया हो। लय से कांपते हुए मनुष्य को शब्दों द्वारा ही साहसी बना देते हैं। यह सत्य कैसे होता है? समय, स्थिति, भाव, शक्ति इनकी नाप-तौल कर के आप कुछ विशेष शब्दों का प्रयोग करते हैं। उनका प्रभाव, ज्ञानेन्द्रिय द्वारा, मस्तिष्क के डेंद्रों में पहुँचता है। वहाँ जहाँ विकृतियाँ, क्रोधादि से उत्पन्न हो गयी हैं, उनको वे शब्द परिवर्तित कर के उनका कार्यक्रम बदल देते हैं, और मनुष्य की दशा दूसरी ही हो जाती है। जल साधारण शब्दों का ऐसा प्रभाव होता है, तो रागों के अज्ञापने का प्रभाव कितना अधिक हो सकता है, यह अनुमान करने की बात है, जैसे क्रोध आदि के समय मस्तिष्क के डेंद्रों में विशेष विकृतियाँ उत्पन्न हो जाती हैं; उसी प्रकार, शिरःपीडा, निद्रा का अभाव, पागलपन, पक्षाघात आदि मस्तिष्क से विशेष संयोजन रखनेवाले रागों में मस्तिष्क-डेंद्रों की विशिष्ट और विविध अवस्थाओं होती हैं। उन अवस्थाओं का भी उसी प्रकार परिवर्तन, सस्वर शब्दों से या रागों से, हो जाता है, जैसे क्रोध, लय आदि का। इसी लिये काष्ठ राग जैसे है, जहाँ दर्प उत्पन्न कर सकते हैं, काष्ठ शोक। यदि काष्ठ मनुष्य समय के विपरीत राग गावे, तो उसका प्रभाव नहीं हो सकता। यह बात भी विज्ञानसिद्ध है कि प्रकृति के अनुसार १२ अंगे रात के पाँच मनुष्य के मस्तिष्क की जहाँ दशा होती है, वह पारल अंगे दिन को नहीं हो सकती। जिस राग का समय प्रातःकाल है, उसको अगर हम शाम को गावे, तो वह अच्छा नहीं भाव्य होगा। कुछ राग गानेद्वारा अच्छे किये गये हैं, इस बात को आजकल भी बहुत-से लोग जानते हैं। मेजर रजितसिंदूर का अनिद्रा का रोग हो गया था। सज प्रकार की डाक्टर औषधियाँ कर चुके; पर निष्फल हुए। प्रयाग-विश्वविद्यालय के एक प्रोफ़ेसर साहय ने गाने द्वारा यह रोग दाल ही में दूर किया था।

पशुओं को भी शब्द का ज्ञान है। जल वे प्रसन्न होते हैं तब उनके शब्द का स्वर कुछ और होता है, और जल क्रोधित लयलीत या भूय होता है, तब और। संगीत-वाद्य का प्रभाव सर्प, हाथी, हरिण, गड़ आदि पर क्या होता है, यह साधारण लोग भी जानते हैं; पर वास्तव में सभी पशु-पक्षियों पर उसका

प्रभाव होता है। मस्त लाठी संगीत द्वारा वश में लाये गये हैं। पशु-पक्षियों के शब्द विविध भाव प्रकट करने के अनेक होते हैं। हमारे शब्दों का भी प्रभाव उनके मस्तिष्क पर पड़ता है, और वे हमारे भाव का भी समझ लेते हैं। अगर हम प्रेम से उनसे ओखें, तो वे हमारे पास आ जाते हैं; अगर हम जिक्र दें, तो वे भाग जाते हैं।

प्रकृति पर भी हम अपने रागों द्वारा प्रभाव डाल सकते हैं; क्योंकि पृथिवी, जल, तेज, वायु और आकाश, धन्वी पंच तत्त्वों से प्रकृति का आवरण बना है और धन्वीसे मनुष्यमात्र बने हैं। यह अवश्य है कि साधारण सांसारिक गायक इस शक्ति का प्रयोग नहीं कर सकते। यह बात तो मानी हुई है कि शब्द भावयुक्त होने पर प्रभाव डालते हैं; पर भावों की नीयता, द्वन्द्वता, शुद्धता आदि का भी ध्यान रखना चाहिए। यदि हमारी शुद्ध ध्वजा-शक्ति जली जाती उत्तम हो चुकी है, अगर हमने अपनी आत्मा में परमात्मा की शक्ति का अनुभव कर लिया है, तो हम रागों के गान द्वारा सारी सृष्टि पर प्रभाव डाल सकते हैं। हम मेधाच्छादित आकाश बना सकते हैं, जल बरसा सकते हैं, पवन के वेग को रोक सकते हैं, और हवा भी बला सकते हैं, दीपक बिना अग्नि को जला सकते हैं ध्वजादि। धन बातों का असंभव मान कर छोड़ देना बुद्धिमानी नहीं।

शब्दों के प्रभाव से शब्द, भाव और उनके स्वरों के अनुकूल रूप भी बन जाते हैं। जैसे विद्युत् (इलेक्ट्रीसिटी) में शक्तिकण होते हैं, वैसे ही मनुष्य में भी अनादि काल से पुरुष और प्रकृति का ऐसा घनिष्ठ सम्बन्ध बला आता है कि यदि ध्यानपूर्वक हम छान-बीन करें, तो मालूम कर सकते हैं कि पुरुष की शक्तियों की प्रकृति में मौजूद है। लोग समझते हैं, हमारे शब्द का प्रभाव उतनी ही दूर तक हो सकता है, जहाँ तक और जिसको वह सुनाई देता है; पर सूक्ष्म रीति से विचार करने पर यह बात गलत सिद्ध होती है। शब्दों में से भी आह्वान बनते हैं। उनकी शक्ति का विकास भी गिजली की तरह होता है। आप शब्दों को जोर से न ओखें, मन ही में कहें-अर्थात् विचार ही करें (क्योंकि बिना शब्दों के आप कुछ मनन भी नहीं कर सकते) तो उन विचारों का प्रभाव आप संसार के किसी भी कोने में पहुँचा सकते हैं। जरा सोचिये, प्रकृति सर्वव्यापक है, पंच-तत्त्व से रहित कोई न स्थान है और न कोई अव्यक्त मनुष्य; तो फिर यह कोष्ठ असंभव बात नहीं कि हम यदि तत्त्वज्ञान (जिसका मनोविज्ञान एक भाग है) और संगीत-ज्ञान को मिला-

कर अक्षांडमात्र पर प्रभाव फैलाना चाहें, तो फैला सकते हैं.

यह बात अनुभव कर के अतलाध गध है कि यदि आज्ज अज्जते हुअे आप राग अलापे, और अपने सामने ही 'लिको-पोडियम्' का यूज् दवा में पिजेर दें, तो राग के शब्दों के अनुकूल उसमें शकलें अनेगी.

प्राइसर टेलर ने साधुन के लोगों पर इसका अनुभव किया है. मार्गरेट वैट्स ने अपने 'मंडोइन' यंत्र से शब्दों के रूप उत्पन्न किये हैं. कहीं स्त्री के रूप अनेते हैं, कहीं पुरुषों के, कहीं पुष्पों के. धिघर विज्ञान ने अधिक ध्यान नहीं दिया है.

शब्दों के छन्दों प्रभावों का देखते हुअे कहा जा सकता है कि हिंदू-शास्त्रों के मंत्रों का भी कितना अधिक प्रभाव हो सकता है, यदि इनका उच्चारण ठीक स्वर में, उचित रीति से, भावभय हो कर किया जाय. जिस सिद्धांत पर संगीतद्वारा मनुष्यों के राग दूर किये जा सकते हैं, पशुपक्षियों का ही नहीं, किंतु प्रकृति का भी वश में किया जा सकता है, उसी सिद्धांत से वेद-मंत्रों द्वारा भी जड़ी-जड़ी शक्तियों काम में लाध जा सकती हैं; और इन मंत्रों द्वारा भी प्रकृति तथा पुरुष पर प्रभाव डाला जा सकता है. सामवेद संगीत से जरा हुआ है, यह सभी जानते हैं. जो लोग मंत्रों का या इनकी शक्ति का बूढ़ा मानते हैं, वे मनोविज्ञान और प्राकृतिक विज्ञानों के आधार पर जोण करें, और अपने संशयों का प्रत्यक्ष रूप से दूर करें.

धर्म और संगीत का संबंध सदा से, सग देशों में, रहा है; केवल भारत ही में नहीं. धार्मिक गुरु या योगीलोग संगीत की शक्ति से जड़ी लारी उन्नति कर सकते हैं. मस्तिष्क भी तब तक पूर्ण रूप से उन्नत नहीं हो सकता, जब तक संगीत का भी ज्ञान न हो. आज्जकल तो भारत में संगीत का ऐसा अधःपतन हुआ है कि इससे धर्म और मस्तिष्क की उन्नति तो ओक ओर रही, व्यलियार की उन्नति हो रही है. इसी लिये कुछ लोग समजते हैं कि गाना तो रंड़ी-लडुओं का काम है.

हम लोगों के लिये आवश्यकता इस बात की है कि हम दृष्ट संगीत का ललिकार कर के शुद्ध संगीत का प्रचार करें. प्रत्येक पाठशाला में संगीतशिक्षा अवश्य होनी चाहिये. तभी इस विद्या के साथ-ही-साथ मनुज-जति की भी उन्नति हो सकती है.

(“सुधा” द्वागणु-३०५ तु. सं. भां लेखक:-श्री. पं. लजवन्तारायणु लार्गव.)

३७-संगीत का प्रभाव

x	x	x	x
x	x	x	x
x	x	x	x
x	x	x	x

संगीत के प्रभाव के सभ लोग आरंभ से ही स्वीकार करते चले आये हैं; और इसमें भी दोषमात्र सहित नहीं कि संगीत का अद्भुत प्रभाव मनुष्यों पर पड़ता ही चला आया है। हम लोगों के चरित्र पर संगीत का प्रभाव इससे कहीं अधिक पड़ता है, जितना कि हम लोग वास्तव में समझते हैं; परंतु इस कथन का यह अतिप्राय नहीं कि संगीत का प्रभाव केवल उन्हीं मनुष्यों पर पड़ता है, जो अपने चरित्र के सुधारना चाहते हैं। इसका प्रभाव जंगलियों पर भी पड़ता है; छतना ही नहीं, संगीत का प्रभाव पशु-पक्षियों पर भी पड़ता है। संगीत हमारे हृदय में आनंद की धारा बहा सकता है, शोकसागर उमड़ा सकता है। वह हमारे मन में शांति की धारा बहा सकता है और क्रोध के आवेश में भी शांति कर सकता है। संगीत हमें याहो पापी बना दे, और याहो तो पुण्यात्मा बना कर दे ही छोड़ें। संगीत हमें रुला सकता है, हंसा सकता है, शोकयुक्त तथा आनंदमय बना सकता है। संगीत हम लोगों की नसों में साहित्य के नवों रसों का संचार कर सकता है, और संसार के सारे भावों का उत्पन्न, उत्तेजित तथा शांत कर सकता है। संगीत पिण्डों की यमक, संचार की रज्जुबेरी, वसंत की बदल, वर्षा की कड़क, तलवार की जनकार, तोप की आवाज और संसार की सारी सुंदरता का हमारी आंखों के सामने प्रत्यक्ष की तरह रम सकता है। संगीत साहित्य की जननी, शोक की औषधि और वियोगियों तथा प्रेम के सताये हुए मनुष्यों के लिये रामभाण्ड है।

संगीत के प्रभाव के संबंध में कुछ पाश्चात्य लोगों ने भी ही मनोरंजक आते लिखी हैं। उसके कुछ अंशों का उद्धरण करना अनुचित न होगा।

सर विलियम गेन्स ने लिखा है—“मुझे विश्वस्त सच से पता चला है कि दो जंगली भृग प्रायः गाना सुनने के लिये उस स्थान पर आया करते थे, जहां जंगली सिरानुद्धा गाना सुना करता था। जय-जय गाना होता था, तय-तय ये दोनों आ कर आनंदपूर्वक गाना सुनने लगते थे। इन दोनों भृगों के देहने

से पता चलता था कि ये आनंद के भारे गान में तल्लीन हो गये हैं, परंतु उस राक्षस ने धुंधले भरवा डाला; क्योंकि उसके हृदय में संगीत नहीं था।”

द्वि जेन्स साहज लिखते हैं—“एक बार एक जैसे भारत-वासी ने, जिसका मैं जल्दी जाति विश्वास कर सकता हूँ, मुझसे कहा था—मैंने स्वयं देखा है कि वंशी की आवाज सुन कर जल-रीले सांप जिल से बाहर निकल आते और जड़े आनंद के साथ गाना सुना करते हैं।”

धसके बाद जेन्स साहज ने लिखा है—“एक बार शरस के एक सज्जन ने मुझसे कहा था—एक बार एक प्रसिद्ध वीणा के अज्जनेवाले व्यक्ति ने वीणा अज्जना प्रारंभ कर दिया। कभी कुछकुछ धस पेड़ से उस पेड़ तक घुटने लगीं। धनके देपन से स्पष्ट पता चल गया कि धन पर वीणा का प्रभाव पड़ रहा है। कभी-कभी तो ये उस वीणा के पास आने का प्रयत्न करती थीं, जिससे संगीत उत्पन्न होता था, और जग-जग वह व्यक्ति वीणा के एक विशेष स्वर में अज्जना प्रारंभ करता था, तब तब वे सज्ज कुछकुछ आनंद के आवेश में आ कर गिर पड़ती और ओहोश हो जाती थीं। ये सज्ज उस समय तक धसी अचेतनावस्था में पड़ी रहती थीं, जब तक वह दूसरे स्वर का प्रयोग नहीं करता था। नये ही वह स्वर अद्विता था, त्यों ही वे सज्ज उठ जाती थीं। वीणा अज्जनेवाले का नाम शिरज्ज मुहम्मद था। मैंने धसे कभी बार देखा है।”

कर्नल मेडो टेलर ने भी धस संबंध में यों लिखा है—जब मैं छलियपुर में रहता था, तब नामी तथा जडा विप्रेता सर्प मेरे आग में प्रायः आया करता था, और सज्ज लोग उसके डर के भारे थर-थर कांपते थे। मैंने भी उसे ज्जन से भार डालने का जडा प्रयत्न किया; परंतु मुझे कुछ भी सफलता न हुई। एक बार मैंने उसे स्वयं देखा, और उस पर गोली चलाध; परंतु गोली सांप के पिछले भाग में लगी। उसकी कुछ पूंछ तो कट गई, परंतु सांप निकल गया। अब धससे लोग और भी अधिक डरने लगे। मैंने एक सांपिरे को बुलाया। उसने उसी ज़ादी के पास अपनी तोंगी अज्जना प्रारंभ कर दिया, जिसमें सांप रहता था। पहले तो उसने जड़त धीरे-धीरे अज्जना प्रारंभ किया। वह विष-धर सांप अब जिल के मुँह पर आ गया। धसके बाद उसने जड़े ज्जेर से तोंगी अज्जना प्रारंभ कर दिया। तब सांप ने भी अपना सिर जिल के बाहर निकाल दिया, और तोंगी की आवाज में ही तल्लीन हो गया। उसी समय सांपिरे धीरे-धीरे पीछे हटने लगा, और अब सांप जिल के जिलकुल बाहर निकल आया। धस

समय ली सांप उसी गीत में तन्मय हो रहा था। अग्न अके आदमी सांप के पीछे धीरे-धीरे चला गया, और उसने उसके ऊपर अके कंगल ड्रेंक दिया। सांप उसी कंगल में ड्रेंस गया, और तब यंत्रों से उसके दोनों जलरीले हांत निकाल गले गये। वास्तव में यह वही जलरीला सांप था, जिससे सभ लोग डरा करते थे; क्योंकि मैंने देखा कि उसकी पूंछ पर गोखी लगने के निशान मौजूद थे।

संगीत का मनुष्यों के ऊपर प्रभाव का हिमवाने के लिये अनेक और कथाओं कही जा सकती हैं; परंतु मैं समझता हूं, यहां पर छतिना ही लिपना पर्याप्त होगा। पोलिवियस, प्लेटो, अरिस्टोटल, थियोफ्रेस्टस तथा अन्य प्रसिद्ध दार्शनिकों ने भी संगीत कला की मुक्तकंठ से प्रशंसा की है। यूनान देश में आर-केडिया अके प्रांत है। प्राचीन-काल में सभ लोगों का विवश हो कर संगीत सीपना पड़ता था। यदि कोई व्यक्ति संगीत-कला का अध्ययन नहीं करता था तो उसे दंड दिया जाता था; क्योंकि इस संधंध में छन लोगों का विचार था कि संगीत से मनुष्य की धातक तथा पाशविक वृत्तियां ली शांत हो जाती हैं।

जिन लोगों के ऊपर संगीत का प्रभाव अच्छी तरह से कली नहीं पड़ा वे प्रायः सोचने लगते हैं कि संगीत का प्रभाव कुछ आलसी मनुष्यों की कल्पना है, और इसका अस्तित्व वास्तविक संसार में नहीं पाया जाता; परंतु ऐसा सोचना अके गूढी लारी बूझ है, जैसा कि निम्न-लिखित वैज्ञानिक सिद्धांत से प्रकट होगा। विज्ञान में अके सिद्धांत का नाम सदानुबौतिक कंपन है। यह कोई लीवा नहीं है। यह छद्रज्ज ली नहीं है और इसकी सत्यता कछ प्रामाणिक रीतियों से सिद्ध हो चुकी है। इससे कालेज के विद्यार्थी अग्न ली सिद्ध करते रहते हैं, और जिस मनुष्य का इस सिद्धांत की सत्याध में सहद हो, वह स्वयं इसकी परीक्षा कर सकता है। यदि दो वस्तुओं में समान कंपन उत्पन्न कर दिया जाय, और तब यदि अके को हिला दिया जाय, तो दूसरी ली उसी प्रकार हिलने लगेगी। यदि अके गिरा दी जाय, तो दूसरी ली उसी प्रकार गिर पड़ेगी। इसी प्रकार यदि कोई संगीतकला का भर्माश किसी दीवार में छतना ली कंपन उत्पन्न कर दे, जितना स्वयं उसमें है, तो उसके हिलने से दीवार ली हिलने लगेगी और उसके गीर पड़ने से दीवार ली अवश्य ली गीर पड़ेगी। यह कोई असंभव बात नहीं है।

यदि कोई नही गल रही हो, और कोई आदमी उसमें तथा अपने में समान कंपन उत्पन्न कर दे, तो उसके डहरने से नही का गल

ભી ઠહર જયગા, ઔર ઉસકે ચલને સે નદી કા જલ ભી ચલને લગેગા. મેં યહ નહીં કહતા કિ પ્રત્યેક ગાનેવાલા મનુષ્ય ઐસા કર સકતા હે. કદાપિ નહીં. યહ તો અસંભવ હે; પરંતુ સંગીત કી સહાયતા સે ધર ગીરા દેના તથા નદી કે જલ કે સ્થિર કર દેના બિલકુલ સંભવ હે, ઔર ઐસા હોને કા કારણ બીલકુલ વૈજ્ઞાનિક હે. સંસ્કૃત-સાહિત્ય મેં ઇસકા એક ઉદાહરણ મીલતા ભી હે. જ્ય લવ તથા કુશ ને સરયૂ કે તટપર રામાયણ ગાના પ્રારંભ કર દિયા થા તબ સરયૂ કા જલ સ્થિર હો ગયા થા. સંસ્કૃત-સાહિત્ય મેં કહીં પર ચટાન કે પસીજને કા ભી ઉલ્લેખ પાયા જતા હે.

(“સુધા”ના માધવ તુ. સં. ૩૦૬ ના શ્રી. અવધ ઉપાધ્યાયના લેખમાંથી કટલોક ભાગ)

૩૮-સોવિયેટના શાસનમાં ત્વરાથી થતો વિકાસ

૧૯૧૭ પછી-ખાસ કરીને ૧૯૨૨ પછી-બોલ્શેવિક ક્રાંતિના ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. આજે રશિયામાં સ્થળે સ્થળે નવયુગનાં દર્શન થાય છે. નવુંજ સામાજિક વાતાવરણ, નવોજ ઉત્સાહ, નવીજ શક્તિઓ આજે નવા રશિયાને રચી રહી છે. સામ્યવાદીઓ તો હવે ફરતાં મશીન જેવાં થઈ પડ્યાં છે. સરકાર તેમની ટીકા કરવાને બદલે તેઓ હવે તેમના ધ્યેયને જલદીથી પહોંચવા માટે અવિરત ચતનમાં ચાહોમ ઝુકાવે છે. મુઠીવાદનો પૂર્ણ નાશ કરવા માટે તેઓએ ચતન આદ્યો છે. અને તે પછી સમાજવાદની સ્થાપના કરવાના તેમના મનોરથ છે. આ બળવાનો પગલાં છે.

ગામડામાંથી

ગામડામાંથી પણ મુઠીવાદની છાયાને નિર્મૂળ કરવા માટે સરકારતંત્રે શરૂઆત કરી છે.

શ્રીમંત જાગીરદાર વર્ગનો તો નાશજ કરવાનો છે અને તેમને સ્થાને એકત્રિત કાર્મ સ્થાપવામાં આવશે. યોજના પ્રમાણે ધાર્યા કરતાં પણ વધુ વેગથી આ ‘કાર્મિંગ સિસ્ટમ’ આગળ વધતી જાય છે અને હવે બહુ ટુંક સમયમાંજ ૨૫૦૦૦૦૦૦ ખેડૂત કુટુંબો સરકારી જમીન ઉપર સરકારી હળવડે અને સરકારી સાધનોવડે ધાન્ય ઉત્પન્ન કરશે. આ પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્યોગવંત સ્થિતિમાં પરિવર્તન પામવું તે બહુ સરળ વસ્તુ છે. હવે જમીન ઉપર વ્યક્તિગત માલિકાની ભાવનાના દોર પૂરા થાય છે. નવી આર્થિક નીતિના પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલા ખેડૂત માલિકાનો સ્વર્ગ હવે આથમ્યો છે. એકત્રિત ભાવનાના પ્રબળ પ્રચારથી આ મધ્યમ વર્ગના માલિકાનું પ્રબળ પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. મોસ્કોમાં હવે વ્યક્તિગત

માલિકીથી ચાલતી દુકાનો બંધ થવા માંડી છે. ખાનગી વ્યાપાર હવે ખસવા લાગ્યો છે.

ગયા અઠવાડીએ સ્ટેલીને આ પ્રોગ્રામને ધીમે પાડવા માટે મોસ્કોની કમિટીને સૂચના કરી હતી; પણ જે સામ્યવાદી પક્ષની નીતિ બદલાય તો પછી નાના માલિકાનું આર્થિક મૃત્યુ એ નિશ્ચિત વસ્તુ છે.

નવી નીતિનાં મંડાણ

સ્ટેલીનની નવી નીતિએ ટ્રોટસ્કીનાં અનુયાયીઓનાં હૃદય જીત્યાં છે. તેઓ દેશના દરેક ખૂણામાંથી આ સામાજિક પુનર્રચનામાં ભાગ લેવા માટે દોડતા આવે છે. રશિયાના નવા યુગનું સર્જન કરવા તેઓ તત્પર છે, અને તેને માટે તેઓ તેમનાથી બનતું બધું કરવા તત્પર છે.

સ્ટેલીનની નવી નીતિ ઉદામ પક્ષનો સહકાર મેળવી શકી છે. ક્રાંધએ પણ નહોતું ધાર્યું કે, સ્ટેલીન આ કક્ષા સુધી આગળ વધશે. ટ્રોટસ્કી પણ આ કક્ષા સુધી જાત કે નહિ તે એક કલ્પના કરવાની વસ્તુ થઈ પડે છે. અત્યારે તો ઉદામપક્ષની આવી ઉદામ નીતિને રોકવાની જરૂર ઉભી થઈ છે.

ખાનગી વ્યાપારનો અંત

ખાનગી વ્યાપાર અને વ્યક્તિગત માલિકી ક્યાંસુધી નષ્ટ થઈ છે તેનું એકજ પ્રમાણ જોઈતું હોય તો ડોક્ટરોને પ્રેક્ટીસ કરવાની પણ મના થનાર છે. મેડીકલ વિજ્ઞાનને જાહેર કરવા માટે અતિ દિંમતભર્યું પગલું સોવિયેટના સરકારતંત્રે લીધું છે.

સામાજિક ચળવળના અભ્યાસીઓ તો જોઈ શકશે કે, જે ક્ષણે સમાજવાદનું સ્થાપન થાય કે ક્ષિતિજમાં સામ્યવાદ ઉગે છે.

શહેરોમાં તો કામદારો એકત્ર મળીને અત્યારે મળતી આર્થિક આપક ભેગી કરી સમાજવાદના સિદ્ધાંતો ઉપર જીવન ગુજારવા લાગ્યા છે. કેટલાંક સહકારી ઘરોનાં હવે સામ્યવાદી ઘરોમાં પરિવર્તન થવા લાગ્યાં છે. આવતી કાલે જ્યારે પાંચ વર્ષનો પ્લાન પૂરો થશે ત્યારે જે જે અદ્યતન પરિવર્તનની જે આગાહી કરે છે તે ખરેખર અપૂર્વ છે.

પાંચ વર્ષનો પ્લાન

એક વર્ષ પહેલાં પાંચ વર્ષના પ્લાન માટે અનેકોને શંકા હતી. રશિયામાં પણ આ યોજનાનાં વ્યવહારપણા માટે બધા શંકા રાખતા; પણ આજે રશિયાનો પ્રત્યેક પુરુષ આ યોજનાને ચાર વર્ષમાં પૂરી કરવાની હેંશ ધરાવે છે. ૧૯૩૦ ના મે માસમાં તુર્કસ્તાન સાથે સામજીરિયાને સંકળિત કરતી રેલ્વે પૂરી થશે. દેશના પ્રત્યેક ખૂણામાં સ્થળે સ્થળે મીલો સ્થપાય છે. પ્રચંડ યંત્રાલયો ઉભાં થાય છે. આ યોજનાથી સમગ્ર રશિયાની આર્થિક શક્તિ-ઓનો ઉપયોગ કરી સમસ્ત જગતમાં રશિયા માટે જૂઠુંજ સ્થાન

ઉત્પન્ન કરવાની યોજના છે.

મશીનરી ચાલુજ રહે અને ઉત્પન્ન વધે તેટલા માટે રશિયામાં પાંચ દિવસનું અઠવાડિયું સ્થાપવામાં આવ્યું છે. રવીવારની રજા કાઢી નાખી મહીનામાં ૬ રજા આપવાની વ્યવસ્થા થઈ છે.

આ પરિવર્તનનાં પરિણામ ધણું મોટાં આવ્યાં છે. શાળાનાં છોકરાંઓમાં પણ હવે અઠવાડિયાનો ખ્યાલ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. તેઓ હવે મહિનાઓ ગણે છે. લોકમાં પણ હવે અઠવાડિયાનું મહત્ત્વ કાઢી ગણતું નથી.

વળી આમ અઠવાડિયાનું મહત્ત્વ જવાથી શનિવારે કે રવીવારે દેવળોમાં જતા શ્રદ્ધાળુ વર્ગની સંખ્યા પણ ઘટી છે. પણ રશિયામાં ધાર્મિક વડાઓ આને માટે ખૂબ નથી મારતા, પણ તેઓ નિરીશ્વરવાદનો જે વ્યવસ્થિત પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તેની સામે છે. પ્રજામાં પરિવર્તનની અસરનાં વર્તુલ મોટાં છે. અને તેની સીધી અસર નીચે આવતાં ખેડૂતો ઈશ્વરવાદ સ્વીકારવાની ના પાડે છે.

પરિવર્તનના ચમકારા

અહીં દરેક વસ્તુમાં પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. જીવનમાં પરિવર્તનના ચમકારા સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. અંતે પ્રજાના વાતાવરણમાં નવું જોમ પ્રગટ્યું છે. જ્યારે આ દમણાંજ ઉઘટેલા ઉત્સાહના ઝરાઓને જોઈ છું, ત્યારે મને લાગે છે કે રશિયામાં દરેક વસ્તુ શક્ય છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રે ન કર્યું હોય તેવી રીતે રશિયા આજ આગળ વધી રહ્યું છે.

સામ્યવાદીઓએ જે શક્તિદ્વારા અત્યારસુધીનું સર્વ કાર્ય કરી બતાવ્યું તે શક્તિઓ હજી તેમણે જોઈ નથી. હવે તેઓ ઉલટા વિશ્વાસથી આગળ વધે છે. ભાવિ ઉજળું દીસે છે.

ઐતહાસિક નહિ પણ અત્યારસુધી જે કુશળ એન્જિનિયર વર્ગ કંઈક કચવાટથી કામ કરતો હતો તેણે પૂર્ણ હૃદયથી આ યોજનામાં જંપલાવ્યું છે. નવું સૃજવાની ભાવનાએ તેમના ઉપર પણ અસર કરી છે. આર્થિક યુદ્ધક્ષેત્ર ઉપર રશિયાના યુવાનોએ રણજંગ માંડ્યો છે. તેઓ ત્યાં પડતી ખોટને પૂરે છે. જ્યાં જ્યાં નબળી બાજુ દીસે, ત્યાં ત્યાં હોડી જઈ આર્થિક આક્રમણમાં વિજય મેળવવા અવિરત યતન કરે છે.

નવાં શહેર બંધાઈ રહ્યાં છે. નવી શાળાઓ સ્થપાઈ રહી છે. વૈજ્ઞાનિક શાળાઓ અને ઉદ્યોગનાં યંત્રાલયો અસ્તિત્વમાં આવતાંજ જાય છે. કેટલાક સમય પછી આ શાળાઓની કિંમત સમજાશે. આજે તો ઉજ્જવળ ભાવીની આશાજ તેમને પ્રોત્સાહી રહી છે. (તા. ૨૩-૪-૩૦ના “હિંદુસ્તાન” માંથી. “નેશન” માં લેખક લુઈ રીશર)

૩૧-પિતાની લાજ માટે સાત દીકરીઓનો ભોગ

“એ કોઈ સાતસોક વેરસોની વાત છે. કચ્છમાં લાખો ને લાખિયાર બે લાઈ. લાખિયાર વીરામાં ગાદી થાપીને રાજ કરે. બેય લાખ જોયા હોય તો માતેલા દાથી જેવા. કોઈ સાવજ કણુકે એવા બેય લાખના દાકલા. દુશ્મનોની છાતી તાવડી શેકી થઈ જાય. રાજમાં પારકી સ્ત્રીપર ને પારકા પેસાપર કોઈથી નજર નોં નખાય ને માવડિયું ને (ગાયમાનાઓને) તો સરગાપરના સુખ. આપ ! હા ઉભે મોંલે ચરી ખાય તોય સૌનાં હૈયાં દરખી રીયે. આજની ઘોડે માવડિયું ઘોકલા નોં ખાય.

આવું તો લાખિયારની છાયામાં સુખ. લાખિયારને એક સ્ત્રી પણ કોઈ દેવની દીધેલ. ૩૫ જોયું હોય તો નજર વિંધાઈ જાય, ને જોનારો થઈ જાય ધરણી ભેગો. આવી રૂપાળી તો રાણી. ને એને એક બે નહિ પણ સાત તો કન્યાઓ. આપ ! એક એકનો જોટો દનિયા કોળી મારે તોય નોં જડે. ઈ સાતેય બેનો પણ સરગાપરની સાત પદમણીઓ. જાણ્યે ઇંદ્રના ધરની અપસરાઓ. કોઈ દેવદીધી દેવકન્યાઓ. આવી રૂપાળી સાતેય બેનો. તે જુવાનીમાં આવી. ઈ અરિસા જેવા શરીરને જુવાનીની લાલપે ઘેર્યાં. હૈયે જોખનના મદ વ્યાખ્યા. આખ્યે જોખનનાં તેજ ઉતર્યાં. ચાત્યમાં જોખનના ભાર દબ્યા. વાણીમાં જોખનની મીઠપ નીતરી.

આવી સાતેય બહેનોનો જોખનકાળ જોઈ, લાખિયારને એને વરાવવા પરણાવવાની ચિંતા થઈ, ને ‘કુળગોર’ને બોલાવી, દેશ-પરદેશ કોઈ રદિયાળા, સરખા હેડીના, જુવાનડા અને ખાનદાન મૂરતીઓ ગોતવા મોકલ્યા.

બે, ચાર, એમ કરતાં કરતાં છ મહીને કુળગોર પેચાઈ ગયેલા પેપા જેવું મોટું લઈને પાછો આવ્યો. લાખિયારે પૂછ્યું:-

“કેમ ગોર ! શું થયું ?”

ગોરે કહ્યું: “આપણી કુંવરિયોને જોગ મૂરતીઓ ક્યાંય નોં કળાણો. અને એક બે કેકાણે છે પણ તે દશમનના કળમાં ને આપણાં ખંડીઆંના આંગણે. બાકી બીજો ક્યાંય હેડી નોં કળાણી.”

લાખિયારને આથી ચિંતા વધી. ગોરને થોડું ઘણું આપી વિદાય કર્યો. રોજ ચિંતા વધવા લાગી. લાખિયારનું શરીર લેવાવા માંડ્યું. એક દિ’ જમાડતી વખતે રજપૂતાણીએ પૂછ્યું:

“તમે આમ દા’ડે દા’ડે નળળા કેમ પડતા જાઓ છો ?”

લાખિયારે હૈયું બોલીને વાત કરી:

“આપણી દીકરિયું મોટી થાતી જાય છે. સરખા મૂરતીઓ

મળતા નથી. દશ્મનના કળમાં દધએ તો એનો ભવ બગડે, ખંડિયાને ત્યાં દધએ તો આબરૂ જાય. હવે શું કરવું? આના કરતાં તો પ્રભુએ વાંઝિયા રાખ્યા હોત તો સાઈ હતું.”

આ વેળુ એની મોટી દીકરી સાંભળી ગઈ. ને હૈયામાં ક્રોધ તીર પેહું હોય તેમ ‘કાળજ’માં ઘા લાગ્યો. “પોતાના લીધે પોતાનાં માતાપિતાને આવડાં દુઃખ?” આ પ્રમાણે વિચારી તેણે પોતાની બધીય બહેનોને બોલાવી અને માતાપિતાના દુઃખની વાત કરી. એક બહેને કહ્યું: “બહેન! તઈ પરણીને શું ભવ સુધારવો? તો? આપણે તો આજથી સંસારના નાના એટલા ભાઈ, ને મોટા એટલા બાપ.” બીજીએ કહ્યું: “હા એન! મરે પણ એમ!”

ત્રીજી બોલી: “એ તો ખરું! પણ ભવ આપો કાઢવો ને દનિયા દરશે નિંદા. એના કરતાં આપણે કુંવારાંજ મોત માગી લઈએ તો?”

મોટી બહેને કહ્યું: “હા! એમજ કરીએ, અને કરીએ બાપુને વાત કે અમારે સાતેય એનોને કુંવારાં સાથે મરવાનાં વ્રત છે. માટે અમને રજા આપો.”

સૌ બહેનોને આ ઉપાય ગમ્યો.

આમ સાતેય બહેનોએ મનથી ગાંઠ વાળી.

x x x x x

ચોમાસાનો સમય છે. આલમાં અપાઠ માસે બધાડાટી બોલાવી છે. આકાશપાતાળના કલાખા એક કરવા કડકડડડ ધુબાક કરતી વિજળી ટુંગરાએને બેટવા લાગી છે, ને વાદળાની તો વાત નોં થાય. ઈ અડકડડડ ગડકડડડ છડકડડડ કરતા ગડકાટ મંડયા ગાજવા, ને વિજળિયુંના કાળ સખાકે પિંઝાતા વાદળાના ગર્ભ મંડયા ગળવા; ને અવની માથે અનરાવાર હલિયું મંડાણી. વન-વગડે વરસાદના પ્યાસા મોરલિયા ટેંદુક ટેંદુકના ગેદકાર કરતા બંધ પડયા. ખેડુતોના હૈયે તો લપનાં મોજાં ઉછળવા લાગ્યાં. આવો ગાંડો પણ દનિયાને સુખી કરનારો અપાઠ બેડો છે. બરોબર આ મદાને સાતેય બહેનોએ લાખિયાર પાસે જઈને, પોતાની “વ્રતકથા” કહી. લાખિયારે કહ્યું: “દીકરિયું! એવાં વ્રત નોં લાય! અને તમને આંહી શું દુઃખ છે? મોતનાં વ્રત તે હોય?”

પણ આ તો રાજપૂતાણીનું સિંદણ સમું ધાવણ ધાવેલી સાતેય સિંદણો હતી. આકાશ-પાતાળ કદી એક થાય, મેરામણ ઉલટી પડે યા પૂરવનાં તેજ પશ્ચિમમાં ઉગે, પણ આ સાતેય દેવ-બાળાઓના વિચાર ન ફરે. લાખિયારે સાતેયને સમજાવવામાં મણા ન રાખી, પણ સાતેય બહેનો ન ડગી તે ન ડગી; અને પોતાનાં મા-બાપ પાસેથી ‘મૃત્યુ’ની રજા માગી-મેળવી.

રજા મળતાંજ બીજે દહાડે રાજમોલના ચોગાન વચ્ચે અંદનની

ચિતા રચાણી; ને એમાં સરજ સાથે વાતું કરતો, લાલ હીંગળ ઝડપું નાખતો અગ્નિ પ્રકટયો. ને એક પછી એક એમ સાતેય બહેનોએ પોતાના કુળની લાજ રાખવા હસતાં હસતાં ઝંપલાવ્યું. માત્ર પિતાના કુળની આબરૂ જળવવા એ સાતે બહેનોએ પોતાનો આત્મભોગ આપ્યો.

(“મુંબઈ સમાચાર”ના સં. ૧૯૮૬ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક:-શ્રી. મોહનલાલ યુનીલાલ ધામી.)

૪૦-નવરોઝનો બજાર

(બજાર ભરાયો છે ત્યાં એકાએક ગભરાટ અને ગડ-બડાટ થાય છે.)

લાલબા—કેમ, આ બધો ગભરાટ અને ગડબડાટ શો ?

જેઠબા—અહીં કોઈ પુરુષ આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

લાલબા—પુરુષ !

જયાબા—હા, પુરુષ.

લાલબા—કયા પુરુષની મિજલ છે કે શહેનશાહ અકબરના જનાનખાનાનો ઉંચરો, ઓળંગવાની હિંમત કરે ?

વીરમતી—કરે કે ન કરે પણ જરૂર બહેન ! અહીં કોઈ પુરુષ છેજ.

લાલબા—છે તો ક્યાં છે ? કેમ તે દેખાતો નથી ? શું અદસ્ત થઈ ગયો ?

જેઠબા—તે તો ઇશ્વર જાણે, પણ કોઈ પુરુષ તો છેજ એ વાત નક્કી. બહેન ! મેં નજરે જોયો, પછી બીજું તો શું કહું ?

લાલબા—વારૂ ઠીક છે, પુરુષ છે તેમાં આટલો બધો ગભરાટ અને ગડબડાટ શો ?

રમાદેવી—ગભરાટ કેમ ન થાય બહેન ! પરપુરુષને આપણું મોઢાં કેમ બતાવાય ?

લાલબા—પરપુરુષો આપણું મોઢાં જુએ એમાં શું બગડી ગયું ?

વીરમતી—બહેન ! આ તું શું બોલે છે ? પરપુરુષો આપણા પર નજર નાખે એ કેવું ખરાબ ?

લાલબા—ખરાબ ! પણ તે કોને માટે ? પુરુષને માટે કે સ્ત્રીને માટે ? બહેન ! ખરું જોતાં તો બધા પુરુષ કંઈ ખરાબ નથી હોતા અને ધારો કે કોઈ ખરાબ પુરુષે આપણા પર નજર નાખી તો તેમાં આપણે શું ? આપણું દિલ જો શુદ્ધ હોય તો કયા પુરુષની મગફળી છે કે આપણી સામે નજર નાખવાની પણ હિંમત કરે ? બહેન ! અગ્નિ પણ ઘીના સમાગમમાં લડકી ઉઠે છે; પણ પાણીમાં પડતાં

તો નાશજ પામે છે.

ઉમાદેવી—બહેન! એ બધી કહેવાની વાતો. તમે કોઈ એવા પુરુષના સપાટામાં આવ્યાં હો, તો ખચર પડે.

લાલબા—કહેવાની વાતો કંઈ નહિ. સીતા અને દમયંતી જેવી અનેક આર્ય મહિલાઓએ કેવી ઝીક ઝીલી, સ્ત્રીપ્રતાપ કેટલો પ્રબળ છે એ બતાવી આપ્યું છે એ તમે કેમ ભૂલી ગયો છો ?

બેંધબા—બહેન! એ તો સતીઓ હતી.

લાલબા—પણ સતીઓ એટલે શું ? સતીઓ કંઈ ઉપરથી નથી ઉતરી આવતી. પતિની ગુલામડી થઈ હાજી હાં કર્યાં કરે, તેના અનેક દુર્ગુણો સહન કરે, તેના નામની માળા ફેરવે અને છેલ્લી વારે તેની સાથે બળી મરે એમાં કાંઈ સતીત્વ સમાયું નથી. આ પ્રકારનો સતીત્વનો આદર્શ તો પુરુષે કેવળ સ્વાર્થની ખાતર સ્ત્રી-પરની પોતાની બેડી સખત કરવાના મુદ્દાથી બાંધ્યો છે. ખરું સતીત્વ એટલે પરપુરુષનો પ્રતીકાર કરવાનું બળ. એ બળ આરિત્યથી પ્રાપ્ત થાય છે અને હું માનું છું કે, દરેક આર્ય મહિલા આ બળ સંસ્કારથી કેળવી શકે છે. ખરેખર બહેન! આ બળજ સતીત્વનો આત્મા છે. એ પ્રાપ્ત થતાં સ્ત્રીમાં એવા પ્રતાપ અને પ્રભાવનું આરોપણ થાય છે કે તેના માત્ર એકજ દષ્ટિપાતથી રાવણ જેવા પણ ડરીને અશક્ત થઈ જાય છે.

વીરમતી—બહેન! તમારું ભાષણ તો બહુ સુંદર છે, પણ શું ત્યારે આપણા પતિ-પિતાઓ મૂર્ખા કે આપણને આમ પાંચરામાં પૂરી રાખે ?

લાલબા—મૂરખા નહિ પણ બાયલા. આપણા પતિ-પિતાઓ પોતાનાં તેમજ આપણાં રક્ષણ કરવાને સમર્થ નથી. એટલે પોતે ગુલામીનો અને આપણને આમ ભોંયરામાં પૂરી રાખવાનો ધંધો લઈને બેઠા છે. પોતાપર આવી પડેલી ગુલામીની બેડી તોડવામાટે જોઈતું બળ પ્રાપ્ત કરવા સાથે પોતાનાં અંગોની ખીલવટ અને સંગઠન કરવાને બદલે કાચબાની પેઠે પોતાનાં અંગો સંકોચી ધરમાં ભરાઈ બેઠા છે.

જયાબા—બહેન! આપણા પતિ-પિતાઓજ આમ હિંમત હારીને બેઠા છે તો પછી આપણે શું કરીએ ?

લાલબા—શું કરીએ ? શું કરીએ શું ? આપણે આપણી જાતનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર થવું જોઈએ.

વીરમતી—એ કેમ બને બહેન ? આપણે અબળા પુરુષોની સાથે શું કરી શકીએ ?

લાલબા—શું કરી શકીએ ? બહેન! જે દિવસથી રાઠોડપતિએ દિલ્હીની નોકરી સ્વીકારી તે દિવસથીજ આ કટારીને મેં મારી અધિષ્ઠાત્રીદેવી બનાવી છે. એના સામર્થ્યથી બલબલા રાક્ષસોના

વજનાં આવરણ નીચે રક્ષાયલા-ઢંકાયલા હૃદયનાં રુધિર ખેંચીને બહાર કાઢી શકાય છે; એટલુંજ નહિ પણ જે દેહને બ્રષ્ટ કરવા એ પાપાત્માઓ તત્પર થયા હોય છે તેને શબ્દવત્ કરી પવિત્રતા અખંડિત રાખી શકાય છે. (બેગમ સાહેબા આવે છે.)

બેગમ—કેમ, રાણીજી ! આ બધી શી ગરબડ મચી રહી છે ?

લાલબા—કંઈ નહિ બેગમ સાહેબા ! એ તો આમાંથી કોઇને અહીં કોઈ પુરુષ આવ્યાનો વહેમ ગયો હતો તે બાબત ચર્ચા ચાલી રહી હતી. મેં કહ્યું કયા પુરુષની મગદુર છે કે શહેનશાહ અકબરના જનનાખાનામાં પ્રવેશ કરવાની હિંમત કરે ?

બેગમ—ખરી વાત છે રાણીજી ! કોઈ પણ મરદ આ જનનાખાનામાં કદમ મૂકવાની હિંમત કરી શકતો નથી. બૂલેચૂકે પણ એવી હિંમત બતાવવા કોઈ જાણ તેને કતલ કરવાને માટે બાદશાહી શુલામેની તલવાર તે માટે લમેશ ખુલી રહે છે.

લાલબા—તેથીજ હું આ સૌને ગભરામણ કરવાની ના કહેતી હતી.

બેગમ—પણ રાણીજી ! આ સૌ કહે છે તે પ્રમાણે એ મરદ ખુદ જહાંપનાહજ હોય તો ?

લાલબા—કોણ દિલ્લીપતિ બાદશાહ અકબર ! (વિચાર કરીને) એ તો અમારા પિતા છે.

(અકબર પ્રવેશે છે.)

અકબર—આજ પૃથુરાજની રાણી લાલબા કે ? આ નવજુવાન નાજનીનના હુશ્ન અને ખૂબસુરતીની મેં તારીફ સાંભળી હતી તેના કરતાં તો બહુ વધારે છે ?

બેગમ—જહાંપનાહ ! અદ્વાલતાલાની કારીગરીનો કોણ પાર પામ્યો છે ?

અકબર—બરાબર છે, બેગમ સાહેબા ! આપ આ સર્વ બાબતોને બજારમાં ફેરવો એટલે હું આવું છું. (બધાની સાથે લાલબા પણ જવા જાય છે. એટલે) લાલબા—આપ તો અહીંજ ઉભા રહો, મારે આપની સાથે કંઈક વાતચીત કરવી છે.

લાલબા—મારી સાથે ?

અકબર—હા, આપની સાથે. આપની ખૂબસુરતીની મેં ખૂબ તારીફ સાંભળી હતી તેથી મેં ઠરાવ કર્યો હતો કે એક વખતે નવરોઝના બજારમાં આપને બોલાવી આપની જે તારીફ કરવામાં આવતી હતી તે ખરી છે કે ખોટી તેની મારે જાતેજ ખાત્રી કરવી. તેથીજ રોકોડજીએ મારી કદમબોસી કરી એટલે તુરતજ આપને આ બજારમાં આવવાનું ઇજાન કરવામાં આવ્યું. ખરેખર લાલબા ! આ શુભની ખૂબસુરતી તો કોઈ અજબા હવે એની ખુશબો

કેવી દિલપત્રી છે તે મારે જાણવું છે અને એટલાજ વારતે આપને અહીં ઉભા રહેવાનું ફરમાવ્યું છે.

લાલબા—જહાંપનાહ, અકબર ! શહેનશાહ અકબર ! પિતા અકબર ! આપ આ શું બોલી રહ્યા છો ?

અકબર—કંઈજ નહિ લાલબા ! જે જીલજીલને મેં પાંજરામાં પૂર્યું છે તેના મીઠા સરોદ મારે સાંભળવા છે.

લાલબા—પિતા અકબર ! આપના મુખમાં આવા શબ્દો શોભે ?

અકબર—લાલબા ! પિતા ને બેટાની વાત જવા દે. અત્યારે તારી આગળ પિતા અકબર ઉભો છે એ ખ્યાલજ કાઢી નાખ. તું એમજ સમજ કે, તારી આગળ ખુદાતાલાનો બનાવેલો એક ઇન્સાન—એક મરદ ઉભો છે.

લાલબા—પણ એ કેમ બને ? જહાંપનાહ ! આ દુનિયામાં એવો કોઈ પણ પુરુષ નથી કે જે હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ અકબરના જનાનખાનામાં કદમ મૂકવાની હિંમત કરે. કારણ કે એ ન્યાય-મૂર્તિ, અદલત-સાક્ષી નામદાર શાહના ગુલામોની તલવાર એવા બેઅદબી પુરુષનું માથું ઘડથી જૂદું કરવાને નિરંતર ખુલ્લી રહે છે.

અકબર—લાલબા ! ખૂબસુરતી કરતાં તારી જબાનચાલાકી વધારે અજબ છે.

લાલબા—બાદશાહની મતિ બ્રહ્મજ થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે; અને તેથી હવે અહીંથી નાસી છૂટવું એજ ઉત્તમ છે.

(આજીબાજી જીએ છે.)

અકબર—લાલબા ! આમ આજીબાજી શું જીએ છો ? હાથતાળી આપી અહીંથી છટકી જવાય એમ નથી. આ એક મોગલ શહેનશાહનું જનાનખાનું છે. સૂરજ અને ચાંદાનું એક કિરણ કે હવાની એક લહેર પણ બાદશાહની પરવાનગી વગર અંદર આવી શકતી નથી. તો પછી અંદર પૂરાયેલું એક ઇન્સાન એ શહેનશાહની મરજી-વગર કેમ બહાર જઈ શકે ? એનો આપજ ખ્યાલ કરો. લાલબા ! આપ સમજી છો, આપ શાણાં છો. શું એક અદના ગુલામની જોર રહેવામાં બહુ ઇજ્જત સમજો છો ? લાલબા ! ઉમદામાં ઉમદા ખૂબસુરતીને વારતે ઉમદામાં ઉમદા એશઆરામ અસ્લાહતાલાએ ઠરાવ્યાં છે, અને હું હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ અકબર મારી આ મહાન શહેનશાહી આપના કદમ આગળ મૂકી અરજ કરું છું કે, આપ એ શહેનશાહતના બાદશાહી તખ્તને આરાધિશ કરો.

લાલબા—બાદશાહ ! બહુ થયું. આર્ય મહિલાઓ પારકા વેલવ અને વિલાસથી ચળતી નથી. પારકાની મહેલાત કરતાં પોતાના પતિની ઝુંપડી તેને વધારે પસંદ છે.

અકબર—લાલા ! તું તારી ચાલાકી હવે જવા દે અને મારી

સાથે ચાલ.

લાલબા—જહાંપનાહ! આકાશ નીચે આવશે, અને આ જૂમિ રસાતાળ જશે, પણ આ લાલબા અહીંથી એક ડગલું ખસવાની નથી.

અકબર—લાલાં! તું શું બચ્ચાંના જેવી વાતો કરે છે ! બાદશાહ અકબરની તાકાતની તને ખખર છે ?

લાલબા—ખખર છે જહાંપનાહ ! ખખર છે. આપના બળની તો આપને ખખર છે તેના કરતાં પણ મને વધારે ખખર છે; પણ મને ખખર ન હતી માત્ર એક વાતની અને તે એજ કે, હિંદુ અને મુસલમાનને પોતાની બે આંખના બે તારા સમજનાર, અદલ દિનસાશી અકબર અબુલ ફઝલ, ફઝીલી, ખીરખલ, શિવદાસ વગેરે મુસલમાન, હિંદુ, શીરંગી વિદ્વાનો અને મોલવીઓ તથા ધર્મશાસ્ત્રીઓના તારા-મંડળમાં સૂર્યસમ ખિરાજનાર, દીને-ઇલાહી ચલાવનાર મહાન અકબર વિષયી અને લંપટ છે.

અકબર—લાલાં ! તું બકવાદ બહુ કરે છે, પણ હમણું હું તને પકડું તો શું કરે ?

લાલબા—શું કરે ? મારી અધિષ્ઠાત્રી દેવીનું આવાહન ! જેઠી મારી અધિષ્ઠાત્રી દેવી ! એ ચંડિકા તારા જેવા નફ્ટ, નિર્લજ્જ, નાપાક નરાધમના હૃદયનું ધમધમતું હોહી પીવા શક્તિમાન છે. પણ અકબરશાહ ! તને મારા પતિએ પોતાના માલીકતરીફે સ્વીકાર્યો છે અને મેં તને અલારસુધી પિતાતુલ્ય ગણ્યો છે એટલે હું તને જવા દઉં છું; પણ આ મુસ્કેલી દૂર કરવાનો જે સૌથી છેલ્લો ઉપાય છે એજ અજમાવવાનો રહ્યો છે. આ શરીર જેને અડકીને બ્રષ્ટ કરવા તું તૈયાર થયો છે તેને આ મારી મા ભવાનાંને અર્પણ કરે, જેથી આ મારી કાયાની પવિત્રતા અવિચ્છિન્ન રહે. (કટારી કાઢી પોતાની છાતીમાં મારવા જાય છે. અકબર દોડી કટારીવાળો લાથ પકડી લે છે.)

અકબર—ખામેશ બેટા ! ખામેશ. લાલાં બચ્ચા શાબાશ છે. મારી કસોટીમાંથી તું પસાર થઈ. ઉભી થા બેટા ! તું તારા બાપના ધરમાં હોય એવી નિર્ભય થા. હવે મારી વાત સાંભળ. આ હિંદુ-સ્તાનને હું મારું વતન સમજું છું અને એની એક મહાન શહેનશાહત બનાવવી એ મારા દિલની ઉમેદ અને ખામેશ છે. એટલા વાસ્તે મેં હિંદુ રાજાઓને સર કરવા માંડ્યા છે; પણ એમાં હું જેમ જેમ ફતેહ મેળવતો જાઉં છું, તેમ તેમ મને એકજ વાતની ફિકર મુઝબ્યાં કરે છે અને તે એ કે, મારા પછી હિંદુમુસલમાનની એકતા મટી હિંદુમુસલમાન રાજાઓ પોતપોતાના મુખત્યાર રહેશે, તો એકબીજા સામે લડશે ને એક એક પર સરસાઈ મેળવશે. માત્ર જો સલ્તનતના ફાયદા સમજી એઓ એકેકની સાથે એકસંપીથી

કામ લેશે તોજ હું જે એક મોટી શહેનશાહત ઉભી કરવા માગું છું તે કાયમ રહેશે. હિંદુઓ દિવસે દિવસે નિર્માલ્ય થતા જાય છે અને એઓનું ભવિષ્ય મને સારું લાસતું નથી; પણ મારી ઉમેદ હજી હિંદવાણીઓ પર ટકી રહી છે. મારે ખાત્રી કરવી હતી કે, એ મહાન શહેનશાહતને ટકાવી રાખવાને જોઈતું ચારિત્ર્યબળ હિંદવાણીઓમાં છે કે નહિ. બેટા! આજે તે મારી ખાત્રી કરી આપી છે કે, હિંદવાણીઓના દિલની આગ હજી એવી ને એવી ભલુકતી છે અને તેથી મને અલારે સાફ દેખાય છે કે, જે શહેનશાહતને હું મૂકી જઈશ તેને સે! વર્ષસુધી ઉની આંચ આવશે નહિ. બેટા! હું તારાપર ખુશ છું. પૃથુરાજ રાઠોડની નોકરી આજથી બંધ છે. બેટા! માગ, જે તું માગે તે આપવીને તૈયાર છું.

લાલખા—નામવર! મારે માત્ર એકજ માગણી કરવાની છે. અને તે એ કે, આજથી નવરોડનો બજાર બંધ કરો.

અકબર—જા, બેટા! આજથી નવરોડનો બજાર બંધ છે.
(તા. ૧૫-૧૨-૨૯ના “મુબદ્દ સમાચાર”માં લેખક:-શ્રી. મનહર મહેતા)

૪૧-જુવાનોની ઘરડી મનોદશા !

“ ઘરડાંઓનાં મહાજનો, ઘરડાંઓના રીતરિવાજ, ઘરડાંઓની રહેણીકરણી અને ઘરડાંઓના અવાજમાં સડો જોનાર જુવાની-આઓ ! જુવાન શરીરોની મનોદશા જુવાન છે ખરી ? ”

બાર બાર વર્ષના જાહેરજીવન અને સાહિત્યજીવનના કડવા અને મીઠા અનુભવો પછી મને આ પ્રશ્ન થાય છે. ઘણા અનુભવને અંતે પણ જો નિર્ણય કરવાની મને સત્તા હોય તો એ પ્રશ્નનો જવાબ હું તો નિરાશાજનક આપું.

ખીજાઓને સુધારવા જનારાઓ પોતેજ બગડેલા છે-હોઈ શકે છે એ જોતા નથી. બહાર સુધારો ઇચ્છનારા અંદર સડતા હોય છે. પગ નીચેનું બગતું મૂકી શરીરની આગ હોલવવા જનારા આ વીસમી સદીના માણસાઈ બંબાઓએ ગાડી પાછી હાંકવી જોઈએ.

“ મહાજનોને સુધારવા, કુરિવાજોનાબુદ કરવા, સેવા કરવા ” એવા એવા તરેહવાર ઉદ્દેશો માટે યુવકોનાં મંડળો સ્થપાય છે. હવે આપણે એ સુધારક મંડળોનેજ તપાસીએ અને જોઈએ કે, તેઓ પોતે કેટલા શેર સુધરેલા છે ?

યુવકોમાં જેમ બાલ ઓળવાની, ફૂલ-ફટાકિયા થઇને ફરવાની અને સીગરેટ પીવાની ફેશનો છે, તેમ તેમની સંસ્થાઓમાં નીચેની નવી ફેશનો દાખલ થયેલી મને જણાય છે:-

૧-કોઇ શ્રીમંત શોર્ટી કાઢી તેને પ્રમુખ બનાવી દેવાની ફેશન.

૨-છે એટલું બધું ખરાબ માનવાની ફેશન.

૩-પૈસા વગર સેવા ન થાય એમ માનવાની ફેશન.

૪-સભાના નિયમો ઉંચા મૂકીને ઘડી મોજ કરતાં સભા ચલાવવાની ફેશન.

૫-મંડળના ફંડમાંથી ઉઝાણી, બગીચા કે ચા-પાણી કરવાની ફેશન.

૬-લાયકાત ન હોવા છતાં કંઇપણ બોલી નાખવાની કે લખી નાખવાની ફેશન.

આજના યુવકજગૃતિના જમાનામાં આ ફેશનો છુપા વેશમાં દાખલ થતી જાય એ શું ઇચ્છવા જોગ છે ? યુવકોનો પ્રહણનો દિવસ કયે દિવસે છે તે મને કોઈ કહેશે ? એમનું ઘર કયારે સાફ થશે, તે કોઈ લખશે ?

ખાલી ગપ્પાં નથી, અનેક પૂરાવાઓ ઉપલા વિધાનના સમર્થનમાં રજૂ કરી શકાય તેમ છે.

(તા. ૭-૧૧-૧૯૨૯ના “લોહાણા હિતેચ્છુ”માં)

લેખક:-શ્રી. જદુરાય ડી. બંધડીઆ)

૪૨-માટુંગામાંની ભીખારીઓની છાવણીનો રિપોર્ટ

લાચાર ભીખારીઓને મદદ કરનારી કમિટિના કામકાજને અહેવાલ મ્યુનિસીપલ કૉર્પોરેશન ઉપર મોકલવામાં આવ્યો છે. તેમાં જણાવવામાં આવે છે કે, માટુંગામાં રાવલી હીલ ઉપર ઉભી કરવામાં આવેલી ભીખારીઓની કુલે સંખ્યા ૧૧૭૪ નીચે મુજબ છે:- ઇસ્લામી ૨૯૮, હિંદુ ૮૧૬, ખ્રિસ્તી ૬૦, જૂદી જૂદી જાતના ૪૯૭. ન્યાત પ્રમાણે ભીખારીઓની સંખ્યા નીચે મુજબ છે:- ઇસ્લામી ૨૯૮, મરાઠા ૨૨૨, મલાર ૧૪૫, લઈયા ૮૧, હિંદુ ૮૧, ખ્રિસ્તી ૬૦, વાઘરી ૩૫, મદ્રાસી ૩૨, માંગ ૧૮, ઠાકોર ૧૬, તેલુગુ ૧૫, બ્રાહ્મણ ૧૫, આહીર ૧૪, ચમાર ૧૩, પરદેશી ૧૨, કોળી ૧૧, પઠાણ ૯, ઘાટી ૮ અને બીજી ન્યાતોના બીજા ૩૧ જણ છે.

મરાઠા મુલકમાંથી ભીખારીઓની સર્વેથી વધુ સંખ્યા જોવામાં આવે છે. તેનો સખબ સને ૧૯૨૧ માં તે તરફ ચાલેલા દુકાળને છે. તે વેળાએ આ શહેરમાં કામ શોધવા આવેલાઓ સાથે લંગડાં, લૂલાં, આંધળાં વગેરે પણ આવ્યાં હતાં. કેટલાંક આખાં કુટુંબો આવ્યાં હતાં, જેમાં કેટલાક દાખલાઓમાં માબાપ આંધળાં હતાં, અને તેઓનાં પાંચ છ નાનાં છોકરાં હતાં.

ધણા ઇસ્લામીઓ મુબમમાં ઉત્તરહિંદથી આવે છે, પણ ધણા દાખલાઓમાં તેઓ લાંબા વખત સુધી પ્રથમ મુબમમાં ધંધો કરે છે.

છાવણીમાં તદ્દન લાચારોને દાખલ કરવામાં આવે છે, જે નીચલા આંકડા ઉપરથી જોવામાં આવશે. દાખલ કરવામાં આવેલાઓમાંથી ૨૩૭ આંધળા, ૧૮૮ લંગડા, ૩૯૦ બીમાર, ૩૦ નબળાં બેજાંના અને ૫ મુંગાબહેરા હતા; જ્યારે ૧૬ વરસની અંદરના છોકરા ૩૨૪ હતા.

ભીખારીઓમાં ધણીખરી બીમારી પૂરતા ખોરાકની ગેરલાજરી અને ખુલ્લામાં રખડવાને પરિણામે લાગુ પડે છે. તેમાંના સેંકડે ૫૦ ટકા સાજા થઈને પોતાના મિત્રોને ત્યાં અથવા તે પોતાને વતન જાય છે; જ્યારે મોટો ભાગ કાયમનો અશક્ત હોય છે.

મુક્તિફાળના આસામીઓ મહોલ્લે મહોલ્લે ફરી ભીખારીઓને સમજાવીને છાવણીમાં લાવે છે. કોઈ પણ ભીખારીને તેની મરજી વગર જબરીથી છાવણીમાં મોકલવામાં આવતો નથી.

ભીખારીઓને નિયમિત ખોરાક આપવામાં આવે છે:- સવારે ૭ વાગતે ચા, બપોરે ૧૧ વાગતે કઢી-ચાવલ; સાંજે ૭ વાગતે ચાવલ, દાળ અને રોટલી તથા જેઓ માગે તેમને અઠવાડિયામાં બે વાર માંસ આપવામાં આવે છે. બને ત્યાંસુધી રોટલી વગેરે બના-

વવામાં ભીખારીઓ પોતે ખાવરચીને મદદ કરે છે. છાવણીમાં બે વોર્ડ સ્ત્રીઓ માટે અલાહેદા રાખવામાં આવ્યા છે. આ છાવણીમાં એકી વેળા આશરે અઢીસો ભીખારીઓ રહે છે.

ભીખારીઓની તખીખી સારવાર ઉપર પહેલું ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

છાવણીનો લાભ ફક્ત અશક્ત ભીખારીઓને આપવામાં આવે છે, જેથી તેઓ પાસેથી ફતેહમંદીથી કામ લઇ શકાય એમ નથી; તે છતાં કેટલાકો ખુરશીને નેતર ભરવા જેવાં કામ કરે છે, પણ છાવણી વસ્તીથી દૂર આવ્યાથી એવાં કામ ઝાઝાં મળતાં નથી. તેને વણ્ણતાં શીખવવા માટે બે શાળા પણ રાખવામાં આવી છે અને તેમાં વધારે કરવાનો ઇરાદો રાખવામાં આવ્યો છે. વળી ઘણાઓ ખાલી જમીન ઉપર ખેતીનું કામ ખુશીથી કરે છે. આ છાવણી ઉપર મુક્તિકેન્દ્ર દેખરેખ રાખે છે.

ભીખારીની નીલાવણી ઉપર માસિક રૂપિયા દશનો ખર્ચ આવે છે. ભીખારીઓને મદદ કરનારી મંડળી, ભીખારીઓની કાયમની છાવણી વધારે સારા પાયા ઉપર ખોલવાની અને પાંચસો ભીખારીઓને નીલાવવાની ખાહેશ રાખે છે, જેથી મંડળી ફારપોરેશન પાસેથી વધુ ગ્રાન્ટની મદદ માગે છે. ફારપોરેશને ૧૯૨૨ ના વરસ માટે માસિક રૂપિયા દોઢ લગ્ગરની ગ્રાન્ટની બહાલી આપી હતી.

૪૩-કેવો ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય છે ?

પ્રેયો મિત્રં વધુતા વા સમગ્રા

સર્વે કામાઃ શવેન્ધિ જીવિતં ચ

સ્ત્રીણાં મર્તા ધર્મદારાશ્ચ પુંસામ્ ॥ મવભૂતિ ॥

“ધર્મપત્ની, પતિનો સર્વથી વધારે મિત્ર છે, સર્વ સગપણનો સરવાળો છે, સર્વ ઇચ્છાઓનું સ્વરૂપ અને સર્વ ભંડાર છે, ને પતિનું જીવન છે.”

મંદાકાંતા

ચાલી ચાલી પગ રહી ગયા, થાકીને લોથ પોથ,
ધાર્યું લેવા, નજીક દીસતા ગામમાં આજ એથ;
રાત્રિ વીતી ગઇ હતી અને ઉગતું સવાર,
ક્યાંથી આવે કવખત મળે આશરો આપનાર. ૧
પેઠો એવી શીકર કરતો ગામ ભાગોળમાં હું,
રસ્તે પહેલાં પડ્યું ન નજરે ખારણું કાંઈ ખુલ્લું;
આધે જતાં ધર નનકડું એક ખુલ્લું જણાયું,
ચોખ્ખું સાદું, કંઈ ગરીબકું, તોય લાગ્યું મળ્યું. ૨

ધારી હિંદુ ધર સુજનનું બારણામાં ગયો હું,
 નાનું ચોખ્ખું રમણિક ફળી, જોઈ રાજ થયો હું;
 જાઈ જીવ, સરસ ફૂલની વેલ ઉંચે ચઢેલ,
 પૂજા માટે વળી તુલસીના છોડવાઓ ઉગેલ. ૩
 બેઠો દોઠો, નજર કરતાં આસને શુદ્ધ વસ્ત્રે,
 આધે પૂજા, પુરુષ કરતો દેવની એક ચિત્તે;
 દેખી ત્યાં મેં નજીક ગૃહિણી પુષ્પ લઈને ઉભેલી,
 જાણે લક્ષ્મી, નિજ ધર તજ આવી આંહી વસેલી. ૪
 પ્હેર્યાં ચોખ્ખાં ચણક લૂગડાં સાવ સાદાં શરીરે,
 વેણી ગુંથી હતી સુરસને કેશ બોળ્યા સુરીતે;
 કીધેલી શી કુમકુમતણી આડ ઝીણી કપાળે,
 તેની વચ્ચે ટીપકી ઝીણી કેં ઝોર શોભા વધારે. ૫

વસંતતિલકા

મૂક્યાં સુગંધી ફૂલડાં પતિ હાથ માંહી,
 ચાલી ધીરેથી કરવા ધર કામ કાંઈ;
 મારાભણી નજર જૈ, ધણિ ધ્યાનમાં છે,
 જાણી-કહું વિનયથી હળવેથી સ્ત્રીએ. ૬

શાદ્દલ

“આવો ભાઈ” કહી સુઆસન મને, આપ્યું વળી બેસવા,
 ઠંડું પાણી ભરેલ પ્યાલું ઉજળું, લાવી મૂક્યું પાસમાં;
 દેખી ચંચલતા સુણી વચન એ, નિર્દોષ મીઠાં મને,
 લાગેલો શ્રમ રાત્રિનો ઉતરિયો, શાંતિ થઈ અંતરે. ૭
 બેસી સ્વસ્થ થઈ કરી નજર મેં, ચારે ખૂણાઓ મહિં,
 મેલાં ચીંથરડાં તણા અલિં તલિં, ફૂયા જણાયા નલિં;
 માંજેલાં સહુ વાસણો ચળકતાં, સ્થાને* પડ્યાં*તાં બધાં,
 સાદાં વસ્ત્ર પવિત્ર વર્ગણી પરે, દૂરે સુકાતાં હતાં. ૮
 સામી ભીંત પરે હતી લટકતી, નાની જખીઓ ધણી,
 સાવિત્રી ઉતરા સીતા અનસૂયા, કુંતા સતીઓ તણી;
 સારાં પુસ્તક ને સુરાચરચિલાં, શું ગોઠવેલાં અહા !
 નીતિ ધર્મ ગૃહસ્થની ફરજનાં, વાક્યો લખેલાં હતાં. ૯
 પૂજા પૂરી થયા પછી ધરધણી, મારી કને આવીઓ,
 માયાળુ વચનો કહી ફૂલવડે, સત્કાર મારો કર્યો;
 પૂછી કુશળતા પછી મીઠી મીઠી, આનંદ વાતે બળી,
 સ્નાનાદિ ખટ નિત્ય કર્મ કરીને, પ્રીતે જમાડયો વળી. ૧૦

અનુષ્ટુપ

વિસામો ધડી બે લેવા, આડે પડખે હું થયો;

જરા ઉંઘી ઉડી સૂર્યું, કે' નજકના ઓરડે. ૧૧
(એ ગૃહિણી વિજયા મીઠે કંઠે ધીરે ધીરે ગાય છે અને
બીજી સ્ત્રીઓ સાંભળે છે, ગાય છે અને મનમાં ઉતારે છે:-)

ધોળ

“ બહેન ! જન્મ લઇને સંસારમાં,—

નિજ ધર્મ પૂરો ન પળાય,—જીવ્યું તો શા કામનું ? ૧૨

બહેન ! નારી જનમને પામીને,

ખાલી ખાધેપીધે જો મણાય,—જીવ્યું તો શા કામનું ? ૧૩

બહેન ! સાચું સચું આ સંસારમાં,

માત્ર સ્વામીએ જો ન જણાય,—જીવ્યું તો શા કામનું ? ૧૪

બહેન ! સ્વામીને ધ્વિર જાણીને,

પ્રીતે પૂજન તેનું ન થાય,—જીવ્યું તો શા કામનું ? ૧૫

બહેન ! જપ તપ વ્રત ધણું કરે,

પતિવ્રત પૂરું ન પળાય,—જીવ્યું તો શા કામનું ? ૧૬

બહેન ! વિદ્યા ભણી ધર્મ પાળીને,

નહિ સ્વામીને રાજ રખાય,—જીવ્યું તો શા કામનું ? ૧૭

બહેન ! સ્વામીની સેવાએ મોક્ષ છે,

એવું અંતરમાં ન મનાય,—જીવ્યું તો શા કામનું ? ૧૮

બહેન ! ગૃહિણી થઇને ન જાણીયું,

ધરકામ શું ? ને કેમ થાય,—જીવ્યું તો શા કામનું ? ૧૯

ધોળ

સખિ ! ઉડી પ્રભાતના પોરમાં,

નિત્ય કરીએ પતિને પ્રણામ, પછી બીજું કામ—

પતિવ્રત પાળીએ. ૨૦

સખિ ! દાતણ પાણી કયાં પછી,

વાળા ચોળીએ ધરને હંમેશા, ગંદુ નહિ લેશ—પતિ ૨૧

સખિ ! ચોખ્ખું ચણક ધર જેલું,

તેમાં લક્ષ્મી કરે જઈ વાસ, દારિદ્રનો નાશ—પતિ ૨૨

સખિ ! કેશ સુરીતથી ખાંધીએ,

સ્નાન કરીએ પ્હેરીને ચીર, ન નગ્ન શરીર—પતિ ૨૩

સખિ ! વસ્ત્ર પવિત્રને પહેરીએ,

કરી કુમકુમ ચિહ્ન લલાટ, સૌભાગ્યને માટ—પતિ ૨૪

સખિ ! દાતણ ને જળ રાખીએ,

પતિ ઉઠે ત્યારે તૈયાર, લાગે નહિ વાર—પતિ ૨૫

પછી તેલ ચોળા નવરાવીએ,

આપી વસ્ત્ર પેરવા પવિત્ર, ન મેલાં ખચીત—પતિ ૨૬

પૂજા માટે સુપાત્રને રાખવાં,

બા'ર માંહે બહુ ઉટકેલ, ન મેલ ચડેલ—પતિ૦ ૨૭
 પતિ પૂજા કરે તારે આપણે,
 ધરી શાંત ચિત્તે પતિ ધ્યાન, દરી એક ઠામ—પતિ૦ ૨૮
 પછી પ્રપાકશાળામાં પેસીએ,
 અન્ન રાંધીએ ઉત્તમ રીત, ધરી બહુ પ્રીત—પતિ૦ ૨૯
 પાસે બેસી પતિને જમાડીએ,
 પ્રેમે નાખી વિઝણુલે વાય, બફારો ને થાય—પતિ૦ ૩૦
 મુખવાસ પછી કાંધ હોય તો,
 પ્રીતે દેવો આપી બહુ માન, ગણી ભગવાન—પતિ૦ ૩૧
 પછી જમીએ પતિ તણા પાત્રમાં,
 પહેલાં ખાવી પ્રસાદી હમેશ, રહી હોય શેષ—પતિ૦ ૩૨
 પતિ બહાર ગયે ઘરમાં રહી,
 કરિયે હોય આપણનું ને કામ, રટી પતિનામ—પતિ૦ ૩૩

શિખરિણી

નથી બાધ મંત્રો, નથી નથી વળી કામણ ખરું,
 નથી દોરા ધાગા, વશીકરણ સાચું પતિ તણું;
 હશે સારી નારી, પતિ તણુંજ ઇચ્છા અનુસરી,
 પતિને સંતોષી, પછી વશ કરે સ્નેહ જગવી. ૩૪
 બહારેથી જ્યારે, પતિ પ્રભુ પધારે ઘર મહિં,
 થઇ ઉભાં પ્રીતે, પ્રસન્ન મુખડે આસન દર્ધ;
 પછી આપી પાણી, વિનયસર મીઠાં વચનથી,
 કહો આ “દાસીને, હુકમ કરમાવો ત્રય પતિ.” ૩૫
 ધરી પ્રીતિ સાચી, પતિ વચન વિશ્વાસ ધરીએ,
 પતિની સેવામાં, ભૂખ તરસ નિદ્રા ન ગણીએ;
 સખિ ! સ્વામી વિનાં, સ્વરગ પણ સ્ત્રીને નરક છે,
 અને સ્વામી સંગે, નરક પણ સાચું સ્વરગ છે. ૩૬

ગરબી

સુણજો બહેનો ! શિખામણના બોલડા,
 જેથી લેખે લાગે આ અવતાર જો;
 સ્ત્રીધર્મોને જાણી પ્રીતે પાળીએ,
 થાયે સુખીયો સ્વર્ગ સમો સંસાર જો. સુણજો ૦ ૩૭
 સ્ત્રીગતિનું ઘર સાચું છે સાસરું,
 ગણવાં સાસુ સસરાને મા-આપ જો;
 દિયર નણદી ને લાઈ બેનડી જાણવાં,
 ‘જી’ કહી સૌને ઉત્તર બહેનો આપજો. સુણજો ૦ ૩૮
 મોટરને માનુ દધીને ચાલવું,

સૌની સાથે ધીરે મીઠું ખેલજો;
હળી મળીને સાસરિયામાં ચાલવું,
નહિતર થાશે તણખલાને તોલ જો. સુણજો ૩૯
ઘરકામોમાં પ્રીતે ધ્યાન પરાવવું,
નિંદા આડી ચુગલીને સંહારજો;
નવરાશે નીતિનાં પુસ્તક વાંચવાં,
વિદ્યા વિણ જન્મારો ફેાકટ ધારજો. સુણજો ૪૦
સાચું ધરણું નાક તણું તો લાજ છે,
દાનરૂપી કંકણથી શોભે હાથ જો,
કાન ધરણું સાંભળવા સ્ત્રી ધર્મને,
કરજો સહુ સદ્ગુણનો ઉત્તમ સાથ જો. સુણજો ૪૧
સત્યની માળા આપણ કંઠે પેરવી,
નાખી અંદર નીતિ કેરાં નંગ જો,
શિયળ તણી સાડી રે સહિયર! ઝોઢવી,
તેથી શોભે સુંદર આખું અંગ જો. સુણજો ૪૨
પતિ પરમેશ્વર છે ગુણવંતી નારને,
તેને સંન્યે સ્વર્ગતણું સુખ સ્થાન જો;
નિત્ય પ્રભુ ગણી પતિને સ્નેહે સેવશો,
બ્રહ્મા નારદ મુનિ સૌ દેશે માન જો.” સુણજો ૪૩

અનુબંધ ૫.

“હવે સાંજ પડી બેનો, આજ આટલે રાખશું;
કાલે સૌ આવજો વહેલાં” “હા બાઈ! સહુ આવશું.” ૪૪

મંદાકાંતા

થોડી વારે, પછી સુગૃહિણી આવીને જ્યાં હતો હું,
“બોલો બાઈ” વિનયથી કહ્યું, “આપને જોઈએ શું?”
“બોલ્યો બેની!” કંઈ નહિ પરંતુ કહે દેવી કે શું!
સાચી આર્યા, પરમ સતિ કે હિંદની લક્ષ્મી છો તું? ૪૫
તારા જેવી સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ, સંપતિ આંગણાની,
તારા જેવી સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ, છાંયડી જીંદગીની;
તારા જેવી સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ, દેશતું છે ધરણું,
તારા જેવી સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ, સ્વર્ગની કામધેતું. ૪૬

*

*

*

*

અનુબંધ ૫

“જમી વહેણું રજા માગી, ઝકડ બૌ કર્યો પછી;
ટાઢે પોરે પડ્યો રસ્તે, વિનયથી છૂટા પડી. ૪૭

મંદાકાંતા

ચાલ્યો કે'તો, “પરમ પ્રભુ! હે આવી આવી સુનારી,
શુ. ૧૪

મૂર્તિ શાંતિ તણી સતિ પ્રભુ, સ્વામીને માનનારી;
લક્ષ્મી સાચી ગૃહની બનીને, સંપ રાખે સગામાં,
હોજો એવી સદ્ગુણી ગૃહિણી, આંગણ આંગણમાં. ૪૮

*

*

*

*

॥ શાર્દૂલ વિક્રીડિતમ્ ॥

સાનન્દં સદનં સુતા ચ સુધિયઃ કાંતા સુધામાષિણ,
ઈચ્છા પૂર્ણ ધનં સ્વયોષિતિરતિઃ સ્વાજ્ઞાપરાઃ સેવકાઃ ।

આતિથ્યં પ્રમુપૂજનં, પ્રતિદિનં મિષ્ટાન્નપાનં ગૃહે,

સાધોસંગમુપાસતે ચ સતતં, ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ॥

અર્થઃ:-જેથી ઘર આનંદમય હોય છે, જેની સંતતિ સુચુદ્ધિ-
શાળી, સ્ત્રી અમૃત જેવું ખોલનારી, યથેચ્છ ધન, સ્વપત્નીવિષેજ
પ્રેમ, આજ્ઞામાં રહેનારા નોકરો, અતિથીઓનો આદરસત્કાર, પ્રભુ-
ભક્તિ, મિષ્ટ અન્નપાન અને નિરંતર સત્સંગતિ, આવાં લક્ષણો
જ્યાં હોય છે તે ગૃહસ્થાશ્રમને ધન્ય છે. અસ્તુ !

(શ્રી. વલ્લભજી ભાણજી મહેતાનું “સુચિત્ર” કાવ્ય)

૪૪-ધર્માચાર્યવિરોધક સંઘની સ્થાપના

ધર્માચાર્યવિરોધક મંડળની સ્થાપના માટે સ્ટુડન્ટસ બ્લક-
હુડમાં રવીવારે ભારે ચળવળ થઈ હતી. જૂદા જૂદા ધર્મના માણસો
ત્યાં ઠીક પ્રમાણમાં એકઠા થયા હતા. સંઘનું કામકાજ ઉત્સાહ-
ભેર થયું હતું. ડૉ. જી. વી. દેશમુખ પ્રમુખસ્થાને હતા.

પ્રમુખનું ભાષણ

શરૂઆતના ભાષણમાં પ્રમુખે સભાજનોને કર્તવ્યની ગંભીરતા-
વિષે ચેતવણી આપી હતી. આપણું ધાર્મિક પતન કેટલું બધું થયું
છે તે તરફ તેમણે સભાનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એમણે જણાવ્યું
હતું કે, ઇશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચે કોઈની દરમિયાનગીરીની આવશ્ય-
કતા નથી. આપણે આ એસોસિએશન સ્થાપી ધર્મનો કે ઇશ્વરનો
વિરોધ નથી કરવા માગતા.

સહાનુભૂતિના સંદેશ

સારખાદ જૂદે જૂદે સ્થળેથી આવેલા સહાનુભૂતિના સંદેશ
વાંચવામાં આવ્યા હતા. આગ્રા, અલ્હાબાદ, અમદાવાદ વગેરે સ્થળે-
થી શાખાની સ્થાપના કરવાની માગણીઓ આવી છે.

પહેલો ઠરાવ

મી. એલ. એ. બેલવીએ પહેલો ઠરાવ રજુ કરતાં કહ્યું હતું:-
ચુદ્ધિની કસોટીએ ન ચઢી શકે એવા ધાર્મિક અને સામાજિક
રિવાજો તથા સંસ્થાઓ સામે ટક્કર ઝીલવા માટે એક મંડળની

આવશ્યકતા છે. આ હેતુથી આ સભા ધર્મચાર્યવિરોધક મંડળ સ્થાપવાનો ઠરાવ કરે છે. ઠરાવપર ટીકા કરતાં એમણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે, આપણો હેતુ ધર્મનો વિરોધ કરવાનો નથી. જગતભરના ધર્મના સિદ્ધાંતો તો માણસને એકતા શીખવે છે; પણ ધર્મચાર્યોએ જનસમાજમાં ભેદ પાડીને દિવાલો રચી છે. આપણે કોઈ વ્યક્તિ સાથે કંઈયો નથી કરવો; આપણી તકરાર તો ધર્મચાર્યોની સંસ્થા સાથે છે. આ સંસ્થાએ જે કેર વર્તાવ્યો છે, તેમાંથી ભણેલાં-ગણેલાં સ્ત્રીપુરુષો પણ મુક્ત નથી રહી શક્યાં. આગળ બોલતાં મી. બ્રેલવીએ જણાવ્યું હતું કે, અધકચરી વિદ્યાની પેઠે અધકચરો ધર્મ પણ ભારે ભયંકર વસ્તુ છે. આજે જનસમાજનો મોટો ભાગ ધર્મને નામે વહેમોમાં જકડાયેલો છે. માણસાઈનું ભયંકર અપમાન આ ધર્મનામધારી વહેમવડે થઈ રહ્યું છે. જો આમ ન હોય તો મુસલમાન અને હિંદુ એવા ભેદ શામાટે હોય? અસ્પૃશ્યતાની કાળી ટીલી હિંદુને કપાળે છે તે પણ આ ધર્મનામધારી વહેમને આભારી છે. ધર્મચાર્યોની સંસ્થા બુદ્ધિનો અવાજ ન સાંભળવાનું કહે છે.

બાળલગ્ન, પડદો વગેરે સામે બોલો એટલે ધર્મચાર્યોને મન ધર્મ ઉપર ધાડ આવી પડવા જેવું થાય છે. આ બધી વસ્તુ સામે આપણો વિરોધ છે. સમાજસુધારાના માર્ગમાં રહેલી મોટી આડ-ખીલી આપણે દૂર કરવા માગીએ છીએ. આપણે ધર્મમાં બુદ્ધિનું તત્ત્વ દાખલ કરવાને આ મંડળ સ્થાપીએ છીએ.

મી. નરીમાનનો ટેકો

મી. નરીમાને મી. બ્રેલવીના ઠરાવને ટેકો આપ્યો હતો. ડૉ. કોએલ્હોએ અનુમોદન આપ્યું હતું.

ત્યારબાદ એસોસીએશનના લવાજમ વગેરે બાબતોવિષે ચર્ચાના ઠરાવો થયા પછી પ્રમુખનો આભાર માની સભા વિસર્જિત થઈ હતી.

(તા. ૯-૩-૧૯૩૦ ના “પ્રજામિત્ર કેસરી”માંથી)

४५-हिंदू-मनोभाव

उन्नति और अवनति भावों की संतान है। जिस देश अथवा राष्ट्र के मनोभाव उच्च होंगे, वही देश अथवा राष्ट्र अन्य देशों के लिये श्रेष्ठरूप में अनुकरणीय होता है।

उन्नति उसीके कारण—युंजन द्वारा अपने आपका धन्य समझती है और उसीके आलिंगन से अपना सौभाग्य समझती है; अन्यथा जिस देश अथवा राष्ट्र के भाव नीच होते हैं, उसका उन्नति कूटी आंख भी देखना पसंद नहीं करती। वह देश और राष्ट्र उसके लिये धूलित हो जाता है। वहां से उन्नति और विभूति अपना अंश ले जाकर चलती है। उन्नति और विभूति उसे अक्षत समझ कर तिलांजलि दे देती है।

भारत की अवनति में परतंत्रता का यही कारण है, कि इसके आर्योचित मनोभावों का अनार्य नीच मनोभावों ने दबा लिया है।

जबतक भारत के मनोभाव उच्च रहे, तब तक तो स्वतंत्रता, उन्नति में विभूति की सम्मिलित त्रिवेणी से पवनीकृत पुण्य-धाम बना रहा; पर जब दुर्दैव ने—नीच मनोभावों ने—धर कर लिया—अच्छा जमा लिया, तब उपर्युक्त तीनों धाराओं में प्रवाहित होनेवाली नदी की भांति शुष्क हो गई। भारत की अवनति का सूत्रपात महाभारत से नहीं हुआ; प्रत्युत इसका सूत्रपात उस समय से हुआ, जबकि भारतीय संसार का मिथ्या मान कर शुद्धरे उठाने लग गये और अकर्मण्य पैद कर भाला जपने में अपने आपका सार्थक समझने लगे। ज्वाहिरन भाला जपनेवालों के सामने ही उनका पुत्रियों का विधवा, अत्याचारी अहंसा में ही अपने देश का ले लये, क्या मजल कि इनकी रंगे झुंड उठे—इनकी आत्मा में स्पंदन हो!

हम यह नहीं सोचते, कि हमारी अवनति का मूलकारण स्वयं हम ही हैं। इस दुर्दशा का जीव-वपन हमने ही अपने हाथों से किया है; पर हम अपनी धन करतूतों का भूल कर वर्तमान स्थिति का कारण कलियुग के अतलाने में किंचित मात्र भी लज्जा अनुभव नहीं करते। हैं तो हम अकर्म निश्चय और कहते हैं, कि “महाराज! क्या करें? कल का यही प्रभाव है। अथ तो धर्म का नाश होना ही है।”

हम यह नहीं सोचते, कि दूधभंडी अश्वियों का विवाह उन भूढ़े पुरोहितों से क्यों कर रहे हैं, जिनका आयुका सूर्य यिता के धुआं में अस्त होने के लिये द्रुतगति से जा रहा है।

अपनी देवियों के ज्वन के—सौभाग्य के, उनकी तरल तरुणाध-
के अपने लोल की कटार से काटने में जनावटी आंसू भी नहीं
रखते; और विधवा हो जाने पर—गली-गली की बिभारिन जन
जाने पर—कलियुग का प्रताप जतलाने में रंजमात्र भी लज्ज
नहीं करते.

आज जन्मकि समस्त देश उन्नति की होड में अपने
आपको सदर्प उपस्थित कर रहे हैं और अपनी प्राचीन सामा-
जिक कुप्रथाओं की झंसी के गले से उतार डेकने के लिये तैयार
हैं, तब भी हम उन इदियों के जितके कारण हम ये दुद्दिन
अपनी आंभों के सामने देख रहे हैं, अंदरी के मृतक शिशु की
लाति अपने सोने से बपकाये रखने के लिये वेद-शास्त्र के पन्ने
के पन्ने जोल-जोल कर पेश कर रहे हैं. धर्म का धटना उपहास
शायद ही और कहीं हुआ होगा? आज वेदों के निर्माता ऋषि-
गण धन सनातन धर्म के रक्षकों की बुद्धिपर आठ-आठ आंसु
ज्झाते हैं; और वही आंसु विधवाओं और अनाथाओं की आंभों
से प्रकट हो कर निकलते हैं.

यदि उन्नति और अवनति में कलियुग का ही हाथ होता,
तो उसका समस्त संसारपर यकवर्ती शासन होना चाहिये था;
पर ऐसा नहीं है. भारत के अतिरिक्त और कहीं पर भी धसकी
रूर दृष्टि नहीं.

धरती कलियुग में पाश्चात्य जगत सुषट्ट सदन जना हुआ
है और वृद्ध भारत स्थापासदन जना हुआ है. उधर का सूर्य तो
स्वतंत्रताश्री के साथ अहंभेलियों करता हुआ उदय होता है और
धधर के सूर्य का आज दिन परतंत्रता-राक्षसी के साथ माथा
जुडता हुआ प्रादुर्भाव होता है. धसका कारण तो हमने यही
निकाला है, कि हमारी जाव-धारा अवनतिसागर की ओर प्रवाहित
होनेवाली है; और उनकी जावधारा उन्नतिशिखर की ओर
दौडनेवाली है.

यदि कलियुग का अर्थ अशुभ है, तो मंगल का अर्थ
कल्याण ! जला जतलाओ, क्या मंगल के कल्याण ही कल्याण
होता है ? नहीं तो उस विधवा जहन से पूछो, जिसका पति मंगल
के दिन उसे सहैव के लिये अविरल अश्रुधारा ज्झाने के लिये जेव
सास-ननद के तिरस्कार के लिये छोड गया है.

धस लिये न कलियुग का अर्थ जूरा है, न मंगल का अर्थ
कल्याण. ये युग तो संसार की आयु के ३५ में जनाये गये हैं.
धनसे ही संसार की आयु की गणना होती है. धसकी जाजत
हम किसी जगले लेज में निश्चय करेगे; पर हमने कुछ का कुछ

સમજ લિયા હૈ, ઇસી કારણ હમ આજ પાદાકાંત હો રહે હૈં.

મનોભાવોં કે ઉચ્ચ ઔર નીચ મેં કિતના રહસ્ય નિહિત હૈ, ઇસે હમ એક ઉદાહરણ મહાભારત સે દે કર સ્પષ્ટ કરતે હૈં ઔર ખતલાતે હૈં, કિ નીચ મનોભાવ ને કિસ પ્રકાર નિર્બલ શત્રુ સે પરાજય પ્રાપ્ત કિયા હૈ.

મહાત્મા ભીષ્મ જળ અર્જુન કે તીરોં સે ક્ષત-વિક્ષત હો કર શરશાયી હો ગયે, ઉસ સમય વીર 'કર્ણ' ને અર્જુન કેા ઉસકે કુદૃત્ય કા ફલ દેને કે લિયે યુદ્ધક્ષેત્ર મેં ભૂમિસાત કરને કી પ્રતિજ્ઞા કી. ઉસે અપના યોગ્ય સારથિ શલ્ય પ્રતીત હુઆ; પર વહ સારથ્ય સ્વીકાર કરને કે લિયે ઉતાડ ન થા. જળ દુર્યોધન ને બહુત ઠકુર-સુહાતી કી, તળ વહ ઇસ ઇકરારનામે પર તૈયાર હુઆ, કિ યુદ્ધસ્થલ મેં મેં જો કુછ બી ભલા-ખૂરા કહૂં, આપકો ખૂરા ન માનના હોગા. ઉન્હોંને એસા હી સ્વીકાર કર લિયા. ઉન્હોંને સમજા હોગા, કિ શલ્ય શાયદ કર્ણ કેા ગાલિયાં દેગા; પર શલ્ય ને ઉસે ગાલિયાં નહીં દીં, પ્રત્યુત જળ કર્ણ કી અર્જુન સે ભેંટ હોતી, તળ શલ્ય ઉસે યદી કહતા, કિ "હે સુતપુત્ર કર્ણ! યદિ તૂ અર્જુન કે ભય સે ભાગ ન ગયા, તો આજ તૂ અવશ્ય હી મારા જાયેગા." ઔર ઉધર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન સે કહતે, કિ 'હે મૃત્યુંજય અર્જુન! શત્રુ તો પહલે હી મર ચૂકે હૈં, તૂ તો કેવલ નિમિત્તમાત્ર હૈં."

ઇસી ઉત્સાહ ને અર્જુન કી ધમનિયોં મેં વીર રક્ત કી ધારાસી બહા દી ઔર ઇસી કારણ ઉસને વીરવર કર્ણ પર વિજય પાચી. જિસ સમય તક હમારે પથ-પ્રદર્શક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કે સમાન હમારે હૃદયમંદિર મેં ઉત્સાહ કી ધારા ભરતે રહે, ઉસ સમય તક તો સંસાર કી કોઇ બી શક્તિ હમેં નીચા ન દિખા સકી; પર જળસે હમારે નેતાઓં કે મનોભાવ શલ્ય કે સે બને તબી સે યે અદર્શનીય એવં શોચનીય દશ્ય દેખને મેં આ રહે હૈં.

જળ યવનોં ને ભારત પર આક્રમણ કિયા થા, તળ ઉનકી સેના લાખોં કી સંખ્યા મેં નહીં થી; પર કયા કારણ હ, કિ ઉન્હોંને ટિટ્ટી-દલ કે સમાન રાજપૂતી સેના કેા નાકોં ચને ચબવાયે? ઉનકો ઔર ઉનકી બહુ-ખેટિયોં કેાં પકડ-પકડ કર લે ગયે? પર હમ ચૂં તક ન કર સકે? ઇસકા કારણ યહી હૈ, કિ હમારે પંડિતોં ને યહ ફૈસલા કર રખા થા, કિ અળ કલિયુગ મેં ધર્મ કા નાશ હોના હૈ ઔર ભારતપર મ્હેચ્છોં કા રાજ્ય હોના હી હૈ; ઇસ લિયે ઉન્હોંને યહી ઉપદેશ દિયા, કિ ભાઇયો! અળ લડાઈ-ઝગડે કા સમય નહીં હૈ, હમારા નાશ નિશ્ચિત હૈ.

ઔર દુસરી ઔર મુસલમાનોં કે મૌલવી અપની સેના કેા

अंशपूर्ण शब्दों में उत्साह देते: अस्वाद और रसज्ञ के प्यारे ! गाँव जनो और कुरान के नाम पर विजय तुम्हारी है, पीछे दिवाने से अस्वाद और उसके रसज्ञ का तुमपर कहर होगा. क्यामत के रोज तुम्हारी तौया का दरवाजा बंद हो जायेगा. अस्वाद के नाम पर जमे शहाहत नाश करमाओ या कलमये शहाहत पढ़ाने के लिये विजय प्राप्त करो. अहाहूरो ! गाँव जनो. अस्वाद की मेहरबानी तुमपर है.

धर हमारे धर्मध्वज किंकर्तव्य-विमूढ़ अडे रहने का पाठ पढ़ा रहे थे. यदि वे भगवान कृष्ण के वाक्यों का स्मरण करते, कि यदि तुम युद्ध में मारे जाओगे, तो सीधे स्वर्ग में जाओगे और यदि शत्रु पर विजय पाओगे, तो यह धन-संपत्ति से परिपूर्ण संसार तुम्हारा है, तो ऐसा क्यों होता ? पर उन्हें गीता के उपदेशों से आकंठ लेना था ? वे तो मान चुके थे, कि अज कलियुग है और अज धर्म का नाश होना है. यदि भगवान कृष्ण के उपदेशपर उस समय आग्रह करते, तो आज का भारत कुछ और ही होता, भारत की अह-भेटियों पर कोई हंसी न उड़ा सकता.

हम आश्चर्य-चकित हैं कि हमारे मनोभावों को विकृत करने के लिये-दास बनाने के लिये-हमारी धर्मपुस्तकों तक में नीच भावों को स्थान कैसे दिया गया ? कहाँ तो भगवान कृष्ण ने कहा, कि मैं धर्म की रक्षा और साधुओं के दुःख दूर करने के लिये संसारतल में अवतीर्ण होता हूँ; पर भविष्यपुराण को उठा कर देखने से तो कुछ और ही प्रतीत होता है. वहाँ पर वह साधुओं की रक्षा के निमित्त नहीं आते, प्रत्युत भले-बुराई की रक्षा के निमित्त. सुनिये—“जय, राज क्षेमक के भले-बुराई ने भार दिया, तब नारद के उपदेश से उसके पुत्र प्रद्योत ने अडा लारी यज्ञ किया, जिससे सारे भले-बुराई मारे गये. तब स्वयं कलि ने नारायण से स्तुति कर के कहा, कि हे नाथ ! राज देववान (प्रद्योत) ने मेरा स्थान अर्थात् भले-बुराई का नाश कर दिया है. भले-बुराई के विषय में कलि से स्तुति किया जानेवाले लोकों के प्यारे हरि प्रकट हुये और वह हरि कलि से बोले, कि उत्तम युग में मैं तुम्हारे लिये बहुत ३५ धारण कर के तुम्हारी धृष्टा पूरी करता हूँ.

विष्णु के बले जनेपर भले-बुराई अढ़ानेवाले आदम नामक पुरुष तथा लव्य नाम की स्त्री पैदा हुई. हरि अंतर्धान हो गये तथा कलि अडा आनंदित हुआ. पाहक जरा स्वयं सोचें, कि किस तरह हमारे आर्थोन्नत मनोभावों को पतित करने के लिये हमारे धर्मर तब के भी मनोभाव को पतित प्रदर्शित किया गया है.

क्या लविष्य पुराण की उक्ति हमारे परमात्मा की उक्ति हो सकती है? यह तो हमारे मनोभावों के प्रति प्रत्यक्ष है।

एक समय था, जबकि माताओं अपने पुत्रों के मनोभावों को उन्नत बनाया करती थीं। वे सदैव अपने स्नेहपूर्ण हृदय में उच्च मनोभावों की स्तुति-स्वप्न प्रकाश करती थीं। वे कहा करती थीं “तू शुद्ध है, तू अलक्ष है, तू अविनाशी है, निरञ्जन है।” उस समय की माताओं की स्तुति-साहित्य पुत्रों का यह संदेश भेज करती थी, कि हे पुत्र! जिस समय के लिये तुझे नौ भास तक उठाये किरी हूँ, वह समय आ गया है। यदि इस समय तूने एक अंश में भी कायरता दिखायी, एक रंज भी तुझमें निर्मलता आयी, तो मैं समझूंगी, कि मैंने तुझे जन्म देकर अपने पवित्र सौंदर्य का व्यर्थ विनाश किया।”

यह तो कुछ प्राचीन समय की बात! अथ इस दुर्दिन में माताओं अपने एक भास के ही पुत्र को क्या संदेश देती हैं?—

“उठ वे कुतया, जंगल सुतया, जंगल पड़ी लडाइ;

मेरे लाल नून आर्ध कुडमाध।”

क्या माता की ये दोरियां हमारे सत्यनाश का कारण नहीं?

“चूप नहीं करता है लज्जू आया?”

अस, इस लज्जू ने जैसा प्रभाव डाला, कि आज रात को साधारणसी ध्वनि से भी डर लगता रहता है। आज ७ पेशाब तक करने के लिये श्रीमती का आश्रय लेते हैं। प्राचीन काल में माताओं अपने पुत्रों को वीररस से परिपूर्ण विशेषणों से सम्बोधन करना अपना कर्तव्य समझती थी; पर आज—कल की माताओं पुत्र को पुत्री के नाम से पुकारेंगी—“आ मेरी लाड़ी!”

एक समय था, जबकि माताओं गर्भवती होने पर भी किसी से लय नहीं आती थी; प्रत्युत वे सदैव वीरवाक्य-परिभल अपने मुष्कारविंद से निकाला करती थीं।

“जलद गरज कर नाहि, सुनि मेरा आलक गरम;

सुनि मन गज धुनि ताहि, उछलतु है मो उदरमे।”

आज हमें अपने मनोभावों को ही उन्नत बनाने की आवश्यकता है। जब तक हमारे मनोभाव उन्नत न होंगे, तब तक हम परतंत्रता से मुक्त नहीं हो सकते। मन ही अधन परतंत्रता एवं मुक्तिरतंत्रता का मूलकारण है।

(“हिंदूपत्र”ना एक अंकमां लेखकः—श्री. जगदीशचंद्र)

૪૬-અહિંસા

“અહિંસા પરમો ધર્મઃ”

હિન્દુ-સભ્યતાશ્રી દિવ્ય ઔર વિશાલ ભવન કે શીર્ષભાગ મેં અહિંસા-સંબંધી ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ શબ્દો મેં અકિત હૈ. હિન્દુઓં કી સભ્યતા મેં યદિ કોઇ એસી વિશેષતા હૈ જો ઔર કહીં નહીં પાઈ જાતી તો વહ આક્રમણકારી સ્વભાવ કા એકાંત અભાવ હી હૈ. ઇસ સભ્યતા ને મનુષ્ય કે આક્રમણકારી સ્વભાવ કો, ચાહે વહ કિસી બી કાર્યક્ષેત્ર મેં કયોં ન હો, સદૈવ તિરસ્કાર કી દષ્ટિ સે દેખા હૈ. હિન્દુસ્તાની આર્યોં કે ઇતિહાસ મેં સામાજિક દષ્ટિ સે દૂંઢનેવાલે કો એસા એક બી ઉદાહરણ ન મિલેગા જિસે હમ ઉંનકે આક્રમણકારી સ્વભાવ કા પરિચાયક કહ સકેં. ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ હિન્દુઓં કી વહ પ્રાચીન જાતિ આજ સર્વતો-ભાવેન પરાવલંબી હો રહી હૈ; પરંતુ ઇસનેબી અપને વૈભવ કે દિન દેખે હૈ. જિસ સમય પૃથ્વીતલ કા અધિકાંશ બર્બરતા કી તમિસ્રા મેં ભટક રહા થા, ઉસ સમય ભારતીય સભ્યતા કા સૂર્ય દેદી-ખમાન થા. ઉસ સમય હિન્દુસમાજ કે શિરોભાગ મેં એસે અસે યોગ્ય પુરુષ થે જો અપનેકો સમ્રાટ કહને કી સાર્થકતા અપને વ્યવહાર તથા વૈભવ સે સિદ્ધ કર સકતે થે. આક્રમણકારી શત્રુઓં કે દમનાર્થ સંહારકારી અસ્ત્ર-શસ્ત્રો કી ઉંનકે પાસ ઇતની પ્રચુરતા થી કિ નિઃશંક ઔર અકુતોભય હો કર રહના ઉંનકે લિયે એક સ્વભાવસિદ્ધ ખાત થી. અશોક ઔર ચંદ્રગુપ્ત-સામ્રાજ્ય કે વૈભવ કા કીર્તિકીર્તન વિદેશિયોં કી દ્રેષદૂષિત લેખની સે લિખા હુઆ ઇતિહાસ બી સુક્તકંઠ હો કર કહ રહા હૈ. ઇતને વૈભવ કે સ્વામી હો કર બી ઇન નરાધિપોં ને અન્યાન્ય મનુષ્યજાતિયોં કા સર્વસ્વ હરણ કર કે ઉંહેં દાસતા કી બેડિયોં સે જકડ દેને કા બૂલ કર બી ઇરાદા નહીં કિયા. ઇન નરેન્દ્રોં કી છત્રછાયા મેં રહનેવાલી પ્રજા કો બી ધાર્મિક તથા શાસન-સંબંધી વિષયોં મેં ઇતની વિચારસ્વતંત્રતા થી કિ એક બૌદ્ધશાસક કે આશ્રય મેં રહનેવાલા સાધારણ સે સાધારણ મનુષ્ય બી ગૌતમ બુદ્ધ કે સિદ્ધાંતોં કી નિર્ભયતાપૂર્વક આલોચના કર સકતા થા. ઇસકે વિપરીત હમ સુનતે હૈં કિ વર્તમાન યોરપીય સભ્યતા કે જન્મદાતા યૂનાની તથા રોમન લોગોં ને એક આદમી કો શક્તી પર ઇસ લિયે ચઢા દિયા કિ પ્રચલિત જનશ્રદ્ધા કે વિરુદ્ધ ઉસને સૂર્ય કો એક નિર્જીવ ઔર જડ પદાર્થ સિદ્ધ કર દિયા. ઇસા સરીખે મહાપુરુષ કો અપને પ્રાણોં સે ઇસ લિયે હાથ ધોના પડા કિ ઉસને પ્રચલિત ધર્મ-

संयन्धी धारणाओं के विरुद्ध आवाज उठाए। तात्पर्य यह है कि धर्म सरीजे बुद्धिगम्य विषय के नाम पर जे रुधिर योरप में गह चूका है उससे पश्चिमी सभ्यता का अन्धत्व आण भी रक्त-रंजित हो रहा है; परंतु आस्तिकता के संस्कारों से आत-प्रात जरे हुआ भारत में निरीश्वरवादी मार्वाक और नडवादी कल्याण का भी अपने सिद्धांतप्रचार में वही स्वतंत्रता मिली जे औरों के प्राप्य थी।

जतीय तथा आंतर्जातीय व्यवहारों में हिंदुस्तानी आर्यों ने आक्रमणकारी तथा हिंसक स्वभाव का कभी परिचय नहीं दिया। यही हमारे उपयुक्त विचारों का सारांश है। संसार की विषमता धतनी यही-यही है कि जिस स्थान में गुणों का अत्यंत उत्कर्ष हो जाता है, वहां भी दोषों का अंकांत अभाव नहीं पाया जाता। अतएव इस देश में भी दुर्योधन तथा रावण सरीजे हिंसक और कुटिल प्राणियों की सृष्टि हो चुकी है; परंतु जन-समान से ये लोग अपने काल में तिरस्कृत थे, और आण भी हैं।

भारतीय तथा योरपीय संस्कारों में भेद

भारतीय तथा योरपीय सभ्यताओं ने अपनी विशेषता तथा प्रगति के अनुसार भारतीय तथा योरपीय मानवस्वभाव में भड़ा भारी अंतर पैदा कर दिया है। भारतीय स्वभाव विनीत तथा शीलवान है। योरपीय इसके विपरीत उद्वंग और अहंकारी है। भारतीय कर्तव्यबुद्धि का कायल है, योरपीय अधिकार का भूभा है; भारतीय हृदय नम्र और सरल है, योरपीय हृदय वस्तुतः कठोर और कुटिल है; भारतीय अहिंसा-रत और गंभीर है, योरपीय इसके विरुद्ध आक्रमणकारी और उच्छृंखल है; भारतीय अल्पसंतोषी और त्याग-बुद्धिप्रधान है, योरपीय तृष्णातुर और संग्रहशील है।

भारतीय तथा योरपीय स्वभाव के धन गुण-धर्मों पर विचार करने से यह अनायास प्रतीत हो सकता है कि धन हो तरल के स्वभावों में वस्तुतः भेद करनेवाला अहिंसावृत्ति का उत्कर्ष तथा अभाव ही है। यह एक स्वतंत्र विषय हो सकता है, परंतु संकाय के कारण यहां धतना ही कह देना हमारी राय में पर्याप्त होगा कि हिंदुस्तान के लोग स्वभाव से ही अहिंसावृत्ति पर भिट चूके हैं। अतएव इस संयन्ध में किसी विशेष रूप में उन्हे शिक्षा देने की आवश्यकता न आण है, न शायद किसी समय होगी। भौद्ध और जैन-धर्मावलम्बियों में तो यह अहिंसावृत्ति विलक्षण सीमा के पड़च्य चूकी है।

अण हम यह विचार करना चाहते हैं कि यह अहिंसा क्या चीज है। इसमें ऐसा कौनसा तत्त्व सन्निहित है जिससे

कहना कहां तक युक्तियुक्त होगा, यह एक टेढ़ा प्रश्न है। यदि कोई आक्रमणकारी दुष्ट किसी निःसहाय प्राणी के प्राण-हरणपर उताड़ हो कर उसका पीछा करे और उसी अवस्था में वह निराश्रित एवं आत्मरक्षा-संपादन के लिये किसी एक ऐसे स्थान में छिप जाय तो उस आक्रमणकर्ता के प्रश्न के उत्तर में आपका उस तत्त्व एवं का ठीक ठीक पता पता देना कहां तक धर्मसंगत होगा ? यह भी कुछ कम टेढ़ा प्रश्न नहीं है। हमारी राय में उपर्युक्त दोनों प्रसंगों पर सत्य कह कर सत्यवक्ता को धर्मवृष्ट होना पड़ेगा।

दान के संबंध में भी यही कठिनाई उपस्थित होती है। यदि भिक्षा-द्वारा प्राप्त किये हुए द्रव्य का दुरुपयोग कोई दरिद्र और पतित मनुष्य सुरापान तथा घृत का शौक पूरा करने में करे तो ऐसे मनुष्य को दान देना कहां तक धर्म-संगत होगा ? इसी लिये श्रीकृष्ण ने गीता में दान देने के पहले देश, काल और पात्र पर विचार कर लेने की संमति दी है। विवेकबलित दान धर्मविरुद्ध है; अतएव कथं प्रसंगों में दान देना अधर्म में परिणत हो जाता है।

भूतदया भी अपवादों से शून्य नहीं है। प्राचीन काल में स्पाटों के निवासियों में एक विचित्र परिपाटी प्रचलित थी। यदि किसी गृहस्थ के यहां अंधा, लंगड़ा, लूला अथवा किसी तरह का अंगहीन या अशक्त जन्मा पैदा हो जाता तो उसके जन्मदाता माता-पिता उसे दौरेन जंगल में छोड़ आया करते थे। भभतावश कोई ऐसा करने से धनिकार करता तो उसके धिस निन्दनीय व्यवहार के प्रति जनसमाज का प्रकोप आंधी के रूप में उभड़ आता एवं माता-पिता को उस निःसहाय जन्मे को कलेज थाम कर जंगल में छोड़ आना पड़ता। आनकल के भूतदया के पक्षपातियों को स्पाटों के जनसमाज का यह व्यवहार अत्यंत घृणित और गह्वर प्रतीत होगा; परंतु इस संबंध में किसी एक निश्चय पर पहुँचने के पहले उनका परिस्थिति का ज्ञान कर लेना आवश्यक होगा। अथ यह उपस्थित होता है कि स्पाटों-निवासियों ने अपने समाज के लिये ऐसे निष्ठुर नियमों की रचना क्यों की थी ?

स्पाटों एक अत्यंत पहाड़ी देश है। पहाड़ों के भीयभीय में यत्रतत्र थोड़ी थोड़ी समझूँमि है, जिसमें जवननिर्वाह के भाव पदार्थ जड़ी कठिनाई से उत्पन्न किये जा सकते हैं। इसी कारण स्पाटोंवालों की जति बहुत थोड़ी संख्या में किसी एक ही स्थान पर रह सकती थी; क्योंकि एक भूमिभण्ड में थोड़े ही लोगों का जवननिर्वाह हो सकता था। इसीसे सिवा अपने प्राण और संपत्ति

की रक्षा के लिये उन्हें हमेशा शक्ति और सतर्क रहने की आवश्यकता थी। अतः आक्रमणकारी शत्रुओं से अपनी रक्षा के लिये प्रत्येक अपुरुष को शस्त्रसज्जित रहना पड़ता था। बोली जनसंख्या के समाज में अशक्त और निकम्मे आदिमियों की कुछ गुणधर्म नहीं थी। जैसे लोग समाज के लिये भारभर थे। क्योंकि वे समाजद्वारा जड़े कष्ट से उपार्जित आद्य द्रव्यों का उपभोग तो करते थे, परंतु संकट के समय समाज को उनसे आशा वासा तो कुछ थी नहीं। उलटा उनकी कमजोरी और निकम्मापन सारे जनसमुदाय को और अधिक विपत्ति में डाल देता था। इस लिये अधिकांश लोगों की रक्षा के लिये कुछ लोगों का जलियान दे देना अनुचित नहीं समझा जाता था।

जनसमाज की रक्षा के लिये कुछ लोगों का जलियान दे देना आज भी नीतिसंगत समझा जाता है। परंतु आज की परिस्थिति कुछ और है। अतएव अशक्त और निकम्मे लोगों को समर्थ, उपयोगी तथा शिक्षित जनाना समाज का कर्तव्य हो गया है। यह काम जड़ी जड़ी सामाजिक संस्थाओं के द्वारा आज-कल किया जाता है।

इन सभ्य जातों का निष्कर्ष यह निकलता है कि सत्य, भूतदया तथा दान सरीखे मनुष्यधर्म के अंगों का पालन करने के लिये भी परिस्थिति (देश, काल) तथा अधिकार (पात्र) का विचार करना अत्यंत आवश्यक है। इसी लिये “ धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम् ” कहने की आवश्यकता हुई। हम अपनी सीधी सादी और अलंकारहीन भाषा में यह कहेंगे कि धर्म की छुनियाद विवेक पर जाली गड़ है। जितना ज़िम्मेदार की सहायता के धर्माधर्म का निर्णय कर लेना कठिन ही नहीं, असंभव है।

अब प्रश्न यह उठता है कि जल अहिंसा भी मनुष्यधर्म का एक अंग है तब क्या उसके अपवाद भी नहीं हो सकते ? क्या अहिंसा-धर्म का पालन करने के लिये प्रसंग-विशेष में परिस्थिति और अधिकार पर विचार करने की आवश्यकता नहीं होती ? इसी प्रश्न का उत्तर देना हमारा प्रस्तुत विषय है।

अहिंसा और उसका विकासक्रम

सभ्यसे पहले हम मनुष्य की उस मनोवृत्ति की जांच करना आवश्यक समझते हैं, जिससे अहिंसा का यह भाव उत्पन्न होता है और जिसके कारण इस भाव तथा ऐतत्प्रेरित व्यवहार पर धर्म की छाप लग जाती है। विचार करने से प्रतीत होता है कि भूतदया ही अहिंसावृत्ति की जननी है। जिस उदय में भूतदया का आविर्भाव नहीं है उसमें अहिंसा के लिये कुछ स्थान नहीं

है. इसी तरह भूतदया का जन्म आत्मौपम्य बुद्धि से होता है. जो मनुष्य धतर प्राणियों का आत्मवत् नहीं है, वह भी भूतदया में भूतदया की कोश गुंनधर नहीं रह सकती. तब कहना होगा कि अहिंसावृत्ति का विकास—कम इस प्रकार है:—आत्मौपम्य बुद्धि, भूतदया और अहिंसा. अहिंसा की इस भीमांसा से यह भी स्पष्ट हो जाता है कि यह कोश ऐसी वृत्ति नहीं है जिसका संबंध मनुष्य की दूसरी भनोवृत्तियों से न हो. यथार्थ में मनुष्यबुद्धि के अनेक-अनेक सभी भावों का इसी तरह पारस्परिक संबंध रहा करता है.

अहिंसा किसे कहते हैं?

भूत-दया से प्रेरित हो कर किसी भी प्राणी के प्रति कष्टदायक व्यवहार न करना ही अहिंसा है. इस वाक्य में भूतदया शब्द जो मनुष्य का है, क्योंकि धर्म रक्षक होने के लिये मनुष्य साधन तथा शक्ति के अभाव से प्रसंगविशेष में दूसरे के प्रति हिंसात्मक व्यवहार प्रकट नहीं कर सकता. अतएव उसके ऐसे व्यवहार से होनेवाले का अहिंसा का अर्थ हो जाता है. ऐसे प्रसंग पर इस निश्पाय व्यक्ति का आचरण तो अहिंसात्मक रहता है, परंतु उसे धर्म की दृष्टि में जानेवाली भूतदया की आवश्यकता अहिंसा में नहीं रहती. इसका वर्णन आगे हमने विस्तारपूर्वक किया है. यहां धनता ही पर्याप्त है.

प्राणिसंसार तथा अहिंसा

प्राणिसंसार की ओर जिस समय हम दृष्टिपात करते हैं, हमें हिंसा का सर्वत्र अनेक-सामान्य दृष्टिगत होता है. यथार्थ में प्रकृति ने कभी प्राणियों की सृष्टि ही ऐसी परिस्थिति में की है कि हिंसा के बिना इनका व्यवहार एक क्षण भी नहीं चल सकता. ऐसे प्राणियों का जीवन अथ से प्रति तब एकसमान हिंसात्मक प्रतीत होता है. यह तो इनकी आत बुद्धि, जिन्हें हम हिंसक जंतुओं के नाम से पुकारते हैं. इसके सिवा यदि हम वृक्ष और पौधा में भी प्राणों का अस्तित्व मान लें और मानना ही चाहिये—तो हिंदू और जैनियों के समान शाकभोज मनुष्यों का भी हमें हिंसक व्यवधारियों के वर्ग में शामिल करना पड़ता है. यदि अत्यंत अहिंसायुक्त रहने की चेष्टा करनेवाला मनुष्य इंद्र-भूत तथा वृक्ष की सृष्टि पत्तियों से भी अपना जीवन-निर्वाह किसी तरह कर ले तो भी अपनी प्राणरक्षा के लिये इसे हवा और पानी का उपयोग तो करना ही पड़ेगा. वैज्ञानिकों का कहना है कि पानी और हवा में सूक्ष्म से भी सूक्ष्म प्राणियों की एक ऐसी अनंत सृष्टि बरी पड़ी है कि हमारे शरीर की हलकी

સે બી હલકી એસી કોઇ ક્રિયા નહીં હૈ જિસસે ઇસ સૂક્ષ્મ પ્રાણિ-સંસાર કો કિસી રૂપ મેં આઘાત ન પહુંચતા હો. ઇસ અનિવાર્ય હિંસા સે બચને કા કયા ઉપાય હો સકતા હૈ ? અહિંસા-ધર્મ કે બડે પ્રબલ પક્ષપાતી જૈન-સાધુઓં કે આચરણ ઔર વ્યવહારોં મેં ઇસ અનિવાર્ય હિંસા સે બચને કે કુછ વિચિત્ર પ્રયત્ન દિખાઇ દેતે હેં.

મથાર્થ મેં યહ વિશાલ પૃથ્વીતલ, યહ વિસ્તૃત જલરાશિ, વનસ્પતિયોં કા યહ અખંડ વિસ્તાર, પૃથ્વી કે ચારોં ઓર ફેલા હુઆ યહ વિરાટ વાયુ-મંડલ, દિગંતવ્યાપી યહ અનંત આકાશ, કિંબહુના યહ સમૂચી સૃષ્ટિ પ્રાણોં કે દુર્બલ ભાર સે એક ગર્ભવતી સ્ત્રી કે સમાન લાંફે રહી હૈ. વિશ્વ જીવનમય હૈ. એસા કોઇ સ્થાન નહીં, એસી કોઇ દિશા નહીં, જહાં અનર્ગલ રૂપ સે બહતે હુએ જીવનપ્રવાહ કી લહેરોં ન ઉઠતી હોં. ઇતને બડે પ્લલાંડ મેં બી સૃષ્ટિકર્તા ને જીવોં કી ઇતની કશમકશ કર દી હૈ કિ કિસી એક પ્રાણી કા નિર્વાલ ઇતર પ્રાણિયોં કો કિસી તરફ કા આઘાત પહુંચાયે બિના ચલ નહીં સકતા. “જીવો જીવસ્ય જીવનમ્” છોટે છોટે પૌષ્ઠે અનંત પ્રકાર કે સૂક્ષ્મ જીવોં કો ખાદ્ય રૂપ મેં પરિણત કર કે પદ્ધતિ હોતે હેં. પૌષ્ઠે અપને સે અધિક વિકાસ કી અવસ્થા કો પ્રાપ્ત હુએ પશુઓં કે શિકાર હો જાતે હૈ. ઇન પશુઓં કો દૂસરે જીવધારી તથા મનુષ્યોં કા કલેવા હોના પડતા હૈ. જહાં દેખિયે, જીવન કા યહી ક્રમ-યહી વ્યવહાર-દૃષ્ટિગોચર હો રહા હૈ. એસી હાલત મેં હમેં વિવશ હો કર કહના પડતા હૈ કિ વિશાલ પ્રકૃતિ કી યહ ખુબી હુમ્ વિરાટ પુસ્તક અથ સે ઇતિ તક રુધિર કે લાલ અક્ષરોં સે લિખી હુઇ હૈ.

સૃષ્ટિ-પ્રપંચ કી ઇસ વિશેષતા પર હી કઇ વિચારશીલ વિદ્વાનોં ને મનુષ્યધર્મ કી યુનિયાદ લી ગલ દી હૈ. પ્રસિદ્ધ જર્મન તત્ત્વ-વેત્તા ફ્રેડરિક નિટશે ને તો યહાં તક સિદ્ધ કરને કા વિલક્ષણ પ્રયત્ન કિયા હૈ કિ મનુષ્યજીવન કા એકમાત્ર ઉદ્દેશ શક્તિ સંપાદન કરના હૈ, ઔર શક્તિસંપાદન કી ક્રિયા બિના અશક્તોં કે નાશ-સાધન કે હો નહીં સકતી. ઇસ વિદ્વાન કી રાય મેં ઉન્નતિશીલ મનુષ્યજાતિ કો સંહારકારી કાર્યોં કે લિયે સદૈવ તત્પર રહના ચાહિયે. કયોંકિ પ્રકૃતિ કી દૃષ્ટા કે અનુસાર અશક્ત ઔર નિર્બલ પ્રાણિયોં કો જીવિત રહને કા કોઇ અધિકાર નહીં હૈ. યહ એક બચાંકર ઔર રોમાંચકારી હિંસાવાદ હૈ. પરંતુ ઇસ સિદ્ધાંત કે સમર્થક આજ તક કઇ વિદ્વાન હો ગયે હૈ. વર્તમાન યોરપ ચાહે ઇસ ખાત કો સ્વીકાર ન કરે, પરંતુ વલ ઇસી પથ કા પચિક હો રહા હૈ.

હિંસા ઔર મનુષ્યસૃષ્ટિ

યદ્યપિ પ્રાણીસંસાર મેં હિંસાવ્રત્તિ સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર હોતી

હૈ, તથાપિ યહ બી સત્ય હૈ કિ જીવધારિયોં કે વિકાસક્રમ કે અનુસાર અહિંસા ઔર ભૂતદયા કા બી ઉનમેં આવિર્ભાવ હોતા હુઆ દિખાઈ દેતા હૈ. અહિંસા કી વૃત્તિ અપની પ્રારંભિક અવસ્થા મેં મનુષ્યેતર પ્રાણીસૃષ્ટિ મેં અપત્યસ્નેહ કે રૂપ મેં પ્રકટ હોતી હૈ. અત્યંત નિમ્નશ્રેણી કે પ્રાણિયોં મેં હિંસાવૃત્તિ યહાં તક ઉગ્ર હોતી હૈ કિ વે અપને હી અગ્નોં કો જન્મ દેતે હી માર કર ખા જાતે હૈ. ઇસસે આગે ચલ કર હમ દેખતે હૈં કિ એક મહાપુરુષ કે વિશાલ હૃદય મેં વિલાસ કરનેવાલી ભૂતદયા મનુષ્યેતર જીવધારિયોં મેં અપત્યસ્નેહ કે રૂપ મેં દૃષ્ટિગોચર હોતી હૈ. શનૈ: શનૈ: યહી વૃત્તિ અધિક વૃદ્ધિમતી હો કર જાતિસ્નેહ તથા સામાજિક સહાનુભૂતિ કે રૂપ મેં દૃષ્ટિગોચર હોતી હૈ. કઈ પ્રાણિયોં કો હમને ઝુંડ ખના કર રહતે ઔર એકદુસરે કી પરસ્પર સહાનુભૂતિ-પૂર્વક રક્ષા કરતે દેખા હૈ. એકદુસરે કી સહાયતા કરને કી યહ વૃત્તિ પ્રાણિયોં મેં અપત્યસ્નેહ કી પ્રારંભિક વૃત્તિ કા વિકાસશીલ રૂપાંતર કે અતિરિક્ત કુછ બી નહીં હૈ. યહી એક ઉચ્ચ કોટી કે મહાપુરુષ મેં ભૂતદયા કા વ્યાપક રૂપ ધારણ કર લેતી હૈ. ઇસ તરફ પ્રાણિયોં મેં ભૂતદયા તથા અહિંસા કા ક્રમબદ્ધ વિકાસ હમેં દૃષ્ટિગોચર હોતા હૈ.

મનુષ્ય પ્રાણીસંસાર મેં સર્વશ્રેષ્ઠ જીવધારી હૈ. ઇસમેં અનેક ગુણોં કા યથેષ્ટ ઉત્કર્ષ દેખને મેં આતા હૈ; પરંતુ યહ ઉન્નતિ-શીલ બી હૈ. મનુષ્યવર્ગ કા વિસ્તાર બી ઇતના વ્યાપક હૈ કિ યહ પશુઓં સે સિફ એક હી દર્જા બદલ કર ઔર ઇશ્વર સે સિફ એક હી દર્જા હટ કર રહ સકતા હૈ.

વિકાસ કી ઇસ ક્રમબદ્ધ અવસ્થા કો દેખ કર સ્વભાવતઃ યહ પ્રશ્ન ઉઠતા હૈ કિ ઇસે વિકાસ હી કયોં કહતે હૈં; ઔર યદિ યહ શબ્દ સાર્થક હૈ તો ઇસકા અંતિમ ધ્યેય કયા હો સકતા હૈ? વિષયાન્તર હોને કી આશંકા સે ઇસ પ્રશ્ન કા ઉત્તર હમ ઇસ લેખ મેં વિસ્તારપૂર્વક નહીં દેના ચાહતે. યહાં સિફ ઇતના હી બતલા દેના પર્યાપ્ત હોગા કિ પ્રકૃતિ ને જીવસૃષ્ટિ કે લક્ષ્ય કો રહસ્ય કે ગર્ભ મેં છિપા કર નહીં રકખા હૈ. વહ કદાચિત્ ઇતના પ્રકટ હૈ, જિતના મધ્યાહ્નકાલ મેં સૂર્ય બી નહીં હોતા. ને જીવસૃષ્ટિ કી સ્વાભાવિક, આંતરિક તથા સખસે બલવતી ઇચ્છા હૈ વહી ઇસ સૃષ્ટિ કા બી ઉદ્દેશ હૈ. વહ ઇચ્છા કૌનસી હૈ? સુખ ઔર શાન્તિ પ્રાપ્ત કરને કી. યહી સૃષ્ટિ કા બી એકમાત્ર ઉદ્દેશ હૈ, ઇસકે અતિરિક્ત ઔર કુછ બી નહીં. તબ યહ કહના અનુચિત ન હોગા કિ પ્રાણિયોં મેં જિન ગુણોં કે ઉત્કર્ષ સે શાન્તિ-સામ્રાજ્ય સ્થાપિત હો સકતા હૈ, ઉન્હીં ગુણોં કે આવિર્ભાવ કો વિકાસ કહતે હૈં.

जहां कलह है, जहां प्राणि अक्रूरसरे के प्रति द्वेष, धर्षा तथा हिंसायुक्त व्यवहार पर तुल्य दुःखे हैं, वहां धैर्य अशान्ति का साम्राज्य फैला हुआ दिखाए देता है। धंसके विपरीत जहां भूत-दया, प्रेम तथा अहिंसा के भाव अनन्त रहते हैं, वहां जन-समुदाय का सुख और शान्ति का अनुभव हुआ करता है। धंस-लिये यह मानना पड़ता है कि भूतदया तथा अहिंसा विकास के लक्षण हैं। क्योंकि धनसे व्यवस्था के उद्देश की पूर्ति होती है। मनुष्य उच्च कोटि का प्राणी है। अतः उसे चाहिये कि वह धन गुणों का अपने जीवन में विकास करते प्राणीसंसार के उद्देश-संपादन में विशेषरूप से सहायक हो।

अहिंसा का व्यापक स्वरूप

धंस तरह अहिंसा मानवधर्म का एक प्रधान अंग सिद्ध होती है, क्योंकि वह शान्तिसंपादक है। अतः हमें यह दृष्टाना है कि इसका व्यापक और सर्वांगीन रूप कैसा है।

मनुष्य सभसे पहले किसी जात का सोचता है, फिर उसे शब्दों-द्वारा प्रकट करता है, तदनंतर कार्यरूप में उसे परिष्कृत करता है। नीति तथा मनोविज्ञानशास्त्रियों ने प्रत्येक मानव-व्यवहार के तीन विभाग किये हैं। उनका यह भी सिद्धांत है कि प्रत्येक धर्म का पूरा पालन तभी हो सकता है जब वह मनसा, वाचा और कर्म से किया जाय। धंस सिद्धांत के अनुसार अहिंसाधर्म का भी मानसिक, भौतिक तथा क्रियात्मक रूप मिल गये हैं। मन से किसीकी भूराध याहने से मानसिक हिंसा हो जाती है, किसी के प्रति कठोर शब्दों के उपयोग करने से वाणीद्वारा हिंसा होती है और धंस प्रकार अपने आचरण से किसी जीव को कष्ट पहुँचाने से क्रियात्मक हिंसा होती है। अतएव अहिंसात्रत के प्रती को धन तीनों प्रकार की हिंसा से जयना चाहिये। यही अहिंसा का व्यापक स्वरूप है।

अहिंसा-सिद्धांत तथा तद्विषयक अपवाद

अहिंसा के धंस व्यापक रूप का थोडासा वर्णन कर के हम अपने छोटे दुःखे सिलसिले को फिर से उठाना चाहते हैं। हम यह कह आये हैं कि मनुष्यधर्म के संजघ में यद्यपि जनसाधारण के लिये कुल स्थूल नियमों की रचना अवश्य की गद्य है, तथापि निम्न निम्न प्रसंगों में धर्म का हीक हीक निर्णय करने के लिये विवेक का ही आश्रय लेना पड़ता है। धंसका परिष्कार यह होता है कि धर्मसंपादन के लिये ही कछ प्रसंगों पर सर्वसाधारण में प्रचलित नियमों के मिलकुल विरुद्ध आचरण करना पड़ता है। यद्यपि सत्य ज्ञानना मनुष्य का धर्म है, तथापि

असत्य भोल कर ली दमे कली कली धर्म का पालन करना पड़ता है। यद्यपि भूतदया मानवहृदय का भूषण है, तथापि धर्मधर्म का विवेकयुक्त निर्णय कभी कभी दम से निपटुर व्यवहारों का भी आग्रह कर लेता है। इसी तरह अहिंसा का अनुषंग परम से परम धर्म मानते हुए भी दमे धर्म के ही पालन में कहीं प्रसंगों पर हिंसात्मक आग्रह करना पड़ता है। यह भी दम कह आये है कि धर्मसंजग्धी सर्व-स्वीकृति और प्रयत्नित नियमों के विरुद्ध आग्रह करने के लिये दमे परिस्थिति और पात्रता पर गड़ी सावधानी से विचार करना पड़ता है। दम अपने मनोगत अलिप्राय का कुछ उदाहरण दे कर स्पष्ट करना चाहते हैं।

यदि कोई दुष्ट प्राणी उन्मादवश केवल अपनी स्वभावसिद्ध दुष्टता से प्रेरित हो कर किसी महिलाभंडारी पर अलप्रयोग-पूर्वक दुर्यवहार करने की छद्मता से आक्रमण करे तो इस निःसहाय और निर्जल जनसमुदाय के रक्षक का क्या कर्तव्य होगा ? क्या अहिंसा और भूतदया की उदात्त भावना से प्रेरित हो कर वह इस दुष्ट के दुर्यवहार को व्युपग्राह्य देखता रहे ? इसका कदाचित् यह उत्तर संभव हो कि इसके इस दुर्यवहार की क्षीणता का चित्र चित्र कर वह सन्मार्ग पर लाया जाय। यदि इस तरह के प्रयत्न विफल हों तो ? इस पर कदाचित् यह कहा जाय कि इससे अहिंसात्मक सत्याग्रह करना उचित होगा। सो किस तरह ? किस रूप में ? यदि इसमें दुष्टता की मात्रा यथेष्ट है तो क्या वह आपके उपदेशवचन और सत्याग्रह के पैरों से टुकरा कर अथवा सत्याग्रही का ही सत्यलोक का पथिक बना कर अपनी छद्मता स्वच्छंद रूप से पूरी न करेगा ? ऐसी दालत में अहिंसा-धर्म-पालन में आपका कौनसी सकलता प्राप्त हुई ? यदि अपने दुष्ट व्यवहार में उसे गुरुपरिहर देण कर अहिंसात्मक सत्याग्रह न कर के उसे नष्ट कर देने का अथवा आवश्यकतानुसार ताड़ना देने का संयत्न पहला अवसर आप हाथ से न जाने दें तो अवश्य ही इस अमलामंडली की सकलतापूर्वक धर्मरक्षा हो जाय। यदि थोड़ी देर के लिये दम यह भी मान ले कि इस लयंकर उपाय का अवलंबन करने से इस अनुषंग की हिंसा होती तथा दमे तन्मनित दोष का लागी होना पड़ता तो भी किसी धर्मज्ञ अनुषंग के लिये क्या यह कहीं दृष्टे गट कर संतोष का विषय न होगा कि इसके प्रयत्न से अनेक निर्जल और निःसहाय जनों की प्राणरक्षा तथा धर्मरक्षा हो सकी ? इसके सिवा यदि न्याय और धर्म दोनों उन अमलाजनों के पक्ष में हैं तब तो दुष्ट और अन्यायी का नष्ट कर देना ही अधिक युक्तियुक्त प्रतीत होता है। क्योंकि यह

ધ્યાન મેં રખતે યોગ્ય ખાત હૈ કિ કિસી બી ન્યાયી ઔર ધર્મ-મર્મજ મનુષ્ય કે દ્વારા ઐસા કોઇ બી આચરણ ન હોને પાવે, નિસ-કે પરિણામ મેં ન્યાય ઔર ધર્મ પર અધર્મ ઔર અન્યાય કી જત હો. ઐસે ઉદાહરણોં સે સંસાર મેં ભયંકર ભ્રમ ફેલ જાને કી આશંકા હૈ. “યતો ધર્મસ્તતો જયઃ” કે ઉદાહરણ કી આવ-શ્યકતા અબી સંસાર કે ખુલત હૈ. ઇસ સિદ્ધાંત કી સાર્થકતા અબી અધિકાંશ સંસાર કી દૃષ્ટિ મેં સિદ્ધ નહીં હુઈ હૈ.

ધર્મ ઇસ ખાત કી ઉચ્ચ સ્વર સે ઘોષણા કરતા હૈ કિ પર-દ્રવ્ય ઔર પરદારા કા અપહરણ કરના એક ભયંકર પાપ હૈ. નિશિચરકુલાંગાર રાવણ રામપત્ની જાનકી કે દર લે ગયા. ઉસે અપની રાની બનાના ચાહા. ઐસે પ્રસંગ મેં રામ કા કયા કર્તવ્ય થા ? કયા લંકાપુરી કે સિંહદ્વાર પર ધરના દેને સે કામ ચલ જાતા ? રાવણ કે કિસને નહીં સમજાયા ? સ્વયં ઉસકી સ્ત્રી મદોદરી કા અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહ કયા કમ થા ? જાનકી કે સત્યાગ્રહ મેં કિસ ખાત કી કમી થી ? ઇસકે સિવા રામ કે લિયે રાવણ કે દ્વારા ઉત્પન્ન કી હુઈ સમસ્યા કેવલ વ્યક્તિગત હી નહીં થી. યદિ કોઈ અહિંસાભિમાની નરપુંગવ યહ કહ કર બી સંતોષ કર લે કિ એક ઔર વહ બી અપની સ્ત્રી કે લિયે અપને પવિત્ર હાથોં કે રુધિર સે રંગના આખિર રામ કે લિયે ખૂરા હી થા તો યહ પ્રશ્ન હોતા હૈ કિ અસંખ્ય ગાયોં, ખાત્રીઓં તથા ઇતર નિર્બલ પ્રાણિયોં કી રક્ષા રાવણ કે અત્યાચારોં સે કયોં કર હોતી ? યદિ રામ કે ઇશ્વર ને રાવણ કે નષ્ટ કરને કી પ્રભુતા ઔર શક્તિ દી થી તો કયા ઉનકા યહ બી કર્તવ્ય નહીં થા કિ ઉસકા ઉપયોગ વે તરત સંસાર કે રાવણ કે અત્યાચારોં સે મુક્ત કરને મેં કરતે ?

પતિપ્રાણા, સતી ઔર આપત્તિ કી મારી દીના દ્રૌપદી કે વિરાટ જનસમુદાય મેં બલપૂર્વક લા કર ઉસે વસ્ત્રહીન કરને કી અમાનુષિક ચેષ્ટા કરનેવાલે દુર્યોધન ઔર દુઃશાસન કે લિયે અહિંસા-ત્મક સત્યાગ્રહ કી શક્તિ કિસ મર્જ કા દવા થી ? કયા દ્રૌપદી કા સત્યાગ્રહ કમ થા ? વહ ખેચારી અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહ કે સિવા કર હી કયા સકતી થી ? પર કયા પરિણામ હુઆ ? યદિ દૈવી શક્તિ પર ઉસકી નિષ્ઠા દઢ ન હોતી તો ઉસ નિઃસહાય સાધ્વી કી જો દુર્દશા વહાં હો જાતી ઉસકી કલ્પના સે સ્વયં કલ્પના કે બી ઘબરાહટ હોતી હૈ.

મહાભારતયુદ્ધ કે પ્રારંભ મેં અર્જુન કે હૃદય મેં જો ભાવ ઉત્પન્ન હુએ થે ઉન પર વિચાર કરને સે પ્રતીત હોતા હૈ કિ વે અહિંસાત્મક હી થે. ઉસને શ્રીકૃષ્ણ સે સ્પષ્ટ શબ્દોં મેં કહા થા “મહારાજ ! મેં ઇસ યુદ્ધ મેં પ્રવૃત્ત તો હુઆ હું, પર મેરી

धर्मशुद्धि मुझसे कहती है कि आपसजनों की निर्दयतापूर्वक हिंसा करके उनके रुधिर से सने हुये लोगों के उपभोग करने की अपेक्षा द्वार द्वार शिक्षा मांग कर किसी तरह धर्म दृष्टता में ही अपना जीवननिर्वाह कर लेना मेरे लिये कहीं दृष्टे अच्छा होगा।” इसके उत्तर में धर्म के आचार्य और अधिष्ठाता कृष्ण ने अर्जुन के इस उद्गार का जिस भाविकता से ज्वलन किया वह गीताप्रेमियों से छिपा नहीं है। श्रीकृष्ण ने कहा “अर्जुन ! युद्ध के इस प्रसंग में अधर्मयुक्त और क्षात्रधर्मरहित निर्दयता के ये विचार तेरे मन में क्यों आ रहे हैं ? अरे ! अपने इस व्यवहार से तुझे भद्रलोक और परलोक दोनों के सामने सिर नीचा करना पड़ेगा। सारांश यह कि अर्जुन के अहिंसात्मक विचारों का भूलो-त्पाटन करने के लिये तथा उसे जयकर संहारकारी हिंसात्मक कार्य में प्रवृत्त करने के लिये ही गीताज्ञान की आवश्यकता हुई। परिणाम वही हुआ जो होना चाहिये था। अर्जुन युद्ध में प्रवृत्त हुये। उन्होंने निःशंक हो कर कहा, “करिष्ये वचनं तव।” कुरुक्षेत्र की समरभूमि जात की जात में सत्याग्रही पांडवों के जहाये हुये रुधिर से रंजित हो गई !

आज अर्जुन और कृष्ण दोनों नहीं हैं। महाभारत के हुये अनेक सद्दियों पीत यूकी, परंतु महाभारत की नीचे ही कुछ शिक्षा आज भी मौजूद है—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयोर्भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

सिद्धांत की तो जात यह है कि मनुष्य को सत्याग्रह करना चाहिये। परंतु उसका हिंसात्मक तथा अहिंसात्मक होना देश, काल और पात्र पर अवलंबित रहता है।

रावण के अत्याचारों से जयने के लिये धर्मज्ञ ब्राह्मण तथा तपस्वी ऋषियों ने अहिंसात्मक सत्याग्रह का ही अवलंबन किया था; परंतु वे उक्त साधन से अपनी रक्षा किसी तरह नहीं कर सके। इसी लिये उन्हें हिंसात्मक सत्याग्रही राम के संहारकारी शत्रुओं की आवश्यकता हुई। समस्या भी हल हो गई।

हिंदूसभाज तथा हिंसा

यह एक मानी हुई जात है कि हिंदू-धर्म-शास्त्रों ने हिंसात्मक व्यवहारों को सर्वथा त्याज्य माना है; परंतु उनका यह भी सिद्धांत नहीं है कि अहिंसा एक निष्कामवाधित सिद्धांत है। हिंदू-सभाज की नींव वर्णश्रमधर्म पर डाली गई है, परंतु इस संगठन में ही सभाज के संगठनकर्ताओं को धर्म से सुरक्षित रखने के लिये एक जैसे वर्ण की रचना करनी पड़ी है जिसका सभाज-

રક્ષા-સંપાદનાર્થે હિંસાત્મક વ્યવહારોં કે લિયે સદૈવ સતર્ક રહના પરમ સે પરમ કર્તવ્ય માના ગયા હૈ. વહ વર્ણુ ક્ષત્રિયોં કા હૈ. વહ વર્ણુ બ્રાહ્મણોં કા છોડ કર શેષ દોનોં વર્ણોં સે શ્રેષ્ઠ માના ગયા હૈ. યહ એક ધ્યાન દેને યોગ્ય વિષય હૈ કિ ક્ષત્રિયોં કે લિયે હિંસાત્મક વ્યવહાર કેવલ ધર્મસંગત હી નહીં મને ગયે હેં, કિન્તુ ઇસ વર્ણુ કે લોગોં મેં હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિયોં કા જાત્રત રખને કે લિયે તમોગુણુ એવં રજેગુણુ કે ઉત્પાદક માંસ સરીખે ખાદ્ય દ્રવ્યોં કી ઉપયોગિતા બી સ્વીકાર કી ગઈ હૈ. ઇસકા યહ આશય નહીં હૈ કિ ક્ષત્રિયોં કા એક અલગ વર્ણુ બના કર સમાજ-સંગઠનકર્તાઓં ને ઉન્હેં હિંસાકારી વ્યવહારોં મેં એકદમ નિરંકુશ ઔર સ્વચ્છંદ છોડ દિયા હૈ. યહ એક બડી ભારી વિશેષતા હૈ કિ હિન્દુ-ધર્મ કે આચાર્યોં ને ક્ષત્રિયોં કે સંહારકારી કાર્યોં કા બી ધર્મબદ્ધ કર દિયા હૈ. ગો, બ્રાહ્મણુ, સ્ત્રી તથા નિઃસહાય ઔર અશક્ત લોગોં કી રક્ષા મેં અપને અમોલ મનુષ્ય-જીવન કે તિલાંજલિ દે દેના ઇન ક્ષત્રિયોં કે વીર-ધર્મ કી વિશેષતા માની ગઈ હૈ.

ધર્મ-શાસ્ત્રોં કે અનુસાર બ્રાહ્મણોં કા તો ધર્મોવતાર હી હોના ચાહિયે, પરંતુ ક્ષત્રિયોં કે લિયે ભી પ્રત્યેક સમય ધર્માધર્મ કા નિર્ણય કરના કુછ કમ આવશ્યક નહીં માના ગયા હૈ. યુદ્ધ મેં પ્રવૃત્ત હોને કે પહેલે અથવા યદિ કિસી ધર્મયુદ્ધ મેં પ્રવૃત્ત હો ચૂકે તો પ્રત્યેક શસ્ત્રનિક્ષેપ કે સમય ક્ષત્રિય કે લિયે યહ વિચાર કર લેના આવશ્યક હૈ કિ મેરા યહ વ્યવહાર ધર્મવિહિત હૈ અથવા નહીં. સચ્ચા ઔર વીર ક્ષત્રિય કદાચિત્ અપને બાહુબલ ઔર શસ્ત્રોં પર ઉતના વિશ્વાસ નહીં કરતા જિતના કિ વહ અપને પક્ષ કી ધાર્મિકતા પર વિશ્વાસ કિયા કરતા હૈ. સત્ય સે સમર્થિત હો કર હી વહ અપને કા અજ્ઞેય સમજતા હૈ. ઇસ તરફ ધર્મશાસ્ત્રોં કે અનુસાર સંહારકારી કાર્યોં મેં રત રહનેવાલે એક વીર ક્ષત્રિય કા ભી વહી પારલૌકિક ગતિ મિલતી હૈ, જો દૂસરે વર્ગોં કે ધર્મપ્રાણુ જનોં કે લિયે નિશ્ચિત હૈ.

અહિંસા ઔર ગીતાજ્ઞાન

હમ પહેલે ઇસ બાત કી ચર્ચા કર આયે હેં કિ પ્રત્યેક માનવ-વ્યવહાર કે નીતિશાસ્ત્રિયોં ને માનાસક, ભૌતિક ઔર ક્રિયાત્મક એસે ત્રીન સ્વરૂપ નિશ્ચિત કિયે હેં. યહ ભી કહા જા ચૂકા હૈ કિ કિસી સદાચરણુ કા પૂર્ણતા કા રૂપ દેને કે લિયે મન, વાણી ઔર કાર્ય મેં એકવાક્યતા સ્થાપિત કરના અત્યંત આવશ્યક હૈ. દાન કે વાસ્તવિક નૈતિક રૂપ દેને કે લિયે કેવલ દાન દેને કે બાહરી કિયા હી પર્યાપ્ત નહીં હૈ. ઉસ કિયા સે વાણી ઔર વિશેષ કર મન કા ભી તદનુરૂપ યોગ ચાહિયે. અપની કાર્તિ બદાને કી

धृष्टा से दिया हुआ दान नैतिक दृष्टि से दान नहीं हो सकता, अधिक वह साधारण लेन-देन का नितांत स्वार्थयुक्त एवं सांसारिक व्यवहार होगा। ऐसे दान में प्रवृत्त होनेवाला मनुष्य दान नहीं करता, परंतु वह कुछ थोड़ासा द्रव्य दे कर कृति मोल लेना चाहता है।

मन, वाणी और कार्य का एक ही सूत्र में बांध कर अपने सभ व्यवहार प्रकट करना मनुष्य के लिये धर्म की पूर्णवस्था लक्ष्य है, और इस तरह के आचरणों का पालन संसार से कुछ भी संबंध न रखनेवाले निवृत्तिप्रधान अकांतसेवी मुमुक्षु के द्वारा लक्ष्य की किसी अंश में शक्य हो; परंतु संसार के निम्न निम्न कार्य-क्षेत्रों में अवतीर्ण होनेवाले कर्मयोगी मनुष्य के लिये मन, वाणी और कार्य की यह एकवाक्यता कहां शक्य और युक्तिसंगत हो सकेगी, इसमें हमें पडा भारी संदेह है। नो मनुष्य पिता, पुत्र, शत्रु, मित्र, नेता, समाजसंस्थापक, शिक्षक, स्वामी, सेवक, समाजसंरक्षक धत्यादि निम्न निम्न संबंधों के द्वारा संसार और मनुष्यसमाज से संबंध है उसके लिये मन, वाणी और कार्य की एकवाक्यता अपने निम्न निम्न धर्मों के पालन में कहां तक सहायक हो सकेगी, यह हमारी समझ में नहीं आता।

इस विषय पर नो लोग थोड़ा भी विचार करेंगे उन्हें प्रतीत हो जायगा कि वर्णाश्रम-धर्म पालन करनेवाले एक कर्मयोगी गृहस्थ के लिये निम्न निम्न सांसारिक व्यवहारों में मन, वाणी और कार्य की एकवाक्यता स्थिर रखना कठिन ही नहीं, वरन असंभव है। फिर धर्मपालन किस तरह हो ? यह अश्व नीतिशास्त्र से संबंध रखता है और कुछ ठेढ़ा भी है। जहां तक हमें मालूम है मनुष्य-आचरण तथा नीति से संबंध रखनेवाला यह अश्व लगवद्गीता के अतिरिक्त और कहीं धितने स्पष्ट रूप से नहीं उठाया गया है। अतएव गीता-धर्म के अनुसार इस अश्व का उत्तर देने का प्रयत्न यहां हम करते हैं।

यद्यपि वयन और कार्य धर्मपालन करने के साधन अवश्य हैं, तथापि किसी कार्य की धार्मिकता कर्ता की बुद्धि से ही संबंध रखती है। धर्मबुद्धिरहित कार्य का वाणी और क्रिया के द्वारा धार्मिकता का आदरी स्वांग लक्ष्य ही है दिया जाय, परंतु तात्त्विक दृष्टि से इसमें कुछ भी नैतिक योग्यता नहीं आ सकती। दान का उदाहरण पहले दिया जा चुका है। इसके विपरीत कभी यह भी हमने में आता है कि धर्मबुद्धि से किये गये काम का आद्य-परिणाम अद्भुत ही अभ्रिय और गुरा भी हो जाता है। क्या ऐसी हालत में इस कार्य की नैतिक योग्यता में कुछ अंतर पड सकता है ? नीतिशास्त्र उत्तर देता है:-नहीं। सारांश यह निकलता है

કિ ધાર્મિકતા કા સંબંધ કર્તા કી શુદ્ધિ સે હૈ, વચન ઔર કાર્ય સે નહીં. ક્યોંકિ યે મન મેં ઉત્પન્ન હોનેવાલે વિચાર કે પ્રકટ કરને કે કેવલ સાધનમાત્ર હૈં. અતએવ શુદ્ધિ કે હમેશા નિશ્ચલ, નિર્વિકાર, ધર્મયુક્ત ઔર અહિંસાત્મક રખને કી આવશ્યકતા ઇસ લિયે હૈ કિ કિસી બી આચરણ સે ધર્મ કા સંબંધ ન છૂટને પાવે. યહ એક જૈસા સિદ્ધાંત હૈ જિસકા કોઇ અપવાદ નહીં હો સકતા.

ઇસ તરફ શુદ્ધિ કી અવસ્થા તો નિશ્ચિત હો ગઇ; પર વચન ઔર કાર્ય કે રૂપ બી કયા સ્થાયી હો સકતે હૈં ? યથાર્થ મેં કઠિનાઈ યહીં ઉપસ્થિત હોતી હૈ, ક્યોંકિ ઇન દોનોં કા જૈસા કોઇ બી રૂપ નિશ્ચિત નહીં કિયા જન સકતા જો હમેશાં સ્થિર ઔર નિશ્ચલ રકખા જાય. ઇન દોનોં કે સંબંધ મેં કિસી એક નિશ્ચય પર પહુંચને કે પહેલે ધર્મશુદ્ધિ સે પ્રેરિત હો કર પરિસ્થિતિ કા વિચાર કર કે ઇષ્ટ પરિણામોં કી સિદ્ધિ જિન ઉપાયોં સે અધિક સે અધિક હો સકતી હો ઉન્હીં ઉપાયોં કા અવલંબન કરતે હુએ અપને વચન ઔર કાર્ય મેં યથોચિત પરિવર્તન કરના આવશ્યક હોગા.

ઇસ સિદ્ધાંત કા આશય યહ નિકલતા હૈ કિ ધર્મશુદ્ધિ સે પ્રેરિત હો કર અભીષ્ટ પરિણામ કે સિદ્ધ કરને કે લિયે યદિ પરિસ્થિતિ અસત્ય ભાષણ કરને કા બી આગ્રહ કરે તો અસત્ય ભાષણ કરના હી ધર્મસંગત હોગા. ઇસી પ્રકાર યદિ પ્રસંગવશ નિષ્કુરતા કા વ્યવહાર કરના પડે તો વહી કરના એક ધર્મજન મનુષ્ય કે લિયે ઉચિત હોગા. યદિ ધર્મસંગત ઉદ્દેશ કે સિદ્ધ કરને મેં ભયંકર હિંસાકારી કાર્ય મેં પ્રવૃત્ત હોને કી આવશ્યકતા દિખાઇ દે તો એક ધર્મપ્રાણુ મનુષ્ય કે વહી શિરોધાર્ય હોના ચાલિયે; ઇતના હી નહીં, ઇસકે સિવા યહ બી માનના હોગા કિ ઉપર્યુક્ત પ્રસંગોં પર વિપરીત આચરણ કરનેવાલા મનુષ્ય નીતિશાસ્ત્ર કી દૃષ્ટિ મેં પતિત ઔર નિંદ્ય સમજા જાયગા. ઇસ નૈતિક સિદ્ધાંત કે ઉદાહરણોં દ્વારા સ્પષ્ટ ઔર સુમેધ કરને કી હમેં ઇચ્છા હો રહી હૈ, પરંતુ વિસ્તારભય સે હમ જૈસા નહીં કર સકતે. યહાં ઇતના કહ દેના પર્યાપ્ત હોગા કિ મહાભારત કે ધર્મયુદ્ધ મેં અર્જુન ઇસી શુદ્ધિ સે પ્રવૃત્ત હુએ થે.

અહિંસા કી ઇસ મીમાંસા કે બાદ અપને વિચારોં કે અધિક સ્પષ્ટ કરને કે લિયે ઉપર્યુક્ત લેખાંશ કા સારાંશ દે દેના યહાં અનુપયુક્ત ન હોગા—

(૧) હિંદુ—સંખ્યતા આક્રમણકારી સ્વભાવોં કા સંસ્કાર ઉત્પન્ન નહીં કરતી. ક્યોંકિ અહિંસા—ધર્મ કા સ્થાન હિંદુ—ધર્મ—શાસ્ત્રોં મેં બહુત ઉંચા હૈ. અતએવ ઇસ સમાજ કે લિયે અહિંસા—ધર્મ કી શિક્ષા ન તો કોઈ નઇ બાત હૈ ન ઉસકી આવશ્યકતા હી હૈ.

(२) अहिंसा, सत्य और भूतदया सरीखे मनुष्यधर्म के मोटे मोटे नियम जनसाधारण के लिये अवश्य हैं; परंतु उनके अनेक अपवाद भी हो सकते हैं। क्योंकि धर्म के यथार्थ स्वरूप का निश्चय करने का अधिकार विवेक का ही है। यह काम विवेक का परिस्थिति पर पूर्णतया विचार कर के करना पड़ता है।

(३) सृष्टि में अपने व्यवहारों का मिलकुल अहिंसात्मक बना लेना असंभव है। क्योंकि मनुष्य के ज्वननिर्वाह और आत्म-रक्षा-संपादन के लिये जो व्यवहार नितांत आवश्यक हैं उनसे भी अनिवार्य रूप से हितर प्राणियों की हिंसा हो जाती है।

(४) यद्यपि मनुष्येतर ज्वसृष्टि में और अधिकांश मनुष्य-सृष्टि में भी प्रकृति की प्रेरणा से “जीवो जीवस्य जीवनम्” का नियम काम करता हुआ दिखाई देता है; तथापि ज्वसृष्टि का उद्देश शांति और सुख होने के कारण तथा हिंसा अशांतिजनक होने के कारण अहिंसाधर्म का विस्तार कर के शांति-साम्राज्य स्थापन करना मनुष्य का कर्तव्य होना चाहिये।

(५) भूतदया से प्रेरित हो कर (अपनी कमजोरी और साधनाभाव के कारण नहीं) जो अपने व्यवहारों का अहिंसायुक्त रण्यता है वही धर्म व्रत का सच्चा पावन करनेवाला है।

(६) मनसा, वाया, कर्म से अहिंसायुक्त रहना संसार से उदासीन रहनेवाले मनुष्य के लिये लक्ष्य ही संभव हो और उचित भी; परंतु संसारक्षेत्र में अवतीर्ण होनेवाले कर्मवीर के लिये ऐसा व्रत अनुचित भी होगा।

अतएव इसी कठिनाई का विचार कर के गोजेश्वर कृष्ण ने यह सिद्धांत प्रतिपादित किया है कि मनुष्य का मोक्ष प्राप्त करने के लिये संसार छोड़ने की आवश्यकता नहीं है। अपनी शुद्धि के सहैव निर्विकार, सम और धर्मयुक्त रहते हुए परिस्थिति तथा अपने कर्तव्य का विचार कर के भ्रष्टपरिणाम को सिद्ध करने की धृष्टि से उसे उन्हीं उपायों का अवलम्बन करना चाहिये जो सत्यसे उत्तम प्रतीत हों। फिर चाहे उन उपायों के अवलम्बन करने में असत्य भाषण, निर्दयता तथा हिंसा का व्यवहार क्यों न करना पड़े। क्योंकि प्रत्येक कार्य की नैतिक योग्यता कर्ता की शुद्धि से संबंध रखती है, वाणी और कार्य से नहीं। ये केवल साधन... हैं। तब तात्पर्य यह निकलता है कि कर्मवीर मनुष्य के लिये (कर्मत्यागी नहीं) शुद्धि का अहिंसात्मक होना प्रत्येक प्रसंग पर आवश्यक है; परंतु वाणी और कार्य से भी हमेशा अहिंसा-युक्त रहना उसके लिये कुछ सिद्धांत नहीं हो सकता। यह परिस्थिति के अधीन है। परिस्थिति के अनुसार संहारकारी कार्यों में

कटिबद्ध हो। जना उचित ही नहीं है, वरन इसके विपरीत आचरण करनेवाला मनुष्य नीतिशास्त्र की दृष्टि में पतित माना जाता है। परिस्थिति की जाँच करना बुद्धि के अधीन है।

अहिंसासंબંધी प्रचलित विचार तथा तत्संબंधी भ्रम

हमने पहले जे कुछ कहा है उसका भ्रम यह होता है कि अपने व्यवहारों में मन, वाणी और कार्य में ऐकवाक्यता स्थिर कर लेना मनुष्यसमान या किसी मनुष्यजति के लिये केवल असंभव ही नहीं परंतु धर्मविरुद्ध और अकल्याणकारी भी होगा। ऐसी जति इस सृष्टि में क्षणभर भी अपना अस्तित्व कायम नहीं रख सकती। इसी लिये समानशास्त्र तथा शासनशास्त्र की मनुष्य को सदैव आवश्यकता रहती आछ है और रहेगी। कोरे कट्टर आदर्शवाद से संसार के व्यवहार नहीं चल सकते। परंतु जेद का विषय है कि हिंदू-धर्मशास्त्रों में मानवधर्मसंબंधी तर्कसिद्ध और विस्तृत विवेचन रहते हुअे हिंदूसमान में ही धर्मसंબंधी अशास्त्रसंमत विचार प्रचलित हो रहे हैं। अहिंसा को ही लीजिये। किसी मनुष्य के प्रति याहे वह नीय से भी नीय और दुरात्मा क्यों न हो, कठोर शब्दों का उपयोग करना जयंकर हिंसा का व्यवहार आजकल माना जाता है। हीक, परंतु ऐक जती-जगती संस्था को नष्ट कर देने में लोगों को हिंसा की जरूरत भी गंध नहीं आती। यदि किसी जेव को कुछ पहुँचाना निंघ अेवं हिंसायुक्त व्यवहार हो सकता है तो वही जात ऐक जती-जगती संस्था के संबंध में भी कही जा सकती है। क्योंकि धनि दोनों में हमें कुछ भेद नहीं दिभाई होता। दोनों में चैतन्यता है, दोनों के शरीर हैं, दोनों में प्राणों का अस्तित्व है। दोनों के जेवन लक्ष्य और आदर्श हुअा करते हैं। मनुष्यसमान के लिये दोनों ऐकसमान हितकर हैं।

हमारी राय में ऐक संगठित संस्था को नष्ट कर देना भी हिंसा का व्यवहार है; पर हमारा यह भी मत है कि लोककल्याण के लिये की गर्ध इस तरह की हिंसा सर्वथा शास्त्रसंमत और उचित ही है।

जे लोग वर्तमान परिस्थिति में अहिंसा को उपयुक्त समझते हैं उनसे हमारा मतभेद नहीं है। हम उस जदती कुछ धारणा के विरोधी हैं, जे अहिंसा को ऐक सर्वत्रासी सिद्धांत का रूप दे रही है।

विश्वकर्ता की कृति को ही देखिये। वह प्रलय का जडा प्रेमी है। उसकी रचना और संहार की क्रिया नियमित रूप से जारी है। सृष्टि के लक्ष्यसंपादन के लिये दोनों की आवश्यकता है। दोनों का ऐक ही महत्व है, दोनों शास्त्रसंमत हैं; परंतु धर्मयुक्त विवेक की सहायता यादिये।

(“सरस्वती”ना ऐक अंकमां लेखकः—श्रीरामदयाल तिवारी)

૪૭-ભિક્ષુ ઉત્તમાવિજય પુંગી કી સંક્ષિપ્ત જીવની

અનશનત્રતી વીર યતીન્દ્રનાથ દાસ ને જિસ દિન અપની મુઝીબર હકિયોં ઓર સુખે માંસ કે લોથડે કેા ઘૃણા કે સાથ ઉન મદોન્મત્ત અધિકારિયોં કે સુપુર્ણ કર યહ દિખા દિયા, કિ મેરી સ્વાધીનતા તુમહારે છીને કયા, સંસાર કી કિસી બી પશુ-શક્તિ કે છીને નહીં છિન સકતી. ઉસકે કુછ હી દિન બાદ સારે હિંદુસ્થાન કે લોગોં ને એક ઓર મહાપ્રાણ મહાત્મા કા નામ સુના, જિસને રંગુન કે કઠોર કારાગાર મેં ૧૬૫ દિન ઉપવાસ કર કે નશ્વર શરીર ત્યાગ દિયા થા. ઇનકા નામ થા ઉત્તમાવિજય પુંગી. પરંતુ ભારત સે બહુત કુછ પૃથક્ હોને કે કારણ ભારતીય સમાચારપત્રોં મેં ઇનકે જીવનપર વિશેષ રૂપ સે પ્રકાશ નહીં ડાલા ગયા થા ઓર ન વેસા હોના સંભવ હી થા. બિક્ષુ વિજય કી જીવની લિખના સર્વપ્રથમ ઉનકે દેશવાસિયોં કા કર્તવ્ય હૈ. મૈને સુના હૈ, કિ ઉનકી જીવની વિશદ રૂપ સે નિકાલને કી એજા હો રહી હૈ; પર અબ તક નિકલી નહીં હૈ. જબ તક હમારે બર્મા બાઈ સ્વયં ઇસ વિષય મેં સચેજ નહીં હોગે, તબ તક ઉનકી પૂરી જીવની તૈયાર બી નહીં હો સકતી. મુઝ વિભાષી ઓર વિદેશી કે લિયે યહ એક કઠિન કામ હૈ, ઇસમેં સદેહ નહીં. ફિર બી ઉનકી જીવની કે સંબંધ મેં જહાં તક મુઝે પતા લગ સકા હૈ, જો કુછ બાતેં મુઝે માલૂમ હો સકી હૈ, ઉન્હેં હી મૈં યહાંપર લિખિબદ્ધ કિયા ચાહતા હૂં.

યહ બાત અકસર દેખને મેં આતી હૈ, કિ જો લોગ સંસાર કે હિત કે લિયે કામ કરતે હૈ, વે યશ કે ભૂખે નહીં હોતે. વે ચૂપચાપ અપને નિર્દિષ્ટ પથપર ચલે જાતે હૈ-શાંતિ કે સાથ એકાંત મેં રહ કર અપને અભીજ કી સિદ્ધિ કે લિયે નિરંતર એજા ઓર ઉદ્યોગ કરતે રહતે હૈ. બિક્ષુ ઉત્તમાવિજય ઇસી કોટિ કે નીરવ કર્મવીર થે. વે અકસર કહા કરતે થે:—

“યશ કી આકાંક્ષા રખ કર કોઈ બી દેશહિતકર, સમાજ-હિતકર યા લોકહિતકર કાર્ય મત કરો. યદિ યશ મિલેગા, તો સંભવ હૈ, તુમ પથભ્રષ્ટ હો જાઓ ઓર યદિ યશ કી પ્રાપ્તિ નહીં હુઘ, જિસકી તુમ આકાંક્ષા રખતે હો, તો નિશ્ચય હૈ, કિ તુમ અપને કર્તવ્ય સે મુંઠ મોઢ લોગે. ઇસ લિયે એક બી કામ યશ કે લિયે મત કરો.” વે કેવલ દૂસરોં સે હી યહ બાત કહા નહીં કરતે થે; બદિક યહી થા ઉનકે જીવન કા એક ‘મોટો’-એક સિદ્ધાંત !”

પાશ્ચાલ સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોં કી રાજનીતિક ચાલબાજિયોં કેા સમજને મેં ભારત જિતના અગ્રસર હો ચૂકા હૈ, બર્મા અબી વાસ્તવ મેં ઉસકે બહુત પીછે હૈ. કૌન્સલ (એસેંબલી) કી કૌન કહે, સર-

ભિક્ષુ ઉત્તમાવિજય પુંગી કી સંક્ષિપ્ત જીવન ૧૮૩

કારી નૌકરિયોં ઔર પદવિયોં કે મોહમલ સે બી વહાં કી અધિકતર જનતા આચ્છન્ન હૈ, ઐસા કહને મેં મુઝે સંદાય નહીં હોતા. ઇસ પ્રકાર સોયે કુએ દેશ કે જગાના કિતના કઠિન કામ હૈ, યહ કેઇ ભુક્તભોગી ઔર અનુભવી હી સમજ સકતા હૈ. પુંગી ઉત્તમાવિજય કે જીવન કા યહી લક્ષ્ય થા. અપને દેશવાસિયોં કે અંધકારપૂર્ણ હૃદયોં મેં પ્રકાશ ફેલાને કે લિયે હી વે ઉત્પન્ન હુએ થે ઔર અંત મેં પ્રકાશપુન્જસ્વરૂપ અપને પ્રાણોં કે ઉન્હી કે લિયે ઉન્હોંને ઉત્સર્ગ બી કર દિયા.

હિંદુસ્થાન કે સાધુ-સંન્યાસિયોં કી તરફ બર્મા મેં પુંગી યા પુંગી બી બૌદ્ધ સંન્યાસિયોં કા એક ફિરકા હૈ. પર વહાં કે પુંગી સંપ્રદાય કે સંન્યાસી ભારતીય સંન્યાસિયોં કી તરફ પરમુઝે કલાહાર કર કે હી નિશ્ચિંત હો જનનેવાલે ઔર અકર્મણ્ય નહીં હોતે. યે બડે હી કર્મઠ હોતે હૈં. આજ બર્મા મેં ૯૫ શી સદી આદમી ઐસે હૈં, જો અપની દેશી ભાષા મેં પઢે-લિખે હૈં. યહ ઇન્હીં પુંગી-સંપ્રદાયવાલોં કી હી કૃપા હૈ, જો ઇતને આદમી અપની માતૃભાષા સે પરિચિત ઔર શિક્ષિત હૈં. યે પુંગીલોક બિન્ન-બિન્ન મઠોં યા આશ્રમોં મેં રહતે હૈં. ત્યાગી હોને કે સાથ-હી-સાથ યે દેશવાસિયોં કે હિત ઔર કલ્યાણ કી ચિંતા સે વિમુખ નહીં હોતે. પરંતુ યે પુંગીલોક બી પહલે રાજનીતિ મેં કિસી પ્રકાર ભાગ નહીં લેતે થે. ભિક્ષુ ઉત્તમાવિજય કી પ્રેરણા સે પહલે-પહલે ઇન પુંગી સંન્યાસિયોં મેંસે એક દલ ને રાજનીતિ મેં ભાગ લેના શુરુ કિયા થા ઔર આજ વહી દલ ઇતના બલવાન એવં વ્યાપક હો રહા હૈ, કે બર્મા કે નિવાસિયોં મેં કયા સામાજિક ઔર કયા રાજનીતિક સભી મામલોં મેં પ્રમુખ ભાગ લેતા હૈ. યહ દલ વહાં આજ જનગૃતિ કી નવી ધારા બહા રહા હૈ. ઇસીસે પુંગી વિજય કી અપૂર્વ યોગ્યતા કા બહુત-કુછ અનુમાન કિયા જ સકતા હૈ.

પુંગીવિજય કા જન્મ સન્ ૧૮૮૯ ઇ. મેં ઉત્તરી બર્મા કે સગાઇંગ નગર મેં હુઆ થા. માંડલે, પેકવાટ્ટ, પીનામાના આદિ સ્થાનોં મેં ઇન્હેં પ્રાથમિક શિક્ષા મિલી થી. ઇનકે પ્રધાન શુરુ ઉકેતુ થે ઔર ઉનકી શિક્ષા-દીક્ષા કા પ્રભાવ ઇનપર ભલી ભાંતિ પડા થા. મૃત્યુ કે સમય ઇનકી અવસ્થા ૪૦ વર્ષ કી થી, જિસમેંસે આઘી ઉંમર તો ઇન્હોંને શિક્ષા પ્રાપ્ત કરને મેં વ્યતીત કી થી ઔર આઘી દેશ, જાતિ ઔર સમાજ કા કલ્યાણ સાધિત કરને કે ઉદ્દેશ મેં. ઇનકે ગુણોંપર ઇનકે સ્વદેશવાસી મુગ્ધ રહતે થે. ઉનપર ઇનકા બડા ભારી પ્રભાવ થા, યદ્યપિ યે સ્વયં કબી પ્રભાવ ડાલને કી એજા નહીં કરતે થે. સંન્યાસી-સંપ્રદાય મેં બી ઇનકે અનુયાયિયોં ઔર પ્રશંસકોં કી કમી નહીં થી. બર્મા કે પ્રાયઃ સભી બડે-

બંને નગરોં મેં સંગોં ઔર મઠોં કી પ્રતિષ્ઠા કરયે શાંતિ કે સાથ લોક-હિતકર કાર્ય કરતે થે. યે જલ્દાં જાતે, વહાં ઇન્હેં દેખને કે લિયે અપાર જનતા કી બીડ ટૂટ પડતી થી. લોગ ઇનકે પ્રતિ અસીમ શ્રદ્ધા ઔર ભક્તિ રખતે થે.

પુંગી વિજય કે હૃદય મેં અપને દેશ તથા દેશવાસિયોં કે પ્રતિ અસીમ પ્રેમ થા. અપને દેશ કેા વે અપને પ્રાણોં સે બી અધિક ગ્રિય સમજતે થે. સન્ ૧૯૨૩ ઇં સે ઇન્હેંને સ્પષ્ટ રૂપ સે રાજનીતિ મેં ભાગ લેના શુરુ કિયા. ભારત કી રાષ્ટ્ર-સભા (કૉંગ્રેસ) કી તરફ બર્મા મેં બી એક એસોસિયેશન હૈ. ઉત્તમાવિજય ને ઇસ સભા કે પ્રચારક કા કામ શુરુ કિયા. દો કારણોં સે ઇન્હેં શીઘ્ર હી ઇસ કામ મેં બડી ભારી સફલતા મિલી. એક તો ઇનકા અસીમ પ્રભાવ લોગોં-પર થા; દૂસરે, ઇનકી વક્તૃત્વ-શક્તિ બી અપૂર્વ મોહક ઔર આકર્ષક થી. ઇનકે વ્યાખ્યાનોં સે શ્રોતાઓં કે પ્રાણોં મેં નથી શક્તિ ઉત્પન્ન હોતી થી.

પુંગી વિજય બાલકપન સે હી સ્વાધીનતા કે ઉપાસક ઔર સત્ય કે સાધક થે. રાજનીતિક ભાષણોં મેં બી યે સત્ય કા ગલા ઘોટના નહીં ચાહતે થે, અપને સત્ય એવં પ્રત્યક્ષ વિચારોં કેા વે દૃઢતા કે સાથ લોગોં સે કલને મેં કબી સકુચાતે નહીં થે. સ્વાધીનતા કે ભાવોં કા પ્રચાર હી ઇનકા લક્ષ્ય થા ઔર ઇસ લક્ષ્યપર દૃઢ રહને કે લિયે કિસી પાશવિક શક્તિ કે ભય સે વે કબી અપની જબાનપર લગામ નહીં લગાતે થે. વે અકસર અપને ભાષણોં મેં કહા કરતે થે, કિ સ્વાધીનતા હમારે ગલા ફાડ કર ચિલાને સે નહીં મિલ સકતી. વહ તબી મિલતી હૈ, જબ ઇસકે ઉપાસક ઇસકે લિયે અપને પ્રાણોં કેા ન્યૌછાવર કરતે હૈં. સ્વાધીનતા કી પ્રાપ્તિ કે લિયે વે કિસી ખાસ મતવાદ કે સમર્થક નહીં થે. વે કલતે થે-હમેં સ્વાધીનતા ચાહિયે, વહ ચાહે જૈસે મિલે.

સ્વાધીનતા કી પ્રાપ્તિ કી ભાવના અપને દેશવાસિયોં મેં ભરને કા ઉદ્દેશ કરના હી ઇનકા અપરાધ થા. ઇનકા અસીમ પ્રભાવ, ઇનકી તીવ્ર આલોચનાઓં ઔર સત્ય ઉક્તિયાં અધિકારિયોં કે લિયે અસહ્ય હો ઉઠી. એક એક કર કાનૂન કે બાણુ ઇનકી છાતી તાક કર ચલાયે જાને લગે. સન્ ૧૯૨૬ મેં ઇન પર ૧૪૪ ધારા જારી કી ગયી, ઇનકી વાકસ્વાધીનતા હરને કે લિયે! પર ઇસ વીરાત્મા ને ઇસકા કુછ બી પરવાલ નહીં કી, વે પકડે ગયે. મામલા ચલા ઔર દો મહીને કે લિયે સાદી કેદ કી સજા હો ગયી. વિજય ને સહર્ષ ઇસ દંડાગા કેા સ્વીકાર કર લિયા. જોલ મેં જબ ઇન પર અત્યાચાર હોને લગે, તો ઇન્હેંને અનશન કા સહારા લિયા. ઇસકે સિવા વે ઔર કર હી કયા સકતે થે? પૂરે દો મહીને બાદ

वे छोड़े गये; परंतु शीघ्र ही फिर न्यायगांव और धवोआ में बापलु देने के लिये वे १२४ धारा के अनुसार गिरफ्तार किये गये। वे दोनों ही बापलु राजद्रोहात्मक करार दिये गये। इस आर-उन्हे २१ महीने की कड़ी कैद की सज़ा दी गयी। सन् १८२७ के कुछ महीने की ३१ तारीख को वे फिर रंगुन की जेल में हुंसे गये।

जेल के कष्टों को सहने के लिये उत्तमाविजय हर तरफ़ तैयार थे; पर जेल में उनकी दो मांगें थीं और वे बिना किसी दृष्टित के पूरी की जा सकती थीं। एक मांग यह थी, कि जेल में उन्हे जेरुआ-वस्त्र मिलना चाहिये; और दूसरी मांग थी धार्मिक विश्वास के अनुसार महीने में दो दिन उपवास का मौका दिया जाये तथा राजनीतिक अद्वियों के साथ किसी प्रकार का दुर्य्यवहार नहीं किया जाये।

उनकी मांगों का पूर्ण होना, तो दूर रहा; उनके साथ ऐसा व्यवहार किया गया, जैसा किसी सम्य देश में नहीं होता। पुंगी विजय ने अनशन करना शुरू कर दिया; पर सरकार लला उनकी मांगों पर ध्यान देने की कोई आवश्यकता क्यों समझने लगी? अद्वि अधिकारियों ने जर्जरस्ती नाक-मुंह में नल हुंस कर पिचाने की चेष्टा की। इसका परिणाम यह हुआ, कि वे ४० दिनों तक मुर्दे की तरह पड़े रह गये-मोलती अंद हो गयी। नवम्बर में उन्हे पागलपाने में भेज दिया; इसकी जाय काने के लिये। कि कैदी कहीं पागल तो नहीं हो गया है? धन्य है इस समझ और सूझ-झूझ को! कहां तो वे बिना आये भर रहे थे और कहां जाय होने लगी इस आत की, कि कहीं हिमाग तो नहीं भिगड गया है? पागलपाने में ला कर भी उनपर धार पाशविक अत्याचार किये गये। हाथ-पैर बांध कर गालों में तपत और धुंसे जड़े गये, छातीपर लात मारी गयी; मगर यह साजित नहीं हुआ, कि कैदी पागल है। न फिर रंगुन जेल में भेज दिये गये और वहां से उन्हे अंगाल के मेदिनीपुर की जेल में भेज दिया गया। अंगाल-सरकार ने पुंगी की पोशाक पहनने की अनुमति दे दी और उनके साथ विशेष कैदीकासा व्यवहार करने की आज्ञा दी। अज पुंगी ने अज अलषु किया। मियाद पूरी होने पर सन् १८२८ ६० की २८ वीं द्रवरी को उन्हे रंगुन पहुँचा कर छोड़ दिया गया। इसके १५ दिन बाद यानी १५ वीं मार्च को पियावगांव में एक बापलु देने के लिये वे पुनः गिरफ्तार किये गये। यह बापलु भी राज-द्रोहात्मक बताया गया। १२४ धारा लगायी गयी और न्याय का नाटक हिमा कर उन्हे इस आर ६ वर्ष के लिये कठोर कारावास का दंड दिया गया।

पुंगी की फिर वे ही पुरानी भांगे पेश हुई, जे लातों हुकरा दी गयीं. धसके प्रतिवाद में उन्होंने पुनः अनशन प्रारंभ किया. १७ अगस्त को सभाचारपत्रों के कर्ष प्रतिनिधि उन्हें देખने गये थे. उन्होंने देखा, कि पुंगी ऐकदम नम अवस्था में पड़े-पड़े मौत की धियां गिन रहे हैं. उनके शरीर की केवल हडिरियां भर रह गयी हैं. अण्य उन्हें गेरुआ वस्त्र पहनने की अनुमति दी गयी. धसपर उन्होंने अनशन छोड कर दूध पीना स्वीकार किया. छः दिन बाद जण्य उन्हें मालूम हुआ, कि धार्मिक आदेशानुसार उन्हें उपवास अेव उपासना करने नहीं दिया जयेगा, तण्य उन्होंने फिर अनशन शुरू कर दिया और मृत्यु विजयी वीर की तरह मृत्यु को गले लगाने के लिये तैयार हो गये. धन दिनों वे ऐकदम अेकांत डोहरी में रहे गये और मृत्यु होने तक किसी भी आदमी से उन्हें मुलाकात करने नहीं दिया गया. १८ सित-अर १८२८ की रात के साढ़ेनौ अणे उन्होंने शरीर छोडा.

आत की आत में उनकी मृत्यु का सभाचार सर्वत्र प्रचारित हो गया. अडी भारी सनसनी फैल गयी. निश्चय हुआ, कि कल सणेर आठ अणे उनका शव लाया जयेगा. जलूस में संमिलित होने के लिये मानों सारा नगर उमड पडा. जेल में भरे हुए अेक डैदी को प्राम होनेवाला अपूर्व सम्मान जला सरकार कैसे देખती? दुर्दैव को जिस प्रकार किसीके सुख सौभाग्य नहीं देजे जते; उसी प्रकार अधिकारियों के लिये उस मृत शरीर की प्रतिष्ठा का आयोजन शायद असंख उडा. धसी लिये सवेरे ६ अणे विजयी पुंगी का प्राणुदीन शरीर लोगों की आंख अया कर उनके प्रधान मंड पर जेज दिया गया.

स्वदेशप्रेम और स्वाधीनताप्रेम का अैसा कठोर पुरस्कार भारत जैसे पराधीन देश में ही मिल सकता है! परंतु क्या भारत धन पुरस्कारों को पा कर भी धन आतों को देખ कर भी संतुष्ट नहीं हो सकता? क्या अण्य भी वह सचेत नहीं होगा?

(“छिंदूपय”ना अेक अंकमां लेखक:-श्री. सोमनाथ शुक्ल-२गुन)

४८-कालिदास और तुलसीदास

परिचय

कवि के चरित्र तथा उनके काव्य से धनिष्ठ संजोध है। जगत के उपदेश के लिये काव्यरचना करनेवाले कवि का चरित्र अद्भुत उच्च होना चाहिये। तभी वह संसारहितकारी काव्यरचना कर सकता है। कवियों के विषय में गोसांझी का यह वाक्य सत्य है कि “पर उपदेश कुशल अहु तेरे, जे आचरिनि ते नर न धनेरे।”

“पर-उपदेश-कुशल” कवि का समाज पर उत्तना प्रभाव नहीं पड़ता जितना कि उसे उपदेश का अपने जीवन में चरितार्थ करनेवाले कवि का पड़ता है। काव्य पढ़ते समय लोग कवि के चरित्र पर भी विशेष ध्यान रखते हैं।

अगस्त १८१२ की ‘सरस्वती’ के एक लेख में यह अतलाया गया है कि अधिकांश कविगण विज्ञान तथा आमोद-प्रमोदप्रिय होते हैं। लेखक महाशय ने अतलाया है कि विज्ञासिता और कविता में धनिष्ठ संजोध होता है। जो कविगण कविता का केवल सुप्रवासनाओं का साधन समझ लेते हैं उनके दुश्चरित्र होने में कोई आश्चर्य नहीं; किंतु उच्च उद्देश्य रखनेवाले जगत-हितैषी कविगणों से विज्ञासिता और कुचरित्रता उत्पन्न ही दूर है जितना कि सूर्य से अंधकार।

अग लगे अपने आलोच्य कवियों पर दृष्टि डालना है। गोसांझी तुलसीदासजी का जैसा उच्च चरित्र, अकृतिमय जीवन तथा ऋषितुल्य आचरण या वह धर्तना प्रसिद्ध है कि उसे प्रमाणित करने की कोई आवश्यकता नहीं। यह वाक्य अलक्षुप्त सत्य है कि “काव्य ही कवि का जीवन है।” काव्य में कवि का चरित्र जगह-जगह पर प्रतिबिम्बित होता है।

जो कवि अपना ध्यान भाव पर न रख कर केवल भाषा पर रखते हैं वे चाहे दुश्चरित्र हों, किंतु जिनका उद्देश्य कविता के द्वारा किसी उच्च आदर्श की स्थापना करना है और जिन्हें आदर्श समाज की सृष्टि करना है वे कभी दुश्चरित्र नहीं हो सकते। क्योंकि उनका उद्देश्य केवल इस “उपदेशकुशलता” से सिद्ध न होगा। जिन्हें इसी प्रकार आचरण करना पड़ेगा, तभी लोग उनका अनुकरण करेंगे।

उक्त लेख के लेखक महाशय का मत है कि “कवि में प्रतिभा की अधिकता रहती है; और प्रतिभाशालियों में विचार-

शक्ति की हीनता ही नहीं किन्तु एक प्रकार का लठ पाया जाता है।” क्या आप यह समझते हैं कि प्रतिभा और विचारशक्ति या सञ्चरित्रता में स्वाभाविक विरोध है? यह ज्ञात दूसरी है कि किसीने प्रतिभा का दुरुपयोग किया हो; किन्तु प्रतिभासंपन्न होने के कारण सभी विचारहीन नहीं सिद्ध हो सकते।

गुसांघी तुलसीदास इसी प्रकार के कवियों के उदाहरण हैं जो प्रतिभासंपन्न होने के साथ ही साथ पूर्ण सञ्चरित्र भी थे।

“मानस” का अध्ययन करने से जैसा ज्ञात होता है कि अक्षर-अक्षर में लक्ष्मिशैरोमणि संत तुलसीदास की आत्मा विद्यमान है। उनके चरित्रजल तथा लक्ष्मिप्रभाव ही का यह झल है कि “मानस” छितने आदर की दृष्टि से देखा जाता है। विद्वान् पुरुष तो मानस के कवित्व तथा उसमें गुसांघी की आत्मा के व्याप्त होने के कारण उसका आदर करते हैं, परंतु जिन लोगों की पहुँच उस कवित्व तक नहीं है, वे गुसांघी की सरलता, लक्ष्मिप्रभाव तथा प्रेमोन्मत्तता ही से प्रसन्न होते हैं।

कवि अपने चरित्र को याहें जितना गुप्त रखने की चेष्टा करे, पर तिस पर भी उसके काव्य में उसका चरित्र प्रतिबिम्बित हुआ बिना नहीं रहता। इसके अतिरिक्त कविगण अपना आत्म-चरित्र भी काव्यों में कल देते हैं। कवि के चरित्र निर्देश करने में धन दोनों जातों से बड़ी सहायता मिलती है। जो कवि अपना आत्मचरित्र वर्णन नहीं करते उनका चरित्र मनने का एकमात्र उपाय उनका काव्य ही है।

गुसांघी तुलसीदास ने अपने ग्रंथों में अपने आत्मचरित्र पर प्रकाश डाला है, परंतु कालिदास ने अपने आत्मचरित्र का वर्णन कहीं भी नहीं किया। अतः हमें उनके चरित्र निर्देश करने में कुछ कठिनाई होगी। उनके ग्रंथों के भाव से ही जो कुछ उनका व्यक्तित्व और चरित्र ज्ञाना जा सकता है उसी पर संतोष करना होगा। लोग तो उनके कुछ जयनों की प्रशंसा कर के उनके समय तथा स्थान का भी निश्चय कर बैठते हैं। यथा ‘कुमार’ ‘रक्त’ ‘समुद्र’ आदि आदि शब्दों का प्रयोग कर ही वे कालिदास को कुमारगुप्त, समुद्रगुप्त आदि का समकालीन कहने से नहीं बचते; किन्तु प्रशंसा की प्रशंसा से हमें मतलब नहीं। उनके ग्रंथों के अध्ययन तथा प्रचलित कथाओं से उनके चरित्रों का जो कुछ पता लगता है वही यहां लिखा जाता है।

तुलसीदास के निर्धन होने में किसीका संदेह नहीं। कालिदास के विषय में भी विद्वान् जैसा अनिश्चय निकालते हैं कि

उन्होंने निर्धनता के कारण ही अपने समकालीन राज्यों का आश्रय लिया था। दिसम्बर १६२० की 'सरस्वती' में श्रीयुत अक्षीण एक लेख में यह सिद्धांत निकालते हैं कि मेघदूत की रचना स्कंदशुभ के लिये की गयी थी और धन्वी के आश्रय में कालिदास रहते थे; पर तुलसीदास ने निर्धन होते हुए भी किसी राज या आदशाह का आश्रय लेना अपने आत्मगौरव और अनन्य लक्षितपक्ष के प्रतिकूल समझा था। भारतसम्राट अकबर को उन्होंने यह उत्तर दिया था:—

तज्जि के प्रभु को जनि और बनै, धिक है रसना उस लज्जर की;
कलि के गुनिया दुनियां को बनै, सिर पांघत और अडम्बर की।
तुलसी जु कहैं रघुनायक सों, नहिं शंकहु मानत जज्जर की;
जिनको हरि की परितति नही, सो करै भिलि आस अकज्जर की।

बोण तथा कालिदास संबन्धी कई प्रचलित कथाओं से ऐसा ज्ञात होता है कि कालिदास पहिले गिलकुल भूषण थे; पर यह निष्कर्ष उनके ग्रंथों से कदापि नहीं निकलता, प्रत्युत धीतने विद्वत्ता-पूर्ण ग्रंथों के रचयिता के लज्ज भूषण होने की प्रतीति नहीं होती। याहें कालिदास आरंभ में अपट लड़े ही रहें हों, किंतु जिस समय उन्होंने ग्रंथरचना की थी उस समय वे अवश्य ही प्रयत्न विद्वान हो गये थे। आलपन ही से तुलसीदास के विद्याव्यसनी होने के प्रमाण मिलते हैं। विद्या-व्यसन के साथ लक्षित का अंकुर भी गुसांछल के हृदय में जन्म चुका था। विद्वान लोगों की धारणा है कि कालिदास विज्ञासप्रिय तथा अमोदप्रमोदरत थे। आणु पद्मलाल पुन्नालाल अक्षीण ने लिखा है कि “कालिदास का अधिकांश समय सुष में व्यतीत हुआ।” श्रीयुत योगिराज अरविंद घोष भी लिखते हैं—“उन्हें अमोदप्रमोद में रहना अधिक पसंद था। साधारणतः कविगण विज्ञासप्रिय कहे जाते हैं, और फिर कालिदास राज्यों की संगति में थे ही; अतः उनका विज्ञासप्रिय होना कुछ आश्चर्यजनक नहीं। अनेक प्रचलित कथाओं के आधार पर तथा ग्रंथों में शृंगारिक वर्णन देण कर कुछ विद्वानों को कालिदास के चरित्र के विषय में शंका हो गयी है। महाकवि पर लगाये गये लांछन का उत्तर भी दिया गया है। मार्च सन् १८१५ की 'सरस्वती' में “कालिदास की सम्मरित्रता” नामक लेख में श्रीयुत केशवप्रसाद मिश्र ने कालिदास के ग्रंथों से प्रमाण उद्धृत कर यह सिद्ध करने का प्रयत्न किया है कि कालिदास का चरित्र अलुत शुद्ध था। उक्त महाशय का यह तर्क है कि रघुवंश आदि में वर्णित उन्म्यादर्शों के चित्र चित्रित

करनेवाला तथा प्रेम का सर्वोच्च आदर्श बनानेवाला कवि कभी दुश्चरित्र नहीं हो सकता, किसी चरित्रहीन की बेअनी से जैसे उच्च उपदेश निकल ही नहीं सकते।

कालिदास के चरित्र के विषय में महर्षि अरविन्द घोष ने इसके विरुद्ध जो संभति दी है उसे सुनिये:—“कालिदास के काव्यों का देख कर कोष्ठकी निष्पक्ष पाठक यह न कह सकेगा कि कालिदास धर्मानुरागी अथवा धार्मिक नियमों के पालन करनेवाले थे, उनके काव्यों में श्रेष्ठ आदर्शों और अच्छे गि़यारों की प्रशंसा है, पर यह प्रशंसा काव्यनिक है। उनके अच्छे विषय के वर्णन से उनकी कल्पनाशक्ति की श्रेष्ठता मात्र साबित होती है।

जब हम कालिदास के शृंगारिक वर्णन पढ़ते हैं तब ऐसा भाव होता है कि कालिदास अनेक भारी रसिक थे और जब हम उनके उच्च आदर्शयुक्त उपदेशमय तथा वेदान्त आदि के वर्णन पढ़ते हैं तब वे अनेक नीतिज्ञ तथा ज्ञानी भावमान होने लगते हैं। उनके काव्यों में असीलता या नैतिक निरकुशता की भी कमी नहीं है और उच्च आदर्शों का भी अभाव नहीं है। श्री. अरविन्द घोष के तर्क के उत्तर में कहा जा सकता है कि कवि के लिये सभी प्रकार के वर्णन सुलभ हैं और इस लिये जिस तरह श्री. अरविन्द कालिदास के धर्ममय आदर्शों का काव्यनिक मानते हैं उसी प्रकार हम उनके शृंगारिक वर्णनों का भी क्यों न कवि-कल्पना मान लें? उनमें कवि के हृदय का प्रतिबिम्ब क्यों देखें? इसके उत्तर में यह कहा जा सकता है कि:—यद्यपि यह बात सत्य है कि जिनका अपने हृदय का परित्यक्त हिये प्रतिभाशाली कवि बाह्य जिस प्रकार भावों का वर्णन कर सकता है, किंतु कवि को जो विषय रुचिकर होता है उसका वह अधिक अच्छा वर्णन कर सकता है। किंतु कालिदासकृत उत्तम वर्णनों से भी उनकी रुचि का पता लगाना मुश्किल है। क्योंकि जिस उत्तमता से कालिदास ने नीति, धर्म तथा राजनीति के सिद्धांतों का प्रतिपादन किया है, उसी उत्तमता से शृंगारादि का भी वर्णन किया है। अतः इस उपाय से भी कालिदास की विशेष रुचि किस ओर थी यह जानना कठिन है। इसके उत्तर में फिर कहा जा सकता है कि:—यद्यपि सभी विषयों के उत्तम वर्णन की क्षमता रखने के कारण कालिदास के विशेष रुचिकर विषय का पता लगाना कठिन है, परंतु यदि भारीकी से उनके काव्यों का मनन किया जावे तो उसका आभास मिल सकता है। आधुनिक, तर्क का स्वीकार कर इसकी परीक्षा कर के देखें कि इससे सहजता मिलती है या नहीं।

कालिदास ने बीषणु युद्धका वर्णन करते समय भी शृंगारवर्णन उपमायें ही हैं, प्रकृति वर्णन के समय भी कालिदास रसिक उपमायें देने में नहीं थूके, उन्होंने शैव हो कर भी शंकरपार्वती का शृंगारवर्णन किया है. धन सग्न प्रमाथों से कालिदास की भी शृंगारप्रियता और रसिक रुचि का स्पष्ट प्रमाण मिलता है. परंतु इससे यह सिद्धान्त नहीं होता कि कालिदास दुश्चरित्र ही थे. हां, यह अवश्य है कि चरित्र की महत्ता, आत्मा की उच्चता तथा बल्लि की पूर्णता में कालिदास तुलसीदास के आसन की पराजयी तक नहीं पहुँच सकते; तथापि हम उन्हें दुश्चरित्र कहने का कोई प्रमाण नहीं देखते. प्रत्युत वे उच्चतम आदर्शों का चित्र चित्रित करने के कारण हमारे सर्वथा श्रद्धा और आदर के पात्र हैं.

विद्वत्ता-व्यक्तित्व का प्रभाव

जैसे ग्रंथों में परलोक संबंधी विषयों के संग्रह से यह स्पष्ट हो जाता है कि ये दोनों ही प्रकांड विद्वान थे. कालिदास का ज्योतिष, भूगोल तथा शिल्प का ज्ञान तुलसीदास की अपेक्षा अधिक था. कालिदास का प्रधान विषय था राजनीति और तुलसीदास का मनोनीत क्षेत्र था धर्मनीति. तुलसीदास के समान कालिदास का भी वेदांत और सांख्य की ओर रुचि थी. दोनों कवि वेद, उपनिषद्, पुराण तथा षट्शास्त्रों के ज्ञाता थे. कवि कालिदास राजनीतिशास्त्र के तथा तुलसीदास धर्मशास्त्र के अपूर्व पंडित थे. कालिदास का भारतवर्ष के भूगोल का जितना अच्छा ज्ञान था उससे प्रकट हो जाता है कि उन्होंने गुण ब्रमण किया था. अपने ग्रंथों में वे भारतीय समुद्र, विंध्यागिरि, मालवा, हिमालय आदि स्थानों का जैसा सज्जव वर्णन करते हैं वैसा वर्णन करना उन स्थानों के प्रत्यक्ष देखे जितना असंभव है.

प्रकृतिप्रेम—महाकवि कालिदास के प्राकृतिक वर्णनों से उनके प्रकृतिप्रेम का परिचय मिलता है. उनका प्राकृतिक दृश्यों से प्रेम तथा प्राकृतिक निरीक्षण तुलसीदास से बहुत बढ़ा बढ़ा था. कालिदास ने प्रकृति की शाला ही में अध्ययन किया था.

अप्य कालिदास के गुणों की ओर आधये. घतने विद्वान होने पर भी उन्हें अभिमान देशमात्र भी न था. नम्रता का ही प्रेम का लक्षण समझते थे. तुलसीदास की नम्रता और निरबिमानता सबी जनते हैं.

संक्षेप में तुलसीदास परम भागवत, रामानुरागी, विश्वप्रेमी, समदृष्टियुक्त, विरागभय, संसारत्यागी, निरबिमान, जितेंद्रिय

તથા સમ્યચિત્ર મહાત્મા થે. કાલિદાસ મેં થે ગુણુ નહીં પાયે જતે.
તુલસીદાસ મહાકવિ હોને કે સાથ હી સાથ મહાત્મા લી
થે, કિંતુ કાલિદાસ કેવલ મહાકવિ થે.

(હિંદી “સમાલોચક”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી.વ્યૌહાર રાજેન્દ્ર સિંહ)

૪૯-ઉપયોગી અશ્વતર

ચાર શેર ઉના પાણીમાં એક મોટો ચમચો કેરોસીન ઝાંઘવ
નાખી ખરાખર મેળવીને તે પાણીથી ખારી-ખારણું તથા શીશા-
શીશીઓ ધોવાથી તે ખરાખર સાફ અને તેજદાર થાય છે.

હીંગ અગ્નિમાં નાખતાં તે બલુકા ઉઠે તો જાણવું કે, તે
સાચી છે, પણ જરા વાર પછી ધૂમાડો નીકળે તો જાણવું કે ખનાવટી છે.

કાગળપર અત્તરનાં બે ટીપાં નાખી તેને જરા અગ્નિ પર
શેકવો. એ ડાઘ ઉડી જાય તો જાણવું કે, અત્તર ખરું છે અને જો
ડાઘ રહે તો જાણવું કે અત્તર ખનાવટી છે.

પાણીમાં મધનું ટીપું નાખીએ અને તે ફેલાઈ ન જાય અને
એમનું એમજ રહે તો જાણવું કે મધ સાચું છે.

ભૂલેચૂકે મીઠું ઉઘાડું રહી જાય અને ગરોળી તેના ઉપર
બેસી જાય તો તે મીઠું ખાનારને કેાઢનો રોગ થાય છે.

લૂગડાંપર શાહીના ડાઘ તાજ પડેલા હોય તો તેના ઉપર
વાટેલું મીઠું લબરાવીને લિંબુ ધસવાથી તે સહેલાઈથી જતા રહે છે.

(‘હિંદુસ્થાન’ના એક અંકમાંથી)

५०-जीवित-समाधि

मृत्यु मनुष्यजवन के लिये ओक जडा ही गुरुतर विषय है। सुख में रहे अथवा दुःख में, किंतु जवन की आकांक्षा सजडा रहती है। प्राण रहते मृत मान कर यदि किसीकी अंत्येष्टि किया कर दी जाय तो यह कैसी विषम घटना है! आज वही हमारा आलोच्य विषय है। कहीं कहीं मनुष्य की मृत्यु होती नहीं, और बमवश उसकी अंत्येष्टि किया कर दी जाती है।

विद्वानों ने बहुत अनुसंधान के बाद यह निश्चय किया है कि संज्ञाशून्य होने के अनंतर जण शरीर में सजत प्रारंभ होने लगे तब मृत्यु का होना निश्चित मानना चाहिये। जण तक लाश में सजत न हो तब तक संहेंद की अवस्था में रहना चाहिये। अनेक बार ऐसा देखा जाना है कि मृत्यु का पूर्ण निश्चय हो जाने पर भी वास्तव में वह प्राणी मरा नहीं रहता और संज्ञा लाज कर के जाय जाना है। जिवितसमाधिनिवारण के लिये फ्रेंड और अमरीका में सला-समितियों का संगठन हुआ है; किंतु अनेक कारणों से अभी इसका इल आशानुरूप नहीं हो रहा है।

मृत्यु के जम से किसी व्यक्ति को सन्धक में अन्ह किया गया और कष्ट जोद कर जाड दिया गया। बाद के डसे होश हुआ। कैसी बीषणु अवस्था! इसे औपन्यासिक घटना मत विचारिये, यह घटना सत्य है। कार्नेल युनिवर्सिटी के भी. रेयिंग ने अपना मत इस प्रकार प्रकट किया है। जिवित स्थिति में ही दहन करने की संलावना सदैव जनी रहती है।

कछ भहोदयों का कथन है की यदि बीषणु अस्त्राघात, अन्हक की गोलियां अथवा आकस्मिक आघात से मृत्यु न छुछ हो, या आत्महत्या न की गयी हो वा किसीने किसीको मार न डाला हो तो मरने में अवश्य संहेंद रह सकता है। ऐसे अवसरों पर सहसा रोना अथवा स्थानपरिवर्तन करना अनुचित है। जण तक अच्छी तरह से संहेंद दूर न कर लिया जाय, तब तक धीरलाव से अपेक्षा करना न्यायसंगत है।

जहुत जोज के बाद मालूम हुआ है कि संयुक्त राज्ज अमरीका के माइर्नि नामक स्थान में प्रत्येक दिन ओक जिवित व्यक्ति को समाधि दे दी जाती है। अनेक वैज्ञानिक इस पर आपत्ति कर सकते हैं; किंतु नीचे लीजी घटनाओं के पढ आप लोग विचारे कि इस कथन में कहां तक सत्यता है। 'लंडन जूमेन सोसायटि' ने अपने रिपोर्ट में लिखा है कि उसने २२ वर्ष में न्यूनाधिक २१७५ मर्दों के जिवित

किया है। धसी तरह की ऐक समिति ने ऐक साल में १६० भूतकों को पुनर्जिवित किया। हमन्धूर सभा ने ५ वर्ष में १०७ जनों की जिवित समाधि से रक्षा की है। हम लोगों के देश में भी अनेकों व्यक्तियों ने स्वयंसे से देखा होगा कि यिता में आग लगा देने के बाद मुर्दा ठंड पैदा है। जलुत जगह वे जिवित भी हो गये हैं। यहां और कोछ जात नहीं। अवश्य जसे हमने भरा मान लिया था उसमें जना शेष था। यद्यपि यह सत्य है कि कभी कभी हमारे मुसलमान बाध मुर्दे को हो-ऐक दिन तक रजे रहते हैं, किंतु वे लोग लाश का जैसे लाव से दहन भर्जन करते हैं कि यत्कि-यित् प्राणवायु यदि शेष हो तो वह धस जलपीडन से भाग जाता है। न्यूयार्क के ऐक प्रसिद्ध चिकित्सक ने दुःख से प्रकाशित किया है कि मैं ऐक लाश की परीक्षा करता था, किंतु वह शय नहीं थी जबकि उसमें प्राण था। धस लिये आपने अत्यंत मानसिक यंत्रणा भोग किया था। अध्यापक रोयिन्ड का कथन है कि जन्होंने अनेक निज्वां की रक्षा की है। ऐक घटना का आपने धस तरह उल्लेख किया है:-ऐक भूतक जालक की लाश टेखुल पर परीक्षा करने के लिये रकभी गयी; किंतु आपने लडके की परीक्षा कर के जतलाया कि वह भरा नहीं, प्रत्युत जिवित है। आपके सहायकों ने धसे भणक में टाल देना चाहा, किंतु भलाशय रोयिन्ड सहाकारियों के कथन पर कुछ भी ध्यान न दे विश्वास पर निर्भर हो कर अपनी संजवनी प्रक्रियाओं द्वारा उस जालक में प्राण संचार किया, जसे देण कर आपके सहायक लज्जित और स्तब्धित हुअे।

क्रांस के ऐक डाक्टर ने धसी तरह की ऐक भर्मांतक दुर्घटना का धस प्रकार उल्लेख किया है। पांच साल जीत यूकी, में ऐक परीक्षा के लिये तैयार हो गया। रात में ऐक परीक्षागार में ऐक जत्ती ले कर धुसा, पेट के ऐक यंत्रविशेष को देणने की मेरी धन्धा थी। जा कर देणा तो पगली की लाश टेखुल पर रणी है। ऐक दिन पहले पगली के मरने का निश्चय कर के परीक्षागार में उसकी लाश नज्नावस्था में ऐक संगमर्भर की मेज पर रणी गयी है। अपने हाथ की लालटेन उसकी छातीपर रण कर उसके पेट पर छुरी खलाया। ज्योंही छुरी भीतर धुसी, पगली जेर से चिह्ला पैड़ी और जल्दी से उठ कर मेरे शिर के जालों को दहता-पूर्वक पकड लिया। आह ! वह कैसा बीषण व्यापार था ! लालटेन तो पृथ्वी पर गिर कर ज़ुत गयी है। जपर पगली ने जिल्लियों की तरह मेरे गलों के जमडे को अपने दांतों से काटना शुरू किया। मैं उस समय आपनत्व जूज गया। साथ के छुरे को पागलों की तरह धिर धिर धुमाने लगा; किंतु वह छाडनेवाली जव न थी।

अंत में संयोगवश वह छुरी उसके हृदयपिंड में जा कर धंस गयी। तब वह हत-लागिनी दीर्घ निःश्वास त्याग कर अवसन्न हो गयी, हाथ ढीले पड़ गये और मैं भूखिन्न हो गया। नब्ब ज्ञान हुआ तो दिन निकल आया था। रक्त से सनी, सद्यः प्राणपरित्यक्ता उस पगली के पास मैं पड़ा था। कितने परिताप की आत है कि मैंने ही उस पगली की ज्वनलीला समाप्त की। उसकी लाश को टेथुल पर यथावत् रखी और उस समय धंस घटना की सूचना किसीको नहीं दी; किंतु उस घटना का स्मरण कर के अब भी मेरा शरीर सिलर उठता है। उसके नपों के आघात का चिह्न अब तक मेरे गंडस्थल पर विद्यमान है।

वास्तव में मृत्यु दुर्घट है कि नहीं, बिना समझे अनेक दुर्घटनाओं संयोगवश हो जाती हैं। रेचेल नाम की एक प्रसिद्ध अभिनेत्री को ज्वित अवस्था में ही तेज और मसाका से अभिषिक्त किया गया था। प्रसिद्ध वैशिग्टन धर्मिण विशप दूसरे के मन की आत कल सकते थे। भीय भीय में आप समाधि लगाया करते थे। एक बार आप समाधिस्थ थे, घसी अवस्था में और लोगों ने आपकी मृत्यु की विवेचना की। मृत्यु का निश्चय करने के लिये जिस समय आपकी देह खीरी गयी, देखा गया तो उस समय भी आपके शरीर में प्राणवायु का संचार था; किंतु इस शस्त्रक्रिया के आघात से उनकी मृत्यु हो गयी। विख्यात जनरल वी का कहना है कि उनके जन्म ग्रहण करने के दो वर्ष पहले उनकी माता को ज्वितावस्था में समाधि दे दी गयी। सौभाग्यवश वे पुनर्जित हुए और दो वर्ष के अनंतर जनरल वी का प्रसव किया। उनके चिकित्सकों ने मृत्यु का निश्चय कर दिया था। घोर जनानेवालों ने लक्ष्य किया कि लाश में प्राण है, फिर सेवा-शुश्रूषा से अपने पुनर्जन्म ग्रहण किया। एक और, ऐम्बेनजर अस्कॉचन ने भी अपनी माँ के मरने के बाद जन्म लिया था। कुछ जोहनेवालों ने देखा अंगुली में एक अलुभूय अंगूठी है। अतएव रात में अकेले जा कर कुछ से लाश निकाल उसने अंगूठी पहने तो निकालने की चेष्टा की। नब्ब वह नहीं निकली तब अंगूठी ही को काट लिया। जैसे ही उसने अंगुली काटी, वैसे ही लाश में संज्ञाबाल हुआ और आद के वह राने लगी। जब से चोर आगा; किंतु यह दुर्लुखि ही उनके पुनर्जन्म का हेतु हुआ।

थोडे दिन की आत है कि जेर्न हेइओक नामक व्यक्ति क्षुद्रोग से मरा। अपने वंश के कक्षस्थान में उसको दहन न कर के दूसरों के कक्षस्थान में वह दहनाया गया; किंतु कुछ दिन के बाद उसके वंशज ने अपने लिये उस समाधिस्थान को ખરીद

लिया, और उस शव को अपने पूर्वकक्षस्थान में दहन करने के विचार से जोड़ा। कौतूहलवश सड़क जोलने पर देखा कि लाश जिस करवट रधी गयी थी, ठीक उससे उलटी हो गयी है। मृतक का मुख और सड़क के भीतर की पटरियों की परीक्षा से ज्ञाना गया कि उसे चैतन्य हुआ था तथा उसने अक्स से निकलने के लिये प्राणपण्य से चेष्टा की थी।

अन्टोनीवा नाम की एक जेतिहर की लड़की के संपर्क में, जो सेंट पीटर्सबर्ग के पास रहती थी, इसी प्रकार की कथा प्रचलित है:- उसका भरना निश्चय करके आलिका को कक्ष में गाड़ दिया गया। घोर अनन्यवाले लाश गाड़ कर जल उपर से मिट्टी डाल कर अपना काम अतम कर चुके, तब उन्हें कुछ शब्द सुन पडा; किंतु वे पूर्ण लाश को आकर न निकाल चिकित्सक छुलाने को दौडे। डाक्टर के आने पर लाश निकाली गयी, किंतु प्रयत्न निष्फल। जिस दशा में उसे दहनाया, उस दशा में वह लाश न थी, टेढ़ी मेढ़ी हो गयी थी। जिससे निश्चय हुआ कि इसका प्राणान्त अभी हुआ है।

कई वर्ष पूर्व क्रान्स की मंत्रीमंडल सभा में उचित समाधि संपर्क आलोचना हुई थी। उस समय कार्डिनल आर्थर-पिशप डानेट ने निम्नलिखित विवरण प्रकाश किया था:-

सन १८२६ धरवी के ग्रीष्मकाल की संध्या को गिरणधर में एक युवक पादरी उपदेश दे रहे थे। उपासनामंदिर उस दिन अनुष्ठान से हसाहस भरा था। गर्मी अडे ज़ेरो की थी। वक्तता होते समय वक्तता का भस्त्रक धूमने लगा, उनका स्वर क्रमशः क्षीण होने लगा और अंत में वे विवश हो कर जमीन पर गिर पडे। गिरण से वे अपने धर पहुँचाये गये। समवेत जनता ने निश्चय किया कि उनका जवन का अंत हो गया। कुछ देर बाद उनको घोर देने की व्यवस्था होने लगी; किंतु उनका दृष्टिशक्ति जने पर ली अवलुशक्ति करपूर थी। वे सज सुनते थे, किंतु शक्ति न रहने के कारण जोलने से विवश ! कैसी भीषण अवस्था थी ! डाक्टर आये, परीक्षा की और मृतक जता गये। उपासनामंदिर के पादरी आये, मृत्युशय्या के पास मंत्राचारण किया। कइन-अक्स के लिये शरीर का नाम दिया गया। उस रात को इस युवक के मन की अवस्था कैसी रही होगी, जरा विचार कर सोचिये। सुखक कथा में गाड़ दिया जायगा, किंतु वह भरा नहीं अदिक अवित है; ज्ञान है, किंतु जोलने से विवश है। यारों तरह लोग जोलमाह करते हैं। इसी समय उसके कान में अद्भुत प्राचीन-परिचित कंठ स्वर ने प्रवेश किया। इस कंठस्वर ने नया काम किया, जिससे

मृतक को जोखने की शक्ति आ गयी। विशेष क्या कहें—जैसे सुगह कक्ष देने का अयेजन होता था, शाम को वही व्यक्ति वक्तृता-मंत्र पर व्याख्यात देने के लिये आ कर ખડા हुआ। पाठक ! धन्वीं विशप डोनान्ट ने ४० वर्ष बाद उपर्युक्त घटना आपणीती वर्णन किया है। भोवट ने अपने लेसिनीसडे माभार्त नामक ग्रंथ में लिखा है कि जैसे अनेकों रोग हैं जिनसे शीघ्र मृत्यु नहीं होती है, एक उच्च कर्मचारी गिभार हुआ। जिस डाक्टर की चिकित्सा के अधीन यह थे, एक दिन संध्या को उसने धनकी दशा अच्छी नहीं देणी। दूसरे दिन सुगह आते ही चिकित्सक ने सुना कि रोगी गत रात्रि में मर गया। और छिन्नी भीम में उसकी लाश एकस (शवाधार)में रण दी गयी है। किंतु चिकित्सक को उसकी मृत्यु पर सहिष हुआ और उसने सोचा कि इस रोग से घटना शीघ्र प्राण्णत नहीं हो सकता। अतएव उन्हेंनें एकस से निकाल कर उसे पलंग पर लेटाया। संवाशुश्रूपा के बाद रोगी छ गया और बहुत दिन तक संसार में जना रहा।

डी. डार्टमैन ने 'मेरीड अलाधिव' नामक अपने ग्रंथ में लिखा है कि आस्ट्रिया के वेहस नामक स्थान में एक स्त्री की मृत्यु हुई। पांच दिन तक उसके शरीर में सडन का कोई लक्षण न देण संछवित करने के लिये अनेकों चेष्टा की गयी, किन्तु सत्य व्यर्थ ! अंत में निश्चय हुआ कि अण विक्षंण करना उचित नहीं है, लाश को कक्ष में दफना देना चाहिये। इस देश के प्रथानुसार घोर देने की पहली रात को अनेक अंधु-आन्धव अकस्मिन्त हो कर जगरण तथा मद्यपान में निरत होते हैं। सत्य शराण पी कर उन्मत्तावस्था में एकदूसरे को 'शराण पीयो पीयो' कह कर छेड़झानी करते और कोई उस मुहों के मुँह पर भी शराण डाल दिया करते थे। सत्य आनंद में विभोर हो गये। छिन्नी समय लाश में येनना आयी और वह ठंड पैडी। सत्य लय से लगे, किन्तु कुछ देर बाद हिम्मत कर के वण लोटे तो देणा कि वह स्त्री अपने पलंग पर मजे में सुण की निंद ले रही है। दूसरे दिन सुगह वह अकहम नीरोग हो गयी।

डा० डार्टमैन ने एक जगह और लिखा है कि आस्ट्रिया के किसी एक शहर में किसी छात्र ने आछ लगाया कि मैं रात्रि को कक्षस्थान में जा कर गडे मुहों को निकाल अपने धर पर ठंडा ला सकता हूं और वह छिन्नी कार्य में उसी रात को प्रवृत्त हुआ। उसने कक्षस्थान में जा कर एक कक्ष की मट्टी ढाया। जिस कक्ष को उसने जोदा संयोगवश उसमें एक लडकी की लाश एक दिन पहले गाडी गयी थी। लाश को अपने कंधे पर लाद कर वह

अपने घर आया और अंगीठी के पास बिछी हुई पलंग पर उसे लिटा दिया। उसके पाद रवयं सोने के लिये अपने कमरे में गया। रात में कुछ शब्द सुन उसकी निद्रा बांग हुई। उस समय उस लडकी की मोलावस्था व्यतीत हो कर पूरा जानाद्य हो गया था, और वह शय्या पर उठ बैठी थी। छात्र लय से विह्वल हो वहां से लगा; किन्तु आलिका गम्य गयी। मातापिता ने लडकी को पा कर अत्यंत आनंद प्रकाश किया।

२१ मार्च १८८४ धरती के टाछम्स ऑफ़ छंडिया नाम के पत्र में प्रकाशित हुआ था कि गोवा के एक ७० वर्ष के वृद्ध मेनु-अल नामक व्यक्ति के चार महीने से उदरमाशय रोग के भोगने पर अंत में निश्चय हुआ कि उनका देहांत हो गया। कथ्य देने के पहले उन्हें उपासनामंदिर में ले जाया गया; किन्तु पादरी ने उनके हृदय पर नते अपना हाथ रक्खा तो उन्हें मालूम हुआ कि अबी धुकधुकी धक धक कर रही है। उसी समय उन्हें जम-सेदण्ण उण्णलार्ध अस्पताल में पहुँचाया गया; किन्तु दुःख की बात है कि एक सप्ताह अस्पताल में अज्ञानावस्था में रह कर उनका धलङ्घन शेष हो गया।

टेल्लमैन्ड वलुम्सलिप्पित 'प्रिमेर्योर जेरियल' नामक पुस्तक से निम्नलिखित घटना का उल्लेख किया जाता है। गत अगस्त में एक स्त्री ने सैलोन नगर में सूतिरोग से शरीर त्याग दिया। डॉक्टर ने भी निश्चय कर लिया कि रोगी का प्राणुवायु अहिर्गर्त हो गया, किन्तु उस दिन लयंकर गरभी पडने के कारण वे दूसरे दिन कथ्य में देने का अनुरोध कर गये। धरती आत पर छः घंटे के बाद वह लाश कथ्य में गाड़ दी गयी। उसका स्वामी जल्द ही पुनर्विवाह करने का धिच्छुक हुआ। उधर उसकी सास ने अपनी लडकी की लाश के आपनी कथ्य में ले जा कर गाड़ने की छद्मता से जमीन के आहर कराया। एकस गोलने पर लयंकर दृश्य नयनगोचर हुआ। देखा गया कि लाश के आल सण छिन्नभिन्न और वस्त्र अंड अंड ! हतभागिनी ने संज्ञा लाल कर के दांतों से यह सण कांड आहर निकलने के लिये किया था। हाय ! किन्तु उसकी आहर निकलने की सण आशा व्यर्थ हुई। यह दशा देण कर उसकी माता अधीर हो कर जीलण उठी।

'ऐनसाधकलोपीडिया आव डेथ' नामक पुस्तक में लिखा है कि जन हरेल नामक व्यक्ति की तीन डाक्टरों ने परीक्षा कर के अपना अपना मत प्रकाश किया कि उक्त रोगी मर गया। अंत्येष्टि-क्रिया का सण प्रणय कर लिया गया, लाधण्ड खुलाये गये, पादरी साहण आये और लाश एकस में अंड की गयी। जण

સુખદ લાશ ઘેર મેં દી જાને લગી, ત્યજ મૃતક કી માતા કે મન મેં જૈસા લાવ હુઆ કિ માનો ઉસકા લડકા જતા હૈ.

ઉસ વક્ત ૪ દિન ખીત ગયા થા. કબ્ર નહીં દી ગયી. ઉસકે આત્મીય ને લાશ કેા ઘર લા કર પલંગ પર લિટાયા. ઉસ સમય મૃતક વ્યક્તિ કેા જ્ઞાનોદય હુઆ ઓર ખોલ ઉઠા. “લેટ મી...” ઓર કુછ ખોલ નહીં સકા; વાક્ય પૂરા નહીં હુઆ. આઠ મહીને તક વહ મોહાવસ્થા મેં પડા રહા, ઓર ઉસકી માતા ખરાખરા શુશ્રૂષા કરતી રહી. ઇતને સમય કે બાદ ત્યજ ઉસે જ્ઞાનોદય હુઆ ઓર વાક્ય કેા ‘ખી’ ખોલ કર ઉસને પૂરા કિયા.

ડૉ. હાર્ટમેન ને એક જગલ ઓર લિખા હૈ કિ ફ્રાન્સ દેશ મેં એક કબ્રસ્થાન કે પાસ મુર્દાફરોશ નિવાસ કરતા થા. ઉસને એક રાત કેા સુના કિ કબ્ર સે ચીતકાર વનિ સુનાઈ પડ રહી હૈ. એક દિન પહલે ઇસ કબ્ર મેં એક વ્યક્તિ કી લાશ ગાડી ગયી થી. ખિના આજ્ઞા કે વહ કબ્ર ખોદને કા સાહસ નહીં કર સકા; કિન્તુ ઉસને પુલીસ કેા તુરંત ખબર દી, કબ્ર ખોદને કી આજ્ઞા નિકલને મેં સમય જ્યાદે લગ ગયા. અંત મેં કબ્ર ખોદને પર દેખા ગયા કિ વહ જીવિત અવસ્થા મેં હી ગાડા ગયા થા; પરંતુ અજ ઇસ સમય ઉસમેં પ્રાણ નહીં હૈ. જજ કબ્ર દી ગયી થી ત્યજ ઉસકા શરીર દંદા થા, કિન્તુ ઇસ સમય ગર્ભ હૈ. બાદર નિકલને કે લિયે ઉસને જો છટપટાના શુરુ કિયા થા ઉસસે ઉસકે શરીર મેં કઈ જગલ ખરોચ લગ ગયા થા, જિસસે ખૂન બહ રહા થા. વહ વ્યક્તિ કબ્ર મેં ગાડને કે બાદ મરા.

મિ. લેનોરમંડ ને લિખા હૈ કિ દિસમ્બર સન ૧૮૪૨ ઇ. મેં ફ્રાન્સ કે ‘યુરીસ’ નગર મેં એક આદમી મરા ઓર વહ કબ્ર મેં ગાડ દિયા ગયા. કઇ દિન બાદ જનરલ ઉઠા કિ ચિકિત્સક ને વિશેષ માત્રા મેં રોગી કેા અશીમ ખિલા દિયા, જિસસે ઉસકી મૌત હુઇ. અધિકારિયોં કી આજ્ઞા સે ઉસકી લાશ કબ્ર સે નિકાલી ગયી. ઉસ સમય દેખા ગયા કિ મુર્દે કેા જ્ઞાન લાલ્લ હુઆ થા, કિન્તુ ઉસસે વર્તમાન યંત્રણા સે છૂટને કે લિયે અપની રક્તવાહિની નાડિયોં કેા દાંતોં સે કાટ ગલા થા, જિસસે ઉસકી મૃત્યુ હો ચૂકી થી.

ઇસ તરફ કી દિન બદિન કિતની ઘટનાઓ હો રહી હૈં ઇસકા કોઈ ઠિકાના હૈ ! મિ. ટોન્જર કા કથન હૈ કિ કઈ સાલ પહલે પારી નામક નગર મેં જીવિત-સમાધિ સંબંધી ઘેર આ-લોચના હુઈ થી. ૧૫ દિન કે બીતર પ્રેસિડેન્ટ કે પાસ ચારસૌ પત્ર આવે. સજ પત્ર પ્રાયઃ જીવિત સમાધિ દિયે હુયે ભુક્ત-ભોગી જતોં કે આત્મીય વર્ગોં કે થે, જિન્હોંને ઇસ સમાધિ સે નિકલ કર સંસાર મેં પુનર્વાર પ્રવેશ કિયા થા.

डॉ. हांग हाटमैन ने अपना ग्रंथ प्रकाशित कराने के दो मास बाद मधु और जून १८८६ की के लगभग ६३ ऐसे आ-हमियों का पत्र पाया था, जो जिवित हो कर कष्ट से निकले थे. इस तरह जन्म यह घटना घट रही है, तब इसे हम छोटी घटना कह कर इसे टाल सकते हैं? इस तरह की दुर्घटना हम लोगों के भीतर बराबर हो रही है.

अमरीकन लुमेन सोसायटी के कती जॉर्ज एन्गेल ने अपने एक प्रबंध में लिखा है कि असंख्य व्यक्ति जिवित अवस्था में ही ग़ाउ दिये जाते हैं, यह वास्तविक बात है. अछूत से व्यक्ति मृतक मान लिये जाने पर भी जिवित हूँ. अनेकों के विषय में यह भी निश्चय किया गया है कि यद्यपि उनमें हिलने डोलने का अथवा जात करने की शक्ति नहीं रहती किंतु उनके पास जो जातमयता होती है उसे वे अच्छी तरह सुनते और समझते हैं. मेरे पिता के चिकित्सकों ने मुझे यह दिया. किंतु सौभाग्यवश वे जिवितसमाधि से रक्षा पा गये. जोस्टन नगर में हजारों आदमी हॉटल और जोस्टन में रहते हैं. उनके मरने की जगह पा कर पुरंत कर्तृपक्ष लाश को हटा कर कक्षस्थान में गड़वा देते हैं. सड़ने के लिये वे क्यों प्रतीक्षा करने लगे? हाय! धनमें कितने व्यक्ति जिवित अवस्था में कष्ट में ग़ाउ जाते होंगे, पाठक! आप स्वयं अनुमान कर लीजिये.

हम दिहूओं को इस दुर्घटना को समझने के लिये अव-काश की अछूत ही कभी है, क्योंकि मुझे होते ही हम लोग अग्नि-संस्कार कर देते हैं. कुछ देर यदि प्रतीक्षा करें तो संभव है कि अनेक व्यक्तियों की प्राणरक्षा कर सकें. लेणक के एक संधी पहलवान थे, वे जवानी ही में शरीरत्याग कर गये. जिस समय उनकी लाश तिकड़ी पर जांधी जा रही थी लडात उन्होंने अपना दोनों हाथ शिर की ओर बढ़ाया. जांधनेवाले लय से धीरे धीरे जिसक गये. लेणक उस समय अल्पवयस्क था. दूर से यह दृश्य देखा रहा था. अनंतर अंधु-जांधव ने लाश को तिकड़ी में जांध कर श्मशान ले गये और वहां अग्निसंस्कार कर दिया गया.

लेणक के एक मित्र राजाजदास मंडल दो तीन दिन के ज्वर से मर गये. जिस समय वे श्मशान पहुँचाये जा रहे थे उस समय उनके शरीर में ज्वर उत्ताप था. सदेह है कि उनकी प्रकृत मृत्यु के पहले ही शरीर जस्मीभूत कर दिया गया.

लेणक के एक मित्र हण्डा में होमियोपैथिक डाक्टर हैं. उनकी एक द्वादशवर्षीया जांछ लडात एक दिन दश-ग्याह घंटों की भीमारी से मर गयी. वह श्मशान पहुँचायी गयी. वहां गिता

પર લાશ રખતેવાલા શરીર મેં વિશેષ ગરમી દેખ અપને એક મિત્ર ડાક્ટર કે પાસ દૌડ ગયા; કિંતુ ઉન્હોંને કુછ વિશેષ ધ્યાન નહીં દિયા. ખોલે કબી કબી ઐસી ગરમી રહતી હૈ; કયા કરેં, અંત મેં લાશ ફા ઉન્હોંને જલા દિયા; કિંતુ ઉનકે મન મેં આજ તક દુઃખ ખના હુઆ હૈ.

અબી ઉસ દિન નિમતલા સ્મશાનઘાટ પર એક વૃદ્ધા કી લાશ આઈ થી. ઘાટ કે ડાક્ટર ને લાશ મેં પ્રાણ અનુમાન કર ઉસે મેયો અસ્પતાલ મેં ભેજ દિયા. દુઃખ હૈ કિ અસ્પતાલ મેં ૪ ઘન્ટે કે બાદ છુટિયા કી ઇલલીલા સમાપ્ત હો ગઇ.

એક દિન કાશીમિત્ર કે સ્મશાનઘાટ પર એક યમજ શિશુ સંસ્કાર કે લિયે લાયા ગયા. ડાક્ટર ને એક બચ્ચે ફા સજીવ અનુમાન ઉસકા ઇલાજ કિયા. ઉસને દૂધ બી પાન કિયા; કિંતુ અસ્પતાલ ભેજતે સમય ઉસકા દેહાંત હો ગયા.

ઢાકા જિલ્લે કે લાવલ-રાજકુમાર કે સંબંધ મેં અબી મુક-દમા ચલ રહા હૈ, જિસે સમાચારપત્ર કે પાઠક જાનતે હોંગે.*

(“મનોરમા”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. “અકિંચન”)

૫૧-દાંતની માવજત

શરીરની આરોગ્યતા જાળવવા માટે દરેક માણસે હમેશાં સવારમાં દાંતણ કરી મોઢું સાફ કરવું અવશ્ય જરૂરનું છે. આ બાબતમાં ઘણા લોકો અજાન હોય છે. દાંતણ કરવાનો અર્થ રિવાજ મુજબ દાંતણ અગર દુધાશ મોઢામાં નાખ્યું ન નાખ્યું ને કાઢી નાખવું એમ સમજે છે; જેથી આ પ્રમાણે લાંબો વખત બેદરકાર રહેવાથી દાંત ઉપર ખેરી જમી જાય છે અને અનેક પ્રકારના દાંતના રોગ, જેવા કે પાયેરિયા, દાંત સડી જવા, શ્વાસ ગંધાવો વગેરે અનેક દરદો થઇ આવે છે. દાંત સાફ કરવા માટે બાવળનું દાંતણ તથા દુધાશ આ બે વસ્તુઓ વપરાય છે. તેમાં પણ આજ-કાલની ફેશનના બોગ થઇ પડેલા માણસો દુધાશને વધારે પસંદ કરે છે. તેઓને ઘ્રશ કેમ વાપરવું, તેમાં શું ગુણ છે અને શું અવગુણ છે તેની ખબરજ હોતી નથી. તેઓ તો માત્ર-દેખાદેખીથી-ખીજ વાપરે છે, એટલે આપણે પણ એમ કરવું એવું સમજી વાપરે છે.

દુધાશના ગુણ અને અવગુણ

દુધાશ વાપરવાથી અલબત્ત દાંત સારા સાફ થાય છે તેમાં શંકા નહિ, પણ તે હમેશાં કાળજીપૂર્વક અને સફાઇથી વાપરવામાં

* બસુમતી કે એક લેખ કે આધાર પર.

આવે તોજ; નહિ તો ફાયદો થવાને બદલે હાલના દાંતના અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. કારણ કે જે દુધાશ્રવણ આવળના દાંતણની માફક રોજ રોજ નવું નથી વાપરી શકાતું, એટલે એક વખત અશ્રવણ દાંત સાફ કર્યા પછી ફરી પાછું એવું એજ વપરાય છે અને તે દરમિયાન તેમાં કેટલાંક જંતુઓ પેદા થાય છે, એવું જંતુવાળું અશ્રવણ દાંતને લગાડવાથી આસ્તે આસ્તે મોઢામાં તેનો ચેપ લાગે છે અને પાયેરિયા વગેરે દાંતના વ્યાધિઓ કરે છે. તપાસ કરતાં જણાયું છે કે, એક પણ દુધાશ્રવણ એવું નથી કે જે જંતુઓથી સુક્ત હોય. એ વિષે ડૉક્ટર ડોનોવન “લેન્સેટ” નામના વૈદ્યક માસિકમાં જણાવે છે કે “ધણી જૂદી જૂદી જંતુપરીક્ષા કરી જોવાથી મને ખાતરી થઈ છે કે, દરેક દરેક દુધાશ્રવણ-માર્ગ અશ્રવણ સુધા-જંતુથી સુક્ત નથી”. મતલબ કે, દરેકમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પણ જંતુઓ હોય છે; માટે દરેક અશ્રવણ વાપરતી વખતે તેની ખાસ સાવચેતી રાખવી જોઈએ. અશ્રવણ વાપર્યા પછી તેને જંતુનાશક દવાના પ્રવાહીમાં રાખી મૂકવું જોઈએ.

દુધાશ્રવણ વાપરતાં રાખવી જોઈતી સાવચેતી

ઉપર કહ્યા મુજબ દરેક વખતે અશ્રવણ વાપર્યા પછી જંતુનાશક દવાના પ્રવાહીમાં અશ્રવણ રાખી મૂકવું જોઈએ. આથી તેમાં જંતુ થવા પામતાં નથી; અને થયાં હોય તો તે દવાના સંયોગથી નાશ પામે છે. આને માટે ૧૨૦ ના પ્રમાણવાળું કાર્બોલિક એસિડનું પ્રવાહી સારું છે. આનાથી બધાં જંતુઓ નાશ પામે છે. આ પ્રવાહી પણ બનતાં સુધી નવું બનાવવું. આટલું આટલું કરવા છતાં પણ કેટલાક ડૉક્ટરોના મત પ્રમાણે અશ્રવણમાંથી એક વાર થયેલા જંતુઓ સંપૂર્ણ નાશ પામતા નથી. તેને માટે એક વૈજ્ઞાનિક ડૉક્ટર કહે છે કે:—

“જો કે અશ્રવણ જંતુનાશક બનાવવા માટે આપણી પાસે ધણી ઉપાયો છે; છતાં મારા અનુભવ પ્રમાણે મને જણાયું છે કે, આખા ઔષધશાસ્ત્રમાંથી કોઈ પણ જંતુનાશક દવાથી આવા જંતુવાળા થયેલા અશ્રવણમાંથી જંતુ નાશ કરવા તદ્દન અશક્ય છે.”

આ પરથી એમ સમજી શકાય છે કે, દુધાશ્રવણમાં ફાયદા કરતાં ગેરફાયદા થવા વિશેષ સંભવ છે; માટે જેમ બને તેમ કાળજી-પૂર્વક અને સંપૂર્ણ જંતુનાશ કર્યા પછીજ તેને વાપરવું. બનતાં સુધી ઓછું વપરાય તેમ સારું; પરંતુ તે બનવું તો ચાલુ જમાનામાં કઠિન છે. તેને માટે એક વૈજ્ઞાનિક ડૉક્ટર કહે છે કે:—

“બાવળના દાંતણથી ભલે થોડા ફાયદા થાય, પણ દુધાશ્રવણની માફક ગેરફાયદો તો નથી થતો એ વાત તો નિર્વિવાદ છે. દાંતણ હમેશાં તાજું નવું મળે છે; એટલે એમાં જંતુભય બિલકુલ રહેતો

નથી. વળી તે ચાવીને કરવું પડે છે, તેથી દાંતને પણ કસરત મળે છે અને મજબૂત થાય છે. વળી તેમાં ગ્રાહીગુણ હોવાથી પેદામાં લોહી નીકળતું હોય, મોઢું વાસ મારતું હોય એ વગેરેમાં સારો ફાયદો કરે છે. વળી તેમાં કંઈક અંશે જંતુનાશક ગુણ પણ રહેલો છે. આ રીતે આપણું ખાવળનું દાંતણુ સર્વ રીતે સારું અને અનુકૂળ છે. તે બનતાં સુધી હમેશાં તાણુ લેવું અને તે પણ બરાબર ઘોષ-સાફ કરીને વાપરવું.

એ સિવાય કેટલાક લીમડાનું દાંતણુ પણ કરે છે. તે પણ બહુ સારું છે. તેમાં જંતુનાશક ગુણ મુખ્ય છે તેથી મોંઢામાંનાં જંતુઓ નાશ પામે છે. તેવીજ રીતે લીમડામાં લીંબોળી નામનાં ફળ થાય છે, તેમાંથી તેલ નીકળે છે; તેમાં પણ જંતુનાશક ગુણ રહેલો છે. તેથી ચામડીના જંતુયુક્ત વ્યાધિઓ જેવા કે ખસ, ખરજવું, દાદર વગેરેમાં વૈદ્યો બહુ વાપરે છે. આવી રીતે ખાવળ તથા લીમડાનાં દાંતણુમાં ગુણ રહેલો છે અને તે વાપરનાર માણસ પાયેરિયા અગર બીજા દાંતના વ્યાધિઓથી બહુ ઓછા પીડાતા જેવામાં આવે છે. અને તે પણ તેમના બીજા કેટલાક દૂષણોને આભારી હોય છે. જેવા કે બહુ પાન ચાવવાં, તમાકુ ખાવી, બહુ બીડી પીવી અગર દાંતણુ કરતા હોય તોપણ મોંઢામાં નાખ્યું ન નાખ્યું કે કાઢી નાખતા હોય તે શા કામનું? દાંતણુ હમેશાં પંદરથી વીસ મિનિટ સુધી બરાબર ધસવું જોઈએ.

જંતુનાશક પાઉડર તથા પેસ્ટો

દાંતણુ અગર અશની સાથે કંઈક જંતુનાશક પાઉડર અગર પેસ્ટની પણ જરૂર છે. તે માટે ઘણી જાતની બનાવટો આવે છે. તેમાંથી કોઈ પણ પસંદ કરી વાપરવી. તે સિવાય નીચે પ્રમાણે બનાવેલ સાંદો સરળ અને ગુણયુક્ત દેશી પાઉડર બહુ સારો છે:-કોલસા અગર બદામનાં બાજેલાં છોટીઆંની રાખ આઠ ભાગ, મીઠું એક ભાગ, તજ તથા લવિંગ બે બે ભાગ, આ સર્વનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરવું.

આ પાઉડર દાંતને સફેદ અને ચકચકિત બનાવે છે. મોઢું ગંધાતું હોય, મોંઢામાં ચાંદાં પડ્યાં હોય વગેરે દર્દીમાં પણ સારો ફાયદો કરે છે. આ પાઉડર દાંતણુ અગર આંગળીથીજ ધસવો, અશથી નહિ; કારણ કે નહિ તો અશ કાળું અને ખરાબ થઈ જશે. (તા. ૨૯-૮-૨૮ ના “હિંદુસ્થાન”માં લેખક: નાથાલાલ જે. દવે)

૫૨-નાનાં બાઝકોના દાંત તંદુરસ્તી ઉપર તેની અસર

નિયમિત સાફ રાખવાની રાખવી જોઈતી કાળજી

ડૉ. યુ. એમ. એન્ડરસન “ન્યુ હેલ્થ”માં લખતાં જણાવે છે કે, બચ્ચાંઓને શરૂઆતમાં જ્યારે દાંત આવે છે ત્યારે તેમનું શરીર ગળાઇ જાય છે અને ખોરાક પચાવવામાં મુશ્કેલી ઉભી થાય છે; પરંતુ બાળકોના દાંતમાં જે સડો થાય છે, તેનું કારણ શરૂઆતમાંથીજ તેમના દાંત તરફ બનાવવામાં આવતી બેકાળજી છે.

રાત્રે દાંત સાફ રાખો.

બાળક રાત્રે સુઇ જાય તે પહેલાં તેના દાંત બરાબર સાફ કરવાની ખાસ જરૂર છે, કે જેથી દાંતની વચ્ચેના ભાગમાં રહેલાં ખોરાકનાં ઝીણાં રજકણોમાંથી ઉત્પન્ન થતો રસ દાંતનાં મૂળાંઓને નુકસાન કરે નહિ. કેટલોક ખોરાક કે જેમાં સ્ટાર્ચ અને ખાંડ હોય છે, તેનાં રજકણોમાંથી તો આવો રસ જલદીથી ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી બાળકોને તેવી જાતનો ખોરાક રાત્રે આપવો જોઈએ નહિ. ખીસ્કીટસ, કેકસ અને મિઠાઇઓ બહુજ નુકસાનકારક છે. રાત્રે તો બાળકો માટે સૌથી સારામાં સારો ખોરાક સુપ અથવા સેરવો છે. આવા ખોરાકમાંથી કોઈ પણ જાતના રજકણો રહેશે નહિ, કે જેથી રાત્રે તેમાંથી રસ ઉત્પન્ન નહિ થતા દાંતને નુકસાન થવા સંભવ રહેશે નહિ. મિઠાઇઓ ખાસ કરીને જ્યારે બનાવટી ખાંડમાંથી બનાવવામાં આવી હોય ત્યારે તો તે દાંત માટે બહુજ નુકસાનકારક છે, સિવાય કે દાંતને બહુજ સંભાળથી નિયમિત સાફ રાખવામાં આવે. તેની સાથે નીચો ખોરાક પણ દાંત માટે સારો નથી; કારણ કે તેને પણ ચાવવો પડે છે.

તંદુરસ્તી પર થતી અસર

બાળકોના દાંત જો મજબૂત હશે તો તેમની તંદુરસ્તી બધીજ સારી રહેશે અને સારી રીતે ઉછેરી શકાશે. દુધિયા દાંતમાં પણ જો સડો હોય તો તે તંદુરસ્તીને નુકસાનકારક છે; કારણ કે તેમાંથી ઝેરી રસ ઉત્પન્ન થઈ પેટમાં ઉતરે છે, જેથી ખોરાક બરાબર ચાવવામાં તેમજ પચાવવામાં બહુજ મુશ્કેલી ઉભી થાય છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

૫૩-દાંત વિષે એક અદ્ભુત વાત

અમેરિકાના એક ડૉક્ટરે અનુભવ કર્યો છે કે, જો માણસના દાંત ખૂબ સ્વચ્છ રહે તો તેને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ થતો નથી. એજ પ્રમાણે જો એક રોગીના દાંત કોઈ પણ પ્રકારે ખૂબ ચોખ્ખા કરવામાં આવે તો તેના બધા રોગ મળી દાંત સ્વચ્છ કરવાથીજ નાશુદ્ધ થઈ જશે, અને તે રોગી સાજો થઈ જશે. આ વિચારો માત્ર પુસ્તકમાંનાજ નથી, પરંતુ ડૉક્ટર સાહેબે તેજ પ્રમાણે ક્રાન્સના ધાયલ સૈનિકોની ચિકિત્સા પણ કરી છે. તેઓ દરદીઓના દાંત ખૂબ સાફ કરે છે અને ભાગ્યે તૂટ્યા દાંતમાં પણ સુધારો કરી દે છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, બીજા ડૉક્ટરોના હાથ નીચેના દર્દીઓ કરતાં આ ડૉક્ટર સાહેબના દર્દીઓ ૯-૧૦ દિવસ પહેલાં સાજા બની જાય છે. અસ્તુ. પરંતુ ડૉક્ટર સાહેબે પોતાની અનુભવેલી વિજ્ઞાને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરીને લોકોને દર્શાવી આપ્યું છે કે, એ કેવળ કપોલકલ્પના નથી, પરંતુ યથાર્થ અને સત્ય વાત છે. ડૉક્ટર સાહેબની એ વિષે યૂરોપમાં ઘણીજ પ્રશંસા થઈ છે અને લોકો હવે તેમની ચિકિત્સા પસંદ કરે છે.

સહભાગ્યની વાત છે કે, ઉપરોક્ત ડૉક્ટર સાહેબનો જન્મ ભારતવર્ષમાં નથી થયો; નહિ તો તેમને આ બધો અનુભવ થતા પહેલાંજ ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક ઝઘડાખોરોએ ક્યારનાયે નાસી-પાસ કરી નાખ્યા હોત. કેમકે ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક ઝઘડાઓ સાહિત્ય, સમાજ અને દેશોન્નતિને માટે સખ્ત બંધનરૂપ નીવડે છે. આપણા દેશની તો એવી દુર્દશા છે કે, જેઓ પોતાને સાંપ્રદાયિક ભેદભાવથી અલગ બતાવતા હતા અને કહેતા હતા કે તેઓ સ્વતંત્ર છે, તેઓ પણ આ ઝઘડાઓમાં ખૂબ ફસાઈ ગયા છે. ફર માત્ર એટલોજ છે કે, જૂના માણસો સો વર્ષની વાતોના પક્ષપાતી હોય છે તો આ લોકો વધારે નહિ તો ૪૦-૫૦ વર્ષ ઉપરના સિદ્ધાંતોના કટ્ટર દિમાયતીઓ હોય છે. તેઓ કટ્ટર છે ખરા, પણ સ્વતંત્ર વિચારના તો નહિજ.

ઉપરોક્ત શોધખોળ ઉપર શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ તથા સૌ કોઈએ ધ્યાન આપવું જોઈએ. ઘણા ખરા તો દાંતણુ કરવું એજ બીનજરૂરી માનતા હોય છે; અને જો વળી કરે છે તો સહેજ-સાજ કરીને ફેંકી દે છે. ખરી રીતે તો લીમડો અથવા બાવળનું દાંતણુ ચાવીને દાંતને ખૂબ ઘસી સાફ કરવા જોઈએ.

ઉપરોક્ત ડૉક્ટર સાહેબ કહે છે કે, અંગ્રેજ સૈનિકોના દાંત સૌથી વધુ ખરાબ અને આરબોના સૌથી સરસ હોય છે.

(‘જ્ઞાનશક્તિ’ના એક અંકમાંથી અનુવાદ)

૫૪-અરીઠાં અને તેના ઉપયોગ

આપણા ભારતવર્ષમાં અરીઠાંનાં એ પ્રકારનાં ઝાડ જોવામાં આવે છે. એકને સેપિન્ડસ મ્યુકોરોસ્ટી અને બીજાને સેપિન્ડસ લૌરી ફેલિયસ કહે છે. પહેલા પ્રકારનાં ઝાડ બંગાળાથી તે ચિનાબની ધારી સુધી થતાં દેખાય છે. ઘણે ભાગે તેમને ઉછેરવામાં આવે છે, પરંતુ ક્યાંક ક્યાંક તે આપોઆપ પણ ઉગે છે. બીજા પ્રકારનાં ઝાડ બંગાળ, મધ્યપ્રદેશ, રાજપૂતાના, મુંબઈ, દક્ષિણ અને લંકામાં જોવામાં આવે છે. પહેલા પ્રકારનાં ફળ જાન્યુઆરીમાં અને બીજા પ્રકારનાં ફળ માર્ચમાં ઉતારવા લાયક થાય છે.

અરીઠાંને આપણે કુદરતી સાણુ કહી શકીએ. સાચું કહીએ તો તે સાણુ કરતાં કેટલેય દરજ્જે સારાં છે. રંગરેન્જે જાણે છે કે, અરીઠાંથી ઘોંચેલા કપડાને રંગ સારો ચઢે છે. કાશ્મીરમાં શાલો બનાવનારા યુરોપીયનો સાણુનો જુલેચુંકે પણ ઉપયોગ કરતા નથી. સારા સારા ઘોંબીઓ પણ ઉંચાં રેશમી કપડાં ઘોવામાં અરીઠાંનેજ ઉપયોગ કરે છે. સોનીઓ ખુલ્લી દવામાં રહેવાથી ઠાળાં પડી ગયેલાં ચાંદીનાં વાસણો અથવા જવાહીરોને અરીઠાંથીજ સાફ કરે છે.

દવાઓમાં અરીઠાંનો ઉપયોગ:—વેઘ તથા હકીમો પણ અરીઠાંનો દવાઓમાં ઉપયોગ કરે છે. ફોક્ષા-ગુમડાં માટેના મલમોમાં તે વપરાય છે. ખાવાથી તે મસ્તકનાં દર્દને મટાડી દે છે અને કફને ઢીલો પાડીને કાઢી નાખે છે. હરિતરોગ(કલોરોસીઝ)માં તથા અપસ્મારમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

મધમાખો અને માછલીનાં ઘેરી:—રોટારીએ ઇ.સ. ૧૮૯૦ માં ઉદ્દેપુરમાં એ શોધ કરી છે કે, અરીઠાંનાં ફૂલનું મધ મધમાખો ઉપર બહુ ઝેરી અસર કરે છે. એજ પ્રમાણે અરીઠાંની જૂકી પાણીમાં નાખવામાં આવે તો તેમાં રહેનારી માછલીઓ મરી જાય છે.

અરીઠાંનો અદ્ભુત ઉપયોગ:—ઇલાયચી તોડ્યા પછી તાપમાં સૂકવવામાં આવે છે, અને એજ લીલી ઇલાયચી કહેવાય છે; પરંતુ ચોમાસામાં જ્યારે તડકો નથી હોતો ત્યારે ઇલાયચીને અગ્નિ ઉપર સૂકવે છે. અને આથી કરીને તેનો રંગ ઝાંખો પડી જાય છે. એ રંગને સારો કરવા માટે ઇલાયચીને અરીઠાંથી ધુવે છે અથવા તો ગંધક સળગાવીને તેની ધૂણીનો ઉપયોગ કરે છે. સાંભળ્યું છે કે અરીઠાંના ઉપયોગથી તેનો રંગ તો સુધરે છેજ, પરંતુ સ્વાદ પણ સારો થાય છે.

વાળ સાફ કરવામાં અરીઠાંનો ઉપયોગ:—માથાની સફાઈ માટે અરીઠાંથી વધારે સારો બીજો કોઈય પદાર્થ નથી. ઘણેભાગે સ્ત્રીઓ માથું ઘોવામાં અરીઠાંનેજ ઉપયોગ કરે છે. આ રીતે જોતાં સાણુ કરતાં અરીઠાંનો ઉપયોગ કરવો એ ઘણાજ ફાયદાકારક છે.

(પંડિત રામાનંદ ત્રિપાઠી એમ. એ. ના લેખ ઉપરથી અનુવાદ)

૫૫-હિંગ અને લવંગમાં થતી ભેળસેળ

સાધારણ રીતે હવે, હિંગને આરબ દોકાના કાનના મેલની જે ઉપમા અજ્ઞાન લોકો આપીને ખાતા નહોતા તે નષ્ટ થઈ ગઈ છે. હિંગના અનેક ગુણો વૈદકમાં લખેલા છે. હિંગની વાસને લીધે કેટલાક તેને ખાતા નથી. પછી બલે તેઓ કાંદા-લસણની વાસથી ન કંટાળતા હોય. હિંગનો એટલો બધો કંટાળો તેમને હોય છે કે, સાધારણ રીતે જે કદાચ ખાવાપીવાની વાત નીકળે તો પહેલાં પૂછશે કે “તમે હિંગ ખાઓ છો કે ?” “હા”નો જવાબ મળતાંજ તેઓ કંટાળાની લાગણી પ્રગટ કર્યા વિના રહી શકતા નથી. કદાચ તે ખાનારા માણસોની ઘૂણા તેને થાય છે.

શુદ્ધ હિંગ ધરાવતી આવે છે. ગાંઠાના ગાંઠા કંતાનથી મઢી લીધેલા આવી, તેનાં જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપ અત્રે કરવામાં આવે છે. ચોરસ ચોસલાં સુંદર ડબ્બાઓમાં ભરી વેચાવા આવતા હોવાથી ગ્રાહક ભાગ્યેજ સાદા પેટ્રીંગમાં ભરાયલી શુદ્ધ હિંગ પસંદ કરે! આવા ફેન્સી ડબ્બાઓ કે જે એ ઉપયોગને સારૂ ખાસ વિલાયતથી મંગાવવામાં આવે છે—તેમાં ભાગ્યેજ શુદ્ધ હિંગ હોય છે. જેમ પેટ્રીંગ ઉંચું અને ફેન્સી તેમ માલ હલકો-કાજૂડીઓ. પણ અહીંનાજ વેપારીઓ પાસેથી ખરીદી વેચે છે !

હવે આપણે ખનાવટી હિંગની ખનાવટ તરફ નજર નાખીશું. ખનાવટી હિંગમાં મૂળ ચાર ચીજ આવે છે. સુંદર, લાકડાનાં છોડાં, લોટ (કદાચ કંઈક રંગ અને પાણી) અને મરચાંની બૂકી. લાકડાનાં છોડાં આવે છે તે તો સાધારણ રીતે આપણા લોકો સમજી શકે છે; પણ મોટો ભાગ તેને ઝાડમાંથી ઉખાડતાં આવી ગયેલો જાણી પરવા કરતાં નથી. કેટલાકો એમ પણ સમજે છે કે, સુંદરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સાધારણ રીતે સારી હિંગને પલાળી (હલકીમાં તો તેનાં ખારદાનના પાણીથીજ ચલાવવામાં આવે છે) મૂકે છે. આટો અને સુંદરનું ત્યારબાદ મિશ્રણ કરવામાં આવતું જાય છે અને મરચાંની બૂકી નાખી આ હિંગના પાણીથી તેનો પાલો કરવામાં આવે છે—લોટ બાંધીએ તેમ બાંધવામાં આવે છે. તેમ કરતાં તેમાં લાકડાંના નાના નાના કટકા ભેળવવામાં આવતા જાય છે. બાદ કટકા કરી, નામ પાડી અને સૂકવવામાં આવી, પેટ્રીંગ કરવામાં આવે છે; રંગ લાવવાની જરૂર હોય તો રંગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. રસમાં લાકડાના કટકા નાખવામાં આવતા નથી, તેમ મરચાંની બૂકીની પણ જરૂર રહેતી નથી. ખીજી સફેદ હિંગ હોય છે, તેમાં પણ લાકડાંના કટકા હોતા નથી, આટાનો વિશેષ ઉપ-

યોગ તેમાં કરવામાં આવેલો હોય છે. બનાવટી હિંગના કાર-ખાનામાં ગુંદર તેમજ ધઉં આટા સાર દળવા ખાસ ધટીઓ બાંધલરથી ચાલતી રાખવામાં આવે છે. તેમજ લાકડાના કટકા પણ જોઈએ તે માપના નાના મોટા થાય તેને સાર મશીનનો ઉપયોગ કરેલો હોય છે ! ધટીઓ તેને ભેળે છે અને આપણા લોક-જેઓ લોટમાં પાણી પડતાં એટો માની અન્ય જાતિના લોકોને અડકવા દેતા નથી. તે ધટીને હાથે બંધાયેલી અને ચુસ્ત લેણ્યુવ લાટિયા આદિ-તરફથી વેચાતી, આ ‘કણક’—હિંગ ખાસ મરજદી ઉપયોગમાં લેવા-હોકારજી આદિના નૈવેદ્યમાં સુદ્ધ વાપરવા ખંચાતા નથી ! આ હિંગની સાધારણ બનાવટની રીત (ફારમ્યુલા) છે; જરૂર પડ્યે વધુ ઓછા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આથી જણાશે કે, હિંગનો જે હેતુ સિદ્ધ કરવા આપણે ખાધએ છીએ તે સિદ્ધ થતો નથી. બારદાન તથા મેલાં પાણી સુદ્ધ થી બનેલી હિંગ આપણે ખાધ જઈએ છીએ ! હિંદનો ધંધો ‘આંધળો’ છે. એટલે તેમાં કયી સારી અને કયી દલકી તે પારખવું ધણુંજ અઘરું છે. ઉપરાંત તેમાં પેદાશ ધણીજ સારી છે, કારણ કે એ કાંઈ ‘નંબરી માલ’ નથી. વેપારીઓ તેને નામે ગમે તે ચીજ આપણને ખવડાવી શકે છે અને આપણા સધળા આધાર અને આચાર તેઓપરજી અવલંબિત છે. એ આનાની હિંગ પર ત્રણ ચાર આનાનો ફેન્સી રળ્ખો પેકીંગમાં વાપરવામાં આવેલો હોય છે.

આપણા વેપારીઓ જે જાતના વેપારમાં કુશળ છે તેનો આ એક નમુનો છે. આવા હિંગ, લવંગ વગેરેમાં ભેગસેગ અને નુકસાનકારક તત્ત્વો ઉમેરનારા વેપારી થયા છે. હિંદની અંદર આવા આવા હુન્નરો કેવા મોટા પાયા પર ચાલે છે તે આપણે જોઈ શકતા નથી. કારણ એ કારખાનાં ધણીજ ગુપ્ત રીતે, પણ ધણીજ મોટા પાયાપર ચલાવવામાં આવે છે. અમારો આવા બેદની ખુલાસો કરવાનો આશય એજ છે કે, જે કેટલાક લોક કહે છે કે “કળિયુગમાં ગોળમાં ગળપણ નહિ, સગામાં સગપણ નહિ, ખાંડમાં મીઠાશ નહિ, મિત્રતા નહિ” વગેરે—તેમને ખબર પડે કે, એ કૃપા કરનાર મહાપુરુષો કાણ છે. બીજું, વિલાયતી દવાઓ કેટલીક વખત દેશી દવાઓ પર સરસાધ ભોગવી જાય છે. દેશી દવાઓ વખત પર ફાયદો નથી કરતી તેનું કારણ શું ? તે આ વસાણાઓની સેળભેળથી જણાશે. બિચારા કલિયુગનાં પાપોથી અજ્ઞાન વેલો અને લકીઓ આ પાપીઓના પાપથી અને કળાઓથી ક્યાંથી વાકેફ હોય ? તે તો આપેલા વચન પ્રમાણે દવાઓ મેળવે અને લવંગાદિ ચુટિકા, હિંગ્વાષ્ટક, કેશરાદિ વટી બનાવે; પણ રોગીને ફાયદો ન

થાય એટલે રોગી કહેશે ‘અરે, દેશી દવામાં ફાયદોજ નહિ.’ અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, દેશની ઉન્નતિ અને દેશી વેદાની પણ ઉન્નતિ માટે, જાણકાર ગૃહસ્થો આવી હજારો જાતની ભેળસેળ ખુશી પાડશે તો એક મહદુપકાર કર્યા જેવું થશે. ખાપરિયા, બરાસ, કસ્તૂરી, શિલાજિત, અંબર, લોખાન, એલચી, રૂમી મસ્તકી, જ્યક્ષ્ણ અને એવીજ બીજી અનેક દવાઓમાં અનેક પ્રકારની ભેળસેળ થાય છે. જ્યક્ષ્ણાદિ બનાવટી આવે છે. કેટલીક દેશી દવાઓને બદલે બૈદો સુદાં વિલાયતી વસ્તુ લઈ તેને દેશીને નામે વેચે છે ! અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, એ બધાનું પોકળ ખુલ્લું થાય, જેથી નવીન થનાર બૈદો અથવા ધરગથ્ય દવા કરનારાઓ ચેતીને રહે અને લોકોને એ પણ જણાય કે, આવા દગાથી જે લોકો પૈસા લઈ શકે છે તો હુન્નરથી અને સચ્ચાઈથી પાશ્ચાત્યોની માફક વેપાર કરે તો શા માટે ન કમાય ?

વળી આ પરથી લેખકના મનમાં એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, શું આવા પાપથી કમાયલા લાભો રૂપિયામાંથી સો બસો રૂપિયા દાન આપવાથી તે બધાનું પાપ ધોવાઈ જાય છે ? અમે નથી ધારતા કે તેમ થતું હોય, પણ એ વેપારીઓ પોતાનો પરલોક સુધારવા સાથે એ બાબત પોતાના પડિતો, ગુરુઓ કે આચાર્યોને પૂછે તો સાઈ. આ એક વખતસરની સૂચના છે.

લવંગ

હિંગની બનાવટ આપણે આગળ જોઈ ગયા. હવે લવંગની જોઈએ. ‘જંગબારી’ અને ‘ફૂંઓ’ એ બે જાત લવંગમાં આવે છે. ઉંચામાં હલકા માલની ભેળસેળ થાય તે તો ઠીક, પણ બીજી ભેળસેળ ખેડમાં શેતી કરવામાં આવે છે તેની આપણે તપાસ કરીએ.

લવંગની દાંડી કે જેને ‘દાંડી’ કહેવામાં આવે છે તેની જે ભેળસેળ થાય છે તે સિવાય બીજી જે ભેળસેળ થાય છે તે અર્ક કાઢી લીધેલા લવંગની કે જે વિલાયતથી અર્ક કઢાઈ રહ્યા બાદ આવે છે અને તેથીજ જેને ‘વિલાયતી’ લવંગ કહેવામાં આવે છે.

આ વિલાયતી લવંગની સેંકડો ગુણો આયાત થાય છે. તેની ભેળસેળ કરવા પહેલાં તેને રંગવામાં આવે છે અને તે રંગ ઝેરી હોય કે ગમે તેવું હોય તેની વેપારીને જરાપણ પરવા હોતી નથી. સાધારણ રીતે તેને લાલ, કાળો યા તપખીરિયો રંગ ચઢાવવામાં આવે છે. તપખીરિયો રંગ વધુ નુકસાનકારક હોય છે.

કાળા, લાલ અને ઝાઉત રંગની ભૂકીને પાણીમાં ઉકાળી, તેમાં વધુ જોઈતું પાણી મેળવી, લવંગ (વિલાયતીમાં) ઉપર છાંટવામાં આવે છે. બરાબર રીતે બધે સરખો રંગ લાગે તેવી રીતે ઘાટણે તેને ચોળે છે. બાદ જરા છાંયડામાં સૂકવી, ગુણોમાં ભરી દેવામાં

આવે છે, કે જોથી તેનું વજન પણ ઘટે નહિ.

ખાદ તેને જરૂર હોય તો તેલ દેવામાં આવે છે. ધણું ખર્ચ કાળા રંગ પર, અથવા જે લવંગને રંગવાં ન હોય તેની ઉપર તો ખાસ તેલનો લાય દેવામાં આવે છે, કે જોથી તે ચકચકતાં દેખાય.

આવાં લવંગ, છૂટક જે લવંગ આપણે પાછ પૈસાનાં લાવીએ છીએ તેમાં જરૂર આવે છે. ધણી વખતે ‘લવંગ તીખાં નથી’ એવી ધણીકો ફરિયાદ કરે છે, પણ તેનું મૂળ કારણ તો તેમાંથી અર્ક ખિલકુલ કાઢી લીધેલો હોય છે તેજ છે. ગરમી લાવવા યા ખીજાં કોઈ કારણથી લવંગનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છા રાખી હોય તો તે આ મુજબ સફળ થાય છે ! અંદરના કેટલાક વેપારીઓનો તેને સારૂ ઉપકાર માનવો જોઈએ !

(આશ્વિન, કાર્તિક-દયાબદ ૧૦૭ ના “ટીકાકાર”માં લેખક શ્રી. ‘સત્ય’)

૫૬-ટર્પેન્ટાઇન તેલના ફાયદાં

સામાન્ય રીતે તો ટર્પેન્ટાઇન તેલ રંગવાના, પોલિશ-ચળકાટ કરવાના વગેરે અનેક કામમાં આવે છે; પરંતુ રોજના ધરગટ્ટ કામમાં પણ તેની ઉપયોગિતા ઓછી નથી. વાસ્તવમાં એ એક ધણીજ ઉપકારક વસ્તુ છે. દવામાં, મચ્છરોથી બચવા માટે, હવા શુદ્ધ કરવા માટે તથા કપડાં વગેરેની સફાઈમાં તેનો બહુ સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે. તેની ઉપયોગિતા વિચારીને તેના ફાયદા તથા તેના ઉપયોગની વિધિ અત્રે રજૂ કરીએ છીએ.

દવાતરીકેના ઉપયોગ

૧-પેટમાં દર્દ થતું હોય તો એક ચમચો વરિયાળીના અર્કમાં બાળકો માટે એકથી દોઢ ટીપુ અને યુવાનને માટે બેથી ચાર ટીપાં પાવાથી પેટનું દર્દ તરતજ મટી જાય છે.

૨-દાઝયા ઉપર ટર્પેન્ટાઇનમાં લીંજવેલું રૂ મૂકવાથી આરામ થાય છે.

૩-કપાયલા ભાગ ઉપર ટર્પેન્ટાઇનની પટ્ટી બાંધવાથી તરતજ આરામ થાય છે.

૪-કોઈ અંગ કપાયું હોય અને લોહી નીકળ્યા કરતું હોય તો ટર્પેન્ટાઇન લગાવવાથી લોહી નીકળતું બંધ થાય છે.

૫-ફટકો લાગ્યા ઉપર અથવા દુખતા ભાગ ઉપર ટર્પેન્ટાઇનનું માલીસ કરવાથી બહુ ફાયદો થાય છે.

૬-બરો, વિંછી વગેરે ઝેરી જંતુઓ ડાંખે ત્યારે ટર્પેન્ટાઇન લગાવવાથી જલદી આરામ થાય છે.

૭-ચોમાસામાં થતા ખીલ ઉપર ટર્પેન્ટાઇનની પટ્ટી બાંધવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

૮-દાદર ઉપર દિવસમાં બે ત્રણ વાર ટર્પેન્ટાઇન લગાવવાથી થોડા દિવસોમાં આરામ થઇ જાય છે.

૯-ચૂંટ (ખુજલી) વલૂર ઉપર ટર્પેન્ટાઇન ચોળવાથી ફાયદો થાય છે.

૧૦-પેટ ફૂલે ત્યારે હાથથી ધીમે ધીમે પેટ ઉપર ટર્પેન્ટાઇન ચોળવું. આથી બહુ ફાયદો થશે.

મચ્છરોથી બચવા માટે:-સૂતી વખતે ટર્પેન્ટાઇનનાં કેટલાંક ડીપાં પથારીમાં છાંટવાથી મચ્છર દૂર ભાગે છે. આ રીત પસંદ ન હોય તો નવટાંક તેલમાં એક તોલા ટર્પેન્ટાઇન ભેળવીને શરીર ઉપર માલીસ કરવાથી મચ્છર દૂર ભાગે છે.

વાયુશુદ્ધિ માટે:-કુંભેરા, પ્લેગ, મોસમી તાવ, ઇન્ફ્લુએન્ઝા વગેરે બિમારીઓમાં એક રતલ હવનસામગ્રી સાથે એક અઘોળ ટર્પેન્ટાઇન અને છ માસા કપૂર ભેળવી હવન કરવાથી બિમારીના જંતુઓનો નાશ થાય છે.

શૃંગારતરીકે:-(૧) મોં ઉપરના કરોળિયા તથા યુવાવસ્થાના ખીલ ઉપર સ્નાન પહેલાં બે ચાર મિનિટ સુધી ટર્પેન્ટાઇન લગાવીને મોં ઘોળા રહેવાથી ડીક ફાયદો થાય છે. (૨) વરસાદ અને ગરમીને લીધે શરીર ઉપર નાની મોટી ફેલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર ચાર પાંચ મિનિટ ટર્પેન્ટાઇન લગાવીને તે ભાગ ઘોઈ નાખવાથી જલદી ફાયદો થાય છે. (૩) નખ વગેરેને ચમકદાર બનાવવા માટે ટર્પેન્ટાઇન બે મિનિટ સુધી લગાવી રાખ્યા પછી ઘોઈ નાખવાથી બહુ ફાયદો થાય છે. આ ક્રિયા અઠવાડિયામાં એક વાર કરવી જોઈએ.

કપડાંની સફાઈ માટે:-(૧) મલમલ, સૂતરાઉ, રેશમી કે ગરમ કપડાં ઉપર ડાઘા પડી ગયા હોય તો તેના ઉપર ટર્પેન્ટાઇન લગાવવાથી ડાઘા સાફ થઈ જાય છે. યાદ રાખવું કે, ટર્પેન્ટાઇનથી તે કપડાંના રંગ ઉપર જરા પણ ખરાબ અસર થતી નથી. (૨) એક ગેલન સાબુના પાણીમાં બે ઔંસ (બે અઘોળ) ટર્પેન્ટાઇન ભેળવવું. એ પાણીમાં મેલું કપડું એક કલાક રાખવું. પછી તે કપડાને ઘોઈ નાખવાથી મેલું કપડું તદ્દન સાફ થઈ જશે.

બીજા કેટલાક પ્રયોગો:-(૧) રેશમી કપડાં ઘોળી વખતે પાણીમાં થોડું લિંબું નીચોવવું જોઈએ. આથી રંગ પાકોજ રહેશે અને કપડાં પણ મુલાયમ રહેશે. (૨) પહાડી બકરીના ચામડાને સાફ કરવું હોય તથા તેના રંગ કાયમ રાખવો હોય તો તેને એવા પાણીમાં ઘોળું જોઈએ, કે જેમાં આખી રાત લિંબુનાં છાંડાં નાખેલાં

હોય. (૩) આંગળીઓ ઉપર શાહીના ડાઘ લાગ્યા હોય તો લિંબુના રસથી ઘોવાઈ જાય છે. (૪) આંગળીઓના નખ ખરાબ થઈ ગયા હોય અને તે ઉખડી જવાનો ડર હોય તો જેતુનના તેમથી બીજ-વવાથી ફાયદો થાય છે. (૫) અસલ અથવા નક્લી રેશમી કપડ અથવા મોજાં ઘોવાં હોય તો છેલ્લી વારે ઘોવાના પાણીમાં બે ચાર ટીપાં મેથિલેટેડ સ્પિરિટનાં નાખવાથી, અઝી કર્યા પછી કપડાં નવાની પેઠે ચમકવા લાગશે. (૬) ઘોવાના પાણીમાં લિંબુનો એકાદ ટુકડો નીચોવવાથી કાંદા વગેરેની ગંધવાળાં કપડાં તદ્દન સાફ થઈ જાય છે. (૭) એક ગ્લાસ ગરમ પાણીમાં થોડોક સોડા ખાયકાર્બ લેવાથી જલદી ઉંઘ આવે છે. (૮) ભાત, દાળ કે શાક વગેરે રાંધેલાં વાસણે સાફ કરવાનાં હોય તો તેમને પ્રથમ ઠંડા પાણીમાં ડૂબાડવાં જોઈએ અને જો તેલ, ઘી વગેરેવાળાં ચીકણાં વાસણ ઘોવાં હોય તો સોડા નાખેલા ગરમ પાણીમાં ડૂબાડવાં જોઈએ. આવાં વાસણ રાંધેલી પલુ સાફ થાય છે. (૯) ઘણી વાર રસોઈ કરતાં અસાવધાનીથી લાયપગે દઝાઈ જવાય છે અને બહુ પીડા થાય છે; એવી સ્થિતિમાં દાઝેલા ભાગ ઉપર જેતુનનું તેલ લગાડવાથી આરામ થાય છે. તલનું તેલ પણ સારો ફાયદો કરે છે. (૧૦) એલ્યુમીનિયમ અથવા ડીનનાં વાસણ ઉપર ડાઘ પડ્યા હોય તો મીઠું ઘસવાથી જતા રહે છે. (૧૧) રસોઈ બનાવતાં ભાત કે દાળમાં બહુ ઉભરો આવતો હોય તો તેમાં થોડું ઘી કે તેલ નાખવાથી ઉભરો બંધ થઈ જાય છે. (૧૨) ટેબલ ઉપર પડેલા શાહીના ડાઘ મીઠાના પાણીવાળું કપડું ઘસવાથી સાફ થાય છે. (‘ચાદ’માં લેખિકા:-સ્વ. મિસિસ જે. બી. ખોસલા)

૫૭-શક્તિનો કુદરતી સ્વજાનો

મનુષ્યના જીવનનો આધાર ત્રણ વસ્તુઓ ઉપર છે:-પવન, પાણી અને અન્ન. એજ ત્રણ વસ્તુઓમાં તેના પ્રાણ રહેલા છે. આ વસ્તુઓમાંથી જીવનશક્તિ મેળવીને મનુષ્ય બળવાન અને નિરોગી થઈ શકે છે; પરંતુ દિલગીરીની વાત એ છે કે, આ શક્તિને પ્રાપ્ત કરવાની યથાર્થ વિધિનું જ્ઞાન બહુ ઓછા માણસોને હોય છે. આજકાલના વૈદ્ય અને ડોક્ટરો પણ રોગીઓને હરતાં ફરતાં ઔષધાલયો ખનાવવાનોજ પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ કુદરતના અનંત ભંડારમાંથી બળ અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ તેમને નથી ખતાવતા. લાહોર મેડિકલ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ ડોક્ટર સદરશેઝ કહે છે કે, બળવાન થવાને માટે દવાઓનું સેવન કરવું એ એક ભારે ભૂલ છે. કેમકે શક્તિ તો બોજનાલયમાંથી મળે છે, નહિ કે દવાવાળાની દુકાનેથી.

જ્યારે મનુષ્ય કુદરતના ખોળામાં ખેલતો હતો, જ્યારે તેનું જીવન આટલું બધું જટિલ અને અસ્વાભાવિક ન હતું, ત્યારે તે નૈસર્ગિક રહસ્યોને આજના કરતાં વિશેષ સમજતો હતો. તે દવાઓ ઉપર આધાર નહિ રાખતાં કુદરતમાંથીજ શક્તિસંચય કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. પ્રાણાયામ, જળચિકિત્સા, દુગ્ધચિકિત્સા, ઉપવાસચિકિત્સા અને સૂર્યચિકિત્સા વગેરે બાબતો તેજ યુગની શોધ-ખોળ છે. પવન, પાણી અને અન્ન, એ પરમેશ્વરની અનંત શક્તિના ભંડાર છે. તેમાં કેઈ પણ પ્રકારનો બગાડ થતાં જગતમાં ભારે ઉપદ્રવ જાગે છે; તેથીજ એ ત્રણની પવિત્રતા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. પ્રાચીન ગુરુઓ પોતાના શિષ્યોને કુદરતના અનંત ભંડારમાંથી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની વિધિઓનું જ્ઞાન આપ્યા કરતા હતા. તે વખતે દવા-દાર ઉપર આટલું જોર દેવાનું નહિ; તેથી બોકોનું સ્વાસ્થ્ય પણ વર્તમાન સમય કરતાં કેટલુંય વધારે સારું હતું.

પ્રથમ આપણે પવનને લઈએ. પાણી અને અન્ન વિના તો માણસ થોડી વાર પણ જીવી શકે છે, પરંતુ પવન વિના તો તે ક્ષણવાર પણ જીવી શકતો નથી. ભૌતિક વિજ્ઞાન કહે છે કે, પવન એ જ જાતના વાયુઓ-ઑક્સિજન અને નાઇટ્રોજન-નું રાસાયણિક મિશ્રણ છે. ઑક્સિજન આપણા શરીરમાં દાખલ થઈને મળની શુદ્ધિ કરે છે. એજ જીવનનો આધાર છે; પરંતુ એટલેથીજ કંઈ પતવું નથી. પવનમાં ઉપરાંત બે વાયુઓ ઉપરાંત પણ કોઈએક ચીજ એવી પણ છે કે જેને ભૌતિક વિજ્ઞાન જોઈ શકતું નથી-જેનો રાસાયણિક પૃથક્કરણદ્વારા પત્તોજ લાગતો નથી. એજ અગમ્ય અને અજોચર ચીજ ઉપર પ્રાણીઓના જીવનનો આધાર છે. અમારું

આ કથન નિરાધાર નથી. પવનમાં ઓક્સિજન અને નાઇટ્રોજન જે પ્રમાણમાં બળેલા છે તેટલાજ પ્રમાણમાં તેમને મેળવીને કૃત્રિમ રીતે પવન તૈયાર કરવામાં આવે અને તેમાં દેડકું, ઉદર કે બીજા કોઇ પણ પ્રાણીને રાખવામાં આવે તો તે તરતજ મરી જાય છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, નૈસર્ગિક વાયુમાં કોઇ એક એવી અગોચર વસ્તુ છે, કે જેના ઉપર જીવનનો આધાર છે. જે તેમ ન હોત તો કૃત્રિમ વાયુમાં પણ નૈસર્ગિક વાયુની પેઠેજ પ્રાણીઓ જીવી શકત.

આ સમસ્ત વાયુમંડળ એ જીવનશક્તિથી ભરપૂર છે. તેમાંથી પોતાને માટે આ શક્તિને ગ્રહણ કરવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે એ કે, બની શકે તેટલા વધારેમાં વધારે પ્રમાણમાં ખુદ્લા શુદ્ધ વાયુને આપણા શરીરમાં દાખલ કરવો. તેને માટે પ્રાણાયામની આવશ્યકતા છે. પ્રાણાયામને નામે અમે કોઈલાંબી ચોડી ગુચવણ-ભરી ક્રિયા દર્શાવવા નથી ઇચ્છતા. તેની એક સરળ વિધિ નીચે પ્રમાણે છે:—

કોઇ ખુદ્લા સ્થાનમાં—જ્યાંની હવા તદ્દન શુદ્ધ હોય—જ્યાં ધૂળ, ધૂમાડો અને દુર્ગંધ જરા પણ ન હોય ત્યાં સવારે કે સાંજે જઈને ટંદાર સીધા ઉભા રહો. આ વળતે તમારું પેટ ભરેલું ન હોવું જોઈએ. બન્ને હાથ બંને બાજુ કમર ઉપર, અંગુઠા પીઠ તરફ અને ચારે આંગળાં પેટ તરફ રાખો. માથું અને કરોડરજી સમ-રેખામાં, ખભા પાછલી તરફ ખસેલા અને છાતી આગલી તરફ ખેંચેલી હોવી જોઈએ. હવે મોં બંધ કરીને નાકવડે ધીમે ધીમે ઉંડા શ્વાસ લઇ શુદ્ધ વાયુવડે ફેફસાંને ભરો; અને તે એટલે સુધી કે પાંસળીઓ બહારની બાજુએ ફૂટેલી દેખાઇ આવે, અને છાતીને ઉપસો ભાગ તેમજ ખભાની નીચેનો ભાગ—પણ ખરાબર ફૂલે. હવે જેટલી વાર સુગમતાપૂર્વક રોકી શકાય તેટલી વાર શ્વાસને અંદરજ રોકી રાખો. ત્યારપછી જે પ્રમાણે ધીમે ધીમે શ્વાસ બરો હોતો તેજ પ્રમાણે ધીરે ધીરે તેને બહાર કાઢો. બહુ વારસુધી શ્વાસને અંદર રોકવાનો પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય નથી. શ્વાસ ખરાબર બહાર નીકળી ગયા પછી તેને શક્તિ પ્રમાણે બહારજ રોકો. પછી પહેલાંની પેઠે ધીરે ધીરે અંદર દાખલ કરીને ફેફસાંને ભરો. આ અભ્યાસ ત્રણ વારથી શરૂ કરીને બહુ ધીમે ધીમે વધારવો જોઈએ. બહુ ઉતાવળ કરવાથી નુકસાન થવાનો ભય છે. અંદર શ્વાસ ભરતી વખતે તમારા મનમાં એવી ધારણા હોવી જોઈએ કે હું મારામાં જીવનશક્તિ ભરી રહ્યો છું. મારા સૌ રોગ દૂર થઈને મારામાં નવજીવનનો સંચાર થઈ રહ્યો છે. આ ભાવનાનો સ્વાસ્થ્ય ઉપર બહુ ઉત્તમ પ્રભાવ પડે છે.

મનુષ્યના શરીરમાં શક્તિનાં કેટલાંય કેન્દ્ર છે અને તે નાડીઓનાં

ચક્ર છે. તેમને જાગ્રત કરવાથી શરીરમાં શક્તિનો સંચાર થાય છે. આમાંના એક કેન્દ્રનું નામ મણિપુરચક્ર છે. તે છાતીને પેટથી જૂદી પાડનારા પડદા (ડાયાફ્રામ)ની નીચે-જ્યાં છાતીની પાંસળાઓ જમણી અને ડાબી બાજુએ એકબીજાથી જૂદી પડે છે ત્યાં-છે. ઉપરોક્ત વિધિ પ્રમાણે પ્રાણાયામ-ઉંડા શ્વાસ લેવાનો અભ્યાસ કરતી વખતે આ ચક્ર ઉપર માનસિક દબાણ કરવાથી અને પેટને ગતિમાન કરીને ચક્રને હલાવવાથી તે ઉત્તેજિત થાય છે. આ ચક્રને જાગ્રત કરવા માટે કેટલોક સમય અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

આજ જાતનું એક બીજું ચક્ર ચુદાના મૂળમાં છે. કરોડરજ્જુનું હાડકું નીચેની તરફ જ્યાં પૂરું થાય છે ત્યાં એક નાનો ખાડો છે. તેમાં કરોડરજ્જુની નાનીશી નસ બહારની બાજુએ નીકળેલી છે. કેટલાક લોકો તેને મનુષ્યના પૂછડાનો અવશેષ પણ માને છે. બસ, ત્યાંજ આ ચક્ર આવેલું છે. આ ચક્રને જાગ્રત કરવાની વિધિ એ છે કે, ઉંઘા રહીને અથવા બેસીને પહેલાં કહેવાયેલાં વિધિ પ્રમાણે પ્રાણાયામ કરવા અને સાથે સાથે આ ચક્રને ધીરે ધીરે હાથવડે દબાવવું. આથી શરીરમાં એક પ્રકારનો સુખકારક અનુભવ અથવા ઝણઝણાટ જેવું થશે. વીર્યરક્ષાને માટે આ અભ્યાસ બહુ ફાયદાકારક છે.

ત્રીજું નાડીચક્ર ગરદનના મૂળમાં છે. જ્યાં માથાને ગર્દન સાથે મેળાપ થાય છે ત્યાં એક નાનકડા ફૂવા જેવું છે. તેમાંજ આ ચક્ર આવેલું છે. પલાંડી વાળાંને બેસો અને માથાની ખોપરી તથા મેરુદંડને સમરેખામાં રાખો. માથું આગળ ઝૂકતું અને ગરદન પાછળ નીકળેલી ના જોઈએ. પછી ઉંડા શ્વાસ લેવાનો અભ્યાસ કરો. આ ક્રિયા કરતાં કરતાં તમારી બંને હથેળીઓને ચક્રના સ્થાને રાખીને સહેજ દબાવો. આપને એક ખાસ પ્રકારના સુખનો અનુભવ થશે. મગજનો બધાય થાક ઉતરી જશે. મગજનું કાર્ય કરનારાઓને માટે આ અભ્યાસ બહુ ફાયદાકારક જણાશે.

મનુષ્યનું શરીર એક પ્રકારની વિજળીની બેટરી જેવું છે. માથાની ખોપરી એ તેનો ધનાત્મક ધ્રુવ (પોઝિટિવ પોલ) અને પગનાં તળિયાં ઋણાત્મક ધ્રુવ (નેગેટિવ પોલ) છે. ખોપરીમાંથી ઉપસી આવેલ શિખાસ્થાનદારા આપણાં શરીર વાયુમંડળમાંથી જીવન-શક્તિ ગ્રહણ કરે છે અને પગનાં તળીયાંને રસ્તે તેના મેલને બહાર કાઢે છે. આજ કારણથી પગનાં તળીયાંમાં મુડદાલ માંસજ હોય છે. આથી પગને હમેશાં ઘોષને સાફ રાખવા જોઈએ, કે જેથી મેલ નીકળવામાં કંઈ અટકાવ થાય નહિ. ખોપરીને પણ આંગળીઓનાં ટેરવાંવડે ધીમે ધીમે મસળવી જોઈએ. આથી કરીને માથામાં એકઠો થયેલો મેલ દૂર થઈને શક્તિને અંદર ગ્રહણ કરવાનો રસ્તો ખુલ્લો થઈ જાય છે.

જીવનશક્તિનો બીજો ભંડાર શુદ્ધ જળ છે. હાઇડ્રોજન અને ઓક્સિજનને વિજળીદ્વારા એકત્ર કરીને જે પાણી પ્રયોગશાળામાં બનાવવામાં આવે છે, તેમાં આ નૈસર્ગિક શક્તિ નથી હોતી અને સ્વાદ પણ એટલો નથી હોતો. માછલાં વગેરે જીવજંતુઓ પણ તેમાં જીવી શકતાં નથી. નદી કે કૂવાના જળને કેટલીક વાર શીશીમાં ભરીને સીલબંધ રાખી મૂકવાથી તે પાણી પણ સત્ત્વવિનાનું થઈ જાય છે. તેનામાં જીવનશક્તિજ રહેતી નથી; પણ જો એ નિઃસત્ત્વ થયેલા પાણીને એક પ્યાલામાંથી બીજા પ્યાલામાં પંદર વીસ વાર હેરફેર કરવામાં આવે છે તો તેનામાં ફરીથી જીવનશક્તિ દાખલ થાય છે. અને તે પાણું જેવું ને તેવું સ્વાદિષ્ટ બની જાય છે.

જળમાંથી શક્તિ ખેંચવાની વિધિ આ પ્રમાણે છે:-દિવસમાં કેટલીયે વાર થોડું થોડું તાબું અને સ્વચ્છ પાણી પીઓ. આખો પ્યાલો એકેસપાટે ગટગટાવી જવાથી કંઈજ લાભ નથી. જેમ ગરમ દૂધ ઘુંટડે ઘુંટડે પીયે છીએ, તેજ પ્રમાણે પાણી પણ ઘુંટડે ઘુંટડે પીવું જોઈએ; અને તોજ પાણીની જીવનશક્તિ શરીરમાં દાખલ થઈ શકશે.

ત્રીજો શક્તિનો ખજાનો એ અન્ન છે. શસ્ત્રોમાં પણ અન્ન ને પ્રાણ કહેલ છે. પવિત્ર અન્નથી મન પવિત્ર બને છે; તેથી અન્ન-શુદ્ધિ જાહેર જરૂરી બાબત છે. પરંતુ સામાન્ય લોકોની ભોજન-પદ્ધતિથી અન્નની પૂરેપૂરી શક્તિ ખેંચી શકાતી નથી અને તેથી કરીને અધુરો લાભ થાય છે. ભોજનમાંથી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની એ રીત છે કે, ભોજનને ખૂબ ચાવવું જોઈએ. અને તે એટલે સુધી કે એથી વધારે ચાવી શકાયજ નહિ. આ પ્રમાણે ચાવીને ખવાયેલો સાધારણ ખોરાક જેટલી શક્તિ આપે છે, તેટલી શક્તિ કિંમતી અને સ્વાદિષ્ટ ખોરાક બરાબર ચાવ્યા વિના લેવાથી પ્રાપ્ત થતી નથી. જમતી વખતે તેમજ પાણી પીતી વખતે મનમાં એવી ધારણા રાખવી જોઈએ કે તેમાંથી જીવનશક્તિ ખેંચીને આપણી અંદર ભરી રહ્યા છીએ.

અમને આશા છે કે, વાંચનાર ઉપલી બાબતોને નજીવી નહિ ગણી કાઢતાં તે પ્રમાણે વર્તન કરશે અને તેના સાચાજૂઠાપણા-સંબંધી જાતિઅનુભવથી ખાત્રી કરશે.

(‘માધુરી’માંના શ્રી. સંતરામજીના લેખનો અનુવાદ.)

૫૮-છાશનો ઉપયોગ

“ન તત્રસેવી વ્યથતે કદાચિત્ રોગા ન તત્રાભિહતા મયાંતિ ।
યથા સુરાણામમૃતં હિતાય તથા નરાણાં ભુવિ તત્રમાહુઃ ॥”

અધા પેય પદાર્થોમાં તક-છાશ-ને પૂર્વકાળથી વૈદ્યો, સામાન્ય વર્ગના લોકો, મધ્યમ શ્રેણીના લોકો અને શ્રીમંતવર્ગ સર્વેએ બહુ ઉત્તમોત્તમ પેય પદાર્થતરીકે માનેલ છે. ઉપરનો શ્લોક તો માત્ર પ્રાચીન વિદ્વાન અને વૈદ્યોનો મત દર્શાવે છે, પણ તે વખતે સાધારણ અને મધ્યમ શ્રેણીના લોકો છાશ ને રોટલા, ખીચડી, જીર તથા મકાઈનાં ધાન, પંચકલ્પકીના ખીચડા વગેરે સાથે ઉપયોગ કરતા. શ્રીમંત લોકો ભાત સાથે છાશ પીતા, રાગ-કાકોરોમાં પણ અધા ખોરાકને અંતે થોડો રોટલો અને પ્યાલો છાશ પીવાના રિવાજ હતો. તેમાં કોઈ પોતાની હલકાઈ ગણતું નહિ કે છાશને ગામડીયા પીણાતરીકે માનતું નહિ, તથા તેના ઉત્તમ ગુણને લીધે તેઓના શરીરના બાંધા અને અંદરના અવયવો સુદૃઢ બનતા. પ્રાચીન વૈદ્યોએ ઘણે ઠેકાણે બાર દબને લખેલ છે કે “તત્રં પ્રાતઃ પયો સાર્યં ભોજનાંતે સદા પિબેત્” એ બધાં વચનોનું સાર્થક્ય તે વખતની પ્રજાનાં શરીરોજ કહી આપતાં. સેંકડો વર્ષની વાત તરફ આપણે લક્ષ ન દોડાવીએ અને ફક્ત આપણા પિતા, પિતામહો અને પ્રપિતામહોસુધીના સમયનું જ સિંહાવલોકન કરીએ તોપણ એજ પ્રતીતિ થશે.

જેવી રીતે ઉપલા પરિચ્છેદમાં એક દેશી વિદ્વાન વૈદ્યનો મત દર્શાવ્યો છે, તેમ હાલના સમયમાં ચા, કૌરી, વ્હીસ્કી-દારૂ, કોકો આદિ સુધરેલા પીણાનેજ ‘ભોજનાંતે સદા પિબેત્’ આવો નિર્ધોષ સુધારકસમાજ ગણવી રહ્યો છે. એ સુધરેલાં પીણાથી લાખો માણસો ઓજળબળ, કાંતિ, શારીરિક દૃઢતા વગેરેથી ત્યજતો જાય છે; તેવે વખતે એક પ્રાચીન વિદ્વાનની ઉક્તિઓને ગમે તેટલી વખત પ્રસિદ્ધિમાં લાવવામાં આવે પણ તે તથા છે. પણ હરવખત બને છે તેમ કોઈ પણ પ્રાચીન હિંદી બાબતને એક પરદેશી-તેમાં પણ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનનું સમર્થન મળે તો હજી તે બાબત તરફ લોકો-વિશેષે કરી નૂતન પ્રજા લક્ષ આપે ખરી. અત્યારે હું છાશ નામના દેશી પેય પદાર્થ સંબંધે લખું છું; એટલે તે બાબતજ વિચાર કરવાનો છે. આ પદાર્થ હિંદુસ્થાનના હિંદુમુસલમાન બધામાં ખોરાકને અંતે જૂદી જૂદી ક્રિયાથી અગર જૂદા જૂદા ખાણા સાથે ઉપયોગમાં લેવાની રીતિ છે. એક અમેરિકન ડૉક્ટરે જૂદાં જૂદાં પીણાં સંબંધે પોતાનો અનુભવ જાહેર કર્યો છે તેમાં છાશની પણ ગણના કરી છે.

તેણે હિંદુસ્થાનમાં ખોરાકને અંતે હાશ પીવાનો રિવાજ જાણ્યો લાગે છે, અને ત્યાર પછી પોતે પોતાના દરદીઓ વગેરે પર તેના અનુભવ મેળવ્યો હોય એમ જણાય છે. તે લખે છે કે “હાશમાં પાર્થિવ તત્ત્વને ગાળી નાખવાનો ગુણ છે; તેથી રુધિરાભિસરણુ ઉત્તમ રીતે થાય છે. હિંદુસ્થાનમાં ખોરાક સાથે અગર છેવટે હાશ ખાવાનો રિવાજ છે તે બહુ ઉત્તમ જણાય છે. નકામા પાર્થિવ કણ સાંધા નીચે અગર સ્નાયુમાં ભરાઈ રહે છે, અને અશુદ્ધ કણોનો તેવા અવયવોમાં સંચય થાય છે તે કણોને ગાળી નાખવાનો ગુણ હાશમાં રહેલો છે; તેથી તાંતુઓને પોષક પદાર્થ મળી શકે છે, અને અશુદ્ધ કણો વખતોવખત નીકળી જાય છે. લોહીમાંના જડ પદાર્થ સાથે મળી જઈ તેને પ્રવાહી બનાવવાનો ગુણ હાશમાં હોવાથી સાંધા, સ્નાયુ, આંતરડાં વગેરે અવયવોમાંના દોષો નાશુદ થાય છે.”

હાશનું નામ પણ ગામડિયું એટલે એ ગ્રામ્ય-ગામડિયું પીણું ગણાય. સુધરેલાના મોઢામાં તે શબ્દ શોભે પણ નહિ, પરંતુ એ પીણું તો ઠેઠ અમેરિકા પહોંચ્યું. હવે સુધારકવર્ગ કાંઈ વિચાર કરશે એમ જણાય છે. આપણા વૃદ્ધોનાં નેત્રોનાં તેજ, સ્નાયુ-ધમનીની દૃઢતા, આખી જીંદગી આરોગ્યનું સુખ, પાચનશક્તિની તીવ્રતા, દીર્ઘાયુષ્ય એ બધા લાભ, હાશ જેવા સ્વચ્છ સુસ્વાદુ પરમહિતકર પીણાનાજ પ્રતાપ હતા. આજે તો અનેક વખત આફ્રિકા ચા-કોરીના ઉકાળા પીવા અને ગિરકીટના કટકા ચાવવા; ઘર આગળ, ગમે તેની હોટેલમાં કે રસ્તાઓમાં દિવસમાં ઘણી વખત સુધારેલાં પીણું ઉપરજ આધાર; અને તે પીણાનેજ આધીન થઈ ગયેલા દેહવાળી પ્રજાનાં નેત્રો, શારીરિક બંધારણ, કાંતિ, બળ, હીનવીર્યપણું, અધ્યાયુષ્ય, અપચો, અજીર્ણ, મળાવરોધ વગેરે તરફ આંતરવિચાર કરતાં શોભ થાય છે. આગળ સો સો વર્ષના વૃદ્ધોનાં નેત્રો હીરા જેવાં ચળકતાં. આજે પંદરના વર્ષના છોકરાને ચસ્માં ધાલવાં પડે ! અને યુવાવસ્થામાં હૃદયરોગ, ઉદરરોગ, બસ્તિરોગ કે મસ્તિષ્કરોગ આદિની પીડા તો કોઈ ને કોઈ વ્યક્તિગત હોયજ. એ બાબતમાં બીજાં ભલે કેટલાંક કારણો હોય, પણ દેશી પીણાનો અનાદર અને પરદેશી પીણાનો આદર આ કારણ તો જરૂર મુખ્ય છે. આજકાલનાં સુધરેલાં પીણાંમાં મુખ્ય અજીર્ણ અને મળાવરોધ, આ બે વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરવાનો અગર એ બંને વ્યાધિનાં બી દાખલ કરી વધાર્યાં કરવાનો દોષ તો મુખ્યજ છે, અને એ બેજ વ્યાધિ આખા શરીરને નિર્માલ્ય જેવું ક્ષીણ બનાવવા માટે મુખ્ય મનાયલા છે. કારણ કે અજીર્ણ થવાથી વિરુદ્ધ પદાર્થ-જડ પદાર્થ-નકામા પદાર્થ-ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેની સાથેજ મળાવરોધ (કમજીઆત) થવાથી એ કચરો બહાર નીકળી જવાને બદલે અંદર ને અંદર સડ્યાં કરે છે, અને

પછી હરવખત તેના થોડાથોડા કણ લોહી સાથે મળી જઈ રક્ત-વાહિની નાડીઓમાં ભરાઈ જાય છે; તેથી રક્તવાહિની શિરા ફૂલે છે અને ચાક્કડ-જડ થઈ જાય છે. એટલે લોહીના ફરવામાં વિદ્યુત્ત આવ-વાથી શરીરના જૂદા જૂદા અવયવોને લોહી યોગ્ય પ્રમાણમાં મળતું નથી. તેથી શરીર વૃદ્ધ જેવું દેખાવા લાગે છે, અને તેથીજ મગજ નેત્ર, હૃદય, ઉદર (આમાશય, પક્વાશય), જનનેન્દ્રિય વગેરે અવયવો વ્યાધિગ્રસ્ત તથા શિથિલ રહે છે. જો એ ઉત્તેજક (માદક વ્યસનીશ્રુત તામસી) પીણું હોટેલોમાં કે રખડપુ લોકો પાસેથી અદારે વર્ણુના એકા (ઉચ્છિષ્ટ) ખાલા રકબીદારા પીવામાં આવ્યા હોય ત્યારે તો પીનારાઓ ઉપદંશ, પ્રમેહ આદિ ચેપી વ્યાધિઓના ભોગ પણ થઈ શકે છે. એકની એક સોડાની બાટલી ટેડ, ભંગી કે મુસલમાનોએ મોઢામાં ખોસેલી તે આજનો સુધરેલો બ્રાહ્મણ વગરસંકાચે પી શકે છે. તેમાં હવે ચેપી રોગોને ઉત્પન્ન થવા માટે અવરોધ શું રહ્યો? દેશી અને પરદેશી વિદ્વાનો કહે છે કે, જમ્યા પછી ગાયના દૂધની સ્વચ્છ મોળી તાજી જાશ પીવામાં આવે તો તેથી બહુ ફાયદા થાય છે. રક્ત-વાહિનીમાં સંચિત થયેલો જડ પદાર્થ—કણ પીગળી જાય છે, અને તેનો કોઈ પણ અવયવમાં સંચય થતોજ નથી; તેથી લોહી ફરવા-માં સારી મદદ મળે છે એટલે શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ થઈ નાની વયમાં વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. જાશમાં જંદરામિ પ્રદીપ્ત કરવાનો ગુણ હોવાથી વિકૃત પદાર્થ ઉત્પન્ન થતો નથી, અને કોઈ કારણવશાત્ થયો તો મગજોષધક (દસ્ત સાફ લાવવાનો) ગુણ તે વિકૃત પદાર્થને બદલ ધકેલી કાઢે છે. એટલે લોહી, માંસ, મેદ, મજ્જા, વીર્ય આદિમાં કોઈ પણ વ્યાધિનો ઉદ્ભવ થવાનો બહુ થોડો સંભવ રહે છે.

અમુક અમુક વ્યાધિવાળાને શાસ્ત્રકારો જાશનોજ ખોરાક લેવાની ભલામણ કરે છે. એકલી જાશ ઉપર ૧૫-૨૦ દિવસ કાઢેલા માણસો મેં ઘણા જોયેલા છે. દરેક વ્યાધિવાળાને તથા નિરોગીને દરેક ઋતુમાં દરેક પ્રકૃતિવાળાને દરેક સ્થળમાં દરેક વખતે જાશને પથ્યજ ગણેલ છે. અનુભવ પણ એ વાતને પુષ્ટિ આપે છે. ખોરાક-માં અથવા ખોરાકતરીકે જાશનો છૂટથી ઉપયોગ થાય છે. તે સિવાય વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં જાશથી અમુક અમુક વ્યાધિઓ પણ જૂદા જૂદા અનુપાનથી મટી શકે છે, એમ વર્ણવ્યું છે. એ જાશનું ગામડિયું વૈદ્ય થોડું જાણવા જેવું છે. લાખે છે કે, ઔષધતરીકે અથવા અનુપાનમાં એસડિયા સાથે વાપરવાની ગામના દૂધના દહીંમાંથી બનાવેલી જાશ તાજી મોળી સ્વચ્છ ગોળી (કલાઈ દીધેલી પીતળની અગર માટીની)માં બનાવેલી વાપરવી (ખોરાકમાં પણ એવીજ વાપરવાનું સમજવું); લીંડીપીપરનું વાલ ૧ ચૂર્ણ અને જાશથી વાયુનું કે શરદીનું શુળ—ચૂંક મટે છે; આદુનો રસ અને

છાશથી ખાંસી તથા છાતીનો કફ મટે છે; અજીર્ણમાં સિંધાલુષ્ય અને મરી સાથે, ગરમીના તાવમાં સાકર સાથે, ઝાડા-મરડામાં જીરૂ અને સાકર સાથે; મગજની ગરમી, મગજનું ખાલીપણું વગેરેમાં જેઠીમધના મૂળ સાથે, નેત્રની ઝાંખી ગરમી વગેરેમાં એકલી છાશ પીવી; સાદા બેસી ગયો હોય તો શેકેલી બહેડાંની છાલના બૂકા સાથે, છાતીનો દુખાવો ધબકારામાં પીપળીમૂળના બૂકા સાથે, લોહીના ઝાડામાં ખીલાંના ગર્ભ સાથે, સૂકા હરસમાં ગોળ સાથે, દ્વંડતા હરસમાં છિદ્રજવ સાથે, સાપના દંશ ઉપર સરસડાની છાલના કવાચ સાથે, કમ્મરનો દુખાવો તથા વા વગેરેમાં લસણના રસ સાથે, છાતીમાંથી પડતા લોહીમાં અરડૂસીના રસ સાથે, કાંકચિયાના બૂકા સાથે બધી જાતના તાવમાં, માથાનો દુખાવો તથા આધાશીશીમાં જાયફળ સાથે, પેટના કરમીયામાં વાવડિંગના ચૂર્ણ સાથે, સુવારોગમાં ત્રિકટુના ચૂર્ણ સાથે, મૂત્રકૃચ્છમાં જવખારના બૂકા સાથે, ગુલ્મવાયુમાં વડાગરા મીઠાના બૂકા સાથે અને શુક્રપ્રમેહમાં ગોખરના ચૂર્ણ સાથે પીવી. દાદર-ખસમાં કુવાડિયાનાં બી સાથે વાટી લેપ કરવો. ઉપરના અનુપાનનાં ઓસડિયાં સાથે છાશનો ઉપયોગ કરવાથી તે તે વ્યાધિ મટે છે. ઉપરનું લેખન મારું કલ્પિત નથી; પણ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલું તથા વૃદ્ધસંમત છે. તે ઉપરાંત સ્ત્રી, બાળક, યુવાન, વૃદ્ધ, રોગી, નરોગી-સર્વને સામાન્ય રીતે સર્વ દેશકળમાં પથ્યરૂપ છે, તેથીજ તેને ‘મર્ત્યલોક સુધા’નું નામ આપેલું છે. છાશ કે જે રોગીને નીરોગી બનાવનાર અને નીરોગીને દીર્ઘાયુષી બનાવના સાધનરૂપ પેય જ્યારે એવા એવા ફાયદા આપે છે, ત્યારે અર્વાચીન સુધરેલાં પીણાં તે તે રોગને ઉત્પન્ન કરનારાં તથા અનેક રોગોનાં ખીજકારોપણ કરી માનવશરીરને હીન દશાએ પહોંચાડનારાં થતાં માલુમ પડે છે. સુધરેલાં પીણાં પીનારા વર્ગને સ્વપ્ને પણ અનુભવ નહિ હોય કે, કડકડીને લાગનારી બૂખ કેવી હશે. મળાશય સ્વચ્છ હોવાવાળા માણસોને પ્રાતઃસમયે કેવા પ્રકારનો આનંદ થતો હશે. મગજની શાંતતા, નેત્રની તેજસ્વિતા, શરીરાવયવોની દૃઢતા વગેરે સુખ કેવું હશે એનો સ્વપ્ને પણ અનુભવ નહિ હોય કે જે ક્ષુધાનું સુખ અને તે તે આનંદ એક સામાન્ય સ્થિતિનો માણસ કે જે બાજરનો ટાટો રોટલો અને છાશ ખાતો હશે તેને ઉપજતો હશે. છાશ સાથે જરનું ધાન, અને છાશ અને ખીચડી એવા એવા સાદા ખોરાક ખાનારો જે આનંદ અને શારીરિક સુખ મેળવી શકતો હશે, તે દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત ચા-કોફી-કોકોના ઉકાળા અને સોડાના બાટલા ચઢાવનારા સામાન્ય વર્ગના અને દિવસમાં અનેક વખત માંસ સુરાદિકને ઉઢાવનારા કેટલાએક શ્રીમંતવર્ગના લોકો ભાગ્યેજ એ સુખ મેળવી શકતા હશે. ટુંકામાં તેવાઓની

જાંઘગી આજકાલ તો કૃત્રિમ અને પરાવલંબી (વ્યસનાધીન) થઇ ગયેલી છે. એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે “જે ધ્રુવ વસ્તુનો ત્યાગ કરી અધ્રુવનું સેવન કરે છે તેનું ધ્રુવવસ્તુ નષ્ટ થઇ જાય છે અને અધ્રુવ તો નષ્ટજ હોય છે.” મારા બંધુઓને એજ વિનંતિ છે કે, ધ્રુવ-અધ્રુવનો વિવેક કરતાં શીખો. તમોએ ધ્રુવ વસ્તુ છોડવા માંડ્યું છે અને નષ્ટપ્રાય અધ્રુવનું અવલંબન કરવા માંડ્યું છે, પણ હજી ચેતી જશો તો સારું છે કે જ્યાંસુધી ધ્રુવવસ્તુનો નાશ નથી થયો.

(‘ગુજરાતી’ના દિવાળીના એક ખાસ અંકમાં લખનાર વૈદ્ય જીવરામ કાલીદાસ.)

૫૯-વડની મહત્તા

હિંદુ ધર્મમાં જે જે વૃક્ષો તરફ આદરભાવ અને સન્માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે, તે બધાં વૃક્ષો ઉપયોગમાં એક એકથી અધિયાતાં હોય છે. તે બધાં મનુષ્યના આરોગ્યરક્ષણની રામબાણુ ઔષધિઓ હોય છે ! x x x જેમ તુલસી આરોગ્ય-રક્ષણ માટે ધણીજ ઉપયોગી છે, તેમ વડનું ઝાડ પણ તંદુરસ્તી માટે કેટલું બધું ઉપયોગી છે તે અમે આ લેખમાં બતાવીશું.

વડનું દૂધ-વડની ડાંખળા અને પાંદડાંને તોડવાથી જે સફેદ રંગનો પ્રવાહી પદાર્થ નીકળે છે તેને વડનું દૂધ કહે છે. તે ધણુંજ ઉપયોગી છે. તે સંક્રામક, સ્તંભક, બળકારક, લોહી વધારનાર, પાચનશક્તિને વધારનાર, સ્નાયુઓમાં ઉત્તેજના લાવનાર અને શરીરની વીર્યોદ્ધિ ધાતુઓનું પોષણ કરનાર છે. આંતરડાં અને પેટની દુર્બળતાને દૂર કરી તે આંતરડાંને મજબૂત બનાવે છે. પક્વાશયના રોગોની તે ઉત્તમ ઔષધિ છે. તે સંક્રામક હોવાથી આમાશયના રોગોમાં ધણુંજ ફાયદાકારક છે. જ્યારે અનેક પ્રકારની અત્યંત તીક્ષ્ણ અને ઝેરી દવાઓના સેવનથી આંતરડાંમાં અત્યંત રક્ષતા-લૂખાપણું અને ઝેરી અસર થઈ આંતરડાંની શક્તિ નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે વડના દૂધનો ઉપયોગ કરવાથી વિશેષ લાભ થાય છે ! આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર વગેરે રોગોમાં તેનો ઠીકઠીક ઉપયોગ થાય છે. આંતરડાંના કે પેટના જે રોગોમાં દૂધ પચવું ન હોય ત્યારે વડનું દૂધ બહુ સરસ કામ આવે છે. અશુભ-ને લીધે જ્યારે આહાર જરા પણ પચી શકતો નથી અથવા ઉલટી-દારા પાછો નીકળી જાય છે, તેવી સ્થિતિમાં વડનું અતિ પ્રુષ્ટિકારક દૂધ પચતરીકે અપાય છે ! દૂઝતા હૃદયની પીડામાં જ્યારે કેઈ પણ પ્રકારે લોહી પડવું બંધ થતું નથી, ત્યારે વડના દૂધનાં ૪-૫ ટીપાં દિવસમાં બે ત્રણ વાર લેવાથી લોહી પડવું તરત બંધ થઈ જાય છે. તે સિવાય આંતરડાંમાં જખમ થવાથી લોહી

પડે છે તે મરડાના વ્યાધિમાં પણ તેનો ઉપયોગ કરવાથી લોહી પડવું તરત બંધ થઈ જાય છે. અધોગત રક્ત, પિત્ત અને સ્ત્રીઓના વધુ રક્તસ્રાવ તેમજ રક્તપ્રદરમાં વડનું દૂધ ખાસ ફાયદો કરે છે.

ક્ષીણતા—અનેક પ્રકારનાં કુકર્મોથી જે પુરુષોનું વીર્ય ક્ષીણ અથવા પાતળું પડી ગયું હોય તેમને માટે પણ તે ધણુંજ ઉપયોગી છે. શરીરની સાધારણ દુર્બળતામાં પણ તેનું સેવન કરવાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે.

ખાંસી—જૂની ખાંસી, ખાસ કરીને દમની ખાંસીમાં તેનાં પ-૭ ટીપાં રોજ ખાવાથી બહુ લાભ થાય છે.

અજીર્ણ—જ્યારે શરીરમાં લોહી ઓછું થઈ જવાથી અજીર્ણ, મંદાસિ વગેરે રોગોની ફરિયાદ હમેશાં રહ્યા કરે છે ત્યારે તેનું સેવન કરવાથી શરીરમાં લોહી અને સૌંદર્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

નપુંસકતા—વડનું દૂધ સ્નાયુઓની દુર્બળતાને દૂર કરે છે; તેથી તે નપુંસકતામાં પણ ખાસ ફાયદો આપે છે. ધાતુની નબળાઈ અને સ્વપ્નદોષમાં તે વિશેષ ફાયદાકારક છે.

આંખનું કૂલ—વડના દૂધ સાથે કપૂર ધરીને આંખવાથી મટી જાય છે.

ચામડી ફાટવી—હાથ કે પગની ચામડી ફાટે ત્યારે વડનું દૂધ લગાવવાથી બહુ જલદી આરામ થાય છે.

ખીલ, કરોળિયા—વડનું દૂધ અને હળદરનું ચૂર્ણ એકત્ર કરીને મોઢા ઉપર ચોળવાથી ખીલ-ડાઘા-કરોળીયા વગેરે વિકાર જલદી દૂર થાય છે.

દાંતની પીડા—આમાં પણ વડનું દૂધ એ અકસીર છે. રના પુમડાવડે વડનું દૂધ દાંતમાં લગાવવાથી દાંતની પીડા દૂર થાય છે. એમાં મસ્તકીનું ચૂર્ણ મેળવીને દાંતે લગાવવાથી પીડા તરત મટી જાય છે અને દાંત મજબૂત થાય છે.

આંખો આવવી—આંખો દુઃખવાથી જ્યારે આંખોમાં બહુ લાક્ષણ આવીને પીડા થાય છે, ત્યારે પોપચાં ઉપર વડના દૂધનાં પોળિયાં મૂકવાથી દર્દ ઓછું થાય છે. અથવા આંખો દુઃખે ત્યારે વડના દૂધનો માણસની કાનપટ્ટીઓ ઉપર લેપ કરવાથી આંખોની પીડા ઓછી થઈ જાય છે.

રસોળી—વડનું દૂધ, ફૂટ (આ વસ્તુ કાઠિયાવાડમાં પ્રસિદ્ધ છે.) અને સાંખર મીઠું પીસીને તેની લુગદી બનાવી તેની સાથે વડનું પાન વાટીને રસોળી ઉપર, રસોળીની શરૂઆત થતી હોય ત્યારે લગાવવાથી તે બેસી જાય છે.

ગડગુમડ—વડના દૂધમાં કપડું બીંજવીને તેના ઉપર મૂકવાથી જૂનાં ગુમડાંના ધા જલદી રૂઝાઈ જાય છે.

(“મનોરમા”ના ડૉ. ગોપાલશરણજીના લેખનો અનુવાદ)

૬૦—સઠેશ્વમ

કેટલાક લોકો એવા હોય છે, કે જેઓ સળેખમના ડરથી પોતાના ધરનાં બારીબારણાં ચારે બાજુથી બંધ કરી રાખે છે, ધરમાં તાજી હવાની આવ-જા થવા દેતા નથી, વાસી અને ગંદી હવાનો ઉપયોગ કરે છે અને પોતાનાં શરીરને ઠંડીથી બચાવવા જરૂર કરતાં વધારે કપડાંથી લદાયલા રહે છે. વળી પગમાં મોજાં, શરીર ઉપર કોટ, એસ્ટર, કંબલ તેમજ કાનટોપી, ગલપટ્ટો અને હાથે હાથમોજાં વગેરે પહેરે છે અને તે એવા ખ્યાલથી કે રખેને શરદી લાગી જાય. આવા માણસોને જો જરા પણ ઠંડી હવા લાગે તો શરદી થઈ જાય છે. કેમકે આ પ્રમાણે રહેવાથી તેઓ પોતાના શરીરને દુર્બળ બનાવી નાખે છે. ગંદી હવામાં રહેવાથી અને સ્વચ્છ અને તાજી હવાથી વંચિત રહેવાને લીધે તેમનાં ફેફસાં અને લોહી બંને સાફ રહેતાં નથી. જરૂર કરતાં વધારે કપડાં ચઢાવી લેવાથી તેઓ તેમની ચામડીને પણ કમજોર બનાવે છે. કુદરતી ઠંડી અને ગરમીના નિરંતર પરિવર્તનને સહન કરવાની શક્તિ તેમની ચામડીમાંથી ઓછી થઈ જાય છે, ચામડી નાજુક થઈ જાય છે અને પરિણામ એ આવે છે કે, જ્યાં કંઈક પણ હવાની ઠંડી-ગરમીમાં ફેર પડ્યો અને તેની અસર નાકની જિલ્લી (અંતર્ભાંગની કોમળ ચામડી) કે શરીરની ચામડી ઉપર થઈ કે તરતજ સ્વાસ્થ્ય ખગડી જાય છે અને સળેખમનો પ્રકોપ થાય છે. તેથી એ ખાસ જરૂરનું છે કે, માણસો તાજી અથવા ઠંડી હવાના શ્વાસોચ્છ્વાસથી સળેખમ થાય છે, એવા ભૂલભરેલા ખ્યાલને દેશવટો આપે. સળેખમના દર્દીને બંધાંઆર હવા તો ભયંકર શત્રુસમાન છે. શરીરની ચામડીને પણ થોડી થોડી ઠંડી-ગરમી સહન કરવા લાયક બનાવવી જોઈએ. કાને ગલપટ્ટો બાંધવાની ટેવ બહુ જરૂરી નથી. શરીરનાં બીજાં કપડાં પણ ઓછાં કરી શકાય. જેઓ પ્રાતઃકાળે ઉઠીને ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરે છે, તેમનાં શરીરની ચામડી બહુ મજબૂત અને સ્વસ્થ થાય છે અને શરદી-ગરમીના ફેરફારથી તેમને સળેખમ થઈ શકતું નથી. જેઓ પ્રાતઃકાળે ફરવા જાય છે, તેમના નાકની જિલ્લી (નાકના અંતર્ભાંગની કોમળ ચામડી) અને ફેફસાં સ્વચ્છ અને તાજી હવાથી મજબૂત થઈ જાય છે અને ઠંડી હવા લેવાથી તેમને શરદી થવાનો જરા પણ ડર રહેતો નથી. તેથી પ્રાતઃકાળે ફરવા જવું અને સ્નાન કરવું એ બહુ ફાયદાકારક છે.

તંબાકુ અને શરાબ એ બંને કફ ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થો છે. તેમના સેવનથી શરીરમાં કફ વધી જાય છે અને તે સળેખમ થવામાં મદદ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેને ઉત્પન્ન કરે છે.

શરાય અને તંબાકુના અતિસેવનથી સળેખમ અને ખાંસીનો પ્રકોપ વધી જાય છેજ, બદ્ધે સાધારણ સ્થિતિમાં પણ ખાંસીથી દુઃખી થવું પડે છે અને બેહદ કફ પડે છે. વાયકે ઘણી વાર જોયું હશે કે, હુકકો પીનારાઓ બેહદ ગળકા કાઢે છે અને દારૂ પીનારાઓને પણ ખાંસીનો રોગ બહુ સતાવે છે. શરાય અને તંબાકુ બન્ને ઝેરી ચીજો છે. ડૉક્ટરોનો બીજી બાબતોમાં કદાચ મતભેદ હશે, પણ તેઓ બધા શરાય અને તંબાકુની બાબતમાં એકમત થઇને કહે છે કે, તે મનુષ્યના સ્વાસ્થ્યને હાનિકારક છે.

ચિંતાઘસ્ત મન, ભ્રમિત ચિત્ત અને શાંતિના અભાવથી પણ સળેખમ થાય છે. જેઓ વધારે પડતા ચિંતાઘસ્ત રહે છે. કોઇને કોઇ પ્રકારે ગભરાયલા રહે છે, કોઇને કોઇ ચિંતા ક્યાં કરે છે, અને જેમને શક્તિ કરતાં વધારે કામ રહ્યા કરે છે, તે લોકોના જ્ઞાનતંતુઓ અને નસ-નાડીઓ નિર્બળ થઈ જાય છે અને સાધારણ ફેરફારથી પણ તેઓને સળેખમ થાય છે. વધારે પડતી ચિંતાથી, બયમાં અને દિલગીરીની અવસ્થામાં લોહીની નસો સંકોચાઈ જાય છે. લોહીના હરવા ફરવામાં ફેર પડે છે અને ટાઢ ચઢી આવે છે. નિયમ પ્રમાણે, શક્તિ અનુસાર કામ, પ્રસન્ન ચિત્ત, બેદિકરી સ્વભાવ અને નિશ્ચિંત માનસિક સ્થિતિ પેદા કરવી જોઈએ. આ બધી બાબતો માણુસ જાતેજ પેદા કરી શકે છે. તેની આર્થિક દશા બહેને ગમે તેવી હોય પરંતુ સળેખમથી પીડાતા મનુષ્યો માટે તો એ જરૂરનું છે.

સળેખમ થયા પછી દર્દી એમજ ધમ્મે છે કે, નાક ગળવું, માથાનો દુઃખાવો, કળતર, થકાવટ અને મંદતા, એ બધું જલદી મટી જાય તો સારું; અને તેથી તે તરત ડૉક્ટરની પાસે દોડે છે. આથી ઘણે ભાગે એવું થાય છે કે, મૂળકારણના અજ્ઞાનથી અને નકામી દવા લેવાથી સળેખમ વીકરે છે. વહેતા સળેખમને રોકવું એ બહુ હાનિકારક છે; તેથી સળેખમ વહેતું હોય તે વખતે તે બંધ કરવાની કોઈ પણ દવા ન લેવી જોઈએ; એટલુંજ નહિ પણ તેને બંધ કરી દે તેવું બોજન પણ કરવું જોઈએ નહિ. ઠંડીમાં નાકમાંથી જે પાણી નીકળે છે તે ખરું જોતાં અત્યારસુધી આપણે બરી રાખેલો આપણા શરીરનો કચરોજ છે. કુદરત ઠંડીદારા તે મળને બહાર કાઢતી હતી, તેને જો આપણે નીકળી જવા દઈએ તો તો સારી વાત છે. કોઈ પણ દવાથી કે બીજા પદાર્થો ખાઇને તેને રોકી દઈશું તો નાક ગળવું તો જરૂર બંધ થઇ જવાનું; પરંતુ શરીરમાંથી બહાર નીકળતું તે ઝેર અંદરજ રોકાઇ જઇને બીજા કોઈ અવયવ ઉપર હુમલો કરશે. સળેખમ તો રોકાઇ જશે, પરંતુ ગમે તો ખાંસી ઉપડશે કે માથામાં દુઃખાવો થવા માંડશે અથવા તો કોઈ

ખીન્ને રોગ પેદા થશે. આ સ્થિતિનું નામજ સળેખમનું વીકરણું છે.

આપણા દેશમાં પણ આ બાબતનું પૂરતું જ્ઞાન છે. શરદી લાગતાં શરદીને બિલકુલ છેડતા નથી, માત્ર એવી દવાઓ ખાધએ છીએ કે જેથી સળેખમ વધારે વહી જાય. કોઇ એવી દવા નથી ખાતા કે જેથી તે બંધ થઇ જાય.

સળેખમને એકજ દિવસમાં અથવા થોડાજ કલાકમાં બંધ કરી દેનારી જે દવાઓ બજારમાં વેચાતી હોય છે, તે સળેખમને તો બંધ કરે છે, પણ સાથે સાથે શરીરના ખીન્ન અવયવો ઉપર પણ બહુ ખરાબ અસર પાડે છે. એક ડોક્ટર સાહેબ આ સંબંધી પોતાનો જાતિઅનુભવ આ પ્રમાણે વર્ણવે છે:-એક વખત તેમને સળેખમ થયું હતું. સળેખમથી બહુ પીડાવાથી તેઓ એમ ઇચ્છતા હતા કે, આ દર્દ કોઇ ને કોઇ રીતે તરત મટી જાય તો સારું. બજારમાં તેમણે એક જાહેરાત વાંચી કે “અમારી દવાથી સળેખમ એક દિવસમાં મટી જાય છે.” તેમને તો જોઇતું હતું તે મળી ગયું, તરતજ દવા ખરીદીને તેનું સેવન કર્યું અને થોડાજ કલાકમાં સળેખમ મટી ગયું. તેમને ખૂબ આનંદ થયો. થોડી વાર પછી જ્યારે તેઓ બોજન કરવા બેઠા તો તેમણે પોતાની આશ્ચર્યજનક સ્થિતિ જોઈ. બોજનનો કાળિયો મોંમાં મૂકે છે તો તદ્દન બેસ્વાદ લાગે છે. બિસ્કુટ તો જાણે સૂકો લોટ. મોંમાંથી થૂંક પણ તદ્દન સૂકાઇ ગયું હતું. બાબત શી હતી? એજ કે, જે દવાએ સળેખમ બંધ કરી દીધું હતું તેજ દવાએ થૂંક ઉત્પન્ન કરનારી ગાંઠોને પણ સૂકવી દીધી હતી અને સ્વાદેન્દ્રિય ઉપર પણ તેની અસર પાડી હતી. આથીજ સળેખમ બંધ કરનારી દવાઓ વાસ્તવમાં નુકસાનકારક હોય છે. તે રોગના પ્રકોપને એક જગ્યાએથી હટાવીને બીજી જગ્યાએ ચોજા દે છે; તેથી સળેખમને બંધ કરવું ન જોઇએ. ઘણાખરા ડોક્ટરોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, ઇન્ફ્લુએન્ઝાના વખતમાં મોટા ભાગનાં મરણો ઝેરને બહાર નહિ નીકળવા દેવાથીજ થયાં હતાં-અર્થાત્ તેને તુરતજ દાખી દેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હતો અને તેનું પરિણામ એ આવતું કે, તે ફેફસાં ઉપર ધસારો કરતું હતું અને રોગી ન્યૂમોનિયાથી મરી જતો હતો. દમ, ખાંસી, તેમજ ફેફસાંના અનેક રોગો સામાન્ય સળેખમને દબાવી દેવાથીજ પેદા થાય છે.

સળેખમ મટાડવાના ઉપાય

નીચેના ઉપાયો એક ડોક્ટરના પુસ્તક ઉપરથી આપીએ છીએ:-

(૧) શરદી થયાની શંકા થાય કે તરતજ ગરમ પાણીના ટબમાં બેસીને નાહી લેવું જોઇએ, ટબમાં ઝોછામાં ઝોછી વીસ મિનિટ બેસવું જોઇએ.

(૨) એક લિંબુનો રસ ગરમ પાણીના એક ગ્લાસમાં નાખીને પી જાઓ. તેમાં ખાંડ નાખવી નહિ. લિંબુનો રસ પસંદ ન આવે તો ડુંગળીને ઉકાળીને પાણી સહિત ખાવી જોઈએ.

(૩) પગ ઠંડા હોય તો ચત્તા સૂઈ રહેવું અને ગરમ પાણીની શીશીથી પગે શેક કરવો.

(૪) જે ઓરડામાં દર્દી સૂઈ જાય તેની ખારીઓ તદ્દન ખુલ્લી રાખવી.

(૫) ખાવા-પીવામાં ખૂબ પરહેજ પાળવી. શરદી થાય સારે ખૂબ ખાવું નહિ, પણ ખીજે દિવસે ઉપવાસ યા તો અર્ધો ઉપવાસ કરવો. કેવળ પાણી ઉપરજ આખો દિવસ ગાળવાની શક્તિ હોય તો તો શ્રદ્ધા રાખજો કે, તેથી તો સજેખમ બહુ જલદી મટી જશે. આપ ખાધા વિના નજ રહી શકો તો માત્ર ફળનો રસ પીને રહેજો.

દસ્ત સાફ લાવે એવો ઓરડો લેવાથી પેટ સાફ થાય છે અને શરીરનું ઝેર સાફ થઈ જાય છે.

(૬) સજેખમની સ્થિતિમાં પ્રાણાયામ અને તાંત્રી હવાનું સેવન બહુજ લાભકારક છે.

(૭) પેટને સાફ કરવું બહુ જરૂરનું છે, તેથી જો કબજિયાતની ફરિયાદ હોય તો તે ફળના રસથી દૂર થઈ જશે; પણ આ પ્રમાણે ન ફાવે તો “એનીમા” લેવી જોઈએ. તેનાથી આંતરડાં સાફ થઈ જાય છે અને શરીરનો ઘણોખરો મળ અને ઝેર નીકળી જાય છે.

(૮) પ્રાતઃકાળે થોડી થોડી કસરત કરવી જોઈએ અને શરીરે માલીસ કરવું-કરાવવું એ વળી વિશેષ ફાયદો આપશે.

જૂનું સજેખમ અથવા વીકરેલું સજેખમ

ન્યારે શરીરમાં ઝેરની માત્રા સામાન્ય પ્રમાણ કરતાં વધી જાય છે અથવા નકામી દવા કરવાથી સજેખમ એક વાર દબાઈ જઈને ફરીથી ઉભરે છે, ત્યારે સજેખમ એક સ્થાયી રૂપ લઈ લે છે અને રોગી તેનાથી દુઃખી થતોજ રહે છે. નાકની ઝિલ્લી કમજોર થઈ ફૂલી જાય છે. નાકથી શ્વાસ લેવામાં દરકત પડે છે અને કફ વગેરે સારી પેટે નીકળ્યા કરે છે.

આવી સ્થિતિમાં સામાન્ય પથ્ય અથવા પરહેજથી ફાયદો થવાની બહુ આશા ન રાખી શકાય. કેાંઈ યોગ્ય વૈદની તરતજ સલાહ લેવી જોઈએ. નીચે પ્રમાણે પરહેજ પાળવાથી પણ ફાયદો થશે:-

(૧) ભોજનનું પ્રમાણ ઘટાડવું જોઈએ, કે જેથી શરીરની સઘળી શક્તિ ખાધેલું પચાવવામાંજ ન ખપી જાય-અર્થાત્ કંઈક રોગને દૂર કરવામાં પણ કામ લાગે. ભોજન હલકું, પણ પુષ્ટિકારક હોવું જોઈએ. ખરાખર રાંધેલું અને તાજું ભોજન જમવું

જોઈએ. તાળમાં પાકાં ફળ, લીલોતરી શાક અને ખીજી શાક-ભાજી આ રોગમાં ઘણાજ ફાયદો કરે છે. મીઠું, ખાંડ અને મિઠાઇ ખાવાં જોઈએ નહિ.

(૨) શક્ય હોય તો ઉપવાસ શરૂ કરવા, કે જોથી શરીરમાં ભરાયલો કફ દીલો થઈને નીકળી જાય. ઉપવાસના ફાયદા અનેક છે, ઉપવાસ કરવાથી આશ્ચર્યજનક લાભ થયા છે.

(૩) એનીમાથી પેટને રોજ સાફ કરવું જોઈએ. પરંતુ ભોજનના પદાર્થો અને તેનું પ્રમાણ સંભાળી લેવાથી પેટ આપો-આપ સ્વચ્છ થાય છે, કબજિયાત નાસી જાય છે અને દિવસમાં બે વખત દરત સાફ આવે છે.

(૪) ખુલ્લી હવામાં કસરત કરવી, દોડવું, ફરવું અથવા ખીજી રમતો રમવી એ ઘણુંજ ફાયદાકારક છે. એ શક્ય ન હોય તો ઘરની અંદરજ કસરત કરી લેવી જોઈએ.

(૫) શરીરને રોજ માલીસ કરવું જોઈએ. માલીસથી ચામડીમાં લોહીનો સંચાર થાય છે. સ્નાન કરવું પણ જરૂરનું છે, સપ્તાહમાં એક વાર ગરમ પાણીથી પણ સ્નાન કરવું લાભકારક થઈ પડશે.

(૬) રાતદિવસ બરાબર ચોખ્ખી હવા લેવી જોઈએ.

(૭) કડવા તેલનાં (સરસીયાનાં) એક કે બે ટીપાં નાકમાં નાખવાથી પણ ઘણું ભાગે નાક સાફ થઈ જાય છે. નાકમાં પોપડી બાજવા દેવી નહિ. કડવા તેલનું પુમકું નાકમાં ફેરવવાથી આ મુશ્કેલી દૂર થશે.

બાળકોમાં સળેખમ વીકરવાથી એડેનોઇડ નામનો રોગ થાય છે. આ રોગ ઘણું ભાગે બાળકોનેજ થાય છે. આ રોગમાં નાકની અંદરની અને કંઠની ઉપરની કેટલીક ગાંઠો ફૂલી જાય છે અને તેથી નાકવટે શ્વાસ લેતાં અડચણ પડે છે અને દરદી મોઢાથી શ્વાસ લેવા માંડે છે. કેટલાક દિવસ પછી મુખેથી શ્વાસ લેવાની ટેવ પડી જાય છે અને દરદીનું મોં ખુલ્લું રહે છે. જ્યારે આ ગાંઠો ફૂલીને કાનસુધી જતી નળીનું મુખ બંધ કરી દે છે, ત્યારથી બહેરાપણું, કાન વહેવો અને કર્ણશૂળ વગેરે રોગો પેદા થાય છે. આ રોગ ઘણું ભાગે ૪ વર્ષથી ૧૦ વર્ષ સુધીનાં બાળકોને થાય છે. મોટા માણસોને પણ થાય છે. આ રોગથી બાળકની માનસિક શક્તિ ઉપર પણ ખરાબ અસર થાય છે અને તેના ચેહરા ઉપર ફીકાશ દેખાય છે. મોં ખુલ્લું રહે છે, દાઢી પાછી હડેલી રહે છે અને દાંત બહાર નીકળેલા રહે છે. થોડાજ શ્રમથી હાંફવા માંડે છે, રાત્રે બરાબર ઉંઘ આવતી નથી અને આવાં બાળકનાં ઉંઘમાં ખૂબ નરકોરાં બોલે છે. વળી અનુસ્વારના ઉચ્ચારમાં તેમને મુશ્કેલી પડે છે. આ રોગ પરાકાષ્ટાએ પહોંચતાં કાળી

ખાંસી પેદા કરે છે. બાળકની છાતી પાતળી થઇ જાય છે, સૂકાવાનો રોગ લાગ્યું પડે છે, માનસિક શક્તિઓ તો આ રોગને લીધે તદ્દન મંદ પડી જાય છે અને કોઇ કામમાં ધ્યાન લગાવીને તે થોડી વાર પણ બેસી શકતું નથી આવી સ્થિતિમાં ડોક્ટરની સલાહ તરત લેવી જોઇએ.

સજેખમ વીરવાથી કાકડા (ટો-સીદસ) વધી જાય છે, ગળાની ગાંઠો ફૂલી જાય છે અને ખાંસી આવવા લાગે છે. કેટલાક ડોક્ટરોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, આવી સ્થિતિમાં તે કાપીને કાઢી નાખવો જોઇએ; અને કેટલાક ડોક્ટરો તેને નુકસાનકારક ગણે છે. તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે, ગળાની ગાંઠો શ્વાસના ઝેરને મારવાનું કામ કરે છે, તેથી તેમને કાઢીને ફેંકી દેવાં એ ખરું જોતાં શરીરના એક મહત્ત્વના અવયવનો નાશ કરવા જેવું છે, ને કાપી નાખ્યા પછી સજેખમ એથીયે વધારે થાય છે. આ જાતનાં આપ-રેશન બહુજી નુકસાનકારક હોય છે, તેથી વાઢકાપ કરાવવી યોગ્ય નથી.

આ રોગમાં ભોજનમાં પરહેજ પાળવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. મિઠાઈ, ઘી અને ચોખા વગેરે ખાવું જોઇએ નહિ. થૂલા સાથેના ઘઉંના લોટની રોટલી ફાયદાકારક છે. તાજાં પાકાં ફળ, મેવો, શાક, ટમેટા, વગેરે પદાર્થો જેમાં વીટામીન-અર્થાત જીવન-તત્ત્વ વધારે હોય-ખાવાથી ફાયદો થાય છે. ફળનો રસ અથવા શાકનો રસ પણ બહુજી ફાયદાકારક છે. 'એનીમા'થી પેટ સાફ કરવું જોઇએ, શરીરને રોજ માલીશ કરવું જોઇએ અને ઠંડા અથવા સહેજ ગરમ પાણીથી રોજ સ્નાન કરવું જોઇએ. પ્રાણાયામ તથા ખુલ્લી હવાનું સેવન વગેરે પણ ફાયદાકારક છે.

સજેખમની બિમારીમાં નીચેનું ભોજન ફાયદાકારક છે:-
પ્રાતઃકાળે ઉઠતાંવેંતજ એક ગ્લાસ ગરમ પાણીનો ધુંટડે ધુંટડે પી લેવો જોઇએ. જા વાગે તાજું માખણ અને નવટાંક દહીં લેવું; પરંતુ બીજી કંઈ પીવું ન જોઇએ. ૧૧૧ વાગે તજેલા બટાકા, તજેલી કુંગળી અને બાફેલ કોબીજ; સાંજે દ્રાક્ષ (સાફ કરેલી), મુનક્કા (મોટી દ્રાક્ષ) અને સૂતી વખતે દશ તોલા શાકનો રસ લેવો.

સજેખમમાં પાણી અથવા રસનો જેટલો ઓછો ઉપયોગ થાય તેટલું સાફ છે.

આ પ્રમાણે ઉપર સામાન્ય નિયમોનું દિગ્દર્શન કરેલું છે. તેનું પાલન કરવાથી સજેખમ ઘણેલાગે થશેજ નહિ અને થશે તો તે સહેલાઈથી મટી જશે.

(“માધુરી”માંના શ્રી. શીતલાસહાયના લેખનો અનુવાદ.)

६१-विचारशक्ति का महत्त्व

विचार करना मनुष्य का स्वाभाविक धर्म है। संस्कृत में मनुष्य शब्द जिस धातु से निकला है, उसका अर्थ भी सोचना, चिंतन करना या मनन करना है। मनुष्य की प्रकृति ही ऐसी है कि एक क्षण के लिये भी बिना विचार किये रहना, उसके लिये अत्यंत कठिन है। जिस प्रकार समुद्र में एक के पीछे एक लहरें उठा करती हैं, उसी प्रकार मनुष्य के मन में निरंतर विचारों की लहरें उठा करती हैं, जिनका प्रभाव उसके शरीर और आत्मा पर अदृश्य रूप से पड़ता रहता है।

धन्वीं विचारों के अंतर्गत उसके जीवन की सफलता और असफलता के रहस्य गुप्त रहते हैं। धन्वीं में सुख, समृद्धि, आरोग्य, भल, पराक्रम, उन्नयता और महानता की सामग्री विद्यमान रहती है; और धन्वीं में दुःख, दरिद्रता, आधि-व्याधि, शिथिलता और पतन के कारण निहित रहते हैं। हां, धन्वीं विचारों में पुण्य और पाप के भावों का समावेश रहता है और धन्वीं से देशभक्त और स्वार्थी मनुष्य के संस्कारों का प्रादुर्भाव होता है।

कार्य और कारण का अटल नियम जिस प्रकार परमात्मा की स्थूल सृष्टि में दृष्टिगोचर होता है, अदृश्य विचार-जगत में भी वह उसी प्रकार वर्तमान है। संसार में यदि कोई व्यक्ति सज्ज, श्रेष्ठ, सुखी या शक्तिशाली है; तो यह समझना ज़रूरी भूल है। कि, वह दैवयोग से ऐसा है या किसीकी दया व कृपा से ऐसा है। उसको उन्नति का प्रधान कारण उसकी वे सह-भावनायें और उन्नत विचार ही हैं, जिनका वह सदैव अपने मनोमंदिर में स्थान देता रहा है। इसके विपरीत जो मनुष्य अपने पतित और घृणित विचारों के दास बने रहते हैं, उनका पतन अनिवार्य है। वे अंत का 'मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति' का चरितार्थ करते हैं।

यूनानियों के मत में माना जाता था, कि प्रारब्ध की तीन देवियां हैं, जो जीवन के जल को छुना करती हैं। यह जात एक आलंकारिक ढंग से कही गयी है, जिसमें एक वैज्ञानिक तत्त्व छिपा हुआ है। ये देवियां नारीवर्ग की नहीं हैं, किंतु मनुष्य की तीन शक्तियां हैं—अर्थात् विचारशक्ति, धृच्छाशक्ति और क्रियाशक्ति। ये तीनों उसके अंदर हैं। तीनों एक सूत्र कातती हैं, और सूत्रों का जट कर अवितव्यता की एक दृढ़ रस्सी बनाती है। इसीका भाग्य या प्रारब्ध कहते हैं। प्रत्येक मनुष्य की प्रारब्ध उसकी धन्वीं तीन शक्तियों का जनाया हुआ है। किसीने उसे

भाहर से उसके ऊपर आरोपित नहीं किया है। अज्ञान की यही शक्तियाँ ऐसी रस्सी बनाती हैं, जिसमें वह झुँस जाता है। ज्ञान होने पर, यही शक्तियाँ अपने हस्तनिर्मित बाँधनों को काट कर उसके मुक्त कर देती हैं। इन शक्तियों में विचारशक्ति अत्यंत प्रबल है; क्योंकि उसीके अनुसार अन्य दो शक्तियों का विकास होता है। जैसे विचार होते हैं, वैसे ही कार्य होते हैं। कार्य विचारों के अनुकूल होते हैं।

एक विद्वान ने कहा है:-

हम जीवों का असावधानी से ज़ेवरते हैं, और कहते हैं कि अब हम उन्हें कभी न देखेंगे; परंतु सदस्यों वर्षों के पश्चात् वे अनावश्यक और हानिकर वनस्पतियों के रूप में उग कर भूमि को घेर लेते हैं। यही अवस्था हमारे विचारों की है। विचार का प्रत्येक जीव जिसे हम अपने मनोधान में जपन करते हैं, देर या सप्तेर तदनुकूल आँकुर के रूप में विकसित होते हैं। वह क्रमशः बढ़ कर पेड़ का रूप धारण करता है। समय और अवस्था के अनुकूल उसमें फूल और फल लगते हैं। उत्तम विचारों के अच्छे और अधम विचारों के भूरे फल होते हैं।

श्रेष्ठ विचार ज़ुवन को सरस और आनंदमय बनाते हैं। उनसे मन और आत्मा की शक्तियों का विकास होता है। उसके विपरीत निकृष्ट विचार अपने प्रभाव से, ज़ुवनस्त्रोत को विषैला और गंदा कर देते हैं और संपूर्ण शक्तियों को जर्जरित कर डालते हैं। पहले प्रकार के विचार हमारे लिये अमृतस्वरूप हैं, दूसरे प्रकार के हलाहल विष।

हम सर्वदा अपने विचारों के अनुसार अपनी प्रकृतिप्रदत्त कार्योत्पादक शक्ति को धटाते बढ़ाते रहते हैं। हमारा जल, उत्साह, हर्ष व कीर्ति आदि सारी बातों का आधार केवल विचारों ही पर निर्भर है। जिस तरह हम अपने मन को प्रेरित करेंगे उसी तरह से हमारी आत्मा अपनी मानसिक दशा के अनुकूल अदृश्य तरंग को अपनी ओर आकर्षित करेगी। एक ताँपे का टुकड़ा रासायनिक प्रयोग से अदृश्य-न दिग्भाष देनेवाले-ताम्रकणु को आकर्षित कर लेता है, और उसे दृश्य रूप में परिवर्तित कर देता है। इसी प्रकार विचार बाह्यपरमाणुओं को आकर्षित कर के उन्हें दृश्य रूप में बदल देता है।

सोच कहते हैं कि रूपये को देख कर रुपया आता है। इसी लिये धनवान को अधिक धन प्राप्त होता है। उनका यह कथन निःसंसार नहीं है। धनवान को अधिक धन प्राप्त हो, यह बात सृष्टिनियम के अनुकूल ही है, अतिकूल नहीं। क्योंकि धनवान के

मन में सर्वदा समृद्धिशाली विचारों का प्रवाह चलता रहता है। 'समानशीलव्यसनेषु सख्यम्' के अनुसार, उसी प्रकार के समगतीय भावविचार उसकी ओर आकर्षित होते रहते हैं जो उसके विचारों का सहायता प्रदान कर, उसकी शक्ति को द्विगुणित कर देते हैं। इसी प्रकार शक्तिशाली के मन में सामर्थ्यपूर्ण और ज्ञानियों के मन में ज्ञान के नवीन नवीन विचारों का प्रादुर्भाव होता रहता है। धनवान, अलवान और ज्ञानियों को उनके प्रबल विचार ही, उन्हें मनोवांछित सहायता प्रदान करते हैं।

सामर्थ्यशील व्यक्ति जय और अपयश के विचारों का कभी अपने पास नहीं इटकने देता। कदाचित् किसी समय वे उसके हृदय पर अधिकार जमाना चाहें, तो वह उन्हें अपनी संपूर्ण शक्ति से पराजित करने की चेष्टा करता है। इस प्रकार वह सर्वदा उनसे विमुक्त रहता है।

विचार धनात्मक होते हैं—अर्थात् जैसे वे होते हैं वैसे ही विचार भीतर पैदा करते हैं; और बाहर से भी अपने अनुकूल वैसे ही विचार आकर्षित करते हैं। प्रबल विचार हृदय में अपने विचारों को पैदा करते हैं; और बाहर से भी वैसे ही विचारों को अपनी ओर ખींचते हैं। निर्बल विचारों से निर्बलता की वृद्धि होती है, क्योंकि वे अपने अनुकूल विचारों को निरंतर आत्म-जगत से आकर्षित किया करते हैं। इसी लिये धैर्य से अल उत्पन्न होता है; और जय से दुर्बलता तथा अपकीर्ति की उत्पत्ति होती है।

सत्य-संकल्प-युक्त, दृढप्रतिज्ञ व्यक्ति अपनी परस्थिति के स्वाभी होते हैं। जैसे ही पुरुषों की गणना संसार की महान् आत्माओं में होती है; और सच्चे पराक्रम के महान् कार्य जैसे ही पुरुषसिंहों द्वारा संपादित होते हैं। इसीके विपरीत संशय-शील व्यक्ति, जिनके विचार आलू की भीत की तरह क्षणस्थायी होते हैं, सदैव अपनी परिस्थिति के दास बने रहते हैं। निर्बलता और जय उनकी शक्तियों का अपहरण कर लेते हैं।

हमारे देश में आज दरिद्रताराक्षसी का पूर्य साम्राज्य है। लाखों व्यक्ति उसके विकराल पाँजे में इससे जड़े कष्ट से ज्वन यापन कर रहे हैं। उनकी आशाओं और जरासे ओक बार ही नष्ट हो चुके हैं। उनका पौरुष काम नहीं करता। उन्होंने अपनी इस दुरवस्था से निकलने का प्रयत्न छोड़ दिया है, और अज वे प्रायः इसीमें संतुष्ट हैं। उन्हें अपने चारों ओर दरिद्रता की का नाद सुन पड़ता है; और निधर आंख उठाते हैं, उसीके विशाल त्रिज दृष्टिगोचर होते हैं।

धिस प्रकार कष्ट और कंगाली का भाव रम कर, काष्ठ किस प्रकार समृद्धि को अपनी ओर आकर्षित कर सकता है। मनुष्यों की अवस्था, सदैव उनके विचारों और आदर्श के अनुकूल होती है। धिस लिये जो मनुष्य सुख और समृद्धि प्राप्त करना चाहते हैं, उन्हें अपना मानसिक भाव भी वैसा ही रखना चाहिये; क्योंकि किसी बात का दृढ़ निश्चय कर लेना ही मानो उसके लिये क्षेत्र तैयार करना है।

किसी महापुरुष ने कहा है कि 'सारा मानवी कर्तव्य यही है कि पहले यह निश्चय कर लेना कि हम क्या होना चाहते हैं, फिर निरंतर उसीका विचार करते रहना।' धिस प्रकार के निश्चयात्मक विचारों से, निर्माणशक्ति के विकास होने में ज़दी भारी सहायता मिलती है। मनुष्य को जीवन में सफलता लाभ करने के लिये, ज़ड़तसी अन्य सांसारिक बातों की अपेक्षा यह जनना अधिक लाभदायक है, कि मैं किस प्रकार अपने विचारों को निश्चयात्मक रख कर, सर्वोच्च उत्पादकशक्ति को प्राप्त करूं।

वैज्ञानिकों ने प्रयोग द्वारा निश्चित किया है, कि यदि सूर्य की उतनी शक्ति को जो ५० मील की धूप में मिलती है, किसी एक स्थान पर एकत्रित कर लिया जवे, तो उस शक्ति से संसार के समस्त कारखाने चल सकते हैं; किंतु ज़िज़री दुर्ध धूप में यह शक्ति नहीं, कि आग भी जला सके। यही दशा मनुष्यों की विचारशक्ति की है, जिसकी एकाग्रता से महान् कार्य सध सकते हैं। किंतु संसार में अधिकतर मनुष्य ऐसे हैं, जो अपनी विचार-रूपी नौका को जीवनरूपी समुद्र में जल जाने के लिये छोड़ देते हैं; और उसे यों ही ड़ावाडाल जलने देते हैं। उनका काष्ठ उद्देश नहीं होता। धिस प्रकार के उच्छ्रंखल विचारों का परिणाम, दुःख और आपत्ति के सिवा और क्या हो सकता है ! अतएव जो लोग अपनी विचाररूपी नौका को विपत्तिरूपी यद्दान से टक्कर जाने से जयाना चाहते हैं, उन्हें उचित है कि वे उसे यों ही न जलने दें।

जिस प्रकार निपुण धातुनियर मकान जनाने से पहले ज़ूज सोच समझ कर उसका चित्र जना लेता है, फिर समग्र शक्तियों को उस चित्र के अनुसार मकान जनाने में लगा देता है, धसी तरह मनुष्य को चाहिये, कि अपने जीवन का उद्देश नियत कर अपनी संपूर्ण शक्तियों को उसमें नियुक्त कर दे। धिस प्रकार जिस सुंदर विचार या उच्च आदर्श का चित्र उसने अपने मानस-पटल पर अंकित किया है, एक दिन वह अवश्य दश्यरूप में प्रगट होगा। रामायण में लिखा है:—

“जहिके जहिके पर सत्य सनेह, सो तेहि मिलहि न कछु सदेह”।

महात्मा युद्धदेव के हृदय में दया का उच्च आदर्श विद्यमान था। वह जगत में प्रेम का साम्राज्य स्थापित कर उसे शांति और सुखपूर्ण देयना चाहते थे। समय आया कि उनका विचार कार्यरूप में परिणत हुआ, संसार में अहिंसा परमो धर्मः की हुंहुलि जल और वह दयावान नाम से प्रसिद्ध हुये। कालांतर के मन में दूसरी दुनिया के अस्तित्व का विचार समाया हुआ था, और उसने उसे प्रत्यक्ष देय लिया। यीन के एक विद्यार्थी का कहना है कि, वह घटना निर्धन था कि रात के पढ़ने के लिये उसको तेल भी नसीब न होता था। जुगुनुओं के धक्का कर के, एक पतले मलमल के कपडे में आंध कर किताब के ऊपर रख लिया करता था। एक मनुष्य ने उससे कहा कि घटनी मेहनत क्यों करते हो ? क्या यीन के वजह हो जाओगे ? उसने जवाब दिया कि अगर विचारशक्ति के विषय में परमात्मा के नियम सच्चे हैं, तो एक दिन मैं अवश्य वजह हो जाऊंगा। यीन के घटिलास के उठा कर देयिये, एक दिन वह लडका वजह बन गया। धिस प्रकार मन की उच्चतम शक्ति से मनेच्छित काम करने के सैंकड़ों उदाहरण मिलते हैं। अतएव जे मनुष्य संसार में सफलता और विजय प्राप्त करना चाहते हैं, उन्हें अपनी विचार-शक्ति का सदुपयोग करना सीखना चाहिये। उन्हें निरंतर आनंद, उत्साह और आशापूर्ण विचारों का मनन करना चाहिये। दुष्ट और दुर्बलता के विचारों से अपने मन के जयाना चाहिये, क्योंकि:—

रहत सदा ही जल्लि की, जैसी सुरत विशेष;
तैसो ही वह होत है, या में यीन न भेष।

(“प्रला”ना एक अंकमां लेखकः—श्री. राजेन्द्रनाथ शर्मा)

૬૨-બાઝકોનું આરોગ્ય સુધારવાના ઉપાય

જે સ્થાન વસ્તીવાળું હોય છે ત્યાંની હવા અવશ્ય બગડી જાય છે; કેમકે તેમાં મનુષ્યોના શ્વાસોચ્છ્વાસની ગંદી હવા બળી જાય છે. આવી હવા મનુષ્યના શરીરમાં દાખલ થઇને બોહીને બગાડી નાખે છે; તેથી ખુલ્લા મેદાનમાં કે નદીકિનારે જઇને શુદ્ધ વાયુનું સેવન કરવું એ તંદુરસ્તીને માટે ખાસ જરૂરનું છે. શુદ્ધ વાયુ તથા ખાસ સ્થળોની હવાથી, સર્વ પ્રકારે અસાધ્ય એવા ભારે ભારે રોગો નાબુદ થાય છે; તેથીજ વૈદ્યકીય ગ્રંથોમાં હવા-પાણી બદલવાની આવશ્યકતા બતાવવામાં આવી છે. ઘણે ભાગે પ્રાતઃકાળનો વાયુ વિકારશૂન્ય હોય છે, તેથી પ્રાતઃકાળે રોજ વાયુ-સેવન કરવું એ આરોગ્ય માટે ઘણુંજ ફાયદાકારક છે. તેથી હમેશાં ખુલ્લા મેદાનમાં અથવા તો નદીકિનારે હવા ખાવા જરૂર જવું જોઇએ. પ્રાતઃકાળનાં શૌચાદિ કાર્યોમાં ઉતાવળ કરવી જોઇએ નહિ. મોં ધોવું, કાગળા કરવા અને નાક નસીકવું વગેરેમાં ઉતાવળ કરવી જોઇએ નહિ. મોં ખૂબ કાળજીપૂર્વક ધોવું જોઇએ. હાલમાં મોં સાફ કરવા માટે કેટલીક જાતનાં મંજનો બજારમાં વેચાય છે. સફેદ માટી તથા કંઈકે સુગંધવાળી ચીજો મેળવીને વજ્રદંત વગેરે નામોથી ચાર આઠ આને ડખ્ખીના ભાવે દંતમંજનો ખૂબ વેચાય છે; પરંતુ આ દંતમંજનોથી તો માત્ર ચૈસાની બરબાદી સિવાય બીજું કંઈજ થતું નથી. એ તો બરાબર યાદ રાખવું જોઇએ કે, દંત મેલા રહેવાથી અનેક પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી તંદુરસ્તી જાળવવા માટે હમેશાં લીમડો, વડ વગેરેના દાંતણથી મોં સાફ કરવું એ ઘણુંજ ફાયદાકારક છે. રોજ કડવું તેલ અને સિંધવથી મોં સાફ કરવાથી દંતને ઘણુંજ ફાયદો થાય છે. જે કોઈ મંજનજ વાપરવા ઇચ્છે તો તે ઘેર ખેડાં નીચે લખી વિધિ પ્રમાણે બનાવી શકે છે:-બદામનાં છોડાં (બાળીને), કાળાં મરી, સિંધવ અને ફટકડી, એ બધાને બારીક કરીને સમભાગે એકત્ર કરવાથી સરસ દંતમંજન બને છે. અને તેનાથી દંત સાફ થાય છે તથા અનેક પ્રકારનાં દંતનાં દરદો દૂર થાય છે. માત્ર તેજ બળનેજ બારીક કરી રાખ્યું હોય અને તેનાથી દંત સાફ કર્યા હોય તોપણ દંત સુંદર બને છે અને મુખ સુગંધીવાળું થાય છે તથા ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. આ રીતે દંતને હમેશાં સ્વચ્છ કરવા જોઇએ; નહિ તો તેમાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થવાથી ખૂબ પીડા થાય છે અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. મોં સાફ કર્યા પછી રોજ સ્નાન કરવું જોઇએ અને શરીરને ખૂબ ધસી ધસીને ચોખ્ખું કરવું

જોઈએ. આથી હિંદોના કાંઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થશે નહિ અને તેના દ્વારા પરસેવો વગેરે નીકળ્યા કરશે. આળકાલ લોકો સાથે લગાવવાનું બહુ પસંદ કરે છે. સાથે લગાવવાથી શરીરની ચામડી ખરબટ થઈ જાય છે અને સાથેઓમાં ઘણેભાગે ચરબી બેળવેલી હોય છે. સાથે ચૂનો, ચરબી, સાણખાર, માટી અને સોડા વગેરેના મિશ્રણથી તૈયાર થાય છે. કાંઈ કાંઈ સાથેથી તો શરીર ફાટી જાય છે. લોકો કહે છે કે, સાથેથી શરીર મુલાયમ થાય છે, પણ હું જોઉં છું કે, ઘણેભાગે અનેક બિમારીઓ એથીજ થાય છે. તેથી જો સાથે લગાવવોજ હોય તો તે સારી જાતનો ખાત્રીવાળો હોય તોજ વાપરવો.

કાચું દૂધ, ઘી અને મેદો એ ચીજોનું મિશ્રણ પણ શરીરે ચોળાય છે. તે ચોળ્યા પછી થોડી વાર પછી સ્નાન કરવું જોઈએ. આથી શરીર સુંદર થાય છે, ચેદરો ચમકવા લાગે છે; કમળપત્ર, લોદર અને અભુતિનાં ફૂલ, એ ત્રણેને વાટીને શરીર ઉપર ચોળવાથી દુર્ગંધ જતી રહે છે. તલ, સરસવ, દારૂહળદર, ઘ્રા, ગોરોચન અને ફૂટ સમભાગે લઈ વાટીને ચોળવાથી શરીર સ્વચ્છ થાય છે, તેમજ સુગંધિત થાય છે. હળદર બહુ ઉપકારક વસ્તુ છે. તેનાથી વિવિધ પ્રકારના ચામડીના રોગો નાશ પડે છે અને કાન્તિની વૃદ્ધિ થાય છે. ઓરિસ્સા અને બંગાળની સ્ત્રીઓ હળદરનો બહુ ઉપયોગ કરે છે. ઘણા લોકોના પરસેવામાંથી બદબો નીકળતી હોય છે. તેમને માટે હરડે, નાગરમોથ, ચંદન, નાગકેસર, વેનની જડ, લોદર, ફૂટ અને હળદર, એ બધાને પાણીમાં લસોટીને દિવસમાં કેટલીક વાર લગાવવાથી બદબો નીકળતી દૂર થાય છે. હરડે અને નાગરમોથ સમભાગે અને ફૂટ ચોથે ભાગે, તેને લસોટીને શરીરે ચોળવાથી શરીર સુગંધિત થાય છે અને એ સુગંધી ઘણી વાર સુધી રહે છે. જીવાનીમાં ઘણી વાર મોં ઉપર ખીલ નીકળે છે તેની ઉપર ઉપલીજ ચીજોમાં મરી અને ગોરોચન મેળવીને મોઢા ઉપર લેપ કરવો જોઈએ. એથી સઘળા ડાઘ નાશ પડે છે. સફેદ સરસવ અને તલ દૂધ સાથે પીસીને મોં ઉપર સાત આઠ દિવસ લગાવવાથી મુખની કાન્તિ વધે છે. કાંઈના મોં ઉપર કાળા ડાઘ હોય તો તેના ઉપર મનશીલ, પઠાણી લોધર, હળદર અને દાલચીની (તજ) સમભાગે લઈને પાણીમાં લસોટીને ચોપડવાથી કાળા ડાઘ જતા રહે છે અને ચેદરો ખીલી ઉઠે છે. આવી સારી ચીજો હોવા છતાં પણ જો બગરના ખરાબ સાથેના ઉપયોગથી શરીરને બગાડવામાં આવે તો તેને બેવકુરી યાને મૂર્ખતાજ સમજવી જોઈએ. સ્નાન પછી ખાનપાનની વ્યવસ્થા ઉપર ધ્યાન આપવાની ખાસ જરૂર છે. કેમકે શરીરની અંદર દાખલ થઈને બિગાડ પેદા

કરનાર તો ખાસ કરીને એ બે પદાર્થોજ છે. એ બન્નેમાં કાષ્ઠપિણ્ન પ્રકારની અશુદ્ધિ કે વિકાર આવવો જોઈએ નહિ. * * * બળરમાં વેચાતી ખોરાકની ચીજો બહુજ ખરાબ હોય છે. તે ખાવાથી તંદુરસ્તી બગડે છે; તેથી બની શકે ત્યાંસુધી બળરની ખોરાકની ચીજોનો ઉપયોગ ન કરવો એજ હિતાવહ છે. એજ પ્રમાણે ખરાબ પાણી પણ પીવું નહિ. કેમકે એપી રોગનાં જંતુઓ તેમાંજ રહે છે. જે પાણી ખરાબ હોય તેને ઉકાળા અને ગાળાને પીવામાં કંઈ હરકત નથી. રાત્રે જાગરણ તથા કવખતનાં બોજન અને અતિવિલાસથી સ્વાસ્થ્યમાં હાનિ પહોંચે છે. ખાવું, પીવું, સૂવું, ફરવું વગેરે જે જે જરૂરી કાર્યો છે તેમાં એક પ્રકારનો નિયમ રાખવો સારો છે. વૈદ્યકીય પુસ્તકોમાં અનેક પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થવામાં જે કારણો ખતાવવામાં આવે છે તેમાં મિથ્યા આહાર-વિહારને પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું છે; તેથી તંદુરસ્ત રહેવાને માટે એ બધા ઉપર ધ્યાન આપવું ખાસ જરૂરનું છે.

(“મનોરમા”માંના ડૉ. ગોપાળશરણ એમ. ડી ના લેખ ઉપરથી)

૬૩-માનસિક ચમત્કાર

મન કી શક્તિ બડી તીવ્ર હૈ. હજારોં ઘોડોં કી શક્તિ રખનેવાવા રેલ કા ચંજિત બી ઇતની તેજી સે નહીં દૌડ સકતા, જિતની તેજી સે મન દૌડતા હૈ. કિસી સમય બી વહ ચુપચાપ નહીં બૈઠતા. મન કી અચલતા શાસ્ત્રોં મેં પ્રસિદ્ધ હૈ. હમારે પ્રાચીન ઋષિયોં ને મન કી શક્તિ કા અચ્છી તરહ અનુભવ કિયા થા. ઉન્હોંને ઉસસે કામ લેને કા તરીકા બી નિકાલ લિયા થા. યોગાબ્યાસ ક્યા હૈ ? મન કે અપને વશ મેં લાના ઔર ઉસસે અપની ઇચ્છા કે અનુસાર કામ લેના હી યોગાબ્યાસ કહાતા હૈ. મહામુનિ પતંજલિ યોગ કા લક્ષણ ઇસ પ્રકાર ખતાવે હૈં:—
યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધ:—અર્થાત્ ચિત્ત કી વૃત્તિયોં કે રોક રખના યોગ હૈ. યોગ કી સિદ્ધિયોં કી પ્રાપ્તિ સે મનુષ્ય ક્યા નહીં કર સકતા ? એક ઔર યોગી બ્રહ્મ મેં લીન હો કર અનિર્વચનીય આનંદ કા અનુભવ કરતા હૈ—દૂસરી ઔર યદિ વહ ચાહે તો થોડા હી સા ચમત્કાર દિખલા કર સંસાર કે ચક્રિત કર સકતા હૈ; પર યોગી ઐસા ચમત્કાર બહુત કમ દિખાતે હૈં. યોગબલ કે દ્વારા યોગી દૂસરે મનુષ્યોં પર અપના પ્રભાવ ડાલ સકતા હૈ. સાથ હી ઉનકી નિર્બલ માનસિક શક્તિયોં કે વહ અપને અધીન બી કર

सकता है। मेरमेरिजम, हिमाटिजम आदि योग ही के क्षुद्र जेल हैं। योग के अत्यल्प अभ्यास से जग्य कुछ शक्ति प्राप्त हो जाती है, तब लोग भदारी बन कर उसके यमत्कार दिखाते फिरते हैं। इससे उनकी यह शक्ति नष्ट हो जाती है। उसे वे आध्यात्मिक उन्नति में नहीं लगाते। यही कारण है कि उनकी शक्ति और आगे नहीं बढ़ने पाती। योगविद्या का स्रोत घसी भारत से प्रकट हुआ था। आज भी सिवा भारत के और कहीं प्रकृत योगी का मिलना असंभव है। भिख के प्राचीन निवासियों और धरा-नियों ने योगविद्या यहीं से सीखी थी। योगविद्या से सज्ज रचनेवाले कुछ यमत्कारों का वर्णन हम यहां पर करते हैं। इन यमत्कारों की सत्यता के विषय में किसी प्रकार का संदेह नहीं हो सकता। योरप के एक सज्जन ने भारत में आ कर इस प्रकार का एक यमत्कार अपनी आंखों देखा था। ये यमत्कारों की सत्यता पर विश्वास न करते थे। उन्हें ये केवल दाथ की सक्षाई समझते थे। एक रोज उन्होंने जो कुछ देखा उसका वर्णन ये इस प्रकार करते हैं:—

भदारी (अंर्द्रणलिक) एक हिंदू था। उसकी आकृति जड़ी प्रभावशालिनी थी। उसके चारों ओर उसके साथी बैठे थे। भदारी अपने सामने जमीनपर जड़त से प्यात्रे, डिब्बे और घसी प्रकार की कितनी ही और और चीजें रक्खे था। पहले उसने एक डिब्बे से कितने ही सांप निकाले। सांपों को सज्जे सामने रख कर वह अपने दर्शकों से कहने लगा:—सज्ज लोग उन्हें अच्छी तरह देख कर अपनी तसल्ली कर लो। ये सज्जमुय ही सांप हैं, और काँच चीज नहीं। दर्शकों में प्राणुिशास्त्र ज्ञाननेवाला एक अंगरेज भी मौजूद था। उसने सांपों की अच्छी तरह से ज्ञाय कर के कहा कि ये सज्जमुय ही देशी जति के सांप हैं। इसके बाद भदारी कुछ देर तक धीमे स्वर से “उम, म, म, म, म, म, म, म” की अवाज करता रहा। उसकी यह अवाज हीक वैसी ही थी जैसे मकपी जिनजिनाती है।

भदारी के ऐसा करते ही सज्ज के सज्ज सांप अपनी अपनी पूछों के सहारे बैठे हो गये और अपने अपने सिरों को लिलाने लगे। भदारी कभी कभी अपने उँडे से उनके सिरों को धीरे धीरे छू देता था। कुछ भिनट बाद दर्शकों को मालूम होने लगा कि वे छोटे छोटे सांप धीरे धीरे बढ़ने लगे। यहां तक कि बढ़ते बढ़ते वे बैठे जयानक अजगर से हो गये। यह दृश्य देख कर सारे के सारे दर्शक—क्या अंगरेज क्या हिंदुस्तानी—उठे जयभीत हुए। इस पर भदारी ने विज्ञा कर सज्जसे कहा:—चूपचाप बैठे रहिये,

ડરને કી ખાત નહીં. ઇસકે બાદ ઉસને ઉલટી ક્રિયા પ્રારંભ કી. સાંપ સખ ધીરે ધીરે છોટે હોને લગે. અંત મેં વે ઇતને છોટે હો ગયે કિ વે એકદમ અદૃશ્ય હી હો ગયે.

ઉસને એક ઔર બી ખેલ ક્રિયા. વહ બી એસા હી આશ્ચર્ય-જનક થા. મદારી ને અપને સાચિયોં મેં સે એક લડકે કો અપને સામને બિઠા લિયા. ઉસકે બેઠ જાને પર મદારી ને ઉસકે ચારોં તરફ જમીન પર એક લકીર ખીંચ દી. ઇસકે બાદ મદારી જાદુ કે કુછ મંત્ર પઢને લગા. કુછ દેર મેં લકીરકે બીતર કા વહ લટ્ટુ કી તરફ જલ્દી જલ્દી ધૂમતા હુઆ દિખાઈ દિયા. ધીરે ધીરે વહ આકાશ કી ઓર ઉડા. અંત મેં ધૂમતે હી ધૂમતે વહ લોપ હો ગયા. તખ મદારી ને ફિર ઉલટી ક્રિયા પ્રારંભ કી. લડકા આકાશ સે નીચે ઉતરને લગા. પહલે વહ એક છોટે સે ગોલે કી તરફ દિખાઈ દિયા. અંત મેં જયોં જયોં વહ નીચે આતા ગયા ત્યોં ત્યોં ખડા હોતા ગયા. પૃથ્વી પર આ કર ખડે હોતે હી ઉસને મુસકુરા કર દર્શકોં કો પ્રણામ ક્રિયા.

ઇસકે બાદ એક ઔર ખેલ હુઆ. મદારી ને આમ કી કુછ ગુઠલિયોં લે કર એક છોટે સે રેત કે દેર મેં ઉન્હેં ગાડ દિયા. ગુઠલિયોં કો ગાડને કે બાદ વહ મંત્ર પઢ પઢ કર રેત કે ઉસ દેર પર હાથ ફેરને લગા. થોડી હી દેર મેં દેર સે એક અંકુર નિકલ આયા. દેખતે દેખતે ખદ કર વહ વૃક્ષ જન ગયા. વૃક્ષ પર ડાલિયોં ઔર પત્તે બી નિકલ આયે. અંત મેં ઉસ પર ઔર બી દિખાઈ દિયા ઔર પલબર મેં પકે હુએ આમ કે ફલ તૈયાર હો ગયે. યે પકે હુએ આમ તોડ કર દર્શકોં મેં ખાંટે ગયે. અખ મદારી ને ફિર ઉલટી ક્રિયા પ્રારંભ કી ઔર વૃક્ષ ધીરે ધીરે લોપ હો ચલા. અંત મેં મદારી ને દેર મેં સે અપની ગુઠલિયોં નિકાલ લીં ઔર વૃક્ષ બી અંતર્હિત હો ગયા. ગુઠલિયોં નિકાલ કર ઉસને સખ લોગોં કો દિખા દિયા.

એક ઔર બી આશ્ચર્યજનક ખેલ મદારી ને ખેલા. ઉસને રસ્સે કા એક લપેટા હુઆ ગોલા બાહર નિકાલા. દર્શકોં કે હાથ પર રખ કર ઉસે ભલી-ભાંતિ દેખ લેને કે લિયે ઉસને કહા. ઇસકે બાદ ઉસને રસ્સે કે સિરે પર એક ગાંઠ દે દી ઔર ઉસ ગાંઠવાલે સિરે કો આકાશ મેં ઉછાલ દિયા. રસ્સે કી લપેટ ખુલ ગયી ઔર વહ ઉપર આકાશ કી ઓર જાને લગા. ધીરે ધીરે સારા કા સારા રસ્સા ખુલ ગયા ઔર ઉસકા સિરા વાયુ મેં ઇસ તરફ લટકતા હુઆ દિખાઈ દેને લગા માનોં ગાંઠ કો કિરીને કઈ સૌ પુટ ઉંચે આકાશ મેં ખાંધ દિયા હો. ઇતને મેં મદારી કા એક સાથી રસ્સે કે પાસ ગયા ઔર નીચે લટકતે હુએ ઉસકે છોર કો પકડ લિયા.

महारी के हुकूम से वह आदमी रस्से के सहारे ऊपर आकाश में चढ़ने लगा। बहुत ऊपर जाने पर वह एक बिड़नसा दिमाग होने लगा। अंत में वह वहीं अंतर्धान हो गया। घिस पर महारी ने अपने मुँह से कुछ और शब्द निकाले और रस्सा ऊँच कर आकाश में धतना ऊपर जा पहुँचा कि उसका नजर आना कठिन हो गया।

घिस जेल के साथ तमाशा समाप्त हुआ। उस समय एक अंग्रेज कैमरा हाथ में लिये वहाँ आया था। नया आदमी रस्से पर चढ़ने लगा तब उसने उसका झेंटा ले लिया; पर नया नेगेटिव प्लेट को उसने धोया तब न उस आदमी की, न उस दृश्य की, न उस रस्से की, किसीकी भी तस्वीर उस पर नजर न आई। केवल महारी की तस्वीर शीशे पर उतरी दिमाग ही। पर वह ज़दी विचित्र थी। महारी अथर्व तरङ्ग से मुस्कराता हुआ पैदा दिमाग दिया। आत यह थी कि वास्तव में यह जेल दिया ही न गया था। वे सारे जेल केवल दृष्टिभ्रम के कारण दर्शकों को दिमाग दिये थे। बिरकाल के अभ्यास से महारी को दूसरे का मन अपने वश में करने की शक्ति प्राप्त थी। घसी शक्ति के द्वारा उसने दर्शकों पर अपना प्रभाव डाल दिया था।

एक और लेखक का अयान सुनिये। वह अमरीका के एक समाचारपत्र का संपादकता था। उसके कथन का सारांश, उसीके शब्दों में, हम नीचे देते हैं—

भारतवर्ष की एक ज़दी नदी में मैं जहाज द्वारा यात्रा कर रहा था। जहाज नया अंदर पर पहुँचा तब एक हिन्दुस्तानी केवल एक लंगोटी लगाये हुये प्रति से जहाज पर चढ़ आया। तैरते समय डूबने से बचने के लिये उसने एक लाल रंग की गहड़ी गले से बांध ली थी। वह एक मामूली साधुसा भावूम होता था। पर, शीघ्र ही उसने अपने गुणों का परिचय देना आरंभ कर दिया।

जहाज के तट पर पैर रखते ही उसने वहाँ पर पड़ा हुआ रस्से का एक गोख गेँद उठा लिया। उसका एक सिरा जेल कर उसमें उसने गाँठ लगा दी। गाँठ को उसी हम उसने अडे नोर से आकाश की ओर उछाल दिया। गाँठ ऊपर को चढ़ती जाती थी और रस्सी का गोख पुलकता जाता था। पुलकते पुलकते सारी रस्सी पुल कर आकाश में चढ़ गई और वहीं वह लोप हो गई। उस समय जहाज पर एक भद्दा एक टूटा हुआ नारियल लिये आया था। साधु ने उससे नारियल ले लिया और अडे हो कर उसका पानी एक डाल में गिराने लगा। एक डाल भर गया। तब नारि-

यह के नीचे दूसरा डोल रक्या गया। वह भी शीघ्र ही भर गये।
धिसी प्रकार उस नारियल के पानी से काँच पारल डोल भर गये।
उसों के भर चुकने बाद उसने उनमेंसे एक के हाथ में उठा लिया
और भ्रम पट कर शीघ्र ही उसने उसे वहाँ से लोप कर दिया। थोड़ी
दूर बाद उसके हाथ में एक चिह्नसा देखा पडा। यह चिह्न कमशः
जलते जलते पानी का लपलाहल बरा हुआ डोल बन गया। भदारी
ने उसे जलान के तप्तते पर उलट दिया।

धिस जेल के एक युवती भी देखा रही थी। कुछ दूर उसका
अवस्था उसकी "आया" के पास पडा था। एकएक माता क्या
देखती है कि आया ने दोनों हाथों पर अवस्था के उठा लिया और
शीघ्र ही उपर आकाश में उड कर वही अंतर्धान हो गछ। माता
भेसुध हो कर पागल की तरह चिह्नाने और आकाश की ओर
टकटकी लगा कर देखने लगी। आकाश की ओर मुँह उठाये वह
थोड़ी ही दूर में क्या देखती है कि एक आदल का टुकडा नीचे आ
रहा है। यह आदल धीरे धीरे आया के रूप में बदल गया। जैसे जैसे
आया नीचे आती गछ, वैसे वैसे ही उसका आकर पडा होता गया।
अंत में वह जलान के तप्तते पर पडी हो गछ। जलान पर
पडी होते ही आया ने अवस्था के उसकी माता के हाथों में दे
दिया। माता ने अवस्था के छाती से लगा कर आया से कहा—तुम
मेरे अवस्था के क्यों हो गछ थी? आया ने उत्तर दिया—मेम
साहल्य! अवस्था तो सोया हुआ था; मैं उसे कहीं नहीं ले गछ। यह
सुन कर माता पडी अकित हुई। धिस पर साधु जोलाः—मेम-
साहल्य विचित्र वस्तुओं का केवल स्वप्न देखा रही थीं। यह जेल
साधु की मानसिक कल्पना का फल था। उसने उसका चित्र मेम
के मन पर अंकित कर दिया था।

धिस जेल के बाद साधु ने लाल कपडों की गहड़ी जोली।
उसमेंसे एक नारियल निकाल कर उसने उसे सण यात्रियों के
दिखाया। जल सण लोक देखा चुके तल उसने आंस की एक लाठी
के सिरे पर रख कर आजा दी कि इन्वारे की तरह जलधारा
गिराओ। इकीर की आजा पाते ही नारियल से पानी की धारा
बह कर जलान के तप्तों पर गिरने लगी। कुछ दूर बाद उसने
आजा दी—अंद करो। जलधारा का गिरना औरन ही अंद हो
गया। फिर उसने आजा दी—बलो। अस, वह बलने लगी। धिसी
तरह उसने काँच पार किया। धिसके अनंतर उसने एकएक
एक अजगर पैदा कर दिया। धिस अजगर के देखते ही लोग
जडुत डरे। तल साधु की आजा पाते ही वह एकदम लोप हो गया।
अजगर के बाद उसने सूर्य के प्रकाश में सण के सामने कितनी

ही मनुष्यभूतियां पैदा कर ही. ये भूतियां धीरे धीरे जाइ के आदलों की तरह वही अंतर्धान हो गछं. इन अद्भुत तमाशों के आद उसे काशी दान भिला, उसे बे कर वह वहां से चलता बना.

उपर के सत्य जेल मानसिक प्रभाव के ही इल हैं. जो लोग मानसिक प्रभाव का विरोध करते हैं और उसे अपने उपर नहीं पडने देते उन्हें इस प्रकार के दृश्य जलुधा नहीं देख पडते. अन्य दृशिक जल्य मानसिक भ्रम में पडे दुज्ये इस प्रकार के स्वप्न देखते रहते हैं, तल्य प्रभाव न पडे दुज्ये लोगों के सिर्फ भदारी अेकाग्रचित हो कर अपनी कल्पनाशक्ति का प्रयोग करता दुज्या देख पडता है. इस तरह के और भी अनेकानेक जेल किये जा सकते हैं. अभी कुछ दिनों पहले सुना था कि भदारास में अेक साधु आया है. वह ३५यों का वर्षा करता है. वह भी मानसिक भ्रम का ही इल है. कभरे से लिया दुज्या इस तरह का कोछ भी चित्र डोटोआरी के प्लेट पर नहीं उतरता. प्लेट पर मानसिक अेकाग्रता से जैठे दुज्ये केवल भदारी का प्रतिबिम्ब दिभाछ देता है. भदारी अपने भीतर अेक अैसी शक्ति प्राप्त कर लेता है जिसके द्वारा वह अेक ही समय में जलुतसे लोगों के कछ तरह की वस्तुये दिभा सकता है, सुना सकता है और यज्या भी सकता है. वास्तव में ये वस्तुये विद्यमान नहीं होतीं.

अेक भारतीय सज्जन लिखते हैं कि जल्य मेंने पहले पहले जैसे जेल देखे तल्य मुजे उन पर जडा आश्चर्य दुज्या. अंत में मेंने अपने मन में उनकी परीक्षा करने का निश्चय किया. भदारी के आरों और दृशकों का जडी जाड थी. जल्य में दृशकों के साथ जडा दुज्या तल्य मुजे ये सत्य अद्भुत दृश्य अेक अेक कर के दीजने लगे. पर जल्य में दृशकों से अलग हो कर अेक दूसरे स्थान से देखने लगा तल्य मुजे भदारी के सिवा और कोछ दृश्य वहां न देख पडा. इसके बाद में भदारी के पास गया. अल्य भी मुजे कोछ तमाशा न देख पडा. इससे सिद्ध दुज्या कि भदारी का प्रभाव अेक विशेष सीमा तक ही था. इस सज्जन ने आम के इलवाले और रस्सेवाले (जिनका वर्णन उपर हो चुका है) दोनों तमाशों की जूज परीक्षा की. अंत में उसे निश्चय दुज्या कि ये जाते प्राकृतिक नियमों के नहीं, किंतु मानसिक भ्रमों के कारण दिभाछ देती हैं. भदारी धंद्वल रयने के समय पालथी लगा कर जैठता है. वह मुंह से उम, म, म, म, म, के सदृश धीमी आवाज करता दुज्या अपने घड के धधर उधर घुमाता रहता है. इसी लिये कितने ही मनुष्य समजते हैं कि उसकी इस क्रिया का संबंध जल से है; पर उनकी यह जल है. शारीरिक

ચેષ્ટા કા ઉસકે કાર્યોં સે કોઇ સંબંધ નહીં રહતા. અચ્છા અભ્યાસ કિયે હુએ લોગ કબી અપને શરીર કો નહીં હિલાતે કુલાતે. વે પચાસન માર કર સમાધિસ્થ હો જાતે હેં. ખેલ કે સમય શરીર કા હિલાના કુલાના દર્શકોં કી ઉતકંઠા બઢાને કે લિયે હે.

તમાશા દેખનેવાલોં કે મન પર પ્રબલ માનસિક કલ્પના કા ચિત્ર અંકિત કરને કે લિયે પ્રાયઃ નીચે લિખી હુઇ વિધિ કા અવલંબન કિયા જાતા હેઃ—

મદારી યુવાવસ્થા સે અપને મન મેં માનસિક ચિત્ર બનાવે કા અભ્યાસ કરતા હે. કલ્પના છાનિયે કિ પહેલે પહેલ ઉસને કિસી સુપરિચિત વસ્તુ-જેસે શુભાખ કે ફૂલ-કા સ્પષ્ટ ચિત્ર અપને મન પર ખીંચના ચાહા. યહ ચિત્ર ખીંચને કે લિયે ઉસને અપની ઇચ્છાશક્તિ સે કામ લિયા. મદારી ઇતના અભ્યાસ કર લેતા હે કિ ઉસકે માનસિક નેત્રોં કે સામને કલ્પિત વસ્તુ હીક વૈસી હી દીખને લગતી હે, જેસે કિસી વ્યક્તિ કા મુખમંડલ દેખને પર કિસી ચિત્રકાર કે મન મેં ઉસકા ચિત્ર જ્યોં કા લોં ઉતર આતા હે ઓર ફિર બિના દેખે હી વહ ઉસે અંકિત કર લેતા હે. ઇસકે અનંતર મદારી બહી બહી વસ્તુઓં કા, વસ્તુઓં કે સમૂહ કા ઓર બઢતે બઢતે અવિકાધિક અહભુત દર્શ્યોં કા ચિત્ર અપને મન પર અંકિત કરતા હે. કિતને હી દિનોં કે અભ્યાસ કે બાદ સૌ મેં દો-એક હી એસે નિકલતે હેં જો અપને મન મેં વસ્તુઓં કા સ્પષ્ટ ચિત્ર ખીંચ કર ઉસકે ખેલ દિખા સકેં. જબ ઇતની શક્તિ પ્રાપ્ત હો જાતી હે તબ મદારી અપની અત્યંત વિકસિત ઇચ્છાશક્તિ કે દ્વાર! અપને આસપાસ કે લોગોં કે મન મેં પૂર્વોક્ત પ્રકાર કે માનસિક ભ્રમ પેદા કર દેતા હે. ઇસ શક્તિ કી પ્રાપ્તિ મેં બહુત સમય લગતા હે. દો ચાર વર્ષોં મેં યહ નહીં પ્રાપ્ત હો સકતી.

(“સરસ્વતી”ના એક અંકમાં લેખકઃ-શ્રી. સંતરામ ગોહલ, ખી. એ.)

૬૪-આરોગ્ય સંતાન કેમ જન્મે ?

ધર્મશાસ્ત્રમાં ઋષિઓ ઋષિપુરુષને સંતાનની ઉત્પત્તિ કરવાનો અને તેનું રક્ષણ કરવાનો ઉપદેશ આપતા આવ્યા છે. લગ્નસમયે વરવધૂને એજ ઉપદેશ આપવામાં આવે છે કે, સો વર્ષસુધી ધર્માનુસાર પુત્ર-પૌત્રાને પ્રાપ્ત કરી તેમની સાથે પ્રેમપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહો. સંતાન એ અધારા ધરના દીપક સમાન છે. જ્યાં સંતાન ઉત્પન્ન થતાં નથી અથવા તો અકાળે મૃત્યુ પામે છે, તે ઘર શૂન્ય અને અનેક પ્રકારની સુખસામગ્રીઓ હોવા છતાં પણ સુખપ્રદ નથી હોતું. સંતાનની ઇચ્છા ગૃહસ્થાશ્રમીઓમાં સ્વાભાવિક છે અને હોવી જોઈએ; એટલે ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ ઉચિત સાધનોદ્વારા સંતાનપ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. આહાર-વ્યવહાર હમેશાં પવિત્રજ રાખવાં જોઈએ, ખાનપાન નિયમાનુસાર થવાં જોઈએ કે જેથી શરીર અને મન તંદુરસ્ત અને આરોગ્ય રહ્યા કરે. જો ઋષિ અને પુરુષમાંથી એકના પણ આહારમાં વધારો યા ઘટાડો હશે તો તેમનું સ્વાસ્થ્ય બગડી જશે અને સંતાન ઉત્પન્ન થશે નહિ. મધ્યમ-વર્ગના લોકોને ઘણી સંતતિ થવાનું કારણ એજ છે કે, તેમનાં ખાનપાન સાદાં હોય છે. તેઓ દૂધ, માખણ અને ઘીનું નિયમાનુસાર સેવન કરે છે. અને મહેનત-મજુરી કરીને પોતે ભોજન કરેલા પદાર્થોને બરાબર પચાવતા રહે છે અને તેથી શુદ્ધ વીર્ય ઉત્પન્ન થઈ તેઓને સંતાન ઉત્પન્ન કરવા લાયક બનાવે છે. પરંતુ ધનાઢય પુરુષોનો સ્વભાવજ ન્યારો હોય છે. તેઓ જે કંઈ ખાય છે તે પચાવી શકતા નથી. તેમના આહાર પુષ્ટિકારક હોવાથી જો કે તેમનાં શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ બનેલાં દેખાય છે ખરાં, પરંતુ તેમને શારીરિક શ્રમ કરવાનો નહિ હોવાથી તેમનું વીર્ય સંતાનોત્પત્તિ માટે યોગ્ય રહેતું નથી. જો સંતાન થાય છે તોપણ તે રોગી, નિર્બળ અને દુર્બળ હોય છે; તેથી ધનાઢય પુરુષોએ પણ મધ્યમ વર્ગના લોકોના વર્તન ઉપરથી દાખલો લેવો જોઈએ, કે જેથી તેઓ પણ આરોગ્ય સંતાનો પ્રાપ્ત કરે. પુરુષે ગૃહસ્થાશ્રમી હોવા છતાં પણ વીર્યનો વધારો નાશ કરવો જોઈએ નહિ, પરંતુ ઋતુગામી થઈને ગર્ભાધાન ક્રિયા કરવી જોઈએ; કેમકે થોડા વીર્યથી સંતાન ઉત્પન્ન થતાં નથી અને જો થાય છે તો અકાળે મૃત્યુ પામે છે. ઋષિઓએ દુરાચારી ઋષિપુરુષોને ગૃહસ્થાશ્રમી બનવાનો અધિકાર આપ્યો નથી, કે જેથી તેઓ હલકા પ્રકારનાં સંતાન ઉત્પન્ન કરી દેશ અને જાતિની શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક અવસ્થાને બગાડે નહિ. ગૃહસ્થને એ પણ ઉપદેશ આપ્યો છે કે, તે પોતાના વર્તનને તો પવિત્ર રાખેજ, પરંતુ સાથે સાથે પોતાની સંતતિ પણ

સુચારિત્રવાન અને એવી કાળજી રાખે અને યોગ્ય સાધનોદ્વારા તેને પવિત્ર રાખવાનું શિક્ષણ આપે, કે જેથી તેના ગૃહસ્થાશ્રમ પશુ સુખ અને આનંદનું સ્થાન બની રહે અને તે પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવી શકે. સૌએ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે, ઘોડો ગાડીએ ત્યારે જ જોડાય છે કે જ્યારે તે સાંજે તાંજે અને તંદુરસ્ત હોય. એજ નિયમ સ્ત્રીપુરુષોને માટે પણ લાભદાયક છે. ઘોડો બે કે ત્રણ મહિનામાં ઉપયોગ કરવા લાયક બનાવી શકાય છે, પરંતુ બાળકોને માટે ઓછામાં ઓછાં સોળ વર્ષ અને કન્યાને માટે આઠ યા દશ વર્ષના શિક્ષણની આવશ્યકતા છે; અને જેઓ શિક્ષણના આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તેઓ શ્રેષ્ઠ ગૃહસ્થ બની શકતા નથી અને તેમના ગૃહસ્થાશ્રમમાં અવશ્ય વિધ્ન આવે છે. શ્રેષ્ઠ અને બળવાન સંતાન ઉત્પન્ન કરવાને માટે જેટલી ઉત્તમ શિક્ષણની આવશ્યકતા છે તેટલીજ સાથે સાથે સ્ત્રી અને પુરુષના શારીરિક બળ અને ઉંમરનું પણ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે. દુર્બળ શરીરવાળા પુરુષે બળવાન શરીરવાળા કન્યા સાથે લગ્ન કરવાં જોઈએ નહિ; અને બળવાન શરીરવાળા પુરુષે દુર્બળ કન્યા સાથે લગ્ન કરવાં જોઈએ નહિ. કેમકે એ પ્રમાણે કરવાથી સ્ત્રીપુરુષને નુકસાન થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેનાં માઠાં ફળ દરેક સંતાનને પણ ભોગવવાં પડે છે. મોટી ઉંમરના પુરુષોએ બહેન્યુકયે પણ નાની ઉંમરની કન્યા સાથે લગ્ન ન કરવાં જોઈએ, કેમકે એમ કરવાથી સ્ત્રીની તંદુરસ્તી ખરાબ થઈ જશે. આગાસ વર્ષથી વધુ ઉંમરના પુરુષે પહેલી વારની સ્ત્રીના દેહાંત પછી બીજી વાર લગ્ન કરવાં જોઈએ નહિ. જો એ પ્રમાણે થશે તો સ્ત્રી અને પુરુષમાં પરસ્પર પ્રીતિ અને પ્રેમ નહિ હોવાને લીધે તેમનાં સંતાન દુર્બળ અને અદ્યપ-આયુષી જન્મશે, અને પુરુષ શક્તિહીન હોવાથી તરતજ અકાળે મૃત્યુ પામશે.

એ પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે, કોઈ પણ ગૃહસ્થે ૫૦ વર્ષની ઉંમર પછી સ્ત્રીસંભોગ કરવો જોઈએ નહિ. પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે પુરુષની ઉંમર ૫૦ વર્ષની થઈ જતી ત્યારે તે શાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરતો હતો. અને પોતાની બાકીની ઉંમર વિદ્યોપાર્જન અને પરોપકારી તથા ધર્મસેવાનાં કાર્યોમાં ગાળતો હતો. ગૃહસ્થાશ્રમ એ ધાર્મ્યવૃત્તિને માટે નથી પરંતુ સંતાન ઉત્પન્ન કરવા માટેજ છે; તેથી સ્ત્રી અને પુરુષે ઉત્તમ સંતાનની કામના રાખીને ૨૫ વર્ષથી વધારે સમય ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું જોઈએ નહિ, કે જેથી પૂરી ઉંમર પણ નિર્વિધ્ને પ્રાપ્ત કરી શકાય.

પ્રત્યેક માતાપિતાને માટે એ પણ જરૂરનું છે કે, તેઓ

પોતાની કન્યાનો વિવાહ કરતા પહેલાં વરની સારી રીતે તપાસ કરાવી લે કે તે કોઈ રોગવાળો અથવા સંતાનોત્પત્તિ માટે નાલાયક તો નથી; કેમકે અનેક યુવાનો અને બાળકો કુસંગતમાં ફસાઈને ગરમી, પ્રમેહ વગેરે દર્દોના ભોગ થઈ પડેલા હોય છે. આવાં દર્દોના ઝેરી પ્રભાવ કન્યા ઉપર પણ પડે છે અને બન્ને સંતાનોત્પત્તિ માટે નાલાયક બની જાય છે. લગ્ન થયા પછી પણ જોયો અત્યંત વિષયી બની જાય છે, તેઓ ઘણે ભાગે પ્રમેહાદિ રોગોમાં ફસાઈ જાય છે; તેથી દરેક ગૃહસ્થે પોતાનું વર્તન ધર્માનુસાર અને ઉચ્ચ પ્રકારનું રાખવું જોઈએ.

સંતાન નહિ થવાનું એક કારણ એ પણ છે કે, વધારે વિષયભોગને લીધે સ્ત્રીનું ગર્ભાશય તેની મૂળ જગાએ સ્થિર રહેતું નથી; તેથી યોગ્ય ડૉક્ટર અને વિદ્વાન દાઇ(નર્સ)દ્વારા તેને સ્થિર કરાવવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ; અને જ્યારે તેમને ખાત્રી થાય કે બન્નેમાં કોઈ પણ રોગી નથી તો પછી સંતાનોત્પત્તિ માટે તેમણે નીચે લખેલા નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ:-

૧-પતિ અને પત્ની નિયમ પ્રમાણે આહારવિહાર રાખે.

૨-ખુદ્દી હવામાં પ્રાતઃકાળે સૂર્યોદય પહેલાં ત્રણ થા ચાર માઇલ ફરવાનું રાખે.

૩-જૂદા જૂદા ઓરડામાં જૂદા જૂદા બિછાનાપર સૂવે અને ઓછામાં ઓછા ત્રણ ચાર માસ બ્રહ્મચારી રહે.

૪-દિવસે નિદ્રાનો ત્યાગ કરે.

૫-માદક પદાર્થોનું ભૂલેચૂકે પણ સેવન ન કરે.

૬-જ્યારે પુરુષ સંતાનોત્પત્તિ માટે ભોગની ઇચ્છા કરે ત્યારે તેણે બળ અને વીર્યને વધારનારા પદાર્થો જમવા જોઈએ. પરંતુ સ્ત્રીએ હલકું ભોજન કરવું જોઈએ અને તે પણ પેટ ભરીને નહિ. બની શકે તો રાત્રે સમાગમ થતા સુધી તેણે નિરાહારી રહેવું.

ઉપરોક્ત નિયમો પાળ્યા પછી ગર્ભ રહેવાની આશા રાખવી જોઈએ. પરમાત્મા અવશ્ય કર્મોનુસાર ફળ આપશે. પરંતુ જ્યારે ગર્ભ રચાની ખાત્રી થઈ જાય ત્યારે તેની બહુજ કાળજી રાખવી; કેમકે તેની યોગ્ય રક્ષા નહિ કરવાથી ગર્ભપાત થઈ જાય છે. અને પછી સ્ત્રી ઘણે ભાગે સંતાનોત્પત્તિ માટે લાયક રહેતી નથી. ગર્ભવતી સ્ત્રીની સાથે હમેશાં પૂર્ણ પ્રસન્નતાથી વર્તવું; કેમકે સ્ત્રીની રક્ષા કરવાનો જો કોઈપણ યોગ્ય સમય હોય તો તે ગર્ભાવસ્થાનો છે. એવે સમયે તેને પ્રસન્ન અને રાજખુશી રાખવાનો યત્ન કરવો જોઈએ; અને તેને એમ ખાત્રી થવી જોઈએ કે, તમે તેના સુખ-દુઃખના એક માત્ર ભાગીદાર અને સાથી છો. તમે ઇચ્છતા હો કે તમારાં સંતાન સુશીલ, ધાર્મિક અને સદાચારી થાય તો તમારી

સ્ત્રીને ઉત્તમ શિક્ષણ આપતા રહો, કે જેથી તેનો સ્વભાવ ધર્મ ઉપર પ્રેમ કરનારો થાય. વળી તેને એ પણ સમજાવો કે, સંતાન માતાપિતાના સારા નરસા ગુણો ગર્ભાવસ્થામાંથીજ પકડી લે છે અને જેવી માતાપિતાની માનસિક સ્થિતિ હોય છે તેવાંજ સંતાનો ઉત્પન્ન થાય છે.

ગર્ભવતી સ્ત્રીએ નીચેના નિયમો અવશ્ય પાળવા જોઈએ:-

૧-તેણે ભૂલે ચૂકે પણ લોહીનો વેગ વધારનારું ભોજન કરવું નહિ; પરંતુ દલકું, જલદી પચે તેવું સાદું અને નિયમસર ભોજન કરવું. શાકભાજી અને ફળોનું ભોજન ગર્ભવતી માટે ધણુંજ લાભદાયક છે. આ વગેરેનું સેવન કરવું નહિ; કેમકે તેના સેવનથી માતા અને બાળક બન્નેના મગજને હાનિ પહોંચે છે.

૨-ગર્ભવતી સ્ત્રીએ સ્વચ્છ અને દલકાં વસ્ત્ર ઓઢવાં, પરંતુ શરીરને હમેશાં ગરમ રાખવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૩-તેણે હમેશાં ખુશ્તી હવામાં રહેવું જોઈએ અને રહેવાના સ્થાનમાં પૂરતી તાજી હવાની આવ-ગન રહેવી જોઈએ. ખુશ્તી હવામાં રોજ થાક ન લાગી જાય એટલી હદ સુધી ફરવું જોઈએ. વળી યાદ રાખવું જોઈએ કે, માતાના નિયમિત વ્યાયામથી ભવિષ્યનું સંતાન પણ મજબૂત અને ચાલાક જન્મશે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો ખુલ્લા મેદાન યા નદીના તટપર પ્રાતઃકાળના ઠંડા વાયુનું સેવન અત્યંત લાભદાયક છે.

૪-હું પાણીએ સ્નાન કરવું, કે જેથી લોહી આખા શરીરમાં સારી રીતે ફરી વળે.

૫-પ્રસૂતિની પીડાવિષે સાંભળીને ગભરાવું નહિ, પરંતુ ક્ષેમ-કુશળ પ્રસવ થવાની આશા રાખીને માતા થવાના આનંદમાં મસ્ત રહેવું; કેમકે માતાના ડરવાથી બાળકને બહુજ હાનિ પહોંચે છે અને પ્રસૂતિ વખતે સ્ત્રીને બહુ કष्ट થાય છે.

૬-તેણે પ્રતિદિન પરમાત્માને પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે, પાકેલાં ફળની પેઠે પોતાની સંતતિ પણ ગર્ભાશયમાં યોગ્ય સમય સુધી વિશ્રામ કરીને સુગમતાથી જન્મ પામે.

જો આરોગ્યના નિયમોનું પાલન કરવામાં આવે તો બાળકને જન્મ આપતાં સ્ત્રીને બહુજ ઓછું દુઃખ થશે.

બાળકને જન્મ આપતી વખતે નીચેની બાબતો ઉપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૧-પ્રસવસ્થાન પહેલેથીજ સાફ કરી રાખવું જોઈએ અને તે સ્થાન એવું જોઈએ, કે જ્યાં શુદ્ધ વાયુ અને પ્રકાશની અવર-જવરને અટકાવ થતો ન હોય.

૨-ઋતુને અનુસરીને જે વસ્તુઓ બાળક અને તેની માતાને

માટે આવશ્યક હોય તે પહેલેથીજ પ્રસવસ્થાનમાં તૈયાર રાખી મૂકવી જોઈએ.

૩-જો સુશિક્ષિત દાઈ મળે તો તેને બાળક જન્મતા પહેલાંજ હાજર રાખવી જોઈએ. જો તે ન મળી શકે તેમ હોય તો સાધારણ દાઈને શોધી કાઢી તેને પહેલેથી ખબર આપવી જોઈએ, કે જેથી તેને આવતાં બહુ વાર ન થાય; પરંતુ કાળજી રાખવી કે તે બાધ અનુભવી હોવી જોઈએ. અને બીજી સ્ત્રીઓ પણ તેની યોગ્યતા અને ચતુરાઈને સ્વીકારતી હોય; તેના હાથની આંગળીઓના નખ વધેલા ન જોઈએ અને તેના હાથમાં કડાં, ચૂડી વગેરે ધરેણ્યાં પહેરેલાં ન હોવાં જોઈએ. તેને કોઈ એવો રોગ પણ ન હોવો જોઈએ કે જેનો ચેપ લાગવાનો ભય હોય.

૪-પ્રસૂતાનું બિછાનું એવી જગાએ રાખવું જોઈએ, કે જ્યાં પવન અને પ્રકાશ વધારે ન હોય. જો તેમ હોય તો ત્યાં પડોલ કરવો જોઈએ. જમીન કરતાં ખાટલામાં પથારી કરવી એ સારી છે, કેમકે જમીન ઉપર સૂવાથી તેને ખૂબ કષ્ટ થાય છે.

૫-શરદ્ઋતુમાં ભારતવર્ષના ઠંડા પ્રદેશોમાં પ્રસવસ્થાનમાં અગ્નિ રાખવો આવશ્યક છે; પરંતુ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે, સૌ પ્રકારના અગ્નિ કરતાં કોલસાથી વિશેષ નુકસાન થાય છે. તેની ધુમાડી હવાને ઝેરી બનાવી દે છે.

૬-પ્રસૂતિસ્થાનમાં બેથી વધારે સ્ત્રીઓએ રહેવું જોઈએ નહિ; પરંતુ ચતુર, દયાળુ અને હસમુખી બે સ્ત્રીઓએજ ત્યાં રહેવું.

૭-પ્રસૂતા સ્ત્રીએ ઉપવાસ નહિ કરવા, પરંતુ જરૂર જણાય તો હલકું અને પુષ્ટિકારક ભોજન અથવા દૂધ બળખે ત્રણ ત્રણ કલાકે થોડું થોડું લેવું. પેટ ભરીને ભોજન કરવું યોગ્ય નથી; કેમકે બાળકને જન્મ આપવાના પરિશ્રમને લીધે તે પચી શકશે નહિ.

૮-જ્યાંસુધી સુવાવડી સ્ત્રી બળવાન ન થાય ત્યાંસુધી તેને સ્નાન કરવાની રજા આપવી નહિ. જરૂર જણાય તો આ બાબતમાં વૈદ્ય અને ડૉક્ટરની સલાહ લેવી જોઈએ.

(“સ્ત્રીધર્મ શિક્ષક”ના એક અંકમાંના શ્રીમતી યશોદાદેવીના લેખનો અનુવાદ)

६५-बिहार के एक परोपकारी महान वैद्यराज तथा नवीन आयुर्वेदिक आविष्कार

उपयुक्त उत्तेजन एवं प्रयोजनीय प्रोत्साहन के अभाव से हमारे देश के अनेक आविष्कारों की कति प्रति लुप्त हो चुकी और अभी तक लुप्त होती जा रही हैं। पाश्चात्य जगत में छोटे मोटे आविष्कारों की भी धूम मच जाती है; पर हमारे देश में विज्ञान-चार्य प्रबुद्धचंद्र राय और स्वनामधन्य अध्यापक जगदीशचंद्र वसु जैसे जगतप्रसिद्ध वैज्ञानिकों की कृतिकथा भी कुछ विशेष श्रेष्ठी के शिक्षितों तक ही परिमित रह जाती है। फिर भी अंगाली लोग 'राय' और 'वसु' महाशयों की काशी कद्र करते हैं। किंतु हिंदी संसार अभी जैसे मामलों में अछुत कम दिलचस्पी लेता है। हिंदी पत्र-पत्रिकाओं में इस तरह की चर्चा अछुत कम देखने में आती है। सौभाग्य से आज एक हिंदी साहित्यसेवी द्वारा किये गये नवाविष्कार की सूचना मिली है। इसे मैं हिंदीप्रेमियों के सामने पेश करता हूँ। आशा है, इस विषय के जनकार सज्जन इस आविष्कार चर्चा पर गंभीरतापूर्वक विचार करेंगे।

रत्नमाला—(अगला, अंपारन, गिलार)—निवासी पंडित चंद्रशेखरधर मिश्र से हिंदी संसार अवश्य परिचित होगा। आप प्राचीन साहित्यसेवियों में से हैं। आप गिलार प्रादेशिक हिंदी साहित्य संमेलन के पांयवे अधिवेशन (पटना) के सभापति भी हो चुके हैं। 'हिंदी-कोविद-रत्नमाला' में आपकी सचित्र ज़ुवनी प्रकाशित है। हिंदी के आरंभिक युग में आप ही 'विद्या-धर्म-दीपिका' नामक भासिक पत्रिका का निःशुद्ध वितरण करते थे। आप हिंदी और संस्कृत की कविता एवं समस्यापूर्ति करने में अडे सिद्धहस्त हैं। आपकी प्रतिभा सर्वतोमुष्पी है। आपकी कितनी ही रचनाओं में प्रशंसनीय चमत्कार देखने को मिलता है। इसके अतिरिक्त आप एक पिशुषमणि वेद्य भी हैं, पर स्वार्थ या बोझ तो आपको छू नहीं गया। केवल परोपकार की प्रेरणा से ही आप रोगियों की दवा करते हैं। अज तक हमने असाध्य रोगियों को आप प्राणदान दे चूके हैं। आपकी चिकित्साप्रणाली को अडे अडे ओहदे के अक्षरों, हाकिमों, अरिस्टों और हाथकैट के जजों ने सर्वांतःकरण से सराहा है, जिसके प्रमाणपत्र देखने से ही आपके गुणों का पता लगता है। आप एक अच्छे प्रतिष्ठित जमींदार हैं, और आपका अधिकांश धन केवल परोपकार में ही अर्प होता है। आपके घर पर एक आयुर्वेद महा-

विद्यालय और एक संस्कृत पाठशाला है। उनके संस्थापक, संयोजक, संपादक आप ही हैं। आपकी परोपकार वृत्ति देख कर ही माननीय भालवीयजी आपका जडा सम्मान करते हैं। अनेक सार्वजनिक संस्थाओं और सरकार की ओर से आपको आयुर्वेदाचार्य, चिकित्सकयूडाभूषि, विद्यालंकार, वैद्यरत्न एवं कवींद्र आदि उपाधियों मिली हैं; किंतु आपको धन उपाधियों का कुछ भी गर्व नहीं। आपकी सत्य से जड़ी विशेषता यह है कि आप रागियों से शीस नहीं लेते, बल्कि अपनी ओर से उन्हें भोजन और वस्त्र भी देते हैं। कुत्ता, सर्प आदि जहरीले जंतुओं के विष की तो आप अद्भुत चिकित्सा करते हैं। 'कसौली' आदि में सरकार की ओर से जो पागल सियारों और कुत्तों के काटे हुए आदमियों की चिकित्सा होती है, उससे शी सदी-८० रागी प्रायः आराम होते हैं; पर आपकी चिकित्सा से हजारों में शायद ही एक हो रागी—सो भी नियमानुसार चिकित्सा न करने के कारण—आराम न होते हों। 'कसौली' की चिकित्सा—प्रणाली में रुधिर में विषप्रवेश हो जाने पर प्रायः चिकित्सा व्यर्थ होती है; किंतु आपकी चिकित्सा उस दशा में भी इक्षवती ही होती है। रुधिर आपने विस्फोटक (मस्त्रिका या शीतला) की चिकित्साप्रणाली पर भी जड़ी भोजन की है। संभव है, आपकी इस भोजन से संसार का बहुत कुछ कल्याण हो; क्योंकि शीतला के कितने ही असाध्य रागी भी—जिनका वैद्योंकटरों ने डारा जवाब दे दिया था—आपकी नई भोजनवाली पद्धति से मिलकुल आराम हो गये हैं। जलोदर, मस्तिष्कवृद्धि, शुष्क ज्वर, शोथ, हृद्रोग, श्वास आदि असाध्य रोगों के तो आप बहुत ही अच्छे और यशस्वी चिकित्सक हैं; किंतु धनना सत्य कुछ होते हुये भी, आपका संतोष और सारथ्य सर्वथा सराहनीय है। वास्तव में आपने रागपीडितों के लिये अपना जीवन ही अर्पित कर दिया है।

अस्तु. आपके नवाविष्कृत आयुर्वेदिक औषध का नाम है 'उद्वृणर-सार.' यह गूलर के पत्तों का सत है। यह एक ऐसा अभूतपूर्व आविष्कार है, जिससे थोड़े भय और कम परिश्रम में ही असंख्य प्राणियों का कल्याण साध्य हो सकता है। यह सौ में कम से कम अस्सी रागों के लिये तो परमसिद्ध महौषध है। जडे जडे डॉक्टरों और कविरानों ने इसकी अमोघता और उप-योगिता को मुक्तकंठ से स्वीकार किया है। कान, आंख, जल और दांत की सत्य प्रकार की बिमारियों के लिये यह अचूक रामबाण सिद्ध हुआ है। दांत का "पैरिया" और जल का "कैसर"—सरीखा जयानक राग भी इसके सामने टिक नहीं सकता। इनके सिवा

આગ સે જલા હુઆ ફેડા, પ્રમેહ, સુગ્ગક આદિ (યહાં તક કિ ડાઇબેટિસ ઔર રિટ્કચર બી) અનેક લયંકર રોગોં પર યહ સદા સફલ હી હોતા દેખા ગયા હૈ.

કલકત્તે કે એક વિદ્વાન ડૉક્ટર ‘ઇન્ડિયન મેડિકલ રેકર્ડ’ કે સુચોગ્ય સંપાદક ને ઇસ નવાવિષ્કૃત મહૌષધ કે વિષય મેં આવિષ્કર્તા મહાશય-ઉક્ત મિશ્રજી-કો લિખા થા-“કાલજ્વર કે એક રોગી કો કલકત્તે કે ત્રીન પ્રસિદ્ધ ડૉક્ટરોં ને એકદમ જવાબ દે દિયા થા, ઔર યહાં તક બતલાયા કિ એક સપ્તાહ કે અંદર તુમ નહીં બચોગે; કિંતુ આપકી ઇસ દવા ને ત્રીન હી સપ્તાહ મેં ઉસે આશાતીત લાભ પહુંચાયા; ઔર હો મહીને કે અંદર વહ બિલકુલ ભલા-ચંગા હો ગયા. શરીર કે કિતને હી બાહરી ઔર બીતરી રોગોં પર મૈંને ઇસકો તીર કી તરહ અસર કરતે પાયા હૈ.”

કલકત્તે કે સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન કવિરાજ મહામહોપાધ્યાય શ્રી. ગણનાથ સેન સરસ્વતી એમ. એ. એલ. એમ. એસ. તથા સ્વર્ગીય કવિરાજ શ્રી. યામિનીભૂષણ રાય એમ. એ. એમ. બી. ને બી મિશ્રજી કો સ્પષ્ટ લિખા થા-“આશા હૈ, અનતિદૂર ભવિષ્ય મેં સસારભર કે વૈદોં કે લિયે આપકા યહ મહૌષધ એક અદ્ભુત અસ્ત્ર સિદ્ધ હોગા; ઔર મનુષ્ય માત્ર કે લિયે, ઇસસે સસ્તા તથા હિતકર કોઈ દૂસરા ઔષધ ન રહ જાયગા. નિઃસંદેહ આપકા આવિષ્કાર સ્તુત્ય હૈ.”

બસ, ધન્ય હોગા વહ દિન, જબ મિશ્રજી કે ઇસ સ્વદેશી આવિષ્કાર-‘ઉદ્ગંધ-સાર’ કો લોગ લોગકલ્પાણુ કી કામના સે અપનાવોગે; ઔર આયુર્વેદમર્મજ્ઞ સજ્જન ઇસકી જાન્ય-પડતાલ કરને મેં સફલાવ કે સાથ પ્રવ્રત્ત હોંગે. મૈં તો યહ બી નહીં જાનતા કિ આયુર્વેદ કિસ ચિડિયા કા નામ હૈ. કેવલ આયુર્વેદ કે પ્રેમિયોં કા ધ્યાન આકૃષ્ટ રહને કે લિયે હી, સંસ્કૃત ઔર અંગ્રેજી તથા હિંદી કે કુછ પૈન્ડલેટોં સે મસાલા ઇકઠ્ઠા કર કે મૈંને યહ લેખ લિખા હૈ. યદિ મેરે ઇસ લેખ સે કુછ લોગોં કા થોડા બી ઉપકાર હુઆ, તો મૈં અપને પરિશ્રમ કો સફલ સમજુંગા.

(“સુધા”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. શિવપૂજન સહાય “હિંદીભૂષણ”)

૬૬-વિજ્ઞાન અને શોધખોળ

દ્રાક્ષમાંથી કાગળ

કુલીફોર્નિઆમાં એક કંપનીએ દ્રાક્ષની છાલ કે જે દારૂ માટે દ્રાક્ષમાંથી રસ કાઢી લીધા પછી છોલ રહે છે તેમાંથી કાગળ બનાવવાની શરૂઆત કરી છે. આ કંપની સાક્રામેટો શહેરમાં ઉભી થઈ છે. કારણ તે શહેરની આસપાસ દ્રાક્ષનો પાક ધણો થાય છે. આવી રીતે લીલી દ્રાક્ષની છાલમાંથી કાગળ બનાવવાની શોધ નવીન છે, અને એવી રીતે બનાવેલા કાગળની કિંમત સસ્તી પડે છે. ૫૦ માઈલના વિસ્તારમાં આશરે એક લાખ એકર જેટલી જમીનમાં લીલી દ્રાક્ષનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું છે.

+ + + +

મોટરના પૈડાં-રબરના કે ઝીંકનાં ?

સાધારણ રીતે મોટરનાં પૈડાં રબરનાં બનતાં ગણાય છે, પરંતુ એ રબરનાં પૈડાં બનાવવામાં કાંઈ એકલા રબરના રસનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, એમ નથી. એ રબરનો રસ બનાવવામાં રબર ઉપરાંત ખીજી વસ્તુઓનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, કે જેથી રબર ઘસાય ઓછું, ફાટી જાય નહિ તેમજ ગરમીથી પીગળી જાય નહિ. મોટરનાં પૈડાં બનાવવાના રસમાં ઝીંક ઓક્સાઇડ ધણા મોટા પ્રમાણમાં વાપરવામાં આવે છે. ૧૦૦ રતલના વજનના નક્કર મોટરના પૈડામાં ઉંચી ઝાતનું રબર તો માત્ર ૩૪ રતલ જેટલુંજ હોય છે, બાકી દોઢ રતલ સલ્ફર (ગંધક), સાડાચાર રતલ કાર્બન બ્લેક અને પદ રતલ ઝીંક ઓક્સાઇડ આવે છે. ઝીંક ઓક્સાઇડથી રબરને ઘસારો ઓછો પહોંચે છે, એટલે મોટરના પૈડામાં રબર કરતાં ઝીંક (જસત) વધારે વપરાય છે.

x x x x

“મરક્યુરી” ગ્રહ ઉપર ગરમી

સૂર્યમંડળમાં પૃથ્વી ઈન્ જે ગ્રહો છે તેમાં સૂર્યથી સૌથી નજીક ગ્રહ મરક્યુરીનો ગણાય છે. સૂર્યથી માત્ર સાડાત્રણ કરોડ માઇલ જેટલોજ આ ગ્રહ દૂર છે; અને તેથી પૃથ્વી ઉપરથી સૂર્યનું જે કદ દેખાય છે તેના કરતાં મરક્યુરી ઉપરથી ઘણું મોટું દેખાય છે. સૂર્યથી આટલો બધો નજીક હોવાથી, ત્યાં અસાધારણ ગરમી હોવી જોઈએ, એવું પ્રમાણ બે ખગોળશાસ્ત્રીઓએ અમેરિકાની માઉન્ટ વિલ્સન વેધશાળામાંથી જોઈને બાંધ્યું છે. ત્યાં ૬૬૦ ડીગ્રી જેટલી ગરમી ચાલુ રહેતી હશે, અને ત્યાં હવા જેવું કાંઈ હશેજ નહિ. આટલી ગરમીમાં તો તાંબુ પણ પીગળી જાય; એટલે દરેક ચીજ પીગળેલી હાલતમાંજ ત્યાં રહે. ત્યાં ગુરુત્વાકર્ષણ પણ ઓછું હશે. એમ માનવામાં આવે છે કે, ૧૫૦ રતલના વજનનો માણસ

ત્યાં તો માત્ર ૪૦ રતલનોજ થાય.

+ + + +

મકાનોના બાંધકામમાં ધાસનો ઉપયોગ

ધાસ-વિશેષ કરીને પરાળ ધણા કાળથી જુપડાંઓ કે છન્-ઓ બાંધવાના કામમાં લેવામાં આવે છે; પરંતુ હવે તો તેનો ઉપ-યોગ ફહેરોનાં મકાનો બાંધવામાં પણ થવા લાગ્યો છે. મોટાં મકાનોમાં બે ઓરડાઓ વચ્ચેની દિવાલ કરવામાં ચણતરની કે લાકડાની દિવાલ નહિ કરતાં રાસાયણિક લાકડાની બનાવવામાં આવે છે. અને તે એવી રીતે કે, લાકડા ઉપરાંત બીજા રસાયણ તેમજ પદાર્થોનું મિશ્રણ કરી દિવાલ બનાવવા પૂરતો કઠણ પદાર્થ થાય તેનો ઉપયોગ કરે છે. આમાં ધાસ કે પરાળનો મોટે ભાગે ઉપયોગ કરવાની શરૂઆત થઈ છે. ધાસ વાપરવાથી દિવાલોમાંથી અવાજ બીજા બાજુએ જઈ શકે નહિ; તેમજ બહારની ગરમી કે ઠંડી અંદર દાખલ થઈ શકે નહિ. વળી એ રસાયણિક લાકડું વજનમાં સામાન્ય લાકડાં કરતાં હલકું થાય છે, તથા લાકડા કરતાં એને સળગી ઉઠવાનો ઓછો સંભવ રહે છે. વળી પરાળના પુળાઓ ભેગા કરી તેને કઠણ દબાવી એવાં મજબૂત પૂંદાં પણ બનાવવા-માં આવે છે કે જે મજબૂત લાકડાની ગરજ સારે છે.

આવી જાતનાં પરાળનાં બનાવેલાં પાટીઆં બાંધકામમાં ધણાં કામ લાગે છે.

+ + + +

ટાવર ઉપર થરમોમીટર

જર્મનીમાં મ્યુનિચ શહેરના મ્યુનિસિપલ ટાવર મીનારો જે ૭૦ ફુટ ઉંચો છે તેનો નવો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એવા મીનારો ઉપર ધડીઆળો મૂકવામાં આવે છે ત્યારે આ ટાવર ઉપર થરમોમીટર (ગરમી માપવાનું યંત્ર) ગોઠવવામાં આવ્યું છે. આથી ધણે દૂરથી જોઈ શકાય કે ગરમી કેટલી ડીઝી છે. આ ઉપરાંત એક બેરોમીટર (હવાનું દબાણ માપવાનું યંત્ર) પણ એ મીનારો ઉપર ગોઠવેલું છે. આ મીનારો ઉપર જોધને રસ્તે જનારાઓ શહેરની હવામાં ગરમી કેટલી છે તે પણ જાણી શકે.

+ + + +

હીરા જેટલી કઠણ નવી ધાતુ

“કારબોલોય” નામની નવી ધાતુ બનાવવામાં આવી છે. આ ધાતુ એટલી બધી કઠણ છે કે હીરા જેટલું કામ કરી શકે છે. સીમેન્ટ કોન્ક્રીટનાં પથ્થરમાં કાણાં પાડી શકે. કાચમાં સ્કુના આંટા પાડી શકે. આ ધાતુ બનાવવામાં ટુંગસ્ટન, કાર્બન અને કોબાલ્ટનું મુખ્યત્વે મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું છે. આ ધાતુ ધસાતી નથી અને તેથી તેનાં બનાવેલાં હથિઆરોને અણી વારંવાર ચઢાવવાની જરૂર પડતી

નથી. આ ધાતુનો ઉપયોગ મોટરગાડીમાં ઘણો લાભદાયી થઈ પડશે.

x

x

x

ગામડાંઓ માટે મોટરમાં સીનેમા

જર્મનીનાં ગામડાંઓમાં સીનેમા થીએટર ન હોય ત્યાંના લોકોને સીનેમા શીલ્મો દેખાડવા માટે એક નવી સગવડ કરવામાં આવી છે. એક મોટી ગાડીની અંદર સીનેમા શીલ્મો દેખાડવાનું પ્રોજેક્ટર યંત્ર ગોઠવેલું હોય છે અને તે યંત્ર ઉપર એકજ શીલ્મની ત્રણથી ચાર ફેપીઓ એકઠી સાથે ચઢાવવામાં આવે, એટલે એ મોટરની ચારે બાજુ ઉભેલા લોકો સીનેમા શીલ્મ જોઈ શકે. સીનેમા મારફતે શિક્ષણ આપવાનું આ સાધન ઘણું સસ્તું અને બહેળો ફેલાવો થોડા ખર્ચે કરી શકે છે.

સૂવાનો બીસ્તરો

આપણે ૨૪ કલાકમાં લગભગ ૮ કલાક સુષ્પ્ત એ ધીએ. એટલે જીંદગીનો ત્રીજો ભાગ સૂવામાં જાય છે, જેથી કરી આપણે તે તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું ઘટે છે. સ્વચ્છ હવા વિશે તો આપણે અગાઉ વાંચી ગયા. તે સિવાય બીજું વધુ અગત્યનું જોવું એ છે કે, નરમ મખમલ જેવા બીસ્તરો અને તકિયાપર કદી સૂવું નહિ. આપણું શરીર નરમ ગાદલામાં દટાઈ જવાથી તેટલો ભાગ ચામડીનો “ઓક્સીજન” નહિ મળવાથી કુદરતી કામ કરી શકતો નથી. બીજું “સ્ટમક” “લીવર” વગેરે એકમેકપર દબાય છે, જેથી તેઓ પણ ખુલાસાથી કામ કરી શકતાં નથી. અને કબજિયાતનું આ પણ એક કારણ છે. “નર્વસ ડેકડાઉન” એક નરમ બીસ્તરોપર સૂવાનું કારણ છે. બચપણથી જોઓ નરમ બીસ્તરોપર સૂવે છે, તેઓ ઘણાંખરાં કુખડાં ઉછરે છે અને તેઓને ખુદાપો જલદી આવે છે.

સળંગ પાટીઆ જેવા પલંગપર પાતળું બીસ્તર નાખી સૂવું, જેથી અંગનાં “મસલ્સ” સખત સરખાં ઉછરે છે. બાંધો ટટાર રહે છે અને તંદુરસ્તીમાં વધારો થાય છે.

કોઈ વાયક દરેજ નાહી ધોઈ સેંટ છાંટી સ્વચ્છ રહેવાનો દાવો કરતું હોય તેને મારી વિનંતિ છે કે પોતાનાં સૂવાનાં ગાદલાને ઉમેટી “માઈક્રોસકોપ”માં મૂકી જુએ. જે કદી ધોવાતું નથી, અને જે પર સુષ્પ આપણે આપણી જીંદગીનો ત્રીજો ભાગ ગુજરીએ ધીએ, તેવીજ તકિયાની હાલત રહે છે. સળંગ પાટીયાના પલંગપર અથવા નેતરની ઢોલડીપર અથવા સ્ટ્રેચરપર સૂવાની આદત કરી જુઓ. ચાર-છ દિવસ તકલીફ થશે, પણ પછી નરમ ગાદલાંમાં કદી ઉંઘ આવવાની નથી; અને તંદુરસ્તીમાં સારો વધારો થઈ બાંધો પણ ટટાર થશે. (અઠવાડિક “મુબ્બ સમાચાર”માં લેખક:-મી. જયંત)

૬૭-મરહાનો વ્યાધિ

(લે. વૈદ ગા. શા. ગોખલે, ડી. એ. એમ.)

(ઉંઝા સરકારી આયુર્વેદિક દવાખાનું.)

ગુજરાતી:-મરડો. સંસ્કૃત:-પ્રવાહિકા, મરાઠી:-મુરહા.

વર્ષાઋતુ ચાલતી હોવાથી તેમજ આ ઋતુમાં મરડો, ઝાડા વગેરેથી લોકો પીડાતા હોવાથી નીચેની લોકોપયોગી બીના જાહેર કરું છું:-

ઇતિહાસ-ઉત્પત્તિ-મરડો કે જે આપણા દેશમાં ખારે માસ થતો જોવામાં આવે છે તે દર્દ ખીજાં એવાં દર્દો માફક અમુક જાતનાં જંતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ જંતુઓ મુખ્ય બે જાતનાં છે. આ વ્યાધિ વિશેષ કરીને જ્યારે માખીઓ ઘણા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે વધારે પ્રબળ સ્વરૂપમાં થતો જોવામાં આવે છે. માખીઓ ઘણે ભાગે સરાધીયાંમાં એટલે કે શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ એ બે માસમાં ઘણીજ હોય છે. જ્યારે ચોમાસું બેસે છે, નવી લીલોતરી-શાકભાજી ઉગી નીકળે છે ત્યારે પણ આ દર્દ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ચોમાસામાં તો આ દર્દ ખાસ ફાટી નીકળે છે. આ દર્દ ચેપી છે. આ દર્દનાં જંતુઓ વિશેષતઃ મનુષ્યોના શરીરમાં ખોરાક અને પીવાના પદાર્થો મારફતેજ દાખલ થાય છે. જંતુઓ મનુષ્યનાં આંતરડાંમાં રહી ત્યાં એક જાતનું ઝેર (વિષ) પેદા કરે છે તેથી મરડો શરૂ થાય છે. જંતુઓ આંતરડાંમાં દાખલ થયા પછી તેઓ ત્યાં વધે છે અને તે જગાની રસતવચામાં સોજો લાવે છે અને ધીમે ધીમે ચાંદીઓ પડી જાય છે. આ ચાંદી જ્યારે છોલાય છે, પાકે છે ત્યારે તેમાં લોહી, પડ પેદા થઇ ઝાડા મારફત બહાર નીકળી જાય છે. કેટલીક વેળા આ ચાંદીઓ એટલી બધી જગાએ વ્યાપે છે કે જેથી આખું આંતરડું સડી જાય છે અને તેથી મનુષ્યનું મૃત્યુ પણ થઇ આવે છે.

દર્દનાં ચિન્હો તથા પૂર્વરૂપ-મરડો થવાની પહેલાં દરદી બેચેન થાય છે. બૂખ લાગતી નથી, મોં આવે છે, ખોરાક પચતો નથી, પેટમાં આંકડી આવે છે અને વારંવાર ઝાડે જવાની હાજત થઇ આવે છે. ત્રણ ચાર દિવસ પછી કાં તો દર્દીને એકદમ ઝાડા થઇ જાય છે. કાં તો ઝાડાની કબજાઆત રહે છે. આ સ્થિતિ બે ચાર દિવસ રહ્યા પછી ઝાડાની સંખ્યા વધી જઈ ૧૦-૨૦ થી ઓછી ૧૦૦ સુધી પણ ઝાડા થઈ જાય છે. વારંવાર ઝાડે જવાની હાજત થઇ આવે છે. પરંતુ દર્દીને ઘણુંજ કરાંઝવું પડે છે અને ઝાડો બહુજ થોડો કે કાં તો લોહીનાં એક બે ટીપાં પડે છે.

ધીમે ધીમે ઝાડાનો રંગ બદલાતો જાય છે અને અંદર લોહી-પર-જળસ-રસત્વચાના સડેલા ટુકડા પડવા માંડે છે. પેટમાં સખત વાદ મૂકાય છે અને આંકડી એટલી બધી સખત આવે છે કે દર્દી તેનાં દુઃખથી બેવડો વળી જાય છે. ગુદામાં દાહ થાય છે, તૃષા ધણીજ લાગે છે, શરીર તપી જાય છે, જીભ સૂકાય છે અને દર્દી ધણીજ અશક્ત અને ક્ષીણ થઈ જાય છે. ઘણા ખરા દર્દી ૮ થી ૧૫-૨૦ દિવસમાં સાજા થઈ જાય છે પરંતુ કેટલાક દર્દીઓની સ્થિતિ વધારે ગંભીર થઈ મરી પડે જાય છે. કેટલીક વેળા આ દર્દીઓ બળે ચારચાર મહિનાઓ સુધી પણ પીડાય છે.

આ દર્દ મરી ગયા પછી દર્દીને ગુમડાં, લાપોટીઆ, સાંધા-ઓનો સોજો અને યકૃતમાં વિદ્રધિ પણ થઈ આવે છે.

અટકાવ-દર્દ થયા પછી મટાડવા કરતાં મરડાનો અટકાવ પ્રથમથીજ કરવો એ અગત્યની બાબત છે. આ દર્દ ઘણે ભાગે માખીઓ મારફત મનુષ્યોમાં લાગે થતું હોવાથી માખીઓનો નાશ કરવો જોઈએ, કાં તો તેના સંસર્ગમાંથી આપણા ઉપયોગના ખાવા-પીવાના પદાર્થો બચાવવા જોઈએ. દૂધ-ધી-લાંલોતરી-ફળો-શાકભાજી મિષ્ટાન્ન વગેરે પદાર્થો સ્વચ્છ હવા અને પ્રકાશથી કમી એવા પરંતુ માખીઓ પ્રવેશ ન કરી શકે તેવા જાળીવાળા કબાટમાં મૂકવાં જોઈએ. કાં તો તે પદાર્થો ઉપર ઝીણું મલમલતું સ્વચ્છ કપડું ઢાંકવું જોઈએ. જમતી વેળા બાણામાંના પદાર્થો ઉપર માખી ન બેસે તેની કાળજી રાખવી. કારણ કે માખીઓ મરડો થયેલા દર્દીનાં લુગડાં-લત્તાં-મળ-મૂત્ર ઉપર બેસે છે અને ત્યાંથી મરડાના જંતુઓ સાથે લાવી સારા પદાર્થો ઉપર બેસી તેમાં જંતુઓ મૂકે છે. આ જંતુઓ આપણા શરીરમાં આવા બગડેલા ખોરાક મારફત પેટમાં જઈ આંતરડામાં દાખલ થઈ મરડો ઉત્પન્ન કરે છે. મરડાવાળા દર્દીના ઝાડાની ખાસ સંભાળ લેવી. ઝાડામાં ક્રિયાસોલ અથવા ઇતર જંતુદ્ધન પદાર્થો મિશ્ર કરી તે દૂર નાખી આવવાં અથવા તો બાળી નાખવાં. દર્દીના મળમૂત્રથી બગડેલાં લુગડાં સાર્વજનિક જગાશયોમાં ન ધોતાં, પહેલાં ગરમ પાણીમાં ઉકાળી પછી સાબુ વગેરેથી ધોઈ નાખી સૂર્યના તાપમાં સૂકવવાં. રસોડાની પૂરેપૂરી સંભાળ રાખવી. પાણી, દૂધ અને ઇતર પીવાના પદાર્થોનો ઉપયોગ ઉકાળીને કરવો. ન્યાતોમાં જમવા જતું નહિ. ઘરમાં સવાર સાંજ છાણું-લીમડો ગંધક-લોખાન વગેરેની ધૂણી કરવી, જેથી ઘરમાં માખીઓ ઓછી આવે. તળાવ અને નદીઓનાં પાણી પીવાં નહિ તેમજ કૂવાનું પાણી પણ ઉકાળીને પીવું. કઠોર અને ઇતર લીલી શાકભાજી તેમજ ન પચે એવા ભારે પદાર્થો ખાવા નહિ. લીંબુનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો.

ચિકિત્સા-મરડાથી પીડાતા દર્દીને શરૂઆતમાં ઝાડો બંધ કરવો નહિ પરંતુ મૃદુવિરેચન જેવાં કે હરડે-ત્રિકૂળાં-દિવેલ-ગરમાળાનો ગોળ-મેઝેશીઆ આપવાં. પેટ ઉપર ગરમ પાણીનો શેક કરવો અને આકડાનાં પાનાં બાંધવાં. ખોરાકમાં દહીં, છાશ, ફૂંધ આપવું. કઠોળ-ધઉં-બાજરી બંધ કરવાં. બાંટીની ઘેંસ આપવાથી દર્દીને આરામ રહે છે. દેશી અને વિદેશી દવાઓ જેવી કે ગ્રહીણી-કપાટ, કલોરોડાઇન, ડોવર્સપાઝિડર, કપુરનો અર્ક, ટીંકયર ઓપાઇ, અર્કમૂળ, કાંકચીઆ, બેલકૂળનુંચૂર્ણ, જાતિકૂળાદિચૂર્ણ, સોડી સલ્ફ-બિસ્મથ વગેરે દવાઓ વૈદકીય માણસોની સલાહથી આપવી.

ઇમેટીન હાઇડ્રોકલોરાઇડનાં ઇન્જેક્શનો તેમજ મરડાની રસીનો પણ ઉપયોગ જરૂર પડે તો સલાહ લઈ કરવો.

દર્દી મટી ગયા પછી-હલકો ખોરાક-લોહ ભસ્મ-કિનાઇન વગેરે શક્તિ આપનારી દવાઓનો ઉપયોગ કરવો.

(“સયાજી વિજય” ૫-૭-૨૮.)

૬૮-ઘરગતુ દેશી દવાઓ

આજકાલ આપણા લોકો ઘરગતુ કિપાયો ભૂલતા જાય છે. આપણા દેશમાં અમૃતતુલ્ય વનસ્પતિ થાય છે. એ વનસ્પતિના અજબ ગુણો જાણવા આપણે બેદરકાર રહીએ છીએ. તાવ કફ-કરિયાતાથી જતો હોય, લીમડાની છાલના ઉકાળાથી જતો હોય તે આપણા દેશના ઘણા લોકો જાણીતા દવા છતાં પણ તે ઉપર ધ્યાન આપતા નથી અને સહેજ સહેજ બાબતોમાં ડોક્ટરોને ત્યાં દોડી જાય છે.

ગામડાંમાં પહેલાં ઘરની સ્ત્રીઓ બાળકોની ખરી વેધ ગણાતી, છોકરું માંદુ થયું તો તેની સારવાર સારી રીતે કરી શકતી. છોકરાંના તાવ, ઝાડા, વરાંધ વગેરે દર્દો માટે બાળ્યેજ ડોક્ટરની દવાની જરૂર પડતી ત્યાં તો દેશી દવાઓ તે એક પૈસા કે બે પૈસાની તે તરત લાવી દેતી અને નાનાં બચ્ચાંને આરામ કરી દેતી. અત્યાચારની સ્ત્રીઓ તે વાત જાણતી નથી. બાળકને જન્મ આપે, પણ તેને કેમ ઉછેરવું અને તે માંદુ થાય તો તેની કેવી રીતે સારવાર કરવી તે નહિ જાણવાથી ગભરાઈ જાય છે; અને ડોક્ટરોને ત્યાં દોડી જાય છે.

એવીજ રીતે ગામડાંમાં ડોક્ટરો હોતા નથી છતાં ત્યાં દેશી દવાઓથી ન્યુમોનિયા જેવા કેસો ઝટ સારા કરી દેનાર ગામડીઆ પડેલા છે. લોકો વનસ્પતિની બાબતમાં હજી ગેરસમજૂતમાં છે. કહે

છે કે આપણને વનસ્પતિનું ઓળખાણ નથી. વનસ્પતિઓ તો હિમાલયમાં હશે, પહાડોમાં હશે, એ ઓળખીએ ત્યારે ને? પણ એવું કંઈ નથી. વનસ્પતિઓ આપણા ધરઆંગણે છે. આપણે તેને ઓળખીએ છીએ; પણ તેનો ઉપયોગ કરતા નથી અને તે ઉપર અવિશ્વાસ લાવીએ છીએ.

આયુર્વેદ શાસ્ત્ર તો મનુષ્યમાત્રને વૈદ્ય બનાવવા ચાલ્યું છે. દરેક મનુષ્યે પોતાના શરીરને તંદુરસ્ત રાખવાના નિયમો જાણવા જોઈએ. અત્યારે આપણા પર પશ્ચિમના પવનની અસર થઈ છે. તેથી આપણા આયુર્વેદ શાસ્ત્ર કે જે આપણાં તમામ ધર્મશાસ્ત્રો સાથે ગુંથાયેલું છે તેને ભૂલી ગયા છીએ. આપણે તો આપણા ધરની વાત ક્યારે માનીએ કે જ્યારે પશ્ચિમના ડૉક્ટરો કહે, અને તે આપણું લઈ પોતાની નવી શોધતરીકે જાહેર કરે ત્યારે.

અત્યારે કસરતના પ્રયોગોથી શરીર તંદુરસ્ત રહે છે એ વાત પશ્ચિમના લોકો કહે છે એટલે આપણે તે માની તે વિષે પશ્ચિમની શોધો બહાર પાડવા તત્પર થઈ ગયા છીએ. માત્ર ઉપવાસ કરવાથી ઘણા રોગો મટે છે તે વાત આપણે અમેરિકન પુસ્તકોથી માનવા લાગ્યા છીએ. જાશ એ અમૃતનું કામ કરે છે એ વાત પહેલાં આપણે માનતા નહોતા; પણ અમેરિકન ડૉક્ટરોએ આપણું અનુકરણ કરી પોતાના પ્રયોગો બહાર પાડ્યા એટલે આપણે માનતાં શીખ્યા અને ડૉક્ટરો પણ દર્દી અને જાશના પ્રયોગો વૈદ્યોની માફક કરવા લાગ્યા.

હજી લોકોને પશ્ચિમની વિદ્યા ઉપર મોહ છે, પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ દિવસે દિવસે નવી નવી શોધો કરવા માંડી અને વર્ષે બે વર્ષે તે શોધો નકામી છે એમ જાહેર કરવા પણ માંડ્યું. કારણ એ તો તેમના અખતરા છે. જ્યારે આયુર્વેદ શાસ્ત્ર એ તો સિદ્ધ વૈદ્યક છે. આયુર્વેદ અનુસાર જે જે શોધો થઈ છે તે તેની તેજ કાયમ છે. હજારો વર્ષ પૂર્વે આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં જે જે શોધો કરેલી છે તે હજી સુધી ફેરવવી પડી નથી.

આપણું આયુર્વેદ શાસ્ત્ર તો આપણા ધર્મગ્રંથોમાં પણ ગુંથાયેલું છે. આપણે હંમેશાં જે જે ખોરાક લઈએ છીએ તે પણ આયુર્વેદ શાસ્ત્રાનુસાર દીપન, પાચન અને પૌષ્ટિક લઈએ છીએ. એ ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્રના અપવાસના નિયમો પણ આયુર્વેદ શાસ્ત્રાનુસાર તમને જાણીશે. એ શાસ્ત્રની આપણે અવગણના કરી તેને બૂલતા જઈએ છીએ અને આપણા શરીરના સંરક્ષણ માટે દેશી દવાઓનો ઉપયોગ કરવાને બદલે કરોડો રૂપિયાની વિદેશી દવાઓનો ઉપયોગ કરીએ છીએ.

સાધારણ રીતે અતિવિષની કળાથી મરડો મટે છે, એવું

આયુર્વેદ શાસ્ત્ર કહે છે. આપણા ડૉક્ટરો દેશી હોવા છતાં પણ પરદેશી શિક્ષણ લીધેલા હોવાથી તે મનતા નહોતા. અત્યારે જ્યારે વિદેશી વૈદ્યો-એ તેની ખાત્રી કરી ત્યારે તેઓ માનવા લાગ્યા. એવીજ રીતે અર-કુસીને આપણાં વૈદ્યક શાસ્ત્રોએ કદ્દન અને ક્ષય મટાડનાર ગણી છે, તેને પણ આપણાં ડૉક્ટરો માનતા નહોતા; પણ જ્યારે પશ્ચિમના સાયન્સે તે વાત કબૂલ કરી ત્યારે ડૉક્ટરો ઉદ્ધરસના દર્દીઓને 'સૌરપ વસાકા' આપતાં શીખ્યા.

આપણા દેશમાં તાજી વનસ્પતિ તૈયાર મળે છે. અત્યારે તો ફાર્મસીઓ પણ થઇ છે, જે શાસ્ત્ર અનુસાર તૈયાર દેશી દવાઓ પણ તમને પૂરી પાડે છે અને તે ઘણાજ સસ્તા બાવે; છતાં પશ્ચિમની શોધે ઉપરનો આપણો મોહ જતો નથી. એટલે વિદેશી દવાઓનો ઉપયોગ કરી કરોડો રૂપિયા પરદેશ મોકલીએ છીએ.

ધરધતુ વપરાસની ચીજો-દંતમંજન જેવાં વસ્તુઓ-આપણે ખનાવી શકતા નથી. તે પણ ચાકની ભૂટી, સેંટ ને રંગમિશ્રિત રંગબેરંગી લેખલોવાળી પરદેશી બાટલીઓ આપણે વાપરી લાખો રૂપિયા પરદેશ મોકલાએ છીએ. તે ધનવાન કે ધનપ્રાપ્તિના માર્ગો એ પુસ્તકમાં તમને હજારો પ્રીતકાંપિતો જાડી આવશે કે એ પૈસામાં સાઈં સોળું ને ગુણમાં ઉત્તમ દંતમંજન તમે ઘેર ખનાવી શકશો.

વિજ્ઞાનમંથી પેટન્ટ ઔષધો લાખો રૂપિયાનાં દિંદમાં આવે છે. આપણે ત્યાં આયુર્વેદશાસ્ત્ર અનુસાર ખનાવેલ દ્રાક્ષાસવ વધુ વપરાવા લાગ્યો, ત્યારે પરદેશીઓએ જાણ્યું કે દિંદમાં દ્રાક્ષાસવ વધુ ખપે છે. એટલે તેમણે દ્રાક્ષાસવ મોકલવાની શરૂઆત કરી. પણ દ્રાક્ષાસવના જે ગુણો તે તેમાં હોય ખગ! જેણે દહે ફાર્મસીનો દ્રાક્ષાસવ વાપર્યો હશે તેને ખાત્રી થઇ હશે કે શાર્જી-ધરના લખ્યા પ્રમાણે દ્રાક્ષાસવમાં જે ગુણ હોવા જોઈએ એ તો આ દેશી પદ્ધતિ અનુસાર ખનાવેલ દ્રાક્ષાસવમાંજ હોય, વિદેશી દ્રાક્ષાસવમાં ન હોય.

પશ્ચિમનું સાયન્સ શીખેલા ડૉક્ટરોને એવું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે કે તે પરદેશી દવાઓનીજ બલામણુ કરે. તેમણે દેશનો પૈસો દેશમાંજ રહે તે અનુસાર દેશી દવાઓની માલિતી મેળવવી અને પોતે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. હવે હું આપણા ધરનાં બેરાં પણ વાપરી શકે તેવા ખાસ પ્રયોગો બતાવું છું તે શાસ્ત્રીય છે અને ગુણમાં અનુભવસિદ્ધ છે, વળી ઘેર ખની શકે તેવા છે.

તાવ અને ઉદ્ધરસ ખન્ને જાય તેવો પ્રયોગ

કાયફળ, ખીંપર, કાકડાંશીંગી અને પુષ્કરમૂળ, એ ચારે એસડિ-યાં તોલો તોલો લઈ વાટી ભૂગડે ચાળી તેનો ૧ વાલથી પાવલીબાર

માત્રામાં મધ સાથે ચટાડવાથી શ્વાસ, ઉધરસ, તાવ અને કફ મટી જાય છે. નાનાં છોકરાંને વરાધ થાય છે અને વરાધથી હળરો બાળકો મરી જાય છે. હવે આ ઔષધ તૈયાર કરી ઘરમાં રાખી મૂક્યું હોય અને તેનો ઉપયોગ કરતાં બેરાં શીખે તો લાખો બાળકોના જીવ બચે એમાં નવાઈ નહિ.

ઉંધ ન આવતી હોય તેનો ઉપાય

ઘણાને રાત્રે ઉંધજ નથી આવતી. રાત્રે બાર, એક કે બે વાગ્યા સુધી પથારીમાં આળોટયાજ કરતા હોય છતાં ઉંધ ન આવે તેવા માણસો ડૉક્ટરોને ત્યાંની દવાઓના રગડા પીધાજ કરે છે; પણ તેમને આરામ કોઈ વાર થતો નથી. તેમણે નીચેનો શાસ્ત્રીય પ્રયોગ અજમાવી જોવો.

પીંપરીમૂળના ગઠોડાતું ચૂર્ણ ૮ માસા લઈ ગોળ ૧ રૂપિયા-બારમાં મેળવી રાત્રે ખાઈ જતું, જેથી ઘણા કાળથી નષ્ટ થયેલી નિદ્રા ફરી આવ્યાં કરે છે.

મરડાનો ઉપાય

મરડો ઘણા માણસોને સતાવે છે. એ માટે પ્રથમ દીવેલનો જીલાબ લઈ બીજે દિવસે ધાણા, સુક અને કાચા બીલાનો અંદરનો ગરબ, સુગંધીવાળો અને નાગરમેથ એક તોલો લઈ તેને ખાંડી તેમાંથી ૨ રૂપિયાબાર, એક શેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી રહે ત્યારે ઉતારી તે ઉકાળો ગાળીને પીવો, તેના દૂધા સાંજે ઉકાળીને પીવો. એમ એક બે દિવસ પીવાથી મરડો મટી જાય છે, તાવ પણ મટે છે અને દીપન-પાચનમાં આ ઔષધ ઘણો ગુણુ કરે છે. બે પેસામાં કામ થાય તેવા ધરગથ્થુ ઉપાયો અજમાવવા અને આયુર્વેદ અનુસાર વર્તવું, જેથી ડૉક્ટરોની મોટી શ્રી ભરવામાંથી બચી જવાશે અને રોગ મટી શરીર નિરોગી રહેશે. વળી આ પ્રયોગો જરા પણ નુકસાન કરનારા નથી.

ઝાડે લોહી પડતું હોય તેનો ઉપાય

ઘણા માણસોને ઝાડે લોહી પડે છે તેથી શરીર સુકાઈ એગળી જાય છે. આ માટે ડૉક્ટરોને ત્યાં રોજ ફાંફાં માર્યાજ કરે છે. તેમને અત્રે હું બતાવું છું તે દવા આશીર્વાદરૂપ થઈ પડશે.

કડાછાલ, અતિવિષની કળી, બીલાનો ગરબ, નાગરમેથ અને સુગંધી વાળો, એ સર્વ એકેક રૂપિયાબાર લઈ તેને ખાંડી તેમાંથી ૨ રૂપિયાબાર લઈ ૧ શેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લઈ તે પીવું. તેથી ચુંક આવતી હોય તેવો રક્તાતિસાર એટલે ઝાડે લોહી પડતું હોય તે મટી જાય છે.

ઝાડાના દરદીએ બારે અને પુષ્ટિ કરનારાં અન્નપાન અને મીઠું ખાવું નહિ. આથી ઝટ આરામ થશે.

આવા ધરગતુ પ્રયોગો દરેક માણસે જાણવા જોઈએ. અમે તે વારંવાર આપેપરમાં લખીશું. આવા પ્રયોગો વૈદ્યવિનાદ, વૈદ્ય અને વૈદ્યક, ધરનો વૈદ્ય એ પુસ્તકોમાં મેં ખતાવેલા છે અને ધણાય પ્રયોગો હું ખતાવવા ઇચ્છું છું. મારા તરફથી નીકળતા ભાગ્યેદય માસિકમાં પણ આવા પ્રયોગો તો વારંવાર હું આપું છું. હું મુખ્યમાં દર મહીને એક અઠવાડિયું મારી દેવે ફાર્મસીની શાખામાં આવું છું. ખાકીનો ટાઇમ અમદાવાદમાં મળી શકીશ. કોઈ પણ દર્દ માટે યોગ્ય સલાહ આપી શકીશું.

હરસનો ઉપાય

હરસથી ધણા લોકો પીડાય છે. અત્યારે તો વિલાયતથી હજારો રૂપિયાની ટ્યૂઓ આવે છે અને જે આનાની-ચાર આનાની ટ્યૂઓના બખ્ખે ત્રણ ત્રણ રૂપિયા લે છે, એ માટે જે હરસના દર્દી-ઓ નીચેના ધરગથ્ય ઉપાય કરશે તો જરૂર ફાયદો થશે.

હરડેનું પાવલીભાર ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવાથી હરસ મટે છે; અને હળદર તથા કડવા તુરીઆના રસનો લેપ અરશ ઉપર લગાડવાથી સર્વ પ્રકારના મસા મટે છે.

ધૂણી-માણસના વાળ, આકડાનું મૂળ, સાપની કાંચળી અને દાંત તેમજ બળદનું ચામડું અને શીમળાનાં પાન એકંદરે વાટી તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી જે ઇંટો વચ્ચે એક કોડિયામાં થોડો દેવતા મૂકી તેમાં ઉપરનું ચૂર્ણ નાખવું, પછી જે ઇંટો ઉપર જે પગ દમ્બ ખેસી અને હરસ ઉપર ધૂણી આવે તેમ ધૂણી લેવી; તેથી દુષ્ટ મસા ગરી જાય છે.

ફોલેરા અને અજીર્ણનો ઉપાય

સુંદ, મરી, પીપર, જીરૂ, કુલાવેલ હીંગ. સિંધાલુણ, લસણ અને શુદ્ધ ગંધક સર્વે સરખે ભાગે લઈ ખાંડુ ચૂર્ણ કરી લૂગડે ચાળી તેને લીંબુના રસમાં ઘુંટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. તે ગોળીઓ લીંબુના રસ અથવા તો છાશમાં કલાકે કલાકે બખ્ખે આપવી તેથી ફોલેરાના ઝાડા, અને ઉલટી મટી જાય છે. આ દવા વિષુચિકા અને વિષ્ણુચિકાને જલદી મટાડે છે. અજીર્ણમાં પણ વાપરવાથી અજીર્ણ મટે છે.

(“મુખ્ય સમાચાર”માં લેખક:-વૈદરાજ જેઠાલાલ દેવશંકર દેવે.)

૬૯-બંધકોશનો વ્યાધિ

વિખંધ એટલે મળાવરોધ-કળજીઆત, કાઈ પણ કારણથી દસ્તની અટકાયત.

વિખંધની અંદર ખાસ કરીને આળસ, મનની અસ્વસ્થતા, બેચેની, માથાનો જરા દુખાવો, ભૂખ ન લાગવી અને જીભ ઉપર ઘોળી છારી વળી જવી, એ મુખ્ય નિશાનીઓ છે. આજકાલ ઘણાઓ આ વિખંધથીજ પીડાતા હોય છે, એમ જોવામાં આવ્યું છે; અને તેને અંગે તેઓ ખીન્ન ઘણા રોગના ભોગી થયા છે. ખાસ કરીને શેડીઆઓ જેઓ ખૂબ ખાય અને આખો દિવસ એક જગ્યાએ બેઠા બેઠા વખત ગુમાવે છે તેઓને આ બહુજ જોવામાં આવે છે. ખીજું આ દર્દ યુવાન સ્ત્રીઓને વધુ જોવામાં આવે છે. ઘણી વાર તો એ શરમને લઇનેજ થયું હોય છે. દિશાએ અથવા પેશાબ કરવા જવું કે કેમ એ તેઓને મન મોટો પ્રશ્ન હોય છે અને તેથી ઘણી એવી સ્ત્રીઓ વિખંધથીજ પીડાતી હોય છે.

નાનાં બાળકોમાં આ ઘણી વાર જોવામાં આવે છે, અને તેમાં તો ઘણી વાર માતાઓની ભૂલનુંજ પરિણામ હોય છે. ખાસ ખોરાક-(ધાવણ)ની અનિયમિતતાથીજ થાય છે; અને ઘણી વાર માતાની બેદરકારીથી થાય છે. બાળક નિયમસર દિશાએ જાય છે કે નહિ તેની કાળજી નથી રખાતી અને તે ટેવ તે બાળકને આખી જીંદગી ચાલે છે. માતાએ બાળકની જે જે ટેવ સુધારવાની હોય છે તેમાં આ પણ જોવાનુંજ હોય છે કે તે બાળક દિશાએ નિયમસર જાય છે કે નહિ? ઘણી માતાઓને આ વાત કરતાંજ શરમ આવે છે અથવા બકારી આવે છે. આ વિખંધની ફરીઆદ ઘણી વાર એક કુટુંબમાં બધાને હોય છે. તેઓનું બંધારણજ એવું થઈ ગયું હોય છે. તેઓનાં આંતરડાંઓ જન્મથીજ નબળાં હોય છે, એમ જણાય છે. વૃદ્ધો વિખંધથી ખાસ પીડાતા જણાય છે, ઘડપણને લઇને વળી વિખંધ ખીન્ન દર્દની પાછળ પણ થાય છે; જેમકે પાંડુમાં, હીસ્ટી-રીઆમાં, રાનતંતુના દર્દમાં, ઘણી ગતના જ્વરમાં; યકૃત, જઠર અને આંતરડાંનાં દર્દોમાં, બહુ રક્ષ પદાર્થ ખાય તો પણ વિખંધ થાય છે. ઘણી સુવાવડથી પેટની પેશીઓ નબળી પડી જવાથી વિખંધ થાય છે. વિખંધ ખાસ કરીને જ્યારે મોટાં આંતરડાં વિષ્ટને બહાર કાઢવાની શક્તિ ગુમાવી બેસે છે ત્યારે થાય છે. આંતરડાનો પોતાનો સોજો હોય, અંદર કંઈ ગાંઠ થઇ હોય, બહારથી કંઈ દબાણ હોય તો વિખંધ થાય છે.

લગભગ સર્વે ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ વિખંધથી પીડાતી હોય છે.

ગર્ભને લઇને ગર્ભાશય મોડું થયું હોય છે અને તેથી તે આંતરડાં ઉપર એક જાતનું કાયમ દબાણ રાખે છે તેથી આંતરડાંઓ પોતાની ગતિ નિયમસર કરી શકતાં નથી. એટલે તેઓ વિખંધથી પીડાય છે.

ઘણી વાર એવા વિખંધના દર્દીઓ જ્નેવામાં આવે છે કે આઠ આઠ દિવસ કે પંદર પંદર દિવસે દિશાએ જતાં હોય છે; તેઓની શારીરિક તંદુરસ્તી ઉપરથી તો બહુજ સારી જણાતી હોય છે, પણ છેવટે તેઓની તંદુરસ્તી બગડી ઘણા રોગ તેઓને થાય છે. આંતરડાંમાં જે મળ ભેગો થાય તેમાંથી એક પ્રકારનું ઝેર બની તે શરીરમાં શોષાય છે અને તેથી ઘણા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓનું માથું દુખતું રહે છે, શરીર સુસ્ત રહે છે, સાંધાઓ દુખે છે, શરીરમાં બળતરા બળતી હોય તેવું જણાય છે. ઘણાને અર્શ થાય છે, આંતરડાંમાં ચાંદાં પડે છે, આંતરડાંને સોજે આવે છે. યુવતીઓને યુવતીપાંડુ થાય છે અને ગર્ભાશયનાં દર્દો થાય છે. રન્નેદર્શન વખતે બહુ પીડા થાય છે, પેદુના ભાગમાં એક પ્રકારનું વજન લાગે છે. વિખંધને લીધે મળ ભેગો થાય છે અને તેથી આંતરડાં પહોળાં પડી જાય છે અને મળને ધકેલવાની શક્તિ ગુમાવી બેસે છે. વળી કેાઇ વાર જ્યારે મળ તદ્દન સૂકાઇ જાય છે ત્યારે અતિસાર થઇ જાય છે.

બાળકોને વિખંધ બહુજ વિચિત્ર હોય છે. ઘણાં બાળકોને જન્મથીજ કેાઇ ખોડને લીધે વિખંધ હોય છે. કેાઇને મળદ્વાર હોતું નથી તો એમાં ઑપરેશન કરાવવું પડે છે.

વિખંધ દૂર કરવાના ઉપાય

વિખંધ મટાડવા કુદરતી ઉપાયો યોજવા તે સારા છે.

પહેલાં તો નિયમસર દિશાએ જવાની ટેવ પાડવી. હાજત ન થઇ હોય છતાં વિખંધવાળાએ રોજ એક વાર દિશાએ જવા જવું. એથી પછી રોજ નિયમસર જવાની ટેવ પડી જાય છે અને વિખંધ રહેતો નથી. આ ઉપાય સૌથી સારો છે. મેં એવા બે જણ જોયા છે કે જેઓને છ-છ દિવસે અને આઠ આઠ દિવસે દિશાએ જવાની ટેવ હતી તેમને કુત ઉપરના ઉપાયથી આરામ છે.

ખીન્નું જરા કસરત કરવી અને તે ખાસ પેટની પેશીઓને કસરત મળે તેમ કરવી. સવારે ઉઠી તરત શેર-સવાશેર નવશેકું પાણી પીવું તેથી પણ દસ્ત આવશે. આ પ્રમાણે લાંબો વખત કરવાથી વિખંધ જાય છે. અને એ પ્રમાણે કરવું તે નિર્ભય અને ફાયદો કરનાર છે. કેમકે જેઓ દવાથી દસ્ત લાવે છે, તેઓને પછી દવા વગર ચાલતું નથી. દિવસે દિવસે તેઓને દવા વધુ ને વધુ લેવી પડે છે, ત્યારેજ દસ્ત આવે છે. આથી બકરી કાઢતાં ઉટ પેદા જેવી વાત થાય છે. પણ કેાઇ કેાઈ વખત જરા મૃદુ વિરેચન લેવામાં

આવે તો ખાસ કોઈ પ્રકારનો વાંધો નથી. કુદરતી પ્રયોગને મદદ કરવા માટેજ એની કોઈ વાર મદદ લેવી. કોઈ વખત જ્યારે બહુ દસ્ત સૂકાઈ ગયો હોય અને જરા જીલાબ લેવા છતાં પણ ઝાડો ન આવે તો બસતી લેવી. ગર્ભિણીઓએ જરા જરા એરડિયું લેવાની ટેવ રાખવી, જેથી દસ્ત સાફ આવે અને આગળ ઉપર અર્થથી પીડાવું ન પડે.

દરેક મનુષ્યે દિશાએ નિયમસર રોજ જવાની ટેવ પાડવી, એ આવશ્યક છે. જેમ ઘર પાસેનું જાજર એક દિવસ ખરાબર સાફ ન થયું હોય તો જે સ્થિતિ તે જાજરની થાય તેવી સ્થિતિ આપણા શરીરની થાય છે. આંતરડાંનો ભાગ પણ એક જાજરનુંજ કામ કરે છે. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખી જેને ખોટી ટેવ પડી હોય તેઓએ સુધારવા પ્રયત્ન કરવો.

(‘વૈદ્ય કલ્પતરૂ’માં લખનાર-વસંતરાય પ્રાણશંકર રાવળ, પાટણ)

૭૦-શંખના ગુણ

સં૦ શંખ, હિં૦ શંખ, વં૦ શાંક, શંખ, ગું૦ શંખ, તૈ૦ શંખગુ, ફૈ૦ ફાંચ.

વિજ્ઞાનાચાર્ય જગદીશચંદ્ર વસુ મહોદય વગેરેએ સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું છે કે શંખને વગાડવાથી જ્યાં લગી તેનો અવાજ પહોંચે છે ત્યાંલગી રોગને ઉત્પન્ન કરવાવાળા જંતુઓ નાશ પામે છે. આ ઉપરથી એવું જણાય છે કે, પ્રાતઃ તથા સંધ્યા એક વખત સંધિના સમયમાં મંદિરો અને અન્ય જગ્યાઓમાં શંખ વગાડવાનો અનાદિથી રિવાજ ચાલ્યો આવે છે. વળી જૂના જમાનાના આપણા હિંદુ પુરુષો શંખને માટે એવું પણ કહે છે કે, સંધ્યાના વખતમાં વગાડવાથી જીવંત રાક્ષસ આદિ જીતાવળો શંખના અવાજથી દૂર થાય છે. તથાપિ રાત્રિમાં પિશાચોનું જોર પણ હોય છે. વળી કોઈ દરદોનું જોર સંધ્યા સમયમાં વધે છે અને તે અર્ધરાત સુધી રહે છે, ત્યાર બાદ ઘટવાની શરૂઆત થાય છે. તે વધવાનું કારણ યંત્રોદ્ધારા જેતાં માલુમ પડ્યું છે કે, સંધ્યાસમયમાં ખરાબ જંતુઓ પ્રગટ થઈ રોગને ફેલાવે છે. આ જંતુઓને વૈજ્ઞાનિકો રાક્ષસોથી ઓળખાવે છે. સંધ્યાસમયમાં વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરવાવાળા કીડાઓ પેદા થાય છે અને ફેલાય છે તે વખતપર શંખને વગાડવો તે આરોગ્યને માટે ઉત્તમ છે.

(૧) મૂક મનુષ્યની પાસે નિત્ય બે ત્રણ કલાક શંખ વગડા-

વવો તથા તેને માટે શંખમાં પાણી ભરી ચોવીસ કલાક રાખવું. ત્યારબાદ તે પાણી લઈ મૂક મનુષ્યને પાવું તથા નાના બે શંખ લઈ તેમાં વિંધ પાડી, દોરો પરોવી મૂંગાના ગળામાં તે હાર પહેરાવવો અને લાંબો વખત વાતો કરાવવાથી મૂક મનુષ્ય બોલતો થશે. આ સાથે શંખભસ્મ ખવરાવવી.

(૨) પ્રાચીન સમયમાં નાના બે શંખ (કાડિયો) લઈ તેમાં વિંધ પાડી દોરો પરોવી બાળકોના ગળામાં પહેરાવવાનો રિવાજ હતો. આ રીતે બાંધવાથી બાળક જલદી બોલવા લાગતું, પણ આ જમાનામાં શંખ પહેરાવવાનો રિવાજ બંધ થયો જોવામાં આવે છે.

(૩) હાલના કોમોપેથિક ડોક્ટરો રંગીન બાટલાઓમાં પાણી ભરી તે પાણી પીવરાવી રોગને નાબુદ કરે છે. તેવી રીતે શંખમાં પાણી ભરી સિદ્ધ કરી દરદીને પાવાથી ખરાબ જંતુઓથી ઉત્પન્ન થતાં દરેક જાતનાં દરદો સહેજે દૂર થાય છે.

(૪) શંખની ભસ્મ-શંખના બારીક કકડા કરી લિંબુના રસમાં ત્રણ રાત ભાંજવી રાખવા. પછી ચૂનાની ભટ્ટી પ્રમાણે અગાયાના અગ્નિમાં નાખી ભસ્મ કરવી. આ ભસ્મ પુષ્ટિકારક, બલવર્ધક, શીતલ તેમજ ઉન્માદરોગમાં વિશેષ ફાયદો કરે છે. વળી મૃગી, કર્ણરોગ, મંદાગ્નિ, નેત્રાને હિતકારી, વર્ણકારક, મજાવરોધ, પંક્તિશૂણ, ગુલ્મ, શ્વાસ વગેરેનો નાશ કરે છે. વળી વૈદ્યગણ શંખની ભસ્મ અનેક રોગોમાં શુદ્ધિ અનુસાર વાપરે છે.

શંખ બે પ્રકારના છે:-એક દક્ષિણાવર્ત અને બીજો વામાવર્ત છે. દક્ષિણાવર્ત શંખ પુણ્યના યોગથીજ પ્રાપ્ત થાય અને જેના ઘરમાં આ શંખ હોય છે તેના ઘરમાં લક્ષ્મીની અધિક વૃદ્ધિ થાય છે.

(૫) શંખને ઘસી મોઢા ઉપર લગાડવાથી મોઢાની કાંતિ સુંદર થાય છે.

(૬) શંખને ઘસી નેત્રની અંદર આંજવાથી ફૂલાને મટાડે છે.

(૭) શંખની ભસ્મ મજાઈ અગર ગાયના દૂધ સાથે લેવાથી બલકારક, પુષ્ટિકારક તથા વીર્યને વધારનાર છે.

(૮) શંખની ભસ્મ પીંપર સંગાથે મધમાં ચાટવાથી સારી ભૂખ લગાડી ખોરાકનું પાચન કરાવી શક્તિ વધારે છે.

(૯) શંખભસ્મ આદાના રસમાં લેવાથી શુભજીવન, ખાંસી અને શ્વાસને દૂર કરે છે.

(વૈદ્ય કલ્પતરુમાં અનુવાદક:-હરિસિંહ રામસિંહ વૈદ્ય-ભાવનગર.)

૭૧-એક રહસ્યમય કિરણ

ગત કઇ મહીનોં સે સંસાર કે બિનબિન હિસ્સોં સે એક રહસ્યમયી કિરણ કે આવિષ્કાર કી ખબર આ રહી હૈ. યહ કિરણ ઉડતે હુએ વાયુયાનોં કે, ચલતી હુઈ મોટર ગાડિયોં કે, ધડકતે હુએ મનુષ્ય કે હૃદયોં કે. ઇસ પ્રકાર રોક દેતી હૈ જૈસે યહ કાર્ય કિસી ઇશ્વરીય શક્તિ દ્વારા હોતા હો, ઇસ પર તારીફ યહ કિ આપકો યહ બી નહીં માલૂમ હોગા કિ યહ કિરણ કિસ તરફ સે આ રહી હૈ. પ્રાયઃ તીસ વર્ષ હુએ, ડૉ. એચ. જી. વેલ્સ ને એક પુસ્તક (ધી વૉર ઓફ ધી વર્લ્ડ) નામક લિખી થી. ઉસમેં આપને કલ્પના કી થી કિ કુછ મનુષ્ય મંગલ સે પૃથ્વી પર આવેંગે ઓર અપને સાથ એક ઐસા ઇન્જિન લાવેંગે જિસસે રહસ્યમય કિરણ નિકલેગી. યહ કિરણ મનુષ્ય તથા સંસાર કે અન્ય પ્રાણિયોં કે મારને કી શક્તિ રખેગી. કિંતુ આશ્ચર્ય કી ખાત હૈ કિ ઐસી કિરણ કા આવિષ્કાર ઇસ પૃથ્વી પર હો ગયા. શાયદ તીસ વર્ષ પીછે કે મનુષ્ય આજકલ કે મનુષ્યોં કી ઉદ્ધાવકશક્તિ કા અંદાજ ન લગા સકે હોંગે.

યોં તો જર્મની, ફ્રાંસ આદિ દેશોં કે કઈ આવિષ્કારકોં ને રહસ્યમય કિરણ કા આવિષ્કાર કિયા હૈ, કિંતુ યહાં એક અંગ્રેજ આવિષ્કારક કી આવિષ્કાર-કહાની દી જાતી હૈ. ઇનકા નામ મી. મિન્ડેલ મૈથ્યુન હૈ. ઉનકી પરીક્ષાઓં કે અનેક વૈજ્ઞાનિકોં, સરકારી અધિકારોં તથા દર્શકોં ને દેખા હૈ. ઉનમેં સે સબકે સબ યહાં કહતે હૈં કિ મિ. મૈથ્યુન વિદ્યુત કે બિના કીસી તાર આદિ કી સહાયતા સે શૂન્ય મેં બેજને મેં કૃતકાર્ય હુએ હૈં. એક દર્શક જો મૈથ્યુન સાહબ કી પ્રયોગશાલા મેં ઉનકી પરીક્ષાઓં કે દેખને ગયે થે, લિખતે હૈં કિ ઉનકી પ્રયોગશાલા કે એક કોને મેં મોટર સાઇકલ કા એક ઇન્જિન પડા હુઆ હૈ ઓર ઉસકે સાથ એક પહિયા લગા હૈ, ઇસ લિયે ઇન્જિન કે ચાલુ કરને સે પહિયા બી ધૂમને લગતા હૈ. પ્રયોગશાલા મેં દુસરી ઓર નઈ કિરણ કા ઉત્પાદક યંત્ર લગા હુઆ હૈ. મોટર ઇન્જિન કે ચાલુ કિયા ગયા કિ પહિયા ધૂમને લગી. મિ. મૈથ્યુન ને અપની અદૃશ્ય કિરણ કે ઉસ ઓર ડાલા. જ્યોં હી વહ ઇન્જિન કે “મૈએટો” પર પડી કિ ઇન્જિન રૂક ગયા, પહિયે કા ધૂમના બી બંદ હુઆ; કિંતુ ઇસસે ઇન્જિન કે કિસી પ્રકાર કા તુકસાન નહીં હુઆ. ઉન્હોંને ઇસકે બાદ, કિરણ કે હટા લિયા. ઇન્જિન પુનઃ ચલને લગા. ઇસ પરીક્ષા કે ઉન્હોંને કઈ બાર દિખલાયા. પરીક્ષા કે બાદ દર્શકોં ને

अपना कौतूहल मिटाने के लिये ध्वनि तथा अन्यान्य यंत्रों की लड़ी लांति हेम लाल की और उन्हें यह हेम कर संतोष हुआ कि मोटर ध्वनि का किरणोत्पादक यंत्र से किसी प्रकार का संबंध नहीं था।

दूसरी परीक्षा और आश्चर्यजनक थी। एक अर्तन में थोड़ी सी आरुह रूप कर प्रयोगशाला के एक कोने में रूप ही गध, दूसरे कोने से जल किरण आरुह पर डाली गध तो वह अकेलेके जल डी, किंतु किसीने किरण को नहीं देखा।

हो मनुष्य गिजली की एक अत्ती के दोनों तारों को पकड़ कर भडे हुये; अत्ती दवा में जूल रही थी और उसका संबंध किसी यंत्र से नहीं था। दोनों मनुष्य किरण की राह को छोड़ कर भडे हुये थे। मैथुन महाशय ने किरण को अत्ती की ओर किया और अत्ती इस प्रकार जल डी जैसे उसका संबंध किसी विद्युत् उत्पादक यंत्र के साथ कर दिया गया हो !

इसके बाद अंतिम परीक्षा की जारी आध। यह परीक्षा अन्यान्य परीक्षाओं से भद्वपूर्ण थी, क्योंकि इस आरु उसकी भारात्मक शक्ति को दिखलाना था। सज लोग आस राक कर भडे हो गये और यह सोचने लगे कि कौन मनुष्य अपना प्राण देने के लिये आगे अहेगा? किंतु जल मि० मैथुन एक पिंण्डे में एक जता हुआ यूदा लाये तो सज के ज में ज आया। पिंण्डा प्रयोगशाला में एक स्थान पर रूप दिया गया और इस आरु किरण को दृश्यमान अनाया गया, जिसमें सज कोछ उसके असर को हेम सके। क्षणभर के लिये, केवल एक ही क्षण के लिये, किरण यूहे पर डाली गयी। मेयारा यूदा दूसरी ही क्षण भूत पाया गया।

मि० ग्रिन्टेल मैथुन ने इन परीक्षाओं को कछ आरु दर्शकों को दिखलायी है, किंतु उन्होंने यह नहीं अनलाया कि किस प्रकार यह किरण उत्पाद की अत्ती है। और अतलावे भी क्यों कर? इस समय जल कि सभी अत्तियां सार्वभौम राज्य स्थापित करने का सुअस्वप्न हेम रही है जैसे आविष्कार का जंजंडेड हो अना डीक नहीं है। किंतु जल दम सुनते है कि प्रायः उसी प्रकार की किरण का आविष्कार सर्वप्रथम एक जर्मन वैज्ञानिक ने किया था, तथा पेरिस के कुछ वैज्ञानिकों ने भी इसी प्रकार की किरण की ओर की है तज कडना पडता है कि सार्वभौम राज्य स्थापन करने की आशा अभी दुराशाभात्र है।

मैं उपर लिख आया हूं कि यह किरण अदृश्य या दृश्य-अन अनायी न सक्ती है, उसी प्रकार प्रयोग करनेवाला अपनी

ध्विछानुसार किसी भी ध्वनि का रोक सकता है या उसे सर्वदा के लिये नष्ट कर दे सकता है, लड़ाई के मैदान में आरुह के बांडार का आत की आत में उठा दे सकता है. इस किरण का जैसे लड़ाई के मैदान में काम में लाने की आत सोच्यी जाती है, उसी प्रकार उससे रक्षा पाने के विचार में भी कुछ लोग व्यस्त दीखते हैं. कुछ लोग अथ यल सोचने लगे हैं कि लड़ाई में उनके वायु-यानों पर इस किरण का कुछ प्रभाव ही नहीं पड़े और लड़ाई के मैदान में वे भेकाभ न किये जा सकें. इस किरणद्वारा लविण्य में मनुष्यों का हांसी देने का काम लिया जा सकेगा. योरो का पकड़ने का या अन्य प्रकार से वस्तुओं की रक्षा का भी काम इसी किरणद्वारा लिया जायगा. यह किरण शायद "कैन्सर" नामक बीमारी का भी अच्छा करने की शक्ति रखती है. अभी कुछ ही शीट की दूरी तक यह किरण कार्यकारिणी होती है, किंतु, आशा है कि लविण्य में यह अधिक काम करने लगेगी. और भी कुछ अतलाये जाते हैं किंतु लविण्य ही उनकी सत्यता का प्रमाणित करेगा.

("नवयुगसेवा" लेखक:-श्रीयुत रमेशप्रसाद जी. एस. सी.)

७२-एक ग्लास पानी की शक्ति

आपको यदि एक ग्लास पानी दे दिया जाय तो आप उसे ले कर क्या कीजियेगा? लिन्नलिन्न मनुष्य लिन्नलिन्न उत्तर देंगे. 'कोई तो उसे भी नपेंगे, कोई डंक देंगे, कोई अन्य कामों में उसे लगा देंगे; किंतु यदि वही एक ग्लास पानी किसी वैज्ञानिक का दे दिया जाय तो वह क्या करेगा, आपको मालूम है? उससे वह घतनी शक्ति पैदा करेगा जो आणकल के सग से अटे जलान का धंजैड से अमेरिका ले जाने और वापस लाने के लिये काशी होगी.

विद्वान मनुष्य अल्लत दिनों से इस आत की जाण में हैं कि जल कायला, तेल, लकड़ी आदि सामग्रियों का अंत हो जायगा तो मनुष्य किस प्रकार गरमी उत्पन्न करेंगे, रोशनी पैदा करेंगे? कारखानों, रेलों, जलानों आदि का चलावेंगे? कोई सूर्यशक्ति का काम में लाने की आत सोच रहे हैं, कोई शक्तिउत्पादक पौधों का लगाने की चिंता में हैं. कोई जलशक्ति को अरथाह न होने देने के विचार में हैं; किंतु अभी तक किसीने सफलता नहीं पायी है. हाल में सर अर्नेस्ट रदरफोर्ड ने एक वक्तव्य प्रकाशित कराया है, जिसमें उन्होंने लिखा है कि एक ग्लास पानी में घतनी शक्ति संश्रित है जितनी पांच हज़ार टन कोयले में! अथ यह प्रश्न है,

કિ પાની કે આણુઓં મેં ને શક્તિ આબદ હૈ ઉસે કિસ પ્રકાર કામ મેં લાયા જાય?

આજકલ કે બડે જહાજોં મેં પ્રાય: ૫૦૦ ટન કોયલે કી દૈનિક ખપત હૈ. ઇંગ્લેંડ સે અમેરિકા જાને ઔર વાપસ આને મેં દસ દિન લગતે હૈં. અતએવ ૫૦૦૦ ટન કોયલા ખર્ચ હોતા હૈ—અર્થાત્ એક ગ્લાસ પાની કી શક્તિ ૫૦૦૦ ટન કોયલે કી શક્તિ કે બરાબર હૈ. એક સાધારણ ગ્લાસ મેં પ્રાય: ૪૦૦૦ ખૂંદ પાની અંટતા હૈ. ઇસિ લિયે એક ખૂંદ પાની પ્રાય: સવા ટન અર્થાત્ ૩૪-૩૫ મન કોયલે કે બરાબર હૈ.

કુછ દિન પીછે કે વૈજ્ઞાનિકોં કી ધારણા થી કિ આણુ પદાર્થ કા સળ સે છોટા ટુકડા હૈ, કિંતુ અળ આણુ કે ટુકડોં કા બી પતા લગા હૈ. યે ટુકડે દો પ્રકાર કે હોતે હૈં. એક કે ઇલેક્ટ્રોન કહતે હૈં ઔર દૂસરે કે પ્રોટોન યા ન્યુક્લસ. યે પદાર્થ કિતને છોટે હૈં, ઇસકા અંદાજ આપ એક પ્રકાર સે લગા સકતે હૈં. યદિ કેઇ મકાન ૨૦૦ શીટ ઘન ઔર ૩૫૦ શીટ ઉંચાં બનાયા જાય ઔર ઉસે એક આણુ (એટમ) માન લિયા જાય તો ઉસમેં એક આલપીન કા સિરા જિતના બડા હોગા ઉતના હી બડા એક ઇલેક્ટ્રોન કે બી સમજના ચાહિયે. યે દોનોં ટુકડે પદાર્થ કે સળ સે છોટે ટુકડે હૈં—અર્થાત્ ઉનકા ટુકડા કરના અસંભવ હૈ ઔર શાયદ વે વિદ્યુતસંપન્ન હોતે હૈં. સંસાર કે સભી પદાર્થ ઇન દો અખંડ ટુકડોં ઇલેક્ટ્રોન પ્રોટોન સે બને હુએ હૈં. હમારા શરીર રક્ત, હડ્ડિયાં, બોજન-પદાર્થ, હમારે ઘર કી ચીજોં અર્થાત્ જો કુછ ઇસિ સંસાર મેં હૈં સભી ઉક્ત દો પદાર્થોં કા સમૂહમાન હૈ. ઇલેક્ટ્રોન ઔર પ્રોટોન મેં ફરક કેવલ ઇતના હી હૈં કિ ઇલેક્ટ્રોન ઋણ વિદ્યુતસંપન્ન હૈ ઔર પ્રોટોન ઘન વિદ્યુતસંપન્ન. ચૂંકિ ઘન ઔર ઋણ વિદ્યુતોં કે એકસાથ મિલ જાને કી આકાંક્ષા પ્રબલ હોતી હૈ ઇસિ લિયે આણુ મેં વે એકદૂસરે કે સાથ સટે હુએ હૈં યા એકદૂસરે કે ચારોં તરફ ધૂમ રહે હૈં. ઇન્હીં છોટે છોટે પદાર્થોં કે જળ હમ એકદૂસરે સે અલગ કરને મેં સામર્થ્યવાન હોંગે તર્બી હમેં વહ ઉન્મુક્ત શક્તિ પ્રાપ્ત હોગી, જો સંસાર કે મશીનોં કે ચલા સકેગી.

કિંતુ આણુ ક્યા હૈ ? ઉસમેં આબદ શક્તિ કેસી હૈં ઔર હમેં ઉસ શક્તિ કા પતા કેસે લગતા હૈ ? યદિ હમ એક ખૂંદ પાની કા ટુકડા કરને લગેં તો અંત મેં હમેં એક અસા પદાર્થ મિલેગા જિસે પાની કા સળ સે છોટા ટુકડા કહતે હૈં. યદિ ઇસ ટુકડે કે હમ તોડને કી ચેષ્ટા કરેં તો વહ પાની ન રહ કર હાઇડ્રોજન ઔર ઑક્સિજન ગેસ કે આણુઓં મેં પરિણત હો જાવેગા.

મેં ઉપર કહ આયા છું કે કુછ સમય પીછે તક વૈજ્ઞાનિક અણુ કે કીસી પદાર્થ કા સખ સે છોટા અભેદ ટુકડા માનતે થે, કિંતુ હાલ કે આવિષ્કારોં સે પતા લગા હૈ કે રેડિયમ, પુરાનિયમ આદિ પદાર્થોં કે અણુ ઇલેક્ટ્રોન તથા અન્ય મૌલિક પદાર્થોં મેં વિભાજિત હો રહે હૈં. ઇસસે જાના ગયા કે અણુ અપને સે બીં છોટે પદાર્થ ઇલેક્ટ્રોન સે બને હુએ હૈં. ઇલેક્ટ્રોન કે બિન્ન બિન પ્રકાર કે મેલ સે બિન બિન પદાર્થોં જૈસે સોના, લોહા, પાની આદિ કે અણુ બનતે હૈં, વિજ્ઞાન મેં યહ બી પ્રમાણિત કિયા ગયા હૈ કે કુછ પદાર્થ અપની અવસ્થા બદલતે હૈં. રેડિયમ કુછ દિન બાદ બદલ કર સીસા હિલિયમ ઓર વિષુત મેં પરિણત હો જતા હૈ. જબ કિસી મૌલિક કા અણુ ટુકડા ટુકડા હોતા હૈ તબ ઉસસે બી યલવાન શક્તિ પૈદા હોતી હૈ, ઇસ લિયે ઇસ સમય વિજ્ઞાન કે સામને અણુ કે તોડને, ઉસકી શક્તિ કે પકડને ઓર ઉસે અપને કામ મેં લાને કા મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન હૈ.

કિંતુ, ઇસ કામ મેં ઘોખા બી કમ નહીં હૈ. જૈસે એક પીપાં મેં બારુદ રકખી હો ઓર ઉસમેંસે બહુત થોડે મેં આગ લગા દી જાય તો પીપે કી સારી બારુદ જલ ઉડેગી. ઉસી પ્રકાર યદિ એક અણુ કે તોડ કર ઉસકે ઇલેક્ટ્રોન અલગ કિયે જાય તો સારે સંસાર કી સમતા નષ્ટ હો જાયગી, ઓર ઉસસે જો શક્તિ નિકલેગી ઉસે બશ મેં કરના હમારી શક્તિ કે બાહર કી બાત હૈ તથા ઉસ અવસ્થા મેં સંસાર મેં પ્રલય મય જાયગા. વિજ્ઞાન ઇસ પ્રલય કે સંભવતઃ સ્વીકાર કરતે હૈં, કિંતુ વે બાગ્ય કે બરોસે જૈઠે હૈં. ઉનકા કહના હૈ કે યોં તો વે સચેત રહેંગે ઓર જહાં ઐસી શક્તિ પૈદા હુઈ ઉસે પકડ રખેંગે, કિંતુ યદિ નહીં પકડ સકે તો જો હોના હોગા વહ હોવેગા હી, કોઈ રીક નહીં સકતા.

આહે જો કુછ હો, કિંતુ ઇસ આવિષ્કાર સે એક ફાયદા હોગા કે ધન ઓર સમય કી બચત હોગી. કાચલા, તેલ, પેટ્રોલ ઓર મિથલેટડ સ્પ્રિટ ઇત્યાદિ મૂલ્યવાન વસ્તુઓં કી આવશ્યકતા તબ નહીં પડા કરેગી ઓર પાની જો પ્રાયઃ પ્રત્યેક સ્થાન પર, પ્રત્યેક સમય આસાની સે મિલ સકતા હૈ કામ મેં લાયા જ સકેગા. બહુત દિનોં સે વૈજ્ઞાનિક ઇસ વિષય કી પરીક્ષા મેં લગે હુએ થે કે સસ્તી સે સસ્તી વસ્તુ કે કામ મેં લા કર બાબખાનિન સંબંધી મશીનોં કે ચલાયા જાય. યદિ પાની સે ઐસી શક્તિ ઉત્પાદિત હો ગઈ તો ઇસ આવિષ્કાર સે ઉન લોગોં કા રાસ્તા સુગમ હો જાયગા જો ઇન્જિન મેં જલનેવાલી વસ્તુઓં મેં બચત કે લિયે પ્રયોગ પર પ્રયોગ કર રહે હૈં.

પાની કે જહાજ ચલાને કે કામ મેં લાને કે પહેલે બહુત સી

કહિનાઇયોં કા સામના કરના પડેગા. ઔર બહુતસી નઈ મશીનોં કા બનાના પડેગા. પલ્લે આણુ કા તોડને કે લિયે એક મશીન, ઉસ શક્તિ કા જમા કરને કે લિયે યંત્ર ઔર કાર્યકારી બનાને કી કલ આદિ લગાની પડેગી. ઇસ આવિષ્કાર પર વિચાર કરતે સમય હમેં એક બાત કા ખયાલ આતા હૈ. કયા હમ ઇસ તરીકે સે એક ધાતુ કા અન્ય ધાતુ મેં પરિણત કર સકેંગે ? જબ સબી પદાર્થ એક હી વસ્તુ-ઇલેક્ટ્રોન ઔર પ્રોટોન સે બને હુએ હૈં ઔર હમ ઉન્હેં અલગ કર સકેંગે તો ઉનકો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર સે મિલા કર કયા હમ ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થ નહીં બના સકેંગે ? યહ આવિષ્કાર આશ્ચર્યપૂર્ણ તો હૈ. હી. ઇસકે સફલ હોને મેં ભી અભી બહુત દેર હૈ. બહુત સે મસ્તિષ્ક ઇસકો સફલ બનાને મેં લગે હૈં, કિંતુ નહીં કહા બન સકતા કિ ઇસ ગોરખવાંચે કો સુલજાને મેં ઉન્હેં કિતના સમય ઔર શક્તિ લગાની પડેગી. વૈજ્ઞાનિક આણુ કે શક્તિપૂર્ણ ભાંડાર કી ચાવી ખોજ રહે હૈં. યહ કિસી બુંડે રા-સાયનિક યા ઇલેક્ટ્રિકલ ઇન્જનીયર કો મિલ સકતી હૈ યા કિસી અનાડી વૈજ્ઞાનિક કે હાથ લગ સકતી હૈ. પલ્લી હાલત મેં વહ માનવસમાજ કે હિયે દિતકર હોગી ઔર દૂસરી હાલત મેં પ્રલય ઉપરિથત કરેગી. ચાહે કુછ ભી હો દરજ્ય કા આખિરી પરદા ઉઠને મેં અભી દેર માલૂમ હોતી હૈ.

ઇસ શક્તિ કા કામ મેં લગાનેવાલી મશીન કેસી હોગી, યહ કોઈ નહીં કહ સકતા. ક્યોંકિ આણુઓં કે ટૂટને સે બને શક્તિ વૈદા હોગી વહ કિસ કિસ્મ કી હોગી, યહ અભી સે કોઈ નહીં કહ સકતા. વહ શક્તિ વૈદ્યુતિક શક્તિ-ઉર્જા શક્તિ હો સકતી હૈ, નિશ્ચય હો બાને પર કિ વહ શક્તિ કિસ પ્રકાર કી હૈ યંત્ર તૈયાર હોગા. કોઈ નહીં કહ સકતા કિ આજ સે દસ વર્ષ આદ કિસ પ્રકાર કે યંત્ર હમ વ્યવહાર કરેંગે. બે ધાતુ સ્વતઃ ટુકડે ટુકડે હો રહે હૈં, ઉનકા સ્વભાવ લક્ષ્ય કર વૈજ્ઞાનિક ઇસ સિદ્ધાંત પર પહુંચે હૈં કિ અન્ય ધાતુ કે ટુકડે ભી શક્તિસંપન્ન હૈં. ઉસ શક્તિ કો કામ મેં લાને કી તૈયારી હૈ, પાની જૈસે મામૂલી પદાર્થોં કે આણુઓં કો ટુકડે ટુકડે કર હમ લોગ અતુલ શક્તિ પા સકેંગે. દેખેં ભવિષ્ય મેં કોઈ વૈજ્ઞાનિક હમેં શક્તિસંપન્ન કરતા હૈ યા કોઈ અનાડી મનુષ્ય ઇસ પૃથ્વી પર પ્રલય ઉપરિથત કરતા હૈ.

(“નવયુગ સેવા”માં લેખક:-શ્રી. રમેશપ્રસાદજી. બી. એસ. સી.)

૭૩-ચાલવાની કસરતનો અજબ લાભ

એક નિરાશ બેડાને નવું મળેલું જીવન

દવાના ખાટલા ઢીંચનારાઓને સલાહ

આ હેવાલ બતાવી આપશે કે મેં અને મારી ઘણીઆણીએ અમારું ખરાબ અને નાતવાન શરીર સુધારીને તંદુરસ્તી કેવી રીતે મેળવી.

નાનુક પત્ની

પહેલાં હું મારી પત્ની વિષે કહીશ. તેણી બહુજ નાનુક શરીરવાળી હતી. જીવાનીમાં પણ તેની હાલત તેવીજ હતી. તેણીના પેટમાં વારંવાર કંઈક દરદ થતું હતું અને તે ઉપરાંત તેણી ઘણી વાર બેભાન થઈ જતી. ડૉક્ટર કહેતા કે રોગ કાંઈ નથી પણ ફક્ત શરીર નાનુક છે. તેણીના મિત્રા ખોટી ટીકાઓ કરી તેણીની તખીઅત વધુ બગાડતા હતા. કેટલાક કહેતા કે, તેણીનું બેભું ચસકો ગયું છે અને તેણી કદી સાજી થશે નહિ. જ્યારે અમે પરણ્યાં ત્યારે તેણીની તખીઅત ખરાબ હતી અને થાક્યા વગર બે માછલ પણ ચાલી શકતી નહિ.

હવે મારી વાત કરીશ. હું સંધિવાથી પીડાતો હતો. મને તે રોગ ક્રાન્સમાં લશ્કરી નોકરીમાંથી લાગુ પડ્યો હતો. આ રોગ એવો હતો કે જ્યારે દરદ થઈ આવે ત્યારે જો કાંઈ પકડવાનું નહિ હોય તો જમીન ઉપર પડી જતો. કેટલીક વખત મને વાંસામાં પણ સખત દુઃખ થતું હતું.

પરણ્યા કેમ ?

હવે ઘણા એમ કહેશે કે આવી અવસ્થામાં બંને લાગીદારોએ પરણવું નહોતું જોઈતું તેમ કદાચ ખરું પણ હોય તોપણ ડૉક્ટરોએ કહ્યું હતું કે અમે બંનેનાં શરીર સારાં હતાં. અમને બંનેને પણ તેમજ લાગ્યું હતું. લગ્ન પછી મારી પત્નીના શરીરમાં સુધારો થયો પણ કેટલીક વાર તેણી બેભાન થઈ જતી હતી. એક દિવસ તેણીના પેટમાં સખત દુઃખ થયું. મને લાગ્યું કે અમે આજે માછલી ખાધી છે તેથી તેનું ઝેર તેણીને ચઢતું હશે. તેને હું તરતજ ડૉક્ટરને ત્યાં લઈ ગયો અને ડૉક્ટરે તપાસ્યા પછી જણાવ્યું કે ઝેર નથી, પરંતુ પેટની હાલત ઘણી ખરાબ થઈ છે. તેણી સારી થયા પછી મેં ડૉક્ટર પાસે ચાંપતી તપાસ કરાવી અને તેમાં માલમ પડ્યું કે તેણી બહુજ કોમળ સ્ત્રી હતી. તેણીના શરીરના કાંઈ પણ ભાગને જરાયે વાંધો હતો નહિ, પણ ચાર દાંત ખરાબ હતા. તે ઉપરાંત તેણીને “પાયોરીઆ” લાગુ પડ્યો હતો. દાંતના દાકતરે દાંત કાઢવાની સલાહ આપી નહિ.

નવા અખતરો

ત્યાર પછી ફરીથી સુધારો થયો અને જ્યારે કંઈક રોગ થવાનાં ચિહ્નો જણાય ત્યારે હું તેણી પાસે અપવાસ કરાવતો. આખરે અમે ખોરાકમાં ફેરફાર કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવ્યાં. માંસ-મચ્છી જે અમે રોજ લેતા તેમાં ફેરફાર કરી ચાર ચાર દિવસે બેવાનું રાખ્યું અને રાત્રે ફરવા જવાનું રાખ્યું. વાંચવાના વખતનો ફરવા જવામાં ઉપયોગ કરતાં, પણ વાંચવાનું માંડી વાળતાં નહિ. આ ઉપચારથી અમને ઘણો ફાયદો મालમ પડ્યો, દરમિયાન અમે માંસનો ખોરાક ઘણો કમતી કર્યો હતો. પરિણામે મલમ પડ્યું કે, મારી ધણિયાણી હવે જરાયે થાક્યા વગર વધારે લાંબો વખત ચાલી શકે છે. અમારું અઠવાડીક ખાણું પણ અમે બદલ્યું. તેમાં સારો પૌષ્ટિક ખોરાક સમાવવા લાગ્યા. માંસને બહુજ ઓછું સ્થાન આપેલું.

ખુલ્લી હવાના ફાયદા

ઉપરાંત બીજો અખતરો અમે ખુલ્લી હવાનો કર્યો. અમારી રહેવાની જગાની બધી બારીઓ ખુલ્લી રાખી તાજી હવા પુષ્કળ પ્રમાણમાં આવવા દીધી. રાત્રે અમે બારી થોડી ખુલ્લી મૂકીને સૂતાં. આખરે થોડો વખત રહીને બધી રીતે અમને બંનેની તબીબત સુધરતી લાગી. વજન પણ વધ્યું. પાણી પીતાં તેના કરતાં વધારે પીવાનું શરૂ કર્યું અને અમે પછીથી દિવસમાં છ ગ્લાસ પાણી પી શકતાં હતાં. આ પાણીના અખતરોથી મારો રોગ પણ નાશુદ થયો. નિયમિત ચાલવાની કસરતથી તો અગ્નયબ જેવો ફેરફાર થયો હતો !

તબીબતમાં અગ્નયબ ફેરફાર

અમે અમારું ચાલવાનું છેલ્લું વધારતા હતા. ત્રણ મહીનામાં મારી સ્ત્રીએ ૧૦ રતલ વજન વધાર્યું હતું; તેમજ તેણી ૧૨ માઇલ સહેલાઈથી ચાલી શકતી હતી. આ પછી તેણીનો બેભાન થવાનો રોગ પણ નાશુદ થયો હતો. એક વખત અમે મુસાફરીએ ઉપડ્યાં. અમે શનિવારે બાપેરે નીકળ્યાં અને સોમવારે સવારે પાંચ વાગે અમે ૪૨ માઇલની મુસાફરી કરી ઘેર પાછાં ફર્યાં. આ પરિણામથી મારા સાસરીઆઓને બહુજ અચંબો લાગ્યો. તેઓ તો પહેલાં આ વાત માનતાજ નહોતા; પણ અમે એક ટેકરી ચઢી અખતરો કરી બતાવ્યો ત્યારે તેઓને ખાત્રી થઈ. તેઓ તો થાકી ગયા હતા, પણ અમે ટેકરી ઉપર ચઢ્યાં હતાં.

અમને એટલો તો સંતોષ છે કે અમે અમારી મેજ ડૉક્ટરની સલાહપર અખતરો કર્યા અને તેમાં અમે ફાળ્યાં. અત્યારે અમારી તંદુરસ્તી બહુજ સરસ બની છે.

(“હિંદુસ્તાન અને પ્રજામિત્ર”માં લેખક:-શ્રી. રાબેન્ડ સ્ટીડી)

૭૪-કબજીઆતનું નુકસાન અને કેટલાક ઉપાયો

પાચનક્રિયામાં બગાડો એ અનેક દર્દોના કારણરૂપ છે. અજીર્ણ, અપચો, કબજીયાત અથવા બદ્દહનમી—અર્થાત્ પાચન-શક્તિની નબળાઈ—વિષેની ફરિયાદ આજકાલ જ્યાં ત્યાં સાંભળવામાં આવે છે; અને એજ આરોગ્યમાં બગાડો કરે છે. આ સર્વવ્યાપક રોગનાં ચિહ્નો વર્ણવવાની જાગ્યેજ આવશ્યકતા હોય; પરંતુ એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે, એ રોગની ગંભીરતા પ્રત્યે જોષ્ટ્ર એટલું ધ્યાન અપાતું નથી. કબજીઆતના એકાદ હુમલાથી માઠાં પરિણામ નીપજે છે, તો પછી જેઓને એ રોગ ચાલુ રીતે લાગુ પડી જાય તેઓને એમાંથી બીજાં અનેક વધુ ગંભીર અને અટપટાં દર્દો થાય એમાં શી નવાઈ ?

કબજીઆતની નિશાનીઓ અનેક રીતે જાહેર થાય છે. સામાન્ય રીતે જેને કબજીઆત થઈ હોય એને પેટમાં બેચેની જેવું લાગે છે, ઉલટી કરવા જેવું થાય છે, પેટમાં નબળાઈ જણાય છે અને મોઢું બગડેલું લાગે છે. એ ઉપરાંત માથામાં દુખાવો, ચક્કર આવવાં, અશક્તિ, ઘેન ચઢવું, ખભાઓની વચ્ચે દુઃખાવો અને એવાં બીજાં ચિહ્નો પણ અનેક વાર જણાય છે.

કબજીઆત કે અપચાતું મુખ્ય કારણ ખોરાકમાં થયેલી ભૂલ છે. સ્નાયુઓની નબળાઈ અને માનસિક ચિંતા વગેરે પણ એ રોગ ઉત્પન્ન થવામાં કારણભૂત થાય છે; પણ એ વિષે આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. પરંતુ એ તો નિઃશંક છે કે, અજીર્ણનું સૌથી સીધું કારણ ખોરાકમાં થયેલી ભૂલ હોય છે. ખરાબ ખોરાક ન ખાવો જોઈએ. એવો ખોરાક વધુ પ્રમાણમાં લેવાથી, ઘડી એ ઘડી એ ખા ખા કરવાથી, બહુજ થાક લાગતો હોય એ વખતે ખાવાથી, ખોરાક લીધા પછી તરતજ મંત્રનત પડે એવી કસરત કરવાથી, ચરબીવાળા અને માલ મસાલાવાળા પદાર્થો વધુ પ્રમાણમાં લેવાથી, સાકરવાળા પદાર્થો વધુ પ્રમાણમાં લેવાથી અને ‘સ્ટ્રોંગ’ ચા-કૉફી તેમજ તંબાકુના સેવનથી પણ પ્રમાણમાં અજીર્ણ થાય છે.

આ દરદ સારું કરવા માટે—અથવા આવતુંજ અટકાવવા માટે—સૌથી પ્રથમ લક્ષમાં લેવા જેવી વાત ખોરાકની છે. ખાવાપીવામાં મિતાહારી અને નિયમિત થાઓ. જે તમને ગમે એ જાતનો ખોરાક લઈ લેવાની ટેવ હોય તો પ્રથમ એ વિષયમાં કરી પાળો, અને વધુ સંજાળપૂર્વક ખોરાક લો. કબજીઆતથી પીડાતા માણસો માટે કોઈ ખાસ જાતનો ખોરાક જતાવવો મુશ્કેલ છે. એ વિષયમાં એની પોતાની ન્યાયબુદ્ધિ એને માર્ગદર્શક થવી જોઈએ. દરેક પ્રકારના ખોરાકની અસર ધ્યાનમાં લેવાથી એ પોતાને માફક આવે

એવો ખોરાક નક્કી કરી શકશે, અને એ વાત નિરંતર લક્ષમાં રાખવી જોઈએ.

આહારના નિયમો અવારનવાર તપાસીને એમાં જોઈતો ફેરફાર કરવા જોઈએ. નીચેની સૂચનાઓ એ વિષયમાં ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે.

ખોરાક ઉતાવળે ન ખાઓ; આરોગ્ય જાળવવા માટે સામાન્ય રીતે ખોરાકને જોટલો ચાવવાની જરૂર છે એ કરતાં વધારે ચાવીને ખાઓ.

અતિશય ન ખાઓ, પેટને જોટલા ખોરાકની જરૂરત હોય એ કરતાં કંઈક ઓછો ખાઓ.

દિવસમાં ત્રણ વારનું ભોજન બસ છે. અજીર્ણની કબજિયાતવાળાઓ માત્ર એ વાર ભોજન લેશે તો તેઓની ભૂખ ઉઘડશે.

ઉંચા પ્રકારનો-ઘી વગેરે જેમાં વધારે હોય એવો ખોરાક ન લેતા, ભાત ભાતની વાનીઓથી બચતા રહેજો.

વળી એ પણ લક્ષમાં રાખજો કે, પાચનક્રિયા એ સ્નાયુઓનાં કાર્યોમાંનું એક છે. અને એનો આધાર હોજરીના સ્નાયુઓના બળ ઉપર છે. આથી એ સ્નાયુઓ મજબૂત કરવા માટે કસરત આવશ્યક છે. આ કસરત શરીર વાળવાથી થઈ શકશે. શરીરને પહેલાં પાછલા ભાગ તરફ વાળો, પછી આગલા ભાગ તરફ ઝુકાવો અને પછી ડાબી તથા જમણી બાજુએ વાળો. બીજી એક સરસ રીત આ છે:- જમીનપર ચત્તા સૂઈને પગ ઉંચા કરો, અને પછી પગને જમીનપર સીધા રાખીને શરીરનો ઉપલો ભાગ ઉંચો કરો. વળી એજ રીતે સૂતા રહીને પગને આમ તેમ હવામાં ઉછાળવાથી પણ સરસ કસરત મળશે. આ સરળ કસરતો પાચનક્રિયામાં ખૂબ સહાય કરશે.

વળી પેટની ચંપીથી પણ ઘણો લાભ થશે. અને કબજિયાતની ફરિયાદવાળાઓ સવારસાંજ ઘોડીક મિનિટ એ ચંપી કરાવશે તો તેઓને ફાયદો જણાશે. આ ચંપીની રીત પણ બહુ સાદી છે:- પેટને હાથથી દબાવો અને મસજો. આ પ્રકારની ચંપી અસરકારક થવા માટે ચોકસાઈ અને ખંત બહુ આવશ્યક છે.

માનસિક ચિંતા અને અવ્યવસ્થાથી પાચનક્રિયામાં પણ અવ્યવસ્થા થવાનો ભય રહે છે. વળી પાચનક્રિયાની અવ્યવસ્થાને લીધે માનસિક દર્દો થાય એ પણ ભય રહે છે.

ચિંતા ન કરો, અને ન્યારે મગજ ચિંતાગ્રસ્ત હોય એવા વખતે ખોરાક ન લ્યો. મીઠા હોરેસ ફ્લેચરની ‘ન્યારે માણસ ઉન્માદ કે શોકગ્રસ્ત હોય ત્યારે એણે ખોરાક ન લેવો, પણ મન આનંદમાં હોય ત્યારેજ ખાવું’ એ સલાહ અપચાવાળાને બહુ કિંમતી છે.

કબજિયાતથી પીડાતા માણસે હોજરીની નિષ્ક્રિયતા અનુ-

લવવી પડશે, પરંતુ જરૂરી પગલાં લેવાથી એ એમાંથી બચી જઈ શકશે. આ દરદમાંથી છૂટકારો મેળવવા માટે જીવ્યાબની કે “ખાધા પછીની જોળાઓ”ની લલામણ ન કરી શકાય.

અંતમાં, એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે નકામી દવાઓનાં પાણી ખરીદતા નહિ. જે તમે તમારા શરીરપ્રત્યે યોગ્ય લક્ષ આપશો તો શરીર પોતાનાં કાર્યો નિયમિત રીતે કરશે. કબજિયાત-માંથી બચવા માટેનો સરળ માર્ગ રીતસર રહેવું, યોગ્ય ખોરાક લેવો અને જરૂરી કસરતો લેવી એજ છે.

હું કબજિયાતથી પીડાતા વાચકોને તેઓને યોગ્ય કસરતો માટે પ્રો. કે. જી. રાવના ‘ધિ નેશનલ ફીઝીકલ કલ્ચર ઇન્સ્ટીટ્યુટ’માં જોડાવાની લલામણ કરું છું.

(“એ ઘડી મોજ” માટે ખાસ લેખક: રા. ‘મધુકર’)

૭૫-છાતીનાં દર્દોની ફરિયાદ

ખુદ્લી હવામાં કસરત અને બીજા ઉપાય

(શરીર દર્દોનો ભોગ બન્યા પહેલાં કે પછી તેને અટકાવવા માટે કે દાખી દેવા માટે કુદરતી ઉપાયોને બદલે અકુદરતી ઉપાયો લાથ ધરવાને મનુષ્ય ખુબજ લજ્જાચક છે અને ઉલટા વધારે ફસાઈ પડે છે. દર્દોનું મૂળ કારણ અને શરીરની રચના સમજ્યા પછી આવા અકુદરતી ઉપાયો લાભને બદલે હાનિકર્તા હોવાનું ચોક્કસ દેખાઈ આવશે. છાતીનાં દર્દોને લગતી ફરિયાદ આજ તો સામાન્ય થઈ પડી છે. આવે પ્રસંગે કયી રીતે વર્તવું તે નીચેના લેખપરથી સમજીશો.)

છાતીનાં દર્દોની ફરિયાદ તો આજે સર્વસામાન્ય થઈ પડી છે. શ્વાસોચ્છ્વાસ સાધનો પછી આમાં સંડોવાયલા હોય છે. શરદીથી માંડી ક્ષય જેવું ગંભીર સ્વરૂપ આ દર્દો પકડે છે. એક યા તો બીજા સ્વરૂપમાં આ દર્દો મરણપ્રમાણમાં અતિશય ઉમેરો કરવામાં જોખમદાર છે. વર્ષ દરમિયાન ખરાબ હવાને લઈ અગર તો હવામાં થતા એકાએક ફેરફારોથી જ્યારે શરીર પર વધારાની અસર થવા પામે છે ત્યારે આવાં દર્દોનું જોર વધવાનો સંભવ રહે છે. આ દર્દો વિષેના આપણા નવીન જ્ઞાનથી તેમના તરફથી થતા વારંવાર હુમલા અટકાવી શકીશું અને તેમની માણસોને મરણને શરણ કરવાની શક્તિ નાબુદ કરી શકીશું તેમ માનવાને અત્યારે દરેક કારણ છે.

છાતીની રચના

હવાના માર્ગો, ફેફસાં અને છાતી આટલી વસ્તુઓ આવાં દર્દોમાં ખુબજ સંબંધ ધરાવે છે. હવાના માર્ગોમાં મોહું, નાક,

પેરીકેસ, હવાની નળી અને કંઠમાંની નાની નાની શ્વાસનાલિકાઓને સમાવેશ થાય છે. હવાની નળીના બે ભાગ છે અને આને શ્વાસનાલિકાઓ કહે છે. આ દરેક નાલિકા જમણા અને ડાબા ફેફસામાં હવા લઇ જવાનું કામ કરે છે. આ હવાના માર્ગોનું જોડાણ 'સેલ્સ' સાથે થયેલું હોય છે. કાયમ ગતિમાં રહેતાં અને સેલ્સની રચના વાળના જેવી હોય છે. તે દ્વારા ચીકણો પદાર્થ મોઢા નજીક આવે છે અને ધૂળનાં રજકણો કે એવી બીજી કોઇ વસ્તુને ફેફસાંની અંદર જતી અટકાવે છે. ફેફસાં કંઈક અંશે વાદળીને મળતાં આવે છે. તેમની અંદર હવા માટેનાં તેમજ લોહીને માટેનાં સ્થાનો હોય છે. ફેફસાંઓમાંથી ઓક્સિજન સાથેના ફરી સમાગમથી તેની અંદરનાં ઝેરી તત્ત્વથી મુક્ત થાય છે. છાતી એ શરીરના ભાગમાં આવેલું પોલાણ છે. શરીરને બંને પડખે એકએક ફેફસું હોય છે. ફેફસાં ઉપર પ્લુરા નામનું ઢાંકણ હોય છે. આ બધી વસ્તુઓ કયી રીતે દર્દોમાં સપડાઈ જાય છે તે આપણે જોઈશું.

ફેફસાંનું કાર્ય

ફેફસાંદ્વારા શારીરિક રચનાની અંદર ગેસવાળો ખોરાક દાખલ થાય છે. ત્યાર પછી લોહી ઓક્સિજન સાથે મળી જાય છે અને ત્યાંથી તેના સુધારા માટે તે શરીરનાં સેલ્સ સુધી પહોંચે છે. આ તકે તેમાં જીવનતત્ત્વ રેડાય છે. મનુષ્યમાંથી ઓક્સિજન નાણુંદ થતાં તે ગુંગળાઇ મરી જશે. ફેફસાંનું બીજું મહત્ત્વનું કાર્ય ખરાબ પદાર્થો દૂર કરવાનું છે. લોહીની સાથે બળેલો ઓક્સિજન ખરાબ પદાર્થના કાર્બન અને લાઇફ્ટોજન સાથે મળી જતાં કાર્બોનિક એસીડ ગેસ અને પાણી બને છે. આ સ્વરૂપમાં તે શરીરમાંથી દૂર થવાને માટે ફેફસાંમાં જાય છે. કાર્બોનિક એસીડ ગેસ ઝેરી છે. શરીરમાં નુકસાનકારક ફેરફારો થતા અટકાવવા માટે તેનો નિયમિત રીતે નિકાસ થવો જરૂરનો છે.

શ્વાસોચ્છવાસનાં સાધનોને તંદુરસ્ત હાલતમાં રાખવા માટે તેમના પર પૂરતું લક્ષ આપવાની કેટલી આવશ્યકતા છે તે આ ઉપરથી સમજાશે. નિયમ પ્રમાણે શ્વાસ લેવાથી ફેફસાં ફૂલતાં અટકી પડે તો તેમની સ્થિતિસ્થાપકતા ઓછી જઈ જશે અને શરીરને તેમના તરફથી પૂરતું કાર્ય મળી શકશે નહિ; આની અસર છાતીપર થતાં છાતીને લગતી કેટલીક ફરિયાદો ઉભી થાય છે. અરેખરી સ્વચ્છ હવા લેવા પર પૂરતું લક્ષ ન આપતાં ફેફસાંને પૂરતો ઓક્સિજન મળશે નહિ અને લોહી દર્દના કારણજૂત બનશે. શ્વાસોચ્છવાસની આવી ખામીઓ ઉપરાંત જો વધારે પડતો ખોરાક લેવામાં આવે અને તેમાં કાર્બનવાળો ખોરાકનું મોટું પ્રમાણ હોય તો દર્દમાં ઓક્સ વધારો થશે.

સામાન્ય જૂલ

શારીરિક કાયદાઓના પાલનથી શ્વાસોચ્છવાસનાં સાધનોનું દરદ અટકાવી શકાય છે. શરીરને સામાન્ય પોષક ખોરાક આપવાથી આ દરદને અટકાવી શકાય નહિ તેવું જગતમાં એકે કારણ નથી અને તેવીજ રીતે આવાં દરદનાં મૂળકારણોની સમજ પડતાં તેમને કાળુમાં આણી શકાય તેમ છે. આવી ફરિયાદોની સારવારમાં એક સામાન્ય જૂલ થાય છે. અણુસમજી માણસો તેમને દાખી દેનારી દવાઓ અગર તો ખીજી પુષ્કળ ઉપાયો અજમાવવા મંડી જાય છે. શરદી મટાડવાની, તાવ ઓછા કરવાની માથાની પીડા તેમજ ખીજી દરદોમાંમાંથી મુક્તિ મેળવવાની તેમને હંમેશાં ઇચ્છા હોય છે. દરદો દૃઢ કરવાના ખરા માર્ગમાં આ બધું નડતરરૂપ થાય છે. તેનું તેમને લાન સરખુંયે હોતું નથી.

શ્વાસોચ્છવાસના સંબંધમાં સામાન્ય ફરિયાદ શરદીની હોય છે. શરદીની અસર કાં તો માથામાં, ગળામાં કે છાતીમાં થાય છે. લોકો આવે વખતે શરદી લાગી તેમ કહે છે. ખરું જોતાં શરદી લાગતી નથી, પરંતુ તેનો વિકાસ થાય છે. શરદી તો ફક્ત શરીરની રચનામાં ખરાબ અને નકામા પદાર્થોનો સંગ્રહ થવાની સૂચના કરે છે. નાકમાંથી પાણી વહેવા માંડે છે અને આંતરત્વચામાંથી ચીકણો પદાર્થ છિદ્રોદ્વારા બહાર આવતો લાગે છે. આ સ્થિતિને આપણે ‘રોગનાશક આકૃત’ તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. ‘આવી સ્થિતિમાં આપણે કંઈ દખલગીરી ન કરતાં આમ શરીરમાંથી ખરાબ પદાર્થો દૂર થવાની ચાલુ ક્રિયામાં ઉલટું મદદરૂપ થવું જોઈએ.

શરદીનો ઉપાય

આમ શરદી થઈ હોય તેવે વખતે લેવાના ઉપાયોમાં પહેલાં તો ખોરાક લેવો બંધ કરવો. કારણ કે એકઠા થયેલા નકામા પદાર્થોને દૂર કરવામાં શરીરનાં સાધનો ખૂબજ રોકાયેલાં હોય છે. ૨૪ કે ૪૮ કલાક ઉપવાસ કર્યા પછી ‘એનીમાં’થી આંતરડાં સાફ કરવાની ક્રિયામાં આથી ઘણી મદદ મળશે અને સચોટ રીતે શરદી નાબુદ થશે.

ધારો કે કંઠનાળ અને તેની આબુખાબુમાં નકામો પદાર્થ દૂર કરવાનું કાર્ય વધુ જોશથી ચાલે છે. આથી આપણને કંઠનાળને લગતી ફરિયાદ ઉભી થાય છે. આ શરીરની નીચેના ભાગપર નાની નાની શ્વાસનળીઓપર થતી ઉધરસની ફરિયાદો ઉભી થાય છે અને જો આમનું આમ લાંબો વખત રહે તો આ ફરિયાદ ગંભીર સ્વરૂપ પકડે છે. આ ફરિયાદનું મૂળ કારણ ‘સળેખમ’ હોય છે. ખરાબ અને હૃદયી જદે ખોરાક લેવાથી પાચનશક્તિમાં ગોટાળો થવાથી, અને આંતરડાંની ગેરવ્યવસ્થા જેને લઈ લોહીનો આખોએ

પ્રવાહ ઝેરી અને છે તેમાંથી સજેખમ શરીરના ખાંધા ઉપર આ દરદ વધવા-ઘટવાનો સંભવ રહે છે.

ચેષ્ઠી દર્દથી પટકાઈ પડ્યા પછી

નાનાં બાળકો ઝોરી-અજબડા કે અસહ્યનાં દર્દથી પટકાઈ પડે છે ત્યારે તેમને ન આપવાનો ખોરાક આપવાથી કે તેમની ઉલટી સારવારથી શ્વાસનળીઓ ચાલુ સજેખમથી ઝકડાઈ જાય છે, અને કહેવાતી ગમે તેટલી સારવાર કર્યા છતાં આ ફરિયાદ તો જ્યાં-સુધી શરીરની અંદરની રચના સાફ કરવાનો ઉપાય લાઈ ધરવામાં આવતો નથી ત્યાંસુધી ચાલુજ રહેવાની. કેટલાંક બાળકોને ચાલુ શરદી રહે છે. તેમનાં ગળાં અને નાકમાંથી ચીકણો પદાર્થ કાયમ વહ્યા કરે છે. આવી સ્થિતિમાં જરા પણ ભૂલ થતાં જ્યારે દર્દ ગંભીર સ્થિતિ ધારણ કરે છે ત્યારે પણ તે દાખી દેવા માટે ઔષધો અને દર્દથી વધારે ખોરાક આપવાની ભૂલો કરવામાં આવે છે.

ન્યુમોનીઆ

આવું દર્દ ફેફસાંમાં લાગુ પડતાં તો સ્થિતિ ગંભીર અને છે, કારણ કે શારીરિક રચનામાં ફેફસું ખૂબજ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આવી સ્થિતિમાં ન્યુમોનીઆ થયો કહેવાય છે. ગંભીર સ્થિતિ થયા પહેલાં તો ફક્ત શરદીજ હોય છે. આ શરદી એકાદ બે દિવસ ચાલુ રહ્યા પછી ફેફસાંમાં દર્દ થવા માંડશે. આ પછી કફ થવાની શરૂઆત થશે. પ્રથમ તો કફ બહાર કાઢવામાં મુશ્કેલી પડશે, પરંતુ પાછળથી તેમ સહેલાઈથી થઈ શકતાં દર્દીને કંઈ આરામ મળશે. મરડાનાં દર્દની સાથે આને કંઈક અંશે સરખાવી શકાય છે. નકામા પદાર્થો દૂર કરવામાં વાસોસ્ક્રવાસનાં સાધનો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. જેમ મરડા વખતે અને છે તેવીજ જાનની ક્રિયા જૂદા માર્ગોદ્વારા ન્યુમોનીઆ વખતે થાય છે. આવે વખતે આંતરડાં બરાબર ઘોવાઈને સાફ થવાં જોઈએ, ચામડીનું કાર્ય સતેજ અને નકામા પદાર્થો શરીરમાંથી કાઢી પણ રીતે દૂર થવા જોઈએ, ખોરાક લઈ ચાલુ રાગમાં ઉમેરો કરવાની ભૂલ કદી થવી જોઈએ નહિ.

પ્લુરસી

ખાતીની અંદરની ચામડી પર જ્યારે દર્દની અસર થાય છે ત્યારે તે સ્થિતિને આપણે પ્લુરસીતરીકે ઓળખીએ છીએ. ઉપલાં દર્દો અને આ દર્દની નિશાનીઓમાં વધારે ફરક નથી. આમાં કફ ઓછો થાય છે અને પડખામાં ખૂબજ દુઃખ થવા માંડે છે. ખાસ કરીને ઉધરસ ખાતી વખતે આ દુઃખમાં વધારો થાય છે. અમુક સારવારથી પ્લુરસીનું દર્દ જો તુરંતજ નાબુદ કરવામાં આવતું નથી જો, તેમાં ‘પસ’ અગર તો વધારે ગંભીર સ્વરૂપમાં

ફેલ્સો થાય છે તો દર્દોને કુદરતી ઉપાયોથી દર્દ કરવાની દૃષ્ટિએ શરીરમાં લાગુ પડતાં બધાં દર્દોનું કારણ એકજ હોય છે. જૂદા જૂદા અવયવોપર તેની અસર થાય છે. એટલે કારણો ભિન્ન હોવાનું માની શકાય નહિ. આવી સ્થિતિમાં દર્દીએ ડોક્ટરના અભિપ્રાયની રાહ જોઈ એસી રહેવાથી કંઈ વળશે નહિ. શારીરિક રચનાનાં કુદરતી કાર્યમાં આડે આવવું જોઈએ નહિ. કુદરતી પદ્ધતિથીજ દર્દને દર્દ થવા દેવું જરૂરનું છે. ઇન્જેક્શનો, દવાઓ અને બીજા અકુદરતી ઉપાયો અજમાવવાથી ઉલટો ગોટાળો થશે અને શરીરની સ્થિતિ સુધારી ન શકાય તેવી થઈ પડશે. આનું પરિણામ લયકર આવે તો કંઈ નવાઈ જેવું નથી.

ખરી તંદુરસ્તી કેમ મળે ?

છાતીનાં દર્દોની યોગ્ય માવજત ન થવાથી ચાલુ ફરિયાદ ઉભી થવાનું કારણ મળે છે. ઘણાઓની છાતી નબળી હોય છે. શરીરમાં અનિશ્ચય ચરબીનો જમાવ થતાં પણ શરીરના સામાન્ય ક્રમમાં વિધન ઉભું થાય છે. ન લેવો જોઈતો ખોરાક લેવાતાં સ્ટાર્ચ અને પ્રોટેઇનનો વધારો થઈ શરીરમાં રોગ ધર ધાલે છે. કફ અને સજે-ખમની ચાલુ ઉપાધિઓ ઉપરાંત શ્વાસોચ્છવાસનાં સાધનો, હવાના માર્ગો અને ફેફસાંઓને તેમનું નિયમિત કાર્ય બળવવામાં સુશ્કેલી ઉભી થશે, અને તેમના પર ધસારો થવા માંડશે.

શરીરને દર્દોથી દૂર રાખવા માટે અકુદરતી કરતાં કુદરતી ઉપાયો વધારે ફાયદાકારક થઈ પડશે. દર્દો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ સમજ્યા પછી શરીરની કુદરતી રચનાને તેના કાર્યમાં મદદરૂપ થવાથી લમેશનો ફાયદો થઈ શકે છે. છાતીની ફરિયાદો દૂર કરવા માટે થોડા મુદ્દાઓ સમજવાની જરૂર છે. પહેલાં તે આંતરડાં સ્વચ્છ રાખી ફેફસાં પરનો બોજો ઓછો કરવો. આને માટે પ્રાસંગિક ઉપવાસ કરવાની અને કુદરતી પદ્ધતિ અનુસાર ખોરાક લેવાની જરૂર છે. બીજું યોગ્ય કસરત લઈ છાતી અને ફેફસાં ફેલે તેમ થવું જોઈએ. ખુલ્લી હવામાં ઊંડા શ્વાસ લેવાથી દર્દો અટકાવવામાં અતિ-શય ફાયદો થાય છે. ફેફસાંને શક્તિ આપનારી સારામાં સારી વસ્તુ ખુલ્લી હવામાં લેવાએલી કસરત છે. ત્રીજું હવા અને તડકામાં ખુલ્લા રહી ચામડીનું કાર્ય સરળ બનાવવું. આ મુદ્દાઓ જો બરાબર સમજાય અને તે પ્રમાણે યોગ્ય વર્તન થાય તો ફેફસાંઓ મનુષ્યના જીવનભર તેમનું નિયમિત કાર્ય ન આપે તેનું કંઈ કારણ નથી. આવા કુદરતી ઉપાયોથી ફેફસાંઓ તેમની કુદરતી અને યોગ્ય હાલતમાં જળવાઈ રહેશે.

(‘હિંદુસ્તાન અને પ્રજામિત્ર’માં લેખક:-હેરી કલેમેન્ટસ.)

૭૬-શીતલાના સીતમ

જાહેર પ્રજાને ઉપદેશી સૂચના

સુરતમાં તેમજ મુંબઈમાં શીતલાએ વર્તાવેલા બચંકર ત્રાસથી તેમજ સંખ્યાબંધ બાળકોના અકાળ મરણથી કેવળ જાહેર પ્રજાના બલ્લાને ખાતર તેમજ કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થ વિના મારા દવા-ખાનામાંથી શીતલાના દર્દીઓને બચંકર મોતના પંજમાંથી બચાવનારી આયુર્વેદના ઋષિમુનિ અને સિદ્ધોએ બતાવેલી શાસ્ત્રોક્ત અમૂલ્ય દવા કેવળ ધર્મોદ્ધાર આપવામાં આવશે, કે જેને માટે આયુર્વેદના મહાન સિદ્ધો જણાવે છે કે, “યત્ર હાત પાપરુજં હંતી દૃષ્ટં-વાર સહસ્રશઃ” અર્થાત્ આ દવા શીતલાનો પાપ રોગ ત્રણ દિવસમાં નાશ કરે છે એવું અમે સહસ્રવાર જોયું છે. એ દવા શીતલાના દર્દીઓના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાને માટે તદ્દન મફત આપવામાં આવે છે. આ દવા ખાવાથી અથવા નીચે જણાવેલા ઇલાજો અને નિયમો પ્રમાણે વર્તવાથી તમે તથા તમારા બાળકો મૃત્યુના પંજમાંથી અવશ્ય બચી જશો. દવા લેવાની રીત:-દિવસમાં બેથી ત્રણ વાર રોગના પ્રમાણમાં-પાંચથી વીસ ગ્રેન સુધી ઠંડા પાણી સાથે લેવી, અને નીચેના નિયમો પ્રમાણે ચાલવું.

(૧) શીતલાના દર્દીઓએ જેમ અને તેમ ઘરમાં તેમજ દર્દીના ઓરડામાં સ્વચ્છતા અને પવિત્રતા રાખવી; અને વાતાવરણને શુદ્ધ કરવા માટે નિયમ બીજા પ્રમાણે કરવું.

(૨) લોખાન, ગુગળ, સુખડ, કપૂર, લીમડાનાં પાંદડાં વગેરે જંતુનાશક પદાર્થોનો ઘૂપ દિવસમાં બે-ત્રણ વાર કરવો.

(૩) દર્દીને એકાંતમાં રાખવો, વધારે માણસની આવજવ, ગડબડ-ઘોંઘાટ કરવો નહિ અને દર્દીના નિકટના સગાએ સારવાર કરવી. તેમજ એપ વગેરે બીજાને લાગે નહિ તે માટે કાળજી રાખવી.

(૪) પ્રથમ દર્શાવેલી દવા આપતાં છતાં દિવસમાં એક કે બે વાર-હલદરતું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ-એક વાલથી ચાર વાલ સુધી, ઉંમરના પ્રમાણમાં પાણી સાથે આપવું, કે જેથી શીતલા-આવતી નથી અને આવી ગયેલ શીતલાનું જોર તુરત કમતી થઈ જાય છે.

(૫) શીતલાના દર્દીઓ માટે ઘણો નિર્ભય અને આવતી શીતલા અટકાવી દેનારો અને આવેલી શીતલાને તત્કાળ આરામ આપી પ્રાણદાન બક્ષનારો નિર્દોષ અને સરળ ઉપાય જાહેર પ્રજાને જણાવવામાં આવે છે કે, એક નાગરવેલના પાનમાં અર્ધા ગ્રેનથી ૩ ગ્રેન સુધી ઉંમરના પ્રમાણમાં બે વાર એકબીજા કેસર ખવડાવવાથી-શીતલાનું એક પ્રકારનું પૂજન થઈ-બાળકનું રક્ષણ-આપી જાય છે. (બાળક આરોગ્ય થઈ જાય છે.) શીતલાનો દેવીપ્રકોપ

માનનારાઓને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તેમજ વૈદ્યકીય દૃષ્ટિએ પણ આ ઇલાજ ઘણો અસરકારક છે. જે માણસો શીતળા કઢાવવા માટે ડરતા હોય અથવા સંકોચ કરતા હોય અને આ રોગના પંજમાંથી બચવા માગતા હોય તેઓ માટે આ ઇલાજ ઘણો અસરકારક છે, અને પ્રાણ દેનારો છે. શીતળા કઢાવવાનો ઇલાજ-કે જે મ્યુનિસિપાલીટીઓ તરફથી-કરવામાં આવે છે તે પ્રશંસનીય છે, અને મારા માનવા તથા સમજવા પ્રમાણે સારો છે; છતાં પણ કેાઈને દુર્ભાગ્ય-વશાત્ કદાચ સ્થિતિ વધારે બંધકર થઇ જાય તોપણ ઉપર બતાવેલા ઇલાજ અને નિયમો ઉપયોગમાં લેવાને કદી ચૂકશો નહિ. શીતળાનું જેર ઘણું વધી ગયા પછી પણ જે શુદ્ધ કસ્તૂરી ગ્રેન ૬ અને ચોખ્ખું કેસર ગ્રેન ૩૦ સાથે વાટી તેમાંથી બળ્ખે ગ્રેન મધ સાથે ચટાડવાથી જરૂર દર્દી બચી જશે.

(૧) સોનામુખીનું ચૂર્ણ તો. ૬, શુદ્ધ ગંધક તો. ૧ સાથે મેળવી તેમાંથી એકેક વાલ દિવસમાં ત્રણ વાર શીતળાની શરૂઆતમાં આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. આ સૂચના માત્ર જાહેર પ્રજના કલ્યાણને માટે કેાઈ પણ જાતના સ્વાર્થ વગર લાયકર આક્રમમાંથી બચાવવાને ખાતરજ જાહેર કરી છે. જે મારી આ પ્રવૃત્તિથી લોકોના જીવનનું રક્ષણ થશે તો મારો આ પ્રયાસ સફળ થયો માનીશ. (“હિંદુસ્તાન અને પ્રજામિત્ર”માં લેખક:-ડૉ. એસ. એલ. બર્મન-સુરત.)

૭૭-શીતળાના રોગના અનુભવી ઉપાયો

હમણાં શીતળાના રોગથી બાળમરણનું પ્રમાણ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ તથા હિંદુસ્થાનના બીજા પ્રાંતોમાં ઘણું વધતું જાય છે. શીતળાના રોગથી બચવાને માટે દરેકે ગૌશીતળા ટંકાવવા જોઈએ અગર રસી મૂકાવવી જોઈએ. શીતળા નીકળ્યા પછી એવો કેાઈ ઇલાજ નથી કે તેને ઘટાડે અગર કમી કરે. છતાં પણ સારી સારવારથી ઘણા સારા થયા છે. આ રોગ ચેપી છે માટે રોગીને સારી હવા મળે તેવી સ્વચ્છ જગામાં રાખવો. તેની પાસે સારવાર કરનાર સગા સિવાય બીજા કેાઈ પણ માણસે જવું નહિ. શીતળાના સાધારણ હુમલામાં બહુ ચિંતા રાખવાનું કારણ નથી, અને કાંઈ પણ ઉપાય વગર સારું થઇ જાય છે, પણ સખ્ત હુમલામાંથી બાળકો અને મોટી ઉંમરનાં માણસો બંધાયે બચી શકતાં નથી. સખ્ત હુમલામાં આખું શરીર બળિયાથી ઉભરાઈ ગંધાઇ ઉઠે છે, અને તે વખતે દર્દીને આરામ મળે, ચેપ ઓછા હોય અને જખમ ઉંડા ન જાય તેવા ઉપાયો કરવા. (૧) ઝાડો કબજ રહેતો હોય તો હરડેનું ચૂર્ણ દરરોજ ઉંમરના પ્રમાણમાં આપવું અગર એરં-ડિયું (દિવેલ) આપવું. (૨) વાદળા લીન્ટનું કપડું અગર ૩ પાણીમાં

ખોળીને વારંવાર મળિયાના પોપડા ઉપર રાખવું. (૩) આંખો મીઠાઈ ગધ હોય તો ત્રિકુળાંદરડાં, ખેહડાં અને આંખળાંના અથવા મહુડાના અથવા સાદા ગરમ પાણીથી આંખો ધોવી તથા શેક કરવો. (૪) ગળામાં સોજો આવ્યો હોય તો અંદરના વ્રણ સારા કરવા માટે મહુડાં તથા આંખળાં સરખા વજન પાણીમાં ઉકાળીને તે ગરમ પાણીના કેાગળા કરાવવા અગર તે પાણીમાં મધ નાખીને પાવું. (૫) આંખોમાં વ્રણને લીધે બળતરા તથા ચેળ આવતી હોય તો દરરોજ દીવેલનું ટીપું નાખવું. (૬) શરીરપર બીંગડાં સખત હોય અને વાસ ભારતી હોય તો આખા શરીરપર હસેકા પાણીનો વાદળાંથી કે સુવાળા કપડાથી શેક કર્યા પછી તેના ઉપર ગાયનું ઘી, દીવેલ, લીંબોળાનું તેલ અથવા વેસેલાઇન લગાડવું. (૭) દાણા બદાર નીકળી અંદર સમાતા જણાય તો કાંચનારના ઝાડની છાલનો ક્વાથ કરી તેમાં થોડું મધ નાખી પાવાથી દાણા બદાર પાછા આવે છે. (૮) આમાં તાવનું જોર વધારે રહે છે, માટે લીંબડાની અંતરછાલ, ખડસલિયો, પટોળ, વાળો, કાલીપાટ, સુખડ, રતાંદળી, કડુ, આંખળાં અને અરડુસીનો ક્વાથ સરખા વજન ઉમરના પ્રમાણમાં કરી તેમાં સાકર નાખી પાવો. (૯) શુભકંદ, શુભાખપાક અથવા લીંબડાની અંતરછાલનું હીમ સાકર નાખીને આપવાથી શીતળા તથા ઓરી શાંત પડે છે. (૧૦) દાણા કુટીને તેમાંથી રસી વડે છે ત્યારે દુર્ગંધ છૂટે છે તે વખતે પ્રથમ બતાવેલા પાણીથી ઘોઈ નાખી જસત (કસાંજળ) અથવા શાખળ-રાનો ભૂંકા દવાવવો, (૧૧) કેટલીક વખતે ગરમીને લીધે ઝાડા બહુ થાય છે; માટે ઘાણા, અતિવિપરીકળી, વરિયાળી અને ખસખસનું સાકરમાં શરબન કરી પાવું. (૧૨) અશક્તિ જણાય તો દ્રાક્ષાસવ ઉમરના પ્રમાણમાં આપવો.

આ રોગ ચેપી છે તેથી ધરનાં માણસોએ દહીંથી અળગા રહેવું એટલે કે જરૂર સિવાય વધારે માણસોએ દહીંના સંબંધમાં આવવું નહિ. શીતળા, ઓરી, અછળડા અને મોટા બળીઆ વગેરે દહોમાં દહીંને પડદામાં રાખવામાં આવે છે, તેમ બીજા માણસોનો છાયો બંધ કરવામાં આવે છે, તે રિવાજ ધણેજ ઉત્તમ છે. આ પ્રમાણે આ રોગ ચેપી હોવાથી દહીંની સૂવાની જગા સ્વચ્છ રાખવી, સ્વચ્છ પવન આવવા દેવો. અગરબત્તી, સુગંધી ધૂપો સળગાવવાં શીતળા, ઓરી અછળડા અને બળીઆ એ માતાનાં દહો છે એમ લોકોનું માનવું છે, અને માતાજી મટાડશે એમ કહે છે. પણ ઉપરના ઉપાયો માતાજીની આજ્ઞાથી કરવા આવશ્યક છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માં લેખક:-વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર)

७८-तुलसी का महत्त्व

तुलसी के वृक्ष की वायु शुद्ध और निरोग होती है। वृक्ष महत्त्वपूर्ण होने के कारण ही हमारे पूर्वजों ने इसे घर घर में लगाने का अनुरोध किया है। इसी कारण सभी घरों में तुलसी लगाई जाती है। इसके पत्ते और मंजरी प्रायः सभी प्रकार के रोगों में उपकारी होते हैं। इसमें से एक प्रकार की स्वास्थ्य-रक्षक वायु निकलती है। यह शरीर के भीतर प्रविष्ट हो कर अनेकों रोगों का दूर कर देती है।

तुलसी कर्दनिःसारक, भूत्रकारक, भक्षेरियानाशक, शुष्क, पाचक, विषनाशक, रक्तशोधक, वमनकारक और प्रदाह निवारक है। जंगल के वैद्यों ने ज्वर, प्रदर और श्लेष्मादि रोगों में इसका प्रयोग अधिक किया है। आजकल डाक्टरों में भी भक्षेरिया ज्वर में इसका प्रयोग बहुत होता है। पाश्चात्य चिकित्सा-विशारदों का भी वैज्ञानिक प्रक्रिया द्वारा तुलसी की परीक्षा करने पर मालूम हुआ है कि हिंदू शास्त्रों में तुलसी के गुण बताये गये हैं, वे अक्षरशः सत्य हैं। वे भी स्वाकार करते हैं कि घरों में तुलसी का वृक्ष लगाना मनुष्यों के लिये अत्यंत उपकारी है। निधंष्ट, रत्नाकर प्रभृति वैद्यक ग्रंथों में तुलसी के हृलकारक, पित्तजनक तथा तीक्ष्ण आदि गुणों का उल्लेख करते हुए “शुक्ल कृष्ण च गुणै तुल्या प्रकीर्तिताः” लिखा है। वात, कफ, श्वास, आंसी, कृमि, वमन, दुर्गंध, कुष्ठ, भूत्रविकार, गुदम, विष, भूत्रकृच्छ्र, रक्तदोष, ज्वर, क्षियका प्रभृति रोगों में इसका व्यवहार आयुर्वेदानुसार बहुत उपयोगी है। पाश्चादिना, न्युमोनिया तथा सर्दी से उत्पन्न अनेकों प्रकार के रोगों में इसका प्रयोग हुआ करता है। कफ का दूर करने में तो इसकी शक्ति अतुलनीय है।

शीतजन्य ज्वर आने पर इसके पत्तों का रस नमक के साथ मिला कर गरम कर सेवन करने से अन्य औषधि की आवश्यकता ही नहीं रहती !

विषसे जंतुओं के दंशन का कष्ट निवारण करने में भी यह जड़ी ही लाभदायक है। भिच्छू, काला लोरा आदि के डंक मारने से उत्पन्न दुर्घ भेदना का दूर करने के लिये तुलसी के पत्तों का रस और नमक अथवा औषधि है। जन्तुओं के कान में दई और सर्दी होने पर तुलसीपत्र ही यहाँ की स्त्रियों की प्रधान औषधि है। कान में दोज्येक गुँद रस डालना और शल्लक के साथ नमक और तुलसी का रस पीना आदि। धूप में बहुत धूमने और

અધિક ગમી કે કારણ એક પ્રકાર કી વ્યાધિ ઉત્પન્ન હોતી હે; ઉસકી શાંતિ કે લિયે યહ ઉત્કૃષ્ટ ઔષધિ હે. સેંધા નમક કે સાથ ઇસકે ફૂલોં કા રસ નાક મેં ડાલને સે તુરંત અચેતના (ખેહોશી) દૂર હો જાતી હે. હીસ્ટીરિયા અથવા મૃગીરાગ કે લિયે બી ઇસી કા રસ ઔર નમક લાભ પહુંચાતા હે. કબી કબી ચમડી પર એક પ્રકાર કે કાલે દાગ હો જાતે હૈં. વૃષકોં (કિસાનોં) કો બી ધૂપ મેં ખડે રહને સે પસીને કે કારણ દાદ હો જાતા હે. ઇન દોનોં કે લિયે ઇસકે પત્તે કા રસ સંધારક હે. સદીં હો જાને પર ઇસકે પત્તે કા રસ અદરક ઔર ઘી કે સાથ સેવન કરને સે બડા લાભ હોતા હે. ઇસકે ફૂલ કો ગરમ જલ કે સાથ સેવન કરને સે અજીર્ણ રોગ દૂર હોતા હે. કાઢી મિચી કા પીસ કર પત્તે કે રસ મેં ભિગો કર છાયા મેં રખ દેવે. સખ જાને પર ફિર ઇસમેં ભિગો દે. ઇસ પ્રકાર સાત બાર (ભિગો કર) છાયા મેં સખા કર બરાબર ર ગોલિયાં બના કર એક શીશી મેં રખ લે. કિસીકો જવર આતા હો તો જવર આને કે ત્રીન ઘંટે પલિલે ઘંટે-ઘંટે બાર મેં એક-એક ગોલી ગરમ પાની કે સાથ નિગલા દે. સખ પ્રકાર કા જવર દૂર હો જાયગા. બચ્ચોં કે પેટ મેં પીડા હોતી હો તો પત્તોં કા રસ ઔર અદરક કા રસ, દોનોં બરાબર લે, ગરમ કર બચ્ચોં કા પિલા દે. સખ પ્રકાર કી પીડા દૂર હો જાયગી. યદિ બરાબર ઇસકા સેવન ક્રિયા જાય તો બચ્ચોં કે પેટ મેં કોઇ વિકાર કબી હો હી નહીં સકતા. કાન કી પીડા મેં રસ કો ગરમ કર કાન મેં ડાલ દે. અગર બચ્ચોં કે દસ્ત સાફ ન હોતે હોં, યા પેટ ફૂલ જાતા હોં; તો એક તોલા રસ ગરમ કર કુનકુના પિલા દેને સે દસ્ત સાફ હોતા હે ઔર પેટ કી ગુડગુડાહટ, પેટ કા ફૂલના, સખ અચ્છા હો જાતા હે.

(“મનોરમા”માં લેખક:-ડૉ. ગોપાલશરણ એમ. ડી. એચ. સં.)

૭૯-સ્વાસ્થ્ય વિજ્ઞાન

સારા વિચારો

તંદુરસ્તી જળવવાના નિયમોમાં નીચેના ચાર નિયમો મુખ્ય છે. તંદુરસ્તીનો મુખ્ય આધાર પ્રથમ તો વિચારો ઉપર અવલંબે છે. ચિંતા અને ડરથી માથાના સાફ કાળા વાળ ઘોળા થઇ જવાના ધણા દાખલા મળે છે. તેજ પ્રમાણે મનુષ્યના જન્મમરણનો આધાર તેના ઉપર રહેલો છે. ક્રોધથી અનેક જાતના રોગ પેદા થાય છે, એ સિદ્ધ થયેલું છે. વિશ્વાસ એ મનની મોટી શક્તિ છે. આશા અને વિશ્વાસથી જંગલમાં પણ મંગલ થાય છે. સારા વિચારો તંદુરસ્તીને બદલાવે છે. ખીજો નિયમ

પ્રાણાયામ

કરવાનો છે. દમ ખેંચવો એ અર્ધો શ્વાસ ખેંચ્યો કહેવાય. શ્વાસ છોડવો એ ખીજો અર્ધો કહેવાય. ધણા મનુષ્યો સારી રીતે શ્વાસ ખેંચી શકે છે, પણ ધણા થોડાજ તેને ખરાબર છોડી શકે છે. દરેક મનુષ્યે તાજી હવામાં ત્રણ વખત શ્વાસોચ્છ્વાસની કસરત કરવી જોઈએ. શાંત ટટાર ઉભા રહીને આઠ સેકન્ડ સુધી ધીમે ધીમે દમ ખેંચવો. પછી આઠ સેકન્ડ સુધી તેને રોકીને આઠ સેકન્ડમાં ધીમે ધીમે બહાર કાઢવો. રોકેલા શ્વાસને બની શકે તો બહાર ન નીકળવા દેતાં ઉપર નીચે ચઢાવી ઉતારીને બહાર કાઢવો. શ્વાસોચ્છ્વાસની કસરત કરતી વખતે હાથથી છાતી દાબી રાખવી. જ્યારે અંદર શ્વાસ ખેંચાશે ત્યારે ફેફસાંએ સંગ્રહ કરેલો વાયુ છૂટો પડી તાજી હવાથી ભોહી તેના સ્વાભાવિક કામે લાગશે અને રોગ વગેરેને મટાડી તંદુરસ્તીને વધારશે. શ્વાસોચ્છ્વાસની નિયમિત કસરત કર્યાથી ઘણો ફાયદો થશે. આગસ અદસ્ય થશે ને જીવનમાં અવનવું જોમ ને ઉત્સાહ આવશે. ત્રીજો નિયમ-

ખરાબર ખાણું

ધણા ડોક્ટરો નાસ્તો ન કરનારાના મતને મળતા નથી. ત્રણ શ્વાસોચ્છ્વાસની કસરત કરી ખરાબર નાસ્તો લેવો જોઈએ. ખોરાક લેતી વખતે મનમાં ખીલકુલ શક રાખવો નહિ કે ખોરાક નડશે; પણ હંમેશાં ખાત્રીજ રાખવી કે, આ બોજન મારા માટે બહુજ સાઈ છે અને માઈ શરીર આ ખોરાકથીજ મજબૂત થશે. પુષ્કળ પાણી પીવું ને બને તેટલી વધારે વખત નાહવું-ખોરાક લેતાં પહેલાં ખાસ કરીને નાહવું. તંદુરસ્તીના આહવાને ગરમ પાણી કરતાં ઠંડા પાણીનું સ્નાન વધારે પસંદ કરવું. ચોથો નિયમ-

જરૂરી નિદ્રા

જૂઠા જૂઠા મનુષ્યો માટે જૂદી હદ હોય છે. લગભગ ઘણાને આઠ કલાકની ઉંઘ જરૂરી ગણાય. સ્વચ્છ પથારી અને અજવાળા-વાળું ઘર અને બારીઓ ખુલ્લી રાખવી જોઈએ. ઓઢવાને ગરમ કામળો રાખવો. ઉપરના નિયમોને અમલમાં મૂક્યા સિવાય તેનું મૂલ્ય આંકવું મુશ્કેલ છે.

કામ અને તંદુરસ્તી

જ્યારે આપણે એક તરફ જાડા માણસો માંદા પડતા ને ટપોટપ મરી જતા જોઈએ છીએ ત્યારે બીજી દિશામાં લાખો એવા પણ દીઠામાં આવે છે કે નાળુક અને નખળા પાતળા જેવા જ-ણાતા છતાં સખત મહેનતમાં રોકાયેલા હોય છે. સવારના મળસ્કેથી રાતના બાર વાગ્યા સુધી એ લોકો એવા તો કામકાજમાં રોકાયેલા હોય છે કે જાણે તેઓને માંદા પડવાની પુરસદ જ ન હોય ! આનું કારણ એજ કે, જેમ રોજ વપરાશમાં આવતું લોખંડ હમેશાં સફેદ અને ચળકતું રહે અને કામમાં ન આવતું લોખંડ કાટથી ખવાઈ જાય, તેમ માણસ આજસુ અને એટલે તેની બિમારીઓ ને વ્યાધિઓ શરૂ થાય. આયર્નના મેફ્સિવની અને હિંદી વીર જતીન્દ્ર બાબુના

લાંબા ઉપવાસ

થી ઘણાંયને આશ્ચર્ય થતું હશે ને મનમાં પ્રશ્ન ઉઠતો હશે કે, માણસ કેટલા દિવસ ભૂખ્યો રહી શકે ? ખરી હકીકત એ છે કે ભૂખને લીધે મરી જવાય છે, એમ જે લોકોનું ધારવું છે તે ભૂલ-ભરેલું છે-બલ્કે તેમ થતું લગભગ અશક્ય છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ડોક્ટરોનો એવો મત છે કે, આજ દિન સુધી જેટલાં મનુષ્યો ઉપવાસથી મરણ પામ્યાં છે તે ભૂખમરાથી નહિ પરંતુ મરણના ડરથી મર્યા છે. કેટલીક વખત “હું મરી જઈશ” એમ માની લીધાથી સાધારણ રોગના દર્દીઓ પણ મરી જાય છે, તેવુંજ કંઈક અપવાસ કરનારાઓની બાબતમાં બને છે. મનુષ્ય ખોરાક ન લે તો તેનું શરીર પ્રથમ હોજરી, નસો, લોહી તથા શરીરના ભાગોમાં ભેગા થયેલા કચરાપર જીવે છે, અને તે ખવાસ થતાં શરીરની ચરબી અને તે પછી માંસનો વારો આવે છે. આ પ્રમાણે હાડકાં સિવાય બધીજ વસ્તુઓનો ભક્ષ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી મનુષ્ય માટે કુદરતી રીતે મરણ પામવું અશક્ય છે. હા, ભૂખમરાની અશક્તિને લઈ કોઈ રોગના જંતુ શરીરપર કાબુ મેળવી લે અને એ કારણે અપવાસ કરનાર મરણ પામે તો તે જૂદી વાત છે.

ભૂખ અને ખાવાની ઈચ્છા

એ બે જૂદી જૂદી વસ્તુઓ છે. હમેશાં ખાવાની વખતે

માણસને ભોજન લેવાની જે ઇચ્છા થાય છે તે ભૂખ ન કહેવાય. વર્ષોની ટેવના પરિણામે ખાવાના વખતે પેટમાં એક પ્રકારની હીલચાલ અનુભવાય છે. ભૂખ હોય કે ન હોય પણ ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. જો ખાવા ન મેસે તો અર્ધા પા કલાકમાં પેટની હીલચાલ ખંધ પડી જઈ ખોરાકની ઇચ્છા મટી જશે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, જે ઇચ્છા હતી તે ખરી નહિ, પરંતુ બનાવટી હતી; એટલે ભૂખ નાશુદ્ધ થાય છે અને માણસને એવુંજ લાગે છે કે જાણે તેણે પેટ ભરી ખાધું હોય ! કારણ એ છે કે પેટ, શરીરનો કચરો ભક્ષ કરી રહ્યું છે. જ્યારે કચરો પૂરો થઈ જાય, ત્યારેજ ખરી ભૂખ લાગે છે અને તેની નિશાની એ છે કે, જલ તદ્દન ચોખ્ખી માલમ પડે ને મોઢામાં પાણી છટે.

(તા. ૧૧-૧૨-૧૯૨૯ના “ગાંડીવ”માંથી)

૮૦-તુલસીના ફાયદા

લીલી શાખાઓ અને પાન તથા ઘોળાશ લેતા ફૂલવાળી શ્વેત તુલસી કહેવાય છે અને જેની શાખા-પાન આદિ જાંબુડા રંગનાં હોય છે તે કૃષ્ણ તુલસી અર્થાત્ કાળી તુલસી કહેવાય છે, અને એ સર્વત્ર ઉગે છે. કાળી તુલસી ઘોળા કરનાં વધારે ગુણવાળી છે. આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ તુલસી અદ્ભુત ગુણકારી અને અનેક રોગનાશક ગણાતી છે. “અકાલ મૃત્યુહરણં, સર્વ વ્યાધિવિનાશનમ્” એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. તુલસી આરોગ્ય વધારનાર, જંતુનાશક અને હવા શુદ્ધ કરવામાં સર્વોત્તમ છે.

તુલસી—ઉષ્ણ, કફન, તીખી, ટુરી, હૃદયને ફાયદો કરનારી, અગ્નિદીપક છે; અને વાયુ, શ્વાસ, કાસ, હેડકી, કૃમી, ઉલટી, કુઠ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તદોષ, તાવ વગેરેનો નાશ કરે છે.

તુલસીનાં પાન કફન ગણાય છે. તે શળેખમમાં અપાય છે. જેને પીનસ રોગ થયો હોય તેને તુલસીનાં સૂકાં પાનની ભૂકા નાકે સુંઘાડવામાં આવે છે. તાવમાં એના મૂળનો કાઢો વપરાય છે. તુલસીનાં બીજ કૌવતની દવામાં વપરાય છે. ચરકસંહિતામાં તુલસીનાં બીજનો શીરો રોગનાશક ઔષધ ગણ્યો છે; અને તુલસીને તેલમાં ઘુંટીને શરીરે માલીસ કરવાથી ખસ, કરોળિયા, કોઠ અને સોજો મટે છે.

વાતજ્વરની ચિકીત્સામાં બીજી યોગ્ય દવાઓની સાથે તુલસી મેળવવામાં આવે છે, તેથી નિદ્રા દૂર થાય છે, તથા દરદી બેશુદ્ધ મટી શુદ્ધિમાં આવે છે. તેનો ગુણ દીપક છે તેથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

તુલસીથી પેટનો પવન-ચુક-આફરો વગેરે દૂર થાય છે. તુલસીનો સ્વરસ મરી સાથે લેવાથી વિષમ જ્વરમાં આરામ થાય છે.

તુલસીનાં પાન ૩ અને મરીના દાણા ૩, બંનેને ઝીણાં વાટી, કપડામાં પોટલી બાંધવી. પછી તે પોટલી પાણીમાં બોળી સુંઘવાથી આધારીશી મટે છે.

તુલસીનો રસ ૦૧ તોલો અને ગોપીચંદન બે આનીબાર મેળવી પાવાથી ઉલટી મટે છે. ત્રણ ત્રણ કલાકે આરામ થતાસુધી પાવું.

મણિધરનાં વિષ ઉપર—કાળી તુલસીનાં પાનનો રસ નવટાંક સુધી પાવો અથવા પાન ચાવી ખાવાં. દાંત થોટી જાય તો રસ નાકનાં છોદ્રમાં પાડવો અને તાળવું તથા હાથનાં તળિયે તથા પગનાં તળિયે બે ઘડી સુધી ચોપડવો.

રક્તાતિસારમાં—તુલસીનાં ખી રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે ચોળી પાવાં. આળકનાં આકારી ઉપર—તુલસીના રસમાં મધ નાખી પાવું. વિંછીના ફંશ ઉપર તુલસીનો રસ ચોપડવો.

રતાંધળા ઉપર કાળી તુલસીનાં પાનનો રસ બખ્ખે ટીપાં ૧૪ દિવસ સુધી દરરોજ આંખમાં પાડવો.

કાન પાકે તે ઉપર કાળી તુલસી અને બાંગરાનો રસ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવો.

ત્રિદોષજન્ય ઉલટી ઉપર—તુલસીના રસમાં એલચીનું ચૂર્ણ નાખી પાવું.

ધનુર્વાત ઉપર કાળી તુલસી, લીલું લસણ, ડુંગરી, એનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ માસ સુધી પાવો, અને તેમાંનો થોડો રસ શરીરે પણ ચોળવો. તુલસી એટલી બધી રોગોને ભગાડનારી અને આરોગ્યને આપનારી છે, કે તેનો કોઈ પણ રીતે સ્પર્શ કરવો, કોઈ પણ રીતે તેની સમીપમાં રહેવું, એ જીવનને હિતાવહ છે.

(“હિંદુસ્તાન”માં લેખક:—વૈદ્યરાજ પ્રભાશંકર રતનજી.)

૮૧-ડૉક્ટરે અસાધ્ય કહેલી ખોડ કસરતી જીવને મટાડી.

મારી આલ્યાવસ્થામાં મારો શારીરિક દેખાવ અતિ ધણો કંગાલ હતો. જન્મથીજ હું અપંગ જેવો હતો. મારી ખુંધ એ માફ મોટામાં મોટું દુર્ભાગ્ય હતું.

હું જ્યારે સમજણો થયો ત્યારે મારી આ ખોડ મને બારે પ્રમાણમાં સાલવા લાગી. આથી હું દાકતરો પાસે દોડ્યો. ધણા નિષ્ણાત માણસોની મેં મારા આ દુઃખના સંબંધમાં સલાહ લીધી. દાકતરોએ અભિપ્રાય આપ્યો કે ‘આ ખોડ મટે એવી નથી.’

લશ્કરમાં જોડાયો.

૧૯૧૦ માં આ ખોડ છતાં પણ હું અમેરિકન લશ્કરમાં પરચુરણ ખાતામાં દાખલ થયો. આ ખાતામાં પણ મારે કસરત વગેરે તો કરવાનીજ હતી. લશ્કરી ખાતાના બહા દાકતરે મારી ખોડ દૂર કરવાને માટે અમુક ચોક્કસ કસરતો મને સૂચવી.

આ અરસામાં મેં મારી આ ખોડ ટાળવાને માટે કુદરતી ઈલાજો અને કસરતને લગતું બધું સાહિત્ય વાંચી નાખ્યું. આને પરિણામે કસરત અને કુદરતમાં મારી શ્રદ્ધા વધી. યોગ્ય કસરતને માટે સૂચનાઓ મેળવવા પૂરતા નિષ્ણાત માણસોનો લશ્કરી ખાતામાં અભાવ નહોતો એટલે આ દિશામાંનું માફ કામ સરળ બન્યું.

કસરતના ફાયદા.

કસરતી જીવને જેટલો ફાયદો મને કર્યો છે એટલેજ ફાયદો એવું જીવન કોઈને પણ કરી શકે છે. એટલા માટે મારી કથા હું જાહેર કરવાને લલચાયો છું. આવી કસરતને માટે તમારે કોઈ ખાસ કસરતશાળામાં જવાનું નથી. રોજ સવારે તમે તમારાજ ઓરડામાં થોડીક કસરત નિયમસર કરવાનો નિશ્ચય કરો, એજ તમારે માટે પૂરતું છે. તમારા રોજના જીવનક્રમમાં તમે ગુચ્ચવાઈ જાઓ તે પહેલાંજ થોડી કસરત કરી લો એ જરૂરનું છે. જે માણસ પ્રજાતકાળે મુલતવી રાખીને દિવસની બીજી કોઈ પણ વેળાએ કસરત કરવા ધારે છે એ માણસ જરૂરપૂરતી કસરત નિયમસર કરવાને કદી પણ સમર્થ થતો નથી.

જ્યારે હું કસરતી જીવન ગુજારતો નહોતો ત્યારે મારા શરીરમાં આજસે ધર કયું હતું. થોડુંક કામ કરવાથી હું થાકી જતો, અવારનવાર હું ખેંચેન રહેતો, મારામાં જીવનનો અથવા તો ચેતનનો અભાવ હતો. માફ જીવન એ વેળાએ મને બારંપણ હતું.

આવાં માણસોમાં કોઈ પણ પ્રકારની ઉન્નત અભિલાષાઓ શુ. ૨૫

જાગતી નથી. જાગે છે તો ક્ષણભર ઝગઝગીને ચાલી જનારી વિજળીની માફક એ અલિલાષાઓ ચાલી જાય છે.

મારો અનુભવ

મારા અનુભવે એ વાત પણ મને ખતાવી દીધી છે કે, આપણને નિયમિત અને યોગ્ય કસરતની જેમ જરૂર છે તેમજ સાદા અને સાત્ત્વિક ખોરાકની પણ આપણને એટલીજ જરૂર છે. કોઈ પણ કસરતની સાથે આપણા રોજના ખોરાકનું સામ્ય જો નથી હોતું તો એ કસરત સંપૂર્ણ રીતે લાભદાયી નીવડવાનો સંભવ ઓછોજ લાગે છે.

લીલાં અને તાજાં ફળોનો ખોરાક જેમ અને તેમ વધુ લેવાનું હું પસંદ કરું છું. મિઠાઈ અને મસાલાઓને હું ત્યાજ્ય ગણું છું.

વ્યસનનો અભાવ

રોજ સાંજના જમી લીધા પછી હું ફરવા નીકળું છું. મને દારૂથી માંડીને ખીડી સુધીનું એક પણ વ્યસન આજે વળગેલું નથી. કોઈ પણ પ્રકારના વ્યસનવાળી જીંદગી કોઈ પણ કાળે ખરેખરી તંદુરસ્ત હોતીજ નથી. એ વાત કસરતી જીવન જીવનાર અને ખરી તંદુરસ્તીની ખેવના રાખનાર દરેક માણસ ખ્યાલમાં રાખે, એ જરૂરનું છે.

તરવાનો મને ઘણોજ શોખ છે. તરવાના કરતાં ખીજ વધારે સારી કસરત મેં જાણી નથી. તરવામાં શરીરના દરેકે દરેક સ્નાયુને કામ આપવું પડે છે. આ સિવાય મને બધી જાતની રમતો પસંદ પડે છે. ઘોડેસ્વારીનો પણ હું ચાહક છું.

ધનામ હત્યું

આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ૧૯૧૪ ની સાલમાં લશ્કરી ખાતામાં સૌની શારીરિક તપાસ કરવામાં આવી ત્યારે મને સૌથી વધુ લાયક માણસતરફિનું ધનામ મળ્યું.

ખ્યાલ કરો કે, એક વેળાના-ચાર વર્ષો પહેલાં જે માણસ આ બાબતમાં કેવળ નાલાયક હતો એજ માણસ ચાર વર્ષો પછી સારી લાયકાતનું ધનામ મેળવે છે એનો અર્થ શો છે? આ બધા કસરતનાજ પ્રતાપ છે.

આજ સુધીની મારી કસરતોમાં સૌથી વધુ અગત્ય હું ઉંડા શ્વાસ લેવાની કસરતને આપું છું. ઉઘાડી બારીની સામે ઉભીને ઉંડા શ્વાસો લેવાથી આપણામાં એક પ્રકારનું નવું જીવન ભરાય છે. એથી હોજરી સુધરે છે અને છાતી વિશાળ થાય છે. આ કસરતે આજસુધીમાં ઘણાં માણસોને જીવાડ્યાં છે. ઘણાની તો એ કસરતે આવરદા વધારી છે. લવિષ્યમાં પણ જે માણસો આ કસરતનો આશરો લેશે તે બધા તેમાંથી અગણિત ફાયદાઓ મેળવશે.

(તા. ૨૨-૧૨-૧૯૨૬ના અઠવાડિક “મુંબઈ સમાચાર”માંનો શ્રી. જેમ્સ સી. પોલનો લેખ)

चीन में भारतीय धर्म और सभ्यता का प्रचार १८१

८२-चीन में भारतीय धर्म और सभ्यता का प्रचार

जिन भारतीय पंडितों, विद्वानों, उपदेशकों एवं महात्माओं ने असंख्य कष्ट उठाया, अगणित आपत्तियों का सामना कर, स्वार्थत्याग और आत्मन्यविदान कर, भारतीय धार्मिक सभ्यता और ज्ञान को चीन देश में फैलाया है, उनकी कीर्ति का आगे उल्लेख हमारे अधूरे इतिहास में कुछ भी न हो, पर चीन के साहित्य और इतिहास में उनका नाम अक्षय है, उनकी कीर्ति अमर है और उनकी महिमा अविनश्यर है।

हम पाश्चात्य विद्वानों के कृतज्ञ हैं; जिन्होंने चीनी भाषा और उसका साहित्य पढ़ कर, इन भारतीय पंडितों का पता लगाया है और इनकी ज्वन-संबंधी घटनाओं पर प्रकाश डाला है। इस विषय में गोरप के कितने ही विद्वानों ने लेख और अन्वयावलीयें लिखी हैं। इनमें इन विद्वानों की विशेष प्रसिद्धि है:-अेयल. रेभूसन, अेमस्ट. ज्यूलियन, सेम्यूल वील, जेम्स लेगी, यवन्स, पीजियट, सिल्वन लैंग्री, ब्लुमर वर्नर, हेन्री कार्डियर आदि। इन विद्वानों ने सतत परिश्रम कर चीन के धार्मिक साहित्य के रहस्यों का उद्घाटन किया है, जिससे इस विषय का ज्ञान सुलभ हो गया है। एक बंगाली विद्वान ने भी इसीके संबंध में एक पुस्तक लिखी है। नीचे उसीके आधार पर कुछ बातें लिखी जाती हैं।

इसा ही पहली शताब्दी में चीनदेश का प्रतिभाशाली सम्राट् भिन्गी था। एक रात्रि को इसने स्वप्न में देखा कि एक दैवी पुरुष, जिसका सुवर्ण का सा शरीर था, जे लगभग १२ फुट उंचा था और जिसके भस्तक के चारों ओर सूर्य का सा प्रकाश हो रहा था, उठता हुआ उसकी ओर आया और उसके राजभल्ले में प्रविष्ट हुआ। प्रातःकाल सम्राट् ने अपने मंत्री से इस स्वप्न का अर्थ पूछा। उसने कहा—श्रीमान् ने सुना होगा कि भारतवर्ष में एक जैसे देव हुआ है जिन्हें कैवल्यज्ञान हो गया था और इसी कारण जे शुद्धदेव कहाते हैं। आपने भिन्गी के शरीर का आकाश में उठता हुआ और प्रकाश फैलाता हुआ देखा है। यह सुन कर सम्राट् ने अपने उच्च कर्मचारियों को आज्ञा दी कि वे भारतवर्ष में जा कर बौद्धधर्म की पूछ पूछ करें और यहां वापस आ कर सत्य वृत्तांत सुनावें। ये लोग, जिनकी संख्या लगभग १८ थी, सन् ६४ में भारतवर्ष की यात्रा को रवाना हुए और यहां ११ वर्ष रह कर सन् ७५ में चीन-देश को लौट गये। लौटते समय ये अपने साथ शुद्धदेव की एक मूर्ति, उनके कहे

हुये ४२ अध्यायी सूत्र और दो विद्वान् पंडितों को भी लेते गये। इन पंडितों के नाम थे काश्यप, मातंग और धर्मरक्ष। काश्यप-मातंग के उपदेश से यून-सत्राद्ने शुद्धदेव का एक विशाल मंदिर नगर के पश्चिमी द्वार के बाहर बनवाया और इसमें शुद्धदेव की मूर्ति स्थापित की।

यून ननेवाले पंडितों में काश्यप मातंग पहला था। यह भगवद्देश का एक श्रमण था और गांधारदेश में जन्म हुआ था। जब यून का उपदेशन भारतवर्ष के आया उस समय यह गांधारदेश में रहता था। उस समय गांधारदेश से यून नने का मार्ग जडा लम्बा और कठिन था। यून की तुर्किस्तान और गोष्ठी के मरुस्थल को पार कर नाना पड़ता था, उँची और विकट पहाड़ियों पर चढ़ना होता था और लयानक जंगलों को पार करना पड़ता था। इन सब कठिनाइयों को जेलता हुआ मातंग यून में पहुँचा और वहाँ उसने षौद्ध-धर्म का प्रचार किया। पहला सत्राद् जिसके समय में यह प्रचार शुरू हुआ और जिसने षौद्ध-धर्म को स्वीकार किया, हनवंश का था और इसका नाम मि'ग्टी था। इसका शासन-काल सन् ५८-७५ था।

मातंग ने यून की भाषा का अध्ययन किया और हिंदू संस्कृत से षौद्ध-ग्रंथों का अनुवाद यून की भाषा में करना आरंभ किया।

पहला ग्रंथ, जिसका अनुवाद किया गया ४२ अध्यायी सूत्र था। जब काश्यप मातंग का देहावसान हो गया तब उसके कार्य को उसके साथी धर्मरक्ष नामक पंडित ने जारी रक्खा। यह पंडित जडा विद्वान् था। इसने संस्कृत के पाँच ग्रंथों का यून की भाषा में अनुवाद किया। इस प्रकार यून में षौद्ध-धर्म और भारतीय सभ्यता का प्रचार दिनप्रतिदिन बढ़ता गया।

सन् ७६ में सत्राट मि'ग्टी की मृत्यु हो गई। उसके उत्तराधिकारी ने भी भारत से कुछ पंडितों को बुलाया और उनके द्वारा षौद्ध-धर्म का प्रचार करवाया। सन् ६५ से लगा कर सन् १०५४ तक-अर्थात् लगभग एक हजार वर्षों तक यून देश में भारतीय पंडित और उपदेशक जाते रहे। इनोंने वहाँ षौद्ध-धर्म का ही प्रचार न किया, भारतीय सभ्यता का भी गीर्ण-वपन कर दिया। इन पंडितों में से अभी ६२ का पता लगा है और वह भी पाश्चात्य पंडितों की निरंतर गोज का परिणाम है।

६२ पंडितों में से ये पंडित अद्वितीय प्रतिभाशाली, विद्वान् और सुप्रसिद्ध धर्मप्रचारक थे—

१ काश्यप मातंग, २ धर्मरक्ष, ३ कुमारजव, ४ धर्मक्षेम, ५ शुण्डवर्मा, ६ शुण्डवर्मा, ७ शुद्धरुचि, ८ नरेन्द्रयश, ९ परमार्थ, १०

ચીન મેં ભારતીય ધર્મ ઔર સહ્યતા કા પ્રચાર ૨૯૩

જિનગુપ્ત, ૧૧ અમોઘવજ, ૧૨ ધર્મદેવ, ૧૩ દાનપાલ, ૧૪ જ્ઞાનશ્રી.

કાશ્યપ માતાંગ ઔર ધર્મરક્ષ કા હાલ ઉપર દિવા જા ચૂકા હૈ. અબ હમ દૂસરે પડિતોં કા કુછ હાલ લિખતે હૈં.

કુમારજીવ ઉન સમ અનુવાદકર્તાઓં મેં શ્રેષ્ઠ ઔર મહાન હૈ, જિન્હોને ભારતીય બૌદ્ધ-ધર્મ કી પ્રતિભા ઔર કીર્તિ કો ચીન મેં ફેલાયા હૈ. ઉસને સ્વયં અનેક બૌદ્ધ ગ્રંથોં કા ચીની ભાષા મેં અનુવાદ કિયા ઔર અપને કાર્ય કો જારી રખને કે લિયે દૂસરોં કો ઉત્તેજિત કિયા. ઉસને બૌદ્ધ બિશ્વકોં કો ભારત મેં બૌદ્ધ ધર્મ કા પ્રચાર કરને કે લિયે તૈયાર કિયા. ઈન બિશ્વકોં કા નેતા ફહીન થા. ઉસને અપને સમય કે કાર્યકર્તાઓં કો ધર્મપ્રચાર કે લિયે પૂર્ણ ઉત્સાહિત કિયા.

કુમારજીવ કે કુટુંબ કે લોગ એક ભારતીય રાજ્ય મેં મંત્રીપદ પર ચલે આયે થે. ઈનકે પિતા સચિવપદવી કા ત્યાગ કર બૌદ્ધ-બિશ્વક હો ગયે થે. ઈનકી માતા એક રાજકુમારી થી. પિતા કા નામ કુમાર થા ઔર માતા કા જીવ. ઈસ પ્રકાર ઈનકા નામ કુમારજીવ હુઆ. ઈનકા જન્મકાલ સન્ ૩૪૪ થા. જબ યે સાત વર્ષ કે થે, ઈનકી માતા ઇન્હેં એક વિહાર મેં લે ગઈ થી, જહાં ઇન્હોને સખ ધર્મસૂત્રોં કો કંદસ્થ કર લિયા. નૌ વર્ષ કી અવસ્થા મેં કુમારજીવ કાશ્મીર આયે ઔર યહાં ઇન્હોને બંધુદત્ત આચાર્ય સે વિદ્યાધ્યયન કિયા. ઇન્હોને વીસ વર્ષ કી અવસ્થા મેં દીક્ષા લી ઔર યહ કૌચ દેશ કે એક વિહાર મેં રહને લગે. સન્ ૪૦૧ મેં યે ચીન આયે ઔર તત્કાલીન સમ્રાટ ને ઈનકા સમુચિત સન્માન કિયા ઔર ઇનસે ચીન મેં બૌદ્ધ-ધર્મ કા પ્રચાર કરને કા પ્રાર્થના કી. ઇન્હોને પ્રચારકાર્ય અપને હાથ મેં લિયા ઔર ખારહ વર્ષોં કે બીતર કમ સે કમ ૧૦૦ બૌદ્ધ-ગ્રંથોં કા સંસ્કૃત સે ચીની ભાષા મેં અનુવાદ કર ડાલા. ઇસ કાર્ય મેં ઇન્હોને અપને ભારતીય ઔર ચીની શિષ્યોં સે બી સહ્યતા લી. ઇનકે ચીની અનુવાદોં કી બડી પ્રશંસા હૈ—યહાં તક કિ જો અનુવાદ ચીન-નિવાસિયોં ને કિયે હૈં ઉનસે બી બઢ કર ઇનકે અનુવાદ હૈ.

કુમારજીવ કે ગુરુ કા નામ વિમલાક્ષ હૈ, જો કાશ્મીર દેશ કે એક બ્રાહ્મણ થે. વે બી બૌદ્ધ બિશ્વક થે ઔર ચીન મેં ધર્મ-પ્રચાર કરને ગયે થે. ઉન્હોને કુમારજીવ કે અનુવાદોં મેં બડી સહાયતા દી. કુમારજીવ કે દેહાંત કે પશ્ચાત્ ઇનકે ગુરુ ઇનકા કાર્ય કરતે રહે.

ધર્મક્ષેમ નામ કે ભારતીય પડિત ને ચીન મેં બડા કાર્ય કિયા હૈ. સાત વર્ષોં મેં (૪૧૪-૪૨૧ મેં) ઇન્હોને અનેક સંસ્કૃત-ગ્રંથોં કા ચીની ભાષા મેં અનુવાદ કર ડાલા. ઇનકી ખ્યાતિ અ-

ખિલ ચીન મેં હી નહીં ફેલ ગઇ થી, બલ્કિ દૂર દૂર કે દેશોં મેં બી. ઇનકી મૃત્યુ એક ઘાતક કે હાથ સે હુઇ, જિસકા કારણ ધર્મપ્રચાર કે પ્રતિ ઇનકા ઉત્સાહ થા. ઇનકે અનેક ગ્રંથોં મેં સે ૧૨ ગ્રંથ અબ બી સુરક્ષિત હૈં.

ગુણવર્મા કાશ્મીર દેશ કે નિવાસી થે. યે ધર્મપ્રચાર-કાર્ય મેં અતિ નિપુણ થે. ઇન્હોંને જાવા-દ્વીપ મેં બૌદ્ધ-ધર્મ-પ્રચાર કિયા થા. ફિર યે ધર્મપ્રચાર કે લિયે ચીન ગયે.

ગુણવર્મા ને તીસ વર્ષ કી અવસ્થા મેં દીક્ષા લી થી—ઇસ અવસ્થા મેં હિ યે બૌદ્ધ-શાસ્ત્રોં કે પારંગત પાંડિત હો ગયે થે. ઇનકા જન્મ એક રાજવંશ મેં હુઆ થા. ઇન્હોંને રાજસિંહાસન પરિત્યાગ કર બિશુવૃત્તિ સ્વીકાર કી થી. પદ્મે-પદ્મ ઇન્હોંને સિંહલ-દ્વીપ મેં બૌદ્ધ-ધર્મ કા પ્રચાર કિયા. ઇસકે બાદ જાવાદ્વીપ મેં ઔર તબ ચીન મેં. યે સન્ ૪૩૧ મેં ચીન ગયે ઔર વહાં ઇનકા બડા આદર હુઆ. ઇન્હોંને ધર્મપ્રચાર કા કાર્ય બડી કુશળતા સે કિયા. ઇન્હોંને ૧૦ સંસ્કૃત-ગ્રંથોં કા અનુવાદ ચીની ભાષા મેં કિયા ઔર બૌદ્ધ-ધર્મ કા પ્રચાર લંકા, જાવા ઔર ચીન મેં ભલી ભાંતિ કિયા. ઇનકા દેહાંત ૬૭ વર્ષ કી આયુ મેં હો ગયા.

ગુણભદ્ર નામ કે એક ભારતીય પાંડિત ને ચીન-દેશ મેં બડા કાર્ય કિયા. યે મધ્યભારત કે એક બ્રાહ્મણ થે ઔર મહા-યાન-સંપ્રદાય કી સહી શાખાઓં કે એક પ્રકાંડ પાંડિત થે. યે સન્ ૪૩૫ મેં ચીન દેશ ગયે ઔર વહાં ૮ વર્ષ તક યરાયર અનુવાદ કરતે રહે. ઇન્હોંને ૭૮ ગ્રંથોં કા અનુવાદ કિયા. ઇનકા દેહાંત ૭૫ વર્ષ કી ઉમ્મર મેં હુઆ. ખેદ હૈ, અબ ઇનકે ૭૮ ગ્રંથોં મેં સે કેવલ ૨૮ ઉપલબ્ધ હૈં—અવશિષ્ટ જો ગયે હૈં.

બોધિરુચિ નામ કે એક અન્ય ભારતીય પાંડિત ને બી ચીન-દેશ મેં બૌદ્ધ-ધર્મ કા ખૂબ પ્રચાર કિયા. યે છઠી શતાબ્દી કે પ્રારંભ મેં હી ચીન ગયે થે. યે ઉત્તરીભારત કે રહનેવાલે થે ઔર સન્ ૫૦૮ મેં ચીન મેં આ રહે થે. યે ૨૭ વર્ષ તક ધર્મ-પ્રચારકાર્ય કરતે રહે ઔર ઇન્હોંને ૩૦ સંસ્કૃત બૌદ્ધ ગ્રંથોં કા ચીની ભાષા મેં અનુવાદ કિયા હૈ. યે પ્રખ્યાત ધર્મપ્રચારક થે.

નરેન્દ્રયશ નામ કે પાંડિત ઉદ્ધાન કે રહનેવાલે થે. ઇન્હોંને સમસ્ત ભારતવર્ષ ઔર લંકા કી યાત્રા કી ઔર ફિર યે ચીન-દેશ કેા ગયે ઔર ઇસકી રાજધાની મેં સન્ ૫૫૬ મેં પહુંચ ગયે. ઇસ સમય ઇનકી ઉમ્મર ૪૦ વર્ષ કી થી. ઇન્હોંને ૧૫ ગ્રંથોં કા અનુવાદ કિયા. અપની વિદ્યા ઔર પ્રતિભા કે કારણ ચીન-દેશ મેં ઇનકી બડી પ્રતિષ્ઠા થી ઔર યે ઉચ્ચ શ્રેણી કે ધર્મપ્રચારક ગિને જાતે થે. ઇનકી મૃત્યુ સન્ ૫૮૬ મેં હુઇ.

चीन में भारतीय धर्म और सत्यता का प्रचार रक्ष

एक दूसरे पंडित, जिनका नाम परमार्थ था, मध्यभारत के उज्जैन नामक नगर के रहनेवाले थे. ये सन् ५४८ में चीन गये और वहां २१ वर्ष रहे. उन्होंने पहले ६ वर्षों में १० ग्रंथ लिखे और पिछले वर्षों में लगभग ४० ग्रंथों का अनुवाद किया. ७१ वर्ष की आयु में उनकी मृत्यु हो गई. ये भी जोधिरुचि के समान एक सुप्रतिष्ठित अनुवादक और प्रचारक थे.

जिनगुप्त चीन जानेवालों में एक बड़े प्रसिद्ध पंडित थे. ये कुमारजिव, अमोघवज्र और धर्मदिव जैसे प्रकांड पंडितों की श्रेणी के हैं. ये गान्धारदेश के श्रमण थे और पेशावर में रहते थे. ये क्षत्रिय-जति के थे और उनके पिता का नाम वज्रसार था. उन्होंने सात वर्ष की अवस्था में ही संन्यास ले लिया था. उनके आचार्य और उपाध्याय के नाम ज्ञानलक्ष और जिनयश हैं. उनकी शिक्षा के प्रभाव से ही जिनगुप्त धर्म के प्रसिद्ध विद्वान् हुए.

२७ वर्ष की उम्र में ये और उनके गुरु चीन गये. अनेक आपत्तियों और कठिनाइयों का सामना करते हुए ये सन् ५५७ में चीन पहुँचे. यहाँ जिनगुप्त की बड़ी ज्वालि बनी और ये धर्मप्रचारकों के नेता हो गये. अंत में ये राजगुरु हो गये और उन्होंने ३७ ग्रंथों का अनुवाद संस्कृत से चीनी भाषा में किया. जिनगुप्त ने चीन के सम्राट् की आज्ञा से भारतीय ज्योतिष शास्त्र के ग्रंथों का भी अनुवाद किया था. उनकी मृत्यु ७८ वर्ष की उम्र में सन् ६०० में हो गई. जिनगुप्त बौद्ध-धर्म के एक बड़े अनुयायी प्रचारक थे. उन्होंने अपने धर्म के लिये बड़े बड़े कष्ट उठाये; परंतु वे अपने धर्मपथ पर अचल बने रहे. भारतीय विद्याप्रचार में उनका स्थान कुमारजिव और जोधिरुचि के बराबर है.

अमोघवज्र आठवीं शताब्दी के सत्यसे बड़े विद्वान् और धर्मप्रचारक थे, जो भारतवर्ष से चीन के गये थे. ये उत्तरी भारत के एक श्रमण थे. ये जति के ब्राह्मण थे और उनके गुरु का नाम वज्रमोहि था. ये अपने गुरु के साथ सन् ७१६ में गये. गुरु की मृत्यु सन् ७३२ में हो गई. मृत्युसमय गुरु ने आज्ञा दी थी कि भारतवर्ष में जा कर बौद्धग्रंथों का संग्रह कर के चीन में आ कर प्रचार करो. इस आज्ञा के अनुसार अमोघवज्र भारतवर्ष लौट आये. यहाँ उन्होंने बौद्धग्रंथों का संग्रह किया और सन् ७४६ में अनेक हस्तलिखित ग्रंथ ले कर चीन लौट गये और वहाँ उन्होंने धर्मप्रचार का कार्य प्रारंभ किया. चीन का सम्राट् इस कार्य से धर्म प्रसन्न हुआ कि उसने धर्मको प्रज्ञानमोक्ष की उपाधि दी. उनका बड़ा सम्मान था और सत्य

લોગ ઇનકી પ્રશંસા કરતે થે. ઇન્હોંને ૭૭ ગ્રંથોં કા અનુવાદ કિયા, જિનમેં તાંત્રિક ગ્રંથ બી ગહુત થે. ઇનકી મૃત્યુ સન્ ૭૭૪ મેં હુઇ. ઇસ સમય ઇનકી ઉંમર ૭૦ વર્ષ કી થી. ઇનકી રાજસભા મેં ઇતની પ્રતિષ્ઠા થી કિ વહાં કે સમ્રાટ્ને ઇનકી મૃત્યુ કે પીછે બી ઇનકી સ્મૃતિ ચિર રખને કા ઇન્હોં ઉપાધિયાં દી.

ધર્મદેવ નામ કે ભારતીય પંડિત ને સન્ ૯૭૩-૯૮૧ મેં ૪૬ ગ્રંથોં કા સંસ્કૃત સે ચીની ભાષા મેં અનુવાદ કિયા. યે નાલંદ-વિશ્વવિદ્યાલય સે સન્ ૯૭૩ મેં ચીન ગયે થે. ઇનકી મૃત્યુ સન્ ૧૦૦૧ મેં હુઇ. ચીન કે સમ્રાટ્ને ઇસ પંડિત કા ગડા સન્માન કિયા યા ઓર ઇસે કઇ ઉપાધિયોં દી થી.

દાનપાલ નામ કે પંડિત ચીન મેં સન્ ૯૧૦ મેં ગયે. યે ઉદ્યાન કે રહનેવાસે થે. ઇનકા ચીનનરેશ ને ખૂબ સન્માન કિયા ઓર ઉપાધિયાં બી દી. ઇન્હોંને કમ સે કમ ૧૧૧ સંસ્કૃત ગ્રંથોં કા ચીની ભાષા મેં અનુવાદ કિયા.

અંતિમ ભારતીય પંડિત, જો ચીન ગયા, જ્ઞાનગ્રી થા. ઇસકી ચીનયાત્રા કા સમય સન્ ૧૦૫૩ હૈ. ઇસને કેવલ દો ગ્રંથોં કા અનુવાદ કિયા હૈ.

૧૦૦૦ વર્ષોં તક ભારતીય પંડિત ચીન મેં જાતે રહે ઓર વહાં ઉન્હોંને ભારતીય સમ્યતા, સાહિત્ય, જ્ઞાન, વિદ્યાકલા ઓર ધર્મ કા પ્રચાર કિયા. ઉન્હોંને ચીન મેં ઔદ્ધ-સાહિત્ય હી નહીં પહુંચાયા, કિંતુ ભારતીય શિલ્પ ઓર ચિત્રકલાયોં બી. જો કુછ ભારતીય સમ્યતા કે ઉચ્ચાંશ થે વે ઉનકે દ્વારા ચીન મેં પહુંચ ગયે. ઉનકા કાર્ય સંસાર કે ઇતિહાસ મેં સુવર્ણ અક્ષરોં મેં લિખને યોગ્ય હૈ.

ઇન પંડિતોં દ્વારા સંસ્કૃત કે લગભગ ૧૦૦૦ ગ્રંથોં કા ચીની ભાષા મેં અનુવાદ હુઆ થા. ઇનમેં સે અધિકાંશ અનુવાદ અબી વિદ્યમાન હૈ, પર ઉન સંસ્કૃત ગ્રંથોં કા પતા નહીં હૈ જિનસે અનુવાદ હુએ થે. હમ પદ્મે બી અપને કઇ લેખોં મેં લિખ ચૂકે હૈં કિ જગ્ય તક ચીની સાહિત્ય કી પૂરી ખોજ ન હો જાયગી, તખ તક ભારતીય સાહિત્ય કા ઇતિહાસ અધૂરા હી રહેગા. ચીન કે અતિરિક્ત તિબ્બત, મંગોલિયા, જાપાન, જાવા, સુમાત્રા, લંકા આદિ દેશોં ઓર દ્વીપોં કે સાહિત્ય સે બી ભારતીય સાહિત્ય પર પ્રકાશ પડ સકતા હૈ. આશા હૈ, હમારે દેશવાસી સાહિત્ય કી ઇસ ગવેષણા મેં દત્તચિત્ત હો પ્રાચીન ભારતીય સમ્યતા ઓર સાહિત્ય કે માર્મિક અંશોં કા ખોજ નિકાલેગે. અસ્તુ.

(“સરસ્વતી”ના એક અંકમાં લેખક:—શ્રી. કલોમલ એમ. એમ.)

૮૩-કૌવત વધારવાની કસરતો

શરીરમાં કૌવત વધારવા માટે ફરવું ખાસ અગત્યનું છે. આને માટે બહુ બલામણુની આવશ્યકતાજ નથી. ફરવું એ તો તમારી નિયમિત ટેવ હોવી જોઈએ; આને બદલે ખીજા કશાથી ચલાવી લેવાય નહિ. બધા કસરતખાને જે રીતે તાલીમ લે છે તે ઉપરથી જણાઈ આવશે કે, તેમને પણ ફરવું એ જરૂરી છે. તે જણાયા સિવાય રહેતું નથી. ખીજા કસરતોથી તમે તમારા સ્નાયુઓ દૃઢ અને બળવાન બનાવી શકશો; પરંતુ હૃદય અને ફેફસાંને મજબૂત બનાવવા માટે ચાલવાની એકદમ જરૂર છે.

ફરવાથી કૌવત વધે છે.

સહનશીલતા ખીલવવાનું આ એકજ સાધન છે. માનસિક અને શારીરિક પૂર્ણતા મેળવી શકાય છે. આ વ્યાયામથી કેટલેક અંશે તમારી નૈતિક પ્રકૃતિમાં પણ સારી અસર થાય છે, તે શારીરિક સમતોલપણું તેમજ તમારાં પોતાનાં શરીર ઉપર તમને કાબુ મેળવી આપે છે. નિયમિત ફરવાની કસરતથી શરીરના અણુએ અણુમાં સ્ફૂર્તિ, આપલ્ય અને તનમનાટી ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્વાભાવિક તેમજ વૈદ્યકીય રીતે તેથી શારીરિક કૌવત વધે છે. દાખલાતરીકે ગોલ્ફની રમત. આમાં ફક્ત મેદાન ઉપર દડાની પછવાડે ફરવાનું જ હોય છે. આ રમતના દેખીતા ફાયદાઓથીજ તેની ખ્યાતિ વધેલી છે. મગદળ ફેરવો અને તેથી લાલ થશે, પરંતુ ખરો લાલ તો ચાલવાથીજ થવાનો.

શરીરનું સુદૃઢ બંધારણ બનાવવા માટે, તેના ઉપર કાબુ અને સ્વામીત્વ મેળવવા માટે તેમજ શરીરમાં એક જાતની ઝલક ઉત્પન્ન કરવા માટે આ એક અત્યુત્તમ સાધન—અતિ સહેલો ઇલાજ છે. નબળા બાંધાવાળા તેમજ અતિશ્રમિત મનુષ્યોને તેમની નબળાઈ દૂર કરવા માટે તેમજ શ્રમ દૂર કરી શરીરમાં ફરી સ્ફૂર્તિ લાવવા માટે આ કસરતનો ઉપયોગ જગજગ હેર છે.

વૈદ્યકીય કારણો

ફરવાથી શરીરના દરેક ભાગમાં લોહી વહેવાની ઝડપ વધે છે. આનાથી સ્વાભાવિક રીતે શરીરનાં કેટલાંક તત્ત્વોમાં ફેરફાર થાય છે, જેને લઈ અખૂટ તાંદુરસ્તી સાંપડે છે. આ તત્ત્વોમાં કેટલોક કચરો ભરાઈ રહે છે, અને જો તેને સદંતર દૂર કરવામાં ન આવે તો તેનાથી અનેક દર્દો ઉત્પન્ન થવા પામે છે. દાખલાતરીકે સંધિવા એ આ થતા ભયંકર રોગોમાંનો એક છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ચાલવાથી બધો કચરો સાફ થઈ લોહીનું વહન વધતાં રોગોનો અટકાવ થવા પામે છે.

એક એટલેજ છે કે, આ જરૂરી બાબત અત્યારે ભૂલાતી નથી છે, અને માણસો જે ચેતશે નહિ તો વખત એવો આવશે, કે જ્યારે તે સમુળગી થાશે પડી જશે. અત્યારે વ્યવહારનાં સાધનો વધ્યાં છે. તેઓ ઝડપી તેમજ સગવડતાવાળાં છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ થોડે ખર્ચે સર્વે તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે અને જરા આગળ વધતાં તેમને પોતાનાં બનાવી શકે છે. અત્યારે તો માઇલ કે જે માઇલ ચાલવું આકર્ષ થઇ પડ્યું છે, અત્યારનો જમાનો “ઓટોમોબાઇલ યુગ” છે, જ્યારે ૨૫ વર્ષ પછી એવો પણ વખત આવશે કે જેને આપણને “ફલાઇંગ એઇર્” (ઉડતો યુગ) કહ્યા વિના ચાલશે નહિ. આ બધું છતાં આપણા સ્નાયુબળથીજ આપણે હવામાં ઉડતા હોઇએ તેવા થઇ શકીએ કે કેમ ? આને માટે તો યંત્ર નહિ, પરંતુ કોઇ ખીન્ન સાધનની જરૂર છે. આ યુગ આવતાંજ ફરવા વિષેની જરૂરિયાત સમજશે.

હોરેસમેન શું કહે છે ?

જગતને ઉત્પન્ન થયે કંટલાંએ વર્ષો વીતી ગયેલ છે, કેટલીએ વિજ્ઞાનની શોધો થયેલ છે. માણસગતે પોતાની બુદ્ધિ અને શિક્ષણને અંગે ઘણુંએ મેળવ્યું છે, પરંતુ આ બધાંને અંતે તેને જે જરૂરીઆત સમજાય છે તે પ્રાચીન માણસો કંઈ પણ શિક્ષણ વગર, કુદરતનીજ પ્રેરણાથી અને સંજોગોને વશ થઇ ભોગવતા હતા. તેમને તો ફરજિઆત ચાલવું પડતું હતું. માઇલોના માઇલો સુધી ચાલવું અકાર્ષ જણાતું ન હતું, કંઈ પણ મુશ્કેલી સિવાય તેઓ હજારો માઇલ ચાલી કાઢતા. સ્વાભાવિક કહો કે ફરજિઆત કહો, પરંતુ આથી તેમને ફરવાની વૃત્તિ તો ખીલવવીજ પડતી; અને તેનો દેખીતો લાભ તેઓ મેળવી શકતા.

અત્યારનો સમય “ઓટોમોબાઇલ યુગ” છે. મોટરગાડી કે તેવાં સાધનોદ્વારા સહેલગાહો કરવાની એક પ્રથાજ પડી ગઇ છે. એ ખડતલ અને કુદરતપ્રેમી લોકોની પગે ચાલી સફરો કરવાની વૃત્તિનો નાશ થયેલ છે; પરંતુ એમ માનવાને ચોક્કસ કારણો મળે છે કે, એક સમય એવો આવશે જ્યારે પગની મુસાફરીનો પ્રચાર, તેને માટે ચાલ વગેરે, “ઓટોમોબાઇલ”દ્વારા થતી સફરના જેટલોજ-બધેકે તેથીએ વધારે ફેલાશે. અત્યારે તો આ રસવૃત્તિ ખીલવવાને, આ લાભ લબ્ય બનાવી તેનો યથેચ્છ ઉપભોગ કરવાને ધણાંએ ઉપાયોમાંનો એક એ છે કે, રજાઓ અગર તહેવારો દરમિયાન હમેશાં ગામડાવાળો પ્રદેશ ચૂંટી કાઢો. સવારે વહેલા ઉઠી જ્યાંસુધી થાક લાગે ત્યાંસુધી એ સુંદર અને નૈસર્ગિક સ્થાનમાં ફરવાથી તમને અનેક લાભ થશે. થોડાજ વખતમાં તમને તમારા કૌવતમાં દેખીતો ફેર જણાશે. આ નિયમિત ચાલુ રાખવાથી અજબ

ફેર જણાશે. ખોરાક માટે રુચિ થશે, અણધારેલી રીતે-ન સમજાય તેવી રીતે-તેમાં વધારો થવા માંડેલો જણાશે. વૃદ્ધ પુરુષ કે સ્ત્રીને પણ તેના બચપણના દિવસો જેવોજ આમાં આનંદ મળશે. જે વસ્તુ પ્રથમ સમજાતી ન હતી તેનો આપોઆપ ઉલ્લેખ થઈ જશે.

મગજ કેળવાય છે.

ચાલવાની કસરતથી મગજને અખૂટ બળ મળે છે, માનસ શુદ્ધ અને ચોખ્ખું બને છે. મગજને સ્ફૂર્તિ મળતાં સચોટ વિચારો કેળવી શકાય છે, તેમનો નીવેડો લાવતાં પણ વાર લાગતી નથી. આટલા ફાયદાઓ છતાં આ કસરતનો મોટો લાભ તો એ છે કે, દરેક જણ સહેલાઈથી તેનો લાભ લઈ શકે છે. તેમાં વધારે માથા-ફટની-વધારે સાધનોની જરૂર નથી. ગમે ત્યાં રહેતા હો પરંતુ તમને ફરવાની જગ્યા તો મળીજ રહેવાની. શહેરમાં વસતાઓને શહેર બહાર જગ્યાનો અભાવ હોતો નથી. ખેડાડુ કામ કરનારાઓએ તો દરરોજ થોડા કલાક ફરવા માટે સમય મેળવી લેવો જોઈએ. તમારે તમારું કૌવત, આપલ્ય અને વધારે ઉત્તેજન મેળવવા ખાતર આની ખાસ જરૂર છે; ફક્ત મગજનેજ નહિ પરંતુ શરીરને પણ એથી ફાયદો થાય છે.

દરેકો સારાં થાય છે.

ધણાંએ લાંબા વખતનાં અને દવા લેવાથી ન મટતાં દરેકો નિયમિત ફરવાથી મટી જાય છે. કોઈ પણ કારણને લીધે શરૂઆતમાં વધારે લાંબે ન ચાલી શકાય, પરંતુ દિવસે દિવસે આનું પ્રમાણ વધતું જશે, અને થોડા દિવસમાં તમે માઈલો સુધી ચાલી શકશો. આનું પરિણામ એજ આવશે કે, કૌવત તેમજ સદનશીલતા વધશે. શરીરના દરેક ભાગમાં લોહીની વિપુલતા તેમજ તેનું વહન વધશે. તંદુરસ્તી અને શારીરિક બળ આને લઈને વધે એ તો સ્વાભાવિકજ છે. ઉપરાંત આ કસરતથી જીવનમાં એટલો તો ઉદ્વેગ આવે છે કે દિવસો આનંદમાં પસાર થાય છે અને જીવનનાં વર્ષોમાં આથી વધારો થાય છે, એમ કહેવું પણ અતિશયોક્તિ ભરેલું ગણી શકાય નહિ.

લોકો અકાળ મૃત્યુવશ થાય છે, તેનું કારણ ફક્ત એટલુંજ છે કે, તેઓ જીવન અને તંદુરસ્તીના નિયમો બરાબર પાળતા નથી. નિયમિત ફરનારાઓ વૃદ્ધવરથામાં પણ યુવાન જેવા દેખાય છે. તે હમેશાં ઉત્સાહી અને આનંદી જણાશે. ભોજન અને નિદ્રા જેમ જીવનનાં બે અતિ મહત્ત્વનાં કાર્યો છે, તેમ ફરવું પણ આવા લોકોને માટે એક જરૂરીઆત ગણાશે.

સ્નાયુઓ દૃઢ થાય છે.

અર્ધજંગલી અવસ્થામાં વસનારા લોકો આનો પ્રત્યક્ષ દાખલો આપશે. શીકારની પછવાડે તે જમાનામાં આધુનિક સાધનોને અભાવે

ફરવું પડતું, દોડવું પડતું. આથી તેઓને કેટલા ફાયદા થતા તે અત્યારે કલ્પી શકાય તેમ છે. હાથ અને પગનો ઉપયોગ થાય છે. ખાસ કરીને આપણા પંગમાં દઢ અને મજબૂત સ્નાયુનાં તત્ત્વો રહેલાં હોય છે. આનો એકદમ ઉપયોગ થતાં લોહી હૃદય અને ફેફસાંમાં એકદમ પસરી જાય છે અને શરીરમાં ઓર જોમ આવે છે. અંગેઅંગમાં આપલ્ય ફેલાય છે. આવા સંજોગોમાંજ તમે સંપૂર્ણ આનંદવાળા અને ઉત્સાહી જીંદગી ગાળી શકશો. ફરવા દરમિયાન શ્વાસની ક્રિયા ચાલે છે. ઉંડા શ્વાસ લેવાની અને ફેફસાં-ઓમાં વધારે વધારે હવા ભરી શકવાની ટેવ પડે છે. માટે આ કસરત દરમિયાન ઉંડા શ્વાસ લેવાની ટેવ પાડવી જરૂરની છે. દરરોજ કેટલું અંતર ફરી શકાય તે દરેકનાં બળ અને કૌવત ઉપર આધાર રાખે છે.

ન્યાંસુધી થાક લાગે ત્યાંસુધી ચાલવું ઉત્તમ છે. આ રીતે દરરોજ ન બની શકે તો રમ્મ તેમજ તહેવારના દિવસોમાં દિવસનો મોટો ભાગ ફરવામાં ગાળવો જોઈએ. આ ટેવથી શારીરિક ફાયદા થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ વ્યાવહારિક જીવનમાં તેમજ ગૃહજીવનમાં અને સાથે માનસિક અવસ્થામાં અજબ અને ચોક્કસ ફાયદો થવાનો.

રોગનો ભય મટે.

આ સહેલી અને સરળ કસરતનો આશ્રય લઈ અખૂટ કૌવત પ્રાપ્ત કરતાં રોગ થવાનો ભય એકદમ ઓછો થવા માંડે છે. તમે એટલા આનંદી, એટલા તંદુરસ્ત તેમજ દરેક બાબતમાં ઉત્સાહી બનશો કે રોગનાં જંતુઓ તમારા લોહીમાં વાસ કરી શકવાનાંજ નથી. લોહીમાં એવી જાતનું તત્ત્વ કે જે રોગનો નાશ કરે છે તે પેદા થશે તે આ જંતુઓ ઉપર હુમલો કરી તેમનો નાશ કરી નાખશે. સરસ તંદુરસ્તી ભોગવતા માણસ આગળ રોગનાં જંતુઓ સત્તાહીન બને છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

૮૪-આસનોથી રોગો ટાળવાનો અજબ નુસ્કો

દરેક વ્યક્તિને જોટલી જરૂર ખોરાક અને લવાની છે, તેટલીજ જરૂર કસરતની છે. કસરતથી શરીર સુદૃઢ, નિરોગી, ખળવાન અને તેજસ્વી બને છે. વળી શરીરને સ્ફૂર્તિ, જોમ, જુસ્સો અને ઉત્સાહથી ભરપૂર રાખવું હોય તો યુવાનોએ નિયમિત કસરત કર્યા સિવાય કદી રહેવું નહિ. કસરતથી શું શું ફાયદા થાય છે તેની ચર્ચા આજના જમાનામાં કરવી એ નિરર્થક છે. તેનાથી લાગ્યેજ કોઈ પણ અજાણ્ય હશે; પરંતુ એટલું તો કહેવું યોગ્ય થઈ પડશે કે, કસરત કરવી એટલે દરેકે દરેક વ્યક્તિએ પહેલવાન બનવું એમ નહિ. શરીરને માફકસરતની કસરત સૌને લેવાની એટલા માટેજ જરૂર છે કે શરીર વ્યાધિરહિત અને આનંદી રહે.

આસનપદ્ધતિ

દંડ, ખેટક, કુસ્તી, સિંગલ બાર, ડબલ બાર વગેરે કસરતોના અનુભવ પછી આપણી આસનોની પ્રાચીન પદ્ધતિ પણ મેં માફ શરીર કસવામાં અજમાવી જોઈ હતી. મને અનુભવે માલમ પડ્યું છે કે, બધા કરતાં આસનો કરવાથી માફ શરીર વધારે સારું, તંદુરસ્ત અને સ્ફૂર્તિવાળું બન્યું છે. દંડ, ખેટક અને કુસ્તી કરવાથી તેમજ ક્રીકેટ રમવાથી થાક લાગે છે. કુસ્તીમાં તો સૌથી વધારે થાક લાગે છે. બપોરે ઉંધ લીધા વિના કુસ્તી કરનારાઓને કદી ચાલતુંજ નથી, પણ આસનો કરનારાઓને જરાએ થાક લાગતો નથી; અને વધુ નવાઇની વાત તો એ છે કે, થાક ન લાગે તોપણ પરસેવો ધણો થાય છે. ક્રીકેટમાં જેમ શીલ્ડીંગ કરવાથી દોડવાને લીધે પગને સારી કસરત મળે છે, બોલીંગ કરવાથી હાથ તથા પગને સારી કસરત મળે છે, બેટીંગથી હાથ, પગ, કંમર તથા આંખોને ‘આઇ-સેટ’ થાય તોજ સારું રમી શકાય એટલે આંખની કસરત મળે છે; તેમ આસનો કરવાથી ગળું, હાથ, પગ, મસ્તક વગેરેને સારી કસરતો મળે છે.

સ્ત્રી-પુરુષો બંને કરી શકે

આસનોના અભ્યાસથી શરીરની નસો ને નાડીઓ એવી શુદ્ધ થઈ જાય છે કે સર્વે સ્નાયુઓ ઉત્તમ પ્રકારે કામ કરતા થાય છે. વળી આસનોથી ઘણા રોગો પણ દૂર થાય છે. કબજબાત દૂર કરે છે, ટીચણની ખિમારી (સાઇનોવ્લાઇટીસ) દૂર થાય છે, ‘એલોપથી’ જેને માટે ડોક્ટરો પાસે ઉપાયો નથી તે દૂર થાય છે, ક્ષય જેવો ભયંકર વ્યાધિ પણ કેટલીક વાર નાશ પામે છે. કેટલાક પ્રકારના વ્યાયામથી હૃદય ઉપર દબાણ આવવાથી વ્યાયામ કરનાર નિર્બળ

થાય છે, પરંતુ તેથી ઉલટું આસનો કરવાથી શરીરના સઘળા દોષો દૂર થઈ અનેક રોગો નષ્ટ થાય છે. પરિણામે ડોક્ટરો કે વૈદ્યોનાં મોટાં ખીલ ચૂકવવાં પડતાં નથી.

સ્ત્રી ને પુરુષ બંને આસનો કરી શકે છે. પરંતુ જો સ્ત્રી સગલાં હોય તો પહેલા ત્રણ મહીનાજ આ પ્રયોગો કરી શકે એટલોજ ફેર. જો આસનો નિયમિતપણે અને સામયિકતાથી કરવામાં આવે, ખાવાપીવામાં પણ નિયમિતતા ને સામયિકતા જળવવામાં આવે, અને આરોગ્યતાના ખીજ સિદ્ધાંતો તોડવામાં ન આવે, તો કોઈ પણ વ્યાધિ શરીરમાં પ્રવેશી શકે એ અસંભવિત છે.

આપણા યુવાનોની દશા

હાલની પરિસ્થિતિ તરફ નજર કરીએ. ઘણાએ ખી. એ. ને એમ. એ. વગેરે ડીગ્રીઓ લે છે તેમનામાંના બહુજ ભુજ સશક્ત ને આરોગ્યવાન મળી આવશે. મોટો ભાગ ટુટિયાર જેવા હોય છે. “એ સાઉન્ડ માઇન્ડ ઇન એ સાઉન્ડ બોડી” એ સિદ્ધાંત એ લોકો ભૂલી જાય છે. શરીર સશક્ત ને સખળ હોય તોજ કેળવણી સારી લઈ શકાય; પણ ટુટિયાર જેવા યુવાનો ઐજ્યુએટો અને એમ. એ. થાય તેમાં વળ્યું શું ! તેઓ નથી સાધી શકતા પોતાનું, પારકાનું કે દેશનું ભલું. વળી એવાની લાવી પ્રજા નિર્બળજ હોય એ કુદરતીજ છે; એટલે દેશ શુલામીની સાંકળમાં વધારે અને વધારે જકડાતો જાય છે. એમાં આશ્ચર્યને ક્યાં સ્થાન છે ? એક મિત્ર ઐજ્યુએટ થયો અને એમ. એ. માટે અભ્યાસ કરવાને બહુ વિચાર, પણ નસીબસંજોગે સપડાઈ પડ્યો. ક્ષય જેવા ભયંકર વ્યાધિથી. આતું કારણ એ હતું કે, પોતાના શરીરની એણે કદી કાળજી રાખીજ નહિ. પરિણામે શરીરની નિર્બળતા-એજ એની મહત્ત્વાકાંક્ષાએને જમીનદોસ્ત બનાવી. હવામાં બાંધેલા કિલ્લાઓ ડૂળાભૂત ન થયા ને ન ઉડી શકાય કે ન બેસી શકાય ! એવી સ્થિતિમાં તે આવી પડ્યો.

એક નવાઇભર્યો કિસ્સો

એક હસવા જેવો કિસ્સો તો સુરતમાં બનેલો મને યાદ છે. રાત્રે અગીઆરેક વાગે નવાં પરણેલાં પતિપત્ની સીનેમા જોઇને પાછાં ફરતાં હતાં ત્યારે કોઈ એક મવાલી-પીધેલાએ સ્ત્રીની છોડ-છાડ કરી. પતિ સુશિક્ષિત હતા. કાયદાકાનુનના જાણકાર હોવાથી પોતાની સ્ત્રીને ખીજ બાબુ પર ખસી જવા કહ્યું. સ્ત્રી ખીજ બાબુ-પર ગઈ એટલે પેલો મવાલી પણ એજ બાબુએ ગયો. એટલામાંજ કોઈ એક ધાંચી એ તરફથી જતો હશે એને એવી ખીજ આવી કે પેલા મવાલીને એક એવી થપ્પડ મારી કે પેલો મવાલી લથડતો લથડતો ગયડી ગયો. ધાંચીએ કહ્યું કે, મીસ્ટર ! યૈરીને સાચવી નથી

શક્તિ તો પરણ્યા શામાટે ? ધાંચી ચાલ્યો ગયો. પેલા મીસ્ટર ફક્ત 'થેન્ક યુ' કહી શક્યા. આ મીસ્ટર શરીરમાં બહુ નિર્બળ, મવાલી કે પદાણુને જોતાં થરથર ધ્રુજે. આ કંઈ બનાવટી વાત નથી. સુરતનાં પત્રામાં પણ છપાઇ છે. આ આપણી શારીરિક સ્થિતિ !

ઉપર આસનો વિષે સામાન્ય માહિતી વિષે ઉલ્લેખ કર્યા પછી આસનો કેમ કરવાં તે સંબંધી હવે લખું છું.

શીર્ષાસન, સર્વોગાસન અને પશ્ચિમોતાનાસાન વિષે હું કેટલીક બીનાઓ રજુ કરું છું.

શીર્ષાસન

શીર્ષાસન આસન ઉંચા પગ અને નીચે માથું રાખીને સીધા ઉભા રહેવાથી કરી શકાય છે. માથા ઉપર ઉભા રહેવાનું હોવાથી આ આસનને શીર્ષાસન કહેવાય છે. આ આસન આરંભમાં કોઈ બીજાની મદદથી કરવાની ટેવ પાડવી. પગને મકાનની દિવાલનો ટેકો મળે એમ રાખવા અને માથા નીચે તપાઓ કે બીજી નરમ વસ્તુ રાખવી, નહિ તો માથા ઉપર બહુજ ખરાબ અસર થશે.

શરીરશુદ્ધિની જરૂર

આ આસનની સિદ્ધિ અર્થે પહેલાં ચાર પાંચ દિવસ ૧૫ થી ૩૦ સેકન્ડ સુધી અને પછી પોતાની શક્તિ અનુસાર વખત વધારતા જવું. આ આસનથી પગમાંનું લોહી હૃદય અને મસ્તક તરફ વહેવા માંડશે. પાંચેક મિનિટમાં પગના રંગ ફિક્કો-શ્વેત થઈ જશે ને પગમાંનું લોહી હૃદય અને મસ્તક તરફ વહેશે. શીર્ષાસન કરતી વખતે મોઢાનો અને છાતીનો રંગ અધિક લાલ થાય છે, આંખો રક્તથી ભરપૂર થાય છે. આંખો શીર્ષાસન કરતી વખતે ચારે બાજુ ફેરવવાથી (માથું ન ફેરવે તેની સાવચેતી રાખવી) આંખની શક્તિ વધે છે. ચરમાં હોય તો કેટલીક વખતે ચાલ્યાં જાય છે. ટુંકામાં જેમ કાચની બાટલીને સાફ કરવા માટે તેમાં પાણી ભરીને વારંવાર તેના તળીઆ તથા મુખને ડૂબું નીચું કરવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે શીર્ષાસન કરવાથી શરીરનું લોહી આખા શરીરમાં સારી રીતે પહોંચી જતું હોવાથી આખું શરીર શુદ્ધ અને આરોગ્યવાન થાય છે.

રુધિરાભિસરણ

શીર્ષાસનનો આધાર રુધિરાભિસરણના સિદ્ધાંત ઉપર છે. તેનાથી બીજી બધી કસરતોની માફક હૃદયને શ્રમ કરવો પડતો નથી. આપોઆપ આખા શરીરમાં લોહી પહોંચે છે ને બીલકુલ થાક લાગતો નથી. સફેદના કાળા વાળ કરી શકે એવી અજબ શક્તિ આ આસન ધરાવે છે. મસ્તક લટકતું ને હાથ આંજીઆંજી રાખવા એ શીર્ષાસનનો બીજો એક પ્રકાર છે.

શીર્ષાસન કર્યા પછી સર્વોગાસન નામનું આસન કરવાથી

વધારે ફાયદો થાય છે. ડોકીને મચક કદાચ આવી હોય કે ડોકી તરફના કોઈ અંગની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો હોય તો સર્વાંગાસન કરવાથી બહુ એ મત થાય છે. પ્રથમ જમીન ઉપર ચત્તા સૂઈ જવું, પછી પગ ઉંચા કરીને માથાની પાછળ જમીન પર પગના અંગુઠા અડકાડો.

આ આસનથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. કબજાઆત દૂર થાય છે, બરલ અને કલેજાં દોષરહિત બને છે તેમજ અજીર્ણ થતું નથી.

મોટાં પેટવાળાઓને

કેટલાક લોકોનાં પેટ ઘણાં મોટાં થયાં હોય છે. નીચા વળતાં બહુજ દુઃખ થાય. ખાસ કરીને બાડીઆ કોમમાં ‘પેટ મોટાં હોવાનો રોગ’ હોય છે. આનું કારણ પુષ્કળ ખોરાક અને કસરતનો અભાવ છે. પુષ્કળ ખોરાકથી પેટ આગળ ચરખીનો જથ્થો થયા કરે છે. આના ઉપાય માટે એક આસન છે. પ્રથમ જમીન ઉપર બેસી જવું. પછી એક પગ મુખ આગળ લાંબો કરો. હવે લાંબા કરેલા પગના પંખને બે હાથે પકડી લો. છુંટણુ ન ઉંચકાય તે બેસવું. આ આસન પશ્ચિમોતાનાસનથી મશહૂર છે. પહેલાં મોટા પેટવાળાને બહુજ વાર લાગે ને હરકત પડે પણ તેથી કંટાળી ન જતાં પ્રયત્નો ચાલુ રાખવાથી થોડાં વર્ષમાં અવશ્ય ફેર માલમ પડશે.

શરીરે સુખી તો સુખી સર્વ વાતે !

આરોગ્યતા એટલે સ્વાસ્થ્ય-અર્થાત્ પોતાની સ્થિતિમાં રહેવું, પોતાની શક્તિથી આનંદપૂર્વક રહેવું. રોગી અવસ્થા અથવા શારીરિક નિર્બળતા મનુષ્યને પરાધીન બનાવે છે, એટલે એ એક જાતની પરતંત્રતા છે. પરતંત્રતા સંઘળી રીતે દુઃખકારક છે અને સ્વતંત્રતા સંઘળી રીતે આનંદ આપનારી છે. શરીર સાફ હોય-તંદુરસ્ત હોય-આરોગ્યમય હોય, તોજ મનુષ્ય-સ્ત્રી કે પુરુષ-સ્વતંત્ર બની શકે. ‘શરીરે સુખી તો સુખી સર્વ વાતે’ એ તો ગુજરાતી પહેલી ચોપડીમાં શીખેલા અને આ જમાનામાં-વિજ્ઞાનવાદના જમાનામાં-સ્વતંત્રતાના જમાનામાં સ્વતંત્ર થવાનું કેને મન નહિ થાય ? તો પછી શરીર સુધારવા, શરીરને બેઠતી કસરત આપવા અને શરીર પાછળ કાળજી રાખવા કેને મન નહિ થાય ? અંતમાં દરેક વાંચનાર આસનો કરશે એવી શુભેચ્છા રાખી હું વીરમું છું.*

(૩-૧૦-૨૯ના ‘હિંદુસ્થાન’માં લેખક:-શ્રી. ઇન્દ્રિલાલ અ. મલ)

* આ લેખ લખવામાં ‘આસન અને આરોગ્ય’ની ચોપડીની સહાયતા થોડે ઘણે અંશે લીધેલી છે.

૮૫-ખોરાકતરીકે પાપૈયાના ફાયદા

મનુષ્યજાતિને ખોરાકતરીકે ઉપયોગમાં આવી શકે એવાં ૬૦૦ જાતનાં જૂદાં જૂદાં ફળો કુદરતે નિર્માણ કરેલાં છે. તે પૈકી પાપૈયાનું ફળ મહત્વનું છે. ખોરાકની દૃષ્ટિએ જે ૧૦-૨૦ જાતનાં ફળ ઉપયોગી ગણાય છે તેમાંનુંજ એક પાપૈયાનું ફળ છે. આપણા લોકો તેનો જોછએ તેવા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરતા નથી. કાઠિયાવાડમાં પાપૈયાનો પાક વધારે પ્રમાણમાં થાય છે અને તે તરફના લોકો આ ફળનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં કરે છે. ગુજરાતના બીજા ભાગમાં આ ફળનો ઉપયોગ લોકો બહુ કરતા નથી. કેટલાકને એનો સ્વાદ પસંદ હોતો નથી અને કેટલાક પાપૈયાનું ફળ ધણું ગરમ છે, એવું માની ઉપયોગ કરતા નથી; પણ એ સમજ ખરાબ નથી. યોગ્ય પ્રમાણમાં પાપૈયાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો આ ફળ પાચનને માટે ધણું ઉપયોગી છે. પેપ્સીન નામની દવા પાપૈયામાંથી તૈયાર કરવામાં આવે છે.

પાપૈયાનું ફળ ધણું સ્વાદિષ્ટ અને પોષણને માટે ઉપયોગી છે. તેનું ઝાડ પણ જલદી તૈયાર થાય છે અને તેને ફળ પણ ઘણું આવે છે. જમીન સારી હોય તો પ થી ૧૦ શેર સુધીના વજનનું એક ફળ ઉતરે છે. ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં એનો પાક થાય એમ છે. દરેક માણસ ધારે તો પોતાના ઘરના વાડામાં પણ એનાં બે-ચાર ઝાડ તૈયાર કરી શકે છે. દરેક માણસે પોતાના ઘરના વાડામાં સગવડ હોય તો નાનો બગીચો કરવો જોઈએ; તેથી ઘરનાં તાજાં ફળ અને શાકભાજી દરેકને મળી શકે છે અને કુટુંબના આરોગ્યમાં પણ મદદ થાય છે. આ દૃષ્ટિથી પાપૈયાનાં ઝાડ રોપવાં એ ધણું ફાયદાકારક છે. બગીચો બનાવવામાં શારીરિક કસરત આનંદ સાથે થાય છે અને તેથી પૈસાની દૃષ્ટિથી પણ ધણું ફાયદો થાય છે.

નવીન શાસ્ત્રીય શોધથી ખોરાકમાં વિટામિન નામના દ્રવ્યની ઘણી આવશ્યકતા છે. ‘ એ બી. સી. ડી. ’ એવાં નામો આપીને જૂદી જૂદી જાતનાં ‘ વિટામિન ’ શોધી કાઢવામાં આવ્યાં છે અને તે દરેક જાતનાં વિટામિનનો જૂદી જૂદી રીતે શરીરપોષણમાં ઉપયોગ થાય છે. ખોરાક બીજી રીતે ઘણો પૌષ્ટિક હોય તોપણ તેમાં આ જૂદી જૂદી જાતનાં વિટામિન દ્રવ્યો ન હોય તો તે ખોરાક આરોગ્ય માટે ખામીવાળો ગણવામાં આવે છે. એ દ્રવ્યો વગર શરીરનું પોષણ યોગ્ય રીતે થતું નથી, એવું શાસ્ત્રીય શોધોથી ઠરાવેલું છે. એ વિટામિન નામનાં દ્રવ્યો પાપૈયામાં ઘણા વધારે

પ્રમાણમાં હોય છે, એવું વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ દર્શાવેલું છે. 'એ' નામનું વિટામિન દ્રવ્ય પૃથ્વીમાં વધારે પ્રમાણમાં છે. દૂધ, દહીં અગર શાકભાજીમાંજ 'એ' વિટામિન મળી આવે છે. ખાટલ-ફ્રીકમાં (અમેરિકામાં) ખોરાકની શોધખોળ માટે ખાસ રસાયન-શાળા સ્થાપવામાં આવેલી છે. તેમાં એવું જણાયું છે કે, માખણમાં 'એ' વિટામિન હોય છે તેના અર્ધા પ્રમાણમાં પૃથ્વીમાં હોય છે. એ સિવાય 'બી. સી. ડી.' નામનાં વિટામિન દ્રવ્યો પૃથ્વીમાં પણ મળી આવે છે. તે કારણથી પૃથ્વીની પોષક કિંમત ઘણી વધારે જણાય છે. પૃથ્વીનો છુટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો લોકોનું આયુષ્યપ્રમાણ વધે એવી શાસ્ત્રજ્ઞોની માન્યતા છે.

નાનાં છોકરાંએને વિટામિન દ્રવ્યો પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળે તો તેઓ શરીરે સારી રીતે વધી શકતાં નથી. એટલે બીજા ખોરાક જોડે પૃથ્વીનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે. તેથી છોકરાંઓનું કદ વધશે અને લોકો વધારે દીર્ઘાયુ થશે. અમેરિકામાં પૃથ્વીનો પ્રચાર વધે છે. વર્તમાનની દરિદ્રાવસ્થામાં આ ક્ષણની નીપજ વધારે થાય તો તેથી બગીચાવાળાને અને લોકોને પણ ફાયદો થાય તેમ છે.

(“બ્યાયામ”ના એક અંકમાંથી)

૮૬-ચામડીની સંભાલ કેમ લેવી ?

ચામડીનું એક અગત્યનું કામ

આપણા દેશના ઘણાખરા ભાગોમાં હવા ઘણી ગરમ હોવાથી ચામડીના રોગો પણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. આપણા દેશના જે ભાગોમાં ઠંડી સખ્ત પડે છે ત્યાં એટલા તથા દાથપગની ચામડીને પણ સખ્ત ખમવું પડે છે. આ રીતે ગરમ ઋતુ ને શરદઋતુમાં આપણા શરીરની ચામડીને વધતું ઓછું ખમવું પડે છે. એટલા માટે આપણી ચામડીનું કાર્ય શું છે અને તેની સંભાળ કેમ લેવી તેને લગતું કંઈક જ્ઞાન આવશ્યક છે.

આપણાં શરીરની ચામડી ઢાંકણ કે અંદરની ઇંદ્રિયોની રક્ષણ-હાર છે, એટલુંજ નહિ પણ તેનું કાર્ય આ બંને કાર્યો કરતાં ઘણું વધી જાય એમ છે. ચામડીનું ઘણું અગત્યનું કાર્ય પરસેવાના રૂપમાં આપણા શરીરમાંથી ઘણીક ઝેરી ચીજ બહાર કાઢવાનું છે. વળી તે સ્પર્શજ્ઞાનની ઇંદ્રિયતરીકે જાણીતી છે. દાઝવાથી જે પ્રાણધાતક પરિણામ આવે છે, તેનું કારણ માત્ર અંદરની ઇંદ્રિયોને બારે નુકસાન થવાનુંજ હોતું નથી, પણ આ કારણો કરતાં વધુ સખળ કારણ ચામડી, પોતાનું મુખ્ય કાર્ય જે પરસેવો બહાર

કાઢવાનું છે તે સમુળગ્ન બંધ થઈ જવાનું છે. આવા દાખલાઓમાં તંદુરસ્ત ચામડીના કારણે ગમે તેટલા સખ્ત દાઝી જવાથી મોત-માંથી બચી જવાય છે.

વાચકોએ યાદ રાખવું જોઈએ છે કે, કુદરતે ચામડીની બનાવટ તેના યોગ્ય રક્ષણ માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવી કરી છે. ચામડીના બહારના પડની બરાબર નીચે હજારો તેલ-ગ્રંથિઓ આવેલી છે, જે તેલ બહાર કાઢે છે; અને જેમ તેલ ખૂટતા ચામડાને નરમ રાખે છે તેમ તેલની ગ્રંથિઓ ચામડીને નરમ રાખે છે. આ જાતની ગ્રંથિઓ ચેદરા ઉપર ઘણી મોટી સંખ્યામાં હોય છે અને એજ કારણે અંગોળ કીધા પછી થોડાક કલાકોમાં ચેદરા ચીકણો માલમ પડે છે.

સાબુ ચોળવાથી નુકસાન, તેલ ચોળવાના લાભ

ઘણે જાગે ચામડીની વેદનાનું મુખ્ય કારણ સાબુનો વગર વિચારનો ઉપયોગ છે. સાબુની ખાસિયત તેલને પીગળાવવાની છે. સાબુનો ઉપયોગ તેના વખતેજ થવો જોઈએ છે. જેમ હાલમાં કરવામાં આવે છે તેમ સાબુનો ઉપયોગ ઘડી ઘડી કરવો જોઈતો નથી. સાબુના નુકસાનકારક ઉપયોગને અદલે બીના દુવાલથી ચામડીને લગાર જોરથી ધસવાથી અનેક શારીરિક ફાયદાઓ થવા પામે છે. પહેલો ફાયદો ચામડી ઉપર જોઈતું તેલ બચાવી શકાય છે. બીજો ફાયદો મેલ, કચરો વગેરે દૂર કરી શકાય છે અને ચામડીની નજીકમાં લોહીના ફરવાને ઉત્તેજન મળે છે. આથી જે મોટો લાભ થાય છે તે એ કે, શારીરિક ઝેરને ઘણી સહેલાઈથી બહાર નીકળવામાં મદદ મળે છે.

આગલા વખતમાં આપણા આપદાદાઓને પોતાના આખા શરીરે તેલ મસળવાની ટેવ પડી ગયેલી હતી, તે હાલની વધતી જતી તબીબીવિદ્યાને અનુસરતીજ હતી. આથી તેઓની તંદુરસ્તીને ઘણો મોટો લાભ થતો હતો અને તેઓ શરીરે હુષ્ટપુષ્ટ રહેતા હતા. એથી ચામડી ઉપરના તેલની ખૂટ પૂરી પડી શકે છે, અને ચામડી નરમ અને ચાલાક રહે છે; એટલુંજ નહિ પણ ચામડી ઉપરનાં છિદ્રો જે મેલ, કચરો, ધૂળ વગેરેથી બંધ થઈ ગયેલાં હોય છે તે ખુલ્લાં થઈ જાય છે, જેથી આપણા શરીરમાંનો ઝેરી પદાર્થ પરસેવા મારફતે ઘણી સહેલાઈથી બહાર નીકળવા શક્તિવાન થાય છે.

પગને ગરમ પાણીએ શેકવાના લાભ

પગને ગરમ પાણીનો 'બાથ' આપવાથી કેાઇક વાર જે તાત્કાલિક લાભ થવા પામે છે તે દવાદાર પાછળ હજારો રૂપિયા ખર્ચવાથી થઈ શકતો નથી. ગરમ પાણીથી પગને શેકવાનો ઇલાજ ઘણો સાદો અને અસરકારક છે, એમાં તો જરૂરે સંદેહ નથી. તે સૂતેલી યા ખેડેલી ઢબમાં આપવામાં આવે છે. તાવ, થાક, માથાનો દુઃખાવો વગેરે વખતે દર્દીને સઘડી સળગાવીને આ બાથ આપવો

સલાહકાર થઇ પડે છે, નહિ તો પરિણામ માફું આવવા પામે છે. એના સંબંધમાં થોડીક સાધારણ સમજની ઘણી જરૂર છે.

ગરમી પગમાંની શિરાઓ(નસો)ને ફૂલાવી શરીરના બીજા ભાગોમાંથી લોહીને ખેંચે છે. વળી તે મજબૂતતંતુઓ મારફતે ચોક્કસ ઇંદ્રિયો ઉપર અસર કરી શકે છે. પગને ગરમ પાણીનો બાથ આપવાથી નીચલી જોઈતી અસર થઈ શકે છે:-

જ્યારે માથામાં લોહીનો જમાવ થતાં માથાનો દુઃખાવો થાય છે, ત્યારે પગને ગરમ પાણીનો બાથ આપવાથી માથાનો દુઃખાવો મટી જાય છે.

રાતે ઉંઘ આવતી ન હોય તે વખતે પણ આ ઇલાજ રાખવાથી થઇ પડે છે.

છાતીને શરદી લાગતાં અથવા શ્વાસોચ્છ્વાસના માર્ગમાં લોહીનો જમાવ થતાં પગને ગરમ પાણીનો બાથ ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે.

પીઠને લગતી ઇંદ્રિયોમાં લોહીનો જમાવ થવાથી પીઠમાં દુઃખાવો કે બીજી વેદનાઓ થાય છે. એવા વખતે પગને ગરમ પાણીનો બાથ આપવાથી ઘણો આરામ થવા પામે છે; કેમકે પગ પીઠને લગતી ઇંદ્રિયો સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

પરસેવો ઉત્પન્ન કરવાની મદદ આ બાથથી ઘણી સારી મળી શકે છે.

આ બાથ જૂદા જૂદા દાખલાઓમાં પાંચથી ત્રીસ મિનિટ સુધી આપવો જરૂરી છે.

x

x

x

x

દૂરથી પાણી પીઓ.

ન્યુયૉર્ક સ્ટેટ હીપાર્ટમેન્ટ ઑફ હેલ્થ તરફથી દરેક માણસને મજબૂત બલ્લામણુ કરવામાં આવે છે કે, તમે તમારી તંદુરસ્તી જાળવવા માગતા હો તો દરરોજ અર્ધો ડઝન ગ્લાસ જેટલું પાણી પીવો. આવીજ સલાહ ઘણાક પ્રખ્યાત તબીબોએ પણ આપી છે.

આ ઇલાજ સાદો, સુતરો અને કાંઈ પણ ખર્ચ વગરનો છે; તેથીજ લોકો ઇલાજની અગત્યતા અને તેની કિંમત સમજતા લાગતા નથી. દરરોજ અર્ધો ડઝન ગ્લાસ જેટલું પાણી પીવું તંદુરસ્તીની જાળવણી માટે શાથી જરૂરી છે તે જાણવાની જરૂર છે. જે ખોરાક આપણે ખાઈએ છીએ તેને પાણી નરમ બનાવે છે, જેથી તે ખોરાક ઘણી સહેલાઈથી પચન થઇ શકે છે અને ચૂસી લેવાય છે. પરંતુ પાણી પીવાથી જઠર રસ એટલો બધો તો પાતળો અને નરમ બને છે કે જઠરરસ ખોરાકની દરેક રજકણને પહોંચી વળે છે અને તે ઉપર પોતાનું કાર્ય કરી બતાવે છે. પૂરતું પાણી પીવાથી લોહી અને રસી પાતળાં અને નરમ બને છે અને શરીર-

માંની પાતળી ચામડી જે જીલીફીના નામે ઓળખાય છે, તે હવા-યલી રહે છે.

પૂરતું પાણી પીવાથી શરીરના જૂદા જૂદા ભાગને ગરમીની વહેંચણી મળી શકવાથી અને પરસેવા મારફતે ફાલતું એટલે વધારાની ગરમી બહાર કાઢી શકવાથી શરીરનું ગરમી ઠંડીતું પ્રમાણ નિયમસર પોતાનું કાર્ય બજાવી શકે છે.

આપણને ગરમ રાખવાને અને કામ કરવા તથા હીલચાલ કરવાની શક્તિ આપવાને જે ખોરાક આપણા શરીરમાં બળવા પામે છે, તે જેમ ફાલસો રાખ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ રફી ચીજની ઉત્પત્તિ કરે છે. આ રફી ચીજ ચામડી, ફેફસાં, ગુરદા અને આંતરડાં મારફતે બહાર કાઢવાને માટે લોહીમાં મળી જાય છે. પાણીને પૂરતો જથ્થો શરીરમાં દરરોજ જવાથી આ ઇંદ્રિયોને પોતાના કાર્યોમાં મદદ મળે છે અને શરીરરચનામાં ઝેર જમી થતું અટકે છે.

દરેક ઇંદ્રિય અને શરીરનો દરેક ભાગ પાણી ધરાવે છે. દાંત વરીક પાણી ધરાવે છે. શરીર રૂં ભાગ જેટલા પાણીનું બનેલું છે અને શરીરમાંના પાણીનું આ પ્રમાણ નીભાવી રાખવાની જરૂર છે. દરરોજ ચોક્કસ ઇંદ્રિયો મારફતે આશરે પાંચ પાઉન્ટ જેટલા પાણીની બરબાદી શરીરમાંથી થાય છે અને આપણા શારીરિક ચત્રને નિયમિત રીતે ગતિમાં રાખવું હોય તો પાણીની આ ખોટ પૂરી કરવી જોઈએ છે. આ ખોટ માત્ર ખોરાક ખાવાથી પૂરી શકાતી નથી, જેથી બાકીની ખૂટ દરરોજ છ ગ્લાસ જેટલું પાણી પીવાથી પૂરી શકાય છે.

જેઓ પાણી જેવી કુદરતની બક્ષીસનેા ઘટતો અને જોઈતો પણ પોતાની તંદુરસ્તીના ઉપયોગ માટે કરતા નથી તેઓ માથાના દુખાવાથી અને અપચાથી હમેશાં શેર રહે છે. એટલા માટે જેઓએ દરરોજ છ ગ્લાસ જેટલું પાણી પીવાની ટેવ પાડી નહિ હોય તેઓએ પાણી પીવાનું આજીવન શરૂ કરવું. નાસ્તો કરવા અગાઉ બે યા ત્રણ ગ્લાસ જેટલું માફકસરનું ગરમ પાણી પીવું તંદુરસ્તીને ધણુંજ લાભકારક છે. આથી હોજરીને પોતાનું નિયમિત કાર્ય બજાવવાની મદદ મળે છે. બાકીના ચાર ગ્લાસ પાણી તમે બીજાને જાણો ત્યાંસુધીના વખતમાં પૂરાં કરશો તો હોજરી અને આંતરડાંઓમાંનો કચરો બહાર નીકળી જવા સાથે કાળજી, ગુરદા અને ચામડીને પોતાની ફરજોની બજાવણીમાં જોઈતો જોશ મળી શકશે. ખાણું લેતી વખતે પાણી પીવું કે નહિ તે માટે તબીબોમાં મતફેરી જોવામાં આવે છે; પણ મોઢામાં ખોરાક નહિ હોય તે વખતે પાણી પીવું નુકસાનકારક નથી.

(“હિંદુસ્થાન”માં લખનાર એફ. ડી.)

૮૭-શરીરની નબળાઈનાં કારણ અને નિવારણ

સુસ્ત કાળજનો (લીવરનો) રામખાણ ઉપાય
હોડવાની કસરત-તેના કાયદા તથા નુકસાન

કમજોરીનાં કારણો અને ઉપાયો

નાતવાની એટલે નબળાઈ, અશક્તિ અને કમજોરી છે. નબળાઈ કોઈ વાર ઘણી અદ્યુત પ્રકારની હોય છે. એ પ્રકારની નબળાઈથી મન બેચેન રહે છે અને કોઈ પણ જાતનું કામકાજ સૂઝતું નથી. જીંદગી કંટાળાભરી, અકારી અને દુઃખી લાગે છે. પેટમાં ધસક અને ધાસ્તી લાગ્યા કરે છે. ભયાનક સ્વપ્નાંઓ પીછો છોડતાં નથી. સહેજ કામ કરતાં થાક લાગે છે. આ જાતની બિમારી બીજી ભયંકર બિમારીઓથી વધી જાય છે, કેમકે છતી જીંદગીએ જીંદગી નિર્મથક થઈ પડે છે.

આ બિમારીનાં કારણો એક નહિ પણ અનેક છે. પહેલું કારણ જાડાની કમજબીયાત છે. શહેરોમાં રહેનારાંઓના મોટા ભાગ કમજબીયાતથી પીડાય છે. તેઓને બે કે ત્રણ દિવસ સુધી જાડો થતો નથી. આથી તેઓના લોહીમાં કંઈક ઝેરી વસ્તુ રહેતે રહેતે બેળાવા પામે છે. આ રીતે અસ્વચ્છ બનેલા લોહીથી બેજીં અને મગજનાં તંતુઓ સુસ્ત અને નબળાં બની જાય છે. આથી આખા શરીર ઉપર માઠી અસર થાય છે અને પરિણામે મગજ અને શરીર ભારે બને છે. એટલા માટે દરરોજ ઓછામાં ઓછો એક પણ જાડો થવાની જરૂર છે.

જેઓનો ધંધોરોજગાર એક ઠેકાણે બેસીને કરવાનો હોય તેઓએ ડમ્બેલ અને હાથ, પગ અને શરીરની હીલચાલની કસરત કરવી જોઈએ છે. આ કસરત સવારે ઉઠતાંને વાર અને રાતે સૂતી વખતે કરવી જોઈએ. આથી આંતરડાંને કૌવત મળે છે અને જાડાની કમજબીયાત દૂર થઈ નિયમિત બને છે.

નબળાઈનું બીજું કારણ સુસ્ત લીવર (કાળજી) છે. જે સ્ત્રીઓ ટાઈટ તટરબંધ કોરસેટનો પોશાક પહેરે છે અને પુરુષો કસરત લેતા નથી તથા દદ ઉપરાંતનો ખોરાક ખાય છે અથવા દારૂનો ધણો ઉપયોગ કરે છે, તેઓના લીવર ઉપર ઘણી ખરાબ અસર થાય છે અને પરિણામે શારીરિક તથા માનસિક નબળાઈ લાગી પડે છે. એના મૂળને દૂર કર્યા પછી કસરત એકલો રામખાણ ધલાજ છે. દરરોજ ખુદી હવામાં જડપી ચાલે ચાલવાથી, ઘોડેસ્વારી કરવાથી, ટેનીસ અને એવી બીજી રમતો રમવાથી લીવરની સુસ્તી દૂર થઈ તેને જોર મળે છે. એવે વખતે લીવરને નિયમિત કામ

કરવાના કુદરતી ઇલાજો લેવાને બદલે દવાનો દીંચરો પીવાથી લીવરની સુસ્તીમાં સામો વધારો થાય છે. સર્વથી ઉત્તમ ઇલાજ કસરતની જરૂર અને ઝાડાની કબજીઆત દૂર કરવાનો ઇલાજ છે.

ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓને ધરતું કરવું પડતું કામ-કાજ, ધરતી રાખવામાં આવતી સફાઈ, સુધડાઈ, કપડાં તથા વાસણો માંજવાં, ઘોવાં વગેરેની ફરજ તેઓ માટે અઘ્છી કસરત થઈ પડે અગર જો તેઓ આ રોગાંદી ફરજ ગુસ્સો કરવા વગર કે નાહક ખૂમ બરાડા પાડવા વગર ખુશમીજનને અને હસતે મુખે બળવતી હોય.

+

+

+

નબળાઈનાં વધુ કારણો-એકજ જાતની જાંદગી

નબળાઈનાં વધુ કારણોમાં મગજ ઉપર હદ ઉપરાંતનો કામનો બોજો યા બીજી રીતનો ભાર છે. વળી એકજ જાતની જાંદગી પણ નબળાઈનું કારણ છે. એટલા માટે એકસરખી જાંદગીમાં ફેરફાર થવાની જરૂર છે. પોતાના શહેરથી થોડોક વખત દૂર રહેવું તેમજ કામનો બોજો અને કામનો વખત ઓછો કરવો જરૂરી છે. આનાંદી અને સંતોષી જાંદગી ગુજારવાની ટેવ પાડવાથી અને ખુશમીજનનાં કિરણોથી ગુસ્સો અને ચિંતાનાં જંતુઓને મારી નાખવાની ચાલુ કોશીષ કરતા રહેવાથી શરીર અને મગજની નબળાઈની ફરિયાદ છેવટની દૂર થવા પામશે.

શરીરની કમજોરીનું એક વધુ કારણ ખોરાક છે. જોછએ તે કરતાં ખોરાક ઓછો ખાવાથી નાતવાનીને જનમ મળે છે તેમ જોછએ તે કરતાં વધુ ખોરાક ખાવામાં અતેજ કરવાથી પણ શરીરને નબળાઈ પહોંચે છે. ખોરાક હમેશાં હલકો, પચન થઈ શકે એવો, પૌષ્ટિક, ભાવનો, રચનો વગેરે હોવો જોછએ છે. ઝાડાની કબજીઆત દૂર કરવા માટે અને લોહી સ્વચ્છ તથા તંદુરસ્ત રાખવા માટે ખોરાકતરફે કુટની પણ જરૂર છે. અપચો અને ખરાબ દાંત પણ શરીરની નબળાઈનાં કારણો છે. પૂરતી તાજી હવા અને તડકા વગરની જાંદગી રફતે રફતે શરીરની નાતવાની લાવે છે.

નબળાઈથી પીડાતાં સ્ત્રીપુરુષોએ પૂરતી ઉંઘ લેવી જોછએ. આશાએશ લેવી એ તેઓ માટે ખુદી હવામાં કસરત લેવા ખરાબર છે. આવા શખ્સોએ આડથી નવ કલાકોની ઉંઘ લેવી જોછએ, તેમજ જમણુ લેતી વખતે મગજને કોઈ પણ જાતની ચિંતાથી મોકળું રાખવું જોછએ.

x

x

x

x

દોડવાની કસરતની ખુબી અને ખામી

દોડવાની કસરત ધણીક રમતોનો પાયો ગણાય છે. એટલા

માટે દરેક સ્કૂલમાં દોડવાની કસરતની સારી રીતે ખીલવણી થવી જોઈએ છે. દોડવાની કસરત કરતાં ખીજ કોઈપણ કસરત શ્વાસો-રક્તીસ અને લોહીના ફરવામાં રામખાણુ ગણાતી નથી. કોઈપણ ખીજ રમતથી, દોડવાની કસરતની ખેડે અસ્વચ્છ હવા ફેફસાંમાંથી બહાર નીકળવા પામતી નથી અને તેની જગો તાજી હવાથી પૂરાતી નથી.

પણ દોડવાની કસરત માત્ર તંદુરસ્ત છોકરા-છોકરીઓ માટેજ નુકસાનકારક થઈ પડતી નથી અને કસરતથી ફેફસાં ખીલવા પામે છે, સ્નાયુઓની ખીલવણી થઈ શકે છે અને હૃદયને જોર મળે છે. પણ દોડનારે ધ્યાનમાં રાખવું કે, એવી કઠંગી રીતે દોડવું નહિ, કે જેથી શરીરના અવયવો બેડોળ થવા પામે.

મધ્યમ ઝડપે ટુંકે છેટે દોડવાથી ફેફસાંને સ્વચ્છ થવાનું કારણ મળે છે. પૂરતી ઝડપે દોડનારની બાબતમાં સંભાળ રાખવાની જરૂર છે કે શક્તિ ઉપરાંત આ કસરત કરવામાં આવે નહિ. દોડવા પછી દોડનારે મુશ્કેલ દમ લેવાને પણ તાબા રહેવું જોઈએ અને ત્યારેજ આ કસરતે નુકસાન કરેલું ગણી શકાય નહિ. આ દોડનારાઓ થોડીક આશાએશથી પાછા જોવા ને તેવા ફરીથી દોડવાને તૈયાર બનેલા હોવા જોઈએ, પણ જેઓ દોડતાં થાકી જાય છે તેઓ ફિક્કા અને મંદેદ ચેહરાના બની જાય છે. તેમનો દેખાવ જુદો અને ઉંધરો જોવા લાગે છે, અને તુરતમાં કોઈપણ કામ કરવાનું તેમને મન થતું નથી. તેમને ઉંધ જવડેજ આવે છે અને આવે છે તો તેઓને અનેક કડીસમનાં સ્વપ્નાંઓ આવે છે.

જ્યારે છોકરાઓ અને છોકરીઓ અનુક્રમે મર્દ અને સ્ત્રીના આવેશમાં આવે છે ત્યારે લાંબે છેટે દોડવું સલાહકારક ગણાતું નથી. ત્રીસ વર્ષની ઉંમર પસાર કર્યા પછી શરતમાં દોડવું ઇચ્છવાજોગ નથી. જેઓને આ બાબતની ટેવ ન નહિ હોય તેઓએ રફતે રફતે વધુ ઝડપે દોડવાની ટેવ પાડવામાં ધણીક રીતની સલામતી જળવાયલી છે.

જૂદાં જૂદાં દર્દ માટે જૂદી જૂદી આયોજવા

જૂદાં જૂદાં દર્દ માટે જૂદી જૂદી જાતની હવા અનુકૂળ થાય છે. ફેફસાં તથા હવાના માર્ગોને લગતાં દર્દોને સાજાં કરવા માટે સ્વચ્છ હવાની મોટી જરૂર છે. વળી આ જાતના દર્દીઓને પુષ્કળ તડકાની અને કસરત માટે ધણી સારી તકની જરૂર છે. વળી તેઓને એવી હવાના પ્રમાણની જરૂર છે, કે જેનો એકદમ કે મોટો ફેરફાર થવા પામે નહિ.

ફેફસાંના ક્ષયના દરદીઓ માટે ધણીક જાતની હવાની બલામણુ કરવામાં આવે છે. તેઓ માટે દરિયાની મુસાફરી રામખાણુ ધલાજ સાખીત થયેલ છે. વળી તેઓ માટે પહાડી મથક પણ

ધણુંજ ઉપયોગી થઇ પડે છે. આ જગ્યાની હવા ઠંડી અને સૂકી હોવા સાથે તે હવામાં વધઘટ થતી નથી. જ્યાં હવાનું બહુજ ઓછું દબાણ હોય ત્યાં આવા દરદીઓને ઘણો મોટો લાભ થવાનો સંભવ રહે છે; કેમકે હવાના ઓછા દબાણથી હવાનું ઘનત્વ (ઘટપણું) ઓછું રહે છે. ઉંચાઈવાળી જગ્યાએ આવા દરદીઓને રાખવાથી દરદીઓનાં ફેફસાં, હૃદય અને ખોરાક હજમ કરનારી ઇંદ્રિયોને કૌવત મળે છે.

પરંતુ આ પણ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે, ક્ષયના બધાજ દર્દીઓ પહાડી હવાની અસર ખમી શકે છે, એમ સમજવું નોંધ્યે નહિ. પહાડી હવા ક્ષયના તેજ દર્દીઓને માફક આવે છે, કે જેઓની આ બીમારી તુરતની હોય છે.

આસોઝ્ઝાસને લગતાં દર્દી અને ગળાનાં દર્દીથી પીડાતાં દર્દીઓને માટે ક્ષયના દર્દીઓને માફક આવતી હવા રચતી થઇ પડે છે.

દમ અને હાંફણના દર્દીઓને હવા કથી માફક આવે તે તેઓ વધુ સારી રીતે કહી શકે છે; પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, જો દમ કે હાંફણ બીનાશવાળી હવામાં લાગુ પડ્યું હોય તો તેઓએ સૂકી હવા મેળવવી અને અગર જો તેઓને એ દર્દી દરિયાથી દૂરના ગામ કે શહેરમાં લાગુ પડ્યું હોય તો તેઓએ દરિયાની પાસેના મથકનો આશરો લેવો લાભકારક થઇ પડે છે. પહાડી હવા ઘણી વાર તેઓને ઘણીજ ફાયદાકારક થઇ પડે છે.

હૃદયને લગતાં દરદો માટે મધ્યમ સૂકી હવા સોનાના મૂલની થઇ પડે છે. શરદ અને બીનાશવાળી હવાનાં સ્થળોથી દૂર રહેવું જરૂરી છે. વળી જ્યાં હવાનું પ્રમાણ એકાએક બદલાતું હોય તે શહેર છોડી જવાથી તાત્કાલિક ફાયદો પહોંચે છે. દરિયાની સપાટીથી ઘણી ઉંચાઈનાં શહેરોની હવા આ દર્દીઓ માટે ફાયદાકારક થઇ પડતી નથી.

ગુરદાની બિમારીઓના દર્દીઓ માટે હવા ગરમ અને સૂકી હોવી નોંધ્યે. તેઓ માટે પહાડી હવા બીનઅનુકૂળ થઇ પડે છે. આવા દર્દીઓ માટે ઠંડી અને બીનાશવાળી હવા નુકસાનકારક થઇ પડે છે. આવા દર્દીઓના શરીરની સપાટીને શર્દી લાગવી નોંધતી નથી, તેમજ લોહી વધુ ઉંડી ઇંદ્રિયોમાં જવું નોંધતું નથી.

મેલેરિયાના દર્દીઓ માટે અનુકૂળ શહેર તેજ થઇ પડે છે, કે જે ઉંચાઈ ઉપર હોય છે અને દરિયાની નજીકમાં હોય છે.

મજબૂતતુંઓના દર્દીઓએ ઉનાળામાં સાધારણ પહાડી આબો-હવાવાળાં શહેરમાં વસવાટ કરવો લાભદાયક થઇ પડે છે. હલ ઉપરાંતનું કામ કરવાથી અને મનની ચિંતાથી ઉત્પન્ન થતાં દરદોના દર્દીઓ દરિયાની મુસાફરીથી સાબ થઇ શકે છે.

(તા. ૨૨-૯-૨૮ ના “હિંદુસ્થાન”માં લેખક:-શ્રી એફ. ડી.)

૮૮-શરીર અને આરોગ્યના સિદ્ધાંતો

શારીરિક સુધારામાં હિંદીવાનોનું જંગલીપણું

આપણા દેશ છેલ્લી સદી કરતાં જો કે હાલમાં સુધારાવધારામાં વિજળીની ઝડપે આગળ અને આગળ વધતો જાય છે તો-પણ હાલની ઓલાદ શારીરિક બાધા અને શારીરિક શક્તિમાં વધુ અને વધુ ઉતરતી જાય છે, જેની સાખીતી તેઓને લાગુ પડતાં દરો અને તેઓમાં ભરજીવાન વયે નીપજતાં મરણો ઉપરથી મળી આવે છે. ગદ્ય સદીના આપણા બાપદાદાઓ અને હાલની ઓલાદની તંદુરસ્તી વચ્ચે બહો મોટા તફાવત જોવામાં આવે છે. એ માટેનાં કારણો એક નહિ પણ અનેક છે, જેમાં મુખ્ય આર્થિક અને સંસારી રીતિ છે. પણ એ ઉપરાંત જે મુખ્ય સળગ્ય છે તે શારીરિક શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનું અજ્ઞાનપણું છે, જેના સળગ્યે શું ખાવું અને શું ન ખાવું તે તેઓ સમજી શકતા નથી. વીસમી સદીના સુધારાએ આપણી શારીરિક શક્તિ સુધારવાને બદલે ઉલટી બગાડી નાખી છે. સુધારાએ તેમને ફેશનેબલ જીંદગી ગુજરાવતાં શીખવવાથી તેઓ ખોટા સુધારાના ભોગ થઈ પડ્યા છે અને મરણપ્રમાણુ-તે પણ જીવાનીમાં મરણ પામવાનું પ્રમાણુ-ભયંકર હદે વધી ગયું છે. બીજા શબ્દોમાં કહું તો હાલનો સુધારો હાલની ઓલાદની સુખાકારી માટે મોટા શાપસમાન થઈ પડ્યો છે.

જ્યાંસુધી આપણા શરીર પ્રત્યેની ફરજમાં સાવચેત થઈશું નહિ ત્યાંસુધી આપણે હિંદીવાનો સુધરેલી પ્રગતી બરોબરીમાં કદી પણ ઉતરી શકવાના નથી. અમેરિકા, ઈંગ્લંડ અને જર્મનીની દરેક સુધરેલી પ્રગતિ જે પહેલી ફરજ બળવે છે, તે પોતાની કામની શારીરિક સુખાકારીમાં ચાલુ અને ચાલુ સુધારાવધારો કરવાની છે. તેમનો મુદ્દાલેખ પહેલી તંદુરસ્તી અને તે પછી બીજા બધાનો બનેલો છે. એવીજ રીતે જ્યાંસુધી હિંદીવાનો તરફથી કામ લેવામાં આવશે નહિ ત્યાંસુધી હિંદીવાનો શારીરિક સુધારાવધારામાં જંગલી પ્રગતિઓથી પણ પછાતજ રહેવાના. તેઓ તંદુરસ્તીની કદર ત્યારેજ કરે છે, કે જ્યારે તેઓ ભયંકર બિમારીઓથી પટકાઈ બિચારે પડે છે.

આપણા હિંદીવાનોની મુખ્ય ખામી ફરતી કાયદાકાનુનો અને શારીરિક શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનું કેવળ અજ્ઞાનપણું છે. કેટલા હિંદીવાનો પોતાની તંદુરસ્તી કેમ જાળવવી તેથી જાણીતા છે ? હું કહું છું કે, બહુજ થોડા. પોતાની હોજરીને કયો ખોરાક રચતો થઈ પડે છે અને કયો ખોરાક બીનઅનુસરતો થઈ પડે છે તે જાણવાની દરકાર કેટલાક હિંદીવાનોને હોય છે ? હું ફરીથી કહું

હું કે, બહુ જ થોડા. કેમકે હિંદીવાનોનો સર્વથી મોટો ભાગ એમજ માને છે કે, આ સઘળાં જ્ઞાનની જરૂર તબીબો માટે હોય છે, પણ દરેકની ફરજ શારીરિક શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો જાણવાની છે, કેમકે એવા જ્ઞાનવગર માણસ ધનિસાન ગણી શકાયજ નહિ.

કોઈપણ જાતના દર્દ કે બિમારીને મળતો જન્મ એ બીજું કંઈજ નથી, પણ આપણી પોતાની બેદરકારી અને બૂલનું પરિણામ છે. દર્દ કે બિમારી કુદરતના શારીરિક નિયમો તોડવાની એક પ્રકારની સજા છે. કુદરતના શારીરિક નિયમોને માન આપવામાં આવે તો ધનિસાન અક્ષમાતને બાદ કરતાં કદી પણ બિમારી કે દર્દનો ભોગ થઈ પડે નહિ. જેઓ કુદરતના નિયમને માન આપતા નથી, તેઓ કુદરતની સજાને લાયક બને છે. કુદરતના કાયદાઓનું અજ્ઞાનપણું કાંઈ વ્યાજખી બદાનું કહેવાઈ શકાય નહિ. કુદરત તેઓ ઉપરજ હસે છે, કે જેઓ તેના કાયદાઓને માન આપે છે.

અસલના વખતમાં આપણા આપદાદાઓ એજ કારણથી હુટપુટ અને તંદુરસ્તી ભોગવતા હતા કે તેઓ કુદરતના કાયદાઓને કાંઈપણ શારીરિક જ્ઞાન વગર માન આપી પોતાની જીંદગી ગુજારતા હતા. તેઓની ગામઠાંની જીંદગી તેઓ માટે આશીર્વાદ-ભરી હતી. તેઓ તાજી હવામાં રહેતા અને સ્વચ્છ પાણી પીતા. તેઓનો ખોરાક મુખ્ય ભાગે કુદરતી અને નિયમિત રહેતો, તેઓનો ખોરાક ફેશન કે દેખાદેખી યા તવંગરીનો તોર બતાવનારો હતો નહિ. ગમે તેવાં કામ કે જંગલને તેઓ જમણુ લેતી વખતે બાજુએ મૂકતા, તેઓ ચાવી ચાવીને ખાતા; પણ તે વખત આજે રહ્યો નથી. કેમકે હિંદીવાનો પોતાના આપદાદાની રીતિને બાજુએ ફેંકી દઈ પાશ્ચિમાત્યના સુધારાઓને શરણુ થયા છે. પશ્ચિમની રીતો જે હિંદીવાનો અને તેમના શારીરિક બાંધાને બીનઅનુસરતી છે તે તેમને બારે નુકસાનકારક થઈ પડી છે, જે હું રક્તે રક્તે જાહેરમાં મૂકતો રહીશ.

x

x

x

x

x

તંદુરસ્તીનો નાશ કરવામાં આ-કૌફી મુખ્ય ભાગ બજવે છે.

હું આ વિષયમાં આગળ વધું તે પહેલાં મારે મોઢામાં વાગોળવા વગર કહી દેવું જોઈએ કે, હિંદીવાનોની તંદુરસ્તીનો નાશ કરવામાં આ અને કૌફીનાં પીણાંએ મુખ્ય ભાગ બજવી બતાવ્યો છે. આ બંને પીણાંઓનો ઉપયોગ, તેનાથી નીપજતાં માદાં પરિણામની જાણ વગર, રોજીંદો થઈ પડ્યો છે. પીનારાઓને આનંદી બનાવવાની તેની અસરના કારણે તેનાથી લોકો ભોળવાઈ ગયા છે, અને તેનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. કેટલાકો તો એવા ખ્યાલ ધરાવે છે કે, આ બંને પીણાંઓ પીવાથી ખોરાક હજમ થઈ

શકે છે; પણ આ ખ્યાલ જોડેલો ખોટો તેટલોજ હસી કાઢવા જેવો છે. કેમકે આ બંને પીણાંની પહેલી માઠી અસર ખોરાક હજમ કરવાની શક્તિ ઉપર થાય છે. જેમ ખોરાક હજમ કરવાની શક્તિ સારી, તેમ તંદુરસ્તી સારી સમજવી; પણ અગર જો આ શક્તિમાં બિગાડો થયો તો સમજી લેવું કે, સેંકડો કીસમનાં દરદો ઉત્પન્ન થવાનો ખોટો સંભવ રહે છે. તંદુરસ્તીનો ખોટો આધાર ખોરાક હજમ કરવાની શક્તિ ઉપર આવી અટક્યો છે, એ દરેકે-ઈન્સાનમાત્રે-જાણવું જોઈએ. દરેક જાતના દરદને મારી હટાવવા માટે નવી તખીખીવિદ્યા પ્રમાણે પ્રથમ ખોરાક હજમ કરવાની શક્તિને સુધારવી પડે છે. પણ અજબ છે કે, આ તખીખી સિદ્ધાંતથી માત્ર થોડાજ હિંદીવાનો જાણીતા હશે.

આ અને કૉફીનાં પીણાંઓ અકુદરતી છે, જે પીવાથી આપણે આપણી હોજરીનો ખિલકુલ ગેરઉપયોગ કરીએ છીએ. હાલની તખીખીવિદ્યાના આધારે થયેલી શોધખોળ પ્રમાણે ખોરાક-ખાસ કરી સ્ટાર્ચવાળો ખોરાક-હોજરીમાં આ અને કૉફીનાં દાખલ થવાથી પોતાની હજમ થવાની શક્તિ ખોઈ દે છે. આમાં ટેનીન અને કૉફીમાં કેફીન નામનું જે તત્ત્વ આવે છે તે તંદુરસ્તીને મોટું નુકસાન કરે છે, જેના સંબંધમાં હું આગળ ખેલી ગયો છું. કૉફી કરતાં આ ખોરાક હજમ કરવાની શક્તિ ઉપર વધુ માઠી અસર કરે છે. જો કે કૉફી પણ ફાયદાકારક હોતી નથી. આ બંનેથી ઝાડાની કબજાઆત થાય છે, જે દરેક દર્દનું મૂળ થઈ પડે છે.

આ અને કૉફીના પીણામાં અતેજ કરવાથી મજબૂતતંતુઓને લગતાં અનેક કીસમનાં દર્દો ઉત્પન્ન થાય છે, જેવાં કે ઉધ નહિ આવવાની ખિમારી, ન્યુરેલીવિયા, કબજાઆત વગેરે.

શું આ અને કૉફી ખરેખર સ્ટીમ્યુલન્ટ છે ?

ધણકો એમ માને છે કે, આ અને કૉફી એક જાતનો સ્ટીમ્યુલન્ટ છે; એટલે કે તે પીવાથી પીનારાઓને જેમ ચઢે છે, પણ નામાંકિત તખીખોનું સત્તાવાર રીતે કહેવું છે કે, કુદરતી સ્વચ્છ પાણી સિવાય આપણાં શરીરને કૃત્રિમ સ્ટીમ્યુલન્ટની મુદ્દલ પણ જરૂર નથી. કુદરતે પાણી ઉપરાંત દૂધને પણ સ્ટીમ્યુલન્ટના વર્ગમાં મૂક્યું છે. આ પ્રમાણે પાણીની પેઠે દૂધ પણ કુદરતી સ્ટીમ્યુલન્ટ છે, જે ‘એનર્જી’ એટલે શરીરના ઉત્સાહમાં ખરેખર વધારો કરે છે. આ અને કૉફી જેવાં પીણાંથી આપણને લાગે છે કે, આપણી ‘એનર્જી’માં વધારો થાય છે; પણ ખરી રીતે તો જે ‘એનર્જી’ આપણા શરીરની વખારમાં ભરેલી હોય છે તેમાંથી પણ સામો ધટાડો થાય છે, જેની સાખીતી આ પીણાંઓ પીધા પછી એક કલાકના અરસામાં થાક અને નબળાઈ જેવું લાગે છે તે ઉપરથી

મળી આવે છે. જેઓ મજબૂત બાંધાના હોય છે તેઓને થાક અને નબળાઈ ધણાંક વર્ષોસુધી લાગતી નહિ જણાતી હોય પણ જેઓ નબળા બાંધાના અને ‘નર્વસ’ ખવાસના હોય છે તેઓ ઉપર આ માઠી અસર ઉપર મુજબ લાથ પડ્યા વગર રહેતી નથી. મારા વાચકો પોતાની સુખાકારીની જાળવણી કરવા માગતા હોય તો તેઓએ તુરતજ આ અને ડૉક્ટીના પીણાથી સમુજગો હાથ ઊઠાવી લેવો. શરૂઆતમાં આ પીણાંઓની ટેવ છોડી દેવામાં મોટી મુશ્કેલી જેવું લાગશે ખરું, પણ અગર જો મન ઉપર લેવામાં આવે તો આ કામ જરા પણ અશક્ય જેવું નથી.

જાણી જોઈ શરીરમાં દાખલ કરવામાં આવતું ઝેર

“ઑટો ઇન્ટોક્સિકેશન” એટલે કે “સેલ્ફ પોઈઝનીંગ”નો અર્થ આપણા પોતાના હાથે ઝેર દાખલ કરવું એવો થાય છે. ‘ઇન્ટોક્સિકેટ’ લેટીન શબ્દ ‘ટોક્સિકેર’ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો છે, જેનો અર્થ ઝેર આપવું એવો થાય છે. આ તો હાલની સાયન્સ ઉપરથી સિદ્ધ થયેલી ખીના છે કે, હજારો મનુષ્યો જહાદ કેરી વસ્તુઓ કરતાં પણ ખોરાકથી વધુ મોટા પ્રમાણમાં પોતાના શરીરમાં ઝેર દાખલ કરે છે. આપણા શરીરમાં જે ઝેર બને છે તે જો બહાર કાઢી નાખવામાં ન આવે તો તે ‘ઑટો ઇન્ટોક્સિકેશન’નું રૂપ ધારણ કરે છે.

આ જાતના ઝેરના સર્વથી સાધારણ રૂપને ‘ઇન્ટેસ્ટિનલ ઇન્ટોક્સિકેશન’ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ તે ઝેર છે કે જે આંતરડાંમાંથી શોષી લેવામાં આવે છે. આ ઝેર જાણી જોઈને દાખલ કરવામાં આવતું ઝેર છે.

આ ઝેર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? જવાબ તુરત મળે છે કે, જેમ કોઈ પણ કોહતી ચીજમાં ઝેર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ ઝેર જંતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ઝેર ઉત્પન્ન કરનારાં જંતુઓ-તેમની બે જાત

જાણીતા ફ્રેંચ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પાર્ટ્યુરની શોધ પ્રમાણે આંતરડાંનો રસ્તો જંતુઓથી ઉભરાઈ જાય છે. તાજેતરમાં કરવામાં આવેલી વિજ્ઞાનની શોધ મુજબ ૧૫૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦, જેટલાં જંતુઓ દરરોજ આપણાં આંતરડાંમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ વાર જંતુઓની સંખ્યા આ કરતાં પણ ઘણી મોટી હોય છે. આ જંતુઓને બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યાં છે, જેમને તખીબો ‘ફર્મેન્ટેશન્સ જર્મ્સ’ અને ‘પ્યુટરફેકશન જર્મ્સ’ તરીકે ઓળખે છે.

હવે આપણે આ જંતુઓ વચ્ચેનો તફાવત જોઈએ. ‘ફર્મેન્ટેશન’નો અર્થ ઉભાણ અથવા ખમીર ચઢવું થાય છે, જ્યારે ‘પ્યુટરફેકશન’નો અર્થ કોહવાટ યા સડો થાય છે. આ બંને જાતનાં

જંતુઓ પોતાની આસિયત અને પોતાની ગતિથી અમુક ચીજ ઉત્પન્ન કરવામાં ઘણાં જૂદાં પડે છે. પહેલા વર્ગનાં જંતુઓ કાર્બોહાઇડ્રેટસ ઉપર જીવે છે અને ખટાશ ઉત્પન્ન કરે છે, જે વ્યવહાર રીતે નિર્દોષ છે. બીજા વર્ગનાં જંતુઓ પ્રોટીન્સ ઉપર જીવે છે અને ઝેર ઉત્પન્ન કરે છે, કે જે ઝેર સાપના ઝેર કરતાં વધુ કાતિલ થઈ પડે છે. અહીં જાણવાની જરૂર છે કે, જે જાતનાં જંતુઓ આંતરડાંમાં ઘણાં ચપળ છે તેઓને મુખ્ય કરીને ખોરાક ઉપર આધાર રાખવો પડે છે.

નિયમિત પ્રકૃતિનાં બાળકો જ્યારે જન્મે છે ત્યારે તેઓ જંતુઓથી બિલકુલ નિરાળાં હોય છે. તરતના જન્મેલા એક પણ બાળકની આંદર એક પણ જંતુ હોવા નથી, પણ જન્મ પછી થોડાક કલાકોમાં એટલે કે ઉનાળામાં ચારથી છ કલાકમાં અને શિયાળામાં ચોવીસ કલાકમાં જન્મેલાં બાળકોનાં આંતરડાં નિર્દોષ પ્રકૃતિનાં જંતુઓ જેઓ ‘ફર્મેન્ટેશન જર્મ્સ’ અથવા ખટાશ બનાવનાર જંતુઓ કહેવાય છે તેઓથી ઠસોઠસ ભરેલાં માલમ પડે છે. આ જંતુઓ જેઓ ખટાશ બનાવે છે, તેઓનાં કારણે પુત્રી-ફેક્શન જંતુઓ આંતરડાંમાં જીવી શકતાં નથી. કેમકે તેઓ ખટાશમાં પેદા થઈ શકતાં નથી.

ફાટી જઈને દહીં બનેલા દૂધથી થતો ભાલ

પ્રાં. મેકનીઝાફે, માણસો ઘણી લાંબી વયસુધી કયા કારણથી પહોંચે છે તેને લગતા ઘણાક અખતરાઓ કર્યા છે તે ઉપરથી તે સત્તાવારપણે કહે છે કે, જે જે શહેરમાં જીંદગીનું પ્રમાણ ઘણું મોટું જેવામાં આવે છે, તે તે સ્થળનાં માણસોનો મુખ્ય ખોરાક ખાટા દૂધનો હોય છે.

બલ્ગેરિયા જેની વસ્તી ૪૦ લાખ માણસની છે તે શહેરમાં તપાસ કરતાં ૩૦૦૦ કરતાં વધુ શખ્સો સો વર્ષથી વધુ મોટી વયના માલમ પડી આવ્યા છે; એટલે કે દરેક ૧૩૦૦ માણસે એક માણસ એક સદીની જીંદગી ગુજરનારો માલમ પડી આવે છે. કેટલાંક શહેરોમાં તો દર ૨૫,૦૦૦ માણસોની વસ્તીમાં સો વર્ષની વય પસાર કરી ગયેલાં ૩૦ માણસો પણ મળી આવતાં નથી. બલ્ગેરિયા અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની વસ્તીના પ્રમાણમાં બલ્ગેરિયા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કરતાં પચીસગણા એવા શખ્સો ધરાવે છે, કે જેઓ સદી પસાર કરી ગયેલા હોય છે.

ખાટા દૂધનો ઉપયોગ બલ્ગેરિયા અને આફ્રિકાના ઘણાક ભાગોમાં ઘણી છૂટથી કરવામાં આવે છે અને તે જૂદાં જૂદાં નામોથી ઓળખાય છે. કેન્ટોનીનોપલના મહોલ્લાઓમાં ‘માતઝુન’ના નામે ખાટું દૂધ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં વેચાય છે. આઇસલેન્ડમાં પણ

તેનો ઘણો સારો ઉપયોગ થાય છે, જ્યારે આપણી તરફ ઉભાણ ચઢેલું દૂધ ‘દહી’ના નામે ઓળખાય છે.

ખાટું દૂધ ખટાશ બનાવનાર ‘ફર્મેન્ટેશન’ જંતુઓ ધરાવે છે. તેઓ ખોરાકને કોહતો અટકાવે છે. આથી પ્રોફેસર મેકનીકોફ ખાટું દૂધ પીવાની બલામણુ કરે છે, તે ઉપર મુજબ ઘણુંજ લાભકારક થઈ પડે છે.

x	x	x	x
x	x	x	x

વધુ પ્રોટેનના ખોરાકો—જેવા કે માંસ અને ઇંડાં—પોતાની કોહવાની ખાસિયતના સખખે રોગની ઉત્પત્તિ કરે છે. પ્રોટેન સહેલાઈથી પાચન થઈ શકે તે કરતાં વધુ ખાવામાં આવે તો પાચન થવા વગરના બાકી વધેલા ખોરાકમાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે કોહવા માંડે છે. આ ઝરને લોહી ચૂસી લે છે અને આખા શરીરમાં ઝર ફરી વળે છે. ‘વનસ્પતિ પ્રોટેન’ ખાનારાઓ કરતાં પુષ્કળ માંસ ખાનારાઓનાં આંતરડાંમાં ચારગણું વધુ ઝર બને છે. એજ પ્રમાણે ચુરદાના રસ-વિકાર માટે પણ સમજી લેવું. આવે વખતે લોહીમાંથી ઝર છૂટું પાડવાનું ચુરદાનું કામ ઘણું વધી પડે છે, જેથી ચુરદાઓ થાકી જાય છે અને તેઓને ખિમારી લાગુ પડે છે; અને આવી રીતે અનેક રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

શરીરને ઝર લાગવાનો મુખ્ય સખખ

પણ આપણી બૂલથી શરીરને ઝર લાગવાનો મુખ્ય સખખ બીજો પણ છે. આંતરડાંનો એક ભાગ જેને તખીઓ ‘કોલોન’ના નામે ઓળખે છે તે ભાગમાં ઝરી કોહતા પદાર્થો રહેવા દેવાથી આપણે પોતાનાજ હાથે ઝર શરીરમાં નાખતા કહેવાઈએ છીએ. આ વેળાએ બહાર કાઢી નાખવાનું કામ કરનારી માંદ્રિયોની ઝર બહાર કાઢવા માટેની મહેનતમાં ઘણો મોટો વધારો થવા પામે છે. કેમકે આ કામ હોજરી ખાલી કરવાનું આપણું પોતાનું છે. એમ થવાની નિશાની માથાનો દુઃખાવો, પિત્ત, જીભ ઉપર ચરો, ફિક્કો ચેહરો, પરસેવો, ઉદાસી, ચીઢીઆપણું વગેરે છે. એમ થતાંજ સખત ઇલાજ લેવા જરૂરી છે, નહિ તો વધુ ગંભીર દર્દો માટે તૈયાર થવું પડશે.

ઉંઘનો અર્થ શો ?

ઉંઘનો આશીર્વાદ, મનુષ્યો કે હેવાનો માટે કુદરત તરફની કેટલી મોટી બક્ષિસ છે તેનો ખ્યાલ થોડાંઓનેજ હશે. આ બાબત ઉપર હું જ્યાંસુધી લંબાણથી બોલીશ નહિ ત્યાંસુધી ઉંઘ જેવી અગત્યની બાબત ઉપર પૂરતું અજવાળું પડી શકશે નહિ.

આપણી જીંદગીનો ત્રીજા જેટલો ભાગ—૨૪ કલાકોમાં ૮

કલાકો-ઉંઘમાં પસાર કરવાનું કુદરતે મુકરર કર્યું છે. એમ કરવાનો સખખ શો ? ઉંઘથી ઘણો મોટો લાભ થવાનો સંભવ હોય નહિ ત્યાંસુધી જીંદગીનો ત્રીજો ભાગ ફેગટ ખોઈ દેવાને કુદરત કદી પણ તૈયાર થાય નહિ, એટલે ઉંઘનો લાભ હોવોજ નોંધએ એમ એક અભણમાં અભણ સહેલાઈથી સમજી શકે એમ છે. ઉંઘ જેવી ખેલાન સ્થિતિમાં શરીરને ‘રીપેર કામ’ કરવા દેવાની અને ભવિષ્યમાં તેને વધુ કામ માટે તૈયાર કરવાની તક નાના કણોને મળે છે.

લગલગ સઘળા લોકો પોતાના મકાનની વખતોવખત મરામત કરાવે છે. બારીબારણાંઓના બાંગેલા કાચ બદલાવીને નવા મૂકાવે છે. છાપરાંની ગળતર આખા મકાનને કોઇ પણ જાતનું નુકસાન કરે તે અગાઉ તેને અનેક રસ્તે બંધ કરવામાં આવે છે. ધરના લક્ષ્ડકામને રંગરોગાનથી નવી જીંદગી આપવામાં આવે છે; પરંતુ એવા પણ ખેદરકાર આળસુ ધરવાળાઓ હોય છે, જેઓ પોતાના ધરની મરામત કરવા વગર તેને નુકસાન થવાની ખાત્રી રાખવા છતાં મરામત કરાવવાની કાળજી રાખતા નથી, જેનું પરિણામ એ આવે છે કે, તે ધરની હસ્તી ટુંકી બને છે યા તેમાં એવું કામ નીકળે છે, કે જેથી વખત અને નાણાંનો ઘણો મોટો ભોગ આપવો પડે છે.

એજ પ્રમાણે આપણી ઉંઘનું છે. ઉંઘ એક રીતે આપણા શરીરનું ‘રીપેર કામ’ છે, જે દર ચોવીસ કલાકે આઠ કલાક સુધી થવુંજ નોંધએ. અગર જો તમે કુદરતના કાયદા પ્રમાણે ચોવીસ કલાકમાં આઠ કલાક ઉંઘ કાઢશો નહિ તો તમારા શરીરનું રીપેરકામ એટલું બધું તો જમા થઈ જશે કે તમોને હમેશને માટે ઉંઘમાં સૂવું પડશે.

ઉંઘ-એક મોટો આશીર્વાદ

ઉંઘ કેટલો મોટો આશીર્વાદ છે તે એટલા ઉપરથી માલમ પડશે કે શરીરની તંદુરસ્તીની બાંધણી ઉંઘમાં થાય છે. ઉંઘ ઉધર-ભાવ, નવાં જીવન અને નવાં બાંધકામનો વખત છે. બાળકો ઘણા વધુ કલાકો સૂતાં હોવાના કારણેજ તેમનો ઉધરભાવ વધી આવે છે.

ન્યારે કોઇ ઉંઘનો આશીર્વાદ ખોઇ દે છે, ત્યારે તેનો ચેહરો ફિક્કો પડી જાય છે; પણ તેને ફરીથી ઉંઘના આશીર્વાદ મળતાં તેના ચેહરાનો રંગ સુધરવા પામે છે અને જાણે તેની નસોમાં વધુ લોહીનો ફેલાવો થયો હોય એમ લાગે છે.

ધણીક રાતોની ઉંઘ ખોઇ ખેઠેલા શખ્સોના લોહીનું એક ટીપું સૂક્ષ્મ યંત્રથી તપાસવામાં આવે અને કણો ગણવામાં આવે તો લોહીના કણો થોડાજ માલમ પડશે અને જેટલા જરૂરી હોવા નોંધએ તે કરતાં ‘હીમોગ્લોબીન’ પણ ઓછાં હોય છે; પણ અગર જો ધણીક રાતોની સારી ઉંઘ પછી તેનું લોહી ફરી તપાસવામાં આવે

તો લોહીના કણો અને 'હીમોગ્લોબીન'માં વધારોજ થયેલો માલમ પડશે. આ જરૂર યાદ રાખવું કે, જ્યારે આપણે ઉંઘમાં પડીએ છીએ ત્યારે આપણા શરીરમાં લોહી બને છે.

હીમોગ્લોબીન-એ શું છે ?

ઉંઘના વિષયમાં આપણે આગળ વધીએ તે પહેલાં મેં ઉપર હીમોગ્લોબીનનો ઈસારો કર્યો છે તે શું છે તે જાણવું જરૂરી છે. માણસોનાં રક્તકણો (લોહીના કણો) બે પ્રકારનાં હોય છે:-રાતાં અને ઘોળાં. રાતાં કણો ઘોળાં કણોથી વિશેષ હોય છે. રાતું કણુ એ એક રંગરહિત જાણું છે અને તેની ઉપર એક ઘણુંજ સૂક્ષ્મ પડ હોય છે. જળામાં જે રંગીન પદાર્થ હોય છે તે 'હીમોગ્લોબીન'ના નામે ઓળખાય છે. આ પદાર્થ જૂદો પાડી શકાય છે. તેની મોટી ખુબી ઓક્સીજન સંઘરવાની છે. રાતા કણો ફેફસાંમાંથી ઓક્સીજનનું ગ્રહણ કરીને શરીરના બધા ભાગોને પહોંચાડે છે.

હૃદયગીતો આરતીવાદ-ઉંઘ

આજકાલ ઉંઘ નહિ આવવાની ફરિયાદ ચોતરફથી મારા સાંભળવામાં આવે છે. આ ફરિયાદ એરિસ્ટોકેટિક વર્ગમાં વધુ જોશથી ફાટી નીકળી છે, જેનો સખળ સ્વચ્છંદી ગુજર કરવાનો છે.

ઉંઘની બિમારી ભોગવનારાઓની કરવામાં આવેલી તબીબી તપાસ ઉપરથી માલમ પડે છે કે, આ દરદ ઝાડાની કબજાઆત-વાળાઓ, એક ઠેકાણે બેસીને કામ કરનારાઓ અને રાતના ભોજનમાં બારે બોરાક ખાનારાઓને વધુ મોટા પ્રમાણમાં લાગુ પડ્યું છે. ઝાડાની કબજાઆત ઘણું ગંભીર કારણ થઈ પડે છે, કેમકે એથી સામાન્ય તંદુરસ્તીની જડને ખોદી નાખવામાં આવે છે અને મજબૂતપણે એક પ્રકારનું ઝેર આપવા જેવું થાય છે. આ કારણથી ઉંઘની બિમારીનો રામખાણુ હલાજ શારીરિક કસરત, યોગ્ય ખોરાક અને એનીમા (ફૂલ) છે.

ઉંઘની બિમારીનો સાધારણ સખળ રાતનું ભારી જમણુ છે. અગર જો આ ભારી જમણુ મોડેથી લેવામાં આવે અને જો કે એવું જમણુ લેનારને ઉંઘ આવવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે અને કદાચ ઉંઘ આવે છે તોપણ તેની ઉંઘ સ્વપ્નાં વગેરેની નડતર વગરની હોઈ શકતી નથી. એવે વખતે જાણવું કે, કાંઈ દાળમાં કાળું છે ખરું.

અગર જો તમોને પાછલાં રાતે દોઢ કે બે વાગે ઉંઘ ઉડી જવાની ટેવ પડી ગઈ હોય અને સવારે ચાર કે પાંચ વાગ્યા સુધી તમારી આંખ પાછી લાગી નહિ શકે તો ખાત્રીથી માનવું કે, એમ થવાનું કારણ તમોએ રાતે મોડેથી લીધેલું જમણુ છે. એમ થવાનો સખળ મારાં વાચકોને સમજાવવાની હું ખાસ જરૂર માનું છું.

જે ખોરાક આપણે ખાઈએ છીએ તે ખોરાકમાંના સ્ટાર્ચ અને ખાંડના તત્ત્વને લીવરમાં લઈ જવામાં આવે છે, જ્યાં આ બંને તત્ત્વો 'ગ્લીકોજન'માં ફેરવાઈ જાય છે. ખોરાક ખાધા પછી તુરતજ એમ થવું શરૂ થાય છે. જમણ પૂરું કર્યા પછી આશરે ૩ કલાક બાદ લીવર પેકા ઉત્પન્ન થયેલા ગ્લીકોજનને લોહીના ઝરામાં મોકલવાનું શરૂ કરે છે. વળી આ ગ્લીકોજન મગજનું ઉત્તેજક છે, એટલે કે તે મગજને ઉશ્કેરવાનું કામ બજાવે છે.

હવે ધારાકે, રાતે ૭ વાગે તમોએ પેટપૂર ભોજન લીધું. તમો આશરે ૧૦૧ વાગે જિજ્ઞાસે જાઓ છો અને તમારું શરીર અને મગજ થાકી ગયેલું હોવાથી તમો ઉંઘમાં પડો છો. પાછલી રાતે દોઢથી બે વાગ્યા સુધીમાં તમોને કેટલાક કલાકોની આશાચેશ મળવા પામશે અને એજ આબાદ વખતે ઉપલો ગ્લીકોજન લીવરમાંથી મગજમાં માર્ગ બેવાનું શરૂ કરે છે. આ બે એકજ વખતે આવવાથી ઉગ્નગરો થવા પામે છે એટલે કે ઉંઘ આવતી નથી.

ખાસ કરી જેઓ ઘણી શારીરિક કસરત કરતા નથી તેઓને રાતનું ભારી જમણ ઉંઘમાં સ્વપ્નાંઓ અને ભયાનક દેખાવાનું મુખ્ય કારણ થઈ પડે છે. બચ્ચાંઓ જેઓ આખો દિવસ ખૂબ રમીને અને મજૂરો જેઓ આખા દિવસની સખ્ત મજૂરી કરી થાકીને જિજ્ઞાસે જાય છે તેઓ, આળસમાં જીવનારાઓ તથા એકજ ટેકાણે બેસીને કામ કરનારાઓ કરતાં એવી તો ભરતિદામાં પડે છે કે તેઓને સ્વપ્નાંઓ આવવા છતાં ને સ્વપ્નાંઓ તેમને તેમની ઉંઘમાં નડતર સમાન થઈ પડતાં નથી. સખ્ત મજૂરી કરનારાઓ તો એમજ કહે છે કે, અમેને સ્વપ્નાંઓ આવતાંજ નથી. જો કે તેઓને બીજાઓની પેઠે સ્વપ્નાંઓ તો જરૂરજ આવે છે, પણ તેઓ એટલા બધા થાકીને જિજ્ઞાસે જાય છે કે તેઓને આવતાં ગમે તેવાં ભયાનક સ્વપ્નાંઓ તેઓ પોતાની ઉંઘમાંથી જાગ્યા પછી યાદ કરી શકતા નથી.

ઉંઘથી શા લાભો થાય છે ?

આજે હું ઉંઘ-કુદરતની ઉત્તમ બક્ષીસ માટે વધુ બોલીશ.

હું કહી ગયો છું કે, જ્યારે આપણે સૂતેલા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણાં શરીરમાં લોહી અને છે; પણ ઉંઘનો માત્ર એટલોજ આશીર્વાદ કુદરતે આપણને બક્ષ્યો નથી. આ ઉપરાંત જે વધુ બક્ષીસ આપણને ઉંઘમાં કુદરત તરફથી મળે છે તે ઉંઘમાં મળતો ઓક્સિજનનો જથ્થો છે, જે જ્યારે આપણે ચપળ હોઈએ છીએ ત્યારે આપણે તેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. એટલા માટે અવશ્યજ છે કે, ઉંઘતી વખતે જેમ અને તેમ તાજા દવા આપણે લેવી જોઈએ. હાથની તમીખી વિદ્યા પ્રમાણે ધરની બહાર ઉંઘવું ઘણું ફાયદાકારક છે. જેઓને

ધંધો આખો દિવસ ખેસીને કરવાનો હોય છે, તેઓએ કાંઈ નહિ તો ઉંઘવાના કલાકો તાજી હવામાં પસાર કરવા જરૂરી છે.

જે માણસ થાકી ગયેલો હોય છે તેના બેજનમાં જે શખ્સ થાકી ગયેલો હોતો નથી પણ તાલ્લે હોય છે તે કરતાં ઓછું લોહી હોય છે, અને બેજનમાં લોહીનો આ ઓછો જથ્થો યા ઘટાડો ઉંઘનાં કારણોમાંનું એક મુખ્ય કારણ છે. આ જાણવું જરૂરી છે કે જે મગજમાં લોહી મોકલવાનું કારણ થઈ પડે તે ઉગ્નગરાનું કારણ છે. બીજા હાથ ઉપર જે મગજમાંથી લોહીને ખેંચવાનું કારણ થઈ પડે છે તે ભારી જમણુ છે; તે આપણને જુદાં જુદાં અથવા ઉધરેટા બનાવે છે.

પગને ગરમ પાણીનો 'બાથ' ઉંઘ લાવવા માટે ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે. કેમકે એથી લોહી શરીરના છેડા તરફ ખેંચાઈ જવાથી મગજમાંના લોહીનો જથ્થો ઓછો થવા પામે છે.

ઉધરેટા શખ્સો પણ પોતાને ચોક્કસ બાજતોમાં રસ પડવાથી એકદમ જાગી ઉઠે છે, કેમકે એથી મગજને કાંઈક શ્રમ વેઠવો પડે છે અને આ કારણે તેને વધુ લોહીની જરૂર પડે છે. એ માટેના એક દાખલો વધુ ઉપયોગી થઈ પડશે. એકાદ મેળાવડામાં થતું કામકાજ તમોને મનપસંદ થઈ પડતું નહિ હોય અને આ કારણે તમોને મેળાવડો સુરત માલમ પડે તો તમોને કુદરતી રીતે ઉંઘ આવવા માંડશે, પણ તમોને તે મેળાવડો દિલપસંદ થઈ પડતો હશે અને તેમાં ચાલતાં કામકાજમાં તમોને રસ પડતો હશે તો તમોને ઉંઘ આવશે નહિ, કેમકે તમો મેળાવડામાં જે રસ લ્યો છો તેથી મગજ તરફ લોહીનું ખેંચાણ થવા પામે છે.

ઉંઘ કેમ અટકવા પામે છે ?

ઉગ્નશ કરતાં અંધકારમાં આપણે ભરઉંઘમાં પડીએ છીએ. કારણકે બંધ થયેલાં આંખનાં પોપચાંમાંથી પણ થાડીક રોશની દાખલ થઈ શકે છે અને તેથી મગજને ઉશ્કેરાવાનું કારણ મળે છે. ઉંઘના કલાકોમાં કોઈ પણ જાતની ઉશ્કેરણી આપણી ઉંઘને ખલેલ પહોંચાડનારી થઈ પડે છે. ગરમીમાં ઘરમાં ઉઘવું કેટલું મુશ્કેલ થઈ પડે છે તેનો તમો ઘણાકોને અનુભવ હશે. આ વખતે આપણા શરીરનાં મગજતંતુઓ ગરમીથી વારંવાર ઉશ્કેરાઈ જાય છે. પણ ઉંઘનો સર્વથી મોટો શત્રુ ઘોંઘાટ છે.

ઉંઘ લાવવાનો રામબાણ ઇલાજ

જેઓ ઉંઘનો આશીર્વાદ મેળવવા માટે ઘણા કમનસીબ હોય છે તેઓએ ઉંઘની દવા લેવાથી હાથ ઉઠાવી તેઓને નીચલો સાદો, સુતરો અને નિર્દોષ ઇલાજ અજમાવવાની હું મજબૂત ભલામણ કરું છું. આ ઇલાજ અનેક શખ્સો ઉપર અજમાવવામાં

આવ્યો છે અને તે રામબાણ માલમ પડ્યો છે.

આ ઇલાજ સાધારણ નાહવાના ટબમાં રાતે બિછાને જવા અગાઉ ‘બાથ’ લેવાનો છે. પાણીનો ટેમ્પરેચર ૯૨ થી ૯૬ ડીગ્રીનો હોવો જોઈએ, એ ખાસ નોંધી રાખવું જોઈએ છે. આ ટેમ્પરેચરથી વધતા કે ઓછા ટેમ્પરેચરવાળું પાણી વાપરવું નહિ. કેટલા વખત સુધી નાહવું તે ઉંધ નહિ આવવાનું ૬૬ કેટલી મુદતનું છે તે ઉપર આધાર રાખે છે; પણ સાધારણ દાખલામાં અર્ધા કલાકનો ‘બાથ’ હું વાજબી માનું છું, પણ ઘણા હઠીલા દાખલાઓમાં આ બાથ લેવાની ડોક્ટરોની બલામણુ બેથી અઢી કલાક જેટલી છે. આ સાદો ઇલાજ કોઈ પણ દાખલામાં નિષ્ફળ નીવડતો નથી એવી મેં ખાતરી કીધી છે.

ઉંધ લાવવાના રામબાણ ઇલાજની નવી શોધ

‘પેપ્ટોજન’ એ શું છે?

કેટલાક ખોરાકમાં પેપ્ટોજન મુદ્દલ આવતું નથી. પેપ્ટો અને સ્ટાર્ચનો તત્ત્વ ધરાવતી લીલી તરકારીઓમાં એમજ બને છે.

‘ડેકસ્ટ્રીનાઇઝડ’ અનાજનો અર્થ સ્ટાર્ચના તત્ત્વને બરાબર પકાવીને મીઠાશમાં ફેરવી નાખેલા અનાજને કહેવામાં આવે છે. આ જાતના દરેક અનાજમાં પેપ્ટોજન પુષ્કળ જથ્થામાં મળી આવે છે. વટાણા દરેક જાતની લીલી શિંગ, મસુર કે ખીજા કઠોળમાંથી અનાવેલા સુપ તેમજ અનાજમાંથી મેળવેલી ખાંડ વગેરેમાં પેપ્ટોજન મોટા જથ્થામાં મળી આવે છે. મારા વાચકોએ આ ખીના ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, વનસ્પતિ ખોરાકોની અંદર જાત-જાતના પેપ્ટોજન પદાર્થો કુદરતના હાથે દાખલ થવા પામ્યા છે, જેમાંના કેટલાકોથી પેપ્સીન અને કેટલાકોથી લાઇઝોકલોરિક એસીડ બને છે, જ્યારે કેટલાકોથી પેપ્સીન ને એસીડ બને બને છે. ‘ડેકસ્ટ્રીનાઇઝડ પ્રુડસ’થી એસીડ અને પેપ્સીન નામનાં બને તત્ત્વો બને છે. પેપ્ટોજનને થુંકથી પીગળાવવામાં આવે છે, યા તો ચોક્કસ ખોરાકની ઉપર થુંકનું કાર્ય થવાથી પેપ્ટોજન તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલાજ માટે અનાજને હંમેશાં ચાવી ચાવીને ખાવાની તબીબો બલામણુ કરે છે. સ્ટાર્ચ ઉપર થુંક કાર્ય કરવાથી તેને મીઠાશમાં ફેરવી નાખવામાં આવે છે. ખોરાકમાં પેપ્ટોજન ઉમેરાવાથી ખોરાક હજમ કરવાની હોજરીની શક્તિમાં વધારો થઈ શકે છે. પેપ્ટોજન વગર આલ્બ્યુમીન હજમ થઈ શકે નહિ. બરાબર પકાવેલાં અનાજો તથા ફુટની અંદર રહેલ પેપ્ટોજનના કારણે જોઈતો જઠરરસ પુષ્કળ બની શકે છે. માંસના ખોરાક ઉપર વનસ્પતિનો ખોરાક કેટલી બધી સરસાઈ ભોગવે છે તેનો આ એક મજબૂત પૂરાવો છે.

(બિઝાનામાં કેવી રીતે સુવું ?

ધણાક ‘એક્સપર્ટ’ તખીઓ બિઝાનામાં કેવી રીતે સુવું તે બાબતમાં એકમત જોવામાં આવે છે. તેના સંબંધમાં હું એક જાણીતા તખીબનો અભિપ્રાય રજુ કરી ગયો છું. હાલમાં માછ કેનીશ લેક્ચરનંટ જે. પી. મૂલરનો એ સંબંધી અભિપ્રાય રજુ કરે છે, જે મારા વાચકોને ઘણા ઉપયોગી થઈ પડશે. જેમ કેટલાંક આં-પુરુષો બિઝાનામાં સુવે છે, તેમ પીઠ ઉપર સૂવાને બદલે જેમ બને તેમ જમણી બાજુએ સૂવામાં તંદુરસ્તીને ફાયદો થાય છે. એજ મુજબ બનાવેલાં બિઝાનાં નરમ અને સુવાળા બિઝાના ઉપર સૂવાને બદલે કઠણ બિઝાના ઉપર સૂવું ફાયદાકારક છે. પીઠ ઉપર સૂવું ફાયદાકારક છે. પીઠ ઉપર સૂવાથી એટલે ચત્તા સૂવાથી શારીરિક શાસ્ત્રનો ભંગ કરેલો કહેવાશે. ચત્તા સૂવાથી ઘણા મોટા ભાગે સ્વપ્નાઓની ઉપાધિ ભોગવવી પડે છે.

ઉપરો લશ્કરી અમલદાર કહે છે કે, જેમ બને તેમ મોટા ભાગે જમણી બાજુએ સૂવું તંદુરસ્તીને ફાયદાકારક છે. પગ વધતા ઓછા ખેંચેલા રાખવા. આ રીતે સૂવાથી હૃદય છૂટથી ધબકારા લઇ શકે છે. ખોરાક પચન કરનારી ઇંદ્રિયો પોતાનું કામકાજ ઘણી સારી રીતે બજાવી શકે છે, અને લીવરને કાંઈ પણ પ્રકારની નડતર આવતી નથી. જો કે આ રીતે સૂવાથી જે નડતર આવે છે તે આંતરડાંઓની સહેજ ખોરવણીમાં હોય છે, પણ એનો ઇલાજ ઘણીજ સહેલાઈથી થઈ શકે છે, જે શરીરની હેઠળ એટલે જમણી તરફનાં કમ્મરનાં ઠાઠા હેઠળ ડાબો હાથ મૂકવાનો છે. ડાબી બાજુએ સૂવાથી લીવર બીજાં આંતરડાંઓ ઉપર પડે છે અને જેટલી જોઈએ એટલી છૂટથી હૃદય પોતાનું કામ કરી શકતું નથી.

નબળા બાંધાના અને ‘નર્વસ’ પ્રકૃતિના શખ્સો માટે સલાહકારક છે કે, તેઓએ જેમ બને તેમ જમણી બાજુએજ સૂવું. જેઓ દમ કે હાંફણના દરદથી પીડાતાં હોય છે તેઓને હોજરી ઉપર સૂવાથી વધુ આરામ મળી શકે છે.

જેઓ તંદુરસ્ત હોય છે તેઓ ભરઉંઘમાં કે અર્ધજાગ્રત સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે પોતાની સૂતાની દબ યાંત્રિક રીતે જેમ ગમે તેમ બદલતા રહે છે. જેઓ પોતાની પીઠ ઉપર સૂવાનું પસંદ કરતા હોય તેઓએ પીઠને ટેકો આપવા માટે પીઠના પોલણ હેઠળ પોતાનો હાથ મૂકવો ફાયદાકારક છે.

વળી એકજ દબ ઉપર સૂઈ રહેવાની ટેવ પાડવાથી શરીરનાં છિદ્રોના ઉધરભાવમાં નડતર પડે છે. ઘણી સારી અને પૂરતી ઉંઘ લેવા માટે આવશ્યક છે કે, વખતોવખત સૂવાની દબ બદલ્યા કરવી.

ઉંઘ નહિ આવવાની બિમારીના ઇલાજની શોધ

દિવાનાઓ હમેશાં અસ્વસ્થ હાલતમાં રહેવાથી તેઓ ઉંઘ નહિ આવવાની બિમારીના સખ્ત ભોગ થઈ પડે છે. આ બંને બિમારીનો રામબાણુ ઇલાજ હાલમાં શોધી કાઢવામાં આવ્યો છે. આ શોધક મેરિયો પોન્ડો નામનો એક ઇટાલિયન તખીય છે, જે ઇટાલીમાં એલેક્ઝાન્ડ્રિયા ખાતે આવેલી દિવાનાઓની હોસ્પિટલનો જાણીતો તખીય છે. તેની શોધ કાળા ઝાંખા ઓરડામાં કાળા તકિયાઓ અને કાળા ચાદરવાળાં કાળાં બિછાનાં છે, જે ઉપર દિવાનાઓને આરામ લેવા દેવાથી તેઓ શાન્તિ મેળવવા સાથે ધણી સારી કુદરતી ઉંઘથી ઉંઘે છે.

આ તખીય કહે છે કે, આ ઇલાજથી ધણા જોશમાં આવેલા અને શર ઉપર ચઢેલા સેંકડો દિવાનાઓ જેઓ ઉંઘના આશીર્વાદથી બિલકુલ કમનસીબ રહેતા હતા તેઓ શાન્તિ અને ઉંઘ મેળવવા નસીબવંત નીવડ્યા છે.

બર્જિનનો જાણીતો તખીય એવો મત ધરાવે છે કે, ઉંઘ નહિ આવવાના સાધારણ દાખલાઓમાં પણ આ જાતનાં બિછાનાંઓ રામબાણુ માલમ પડી આવ્યાં છે.

જર્મની, અમેરિકા વગેરે સુધરેલા મુલકોમાં આ ઇલાજ ઉપર અમલ કરવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે.

કેવી રીતે સૂવું તંદુરસ્તીને વધારે લાભકારક છે ?

જીવતાં પ્રાણીઓમાં માણસ એક જ પ્રાણી છે, જે પોતાની પીઠ ઉપર સૂવે છે. માણસો સિવાય સઘળાં પ્રાણીમાત્ર પોતાના પેટ ઉપર એટલે કે ઉંઘાં સૂવે છે. જનવરો કરતાં માણસો દર્દોને જલદી વશ થાય છે તેના સખખતરીકે નામાંકિત તખીયો કહે છે કે, તેઓની સૂવાની રીત ખોટી છે. કુદરતે જનવરોથી માણસોને ઉલટી રીતે સૂવાડવાની ધારણા જ રાખી નથી.

જ્યારે માણસો ચત્તાં એટલે પીઠ ઉપર સૂવે છે, ત્યારે ઇદ્રિયોના સ્થાનને ઉલટાવી નાખે છે અને તેમ કરી તેઓના યોગ્ય કામમાં હરકતકર્તા થઈ આડે આવે છે. એટલા માટે આપણે કુદરત તરફ જવું જોઈએ. બિછાને જાઓ અને સૂઓ ત્યારે પીઠ ઉપર નહિ પણ પેટ ઉપર સૂવાની ટેવ પાડો. આ કારણે શરીરના વજનનું દબાણ હૃદય, હોજરી અને આંતરડાં ઉપર પડવા પામશે. એથી એમ બનશે કે, તેને ટેકાવ મળી શકશે, જેથી તે છેક અંતના છેડા સુધી એટલે કે આંગળીઓની ટીચડી અને અંગુઠાના છેડાસુધી સંપૂર્ણ બળ સાથે અને શક્તિના સહેજ પણ અર્થ-વિના લોહી ખેંચવાને શક્તિવાન બની શકશે. એનો અર્થ એ થાય છે કે, શરીરનો સુધારેલો લોહીનો ફેલાવો થવા પામે છે, જે શરીર-

સુખાકારીનું મૂળ છે. એટલે કે સ્વચ્છ કે અસ્વચ્છ લોહીના ફેલાવાથી શરીરને વધુ સારી ગરમી મળી શકે છે અને હાથપગ ઠંડા થવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. એથી આંખોને વધુ સારી રોશની મળી શકે છે. જેમ છૂટથી લોહીના ઉધરભાવ થાય છે, તેમ જ આંખોને વધુ રોશની આપે છે. નીચે મોઢે સૂવાથી લોહીને વધુ પોષણ મળે છે, જેના કારણે આપણો ચેદરો કવખતની કરચલીથી દૂર રહે છે, અને લોહીના બરાબર ફરવાથી મોઢા અને ગાલ ઉપર સ્વચ્છ લોહીના જથ્થો માલમ પડી જાય છે. ઉંધા સૂવાથી હોજરીની હીલચાલ ધણી વધવા પામે છે અને ખોરાક હજમ થવાની શક્તિમાં અને શરીરના વજનમાં સુધારોવધારો થાય છે. વળી ઉંધમાં અવાજ કરવાની આદત દૂર થાય છે અને ગળાના કાકડાઓ થતા અટકે છે.

વળી પેટ ઉપર સૂવાથી ઝાડો કબજે રહેતો નથી અને એપેન્ડીસાઇટીસનો મહા ખૂરો રોગ કદી પણ થવા પામતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ ઉંધમાં સ્વપ્નાઓ પણ હેરાન કરતાં નથી.

+ + + +

તંદુરસ્તીને લગતી કેટલીક સૂચનાઓ

એક જાણીતો અમેરિકન તબીબ તંદુરસ્તી જાળવવા માટે નીચલી સૂચનાઓ કરે છે:-

(૧) દરરોજ એથી ત્રણ પાઇન્ટ જેટલું સ્વચ્છ પાણી પીવું ફાયદાકારક છે. બહારથી સ્વચ્છ રહેવા કરતાં અંદરથી સ્વચ્છ રહેવાની ધણી મોટી જરૂર છે.

(૨) સ્વચ્છ પાણી કુદરતનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ પીણું છે. તેમાં ખીજ કાષ્ટ પણ ચીજનો ઉમેરો કરી તેને સુધારવાની કદી પણ કાશિષ કરતા ના.

(૩) જેમ તમે વધુ વખત ઉંધશો, તેમ તમે વધુ વખત જીવશો.

(૪) અગર જો તમારા હૃદયને થોડીધણી આશાએશ આપશો નહિ તો તે તમેને હમેશની આશાએશમાં નાખશે.

(૫) મધ્યરાત અગાઉની એક કલાકની ઉંધ મધ્યરાત પછીની ત્રણ કલાકની ઉંધ બરાબર છે.

(૬) તંદુરસ્તી અને મિતાહારપણું, એ બંને જીવજન દોરતો છે. એક વગર બીજું હોઈ શકે નહિ.

(૭) જેમ કેન્સરનું દર્દ શરીરને ખાઇ જાય છે, તેમ ઉદાસી, ચિંતા અને રોગ આત્માને ખાઇ જાય છે.

(૮) જીંદગીમાં હંમેશ અધિકાર તો રાત્રે આવે છેજ, પણ હંમેશ દિવસે તડકો સેવવાની કાશિષ કરતા રહેજો.

(૯) કામ કરવામાં, રમવામાં, આરામ લેવામાં અને ઉંધવામાં હંમેશ મધ્યમપણું જાળવજો.

(૧૦) ખુલ્લી બારી આગળ અથવા ઘેરથી જતાં યા ઘેર આવતાં દરરોજ થોડાક ઉંડા દમ લેજો.

(૧૧) હંમેશ તમારું માથું ઠંડુ રાખજો, અને પગ હંમેશ ગરમ રાખજો.

(૧૨) સીધા ઉભા રહેવાની, સીધા બેસવાની અને સીધા ચાલવાની ટેવ પાડજો.

(૧૩) મિથાન અથવા બીજા બારે ખોરાક વધુ ખાતા ના. કેમકે તે વધુ ખાવામાં ધણું નુકસાન છે.

(૧૪) બોજન લેવા અગાઉ હંમેશાં તમારા હાથ અને પગ પાણીથી સારી પેઠે ધોવાને બૂલતા ના.

x

x

x

સુધરેલા કહેવાતા લોકોના ત્રણ શાપ-તંબાકુ ચા ને કૌફી

એક પ્રખ્યાત ડેનીશ તબીબ કહે છે કે, સુધરેલી સોસાયટીના જે ત્રણ શાપ છે તે તંબાકુ ચા અને કૌફી છે. જેમ જલદ દારૂ અને અશીષ્ય માણસજાતના શારીરિક બાંધા ઉપર કાતિલ અસર કરે છે, તેજ પ્રમાણે તંબાકુ ચા અને કૌફી માટે પણ સમજી લેવું. તેઓ વચ્ચે જે ફરક છે તે એટલોજ કે તંબાકુ ચા અને કૌફીની કાતિલ અસર ધીમી પણ નિઃસંશય છે, જ્યારે જલદ દારૂ અને અશીષ્યની અસર એકદમ થાય છે.

તંબાકુ સુધરેલા કે જંગલી વર્ગમાં એકસરખી રીતે વપરાય છે. તેના સર્વથી મોટા જયાનો ઉપયોગ સ્કૂલ તથા કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓ સીગારેટ, તપકાર વગેરેના રૂપમાં કરે છે. કોઈ પણ રૂપમાં તંબાકુનો શારીરિક બંધારણ સાથે સમાગમ થતાં શરીર તેને મારી હાલે છે. જો કોઈ નવો સર્વો તપકાર વાપરે છે તો તેને તમ્મર આવે છે અને તેનું માથું ભમરડાની પેઠે ફરવાનું શરૂ થાય છે. અગર જો કોઈ પહેલી વખતે 'રમોક' કરે છે તો તેને ઉલટી અને ખાંસીનો રોગ લાગુ પડે છે. એવોજ નતીજો પાન સાથે તંબાકુ ખાનારાઓનો પણ આવે છે.

તંબાકુ ખાવાનું પરિણામ એ આવે છે કે, ખાનારાઓને ક્ષય લાગુ પડે છે અને ગળાં, હૃદય અને ફેફસાં ઉપર ધણીજ મારી અસર થવા પામે છે. હોજરી પોતાના કામકાજમાં બીલકુલ સુસ્ત બની જાય છે. હૃદય નબળું પડી જાય છે અને છેવટે હોઠ, ગળાં અને જીભ ઉપર કેન્સરનું જીવલેણ દર્દ લાગુ પડે છે. આ પછી માણસજાતના કાર્યનો સ્વચ્છ ઝરો અનેક ક્રીસમની નડતરોથી બંધ થઈ જાય છે.

હવે આપણે ચા-કૌફી તરફ નજર કરીએ.

ચા-કૌફી પીવાની ટેવનો ભોગ જોટલો સુધરેલો વર્ગ થઈ

પડ્યો છે તેટલો ખીનસુધરેલો વર્ગ હજીસુધી થઇ પડ્યો નથી. પણ કમનસીબે તેનો લખ વિદ્યાર્થીઓમાં અસાધારણ વધી પડ્યો છે, જેથી સ્કૂલ કે કોલેજમાં શીખતા વિદ્યાર્થીઓનો ખાંધો ધણી હદ સુધી રોગિષ્ઠ માલમ પડે છે. આ પીવાથી કાંઇ ખોરાકની જરૂર સચવાતી નથી. તે માત્ર કૃત્રિમ ‘સ્ટીમ્યુલન્ટ’ એટલે મગજને ઉશ્કેરનાર પીણું છે.

આનો દરેક કપ અર્ધાથી ત્રણ ટ્રેન સુધી કેરીન અને ૧૧ થી ૧૨ ટકા જેટલું ટેનીનનું તત્ત્વ ધરાવે છે. એક કપ જેટલી કૌશી ટેનીનનું તત્ત્વ કાંઈકે ઓછું ધરાવે છે, પણ તે હજમ નહિ થઇ શકે તેવી ચરબી ધરાવતું હોવાથી મૂલા નહિ ને બૂત થયા એવો મામલો થઇ પડે છે. જે હિદ્રોનું કામ માણસોના શરીરની ખાંધણીમાં મદદ કરવાનું છે, તે હિદ્રોના ઉધરભાવને આડે આમાંનું કેરીન નામનું તત્ત્વ આવે છે, કેમકે તે તેમાં મોટી નડતર સમાન થઈ પડે છે. આ અને કૌશીમાંનું ટેનીનનું તત્ત્વ ખોરાક હજમ કરવાની હોજરીની શક્તિને ધામે ધામે મારી નાખે છે.

જેઓને આ કૌશી પીવાની ખૂરી આદત પડી ગયેલી હોય છે તેઓને તે પીવાથી તુરત લાગતું હશે કે તેઓમાં ઉશ્કેરણીનો જુસ્સો એકદમ વધી પડે છે, પણ આ ઉશ્કેરણી કૃત્રિમ હોય છે, કુદરતી હોતી નથી, જેથી આ કૃત્રિમ ઉશ્કેરણી પછી મગજના તંત્રની નખખાઈ દેખાવ દે છે, જે સમજવા જેટલી આપણા ચાના શોખાનેને અઘ્ઘલ હોતી નથી. આ નિર્બળતાજ આ અને કૌશી પીવાથી થતું નુકસાન છે.

x

x

x

દારૂ અને તંબાકુ માટે મુસોલિનીના વિચારો

મુસોલિની સાથે વાઇકાઉન્ટ રોધરમિયર પોતાની થયેલી મુલાકાતનું વર્ણન કરતાં ‘ડેલી મેલ’માં જણાવે છે કે, મુસોલિની પોતાની ઉપરના મજબૂત કાણુથી અને વખતની સખ્ત કરકસરથી આજની સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે. તે સંસારી જીંદગીમાં કોઈ પણ જાતનો ભાગ લેતો નથી. તે રાતે આઠ કલાકની ઉંઘ લે છે. છેલ્લાં દશ વર્ષથી તેણે દારૂનો કે તંબાકુનો ઉપયોગ કર્યો નથી. તે સત્તાવાર રીતે કહે છે કે, જેઓને માનસિક કામ ધણી સખ્ત રીતે કરવાનું હોય છે તેઓ માટે દારૂ અને તંબાકુ ખિલકુલ નુકસાનકારક છે. વાઇકાઉન્ટ વધુ જણાવે કે “મુસોલિનીના જીવતા દાખલા ઉપરથી મેં જ્યારથી આ-કૌશી અને તંબાકુનો શોખ સદાનો ત્યજ દીધો છે, ત્યારથી મારી જોખમદારીનાં કામકાંને બજાવવામાં મને ઘણો મોટો લાભ થયો છે.”

સીગારેટ, બીડી, તંબાકુ વગેરેની ખરાબી

જીંદગીની સરતમાં 'હેન્ડીકેપ' તરીકે સીગારેટ, બીડી વગેરે માસફતે શરીરમાં દાખલ થતું તંબાકુનું ધીમું ઝેર છે, જે આજે આપણા દેશીઓમાં ધણું વધી પડેલું છે અને આ કારણે તેઓ ભરજવાન વયે માર્ગે શાગી નય છે એટલે કે મોતને વશ થઈ પડે છે.

ધણાંક વર્ષોની વાત ઉપર જાપાનની પાર્લામેન્ટમાં એક બીલ લાવવામાં આવ્યું હતું, જેની રૂએ વીસ વર્ષની વયની અંદરના જીવાને તે તંબાકુનો ઉપયોગ કરતાં અટકાવવાનો હેતુ રાખવામાં આવ્યો હતો. જે જાપાનીસ રાજદારી આ બીલ દાખલ કરવા માગતો હતો તેણે નીચલા સમુદાયો આચર્યા હતા, જે આપણા દેશીઓ માટે ધણા ઉપયોગી થઈ પડશે. તેણે કહ્યું:-ધારાનો આ ખરડો હું શા માટે લાવ્યો છું તેનાં કારણો હું ટુંકમાં કહીશ. હાલમાં આપણી સાધારણ સ્કૂલોના પણ છોકરાઓ આપણા દેશમાં આયાત થતી સસ્તી સીગારેટનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે, જેનું પરિણામ, હું બહીરું છું કે, આપણા દેશને ચીન અને કિન્દુસ્તાનના જેવી કંગાલ સ્થિતિમાં લાવી મૂકશે. કેમકે અશીશની પેઠે તંબાકુમાં નારકોલીક ઝેર આવે છે, જે મજબૂતતાને સુસ્ત બનાવી દે છે અને માનસિક શક્તિને નબળી કરી નાખે છે. આ કારણ આપણી પ્રજાના જીવન ઉપર મરણતોલ ફટકો મારશે.

ક્રેન્ચ વિજ્ઞાનીઓના અખતરાઓ

લાંબી મુદતની વાત ઉપર ક્રેન્ચ વિજ્ઞાનીઓએ તંબાકુની અસર ફેટલી બધી જલીમ છે તેની ગણતરી કરવાને અખતરાઓ કર્યા હતા. આ અખતરાઓ જનવરો ઉપર હતા અને તે તંબાકુના જૂદા જૂદા રૂપમાં હતા. જ્યારે ફૂતરને તંબાકુનો ધુઓ દમમાં આપવામાં આવ્યો ત્યારે પહેલી જે અસર તેની ઉપર થવા પામી તે તેના લોહીના દબાણમાં અજબ જેવો ઘટાડો હતો. આ પછી તેમાં મોટો વધારો થવા પામ્યો. બીજી અસરોતરીકે ગુરદાની નસો ખેંચાઈ ગઈ હતી અને ભેજાની નસો ફૂલી આવી હતી.

એજ મુજબની માહી અસર જેઓ સીગારેટ, બીડી વગેરે પીએ છે તેઓ ઉપર થવા પામે છે. લોહીની નસો સંકોચાઈ જવાથી લોહીના દબાણમાં વધારો થવાથી હૃદય ઉપર વધારાનો ધણો મોટો ભોજો પડે છે. આ રીતે જૂદા જૂદા રૂપમાં તંબાકુનો ઉપયોગ કરનારાઓ પોતાના હૃદય ઉપર ચાલુ વધુ ભોજો લાદતા રહે છે, જેનું પરિણામ એ આવે છે કે, તેઓ પોતાના હૃદયને પોતાના હાથે કવચતે ધસી નાખે છે. સીગારેટ અને બીડી પીનારાઓનો ધણો મોટો ભાગ હૃદય બંધ પડી જવાથી કે ગુરદાના દર્દથી મોતને વશ થાય છે.

શું સીગારના બળતા છેડામાંથી હેર નીકળી જાય છે ?

તંબાકુનો ઉપયોગ કરનારાઓ એવો તો ટાલ્યો મારે છે કે, સીગારનો જે છેડો સળગાવવામાં આવે છે તે છેડામાંથી હેર નીકળી જાય છે યા તેનો નાશ થાય છે, તથા ધુવો જે દમમાં જાય છે તેમાં થોડો પણ હેરનો અંશ હોતો નથી. આ બાબત એક જર્મન કેમીસ્ટે અખતરાઓ કરી સાબીત કર્યું છે કે, એક સીગારનો ધુવો એક ગ્રેન જેટલું નીકારીન ધરાવે છે, જે એકજ ડોઝમાં લેવામાં આવે તો એક માણસનો જીવ લેવાને પૂરતું છે. અલબત્ત જેઓને તંબાકુનો ઉપયોગ કરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે તેઓ એકદમ મરી જતા નથી, પણ તેઓમાં અસર જમા થઈ રહે છે અને આખરે હૃદય અંધ પડી જવાથી કે ગુરદાની બિમારીથી તેઓનો અકાળ અંત આવી જાય છે.

તંબાકુની ખૂરી અસરનો એક નોંધવા જેવો દાખલો

તંબાકુની અસર કેટલે દરજ્જે ખૂરી થઈ પડે છે તેનો એક નોંધવા જેવો દાખલો આપણા લોકો માટે ઘણોજ જાણીતો છે. ખીડી પીનારા ૨૩૩૬ વિદ્યાર્થીઓમાંથી માત્ર અર્ધો ડઝન જેટલાજ વિદ્યાર્થીઓ અંચળ મગજના માલમ પડી આવ્યા હતા. ખીડી પીનારા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની માનસિક શક્તિનો નાશ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ પોતાનાં જીવન, હિંમત અને દૃઢતાનો પણ નાશ કરે છે. એટલુંજ નહિ પણ ખીડી પીનારાઓની ચાલચલણ ઉપર પણ તંબાકુ માઠી અસર કરે છે.

ઑટમીલ-એક કિંમતી ખોરાક

ઑટ મીલ નામનું ધાન્ય ઘઉં કરતાં વધુ કિંમતી છે. કેમકે તેમાં વધુ ચરબી અને ખારનો સમાવેશ થયેલો છે. ઑટ મીલના ધાન્યથી માંસનો વધારો થાય છે, શરીરને ગરમી મળે છે અને ખનીજ પદાર્થોનો લાભ મળે છે.

ઑટ મીલનું ધાન્ય નીચે મુજબ બનેલું છે:—

પાણી ૧૫.૦, નાઇટ્રોજન ૧૩.૦, કાર્બો—હાઇડ્રોસ ૬૩.૦, ચરબી ૬.૦, ખાર ૩.૦. આથી ઑટમીલ જલદી પચન થઈ શકે છે. તેના ખોરાકથી શરીરને ઘણું સરસ પોષણ મળી શકે છે અને ડોક્ટરોના ધરથી દૂર રહેવું પડે છે. તેનાં કેક, ખીસ્કીટ, ખીર, રોટલી વગેરે બનાવવામાં આવે છે.

રકાબીમાં એક ખાલા જેટલું દૂધ નાખવું. તેને ઉકાળવું. આ પછી ઉકળતાં દૂધમાં ઑટમીલ એક મોટો ચમચો ભરી નાખવું. તેને દૂધ સાથે એકરસ કરી પાંચ મિનિટ સુધી ઉકાળવું. ખુશબો

માટે લિંથુની છાલ, જાયફળનો સહેજ બૂકો, ખાંડ અથવા મધ નાખવું. આ ખોરાક ગરમ ગરમ લેવો ફાયદાકારક છે.

x

x

x

x

દૂધનો ઉપયોગ કેમ કરવો ?

જેઓને ત્યાં દૂધનો જથ્થો વધી પડે છે ત્યારે તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે તેઓ સમજી શકતાં નથી. આપણા લોકો દૂધને એક જાતના પીણાતરીકે ગણે છે, પણ ખરી રીતે તો દૂધ પીણું નથી પણ એક જાતનો ઉપયોગી ખોરાક છે. જેમ ખોરાકને ચાવી ચાવીને ખાવાની જરૂર છે, તેમ દૂધને બહુજ ધીમે ધીમે એટલે ચૂસી ચૂસી પીવાની જરૂર છે. દૂધને એકદમ ગળામાં રેડી દેવાથી તે લાભ કરવાને બદલે સામું નુકસાન કરે છે, તેનો સખખ નીચે સુગમ છે:-

દૂધમાંનું કેસીન જ્યારે જઠરરસના પ્રવાહીના એસીડ સાથે સંબંધમાં આવે છે, ત્યારે તે બંધાઈ જાય છે અને તેના ગાંગડા બને છે. અગર જો દૂધ એકદમ ગટગટાવી જવામાં આવે તો દૂધના વધુ મોટા ગાંગડાઓ બને છે, જે હોજરી પચાવી શકતી નથી. જઠરરસની પ્રવાહી બંધાયેલા દૂધના નાના ગાંગડાઓ સાથે ઘણી સહેલાઈથી મળી જાય છે. તેટલા માટે દૂધ ચૂસી ચૂસીને પીવાની જરૂર છે. દૂધ ચૂસી ચૂસીને પીવાથી બંધાયેલા દૂધના ખારીક ગાંગડાઓ બને છે.

તળીબી અને ઘરગણ સૂચનાઓ

૧-આખા ઘઉં આપણા શરીરને જોઈતી દરેક ઉપયોગી ચીજ ધરાવે છે. પ્રોટીન, કાર્બો હાઇડ્રેટસ અને ખનીજ નીમકનું પૂરતું પ્રમાણ તેમાં હોય છે; પણ સાંચામાં દબાતાં આ ઉપયોગી તરવે બહાર નીકળી જાય છે.

૨-દાંતો કાઢી જવાનું કાલમાં ઘણું સાધારણ છે, તેનું મૂળ કારણ ચૂના વગરનો ખોરાક છે. કેમકે કાલનો ખોરાક મુખ્ય કરી માંસ અને સફેદ માટીનો હોય છે. આ ખોરાક ઉપર જીવનારાઓના દાંત જલદી કાઢી સડી જાય છે.

૩-પકાવ્યા વગરના (કાચા) ખોરાકોમાં પકાવેલા ખોરાક કરતાં વધુ સૂક્ષ્મ જંતુઓ હોય છે, એટલા માટે કાચા ખોરાકો ખાવાના ઉપયોગમાં લીધા અગાઉ તેમને પાણીથી ઘોઈ સાફ બનાવવા જોઈએ. તંદુરસ્તીની સલામતી માટે આવા ખોરાકોને ઉકળતા પાણીમાં અથવા તો પીઓક્સાઈડ ઑફ હાઇડ્રોજનના પાંચ ટકાના સોલ્યુશનમાં થોડીક મિનિટ સુધી ખોળી રાખવા જોઈએ.

૪-જેઓ પોતાના હાથને સ્વચ્છ કર્યા વિના ગાયબેંસનું

દૂધ દોહવે યા જે બબર્યા પોતાના શેક-શેદાણી માટેનું ખાણું હાથ સ્વચ્છ કર્યા વગર પકવે છે તેઓ અનેક કીસમનાં દર્દોનું મૂળ થઈ પડે છે.

૫-જેઓ ટાઇફોઇડ તાવથી બચી ગયા હોય તેઓએ ઉકાળેલું પાણી લાંબી સુદત સુધી પીવાનું ચાલુ રાખવું.

૬-ફરબે બનવા માટે ચરબીનો ખોરાક ખાવો અવશ્યનો નથી. શરીર પોતે કાર્બોહાઇડ્રેટસ એટલે સ્ટાર્ચ અને ખાંડનો ખોરાક ખાવાથી ચરબી પેદા કરે છે.

વાસણો કેવાં વાપરવામાં તંદુરસ્તીની સલામતી છે ?

હાલમાં અમેરિકાનોએ એક અગત્યનો સવાલ ઉભો કર્યો છે કે, રાંધવા કે ખાવા પીવા માટે કયી બનાવટનાં વાસણો વાપરવામાં તંદુરસ્તીની સલામતી જળવાયલી છે. તેઓ સત્તાવાર રીતે કહે છે કે, કોઈ ને કોઈ કીસમના વાસણમાં બય છુપાયેલો રહ્યો છે. ઘનેમલનાં વાસણો માટે એવી ફરિયાદ કરવામાં આવે છે કે, તેઓ વપરાતાં તેમાંની ગાંગરીઓ છૂટી પડી હોજરીમાં પ્રવેશ કરતી હોવાથી એપેન્ડેસાઈટીસ જેવો રોગ ઉત્પન્ન થવા પામે છે.

નીકલતી કારવાળાં વાસણોને પણ બીનસલામતીભર્યાં વાસણોની ટીપમાં મૂકવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં હાલમાં એલ્યુમીનિયમનાં વાસણો ઘણાં વપરાય છે, પણ તખીખોએ શોધી કાઢ્યું છે કે, એલ્યુમીનિયમ અને જસતની ભેળવાળાં વાસણો રાંધવાનાં વાસણોતરીકે સલામતીભર્યાં નથી. લોખંડ અને સ્ટીલનાં વાસણો કાટ ખાઈ જાય એમ છે. આ કાટ માણસજાતની તંદુરસ્તી માટે ઘણો નુકસાનકારક થઈ પડે છે. એટલા માટે એક તખીખ મોટોડીનાં વાસણો જેને અંગ્રેજો ‘અર્ધનવેર’ના નામે ઓળખે છે તેને કાંઈક સલામતીભર્યાં ગણે છે. તોપણ તેને માટે પણ ખાસ સંજાળની અવશ્ય જરૂર વિચારવામાં આવે છે. જે મોટી ખરાબી સમાયક્ષી છે તે જૂદી જૂદી કીસમનાં વાસણોને ચળકાટ આપવાની બનાવટમાં છે. સીસાની ગઝીંગથી સીસાનું ઝેર હોજરીમાં જવાનો મોટો બય રહે છે. આ કામ કરનારા કામદારોની જાનની સલામતીમાં પણ મોટો બય રહે છે.

હવા અને ધ્યાસ

આ તો ચોક્કસ છે કે, જે બાબત ઉપર હાલની તખીખી-વિદ્યા હાંસલ કરનારા તખીખો અને આગલા તખીખીવિદ્યા જાણનારાઓ વચ્ચે એકમતિ જોવામાં આવે છે તે હવા-ચોખ્ખી હવા-છે. જેમ વધુ તાજી અને સ્વચ્છ હવા દમમાં લેવામાં આવે, તેમ તંદુરસ્તીને લાભ થઈ શકે છે; પણ આ એકમતિ ચોક્કસ

હૃદમાંજ આવી અટકી છે. કેમકે હાલમાં આગળ અને આગળ વધતી જતી તખીખી સાયન્સના તખીખો હવાના સંબંધમાં એવો મત ધરાવે છે કે, જ્યારથી ઇન્સાન આ દુનિયામાં જન્મ લે છે તે પળથી તેને સઘળા વખતે અને સઘળી જગ્યાએ પુષ્કળ સ્વચ્છ હવાની ધણી મોટી જરૂર છે; પણ જૂના વિચારના તખીખો આ મતથી જૂદા પડે છે. તેઓ આ હક્ક બિમારોને આપવાની ના પાડે છે, અને તે એજ મુખીઇબરેલાં કારણે કે દર્દી હવામાંથી ઝેર હાંસલ કરે છે. તેઓ એવો સાંકડો વિચાર ધરાવે છે કે, જે તાંદુરસ્ત માણસો માટે લાભકારક છે તે બિમારો માટે હોઈ શકે નહિ ! વીસમી સદીમાં પણ આવા વિચારના ઇન્સાનો હયાતી ભોગવે છે એ કરતાં વધુ ખેદકારક બીજું શું હોઈ શકે ? હાલની આગળ વધેલી સાયન્સના અને મહાન શુદ્ધિના તખીખોનો એવો મત છે કે, ધરની બહારની સ્વચ્છ હવા ધરમાં દાખલ કરવાલાયક છે, એટલુંજ નહિ પણ તે દરેક વખતે, દરેક બાબતમાં અને દરેક દર્દ વેળાએ બિલકુલ જરૂરી છે.

શરદી લાગવાની બીકથી બહારની હવાને ઓરડામાં દાખલ થતી અટકાવી રાખવાથી બિમાર સ્થિતિમાં સામે વધારો કરવામાં આવે છે. એનો સખખ શો તે અત્રે સમજવવાની ખાસ જરૂર છે.

હવા એક રીતે જેતાં આપણે સર્વથી અગત્યનો ખોરાક છે. નક્કર ખોરાક વગર આપણે અઠવાડીઆંઓ જીવી શકીએ છીએ, આપણે પાણી પીધા વગર ઘણાંક દિવસો સુધી જીવી શકીએ છીએ; પણ હવા વગર આપણે માત્ર થોડીજ મિનિટ જીવી શકીએ છીએ. ઉંડો સંપૂર્ણ સ્વાસ સઘળી વખતે સર્વથી વધુ અગત્યનો છે. એક કારણ એ છે કે, તેથી પેટમાંના પડદા અને છાતીની સ્નાયુવાળી દિવાલને સંપૂર્ણ કસરત મળે છે.

જેમ હસવાથી તેમ રડવાથી શારીરિક રચના ઉપર ધણી અસર થાય છે તે થોડાઓજ જાણતા હશે, જે ઉપર આગળ ચાલતાં, હું બની શકતો પ્રકાશ પાડીશ.

રાતની હવા

અગત્યની બાબત જે “રાતની હવા” અથવા ‘હવાયેલી કે શરદ રાતની હવા’ છે અને જેની સામે આપણા દેશીઓ કાંઈક અજબ અભાવ ધરાવે છે તેના સંબંધમાં ખોલવું હું વ્યાજબી માનું છું. આ અભાવ માત્ર આપણા અબણ દેશીઓમાંજ નહિ પણ કેળવણી પામેલાં નર-નારીઓમાં એવો તો મજબૂત જડ ધાલી ખેડો છે કે તેને જડબૂળથી ઉખેડી નાખવા માટે ઘણાંક વર્ષો નેહશે. રાત્રિની હવાના સંબંધમાં ડૉ. ડેન્સમેરનો મત ધણોજ જાણવા-જોગ છે, જે હું હવે પછી રજુ કરીશ.

વળી હાલની તખીખીવિદ્યાએ ઘણી સારી સત્તાથી સાબીત કર્યું છે કે, ૨૪ કલાકની હવામાં રાત્રિની હવા સર્વથી વધુ સ્વચ્છ છે. રોશની પછી અંધકાર કેવી રીતે હવાની સ્વચ્છતા ઉપર માઠી અસર કરી શકે તે સમજી શકાતું નથી. તેની રચનામાં અદ્યત્ત, કાંઈ પણ ફેર થતો નથી, અને એમ ચોક્કસ હોવાથી રાત્રિની હવા સામે જે વિરુદ્ધતા જડ થાલી એટલી છે તે એ છે કે, દિવસની હવા કરતાં (૧) તે વધુ ઠંડી છે અને (૨) તે વધુ હવાયેલી છે.

હવે આપણે આ બંને વાંધાઓની તપાસ લઈશું.

(૧) ધારો કે, રાત્રિની હવા લગભગ વધુ શરદીવાળી છે તો તેથી થયું શું ?

ટેમ્પરેચરમાંના ઘટાડો માત્ર થોડી ડીગ્રીનો હોય છે, અને કદાચ વધુ પણ હોય તો તેથી નુકસાન શું ? શું શિયાળામાં દિવસની હવાની ટેમ્પરેચર વસંતઋતુની રાતની હવા કરતાં ઉનાળામાંની હવાને બાબુએ રાખતાં વધુ શરદ હોતી નથી ? અને વળી શિયાળામાં ટેમ્પરેચરમાંના ઘણા વધુ સખ્ત અને વધુ ઓચિંતા ફેરફારોની આપણને શું ટેવ પડી ગઈ નથી ? શું ઠંડા દેશોમાં ગરમીવાળાં મકાનો છોડી થળમથ જતી આબોહવામાં આપણે બહાર નીકળતા નથી ? ઘણાકોને આ જાતના ઓચિંતા ફેરફારનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી, કેમકે તે વખતે સૂર્ય પ્રકાશતો માલમ પડે છે. લોકો તો એમજ સમજે છે કે, તે રાત્રિની હવા હોતી નથી અને તેથી નુકસાનકારક હોતી નથી. આ ખ્યાલ કરનારાઓ કેવા હાંસીને પાત્ર ગણાય છે તેનું તેઓને જ્ઞાન વટીક હોતું નથી.

(૨) રાત્રિની હવા વિરુદ્ધની એક દલીલ એવી આગળ કરવામાં આવે છે કે, તે બીનાશવાળી છે. આ ખોટો ખ્યાલ ત્રગભગ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે. તખીઓ સારી પેઠે જાણે છે કે નાક અને ગળાનું ચીકણું અસ્તર જેને તખીઓ “મ્યુકસ લાઇનીંગ” તરીકે ઓળખે છે તેને કુદરત તરફથી જાણી જોઈ બીનાશવાળું બનાવવામાં છે—તે એટલાજ માટે કે દમમાં લેવામાં આવતી હવાની દરેક રજકણ, ફેફસાંને તે જમ મળે તે પહેલાં સંપૂર્ણ રીતે બીનાશવાળી બનાવવામાં આવે છે, અને કોઈ પણ હવા જે કુદરતના હાથવડે જાણી જોઈ સંપૂર્ણ રીતે બીનાશવાળી બનાવવામાં આવતી નથી તે તંદુરસ્તીની સ્થિતિમાં ફેફસાંઓને પહોંચી શકતી નથી.

એક પ્રખ્યાત તખીજ સારી સત્તાથી કહે છે કે, ઠંડી સ્વચ્છ હવા કોઈ પણ દર્દમાં મુદ્દલ પણ વધારો કરી શકતી નથી. ઠંડી અથવા બીનાશવાળી કે રાત્રિની હવા સામેનો અભાવ કુદરતને નહિ પીછાણવાને સમજે છે.

આ ઉપરથી ખુલ્લું માલમ પડી આવે છે કે, આ દુનિયામાં

અને ખાસ કરી આપણા દેશીઓમાં કેટલા હજારો જનો અકાળ મોતે-એટલે કે પોતાની કે પોતાની આસપાસનાઓની બૂલ, ખોટી ખીક વગેરેના કારણે મરણ પામતા હશે જેનો ખ્યાલ કરવાને આપણે કમનસીબે બેહદ દયાજનક રીતે પછાત પડીએ છીએ !

માટીના ઉપયોગો

એક જાણીતો જર્મન તખીય કહે છે કે, લોહી ઝેરી બનવાના દર્દ ઉપર માટી અથવા મટોડી રામખાણુ ઇલાજ થઈ પડે છે. પછી આ દર્દની ઉત્પત્તિ જંતુઓથી યા તેમાંની અસ્વચ્છ ચીજોથી થવા પામી હોય. એટલે કેાઘ પણ કારણથી લોહી ઝેરી બન્યું હોય તોપણ આ ઇલાજ અકસીર થઈ પડવાની ખાત્રી આપવામાં આવે છે.

છાણુ વગેરેના ભેળથી માટી અસ્વચ્છ બનતી હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરતાં ઘણાઓ ડરી જાય છે, પણ આવી રીતે માટી અસ્વચ્છ નહિ હોય તેટલા માટે ઉપલો તખીય એવી સૂચના કરે છે કે, માટી અસ્વચ્છ જગ્યાએથી નહિ લેવાની સંભાળ રાખવામાં આવે તો મટોડીમાં અસ્વચ્છતાનો ભેળ થવાની મુદ્દલ ધાસ્તી રહે નહિ. બરવાડો પોતાના જખમો ઉપર દોરોતું છાણુ લગાડે છે, જેથી ઘણો લાભ થવાની ખાત્રી આપવામાં આવે છે.

માણુસોને હંમેશાં પોતાની બહાર બય શોધતા રહેવાની ટેવ પડી ગયેલી હોય છે. તેઓ માટીમાંનાં જંતુઓ અને અસ્વચ્છતાને વચમાં લાવે છે; પણ અકુદરતી જીંદગી ગુજરવાના કારણે, માંસ ખાવાથી, દારૂ પીવાથી, તંબાકુ વગેરેનો ઉપયોગ કરવાથી શરીરને જે બારે નુકસાન થાય છે, તેનો તો ખ્યાલ માણુસો ધરાવતાંજ નથી. કેમકે ઉપર મુજબની જીંદગી ગુજરવાના કારણેજ જખમો રૂઝ આવતાં અટકે છે.

આ તો હવે ખુદી થયેલી બીના છે કે, જીંદગી ગુજરવાની કુદરતી રીત જખમો રૂઝાવાને રામખાણુ ઇલાજ છે. કેમકે કુદરતી રીતથી લોહી સ્વચ્છ રહે છે, અને લોહી સ્વચ્છ રહેવાથી જખમ જલદી રૂઝાવા પામે છે.

માટીની ગાદી બનાવવાની રીત

હવે માટીની ગાદી યા પટી જેને તખીયો “અર્થ કૉમ્પ્રેસ” તરીકે ઓળખે છે તેના સંબંધમાં હું બોલીશ. આ ‘અર્થ કૉમ્પ્રેસ,’ ‘વોટર-કૉમ્પ્રેસ’ કરતાં ઘણો લાભકારક થઈ પડે છે. માટીનું ‘કૉમ્પ્રેસ’ પલાળેલી માટીનું બનાવવામાં આવે છે. એટલે પાણીના ‘કૉમ્પ્રેસ’માં જેમ પાણી વાપરવામાં આવે છે, તેમ માટીના ‘કૉમ્પ્રેસ’માં પલાળેલી માટી વાપરવામાં આવે છે. આ માટી અલબત્ત જેમ બને તેમ બીની હોવી જોઈએ, પણ તે એટલી બધી તો બીની નહિ હોવી

નેંધએ કે જેથી માટી પાણીની માફક ગળી પડે. 'કોમ્પ્રેસ' બનાવવાને માટે બીની માટી દર્દ કરનારા ભાગો ઉપર મૂકવી. શરીર છાતી, આંખ, પગ, ગળું, ઘુંટણ, હાથ, બોચી, ગરદન, ગાલ, કલેજ, બરડાનો કાંઠો, કરોડ વગેરે ભાગો ઉપર મટોડીની ગાદી મૂકી શકાય છે. આ પછી પેલી માટી ઉપર શણગું કપડું મૂકવામાં આવે છે, જે માટીના ટુકડા કરતાં કાંઈક વધુ મોટું હોયું નેંધએ. આ ઉપર ઉનનો પાટો અથવા કપડું મૂકી તેની આસપાસ એક બીજો પાટો બાંધવામાં આવે છે, જેનો હેતુ મટોડી દર્દવાળી જગ્યા ઉપરથી ખસી ન જાય તે માટેનો હોય છે. આ પાટાના છેડાઓને સેફ્ટી પીનથી મજબૂત બનાવવાથી દર્દવાળા ભાગ ઉપર માટીની નેંધતી અસર થઈ શકે છે.

મટોડીની ગાદી મૂકવાનો અનુકૂળ વખત રાતનો છે; પણ દિવસે કે જ્યારે દર્દીઓ બિછાને હોય છે તે વખત પણ એછા અનુકૂળ હોતો નથી. આ વખતે પણ એકાદ બે વખત 'અર્થ' કોમ્પ્રેસ' મૂકવામાં સહેજ પણ નુકસાન નથી. આ માટી બે કલાકો કે તેથી વધુ વખત રાખવી નેંધએ છે.

ડિથેરિયા, ફેફસાંનાં દર્દો, ટાઇફસ વગેરે રોગો વખતે જ્યારે સખ્ત સુજળ આવે છે, ત્યારે માટીનું કોમ્પ્રેસ શરૂઆતમાં વારંવાર થવું નેંધએ અને તે પછી તેમાં ઘટાડો થવો નેંધએ.

દર્દવાળા ભાગોમાંથી માટી ગરમીને બહાર ખેંચી કાઢે છે. પછી તે બહારનો ભાગ હોય કે અંદરનો હોય, તુરંતજ વેદના સામાન્ય રીતે બંધ થઈ જાય છે અને આ બધા પસાર થઈ જાય છે. અમુક દર્દ વખતે શરીરના કયા ભાગ ઉપર 'અર્થ-કોમ્પ્રેસ' મૂકવું તે સમજાવવાની હું જરૂર નેતો નથી; પણ એટલું તો યાદ રાખવું કે, ડિથેરિયા માટે ગળા ઉપર અને માથાના દુખાવા વખતે બોચી ઉપર 'કોમ્પ્રેસ' મૂકવું. કેટલાક જર્મન તબીબો માથાના આરામ માટે પગની ઘુંટી ઉપર માટીની ગાદી મૂકવાની ભલામણ કરે છે.

મટોડી એછામાં એછા બે કલાક રાખવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે; પણ આખી રાત તે રાખવામાં આવે તો કશી અડચણ નથી, પણ એથી ઉંઘમાં ખલેલ આવતી હોય તો કાઢી નાખવામાં અને અનુકૂળ વખતે તે પાછું કરવામાં અડચણ નથી. કોઈ પણ જાતની માટી જે નજદીકમાં મળી શકતી હોય તે વાપરી શકાય છે.

મટોડી સંજ્યાબંધ દર્દો સાબળ કરે છે.

મટોડી સંજ્યાબંધ દર્દો સાબળ કરવાનો દાવો કરી શકે એમ છે. દાખલાતરીકે ત્યુમર (ગાંઠ) અને છાતી, શ્વાસ લેવાની નળી ગળાં વગેરેના રોગો, આંખ અને કાનમાંનાં દર્દો, ગાઉટ, રયુમેટીઝમ,

અળાઈ, ગરમીની ફેક્ષીઓ, કંઠમાળા, પીકુના રોગો, ઈંદ્રિયોના રોગો, ચુરદા, લીવર વગેરેના રોગો, ડીપ્થેરિયા, માથાનો દુઃખાવો, મનનતંતુઓનાં દર્દો, દાંતનો દુખાવો વગેરે સંખ્યાબંધ દર્દો ઉપર મટોડીનો ઉપયોગ ધણીજ લાભકારક રીતે થવા પામે છે.

સાપના ડાંખ અને ઉન્મત્ત વાયુને આગળ વધતા અટકાવવાને મટોડીનો 'ક્રોમ્પ્રેસ' રામબાણુ ધલાજ થઈ પડે છે. એ મુખ્ય ખુખી વેદનાને તાત્કાલિક શાંતિ આપવાની છે.

આપણાં શરીરના પેકુવાળો ભાગ દર્દોનું કેન્દ્ર ગણાતો હોવાથી શરીરના નીચલા ભાગ ઉપરના 'ક્રોમ્પ્રેસ'ની ખાસ લલામણુ કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને તાવને લગતાં દર્દો તાઇફસ, સ્કાર્લેટ શીવર, ડીપ્થેરિયા વગેરે દર્દો વખતે શરીરના નીચલા ભાગ ઉપર મટોડીનું 'ક્રોમ્પ્રેસ' વધુ ફાયદાકારક થઈ પડે છે. આ બાબત હું કાઈ બીજા પ્રસંગ સુધી મુલતવી રાખું છું.

ગરમ દેશોનાં દર્દો-તેનો ધલાજ ચોખ્ખી માટી

ગરમ મુલકોમાં ખાસ કરીને ગરમીની ઋતુમાં અકુદરતી ખોરાક જેવા કે માંસ, દારૂ વગેરે ઠંડા તેમજ સમઘાત મુલકો કરતાં તેનો ઉપયોગ કરનારાઓ ઉપર વધુ જલદી બદલો લે છે. જે શખ્સો ઠંડા મુલકમાં વસવાટ કરી એટલે કે ત્યાંની હવાની ટેવ પાડી ગરમ દેશોમાં આવી વસ્યા હોય છે તેઓએ ઉપલો કુદરતી નિયમ ખાસ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે.

ગરમ દેશોમાં વસવાટ કરનારાઓએ પાણીનો 'બાથ' વારંવાર લેવો અને તે વધુ લેવો જરૂરી છે. પણ ઠંડો, ઉગ્મશ અને હવાનો 'બાથ' જેને તખીઓ 'લાઇટ એન્ડ એરબાથ' તરીકે ઓળખે છે તે લેવા માટે માટી અથવા મટોડીના લેપથી શરીરને આરામ, શાંતિ અને ઠંડક મળે છે. જેઓ તાવથી પીડાતા હોય તેઓને માટીના ખાડામાં રાખવાથી તાવ તેમજ ગરમ મુલકોનાં દર્દો ઉપર ધણી સહેલાઈથી કાણુ મેળવી શકાય છે.

ગરમ ભાગોમાં ચામડીના દર્દથી પીડાતા દર્દીઓને સૂર્યનાં કિરણો હેઠળ ખુલા રાખી તેમના શરીર ઉપર કાદવની પેઠ બીની કરેલી મટોડી લગાડવાથી ચામડીનાં દર્દો અજબ જેવી રીતે અલોપ થઈ જાય છે.

દાંતનાં દર્દોનો ઉત્તમ ધલાજ મટોડી

'બ્રાઈલ્ડ' કરેલી નરમ વાનીઓ, સુપ વગેરે કૃત્રિમ અને અકુદરતી ખોરાકો જે ચાવવા માટે દાંતોને વધુ તકલીફ પડતી નથી, તે ખાવાથી દાંતનાં દર્દોની ઉત્પત્તિ ધણી સહેલાઈથી થવા પામે છે. ધણી ગરમ ગરમ ખોરાક અને પીણું પણ દાંતો માટે ધણું નુકસાન-

કારક છે. કેમકે તે કુદરતથી તદ્દન ઉલટાં છે. એને બદલે કોટલાંતળાં કાચાં ફળો અને એપલ(સેબ)નો કરવામાં આવતો ઉપયોગ દાંતો માટે ધણો અચ્છો ધલાજ પૂરો પાડે છે; કેમકે આથી દાંત ધણા સ્વચ્છ રહે છે.

કૂટનો ખોરાક દાંત માટેના અશ કરતાં ધણો કિંમતી થઈ પડે છે. કેમકે હલકી કિંમતનાં દાંતનાં અશો તંદુરસ્તી માટે ધણાં જોખમભરેલાં થઈ પડે છે. એવાં અશોનો ઉપયોગ નહિ કરવામાંજ ફાયદો છે.

મોઢું અને દાંત સ્વચ્છ કરનારી બખર દવાઓ જે માટે જાહેર ખખરામાં મોટી મોટી બડાઈ મારવામાં આવે છે તે દવાઓથી સમૂળગા દૂર રહેવામાંજ લાભ છે. કેમકે આ દવાઓ દાંતને સામું નુકસાન પહોંચાડે છે. સ્વચ્છ પાણીમાં ડોગળા કરવાથી દાંત ધણા સારી રીતે સ્વચ્છ રહી શકે છે.

દાંતનો વખતોવખતનો દુખાવો જે ધણું કરી પોલાણવાળા અને દર્દી દાંતોથી જન્મ પામે છે તેનો રામખાણ ધલાજ જે ખાણુનો દાંત દુખતો હોય ત્યાં જે ખાણુ દર્દી દાંત હોય તેના બહારના ભાગ ઉપર મટોડીની ગાદી મૂકવી અગર જે મટોડીની ગાદી ધણી વખત મૂકવામાં આવે અને તે ધણો વખત સુધી રાખવામાં આવે તો ખાડાવાળો દાંત ઉભો રહેવા છતાં તેને લગતું દર્દ દૂર થઈ જાય છે. અગર જે એક વાર ફરીથી દાંત દુખે તો ઉપરો ધલાજ કરવાથી દર્દ ફરીથી દેખાવ દેશે નહિ.

માથાના વાળને લગતાં દર્દો

આપણે જોઈએ છીએ કે, જંગલમાંના હેવાનો જેઓ નડતર વગરની કુદરતમાં વસે છે તેઓનું માથું ખાલ વગરનું ખોડકું હોયું નથી કે વાળ સફેદ થઈ જતા નથી. એવીજ સ્થિતિ દુનિયાના ધણા દૂરના ભાગોમાં વસતાં માણસોની પણ જોવામાં આવે છે.

કુદરતે નિર્માણ કરેલી જીંદગી માણસો તરફથી ગુજરવામાં આવે તો ખાડાવાળો નરમ અને લવચીક બને છે. વળી વાળ ખરી પડતા પણ અટકે છે. આ ખરૂં છે કે, શરૂઆતમાં વાળ ખરવાનું ધણું વધી પડે છે, પણ તે પછી તે ખૂબસુરત બને છે; એટલુંજ નહિ પણ જે ભાગ વાળ વગરનો ખોડકો હોય તે ભાગ ઉપર વાળ આવવા માંડે છે. સફેદ વાળથી પણ દૂર રહી શકાય છે અને યુદ્ધાપામાં સફેદ વાળ કુદરતી રંગમાં બદલાઈ જાય છે.

કુદરતી 'ખાચ' ઉપરાંત વાળને વારંવાર બીંજવી તેને સૂકવી નાખવામાં ધણો ફાયદો સમાયલો છે; પણ માથા માટે વરસાદનું પાણી ધણું લાભદાયક થઈ પડે છે. માથાની ચામડી સ્વચ્છ બનાવવા માટે મટોડી ધણી કિંમતી થઈ પડે છે, પણ તે તરફ ડોહાનું

લક્ષ ખેંચાતું નથી. ખોડકાં માથાં ઉપર વાળ લાવવા માટે મટોડી ખાસ જરૂરી છે.

માથાના વાળ માટે સ્ત્રીઓને સલાહ

સ્ત્રીઓએ પોતાના માથાના વાળ કદી પણ કપાવવા નોંધતા નથી. તેઓએ વળી પોતાના વાળને મજબૂત રીતે જકડીને બાંધવા પણ નોંધતા નથી. સ્ત્રીઓને મારી મજબૂત બલામણુ છે કે, તેઓએ પોતાના માથાના વાળ ઢીલા ચોટલામાં રાખવાથી તેની ઘણી સારી રીતે જળવણી થઈ શકે છે. એ કરતાં વધુ ફાયદો વાળ છૂટા એટલે બાંધ્યા વગર રાખવામાં સમાયેલો છે. કામ કરતી વખતે માથાના વાળને રીબનથી ઘણા ઢીલા બાંધી રાખવાથી સ્ત્રીઓના માથાના દુખાવાની ફરિયાદ ઘણે દરજ્જે દૂર થઈ શકશે.

સઘળી જાતનાં તેલ, પોમેટમ વગેરેને માથાના વાળથી દૂરજ રાખવામાં વાળની સલામતી જળવાઈ રહે છે.

હડકાયા કૂતરાના ઝેરનો ઇલાજ-મટોડી

એક જર્મન તબીબ કહે કે “હું જાણીને ઘણો અન્યય થાઉં છું કે, જર્મનો હડકાયા કૂતરાના કરડવાનો ઇલાજ કરવા છેક પેરીસ સુધી ‘પેસચ્યોર ઇન્સ્ટિટ્યુટ’માં દોડી જાય છે; પણ સર્વથી સરસ અને રામખાણુ ઇલાજ જે વખતે કૂતરું કરડે તેજ વખતે બીની મટોડી મૂકવામાં આવે તો ઝેર ચઢવાનો ભય દૂર થઈ જાય છે. એજ વખતે મટોડીને બીજવવા પાણી નજદીકમાં મળી નહિ શકે તો મોઢાનું થુંક, પાણી મળતાં સુધી ચાલી શકશે.” આ જર્મન તબીબ વધુ જણાવે છે કે “પણ એમ કરવાને બદલે આ જાતના દર્દીઓને છેક પેરીસ સુધીની લાંબી મુસાફરીએ લઈ જવામાં આવે છે અને એથી ઝેરને લોહીમાં દાખલ થવાનો પૂરતો વખત મળી શકે છે. પરિણામે જાનના જોખમના ભયમાં ઝોર વધારે થવા પામે છે. ઉપલા ઇન્સ્ટિટ્યુટનો લાભ લેવા છતાં હડકવા સસુ-જગો અટકી શકશે તેની ખાતરી મળી શકતી નથી. આથી હડકવાનું ઝેર શરીરમાં કાયમ રહેવા પામે છે, જેથી દર્દીને થોડાં વરસ પછી પણ હડકવાની બિમારી લાગુ પડે છે, યા તો બીજી બિમારી-ઓનો ભોગ થઈ પડે છે.”

હડકાયા કૂતરાનું ઝેર સાપના ડંખના ઝેરથી વધુ કાતિલ નથી. મટોડીના ઇલાજથી સાપના ઝેરવાળાં દર્દીઓને આરામ થાય છે તો હડકવા લાગેલાં દર્દીઓ આ ઇલાજથી વધુ આસાનીથી બચી જવાં નોંધએ. સાપે કરડેલી એક સ્ત્રીદર્દીને મટોડીના ઇલાજથી કેવી રીતે બચાવી લેવામાં આવી હતી તેને લગતો નીચલો ખરો બનેલો દાખલો આપણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉપર ધણું સારું અજવાળું

પાડી શકે છે. આ ખરો અનેલો ખનાવ નીચે મુજબ છે, જે એક જર્મન તબીબે આપેલા હેવાલ ઉપરથી લેવામાં આવ્યો છે:-

“કેટલાક વખતની વાત ઉપર ઘાસમાં કામ કરતી વીસ વરસની સ્ત્રીના પગમાં એક સાપે ડાંખ માર્યો. તેણી કેસરતા નજદીક આવેલા રીકેલ નામના ગામડાની રહીશ હતી. ઝેરની અસરથી તેણીને આખો પગ એકદમ સૂજવા લાગ્યો. પરિણામે આ સ્ત્રીને ઘણી બારે વેદના થવા માંડી. બાપ તેણીને હાથની ગાડીમાં પોતાના ગામથી કેસરતા ખાતે લઈ ગયો. અહીં આવતાં તે સ્ત્રીનો જમણો પગ અને જમણો હાથ ઘણીજ ભયભરેલી રીતે સૂજ આવ્યો. ડૉક્ટરોએ મત આપ્યો કે, હવે મોડું થઈ ગયું છે. બચાવનો કશો ઇલાજ હવે રહ્યો નથી. આ પછી આ કમનસીબ સ્ત્રીની શુદ્ધિ ગુમ થઈ ગઈ. તેણીને ખેશુદ્ધ હાલતમાં તેણીના ગામમાં અર્ધા મરણતોલ સ્થિતિમાં લઈ જવામાં આવી. બાપ એકની સલાહથી બાગમાં એક ખાડો ખોદ્યો. તેમાં તેણે પોતાની છોકરીને વસ્ત્રવગર મૂકી અને ફક્ત માથું ખુદ્ધું રાખી મટોડીમાં તેણીનું શરીર સેરવી દીધું. એ વાતની ખબર તે ગામના મેજસ્ટ્રેટને થતાં તેણે છોકરી ઉપર ઘાતકીપણું થતું સમજી તેણીને બહાર કાઢવાનો હુકમ કર્યો, પણ બાપની બાબુમાં આખું ગામ હોવાથી મેજસ્ટ્રેટ કશું કરી શક્યો નહિ. કેમકે તેણે જોયું કે, ગામના લોક ઉસ્કરાવાથી પોતાની જાંદગી જોખમમાં આવશે, જેથી તે ગુપ્તગુપ્ત ચાલી ગયો. છ કલાક પછી આ ઇલાજનો અંત આવ્યો. સ્ત્રીને બહાર કાઢવામાં આવી. લોકોની બારે અભયખી અને ખુશાલી વચ્ચે તેણીના હાથપગનો સોજો ઉતરી ગયેલો જણાયો અને પરિણામે આ સ્ત્રી સાજી થઈ. આ દાખલો ખરો હોવાની ખાત્રી ઘણાક તબીબોએ આપી છે.”

ઉઘાડે પગે ફરવામાં શા લાભો છે ?

ઉઘાડે પગે ફરવામાં શું ખરેખર લાભો સમાયલા છે ? આ સવાલનો જવાબ એક જર્મન તબીબે આપ્યો છે તે મારા વાચકો માટે જણવા જોગ થઈ પડશે.

એમાં તો કશો શક નથી કે, જાંદગી ગુજરવાના સુધારા-ઓએ આપણી તંદુરસ્તીનો ઘણો મોટો ભોગ લીધો છે, જેનો ખ્યાલ બાગ્યેજ ફેલાયલો હશે. ગામડે રહેનારાંઓ શહેરોમાં રહેનારાંઓ કરતાં તંદુરસ્તીમાં ઘણા ચઢિયાતાં હોવાનો સખખ ત્યાં સુધારાના નામે અકુદરતી જાંદગી ગુજરવામાં આવતી નથી. એક તબીબ કહે છે કે, ખૂટ આપણા પગનો અકુદરતી પોશાક છે. ખૂટથી લોહી વગરના, ઠંડા અને મરણ જેવી સ્થિતિએ પહોંચેલા પગો ઉઘાડા રાખવાથી એટલે કે ઉઘાડે પગે-ધરમાં યા ધરની બહાર-ચાલવાથી

તેમાં લોહી આવે છે, ગરમી આવે છે અને તેને નવી જીંદગી મળે છે. ઉધાડે પગે ચાલવાથી શરીરમાં લોહી માટેનો માર્ગ નિયમિત બને છે અને મગજમાં લોહીનો જમાવ થતો અટકે છે. એમ થવાથી જીંદગીની નવી ખુશાલી, આસુદગી અને જોર મળવા સાથે શરીર, દુઃખદર્દી અને જીંદગીની બીજી આફતોની સામે થવાની શક્તિ હાંસલ કરી શકાય છે, જેથી માણસો પોતાને સુખી સમજે છે.

જેઓ સહેજમાં ગભરાઈ જતા હોય या ઉશ્કેરાઈ જતા હોય કે જેમના મગજ ઉપર ભારે દબાણ કે બોળે પડ્યો હોય તેઓને ઉધાડે પગે ચલાવવાથી ધારેલી અસર થઈ શકે છે.

આપણા આપદાદાઓ જેઓ સાદી જીંદગીને પસંદ કરનારા હતા અને જેઓ ઉનાળામાં તેમજ શિયાળામાં ચંપલ ઉપરજ ફરતા હરતા અને ધણીકા તો સમુળગા ઉધાડે પગે ફરતા તેઓને કદી પણ શરીર લાગુ પડતી નહિ. તેઓ કદી પણ બીકણ બનતા નહિ, કદી ગભરાઈ જતા નહિ અને કદી દિવાનાપણું કે આપધાત વગેરેની ખરાબીને વશ થતા નહિ. અર્ધા કે આખા પગના ખૂટોમાં પગને દાબી ચાંપી રાખવાના સુધારાને ફિઝિયોલોજીસ્ટો એક જાતનું જંગલીપણું સમજે છે. એક તબીબ સવાલ કરે છે કે, શું આ જંગલી ફેશનને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાની કોઈ પણ પુરુષ કે સ્ત્રીમાં હિંમત નથી? આ તબીબો કહે છે કે, પોતાના ઓરડાઓમાં કે બાગ-બગીચામાં અને વધુ હિંમત હોય તો ધરોની બહાર ઉધાડે પગે ફરવામાં તંદુરસ્તીને ઘણો મોટો લાભ થવા પામે છે.

ઉધાડા પગે ચાલવાથી પગને ઉગ્રશ અને હવા મળી શકે છે, એટલુંજ નહિ પણ પગો માટી સાથે સીધા સમાગમમાં આવવાથી તંદુરસ્તી પથ્થર જેવી બને છે. ઘાસમાં ઉધાડે પગે ચાલવાથી તંદુરસ્તીને મોટો લાભ થવા પામે છે.

બીના ઘાસ અથવા બીનાશવાળી જમીન ઉપર ઉધાડે પગે ચાલવું, સૂકી જમીન ઉપર ચાલવા કરતાં ઘણું વધુ સારું છે. બીની માટી ગરમીનો સર્વથી ઉત્તમ ‘કંડક્ટર’ યાને ઉષ્ણતાવાહક છે. સવારનો પહેર કે જે વખતે સૂર્ય પોતાનાં પહેલાં સોનેરી કિરણો જમીન ઉપર નાખે છે તે વખતે ઉધાડે પગે ચાલવું એ એક ઉત્તમ કુદરતી મોજ થઈ પડે છે. અલબત્ત, ઉધાડે પગે ચાલ્યા પછી પગને ઘોઈ નાખવા જોઈએ છે, પણ સૂકવવા જોઈતા નથી. પ્રથમ તેમને સૂકવવા વગર પગ ઉપર મોળાં પહેરી દેવાં જોઈએ. એટલે પગો ચાલતાં પોતાની મેળે કુદરતી ગરમી પકડવા માંડશે.

ઘણા લોકો ખૂટ પહેરવા છતાં મોળાં પહેરતા નથી. એમજ થવું જોઈએ છે; પણ જો સ્વચ્છતાઈના સખબે કોઈને મોળાં પહેરવાં

પડે તો કુદરતી રંગનાં શણુનાં અથવા પાતળાં સુતરાઉ મોજાં ઠીક થઇ પડશે.

ખાંસો થાડું અને પાણી પીંચો વધુ.

નામાંકિત તબીબોનું એવું કહેવું છે કે, દર્દી જ્યારે ધણા નેશ ઉપર આવે છે તે વખતે પાણીનો ઉપયોગ બહારથી તેમજ અંદરથી જેમ વધુ કરવામાં આવે તો હાલના ઇલાજોથી જેટલી જીંદગીઓ બચવા પામે છે તે કરતાં ધણી વધુ જીંદગીઓ બચવા પામે. ધણા નેરદાર દુઃખદર્દી વખતે પાણીનો ઉપયોગ ધણો અગત્યનો ગણાઇ ચૂક્યો છે. હાલની વૈદ્યક વિદ્યામાં ધણા આગળ વધી ગયેલા તબીબો પાણીની ખુબી હવે સમજવા લાગ્યા છે. જેઓ તંદુરસ્ત રહેવા માગતા હોય અને ધણી લાંબી જીંદગી ભોગવવા માગતા હોય તેઓ માટે એક નામાંકિત તબીબના જણાવ્યા મુજબ ‘લેસ પ્રુડ એન્ડ મોર વૉટર’ એટલે કે “ઓછું ખાંસો અને વધુ પાણી પીંચો”નો મુદ્રાલેખ સોનેરી થઇ પડ્યા વિના રહેશે નહિ.

જે બિમારીથી હાલની ઓલાદ ધણા મોટા ભાગે પીડાય છે અને જે બિમારી દરેક દરદીનું મૂળ છે તે બિમારી કબજાબાત છે, જેને ડૉક્ટરો ઇન્સ્ટીપેશનના નામે ઓળખે છે. આ બિમારીનું મૂળ પૂરતું પાણી નહિ પીવાનું છે. અગર જે પીવાના પાણીના જથ્થામાં દરરોજ વધારો કરવા સાથે યોગ્ય ખોરાક લેવામાં આવે તો હજારોની ફરિયાદ જે કબજાબાતની બિમારી છે તે કદી પણ લાગુ પડવા પામેજ નહિ.

‘પાણી કેવું પીવું, ક્યારે પીવું અને કેટલું પીવું ?

આ ઉપરથી ત્રણ સવાલો ઉભા થાય છે. પાણી કેવું પીવું, ક્યારે પીવું અને કેટલું પીવું ?

(૧) પાણીની ખાસિયત—પાણી કેવી ખાસિયતનું હોવું જોઇએ તેનું વર્ણન માત્ર પાંચ શબ્દોમાં થઈ શકે છે, તે જેમ “વધુ સ્વચ્છ તેમ વધુ ઉત્તમ” થઇ પડે છે. આ તો ચોક્કસ છે કે, વ્યવહાર ઉપયોગી કર્યો માટે પાણી બિલકુલ સ્વચ્છ કુદરતે ઉત્પન્ન કર્યું નથી. તેમાં કાંઈ ને કાંઈ ખામી કે એબ તો હોય ને હોયજ. સર્વથી સ્વચ્છ પાણી વરસાદનું પાણી છે, પણ તે સ્વચ્છ વાસણમાં જમા કરવામાં આવ્યું હોય તોજ બિલકુલ સ્વચ્છ ગણાય છે. વરસાદના પાણીમાં પણ ઝેરી આસ વગેરે હવામાંથી નીચે આવતાં અસ્વચ્છતા દાખલ થવાનો સંભવ છે. ફિલ્ટરોને તબીબો એક મોટા ફારસસમાન ગણે છે, કેમકે ફિલ્ટરોથી પાણીમાંની યાંત્રિક અસ્વચ્છતા દૂર થવા સિવાય તેનાથી પાણીને ખીન્ને કશો લાભ થતો નથી. પાણી ઉકાળવાથી પણ પાણીની તમામ ખૂરી

ખાસિયત દૂર થઈ શકતી નથી. ખરેખર રીતે જે સ્વચ્છ પાણી ગણાવું જોઈએ તે ડીસ્ટીલ્ડ કરેલું પાણી છે, જે ગરમી લગાડી જતરથી ગાળી ખેંચવામાં આવે છે. એટલે કે તે પાણી જેને સ્ટીમમાં 'ઇવેપોરેટ' કરવામાં આવે છે, જેની પાછળ નક્કર ભાગ રહી જાય છે અને જે બીજા ઠંડા વાસણમાં સ્ટીમને પસાર કરવામાં આવે છે તે વાસણમાં સ્ટીમને પાણીના રૂપમાં લાવવામાં આવે છે. આ એક એકજ રામબાણ રીત છે, કે જેની રૂએ પાણીને કોઈ પણ પ્રકારની મલિનતાથી દૂર રાખવામાં આવે છે. આ પાણીને નામાંકિત તબીબો તરફથી 'ફ્રી ફ્રોમ કેમીકલ મીકેનિક એન્ડ ઓર્ગેનિક ઇમ્પોરિટિઝની ઉપમા આપવામાં આવે છે.

સર્વથી વધુ સ્વચ્છ પાણી કૂટો, ભાણ, તરકારી, વન-સ્પર્શિત વગેરેમાંથી મળી આવે છે.

યુરોપ અને અમેરિકાના ઝરાઓમાંનાં પાણી જેને 'મીનરલ વૉટર'ના નામે ઓળખવામાં આવે છે તે પાણી બાટલીઓમાં વેચાય છે અને આપણા દેશીઓ તેનો ઉપયોગ ઘણા વિશ્વાસથી કરે છે, પણ આ જાતનાં પાણી ઓછો ફાયદો કરી ઘણું મોટું નુકસાન કરે છે.

(૨) પાણીના જથ્થા-હવે પાણી કેટલું પીવું તે ઉપર હું આવીશ.

દરેક મનુષ્યે પાણી કેટલું પીવું તેનો આધાર આસપાસના સંજોગો ઉપર રહેલો છે. ખોરાક કેવી ખાસિયતનો છે, હવાની ગરમી કેટલું છે, કેટલી અને કેવા પ્રકારની કસરત લેવામાં આવે છે વગેરે ઉપર પાણી પીવાના જથ્થાનો આધાર રહેલો છે.

આપણો ખોરાક મુખ્ય ભાગે ફુટનો હોય અથવા તે ચીજોનો બનેલો હોય જેમાં પાણીનું પ્રમાણ વધુ હોય તે ખોરાક સાથે ઓછું પાણી તંદુરસ્તીને નુકસાન કરી શકતું નથી, પણ જેમનો ખોરાક સૂકો હોય એટલે કે તેમાં પાણીનું પ્રમાણ ઓછું હોય તે તથા જે સ્ટીમ્યુલન્ટ હોય તેવા ખોરાક સાથે પાણી પીવાની અવ-સ્થ જરૂર છે.

ગરમ ઋતુમાં ઠંડી ઋતુ કરતાં આપણે વધુ પાણી પીએ છીએ, કેમકે ગરમ ઋતુમાં પરસેવા મારફતે આપણે આપણા શરીરમાંનું પાણી વધુ મોટા પ્રમાણમાં ખોઈ દઈએ છીએ. એવુંજ પરિણામ ધણી સખ્ત કસરતથી આવે છે. વાતાવરણસંબંધી બીનાશ અથવા એથી ઉલટા પરિણામથી, શારીરિક 'ઇવેપોરેશન' પરંતુ થતી તેની અસરથી આડકતરી રીતે પાણીની સોસ ઉપર અસર થાય છે; પરંતુ કોઈ પણ ખાસિયતનાં સંધર્ભે દુઃખ-દર્દો વખતે પાણીનો ઉપયોગ પોતાની મરજી મુજબ કરવામાં કશું નુકસાન નથી. ખરી રીતે તો પાણી પીવાનું ઉત્તેજન આપતા રહેવું જોઈએ. જ્યાંસુધી ખોરાકની સંપૂર્ણ રીતે હદ બાંધવામાં આવી

હોય ત્યાંસુધી એક પણ દર્દ એવું નથી, કે જે વખતે યોગ્ય પ્રમાણ-માં પાણીનો ઉપયોગ કરવામાં નુકસાન હોય. પાણી પીવા માટેની ધાસ્તી એક એવો ખોટો અને માની લીધેલો વહેમ છે કે જેના પ્રતાપે હજારો કમનસીબો અકાળ મોતે મરણ પામે છે.

એક પ્રખ્યાત અમેરિકન તબીબનો એવો મત છે કે, નિઃશંક-પણે કોઈ પણ માટે ધણું પાણી પીવું એ બની શકે એમ છે, પણ ખાસ કરી તે પાણી ઓછા “ટેમ્પરેચર”નું હોવું જોઈએ છે.

કેટલાકો એમ માને છે કે, કુટ સાથે પાણી પીવામાં તંદુર-સ્તીમાં જોખમ સમાયલું છે, પણ એમ કહેવામાં સહેજ પણ વળુદ નથી. અલબત્ત, દરેક ચીજમાં તેની હદ કૂદાવી જવામાં દેખીતું નુકસાન છે, પણ પાણી પીવું એ એક બીજા પ્રકારનો ‘એનીમા’ લીધા બરાબર છે.

નિયમિત સ્થિતિમાં દરરોજ ચારથી છ શેર જેટલું પાણી પીવામાં જરા પણ જોખમ નથી. આ પાણી ઉપરાંત ખોરાકથી મળતું પાણી પૂરતું થઈ પડે છે.

ત્રીજે સવાલ જે પાણી કેટલાક વખત પછી પીવું ફાયદા-કારક છે તે ઉપર હું હવે ટુંકમાં બોલીશ. દરેકે ચોક્કસ રીતે ધ્યાન-માં રાખવું જોઈએ છે કે:-

ખાતી વખતે કદી પાણી પીવાની ટેવ પાડવી નહિ.

જન્મતી વખતે પાણી પીવાથી જે ગેરલાભ થાય છે તે પાણીથી ખોરાકને કૃત્રિમ રીતે બીનો કરવામાં આવે છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે (૧) એથી નિયમ અનુસાર થુંક અને ખોરાક પચન કરનારા બીજા રસને વહેતા રહેવામાં ખલેલ પહોંચે છે. (૨) જૂદા જૂદા રસને નિયમ વિરુદ્ધ એટલે ઘણા બહોળા પ્રમાણમાં પાતળા બનાવી દેવામાં આવે છે; અને (૩) ખોરાક પ્રવાહીમાં બદલાઈ જઈ તેને પચન થવાનો વખત મળે તે અગાઉ આંતરડાંઓમાં અને હોજરી મારફતે ખોરાકનું તત્ત્વ ઘોવાઈ જાય છે. આથી આખી શારીરિક રચના ઉપર જે અસર થાય છે તે તંદુરસ્તી માટે ઘણીજ ભયાનક હોય છે.

દિવસે યા રાતના કોઈ પણ બીજા વખતે તરસના પ્રમાણમાં પાણી પીવું ગેરવાજબી ગણાશે નહિ.

રાતે સૂવા અગાઉ એક ગ્લાસ અને સવારે ઉઠતાં એક પવાલું પાણી પીવું ઘણુંજ લાભકારક છે.

આથી જે મોટો લાભ તંદુરસ્તીને થશે તે એ કે જમા થયેલો જથ્થો હોજરીમાંથી ઘોવાઈ જશે. વળી જમણુ લેવાના ટુંક

વખત પહેલાં એટલે કે દશબાર મિનિટ અગાઉ પાણીના ધુંટડા પીવાથી પણ ઉપર મુજબ ફાયદો થાય છે.

પાણી ઠંડું પીવું કે ગરમ ?

એક જાણીતો તબીબ ગરમ તેમજ ઠંડા પાણીના પીણાના સંબંધમાં પોતાના લાંબા અનુભવના આધારે એવી મતલબનું જણાવે છે કે:-

“આ બાબતના સંબંધમાં મારો તો એવો મત છે કે, ગરમ અથવા ઠંડું પાણીએ બંને ચોક્કસ સ્થિતિમાં અને ચોક્કસ પ્રસંગે ફાયદાકારક થઈ પડે છે. પણ ગરમ પીણું ઘડી ઘડી સેવાથી હોજરી નબળી બની જાય છે, તેમ વારંવાર ગરમ પાણીએ અંગોળ કરવાથી શરીરની ચામડી નબળી બની જાય છે. ગરમ અથવા ઠંડું પાણી પીવું યા તે વડે નાહવાનો આધાર આપણા શરીરની ગરમી ઉપર અને તે વખતે શરીરમાં કેટલાં ચૈતન્યની હોજરી છે, તે ઉપર છે.

આ તો તબીબીવિદ્યાએ સિદ્ધ કર્યું છે કે, ગરમ ખોરાક અને ગરમ પીણું મોટે ત્યારેજ જીવને મન થાય છે, કે જ્યારે શરીર અતિશય ઠંડું હોય છે અને જ્યારે શરીર અતિશય ગરમ હોય છે ત્યારે ઠંડો ખોરાક અને ઠંડું પીણું પીવાનું મન થાય છે.

પીણું જ્યારે શરીરની ગરમી કરતાં વધુ ગરમ હોય છે ત્યારે પોતાનામાંની વધારાની ગરમી શરીરને આપે છે, જેથી શરીરની ગરમીમાં વધારો થાય છે અને ઠંડું પાણી શરીરમાંથી ચોક્કસ જથ્થામાં ગરમી ચૂસી લે છે અથવા શરીર તેને આપી દે છે, જેથી પાણીની ગરમીમાં વધારો થાય છે અને શરીરની ગરમીમાં ઘટાડો થાય છે. આ કારણથી તાવના સંધળા કેસોમાં ઠંડું પાણી પુષ્કળ જથ્થામાં પીવાની અગત્ય પોતાની મેળે માલમ પડી આવે છે.

ઠંડું પાણી પીધા પછી હોજરી જે સંપૂર્ણ રીતે પ્રત્યાઘાત કરી શકતી હોય અને પાછળની અસર ખરાબ થવા ન પામે તો ઠંડું પાણી પીવાની ધણા જોશથી તબીબો લલામણુ કરે છે; પણ જ્યારે પ્રત્યાઘાત કરવામાં હોજરી અશક્ત હોય કે નબળી હોય તે વખતે થોડો વખત ગરમ પાણી પીવું લાભકારક થઈ પડે છે.

ઠંડા પાણીનો પીવામાં ઉપયોગ કરવાનો લાભ ઠંડા પાણીનો નાહવામાં ઉપયોગ કરવા જેટલોજ અસરકારક થઈ પડે છે. આ ખૂબ માદ રાખવું જરૂરી છે કે, સ્વચ્છ પાણી પીવાથી જેટલી સંતોષકારક રીતે અને સંપૂર્ણતાથી તરસ મટી શકે છે તેવી તરસ કોઈ પણ પીણાથી મટી શકતી નથી. પાણીથી આપણને કિંમતી ‘ટ્રોનીક’ અને તંદુરસ્તી બક્ષનારૂં પીણું મળે છે. એટલુંજ નહિ

પણ તેનાથી શરીરની અંદરના લાગે ઘોવાઇને સ્વચ્છ તથા તંદુરસ્ત બને છે. જેમ ચામડીની સ્વચ્છતા માટે ઠંડુ પાણી ઉપયોગી છે તેટલું જ બદ્ધે તે કરતાં વધુ ઉપયોગી પાણી શરીરના અંદરના વપરાશ માટે છે.

આ ઉપરથી ખુલ્લું માલમ પડી આવે છે કે, પાણીનો ઉપયોગ અંદરખાનેથી કરવાથી તંદુરસ્તીને ખેવડો ત્રેવડો લાભ થવા પામે છે. પહેલું તો એથી શરીર ઘોવાઇને સ્વચ્છ બને છે, બીજું શરીરમાંની રક્ત અને નુકસાનકારક ચીજો બહાર આવે છે અને ત્રીજું તે 'ટોનિક' એટલે શક્તિ આપનાર પીણીની ગરજ સારે છે. જે તખીમોના હાથે બનેલાં 'ટોનિક' કરતાં શરીરને દસલાખ મરતખે વધુ કિંમતી હોવાથી ઘણો મોટો લાભ કરે છે.

સ્વચ્છ પાણી પીવાના લાભો માટે ડૉ. જોન હારવી નામનો અમેરિકાનો મશહુર તખીબ કહે છે કે, અગર જો કોઈ શખસ ઘણો નબળો અને અશક્ત હોય તથા અર્ધા દબાઇ ગયા જેવી દાલતમાં હોય તથા હૃદય એટલું બધું તો નબળું હોય કે જાણે જે વખત જાય છે તેમાં તે અટકી જવાની અણી ઉપર હોય તે વખતે ઠંડુ પાણી ચૂસી ચૂસીને પીવાથી 'ટીપીંગ હાર્ટ'ને નવું જીવન મળવા પામે છે. આ મુજબના ઘણાક દાખલાઓ ઉપલા તખીબની જાણમાં આવ્યા છે.

વળી બહારથી શરીરને ઠંડા પાણીનો 'બાથ' આપવા અગાઉ અથવા તે આપવા પછી તુરતજ પાણી પીવાથી તંદુરસ્તીને ઘણાક લાભો થવાનો ઉપલા તખીબનો અનુભવ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો થઇ પડે છે. આ મુજબ ઠંડા પાણીના બહારના અને અંદરના ઉપયોગના અસર સાથે સાથે થવાથી શરીરના જીવતા યંત્રને ઘણી ઉત્સાહી ગતિ મળવા પામે છે. ડૉ. મોરીસ એમ. ડી. એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે, સવારના જમણ પહેલાં શરીરના બહારના તેમજ અંદરના લાગને ઠંડા પાણીથી સ્વચ્છ કરવાથી એકસો વરસ સુધી જીંદગીની દોરી લંબાવી શકાય છે. આ પછી બહારની કે ઘરની કસરત લેવી ઘણીજ ફાયદાકારક થઈ પડે છે.

હજારો શખસો અજીર્ણના રોગથી પીડાવાના દાખલાઓ આજકાલ ઘણાજ સાધારણ થઈ પડ્યા છે. તેઓ આ રોગથી પીડાવા સાથે બૂખ ઓછી થવાની કે મરી જવાની ફરિયાદ કરે છે, તેમને ખોરાકનો સ્વાદ બગડેલો લાગે છે અને અગર જો ખોરાક જેમ તેમ લે છે તો હોજરી તેનો બાર નહિ સહન કરી શકવાથી તેમાં યા પેકુમાં દુઃખાવો થાય છે કે તે એક મોટા બોળ-સમાન થઇ પડે છે. અલબત્ત આ ફરિયાદ દૂર કરવા માટે તખીબી મદદની જરૂર છે, તોપણ તેને દૂર કરવાનો સહેલો અને સુતરો

માર્ગ ઠંડા પાણીનો નિયમિત ઉપયોગ છે. આ ઉપયોગ સવારે બિહાનું હોડતાં બે ત્રણથી પાંચ છ ગલાસ ભરી સુમરું અથવા ડુંકડું પાણી પીવાનો છે. આ રીતે ડુંકડું પાણી પીવાથી હોજરી ધણીજ નિયમિત રીતે સાફ અને સ્વચ્છ બને છે; પણ એટલું તો જરૂર જાદ રાખવું કે, આ મુજબ પાણી પીવા પહેલાં મોઢું, દાંત અને જીભ ધણીજ સરસ રીતે સાફ કરવાને ચૂકવું નહિ; કેમકે એમ કર્યા વગર ઉપર મુજબ પાણી પીવાથી જેટલો નેષએ તેટલો ફાયદો થતો નથી, જેથી મોઢું જીભ વગેરે સ્વચ્છ કર્યા પછીજ સુમરું એટલે ડુંકડું પાણી પીવાની ટેવ રાખવી. જેઓની હોજરીમાં ખટાશનો ભાગ નેષએ તે કરતાં વધુ હોય તેઓને જમણ સાથે છૂટથી પાણી પીવાથી ઘણો લાભ થવા પામે છે, પણ તેઓએ આ ધલાજ લેવા સાથે ખોરાક સંપૂર્ણ રીતે ચાવી ચાવીને હોજરીમાં ઉતારવાની ટેવ પાડવી. તેઓએ દિવસના વખતે દર અર્ધ કલાકે યા દર એક કલાકે ઠંડુ પાણી પીવું લાભકારક થઈ પડે છે.

અજીર્ણનો રોગ દૂર કરવા માટે ઠંડા પાણીનો ઉપયોગ પીવામાં કરવા સાથે તે થોડીક મિનિટ સુધી હોજરીને બહારથી લાગુ કરવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. એથી ખોરાક હજમ કરવાની શક્તિને મજબૂતી મળે છે.

જઠરરસ-તેનો ઉપયોગ

મારા વાચકો ! વખતોવખત જઠરરસ માટે તમારી આગળ મારે બોલવું પડે છે. એ જઠરરસ જેને તખીબો તરફથી ‘જેસ્ટીક જ્યુસ’ ના નામે ઓળખવામાં આવે છે તે વિષે હું આજે કાંઈક ટુંકમાં બોલવા માગું છું. જઠરરસ એક જાતનો પ્રવાહી છે, જે ગંધરહિત, સ્વચ્છ અને પારદર્શક છે. તેનો સ્વાદ ખારો અને ખાટો હોય છે. એનું કામ ખોરાકને પાચન કરવાનું છે. તે ખોરાકને ગાળી એકરસ કરે છે. તે ખોરાકને સડવા દેતો નથી. તેની ખુબી દુર્ગંધનો નાશ કરવાની છે. મીઠું, મરી વગેરે મસાલો હોજરીમાં જવાથી જઠરરસ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ખરફ થોડો ખાવાથી જઠરરસ વધારે નીકળે છે, પણ તે ઘણો ખાવાથી જઠરરસ ઓછો થઈ જાય છે.

જઠરરસને બહાર કાઢી તેને ૯૮. (ફેં) માં રાખવામાં આવે અને તેની અંદર અનાજ મૂકવામાં આવે તો તે ધીમે ધીમે નરમ થઈ એકરસ થઈ જાય છે. આ રસને ‘ચાઇમ’ કહેવામાં આવે છે, જે ઘટ્ટ ચીકાશવાળા વિચિત્ર પ્રકારના શ્વાસવાળો હોય છે, અને તેનો રંગ ખોરાક પ્રમાણે ભાત ભાતનો હોય છે. તેમાં પાચન થયેલો કે નહિ પાચન થયેલો ભાગ મિશ્ર બનેલો હોય છે. ખોરાક કેટલી ઝડપથી પાચન થઈ શકે તેનો આધાર તેની સ્થિતિ અને જાતિ

ઉપર રહેલો છે. ચવાયેલો અને નરમ પદાર્થ જલદી પચે છે, જ્યારે ખરાબર નહિ ચવાયેલી કે કઠણ વસ્તુને પચન થતાં વધુ વખત લાગે છે. જે ખોરાક જલદી પચી શકે તે ખોરાકમાં વધુ શક્તિ હોય એમ માનવું મૂખાંબલરેલું છે. ચોખ્ખા જલદી પચી શકે છે, પણ તેમાં શરીરને શક્તિ આપવાનું તત્ત્વ ઘણું ઓછું હોય છે. જે ખોરાકથી લોહી વધુ દરજ્જે અને છે, તે ખોરાક વધુ પોષણ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. જઠરરસમાં પાચન થતાં બાકી રહેલા ખોરાકનો કેટલોક ભાગ આંતરડાંમાં પચે છે, જ્યાં પાચન કરનારાં જૂદાં જૂદાં સાધનો હોય છે.

વાઇટેમીન્સ ક્યાં ક્યાંથી મળી શકે છે ?

કોઇ પણ પદાર્થને તાપ લગાડી સૂકવવાથી કે રાંધવાથી વાઇટેમીન્સનું તત્ત્વ નાશ પામે છે. સઘળાં અનાજો તથા બીયાં જેનો ઉપયોગ ખોરાકતરીકે થતો હોય તેમને છુંદીને અથવા દળાને આખા ઉપયોગમાં લેવાથી વાઇટેમીન્સ ઘણા સારા જથ્થામાં મળી શકે છે. ‘આખા ચોખ્ખા’ તથા ‘આખા ઘઉં’ તેને કહેવામાં આવે છે કે જેમાંથી થુલું અને છાલતાંઓ કાઢી નાખવામાં આવતાં નથી. કેમકે આ છાલતાંના પડમાં વાઇટેમીન્સ મળી આવવા ઉપરાંત માંસ બનાવનારાં તત્ત્વો, જૂદા જૂદા પ્રુટિકારક ખારો વગેરે મળી આવે છે. પટેટાની છાલના હેઠલા ભાગમાં વાઇટેમીન્સ રહેલું હોવાથી તેને પૂરેપૂરો લાલ મેળવવો હોય તો પટેટાને આખા બાકીને કે ભુંજીને છાલ કાઢી નાખી ઉપયોગમાં લેવા. પટેટામાં લોહી સાફ કરનારાં તત્ત્વો છે, પણ તેમાં માંસ ઉત્પન્ન કરનારું તત્ત્વ પ્રોટીડસ નહિ હોવાથી જડા માણસને તે વધુ જડો બનાવતા નથી. પટેટાને બાકી યા ભુંજીને દૂધ સાથે ભેળીને તેનું પુડીંગ બનાવી ખાધાથી પાતળા આદમીઓ સહેલાઈથી જડા બને છે.

વાઇટેમીન્સ બદામમાં પણ મળી આવે છે, પણ તે તેની છાલની હેઠળ મળી આવે છે. બદામને બાફવાથી વાઇટેમીન્સનું તત્ત્વ ઉડી જાય છે. માટે બદામને ઠંડા પાણીમાં રાતે બીંજવી સવારે નરમ બનેલી છાલ કાઢી નાખી એમ ને એમ પીસી દૂધમાં નાખી ઉકાળીને તેનો ઉપયોગ કરવાથી શરીરને ઘણી સારી શક્તિ આવી શકે છે. હાથે દળેલા અને યંત્રોથી દળેલા આટા વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત રહે છે. હાથે દળેલા આટાની રોટલી કે પાઉં મીઠાં અને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે તેમજ પૌષ્ટિક પણ છે. પથ્થરની ઘંટીથી દબાયેલા આટામાં તેનાં તમામ પૌષ્ટિક તત્ત્વો જળવાઈ રહે છે જ્યારે લોખંડના સાંચાના ધસારાથી તેમાંનું કૌવતદાર તત્ત્વ નાશ પામે છે, એટલે કે વાઇટેમીન્સનાં તત્ત્વ આપણને મળી શકતાં

નથી. આ સઘળાં કારણોને લીધે હાલની ઓલાદ આગલી ઓલાદ કરતાં ઘણી નબળી બનતી જાય છે. યંત્રના ધસારાથી આટામાંના ફેરફારસ, લોખંડ, સીલીકા, ચૂનો, સોડિયમ, પોટાશિયમ, કલોરીન, મેગ્નેશિયમ, ગંધક વગેરેનાં તત્ત્વો ઉડી જાય છે. હવે પછી એ સંબંધમાં હું કાંઈક વધુ બોલીશ.

*

*

*

*

ટોપીથી કે પાધડીથી માથાનું રક્ષણ થાય છે ?

ટોપી કે પાધડી પહેરવાથી શું ખરેખર માથાનું રક્ષણ થઈ શકે છે या શારીરિક શાસ્ત્રતરીકે એમ કરવું શું તંદુરસ્તીને લાભકારક થઈ પડે છે ? આ સવાલ ઘણો અગત્યનો છે અને તેની તપાસમાં ઉતરવું જરૂરી છે.

પ્રથમ અંગ્રેજી ટોપી પહેરવાનું કારણ એવું આગળ કરવામાં આવે છે કે, માથાને ગરમ રાખવા માટે તેની ઘણી જરૂર છે. અહીં જણાવવાની જરૂર છે કે, બાલવાળા માથા સાથેના તંદુરસ્ત શખ્સોને પ્રથમ તો બાલથી જેટલી કુદરતી ગરમી મળે છે તે કરતાં વધુ ગરમીની જરા પણ જરૂર નથી. બાલથી મળતી કુદરતી ગરમીમાં ટોપી પહેરી વધારો કરવાનો એક જાતનો રિવાજ થઈ પડ્યો છે. આ રિવાજ માથાના ડુખાવાના મૂળની જગા રાખે છે. જો માથાને તેના કોઈ પણ જાતના ઢાંકણથી મુક્ત રાખવાની આપણે ટેવ પાડી હોય તો ગમે તેવી હવામાં માથાને દરદ થવાની કે તેને રથુમેટીઝમની અસર થવાની કદી પણ ધાસ્તી રહી શકે નહિ.

જ્યારે હવા ઘણી શરદ હોય ત્યારે શરીરના જે ભાગની ખાસ સંભાળ લેવાની જરૂર છે તે આપણા કાન છે. શરીર ઉપરના ઢાંકણથી માથાને ગરમી મળે છે, એ ખ્યાલ ભેગામાંથી નીકળી જવાની ખાસ જરૂર છે. કેમકે માથાના ઢાંકણથી એવું કશું પણ કાર્ય થઈ શકતું નથી. સામું માથા ઉપરના ઢાંકણથી માથાની કુદરતી ગરમીને તેમજ જે પરસેવો નુકસાનકારક થઈ પડતો હોય તેને બાક યા વરાળના રૂપમાં ઉડતો અટકાવવામાં આવે છે તેના પરિણામે માથું ખોડકું બને છે.

સામી તરફથી માથાના ઢાંકણની હિમાયતમાં એવું કહેવામાં આવે છે કે, સૂરજનાં કિરણો માથા ઉપર પડવાથી માથાને નુકસાન થાય છે. આ ખ્યાલ પણ ખોટો છે.

માથા ઉપર અંગ્રેજી ટોપી (હેટ) જેમ તડકામાં તેમ વરસાદના બથાવતરીકે માની લઈ પહેરવામાં આવે છે, પણ જે પાણી પરસેવાના રૂપમાં આપણા માથાના ભારી અને જડા ઢાંકણની હેઠળ જમા થાય છે અને જે સુસ્ત કે મંદ પડી ગયેલું હોય છે તે પાણી

જેટલું વરસાદનું પાણી નુકસાનકારક થઈ પડતું નથી. એક સાય-
ન્ડીસ્ટ તો આગળ વધીને કહે છે કે, ખાલ માટે મોંઘાં દાટ તેલો
વગેરે વાપરવા કરતાં વરસાદનું પાણી માથાના વાળ અને તેની
ચામડીને માટે વધુ ફાયદાકારક થઈ પડે છે. વળી જેમ ખાંડ પાણી
માથાના ખાલની કુદરતી ચીકાશ દૂર કરે છે, તેમ વરસાદના પાણીથી
થતું નથી. ચીકાશવાળા ખાલ તંદુરસ્તીની નિશાની છે, તોપણ
ચીકાશવાળા વાળથી કંટાળો ખાઈતે ઉપરની ચીકાશ દૂર કરવાના
ધલાળે લેવામાં આવે છે, જે કુદરતની બિલકુલ સામે થવા બરાબર
છે. જે કસરતથી પરસેવો વધતો કે છૂટતો હોય, તે કસરત કરતી
વખતે માથાને ઢાંકવાથી સાચું નુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે.

હવા, પાણી, ખોરાક અને કસરત

શારીરિક કસરત લેવાની જરૂર તો દરેક વાંચનાર જાણતોજ
હશે, પણ શારીરિક કસરત કેમ લેવી જોઈએ અને તેથી શા લાભો
છે તે સમજવાને થોડાએજ શક્તિવાન હશે. શામાટે શારીરિક
કસરત ઉપર તંદુરસ્તી અને જીંદગીનું સુખ આધાર રાખે છે ?
અગર જે આપણે આપણા શરીરના સ્નાયુઓની ખીલવણી કરવા
માટે દરકાર નહિ કરીએ તો તેની સગતરીકે કુદરત તરફથી
આપણને શામાટે દુઃખદરદો ભોગવવાં જોઈએ તેને લગતો જવાબ
હું જેમ અને તેમ ટુંકામાં આપવાની કોશિષ કરીશ.

આપણાં શરીરને તંદુરસ્તી અને સુખાકારી માટે ઘણી ઘણી
જરૂર છે, પણ તેને જે ચીજોની ખાસ જરૂર છે તે હવા, પાણી,
ખોરાક અને કસરત છે. કોઈ પણ શખ્સ હવાના આશીર્વાદ વગર
જીવી શકે નહિ. તે પાણી વગર વધતા ઓછા દિવસો જીવી શકશે
અને ખોરાક વગર એક કરતાં વધુ દિવસ જીવી શકશે. વળી પૂરતી
શાંત ઋતુમાં તે કપડાં અથવા છાંયડા વગર પણ જીવી શકે છે.
શારીરિક કસરત વગર પણ જીવી શકાય છે, પણ એમ કરનારાઓ
કુદરતનો કાયદો કેમ તોડે છે તે હું હવે કહીશ.

શરીરના સઘળા ભાગોની તબિયત કે ખીલવણી સલાહકારક
એટલા માટે છે કે દરેકની ફરજ પોતાના શરીરને વધતામાં વધતી
હદે તંદુરસ્ત બનાવવાની છે. જેમ શરીરને માટે હવા, પાણી અને
ખોરાકની અવશ્ય જરૂર છે, તેમ તેને કસરતની પણ છે. એક રીતે
શરીરનો ખોરાક કસરત છે.

હોજરીનું 'મીશન' (પવિત્ર કામ) નવા લોહીની ઉત્પત્તિ
માટે જીવન તૈયાર કરવાનું છે. હું મારા વાચકોને અગાઉ લંબા-
ણથી સમજાવી ગયો છું કે, ઓક્સીજન જેમાં લોહીની રદી ચીજો
બળી જાય છે, તે ઓક્સીજન હવા દમમાં લેવાથી ફેફસાંમાં
લોહી સ્વચ્છ અને છે. આ પછી હૃદય શરીરમાંથી સ્વચ્છ લોહી

ખેંચવાનું કામ બળવે છે. આ ક્રિયાને 'લોહીનું ફરવું'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. શરીરમાં લોહીના ફરવાથી શો લાભ થાય છે તે જાણવાની જરૂર છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે, શરીરનો દરેક ભાગ કોષપણુ પળે નબળો પડી નાશ થઇ જવાનો સંભવ છે. હોજરી અને ફેફસાંઓથી ચેતન્ય પામતું લોહી અને હૃદયથી શરીરમાં ખેંચાતું લોહી શરીરના દરેક ખારીકમાં ખારીક ભાગમાં ફરી વળે છે, જે માણસોને જીવવાની શક્તિ બક્ષે છે.

જીંદગીનો પાયો શરીરનાં છિદ્ર છે, જે માણસોની શારીરિક રચનામાં સર્વથી વધુ ખારીક ભાગ છે. છિદ્રથી શાખા બને છે, શાખાથી તંતુ બને છે અને છિદ્રથી સ્નાયુઓ, મજ્જાતંતુઓ, ચામડી, વાળ, નખ, હાડકાં, દાંત અને શરીરના ખીજ સધળા ભાગો જીવતા રાખી શકાય છે. શરીરના સ્નાયુઓને ચપળ રાખવા માટે કસરતની જરૂર છે. કેમકે સ્નાયુઓને જોઈતી કસરત આપવાથી-હૃદય જ્યારે નહિ-હવા દમમાં લેવાને ફેફસાંને શક્તિવાન બનાવે છે. ખાસ જ્યાનમાં રાખવું જોઈએ છે કે, શરીરની નસો જે મારફતે લોહી ફેફસાંમાં પાછું ફરે છે તે નસોની તપાસ પછી નસો જલુ છાંટે દેખાડે છે. એનો સબબ એ છે કે, નસોમાંથી વહેતું લોહી અસ્વચ્છ છે. જ્યારે આ લોહી ફેફસાંમાં પાછું ફરે છે ત્યારે તે હવાને ગળી જાય છે અને ઓક્સીજન જે હવામાં છે તે ગલીચીને બાળી નાખે છે. ઓક્સીજનથી સ્વચ્છ બનેલા અને હોજરીથી તૈયાર થતા જીવનથી માતબર બનેલાં લોહીને ફરીથી શરીરમાં મોકલવામાં આવે છે તે એટલાજ માટે કે, તે નાશ થયેલાં છિદ્રની જગ્યા પૂરી શકે.

x

x

x

x

શરીરને ઘટતી હદમાં કસરતની જરૂર એટલા માટે છે કે, જેથી જીવન સાથે લોહી પૂરું પાડી શકાય, હોજરીના સ્નાયુઓને પોતપોતાની ફરજ બજાવવાની પૂરતી શક્તિ આપી શકાય અથવા શરીરમાંના ભાગો જેઓ શરીરમાં લોહી લઇ શકે છે તેઓને પોતાની મરમત કરવાની તક મળી શકે છે. એ ઉપરાંત ખોરાક હજમ કરવા અને મદદ કરનારી અંધિઓને તેઓની ફરજ બજાવવામાં મોટી મદદ મળી શકે છે.

હૃદય સ્નાયુઓનો એક મોટે જથ્થો છે. જ્યાંસુધી જીંદગી બંધ થતી નથી ત્યાંસુધી તે હૃદય પોતાનું કામ બંધ કરતું નથી. જ્યારે એક ઇન્દ્રિય ધણી સ્નાયુઓની બનેલી હોય ત્યારે તેઓની ખીલવણી હંમેશા થતી રહેવી જોઈએ છે. હૃદયને કંટાળો ઉપજે તેટલી હદે તેને મહેનત આપવી જોઈતી નથી.

ઉંડા દમ લેવા સાથેની કસરતનું પરિણામ આ પ્રમાણે જોતાં ધણું સારું આવે છે. હૃદયની ઇન્દ્રિય જે ધણી ઉપયોગી અને ઉંચી સેવા બજાવનારી છે તેને શારીરિક કસરતથી ધણી ઉંચો ખોરાક

મળવા પામે છે. કસરતથી ફેફસાંઓને સ્વચ્છ હવા પૂરી પાડી શકાય છે, જે લોહીમાંની રક્ત-મુલેલી-ચીજો બાળી નાખવા માટે ઘણી જરૂરી છે. શરીરની કસરતથી વળી સ્નાયુને અને હોઝરી-માંના ખોરાક હજમ કરવાના યંત્રને મજબૂતી મળે છે, અને આ કારણે હોઝરીથી પોતાની ફરજ ધણીજ અસરકારક રીતે બજાવવાનું બની શકે છે.

આ ઉપરથી વાચકો નોંધ શકશે કે, સ્નાયુઓના વપરાશથી તેઓમાંની મરણ પામતી ચીજોનો નાશ થાય છે અને ફરીથી ચિત્તન્ય મળેલું લોહી નવી અને વધુ સારી ચીજો શરીરને પૂરી પાડે છે. તેટલા માટે દરેક રીતની યોગ્ય કસરતથી સ્નાયુઓને પોતાની શક્તિમાં વધારો કરવાની તક મળે છે; પણ એટલું યાદ રાખવું કે, શરીરને હદ ઉપરાંતની કસરતથી મોટું નુકસાન થવા પામે છે. કસરત દરમિયાન હૃદયમાં ધબકારા થવા પામે અથવા દમ લેવામાં અડચણ માલમ પડે તો તુરત સમજી લેવું કે, હૃદય અને ફેફસાંઓને હદ ઉપરાંત કસરતથી થકવી નાખવામાં આવ્યાં છે.

નાળિયેર-મીઠી પીસાબનો કટ્ટો શત્રુ

કુદરતે માણસોને બહેલી નિયામતોમાં નાળિયેરી એક ઉત્તમ બક્ષીસ છે. આ ઝાડની પેદાશના કંઈ નહિ તો એક સો જેટલા ઉપયોગો થઈ શકે છે, જે હું વખતના વહેવા સાથે વખતોવખત રજુ કરતો રહીશ. આ ઝાડ મીઠી પીસાબ જેને અંગ્રેજીમાં ડિયાબીટીસ કહે છે તેના ધલાજ ઉપર કેટલું અકસીર છે તે થોડાંઓજ જાણતાં હશે.

નાળિયેર ખોરાકતરીકે તેમજ પીણાતરીકે પણ ઉપયોગી છે. આ ફળમાં કુદરતે એવી ખુબી મૂકી છે કે જેનો ઉપયોગ કરવાથી તંદુરસ્તીનો આશીર્વાદ વધતામાં વધતી હદે મેળવી શકાય છે. મીઠી પીસાબનો રોગ દૂર કરવામાં આ ફળ સોનાના મૂલ્યનું થઈ પડે છે.

નાળિયેરનું પાણી ઉપલા દર્દીઓને ઘણુંજ લાભકારક થઈ પડે છે. કેમકે આ પાણી, પાણી પીવાની તરસને ઘણીજ ઓછી કરી નાખે છે. કેમકે તેની ખુબી પૃથ્વીની આસપાસ વિંટળાયેલા હવાના જથ્થા કરતાં આશરે પચીસ ડીગ્રી જેટલું એ વધુ ઠંડું છે.

નાળિયેરનું તેલ પણ ઉપલા દર્દીઓ માટે ફતેહમંદ પૂરવાર થયું છે. કુદરતે તેનો ઉપયોગ મોટા જથ્થામાં પૂરો પાડ્યો છે. જ્યારે ઘી હાલમાં જ્યાં નોંધએ ત્યાં ચરખી વગેરે નુકસાનકારક બેળનું સાધારણ થઈ પડ્યું છે તેવા વખતે ચોખ્ખા ઘીની જગો રાખવા માટે નાળિયેરનું તેલ સલામતી સાથે વાપરી શકાય એમ છે. કેટલાક નામાંકિત (એક્સપર્ટ) તખીઓ તો ક્ષય જેવા રોગ ઉપર વપરાતા કૉડલીવર ઓછલ કરતાં પણ એને વધુ ફાયદાકારક

માને છે. નાળિયેરના તેલથી માંકડ, જૂ વગેરે બીજાં જીવજંતુઓને નાશ થઇ શકે છે. આગળ બંગાળીઓ પોતાના આખા શરીર ઉપર નાળિયેરનું તેલ ધસતા. જેનું પરિણામ ધણું સારું આવતું હતું. આ રીતિ બંગાળીઓમાં બંધ પડવાથી હાલની ઓલાદ પોતાના પૂર્વજો જેટલી તંદુરસ્ત રહી નથી. વળી આગલા બંગાળીઓ પોતાની મિઠાઇઓ વગેરેમાં નાળિયેરનો ઘણો મોટો ઉપયોગ કરતા પરંતુ આ રીતિ પણ હાલમાં તેઓમાંથી દૂર થતી રહી છે. નાળિયેરનો ખોરાક મીઠી પીસાબના દર્દીઓને ધણાક રૂપમાં આપી શકાય છે. આ ખોરાક આ દર્દીઓ ઉપર કેટલી હદે સારી અસર કરી શકે છે તે માટે આપણા દેશમાં અખતરોઓ થવા પામશે તો આપણા દેશમાંથી આ રોગ ધણી સહેલાઈથી દૂર કરી શકાશે.

કબજિઆત ટાળવાને નીમકનો થતો નુકસાનકારક ઉપયોગ

ગરમ પાણીથી ભરેલા એક ગ્લાસમાં થોડુંક નીમક નાખી ઘણાકોને સવારે બિંછાનું છોડતાં પી જવાની ટેવ પડેલી હોય છે. તેઓ એમ કરવામાં જાડાની કબજિઆત દૂર થયેલી માને છે. આ ઇલાજથી જાડાની કબજિઆત કેટલેક દરજ્જે દૂર થાય છે ખરી, પણ આ રીતે નીમક પેટમાં જવાથી શરીરને ફાયદા કરતાં નુકસાન વધુ થાય છે. આ ઇલાજથી ગુદાને નુકસાન થઇ ગુદાને લગતાં દર્દો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે લેવામાં આવતા નીમકનો અર્ધા કરતાં વધુ મોટો ભાગ ચૂસી લેવામાં આવે છે અને તે ગુદામાંથી પસાર થાય છે. ફક્ત દર્દીઓમાંજ નહિ પણ સાધારણ તબીબોમાં પણ એવો ખોટો ખ્યાલ બેસી ગયો છે કે, મીઠાને પાગળાવી બનાવેલા પાણીમાંનું સઘળું નીમક (મીઠું) ચૂસાયા વગર જાડા મારફતે બહાર નીકળી જાય છે; પણ આ ખ્યાલ સદંતર ખોટો છે. નીમકનો મોટો ભાગ ખરેખર ચૂસાઇ જાય છે અને તે ગુરદામાંથી બહાર નીકળે છે, જેથી ગુરદા ઉપર અસાધારણ બોજો આવી પડે છે.

જોઇએ તે કરતાં વધુ જથ્થામાં નીમક શરીરમાં દાખલ થવાથી શરીરને ધણું મોટું નુકસાન થાય છે તે હું આગળ જણાવી ગયો છું, અને આજે તે હું ફરીથી જણાવું છું. મોટા જથ્થાનું નીમક ઝેર સમાન છે.

અગર જો એક ચીનો ઘણી સહેલાઈથી આપઘાત કરવા માગે છે તો તે શેરેક પાણીમાં ચાર આઉન્સ-પાશેર-જેટલું નીમક નાખી પી જાય છે. આપણા દેશીઓ નીમકને ધણું ફાયદાકારક સમજી જેમ ગમે તેમ પોતાના પેટની ભટ્ટીમાં હોમે છે, જે તેમને માટે કેટલી હદ સુધી ઝેર સમાન થઈ પડે છે તેનો તેમને મુદ્દલ ખ્યાલ હોતો નથી.

(દૈનિક “હિન્દુસ્થાન”ના અંકોમાં લખનાર-એફ. ડી.)

૮૯-નાદિરનો નશો ઉતારનારી એક આર્ય મહિલા

(૧)

નાદિરશાહનાં પ્રયંડ સૈન્યોએ દિલ્હી શહેરમાં કત્લેઆમ ચલાવી છે. પરેપરાં અને ગલીએ ગલીમાં શાણિતની સરિતાએ વહી રહી છે. ચારે તરફ લોકોનો લયંકર હાહાકાર મચી રહ્યો છે. શહેરનાં બજાર-ચૌટાં સઘળાં બંધ થઈ ગયાં છે. દિલ્હીનાં શહેરીઓએ પોતપોતાનો જન બચાવવા ઘરોનાં દારો બંધ કરી સંતાપ રહ્યાં છે. કોઇનો પણ જીવ બચશે એવી આશા હવે રહી નથી. કોઇ ઘરમાંથી પ્રયંડ આગના લડકા નીકળે છે તો કોઇ જગાએ બજાર અને ચૌટાંઓની દુકાનમાં લૂંટફાટ મચી રહી છે. કોઇ કોઇની પણ ફરિયાદ સાંભળતું નથી. મહેલવાસી મહિલાઓની ભરબજારમાં લાજ લૂંટાઈ રહી છે; તથાપિ ઇરાની સિપાઇઓની રક્તપિપાસા કોઇપણ રીતે શાંત થતી નથી. મનુષ્યહૃદયની કૂરતા કઠોરતા અને પૈશાચિકતાએ લયંકર વિકરાળ રૂપ ધારણ કર્યું છે. એ સમયે નાદિરશાહ બાદશાહે મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો.

જ્યારે દિલ્હી ભોગવિલાસનું કેન્દ્રસ્થાન બની રહ્યું હતું. ભોગવિલાસની સામગ્રીઓથી શહેરના સુરમ્ય દામ્યો સજ્જ બનેલા હતા. સ્ત્રીઓને શૃંગારરસની પ્રવૃત્તિ સિવાય અન્ય કોઇપણ કાર્ય હતું નહિ અને પુરુષોને સુખભોગ સિવાય અન્ય કોઇ પ્રકારની ચિંતા નહિ. રાજનીતિનું સ્થાન શહેરના નાગરિકો લઈ ખેદા હતા. દિલ્હીના સમસ્ત પ્રાંતોમાંથી દ્રવ્ય ખેંચી લાવી લાવી શહેરમાં પાણીની માફક રેલાતું હતું. વેશ્યાઓ આનંદ કરતી, શહેરીઓ ભોજ કરતા અને સાઈ નગર વિલાસનિદ્રામાં ચકચૂર બની રહ્યું હતું. એ સમયે નાદિરશાહે મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાંની ભોગ-વિલાસની સુરમ્ય સામગ્રીઓ જોઇ તેની આંખો ખુલી ગઈ. નાદિર-શાહનો જન્મ દરિદ્રીના ઘરમાં થયો હતો. તેનું સમસ્ત જીવન રણભૂમિમાં જ વ્યતીત થયું હતું. ભોગવિલાસનો એને જરા પણ મોહ હતો નહિ. ક્યાં રણક્ષેત્રનાં દુઃસાધ્ય કષ્ટો અને ક્યાં આ સુખ-સામ્રાજ્ય ! મહેલના જે ભાગમાં નાદિરની નજર પડતી ત્યાં સ્થિર નયનથી આશ્ચર્યપૂર્વક એકીટસે સ્વર્ગસદન નિહાળી રહેતો. તેને ત્યાંથી જરા પણ ખસવું ગમતું નહિ.

સાંજનો સમય થવા આવ્યો હતો. નાદિરશાહ પોતાના સરદાર-સાથીઓની સાથે મહેલની સહેલ કરતો કરતો દિવાને ખાસના રત્નજડિત સિંહાસનપર આવી બેઠો.

સરદારોને લાંથી ચાહ્યા જવાની આજ્ઞા કરી હથિયારોને

સિંહાસન તમે સંતાડી દીધાં અને દારોગાને બોલાવી કહ્યું કે:-હું શાહી બેગમેનો નાચ જોવા ઇચ્છું છું. જાઓ અને બેગમેને સુંદર વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ બની અત્રે આવવાનું કહો. ખબરદાર ! જરાપણ વિલંબ થવો ન જોઈએ. તેઓની કાંઈ પણ આનાકાની હું સાંભળીશ નહિ.

(૨)

નાદિરશાહનો હુકમ સાંભળી દારોગાના હોશકોશ ઉડી ગયા. તેણે વિચાર્યું કે, જે મહિલાઓ ઉપર કોઈપણ દિવસ સૂર્યની દષ્ટિ સરખી પડી નથી, જેણે મહેલની બહાર નીકળી પૃથ્વીપર પગ સરખો મૂક્યો નથી, તેઓને નાચવાનું હું કયે મોઢે કહી શકીશ ? શાહી બેગમેએ આવું અપમાન કદી સહન કર્યું નથી. હે નરપિ-શાય ! દિલ્હીના રુધિરથી રંગાયા છતાં તારું મન શાંત ન થયું ? પરંતુ નાદિરશાહના હુકમ આગળ એક પણ શબ્દ સામે ઉચ્ચારવો એ અમિના મુખમાં ફેફકા મારવા જેવું હતું. દારોગો શિર નમાવી રાણીવાસમાં ગયો, અને બેગમેને નાદિરશાહી હુકમ સંભળાવી દીધો. તે સાથે એમ પણ કહી દીધું કે, વિલંબ ન થવો જોઈએ. નાદિર-શાહનો હુકમ વિલંબ સહન કરી શકતો નથી. શાહી ખાનદાનીપર આવી આપત્તિ કોઈ પણ સમયે પડેલી નહિ, પરંતુ આ સમયે વિજયી બાદશાહની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કયાં સિવાય પ્રાણુરક્ષાનો અન્ય કોઈપણ ઉપાય ન હતો.

બેગમે નાદિરશાહનો હુકમ સાંભળી હતબુદ્ધિરથી બની ગઈ. રાણીવાસમાં બચકર શૂન્યકાર પ્રસરી ગયો. હજારો બેગમેનાં હજારો હૃદયમાંથી એ અત્યાચારી પ્રતિ એકસાથે નિઃશ્વાસ નીકળી પડ્યો. કેટલીકોએ બચબીત બની યાચક લોચનોથી આકાશ તરફ સલાયતા-ભરી દષ્ટિ નાખી તો કેટલીકોએ ખુદા અને રસુલનું સ્મરણ કર્યું. પરંતુ એવી એક પણ બેગમ ન દેખાઈ કે જેની નજર આવા ક્રૂતાભર્યા પૈશ્વાચિક કૃત્યથી સમશેર તરફ પડી હોય ! યદ્યપિ એ બેગમેમાંની કેટલીક બેગમેની નસોમાં રાજપૂતાણીનું રુધિર વહેતું હતું, પરંતુ એ સઘળું હૃદયલિપ્સાથી જુહારની જૂની આગ ઠંડી થઈ ગઈ હતી. સુખભોગની લાલસાએ આત્મસન્માન ગુમાવ્યું હતું. અરસપરસ સલાહસંપથી મર્યાદાની રક્ષા કરવા કોઈને પણ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ. એક એક પણ વિધિનું વિધાન ધડી રહી હતી. આખરે હતાશ બની સર્વ લલનાઓએ પાપીની સન્મુખ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. આંખોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહેતો હતો. હૃદયમાંથી નિઃશ્વાસનો વાયુ નીકળતો હતો, છતાં એ રત્નજડિત આભૂષણો સજ્યાં, અશ્રુસિંચિત નેત્રોમાં સૂરમે આંજ્યો અને શોકવ્યથિત હૃદયપર સુગંધિત લેપ લગાવીને જવાની તૈયારી કરવા માંડી. કોઈએ

કેશોને ગુંથ્યા તો કોઇએ કેશોની લટોમાં મૌકિતક પરીવ્યાં. સમસ્ત લલનાઓમાંથી એકને પણ ધ્વજરને ઓળખી પોતાની ટેકપર બાદ-શાહના આવા કૂર અત્યાચારની સામે સાહસ કરવા વિચાર ન આવ્યો.

(૩)

એક કલાક પણ થયો નહિ હોય એટલામાં તો બેગમોનાં ટોળેટોળાં આબૂખણેથી ઝગમગતા, સ્વરૂપની કાંતિથી મોગરો અને ગુલાબની કળિઓને લગ્નવતી, સુગંધ પ્રસરાવતી, હમ્મમ કરતી, દિવાને ખાસમાં આવી નાદિરશાહની સામે ઉપસ્થિત થઇ ગઈ.

નાદિરના નામમાત્રથી બલબલા સમ્રાટના છક્કા છૂટી જતા હતા. કેની મગદૂર કે નાદીરશાહી ફરમાનનો નકાર વાળે ?

બધીએ બેગમો નાદિરના શયનગૃહમાં દાખલ થઈ. નાદિર સિંહાસનેથી આ બહિસ્તી હરોનાં અપ્રતિમ લાવણ્ય અવલોકી રહ્યો હતો. તેના મોંમાંથી નીકળનાર બોલ ઝીલવા બધી જનના-નશીન બેગમો તૈયાર હતી. માત્ર એક રાજપૂત બિરદ આ બેગમોના વૃંદમાં હતું, જે આર્ય લલનાને બળાત્કારે પોતાનાં સગાઓની શરમે ઝનાનામાં જકડાવું પડ્યું હતું. પરંતુ આજ દિન સુધી તેના અંગપ્રલંગને યવનો સ્પર્શ કરવા ભાગ્યશાળી નીવડ્યા ન હતા. જેણે પોતાનું શિયળ આજપર્યંત જળવ્યું હતું, તેને આજના અવસરે મુંઝવી હતી. નાદિરનો નિશો કેમ ઉતારવો ? એજ એના મનમાં રમી રહેલો પ્રશ્ન હતો.

(૪)

જેમ સૂર્ય આગળ તારલાઓ ઝાંખા લાગે છે, તેમ આ રાજપૂત બિરદ આગળ બેગમો તેજહીણુ બાસી. નાદિરની નજર લાવણ્યવતી રાજપૂત લલના પ્રતિ વળી અને એ કામાંધ નાદિર નાદિરીના નિશામાં બાન ભૂલ્યો. અને આ રાજપૂત મોહિનીના એકજ દષ્ટિ-પાતથી તે ધાયલ થઈ ઘેનમાં પડ્યો. તે બેહોશાવસ્થામાં પડી રહ્યો. બધી બેગમો તેના પરાક્રમ અને વિકરાળ ચેહરાની પ્રશંસા કરી રહી હતી. પણ આ ચંડિકા પોતાના ઉગ્ર સ્વરૂપને સાક્ષાત્કાર કરી ટેબલપરથી કટારી હાથમાં લઈ નાદિરની છાતી ઉપર ચઢી બેઠી. નાદિર ગભરાયો, સચેત થયો, બાન આવ્યું. જગતને ચકિત કરનાર નાદિર એક પુષ્પથી પણ કેમળ રાજપૂત મહિલાથી મ્હાત થયેલો જેમ શરમાયો-લજવાયો. એ રણચંડીએ ગળ્ફને કહ્યું કે 'આ અરબસ્તાન કે તુર્કસ્તાન નથી, નાદિરીખાનદાની નથી. બેગમોની લાજ લૂંટવી સહેલ છે, પણ આ તો બેગમોના ટોળામાં રાજપૂત સિંહણુ બરાયલી છે. જે આ સિંહણુની હિંમત ! મારી લાજ લૂંટવા જતાં તારી જાન ન લૂંટાઇ જાય તેની સંજાળ રાખ !

નાદિરે તક જોઈ લીધી અને પાઘડી ફેરવી બોલ્યો.

“અમ્મા ! મુઆફ કર. આજથી હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે, કદી કોઈપણ રાજપૂત બાળા ઉપર વિકારી દષ્ટિ પણ નહિ ફેંકું. આપને હું મારી માતાસમ ગણી સ્વતંત્ર રીતે હું વિચરવા દઉં છું.”

અંડિકાએ જવાબ વાળ્યો—“નરાધમ નાદિર ! મને સ્વતંત્રતા બક્ષી મારી બહેનોની બેઠજીતી કરવાનો હજી તારો વિચાર છે ? હોય તો કહી દે. તારો નિકાલ કરી દઉં, નહિ તો આ બધી બેગબોને પણ મુક્ત કર.”

છેવટ નાદિરે પોતાની જાન બચાવવા બધાંને મુક્તિ બક્ષી, અને જાનપર આવેલી આ રાજપૂત લલનાના સાહસને તેણે મરણ-પર્યંત સ્મર્યાં કર્યું.

પ્રભો ! ભારતમાં આવી આર્ય લલના પ્રગટાવ કે જે અત્યાચારીઓના અત્યાચારને સદાને માટે દેશનાવી દે.

(તા. ૧૮-૫-૩૦ના “હિંદુ”માં લેખક:-શ્રી. શાંતારામ ચંદ્રશંકર)

૧૦-તક્રચિકિત્સા-અથવા ઘાટી છાશના લાભ

× × × ×

પ્રકૃતિ સ્વયં પોતાના નિયમો પ્રમાણે આ શરીરદુર્ગની રક્ષા માટે ઉચિત સામગ્રી ઇંદ્રિયોદ્વારા એકત્ર કરીને સારભાગ મદલણ કરી લઈ અનાવશ્યક મળ વગેરેને બહાર કાઢી નાખી શરીર-દુર્ગની સફાઈ તથા રક્ષણ કરે છે. શરીરને કોઈની મદદની જરૂર નથી. જો ઇંદ્રિયોના પ્રમાદથી, આ શરીરદુર્ગમાં અનાવશ્યક વસ્તુસ્થિતિ તથા અનુચિત વ્યવહારોનો પ્રચાર થાય નહિ તો આ શરીરરૂપી કિલ્લો કોઈ પણ રોગાદિ શત્રુદ્વારા નિયમિત સમય સુધી તાબે કરી શકાતો નથી. આ શરીરના અનુચિત વ્યવહાર થતાં તથા તેમાં ખીનજરૂરી વસ્તુઓ વધી જતાં તેને દૂર કરવાને માટે પ્રકૃતિએ પોતાને અશક્ત સમજીને પોતાને મદદ આપવા માટે જે જે સાધનોની રચના કરી છે, તેમાં તક પણ એક સાધન છે. તે શરીરના સમસ્ત વિકારોને દૂર કરીને શરીરને સુદૃઢ અને કાંતિમય બનાવે છે.

તકદ્વારા ઘણે ભાગે બધાંયે રોગો નાબુદ કરી શકાય છે; તકનું સેવન કરનાર મનુષ્ય આધુનિક ડૉક્ટર તથા વૈદ્યોનો શિકાર બનતો નથી. તકનો ઉપાસક સદા નિરોગી, આજીવનના, સ્ફૂર્તિમાન તથા બળવાન બને છે. વૈદ્યાચાર્યોએ તો તેના ગુણો ઉપર મુગ્ધ થઈને તેને અમૃતની ઉપમા આપી છે. તેનું વર્ણન તેમણે

આ પ્રમાણે કયું છે:-તકનું સેવન કરનાર કદી થાકી જતો નથી.* અને તકથી નાણુદ કરેલો રોગ ફરી ખીજ વાર ઉત્પન્ન થતો નથી. જેમ દેવતાઓમાં અમૃત પ્રધાનપદ ભોગવે છે, તેજ પ્રમાણે મનુષ્યોમાં તકનું સ્થાન છે. આચાર્યોએ તકના આવા ગુણો લખીને પોતાની શોધની સંપૂર્ણ ખાત્રી પણ કરી આપી છે. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવેત્તાઓ હજીસુધી તકના ગુણો જાણવાથી તથા તેના લાભ લેવાથી વંચિત રહ્યા હતા; પરંતુ ફ્રેંચ ડૉક્ટર શ્રીયુત મેચ-નીકફની શોધથી તેમને ખરાખર સમજાઈ ગયું છે કે, તકના જેવી પાચક વસ્તુ ખીજ કોઈ નથી. હજી હમણાં કેટલાક ઉલોગી ડૉક્ટરોએ એકત્ર થઈને મહાપ્રયત્ને શોધ કરીને આયુર્વેદની શોધનાં ગુણગાન કરતાં કરતાં તકમાહાત્મ્યની ખાખતમાં આયુર્વેદાચાર્યોનું સમર્થન કયું છે. એક નિરોગી તથા સખળ સ્ત્રીને ૧૨૦ વર્ષની ઉંમરે અર્થાત્ બહુ મોટી ઉંમરે મૃત્યુ પામેલી જોઈને ઉપરોક્ત ડૉક્ટરોએ તેના દીર્ઘાયુષ્યનું ખાસ કારણ શું છે તે શોધવાનું શરૂ કર્યું. અંતે નક્કી થયું કે, સતત તકસેવન કરવાથી તે ૧૨૦ વર્ષ સુધી જીવી શકી છે. આ સ્ત્રીને તકનો એટલો બધો પ્રેમ હતો કે જ્યાંસુધી વાડકા ભરીને તેને તક-ધાટી છાશ-પીવા મળતી નહિ ત્યાંસુધી તેને ચેન પડતું નહિ અને તે એટલે સુધી કે જ્યારે પોતાના ગામમાં ક્યાંયે તક મળે નહિ ત્યારે તે ખીજનાં ગામોમાં જઈને માગી લાવતી હતી; અને તેને માટે તે ત્રણ ત્રણ ગામ ધૂમતી હતી. હવે આથી વાચકોને સારી પેઠે સમજાઈ ગયું હશે કે, તકને અમૃત કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી. જુઓ, એક પ્રાચીન કવિએ તકના ગુણોથી મોહિત થઈને તેના ગુણોનું વર્ણન કેવી સુંદર રીતે કયું છે:-

કૈલાસે यदि तक्रमस्ति गिरीशः किं नीलकंठो भवेत्
वैकुण्ठे यदि कृष्णतामनुभवेदद्यापि किं केशवः ।
इन्द्रो दुर्भगतां क्षयं द्विजपतिर्लम्बोदरत्वं गणः
कुष्ठित्वञ्च कुवेरको दहनतामाग्निञ्च किं विंदति ॥

(યોગરત્નાકર)

ભાવાર્થ કે:-જો ક્વાસમાં તક સુલભ હોત તો શ્રીમહાદેવજી નીલકંઠ ન હોત-અર્થાત્ તેમના કંઠમાંનું ઝેર ક્યારેનુંયે નાશ પામ્યું હોત. જો વૈકુંઠમાં તક મળતી હોત તો શું વિષજી આજે શ્યામ રંગવાળા હોત? કદી નહિ. તેઓ તકનું સેવન કરીને અવશ્ય ગૌરવર્ણના થયા હોત. ઇન્દ્રની દુર્ભગતા અને ચંદ્રદેવની ક્ષય

* ન તકસેવી વ્યથતે કદાચિન્ન તકદર્શનાઃ શ્રમવાન્તિ રોગાઃ ।
યથા સુરાણામમૃતં પ્રધાનં તથા નરાણાં સુવિ તક્રમાદુઃ ॥
(ભાવપ્રકાશ)

દશા તરતજ નાશુદ થયાં હોત; ગણેશજીનું પેટ આવડું મોડું (ઉદરરોગવાળું) ના હોત; કુબેરજીને કોઢી કહેવાની કોઠ હિંમત ના કરત અને શું અગ્નિદેવ પણ પોતે સળગવાનું કુઃખ ઉઠાવતા હોત ? કદી નહિ. તક હોય તો તો આવું બનવું મુશ્કેલજ નહિ, પણ અસંભવિતજ હોત.

આ કવિની અતિશયોક્તિ નથી, પરંતુ કવિએ એ રાગો તરફ ઈશારો કરીને દર્શાવ્યું છે કે, તકના સેવનથી આ સધળા રાગો નિઃસંદેહ નાશુદ થાય છે. તકમાં આ સધળા ગુણો રહેલા છે અને તે આયુર્વેદ જાણનારાઓથી અજ્ઞાત નથી.

કોઇ રાજાએ એક સુપ્રતિષ્ઠિત વયોવૃદ્ધ વૈદ્યને કહ્યું કે “વૈદ્યજી ! કૃપા કરીને આપ મને એવી અનુભવેલી દવા બતાવો કે જે સેવન કરવામાં સ્વાદિષ્ટ અને રોગચક્ર હોવા સાથે ભોજન પચાવી દે અને અનેક રોગોથી બચી જવાય.” વૈદ્યરાજે કહ્યું:—“મહારાજ ! આટલી ઉંમરમાં મને જે કંઈ અનુભવ થયો છે તેને અનુસરીને મારો તો એવો મત છે કે, એવી યીજ્ઞેમાં તક એજ મુખ્ય છે. તકના જેટલી ગુણ કરનારી બીજી વસ્તુ મને સમસ્ત સંસારમાં ક્યાંય જણાઇ નથી; તેથી આપ તેનું સેવન શરૂ કરો. ભોજનને અંતે મીઠું મેળવેલી થોડી તક પીધા કરો. ત્યાર બાદ થોડું પાણી પીને ત્યાર-પછી કંઈપણ ખાશો નહિ. આમ કરશો તો મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, આપની ઇચ્છા અવશ્ય પૂર્ણ થશે.

તકમાં આમાશયના સધળા ભોજનને પચાવીને અતિ લઘુ બનાવી પચાવી દેવાનો ખાસ ગુણ છે. અને તે પોતે પણ જલદી પાચન થાય છે અને તેનો ભાર જઠરાગ્નિ ઉપર પડતો નથી; તેથી સંગ્રહણી+ રોગમાં તકના જેવી તત્કાળ લાભદાયક બીજી કોઇ વસ્તુ નથી. કેમકે સંગ્રહણીમાં પાચનશક્તિ પૂરેપૂરી નાશ પામે છે. એવી સ્થિતિમાં તક સિવાય બીજી જે કોઇ દલકામાં દલકી ચીજ ખવાય છે તેનો ભાર જઠરાગ્નિ ઉપર અવશ્ય પડે છે. અને તેથી ઝાડા બંધ થતાં ધણો વખત લાગે છે—અથવા તો કહો કે, બંધ થતા નથી. જૂનામાં જૂનો સંગ્રહણી રોગ તકદારા નાશુદ કરી શકાય છે. તકના જેવો પાચન પદાર્થ બીજો કોઇજ નથી. તે જ્યાં કંઈ નાખવામાં આવે છે ત્યાં સર્વ કંઈ ભસ્મ કરી નાખે છે. નીતિ-નિપુણ ચાણક્યની વાત કેને ખબર નથી ? ગંગાસ્નાન કરવા જતાં ચાણક્યના પિતાશ્રીના પગમાં એક વખત દર્ભ પેસી

* મોજનાન્તે તુ રાજેન્દ્ર તકં સલ્લવણં પીથ ।

તસ્યોપરિ જલં કિંચિત્ તસ્યોપરિ ન કિંચન ॥

+ “ન તક્રતુલ્યં ગ્રહણીવિકારે” — શાલ્ભોધ

મથો, તેથી તેમને મોટા ધા થયો અને તેનીજ પીડામાં તેમના પ્રાણ ગયા. ક્રોધમૂર્તિ ચાણક્યે દર્ભને પિતાનો ધાતક માનીને તેનું પૃથ્વી ઉપરથી જડમૂળ કાઢવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી તો તે જ્યાં જ્યાં દર્ભ જોતો ત્યાં ત્યાંથી તેને ઉખાડી નાખી તેનાં મૂળમાં તક રેડતો. કેમકે તે તકના ગુણને જાણતો હતો. તે જાણતો હતો કે, જો હું દર્ભ ઉખાડીને તેનાં મૂળમાં જાશ રેડીશ તો તેનાં મૂળ બળી જશે, અને ત્યાંથી તે દર્ભ નાશ પામશે. જો મકાઇના ઢગલા ઉપર તક જાંટવામાં આવે તો તે બધી મકાઇને નકામી કરી નાખે છે. નીચાણના પ્રદેશોમાં તકના બળ ઉપર તો ખેડુતો મહિનાઓ સુધી મકાઇથી પેટ ભરે છે, અને કુટુંબનું પોષણ કરે છે. જો તેમને તક ના મળે તો તેઓમાંથી અર્ધાં તો અવશ્ય માંદા પડીને મૃત્યુ પામે.

ગાયો તથા બેંસોની અવિરામ સેવા કરવા છતાંયે ગરીબ ખેડુતોને ઘી-દૂધ તો ચાખવાનેય મળતું નથી. કાં તો તેઓ દૂધજ વેચી મારે છે કે કાં તો તેનું દહીં જમાવી ઘી કાઢીને વેચી દે છે અને તક પોતે ખાય છે. પરંતુ તેમ છતાંયે ઘી-દૂધ ખાનારાઓ કરતાં જાશ ખાનારા ખેડુતો વધારે બળવાન તથા હૃદયુષ્ઠ અને આગસરહિત હોય છે, અને તેથીજ જાશ ખાનારો ખેડુત આખો દિવસ પરિશ્રમ કરવા છતાં પણ થાકી જતો નથી. જેમણે પહાડીઓ તેમજ ભૂતીઆઓને જોયા છે તેમને વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. દૂધ ઘી ખાનાર માણસ તેમના જેટલી મહેનત કરી પણ કરી શકશે નહિ. તેમના જેવા હૃદયુષ્ઠ તથા નિરોગી માણસો બહુજ ઓછા જોવામાં આવે છે. એક ધનવાનને બે સ્ત્રીઓ હતી. બંનેને એક એક છોકરો હતો. કાલવશાત્ નાના છોકરાની બાલ્યાવસ્થામાંજ તેની માતા ગુજરી ગઇ. આથી તે પોતાની સાવકી માતાની દેખ-રેખ નીચે ઉછરવા લાગ્યો. સાવકી માતા શોક્યના છોકરા ઉપર ધૃષ્ટિ રાખીને હંમેશાં તેને જાશ સાથે ખીન્નું કંઈ હલકું બોળન આપતી હતી, અને પોતાના છોકરાને તો ઘી-દૂધમાં તરબોળ રાખતી હતી. પરંતુ તેમ છતાંય પોતાના ઘી-દૂધ ખાનાર મોટા છોકરા કરતાં જાશ ખાનાર નાના પુત્રનું સ્વાસ્થ્ય સારું જોઈ પિતા એમજ સમજતો કે, મારા હયાત સ્ત્રી પોતાના પુત્ર કરતાંય મા વગરના મારા નાના છોકરા ઉપર બહુ સ્નેહ રાખે છે અને તેને ખૂબ દૂધ-ઘી ખવડાવે છે; એટલેજ તે નાનો હોવા છતાં પણ મોટા છોકરા કરતાં મજબૂત દેખાય છે. એક દિવસ પોતાના બંને છોકરાઓને એકાંતમાં લઇ જઇ દરેકને અલગ અલગ પૂછ્યું કે, તમે કેટકેટલું ઘી-દૂધ ખાઈ શકો છો? મોટા પુત્રે કહ્યું કે, હું પોણા-શેર-શેર ઘી અને ચાર શેર દૂધ પી શકું છું. નાના પુત્રે કહ્યું કે, પિતાજી ! હું ઘી-દૂધનો સ્વાદજ જાણતો નથી તો કેવી રીતે કહી

શકું કે હું કેટલું ખાઈ શકું છું? પિતાએ પૂછ્યું 'તો તું શું ખાય છે?' તેણે કહ્યું 'મોઠા (જાડી જાશ) અને રોટલી.' પિતાને આ વાત ઉપર એકદમ તો વિશ્વાસ ન આવ્યો. તેણે માન્યું કે, તે તેની સાવકી માતા ઉપર ઈર્ષ્યા રાખીને તેને દોષ દેવા આવું કહેતો હશે; નહિ તો મોટા છોકરા કરતાં શરીરમાં અને બળમાં તે આવો મજબૂત ક્યાંથી હોય? પરંતુ ગુપ્ત રીતે ખબર કાઢી જોતાં નાના છોકરાની વાત સાચી છે, એમ તેની ખાત્રી થઈ; એટલે પિતાએ જાતેજ તેને મોટા ઘી-દૂધની વ્યવસ્થા કરી તેને જાશ ખાતો બંધ કર્યો. પરંતુ થોડાજ દિવસમાં તેનું શરીર બગડવા લાગ્યું અને મોટા છોકરાની પેઠે વારંવાર તે પણ માંદો પડવા લાગ્યો. ત્યારે પિતાએ એક સુયોગ્ય વૈદ્યને તેની બધી હકીકત કહીને પૂછ્યું કે, તેને ઘાટી જાશની જગ્યાએ ખૂબ ઘી ખવડાવું છું; તેમ છતાંય તે પહેલાંના જેવો મજબૂત નહિ થતાં વારંવાર માંદો પડે છે તેનું શું કારણ? ત્યારે વૈદ્ય શેઠને તકનો મહિમા વર્ણવતાં કહ્યું કે વધારે ઘી ખાવાથી ભૂખ મંદ પડી જાય છે, તેથી દૂધ પણ બરાબર પચતું નથી. અને ઘીની સાથે કહેલું દૂધ, રબડી તથા મલાઈ વધુ પ્રમાણમાં ખાનારે તેને પચાવવા માટે કરવો જોઈતો પરિશ્રમ ન કરવાથી તે જરૂર માંદો પડે છે. જો તમે તે બંને છોકરાઓને નિરોગી રાખવા ઇચ્છતા હો તો તેમને તકનું સેવન સારી પેઠે કરાવતા રહેજો. પિતાએ ત્યારબાદ બંને છોકરાઓને તક (જાડી જાશ) આપવા માંડી. આથી તેઓ બંને બળવાન થયા અને નિરોગી રહેવા લાગ્યા. ઘી-દૂધ વગેરે પદાર્થો જ્યારે બરાબર પચી જાય છે ત્યારેજ તેનું સાંકે પરિણામ આવે છે, નહિ તો તેનાથી નુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે. જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તોજ પુષ્ટિકારક ખોરાકોની સારી અસર થાય છે; તેથી દીપન વસ્તુઓનેજ પુષ્ટિકારક કહીએ તો કંઈ ખોટું નથી. કારણ કે બળ ઉત્પન્ન થવાના મૂળકારણરૂપે પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિજ છે. મંદાગ્નિમાં ઘી તથા રબડી વગેરે કંઈ પણ ફાયદો કરી શકતાં નથી. દૂધ વગેરે બળદાયક પદાર્થો દીપન-પાચન વસ્તુની સહાયતા વિના તક વગેરેની પેઠે પૂરતા પ્રમાણમાં લઈ શકાતા નથી. કેટલાય રોગીઓ કોઈપણ દવાની મદદ સિવાય ઔદયૌદ શેર તક-પાન કરતા જોવામાં આવ્યા છે.* શું કોઈ પણ દીપન તથા પાચક ઔષધિની મદદ સિવાય દૂધ પણ તકની પેઠે આટલા પ્રમાણમાં લઈ શકાય?+ કહી નહિ. તકના ગુણોના અનુભવી કોઈ કવિએ

* લેખકે જાતે કેટલાક રોગીઓને બાર બાર શેર (પાકો) સુધી તક પાન કરાવ્યું છે. (પાકો શેર ૮૦ તોલાનો ગણાય છે.)

+ દીપન તથા પાચક ઔષધ અંદ્રપ્રસ્થા વડી વગેરેની સાથે દૂધ પણ ચૌદ ચૌદ શેર (પાકો) સુધી લઈ શકાય છે.

લેખક

“તત્ક્રં શક્રસ્ય દુર્લભમ્ ।” એવું પદ રચીને વ્યંગમાં તકયુક્ત મૃત્યુલોકની આગળ અમૃતમય સ્વર્ગનો કેવો મનોરંજક રીતે અનાદર કર્યો છે ! અમૃતમાં જરા-મરણનો નાશ કરનારી શક્તિ અવશ્ય છે, પરંતુ રોગનાશક શક્તિ નથી; અને તકમાં જરા-મરણ અને રોગ ટાળનાર ત્રણે શક્તિઓ હાજર છે. તકસેવી વૃદ્ધાવસ્થાના વ્યાધિઓથી મુક્ત રહીને અકાળ મૃત્યુથી સુરક્ષિત રહે છે. તોપણ રોગોનું તો કહેવુંજ શું ? તે તો તેની પાસે પણ આવી શકતા નથી. એટલે તો ધંદ્ર તેને જોષ જોષને લલચાય છે; પરંતુ તેને તે દુર્લભ છે. તક મૃત્યુલોકમાંજ થાય છે; સ્વર્ગમાં નહિ. તેથી સ્વર્ગ-લોકથી મૃત્યુલોક ક્યાંય શ્રેષ્ઠ છે. ઉપરોક્ત પદમાં આ સધળો લાભ ભરીને કવિએ પોતાને તકસેવનથી થયેલા ફાયદાઓ દર્શાવ્યા છે. આ કવિને અવશ્ય કોઈ અસાધ્ય રોગ થયો હોવો જોઈએ; નહિ તો આવું લાવપૂર્ણ પદ લખે નહિ. એજ પદને સમસ્યારૂપે લખને જાતિ અનુભવદ્વારા પૂર્તિ કરતાં કોઈ કવિવર વૈદ્ય બોજન પછી શું પીવું જોઈએ ? તેના જવાબમાં-તક,+ એમ લખીને બોજન પછી તકસેવન વિધિને સ્પષ્ટ કરી છે. તેથી કાચી રસોઈમાં તકના પદાર્થો જેવા કે કઠી, મઠો વગેરે ખનાવવાની પ્રથા પડી ગયેલી છે. કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણોને ત્યાં વિવાહાદિના બોજનપ્રસંગે મઠો સૌથી છેલ્લો એટલા માટે પીરસાય છે કે જેથી બોજનમાં તકનો કંઈક પણ અંશ ભળી જાય અને બોજનને પચાવી દે. તક જેમ ગુણકારક છે, તેમ રુચિકારક પણ છે. કવિવર ચંદ્રબિરદાઈએ એક એક છંદ લખીને તકનું માહાત્મ્ય ધણુંજ વધારી દીધું છે. તેનાથી વિવિધ પ્રકારનાં બોજન ખનાવવામાં આવે છે. મઠો, કઠી, રાયતું, દહીંવડાં વગેરેના પ્રયોગો આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં વિધિપુરઃસર વર્ણવેલા છે. જેનું વર્ણન આગળ યથાસ્થાને કરવામાં આવશે. મૃત્યુ-લોકમાં સર્વરોગનાશક, અતિ સુલભ તથા સુરુચિકારક અને કોઈપણ અવસ્થામાં હાનિ નહિ પહોંચાડનાર તકના જેવી બીજી કોઈ પણ સરળ ઔષધિ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી; તેથી તકના ગુણો વગેરે પ્રત્યેક રોગ ઉપર તકપ્રયોગ વિધિ શાસ્ત્રાનુસાર વર્ણવવામાં આવશે.

તકના પ્રકાર:—ગરમ કરેલા દૂધને ખાટા પદાર્થોની મેળવણીથી જમાવીને વસોણીવડે વસોવવાથી જે વસ્તુ તૈયાર થાય છે તેને તક કહે છે. આ તકની ખનાવટ પાંચ પ્રકારની છે.* તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે:—

+ મોજનાન્તે તુ કિં પેયમ્ જયન્તઃ કસ્ય વૈ સુતઃ ।

કથં વિણ્ણુપદં પ્રોક્તમ્ ! તત્ક્રં શક્રસ્ય દુર્લભમ્ ॥

* સસરં નિર્જલં ઘોલં મથિતં ત્વસરોદકમ્ । તત્ક્રં પાદજલં પ્રોક્તમુદશ્વિત્વર્ધવારિકમ્ । છચ્છિકા સારહીના સ્થાત્ સ્વચ્છા પ્રચુર વારિકા ॥

ઘોલ, મથિત, તક, ઉદશ્ચિત અને છન્નિકા અથવા હાશ. તર સાથેના દહીને પાણીનો છાંટાય ઉમેર્યા સિવાય વલોવ્યું હોય તેને “ઘોલતક” કહે છે. તર ઉતારી લઈને ખાકીના દહીંમાં જરા પાણુ પાણી ભેળવ્યા સિવાય વલોવેલું હોય તેને “મથિત તક” કહે છે. દહીં-માં ચોથા ભાગનું પાણી ભેળવી વલોવેલું હોય તેને “તક” કહે છે. દહીં સાથે અધુ પાણી ભેળવીને વલોવેલું હોય તેને “ઉદશ્ચિત” કહે છે, અને એથી વધારે પાણી ભેળવીને વલોવેલા દહીંમાંથી માખણ કાઢી લીધા પછી જે ખાકી રહે છે તેને હાશ કહે છે.

તકના ગુણ:—જૂખ વધારનાર, નેત્રરોગનાશક, પ્રાણુદાયી, લોહી તથા માંસ વધારનાર, આમનાશક, તેમજ કફ તથા વાતનાશક એ મુખ્ય ગુણો છે.

ઘોલમાં સાકર ભેળવીને સેવન કરવાથી કેરીના જેવો ફાયદો કરે છે. કેરી વીર્યવર્ધક, સ્તિગ્ધ (રક્ષતાનાશક), સુખ તથા બળને આપનાર, ગુરુ (ભારે), વાયુનાશક, રુચિકારક, વર્ણને ઉત્તમ કરનાર, શીતળ, હૃદયને પ્રિય તથા પિત્ત નહિ કરનાર અને સ્ત્રીમાં આનાંદ આપનાર છે. આ બધા ગુણો સાકર ભેળવેલા ઘોલમાં મળી આવે છે.

મથિત તક:—વાત, પિત્ત તથા કફનાશક અને હૃદયને પ્રિય કરનાર છે.

તક:—મળને બાંધનાર, ખાટી, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, હલકી, ઉષ્ણવીર્ય, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યવર્ધક, તૃપ્તિ કરનાર તથા વાયુનાશક અને સંગ્રહણી વગેરે રોગોમાં પથ્ય છે. તક હલકી હોવાથી ગ્રાહક છે અને પાકમાં મધુર હોવાથી પિત્ત ઉત્પન્ન કરતી નથી—અર્થાત્ પિત્તનો પ્રકોપ થતો નથી. ઉષ્ણ તથા રક્ષ હોવાથી કફનાશક છે. આ પ્રકારે તે ત્રણે દોષોને શાંત કરે છે. આ તક-વિષે પહેલાં લખાઈ ગયું છે કે તેનું સેવન કરનાર કદી દુઃખી થતો નથી અને તેનાથી નાશ કરેલો રોગ ફરીથી ઉત્પન્ન થતો નથી.

ઉદશ્ચિત તક:—કફકારક તથા બળ આપનાર અને આમનો અત્યંત જલદી નાશ કરનાર છે.

છન્નિકા (હાશ):—શીતળ, હલકી, વાતનાશક, તૃષા અને પિત્તનાશક તથા કફકારક છે. સિંધવ ભેળવીને સેવન કરવાથી તે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે.

તકમાં જે પ્રમાણે પાણી અને ઘી બળેલું હશે, તેજ પ્રમાણે

• કાંઈ તક લક્ષણવાળાને ઉદશ્ચિત અને ઉદશ્ચિત લક્ષણવાળાને તક કહે છે; પરંતુ બહુ મત ન હોવાથી એ માન્ય નથી.

× શુદ્ધર્ધનં નેત્રરુજાપદં ચ પ્રાણપ્રદં રોગિતમાંસદં ચ ।
આમાભિઘાતં કફવાતહંત ત્વષ્ઠૌ ગુણા વૈ કથિતા હિત ક્રે ॥

(યોગરત્નાકર)

ગુણોમાં પણ ભેદ પડશે. જે તકમાંથી બધુંયે ઘી કાઢી લીધું હશે તે તક લધુ હોવાથી પથ્ય થાય છે, જેમાંથી થોડું ઘી કાઢી લીધું હોય તે પૂર્વોક્ત તક કરતાં ગુરુ તથા વીર્યવર્ધક તેમજ કફકારક છે. જે તકમાંથી જરાપણ ઘી કાઢી લીધું ન હોય તે તક પૂર્વોક્ત તકથી વધારે ઘટ, ભારે, પુષ્ટિકારક અને કફકર્તા છે. એજ પ્રમાણે જળનું પ્રમાણ વધારે ઓછું હોવાથી પણ તકના ગુણોમાં ફેરફાર થાય છે. તે વિષે પહેલાં લખાઈ ગયું છે.

મંદાદિ દહીંથી થયેલ તકના ગુણુ:—જે જાતના દહીંમાંથી જે જાતની તક બનાવાય છે તે તકમાં તે દહીંને મળતાજ ગુણો જોવામાં આવે છે.*

(૧) જે દહીં દૂધના જેવું (એટલે કે બરાબર જમ્મા વગરનું), અવ્યક્ત રસવાળું અને કંઈક ઘટ હોય તે મંદ દહીં છે. તેમાંથી બનાવેલ તક મળમૂત્ર કરાવનાર, ત્રિદોષવર્ધક અને દાહકારક છે.

(૨) જે દહીં સારી રીતે જામી ગયું હોય અને જેમાં મિઠાશ આવી હોય તથા ખટાશ જણાતી ન હોય તે સ્વાદુ દહીં કહેવાય છે. સ્વાદુમાંથી બનાવેલ તક અલિપ્યન્દી (શરીરમાં ભારેપણું ઉપજાવનાર), મૈથુનશક્તિવર્ધક, મેદ તથા કફ વધારનાર, વાયુનાશક, પાકમાં મધુર અને રક્તપિત્તને સ્વચ્છ કરનાર છે.

(૩) જે દહીં ખાટું, મીઠું અને કષાય રસવાળું હોય તેને સ્વાદુઅમ્લ (ખટમધુર) દહીં કહે છે. તેનાથી થયેલ તકના ગુણુ સામાન્ય તકના જેવા છે.

(૪) જે દહીંમાંથી મિઠાશ જતી રહી હોય અને ખટાશ આવી હોય તેને ખાટું દહીં કહે છે. આ દહીંમાંથી બનેલ તક અગ્નિવર્ધક તથા પિત્ત, રક્ત અને કફને વધારનાર છે.

(૫) જે દહીં ખાવાથી દાંત ખટાષ્ટ જાય અને રૂવાં ઉભાં થઈ જાય તથા ગળા વગેરેમાં બળતરા થાય તેને અત્યમ્લ (બહુ ખાટું) દહીં કહે છે. તેમાંથી બનેલ તક અગ્નિદીપક, રક્તવિકાર, વાયુ તથા પિત્તને વધારનાર છે.

ગાયત્રી તક:—ગાયત્રી તક પવિત્ર, અગ્નિવર્ધક, બુદ્ધિ વધારનાર, અર્શ તથા ત્રિદોષ (વાત, પિત્ત અને કફ)ને શાંત કરનાર, શુભ, અતિસાર, પ્લીહા, અર્શ અને સંગ્રહણીમાં હિતકારક છે.

લેંસની તક:—કફ ઉત્પન્ન કરનાર, ભારે તથા સોજો કરનાર છે, ગુરુ (ભારે), બળદાયક તથા વાયુ અને પિત્તને દૂર કરનાર છે.

બકરીની છાશ:—ચરખીવાળી, હલકી, ત્રિદોષનાશક, શુભ, અર્શ, સંગ્રહણી, ક્ષય, દુર્બળતા, સોજો તથા પાંકુરોગને દૂર કરનાર છે.

ઉકાળ્યા વગરની કાચી છાશ:—આમાશયના કફ તથા આમનો નાશ કરનાર અને કંઠમાં કફ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

ઉકાળેલી તક (કઠી):—પીનસ, શ્વાસ, કાસ વગેરેમાં ખાસ ફાયદાકારક છે.

ખાસ દોષમાં તકનો પ્રયોગ:—વાયુપ્રધાન રોગોમાં સૂંઠ તથા સિંધવ નાખેલી ખાટી તક ઉત્તમ છે અને જો ઘોણમાં ક્ષીગ, જીરૂ અને સિંધાલુણ ભેળવીને પીવાય તો અત્યંત કોપેલા વાયુને શાંત કરે છે. હરસ તથા અતિસારનાશક, રુચિદાયક, પુષ્ટિકારક, બળવર્ધક અને શૂળનાશક છે. પિત્તજન્ય રોગોમાં સાકર ભેળવેલી મીઠી તક વિશેષ લાભદાયક થાય છે. કફની વૃદ્ધિમાં સૂંઠ, પીપર તથા મરીવાળી તક ફાયદાકારક છે.

તકનો મુખ્ય ઉપયોગ:—જો કે તક બીજી ઋતુઓમાં પણ સેવન કરાય છે, છતાં શીત ઋતુ એ તકસેવન માટે ખાસ સમય છે. અરુચિમાં અને કાનની નસો કફાદિથી રોકાઇ જવામાં તથા અગ્નિ-માંઘ અને વાતાદિ રોગોમાં તક અમૃતનું કામ કરે છે. ઝેર, વમન, વિષમજ્વર, પ્રસેક, પાંડુ, મેદ, સંગ્રહણી, હરસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ભગંદર, પ્રમેહ, ગુહમ, અતિસાર, શૂળ, પ્લીહા, ઉદરરોગ, અરુચિ, સફેદ કોઠ, શેથ (સોજો) તૃષા તથા કૃમિ આદિ રોગોમાં તક મુખ્ય ઔષધિ છે.

માત્ર શરદઋતુમાં તથા ધા, દુર્બળતા, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, દાહ અને રક્તપિત્તમાં મુખ્યત્વે તકસેવન નહિ કરાવતાં બીજા બધા રોગોની તક એ એક પરમ ઔષધિ છે.

તાવ અને તક:—સઘળા રોગોમાં તાવના જેવો કપરો (દુર્જન્ય) બીજો કોઇ રોગ નથી. ઘણે ભાગે તાવ આબ્યા સિવાય કોઇ પણ પ્રાણીનો દેહાંત થતો નથી. પ્રત્યેક રોગના રાજ્ય ઉપર જ્વરદેવની પતાકા ફરફરતીજ હોય છે. અને આહારવિહારમાં સહેજ પણ બુલચૂક થઈ કે વિકરાળ જ્વરની કાળમૂર્તિ સામે ઉભીજ છે. મોટા મોટા મહારથીઓ અને વિશાળ કાયાવાળાઓને પણ ક્ષણવારમાં જમીન ઉપર સૂવાડી દે છે. દીનહીન બાળકો અને વૃદ્ધો તો તેનો ખોરાકજ છે. પરંતુ જેઓ કુદરતથી વિરુદ્ધ વર્તનારા છે તેમનેજ આ જ્વરનો ભય છે. પ્રકૃતિદેવીની આજ્ઞાને નહિ ગણકારનાર પ્રાણીઓ માટે આ જ્વર એ દંડસ્વરૂપ છે. કુદરતના નિયમ પ્રમાણે ચાલનારાઓનો જીવનમાર્ગ નિષ્કંટક છે. જ્વરાદિ રોગો તેમનાથી દૂર રહીને શાંતિનાજ માર્ગ દર્શાવે છે. પ્રકૃતિના ગુન્હેગારોને પણ તાવ આવતાં જો તેઓ પ્રકૃતિને શરણે આવે છે તો તો તેમનો તાવ જલદી ચાલ્યો જાય છે અને કોઈ પણ ઔષધિની જરૂર પડતી નથી. આથીજ આપણા શાસ્ત્રકારોએ જ્વરાદિ રોગો થતાં લંઘનનેજ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. તે એટલે સુધી કે દોષનું

નિવારણ થઈ જાય ત્યાંસુધી ઔષધિનો નિષેધ કરેલો છે અને પ્રકૃતિ ઉપરજ દરદીને છોડવાનો સિદ્ધાંત સ્થિર કર્યો છે. હવે તો આ સિદ્ધાંતનું અનુસરણ મોટા મોટા ધુરંધર ડોક્ટરોએ પણ કરવા માંડ્યું છે. અમેરિકામાં તો ઉપવાસ-ચિકિત્સાની મોટી મોટી ક્લિનિકે ઉધડી છે. ૯૦-૯૦ અપવાસ કરાવીને પછીજ કંઈક પથ્ય આપે છે. અહીં આનો ઉલ્લેખ કરવાનું એજ કારણ છે કે, જ્યાંસુધી તાવમાં ઔષધિ આપવાની જરૂર ન હોય ત્યાંસુધી તેને કંઈપણ નહિ આપતાં યોગ્ય સમયે (દોષનું) નિવારણ થયા પછી જેમકે * વાતજનિત સંતત જ્વરમાં સાત દિવસ પછી અને પિત્તજ સંતત જ્વરમાં દસ દિવસ પછી તથા કફજ સંતત જ્વરમાં બાર દિવસ પછી, જ્યારે ઔષધિ આપવાનો સમય થાય છે (ત્યારે) તકને પૂર્વોક્ત વિધિથી દોષાનુકૂળ બનાવીને અર્ધાં તોલાની એક ચમચીથી શરૂ કરીને ક્રમશઃ સમય અને શક્તિના પ્રમાણમાં વધારતા જવું. જ્વર શાંત થયા પછી તો પથ્યજ ઔષધિની ઔષધિ તથા આધારનો આધાર અને પાચનની રામબાણ દવા છે. વિષમ જ્વરમાં તો તક અમૃતનું જ કાર્ય કરે છે. એમાં અન્નની જગાએ તકનું સેવન કરાવવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના વિષમ જ્વર નાશુદ થાય છે. કારણ કે દૂષિત આહારવિહારથી આમાશયમાં દોષનો પ્રકોપ થાય છે અને તેથી તાવ આવે છે તેમજ આમાશયને શુદ્ધ કરવા માટે તકના જેવી સારી બીજી કોઈ ચીજ નથી. કેમકે અગાઉ લખ્યું છે કે, તક હલકી હોવાથી આપોઆપ પચી જાય છે. તેને પચાવવાનો ભાર આમાશય ઉપર નથી પડતો, અને આમાશયના દુષ્ટ દોષોને પચાવવા માટે તેનાથી વધારે સારી ઔષધિ બીજી કોઈજ નથી. ચોથીઓ તાવ સૌથી બચંકર હોઇ વર્ષો સુધી પીછો છોડતો નથી, પરંતુ તકનું સેવન કરનાર મનુષ્યને તો એ ચોથીઆ તાવનાં દર્શનજ દુર્લભ થઇ જાય છે; તો પછી એકાંતરીઆ અને ત્રીજીઆ વગેરે તાવોની બાબતમાં તો કહેવુંજ શું! તકકંપ કરનાર મનુષ્ય શારીરિક તેમજ સ્વર્ગીય સુખનો અનુભવ મૃત્યુલોકમાંજ કરી શકે છે. કારણ કે તે તાવ વગેરે શારીરિક વ્યાધિઓથી તે હમેશાં મુક્ત રહે છે.

બીલાનો ગર અને કમળકાકડીને જાડી છાશમાં ભેળવીને પીવાથી વિષમજ્વર શાંત થાય છે. કેવળ આટલી છાશનેજ દોષાનુકૂળ બનાવી લઇ તેનું નિત્ય સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ શાંત થઈ જાય છે.

અતીસાર:—અતીસાર પણ પ્રબળ રોગ છે. તે થતાંજ શરીરનાં બધાં અંગ શિથિલ થઇ જાય છે. આમાં દોષો દૂષિત થતાં

* ખાસ દોષો સંબંધી તક-પ્રયોગ-વિધિ પહેલાં લખાઇ અર્થ છે તેથી વધે દોષને અનુસરતી ઔષધિઓ ભેળવીને તકને અનુકૂળ બનાવી લેવી જોઈએ.

રક્તાદિ સધળી વહેતી ધાતુઓ જહરાગ્નિને મંદ પાડીને પવનના દબાણ સાથે ગુદાદ્વારા બહાર નીકળ્યા કરે છે, અને મંદાગ્નિ હોવા છતાં અન્ન વગેરે બારે વસ્તુઓનું સેવન કરવાથી તે બરાબર નહિ પચી શકીને અતીસારનો વેગ બહુ વધી જાય છે.

કોઇ વાર કાળો, કોઈ વાર લીલો તો કોઇ વાર પીળો દસ્ત આવવા લાગે છે. અલગ પેશાબ આવવો પણ બંધ થઇ જાય છે, વાયુ નીકળતો નથી, પેટમાં અમળાટ થાય છે. આવી સ્થિતિમાં તકથી વિશેષ દિતકારી બીજી કોઈ વસ્તુ નથી, કે જે ઔષધનું ઔષધ અને આધારનો આધાર હોય. હલકી તથા રક્ષ હોવાથી બહુ જલદી પચી જઈને પ્રવાહી ધાતુને સૂકવીને મળને બાંધી દે છે, અને તેથી દસ્ત જલદીથી બંધ થઇ જાય છે. આમના ઝાડામાં તો તકસિવાય બીજી કોઇ પણ વસ્તુ એવી નથી, કે જે આમને જલાવી તુરંતજ મળને બાંધી દે. કારણ કે આમાતીસાર અન્ન નહિ પચવાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે તેમાં બીજી કોઇ પણ વસ્તુ આધારતરીકે ખાવાથી અજીર્ણ વળી વધારે વધી જાય છે, અને તેથી પેટનો અમળાટ તથા દસ્ત બંધ થવાને બદલે વિશેષ વધી જાય છે. આમાતીસારમાં અધોળ અથવા નવટાંક એરંડીઉં પાંચ દહને જુલાબ આખ્યા પછી હિંગ, જીરૂ અને મીઠું મેળવી તકનું સેવન શરૂ કરાવવાથી ત્રણ દિવસમાં જૂનામાં જૂનો આમાતીસાર પણ શાંત થઇ જાય છે, એ કેટલીયે વાર અનુભવેલો પ્રયોગ છે.

ઇંદ્રજીવ, નાગરમોચ, નાગકેસર, લોધર, સુંઠ અને મોચરસ, એ ચીજોનું ચૂર્ણ ખનાવીને લાલ દેશી સાકરમાં બેળવીને તેમાંથી અર્ધો તોલો તકની સાથે લેવાથી જૂનામાં જૂનો અતીસાર શાંત થઈ જાય છે.

તકનો અર્ક—તકનો બાકદ્વારા અર્ક કાઢીને પાણીને બદલે પીવાથી ધણેજ ફાયદો થાય છે.

સંગ્રહણી—એ બહુજ લયંકર રોગ છે. તેના સકંજમાં આવેલો મનુષ્ય મહામહેનતે બચી શકે છે. એ અતીસારનું બગડેલું અને બહુ વીકરેલું રૂપ છે. અતીસારમાં અથવા અતીસાર મટ્યા પછી પણ અગ્નિ મંદ રહે છે. એ મંદાગ્નિમાં અપચ્ચ પદાર્થોના સેવનથી બાકીનો અગ્નિ પણ ખૂંટાઈ જાય છે. અને તેથી કરીને સંગ્રહણી (અન્નને ધારણ કરનારી છટ્ટી કલા) દૂષિત થઇ જાય છે. એવા સંગ્રહણીમાં અન્નને ધારણ કરવાની શક્તિ રહેતી નથી એટલે અન્ન કંઈક પણ પેટમાં ભેગું થાય કે ઝાડા થાય છે. આજ કારણથી સંગ્રહણી રોગમાં જ્યાંસુધી અન્ન લઇ શકાય છે ત્યાં સુધી (દસ-બાર-પંદર દિવસ સુધી) માણસ સારો રહે છે અને ત્યાર પછી ઝાડા થવા લાગે છે. જેમ જેમ ગ્રહણ શક્તિ ઘટતી જાય છે, તેમ તેમ જલદી ઝાડા થવા લાગે છે. એવડે ખૂબ ઝાડા

થાય છે અને કંઈ પણ આધામાં આવે તે બહાર નીકળી જાય છે. લોહી વગેરે પ્રવાહી ધાતુઓ પણ ઝાડાવાટે નીકળે છે એટલે માત્ર હાડચામના માળખા જેવોજ માનવી બાકી રહે છે. અતે તેના પ્રાણ છૂટી જાય છે. આ બચંકર રોગની એકમાત્ર ઔષધિ તક છે. એ તક ધાટી જાશની છત્રજાયામાં સંગ્રહણી જેવા બચંકર રોગો કંઈપણ નુકસાન કરી શકતા નથી. એમ પણ કહી શકાય કે, તકના રાજ્યમાં આવા ચોર-ડાકુઓનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે. સંગ્રહણી જેવા લૂંટારાઓથી સતાવાયલા મનુષ્યો તકનું શરણ લેતાંજ શાંતિ પામે છે. પછી તે લૂંટારાઓની તે માણસના તરફ નજર ફેંકવાની પણ શક્તિ રહેતી નથી.

તકકંઠપ:—સંગ્રહણી થતાંજ તકને દોષાનુકૂળ બનાવી તેમાં જીરૂ, મીઠું, હિંગ વગેરે યોગ્ય ઔષધિઓ ભેળવી ધીમે ધીમે તેનું સેવન કરતા રહીને ખોરાક બિલકુલ છોડી દેવા જોઈએ. તે એટલે સુધી કે પાણીની જગાએ પણ તકનો ઉપયોગ કરવો. જેટલી પી શકાય તેટલી પીવી. વીસ વીસ શેર (પાકા) સુધી પણ પીનારા જોયેલા છે.

હરસ:—હરસનો રોગ જંતુ પડેલા ઘઉંની પેઠે માણસને નિર્જળ બનાવી દે છે. એ રોગ મટવો મહાદુષ્કર છે. તે થતાંજ મનુષ્યની સઘળી ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઈ જાય છે. હરસ-મસામાં ચામડી, માંસ અને મેદ દૂષિત થતાં માંસના અંકુર ગુદામાં દેખાય છે. એ અંકુર સરસવથી તે મોટાં મોટાં ઘીલોડાં જેવા હોય છે. કોઈને એક, કોઈને બે અને કોઈના ત્રણેય વધી જાય છે. કોઈ કોઈના મસામાંથી તો લોહીની ધારો વહેતી હોય છે. એક માણસના ત્રણે મસા એવા સૂજીને એક થઈ ગયા હતા, કે તેના મળની વાત તો દૂર રહી પરંતુ વા પણ સરી શકતો નહોતો. આંગળીઓ-વડે મળ જેવી કાઢવામાં આવતો. એ રોગ થતાં ગુલ્મ, પ્લીહા, હિર, જવર, મૂર્છા, તરસ, અરુચિ, પીનસ, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, નપુંસકતા, મંદાગ્નિ, શરદી, માથાનું ભારેપણું વગેરે અનેક આમ-જન્ય વ્યાધિઓ પેદા થાય છે. લોહીના હરસમાં વધુ લોહી નીકળી જવાથી માણસ પીળો અને ફિક્કો પડી જાય છે. બળ, વર્ણ અને ઉત્સાહ નાશ થઈ જાય છે. આવા દુર્જન્ય વ્યાધિરૂપી કિલ્લાનો નાશ કરવા માટે તક એ એકજ એવી સહસ્રની (તોપ) છે કે જેના પ્રહારથી એ વ્યાધિરૂપી કિલ્લો ભાગીને ભુસ્કા થઈ જાય છે.

(‘ માધુરી’ના અંકોમાંથી મધુસૂદન દીક્ષિતના લેખનો સારાનુવાદ)

૧૧-ક્ષયરોગ તથા યજ્ઞચિકિત્સા

ભારતવર્ષમાં જેમ જેમ નિર્ધનતા, નિર્બળતા અને વિલાસિતા વૃદ્ધિ પામતી જાય છે, તેમ તેમ ક્ષયરોગ પણ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. મોટાં મોટાં શહેરો તો તેનાં કેન્દ્રસ્થાન છેજ; પરંતુ હવે તો કસ્ટા અને ગામડાં પણ તેનાથી મુક્ત નથી. અને જ્યારે તેને અટકાવવાનો કંઈ પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી ત્યારે તે મુક્ત રહી પણ શી રીતે શકે ?

ઈંગ્લેંડ જેવા નાનકડા દેશમાં કે જ્યાં આ રોગ અધિક પ્રમાણમાં નથી ત્યાં પણ સન ૧૯૧૧ ની સાલના બજેટમાં ૩૧૫ કરોડ રૂપિયા સેનીટોરિયમ (આરોગ્ય ભુવનો) માટે મંજૂર કરવામાં આવ્યા હતા. આરોગ્યભુવનોમાં રહીને જે રોગીઓ સાજા થાય છે, તેમને તરતજ નગરોમાં મોકલવામાં આવતા નથી. પરંતુ ત્યાંજ પાસેનાં ખેતરોમાં કામે લગાડવામાં આવે છે, કે જેથી બીજાઓને ચેપ લાગવાનો ભય ન રહે. આ રોગથી બચવાના નિયમોવિધે ભાષણો આપવામાં આવે છે. ભાષણોને પ્રિય બનાવવા માટે મેજિક લેન્ટર્નનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જનતા પણ શિક્ષિત હોવાથી એ જલદી સમજી જાય છે અને તે નિયમોનું પાલન કરવાને તત્પર થાય છે. પરંતુ ભારતવર્ષની તો લીલાળ વિચિત્ર છે. રોગ દિનપ્રતિદિન વધતોજ જાય છે. આવડા મોટા દેશમાં આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલાંજ આરોગ્યભુવનો છે. તેમાં પણ રોગીઓ દાખલ થતાં અચકાય છે. જ્યાંસુધી રોગી હરે ફરે છે, ત્યાંસુધી ડોક્ટરની ગમે તેટલી મનાઈ હોય છતાં પણ બધું કામકાજ તે કરતોજ રહેવાનો. તેનું એકું, કપડાં, થુંક વગેરેથી દૂર રહેવાની અન્ય કુટુંબીઓ કંઈપણ પરવાજ નહિ કરે. કોઈ સમજાવે ત્યારે બધી વાતોનો જવાબ ‘તકદીર’ અને ‘ભાગ્ય’ કહીને આપશે. મૂર્ખાજ નહિ પણ મોટા મોટા ભણેલા ગણેલાઓ તથા જેઓ બીજાં કામો કુશળતાથી કરે છે તેઓ પણ સ્વાસ્થ્યની બાબત ‘તગદીર’ ઉપરજ છોડે છે. પરંતુ મને મારા આ રોગની ચિકિત્સાના અનુભવ ઉપરથી જણાયું છે કે, સેંકડે ૬૦ રોગીઓ એવા હોય છે કે જેમને થોડી ઘણી બેકાળજી તથા બીજા રોગીઓનો સહવાસ અને ચેપથી સંપૂર્ણ રીતે નહિ બચવાને પરિણામેજ આ રોગના ભોગ થવું પડ્યું હોય છે.

વર્તમાન સમયતામાં જીવન ગાળનાર કોઈપણ સજ્જન પોતાને આ રોગથી સુરક્ષિત ન માને. સાંકડી છાતીવાળા અને સૂકાલકડી શરીરવાળા તો આ રોગમાં સહેલાઈથી ફસાઈ જાય છે. અને સાવધાની નહિ રાખવાથી તો મોટાં મોટાં હૃદયપુષ્ટ શરીરવાળા

પણુ આ રોગના ચિકાર થઇ જાય છે. આ રોગથી બચવાને માટે જે નિયમો પાળવા જોઈએ તે અત્રે સંક્ષેપમાં લખીએ છીએ:-

ક્ષયરોગથી બચવાના ઉપાય

૧-પ્રત્યેક માણસે કંઈ ને કંઈ વ્યાયામ અવશ્ય કરવો જોઈએ, કે જેથી શરીર પુષ્ટ રહે. એવી તંદુરસ્ત અવસ્થામાં જે રોગનાં જંતુ શરીરમાં કદાચ દાખલ થશે તોપણ તેઓ નષ્ટબ્રુ થઇ જશે.

૨-અધારાવાળા, બંધીઆર, ગંદા સ્થાનમાં અને જ્યાં પ્રકાશ અને વાયુની સંપૂર્ણ અવરજવર ન હોય ત્યાં રહેવું જોઈએ નહિ. શોષખોળથી સિદ્ધ થયું છે કે, ક્ષયરોગના કીડા કે જે થુંક અને પાણીમાં અને ખરકમાં પણ કેટલાયે માસ સુધી જીવતા રહે છે, તે ખુલ્લી હવામાં એક અઠવાડીઆમાં અને તડકામાં થોડાક કલાકમાં અથવા કોઇ કોઇ વાર કેટલીક મિનિટોમાંજ મરી જાય છે.

૩-શક્તિથી વધારે કામ કરવું અને તેના પ્રમાણમાં ભોજન ન મળવું અથવા એથી ઉલટું વધારે પૌષ્ટિક ભોજન કરવું અને વ્યાયામ નહિ કરીને હમેશાં પાચનશક્તિને બગડેલી રાખવી એ આ રોગને ઉપજાવનારાં કારણો છે.

૪-અત્યંત વિષયભોગ, બાળલગ્ન, નિકટના સંબંધીઓમાં લગ્નો, ચિંતા, અત્યંત મદિરાપાન, સ્ત્રીઓનું ખૂબ પડદામાં રહેવું, બાળકોને ઘણી વાર દૂધ પાવું, પ્રદરરોગ અથવા ગર્ભાશયના રોગોથી ઘણા સમય સુધી પીડાવું, વેગેને રોકવા, (મળ, મૂત્ર, છીંક, બગાસું ઇત્યાદિ સ્વાભાવિક બાબતોને વેગ કહે છે), ઘણા માણસોનું એકજ બંધ ઓરડામાં સૂવું, વગેરે આ રોગની ઉત્પત્તિનાં કારણો છે.

૫-આ રોગના રોગી સાથે વધારે સંબંધ રાખવો, તેના શ્વાસોર્શ્વાસ, થુંક, વસ્ત્રો વગેરેથી બચતા રહેવું નહિ, રોગીને જમીન અને ભીંતોએ થુંકવા દેવો, એ પણ આ રોગનાં ઉત્પાદક કારણો છે. કેમકે શોષખોળથી એ સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે કે, એવા સૂકાચેલા થુંકમાં પણ આ રોગનાં જંતુઓ છ માસ સુધી જીવતાં રહી શકે છે.

ચિકિત્સા

વૈદ્યક, યુનાની, હોમિયોપેથિક, એલોપેથિક વગેરે કેટલાયે આ રોગના ઉપચારો હાલમાં પ્રચલિત છે. તેમાંથી કયો ઉપચાર ઉત્તમ છે અને કયા ઉપચારથી કેટલા રોગીઓ સાજા થાય છે, એ બતાવવું અત્રે યોગ્ય નથી; પરંતુ એ તો સૌ કહે છે કે, આ રોગની ચિકિત્સા કરવી એ કંઈ સાધારણ વાત નથી. તેથી અમે અત્રે એક ખાસ ચિકિત્સાનું વર્ણન કરીએ છીએ, કે જેનાથી બીજા રોગોની પેઠે આ રોગ પણ સહેલાઈથી મટી શકે છે. તે પ્રાચીન કાળમાં પ્રચલિત હતી, પરંતુ હાલમાં લુપ્તપ્રાય થયેલી છે. અમે કેટલાક વૈદ્યોએ એ લુપ્ત થયેલી વિદ્યાની સ્વાનુભવથી શોધ કરીને

અસાધારણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે.

યજ્ઞચિકિત્સા એ શું છે ?

રોગનાશક ઔષધિઓને ખાંડીને તેમાં વિધિપૂર્વક ધી વજેરે ભેળવીને, તેને અગ્નિમાં હોમવી અને તે ઔષધિઓના બળેલા પરમાણુઓથી ભિન્નિત થયેલા વાયુને શ્વાસદ્વારા તથા અન્ય છિદ્રો દ્વારા રોગીના શરીરમાં આરોગ્યપ્રાપ્તિપર્યંત હરહમેશ દાખલ કરવો તેને “યજ્ઞચિકિત્સા” કહે છે.

યજ્ઞચિકિત્સા સૌથી મુખ્ય શા માટે ?

સૌ બુદ્ધિમાનો જાણે છે કે, સૂક્ષ્મ વસ્તુ તો સ્થૂળમાં પ્રવેશ કરી શકે છે, પરંતુ સ્થૂળ વસ્તુ સૂક્ષ્મમાં કદી પણ પ્રવેશી શકતી નથી. લોટમાં બળેલી સાકરનાં સૂક્ષ્મ પરમાણુઓને જૂદાં પાડવા માટે માણસની સ્થૂળ આંગળીઓ અસમર્થ છે, પરંતુ કીડીનું સૂક્ષ્મ મોં તેને સહેલાઈથી જૂદું પાડી શકે છે.

હવે વિચાર કરો. આ રોગના કીડા એટલા સૂક્ષ્મ હોય છે કે જે સાધારણ કદવાળા કીડા (બેક્ટેરિયા) એક લાઇનમાં રાખવામાં આવે તો ૨૫૦૦૦ કીડા એક ઇંચ જગા રોકશે. અને જે તેમને તોળવામાં આવે તો એક ખસખસના દાણામાં વીસ કીડા જોખાય. આવી સૂક્ષ્મ વસ્તુ ઉપર સ્થૂળ કણવાળી મોટી મોટી માત્રાઓ પહોંચવીજ દુસ્તર છે, તો પછી કીડાઓનો નાશ કરીને તેમના ઉપર વિજય મેળવવો એ તો દુરની વાત છે. આ નિયમને સમજ્યા વિના લોકો ક્ષયને અસાધ્ય રોગ કહે છે; પરંતુ ઔષધિઓનો એ સૂક્ષ્મતર ભાગ કે જે યજ્ઞના અગ્નિદ્વારા છિન્નભિન્ન થયેલો છે, તે કીડાઓને સુગમતાથી મારીને રોગને દૂર કરી શકે છે. બીજું, ક્ષયરોગ ખાસ કરીને ફેફસાંમાં લાગુ પડેલો હોય છે. જે ઔષધિ મુખદ્વારા ખવાશે તે પૈકી પછી રસ અને રક્ત બન્યા પછી ફેફસાંમાં પહોંચશે. પરંતુ અગ્નિમાં જલાવેલી ઔષધિ શ્વાસદ્વારા સીધી ફેફસાં ઉપર અસર પાડશે કે જે બીજી ટ્રાઈ પણ રીતે બનવું અસંભવિત છે; તેથી યજ્ઞચિકિત્સા એ સૌથી મુખ્ય છે. આ વિષયમાં અનુભવસિદ્ધ પ્રમાણો સાથે સાથે બીજાં પણ અનેક માનનીય પ્રમાણો છે.

વેદ ભગવાનનું પ્રમાણ

મુञ्चामિ त्वा हनिषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुत राज-
यक्ष्मात् ग्राहिजग्राह यद्येतदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्रमुक्तमेनम् ।

(અથર્વવેદ, કાંડ ૩, અ. ૩, સૂ. ૧૧ મં ૧)

અર્થ:-હે વ્યાધિગ્રસ્ત ! (ત્વા) તને (કમ્) સુખપૂર્વક (જીવ-
નાય) ધણા સમય સુધી જીવવાને માટે (અજ્ઞાતયક્ષ્માત્) શુભ
યક્ષ્મા-રોગથી (ઉત્ત) અને (રાજયક્ષ્માત્) સંપૂર્ણ પ્રકટ રાજ્યયક્ષ્મા

રોગથી (હ્રિષિ) આહુતિદારા (મુજ્જામિ) છોડાવું છું. (યદિ) જે (એતદ્) આ સમયમાં (એનમ્) આ પ્રાણીને (ગ્રાહિ) પીડાએ અથવા પુરાણા રોગે (જગ્રાહ) પકડેલો છે (તસ્યાઃ) તેનાથી (હન્દ્રાગ્ની) વાયુ તથા અગ્નિદેવતા (પ્રમુક્તમેનમ્) અવશ્ય મુક્ત કરે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, વેદ ભગવાન હરેક પ્રકારના ક્ષયરોગની ચિકિત્સા-પછી રોગ પ્રકટ હોય કે ગુપ્ત હોય-વાયુ અને અગ્નિદારા બતાવે છે, અને આહુતિદારા રોગથી છૂટવાનો આદેશ કરે છે.

બીજો મંત્ર

યદિ ક્ષિતાયુર્યદિ વા પરેતો મૃત્યોરન્તિકં નીત એવ ।

તમાહરામિ નિર્ક્ષૈતૈરુપસ્થાદસ્પાર્ષમનં શતશારદાય ॥

અર્થ:-જો (ક્ષિતાયુઃ) રોગને લીધે અદ્યાયુષી હોય (યદિ વા) અથવા (પરેતઃ) આ સંસારનાં સુખોથી વંચિત થઇ ગયો હોય, (યદિ) ગમે તો (મૃત્યોઃ) મૃત્યુની (અન્તિકમ્) પાસે (એવ) જ (નીતઃ) પહોંચી ચૂક્યો હોય, (તમ્) એવા રોગીને પણ (નિર્ક્ષૈતૈઃ) મહારોગની (ઉપસ્થાત્) પાસેથી (આહરામિ) છોડાવું છું (એનમ્) આ રોગીને (શતશારદાય) સો શરદઋતુઓ સુધી (અસ્પાર્ષમનં) જીવવા માટે બળવાન કરું છું.

તાત્પર્ય એ છે કે, ગમે તો રોગી મૃત્યુની પાસે પહોંચી ગયો હોય તોપણ તે વાયુ અને અગ્નિદારા અર્થાત્ યજ્ઞચિકિત્સાથી ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી શકે છે-અર્થાત્ બિમારી બહુ વધી જવા છતાં પણ આ ચિકિત્સાથી માણસ નિરોગી થાય છે. આવા અનેક મંત્રો છે. જેઓ તે વાંચવા-સમજવા ઇચ્છે, તેમણે અથર્વવેદ વાંચવો.

‘ચરક’નું પ્રમાણ

યયા પ્રયુક્તયા ચેષ્ટયા રાજયક્ષ્મા પુરાજિતઃ ।

તાં વેદવિહિતામિષ્ટિમારોગ્યાર્થી પ્રયોજયેત્ ॥

(ચરક, ચિકિત્સાસ્થાન અ૦ શ્લોક ૧૮૪)

અર્થ:-જો યજ્ઞના પ્રયોગથી પ્રાચીન કાળમાં રાજયક્ષ્મા રોગ નાબુદ કરવામાં આવતો હતો, તે રોગ દૂર કરવા માટે વેદવિહિત યજ્ઞ કરવો જોઈએ. ચરકસંહિતામાં યક્ષ્મા રોગની બીજી ચિકિત્સા બતાવતાં છેવટે આ ચિકિત્સા બતાવીને તે પછીજ ચિકિત્સા સમાપ્ત કરવામાં આવી છે.

હોમિયોપથિકમતથી સમર્થન

હોમિયોપથિક-ચિકિત્સાના શોધક મહાત્મા હેનિમેન સાહેબ અધિક નિર્બળ રોગીઓને ખવડાવવાને બદલે માત્ર ઔષધિઓ સુધાડવાની સલાહ આપે છે અને તેને માટે તેઓ પોતાના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક “ઑરગેનન ઑફ ધી મેડિસીન્સ”ની કલમ ૧૯૦ માં લખે છે કે, મેદા (આંતરડાંને રહેવાના સ્થાન) સિવાય જીભ અને મોંમાં

એવા ભાગો છે કે જે ઔષધિની અસર જલદી પ્રકાશ કરે છે; અને નાકના અંદરના ભાગને પણ જલદી અસર પહોંચાડે છે. ઔષધિની સૌથી વધારે અસર સુંઘવા અને શ્વાસ લેવાથી થાય છે.

એલોપથિકમતથી સમર્થન

એલોપથિક ઉપચારોમાં ક્ષયના રોગીને ક્રિયોસોટ અને યુક્યુલી-પ્ટસ ઑઇલ વગેરેનું મિશ્રણ બનાવીને સુંઘાડે છે અને એની તાત્કાલિક અસર થાય છે. સાધારણ રીતે ક્રિયોસોટ ખવડાવવામાં પણ આવે છે; પરંતુ તે એટલું જલદી અસર કરતું નથી. એમ કેમ બને છે ? કારણ એજ છે કે, સુઘેલી દવાનાં બારીક પરમાણુ સીધાં ફેફસાંમાં પહોંચીને તેની અસર તરતજ દેખાડે છે. પરંતુ તેનામાં અગ્નિદ્વારા છિન્નભિન્ન થયેલી ઔષધિઓનાં પરમાણુઓની પેઠે સ્થાયી અસર કરવાની શક્તિ હોતી નથી.

મારો પોતાનો અનુભવ

આ લેખકે અનેક અનુભવો કર્યો પછી જોયું છે કે, યજ્ઞ-ચિકિત્સા ઘણીજ ઉપયોગી છે. અવશ્ય આ ચિકિત્સાની સાથે રોગીની સ્થિતિ પ્રમાણે હોમિયોપથિકની સૂક્ષ્મ ઔષધિ અથવા જલચિકિત્સાનાં સ્નાનોના પ્રયોગ પણ કરવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે અનેક રોગી, કે જેમના જીવવાની આશા પણ નહોતી તે નિરોગી થયા હતા.

એક યોગ્ય વૈદ્યની સાક્ષી

“ મેં મારાં કેટલાંયે વર્ષોના અનુભવથી નિશ્ચય કર્યો છે કે, જે મહારોગ ઔષધિ ખાવાથી દૂર થતો નથી, તે વેદોક્ત યજ્ઞોદ્ધાર દૂર થઇ જાય છે. કેટલાય વર્ષોસુધી રોગીઓ ઉપર આ યજ્ઞોદ્ધાર પ્રભાવ હું જોતો રહ્યો છું અને મને તેમાં સિદ્ધ મળી છે.

પં. સીતારામ શાસ્ત્રી”

અમે માનીએ છીએ કે, અમે સંક્ષેપમાં આ ચિકિત્સાની શ્રેષ્ઠતાનાં પૂરતાં પ્રમાણ રજૂ કરી દીધાં છે; તેથી હવે અમે ક્ષય-રોગનાશક હવન-સામગ્રીમાં નાખવા જેવી ઔષધિઓની એક યાદી આપીએ છીએ. જે કે પ્રત્યેક રોગીની ખાસ અવસ્થામાં ખાસ ઔષધિઓ વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં નાખવી જોઈએ, અને તે ઔષધિઓના ગુણદોષ જાણનારો સામાન્ય જુદિવાળો વૈદ્ય તે સહેજે કરી શકે તેમ છે; છતાં પણ સામાન્ય રીતે નીચે લખેલી સામગ્રીથી અનેક રોગીઓને લાભ થઈ શકે તેમ છે. પરંતુ એ ઔષધિ લખવા પહેલાં અમે પ્રત્યેક વૈદ્યને એક સીધો અને સરળ રસ્તો બતાવવા ઇચ્છીએ છીએ, કે જેને અનુસરીને તેઓ પ્રત્યેક રોગીને ઉપયોગી સામગ્રી બનાવી શકે. આ લેખમાં અમે અથર્વવેદના જે બે મંત્રો

આપ્યા છે; તેની પછી ત્રીજા મંત્રમાં ઔષધિઓનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપેલું છે:—

સહસ્રાક્ષેણ શતકીર્યેણ શતાયુષા દ્વિષા હાર્ષમેનમ્ ।

દન્દ્રો યથૈનં શરદો નયાત્યાતિ વિશ્વસ્ય દુરિતસ્ય પારમ્ ॥

આ મંત્રનો અભિપ્રાય એવો છે કે, (૧) જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિ વધારનારી, (૨) વીર્ય અને બળ વધારનારી અને (૩) આયુષ્યને વધારનારી ઔષધિઓથી યજ્ઞ કરવાથી ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે. આજ સિદ્ધાંતને લક્ષ્યમાં રાખીને રોગીને અનુસરીને હવનસામગ્રી બનાવવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે:—

ક્ષયરોગનાશક યજ્ઞસામગ્રી

મંડુકર્ણી, બ્રાહ્મી, ઇદ્રાયણની જડ, શતાવરી, આસંધ, વરધારો, શાલપર્ણી, પીલુડી, અરકુસો, ગુલાબનાં ફૂલ, રાસ્ના, વંશલોચન, ક્ષીરકાંકાલી, જટામાંસી, પરાડરી, ગોખર, પીસ્તાં, બદામ, મુનક્કા, જયફળ, લવિંગ, મોટી હરડે, બી સહિત આમળાં, જીવંતી, સાટોડી, નગેન્દ્ર વામડી, એ બધું સમભાગ; ગજો, ગુગળ ચાર ભાગ, કેસર, મધ, દેશી કપૂર ૧ ભાગ, સાકર દસ ભાગ; બધી સામગ્રીના લાકુ બને એટલા પ્રમાણમાં ઘી, એણું ઘી નાખવાથી ખાંસી વધવાનો ભય છે. સાડીના ચોખાની ખીર જૂદી બનાવવી.*

બીજી આવશ્યક વિધિ

સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત, બન્ને સમયે યજ્ઞ કરવો જોઈએ. ઠંડી ઋતુમાં પ્રાતઃકાળને બદલે બપોરે પણ કરી શકાય છે.

ચીડ અથવા વાંસના જંગલમાં બેસીને યજ્ઞ કરવો એ રોગીને માટે ખાસ ફાયદાકારક છે. યજ્ઞનો અગ્નિ ખૂબ પ્રદીપ્ત હોવો જોઈએ. આંખો અથવા ખાખરાનાં સૂકાં લાકડાં સમિધાતરીકે જોઈએ. ધુમાડી વધારે થવી જોઈએ નહિ. હવન વખતે રોગીએ ઉચ્ચસ્વરે યજ્ઞમંત્રો બોલવા જોઈએ. આ ચિકિત્સાની સાથે સાથે બસ્તી તથા જલચિકિત્સા પણ રોગ દૂર કરવામાં વિશેષ મદદ કરે છે. દુર્બળ મનુષ્યોને માટે તો તંદુરસ્ત અવસ્થામાં પણ આ સામગ્રીથી હવન કરવો લાભદાયક છે.

(‘માધુરી’ના એક અંકમાંના શ્રી. કુંદનલાલજીના લેખનો અનુવાદ)

* આ સામગ્રીમાં કઈ કઈ ચીજ કેટલી કેટલી લેવી તે બરાબર સમજાવતું નથી. માટે એ બાબત કોઈ ખાસ ગ્રંથમાંથી અથવા કોઈ અનુભવી યાત્રિકથી બોલવી જોઈએ.

૧૨-બ્રહ્મચર્ય

બ્રહ્મચર્યેણ તપસા દેવા મૃત્યુમુપાન્નત । (અથર્વવેદ)
બ્રહ્મચર્ય અને તપશ્ચર્યાથી દેવોએ મૃત્યુને જીતી લીધું.

જે દેશમાં પ્રત્યેક બાળકને માટે બ્રહ્મચર્ય અનિવાર્ય હતું, જે જાતિની ઉન્નતિના ચાર નિયમિત આશ્રમોમાં બ્રહ્મચર્ય સૌથી પહેલો આશ્રમ હતો, તેજ દેશ અને એજ બ્રહ્મચારીઓની જાતિમાં આજે બ્રહ્મચર્યનો અભાવ થઈ ગયો છે, એ ભારે ખેદનો વિષય છે. જે દેશનાં બાળકો સિંહો સાથે ખેલતાં હતાં, જે દેશનાં બાળકો પહાડોનાં શિખરે શિખરે ખુંદી વળતાં એજ વીર્યશાળી દેશ આજે નિર્વીર્ય અને સત્ત્વહીન થઈ ગયો છે. આજે દેશનાં લાખો બાળકો બ્રહ્મચર્યના આચારથી ભ્રષ્ટ થઈને યુવાવસ્થા આવતા પહેલાંજ અપકવ વીર્યનો નાશ કરીને સદાને માટે બુદ્ધિ, બળ, તેજ અને ઉત્સાહથી હાથ ધોઈ ખેસે છે. લાખો યુવકો અનેક પ્રકારના ખરાબ વ્યાધિઓથી પીડાય છે અને લાખો પોતાનાં માતૃપિતા અને નિરાધાર પત્નીને રડતાં મૂકી મૃત્યુના ભોગ થઈ પડે છે. સંયમ, નિયમ, સાધન, સુખ અને મનુષ્યત્વનો તો બચકર હાસ થઈ રહ્યો છે. આ દુર્દશાગ્રસ્ત દેશની રક્ષા બ્રહ્મચર્યની પુનઃ પ્રતિષ્ઠાથીજ થઈ શકે તેમ છે; તેથી આ વિષય ઉપર શાસ્ત્ર, સત્પુરુષોનાં વચનો અને અમારા અનુભવને આધારે અત્રે કંઈક લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આપણા જીવનનું હૃદય અને તેનું સાધન

પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ સુખની શોધ કરતાં કરતાં વિશાળ અનુભવને અંતે એ સિદ્ધાંત નક્કી કર્યો છે કે, નિત્યસુખની પ્રાપ્તિ માત્ર એક પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવામાંજ છે, એજ મનુષ્યજીવનનું અંતિમ ધ્યેય છે. જ્યાંસુધી માણસ સર્વ પ્રકારની વિવિધતામાં એકજ વ્યાપક વિભુને જોઈ શકતો નથી, ત્યાંસુધી તેનાં દુઃખોની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થતી નથી; તેથી મનુષ્યોએ તે એકજ નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધિ સમ્યક્દાનંદની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ અને એનેજ માટે જીવને પ્રભુકૃપાથી આ દેવદુર્લભ માનવદેહ પ્રાપ્ત થયો છે. પરંતુ તેની સુગમતાપૂર્વક પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય? એટલા માટે તો મનીષિઓ-દ્રષ્ટાઓ-ઋષિમુનિઓએ ચાર આશ્રમોની રચના કરેલી છે અને તેમાં એક એવો ક્રમ રાખ્યો છે, કે જેથી સંસારક્ષેત્રમાં પશુ કોઈ પ્રકારની અડચણ ન આવે અને મનુષ્ય ક્રમશઃ મુક્તિ તરફ પશુ દૃઢતાપૂર્વક આગળ વધતો જાય. શરૂઆતથીજ એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, કે જેથી પ્રત્યેક આર્ય બાળકના

હૃદયમાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય સ્થિર થઈ જાય અને સંયમ તથા નિયમ-
પૂર્વક રહીને તે પોતાને ઉપયોગી સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવી શકે.
આથી પ્રથમ આશ્રમનું નામ પડ્યું ‘બ્રહ્મચર્ય.’ આ આશ્રમનાં
સઘળાં કાર્યો પૂર્ણ કરી તે તેજસ્વી યુવક જ્યારે બ્રહ્મચર્યની
પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ શકતો હતો, ત્યારેજ તેને ખીજા મહાન જવાબ-
દારીવાળા ‘ગૃહસ્થ’ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત
થતો હતો, અને ત્યાં પણ તેને બ્રહ્મપ્રાપ્તિના લક્ષ્યને સદા ધ્યાનમાં
રાખીને વિજ્ઞાન હૃદયવાળા થઈને પોતાની પ્રત્યેક ધાર્મિક ક્રિયા
તે પર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે ભગવદર્પણ સુદ્ધિથી કરવી પડતી હતી.
જ્યારે તે ગૃહસ્થનાં સર્વ કાર્યો કરી ચૂકતો ત્યારે તે ત્રીજા
‘વાનપ્રસ્થ’ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતો, અને ત્યાં સમ્યક્ પ્રકારે
ત્યજની તૈયારી કરવામાં આવતી હતી. જ્યારે તે તૈયારી થઈ રહે-
તી, ત્યારે તે ચતુર્થાશ્રમ ‘સંન્યાસ’ની દીક્ષા ગ્રહણ કરીને મનુષ્ય
દેહાભિમાન તેમજ બાહ્યવસ્તુઓનો પણ પૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરી દઈને
પરમાત્મ સાધનામાં લીન રહેતો. સો વર્ષના આયુષ્યના હિસાબે એવો
નિયમ હતો કે, પહેલાં ચોવીસ વર્ષ મનુષ્ય બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે,
પચાસ પૂરાં થતાં દંપતિ અરણ્યવાસી થઈને વાનપ્રસ્થાશ્રમનું સેવન
કરે અને પંચોતેર વર્ષથી તે જીવન પૂરું થાય ત્યાંસુધી સંન્યા-
સાશ્રમમાં રહે. લોકો કહે છે કે, આ વ્યવસ્થા તો સો વર્ષના
આયુષ્યના જમાનામાં હતી; અત્યારે તેનો અમલ શી રીતે થઈ
શકે ? પરંતુ તેઓ ભૂલે છે. જો શાસ્ત્રની વ્યવસ્થા પ્રમાણે મનુષ્ય
ચોવીસ વર્ષ સુધી અખંડ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે, તથા તે દરમિયાન
કરેલા વેદાભ્યાસ પ્રમાણે વર્તન રાખે, તો અત્યારે પણ સો વર્ષનું
આયુષ્ય થવું એ કંઈ ભારે વાત નથી. આયુષ્ય ઘટવાનું કારણ તો
વેદાભ્યાસ અને બ્રહ્મચર્યનો રિવાજ નાશ પામ્યો એજ છે. જ્યારે દેશમાં
બ્રહ્મચર્યનો સંપૂર્ણ પ્રચાર હતો, ત્યારે ન તો આટલા બધા વ્યાધિઓ
હતા કે ન તો કોઈ યુવાવસ્થામાં મૃત્યુ પામતું. પરંતુ આજની દશા
એથી સર્વથા વિપરીત છે. આપણે આપણા જીવનના પાયાભૂત બ્રહ્મ-
ચર્યનો ત્યાગ કર્યો તેથીજ આપણી આવી દુર્દશા થઈ છે. આપણે
બરાબર યાદ રાખવું જોઈએ કે, જ્યાંસુધી આપણા દેશમાં બ્રહ્મચર્યની
પુનઃ પ્રતિષ્ઠા નહિ થાય ત્યાંસુધી આપણી ઉન્નતિ થવી ધણીજ
મુશ્કેલ છે. કાચા પાયા ઉપર ધમારત ઉભી થઈ શકતી નથી, અને
જો ચણવામાં આવે તો તે એવી દુર્બળ બને છે કે સહેજ ધક્કાથી
પણ તે પડી જાય. એજ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય વિના જીવન ટકી
શકેજ નહિ અને કદાચ ટકે તોપણ તે દુઃખથી ભરપૂર અને
ચોડા કાળનુંજ હોય છે. આજ કારણથી આજે આપણી આટલી
બધી દુર્દશા અને પાપમાત્રી થયેલી છે.

વીર્યરક્ષા એજ બ્રહ્મચર્ય છે.

શરીરમાં ઓજસ એજ જીવનના મૂળભૂત છે. વાગ્બટ કહે છે કે:—

ઓજશ્ચ તેજો ધાતૂનાં શુક્રાન્તાનાં પરં સ્મૃતમ્ ।

હૃદયસ્થમપિ વ્યાપિ દેહસ્થિતિ નિબન્ધનમ્ ॥

યસ્ય પ્રવૃદ્ધૌ દેહસ્ય તુષ્ટિપુષ્ટિબલોદયા: ।

યન્નાશો નિયતો નાશો યસ્મિન્સ્થિતિર્જીવનમ્ ॥

નિષ્પાદ્યન્તે યતો ભાવા વિવિધા દેહ સંશ્રયા: ।

ઉત્સાહ-પ્રતિભા-ધૈર્ય લાવણ્ય સુકુમારતા: ॥

અર્થાત્ રસથી તે વીર્ય સુધી સાતે ધાતુઓનું જે તેજ છે તેને ઓજસ કહે છે, ઓજસ મુખ્યત્વે હૃદયમાં રહે છે; પરંતુ સામાન્ય રીતે તો તે સમસ્ત શરીરમાં વ્યાપ્ત છે. ઓજસની વૃદ્ધિથીજ તુષ્ટિ, પુષ્ટિ અને બળની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઓજસના નાશથીજ મૃત્યુ થાય છે. આ ઓજસ એજ જીવનનો આધાર છે. એનાથીજ ઉત્સાહ, પ્રતિભા, ધૈર્ય, લાવણ્ય અને સુકુમારતા પ્રાપ્ત થાય છે.” આ ઓજસ ક્યાંથી આવે છે એ સંબંધમાં મહર્ષિ શુશ્રુત કહે છે કે:—

રસાદીનાં શુક્રાન્તાનાં ધાતૂનાં યત્પરં તેજસ્તત્ સ્વલ્બો-
જસ્તદેવ બલમિતિ ।

“રસથી શુક્રપર્યંતની સાતે ધાતુઓના પરમ તેજસ્વી ભાગને ઓજસ કહે છે, ઓજસ એજ બળ છે.” આ ઓજસ કેવું છે અને ક્યાં રહે છે એ સંબંધમાં શાકર્ગધર કહે છે કે:—

ઓજઃ સર્વ શરીરસ્થં સ્નિગ્ધં શીતં સ્થિરં સિતમ્ ।

સોમાત્મકં શરીરસ્ય બલપુષ્ટિકરં મતમ્ ॥

“ઓજસ આખા શરીરમાં રહે છે. એ સ્નિગ્ધ, શીતલ, સ્થિર, સ્વેતવર્ણ, સોમાત્મક અને શરીરને બળ તથા પુષ્ટિ આપનાર છે.”

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ ઓજસની ઉત્પત્તિ વીર્યથી થાય છે; તેથી વીર્યરક્ષા એજ જીવનનું મુખ્ય ઉપાદાન છે અને એજ જીવનનો મુખ્ય આધાર છે. હવે બાળકનું જોઈએ કે, વીર્ય એ શું છે અને તેની ઉત્પત્તિ કેમ કરીને થાય છે? આયુર્વેદ અનુસાર શરીરમાં સાત ધાતુઓ રહેલી ખાસ આવશ્યક છે. એ પદાર્થો મનુષ્યજીવનને ટકાવી રાખે છે તેથી તેમને ધાતુ કહે છે.

પ્રતે સપ્ત સ્વયં સ્થિત્વા દેહં દધતિ યન્નૃણામ્ ।

રસાસ્તદ માંસમેદોઽસ્થિમજ્જશુક્રાણિ ઘાતવઃ ॥

રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર (વીર્ય), એ સાત પદાર્થો સુસ્થિતિમાં રહીને દેહનું ધારણ કરે છે; તેથી તેમનું નામ ધાતુ છે. મનુષ્ય જે કંઈ ખાય છે, પીએ છે, શરીર લગાવે છે યા સૂઢે છે તે શરીરમાં જઈને સૌથી પ્રથમ રસની ઉત્પત્તિ કરે

છે, અને તેમાંથી ક્રમશઃ ખીજ ધાતુઓ અને છે.

રસાદ્રક્તં તતો માંસં માંસાન્મેદઃ પ્રજાયતે ।

મેદસોઽસ્થિ તતો મજ્જા મજ્જઃ શુક્રસ્ય સંભવઃ ॥ (શુશ્રુત)

ભોજનનો સૌથી પ્રથમ રસ થાય છે, રસમાંથી લોહી, લોહીમાંથી માંસ, માંસમાંથી મેદ, મેદમાંથી હાડકાં, હાડકાંમાંથી મજ્જા અને મજ્જામાંથી સાતમું સૌના સારરૂપ “વીર્ય” અને છે. (આજ વીર્ય ઓજસરૂપી મહાન તેજ બનીને આખા શરીરમાં તેજસ્વિતા લાવે છે.)

એક ધાતુમાંથી ખીજ ધાતુ બનતાં પાંચ દિવસ લાગે છે, સારપદાર્થ તો શરીરમાં રહે છે અને પાચનની પ્રત્યેક ક્રિયામાંથી બચેલો કચરો, મળ, મૂત્ર, પરસેવો, મેલ, નખ અને દાઢી વગેરેના વાળરૂપે બહાર નીકળી જાય છે. વીર્ય બનતાંજ તેની પરિવર્તન-ક્રિયા અટકી જાય છે અને તે સારપદાર્થ ઓજસરૂપે શરીરમાં સ્થિત રહે છે. આ પ્રમાણે રસથી તે વીર્ય બનતાં સુધીમાં પ્રત્યેક ધાતુમાં પાંચ દિવસના હિસાબે જ ધાતુઓને તૈયાર થતાં ત્રીસ દિવસ લાગે છે. આજે આઘેલા પદાર્થનું ત્રીસમે દિવસે વીર્ય બને છે. પાકા ચાળીસ શેર (આપણા બે મણ) ભોજનમાંથી એક શેર લોહી બને છે અને તે એક શેર લોહીમાંથી બે તોલા વીર્ય બને છે. રાજ બશેર અનાજ ખાનાર માણસ પણ એક મહિનામાં દોઢ મણજ ખોરાક લઈ શકે છે. આ હિસાબે એક મહિનામાં દોઢ મણ ખોરાક-માંથી દોઢ તોલો વીર્ય બને છે અને તે આખા મહિનાની કમાણી છે. એક વખતના સ્ત્રીસમાગમમાં દોઢ તોલાથી ઓછું વીર્ય નથી જતું. હવે વિચાર કરવો જોઈએ કે, જે મહિનાભરની કમાણી એક ક્ષણમાં ખોઈ નાખે છે અને તેને દરરોજ એજ પ્રમાણે શુભાવવા ઇચ્છે છે તેનું દેવાળું નીકળવામાં શી વાર લાગે ? શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

શુક્રં સૌમ્યં સિતં સિન્ધુઘં વલ્લપુષ્ટિકરં સ્મૃતમ્ ।

ગર્ભશીજં વપુઃ સારો જીવનાશ્રય ઉત્તમઃ ॥

વીર્ય સૌમ્ય, શ્વેત, સિન્ધુ, બલ અને પુષ્ટિકારક ગર્ભનું ખીજ, શરીરનું શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ અને જીવનનો મુખ્ય આધાર છે. અને તે—

યથા પચાસિ સર્પિસ્તુ ગુહચ્ચેક્ષુરસે યથા ।

एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ॥

સૌના શરીરમાં એવી રીતે વ્યાપક છે કે જેમ દૂધમાં ઘી અને શેરડીના રસમાં ગોળ વ્યાપી રહે છે.

તેથીજ જેમ દૂધમાંથી માખણ કાઢવામાં દૂધને વલોવવું પડે છે અને શેરડીમાંથી ગોળ કાઢવા માટે શેરડીને પીલવી પડે છે, તેજ પ્રમાણે વીર્યના એક ટીપાને કાઢવા માટે આખા શરીરને મથવું થા નીચોવી નાખવું પડે છે. જેમ ઘી કાઢી લીધા પછીનું દૂધ સત્ત્વ-

હીન, નિસ્તેજ અને શેરડીનો સાંઠો નિઃસત્ત્વ અને નકામો બની જાય છે, તેવીજ રીતે વીર્ય નીકળી જવાથી શરીર પણ સત્ત્વહીન, નિસ્તેજ અને દુર્બળ બની જાય છે. શરીરની સઘળી નાડીઓ ઢીલી પડી જાય છે અને પ્રત્યેક અવયવમાં ઉઠાસી છવાઈ જાય છે. વીર્યપાતમાં મનુષ્યનું પતન છે અને વીર્યરક્ષામાં મનુષ્યનું જીવન છે. “વીર્યધારણં બ્રહ્મચર્યમ્ ।”

શિવસંહિતામાં કહ્યું છે કે:—

“મરણં વિન્દુપાતેન જીવનં વિન્દુધારણાત્ ।

તસ્માદતિપ્રયત્નેન કુરુતે વિન્દુધારણમ્ ॥

અર્થાત્ વીર્યપાતમાં મૃત્યુ છે અને વીર્યરક્ષામાંજ જીવન છે; તેથી ખાસ પ્રયત્નપૂર્વક વીર્યની રક્ષા કરવી જોઈએ.” ભગવાન શિવજી આજ (વિન્દુધારણા) બ્રહ્મચર્યના પ્રતાપથી એટલા પ્રભાવશાળી હતા કે જેઓ હળાહળ વિષ પીવા છતાં પણ સ્વસ્થ રહી શક્યા હતા. આ બધો મહિમા કામદેવ ઉપર વિજય એળવવાનોજ છે. ભગવાન શિવજી કહે છે કે:—

સિદ્ધે વિન્દૌ મહારત્ને કિં ન સિદ્ધયતિ મૂતલે ।

યસ્ય પ્રસાદાન્મહિમા મમાપ્યેતાદ્દશોઽમ્ભવત્ ॥

જેના પ્રભાવથી સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં મારો આવો મહિમા ફેલાયો છે તે વિન્દુ (વીર્ય)ની રક્ષા કરવાથી જગતમાં કયું કાર્ય એવું છે કે જે સિદ્ધિ ન થઈ શકે ?

ભક્તરાજ હનુમાન અને પિતામહ બીષ્મના બ્રહ્મચર્યના પ્રતાપ જગત્પ્રસિદ્ધ છે. વાસ્તવમાં એ વાત સર્વથા સત્ય છે કે, બ્રહ્મચર્યજ સઘળા પુરુષાર્થોનું મૂળ છે, તેનાથી મનુષ્ય હમેશાં નિરોગી અને સુખી રહે છે; તેનાથી અકાળે આવતા વૃદ્ધત્વથી અને મૃત્યુથી રક્ષા થાય છે; તેનાથી હૃદયપુષ્ટ, બળવાન અને ધર્મપરાયણ સંતાનો ઉત્પન્ન થાય છે; તેનાથી મનુષ્ય દીર્ઘાયુષી, સ્મરણશક્તિવાળો, સત્યવાદી, જિતેન્દ્રિય અને ધર્મનિષ્ઠ થાય છે; તેનાથી ભજન અને ધ્યાનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે; તેનાથી યોગનાં સાધનોમાં રુચિ અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે; તેનાથી મનુષ્ય નિર્ભય અને વિનમ્ર બનીને જગતની સેવા કરી શકે છે અને તેના બળથી અંતે પરમાત્માને પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એજ સૌથી પહેલું અને શ્રેષ્ઠ સાધન છે. પ્રજાપતિ બ્રહ્માજીએ દેવરાજ ઇન્દ્રને લાંબા કાળ સુધી બ્રહ્મચર્ય પળાવ્યા પછીજ તેમને બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારીતરીકે સ્વીકાર્યા હતા. ભગવાને ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે:—

“યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્ય ચરન્તિ ।

અર્થાત્-પરમાત્માને પામવા ઇચ્છનાર બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે.” તેથી જે આપણને ભગવદ્પ્રાપ્તિની અભિલાષા હોય તો મન પરોવી-

ને બ્રહ્મચર્યનું બરાબર પાલન કરવું જોઈએ અને આપણાં સંતા-
નોને પણ તેવા સંસ્કાર આપવા જોઈએ, કે જેથી તેઓ પણ ભવિષ્ય-
માં ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવા યોગ્ય બની શકે. જેઓ આ પ્રમાણે
વર્તતા નથી તેઓ પોતેજ પોતાના પગ ઉપર કુહાડી મારે છે.

વીર્યનાશ અને તેનાથી થતાં નુકસાન

વીર્યનો નાશ મૈથુનથી થાય છે, આપણાં શાસ્ત્રોમાં આઠ
પ્રકારનાં મૈથુન વર્ણવવામાં આવ્યાં છે અને તે આઠે પ્રકારનાં
મૈથુનથી બચવું એને બ્રહ્મચર્ય કહ્યું છે. કેમકે:—

સ્મરણં કીર્તનં કેલિઃ પ્રેક્ષણં ગુહ્યભાષણમ્ ।

સંકલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચ ક્રિયા નિષ્પાત્તિરેવ ચ ॥

પતન્મૈથુનમષ્ટાઙ્ગં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ ।

વિપરીતં બ્રહ્મચર્યમનુષ્ઠેયં મુમુક્ષુભિઃ ॥

(૧) કોઈપણ સ્ત્રીનું કોઈપણ અવસ્થામાં સ્મરણ કરવું, (૨)
તેના રૂપચુલ્લોનું વર્ણન કરવું, (સ્ત્રીસંબંધી ચર્ચા કરવી અથવા
ગીત ગાવાં, શૃંગારરસનાં પુસ્તકો વાંચવાં વગેરે) (૩) સ્ત્રીઓની
સાથે પત્તાં, સોગટાંબાજી કે શેત્રંજ વગેરે ખેલવાં,* (૪) સ્ત્રી તરફ
કુદૃષ્ટિથી જોવું, (૫) સ્ત્રી સાથે એકાંતમાં વાતો કરવી, (૬) સ્ત્રીને
મેળવવા માટે મનમાં સંકલ્પ કરવા, (૭) સ્ત્રીને મેળવવા માટે
પ્રયત્ન કરવો અને (૮) પ્રત્યક્ષ સહવાસ કરવો; આ આઠ પ્રકારનાં
મૈથુન વિક્ષાનોએ દર્શાવ્યાં છે. મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ આ આઠે
પ્રકારથી અવશ્ય બચવું જોઈએ. ”

પરંતુ સાથે મૈથુન કરવું એ તો સર્વથા નિષિદ્ધ છેજ, પરંતુ પોતાની સ્ત્રીની સાથે પણ આઠ પ્રકારનાં મૈથુનથી મુમુક્ષુઓએ બચવું જોઈએ. સ્ત્રી સાથેના કોઈપણ પ્રકારના સંબંધથી વીર્યનાશ થાય છે. પ્રત્યક્ષ સહવાસ સિવાયનાં બીજા પ્રકારનાં મૈથુનમાં વીર્ય સ્ખલિત થઇને અંડકોષમાં આવે છે અને તેથી ધાતુની નબળાઈ, સ્વપ્નવિકાર, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને યક્ષ્મા વગેરે અનેક પ્રકારની બિમારીઓ થાય છે. અર્વાચીન સભ્યતાના પ્રભાવથી તો મૈથુનના બીજા પણ અનેક અકુદરતી ઉપાયો શોધાયા છે, કે જેનાથી પ્રત્યક્ષ સહવાસની પેઠેજ લયકર રીતે વીર્યનાશ થાય છે અને આ પાપાચાર દિવસે દિવસે વધતો જાય છે, જેનાં પરિણામ પણ પ્રત્યક્ષ મળી રહ્યાં છે. મન અને શરીર દુર્બળ થતાં જાય છે, ગાલમાં ખાડા પડી જાય છે, ચેહરો ફિક્કો પડી જાય છે, સ્મરણ-

* ઘણા લોકો હોળી ઉપર બાલી, સાળી, સાળાવેલી, મિત્રપત્ની અથવા પાડોશીની સાથે ફાગ ખેલે છે તેને પણ એક પ્રકારનું મૈથુન માનવું જોઈએ. સૌ સ્ત્રીપુરુષોએ આ પાપાચારથી અવશ્ય બચવું જોઈએ.
(મૂળ લેખક)

શક્તિ જતી રહે છે, મગજમાં ચક્કર આવે છે, હૃદય કમજોર થઇ જાય છે, આંખો બળવા લાગે છે, ભૂખ મરી જાય છે, જીવ ગભરાય છે, સુખે નિદ્રા આવતી નથી અને શરીરમાં આળસ રહ્યા કરે છે. સારાંશ કે, જીવન દુઃખના દરિયા જેવું બની રહે છે. આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં હરસ, પાંડુ, રક્તપિત્ત, રાજ્યક્ષમા, કાસ, સ્વરભેદ, મૂર્છા, દાહ, અગ્નિમાંઘ અને વાતાદિ રોગોનું કારણ વીર્યનાશજ બતાવેલું છે. પાશ્ચાત્ય ડૉક્ટરોનો પણ એજ મત છે. આવી સ્થિતિમાં મનન-ધ્યાન તો થઇજ ક્યાંથી શકે? તેથી સુખ ઇચ્છનારા માણસોએ જાતે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું અને પોતાનાં સંતાનોને પણ કરાવવું જોઇએ. માતાપિતાનું કર્તવ્ય છે કે, તેઓ ગર્ભાધાનના કાળથીજ બહુ સાવધાનીપૂર્વક બાળકના બાવી જીવનને બ્રહ્મચર્યના પ્રતાપથી સુખમય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે. બાળક ગર્ભમાં હોય ત્યારે માતાપિતા કદી કોઈ પણ પ્રકારની ગંદી વાતો ન કરે, અશ્લીલ નાટક-નવલકથાઓ ન વાંચે, ખરાબ નાટક-સીનેમા ન જુએ, ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે, ભક્ત અને ધર્મવીરોની ગાથાઓ સાંભળે અને વાંચે. ગર્ભાવસ્થામાં માતાની જેવી હીલચાલ રહે છે તેવાંજ તેનાં સંતાનો થાય છે. આ વાત પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમના સર્વ વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ સ્વીકારી છે. વીર નવયુવક અભિમન્યુએ ચક્રવ્યૂહને તોડવાનું શિક્ષણ સુભદ્રાજીના ગર્ભમાંજ લીધું હતું અને ભક્તરાજ પ્રહ્લાદ ઉપર ભક્તિનો પ્રભાવ ગર્ભાવસ્થામાંજ પડ્યો હતો. વળી બીજાં પણ અનેક ઉદાહરણો છે. બાળક જન્મ્યા પછી માતાપિતાએ તેને અજ્ઞાન સમજીને તેની આગળ ગંદી વાતો અને ગંદી ચેષ્ટાઓ ન કરવી જોઇએ. લગ્ન, વિવાહ વગેરેની ચર્ચા પણ ન કરવી જોઇએ. વિદ્યાર્થિયાસને યોગ્ય થતાં તેને એવા સદાચારી ગુરુ પાસે મોકલવો જોઇએ કે જ્યાં બ્રહ્મચર્ય અને ધર્મના શિક્ષણનો વિશેષ પ્રકારે પ્રબંધ હોય. આજકાલની સ્કૂલ-કોલેજોની તો ઘણીજ ખરાબ દશા છે. ભાગ્યેજ કોઈ એવી સ્કૂલ કે કોલેજ હશે કે જ્યાં બાળકો દુરાચરણ ન કરતાં હોય. ઘણા ખેદની વાત છે કે, ભારતની બાવી આશરૂપ, ભારત જનનીનાં પ્રિય બાળકોની જીવનશક્તિ શિક્ષણને નામે ભયંકર રીતે નષ્ટબ્રષ્ટ થઇ રહી છે. પ્રથમ તો પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનો ઝેરી રોગજ બાળકને પોતાના ધર્મથી બ્રષ્ટ કરે છે; બીજું હાલની સ્કૂલ-કોલેજોનું વિષયપ્રધાન બગડેલું વાતાવરણ તેમના જીવનની લગભગ બધીજ શક્તિઓને બગાડી નાખે છે. આપણા જાતીય જીવનમાં આ એક મહાભારે રોગ લાગેલો છે. જો તેનાથી બચીશું નહિ તો તો ભયંકર અનર્થ થવાનો સંભવ છે. વિચારશીલ સંજ્ઞનોએ તો તરતજ ચેતી જવું જોઇએ. ક્યાં એ સર્વ પ્રકારે હૃદયસંયમથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે અરણ્યવાસી, લાગી

ગુરુની ઝુંપડીમાં રહીને સર્વ પ્રકારનું સુશિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાને સ્તુત્ય આદર્શ અને ક્યાં આજે મોટી મોટી મહેલાતોમાં ધણેભાગે અસંયમી અને ભાડાના શિક્ષકોદ્વારા વિષયમાં ફસાવનારી, જડવાદમાં જકડી લેનારી નિઃસત્ય અવિદ્યારૂપી વિદ્યાનું શિક્ષણ ! જરા પ્રાચીન ગુરુકુળોના બ્રહ્મચારી વિદ્યાર્થીઓનાં પવિત્ર જીવન તો જુઓ ! વિદ્યાભ્યાસને યોગ્ય થતાં જ બાળક ઉપનયન સંસ્કારથી સંસ્કૃત થઈને માતાપિતા અને ધરખાર તજીને એકલો સમિત્પાણિ થઈને ત્યાગી અને વિદ્યાન વનવાસી ગુરુને ઘેર જાય છે અને ગુરુને ઈશ્વરસ્તુત્ય સમજી તેની સર્વ પ્રકારે સેવા કરતો રહીને બ્રહ્મચર્યના કઠિન નિયમોનું પાલન કરતો થકો શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક સત્ વિદ્યાનું અધ્યયન કરે છે. બ્રહ્મચારીને માટે આ પ્રમાણેના નિયમો છે:-

સેવેતેમાંસ્તુ નિયમાન્ બ્રહ્મચારી ગુરૌ વસન્ ।
 સન્નિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં તપો વૃદ્ધયર્થમાત્મનઃ ॥
 નિત્યં સ્નાત્વા શુચિઃ કુર્યાદેવર્ષિ પિતૃતર્પણમ્ ।
 દેવતાભ્યર્ચનં ચૈવ સમિદાધાનમેવ ચ ॥
 વર્જયન્મધુ માંસં ચ ગંધં માલ્યં રસાઃ સ્ત્રિયઃ ।
 શુક્તાનિ યાનિ સર્વાણિ પ્રાણિનાં ચૈવ હિંસનમ્ ॥
 અભ્યક્તમજ્જનં ચાક્ષ્ણોરુપાનચ્છત્ર ધારણમ્ ।
 કામં ક્રોધં ચ લોભં ચ મર્તનં ગીતવાદનમ્ ॥
 દ્યૂતં ચ જનવાદં ચ પરિવાદં ચ તથાનૃતમ્ ।
 સ્ત્રીણાં ચ પ્રેક્ષણાલમ્ભમૂપઘાતં પરસ્ય ચ ॥
 એક શયીત સર્વત્ર ન રેતઃ સ્કન્દયેત્કચિત્ ।
 કામાશ્ચિ સ્કન્દયત્રેતો હિનસ્તિ વ્રતમાત્મનઃ ॥
 સ્વપ્ને સિદ્ધત્વા બ્રહ્મચારી દ્વિજઃ શુક્રમકામતઃ ।
 સ્નાત્વાર્કમર્ચયિત્વા ત્રિઃ પુનર્મામિત્યુચં જપેત્ ॥

(મનુસ્મૃતિ)

“બ્રહ્મચારીએ ગુરુને ઘેર રહીને પોતાના તપની વૃદ્ધિને માટે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને આ નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ. નિત્ય સ્નાન કરીને, શુદ્ધ થઈને દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓનું તર્પણ કરવું. દેવતાઓનું યથાવિધિ પૂજન કરવું. વનમાંથી યજ્ઞને માટે લાકડાં લાવીને હવન કરવો. મધ, માંસ, ચંદન, અત્તર વગેરે પદાર્થો, ફૂલમાળાઓ, રસ, સ્ત્રીઓ અને સર્વ પ્રકારના આસવાનો તથા પ્રાણીઓની હિંસાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. શરીરે તેલ ચોળવું નહિ, આંખોમાં સુરમો આંજવો નહિ. જોડા પહેરવા નહિ. છત્રી રાખવી નહિ. કામક્રોધ અને લોભનો ત્યાગ કરવો. નૃત્ય ન કરવું. ગીત ન ગાવું. વાણું ન વગાડવું. જીગર ખેલવો નહિ. ખીજાઓની ચર્ચા કરવી નહિ. નિંદા કરવી નહિ. જૂઠું ખોલવું નહિ. સ્ત્રીઓને જોવી

નહિ તેમજ સ્પર્શ કરવો નહિ. બીજાઓનું ભુંડું ઇચ્છવું કે કરવું નહિ. સર્વત્ર એકલા સૂવું અને વીર્યપાત કદી પણ ન કરવો. જે વિદ્યાર્થી કામવશ થઇને વીર્યપાત કરે છે, તે પોતાના બ્રહ્મચર્ય-વ્રતનો ભંગ કરે છે. અનિચ્છાએ જો સ્વપ્નમાં વીર્યપાત થઈ જાય તો સવારે નાહીને સ્નર્ધ લગવાનનું પૂજન કરવું અને “પુનર્મામેત્વિન્દ્રિયમ્” ની ઋચાનો ત્રણ વાર જપ કરવો.” આ બ્રહ્મચારીની જીવનચર્યા હતી. રાજકુમાર અને દરિદ્ર લિખારીના બાળકમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ ગણાતો નહિ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને દરિદ્ર સુદામાજી એકસાથે સાંદીપનિ ગુરુને ઘેર રહીને વિદ્યાધ્યયન કરતા હતા તે વાત તો સપ્રસિદ્ધ છે. હવે આની સાથે વર્તમાનકાળના વિદ્યાર્થીઓની સરખામણી કરો! ક્યાં એ ઇન્દ્રિયસંયમી, વિનમ્ર, ગુરુસેવક, ત્યાગી, વિલાસશૂન્ય, મન અને શરીરથી પવિત્ર ધર્મજ્ઞાનનિપુણ, ઇશ્વરભક્ત, દંડએખલાધારી, સીધા સાદા બ્રહ્મચારીઓ; અને ક્યાં ઇન્દ્રિયલોભુપ, ઉદ્ડ, પ્રોફેસરો અને શિક્ષકોની મસ્કરીઓ કરનારા, વિષયી, શોખીન, અપવિત્ર શરીરમનવાળા, ધર્મદ્રોહી, ઇશ્વરનિંદક, ખૂટ-સૂટ-રિસ્ટવૉચ, ચક્ષમાં અને ચામડાની હેંડબેગ ધારણ કરનારા અને અભિમાની, શાળા-કોલેજોના અપટ્ટૂડેટ ફેશનેબલ વિદ્યાર્થીઓ !* કેટલું ભયંકર પરિવર્તન ! સ્વર્ગ આજે નરકના સમુદ્ર જેવું બની ગયું છે. ઋષિસેવિત, વેદધ્વનિપુનિત, યજ્ઞશાલાઓથી સુશોભિત પવિત્ર ભારત ભૂમિમાં આજે સખ્યતા અને શિક્ષણના નામે મર્યાદા-શૂન્ય વિદ્યાસી વાસનાનું તાંડવનૃત્ય ખેલાઈ રહ્યું છે ! પ્રાચીન ધર્મ-પ્રાણ આર્યજાતિ આજે આ ધર્મશૂન્ય જડવાદના બહારના બપોકાથી અંજાઈ જઈ આત્મભાન ભૂલીને સર્વાંગ સુંદર દેખાતા ઝેરી વિષયોનું સેવન કરીને જર્જરિત અને મૃતવત્ થઈ રહી છે. જો આ જાતિમાં જીવનજ્યોતિ પુનઃ જગાવવી હોય તો પ્રાચીન પાવનકારી આદર્શને સમક્ષ રાખીને વર્તમાન આવશ્યકતાઓની મર્યાદિત પૂર્તિનાં સાધનો-સહિત ધર્મમૂલક બ્રહ્મચર્યપ્રધાન ગુરુકુલોની સ્થાપના કરવી જોઈએ. ત્યાગી, સદાચારી, વિદ્વાન, સેવાપરાયણ, સાચા બ્રાહ્મણોએ પ્રાચીન પ્રણાલી અનુસાર નિઃસ્વાર્થભાવથી સર્વ ભૂતોમાં રહેલા ઇશ્વરની સેવા કરવા માટે અને પવિત્ર ગંગાચમનાના પ્રસાદવાળાં, કુદરતી સૌંદર્યસંપન્ન, નિર્જન સ્થાનોમાં રહીને સુંદર આશ્રમોની સ્થાપના-ને માટે સર્વ લોકોએ સંજલ હોય તો એવા નિઃસ્વાર્થી સદાચારી ગુરુઓની સેવામાં પોતાનાં બાળકોને મોહ અને અભિમાનનો ભાગ

* આ કથનનું તાત્પર્ય એવું નથી કે આજકાલના બધાજ વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રકારના છે, પ્રાચીન સ્થિતિની સાથે વર્તમાન સ્થિતિની તુલના કરતાં સામાન્ય દૃષ્ટિએજ આ વાત લખેલી છે. કોઈ પણ સજ્જન આથી ખોટું ન લગાડે. (મૂળ લેખક)

કરીને મોકલવાં જોઈએ. જે દેશમાં આવાં બે ચાર પણ આદર્શ યુરુજોની સ્થાપના થઈ જાય તો આગળ ઉપર ધણેજ લાભ થઈ શકે તેમ છે. આવશ્યકતા છે ત્યાગી, વિદ્વાન અને સદાચારી સત્પુરુષોની, કે જેઓ આ મહાન કાર્યને માટે અધિકારી હોય. જે આ બાબતનો તરતજ કોઈ પ્રયત્ન ન થયો અને સર્વ તરફથી વીર્યનાશના પાપાચાર આમ ને આમ જારી રહ્યા તો કોણ જાણે દેશની કેવીએ દુર્દશા થશે. હમેશાં યાદ રાખવું કે, વીર્યનાશથીજ સર્વનાશ થાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, જે વીર અભિમન્યુ અને ભક્ત સુધન્વા રણક્ષેત્રમાં જતાં વીર્યપાત કરીને ન ગયા હોત તો તે વખતે તેમનાં મૃત્યુ ન થાત. આથી સૌ કોઈએ સાવધાન થઈને વીર્યરક્ષા કરવી જોઈએ. ભગવાન સૌને સદ્બુદ્ધિ આપે.

બાળલગ્ન

વળી હાલમાં બાળકોનાં માતાપિતા અથવા તો વડીલો તરફથી એક ભારે ભૂલ વધારાની થઈ રહી છે, તે નાની ઉંમરમાં બાળક-બાલિકાઓનાં લગ્ન. આ ભયંકર ભૂલ કરીને તેઓ બાળકોને બ્રહ્મચર્યથી બ્રષ્ટ કરે છે અને તેમના ભાવિ જીવનનું સત્યાનાશ વાળી નાખે છે. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર લગ્ન એ માત્ર રમત કે કેવળ ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ કરવાનું સાધન નથી. એ એક પવિત્ર અને આવશ્યક સંસ્કાર છે. લગ્ન એ ગૃહસ્થાશ્રમનો પાયો છે અને ગૃહસ્થાશ્રમનો ઉદ્દેશ્ય સ્ત્રીપુરુષ બંનેમાં એકતા કરી પવિત્ર પ્રેમથી એક સુત્રમાં બાંધીને ધર્મોચ્ચરણમાં પ્રવૃત્ત કરવાનો અને યથાશક્ય ત્રણે આશ્રમવાસીઓની સેવા કરીને ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે તૈયાર થવાનો છે. ગૃહસ્થાશ્રમ ત્યારેજ સિદ્ધ થાય છે, કે જ્યારે દંપતિ કામ-ક્રોધ અને લોભથી બચીને ધર્મસ્વભાવથી જગતની સેવા કરીને અને શાસ્ત્રની મર્યાદાનુસાર આવશ્યક સમસ્ત વ્યવહાર કરીને દેવ, ઋષિ અને પિતૃના ઋણથી મુક્ત થાય છે. શાસ્ત્ર કહે છે કે:—“પુત્રાર્થે ક્રિયતે માર્યા-પુત્રાત્પતિને માટે લગ્ન કરવાં જોઈએ.” વિલાસ અને વિષયવાસનાની તૃપ્તિ માટે નહિજ. સ્ત્રી સહધર્મિણી છે, વિલાસની સામગ્રી નથી. લગ્ન કરવાનું તે સંયમને ખાતર, નહિ કે ઉચ્છ્વંખલતાપૂર્વક જીવન ગાળવા માટે. આજે આપણે આ સત્યને ભૂલી ગયા છીએ, તેથી તો સ્વર્ગના નંદનવન જેવો આપણે સુખી ગૃહસ્થાશ્રમ આજે નરકપુરી બની રહ્યો છે. લગ્નની જવાબદારી અને તેના મૂળ ઉદ્દેશ આપણે ભૂલી ગયા છીએ. લગ્નની ધાર્મિકતાને તજીને આજે આપણે તેને માત્ર ઇન્દ્રિયસુખનુંજ સાધન બનાવી દીધું છે. શાસ્ત્ર કહે છે કે, ચોવીસ વર્ષ સુધી યુરુગૃહે રહીને જ્યારે યુવક વિદ્યાબળસંપન્ન થાય છે, જ્યારે તે પોતાની આજીવિકા પોતાની મેજેજ ચલાવી લેવા યોગ્ય થાય છે, ત્યારે તેને

ગૃહસ્થાશ્રમના પવિત્ર દ્વારમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. આજે આપણે આ મહત્વપૂર્ણ વ્યવસ્થાને ભૂલી જઇને અજ્ઞાન બાળક-બાલિકાઓનાં ઢીંગલા-ઢીંગલીના જેવાં લમ કરીને તેમનાં ભાવી જીવનને ધૂળધાણી કરી નાખીએ છીએ. જે બાળકને ઘાતલી પહેરવાનું ભાન નથી તેને આપણે ગૃહસ્થાશ્રમના કઠિન બંધનમાં બાંધીએ છીએ. એ બિચારાં અજ્ઞાન બાળકો આનો મર્મ શું સમજે ? તેમને શું ખબર કે, લગ્નમાં પતિ-પત્ની પરસ્પર શું પ્રતિજ્ઞાઓ કરે છે ? બાળક માત્ર લગ્નને એક જાતનો આનંદ માનીને રાજી રાજી થતાં ફરે છે, પરંતુ જે જુદ્ધિમાન લોકો આવાં લગ્નોનાં પરિણામ જાણે છે તેઓ તો અજ્ઞાન બાળકોના આ આમોદપ્રમોદભર્યા વિનોદ ઉપર અશ્રુ સારે છે ! આપણા યુવકોની સ્થિતિ તો જુઓ ! જીવાની આવતાં પહેલાં તો તે વૃદ્ધ બની જાય છે. આવીજ સ્થિતિ સ્ત્રીઓની પણ છે. ભાગ્યેજ કોઈ એવી યુવતી હશે, કે જે પ્રદર કે રજોવિકારના રોગથી પીકાતી ન હોય ! યુવક અને યુવતીઓની મૃત્યુસંખ્યા જોઇને તો હૃદય કંપી ઉઠે છે ! કળાઓ ખીલતા પહેલાંજ કરમાઈ જાય છે ! ગૃહસ્થાશ્રમની આથી વધારે દુર્દશા શી હોઈ શકે ? એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે, માતાપિતાને પોતાનાં બાળક બહુજ વહાલાં હોય છે. તેઓ જાણી જોઇને તેમનું અનિષ્ટ કરતાં નથી; પરંતુ તેમની જુદ્ધિમાં અજ્ઞાન જવાયલું છે, તેથીજ તેઓ આ પ્રકારની ભૂલો કરે છે. બ્રહ્મચર્યની મહત્તા ભૂલાઈ જવી એજ આ ભૂલનું મુખ્ય કારણ છે; પરંતુ આવી ભૂલો હમેશાં અક્ષમ્ય હોય છે, એટલે કુદરત તેનાં પ્રત્યક્ષ ફળ ચખાડે છે. માતાપિતા અને વડીલોએ આ ઉપરથી શિખા-મણુ લેવી જોઇએ અને પોતાનાં બાળકોનાં લગ્ન યોગ્ય વયથી પહેલાં કદાપિ કરવાં જોઇએ નહિ. વર્તમાન પરિસ્થિતિ જોતાં લગ્ન-યોગ્ય વરકન્યાની ઉંમર ઓછામાં ઓછી અઠાર અને બાર વર્ષની નહીં કરવી જોઇએ. મર્યાદામાં રહીને આવશ્યકતા અને યોગ્યતા-નુસાર આ ઉંમર આથીયે વધારે કરી શકાય તો ઉત્તમ છે. ધર્મ-શાસ્ત્રોની આજ્ઞાનુસાર કન્યાનાં લગ્ન રજોદર્શનની પહેલાંજ કરવાં જોઇએ. જો કે મનુ મહારાજે યોગ્ય વરના અભાવે રજોદર્શન પછી ત્રણ વર્ષ સુધી વધારે કુમારિકા કાળ લંબાવવાની આજ્ઞા આપી છે અને એટલે સુધી પણ કહ્યું છે કે, કન્યા આજન્મ કુમારિકા રહે તોપણ કંઈ હરકત નથી; પણ તેને અયોગ્ય વરની સાથે કદીપણ પરણાવવી જોઇએ નહિ. પરંતુ આ વ્યવસ્થા યોગ્ય વરના અભાવમાં છે. જેઓ પોતાની કન્યાનાં લગ્ન કોઇપણ પ્રકારના લોભ યા તો બેકાળજીથી નાની ઉંમરના વર સાથે અથવા તો વૃદ્ધની સાથે કરે છે, તેઓ મહાપાપ કરે છે. ધર્મશાસ્ત્રનું કથન છે કે:—

“કન્યાં ચચ્છતિ વૃદ્ધાય નીચાય ધનહિંસયા ।

કુરુપાય કુશીલાય સ પ્રેતો જાયતે નરઃ ॥

જે મનુષ્ય ધનના લોભથી પોતાની કન્યાને કોઈ વૃદ્ધ, નીચ, કુરૂપ (કોઈ અંગવિનાનો-ખોડવાળો) અને દુરાચારી દુર્ગુણીને પરણાવે છે તે મૃત્યુ પછી પ્રેત થાય છે.” યોગ્ય વર મળતાં રજેદર્શન વખતે લગ્ન કરી દેવાં આવશ્યક છે; પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે, રજેદર્શન સર્વ જગાએ નાની ઉંમરમાં નથી થતાં. જે માતાપિતા અથવા વડીલો ખાસ ધ્યાન રાખે તો તો બાળાઓ નાની ઉંમરમાં રજસ્વાળા પણ ન થાય. જે બાળાઓની આગળ લગ્નની વાતજ કરવામાં ન આવે, શારીરિક શ્રમ થાય તેવાં કામ કરાવવામાં આવે, સ્ત્રીપુરુષોની કામચેષ્ટાઓ જોવાનો અવકાશ ન મળે, ઉત્તેજક પદાર્થો ન ખવડાવવામાં આવે, ખરાબ વાતો અને ખરાબ પુસ્તકો વાંચવા ન પામે, ચમકતાં કપડાં અને ધરેણીં ભૂલેચૂકે પણ ન પહેરાવાય, પહેરવેશ અને સજ્જતમાં શૃંગારની ભાવના ઉત્પન્ન થવા ન દેવી, પુરુષોમાં વિશેષ અવરજવર ન રાખવો, છોકરાઓની સ્કૂલોમાં તેમને બણવા મોકલવામાં ન આવે તો સંભવ છે કે, કન્યા અયોગ્ય વયે રજસ્વલા નહિ થાય. ઘણે ભાગે ધનવાનોની કન્યાઓ જલદી રજસ્વલા થાય છે. તેનું કારણ એજ છે કે, તેમને જગમગતાં વસ્ત્રો અને અલંકારો પહેરવા મળે છે, કામકાજ કરાવવામાં આવતું નથી, નોકર-નોકરડીઓની ખોટી સોજત હોય છે અને ઉત્તેજક પદાર્થો જમવાના મળે છે. એ ઉપરાંત શહેરો કરતાં ગામોમાં કન્યાઓ ખોટી રજસ્વલા થાય છે; સંભવતાનું અભિમાન રાખનારી જાતિઓ કરતાં ગ્રામ્ય જાતિઓમાં પણ કન્યાઓ જલદી રજસ્વલા થતી નથી.

જે બાળક યા બાલિકાઓ ભગવદ્બ્રાપ્તિને માટે આજીવન અથવા યથાશક્ય વધુ સમય સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા ઇચ્છે તેમને સ્વતંત્રતાપૂર્વક તેમ કરવા દેવું જોઈએ; પરંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે, કુસંગતિમાં પડીને તેમનું જીવન ખરાબ ન થઇ જાય; કેમકે એ એક બારે ગુચ્ચવણનો પ્રશ્ન છે !

શૃદ્ધસ્થાશ્રમમાં બ્રહ્મચર્ય

કેટલાક લોકોની એવી માન્યતા છે કે, વિવાહિત પત્ની સાથે ગમે તેવો વ્યવહાર કરવામાં આવે એ બધો ધર્મસંગત છે. તેઓ માને છે કે, એ માટે તો તેમને પરમાત્માને ધેરથી પરવાનોજ મળી ગયો છે ! પરંતુ આ તેમનો ભ્રમ છે. વાસ્તવમાં કોઈ કોઈની સ્ત્રી અને કોઈ કોઈને પુરુષ નથી. પોતપોતાનાં કર્મવશાત્ તે જન્મિયતાની આ જગતરૂપી નાટ્યશાળામાં વેશ ભજવવાને માટે જીવ કદી પતિ-પત્નીના રૂપમાં તો કોઈવાર માતા-પુત્રના વેશમાં આવે છે

અને અહીંનો ખેલ સમાપ્ત થતાંજ કર્મફળને અનુસરીને તે નટ-રાજ જે સ્થાને જેવો નાચ નાચવાને માટે ગ્રેર છે, ત્યાંજ ખીજો વેશ સજીને તેને ફરીથી જવું પડે છે. જ્યાં જેવો વેશ જે સંબંધ-વાળો ભજવવાનો હોય છે, ત્યાં તેજ પ્રમાણે બરાબર તેને અનુસરતો ખેલ ભજવવો ઉચિત છે. આપણે આ જીવનમાં જે સ્ત્રીની સાથે દંપતિજીવન ગાળવાનું હોય છે તે પરમાત્માની આજ્ઞાનુસાર અને ઇચ્છાનુસાર થાય છે, તેથીજ તે એક ધર્મબંધન છે; કામવૃત્તિને સંતોષવાનું સાધન નથી. પરમાત્માની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાનો વાસ્તવિક અધિકારી એજ ગૃહસ્થ થાય છે, કે જે દંપતિના આ ધાર્મિક સંબંધને સમજીને ઇન્દ્રિયસંયમપૂર્વક પોતાના જીવનનાં સર્વ કાર્ય (સ્ટેજ ઉપર પાર્ટ) ભજવતા એક્ટરની પેઠે પોતાનું કંઈ પણ નહિ માનતાં અનાસક્ત ભાવથી લાભાલાભમાં સમચિત્ત રહીને ભગવદર્પણ બુદ્ધિથી કરે છે ! મનુષ્ય-આ જ્ઞાનનો અધિકારી છે તેથીજ તે અન્ય યોનિઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ મનાય છે. કામોત્તેજનાથી ગાંડા થવું એ તો પશુધર્મ છે. પરંતુ સાચું કહીએ તો આજે, તો આપણી દશા પશુઓથીયે આગળ વધી ગઈ છે. પશુ તો હજીયે ધણીખરા નિયમોનું પાલન કરે છે. જે મનુષ્ય ફરજ ન પાડે તો અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં પશુ કદી સહવાસ કરતાં નથી. ધણાં ખરાં પશુ વર્ષમાં એકજ વાર ગર્ભ ધારણ કરે છે. ગર્ભાધાન પછી સ્ત્રીપશુ કામા-બિલાષી પુરુષપશુને કદી પોતાની પાસે આવવા દેતાં નથી. આપણા કરતાં બળમાં વધારે એવાં પશુઓની આવી સ્થિતિ છે, જ્યારે આપણે એટલા બધા ઇન્દ્રિયોના ગુલામ બની રહ્યા છીએ કે પશુઓ કરતાં ધણીજ ઓછા બળવાળા હોવા છતાં પણ પશુઓથી વધારે અસંયમી થઈને કુદરતના નિયમોનું બહુ ખરાબ રીતે ઉલ્લંઘન કરીએ છીએ ! શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

“ब्रह्मचर्यं समाप्याथ गृहधर्मं समाचरेत् ।

ऋणत्रयविमुक्तयार्थं धर्मेणोत्पादयेत्प्रजाम् ॥

બ્રહ્મચર્યનાં યોવીસ વર્ષ પૂરાં કર્યા પછી યુવાવસ્થામાં ગૃહ-સ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને દેવ, ઋષિ અને પિતૃઋણથી મુક્ત થવાને માટે મનુષ્યે ધર્મવિધિપૂર્વક સુગ્રન્થ ઉત્પન્ન કરવી.” વાસ્તવમાં આ જ્ઞાતનો ધર્મપ્રેમી સંયમી ગૃહસ્થજ્ઞ ઓજસ્વી, તેજસ્વી અને બળવાન થઈ શકે છે. લગ્નસમયના એક મંત્રમાં વર કન્યાને કહે છે કે:-

“गृहामि ते सौभागत्वाय हस्तं मया पत्या जरहृष्टि-
र्यथा सः । भगोऽर्यमा देवः सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाष्टुर्गार्ह-
पत्याय देवाः । अमोहमस्मि मा त्वं मा त्वमस्य मोऽहं
सामाहमस्मि ऋक् त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् । तावेहि विवाहा-

वहै सहरेतो दधावहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान् विन्दावहै बह्वस्ते
सन्तु जरदृष्टयः । सम्प्रयौ रोचिष्णू सुमनस्य मानौ पश्येम
शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतम् ”

“ હે કલ્યાણિ ! હું મારી કાંતિ, શ્રી, મહિમા, જ્ઞાન અને ધર્માદિની પૂર્તિને માટે તને ગ્રહણ કરું છું. તારો આત્મા મારા આત્માથી કદી અલગ ન થાઓ; આપણે બંને એકજ સાથે વૃદ્ધાવસ્થાને પામીએ. ભગ, અર્થમા અને સવિતા વગેરે દેવતાઓએ તને મારામાં ભેળવી દીધી છે. તું ગૃહકાર્યો કરજો. હે કલ્યાણિ ! તારાદ્વારા મારી શાંતિ, શ્રી અને કાન્તિ વગેરેના વિકાસ થશે, તેથી તું લક્ષ્મીસમાન હો; તારી ગેરહાજરીમાં મારી કાંતિ, શ્રી વગેરે રહી શકે તેમ નથી. હું એકલો લક્ષ્મીશૂન્ય છું. હે મંગળ કરનારી ! તને પામીને હું લક્ષ્મીવાન થયો છું. હે આયુષ્મતિ ! હું સામર્ય છું તો તું ઋક્ષરૂપ છે. ઋક્ષ અને સામને જેવો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે; ઋક્ષ વિના જેમ સામ પુષ્ટ અને સત્તાવાન નથી રહેતો; તેજ પ્રમાણે તારા વિના પણ મારી અને મારી ઇદ્રિયોની પુષ્ટિ અને સત્તા રહી શકે તેમ નથી. હે અર્ધાંગના ! હું આકાશસ્વરૂપ છું તો તું પૃથ્વીરૂપ છે. પૃથ્વી અને આકાશને જેવો પરસ્પર સંબંધ છે, તેજ પ્રમાણે તારી સાથે મારો સંબંધ થયો છે. માટે હે કલ્યાણિ ! તું આત્મસમર્પણ કર, આપણાં લગ્નબંધન સુદઢ થાઓ, આપણે બંને બ્રહ્મચર્ય પાળીને સંયમમાં રહીશું અને પછી યોગ્ય સમયે દેહસંયોગથી સુપુત્ર ઉત્પન્ન કરીશું અને તેનું સુખ અનુભવીશું. આ પ્રમાણે વિધિપૂર્વક પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાથી તે દીર્ઘાયુષી થશે. તારો અને મારો આત્મા એક થવાથી પછી આપણા બન્નેના તેજની વૃદ્ધિ થશે, બંનેનાં હૃદય એક થઈને સમુન્નત થશે; આપણે સો વર્ષ જીવીશું; સો વર્ષ જોઈશું અને સો વર્ષ સાંભળીશું.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે, તે સમયમાં સો વર્ષનું આયુષ્ય હતું; પણ તે એક શરતે કે ‘આપણે બન્ને બ્રહ્મચર્ય પાળીને સંયમપૂર્વક રહીશું.’ શક્તિનો સંચય અને સંયમ નહિ કરવાથી નથી તો સો વર્ષનું આયુષ્ય થતું કે નથી તો બળવાન અને બુદ્ધિવાન સંતાન થતાં. આજે બ્રહ્મચર્ય સંયમના અભાવે આપણી અને આપણાં સંતાનોની કેવી દશા છે ? શરીર માત્ર હાડકાંના માળખા જેવાં રહ્યાં છે અને મન ધર્માધર્મના વિવેકથી શૂન્ય થઈ ગયાં છે. તેનું કારણ એજ છે કે આજે આપણે “ સંતાનાર્થ ચ મૈથુનમ્ ” એ શાસ્ત્રવચનની ભયંકર રીતે અવગણના કરી રહ્યા છીએ ! મહર્ષિ યાગવલ્કય કહે છે કે:—

“ઋતાવતૌ સ્વદારેષુ સંગતિર્યા વિધાનતઃ ।

બ્રહ્મચર્ય તદ્દેવોક્તં ગૃહસ્થાશ્રમવાસિનામ્ ॥

અર્થાત્ ઋતુકાળમાં પોતાની ધર્મપત્ની સાથે શાસ્ત્રના આ-
દેશાનુસાર માત્ર સંતાનને માટે સમાગમ કરનાર પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં
રહેતો હતો બ્રહ્મચારી છે.” યાદ રાખવું જોઈએ કે, માત્ર ઋતુકાળ-
માંજ સ્ત્રીની સાથે સહવાસ કરવાનું વિધાન છે, ગમે ત્યારે અને ગમે
તેટલી વાર નહિ ! ઋતુકાળશાને કહે છે ? રજોદર્શનનો માત્ર પાંચમો-
જ દિવસજ ઋતુકાળ નથી. જો એ દિવસે કોઈ ગ્રહણ, રામનવમી,
જન્માષ્ટમી આદિ પર્વ હોય તો તે દિવસે સ્ત્રીસમાગમ નિષિદ્ધ છે.
ભગવાન મનુ કહે છે કે, ઋતુકાળમાં પોતાની વિવાહિતા પત્ની
સાથે સહવાસ કરવો જોઈએ. પરંતુ “ પર્વવર્જી ” પર્વ હોય તે
દિવસે નહિ ! ઋતુકાળ સંબંધી મનુ મહારાજ કહે છે કે:—

ઋતુઃ સ્વાભાવિકઃ સ્ત્રીणां रात्रयः षोडशस्मृताः ।

चतुर्मिरितरैः सार्धमहोभिः सद्दिगार्द्धितैः ॥

तासामाद्याश्चतुस्त्रस्तु निन्दितैकादशी न या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दशरात्रयः ॥

સત્પુરુષોદ્ધારા નિર્દિત રજોદર્શનના પહેલાંના ચાર દિવસો સહિત
સોળ રાત્રિઓ સ્ત્રીઓનો સ્વાભાવિક ઋતુકાળ કહેવાય છે. આ સોળમાં
પહેલી ચાર રાત્રિઓ તથા અગિયારમી અને તેરમી રાત્રિ સ્ત્રીસહ-
વાસ માટે નિર્દિત છે. બાકીની દશ રાત્રિ ઉત્તમ સમજવી જોઈએ.

એ દશ રાતોમાં પડવો, છઠ, આઠમ, અગીઆરશ, આરશ,
ચૌદશ અને પૂનમ વગેરે તિથિઓ તથા વ્યતિપાત, ગ્રહણ, રામનવમી,
શિવરાત્રિ, જન્માષ્ટમી, શ્રાદ્ધદિવસ, સંક્રાન્તિ અને રવિવાર વગેરે
દિવસોને બાદ કરીને જે તિથિઓ એ દશ દિવસમાંથી બચે તેમાં
સંતાનહેતુથી અથવા સ્ત્રીની ઇચ્છાથી મહીનામાં માત્ર બેજ વાર જે
સ્ત્રીસમાગમ કરે છે તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેતો થકો બ્રહ્મચારી
ગણાય છે. મનુ મહારાજ કહે છે કે:—

निदास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ।

ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रમે वसन् ॥

પહેલી નિર્દિત છ રાત્રિઓ તથા બીજી આઠ રાત્રિઓ મળીને
કુલ ચૌદ રાત્રિઓ તજીને જે પુરુષ (મહીનામાં) માત્ર બેજ રાત્રિ
સ્ત્રીગમન કરે છે તે બ્રહ્મચારીજ મનાય છે.

રજસ્વલા સાથે કદી સંભોગ કરવો નહિ. એથી અનેક રોગો
થાય છે. તે સિવાય અશ્લેષા, મધા, મૂલ, કૃત્તિકા, જ્યેષ્ઠા, રેવતી,
ઉત્તરાભાદ્રપદ, ઉત્તરાશ્વિની અને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રોમાં પણ સ્ત્રી-
સહવાસ નિષિદ્ધ છે. મંદિરમાં, રસ્તામાં, સ્મશાનમાં, ઔષધાલયમાં,
બ્રાહ્મણના ઘરમાં, ગુરુના ઘરમાં, સવારે, સંધ્યાકાળે, અપવિત્ર
અવસ્થામાં, દવા લીધા પછી, તદ્દન ભૂખ્યા પેટે, જમ્યા પછી તરતજ,
મિત્ર અને ગુરુજનોના બિછાના ઉપર, મળભૂત કરવાની હાજતમાં,

દુઃખી મનથી, આવેગથી, ક્રોધમાં, વ્યાયામ કરીને, થાકેલી સ્થિતિમાં, ઉપવાસને દિવસે અને ખીજ લોકાના દેખતાં કદી પણ સ્ત્રીસમાગમ કરવો જોઈએ નહિ. સ્ત્રીસમાગમની બાબતમાં ત્રીસ દેશના મહાત્મા સૌકેટીસને તેમના શિષ્ય સાથે આ પ્રમાણે વાતચીત થઈ હતી:—

શિષ્યે પૂછ્યું—મનુષ્યે સ્ત્રીસમાગમ કેટલી વાર કરવો જોઈએ ?

સૌકેટીસ—જીવનમાં માત્ર એક વાર !

શિષ્ય—જો એટલાથી તૃપ્તિ ન થાય તો ?

સૌકેટીસ—તો વર્ષમાં એક વાર કરી શકે છે.

શિષ્ય—એટલાથી પણ મન ન માને તો ?

સૌકેટીસ—મહીનામાં એક વાર કરે.

શિષ્ય—તોપણ ન રહેવાય તો ?

સૌકેટીસ—ભલે મહીનામાં એ વાર કરવો, પણ તેમ કરવાથી મૃત્યુ જલદી આવશે.

શિષ્ય—જો એમ કરવા છતાં પણ ઇચ્છા થયાજ કરે તો ?

સૌકેટીસ—પ્રથમ કદન મંગાવીને ઘરમાં રાખે અને પછી જેટલી વાર ચાહે તેટલી વાર કરે.

ઉપર જણાવેલાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્ત્રીસમાગમ જેટલો ઓછો થાય તેટલો સારો છે અને તેટલોજ તે મનુષ્યની પારમાર્થિક ઉન્નતિને માટે વિશેષ ઉપયોગી છે.

જે સ્ત્રીપુરુષ સ્વેચ્છાથી બ્રહ્મચારી રહેવા ઇચ્છે તેમણે અવશ્ય તેમ કરવું જોઈએ. કેટલાક લોકો કૃત્રિમ અને અકુદરતી સાધનોથી સંતાનોત્પત્તિ બંધ કરવા ઇચ્છે છે, પણ એ પ્રમાણે કરવું તે પાપ છે. વધારે સંતાન નહિ ઉત્પન્ન કરવાનો સૌથી સુંદર અને ધાર્મિક ઉપાય સ્ત્રીપુરુષે સ્વેચ્છાપૂર્વક બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવાનો છે. એથી આ લોક અને પરલોક બન્ને સુધરશે. આ લેખ બહુ લાંબો થઈ ગયો છે, ઘણી વાતો રહી પણ ગઈ છે; પરંતુ હવે સંક્ષેપમાં બ્રહ્મચર્યરક્ષાના કેટલાક સામાજિક અને વ્યક્તિગત નિયમો દર્શાવવા માં આવે છે. તેનું સૌ કોઈએ મનન કરવું જોઈએ અને તેનો યથાશક્ય ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરવો જોઈએ:—

બ્રહ્મચર્ય રક્ષાના ઉપાયો

(૧) બાળલગ્નનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. ઓછામાં ઓછાં અઠાર વર્ષ પહેલાં છોકરાનાં અને બાર વર્ષ પહેલાં કન્યાનાં ભૂદ્યે-ચૂક્યે પણ લગ્ન કરવાં જોઈએ નહિ.

(૨) વૃદ્ધલગ્ન કદી પણ થવા દેવાં નહિ.

(૩) બ્રહ્મચર્યાશ્રમેની સ્થાપના કરવી જોઈએ, કે જેમાં બાળકોની બ્રહ્મચર્યરક્ષાનો અને ધર્મશિક્ષણનો પાકો પ્રબંધ હોય અને સાથે સાથે તેમને ધર્મમૂલક બ્રહ્મચર્યનું શિક્ષણ પણ આપવામાં

આવે. ઓછામાં ઓછાં અઢાર વર્ષની ઉંમર સુધી આશ્રમમાં રહેવું અનિવાર્ય હોવું જોઈએ.

(૪) છોકરાઓ અને કન્યાઓની સગાઇ પણ નાની ઉંમરમાં કરવી જોઈએ નહિ.

(૫) તેમને ચમકદાર કપડાં અને ઘરેણાં બિલકુલ પહેરાવવાં નહિ.

(૬) શૃંગારરસવાળાં કાવ્ય, નાટક, નોવેલ વગેરેનાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત પુસ્તકો અભ્યાસીના હાથમાં કદી પણ જવા દેવાં ન જોઈએ અને વિદ્યાર્થીઓને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ એવા અંથો ભણાવવા જોઈએ નહિ.

(૭) શૃંગારરસપ્રધાન નાટક-સીનેમા કદીપણ જોવાં જોઈએ નહિ. નાનાં બાળકોને તો તે નજ દેખાડાય.

(૮) ઉત્તેજક પદાર્થો ખાવા નહિ. મરચાં, રાઇ, ગરમ મસાલા, અથાણાં, ખટાઇ તથા વધારે ખાંડવાળા પદાર્થો અને વધારે ગરમ ચીજો ખાવી જોઈએ નહિ. બોજન ખૂબ ચાવીને જમવું, તેમજ હમેશાં સાદું, તાજું અને નિયમિત ખાનપાન કરવું. માંસ-મદિરાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો. કોઇપણ માદક (નશ્વાવાળી) વસ્તુનું સેવન કરવું નહિ.

(૯) યથાશક્ય નિત્ય ખુદી હવામાં દરરોજ સવારે અને સાંજે પગે ચાલીને ફરવા જવું.

(૧૦) રાત્રે જલદી સૂઇ જવું અને પ્રાતઃકાળે બ્રાહ્મસુદર્તમાં યા સૂર્યોદયથી કમમાં કમ એક કલાક વહેલા અવશ્ય ઉઠવું. સૂતી વખતે પિશાબ કરીને સૂવું. રાત્રે પરમાત્માનું ચિંતન કરતા કરતા નિદ્રાવશ થવું, અને સવારે ઉઠતાંવેંતજ પુનઃ પરમાત્માનું સ્મરણ-ચિંતન કરવું.

(૧૧) ખોટી સોબતનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. પુરૂષે સ્ત્રીસંબંધી ચર્ચા અને સ્ત્રીએ પુરુષ સંબંધી ચર્ચા કે ચિંતન કદી પણ કરવું નહિ.

(૧૨) પતિ-પત્ની સિવાય સ્ત્રીપુરુષે કદી પણ એકાંતમાં બેસવું કે વાતચીત કરવી ન જોઈએ.

(૧૩) સ્ત્રીઓ તરફ કદી પણ જોવું નહિ. જો દૃષ્ટિ જાય તો તરતજ માતૃભાવના યા તો પરમાત્મભાવના કરવી. આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષો તરફ ન જુઓ અને દૃષ્ટિ જાય તો પિતાભાવ કે પરમાત્મભાવનું સ્મરણ કરે.

(૧૪) નિત્ય સત્સંગ કરવો, સદ્બ્રથોનું સેવન કરવું, રામાયણ, મહાભારત, ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોના સુંદર સુંદર ભાગોનો નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવો. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો અર્થસહિત નિત્ય પાઠ કરવો.

(૧૫) લહેરીપણનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. યાદ રાખવું જોઈએ કે, ટાપડીપ અને બપકાળંધ વસ્ત્રો વગેરે પહેરવાથી કામવાસના જાગ્રત થાય છે. વાસ્તવમાં સળવટ અને ટાપડીપ બીજાઓની દૃષ્ટિએ સુંદર

દેખાવા માટેજ કરવામાં આવે છે. ટાપટીપ અને ભપકાખંધ રહેનાર પોતે દુષ્ટ છે અને બીજાઓને પાડવા-હૂઆડવા ઇચ્છે છે.

(૧૬) તેલ-અતરનો કદી પણ ઉપયોગ કરવો નહિ, ફેશનથી રહેવું નહિ, લહેરીપાણું છોડી દેવું, વાળ રાખવા નહિ, વારંવાર દર્પણમાં મુખ જોવું નહિ, હોઠ લાલ કરવા માટે પાન ખાવાં નહિ, આસવ વગેરેનું સેવન કરવું નહિ તેમજ ઉત્તેજક ઔષધિઓનું પણ સેવન કરવું નહિ.

(૧૭) મૂત્ર અને મળત્યાગ પછી ઇંદ્રિયોને ઠંડા જળથી ઘોષ નાખવી. મળમૂત્રની હાજત કદી પણ રોકવી નહિ.

(૧૮) બનતાં સુધી હંમેશાં ઠંડા જળથી સ્નાન કરવું.

(૧૯) નિયમિત વ્યાયામ કરવો, બની શકે તો હંમેશાં કેટલાંક આસન અને પ્રાણાયામનો પણ અભ્યાસ કરવો.

(૨૦) લંગોટ અથવા કૌપીનનો અવશ્ય ઉપયોગ કરવો.

(૨૧) સાત્ત્વિક મૂર્તિનું પ્રેમપૂર્વક દર્શન કરી તે મૂર્તિ જેમની હોય તેમના ગુણચારિત્રનું સ્મરણચિંતન કરવું. સાચા સાધુઓ અને મહાપુરુષોની મન લગાવીને સેવા કરવી.

(૨૨) પ્રતિદિન નિયમિત રીતે પરમાત્માનું ધ્યાન અવશ્ય કરવું.

(૨૩) કોઈ વ્યભિચારીની સ્ત્રી ન કરવી, ન સાંભળવી અને ન તો એવા લોકોની સાથે બેસવું-ઉઠવું.

(૨૪) હંમેશાં ભગવન્નામનું સ્મરણ અને જપ કરવા, શ્વાસે-શ્વાસે જપ થાય તો તો બહુજ ઉત્તમ. કામવાસના જન્ય થાય ત્યારે નામજપની ધૂન લગાવવી. મોટે અવાજે કીર્તન કરવું. કામવાસના તો નામજપ, પ્રભુપ્રાર્થના અને કીર્તનની આગળ કદી પણ ટકી શકશે નહિ. આ કેટલીયે વાર અનુભવેલો અને સિદ્ધ થયેલો પ્રયોગ છે.

(૨૫) જગતમાં વૈરાગ્યની ભાવના કરવી, જગતની અનિત્યતાનું મનન કરવું.

(૨૬) સ્ત્રીના રૂપમાં પુરુષ અને પુરુષના રૂપમાં સ્ત્રી એક-બીજાના શરીરમાં દોષ જોતાં શીખે, અને વિચારે કે, ચામડીથી ઢંકાયેલાં શરીરમાં માંસ, લોહી, કદ, વિષ્ઠા, મૂત્ર અને હાડકાં વગેરે સધળા અપવિત્ર પદાર્થો ભરેલા છે. આવા વિચારોદ્ધારા મનોનિગ્રહ કરવો.

(૨૭) મહીનામાં કમમાં કમ બે એકાદશી (બને ત્યાં સુધી કાંઈ પણ ખાધા કે પીધા સિવાય અને બની શકે તો નિર્જળા કરવી.)

(૨૮) મહાપુરુષો અને વીર બ્રહ્મચારીઓનાં ચરિત્રાનું મનન કરવું.

(૨૯) સૌમાં પરમાત્માની યથાશક્ય ભાવના કરવી.

(૩૦) પોતાના અંતિમ ધ્યેય ભગવદ્ પ્રાપ્તિને સદા ધ્યાનમાં રાખવું.

(ગીતાપ્રેસ-ગોરખપુરની 'બ્રહ્મચર્ય' પુસ્તિકા ઉપરથી અનુવાદિત)

૧૩-ઘરગતુ ઔષધો

(‘ચાંદ’ના એક અંકમાં લખનાર:-ડૉ. રમાનાથ વર્મા.)

હળદર એ એવી સાધારણ અને પરિચિત વસ્તુ છે, કે ભાગ્યેજ તેને કોઈ જાણતું ન હોય. સામાન્ય રીતે તેના શાકભાજી અને દાળ વગેરેમાં ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ તે એક અત્યંત ઉપયોગી ઔષધિ હોવાથી તેના કેટલાક ઉપયોગ અત્રે રજુ કરીએ છીએ:-

૧-લીલી હળદરનો રસ જખમ અને ખસ-ચુમડાં વગેરે ઉપર લગાવવાથી ફાયદો થાય છે.

૨-અજીર્ણ, પેટનું ફૂલવું વગેરે રોગોમાં આદ-દશ રતીભાર હળદર દૂધમાં અથવા તાજા પાણીમાં આપવાથી ફાયદો થાય છે.

૩-હળદર, ચૂનો અને સુરોખાર, એ ત્રણે ચાંદને પાણીમાં વાટીને લેપ બનાવવો. એ લેપ સોજો અને ધા ઉપર લગાવવાથી ફાયદો થાય છે.

૪-બળીઆ અને અછબડાનાં ચાંદાં ઉપર હળદર ભભરાવવાથી જલદી રૂઝ આવી જાય છે.

૫-એક ભાગ હળદર અને વીસ ભાગ પાણીને અગ્નિ ઉપર ઉકાળીને ઠારી દેવું. તે ઠારેલા પાણીમાં સ્વચ્છ કપડું બીંજવી દુઃખતી આંખોપર મૂકવાથી બહુ ફાયદો થાય છે.

૬-હળદરના વસ્ત્રગાળ બૂકાને જખમ અને ધા ઉપર ભભરાવવાથી તે જલદી રૂઝાઈ જાય છે.

૭-આદ દશ રતી હળદરને એકલી અથવા સમભાગ કાકડા-શિંગી સાથે મેળવીને દિવસમાં બે-ત્રણ વાર થોડાક ઘીમાં અથવા મધમાં ચાટવાથી ખાંસીમાં ફાયદો થાય છે.

૮-દાદર, ખંજવાળ, છાજન (હાથે પગે દાદર જેવું થઈ ચામડી ઉખડે છે તે) ખરજવું વગેરે ચામડીનાં દરદોમાં હળદરને લીમડાની કુંપળા સાથે પીસીને લગાવવાથી વિશેષ ફાયદો થાય છે.

૯-ભાંગ, ડુંગળી, હળદર અને અળસીનું ગરમ તેલ, એ બધી વસ્તુઓને સારી પેઠે લસોડીને મલમ બનાવવો. તે દરસ ઉપર ચોપડવાથી સૂકાઈ જાય છે અને દર્દ ઓછું થાય છે.

૧૦-સળેખમ, નજલો અને હિસ્ટીરીઆનાં દર્દમાં વાટેલી હળદરને અગ્નિ ઉપર નાખી તેનો ધૂમાડા દહીંને સુંઘાડવાથી ફાયદો થતો જોયો છે.

૧૧-કર્ણસ્ત્રાવ(કાનના વહેવા)માં એક ભાગ હળદર અને વીસ ભાગ ફટકડીનો બૂકો એકત્ર કરી કાનમાં બે ત્રણ વાર નાખવાથી જલદી આરામ થાય છે.

૧૨-સળેખમ શરૂ થાય તે દિવસે દશ પંદર રતી હળદરની પોટકી દૂધમાં નાખી ઉકાળવું અને તે દૂધ સૂતા પહેલાં સાકર નાખીને પીવાથી સળેખમ નહિ થાય.

૧૩-મંદાગ્નિ અને અજીર્ણમાં નીચેનો પ્રયોગ કાયદાકારક છે:-હળદર, પીપર, સુંઠ, મોટી ઇલાયચી એ પાંચ પાંચ ભાગ અને કાળાં મરી ત્રણ ભાગ, એ બધાનું એકત્ર ચૂર્ણ કરવું અને તે પંદરવીસ રતીભાર થોડા પાણી સાથે ભોજન પછી લેતા રહેવું.

૧૪-હળદર, ગોળ અને લાંગ સમભાગે લઇ તેની ગોળાઓ બનાવવી અને માફક આવે તે પ્રમાણમાં તે ગોળાઓ ખાવાથી હરસમાં કાયદો થાય છે.

('ચાંદ'માં લેખિકા:-શ્રીમતી હુકમદેવીજી છાત્રા)

વર્ષાઋતુ સમાપ્ત થઇ લાદરવા માસમાં શરદઋતુનો પ્રારંભ થાય છે. ત્યારે ધણુખરા માણસોને કંઈ ને કંઈ દર્દ થઇ આવે છે અને બાળકોને ધણેભાગે ખાંસી-સળેખમ થાય છે. આયુર્વેદવિજ્ઞાનથી અગ્નિ હોવાથી આપણા દેશની માતાઓ બાળકોની કોમળ પ્રકૃતિને સમજી શકતી નથી અને તેમની આ અસાવધાનીથી બાળકોને ઠંડી લાગવાથી આ દર્દ થાય છે. આયુર્વેદ-શાસ્ત્રમાં માનવશરીરના ત્રણ દોષ ગણાય છે. તે વિષે વધુ લંબાણથી નહિ કહેતાં માત્ર એટલુંજ લખીશું કે, બાહ્યાવસ્થામાં શરીરમાં કફની પ્રધાનતા રહે છે; તેથી થોડી પણ ઠંડી લાગવાથી તરત ખાંસી કે સળેખમ થઇ જાય છે. બાળકોની માતાઓને નિવેદન છે કે, તેઓ બાળકોને ઠંડીથી બચાવે. સાધારણ ગરમ પાણીથી ધરમાં સ્નાન કરાવે અને પછી ઠંડી રોકાય તેવાં કપડાં પહેરાવીનેજ બહાર ફરવે. કેમકે તેમનાં ફેફસાં બહુજ નાજુક હોય છે અને તેથી તેમને ઠંડી લાગતાં તરતજ ખાંસી-સળેખમ વગેરે દર્દ થઇ જાય છે. ઉપરોક્ત દર્દ થઇ આવે તો સસ્તા અને સુલભ ઉપાય નીચે પ્રમાણે કરવા.

૧-કાકડાશિંગી અતિવિષની કળી લિંડીપીપર એ ત્રણેને સરખે ભાગે ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ બનાવવું. એ ચૂર્ણ બે બે વાલ થોડા મધ સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર ચટાડવું. તાવ, ખાંસી અને ઉલટીમાં તે કાયદાકારક છે. આ દવા ધણી વાર અજમાવેલ છે.

૨-નાગરમોથ, અતિવિષની કળી અને કાકડાશિંગી, એ ત્રણેને સમભાગે લઈ ખારીક ચૂર્ણ કરવું. તેમાંથી એક કે બે રતી ચૂર્ણ એટલા મધમાં મેળવવું કે ચટણી જેવું થાય. એ ચાટણુ દિવસમાં ત્રણ-ચાર વાર બાળકને ચટાડવું. તાવ, કાસ અને ઉલટીમાં તે કાયદો કરે છે. આ બાળરોગની ખાસ દવા છે અને ધણી વાર અજમાવેલી છે.

૩-મૂળાનાં બી છ માસા અને કાકડાશિંગી છ માસા, એ બન્નેને ખાંડીને બારીક ચૂર્ણ કરવું. તેમાંથી એક કે બે રતી ચૂર્ણ એક લાગ લી અને બે લાગ ૪મધમાં મેળવી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વાર ચટાડવું.

૪-એક તોલો કાકડાશિંગીનું ખાંડીને વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ બનાવવું. તેમાંથી એકથી તે ચાર રતી (બાળકની ઉંમરના પ્રમાણમાં) એક યા અર્ધા માસા મધમાં મેળવીને ચટાડવું. આથી કફની ખાંસી, ધરધરાટ (સસણી) અને ઉલટીમાં ફાયદો થાય છે.

૫-તજ છ માસા અને કાકડાશિંગી છ માસાને ખાંડીને બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી એક મુનઝા(મોટી દ્રાક્ષ)ને ઘોષ તેનાં બી કાઢી નાખવાં. ઉપલા ચૂર્ણમાંથી બે રતીબાર તે મુનઝામાં ભરીને બાળકને સવાર-સાંજ ખવડાવ્યા કરવું. આના નિત્યસેવનથી દરેક પ્રકારની ખાંસીમાં ફાયદો થાય છે, અને કફની ખાંસીમાં ખાસ ફાયદો થાય છે. આ દવા વિશેષ ગુણકારી અને અનેક વાર અજમાવેલી છે.

૬-છોલેલું જેઠીમધનું મૂળ એક તોલો, અને નાગરમોથ એક તોલો લઈને તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. ચાર રતી ચૂર્ણ એક માસા મધમાં મેળવી માતાના દૂધમાં ઘોળીને પાવું.

૭-કાકડાશિંગી, અતિવિષની કળા, લીંટીપીપર, છોલેલું જેઠીમધનું મૂળ અને બાવળનો ગુંદર, એ પાંચે વસ્તુઓને સમભાગે લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ બનાવવું. એક માસા ચૂર્ણ બે માસા મધમાં મેળવીને પ્રાતઃકાળમાં બે વાર ચટાડવું. કફની ખાંસીમાં આ દવા વિશેષ ફાયદો કરે છે.

૮-બાવળનો ગુંદર દોઢ તોલો, કદાચો ગુંદર-અને ધઉનું સત્ત્વ (સોજ) એક તોલો, છોલેલું જેઠીમધ છ માસા, સફેદ સાકર વીસ તોલા, એ બધાનું ચૂર્ણ કરવું. ચાર રતીબાર ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવું.

૯-મોટા મુનઝા સાડાત્રણ તોલા, કાળાં મરી છ માસા, ભારંગી છ માસા, નાગરમોથ છ માસા, અતિવિષ ચાર માસા, વજ ચાર માસા, ખુરાસાની અજમો ચાર માસા અને મધ પાંચ તોલા, બધી ઔષધિઓને ખાંડી કપડછાન ચૂર્ણ કરવું અને મધમાં ભેળવી દેવું. તેમાંથી બાળકની ઉંમરના પ્રમાણમાં ત્રણ ચાર રતિ દવા સવારસાંજ ચટાડવી. આ દવા કફના કાસમાં વિશેષ ફાયદો કરે છે.

૧૦-મકાઈડાડાના અંદરના ફુંદાને સળગાવી રાખ બનાવવી. એક તોલો રાખમાં એક માસો સિંધવ ભેળવી તેમાંથી એક બે રતીબાર દિવસમાં બે ત્રણ વાર બાળકને ચટાડવું.

× જે દવામાં ધી અને મધનું અનુપાત હોય તેમાં બંને બરાબર લેવાં નહિ; કેમકે ધી અને મધ સમભાગે ઝેરી અસર કરે છે. એ હિમેશાં યાદ રાખવું જોઈએ. લેખિકા

૧૧-સાકર ચાર તોલા અને ચૂનો એ તોલા દસ તોલા પાણીમાં નાખી ઓગાળી દેવું. થોડી વાર પછી એ ઠરેલા પાણીનાં દસ દસ ટીપાં બાળકને પાવાથી શ્વાસ, કાસ અને ઉલટીમાં ફાયદો થાય છે.

૧૨-લીંદીપીપર એ તોલા અને અતિવિષતી કળી અરધો તોલો ખાંડીને ચૂર્ણ બનાવવું. તેમાંથી એ ત્રણ રતી ચૂર્ણ મધમાં ભેળવી ચટાડવું. સવાર, સાંજ અને બપોરે એમ દિવસમાં ત્રણ વાર ચટાડવાથી શરદી, સળેખમ અને ખાંસીમાં ફાયદો થાય છે.

(‘ઘૈદ’માં લેખિકા:-શ્રીમતી ચંદ્રબાદેવી મેહરોત્રા)

તાળાં શાકભાજીને ઓછામાં ઓછા પાણીમાં રાંધવાં જોઈએ. ખાટા દહીંમાં ચાંદીની વસ્તુઓ અથવા ધરેણાંને અર્ધો કલાક રાખી મૂકી પછી બહાર કાઢી ઘોષ્ટને કપડાથી સાફ કરવાથી નવાની પેઠે ચળકાટ મારશે.

મેં જોવાનો અરીસો ગંદો થઈ ગયો હોય તો લૂગડાના ટુકડાવડે મેથિલેટડ સ્પીરીટ લગાવી તેને બરાબર લૂછી નાખવો. આથી આવનો તદ્દન સ્વચ્છ થઈ જશે.

ફાનસમાં ઘાસતેલ ભરતી વખતે તેમાં કપૂરનો ટુકડો નાખવાથી રોશની ખૂબ પ્રકાશવાળી અને સાફ થશે.

બટાટા ઉકાળ્યા પછી જે પાણી રહે તેને મુલાયમ કપડાવડે મેલા ડાઘવાળા રેશમ ઉપર લગાડવાથી કાળો ભાગ સાફ થઈ જશે.

સળેખમ થતાં નાહવાના પાણીમાં થોડું મીઠું નાખીને સ્નાન કરવામાં આવે તો તેથી ઘણો ફાયદો થાય છે. મીઠું નાખેલા પાણીથી સ્નાન કરવાથી થાક પણ દૂર થાય છે.

ઠંડી ઋતુમાં હાથપગ ફાટી જાય ત્યારે ખાંડના પાણીથી હાથ ઘોવાથી ઠીક થઈ જાય છે. અળસીનું તેલ લગાવવાથી પણ ફાયદો થાય છે. કોકમનું તેલ લગાવવાથી પણ તે મટે છે.

પાણીમાં બહુ ફરવાથી પગ કોહવાઈ જાય છે. રાત્રે સૂતી વખતે તે જગાએ સરસવનું તેલ લગાવી તે ઉપર વાટેલી હળદર ભભરાવવાથી બે-ચાર દિવસમાં તદ્દન સાફ થઈ જાય છે.

ઠંડીથી હોઠ ફાટે તો મધ અને ગુલાબજળ શીણીને ચોપડવાથી ખૂબ ફાયદો થાય છે.

ચા બનાવી ગળી લીધા પછી જે કૂચા પડ્યા રહે છે તેમાં ગરમ પાણી નાખી વાર્નિસ કરેલી ચીજોને એ પાણીવાળા કપડાથી સાફ કરવાથી તે નવાની પેઠે ચળકે છે.

ચા, કૌશી અને ચોકલેટના ડાઘા ટેબલકલોથ ઉપરથી કાઢવા માટે તેને પ્રથમ ટંકણુખારવાળા પાણીથી સારી રીતે ધોઈ નાખો. પછી કપડાથી લૂછી નાખી ડાઘવાળા ભાગને ગરમ પાણીથી ઘોવાથી

ડાઘા જતા રહે છે.

ફલાલીન ઉપરના ડાઘા લિંબુનો રસ ધસવાથી જતા રહે છે. પ્રથમ ડાઘવાળા ભાગ ઉપર લિંબુનો રસ ખૂબ ધસવો જોઈએ. પછી તેને ઘણી વાર સુધી તડકામાં સૂકવવાથી અને ત્યારપછી ઘોઈ નાખવાથી તે નવા જેવું બની જાય છે.

(“ચાદ”ના એક અંકમાં લેખક:-ગયાપ્રસાદ શાસ્ત્રી)

બાળકોની મૃગી:—(૧) પરવાળાના દાણાને ગરમ કરી બંને બવાંની વચ્ચે ચાંપવાથી નાનાં બાળકોની મૃગી મટી જાય છે. (૨) આખરાના મૂળને પાણીમાં ધસીને બે ત્રણ ટીપાં નાકમાં નાખવાથી મૃગીની મૂર્છા દૂર થાય છે. (૩) કડવી તુંબકીનાં બી જળમાં વાટીને બે-ત્રણ ટીપાં નાકમાં નાખવાથી મૃગીની મૂર્છા તરત મટી જાય છે.

દમનો રોગ:—(૧) છીપની ભસ્મ આદુના રસમાં ઘુંટી ચણાભારની ગોળીઓ કરવી. એક એક ગોળી સવારસાંજ ખાવાથી હાંફણુ વગેરે દૂર થાય છે. (૨) માલકાંકણી બે માસા અને નાની ઇલાયચીના દાણા બે માસા, એ બંનેને ભેળવીને પાણીદ્વારા ઉતારી જવાથી દમનો રોગ દૂર થાય છે. (૩) કેરડાના લાકડાની ભસ્મ એક માસો પાન સાથે રોજ ખાવાથી દમ મટે છે.

ખાંસી:—(૧) લીંડીપીપર, કાળાં મરી તથા જેઠીમધ, એ ત્રણે ચીજોને ખાંડી વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી બે માસા મધની સાથે ચાટવાથી ખાંસી મટે છે. (૨) બે માસા સરસવને વાટીને મધ સાથે ખાવાથી ખાંસી મટી જાય છે.

આંખ અને મગજની નબળાઈ:—ઉમરડાનું દૂધ ૦૧૧ તોલો પતાસામાં ભરીને રોજ પ્રાતઃકાળમાં ખાવાથી આંખ તથા મગજની નબળાઈ દૂર થાય છે.

પ્રમેહ:—વડની કુંપળો તથા ઉમરડાની છાલ, એ બંનેને વજ્રગાળ કરી તેની બરાબર સાકર ભેળવી રોજ ગાયના દૂધ સાથે ખાવાથી પ્રમેહ આદિ અનેક પ્રકારના વીર્યદોષ દૂર થાય છે.

(“ચાદ”ના એક અંકમાં લેખિકા:-શ્રીમતી કૃષ્ણકુમારી)

માથાનાં દર્દ:—ચૂનો અને નવસાર સમભાગે લઈ એક શીશીમાં બંધ કરી ખૂબ હલાવવું. પછી તેને નાકવટે જોરથી સુધવું. આથી મસ્તક અને દાંતનાં દર્દ મટે છે અને બેભાન અવસ્થામાં સુધાડવાથી માણસ જાગૃતિ મેળવે છે.

કાનનું વહેવું:—કોડીની ભસ્મ કાનમાં નાખી તેની ઉપર લિંબુનો રસ નીચોવવાથી કાન વહેતો બંધ થાય છે.

કોલેરા:—કુદીનો, વરીઆળી, કાળું જીરૂ, દાડમનાં બી અને

સફેદ ઈલાયચી, એ ચીજોને માટીના વાસણમાં ઉકાળવી. આ ઉકાળા-
નું પાણી અર્ધે અર્ધે કલાકે દર્દીને તોલો તોલો પાવાથી કૌભેરાની
શાંતિ થાય છે અને તરસ પણ લાગતી નથી.

વાતજ પ્રદર:—૧ તોલા દહીં, ૧ તોલો કાળુ જીરું અને
બે તોલા જેઠીમધ, બે તોલા નીલું કમળ અને અર્ધો તોલો મધ
મેળવીને બખ્ખે કલાક પછી બખ્ખે તોલાની માત્રામાં સેવન કરવાથી
વાતજ પ્રદરમાં આરામ થાય છે.

માસિક ધર્મની શુદ્ધિ માટે:—(૧) કડવી તુંબડી, સાપની
કાંચળી, તુરિયાનાં વેલા અને સરસવતું તેલ, એ ચારેને મેળવી
ગુણેન્દ્રિયમાં ઘૂણી આપવાથી રજોદર્શન વખતસર થાય છે.

પ્રસૂતિની પીડા:—ઘી અથવા ગરમ પાણી સાથે જવદાર
આપવાથી પ્રસવ પછીના દર્દની શાંતિ થાય છે.

બાળકોની આંખો:—એક રતી મોરચુથુ નવટાંક સ્વચ્છ પાણી-
માં નાખી શીશીમાં ભરી રાખવું. પછી તેમાંથી દિવસમાં ત્રણ ચાર
વાર આંખ સાફ કરી એક એક ટીપું નાખતા રહેવાથી બાળકની
આંખોને આરામ થાય છે.

દાંત આવવા:—ધવર્ધનાં ફૂલ અને પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં
મેળવી દાંતનાં અવાળાં ઉપર ઘસવાથી બાળકોને જલદી દાંત
આવવા લાગે છે.

(“ચૈદ”ના એક અંકમાં લેખિકા:—શ્રી. વિદ્યાવતી સરીન)

પડખાંનું શૂળ:—સાખરશિંગું ધસી ખદખદાવીને તેનો લેપ
કરવાથી અથવા તુલસીનાં પાનનો રસ, આદુનો રસ અને પુષ્કર-
મૂળ ધસીને ખદખદાવીને લેપ કરવાથી પાશ્વવેદના અવસ્ય દૂર થાય છે.

હિચકી (હેડકી):—મોરનાં પીછાં બાળી તેની ત્રણ માસા
રાખ મધમાં ચાટવાથી હીચકી બંધ થઇ જાય છે.

લૂ લાગવા ઉપર:—તુલસીનાં પાનનો રસ સાકરના પાણીમાં
મેળવીને પીવાથી ફાયદો થાય છે.

બાળકોના પેટ ફૂલવા ઉપર:—બાળકોને દસ્ત સાફ ન
આવતો હોય તો પેટ ફૂલી જતું હોય તો તુલસીનાં પાનનો રસ
ખદખદાવીને પાવાથી દસ્ત સાફ આવે છે અને પેટનો ગડગડાટ
વગેરે દૂર થાય છે.

સળેખમની દવા:—(૧) ગાયનું દૂધ ગરમ કરીને તેમાં સાકર
તથા વાટેલાં કાળાં મરી નાખીને સૂતી વખતે પાંચ-છ દિવસ
પીવાથી સળેખમ મટી જાય છે. (૨) ગાયના દૂધમાં જાયફળ અને
અગ્રીષ્ઠ ધસીને નાક અને માથા ઉપર લગાવવાથી સળેખમમાં
ફાયદો થાય છે.

ખુજલી(લૂખસ-ચેળ)ની દવા:—લીમડાનું જૂનું લાકડું પાણીમાં ધસીને ચોપડવાથી આરામ થાય છે.

વાયુનાં દર્દોની દવા:—ચોપચીની નવટાંક, આસંધ નવટાંક અને સૂંઠ નવટાંક, એ ત્રણેનું ચૂર્ણ બનાવવું. તેમાંથી અર્ધો તોલો રાત્રે સૂતી વખતે દૂધની સાથે લેવાથી સર્વ પ્રકારના વાયુથી થનારાં દર્દ બલેને તે શરીરના કોષપણ ભાગમાં હોય, પણ ત્રણ ચાર દિવસમાં નાબુદ થાય છે.

ચૂનો લાગવો:—નાનાં બાળકોની ગુદા ઉપર ચૂનો લાગ્યો હોય તો ત્રણ ચાર વાર કેરોસીન (ધાસતેલ) લગાવવાથી આરામ થશે.

ધાતુવિકાર ઉપર:—અકલકરો ૧ તોલો, કેસર ૧ તોલો, તકમરિયાં ૩ તોલા, વિદારીકંદ ૩ તોલા, એ બધાનું ચૂર્ણ બનાવવું. એ માસા ચૂર્ણ સૂતી વખતે દૂધ અથવા પાણી સાથે સેવન કરવાથી ધાતુવિકાર ૪૦ દિવસમાં સંપૂર્ણ મટી જાય છે. સ્વપ્નદોષ તો કદી થતોજ નથી. સ્તંભનશક્તિ વધી જાય છે. આમાં કોઈ પદાર્થ કેરી નથી.

પ્રાતઃકાળનું ઉપ:પાન:—ચાર વાગે ઉઠીને દશ તોલા પાણી ૪નાકથી પીવાથી બુદ્ધિ વધે છે અને મગજ સંબંધી કોષ રોગ થતો નથી.

(“સ્ત્રીધર્મ શિક્ષક”ના એક અંકમાંથી)

પિશાબ બંધ થયો હોય તો:—કોષપણ કારણે પિશાબ બંધ થઈ ગયો હોય તો કેસુડાનાં ફૂલ અને સોડા બન્નેને પાણીમાં બાંધી પેદા ઉપર મૂકવું અથવા બાંધવું. આથી તરતજ પિશાબ ઉતરે છે.

કમ્મરના દુખાવા ઉપર:—કમ્મરમાં પીડા થતી હોય તો ગુગળ એક તોલો અને કાળાં મરી અર્ધો તોલો, એ બન્નેને પાણીમાં લસોડીને લગાવવાથી દુખાવો મટી જાય છે.

માકણુ માટે:—ખાટલામાંથી માકણુ નસાડી મૂકવા માટે ખાટલાના વચલા ભાગમાં કપૂરની પોટલી લટકાવવાથી માકણુ નાસી જશે.

કરોળિયા મટાકવા માટે:—જયફળ પાણીમાં ધસીને ચોપડતા રહેવાથી ફાયદો થાય છે.

દાંતના કીડાની પીડામાં:—દાંતમાં કીડા પડવાથી પીડા થતી હોય તો ૩માં કપૂર મૂકીને દાંતમાં દબાવવાથી પીડા મટી જશે. કપૂર સારી જાતનું અસલી હોવું જોઈએ.

માથાનો દુ:ખાવો:—વાવડિંગ અને કાળા તલ સમભાગે લઈ પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી આરામ થાય છે.

× નાકથી પીવાનું ન બની શકે તે રાત્રે ત્રાંબાના પાત્રમાં બરેલું શુદ્ધ જળ સવારમાં એક પવાહ પીવાય તો તેથી પણ મજાશુદ્ધિ થાય છે અને મગજ શાંત રહે છે.

આંખો દુઃખવી:—ત્રિકુળાં (હરડાં, બહેડાં, આમળાં) અને ખસખસનાં ડોડવાંને રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી સવારે તે પાણીથી આંખો ધોવાથી પીડા મટી જાય છે.

અજીર્ણ:—ચિત્રક, સિંધવ અને મરી, એ ત્રણે સમભાગે લઈ ચૂર્ણ બનાવવું. તેમાંથી અર્ધો તોલો ચૂર્ણ દહીં સાથે ખાવાથી અજીર્ણ મટી જાય છે.

આમ પડવા:—નાની હરડે અને વરીઆળા એક એક તોલો શેકીને સવારસાંજ સાકર સાથે લેવાથી આરામ થાય છે.

માંકડી મૂતરે તો:—હળદર, દારૂહળદર, મજીઠ પતંગ અને નાગકેસર, ઠંડા પાણીમાં લસોટીને લેપ કરવાથી તરત આરામ થાય છે.

(“લાઝ્યોદય”માં લેખક:—શ્રી. મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ)

બાબલાઇનો ઉપાય:—

“ગોળ, ગુગળ ને વાટી રાઇ, એને શું કરે બાબલાઇ.”

તાવનો ઉપાય:—જ્યારે તાવ આવવાનો વખત થાય તે વખતે લીમડાની લીલી સળીઓની છેલ્લી ગાંઠો નંગ ૨૧, કાળાં મરી ૨૧ અને એ બન્નેના વજન જેટલો અજમો લઈ પાણીમાં વાટી ગરમ કરી ચાટણ જેવું થયેથી ચાટવું. આ ઉપાય અજમાવેલો છે.

રેચ બંધ કરવાનો ઉપાય:—કાથો વાટીને પાણીમાં આપવો. એથી રેચ એકદમ બંધ થઈ જશે.

શીળસ અને વાળાનો ઉપાય:—શીળસ દેખા દે તેજ વખતે દરદીને ૦૧ શેર ઘીમાં તોલા ૪ મરી નાખી પાઈ દઈ ખૂબ ઓઢાડી સૂવાડી રાખવો. એથી વખતે ઉલટી થઈ દવા નીકળી જશે તો તેની અડચણ નહિ; પણ તેને આખે શરીરે પરસેવો વળશે એટલે તમામ વાળા બળી જઈ આખી ઉંમરમાં તેને ફરીથી એ દરદ થશે નહિ. વાળો નીકળ્યા પછી પણ આ ઉપાય સર્વોત્તમ છે.

હરસનો ઉપાય:—સારા મૂળા મંગાવી તેની ચીરીઓ કરી તેને રેવચીનો રસ ચોપડી રાત્રે છાપરા ઉપર માટીના ઠામમાં મૂકી સવારે દાતણ કરી એ મૂળાની ચીરીઓ ખાવાથી હરસ તદ્દન મટી જશે. આ દવા પણ અજમાવેલ છે, ને અનુભવસિદ્ધ છે.

કરોળિયાની જળ પેટમાં જાય તેનો ઉપાય:—ચૂનો થોડો વાર સુધી પલાળી રાખી તેના ઉપરથી પાણીની આછ ઉતારી લઇને તેમાંથી તોલા ૫ સુમારે દરરોજ પાવાથી આ દરદ મટે છે. આ ઉપાય અજમાવેલો છે.

આંબલીના ચમત્કાર:—આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય શાસ્ત્રી શંકર દાજી પટેના નામથી કોઇ અગ્નણ નથી. તેઓએ આર્યભિષેક અથવા હિંદુસ્થાનનો વૈદ્યરાજ નામનું પુસ્તક બહાર પાડી હિંદ

ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. તેઓ લખે છે કે “સંવત ૧૯૬૦ ની સાલમાં મને પિત્ત અને કફના મહાન ઉપદ્રવથી થયેલ સંમહણી જેવા ઝાડાના સાડાપાંચ માસના દરદમાં મરણપથારીથી ઉઠાડનાર આજ મહૌષધ છે. મેં દવાતરીકે નહિ પણ અજ્ઞાનતામાં (ખે-શીકરાઇથી) માત્ર પંદર દિવસમાં દશ શેર આંબલીના કાતરા ચાસી ખાધા હતા. આથી ઝાડામાં દુર્ગંધ નીકળી મને આરામ થયો. જે લોકો મારા આ ખુચકને વખોડતા અને પ્રતિજ્ઞ કરતા, મસ્કરી કરતા, તેઓજ આ ચમત્કાર જોઇ દિગ્મૂઢ થયા હતા અને મને નવું જીવન મળ્યું હતું.”

દાદરનો ઉપાય:—આંબાનો તાજો શુદ્ધ દાદર ઉપર ચોપડવાથી તુરત આરામ થાય છે. આ ઉપાય અમે જૈન ગ્રંથમાંથી અનુભવસિદ્ધ લીધો છે.

વિંછી ઉતારવાનો ઉપાય:—પિત્તપાપડને આકડાના દૂધમાં પલાળી છાંયે સૂકવવો. આમ ૨૧ વખત કરી તેને શુદ્ધ કરી વાટી ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં ધસી વિંછીના ડંખ ઉપર ચોપડવાથી વિંછીનું ઝેર તુરત ઉતરી જાય છે.

(“ભાગ્યોદય”માં લેખક:—વૈદ્ય મોહનલાલ જેઠાલાલ ઠાકોર)

(૧) માથાના દુખાવા માટે ચમત્કારિક ધામ:—વેસેલાઇન શેર ૦ા, ચોખ્ખું મીણુ તોલા ૫, પીપરમીટનાં ફૂલ તોલો ૦ા, કપૂર તોલો ૦ા, તજનો અર્ક તોલો ૦ા, લવિંગનો અર્ક તોલો ૦ા, બધી ચીજો એકઠી કરી એ મિશ્રણ કાચની પેચવાળી બાટલીમાં ભરી રાખવું. જ્યારે જોઇએ ત્યારે ખોલી કામસર વાપરી પાછું બંધ કરી દેવું. આ દવા માથાના દુખાવા માટે અકસીર કામ કરે છે.

(૨) હેડકીનો ઉપાય:—સુક બેચેસાભાર ખાંડી વચ્ચગાળ કરી કુંવારપાઠાના રસમાં ઘુટવું, તેની વટાણા પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તે ખાવાથી હેડકી મટી જાય છે.

(૩) શીતજ્વરની ગોળી:—કાળાં મરી અને લીમડાની લિંબોળીની મીજ સરખે ભાગે લઈ જંગલી કારેલીના રસમાં ખરલ કરી તુવેરના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી. સવારસાંજ એકેક ગોળી પાણી સાથે ખાવી, તેથી મટી જશે. આમાં તેલ, મરચું, ખટાશ, દૂધ અને દહીં ખાવું નહિ.

(૪) ઉંદરના વિષ માટે:—ખેચાનીભાર એળિયો તેમાં અધોળ પાણી લઈ રાત્રે પલાળી રાખવો. સવારમાં ઉપરનું નીતરું પાણી લઈ ઝેરી ટોપફ ને હીંગારાની ગોટલી એક એક આનીભાર ધસવું ને તે ધસાઈ એળિયાના પાણીનું પી જવું. આ પ્રયોગથી ચૌદ દિવસમાં ગમે તેવું ઉંદરનું વિષ મટે છે.

(૫) દમ ને ઉધરસ માટે, તેમજ કફ ખૂબ છોડવા માટે:—
ધાપાણીની ભસ્મ તોલા ૪ અને શુદ્ધ મનશીલ તોલા ૧, આ બંનેને એક પહેાર સુધી ખરલ કરવાં; તેથી બદામી રંગની અબ્જભસ્મ જેવી માત્રા થાય છે. તે ૧ વાલપુર મધ સાથે લેવી, તેથી બહો ફાયદો કરે છે.

સૂચના:—મનશીલ શુદ્ધ કરવા માટે તેને આદાના રસમાં ધુંટી સૂકવી ઉપયોગ કરવો.

(“ભાગ્યોદય”માં લખનાર:—વૈદરાજ ધીરજરામ દલપતરામ)

ઉધરસ-દમ ઉપર ચૂર્ણ:—સુંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, આમળાં, વાવડીંગ, રાસ્ના, દેવદાર, બળબીજ, એ સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધ સાથે ખાવું; તેથી બહોળ સારો ફાયદો થાય છે.

તાવ સાથે ઝાડો હોય તો:—સુંઠ, રાજ, ધાવડીનાં ફલ બીલી એ સમાનભાગે પાણી સાથે ફાકવાથી અતિસારવાળો તાવ મટે છે.

હરસ ઉપર:—વાવડીંગ ને જેઠીમધનું ચૂર્ણ દરેરાજ સવાર-સાંજ સાકર સાથે એક માસ સેવવાથી મટે છે.

ચોથિયા તાવ ઉપર:—જૂના ઘીમાં હીંગ મેળવી નાકે સુંઘવી તથા હરડાં, બેહેડાં ને આમળાંનું ચૂર્ણ દૂધ સાથે પીવું. તેથી એનો નાશ થાય છે.

મુખશોષનો ઉપાય:—એળફીની આંબલીના રસમાં ગોળા કરવી. એ ગોળા મોઢામાં રાખવાથી મુખશોષનો નાશ થાય છે.

આદાશીશીનો ઉપાય:—(૧) પીપર, મરી અને લોધર, એ સમાન ભાગે ખારીક વાટી ત્રણ દિવસ નસ્ય આપવાથી મટે છે. (૨) લીમડાનાં પાનનો રસ તેમાં સુંઠ ને ગોળ વાટી એકંદર કરી નાકમાં ટીપાં મૂકવાં. (૩) લેપ—નેપાળાનો મગજ ભવાં ઉપર લગાવવો. (૪) લેપ—રતનજેતનાં બીને લિંબુના રસમાં વાટી ભવાં ઉપર લેપ કરવો.

કમળાનો ઉપાય:—(૧) કડુ, કરિયાતુ, ધાણા, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં અને સુંઠ, એને સમાનભાગે લઈ ક્વાથ ટંડો કરી મધમાં મેળવી પીવાથી જીર્ણ ન્વર તથા કમળો મટાડે છે.

(૨) કળાયૂનો ઘોઈ ચોખ્ખો કરી સૂકવી તેનું ચૂર્ણ માખણ સાથે ચાટવાથી સાત દિવસમાં ફાયદો થાય છે.

(૩) કપાસના છોડના મૂળને વાટીને મધ ને ચોખ્ખાના ઘોણ સાથે પાવાથી પાંદુરોગ ને કમળો પણ થોડા દિવસે મટે છે.

(૪) લળદર, ત્રિકુળાં, દૂર્વા, લોહભસ્મ ને ત્રિકટુ, એ સમાન-ભાગે ચૂર્ણ કરી, મધ ને ઘીનાખી અવલેહ કરી ચાટવાથી કમળો શાંત થાય છે.

દાંત સાફ કરવાનું સસ્તુ દંતમંજન:—ચાક ૨ ભાગ, ફટકડી ૧ ભાગ, સિંધવ ૧ ભાગ, અગર (મીઠું) ને દાડમની છાલ-નું ચૂર્ણ ૧ ભાગ મિલાવી દાંતે હંમેશાં ધસવાથી દંતરોગ થતા અટકાવે છે.

ખરજવાનો ઉપાય:—રાષ્ટ્રને ડીબામાં નાખી કાળા રાખ થાય ત્યાંસુધી બાળવી. પછી નીચે ઉતારી વાટી નાખી અંદર સરસિયું તેલ અગર તલના તેલમાં મલમ જેવું થાય ત્યાંસુધી એક વાસણમાં ધુંટવું. તે દવા ખરજવા ઉપર લગાડવાથી તથા ખસના ફેલા ઉપર લગાડવાથી જલદી રૂઝ આવે છે. આ મલમથી ચાર વરસ સુધીનું જૂનું ખરજવું મટી ગયું છે.

ખરોળ:—અગ્નિમંદ થવાથી ભૂખ છવાઈ ગઈ હોય તો તથા પેટની ખરોળ ફૂલી હોય તો, ખંગડીખાર લાવી તેના ચણા જેવડા કટકા કરવા. પછી તે કટકાને એક ઓરસિયા પર ફારણથી ચારે બાજુએ ધસીને તેની ગોળ ટીકડી નંગ ૭ બનાવવી. દરરોજ સવારે એકેક ટીકડી પાણી સાથે ગળાવવાથી ખરોળ બરાબર થઈ દુઃખાવો મટે છે અને ભૂખ સારી લાગે છે.

વાયુનો ગોળો ચઢતો હોય અથવા પેટમાં કાંઈ દર્દ હોય તો બીડી અગર ચલમમાં શિવલિંગી પીવી.

દાઢમાં દર્દ થાય તો આકડાનાં પાકાં પાતરાંનો રસ, જે જમણી બાજુએ દુઃખે તો ડાબી બાજુના કાનમાં અને ડાબી બાજુએ દુઃખે તો જમણી બાજુના કાનમાં નાખવાથી તે તરત મટી જાય છે.

પિત્તવાયુ માટે:—સંચળ ૪ ભાગ, સુંઠ, પીપર, મરી, હીંગ શેકેલી, સોડાખાર, એકેક ભાગ. આ દવા ચોમાસામાં લવાઈને પાણી થઈ જાય છે, માટે કાચના જૂથવાળી શીશીમાં ભરવી. એનાથી વાયુસ્ત્રાવ સારો થઈ ભૂખ લાગે છે અને પિત્ત દબાય છે.

ઉઠી ગયેલી ઊંઘ પાછી નિયમિત લાવવા માટે ભાંગ લાવી તેને સાફ કરી ઘોઈ શેકીને રાત્રે સૂતી વખતે પ્રકૃતિ પ્રમાણે ઘી અથવા મધમાં બે ચાર દિવસ ચાટવાથી બહુ સાફ કામ કરે છે.

કોઈપણ જાતના ઝાડામાટે:—સંચળ તો. ૧, અરીણ તો. ૧, ઉંચી હીંગ તો. ૧ (શેકીને), લસણ છોલેલું તો. ૧, સુંઠનો વસ્ત્રગાળ કરેલો બૂકો તો. ૧, સર્વ ચીજ બારીક કરી કાગદી લિંબુના રસમાં ધુંટી, વાલ વાલની ગોળા કરી, સવારસાંજ એકેક ગોળા ગાયના દૂધના દહીંમાં અથવા છાશમાં કે પાણી સાથે ગળાવવી. વધનું પ્રમાણ જેમને અર્ધાં કે આખી ગોળી વિચાર કરીને આપવી.

જેને ટાઢિયો રોજીયો તાવ આવતો હોય તેને, તેના હાથની ટચલી આંગળીની જેડેની આંગળી કે જેને અનામિકા કહે છે, તેના પર વછનાગ ધસી તેનાપર ચંદનનો જાડો લેપ કરી, તેના પર બીનો

પાટો બાંધી રાખવાથી તાવ આવતો અટકે છે. બિલકુલ તાવ અટકે ત્યાં સુધી આંગળીપર આ પાટો બાંધી રાખવો. તાવ આવવાના સમય પહેલાં એક કલાક અગાઉથી આ પાટો બાંધવો. તાવ ચઢ્યા પછી પણ બધાય છે. આ ઇલાજ બહુ ચોક્કસ છે.

ખસ-ખુજલી (ખાજી):—તાંદળજની બાજીમાં થોડોક સુરો-ખાર મેળવી, વાટી ચોપડવાથી ખસ, ખુજલી, ખાજી મટે છે.

કષ્ટવગર પ્રસવ:—ડુલાવેલ ટંકણખાર લાગ ૧ અને તળ લાગ ૧૧ એ બંનેનાં ૨ થી ૪ વાલનાં પડીકાં ઠંડા પાણી સાથે ફકાડવાથી ૧ થી ૪ પડીકાં ખાતાં ખાતાં વેણુ વધી, પેટનો દુખાવો મટી સુખરૂપ પ્રસવ થાય છે. કસ્તૂરી કરતાં પણ સારો ગુણુ કરે છે અને આખાદ છે.

સખ્ત બંધકોષનાશક:—એળીઓ, કાચકાની શેકેલી મીંજ, સંચળ અને રેવંચીનો શીરો, એ સર્વ વસ્તુ સમભાગે લેવી. જૂદીજૂદી ખાંડવી. પછી એકત્ર કરી ખલમાં નાખી ઘુંટી ઘુંટીને એકરસ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી છાંયડે સૂકવવી. રાત્રે સૂતી વખતે ૩-૪ ગોળી ૭ દિવસ લગી પાણી સાથે લેવાથી બંધકોષ મટે છે.

સ્વેત પ્રદર માટે:—કૌવચનાં બીજ રાત્રે બકરીના દૂધમાં પલાળી તેની મીજ કાઢવી. સૂકાયા બાદ ખાંડયા પછી તેના બરાબર દૂધીના વેલાનું પંચાંગ તથા સાકર સમભાગે લઈ દૂધ સાથે ફકાડવું. દરેકનું પ્રમાણુ ૭ ૭ માસા રાખવું. (દૂધીના વેલા માળવામાં ધણુ થાય છે.)

સ્વેત-પિત્ત પ્રદર હોય તો આમળાનાં બીજ અને સાકર સમભાગે વાટી પીવાં.

ધનુરવા, આંકડી, હિસ્ટીરિયા, હુડકી તથા વાયુનાં દરદો માટે:—મરેહીના ડોડવા, તુળસીનાં પાતરાં, લીંડીપીપર, કલંબો, જવંત્રી, બોડી અજમોદ, મોરપીછાંના ચાંદલાની રાખ, પીપળાની વડવાઈ, કેશર અને અશીણુ, સમભાગે લઈ દરેક અલગ અલગ ખાંડવું અને તેનું ચૂર્ણ બનાવવું.

માત્રા-૧ થી ૨ વાલ, મધમાં દિવસમાં ૧ થી ૩ વાર ચટાડવું.

૯૪-આરોગ્યાદિ વિષે પ્રાસંગિક નોંધો

લીલનો ઉપાય-ગ્યાસતેલ

થોડા દિવસ ઉપર ઓલપાડ તાલુકાના કુંભારી ગામે ગાયને બચ્ચું આડું આવેલું તેની સારવાર માટે ગયો હતો. બચ્ચું ખેંચી કાઢ્યા પછી ગામના તળાવે નાહવા ગયો ત્યારે આખું તળાવ

લીલથી છવાઇ લીલા રંગનું થઇ ગયેલું; છતાં માણસ અને ઢોરને એ પાણીનો ઉપયોગ કરતાં જોયાં. આખા તળાવમાં એક ડબ્બો કેરોસીન તેલ રેડી ચાર દિવસ તળાવમાં ઢોરને પાણી પાવાનું બંધ કરવાનું મેં ગામના લોકોને સૂચવ્યું. ચાર દિવસ પછી સૌની અભયખી વચ્ચે આખા તળાવની લીલ કાઢી જઇ પાણીને તળિયે જોસી ગઈ ને પાણી નીતરા કાચ જેવું થઈ ગયું.

આવીજ રીતે જનજનમાં તથા ગંધાના ખાખોચિયામાંથી મચ્છરનો ત્રાસ ઓછો કરવો હોય તો કેરોસીનનો પ્રયોગ કરવો જોવો છે.

અહિંસાવાદીઓએ આ પ્રયોગ પોતાની જવાબદારીથી કરવો, કારણ લીલમાં અનેક સૂક્ષ્મ જંતુઓ હોય છે ને કેરોસીનનું પડ પાણીની સપાટી ઉપર ફરી વળવાથી તેનો નાશ થાય છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે !

(“વૈદ્યકલ્પતરુ”ના એક અંકમાં લખનાર:-ડૉ. મોતીરામ હરિશંકર ભટ્ટ, વેટેરીનરી સરજન-ઓલપાડ)

પતનો રોગ ચેપી નથી.

ડૉ. ઇસાબ સંત્રા બીહાર અને ઝોરીસાની સરકારના લેપ્રસી રીસર્ચ ડીપાર્ટમેન્ટ(પતના રોગની શોધખોળ કરનાર ખાતા)માં કામ કરે છે. તેમની સેવાઓ બ્રિટિશ એમ્પાયર લેપ્રસી રીલીફ એસોસિએશનની હિંદી પ્રધાનની ઑરીસ (ઈન્ડિયા કાઉન્સિલ)ને હસ્તક મૂકવામાં આવી છે. તેઓ મદ્રાસના ઉત્તર આર્કિટ જીલ્લાની તપાસ કરીને તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટે મદ્રાસ ગયા છે. વર્તમાનપત્રના પ્રતિનિધિએ પૂછેલા સવાલોના જવાબમાં ડૉ. સંત્રાએ જણાવ્યું હતું કે, એસોસિએશનનું મુખ્ય મથક ઇંગ્લાંડમાં અને ઇડિયા કાઉન્સિલ તેની શાખા છે. એસોસિએશનનો હેતુ શહેનશાહતમાંથી પતનો રોગ નાશ કરવાનો છે અને તે હેતુથી ઇડિયા કાઉન્સિલ પાસેથી કામ લેવામાં આવે છે, એટલે તે હિંદમાં તપાસ કરાવે છે. આખી દુનિયામાં પતિયાંની સંખ્યા હિંદમાં સૌથી વધારે છે. આ દરદ પહેલા ત્રણ તબક્કામાં હોય ત્યાંસુધી સુધારી શકાય છે અને પતિયાંને અલગ રાખવાની ખાસ જરૂર નથી. પતની સારવાર બહુ સાદી છે અને કોઈ પણ ક્વોલીટીઝ ટ્રાક્ટર એક પખવાડીઆમાં શીખી શકે છે. જે દવા વપરાય છે તે તો હિંદમાં ૩૦૦૦ વર્ષથી જાણીતી છે. તેનું નામ હાઇડ્રોકાર્બસ છે, જે મલખારમાં બહુ ઉગે છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં પતિયાંની સંખ્યા વધુ છે. માર્ગ કામ સધળે ફરીને સરકારને પતિયાંવાળા ખાસ પ્રદેશો બતાવવા સંબંધી છે અને તેમ કરીને તેવાં સ્થાનોમાં સારવારનાં મથકો ઉઘાડવા સરકારને સમજણ પાડવી પડે છે. પતનો રોગ ચેપી નથી, પણ પતિયાં સાથે લાંબો વખત રહેવાથી અને તેમના સમાગમમાં આવવાથી આ દરદ થાય છે. આ દર્દ વંશપર-

પરા ઉતરતું નથી. પતિયાંને એસાયલમમાં રાખવાથી માથા દીઠ માસિક ખર્ચ રૂ. ૧૫ આવે છે, પણ દવાખાનું હોય તો ત્યાં ૧૫ રૂપિયામાં ૧૫ દર્દીઓની સારવાર થઈ શકે છે. પતિયાંને અલગ રાખવા કરતાં તેમની સારવાર માટે દવાખાનાંઓ નીકળવાં જોઈએ, અને ચાલુ દવાખાનાંઓથી આ કામ નબી શકે તેમ છે. મુખ્ય વાત જાહેરાતની છે, અને સારવાર બહુ ખર્ચાળ નથી એવી લોકોને ખાત્રી કરી આપવી જોઈએ.

સંધિવા

આ એક દુઃખદાયક અને કંટાળો આપનાર દર્દ છે. ગરીબોને થાય છે તો કમાઈ શકાતું નથી, મહેનત-મજૂરી થઈ શકતી નથી. આ તો સુધરેલા જમાનાનું દર્દ છે, એટલે ગંદકીનું દર્દ છે. તડકાનાં કિરણો સહન કરી શકે તેમને આ દર્દ થતું નથી. સારો ખોરાક, સારી ટેવ અને રીતભાત અને સૂર્યનો પુષ્કળ પ્રકાશ હોય ત્યાં સંધિવા થતોજ નથી. કેનમાર્કના ખોરાકના નિષ્ણાત ડૉ. લિંદ હેડ જણાવે છે કે, બટાકાનો ખોરાક સંધિવા થતો અટકાવે છે. શિયાળામાં આ દર્દ વધે છે અને ઉનાળામાં ઓછું થાય છે તેજ પૂરવાર કરે છે કે, સૂર્યનાં કિરણો અને પ્રકાશ અસરકારક છે. વાઇટામીન સંધિવાનો કટ્ટો દુસ્મન છે. હાથે દળેલા ધઉંના થુલાવાળા લોટમાં અને ઘઉંમાં આ તત્ત્વ રહેલું છે.

વીર્યસ્ત્રાવ અને વીર્યપાત

ઉંઘમાં તથા બીજી રીતે થતા વીર્યસ્ત્રાવો અને વીર્યપાતોના સંબંધમાં ઘણું ઘણું લખાયું અને વંચાયું, પણ આ ફરિયાદ દિવસો-દિવસ વધતી જાય છે. મુખ્ય કારણ કબજિયાત એટલે ઝાડાનો બંધકોષ છે, જે વીર્યનલિકા ઉપર દબાણ કરે છે એટલે જનનેન્દ્રિય ઉશ્કેરાય છે અને વીર્યપાત થાય છે. બીજું કારણ સાત્ત્વિક ખોરાકનો અભાવ છે. ખાનપાનની બાબતમાં યુવકસમાજ ખેદરકાર બનતો જાય છે અને શું ખાવું અને શું ન ખાવું તે જાણ્યા વિચાર્યા વગર જે આવ્યું તે ખાઈને મગજ તથા જ્ઞાનતંત્રોને ઉશ્કેરી મૂકે છે. આ પ્રમાણે ખોરાક અને બંધકોષ એ બંને વીર્યપાતનાં મુખ્ય કારણો છે. માટે ઝાડો સાફ રાખી મળાશય હલકું રાખવું અને ખોરાક સાત્ત્વિક ખાવો. ગરમ મશાલા અને તેજના, ચા, કૌંશી, કેકો, બજર પીણાં, બીડીતંબાકુ, આચર-કુચરનો નાસ્તો વગેરે બંધ કરી ખોરાક ખૂબ ચાવીને રસ જેવો બનાવી મોઢામાંથી ગળે ઉતારવો. રાત્રે ઓછો અને હલકો ખોરાક લેવો. આઠપંદર દિવસે એક અપવાસ કરવો અગર હલકો જીલાબ લેવો. હમેશાં કસરત કરવી. ઉજગરા કરવા નહિ.

(“વૈદ્યકલ્પતરુ”માંથી)

૧૫-અમેરિકામાં છોકરા છોકરીઓની સેઠમેઠનાં પરિણામ

મીસ મેયોએ “મધર ઇડિયા” અને “ દેવતાઓના શુભામ” નામનાં પુસ્તકો હિંદુસ્થાનની અને હિંદના રહેવાસીઓની દીનરૂપિત અને માનહાનિ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ કર્યાં તેના જડખાંતોનું જવાબ આપનારાં પુસ્તકો હિંદમાં પણ પ્રગટ થયાં છે, જેમાં હિંદી સંસ્કૃતિ અને હિંદુ ધર્મની સર્વોપરિતા પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે. મી. કનૈયાલાલ ગૌવને “દેવતાઓના શુભામ”ના જવાબમાં “અંકલ શૃંગ” લખ્યું છે. તેમાં અમેરિકા પૈસાનું શુભામ હોવાનું જણાવ્યું છે અને પૈસાની શુભામીને લઇને સૌંદર્યનાં લીલામ, સુંદર સ્ત્રીઓની ખરીદી, અસાચાર, નશાખોરી, હરામખોરી અને વ્યભિચારનું બખ્તર તેજ જણાવ્યાં છે. કોર્ટના જજ લીડસેને જણાવ્યું છે કે, સેંકડે ૪૫ છોકરીઓ અમેરિકામાં સ્કૂલ છોડતાં પહેલાં વ્યભિચારી થઇ જાય છે. અમેરિકન યુવતીઓના સંબંધમાં ડૉ. બર્નાર્ડ મેકફેડન જણાવે છે કે, કાચી ઉંમરની છોકરીઓ વ્યભિચાર કરે છે. “કોરોલીના મેગેઝીન” નામના પત્રે જાહેર કર્યું છે કે, ત્યાંના દરેક માણસ ઓછામાં ઓછી ૬ છોકરીઓ સાથે વ્યભિચાર કરે છે અને સેંકડે ૮૭ છોકરીઓ ભ્રષ્ટ થાય છે અને ૧૦૦ માં ૬૦ તો એવી હોય છે કે પહેલી મુલાકાતેજ બગડે છે. કેટલીક છોકરીઓ અનેક છોકરાઓ સાથે વ્યભિચાર કરે છે, જેથી કુમારાવસ્થામાં ગર્ભવંતી થાય છે અને ગર્ભ પાડવામાં આવે છે. અમેરિકામાં દર વર્ષે આ પ્રમાણે ૨૫ લાખ ગર્ભપાત થાય છે.

અમેરિકામાં મોટરસાઈકલ ઉપર બેસવા માટે એક છોકરાની પંદર વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી રાહ જોવી પડે છે, દારૂ પીવા માટે અઢાર વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી થોભવું પડે છે; પરંતુ છોકરીઓ સાથે જીવાનીના ચાળાચરકા કરવા માટે કોઈ પણ ઉંમર ચાલી શકે છે ! અમેરિકામાં કેટલાક ભાગોમાં ૯૧ ટકા છોકરીઓ ૧૩ મે વર્ષે; ૮૧ ટકા છોકરીઓ ૧૧ થી ૧૩ મા વર્ષની અંદર અને ૧૯ ટકા છોકરીઓ ૧૧ મા વર્ષની અંદર જીવાનીમાં આવે છે અને તેનાં વિલક્ષણ પરિણામો નીપજે છે ! જસ્ટીસ લીડસે પોતાના “આધુનિક જીવાનોનો બળવો” એ નામના ગ્રંથમાં આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે; છતાં મીસ મેયો અમેરિકાની ગટરો ધોવાનું છોડીને હિંદની ગટરો ઉલેચે છે !! (“વૈદ્ય કલ્પતરુ”ના એક અંકમાંથી)

૧૬-માખી અને તેનાથી થતી હાનિ

આ જંતુ મનુષ્યનું સર્વથી મોટું અને લયંકર શત્રુ કહી શકાય-ખાસ કરીને કૌલેરા વગેરે રોગો આ જંતુથી ફેલાય છે. માખી સ્વભાવથીજ મળમૂત્ર પર જીવન વ્યતીત કરનારી હોય છે-મળની અંદરજ ઉત્પન્ન થાય છે, ને વિકાસ પામે છે. એક માખી એકજ વખતમાં અસંખ્ય ઈંડાંઓ મળની અંદર મૂકે છે; જે આશ્ચર્યજનક શીઘ્રતાની સાથે થોડાજ સમયમાં કેટલાંયે રૂપ બદલીને પોતાની અસાધારણ માખીની સ્થિતિમાં આવી જાય છે. આ માખી ફક્ત મળમાંજ નહિ, પરંતુ બીજી ગંદી જગ્યાઓમાં-જેવી કે તબેલા વગેરેમાં પોતાનો પાયો ચણે છે. થોડાઓની લીંદ મળી જાય ત્યાં માખીઓની ખાણ બની જાય છે.

કમનસીબે તેમની આવ-જાવ આટલે સુધીજ પરિમિત નથી. આપણા ભોજનસંબંધી પદાર્થોથી પણ તેને તેટલોજ પ્રેમ છે જેટલો કે ગંદકીથી. પરિણામ એ થાય છે કે, કૌલેરાના રોગીના મળ, ઉલટી અથવા ક્ષતીના યુક પર બેઠેલી માખી ત્યાંથી ઉડીને કીટાણું મિશ્રિત ગંદકી સાથે આપણા ભોજનનો રસ-સ્વાદ લે છે અને વળી થોડાક કીટાણું આપણી અસાવધાનીને લીધે મૂકતી જાય છે. આ કીટાણું ઘણા ઝેરીલા હોય છે, ને તેથી જેઓ આ ઝેરમિશ્રિત ભોજન ખાય છે તેઓ ઘાતક રોગોના શિકાર બની બેસે છે. થોડાજ વખત પર એક વિદ્વાન ડૉક્ટરે સૂક્ષ્મ યંત્રદ્વારા સાખીત કરી આશ્ચર્ય હતું કે, મેસીડોનિયા ફ્રાન્સમાં સંગ્રહણીનો રોગ ફેલાવાનું મુખ્ય કારણ માખીઓજ હતી, કે જે માખીઓના પગો અને પાંખોમાં સંગ્રહણીના અસંખ્ય જંતુઓ મળી આવ્યાં.

દરેક ગૃહિણીનું એ કર્તવ્ય હોવું જોઈએ કે, આ ધિક્કારવા યોગ્ય જંતુઓને પોતાના ગૃહમાં શરણ ન આપે. ઉપર લખી આવ્યા છીએ તેમ જો ગંદકી એકઠી ન થાય તો માખીની ઉત્પત્તિ પણ ન થાય. જ્યાંસુધી બની શકે ત્યાંસુધી ગૃહનું મળમૂત્ર સૂર્ય ઉગ્યા પહેલાં સાફ કરાવી દેવું જોઈએ. ગ્રામોમાં બોડો ગૃહની પાસેજ કચરો, છાણ વગેરેનો ઢગલો કરે છે, જ્યાં માખીઓની મોટી ફેક્ટરી બની જાય છે. તેમજ વળી થોડુંક પાણી પડવા પર ખરાબ દુર્ગંધવાળી વાયુ નીકળીને ઘરવાળાઓની સ્વાસ્થ્યશક્તિને નિર્બળ કરીને નાના પ્રકારના રોગોને માટે ભૂમિ તૈયાર કરે છે.

રસોડામાં બધાં ભોજન ઢાંકીને રાખવાં જોઈએ, કે જેથી માખીઓ તેમના પર બેસવા ન પામે. અસાવધાનીથી ભોજનને જ્યાં લાં ઢાળવું એ માખીઓને નોતરું દઇને બોલાવવા ખરાબર છે.

જેઓ રૂપિયા ખર્ચી શકે છે તેમને ઉચિત છે કે, બારીઓ અને બારણાં પર લોઢાની ઝીણી જાળીઓ બેસાડવી, કે જેથી માખી અંદર ન જઈ શકે. જો આ ન બની શકે તો વાંસની ચીપો બેસાડવી. આ સંબંધી જે કંઈ ખર્ચ થાય તે નકામું તો નજ કહેવાય.

બાળકોનાં કપડાં રોજ ઘોઈ કાઢવાં કે જેથી માખી તેમની પાસે પહોં ન ફરકે. (“ભાગ્યોદય”માં લખનાર:—કે. સી. મહેતા.)

૧૭—લીમડો અને તેના ગુણ

x x x x
x x x x

લીમડાનાં પાન—નેત્રાને હિતકારી, કૃમિ પિત્ત અને વિષ-વિનાશક છે. બાદી, પાચનમાં કટુ તથા સર્વ પ્રકારની અરુચિ અને કુષ્ટનાશક છે.

જૂનાં પાન—વિશેષ કરી વ્રણને દૂર કરે છે.

—કૃમિવાળા વ્રણોમાં તેનો લેપ કરવાથી કે તેના ક્વાથ વડે ઘોવાથી કૃમી દૂર થાય છે.

લીમડાનાં પાંદડાંને એક કપડામાં લપેટી ઉપર માટી લગાડી અગ્નિમાં મૂકવાં. ગોળો લાલ થાય એટલે બહાર કાઢી લેવો. પછી શીતળ થયેથી અંદરનાં પાંદડાં મૂઠ ગુમડાં ઉપર બાંધવાં. આ બાંધવાથી તેનું થતું દરદ ઘણું નરમ થઈ જાય છે, અને ગુમડું પાકી ફૂટી જઈ પીડા મટી જાય છે.

ઉલટીના રોગમાં લીમડાના પાનને પાણીમાં પકાવી રોગીને તે પાણી પાવાથી ઉલટી બંધ થઈ જાય છે.

લીમડાનાં પાંદડાંને બાષ્પીને સોજા ઉપર બાંધવાથી ગમે તેવો ચઢેલો સોજો ઉતરી જાય છે.

લીમડાનાં પાંદડાંનું બારીક ચૂર્ણ કરીને આપવાથી કુષ્ટ અને અરુચિ શાન્ત થાય છે.

લીમડાનાં સૂકાં પાંદડાંને પાણીમાં નાખીને વલોવી તૈયાર કરેલ શીણુ ચોપડવાથી શરીર ઉપર થતો દાહ શાન્ત થાય છે.

લીમડાનાં લીલાં પાંદડાંને ઉકાળો કરી તે ઉકાળાના પાણીથી ઘોવાથી પગ સડી ગયા હોય, અગર આખા શરીરે ખરજ આવતી હોય તેમાં તરતજ આરામ થાય છે.

લીમડાનાં લીલાં પાનની ગરમ પોટીસ કરીને આંખે બાંધવાથી આંખને બહુજ હિતકારી છે અને આંખે ચઢેલો સોજો ઉતારી આંખની પીડા શાન્ત કરે છે. લોકો સર્પ કરડેલા માણસને

લીમડાનાં પાંદડાં અવરાળી તે કડવાં ન લાગે તો તેને વિષ મઠ્યું છે, એવી કલ્પના કરે છે.

લીમડાનાં કુણાં પાંદડાં તથા હરડેનો કદક સરખે વજને લઈ બે માસ સુધી નિયમિત લેવાથી અગર તે પાંદડાં સાથે આંખળાંનો કદક લેવાથી સર્વ પ્રકારના કુષ્ટરોગો નાશ પામે છે; તેમજ આ કદક ઘી સાથે લેવાથી જામડાં, શીળસ, ખરજવાં, ખરજ અને રક્તપિત્ત પણ શાંત થાય છે, એમ ‘ભાવમિશ્ર’ તથા ‘વૃંદ’ જણાવે છે.

લીમડાનાં પાંદડાંની ગરમ પોટીસમાં થોડો સિંધવ મેળવી આંખ ઉપર બાંધવાથી વાતકક્ષથી થતી પીડા, ખરજ અને સોળે નરમ પડે છે.

લીમડાનાં પાંદડાં તોલા ત્રણ તથા સિંધાલુણ તોલો અર્ધો લઈ અર્ધો શેર પાણીમાં ઉકાળવું. નવટાંક પાણી રહે એટલે કપડેથી ગાળી લઈ ઠંડેથી શીશીમાં ભરવું. આનાં ટીપાં સવારસાંજ કાનમાં નાખવાથી, કાનનું વહેવું અગર કાનની અંદર થતું દરદ તથા ફાલ્લીઓ નાશ પડે થાય છે.

લીમડાનાં પાંદડાંનું નિયમિત સેવન કરવાથી ગમે તેટલા વખતનો થયેલો મધુમેહ થોડા વખતમાં નાશ પડે થાય છે.

(“વૈદ્યકલ્પતરુ”ના એક અંકમાં લખનાર:-વૈદ્ય હરિસિંહ રામસિંહ)

૯૮-મૂળાના ગુણ

બીજાં શાકપાન કરતાં મૂળામાં ઔષધિના ગુણ વધારે છે ! મૂળામાંથી અને તેનાં બીજમાંથી વરિયાળીના જેવું એક પ્રકારનું તેલ નીકળે છે. તેમાં ગંધકનો ભાગ વધારે હોય છે, તથા એક પ્રકારની ઉગ્રતા હોય છે. બીયાંમાં શાકના અને મૂત્રલ પદાર્થોના ગુણ વધારે છે, તેથી તે અષોવાયુ અને દરત લાવનાર છે. સ્ત્રીના રજને શુદ્ધ કરવાની પણ તેમાં શક્તિ છે. પ્રમેહમાં ત્રણ માસા મૂળાનાં બી લસોટીને પાણી સાથે લેવાથી વિશેષ ફાયદો થાય છે. મૂળા પેટની પીડા અને હરસને દૂર કરે છે. ગરમીનાં દરદો અને મૂત્રરોગોમાં પણ મૂળા અત્યંત ફાયદાકારક છે. જ્યારે પિશાબ કષ્ટથી થોડે થોડે ને ટીપેટીપે આવે છે અને પિશાબ કરતી વખતે ઇદ્રિયમાં બળતરા થતી હોય ત્યારે મૂળાને રસ ત્રણથી પાંચ તોલા ત્રણ ત્રણ કલાકને આંતરે દિવસમાં ત્રણચાર વાર પીવો જોઈએ. મૂળાને કચરીને કપડામાં નીચોવીને તેનો રસ કાઢવો. ભોજનની સાથે સાથે મૂળા ખાવાથી જૂખ વધે છે.

(“ચૈદ”ના એક અંકમાંથી અનુવાદ)

૯૯-લાલો કમાઈને દાન કરી જાણનાર અંબાલાલ દલપતરામનો સ્વર્ગવાસ

“જનની જણુ તો ભક્ત જન, કાં દાતા કાં શર.”

ભક્ત, દાતા અને શર પુરુષો થોડાજ પાકે છે. અમદાવાદે આયુર્વેદ પ્રેમી એક દાતા ગુમાવ્યો છે. રીચીરોડ ઉપર છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી આયુર્વેદિક દવાખાનું ચલાવનાર અને જમાલપુર દરવાજા બહાર જગન્નાથજીની જગ્યા સામેનું અશક્તાશ્રમ સ્થાપનાર અમદાવાદના જમાલપુરમાં રહેતા ખત્રી શેઠ અંબાલાલ દલપતરામ પોતાની આશરે ત્રણેક લાખની મીલકત ધર્મોદામાં આપી તા.૧૭-૭-૨૬ ના રોજ ૭૫ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગે સીધાવ્યા છે. રીચીરોડ ઉપરનું દવાખાનું જે મકાનમાં છે તેની કિંમત આશરે રૂ. ૧૧૧ લાખની છે અને જેની બાડાની માસિક આવક આશરે રૂ. ૩૫૦ થી ૪૦૦ ની છે જે તે દવાખાના માટેજ વપરાય છે. તે તમામ મિલકત આયુર્વેદ દવાખાનાને દાનમાં આપી દીધી છે. આ દવાખાનામાં હમેશાં બે વૈદ્યરાજે વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકરની દેખરેખ નીચે કામ કરે છે અને તેમાં દર્દીઓની સંખ્યા ભરચક ભેદ સદગત અંબાલાલ બહુજ સંતોષ પામતા હતા. અમદાવાદમાં લોક-હિતાર્થ, પ્રજાહિતાર્થ વગેરે નામવાળાં ઘણાં દવાખાનાં શ્રીમંત-વર્ગ તરફથી ચલાવવામાં આવે છે, પણ ત્યાં તો એક આનો કે બે આના જેવી રોજની શી લેવામાં આવે છે, ત્યારે સદગતે પોતાના ટ્રસ્ટડીઝમાં સાફ સાફ લખ્યું છે કે “મારા દવાખાનામાં આવતા દર્દીઓ પાસેથી એક પાઈ પણ લીધા વિના દવા આપવી.” ઉપરોક્ત સિવાય બીજી મિલકત અશક્તાશ્રમ અને જગન્નાથજીમાં આપી દીધી છે, જે આશરે રૂ. ૨ લાખની છે. તેની આવકમાંથી અશક્તોને પાળવામાં આવે છે. સ્વર્ગસ્થ અમદાવાદના વૈદ્ય સંમેલનમાં સારી રકમ ભરી હતી અને તેઓ વધુ જીવી શક્યા હોત તો આયુર્વેદ માટે કાંઈક વધુ (શાળા પાઠશાળા જેવું) કરી શક્યા હોત. તેઓ પોતાની પાછળ પોતાની વિધવા સ્ત્રી અને વયોવૃદ્ધ વિધવા બહેન મૂકી ગયા છે, જેના ગુજરાન માટે પૂરતી જોગવાઈ કરતા ગયા છે. એક સાધારણ સ્થિતિમાંથી આપકમાંથી વડે આગળ વધી પોતાના દ્રવ્યનો આવો રૂડો સદુપયોગ કરનારનો આત્મા સ્વર્ગમાં અખંડ શાન્તિ ભોગવે એવી અમારી પ્રભુપ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

(“વૈદ્યકલ્પતરુ”માંથી ઉદ્ધૃત)

१००—गीता और भागवत के अध्ययन तथा प्रवचन की उत्तम विधि

एक सज्जन का जति अनुभव

श्रीगौरांग की जवनी में एक उच्च कोटि के भक्त का वर्णन है, जो उन दिनों अपने आचरण के द्वारा गीता का उपदेश दिया करते थे। ऐसा कहते हैं, कि जिस समय श्रीगौरांग दक्षिण की यात्रा कर रहे थे, उन्हें श्रीरंगम् में एक ऐसा मनुष्य मिला, जो नित्य गीता का पाठ किया करता था और गीता पाठ करते समय उसका शरीर पुलकित हो उठता तथा उसके नेत्रों से आनन्द-आश्रुओं की धारा बहने लगती थी। गीता के आनन्द में सारा जोर हुआ उस मनुष्य के दर्शन-भाव से दर्शकों के अन्दर कृष्ण-प्रेम उभर आया करता था। श्रीगौरांग ने उससे पूछा कि 'तुम्हें गीता से कैसा आनन्द मिलता है?' उसने उत्तर दिया कि 'यद्यपि मैं गीता का एक शब्द भी नहीं समझता, किंतु जब मैं यह अनुभव करता हूँ कि श्रीकृष्ण ने जो शब्द अर्जुन के प्रति कहे थे वे ही मेरे मुँह से निकल रहे हैं तो मेरा हृदय आनन्द और हर्षोद्रेक से उल्लसित हो उठता है और मैं अपने सामने श्रीकृष्ण और अर्जुन को देखने लगता हूँ।' गीता का उपदेश देने, उसके दिव्य अनुभव के भीतर पैरने और उससे जो आंतरिक आनन्द उत्पन्न होता है, उसे अभिव्यक्त करने का यह एक ही उपाय सञ्जता है। उसके दार्शनिक तत्त्वों के ज्ञानपूर्वक उपदेश करने का काम तो वे लोग करें, जिन्हें इस काम के लिये लगवाने में नियुक्त किया हो या जो विद्वान् हों। जब श्रीकृष्ण जोलते थे, तब गोपियाँ भी उनके वीणा-विनिन्दित स्वर और अधरों की मधुरिमा का रसास्वादन करती थीं और उसके दार्शनिक तत्त्व की व्याख्या करने का काम वे पंडितों के लिये छोड़ दिया करती थीं। दूसरी बार जब उन्होंने अपना सुमधुर गीत केवल मनुष्यों को ही नहीं किंतु सारी प्रकृति को सुनाया, उस समय सारा बराबर जगत उस गीत के आनन्द में मग्न हो गया; किंतु जिन विद्वानों ने उसके दार्शनिक तत्त्व का विश्लेषण करने की चेष्टा की, वे तो उल्टे यस्कर में ही पड़ गये।

सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।

कवय आनतकन्धरचित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥

इस लिये जिस समय मनुष्य के अन्दर भाव की जगृति हो।

अथवा सम्यगी उत्कंठा उत्पन्न हो, उस समय उसे यादिये कि वह उस भाव अथवा उत्कंठा का अवलम्बन साथ ले कर साधनपथ में दृढ़ पड़े। साधन के द्वारा अत्येक यत्नमान जब हो कमशः जे निज-निज प्रकार के स्पष्ट अनुभव होते हैं और उनके अंदर जे सत्य की प्राप्ति होती है, उसके परिणाम ही-याहें वे कितने ही सूक्ष्मरूप में क्यों न हों-गीता की वास्तव में महत्त्वपूर्ण व्याख्या प्रतीत होती है। क्यों कि उनसे दूसरे साधकों को भी सहायता मिल सकती है। केवल बुद्धि अथवा शास्त्रों के अभ्यास के जल से गीता का आश्रय समझने की चेष्टा निःसार अथवा औद्धत्यपूर्ण प्रतीत होती है। गीता का उपदेश मुख्यतया व्यवहार से संबंध रखनेवाला अथवा गूढ़ है। इसकी भाषा एक छोर से ले कर दूसरे छोर तक लड़ी ही महान् अथवा भावगर्भित है, इसका उपदेश गुरुसंमित अर्थात् आदेशात्मक है और इसमें रहस्यों को समझने के लिये इसमें श्रीमद्भागवत की तरह रोचक कथाओं का सन्निवेश नहीं किया गया है। श्रीशुकाचार्य के पास अपना उपदेश सुनाने और श्रोताओं को अभूतपान कराने के लिये सात दिन का समय था; किंतु जगवान् श्रीकृष्ण के हाथ में तो केवल थोड़ेसे मिनट ही थे और फिर जिस स्थानपर उन्होंने उपदेश दिया, वहां का वातावरण उस समय तीव्र उत्तेजना के कारण अत्यंत क्षुब्ध हो रहा था; जैसे कि जल तूफान आनेवाला होता है तब उसकी सयना के लिये पहले कुछ देर तक धीरे निःस्तब्धता छा जाती है। जगवान् अधिक देर तक न तो उपदेश ही दे सकते थे, न गना सकते थे और न वे दृष्टांत आदि के द्वारा समझा सकते थे। उन्हें जे कुछ कहना था वह बहुत ही संक्षेप रूप में और अत्यंत समाहित हो कर कहना पड़ा। इस लिये उपदेश की बहुतसी आते कदाचित् निरे शब्दों के द्वारा नहीं अपितु चेष्टाओं, संकेतों अथवा अन्य किन्हीं साधनोंद्वारा भी समझायी गयी होगी। वह उपदेश इस लिये दिया गया था कि अर्जुन भडा हो कर पुरंत धीर संभ्राम में प्रवृत्त हो जाय, यही कारण है कि यद्यपि देहने में गीता की रचनाशैली किञ्चित् नहीं मालूम होती, फिर भी यह सत्यसे दृढ़ ग्रंथ है। जैसी दशा में इस प्रकार की भीमांसा में पड़ जाना, जे न तो साधन और दर्शन के द्वारा हृदयंगम किये कुम्मे किसी सत्य के आधारपर हो और न जिसके पढ़ने से पढ़ने-वाले की पुरंत ही कर्म में प्रवृत्त होने की संभावना हो-गीता के प्रति उद्धतपन का व्यवहार करना है। गीता का भाव घटना गूढ़ है और इसपर स्वयं श्रीकृष्ण के व्यक्तित्व अथवा साक्षात् सान्निध्य की जैसी छाप पड़ी हुई है कि इसका तात्पर्य तभी

गीता-भागवत के अध्ययन-प्रवचन की उत्तम विधि ४२५

समझ में आ सकता है, जण स्वयं श्रीकृष्ण हृदय में भोजने लगे।
 इस लिये ओक यत्मान श्रवण की हैसियत से मैं अपने कुछ अनुभवों का उल्लेख करूँगा, जिन्हें मैं सारी मानवजाति की संपत्ति समझता हूँ। गीता का अनुशीलन करने की सभ्यसे उत्तम रीति मुझे इस भक्त की मालूम हुई जिसका श्रीगौरांग जैसे अवतारी अति असामान्य पुरुष ने उल्लेख किया है। मैंने उसका अध्ययन किया, किंतु इसमें अधिक प्रवेश नहीं कर सका। इस लिये मैंने अपने मन में यह ठान लिया कि मैं श्रीकृष्ण के स्वर के साथ अपना स्वर इस प्रकार मिला दूँ कि जिससे वे स्वयं अपना अलिप्राय मेरे सामने प्रकट कर दें। मुझे श्रीमद्भागवत गीता की सभ्यसे ज़ेरीली व्याख्या मालूम होती है। उसके पढ़ने से मेरे चित्त में लगवान श्रीकृष्ण से मिलने की और उनका प्यारा बनने तथा उनसे अपना वल्लभ बनाने की उत्कट अभिलाषा ऐवं उत्कंडा उत्पन्न करने में अछूत कुछ सहायता अवश्य मिली। इस भागवत के पढ़ने का इह यह हुआ कि मैं लगवान के लिये देने और आसू भड़ाने लगा। जण जण मुझे आवश्यकता होती थी, श्रीमद्भागवत के श्लोक सुमधुर ध्वनि के साथ अपने आप ही मेरे चित्त में आ जाते थे और ओक कभी न चूकनेवाले मित्र की भाँति मानों पढ़-पढ़पर मुझे पथ प्रदर्शित करते थे। गीता और भागवत से मेरी किस प्रकार उन्नति हुई, इस बात का जतलाने के लिये मैं निम्नलिखित श्लोक, जिसका मेरे चित्तपर सभ्यसे पहले असर पड़ा है और जिसके द्वारा मैं अपने आचरण के साथे में ढाल सका, उदाहरण ३५ में उद्धृत करता हूँ

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेषवोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥

(गीता ३, १०)

धर्मरत्ने जण अपनी संतान पैदा की, तब उनके साथ ही उत्सर्ग ऐवं सेवा का भाव भी उत्पन्न किया और उनसे कहा:-
 'इस उत्सर्ग के भाव की पुष्टि के द्वारा इहो और इहो। इसीसे तुम्हें वांछित इह की प्राप्ति होगी।' जिस समय श्रीकृष्ण उन यज्ञ करनेवाले ब्राह्मणों की परीक्षा लेने जा रहे थे, उस समय उन्होंने गोपालों के जे उपदेश दिया वह मुझे इस श्लोक में आये हुये 'यज्ञ' शब्द के अर्थ और उसके द्वारा इहने इहने की विधि उनकी के द्वारा की हुई व्याख्या प्रतीत हुई। यमुना के तटपर भडे हुये उंचे वृक्षों की ओर संकेत कर के लगवान कहने लगे:-

पश्यतैतान् महाभागान् परार्थैकान्तजीविनः ।

वाचवर्षातपाहिमान् सहन्तो वारयन्ति नः ॥

एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु ।

प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत् सदा ॥

‘धन श्रेष्ठ ज्यों की ओर देखो, जिनके जवन का अकेला उद्देश्य दूसरों की सेवा करना है. ये स्वयं हवा के ऊँचों और धूप, वर्षा एवं पाले की भार सहते हैं; किंतु हम लोगों की धन सभ्यसे रक्षा करते हैं. जवन की सार्थकता इसीमें है कि सारे प्राणी दूसरे प्राणियों के हित के लिये निरंतर अपनी जवनशक्ति, अपनी संपत्ति, अपनी बुद्धि और अपनी वाणी का उपयोग करें.’ इस उपदेश का पहला असर जो मुझपर हुआ वह यह था कि जो कुछ मैंने प्राप्त किया था, उसके द्वारा मैंने अपने निकट सभ्य-धियों के अर्थात् अपनी अपनी पत्नी और जड़ों के भी लाभ पहुँचाना प्रारंभ कर दिया. शुरु में मुझे ऐसा करने में जड़ी कठिनाई का सामना करना पड़ा, किंतु मैंने हिंमत नहीं छोड़ी. मैंने उनसे बार-बार अनुनय-विनय की और पीछे पैर नहीं हिया. अंत में लगवान ने कृपा की और मेरी धर्मपत्नी की सत्त्ववृत्ति इस ओर झुकी. फिर मेरी जड़ों भी, जो मुझसे अलग रहती थीं, मेरे इस कार्य में शामिल हो गयीं. धनहोने अन्य स्त्रियों और लड़कियों के भी जवन के इस लागवतानुमोदित मार्ग की ओर आकर्षित किया. इस प्रकार मैंने यज्ञ का जो पहला अनुष्ठान किया उसमें मुझे आशातीत सफलता प्राप्त हुई. पहले तो मेरा यह विचार था कि मैं अपनी स्त्री और अन्य के निर्वाह का प्रबंध कर शीघ्र ही संन्यास ग्रहण करूँ; किंतु ज्यों मैंने अपने घर के लोगों के स्वतंत्र जव सभ्य कर जो कुछ भी मैंने सत्य की आज्ञा कर के प्राप्त किया था, उसे उन्हें मुझे हाथों वितरण करना प्रारंभ किया; तो वे शीघ्र ही अपने जवन के उच्च साधन और सेवा का उपकरण बनाने के मेरे प्रयत्न में शामिल हो गये; फिर मेरे लिये संन्यास के द्वारा मुक्ति का साधन दुंदने की आवश्यकता नहीं रही. हम सारे के सारे काम करने, आगे जड़ों और सेवा करने के लिये उत्सुक थे. इस प्रकार अपने थोड़े ही दिनों के अनुभव में मुझे यह मालूम हो गया कि यज्ञ से मेरे सारे मनोरथ सिद्ध हो सकते हैं. अज्य हम लोग सेवा के अधिकाधिक अवसर प्राप्त करने के लिये व्याकुल रहते हैं और ज्यों ज्यों जितनी हमारी योग्यता होती है उसके अनुसार लगवान हमारे लिये सेवा के अवसर बेजते रहते हैं.

मेरी शेष कथा यह है कि गीता और लागवत ने शीघ्र ही मेरे अंदर सत्संग और साधुसेवा की उत्कट धृष्ट उत्पन्न कर दी तथा उनसे न केवल मुझे बहुत कुछ शिक्षा दी बल्कि अपितु यह उन्हींका प्रभाव था जो मेरी धृष्ट न होने पर भी मैं दौड़ा

गीता-भागवत के अध्ययन-प्रवचन की उत्तम विधि ४१७

दौडा ओक महात्मा के पास गया। मैने उनसे श्रीमद्भागवत की अर्था की और उन्होंने मुझे श्रीकृष्ण के संख्य में अद्भुतसी बातें कही। यही नहीं, उन्होंने मुझे इस मार्गपर और भी अग्रसर किया। तब मुझे प्रस्थानत्रय पढ़ने की छिछा छुछ, जिनकी व्याख्या वे कछ लोगों के सुनाया करते थे। परंतु उन्होंने कहा कि “जब तुमने भगवान कृष्ण और श्रीमद्भागवत का ही आश्रय ले लिया है और जब शृंगेरि-मठ के स्वामीजी महाराज ने, जो भगवान शंकराचार्य के ही स्वर्ण हैं, ओक बार जब तुम राते और बिलभते थे, तुम्हें स्वप्न में दर्शन दे कर तुम्हारे हाथों में श्रीमद्भागवत की पुस्तक पकडा दी थी और कहा था कि ‘यही तुम्हें श्रीकृष्ण से मिला देगी’ तब तुम्हारे लिये उन्होंने आदेश का पालन करना उचित एवं पर्याप्त होगा।” फिर भी उन्होंने धृतराज अवश्य कहा कि यदि तुम्हें अधिक आद है तो मैं तुम्हें किसी शुभ मुहूर्त में केवल गीताभाष्य की आद्यंत शांति का उपदेश दूंगा और फिर जब तुम्हें आवश्यकता होगी, तभी तुम्हारे हृदय में गीता के ज्ञान की-जो तुम्हें अभीष्ट है-अपने आप स्फूर्ति हो जायगी। तदनुसार उन्होंने ओक दिन शुभ मुहूर्त में आद्यंत शांतिपाठ किया। उस दिन से कभी कभी मेरे अंदर गीता का परिशीलन करने की छिछा उत्पन्न हो जाया करती है। भास भास श्लोक मेरे चित्तपर अटक जाते हैं और मेरे हृदय में बार बार चक्कर लगते हैं। श्रीमद् भागवत के केवल लक्षितविषयक श्लोक मेरे मन में सदा गुंजते रहते हैं; किंतु गीता के जिन श्लोकों में लक्षित का माहात्म्य जतलाया गया है और उसीका उपदेश दिया गया है वे मुझे स्मरण नहीं आते; अपितु जिनमें स्थित-प्रज्ञ के लक्षण कहे गये हैं, वे मेरे चित्त में बार-बार घूमते रहते हैं। मेरी समझ में नहीं आता कि ऐसा क्यों होता है; किंतु मैं इस बात का मनन की चेष्टा भी नहीं करता। मुझे ऐसा अनुभव होता है कि श्रीकृष्ण मुझसे जाते करते हुआ मेरे आगे आगे चल रहे हैं, किंतु मेरी यह पूछने की छिछा नहीं होती कि वे मुझे क्या दे रहे हैं? मेरी यह धारणा है कि समय आनेपर ये सब जाते अपने आप मुझपर प्रकट हो जायंगी। किसी दिन जब अर्जुन की लांछि मेरे पास ली भगवान भडे हो कर शम्भों के अतिरिक्त अपने कटाक्षों, वात्सल्य, सान्निध्य और सबसे अधिक ज्ञानदीक्षा देने की छिछा के द्वारा मुझे समझावेगे, उस दिन, मुझे आशा है कि मैं गीता के आनंद का अनुभव कर सकूंगा। तब मुझे विश्वास है कि जिस प्रकार श्रीगौरांग ने अपने आचरण एवं कर्म के द्वारा उपदेश दिया था उसी

प्रकार में ली है सङ्गा और इस प्रकार भगवान की सेवा करने का आनन्द प्राप्त करने में समर्थ होङ्गा।

(कल्याणमां ले० श्री शंकरनारायण अथर जी. ओ. जी. ओल.)

१०१-एक भक्त की आकांक्षा

प्रीतम पाती तज लिपूँ, जण तुम रहे। विदेश;
तनमें मनमें नैनमें, वाको कडा सदृश।

प्रियतम ! प्राणुप्यारे ! कैसे भूल गये. स्वामिन ! तुम्हारा तो प्रणु है कि ओक बार जिसको अपनाया उसे कभी नहीं त्यागते. फिर क्या कारण है इस उदासीनता का ? भगवन् ! कुछ समझ में नहीं आता, तुम्हारी क्या छत्रा है ? तुम तो दयालु हो, जिसपर कृपा की उसपर कभी कोप नहीं किया. मुझपर तो तुमने कृपा की है और बहुत कृपा की है. धसका मुझे पूरा अनुभव है नाथ ! उस कृपादान के मैं कैसे भूल सकता हूँ ? भूल जहाँ तो मैं भवान कृतज्ञ होङ्गा. दीनजंघु ! अंतर्धामी ! क्या लिपूँ ? लिप्या तो उसे जता है जो न जनता हो. तुमको तो मेरे अंतर का सारा पता है, तुम तो मेरे राम-राम में रम रहे हो प्यारे !

भगवन् ! यही तो अज्ञान है, यही तो माया है कि तुमको जनता हुआ भी मैं नहीं जनता. जण तुम्हारी कृपा होता है तभी जब तुम्हारे स्वर्प के जनता है. नाथ ! फिर तुम मुझे क्यों तरसाते हो ? किस अपराध के कारण मेरा त्याग कर दिया है ? स्वामी ! अपराध तो जरूर है, मेरी आत्मा कलती है कि मैं तुम्हारा पल-पल का अपराधी हूँ ; क्योंकि जो ओक क्षण भी तुम्हारे वियोग में तुम्हें भूल कर जबन धारण करता है, वह प्राणी भवान अपराधी है.

भगवन् ! सच्ची जात तो यह है कि मुझमें प्रेम नहीं है, सच्ची प्रेम होता तो तुम कहाँ दूर थे ? तुम्हारी ताकत ही क्या थी कि दूर हो जाते, मुझे त्यागने का नाम भी लेते ! कसूर मेरी ही है. मैं जिसे प्रेम समझता हूँ वह यथार्थ में स्वार्थ है, मेरा प्रेम तो तुम से अधिक पार्थिव पदार्थों में है. तुमसे कहीं प्रेम दीप्पता है तो वह भी किसी कामना या स्वार्थ के ले कर ही !

मेरे स्वामी ! क्या मुझे अपने उस प्रेम-गाट की राह मत-लाओगे, जिसे जोपियों ने निर्मित किया था ? मेरे कृपालु स्वामी ! वे यक्षो मुझे उस मार्गपर, मुझे भी बनादो उस प्रेम में पगला, फिर मैं भी उन अहीर-छाकियों की तरह प्रण-वीथियों में गाता फिरा कई कि—

કાઢિ કહૌ કુલટા, કુલીન અકુલીન કહૌ,
કાઢિ કહૌ રંકિનિ કલંકિનિ કુનારી હૌ;
કૈસો પરલોક, નરલોક વર લોકન મેં,
લીની મેં અલીક, લોક-લીકનતેં ન્યારી હૌ.
તન જાવ, મન જાવ, દેવ' ગુરુ-જન જાવ,
જીવ ક્યોં ન જાવ, ટેક ટરતિ ન ટારી હૌ;
વૃંદાવનવારી બનવારી કે મુકુટપર.
પીત-પટવારી વહિ મૂરતિપે વારી હૌ;

અહાહા! કળ હોગી પ્રભુ યહ લાલત? અળ સમજા પ્રભો!
તુમ્હારા કડે સે કડા વિધાન બી જીવ કે લલે કે લિયે હોતા હૈ,
ઇસી લિયે તો તુમને મુઝે લાગ કરને કા સ્વાંગ બનાયા હૈ, નિષ્કુ-
રતા કી ભયાવની મૂર્તિ ધારણ કી હૈ ઓર મુઝસે દૂર ભાગતે
હો. મેરી બૂલ થી, જો મૈં ઇસે અબતક તુમ્હારા કોપ સમજતા
થા. નિશ્ચય હો ગયા કિ યહ તો તુમ્હારી પૂર્ણ કૃપા હૈ, દૂર ન
હોતે હુઝે બી તુમ મુઝે વિયોગાનલ સે દગ્ધ કરોગે!

ઉત્તમ હૈ, જલને દો નાથ! દાવાનલ મેં દગ્ધ હો કર હી મૈં
તુમ અંતરતમ સે મિલુંગા. ઇસીસે વહ દાવામિ મેરે લિયે આ-
નંદાયક હૈ. અહાહા! કમ-સે-કમ યહ તો નિશ્ચિત હૈ કિ ઇસ-
મેં તુમ્હારી સ્મૃતિ તો હૈ હી, પ્યારે! મેરે જીવનાધાર!! હૃદયે-
શ્વર!!! યહી આગ મુઝે તુમ્હારે ચરણોં મેં લે જાયગી ઓર
સારે વિશ્વ મેં તુમ્હેં હર સમય મેરી આંખોં કે સામને રખને કો
બાંધ્ય કરેગી, બસ! યદિ કોપ હૈ તો મુઝે ઇસ આગ મેં સુખ
સે જલને દો ઓર યદિ કૃપા હૈ તો બી ઇસી અગ્નિ મેં તપા કર-
ખરા બના કર હી અપને પાસ બુલાઓ!

પરંતુ પ્રિયતમ! ક્યા મૈં તુમસે સચમુચ દૂર હૂં? નહીં નહીં!
ન મૈં તુમ સે દૂર હૂં ઓર ન તુમ્હીં મુઝસે દૂર હો ઓર ન કબી
દૂર હો સકતે હો. ફિર પ્રભો! યહ સ્વાંગ ક્યોં? આઓ, આઓ
પ્રિયતમ! આઓ, ઇસ અપને હૃદયસિંહાસનપર વિરાજે. નાથ!
અપની દિવ્ય પ્રેમજ્યોતિ સે મેરે હૃદય કે ધનાંધકાર કો દૂર કર
દો, ફિર દેખને દો મુઝે ઇસમેં તુમ્હારી વહ જાદૂબરી રૂપમાધુરી,
જિસકી જરા-સી જાંકી એક બાર બી હો જાને પર સખ કુછ
ખિસાર કર મન મતવાલા બન જાતા હૈ.

પ્યારે! બસ, અળ હો ચૂકા, અળ કૃપા કરની હી હોગી.
મુઝ અપને કો કૈસે છોડ દોગે? ઇસસે ક્યા તુમ્હારે પ્રભુ મેં બટા
નહીં લગેગા? તુમ્હારે લિયે હી તો યહ કહા ગયા હૈ:-

રહત ન પ્રભુ-ચિત ચૂક કિયેકી, કરત સુરતિ સૌબાર લિયેકી;
જેહિ અમ્મ બધેઉ વ્યાધ જિમિ બાલી, ફિરિ સુકંઠ સોઈ કીન્હ કુચાલી.

સોષ કરતૂતિ વિલીપણુ કેરી, સપનેહુ સો ન રામ હિય હેરી.

ક્યાં ઠીક હૈ ન યહ ખાત ? ફિર ક્યાં દેર કરતે હો ? પ્રાણે-શ્વર ! ઇતને નિષ્કુર ન બનો. મૈં કેવલ તુમહારા પ્રેમ ચાહતા હૂં. ખેર, તુમ મુઝસે પ્રેમ ન કરો, કોઈ હર્જ નહીં; પર મુઝે તો કરને દો મેરે સ્વામી ! બસ, ઇતના હી કરો કિ મૈં તુમહારે દિવ્ય પ્રેમમાર્ગ કા પથિક બન જાઉં ઓર સદા બના હી રહૂં. તુમ નહીં મિલના ચાહતે તો ન સહી ! મુઝે તુમહારી જરૂરત નહીં. મૈં તુમકો ભી નહીં ચાહતા. કેવલ યહી કર દો કિ મેરા 'મૈંપન' હી નષ્ટ હો જાય, 'મૈ' જલ કર ખાક હો જાય ! યહ ભી નહીં, તો ફિર જલાતે રહો સદા અપને વિરહાનલ મેં ઓર તુમ ખડે-ખડે ટુક-ટુક દેખતે રહો ઇસ દાહક્રિયા કો ! તુમકો ઇસીમેં સુખ મિલતા હૈ તો ઇસસે બદ કર મેરે લિયે સૌભાગ્ય ઓર ક્યા હોગા ? બસ, યહી આકાંક્ષા હૈ.

તુમહારા કોઈ એક

(“કલ્યાણ”ના એક અંકમાંથી)

૧૦૨-આદર્શ ત્યાગ !

ચંપાએ કહ્યું —“આજે આપનું ભાષણ ભારે પ્રભાવશાળી થયું. શ્રોતાઓ વ્યાખ્યાન સાંભળતાં મંત્રમુગ્ધ બની ગયા હતા.”

રમેશ—ચંપા ! હવે ભાષણો ઉપરથી મારું મન ઊઠી ગયું છે. મને હવે પોતાની જાત ઉપરજ ઘૂણા થવા લાગી છે. ભાષણો આપવાં એ તો સહજ વાત છે, પરંતુ તે પ્રમાણે આચરણ ન થાય ત્યાંસુધી એ સધળું વૃથા છે. હવે તો હું એકજ વિચાર કરી રહ્યો છું કે, જો તું રજા આપે તો હું સત્યાગ્રહ સંગ્રામમાં ફરી પડું.

ચંપા મારી વાત સાંભળી વિચારમાં ડૂબી ગઈ.

હું વાચકોને મારો ટુંકો પરિચય આપી દઉં. ૧૯૨૨ ના અસહકાર યુદ્ધમાં હું જેલમાં ગયો હતો. એક વર્ષ પછી જ્યારે હું જેલ બહાર નીકળ્યો ત્યારે લોકોએ મારા માનમાં સરઘસ કાઢ્યું અને અનેક સ્થળેથી માનપત્રો મળ્યાં. જેલ ગયા પહેલાં હું એક સાધારણ વકીલ હતો. ૧૦૦-૨૦૦ રૂપિયા માસિક કમાણી હતી, ધણીજ થોડા લોકો મને ઓળખતા હતા; પરંતુ એક વાર જેલ જઈ આવ્યા પછી લોકો મને અસાધારણ પુરુષ માનવા લાગ્યા. લોકો પોતાનાથી મને ‘મોટો માણસ’ માનવા લાગ્યા. જે લોકો પ્રથમ મારા સામું પથ જોતા નહોતા, તેઓ મારી સાથે હાથ મેળવવામાં ગૌરવ સમજવા લાગ્યા. હું આ સધળું જોઈને આશ્ચર્ય

પામતો હતો કે મેં જેલમાં જઈને એવું કયું મોટું કાર્ય કરી નાખ્યું છે, કે જેથી પ્રજા મારા ઉપર આટલી મોહિત બની ગઈ છે ? જેલમાં ઘી-માખણ ખૂબ ખાવા મળતું. હંમેશાં પથારી ઉપર પડી રહી પુસ્તકો વાંચતો અને અન્ય પ્રકારે પણ આનંદ કરતો. આવી જેલની બહાર આવી મેં લાપણો કરવા માંડ્યાં અને હું લોકોને નેતા ગણાવા લાગ્યો.

ચંપા મને હંમેશાં કામધંધો કરવા માટે કહ્યા કરતી તેથી હું પુનઃ વકીલાત શરૂ કરવાનો વિચાર કરતો હતો, પરંતુ લોકોમાં મારી ટીકા થશે એવા ભયથી મેં તે વિચાર તો માંડી વાળ્યો. થોડા વખત પછી મેં વીમા કંપનીની ચીફ એજન્સી લીધી. લોકોને મારા ઉપર ઘણીજ શ્રદ્ધા હતી, તેથી અનેક લોકોએ મારી મારફત વીમા ઉતારાવ્યા અને તેથી માસિક રૂ ૫૦૦-૬૦૦ ની આવક થવા લાગી. બહાર તો હું ખાદી પહેરીનેજ ફરતો, પરંતુ ઘરમાં સુખવિલાસની અપ-ટુ-ડેટ વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરતો. મારા જીવનમાં હવે મોટું પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. લાપણુ આપવામાં બહુ નિપુણ બની ગયો હતો, પરંતુ આંતરિક જીવન બહુ વિલાસી બની ગયું હતું.

અસ્તુ. હું હવે મારા એક પડોશીની વાત કહેવા ઇચ્છું છું. મારી પડોશમાંજ એક એજ્યુએટ મહાશય રહેતા હતા. તેમની પત્ની ઉર્મિલા જ્ઞાનધર કન્યાવિદ્યાલયમાં શિક્ષણ પામેલી એક સુયોગ્ય મહિલા હતી. બંને પતિ-પત્ની ઘણાંજ સરળ અને મજાતાવડા સ્વભાવનાં હતાં. અમારા મહોલ્લામાં તેમની ઘણીજ પ્રશંસા થતી. કોઈના ઘરમાં કંઈ પણ કષ્ટ હોય કે તરત આ પતિ-પત્ની તેમની સેવામાં પહોંચી જતાં. બંને ખાદીનાં વસ્ત્રો પહેરતાં. ઉર્મિલા ગામના સ્ત્રીસમાજની મંત્રીતરીકે કાર્ય કરતી હતી.

એક દિવસ મારું લાપણુ સાંભળી ઉર્મિલાના પતિ—રામનાથના હૃદય ઉપર ભારે અસર થઈ ગઈ. ઘેર આવી તેણે ઉર્મિલાને કહ્યું—“આજે મ. નવલકિશોરનું વ્યાખ્યાન સાંભળી મારા મનમાં ભારે ઉત્થલપાથલ થઈ રહી છે.”

ઉર્મિલા—એવું તે કેવું વ્યાખ્યાન હતું ?

રામનાથ—“ઉર્મિલા ! શું કહું ? નવલકિશોરજીની વાણીમાં જે ચમત્કાર હતો તે હું કેવી રીતે બતાવું ? તેમણે મ. ગાંધીજીના ધર્મયુદ્ધમાં જોડાવા માટે સલાહ એવા હૃદયભેદક શબ્દોમાં અપીલ કરી, કે જેથી અનેક લોકોએ સત્યાગ્રહમાં પોતાનાં નામ લખાવવા માંડ્યાં. મને પણ તેમાં જોડાવાની ઇચ્છા થઈ આવી, પરંતુ તારી સલાહ લીધા વિના તેમ કરવાનું ઉચિત ન લાગવાથી નામ લખાવ્યું નથી. બોલ, આ વિષયમાં તું શું કહે છે ?”

ઉર્મિલા—“હું શું કહું ? મહાત્મા ગાંધીજી દેશ માટે સહ-

કુટુંબ એટલું કष्ट વેદી રહ્યા છે કે તે જોઈ પથ્થર જેવું હૃદય પણ પીગળી જાય. અનેક સ્ત્રી-પુરુષોને આ રાષ્ટ્રીય યજ્ઞમાં દીક્ષિત થએલાં જોઈ મને પણ ઘણી વાર તેમાં જોડાવાની મરજી થઈ જાય છે, પરંતુ જ્યારે આપણી આર્થિક સ્થિતિનો વિચાર કરું છું ત્યારે હિંમત હારી જવાય છે.”

રામનાથ—“આર્થિક દશા કંઈ સધળાનીજ સારી હોતી નથી. જે લોકો જેલમાં જાય છે, તેઓ લગભગ આપણા જેવીજ સ્થિતિના હોય છે. નવલકિશોરનીજ વાત જુઓને ! તેઓ જેલમાં જાય તો પાછળ કોણ કમાઈ લાવનાર છે ? રામચંદ્ર ત્રિવેદી, ત્રિભુવન પટેલ વગેરે જેઓ આ સત્યાગ્રહમાં જોડાયા છે તેમની પાછળ કોણ છે કે જે તેમની સ્ત્રીઓની સંભાળ રાખે ?”

ઉર્મિલા—“તમે જે વાતો કરો છો તે ઠીક છે, પરંતુ નવલકિશોરની વાત તમે ભૂલી ગયા જણાવો છો. ૧૯૨૨ માં જ્યારે નવલકિશોરના ધરની સંભાળ કૉંગ્રેસ તરફથી રાખવામાં આવતી હતી. ત્યારે તેમની પત્નીને કોઈ પણ જાતનું કष्ट ન થાય તે માટે ઘણીજ કાળજી રાખવામાં આવતી હતી; પરંતુ આપણું ધર તેમનીજ બાળુમાં છતાં મેં જે દુઃખમાં દિવસ વીતાવ્યા છે તે મારુંજ મન જાણે છે. કૉંગ્રેસ તરફથી મારી કોઈપણ ખર્ચ પૂછતું નહોતું. વળી અત્યારે જુઓ તો નવલકિશોરને શું દુઃખ છે ? તેમને માસિક ૨૦૦-૩૦૦ રૂ. ની આવક છે. જેલ ગયા પછી પણ કૉંગ્રેસવાળા તેમની સ્ત્રીની દેખરેખ રાખશે. રામચંદ્ર ત્રિવેદી વર્તમાનપત્રના તંત્રી છે. તેઓ જેલમાં જાય તો તેમની આશીસ તરફથી તેમની સ્ત્રીનો ખર્ચ ઉપાડી લેવાની ગોઠવણ છે, તે તો તમે પણ જાણો છો. પરંતુ આપણી સ્થિતિ તેથી જૂદીજ છે. તમારી ગેરહાજરીમાં બે બાળકો અને મારું પેટ ભરવાના પણ સાસાં પડે તેમ છે. જો તમારી કમાણી સારી હોત અને બે પૈસા ધરમાં શિલિક પડ્યા હોત તો જરૂર હું આપને રાષ્ટ્રીય લડતમાં જોડાઈ જવાનું કહેત.”

રામનાથ—“ઉર્મિલા ! તું જે કહે છે તે અવશ્ય વિચારણીય છે, પરંતુ દેશ પ્રત્યે આપણી ફરજનો પણ વિચાર કરવાનો છે. અત્યારે શું ગરીબ કે શું તવંગર—અનેક લોકો પોતાની માતૃભૂમિને માટે તન-મન-ધન ન્યોછાવર કરી રહ્યા છે. તેં હમણાંજ નહોતું વાંચ્યું કે, પં. મોતીલાલ નેહરુએ પોતાનો લાખો રૂપિયાનો મહેલ “આનંદ ભુવન” કૉંગ્રેસને અર્પણ કરી દીધો ! વાર, ઉર્મિલા ! એક વિચાર કર કે, હું મરી જાઉં તો તું શું કરે ?”

રામનાથની આ વાત સાંભળી તે વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગઈ. તે જોઈ રામનાથે કહ્યું—“તું વિચાર શો કરે છે ? હું કંઈ મરી ગયો તો નથી ? આ તો કેવળ એક વિચારવાની વાત કરે છું.”

ઉર્મિલાની આંખોમાંથી ટપટપ આંસુડાં ટપકવા લાગ્યાં. તે ગદ્ગદ કંઠે બોલી:-પૂર્વજન્મનાં પાપથી કદાચ ભગવાન એવા ભૂંડા દિવસ બતાવે તો આ દેશની અનેક દુઃખિયારી વિધવાઓની જેમ હું પણ પતિનું નામસ્મરણ કરતાં જીંદગી ગુજરું !

રામનાથ—“બાળબચ્ચાંના પાલન પોપણ માટે તું શું કરે?”

ઉર્મિલા—“ધૈર્યની દયાથી તેને પણ કડકો રોટલો મળી રહે!”

રામનાથ—“તો પછી આ પવિત્ર કાર્યમાં જોડાવા માટે મને શામાટે રોકો છો? તું આજથીજ પોતાને વિધવા સમજ લે.” આજે દેશને એવી સ્ત્રીઓની આવશ્યકતા છે, કે જે સધવા છતાં વિધવા થવાનું ચાહે. પરમાત્મા તને ધૈર્ય આપે અને તું હા કહે તો હમણાં માંડ નામ સત્યાગ્રહમાં લખાવી દઉં.”

ઉર્મિલા—“ભલે આપની મરજી હોય તો હું ક્યાં ના કહું છું? જન્મભૂમિ માટે મારા પ્રાણધારની ઈચ્છા માથે ચઢાવીશ !”

ઉર્મિલાના અંતિમ શબ્દો સાંભળતાંજ રામનાથ મારા મકાન ઉપર દોડી આવ્યા. તેઓ મને એક મહાન દેશભક્ત માનતા હતા. મારી પાસે આવી તેમણે મીઠાના સવિનયભંગની લડતમાં પોતાનું નામ લખવા કહ્યું, અને કહ્યું કે “આપ મરજીમાં આવે તે સ્થળે મને મોકલી આપો.”

રામનાથની વાત સાંભળી હું શુદ્ધ ખુદ્દ ભૂલી ગયો, અને તેમનો આવો ત્યાગભાવ જોઈ તેમનાં ચરણોમાં નમી પડ્યો. ક્યાં મારી નકલી દેશભક્તિ અને ક્યાં રામનાથનું આત્મસમર્પણ ! (“પંજબ કેસરી” ઉપરથી “આર્યપ્રકાશ”માં છપાયેલો લેખ)

૧૦૩—હૈદરઅલી કી વીર માતા

સન્ ૧૭૬૮ કી વાત છે. હૈદરઅલી ને મદ્રાસ પર અંગરેજો કે વિરુદ્ધ આક્રમણ ક્રિયા થા. હૈદરઅલી કા અઠાર્હ વર્ષ કા એક પુત્ર ફત્તહઅલી ટીપૂ અપની સરહદ સે, જેનરલ સ્મિથ કો નિકાલને કી ગરજ સે ૫ હજાર સવારો સહિત દૂસરે રાતે મદ્રાસ પહુંચા. વહ ઇતની તેજ સે મદ્રાસ કી ઓર બઢા કિ વહાં કા ગવર્નર ઓર ઉસકી કૌસિલ ટીપૂ કો અચાનક મદ્રાસ કે સામને દેખ કર હકકે-બકકે સે હો ગએ. જિસ દિન પ્રાતઃકાલ ટીપૂ મદ્રાસ પહુંચા, ગવર્નર ઓર ઉસકી કૌસિલ કે મેંબર તથા નવાબ મોહમ્મદઅલી કિલે સે કુછ દૂર બગીચે મેંટહલ રહે થે-દરખતોં કે નીચે ટેબલોં પર કહેવા સજ્જ હુઆ રકખા થા. ટીપૂ કા આના સુન કર થે લોગ ઇતની તેજ સે અપને પ્રાણુલે કર ભાગે કિ ગવર્નર કી

तलवार और टोपी तक वही छूट गध. सौभाग्य से एक छोटा-सा जहाज सामने आया था. उसमें पहुँच कर उन्होंने अपनी प्राणरक्षा की. एक अंगरेज लिखता है—“यदि जहाज मौके पर न होता, तो दीपू उन्हें अवश्य पकड़ कर कैद कर लेता.

धर त्रिजभक्षी-स्थान पर हैदरअली का जेनरल स्मिथ से मुकाबला हो गया. निजम ने विश्वासघात किया. वह अंगरेजों से भिला हुआ था. हैदरअली को विवश हो कर अपनी कौशल कुछ पीछे हटानी पड़ी; परंतु हैदर के एक बी सिपाही को अंगरेज लोग गिरफ्तार न कर सके, और न स्मिथ की ही आगे बढ़ कर हैदर पर आक्रमण करने की हिंमत हुई. छत्ती क्षणिक पराजय की अपरं अंगरेजों की तरफ से भूख बढ़ा-बढ़ा कर दूर तक फैला दी गध.

हैदर की माँ-जे उस समय युद्ध के मैदान से लगभग २०० मील की दूरी पर हैदरनगर के मलकों में थी—अपने भेट की हार सुन कर क्षुब्ध हो उठी. वह पालकी में बैठ कर और न ही अपने भेट को हिंमत अंधाने के लिये बल पड़ी. मौसम गर-सात का था. उस जमाने में यात्रा में कितनी मुसीबतें होती थीं ! उसके साथ एक दण्डर सिपाही घोड़ों और उंटों पर थे, तथा पालकी के आगे २०० स्त्रियों जुड़ीं जाने घोड़ों पर बल रही थी. जूही माता रातदिन बल कर कुछ ही दिनों में अपने पुत्र की सेना के निकट आ पहुँची. अपर पाते ही हैदरअली अपने पुत्रों सहित आदर देने के लिये आगे बढ़ा. उरे में पहुँचते ही हैदर ने आश्चर्यचकित हो कर अपनी माता से पूछा—“घतनी तकलीकें सह कर आप यहां किस लिये आध ?” हैदर की माता ने कहा—“भेटा ! मैं यह देखना चाहती थी कि तुझमें अपनी परा-जय सहने की कितनी शक्ति है.” हैदर ने हिंमत अंधाते हुये कहा—“माँ ! वह पराजय तो काध पराजय नहीं थी, निजम के धोखे से अरने के लिये मैंने स्वयं अपनी कौशल पीछे हटाध थी.” इस जूही माँ ने उत्तर दिया—“भूख ! अलुत भूख ! ! अगर यही आत है तो शुक्र है जुदा का. मैं अथ और न लौट नउंगी, ताकि मेरे यहां रहने से तेरे काम में काध आधा न आवे.” तीसरे दिन वह जूही माता अपने वीर पुत्र हैदरअली को दुआ दे कर हैदरनगर को वापस लौट गध. निःसंदेह औसी वीर माताओं ही हैदरअली जैसे वीर पुत्रों को जन्म दे सकती हैं. जिस दिन देश में औसी माताओं होंगी, उसी दिन भारतस्वतंत्र हो सकेगा.

(“भाधुरी”ना एक अंकमां लेखकः—श्री. गणेशदत्त शर्मा गौड
‘धं’ विद्यावाचस्पति.)

१०४—सदुपयोग है या दुरुपयोग ?

(बाई के नाम पत्र)

“सहोदर, प्रणाम.

१५ वर्ष पूर्व भारत में श्रीशिक्षा की वह उन्नत दशा न थी, जैसी आज है. दक्षिणभारत को छोड़ कर अन्यत्र श्रीशिक्षा को लोग शंका की दृष्टि से देखा करते थे. बिन बिन प्रकार की दलीलें सामने लाध जाती थी, तरह तरह की शंकाओं उठाध जाती थीं और बांतिबांति की येतावनियां जूठे लोग दिया करते थे. परंतु आज हिंदू समाज में अन्य सुधारों के साथ-साथ कन्याशिक्षा को भी प्रोत्साहन दिया जाता है. यह शुभ चिह्न है. परंतु एक तो श्रीशिक्षाकी-संस्थाओं अथवा तो हैं ही अछूत कम; दूसरे उनका पाठ्यक्रम पाश्चात्य ढंग के आधार पर निर्मित है; और तीसरे जिस प्रकार की पाठिकाओं की वास्तव में आवश्यकता है, वह दुर्लभ्यवश सुलभ नहीं. आज शिक्षा की अधोगति जिन कारणों से हो रही है, उनमेंसे एक यह भी है कि लड़कियों दूसरे ही आदर्श ले कर स्कूल या कॉलेज में पदार्पण करती हैं; अपनी शिक्षा की अवधिपर्यंत विचित्र स्वप्न देखा करती हैं; और लड़कों की संस्थाओं से अछूतसी भाते ले कर अनुकरण करने तथा विना सोचविचारें समान स्वत्वों का उपयोग करने में अपना गौरव मानती हैं.

इसका स्वाभाविक परिणाम यह होता है कि लड़कियां घर के वायुमंडल को पसंद न कर के जंगल में रहना और घाती-कुरता पहननेवाला पति न चाह कर सट-जुटवाला हर्षभंड (स्वामी) चाहती हैं, तथा विह्वल होने पर पतन की ओर झुकने लगती हैं. लड़कियों को अधिक वज्रें, अधिक सुविधायें, साध-सुधरे कभरे, छात्रालयों के आराम, अध्यापकगण तथा युवक विद्यार्थियों पर विद्यार्थीनियों के प्रति विशेष आदर दिखाने के संजोध में दयाव, धन सज्ज भातों की वजह से कन्यायें घर के वायुमंडल को घृणा की दृष्टि से देखने लगती हैं, आर यही याह करती हैं कि किसी आध. सी. एस. जैरिस्टर या प्रेस-मैनेजर अथवा यलती कुर्छ डाक्टरवाले डाक्टर से विवाह हो, अन्यथा भिस.....ही कलहाना उन्हें अधिक पसंद आता है.

पश्चिम में आज जो अनाचार फैला है, जो तलाक-अथा वहां नर्छ समस्यायें सामने ला रही हैं तथा जो अरुचि विवाहों के प्रति वहां की कन्याओं में जढ रही है, उसकी छाप भारतवर्ष

की आर्य पुत्रियों पर भी कुछ न कुछ पड़ती है, और वे भी इतना गृहस्थी के पयडे से जयना और नितली की लांति पत्ती-पत्ती पर बैठ कर यमकना अधिक रुचिकर मान बैठती हैं।

श्रीशिक्षा के इलाने के उद्योग में लगे हुए सुधारक यदि अभी से इस ओर ध्यान देने लगे, तो शायद शिक्षा के प्रचार की गति मंद पड़ जायगी--धर्सी कारण अभी तो धर्सी नीति का अनुसरण किया जा रहा है कि अधिक से अधिक सभ्या में लड़कियां स्कूली तालीम पावे। संस्थाओं के संचालक भी धर्सी लिये 'श्रीस मुआइ', छात्र-वृत्तियों और कलाशाला का आकर्षण उनके आगे रखते हैं--और यह ठीक भी है; परंतु अंदरूनी हालत से भ्रमभर रहना स्वयं उन संस्थाओं के लिये ब्यावहारी है। बुद्धि के विकास और सुविधाओं के अस्तित्व का स्वाभाविक परिणाम संचालकों के लिये यह होता है कि यतुर लड़कियां सहाय्य से जनाये हुए नियमों का उल्लंघन, अपने स्वार्थसाधन के लिये करने लगती हैं। विद्युतों पर नियंत्रण, रात्रि के धूमने जने पर बंधन तथा युवकों से निष्प्रयोजन मिलने पर मनाई, इन तीन विषयों में वे सभ्यता की पालिश से मिला हुआ छल काम में लाती हैं, तथा करती वही हैं जो उनके मन लाता है। नियमों और उप-नियमों में जहां कहीं गुंजायमान देखा वही सहारा ले लिया, और संरक्षिका की आंख में धूल डोकने का मौका जिस प्रकार हाथ आया, उसका उपयोग किया!

जिस लड़की में जितनी बुद्धि और यतुराज होती है, उतनी ही सकारण से वह अपना काम करती है; और इस प्रकार जब वह विवाहिता होती है, तब पति के जीवन को दुःखमय बना देती है। वज्रों की सहायता तथा कुछ वर्ष पिता के अधिकार से आकर रह चुकने के कारण और "शिक्षिता" होने के इलस्वरूप उसमें अहंमन्यता, आलस्य और निरंकुशता का प्रादुर्भाव होने लगता है। "समान स्वत्व" की दृष्टि दे कर वे अपनी मनोहर गृहस्थी के पवित्र कर्तव्य की अवलेहना करने लगती हैं, और अंत में स्वतंत्र जीवन जिताने में ही उन्हें शांति मिलती है। कम-से-कम पांच श्रीशिक्षा-संस्थाओं का अनुभव इस वस्तुस्थिति का समर्थन करता है कि आनंदकल यह कुप्रवृत्ति जड़ रही है; और यदि यह रोक न गड़, तो हिंदू-समाज की भारी क्षति होना अवश्यंभावी है। अंग्रेज-दंग से वक्षःस्थल का उपरिभाग जोल कर सड़कों पर निकलना, उंची ओढ़ी के जूते पहन कर समाजसेवा करना, अपना मित्रमंडल अलग बनाना, मित्रों और पीसों मुंहजोड़े 'बाध्यों' से जो पत्रव्यवहार हो, इसे पति तक न जोड़े--इस आत पर

जोर देना तथा पति की थाली अकदम परासकर धूमने निकल जाना, ६-१० अन्धे रात तक लौटना, परपुरुषों के घर में निमंत्रण देना और पति की जनकरी के विना ही उन्हें जिद्द कर देना, अंतराज करने पर व्यंग्य बोलना, सास के अनुशासन से दूर भागना, स्वयं गरीब होते हुए पड़ोसियों पर यह बोलसित करना कि हम अडे धनाढ्य की पुत्री हैं, या स्वतंत्र रूप से सौदा-सुलुह देने जाना, पति की स्थिति की ओर ध्यान न देते हुए अपनी नष्ट इरमाधरीं नित्य पेश करना, नौकरों से हठाली करना, दूसरों के घरों में नजर गाने गाना, हारमोनियम बजाना, आगंतुक से अकेले में मिलना, जाना पकाने से अच्छा न करना, अन्धों के राते छोड़ कर भी सभा-सोसाधरी में जाना, शरीर की आकृति न धिगडने देने के बजाय से कृत्रिम साधनों का प्रयोग करना, सिनेमा देखना और कभी-कभी सैर सपाटे के लिये पिकनिक में जाकर जाना—यस, इनकी यही दिनचर्या रहती है। जिनसे घृणा करना, उन्हें ही से समय समय पर तोड़के लेना, यह भी उनकी ही का काम है।

देखा यहां तक गया है (यद्यपि ऐसी घटनायें अभी कम होती हैं) कि पति की आसामयिक मृत्यु में सहायता पहुंचाने तथा मनवाड़े युवक से प्रेम बढ़ाने, किसी कन्याविद्यालय में शिक्षिका हो कर उसकी संचालन कमेटी के दो बार सदस्यों से धन-दत्ता बढ़ाने और अपनी व्यक्तिगत सफलता की उधेड़धुन में वे सारी योग्यता सर्फ कर देती हैं। पति याड़े जितना बोला और साहित्यसेवी क्यों न हो, वे अपने विकराल मायाजाल में, पहले उस पर निसार हो कर बाद के विष दे कर, उसका जीवन समाप्त करती कुछ भी देखा गछ है। पति से अलग रह कर अपने मित्रमंडल में सुभी रहने तथा संतोष मानने का तो आणकल इशान बल पडा है। धसे अभी वही जानते हैं, जे स्त्रियों के स्कूल या कलेज बलाते हैं, या जे किसी स्त्रीशिक्षा-संस्था की आगंडार थावे हुअे हैं। उनका यह स्थिर मत है कि यह रोग बढ़ता न रहता है।

धसे आप स्वत्व, न्याय और उदारता का सदुपयोग कहेगे या दुरुपयोग ? बाध ! जिस दिन क्लास की छुट्टी होती है, उस दिन नित्य नष्ट जाते धसी प्रकार की मालूम होती रहती हैं।

आपकी अनुज्ञा

(“माधुरी” ना अक अंकमां लेखकः—श्री. परशुराम मेहरात्रा जी.अ.)

૧૦૫-અંતિમ નિઃશ્વાસ

ઝાંક-ઝાંક લે અંતર-જગ મેં, ઓ દુનિયા દિવાની !
 'હિસ' અસીમ પીડા કર લે, જરા આજ નિગરાની !
 જીવન કે પ્રત્યેક કણે પર અંકિત અમર કહાની;
 પદ લે—પદ લે, એક બાર ઉન્મત્ત હૃદય કરી રાની.

* * *
 ઉઠતે હૈં તૂફાન પ્રલય કે નિત્ય નએ ઉફ કેસે !
 ન-હેં જીવન પર પડતે આઘાત હંત ! હા, એસે !

(“માધુરી”ના એક અંકમાં લેખિકા:-શ્રીમતી રામધ્યારીદેવી વર્મા)

૧૦૬-સમર વિજયી રાજા કુંવરસિંહ

વિકરાળ દાઢી, મારકણી આંખો, પીસેલ જડખાં, એંશી વર્ષના કુંવરસિંહનું લોખંડી શરીર જમને ડરાવે એવું હતું. તેના જન્મ ૧૭૮૨માં જગદીશપુરની નાનીશી જગીરમાં થયો હતો. શહેનશાહ શાહજહાંના વખતમાં તેના બાપદાદાને ‘રાજ’ના ઇલ્કાબ સાથે મળેલી આ જગીર ૧૮૫૭ની સાલમાં જપ્ત થઇ. કુંવરસિંહે તલવાર તાણીને કેડ બાંધી. પોતાની ભૂમિને પરહાથે જતી અટકાવવા એણે એકાશીમે વર્ષે છાતી સુધી બેટ બાંધીને અંદર બળ્લે જમૈયા ધરબ્યા. દાનાપુરના સૈન્યની સરદારી લઇને આરાની છાવણી પર હક્કો કર્યો. ખજનો લૂંટ્યો ને જલ તોડી. આરાના કિલ્લામાં થોડું શીખ અને અંગ્રેજ સૈન્ય હતું. ગઢને ઘેરીને કુંવરસિંહે તોપો માંડી. ત્રણ દિવસ ઘેરો ચાલ્યો. ચોથે દિવસે આરા છાવણીની મદદે દાનાપુરથી કપ્તાન ડનબર ત્રણસો ગોરા ને સો શીખ લઇ નીકળ્યો. કુંવરસિંહને ખબર પડી. રસ્તામાં આંબાવાડિયાની ઘટામાં કુંવરસિંહે ચારસો માણસો સંતાડી દીધાં. જેવી ડનબરની સેના બાગમાં પડાવ નાખી પડી તેવીજ ઉપરથી ગોળીઓ છૂટી, ચારસોમાંથી સાડાત્રણસો સૈનિકો ત્યાં ને ત્યાં રાત રહી ગયા. કપ્તાન ડનબર પણ ખલાસ થઇ ગયો.

પણ જબરી સેના અને તોપો સાથે આરાની મદદે મેજર આયર આવી પહોંચ્યો. મૂઠીબર સૈન્યથી કુંવરસિંહે આઠ દિવસ તેની સામે ટક્કર ઝીલી, પણ છેવટ હતું પડ્યું. કુંવરસિંહ જગદીશપુર પાછો ફર્યો. હવે મેજર આયરે જગદીશપુરને ઘેર્યું. કુંવરસિંહ રાજકુટુંબસહિત ત્યાંથી નીકળીને અતરોલિયા પહોંચ્યો. કુંવરસિંહ આબ્યાની ખબર પડતાંજ સરદાર મિલમૈન અતરોલિયા

ચાલ્યો. બંને સેના વચ્ચે જંગ મચ્યો. યુદ્ધો કુંવરસિંહ તો લડાઈમાં જ ઉછર્યો હતો. એણે મિલમૈનને ચારે કારથી ઘેર્યો. ચાર કલાકમાં તો મિટ્ટી દાણાદાણુ કરી નાખી. મિલમૈનનું લશ્કર જીવ લઇને નાહું ને મિલમૈન મરતાંમરતાં આઝમગઢ પહોંચ્યો. કુંવરસિંહ જેવા કાળા રાજાથી ભાગવા માટે મિલમૈનની મશ્કરી કરતો હવે કર્નાલ ડેમ્સ સામે આવ્યો. આઝમગઢ પાસે યુદ્ધ જામ્યું. કુંવરસિંહે ઉપરાઉપરી એવા તો હલ્લા કર્યા કે ડેમ્સ ચક્રિત થઇ ગયો અને છેવટે એ પણ રણ મૂકાને ભાગ્યો. આઝમગઢ પહોંચતાં તો એને ભોં બારે થઈ પડી.

આઝમગઢના ઘેરા માટે થોડું સૈન્ય રાખી રાજા કુંવરસિંહ બનારસ ચાલ્યો. કુંવરસિંહના ઉપરાઉપરી વિજયની જાણ થતાં લોર્ડ કેનિંગની છાતી ધડકવા માંડી. તુરત સેનાપતિ માર્કને મોટા લશ્કર સાથે કુંવરસિંહ ઉપર મોકલ્યો. માર્ક મૂંછે તાલ દેતો આવ્યો. કુંવરસિંહ જેવા મગતરાને મસળતાં કેટલી વાર ? એકદમ હુમલો કરવાનો હુકમ છોડ્યો. બંને સેના ભેટી પડી, ધમસાણુ યુદ્ધ થયું, એકાંશી વરસનો યુદ્ધો કુંવરસિંહ પોતાના ઘોળા ઘોડાપર વિજ્ઞાન-વેગે ધૂમવા માંડ્યો. જોતજોતામાં તો માર્કની સેના પાછી પડી. માર્ક આઝમગઢ તરફ ભાગ્યો. કુંવરસિંહ પાછળ પડ્યો. માર્ક આઝમગઢના કિલ્લામાં પેઠા એવોજ કુંવરસિંહે ગઢને ઘેરી લીધો.

ગોરા સેનાપતિ લગડ માર્કની મદદે આવવા નીકળ્યો. લગડ આવવાની ખબર મળતાં કુંવરસિંહે ઘેરા ઉઠાવ્યો અને પોતાની બાપુકા જંગીર જંગદીશપુરમાં હતી ત્યાં પહોંચવા વિચાર કર્યો. રસ્તામાં આડી ગંગા નદી હતી. સેનાસહિત ગંગા પાર કરવા માટે કુંવરસિંહ ઝપાટાજંધ નીકળ્યો. રસ્તામાં લગડની સેના મળી. તાશેરો મચ્યો, લગડ હારીને પાછો હટ્યો. ત્યાં ડગલસ સામે આવ્યો. એની પણ એજ દશા. કુંવરસિંહના થોડા હાથી ડગલસને હાથ પડ્યા, પણ કુંવરસિંહ આખાદ છટકી ગયો.

કુંવરસિંહે અફવા ઉડાવી કે, પોતે સેનાસહિત બાલિયાઘાટ પાસે હાથીઓ ઉપર સેના ઉતારશે. અંગ્રેજ સેના બાલિયાઘાટ ઉપર મોરચા માંડીને પડી. યુક્તિ આખાદ પાર પડી અને અહીં કુંવરસિંહે બાલિયાઘાટથી સાત માર્ગલ દૂર શિવપુરઘાટ ઉપર રાતોરાત સેના હોડીઓમાં ઉતારવા માંડી. અંગ્રેજ અમલદારોને ખબર પડતાં તેઓ દોડતા શિવપુરઘાટ આવ્યા, ગંગાના શાંત જળમાં છેલ્લી હોડી મધ્યવહેણમાં ચાલી જતી હતી. એ છેલ્લી હોડીમાં સેનાનો પ્રાણુ કુંવરસિંહ હતો. આ પારથી ગોરા સેનાપતિએ ગોળાઓ છોડી. સનનનન એક ગોળા આવીને કુંવરસિંહના જમણા હાથમાં પેડી. ઝેરીલી ગોળાનું વિષ સારા શરીરમાં વ્યાપી જાય તે પહેલાં કુંવર-

સિંહે ડાબે હાથે તલવાર ખેંચીને પોતાનો જમણો હાથ કાણીમાંથી કાપીને ગંગામાં ફેંકી દીધો ! તથા સામે પાર જઇને હાથે પાટો બાંધી દીધો. અંગ્રેજ સેના અધારામાં આંખો ફાટીને આ સાહસ જોઈ રહી!

જગદીશપુરને પાદર જઇ જનરલ લીગ્ઝન્ડની સેના સામે ધવા-યેલા કુંવરસિંહે બાથ બીડી. લીગ્ઝન્ડની સજ્જ, તાજી ને પ્રમાણમાં બમણી સેના ઉપર તે વરૂની જેમ તૂટી પડ્યો. એ ધડી પૂરી ન થઇ ત્યાં તો અંગ્રેજ સેના ભાગવા માંડી. બોધ લોકો ડોળાઓ મૂકી-મૂકીને નાસી છૂટ્યા. તરસ્યા સવારો પાણી પાણી કરીને મર્યા; અને જનરલ લીગ્ઝન્ડ પણ રણમાં સૂતો. ૧૯૯ ગોરામાંથી માત્ર એંશી જીવતા રહ્યા. બધી તોપો કુંવરસિંહને હાથ પડી.

કુંવરસિંહનો આ અદ્ભુત વિજય ભારતીય ઇતિહાસમાં સોનાના અક્ષરે લખાયો છે. ફરી એક વાર કુંવરસિંહે પોતાના પિતાની જગીર-માં સ્વાધીનતાનો ઝંડો ફરકતો કર્યો, પણ એના હાથનો ધા રૂઝાયો નહોતો. વૃદ્ધાવસ્થા, વ્યાધિ અને થાકને લીધે ૧૮૫૮ની ૨૬મી એપ્રિલે રાજ્ય કુંવરસિંહ પોટી ગયો; પણ પોતાની માતૃભૂમિને સ્વતંત્ર કર્યાનો સંતોષ એના ભવ્ય મુખ ઉપર જળદળી રહ્યો હતો. (“કુમાર” ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી.રામનારાયણ નાગરદાસ પાટક)

૧૦૭-સત્તા કે સત્ત્વ ?

હરકોઇ તરેહના અધિકાર કે હોદ્દાની પ્રાપ્તિ એ કંઈ ખાસ મહત્ત્વનો વિષય નથી. અધિકાર કે અધિકારીઓનો ક્યાં તોટો છે ? લાગથી કે લાયકાતથી, બળથી, કળથી કે વગસગથી, હિંમત કે હિકમતથી કોઇ ને કોઇ પ્રકારે અધિકાર તો મળી રહે. પણ સવાલ તો એ રહે છે કે, અધિકાર ઉપર આવતાં પહેલાંની માણસની તત્પરતા, નિષ્ઠા, તેની ધગશ, તેનો તનમનાટ ને તાલાવેલી કેટલાં ટકા રહે છે ? બાકી તો કંઇક માણસો અધિકારપદે આવે છે ને જાય છે. અનેક અમલદારો ઉઝ્યા અને આથમ્યા; પણ તેમની આંદિસનાં—તેમના ખાતાનાં અજવાળાં કે અધારાનાં ઓળાજેમના તેમ પડ્યા રહ્યા છે. કોઇ દિલથી તો કોઇ દગડાઇથી, કોઈ પ્રમાદ-થી તો કોઇ પ્રમોદ ને પ્રેમથી પોતાની અમલબજાવણી કરીને આવ્યા તેવા જાય છે. અમલદારી, એ સેવા કરવાની ઉત્તમ તક છે. સત્તા એ સેવાની સોનેરી પળ છે, એટલુંજ જો માત્ર તેમના દિલ ઉપર ફાતરાઈ રહે તો તેઓ તેમના ગમે તેવા નિર્જીવ, શુષ્ક ને યંત્ર જેવા જડ અને અવડચવડિયા ખાતામાં પણ પ્રેમ અને ચેતન આણી શકે.

પરંતુ તેમાંના કોઇકજ-ગણ્યાગાંડ્યા અમલદારોજ માત્ર જીવ જેવું, તેમની પાછળ સંભારવા જેવું કામ કરતા જાય છે. એવા કેટલાકની ઑશીસ, કારકુનોતું કણુતરખાનું મરી જાય છે અને તેમની ઑશીસ કાગળનાં કફન, કબાટનાં કબ્રસ્તાન અને દરગાહની શાંતિનાં દૃશ્ય રજુ કરવાને બદલે પ્રેમ અને પ્રગતિનું કાર્યાલય બની રહે છે.

બાકી બીજાને તો અમલ આવ્યા પહેલાંની ધગશ અને આતશ, અમલ મળતાં થણી વાર કળખાઇ જાય છે. એની ઉપર નિરાશા અને પ્રમાદની રાખ બાજી જાય છે. એ અમલદાર બને એટલે એના ઉપર અમલ ચલાવવા લાગે છે, અને ત્યારપછી તે ધીકાને કાંઇ વિશેષ કરતો નથી-કરી શકતો નથી. તે ઘરડાઇ જાય છે, કધાઇ જાય છે, તેના બધા અભિલાષ ઓસરી જાય છે ને તેના જીવસાનાં જળ થાંભી જાય છે. માત્ર કોઈ વિરલાજ એવા અપવાદ નીકળે છે કે જે સંયોગો સામે ટક્કર ઝીલીને ઉત્સાહ ટકાવી રાખીને કંઇક કરી જાય છે. પણ તે બધાનો આધાર એકજ વસ્તુ પર છે; અને તે દાનત ને ધગશ. મૂળે ધગશ જોઇએ. ધગશમાંથીજ સૌંકંઈ નીપજે છે. પણ એવી ધગશ ક્યાં ?

અધ્યાત્માદની નૈનીની જખરદસ્ત સેંટ્રલ જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટનો આ દાખલો છે. એનું નામ કર્નલ હડસન. એના અધિકાર તો માત્ર જેલની વ્યવસ્થા જળવવાનો હતો; પણ પોતાના કાર્ય ઉપરાંત કાંઇક વધુ કરવાનો, પોતાના પુરોગામી કરતાં કંઇક અનોખું ને સરસ કરવાની તેને ઉલટ હતી. તેનામાં હજી ધગશ અનામત રહી હતી. જેલની અમલદારીથી, કેદીઓના અને ગુન્હેગારોના જીવનથી એનું જીવન બીજા જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની જેમ નિષ્કુર, ફૂર ને અર્થશૂન્ય નહોતું બની ગયું. માણસાઇ તેનામાંથી હજી નીચોવાઇ ગઇ નહોતી. એના જીવનમાં પ્રેમ ને પ્રગતિનાં પૂર હજી ચઢ્યે જતાં હતાં.

તેના હાથમાં અમલ આવતાં, તેના અંતરમાં એ કંગાલ કેદીઓનાં જીવન અને કેદખાનાના વાતાવરણમાં સુધારણા કરવાના કોડ જગ્યા. એનામાં દીનવત્સલતા અને માનવપ્રેમ સખર ભયોં હતાં એમ જણાઈ આવે છે. એણે જેલના બગીચા, જેલની ખેતી, જેલના ઢોર અને જેલનું રસોડું એ બધું સુધાર્યું. એણે ઘણી દિશામાં સુધારા કરી નાખ્યા. એ સુધારા તેની ફરજરૂપે, પગાર પેટે કે વેઠરૂપે તેણે નહોતા કર્યા. એ તો તેણે કેવળ પ્રીતિકાર્ય-રૂપે કર્યા હતા. એના એ પ્રીતિકાર્યનું પરિણામ પ્રિ. હીગન બોટમના ‘ગૉરપેલ એન્ડ ધ પ્લાઊ’માંના શબ્દોમાંજ તપાસીએ:-

‘ એની જેલનાં ખેતરોમાં એ મણુમણુ અને દોઢદોઢ મણુ

(૪૦-૬૦ રતલ) કોખીના ગોટા વર્ષોનાં વર્ષો સુધી લાગટ નીપ-
જવતો તથા પાંદડાં ને ડીંટિયાં કાઢી નાખતાં બાકી રહેલા ઘોળા
બાસ્તા જેવા પંદર પંદર શેર ને અધમણ અધમણના કોખી ફલા-
વરના દડા તેના ખેતરમાં એ પકવતો ! તેની જર અને બાજરીના
સાંઠા ૧૭ થી ૧૮ ડુટ ઉંચા ઉગતા અને દર એકરે ૨૫ થી ૩૦ ટન
(૧૪૦૦ થી ૧૭૦૦ રતલ) લીલો ચારો તે પોતાના ખેતરપર
નીપજવતો. અને તેનું સાધલિજ પણ જ વર્ગનું એટલે કે સર્વો-
ત્કૃષ્ટ ને સફળ થતું !

કેદીઓ ચોમાસાના દિવસોમાં કાચોપાકો ખોરાક ખાધને
મરડા અને તાવથી મરતા અગર હેરાન થતા એ જોઈને એનું
દિલ દ્રવ્યું. એણે નવાજ પ્રકારનો લોખંડનો ચૂલો (સ્તવ)
બનાવ્યો. એ સગડી ઉપર રેલ્વેના બાણના કાલસા બાળીને આપણી
રોટલીઓ અને ઘુલકા બનાવી શકાતાં એ સગડીથી કેદીઓની
માંદગી અને હેરાનગતિ ટળી; એટલુંજ નહિ પણ એ ઉપરાંત
જેલને ૫૦ રસોઈયાનું કામ ઓછું થયું અને વર્ષે દહાડે વીસ હજાર
રૂપિયાનો તો કેવળ બળતણનોજ ફાયદો થયો !

આ બધું તેણે કેમ ક્યું ? શાને ક્યું ? એ ખેડુત નહેતો
છતાંયે એ સમૃદ્ધ પાક નીપજાવી શક્યો. એ ઈજનેર નહેતો
છતાંયે એ સગડી શોધી શક્યો; આ બધું શાથી ? તેનામાં કાર્ય-
ગૌરવ અને પ્રેમ હતાં તેથી. તેણે જેલનું જીવન મધુર, સુખી ને
સંસ્કારી કરવા પ્રયાસ કર્યો; જ્યારે કાર્યગૌરવ વગરના કેટલાય
અમલદારો ને અધ્યાપકો તેમનાં ખાતાં અને પાઠશાળાઓને ઉલટાં
જેલથી પણ અકારાં ને આકારાં કરી નાખે છે ને !

ખેતી ખાતાના અમલદારો, ખેતીની પાઠશાળાના શિક્ષકો,
અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ—અર્થાત્ આપણને સૌને કર્નલ હડ-
સનનો આ દાખલો કર્તવ્યપરાયણતાનો અને પ્રેમનો કેવો ઉંચો
બોધપાઠ પૂરો પાડે છે !

આવા હડસનો આપણે જોઈએ છે ને ? એ માટે ધગશ
ટકાવવાથી તથા સાચી દિશામાં તેને વાળવાથી એવા હડસનો પાકી
શકશે. ખુબી અમલ મેળવવામાં હોય તે કરતાં તેને જીરવવામાં સ-
વિશેષ છે. ધગશ વગરના અમલથી શાલતા અમલદારો કરતાં ધગશ-
થી અમલને શાલાવનાર અધિકારીઓજ કંઈકે લીધું કરશે. આપણે
એવા અધિકારીઓ જોઈએ છે. અધિકારી બનો તો એવા બનો.

(હસ્તલિખિત ‘કૃષિવિજ્ઞાન’માંનો શ્રી. ડાહ્યાલાલ હ. જાનીનો
“કુમાર” માં છપાયેલો લેખ)

૧૦૮-ગામડાંનું ભૂષણ-થોર

ગ્રામ્યભૂષણ થોરની કુળકથા અનેક દૃષ્ટિએ મનનીય છે. આ દુનિયામાં આશરે ૩૦ કરોડ એકર જમીન ખડકાળ અને નાપીક છે. ખીણ કાઢી પણ કામમાં નિરૂપયોગી એવી આ અતિ વિસ્તીર્ણ જમીનમાં માત્ર થોરજ ઉગી શકે છે-ઉગીજ નહિ, ખૂબ જોરથી ફૂલે છે અને ફૂલે છે પણ ખરો. ગોરા લોકોને ગમેો યા ન ગમેો પણ ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં તો થોર પોતાનો અડ્ડો અઘાપિ કાયમ જમાવ્યો છે. આખા આફ્રિકા ખંડમાં પણ આ થોરનુંજ સામ્રાજ્ય છે. મહાયુદ્ધ થયું, જર્મની આવ્યા અને ગયા, તહનામાં થયાં અને થાય છે; તથાપિ કોઈ પણ પ્રમળ કે પરોપકારી યુરો-પીયન રાષ્ટ્રનું મુખ્યાધિકારિત્વ (મેન્ટેટ) આ વજ્રવારી થોર માનેલું નથી. પણ પશ્ચિમના લોકો તો ભારે બુદ્ધિમાન છે. આ અણુનમ વનસ્પતિને મ્હાત ન કરી શકાઈ એટલે એમણે તેના ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ સદુપયોગ કરી લેવાના માગો શોધવા માંડ્યા. છેલ્લાં કેટલાંયે વર્ષોથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં સાહસિક મુડીવાળાઓ અને પ્રયાગકુશળ રસાયનશાસ્ત્રજ્ઞોના પ્રયત્નો તે વિષે ચાલુ છે, અને થોડાજ વખતમાં તેમને સ્પૃહણીય યશ મળશે.

કેટલાક વનસ્પતિજ્ઞોએ થોરનું જન્મસ્થાન અમેરિકાને માન્યું છે, તથાપિ આસ્ટ્રેલિયા અને એશિયા—અને તેમાંયે મુખ્ય હિંદુસ્તાનજ આ થોરની જન્મભૂમિ દેખાય છે. આપણા વૈદિક નવનવોત્સાહશાળી ઇંદ્રે થોરનેજ યુરુ કરીને પોતાનું અજ્ઞાન શસ્ત્ર વજ્ર તૈયાર કર્યું. ને શો એ વજ્રનો ફટકો ! જેવો થોરનો તેવોજ વજ્રનો ખીનચૂક ઘાવ ! પુરાણો કહે છે કે, વજ્રવંડે પર્વતો ભ્રમ થયા. અને અર્થ સમજીએ તો ખરી વાત છે. પર્વતોનો કિંવા ખડકાળ જમીનનો ભેદ કરવો હોય તો તેના પર નિઃશંક થોરનુંજ વાવેતર કરવું. ગમે તે જમીનમાં, ઉત્તરદ્રુવ પર, હિમાલય પર્વત પર સુદ્ધાં, પાંચ હજાર ફીટની ઉચાઈએ, થોરજ ખૂબ વધેલો નજરે પડે છે. હિંદુસ્તાનનાં ૭ લાખ ગામડાંઓમાં એક પણ એટલું દરિદ્રો ગામડું નહિ મળે કે જેની કમરે થોરનો અમૂલ્ય કમરપટો ન હોય. હિંદના કંગાલમાં કંગાલ ગામડામાં વ્યવસ્થિત ઘર નહિ હોય, કારીગર નહિ હોય, ખેતીવાડીની જમીન નહિ હોય, ખેડુત પણ નહિ હોય, ધંધાએ નહિ હોય, ખાવાને અન્ન અને પીવાને પાણી સુદ્ધાં નહિ હોય, પણ થોર-ધનચક્રર થોરિયો તો અવશ્ય હશે. આજ હજારો વર્ષથી હિંદી ગામડાંઓનું—ગામડાંના વિત્તજીવિતનું અને ગામડાંની ખેતીવાડીનું વિનાખર્ચે પણ

બીનચૂક સંરક્ષણ એ થોરની અભેદ તટખંધીએ કયું છે. આર્ય ચાણક્યના કહેવા પ્રમાણે પૂર્વકાળમાં કિલ્લાઓ અભેદ બનાવવામાં અને દુશ્મનોને હતાવવામાં આ થોરે પુષ્કળ કામગીરી બજાવી છે. આજે પણ થોર આપણા હિંદી લોકોનો એકનો એક વૈભવ થઇ પડ્યો છે. અને ખરેખરજ, જો હિંદી બુદ્ધિમતાનો, હિંદી ઉત્સાહનો અને કાર્યક્ષમતાનો શક્ય તેટલો કુશળતાથી સતત ઉપયોગ કરવામાં આવે તો આજ કંટકમય અને કદી પણ ક્ષીણ ન થનાર થોરની સંપત્તિ હિંદુસ્તાનનાં ગરીબ ગામડાંઓનું 'સમૃદ્ધ સૌભાગ્યમ્' જલદીથીજ ઉદિત કરશે.

થોરનો નાનામાં નાનો છોડ ૨ ઇંચ ઊંચો ને ૧ ઇંચ ઘેરાવાનો થાય છે, જ્યારે કેટલાક પ્રચંડ ઊંચા અને ૨૫ ફૂટ ઘેરાવાના વધે છે. આ રાક્ષસી થોરનાં ફળ બહુજ મધુર અને સાર્વિક હોય છે. થોર સુંદર દેખાય છે એમ કહેવું એ હાસ્યાસ્પદ લાગશે, પરંતુ કોસના કોસ નિર્વૃક્ષ અને ઉજ્જડ પડેલી ખડકાળ નાપીક જમીનમાં વિસ્તીર્ણ અને જોરથી વધેલી, કેસરી ફૂલોથી રંગાયેલી અને કંટકમય પણ મધુર ફળોવડે ઉભરાઇ રહેલી ગાદી ને લીલી-છમ થોર-રાજીઓ નેત્રોને નિઃસંશય જે આનંદ આપે છે તે જોયો હોય તેજ જાણે. મેક્સિકોનું રાષ્ટ્રીય નિશાન થોરના ચિત્રથી વિભૂષિત થયેલું છે. જાણે એ પ્રજાને થોરના વજ્ર કાંટાનું, સૌદર્યનું અને દષ્ટાદષ્ટ ઉપયોગિતાનું પૂર્ણ લાન થયેલું છે.

શરીર અને મનને ટોચનાં કાંટાનું કલંક થોરને હોય છેજ, એમ પણ નહિ. થોરની કેટલીક જાતો કુદરતીજ નિષ્કંટક હોય છે. એજ નિષ્કંટક જાતોની કલમો કાંટાવાળી જાતને લગાડીને કંટકપૂર્ણ જાતોને પણ સુંદર, નરમ મખમલ જેવી, સુંવાળી, ઠંડી, લીલીછમ, રસપૂર્ણ ફળો ને ફળોવાળી ઉત્પન્ન કરી છે. આનું તમામ શ્રેય અમેરિકન વનસ્પતિશાસ્ત્ર વ્યૂથર બુરખેન્કને છે.

સૃષ્ટિમાતાએ બનાવ્યો, સૃષ્ટિના અત્યંત નામાંકિત વિદ્યાર્થી ને કિમિયાગર વ્યૂથર બુરખેન્કે અત્યંત પરિશ્રમ તેમજ અખંડ પ્રયત્ન-પ્રયોગો વડે સુધાર્યો; પણ હિંદુસ્તાનના પ્રચંડ ખેતીવાડી ખાતાએ અને તેમાંથી બહાર પડનારા હજારો વિદ્યાર્થી ચૈકી એક પણ જાણે આપણા કાંટાવાળા થોરને નિષ્કંટક બનાવીને ગામડાંઓને, ગામડાંમાંની સામાન્ય જનતાને પોતાના ઉચ્ચ શિક્ષણની વ્યવહાર્યતા અને ઉપયુક્તતાની હજી ખાતરી કરી આપ્યાનું દેખાતું નથી. કરંજનો ને થોરનો પ્રશ્ન એ ગામડાંઓનો અત્યંત આવશ્યક પ્રશ્ન છે. આંખાના ઝાડપર કિંવા વિલાયતી આંખલીપર કે બીજા અપાટાથી વધનારા એકાદા, નિર્દોષ, યોગ્ય ઝાડપર કરંજની કલમ કરવામાં આવે તો ત્રણ ચાર પેઢીમાં કરંજનો બધો દુર્ગંધિદોષ જતો રહેશે,

તેલ નિર્ગંધ અને મધુર બનશે અને તેનાં કડવાં બીયાં ‘આંબા’ જેવાં મધુર બની ગામડાંના ખાલ-તરુણ લોકોને ધરઆંગણે ખાવા સાથે એક મીઠો ને સાત્ત્વિક ખોરાક બનશે. આ કરંજની ગોટલી ખાધને ગામડાંનાં ધણાં છોકરાંઓ પઠાણના જેવા કિંવા યુરોપીયન સોલ્ડીરોના જેવા પ્રચંડદેહી અને દુર્દમ થશે. આ કરંજ-થોરના પ્રશ્નને કેટલાક ખેતીવાડીના પદવીધરોએ ખાસ પ્રશ્ન બનાવવો નોંધ્યો. રસાયનશાસ્ત્રના સહસ્રાવધિ વિદ્યાર્થીઓમાં બુદ્ધિમતાથી તેમજ કર્તવ્યક્ષમતાથી સંપન્ન એવા પાંચ દશ વિદ્યાર્થી શું આજ છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં ન નીકળે, કે જેમણે હિંદી રાષ્ટ્રની એક મોટી આવશ્યકતાતરીકે સ્વયંપ્રેરણાથી ‘કૃષિસંશોધન’નો વિષય પોતાના જીવનનો વ્યવસાય બનાવી લીધો હોય અને એજ કરંજ ને થોરની સંપત્તિ નિર્દોષ બનાવીને તેને ગામડાંઓમાં વિપુલતાથી ઉછેરી ગરીબ ખેડૂતોનું તેમજ સામાન્ય જનતાનું જીવન નિરંતરનું સુખાવદ બનાવ્યું હોય ?

ગમે તે જમીનમાં—બીજા કોઈ પણ કામને માટે નાલાયક એવી જમીનમાં પણ પાણી વિના, વાવેતર વિના, થોર અતિશય જોરથી વધે છે. તેમાંયે વગરકાંટાના તો ઉત્તમજ; પણ કાંટાઓથી ભરેલો થોર પણ ઔદ્યોગિક દષ્ટિએ બહુ કિંમતી છે. પ્રયત્ન-પ્રયોગ વડે તેમજ કૌશલ્યથી થોરને ‘ગામડાંઓનું’ ભૂપણ’ અને સંપત્તિ તેમજ ઉદ્યોગનું સાધન અવશ્ય બનાવી શકાય. ગણતરી એવી છે કે, પૃથ્વીની અગણિત લોકસંખ્યાને એકલો થોરજ ધારે તો અન્ન પૂરું પાડી શકે. આ વિધાનમાં અતિશયોક્તિ બિલકુલજ નથી. થોરના ફળમાં વિશેષ માધુરી છે, એટલુંજ નહિ પણ રસમાં પુષ્કળ સ-રસ અન્નસત્ત્વો ભરેલાં છે. આ માત્ર રાસાયણિક પૃથક્કરણ નથી, પ્રત્યક્ષ વ્યવહારથી પણ એજ બીના સિદ્ધ થયેલી છે. મેક્સિકોમાંના તો કાંટાવાળા થોરનાં પાકેલાં ફળોનો રસ સ્વચ્છ રીતે ગાળી લે છે. દાડમના રસની રુચિ અને સત્ત્વગુણો સાથે બરાબરી કરનારા આ નાગફણી રસની લક્ષાવધિ બાટલીઓ અમેરિકાનાં બજાર હોટેલોમાં દર વર્ષે ખપે છે. આ અમૃતરસનો રંગ, સ્વાદ, માધુરી, શીતતા અને ગુણકારી તૃષાહારકતા ખરેખર અપ્રતિમ છે. ત્યાં એજ ઉપ્પુ ઋતુમાંનો મોટો વેપાર થઈ પડ્યો છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ નિરનિરાળાં સુંદર નામોથી શણગારાધને આ અમેરિકન નાગફણી રસની બાટલીઓ જલદીથીજ આવશે, અને આપણે તે હોશિથી લેવાના; પણ પોતાને કશું સૂઝવાનું નહિ. મેક્સિકન ગામડાંઓએ શરૂ કરેલું કાર્ય માત્ર હિંદી ગામડાંઓએ વ્યવસ્થિત રીતે શરૂ કરવું નોંધ્યો. આશ્ચર્ય લાગશે, પણ ખરી વાત છે કે, બરાબર સંજાળપૂર્વક ઉછેરેલો ત્રણ વર્ષના થોરનો એક રોપ, હસો

પૌંડ વજનની અન્નસામગ્રીની કિંમતનાં ને અન્નસત્ત્વો તથા મધુર રસથી ભરેલાં ફળો ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

એક ટન થોરમાંથી આશરે ૧૫૦ પૌંડ સારો શુદ્ધ મઘાક નીકળે છે. જે પ્રમાણે ગંધકામ્લમાંથી તે પ્રમાણેજ મઘાકમાંથી ફાયદાવાળા થઇ પડે એવા સેંકડો ધંધા ક્રમેક્રમે ગામડાંઓમાં ઉત્પન્ન કરી શકાય એમ છે. થોરના રસમાંથી વેદનાહીન ને યશસ્વી શસ્ત્રક્રિયા કરી ખતાવનારો અસલ ‘કલોરોફોર્મ’ પણ એકદમ તૈયાર કરી શકાય છે. એજ રસમાંથી ક્રમેક્રમે ‘મેલિક ઍસિડ’ ‘ઍસેટિક ઍસિડ’ ‘ફાર્લિક ઍસિડ’ ઇત્યાદિ બહુમૂલ્યાં આમ્લો અને વ્યાધિ-નિવારણ ‘ટ્રિક્લોરો’ પણ તૈયાર કરી શકાય છે.

થોરનાં ફળ ઉપર કારમજી રંગ અને તેમાંથી પછી નાનાવિધ રંગોની પાકી અને સુંદર છટા ઉત્પન્ન કરનારા સૂક્ષ્મ કૃમિ હોય છે. એ એટલા સૂક્ષ્મ હોય છે કે તેમાંથી ૧ પૌંડ રંગ તૈયાર થવાને એવા ૭૦ દળર કૃમિ જોઈએ. આ રંગની સંપત્તિની શોધ સન ૧૭૦૩માં લ્યુ ખેન લોક નામના રસાયણશાસ્ત્રજ્ઞે પ્રથમ કરી એમ કહેવાય છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં તો એ બહુ પ્રાચીન શોધ છે. આપણા કેટલાયે જૂના રંગરેજો થોરના રંગમાંથી રેશમ અને કાનને સુંદર રીતે રંગતા. જોકે તેઓ તો આજ મરી ખૂટ્યા છે, પણ સુદૈવે થોર લજી જીવતા છે. માત્ર ખર્ચ કામ કરનાર લોક જોઈએ.

થોરની ફળાનું રાસાયણિક સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે હોય છે:— આશરે ૧૭ ભાગ પાણી, ૬૦ ભાગ વનસ્પતિજન્ય રસાયનદ્રવ્યો અને ૨૩ ભાગ રાખ. થોર નિષ્કંટક હોય તો ઉત્તમજ; ન હોય તો બરાબર કાળજીપૂર્વક કાંટા કાઢી નાખી તે ફળામાંથી અથાણું, મુરખ્યા ઇત્યાદિ પદાર્થો સારી રીતે તૈયાર કરી શકાશે. આ અથાણું અને મુરખ્યામાં ઉત્તમ ઔષધિગુણ હોય તે શરીરને સારી રીતે માફક આવે છે; પણ અથાણું અને મુરખ્યા કરતાંએ વધુ મહત્વની તો તેની રાખ છે. આ સેંકડે ૨૩ ટકા રાખમાંથી ઘણાખરો બધોજ ‘પોટાશ કાર્બોનેટ’ નામનો અમૂલ્ય દ્વાર મળે છે. આ પોટાશ કાર્બોનેટ તો બહુજ ખપનો છે. કાચનાં કારખાનાંઓમાં તથા સાબુની બનાવટમાં પોટાશ કાર્બોનેટ મુખ્ય અંગ હોય છે. ઉત્તમ સાબુ પોટાશ કાર્બોનેટ સિવાય બનતો નથી. મોટા પ્રમાણમાં રેશમને સ્વચ્છ રીતે ધોવામાં પોટાશ કાર્બોનેટ અગ્રતિમ કામ કરે છે. ચીની માટીનાં સુંદર વાસણોને ભટ્ટીમાં સુલભ રીતે તપાવવામાં પોટાશ કાર્બોનેટ પ્રમુખ સહકારી છે. એન્ઝેવિંગ અને લીથો કામમાં, પોટાશ કાર્બોનેટ બહુ ઉપયોગી થાય છે. સોનારૂપાના ગીટ કરવાની વિદ્યુત્કૃતિમાં પોટાશ કાર્બોનેટ અગત્યનું કામ કરે છે. આમડાં કમાવવાના કામમાં ને રંગવાના વ્યવસાયમાં પોટાશ કાર્બોનેટ અવશ્ય

જોઈએ છે. ઉપરાંત તમામ પ્રકારના મધુર ખાવાપીવાના પદાર્થો ને ઔષધો તૈયાર કરવામાં પણ પોટાશ કાર્બોનેટની મહત્ત્વની કામગીરી છેજ. ક્યાં ગામડાંઓને દુર્દર્શનીય ને દુઃસહ કાંટાળો થોર અને ક્યાં એનીજ રાખમાંથી સહજ વિપુલતાથી નીકળનારો અને ઉપર જણાવેલા નાનાવિધ બહુમૂલ્યા ધંધામાં સુંદર રીતે ઉપયોગી થઈ, લક્ષ્યાવધિ કારખાનાંઓ અને મજૂરાનાં વ્યવસ્થિત યોગક્ષેમ ચલાવનારો પોટાશ કાર્બોનેટ ! અને સહેલું કેટલુંક ! હાથલા થોરની ફળા તોડીને કાપીને સૂકવવા, અને તેને બાળીને તેની રાખમાંથી પાણીની સહાયતાવડે પોટાશ કાર્બોનેટ કાઢી લેવો ! કેટલી સાદી કૃતિ ! સૃષ્ટિમાતા પોતાનાં ગરીબ લિંદો ગામડાંઓ પર આથી વધુ કેટલીક પ્રસન્ન થાય !

થોરના દેહના લગભગ સેંકડે કરેટકા ભાગ તંતુગ્નજથી (સેલ્યુલોઝથી) બનેલા હોય છે. આ તંતુગ્નજ પણ એટલીજ ઉપયોગી છે. નાના પ્રકારના કાળળ, પૃષ્ઠપત્રો, રમકડાં, વાર્નિશો, છત્રાઓનું કાપડ, દોરડાં, અંબિંગોના પદા, બનાવટી ચામડું, ફોટો તથા સીનેમા ફિલ્મ, જવાલાગ્રાહી દ્રવ્યો, કૃત્રિમ રેશમ; આ બધા રાષ્ટ્ર-સંપત્તિ-સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરનારા ધંધાઓનું જીવિત બધી રીતે આ તંતુગ્નજમાં ગુંથાયેલું છે.

થોરની ફળાના સંપત્તિગર્ભનું રાસાયણિક સ્વરૂપ ઉપર જણાવ્યું છે. હવે તેનાં ફળોનું રાસાયણિક સ્વરૂપ જોઈએ. દરેક ફળમાં આશરે ૪૨ ભાગ કાર્બો-હાઇડ્રેટ્સ (કૃષ્ણામિકો) હોય છે. (જેમાં ૧૦ થી ૧૬ ભાગ શુદ્ધ સાકર હોય છે;) ૩૨ ભાગ તંતુગ્નજ દ્રવ્યો, ૬ ભાગ અન્નાદિ સત્ત્વો, ૪ ભાગ તેલાદિ દ્રવ્યો, ૬ ભાગ પાણી અને ૧૦ ભાગ રાખ હોય છે, જેમાં પોટાશ કાર્બોનેટ મુખ્ય અને પોટાશ આયોડાઇન અને મૅગનીઝના સૂક્ષ્મ ખાર હોય છે.

આ રાસાયણિક સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કહે છે કે, અન્ન સત્ત્વની, સિન્ધ્ય દ્રવ્યની અને ગુણકર ઔષધોની દૃષ્ટિએ થોરનાં ફળોની બહુજ મોટી કિંમત છે. મેક્સિકોમાંના ને સિસિલી બેટામાંના સુધરેલા લોક પણ થોરનાં ફળો સારાં સાત્ત્વિક અને સામર્થ્યપ્રદ હોવાથી અત્યંત પ્રેમથી ખાય છે. મલાયુક્કના કાળમાં અહમદનગરમાં જર્મન કેદીઓને રાખવામાં આવ્યા હતા. આ કેદીઓમાંના ઘણાખરા લાંનાં સંપન્ન કારખાનાંવાળાઓ, વેપારીઓ અને નામાકિત રસાયનશાસ્ત્રજ્ઞો તેમજ કારીગર લોકો હતા. આ કેદીઓ હમેશાં મળે તેટલાં થોરનાં પાકેલાં ફળો રોજ સવારે નાસ્તા પછી કાંટા કાઢી નાખીને ખાતા હતા. એનું સુપરિણામ તે કેદીઓની લાલચોળ શરીરપ્રકૃતિ ને નિઃસીમ ઉત્સાહ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવતું હતું. આપણે સાફ, સ્વચ્છ ધોયેલા ચોખાનો નિઃસત્ત્વ ભાત દિવસમાં બે વખત ખાનાર દરિદ્રી અને સર્વ પ્રકારે નિર્જ્ઞાની લોક, આવા થોરનાં ફળો ખાનાર

સંપન્ન અને ખરેખર સમર્થ જર્મન કેદીઓને જોઈને ખડખડ હસતા હતા !

થોરનાં ફળમાં બી હોય છે. આ બીમાંથી મધના જેવું ઘટ્ટ અને ઉત્તમ મીઠું તેલ સેંકડે ૩૫ થી ૪૦ ટકા નીકળે છે. આ તેલનો ઉપયોગ ખાવામાં, દીવો બાળવામાં, સાણુ બનાવવામાં અને મદારોગ ઉપર દર્દભેદી ઔષધતરંગે પણ સારો થાય છે. થોરનાં મૂળિયાંના રસની સર્પના લયંકર વિષ ઉપર ગુણુકારી અસર થાય છે, એમ જણાઈ આવ્યું છે. આ બાબતમાં પણ ઘણી કિંમતી લોકસેવા કરી શકાય એમ છે.

આ પ્રમાણે થોરનાં પાંચે અંગોનો-મૂળનો, ફૂલનો, ફળનો, ફણાઓનો તથા કાંટાઓનો-અને બધાને બાળ્યા પછી બાકી રહેલી રાખનો સુદ્ધ-બહુમોલ ઉપયોગ થાય છે; પણ તે ઉપયોગ થવો માત્ર શાસ્ત્રશુદ્ધ અખંડ પ્રયત્ન પ્રયોગપર અવલંબી રહે છે. રાખનાં સુખ, સંપત્તિ ને સામર્થ્ય વધારનારા કેટલાય મોટામોટા ધંધા આ દરિદ્રી ગણાતા કાંટાવાળા થોરમાંથી કાઢી શકાશે. એકલી રાખનો અને તેમાંથી સુલભ રીતે નીકળનારા પોટાશ કાર્બોનેટનો યોગ્ય ઉપયોગ અને વેપાર કર્યો હોય તોપણ ગામડાંઓનાં કેટલાં બધાં કુટુંબોનો અચ્છી રીતે યોગક્ષેમ ચાલે અને કેટલાયે નવીન હિંદી ધંધાના સંવર્ધન સાધનનું કાર્ય કરવા જેવું થાય.

તો કહો હવે, ગામડાંઓનું બૂખણુ કોણ ? હું કે તમે ? પટેલ કે તલાટી ? એ પૈકી કિંવા એવા પૈકી કોઈ પણ નહિ. ગામડાંઓનું ખરું બૂખણુ થોરજ. ઉચ્ચ ધ્યેયથી યોગ્ય કાર્ય અખંડ રીતે કરવામાં આવે તો તમામ ગામડાંઓનો ઉદ્ધરનિર્વાહ એકલો આ થોરજ ચલાવે. (“ચિત્રમય જગત”માં લખનાર—શ્રી. મોહિનીરાજ શંકર મૂળે)

૧૦૯—કુતિયાણામાં ચક્ષુદાનયજ્ઞ

કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતના આંખના દર્દીઓની મુંગી સેવા બજાવનાર એ સખી દિલના સમાજસેવક ડૉક્ટર રતીલાલ શાહ એકાએક કુતિયાણે જઈ ચઢ્યા તા. ૬-૩-૩૦ ના રોજ.

x x x x

કુતિયાણા અન્નમન ઈશ્વરુલ ઇસ્લામ અને મેમણ સોસા-ઇટીના સબ્યોએ ડૉક્ટર શાહને વિનંતિ કરી કે, અમુક ગરીબ દર્દીઓની આંખ તપાસી યોગ્ય ઉપચારની સલાહ આપશે તો અમે આપની શ્રી બાબત જેમ કહેશે તેમ બંદોબસ્ત કરશું. ડૉ. શાહ કહે છે “કેમ તમે ડૉ. રતીલાલ શાહને હજી નથી ઓળખતા તે શ્રીની વાત કરો છો? મને લાગે છે કે મારે હવે તમને મારી પાકી ઓળખાણ આપવી પડશે”—એમ કહી કંઈ શ્રી લીધા વગર સવાસો દર્દીઓની આંખની તપાસ કરવામાં આવી. દરેકને યોગ્ય ઉપચારની સલાહ લેખિત આપવામાં આવી. પાંત્રીસ દર્દીઓ ઓપરેશન કરવા લાયક નીવડ્યા; પણ એવા ગરીબ કે જે રાજકોટમાં ડૉ. શાહની હૉસ્પિટલ સુધી પણ પહોંચવા મુશ્કેલ. મેમણ યુવકોના દિલમાં વિચાર થયો કે શું કરવું? ત્યાં તો ડૉક્ટર શાહ કહે કે “હું થોડા દિવસમાં રાજકોટનું કામકાજ પતાવીને અહીં કુતિયાણે આવીને આ લોકોનાં ઓપરેશનો કરી આપીશ, જેથી તમને મારી પાકી ઓળખાણ થાય.”

* * * *

મેમણ યુવકોએ દવાદાર, ટ્રેસિંગ, ખાધાખારાકી વગેરેના ખર્ચને પહોંચી વળવા માથે લીધું. કુતિયાણાનાં સહભાગ્યે સીલોન-માં મોટા વેપાર ખેડનાર અનેક શ્રીમંતો છે; એટલુંજ નહિ પણ જેવા મોટા વેપાર તેવું મોટું જીગર. થોડા યુવકો પહોંચ્યા શેઠ હાજી અબ્દુલ કરીમ હાજી વલીમામત્ર ઢેઢી પાસે. એક મિનિટમાં એમણે બધું ખર્ચ ઉપાડી લેતાં કહ્યું “દોસ્તો! તમે તો તનતોડ મહેનત કરી આવાં આવાં સમાજના લાભનાં કામ કરતા રહો. ઈન્સાનને ફેઝ પહોંચાડો;—ફ્રવ્યસહાય માટે કદી મુંઝાવું નહિ. પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે, દષ્ટિ વિશાળ રાખજો. એટલે કે હિંદુઓને પણ આ લાભ અપાવજો. આપણે હિંદુ—મુસ્લીમ એક-દિલીને ચાહનારા છીએ.” બસ થયું. ડૉક્ટરને તાર મૂકાયો. તારીખ માગી. જવાબ આવ્યો ૧૭-૩-૩૦. તડામાર તૈયારી થઈ. દશ દહાડામાં તો બધું તૈયાર. કુતિયાણામાં જાણે મોટો મેજો ભરાયો.

x x x

ડૉક્ટર શાહે આ વેળા નવી યોજના ધડી. તે અનુસાર કુતિયાણાના યુવકોએ માત્ર ફરતા ૧૦-૧૦ માઇલના ઘેરાવામાંથીજ દરદીઓ એકઠા કર્યા, કે જેથી “કામ થોડું ભલે થાય, પણ વધારે સંગીન થાય.”-દરદીઓની પૂરતી કાળજી લેવાય.

x

x

x

અને થયું પણ તેમજ-માત્ર ૭૦૦ દરદીઓ એકઠા થયા-તપાસવામાં આવ્યા. દવા તથા સલાહ અપાઇ-માત્ર ૮૭ ઑપરેશન થયાં, જેમાં અડધોઅડધ મોતીઆના કેસો હતા. કુતિયાણાના જમાત-ખાનામાં ચક્ષુદાન યજ્ઞનો મંડપ રોપાયો. હિંદુ અને મુસ્લીમ-ઓ અને પુરુષ એમ જૂદા જૂદા વૉર્ડ ગોઠવાયા. દરદીઓને રહેવાનું, ખાવાનું, પંવાનું દવા ડ્રેસિંગ વગેરે તમામ માવજત રાતદિન ઉમ્મગરા વેઠી, અથાગ શ્રમ વેઠી મેમણ સોસાયટીના સ્વયંસેવકોએ ખંતથી કરી અને ખાસ કરીને મુસ્લીમ દરદીઓ કરતાં પણ હિંદુ દરદીઓ તરફ વિશેષ ભાવ તથા કાળજી રાખી હૃદયની ઉદારતા બતાવી કુતિયાણાના ઇતિહાસમાં અમર રહે તેવો દાખલો બેસાડ્યો.

x

x

x

કુતિયાણાના ચક્ષુદાન યજ્ઞની વિશેષતા તો એ હતી કે, જુનાગઢ સ્ટેટના અમલદારવર્ગનો પૂર્ણ સહકાર અને સહાય હતી. ખુદ નામદાર દિવાન સાહેબે સહાનુભૂતિ દર્શાવી અને સ્થાનિક અમલદારો, મુનસફ સાહેબ, વહીવટદાર સાહેબ, સરકારી ડૉ. સાહેબ તથા દરબાર જુદોખેખર અવારનવાર લાજરી આપી ઉત્સાહ ધ્રેરતા અને વિઝીટ-જુકમાં ડૉ. શાહ તથા મેમણ સોસાયટીના વોલન્ટિયરોની ઉચ્ચ પ્રશસ્તિ લખતા જતા.

x

x

x

x

લાખો રૂપિયાને ખર્ચે ઉભી કરેલી અનેક અપટુંડેટ હોસ્પીટલો પણ આ ગરીબ દેશના દુઃખી દર્દીઓને પહોંચી વળી શકે નહિ, એમ ડૉક્ટર શાહની માન્યતા છે. ગરીબોને ખરેખરી રાહત આપવા માટે તો અડધો ડઝન ડૉક્ટર શાહે ગામડે ગામડે-ઘેરેઘેર જાતે જઈને મીસ્કીન આંખના દર્દીઓને સેવાભાવે ઑપરેશનો કરી આપવા કટિબદ્ધ થવું જોઈએ.

x

x

x

x

એક દર્દી જાતે બિસ્તી આંખ દેખાડવા આવ્યો. ડૉક્ટરે કહ્યું “તુમ્હારા આંખ કા મોતીઆ પકડા ગયા હય” કલ આના. ખાટ ઓર ધડકી લાના. તુમ્હારી આંખકા ઑપરેશન હો સકેગા-”-ત્યારે દર્દીએ કહ્યું “ઑપરેશન કરના હો તો અભી કરો. ખુદા આપકા ભલા કરેગા. મગર મેરી પાસ કુછ ખાટલા ઓર ધડકી કુછ નહીં હય.” કહો જોઈ, આ પ્રકારના ગામડાના દુઃખી દર્દીઓ માટે મોટાં

શહેરોમાં આવેલી મોટી હૉસ્પિટલો કેટલી ઉપયોગી ?

x x x x

જન-જી નામની એક કણુખીની ૨૨ વરસની ઉંમરની બાઇ આવેલી. તેની બંને આંખમાં મોતીઆ હતા. તેણે વોલન્ટિયરોનું તથા ડૉ. સાહેબનું લક્ષ બેઝ્યું. તેણે કહ્યું કે, મને-આંધળીને દેખતી કરવામાં તમે બધાએ મોટું પુણ્ય કર્યું છે. મારે ત્રણ નાનાં બચ્ચાં છે અને ધણીએ અંધાપો આવતાં કાઢી મૂકી છે. મારે અને મારાં બચ્ચાંને ઉપર આલ ને નીચે ધરતી સિવાય આરોવારો નહોતો. તમે મને દેખતી કરી એટલે હવે મારું ધર સંધારી, મારાં બચ્ચાં રઝળતાં મટશે અને અમે બધાં જીવીશું ત્યાંસુધી આશિષ દેશું. નહિ તો અમ જેવા ગરીબ માણસ જેને ધરના ધણીએ પણ અંધાપા-ને લીધે કાઢી મૂકેલ તે ક્યાં જીવ ? ઈશ્વર તમારું સારું કરે. ડૉ. સાહેબને રમૂજ પડી-તેના ધણીને તેડાવી બોલાવ્યો. દેખતી થયેલી જન-જીને તેને સોંપી-ગમે તેવી તોય પોતાની ધણિયાણી-હવંધેલો કણુખી પોતાનું આખું કુટુંબ સંભાળી લઈ ઘેર ગયો.

x x x x

આમ આવા ચક્રુદાન યજ્ઞોમાં સ્થૂળ આંખે આંધળા હોય તેજ દેખતા થાય છે તેમ નહિ, પણ ધણીની સૂક્ષ્મ આંખનો પણ અંધાપો દૂર થાય છે. અને સમાજની મદાન સેવા સધાય છે. અને સ્વચ્છ-સેવકો પણ કેવી તાલીમ પામે છે. એક દહાડો ડૉક્ટરને સોલો ચઢ્યો કે શ્રીમંત માઆપનાં દરજ્જો હોવા છતાં આ વોલન્ટિયરો રાત્રે પહેરા ભરે છે, દર્દીઓનાં અંગત સારવાર ઉઠાવે છે; ખાસ કરીને બે કેપ્ટન હાજી ગની ચલચલ અને હાજી મામદ ચના--દર્દીઓની સેવા ઉઠાવવા ખાતર કોઈપણ કામ કરવા તૈયાર છે, તો જરા કસોટીએ ચડાવીએ. બસ, હુકમ કાઢ્યો કે, તમામ પુરુષદર્દીઓને લગ્નમત કરાવી-ગરમ પાણીથી કારબોલિક સાબુથી નવરાવી-ને કપડાં બદલાવો. દરેક સ્ત્રી દર્દીને ગરમ પાણીથી સાબુથી નવરાવી માથામાં આમળાનાં તેલ નાખી કપડાં બદલી ચોટલા હોળાવો. થયું-કહેવાનીજ વાર-તડામાર તૈયારી-પાણીના મોટા દેગડા ચૂલે ચઢ્યા. વાળદોને બોલાવ્યા. તેલના શીશા આવ્યા અને છ કલાકમાં તમામ શુશ્રૂષા અક્ષરશઃ ખરા દિલથી પૂરી થઇ. ડૉ. સાહેબથી બોલાઈ જવાયું કે “મેં કદી નહિ કલ્પેલું કે ઈશ્કી જેવા દેખાતા મેમણોના જીવાન છોકરાઓમાં આવો સેવાભાવ હોય-શાખાશ.”

x x x x

પખવાડિયું થવા આવ્યું-કામ આટોપાવા લાગ્યું. કુતિયાણાની જાહેર પ્રજાએ ડૉ. શાહની સેવાભાવનાની માનપત્રનો મેળાવડો કરી

કદર કરી. માનપત્રના મેળાવડામાં બાંટવાથી અંબુમને હીમાયતી ઇસ્લામના સેક્રેટરીઓ, પોરબંદરથી શેઠ હરખચંદ વેલજી તથા વણથલીથી શેઠ મામદ પટેલ અને શેઠ કરીમ વડીલે હાજરી આપી પ્રસંગને દીપાળ્યો.

નેત્રવિદ્યાવિશારદ ડૉક્ટર રતિલાલ એસ. શાહ.

ડી. એ. (એકસ્કૃડ) ડી. એ. એમ. એસ. (લંડન) એમ. બી. બી. એસ (બોમ્બે)

કુતિયાણા અંબુમન ઇખ્તવાલ ઇસ્લામ અને

મેમબુ સોસાયટીના નિમંત્રણે આપ અહીં પધાર્યા.

ભાદરને કાંઠે માંડ્યો ચક્ષુદાન યજ્ઞ નવા જમાતખાનામાં. આપના વિશાળ જ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવવા હિંદુ-મુસ્લીમ અવિભક્ત-પણે એકઠા થયા.

લાભ લીધોએ ચક્ષુદાનયજ્ઞનો આપના વરદ હસ્તે:—૭૦૦ સાતસો, દહીંઓએ અને ઔપરેશનો થયાં અસંખ્ય નેત્રવ્યાધિનાં ૮૭ સીલારી. પરિણામ સુંદરજ હોય નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવનું.

વિજય આપને અને સફળતા પ્રાપ્ત થયાં એ યજ્ઞે ૯૬ ટકા દહીંઓને.

અભેદભાવી કુતિયાણાના હિંદુ-મુસ્લીમોએ આ મહા અવસરને વધાવી લીધો.

આથીએ અધિક બળ, અધિક લાગણી અને અધિક સેવાભાવનાઓ અવિરતપણે પ્રાપ્ત થવા અદર્શિષ ઇચ્છીએ પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પ્રત્યે.

આ બધુંયે કેને આભારી?

બહાદૂર સ્વયંસેવકો, ગર્ભશ્રીમંત માખાપનાં સંતાનો, નસેનસમાં અતૂટ સેવાની ધગશવાળા યુવાનોને કેમ વિસરાય? આ બધાય બહાદૂરો કાર્યકરો-કુતિયાણા અંબુમન ઇખ્તવાલ ઇસ્લામ અને મેમબુ સોસાયટીના સભાસદો ઉભય સંસ્થાને પ્રગતિના પંથે ચલાવી રહ્યા છે; જે સંસ્કારિતાં અને સેવાનો લાભ આજનો ચક્ષુદાન યજ્ઞ.

પાક પરવરદિગારના અહેશાનમંદ “શેઠ હાજી અબ્દલકરીમ હાજી વલીમહમદ ટેદી”એ આ મહાન ચક્ષુદાન યજ્ઞના તમામ ખર્ચને નિઃસંકોચપણે વધાવી લીધું.

શારીરિક, આર્થિક સુખ અને ચિરાયુ સમર્પે દયાબન દિનેશ, આથીએ મહાન યજ્ઞ આરંભો “શેઠ હાજી અબ્દુલ કરીમ હાજી વલીમહમદ ટેદી” ભવિષ્યમાં!

નિઃસહાય અને પ્રજાચક્ષુ દશામાં દુનિયાથી નિરાળા દહીંઓના આપને આશિષો અમે પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા પાસે ઇચ્છીએ

ક્ષયરોગીઓને પુનર્જન્મ આપનારું પુણ્યધામ ૪૪૩

છીએ કે આથીએ અધિક બળ અને સેવાભાવનાઓ સમર્પો આપને.
તા. ૩૧-૩-૧૯૩૦ અમે છીએ,

કુતિયાણાના પ્રબળને

શેઠ અબ્દુલ્લા હાજી દાદા ચલચલ. શેઠ અલીમામદ મોતી દંદ. શેઠ આદમ હાજી વલીમામદ દેઢી. શેઠ હાજી અ-ગતી ગીગા પરદેશી. શેઠ હાજી આમદ મોતી લાખાણી. શેઠ હાજી જમાલ આગની બંદુકડા. શેઠ ઇસ્માલ હાસમ અમરાપુરવાલા. દરબાર હયાતખાં સરદારખાં સરવાણી. દરબાર જુદુ ખોખર સાભાઈ ખોખર. શેઠ હરિદાસ કરમશી. શાહ નરબેરામ જમનાદાસ. શાહ પરશોતમ ચક્ર. શાહ સુંદરજી ગિરધર. વોહરા હસનઅલી વલીજી.

માનવત્વના જવાબમાં ડૉ. શાહે બાંટવા તથા વલુચલીના હાજર રહેલા ગૃહસ્થોની મૌલિક માગણીને સ્વીકાર કરતાં જણાવ્યું કે, સેવક તો કોઈ પણ વખતે કોઈ પણ સ્થળે આવા પ્રકારની સેવા અર્પવા તૈયારજ છે તેમ ખાત્રીથી માનવું. મને તો બારે મહીના કયાંય ને કયાંય કચ્છ-કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતમાં આ પ્રમાણે જવાનું હોય તો હું મને મહાન ભાગ્યશાળી ગણું.

શાઆશ ! ડૉક્ટરો હો તો આવા સેવાભાવી હજો; ઈશ્વર આવા પ્રમ્તસેવકોને લાંબું આયુષ્ય બક્ષે. આમીન આમીન આમીન.

(જૂન ૧૯૩૦ ના “શારદા”માં લેખક:-રા. અબ્યાસી)

૧૧૦-ક્ષયરોગીઓને પુનર્જન્મ આપનારું પુણ્યધામ

(ધી કીંગ એડવર્ડ સેનીટેરિયમ-ધરમપુર)

(સીમલા પાસે આવેલા ધરમપુરના એક સેનેટેરિયમનું આ રસિક પણ ઉપયોગી વર્ણન રા. ભાઈ પ્રવાસીએ અમેને મોકલ્યું છે. ક્ષયના ભયંકર અને જીવલેણ રોગથી પીડાતા અને જીવનની આશા છોડેલા દર્દીઓને પ્રસ્તુત લેખ કંઈક સૂચક અને માર્ગદર્શીય થઈ પડશે એવી અમારી દૃઢ માન્યતા છે. સહતંત્રી “કલાપિ”)

મારા મિત્ર નવીનકાન્ત ધણુ વખતથી ક્ષયની ગિમરીથી પીડાતા હતા. મુબઈના ધણુખરા હોશિયાર ડૉક્ટરોની સલાહ લીધી. કેટલાકની સૂચના મુજબ કાઠિયાવાડમાં રાજકોટ, જામનગર, વઢવાણ ઇત્યાદિ સ્થળોએ પણ હવાફર માટે જઈ આવ્યા. તે ઉપરાંત પંચગતી અને દેવલાલી ન્યાંની સફી હવા આ દર્દી ઉપર અકસીર ગણાય છે ત્યાં પણ પ્રયત્ન કરી જોયો; પરિણામે દર્દી આગળ વધતું અટકી જતું, પણ જીંદગી સુધીની ફરિયાદ દૂર થતી નહિ. થોડો સમય સારી તંદુરસ્તી ભોગવ્યા પછી પાછું એનું એ!

ખાંસી યા તો તાવની ફરિયાદ ફરી આવી ઉભી રહેતી. આવી ખિમા-
રીથી નવીન કંટાળ્યો હતો; પણ શું કરે, એજ સૂઝતું નહિ.

એક દિવસ મારા કાઠી સ્નેહીને આ વાત ઉપરિચિત થતાં તેમણે સ્વયંયું કે “ધરમપુરમાં એક સેનીટેરિયમ છે, જેને માટે બહુ સાફ સંભળાય છે, જ્યાં દર્દીઓ ધણાખરા સારાજ થઇને આવે છે. જે કે ધણું દૂર આવેલું છે તોપણ જીવતાં સુધી આમ રીખાવા કરતાં એ એક વધુ અજમાવી જોવું ખોટું નથી.” મેં આ વાત તુરતજ નવીનને જઇ કરી, પણ એટલે બધે દૂર અજાણ્યા વાતા-વરણમાં એકલાજ જવું એને ઠીક લાગ્યું નહિ. મેં એની સાથે જવા કબૂલાત આપી અને ત્યાં જવાનું તો ઠ્યું, પણ જવું શી રીતે?

આ સેનીટેરિયમ મુંબઈથી લગભગ ૧૨૦૦ માઈલ દૂર હીમા-લયના પ્રદેશમાં સીમલા જતાં ધરમપુર નામે ગામડામાં આવેલ છે. આ પ્રદેશમાં પાઈનવુડનાં ઝાડો એટલા બધા જથ્થામાં આવેલાં છે કે આવા દર્દીને માટે એ ઉત્તમ છે. કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને મુંબઈ તરફના લોકો લાગ્યેજ આ સેનીટેરિયમના નામથી પણ પરિચિત હશે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી ધણાખરા દર્દીઓ અહીં વધુ આવે છે. અમે પણ એ સંબંધમાં અજાણ હતા, એટલે પ્રથમથી પત્રવ્યવહાર યા લાગવગે કંઈ પણ ગોઠવણ કર્યા પછીજ ત્યાં જવાને ઉપડવું, એ વિચારપર આવ્યા.

તપાસ કરતાં ખબર પડી કે, મુંબઈમાં ગામઢેવી પર આવેલ “સેવા સદન” નામની સંસ્થામાંથી મજકુર સેનીટેરિયમનાં અરજી-નાં ફોર્મ મળે છે. એક ફોર્મ મે મંગાવી વાંચી જોયું, જે પરથી હું દરેક વિગતથી વાકેફ થયો. આ ફોર્મ સાથે ત્યાં રાખવામાં આવેલી દરેક વર્ગોની સગવડ, જૂદી જૂદી સીઝનમાં જરૂર પડતાં કપડાં તથા ઓઢવા વગેરે દરેક જરૂરિયાતની વસ્તુઓની સંપૂર્ણ માહિતી આપવામાં આવી છે. અમારા ફેમીલી ડોક્ટરના રિપોર્ટ સાથે મજકુર અરજીનું ફોર્મ સહી કરીને સેનેટેરિયમના “મેડીકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ” પર મોકલી આપ્યું. એકાદ અઢવાડીઆ બાદ અમેને પરવાનગીનું કાર્ડ ત્યાંથી આવી ગયું અને દરેક તૈયારી કરી અમેએ જવાનો દિવસ નક્કી કર્યો ! ખોરીખંદરથી ૩-૧૫ કલાકે ઉપડતા પંજાબમેલમાં બે સેકન્ડ ક્લાસ ટિકિટ રીઝર્વડ કરાવી હતી. ગાડી ઉપડવાની સીટી થઈ અને સર્વ સગાંસંબંધી અને સ્નેહીઓથી વિખૂટા પડતાં દુભાતે હૃદયે અને આંસુભીની આંખે અમે મુંબઈ છોડ્યું.

મુંબઈથી કાળકા સુધી જતી ડાઇરેક્ટ કારમાં અમારી સીટસ હોવાથી અમારે કાઠપિણુ રોશને વચ્ચે બઢલી કરવાની જરૂર નહોતી, એટલે અમે નિશ્ચિંત હતા. રવિવારે બપોરના નીકળેલા

ક્ષયરોગીઓને પુનર્જન્મ આપનારું પુણ્યધામ ૪૪૫

મંગળવારે સવારે ૫-૩૦ વાગે અમે કાળકા ઉતર્યા. અહીં ગાડીની બદલી કરવાની હોવાથી અમેએ અમારો સામાન સીમલા જતી બીજી ટ્રેનમાં બદલી નાખ્યો અને ૭-૩૦ વાગે અમેએ આગળ મુસાફરી શરૂ કરી. આ ટ્રેન પણ બહુ નાબુક તેમજ સગવડ-વાળી છે. ધીમે ધીમે અમે ઉંચે ઉંચે આવતા ગયા, તેમ નીચે કાળકા ગામ રેલ્વે સ્ટેશન વગેરે બહુજ રમકડા જેવાં દેખાવા લાગ્યાં. તે ઉપરાંત હરિયાણાં ખેતરો અને અન્ય ધણાં ધણાં સુંદર દૃશ્યો અમારી નજર સામેથી પસાર થવા લાગ્યાં! અનેક પહાડોની હારો ઓળંગી અમે આગળ જતા ગયા અને આખરે બે કલાકની મુસાફરી પછી ૯-૩૦ કલાકે ધરમપુર આવ્યું.

આ સ્થળ દરીઆઈ સપાટીથી ૪૫૦૦ ફીટ ઉંચે આવેલું છે. જો કે એક બહુજ નાનું ગામકું છે, તોપણ અહીંઆં ક્ષયના દર્દ માટે બે ત્રણ હોસ્પિટલ ખાંધવામાં આવી છે; કારણ કે અહીંની હવા એ દર્દ માટે ઘણી ઉત્તમ છે. હું અને નલીન સ્ટેશનપર ઉતર્યા કે કોઈ અમને તાકીને જોવા લાગ્યા! અમારી અગ્નયબીનો પણ પાર નહોતો. પરાયા પ્રદેશમાં પહેલાંજ વાર પગલાં કર્યાં હોવાથી અમને બધું નવું નવું લાગવા માંડ્યું. સૂચના મુજબ નલીન માટે તો એક રીક્ષા ભાડે કરી લીધી, અને સેનીટેરિયમમાં અમને લઇ જવા મેં સૂચના કરી. પાંચેક મિનિટ પછી એક ટેકરીપર આવેલ મકાનો તરફ જતા એક રસ્તા પર ‘ધ કિંગ એડવર્ડ સેનીટેરિયમ’નું પાટીઉં અમારી દૃષ્ટિએ પડ્યું. અમે વધુ ઇંતેજારીથી તે તરફ જોવા લાગ્યા. એટલામાં અમે સેનીટેરિયમના કંપાઉન્ડમાં દાખલ થયા અને રીક્ષા ઉભી રાખવામાં આવી. ત્યાંના મેનેજરે અમારે માટે મુકરર કરેલ કોટેજ-માં લઇ જવા રામોસીને ફરમાવ્યું. તે મુજબ અમે અમારા કોટેજ-માં આવી પહોંચ્યા. બાબુમાં રહેતા બીજા સિંધી દર્દીઓ માંહેના એકાદ બે અમેને અગ્નણ્યા સમજી, અનેક સૂચનાઓ આપી પરિચિત કરવા લાગ્યા. એક તો બિલકુલ નવીન વાતાવરણમાં આવી અમારી ખુદ્દિ બહાર મારી ગઇ હતી; તેમાં બે દિવસથી ટ્રેનના કંટા-જેલા અને ભૂખ્યા હતા એટલે વિવેક ખાતર ડોકું ધૂણાવી અમેએ તો હા એ હા કરી.

એ. બી. સી. એમ ત્રણ વર્ગોના બ્લૉક્સ અહીં છે, જેમાં સગવડ પ્રમાણે ઓછાવત્તા દર રાખવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરાંત એક વર્ગ એવો પણ છે કે જેમાં બિલકુલ આધારવગરના કોષ દર્દીઓ હોય તેમનેજ દાખલ કરે છે. ખાણું, દવાદાર, ઇન્જેક્શન અને રે-ફ્લોટો વગેરે જે ટ્રીટમેન્ટો અન્ય ઉપલા વર્ગોના દર્દીઓને આપવામાં આવે છે તેવીજ એમને માટે પણ છે.

દરેક રૂમમાં એક ખાટલો, ડ્રેસિંગ ટેબલ, ટીપાઈ, બે ખુરસી,

એક ઇગ્ની ચેર, બે બાંક અને એક નાનું કબાટ, એટલી ચીજો દહીંના વપરાશ માટે રાખેલ છે. દરેક દહીંને માટે જૂદાજ રૂમ રાખે છે. મજૂર બેલોકસને જૂદાં જૂદાં નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. અમારો “બેલોક કોઈ સદ્ગૃહસ્થના નામપરથી “પટેલ કોટેજ” તરીકે ઓળખાતો. આ કોટેજમાં એક રૂમ નવીન માટે અને એની બાજુમાં એક રૂમ મારે માટે હતો. ઉપરાંત એક રસોડા માટે જૂદો રૂમ તથા બાથરૂમ અને વોટર કંનેક્ટની સગવડ પણ હતી.

સવારે સાત વાગે દરેક દહીંને દૂધ અને પાંઉ સાથે માખણ આપવામાં આવતું. બપોરે બાર વાગે ખાણું. ત્યારબાદ સાંજે ચારને સુમારે ફરી દૂધ સાથે બીસ્કીટ અથવા ફુટ મોકલવામાં આવતું. રાતે ૬-૩૦ થી સાતની વચ્ચે રાતનું ખાણું આવી જતું. દહીંઓ પોતાના ખાણા માટે જૂદાંજ વાસણો રાખે છે. ખોરાકમાં પણ ડોક્ટરી સૂચના મુજબજ ખાણું આપવામાં આવે છે, અને એ માટે ઉત્તમ પ્રકારનું અનાજ અને શાકભાજી વપરાશમાં લેવાય છે. સવારસાંજ જૂદી જૂદી વાનગીઓ તૈયાર કરાવવામાં આવે છે, જેથી દહીંને ખાવાનું રહે. આ રીતે દહીંઓને કયી ચીજો રચિકર થઈ પડશે તે માટે ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. માફી દહીંઓ તેમજ ફાંવાળા દહીંઓ વચ્ચે કોઈ પણ ભેદ રાખવામાં આવતો નથી. એવુંજ ખાણું અને એવીજ સગવડ એમની પણ સચવાય છે જે સર્વ અંત્રના મેડીકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની સંપૂર્ણ કાળજીને આભારી છે. આ તરફ ઉત્તરહિંદુસ્થાનના લોકો વધુ આવતા હોવાથી તેજ પ્રકારનું ખાણું પકાવવામાં આવે છે, જે આપણે મુજરાતી રાંધણ પદ્ધતિથી બીજાકુલજ જૂદું પડી જાય છે. ડોક્ટરની પરવાનગીથી મને જૂદું કરી લેવાની સગવડ હતી, જેથી હું મારું ખાણું રોજ જતેજ પકાવી લેતો !

જે દહીંઓને ચાલવાની છૂટ ન હોય તેઓ પોતાના રૂમ યા વરંડામાંજ આરામ લેતા, પણ જેમને ડોક્ટર તરફથી ફરવાની છૂટ આપવામાં આવે છે તેમને માટે સેનીટરિયમનું કોમ્પાઉન્ડ અને બગીચો પૂરતા થઈ પડે એટલા વિસ્તારમાં છે. ખાસ દહીંઓને ફરવાને માટે રસ્તાઓ બનાવેલ છે, જ્યાં સવારસાંજ ડોક્ટરની સૂચના મુજબ દહીંઓ ફરવા જાય છે. ઉપરાંત રમત-ગમતનાં પણ સાધનો અહીં પૂરતાં રાખવામાં આવ્યાં છે. પીંગપોંગ, ટેનીસ, બેડમિન્ટન, કેરમ, ડ્રાફ્ટ, ચેસ, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની રમતોનો લાભ દહીંઓ લે છે. સંગીતના શોખીનો માટે હાર્મોનિયમ તથા ઓર્ગેન પણ છે. સીઝનમાં ક્યારેક ક્યારેક દહીંઓ કોઈ નાટક યા ફારસના જૂદા જૂદા મેળાવડાઓ કરે છે, જેને માટે

ક્ષયરોગીઓને પુનર્જન્મ આપનારું પુણ્યધામ ૪૪૭

એક સ્ટેજ, પડદાઓ અને સીનરીની પણ સગવડ કરવામાં આવી છે. મજકુર રમતગમત માટે સૌને મળવા રાખેલ હોલને (રીક્રી-એશન હોલ) નામ આપવામાં આવ્યું છે.

દર પંદર દિવસે દરેક દર્દીનું વજન લેવામાં આવે છે. દાખલ થયા પછી તે પાછો જાય ત્યાંસુધી એની નોંધ રાખવામાં આવે છે, જેથી વધઘટનું પ્રમાણ ખબર પડે. તેમજ દર ત્રણ માસે જે દર્દીઓની ફેફસાંની ફરિયાદ માટે ‘રે-ફોટો’ લેવાની જરૂર હોય તેમનો ફોટો લેવામાં આવે છે.

ચારોગ્યતાના નિયમો બહુ સારી રીતે અહીં જળવવામાં આવે છે. બાથરૂમ અને વૉટર ક્લોઝેટ રોજ ફીનાઇલથી સાફ રાખવામાં આવે છે. દર્દીઓને થુંકવા માટે ખાસ એમના રૂમમાં સ્પીટીંગ પોટ રાખવામાં આવે છે, તેમજ બગીચામાં અને દરેક થોડે થોડે અંતરે એવાંજ સાધનો રાખેલ છે. અન્ય કોઇ સ્થળોએ ગમે ત્યાં થુંકવાની સખત મનાઇ છે. કોઈ પણ રીતે ગંદકી ન થતાં તબિયતને નુકસાનકર્તા ન થાય એ માટે સખત કાળજી રાખવામાં આવે છે.

ઑફિસરોથી તે અન્ય કામ કરનારા સર્વ માણસો પ્રમાણિક અને ધણા સારા છે. દર્દીઓની સગવડ દરેક રીતે સચવાય એ પર પૂરતું ધ્યાન આપે છે. ફરવા ગયા પછી દર્દીઓના રૂમ ભલે ઉઘાડા હોય તોપણ એમની કોઇપણ વસ્તુ ચોરાઇ જવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. રાત્રે પણ ચોકીદારો અવારનવાર બ્લૉક્સ પાસે ફરતા રહે છે, જેથી દર્દીઓને કોઇ પણ પ્રકારનો ભય રાખવાનું કારણ રહેતું નથી.

આ સેનીટેરિયમના મેડીકલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ડૉ. માસ્તર એક પારસી ગૃહસ્થ છે. એમનો હસમુખો ચેહરો, મળતાવડો રમુજ સ્વભાવ, દર્દીઓપ્રત્યેનું એમનું માયાળુ વર્તન અને સર્વ તરફની સંપૂર્ણ દિલસોજીથી એમના સહવાસે સર્વને આનંદ થતો !

શ્રીમંત અને ગરીબ, બધાજ દર્દીઓ માટે એકસરખીજ લાગણી અને કાળજી રાખનાર અને દુઃખી દર્દીઓના દુઃખમાં દિલાસારૂપ થનાર આ એક સાચા પરમાર્થી સજ્જન છે.

એમની સાથે કામ કરનાર મદદનીશ ડૉક્ટર ડાંગરે પણ તેવાજ ઉત્સાહી અને ખંતીલા છે. દરરોજ સવારે દર્દીઓના રૂમમાં જાતે જઈ તેઓ એમની જરૂરિયાતો અને ઘટતો ખંદોબસ્ત કરી આપવાને ચૂકતા નથી. પોતાના મીલનસાર સ્વભાવને કારણે આ ડૉક્ટરે પણ ટુંકા વખતમાંજ દર્દીઓનો ચાહ બહુ સારો મેળવી લીધો છે.

આ બંને સદ્ગૃહસ્થોની દર્દીઓ પ્રત્યેની સેવા કદી બૂલાય

એવી નથી. સંભાળપૂર્વક સારવાર કરવાની અને દર્દીઓને દિલાસો આપવાની એમની ખત માટે તો એઓ ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. આવા ભયંકર દર્દ ભોગવતા દર્દીઓના એકરા પર ગ્લાનિને બદલે ઉત્લાસ નજરે પડે છે. સર્વાત્ર આનંદી વાતાવરણ હોય એવું જ લાગે છે. સંબંધીઓથી વિખૂટા પડેલા દર્દીઓને જ્યારે એમના ધરના માણુસો જેટલો સંતોષ એમના તરફથી મળતો હોય તો પછી ગ્લાનિ રાખવા જેવું શું કારણ હોય ?

આયુષ્યની દોરી તો પ્રભુને હાથ છે. પ્રયત્નો કરી મનુષ્ય-માત્ર નિમિત્ત થાય છે. આ સેનીટેરિયમમાં સારવાર માટે આવતા ઘણાખરા દર્દીઓ અહીંથી સારાજ થઇને જાય છે. અહીંનો શિયાળો તો બહુ જ ઉત્તમ ગણાય છે. એવા દાખલા પણ અહીં બન્યા છે કે ડોક્ટરની સલાહ મુજબ અહીંની સીઝનનો પૂરો લાભ લેનાર અણુધાર્યો પરિણામ લાવી શક્યા છે. દાખલાતરીકે ૭૦ રતલ વજન લઇ આવેલ દર્દી ૧૫૦ રતલ વજન લઈ બિલકુલ નિર્ભય હાલતમાં પોતાને વતન પાછો ફરે છે. આ સંસ્થાને યશ છે અને તે પણ એવા કામ કરનાર ડોક્ટરોને અંગેજ ! એમનાં સત્કાર્યોમાં ઈશ્વર એમને સહાય થઇ યશ આપે છે એમના શુદ્ધ અંતઃકરણની સેવાને કારણે ! જીવનની આશા મૂકી દેનારને આ સંસ્થા તો ખરેખર પુનર્જીવન બક્ષે છે, એમ કહું તો કંઈ પણ અતિશયોક્તિ નથી.

આ સંસ્થાને એક સેનીટેરિયમ નહિ પણ સેવાસદન કહી શકાય અને આ સેવાલાવી સન્નજનોને કારણે ! એમની સેવાના બદલામાં પ્રભુ એમને દીર્ઘાયુષી કરી સંપૂર્ણ યશ આપી સુખી રાખે એજ પ્રાર્થના.

દરેક સહાયતા આપવા યોગ્ય આ સંસ્થા છે. શ્રીમંત દાનવીર સન્નજનો આ સંસ્થા પ્રત્યે રહેમનજર રાખી યથાયોગ્ય મદદ કરવા ચૂકશે નહિ, એવી આશા છે. જીંદગી હારી બેઠેલા અનેક મનુષ્યોને આયુષ્ય અર્પવાનું પુણ્યકાર્ય આ સંસ્થા કરી રહેલ છે, એમ કહું તો કંઈ ખોટું નથી. હિમાચળની પુણ્યભૂમિમાં આ “પુનર્જન્મનું પુણ્યધામ છે.” અસ્તુ !

(“કલાપિ” ત્રૈમાસિકના વૈશાખ-૧૯૮૬ના અંકમાં લેખક:-શ્રી.પ્રવાસી)

१११-शांति की खोज

शांति से सूता है संसार;
 जोन सारा विश्व, न पाया कहीं शांति का सार. शांति०
 आशा तृष्णा के लगते हैं, रोज यहाँ आगर;
 स्वार्थ पाप के सौदे होते, मन में देव विचार. शांति०
 दंभ कपट पाप-उन्मूल के, मुझे हुये हैं दार;
 लोभों की ज्वन अनते हैं, जिनके रोज शिकार. शांति०
 कलेश दुःख से भरें हुये हैं धिस जगके व्यवहार;
 जन-जुल कर ईसता फिरता भूरा वार-वार. शांति०
 दूँदा जिधर भिलेगा केवल बीषण हाहाकार;
 याहो जे कल्याण लगे मन ! भाव करुणागार. शांति०
 ("माधुरी"मांती श्रीमती सुशीलादेवी त्रिपाठीनी कविता
 थोडा संशोधन साथे)

११२-स्वधर्म और स्वदेश

जैसे तो भूमंडल के प्रत्येक धर्म ने किसी-न-किसी रूप में स्वदेशसेवा का ही धर्म माना है; पर हमारे प्राचीन महर्षियों ने आर्ष ग्रंथों में इस विषय का स्पष्टीकरण कर, इसका प्रत्यक्ष दिग्दर्शन कराया है, और स्वदेशप्रेम की जित्ति पर धर्म के मंदिर की स्थापना की है. इस लिये सत्य सनातन-धर्म की दीक्षा से दीक्षित प्राणी इस आत से कदापि नहीं मुक्त सकते कि स्वदेशप्रेम ही धर्म है, या धर्म ही स्वदेशप्रेम है. क्योंकि सत्य सनातन-धर्म धितना विशाल है कि यहाँ प्रत्येक प्राणी की प्रत्येक दैनिक परिस्थितियों भी धर्म की सीमा से बाहर नहीं है. इस परम उदार सनातनधर्म में स्नान, जोजन, शयनादि साधारण कार्यों से लेकर इस लोक की सत्य प्रकार की उन्नति परलोक में उन्नति तथा परमपिता परमात्मा का साक्षात्कार-सभी कुछ धर्म-कर्म के अंतर्गत हैं. अतः देशसेवा या जतीय सेवा धर्मसेवा से विभिन्न कदापि नहीं हो सकती, जबकि इन दोनों सरस अमृत-धाराओं का उद्गमस्थान एक ही है, और दोनों एक ही दिशा के सदा प्रतिधवित होती हैं. हमारे धर्मध्वजियों ने इसी आधार पर अनेक स्थानों में कहा है कि केवल ध्यानादि के द्वारा ही उपासना नहीं हुआ करती है, अपितु प्राणिसेवा के द्वारा, शरीरस्थित नारायण की पूजा से ही, सारी उपासनाओं पूर्य

હોતી હૈં; ઔર હૃદયવિહારી ભક્તવત્સલ ભગવાન પ્રસન્ન હોતે હૈં. ઇસકા સ્પષ્ટ પ્રમાણ શ્રીમદ્ભગવત મેં મિલતા હૈ; પર હમારે કનિષ્ઠ મહાનુભાવોં કે વિભાટ મસ્તિષ્ક મેં યહ આક્ષેપ અવશ્ય ઉત્પન્ન હોગા કિ જળ આર્ય શાસ્ત્ર યહ નિર્ણય કરતા હૈ કિ પરમાત્મા સજ્જ જીવોં મેં ભૂતાત્મારૂપ સે સદા વિદ્યમાન હૈ, ઇસ લિયે પ્રાણીસેવા કે પ્રતિ ઉપેક્ષા કર કે અન્ય પ્રકાર કી ઉપાસના કરના વ્યર્થ કી પૂજા હૈ, તો કેવલ સ્વદેશપ્રેમી હોના ધર્મ-પ્રેમી હોના કેસે કહા જા સકતા હૈ? ઉપર્યુક્ત કથન કા આશય ઇતના સંકુચિત કદાપિ નહીં હો સકતા, પર ઇસકા અથ અપને હી દેશ કે લોગોં તક બી કબી નહીં પરિમિત રહ સકતા. યહ તો ભૂમંડલ કે પ્રત્યેક જીવ કે લિયે કહા જા સકતા હૈ. ઉન મહાશયોં કી શંકા નિર્મૂલ નહીં હૈ, ઔર ન મેં ઉનકે વિચાર સે અસહમત હૈં, ન મેરા શાસ્ત્ર હી. ઔર હો બી કેસે સકતી હૈં, જળ કિ શાસ્ત્ર જતાતા હૈ કિ—

अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्माऽवस्थितः सदा ।

तमवब्रजाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाधिष्ठनम् ॥

પર ઇસકા અર્થ યહ કદાપિ નહીં કિ મેં સંસારવ્યામ સમસ્ત ધર્મોં મેં યોગ હૈં, કિંતુ ઇસકા અર્થ યહ હૈ કિ મેં જગત કે પ્રત્યેક પ્રાણી સે પ્રેમ કરે. બાઇબલ કા બી યહી મત હૈ કિ ઇશ્વર ને મનુષ્ય કા દાંચા અપને દાંચે સે તૈયાર કિયા હૈ, ઇસ લિયે સજ્જ પ્રેમ કરના માનો ઇશ્વર સે પ્રેમ કરના હૈ. યદ્યપિ ઇસાઇ-ધર્માવલંબી આજ ઇર્ષ્યા સે ઉદ્દેષિત હો કર, વિદેશિયોં કો કટ દે કર, સ્વદેશ કા કલ્યાણ કરના ચાહતે હૈં. યહ વિદેષ-મૂલક દેશપ્રેમ ઉનકે ધર્મ કે પ્રતિકૂલ હૈ. ધાર્મિક દષ્ટિ સે હમ ઉનસે પ્રેમ કર સકતે હૈં, પર ઉનકે પ્રચલિત ધર્મકાર્ય મેં યોગ નહીં દે સકતે. ક્યોંકિ અન્ય જહુતસે ધર્મ હમારે ધર્મ સે એક-હમ વિપરીત હૈં. અતએવ વે ધર્મ હમારે લિયે જઘન્ય અધર્મ હૈં.

અજ સ્વદેશધર્મ કો લીજિયે. ધર્મ કા શ્રીગણેશ શરીર સે હોતા હૈ. અતએવ પ્રથમ શારીરિક ધર્મ હૈ. ઇસમેં ‘શરીરમાયં ચત્તુ ધર્મસાધનમ્’ વાલે સિદ્ધાંત કે અનુસાર શરીરસેવા તથા અપની રક્ષા કરના હી ધર્મ હૈ. કિંતુ ઇસ ધર્મ મેં ઉદારતા કેવલ અપને શરીર તક હી સીમિત હૈ, યહ સોચના નિતાંત ભ્રમ હૈ. ક્યોંકિ પરિપુષ્ટ ક્ષેત્રેવ રખના ઇસી કારણ ધર્મ કી ગણના મેં આ સકતા હૈ કિ કાયા-કલ્પતરુ કે દરે-ભરે રહને સે હી વહ સમાજ તથા સ્વદેશ કે લિયે દિતકર હો સકતા હૈ. મોક્ષાદિ ઇસી પર સુદૃઢતાપૂર્વક અવલંબિત હૈં, એવં મનુષ્ય અપને-અપને વ્યક્તિત્વ કો બૂલ કર સમાજમંદિર કી સ્થાપના કરતે હૈં. સમાજધર્મ કે વ્યવસ્થા-

पक्ष भी ऐसी ही व्यवस्था करते हैं, जिससे जाति तथा देश का उत्थान हो। जैसे नियम के नियामक का व्यक्तित्वविशेष के सुभ-दुःख पर ध्यान न दे कर सार्वजनिक उन्नति तथा अवनतिपर ध्यान देना पड़ता है। यही स्वदेशधर्म है। समाज का शिरोमणि ही तो देश का शिरोमणि होता है। स्वदेश का जिसमें सदा कल्याण हो, वही तो धर्म है। यदि हम हवन, पूजा, अर्चना को भी दें, तो यह भी देश के लिये कल्याणकारक है। अतएव हम सभ दृष्टियों से सूक्ष्म परीक्षा द्वारा अवलोकन करें, तो तत्काल पता चल जायगा कि सारा धर्म देशकल्याण ही के लिये है। और इसी जावना से प्रेरित हो कर सर्वप्रथम हमारे निष्काम कर्मयोग के आश्रयदाता स्वदेश का श्रीलगवान की विराट् मूर्ति का श्रेष्ठ अंग समझते थे, तथा भारत-जननी का जगज्जननी की प्रतिमूर्ति, और इस प्रकार स्वदेशसेवा द्वारा विष्णु तथा लक्ष्मी की पूजा करते थे। इसीका आश्रय मान कर जड़े-जड़े योगी-श्वर अपनी योगमाया का देशहित की वेदी पर हंसते-हंसते तिलांजलि देते थे। योगसाधन द्वारा मोक्ष प्राप्त करने की आशा के त्याग कर, हमारे ऋषिपुंगवों ने देश की मांग पर अपना अस्थि-पिंजर अर्पण कर तत्काल ही स्वर्गारोहण किया। हमारा धृतिहास धन महानुभावों के उज्ज्वल दृष्टांत से जरा पड़ा है। अतः यह सिद्ध है कि स्वधर्म के साथ स्वदेश तथा स्वजातिसेवा का पूर्ण संबंध ही नहीं है, वरन् यह उसका प्रधान अंग है अथवा यह उसका उपनाम है। यदि आज भारतवर्ष के साधु, जो देश के ऊपर भोज समझे जाते हैं, गांधी की शिक्षा ही में लगवान भूतनाथ का दर्शन कर मोक्ष प्राप्त करते हैं, वे लगवान भनु के इस वाक्य पर विचार करें कि “धर्मयुद्ध में प्राण देने पर उत्तरायण-गति द्वारा अत्यंत सुखमय लोक में धर्मसेवी की गति होती है। धर्मसेवी का स्वजातिसेवा तथा स्वदेश-धर्म के इल से पुण्यमय स्वर्ग आदि प्राप्त होते हैं, जहां शांति तथा आनंद का आगार है। अतः स्वदेशसेवी के लिये प्राण देने का कठिन जात नहीं है, बल्कि स्वर्ग का द्वार खोलना है।” तो आज ही भारत का उत्थान हो जाय। इस्लाम-धर्म के अनुयायी जात-जात में “इस्लाम अतरे में है” यह पुकार सुनते ही अपना धर्म जयाने के लिये अपने अभूत्य प्राणों का हथेली पर लिये आ जुटते हैं, इसी प्रकार यही जात भारत के प्राचीन राजपूतों में थी। इसी कारण राजपूत वीर धर्मयुद्ध में प्राण देने में अपना परम सौभाग्य समझते थे, और उनकी धर्मपत्नियां भी उनके साथ सती हो कर पतिशोक का आनंद खाहती थीं। यदि इस प्रकार का पूर्ण विश्वास स्वदेशधर्म के प्रति आज भारतियों का हो जाय, तो अस जेडा पार हो जाय। जिस दिन भारतवासी

સનાતન ધર્મ કે ઇસિ ઉદાર સિદ્ધાંત કે હૃદયંગમ કરેંગે, ઉસી દિન ભારતમાતા કી મલિન મુખચંદ્રિકા પુનઃ ઉજ્જવલતા પ્રાપ્ત કરેગી, ભારત કા ભાગ્ય સંપૂર્ણ આકાશ કે આલોકિત કરેગા ઓર ભારતવાસી આર્યપુત્ર પ્રાણીસેવા દ્વારા જીવજીવી નારાયણ કી પૂજા કર કે અંત મેં અનંતાનંદમય બ્રહ્મધામ કે પ્રાપ્ત હો સકેંગે.

(“માધુરી”માં લેખિકા:-શ્રીમતી વિમલાદેવી “રમા”)

૧૧૩-જમવાનો અને શાળાનો વસ્તુ*

(૧)

એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિકજ છે કે, જમીને તરત નિશાળમાં જવાથી કાંઈ નુકસાન છે કે નહિ? આનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં કેટલીક બાબતોનો વિચાર કરવો પડે છે. જેને નૈસર્ગિક જીવન જીવવું હોય તેણે જીવનશાસ્ત્ર સમજવાની જરૂર છે. જીવનનાં બધાં કાર્યો ક્યારે, કેવી રીતે ને કેટલા સમયમાં થવાં જોઈએ તે જાણી લેવાની ખાસ જરૂર છે. ઉપરના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા પહેલાં “જમવાના કાર્ય” વિષે કાંઈક કહેવું જરૂરનું છે.

સંસારમાં જીવનકલહમાં સફળતા મેળવવા માટે મનુષ્યે પોતાના જીવનને વ્યવસ્થિત કરનારા પ્રયાસો કર્યા છે. પોતાના દૈનિક જીવનને સમય ત્રણ-ચાર વિભાગોમાં વહેંચી નાખ્યો છે; શારીરિક મહેનતનો સમય, શરીરને પોષણ આપવાનો સમય, માનસિક શક્તિઓ ખીલવવાનો સમય વગેરે. આ બધાંયે કાર્યો તરફ મનુષ્યે પૂરું લક્ષ આપવું જોઈએ, ને એ હેતુથીજ આપણે રાત્રિદિવસના ચોવીસ કલાકને અમુક ભાગોમાં વહેંચી આપણા જીવનને અનુકૂળ પડે એવી વ્યવસ્થા કરી મૂકી છે. જે વ્યવસ્થાથી આજે આપણે આપણું જીવનકાર્ય ચલાવી રહ્યા છીએ તે સુવ્યવસ્થિત છે કે નહિ તેના ઉપર વિચાર કરવાની જરૂર છે.

શારીરિક મહેનત, પોષણ, આરામ અને માનસિક શક્તિઓને ખીલવવા માટે આપણે જે વ્યવસ્થા કરી છે અને જે રીતે આપણે સમયની ગોઠવણ કરી છે તે દોષિત છે; સારાએ સમાજને દરેક રીતે અહિતકર છે; પરરાજ્ય અને પાશ્વર્ય સંબંધતાએ આપણે

* બાઈ સ્વામી રાવ કાઠિયાવાડની વ્યાયામપ્રત્યારની પ્રવૃત્તિના પ્રાણ છે. બાબનગર અને બીજે ઠેર ઠેર જઈ તેમણે અખાડા અને શરીરસ્તુધારણની પ્રવૃત્તિને ચેતન આપેલું છે. તેમણે ‘ખોરાક અને પોશાક’ને લગતું એક નાનકડું પુસ્તક હાલ બહાર પાડ્યું છે. તેનું ૧ હું પ્રકરણ લોકોની વિશેષ જાણ માટે ઉત્તરું છે.

આખો જીવનક્રમ ઉલટાવી નાખ્યો છે; ને પરિણામે આપણો શારીરિક અને માનસિક વિકાસ અટકી પડ્યો છે.

સમાજે આજના વિદ્યાર્થીજીવનને એવી રીતે ઘડ્યું છે કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો શારીરિક તેમજ માનસિક વિકાસ બિલકુલ સાધી શકતા નથી. માખાપો અનેક કળેા વેડીને બાળકોને જે પોષણ આપે છે તથા તેમને ઉછેરવા માટે જે પ્રયત્નો કરે છે તેમાં જેટલી સફળતા મળવી જોઈએ તેટલી મળતી નથી. સાથે સાથે શિક્ષક બંધુઓ માનસિક ખોરાક આપવામાં જેટલી મહેનત કરે છે તેના પ્રમાણમાં સારાં પરિણામો નજરે પડતાં નથી.

વિદ્યાર્થીઓનું દૈનિક કર્મ—તેનો સમય

પાશ્ચાત્ય દેશની રૂઢિને આધીન થયેલાં માખાપો પ્રાતઃકાળ સમયે ઉઠી શક્યાં નથી, એટલે તેમનાં સંતાનો તો ક્યાંથીજ વહેલાં ઉઠી શકે? સામાન્યતઃ શહેરોની અંદર તો બાળકો છ કે સાત વાગ્યા પહેલાં બાગ્યેજ ઉઠતાં હશે. એટલે સવારમાં ઉઠવાનો સમય આપણે સાત વાગ્યાનો રાખીએ. સાતથી આઠ સુધીનો વખત મુખમાર્જન, શૌચસ્નાનાદિમાં જાય છે. આઠથી દસનો વખત નાસ્તો, શાળાનો અભ્યાસ કે ઘરના બીજા કામમાં વહી જાય છે. લગભગ સાડાદશ કે અગિયાર વાગ્યે નિશાળે જતા પહેલાં જમવાનો સમય થાય છે ને જમ્યા પછી વસ્ત્રો બદલીને સ્કૂલમાં જવાની તૈયારી થાય છે.

આપણે ધ્યાનપૂર્વક જોઈએ તો આપણને પ્રશ્ન થશે કે, વિદ્યાર્થીઓના દૈનિક કર્મમાં સવારના સમયનો ઉપયોગ સુવ્યવસ્થિત છે? અમુક જાતના વિચારોમાં સપડાયેલા માણસો—અર્થાત્ પાશ્ચાત્ય દેશની સભ્યતાને આધીન થયેલા લોકો ગમે તેમ માને, પણ હું તો ચોક્કસ માનું છું કે, વિદ્યાર્થીઓનો જીવનક્રમ ધણેજ અવ્યવસ્થિત છે. જે વખતે આપણાં બાળકો આજે સવારે ઉઠે છે તે સમયથી નિશાળે જવાના સમય સુધીમાં બાળકને જેટલાં કાર્યો કરવાં પડે છે, તેને માટે મળતો વખત ધણેજ ઓછો છે.

અનેક જાતની કમજોરીઓમાં સપડાયેલાં બાળકો સવારમાં ઉઠીને ચ્હા પીધા વિના શૌચ પણ કરી શકતાં નથી. શારીરિક શક્તિના અભાવને લીધે ઠંડા પાણીથી નાહી પણ શકતાં નથી. વળી વખતના અભાવે બહાર જઈ ખુલ્લા મેદાનની સ્વચ્છ હવામાં શરીરને ગતિ આપી ફેફસાંની અંદર બરપૂર પ્રાણવાયુ લેવાને અસમર્થ છે. સમયની અછતને લીધેજ જે રીતે ને જેટલો વખત દાંત સાફ કરવા જોઈએ અથવા તેલ મર્દન કરી ખૂબ ચોળીને નાહવું જોઈએ તે પણ બાળકોથી થઈ શકતું નથી. શરીરને પોષક અન્ન, જેને માટે માખાપોએ અનેક પ્રકારનાં કળેા સહન કર્યાં હોય તેના ઉપબોગ બાળકો આનંદપૂર્ણ ચિત્તે કરી શકે તેટલો સમય પણ

તેમની પાસે હોતો નથી. સમયના અભાવને લીધેજ બાળકે શાળાનું લેસન સારી રીતે તૈયાર કરેલું હોતું નથી. જમતી વખતે એજ લેસનનો વિચાર તેના મગજમાં ધૂમ્મા કરે છે. વર્ગમાં જવા પહેલાં જમીને એક વાર પહેલા અવરતું લેસન જોઈ જવાય એ હેતુથી ગમે તેમ આડું અવળું ખાધ લે છે. તરતજ ઝપડથી ચાલી-દોડી બાકી રહેલા ટુંકા સમયમાં નિશાળે પહોંચવા પ્રયાસ કરે છે. રસ્તામાં એ બીક તો ઉભીજ હોય છે કે, જો મોડું થયું તો શિક્ષક પાટલી ઉપર ઉભા કરી દાવે તેમ બોલી નાખવાની તક જતી નહિ કરે.

જમવા પહેલાં સ્નાન કરવાની પદ્ધતિ આપણા પૂર્વજોએ દાખલ કરી છે એનો મૂળ ઉદ્દેશ તો એજ છે કે, શરીરની અંદર રહેલું લોહી શરીરની સપાટી ઉપરથી હટી શરીરના મધ્યભાગ એટલે કે પેટ તરફ વળે. જમતી વખતે મૌન ધારણ કરવાની રીતનું કારણ પણ એ છે કે, તે વખતે શાંત ચિત્તે જમવા સિવાય આપણને બીજા કશાનો વિચાર ન આવે.

જમીને આરામ લેવો એ આપણા બધાજ લોકો જાણે છે. જીવનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ વસ્તુ ઘણી ઉપયોગી છે, કારણ કે શરીરના બધા અવયવો દીલા પડેલા હોય તો લોહીનું વસણ પેટ તરફ હોય-- આંતરડું અને હોજરી પોતપોતાનું કામ સારી રીતે કરી શકે. જમ્યા પછી જો શરીરના બીજા કોઇ ભાગને આપણે ગતિ આપીએ તો લોહીનું વસણ સ્વાભાવિક રીતે તે તરફજ હોય.

જમ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ નિશાળમાં આવીને બાંકડાપર બેસે છે. કરોડની નળખાઇને લીધે તેઓ સીંચા બેસી શકતા નથી. પરિણામે વળીને બેસવાથી આંતરડાં ને હોજરી પર દબાણ આવે છે.

(૨)

બીજો પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય કે, જમ્યા પછી બુદ્ધિમાં કાંઈ મંદતા આવે ખરી ?

આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ કે, જેવી રીતે આપણે જમીએ છીએ, જેટલા સમયમાં આપણે જમીએ છીએ, જે વખતે આપણે જમીએ છીએ એ બધુંજ શારીરિક વિકાસને હિતકારક નથી. હવે એ સિદ્ધ કરવાનું રહે છે કે, માનસિક વિકાસને એ કેટલું અહિતકર છે.

શરીરની અંદર વધારે પ્રમાણમાં ગરમી આવ્યા પછી એક પ્રકારની શિથિલતા આવે છે. ગ્રહણશક્તિ ઓછી થાય છે. દુર્ભાગ્યે આપણે વિદ્યાર્થીઓના બુદ્ધિવિકાસ માટે સાડાઅગિયારનો (જમ્યા પછીનો) જે વખત નક્કી કર્યો છે તે નવયુવાનોને કોઇ રીતે હિતકારી નથી. આપણા દેશમાં બપોરે-જ્યારે સૂર્યનો તાપ ઘણો વધી જાય છે ત્યારે-શરીર કે બુદ્ધિની ગ્રહણશક્તિ ઘણીજ મંદ પડી જાય છે.

ખેડુતો સવારે ખેતરોમાં કામ કરી આ વખતે તો વિશ્રામજી લે છે. પશુઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક ચરી વૃક્ષોની શીતળ છાયામાં આરામ લે છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે આપણા દેશના યુવકોને શરીરને પીગળાવી નાખે એવી ગરમીમાં ને તે પણ જમ્યા પછી તુરંતજ માનસિક વિકાસ સાધવો પડે છે.

જમી રહ્યા પછી અમુક સમયે શરીરમાં ઉષ્ણતા પેદા થાય છે. અન્નની ગરમી એક પ્રકારનું ઘેન લાવે છે. એ ઘેનમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો યત્ન કરવો એ નિર્થકજ છે, ને ચિત્તને એકાગ્ર કર્યા વિના બુદ્ધિ પોતાનું કાર્ય નજ કરી શકે. આજ કારણથી વિદ્યાર્થીઓ જમ્યા પછી બુદ્ધિથી કોઈ પણ વસ્તુ ગ્રહણ કરી શકતા નથી કે નથી શિક્ષકો આપી શકતા. પરિણામે વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક બન્નેની મહેનત અને બન્નેના સમયનો સદુપયોગ થતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ બુદ્ધિની ગતિ અને શરીરની શક્તિનો વિનાશ થાય છે.

(૩-૭-૨૯ ના “ગાંડીવ” માંથી)

૧૧૪-ધૃતરાષ્ટ્ર કે સૌ પુત્ર

કિસી પુરુષ કે સૌ પુત્ર હોના ઇતના અસંભવ નહીં પ્રતીત હોતા જિતના એક માતા કે સૌ પુત્ર હોના. ભારત કે પ્રાચીન ઇતિહાસ મેં સગર કે ૬૦ દગ્ગર પુત્ર થે, વહ બી એક માતા સે. દક્ષ પ્રજાપતિ કી કિતની હી કન્યાઓ થીં. ધૃતરાષ્ટ્ર કે સૌ પુત્ર થે, જિનકી માતા બી એક ગાન્ધારી થીં. ઇસ પ્રકાર કી અસંભાવનાઓ કેા દેખ કર પ્રાયઃ પાઠક કલ્પના કરેંગે કિ કદાચિત ભારત મેં રાજાઓ કી બહુતસી સ્ત્રિયાં હોતી થીં. એક પુરુષ સે બહુતસી સ્ત્રિયાં મેં સૌ સવાસૌ પુત્રોં કેા હેા જનના સંભવ હૈ. પટરાણી ગાન્ધારી હોગી, જો સામાન્યતઃ સખકી માતા કદાતી હોગી. અસ્તુ. ઐસી કલ્પના અંતતઃ કલ્પના હી હૈ. એક ગર્ભ સે ૧૦૦ પુત્રોં કેા પૈદા હોના યદિ અસંભવ નહીં તો બી વિરમયજનક જૈસે પદલે થા વૈસે હી અબ બી હૈ. ઇસ લેખ કે લિખને કે પૂર્વ હી પાઠકોં કેા હમ નિશ્ચય કરા દેના ચાહતે હૈં કિ ૧૦૦ પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર કે ગાન્ધારી કે ગર્ભ સે હોને સંભવ હૈં. વિજ્ઞાન ઇસકા કેાષ વિરોધ નહીં કરતા; પર કિસ પ્રકાર, યહ આગે પઢને સે જ્ઞાત હેા જયગા.

પ્રાકૃતિક સંસાર મેં એક માદાજીવ સે સૈકડોં અપલ્ય ઔર એક નરજીવ સે સૈકડોં ગર્ભોં કેા ધારણ દેખા ગયા હૈ. યહ કેાષ છિપી ખાત નહીં.

ક્ષુદ્ર જાતિ કે જીવો મેં ચિરકાલતક ગર્ભધારણશક્તિ નહીં હોતી. ઇસી લિયે મછલી, મેંદક આદિ ક્ષુદ્ર જલચર માદાએં અપને અંતઃગર્ભાં સહસ્ત્રોં ડિમ્બ બાહર ફેંક દેતી હેં. ઔર નર અપને શુક્રકીટોં સે ઉનકો ગર્ભિત કર દેતા હે. પક્ષીજાતિ મેં કુછ કાલ ગર્ભ રખને કી શક્તિ હોતી હે. યદ્યપિ નરમાદા કે મૈથુન મેં એક સંયોગ મેં હી નર કે એક બાર છોડે વીર્ય મેં સહસ્ત્રોં શુક્રકીટ ઔર સ્ત્રી કે રજ ઉત્સર્ગ મેં સહસ્ત્રોં ડિમ્બ હોતે હેં તો બી થોડે હી પર-સ્પર્શ મિલ કર અંડા બન પાતે હેં, શેષ સખ અનુકૂલ અવસ્થા ન હોને સે અંડા રૂપ નહીં બન પાતે. ઇસી પ્રકાર ઉત્તમ કોટિ કે સ્તનપાયી જનવરોં મેં ગર્ભાંકા ચિરકાલતક ધારણ કરને કી શક્તિ હે. ઉનમેં બી પૂર્વોક્ત કથનાનુસાર હી સહસ્ત્રોં શુક્રકીટ એવં સહસ્ત્રોં રજકીટ વ્યર્થ જાતે હેં ઔર પુત્રરૂપ દો ચાર હી ફલતે હેં. જૈસે શકરોં કે પેટ મેં ૯ બચ્ચે તક બી હો જાતે હેં, કુતિયા કે પેટ મેં ૪, ૫; પર દાથી, ગૌ, ઘોડા આદિ કેવલ એક બચ્ચા જનતે હેં. મનુષ્યોં મેં બી એક હી બચ્ચા એક બાર મેં ઉત્પન્ન હોતા હે. પરંતુ કબી કબી ૨, ૩, ૪, ૫, બચ્ચે બી એક સમય એક હી ગર્ભાં સે ઉત્પન્ન હોતે પાયે ગયે હેં. અખ આશ્ચર્યજનક બાત યહી હે કિ કયા યહ સંખ્યા ૧૦૦ તક બી પહુંચ સકતી હે ?

યદિ ૧૦૦ શુક્રકીટોં કે ૧૦૦ રજઃકીટોં (યા ડિમ્બોં) કે સાથ મિલને કા અવસર મિલ જાય ઔર ફિર ઉનકે નિયમાનુકૂલ અનુપધાતક અવસ્થા મેં પરિપોષણ પાને કા અવસર પ્રાપ્ત હો તો કોઈ શંકા નહીં કિ ૧૦૦ પુત્ર પૈદા ન હો સકેંગે. મેંદકી કે પેટ સે સૈકડોં રજઃકીટ યા ડિમ્બ નિકલતે હેં ઔર નરમેંદક ઉનકો અપને શુક્રકીટોં સે ગર્ભિત કરતા હે ઔર વહ પાની કી તલ મેં હી અંડા-કાર રૂપ મેં એક ઝિલ્લી મેં લિપટે હુચે પડે રહતે હેં. ફલતઃ ગર્ભ-વિજ્ઞાન કે નવીન શાસ્ત્ર ને ઇસ બાત કે સત્ય માના હે કિ ગર્ભ શુક્રકીટ દ્વારા ડિમ્બ મેં ઉપસ્થિત કિયે હુચે ગર્ભાધાન કે પરિપોષણ કા ઉચિત સ્થાન હે. વહ પ્રાણી કે પેટ મેં ન હો કર બાહર બી સંભવ હે.

ઇસી સ્થાપના કે અનુસાર સ્ત્રિયોં કે ગર્ભાં મેં યદિ સંયોગવશ ૧૦૦ ડિમ્બ શુક્રકીટોં સે ગર્ભાં સ્થિત હો જાવેં ઔર ઉનકો ગર્ભાંશય મેં ઉચિત પરિપોષ્ય કા અવસર પ્રાપ્ત હો તો કોઇ કારણ નહીં કિ વે સખ ગર્ભાં ઠીક પુત્ર રૂપ મેં ન ફલ જાવેં. જખ યહ સત્ય હે તો અખ યહી દેખના શેષ હે કિ સ્ત્રી કે ગર્ભાં મેં ૧૦૦ રજઃકીટોં યા ડિમ્બોં કા પુરુષ કે શુક્રકીટોં સે ગર્ભિત હો જાના (ફર્ટિલાઈઝ હો જાના) સંભવ હે યા નહીં. હમેં ઇસમેં બી કોઇ અસંભવ બાત પ્રેતીત નહીં હોતી. ક્યોંકિ ગર્ભાંશય તો કેવલ એક પોષણ-

स्थान है, गर्भित होना केवल योनिमार्ग या गर्भ के मुखद्वार में ही होता है। यदि कम से डिम्ब गर्भित हो कर गर्भ में प्रविष्ट होते जय तो एक गर्भाशय में १०० गर्भित डिम्बों का आगमना असंभव नहीं। क्योंकि गर्भित होने के काल में डिम्ब और शुक्र-कण्ड का परिमाण एक छंय का $\frac{1}{100}$ भाग होता है। गर्भाशय का परिमाण प्रथम अंशुलमात्र होता है। १५ दिन के पश्चात् गर्भाशय में गर्भित डिम्ब का आकार $\frac{1}{10}$ छंय होता है। तीसरे सप्ताह में आन्तरे के दाने के वा लाल सीटी के जरापर होता है। चौथे सप्ताह में लंघाछ $\frac{1}{10}$ छंय होती है। ४५ दिन के बाद लंघाछ एक छंय हो जाती है और मानवीय आकृति पूर्ण हो जाती है। तीसरे महीने के बाद उसका आकार साठेतीन छंय हो जाता है और बार दस औंस हो जाता है। चौथे मास में आकार ५, ६ छंय तक और ५ वें मास में लंघाछ ७, ८ छंय तक हो जाती है; बार बी ८ औंस—२० तोला। छठे मास में लंघाछ १०, १२ छंय और बार १ सेर होता है। ७ वें मास में आकार १४ छंय; बार ३ पौंड आठवें मास में लंघाछ १६ छंय और बार ४ पौंड नवें मास में लंघाछ १८ से २० छंय तक और बार ८ पौंड। और १० मास के बाद प्रसवकाल में लंघाछ २४ छंय और बार ७ सेर तक होता है।

धस अनुमान से हम धस परिणाम पर पहुँचे कि मानवी गर्भ में १० मास में १ अच्छा पुष्ट होता हुआ ७ सेर हो जाता है, जिसकी लंघाछ हो फुट होती है; परंतु जिस बोन्य सामग्री का १ जालक गर्भ में जाता है यदि उसीका एक गर्भ में सोये हुये १०० अच्छे जावे तो स्पष्ट है कि उनका पोषण बहुत न्यून होगा और उनका परिपाक भी बहुत देर में होगा। हम यह भी देखते हैं कि प्रथम वृद्धि का अनुक्रम बहुत न्यून है, परंतु बाद में वृद्धि बहुत शीघ्र होती है। धससे उचित परिपाक के लिये प्रथम गर्भ के जन्मने और विरह होने के लिये चिरकाल लगेगा। अग्न हम गान्धारी के गर्भ की आलोचना करते हैं।

महाभारत के अनुसार दो वर्ष के पश्चात् गान्धारी ने शोक-विलाप से अपने गर्भ को पीट कर नियत प्रसवकाल पूर्व ही बाहर टूँक दिया। अग्न वह बोधउसा बाहर आया तो १०० पुत्रों की छच्छा में भगन गान्धारी सहसा आश्चर्य दंग रह गयी। उसी समय व्यासदेव वहां उपस्थित हो कर बोले:—“तू ने यह क्या किया?” गान्धारी बोली “लगवन्! कुन्ती के तो पुत्र पैदा भी हो गये और मुझ अजागिनी के दो वर्ष गर्भ के बाद भी यह बोधउ पैदा हुआ!” धस पर लगवान व्यास ने कहा कि

મૈને અસત્ય નહીં કહા યા; તુમ્હારે ગર્ભ સે ૧૦૦ પુત્ર હી હોંજે. ઇસકે બાદ વ્યાસદેવ ને ૧૦૦ ઘી કે કૂંડે મંગવાયે ઉનકો બડે સુરક્ષિત સ્થાનોં પર રક્ષા ગયા, ગર્ભ સે નિકલે માંસમય ગર્ભ કો શીતળ જલ કે છીંટે દિયે ગયે. છીંટે દેને કી દેર થી કિ ઉસ પેશી કે આપસે આપ સૌ ભાગ હો ગયે; પર પાઠક ધ્યાન રખેં કિ વહ માંસમયી પેશી જિસકો મહાભારતકાર ને અબ્હીલાખા માંસ કે ગાંઠ (માંસમન્યિ) લિખા હૈ વહ માંસ કી ગાંઠ હી નહીં થી, પરંતુ ઉસીમેં ૧૦૦ છોટે છોટે ગર્ભ ઇકઠે મિલે હુએ થે. અપરિપકવ દશા મેં વહ ઉસ રૂપ મેં થે ઓર એકદસરે સે સટે હુએ થે. વ્યાસદેવ ને ઉનમેંસે એક એક કો અલગ અલગ કિયા ઓર બડે શાસ્ત્રીય ઉપચાર તથા ડાકટરી અનુયોગ કે અનુસાર સુરક્ષિત સ્થાન પર ઘી કે કૂંડોં મેં બડી સાવધાની સે રખા. વ્યાસજી વહ બી કહ ગયે કિ ઇતને નિયત કાલ બાદ ઇન કૂંડોં કો ખોલના. વહ વાસ્તવિક વર્ણુન હૈ, જો મહાભારત મેં લિખા ગયા હૈ. ઇસમેં ૧૦૧ ગર્ભોં કો પૃથક્ પૃથક્ હોના વૈશં-પાયન ને માના હૈ. વહ ૧૦૧ ટુકડે માંસપેશી કો કાટ કર નહીં કિયે થે, પ્રત્યુત ૧૦૧ ગર્ભ જો પરસ્પર ચિપકે હુએ થે ઉનકો પાની છિડક કર અલગ કિયા ગયા થા. વહ સખ સ્વતઃ છોટે છોટે અંગૂઠે કે પોરૂએ કે બરાબર ગર્ભ થે ઓર સંખ્યા મેં વહ ૧૦૧ થે.* અર્થાત્ ઉનકી લંબાઈ લગભગ ૧૬ ઇંચ કે થી. અર્થાત્ ઉનકો પરિપોષ અબી ઉતના હી હુઆ થા જિતના કિ ઉઠ હો માંસ કે ગર્ભ કો હોતા હૈ. અખ પાઠક દેખ સકતે હેં કિ માનવગર્ભ મેં ૧૦૧ ગર્ભ હો સાલ મેં બી ઇતના પરિપોષ પા સકે જિતના એક ગર્ભ હો માંસ મેં. યદિ ગાન્ધારી ઇસ પ્રકાર ઉસ ગર્ભ કો ગિરા નહીં દેતી ઓર ગાન્ધારી કો પેટ બી મથાસંભવ પૂર્ણ દશમાસિક પરિપકવ ૧૦૦ બાલકોં કો ધાર સકતા તો ઉસકે પુટ હોને કે લિયે કમ સે કમ ૧૦ સાલ લગને ચાહિયે થે.

પરંતુ વ્યાસજી ને અખ કયા બુદ્ધિમત્તા કી? ઉસ સમય બડી સુરક્ષા સે, પ્રત્યેક ગર્ભ (ગર્ભિત ડિમ્બ) કો ઘી સે પૂર્ણ થડે મેં રખા ઓર ઉનકો પરિપાક કિયા; માનોં આંડોં કો સેને કી ઉચિત વિધિ દ્રૂંદ નિકાલી, જિસસે વહ ડિમ્બ નષ્ટ હોને ન પાયે. જખ ઇશ્વર કી સૃષ્ટિ મેં સર્વથા નાબુક આંડે કો તિર્યક-ચોનિ તક અપને પેટ કે નીચે રખ કર સેકર બચ્ચા બના સકતી

× સાસિધ્યમાના ત્વષ્ટીલા ચમૂચ શતધ્યાતદા ॥

* અંગુષ્ઠપર્વમાત્રાણાં ગર્ભાણાં પૃથગેવતુ ।

एकाधिकशतं पूर्णं यथायोगं निशाम्यते ॥

है, भागों चूने के आवरण में लिपटे वीर्य और रज्जुभाग के जन्मा जना लेती हैं, तब क्या व्यास जैसे विद्वान ऋषि इस डिम्ब की उचित रक्षा का प्रबंध नहीं कर सकते थे ? कर सकते थे और किया भी. उनके परिपोषण हो चुकने पर इनको पुत्र-रूप से बाहर निकाल लिया. संसारभर के धृतिहास में यदि सर्वथा अपरिपक्व मानवगर्भों के भी जन्मा लेने की कोश अह्मृत अमत्कारिक आयोजनना का आविष्कार किया था तो निःसंदेह व्यास से ५००० वर्ष पूर्व व्यासदेव ने किया था. जिस नवज्ज्वलन के विचारहरय यूरोप के विद्वान अज्ज जन पाये हैं और पूरी सक्षलता अज्ज भी नहीं पा सकते हैं उसका भर्मा प्राचीन ऋषि ५००० वर्ष पहले जन चूके थे.*

(अप्रिल-१९२१ना “विज्ञान”भां लेखकः—श्री. जयदेव शर्मा विद्यालंकार)

११५—जुजुत्सु और उसकी उपयोगिता

हे श्रीकृष्ण ! लाभ पंचमुडे पंचराज ! !

सिद्धि लेख ही मांगना जनते हो, कि उससे कुछ लाभ भी उठाते हो ? हम तो नहीं समजते, कि तुम हमारे नुरोधों से कुछ भी श्रयदा उठाते होगे. फिर क्यों नाहक हमारे भांग-भूरी छानने और उंड खेलने में विघ्न उपस्थित कर दिया करते हो ?

गडे-गडे जे-दांतवाले पंडित व्यास के दिन लगवान् श्रीकृष्ण का भी जे-दांतवाला समज, उनके उस ज्ञान की चर्चा करने का कहते हैं, जे अनुप्य के जन्ममृत्यु के अंधन से छुटानेवाला माना जाता है. जड़तेरे आत्मा के अमरत्व का पाठ पढ़ने का उपदेश देते हैं; पर लाभ ! हमारे तो पूरे जत्तीसों दांत हैं और व्यास हो-कम-७० वर्ष की उम्र में भी वे धितने मज्जुत हैं, कि भौका आये, तो तुम्हारे पांचों मुंडों का अकसाय ही चला जये. फिर हम जेदांतवाली जातजीत कैसे कर सकते हैं ?

हम तो यही जनते हैं, कि श्रीकृष्ण-जलराम दोनों लाभ हमारी ही तरफ जत्तीस दांतवाले थे और भौके-ज-भौके आलुर,

* हम इस लेख का आलोचना किये बिना ही विज्ञान में स्थान देते हैं, और अपने विज्ञ पाठकों तथा अन्य विद्वानों का ध्यान इसमें लिपि हुई जातों पर हिलाते हुये आशा करते हैं कि वह इस विषयपर अपने विचार प्रगट करने की कृपा करेंगे. इस अवस्था में हम इस लेख के विषय में सिद्धि यही कहना चाहते हैं कि इसमें वल्लित जातें विचारणीय हैं.

अभाहक “विज्ञान”

મુદ્રિક, કુવલયાપીડ ઔર કંસતક કા કચૂમર નિકાલા કરતે થે. ઉનકી ભુજબોં મેં સહસ્રોં મત ગન્નેન્દ્રોં કા બલ થા. કસરત ઔર બ્રહ્મચર્ય કે કારણ ઉનકા શરીર ખૂબ ગઠા હુઆ થા, છાતી ચોડી થી, નાંધેં હમેશાં ચઢી રહતી થી, કંધા ઉંચા થા ઔર રોમ-રોમ સે તેજ ટપકા કરતા થા.

પર અફસોસ ! ઉન્હીં કે વંશધર હો કર આજ હમ અપને કો બેદાંતવાલા બતાને મેં હી અપના ગૌરવ સમજને લગે હૈં. અરે ભૈયા ! સખ-કે-સખ બેદાંતવાલે બન જાઓગે, હલવા-રખડી બોજને લગોગે, તો કડા માલ કૌન તોડેગા ? અતએવ અગર હમારી રાય માનો, તો યહ વેદાંતી જ્ઞાન કુછ થોડેસે વિદ્યાવ્યસની ખૂસટ ખુર્શીદ બુદ્ધોં કે હવાલે કર પહલે અખાડે મેં ઉતરો, ડાંડ પેલો, મુદ્દગર હિલાઓ, બેઠક લગાઓ ઔર આત્મા કે રહને કે ઇસ ધર કો-શરીર કો-ઇતના મજબૂત બનાઓ, કિ વહ ઉસમેં સુખ સે રહ સકે. અરે ! તુમ આત્મા કે રહને કે ઇસ ધર કો તો મજબૂત કરના નહીં ચાહતે ઔર લગતે હો આત્મા કે અમરત્વ કે વિષય મેં રૂખા-સૂખા તર્ક-વિતર્ક ઔર વાદ-વિવાદ કરને. યાદ રખો:-

“નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યઃ”

ઔર સખસે પહલે આત્મા કે ઇસ થોડે કો મજબૂત બનાને કી કાશિશ મેં લગો. પિંજડે કો તો ઠીક રખો; નહીં તો કિસી ન કિસી દિન મૌકા પાતે હી ઉસકે અંદર રહનેવાલી ચિડિયા તુમહેં થોકા દે કર ઉડ જાયેગી. તખ સિવા દાંત બિદોર કર પડે રહને કે ઔર કુછ ન હો સકેગા. ઇસ બાત કો અપને ખોપડે કી બહી મેં નોટ કર લો ઔર ‘બાબા વાક્ય’ પ્રમાણુ’ કી તરફ ગાંઠ બાંધ લો.

જો હો, અખ જરા જુજુતસુ કી બાતચીન સુનો ઔર કાન ખોલ કર સુનો. જુજુતસુ ક્યા હૈ ઔર ઉસકે દ્વારા ઇસ પરાધીનતા કે યુગ મેં, સર્વથા નિઃશસ્ત્ર હો કર બી, કિસ પ્રકાર હમ ઔર હમારી માતા-બહિને, ગુરોં કે આકસ્મિક આક્રમણ સે અપને આપકો બચા સકતી હૈં, ઇત્યાદિ બાતેં હમ તુમહારે કિસી પિછલે વિશેષાંક મેં બતા ચૂકે હૈં. અખ યહાં ઇસકે પ્રચાર ઔર ઉપયોગિતા કે વિષય મેં દો-ચાર શબ્દ કહા ચાહતે હૈં.

સબી જાનતે હૈં, કિ આજ દિન હમ ગળ લોગ પૂરે નિહલથે હૈં ઔર આયે દિન હમારે ઉપર ગુમ ઘાતકોં કે વાર હોતે હી રહતે હૈં. યદ્યપિ સરકાર કી ઔર સે હમારી રક્ષા કા પૂરા પ્રયત્ન હૈ, તથાપિ ઉસકે રક્ષકોં (કાન્સટેબલોં સર્જન આદિ) કે આને કે પહલે હી હમારી દુર્ગતિ હો જાયા કરતી હૈ. ઇસ લિયે આવશ્યકતા હૈ, કિ હમ અપની રક્ષા આપ કરને મેં સમર્થ હોં.

જુજુતસુ કે થોડે સે દાવોં કા અબ્યાસ હો જાને પર દુર્બલ

મનુષ્ય બી અપને સે દૂને ઔર યૌગુને બલવાલે ગુ'ડે કે આકમણુ સે અપને આપકો બચા સકતા હે. યહી નહીં, યદિ વહ હિંમત ન હારે ઔર ગુ'ડોં કે ઉસકે કિયે કા દંડ દેના ચાહે, તો આસાની સે ઉસકી સારી હેકડી ઔર ગુ'ડધ બૂલા સકતા હે. બડે બડે નગરોં મેં પ્રતિદિન બડી-બડી બંકોં, કોઈયોં ઔર મહાજનોં કે દરવાનોં પર, જબ વે રૂપયે કી ચેલી લે કર એક સ્થાન સે દૂસરે સ્થાન કેા જાતે હેં, અકસર મોકા તાકતે રહનેવાલે પશુ-પ્રવૃત્તિ-વાલે દુષ્ટ આતતાયી ટ્રેટ પડતે હેં. રૂપયે કી ચેલી તો વે માર હી લેતે હેં, સાથ હી બેચારે દરવાન કી ખૂરી ગત કર ડાલતે હેં. સમાચારપત્રોં કે પાઠક એસી દુર્ધટનાઓં કા સમાચાર પ્રાયઃ પઢા કરતે હેં. ઉનકે લિયે યહ કાંઈ નથી ખાત નહીં હે. અતએવ સમસ્ત દરવાન ભાઇયોં ઔર જમાદારોં સે હમારા નિવેદન હે કિ વે આત્મરક્ષા કે ધન નુસ્ખોં કા અવશ્ય અભ્યાસ કર લે. સાથ હી ધનવાનોં એવં વ્યવસાયી-મહાજનોં સે બી હમારા નિવેદન હે, કિ વે અપને ધન કી રક્ષા કેા ધ્યાન મેં રખતે હુએ અપને દરવાનોં ઔર જમાદારોં કેા જુજુત્સુ કી શિક્ષા દિલાને કા પ્રબંધ કર દે. જમાદારસંઘ કા બી ઇસ ઔર ધ્યાન દેના પરમાવશ્યક હે.

ઇંગ્લેંડ, અમેરિકા, ફ્રાન્સ, જાપાન આદિ સ્વતંત્ર દેશોં મેં જુજુત્સુ કી શિક્ષા અત્યંત આવશ્યક સમગ્રી જાતી હે ઔર પુલિસ, સૈનિક ઇત્યાદિ કેા બહુત સ્થાનોં પર ઇસકી શિક્ષા અનિવાર્ય રૂપ સે દી જાતી હે. યહાં કી પુલિસ કી ટ્રેનિંગ મેં જુજુત્સુ કી શિક્ષા બી અનિવાર્ય કર દી જાયે, તો ચોર-બદમાશોં કેા ગિરફતાર કરને મેં ઉનહેં કુછ બી કઠિનાઇ ન પડે. સરકાર સે હમારી સિફારિશ હે કિ વહ સાધારણ શ્રેણી કે ફોન્સટેબલોં સે લે કર સાજોંટોં, ઇન્સ-પેક્ટરોં તથા ઉચ્ચ પદાધિકારિયોં તક મેં ઇસકા પ્રચાર અનિવાર્ય કર દે. કયા હમ આશા કરેં, કિ પ્રાંતીય કૌન્સિલ કે મેમ્બર ઇસ ખાત કી ઉપયોગિતા પર ધ્યાન દેંગે ઔર સરકાર કા ધ્યાન બી ઇસ આવશ્યક વિષય કી ઔર આકર્ષિત કરેંગે ?

પાશ્ચાત્ય દેશોં કે આદર્શ પર આધુનિક ભારતવર્ષ મેં સાર્વ-જનિક સેવાકાર્ય કે લિયે ખાલચર યાની બાયસ્કાઉટ કી જો શિક્ષા સ્થાન સ્થાન પર દી જાને લગી હે, ઉનકો બી અન્યાન્ય કસરતોં કે સાથ યદિ ઇસ વિષા કી શિક્ષા દી જાયેગી, તો ઉનસે સર્વ-સાધારણ કો મોકે પર ઔર બી અધિક સહાયતા પાને કી આશા રહેગી. અકસર મેલોં ઔર જુલૂસોં કે અવસરપર ગુ'ડે ઇસ તરહ કી બેજા હરકત કિયા કરતે હેં, કિ જિનકે લિયે દમન આવશ્યક હોને પર બી ઉપાયહીન હોને કે કારણુ સ્વેચ્છા-સેવક-જણુ મુંહ તાકતે રહ જાતે હેં ઔર ગુ'ડે અપના મક્સદ હાસિલ કર ની દો.

ज्यादा हो जाते हैं। जैसे व्यवसर पर यदि कोई स्वयंसेवक जुलुस जनता हुआ हो, तो वह औरन से पेशतर ऐसे गुंडों के छक्के छुड़ा सकता है। इस लिये भारत की उन समस्त संस्थाओं से, जो बाल-बच्चों को शिक्षा देती हैं, हमारा अनुरोध है, कि वे स्कूलों को जुलुस की शिक्षा देने की व्यवस्था अवश्य करें।

આજકાલ પ્રાયઃ સમસ્ત સરકારી, અર્ધ-સરકારી યા ગૈર-સરકારી મદરસોં ઔર સ્કૂલોં મેં ફિલ યાની કવાયદ કી શિક્ષા દી જતી હૈ. કહીં કહીં ડમ્મ-બેલ, મુદ્દગર ઔર જિમ્નાસ્ટિક આદિ કી બી શિક્ષા દી જતી હૈ. યદિ ઉન્હેં જુજુત્સુ કી બી શિક્ષા ઉચિત રૂપ સે દી જાયે, તો વે અપને બાવી જીવન મેં બહુતેરે અવસરોં પર અપને આપકી તથા ઔરોં કી રક્ષા કર સકતે હૈ. જુજુત્સુ મેં એક બડી બારી ખુબી યદ હૈ, કિ જિસ તરફ એક બાર તૈરના સીખ લેને પર ફિર જીવનભર મેં નહીં ભૂલતા, ઉસી પ્રકાર જુજુત્સુ કે દાંત-પેય બી એક બાર સાધ લેને પર ફિર કબી વિસ્મૃત નહીં હોતે.

જુનુન્ટુ કેવલ પુરુષોં કે કામ કી વિદ્યા નહીં હૈ, બલિક ઇસ-
સે નાનુક બદનવાલી અબલાયેં બી વિશેષ રૂપ સે આત્મરક્ષા કરને
મેં સમર્થ હો સકતી હૈ. આજકલ નિલગ્રતિ નારીનિર્ધાતન કે
સમાચાર બહુતાયત સે સુનને મેં આતે હૈ. કિતની હી બહુ-બેટિયાં
ઔર માતાઓં દુષ્ટોં કે હાથ પડ અપના સર્વસ્વ બો ડાલતી હૈ.
હમને ઉનકો ઇતના પરાધીન બના રખા હૈ, કિ શુરે અકસર ઘરોં
મેં બી ઘૂસ કર ઉનકે સાથ થયેચ્છ દુરાચાર કરને મેં નહીં લિય-
કતે. યદિ હમ અપની માતાઓં ઔર બલનોં કે ઇસકા શિક્ષા
બલી બાંતિ દે દે, તો વે ન કેવલ અપની ઇજ્જત-આબર હી
બચા સકતી હૈ, બલિક દુષ્ટોં કે બિના કિસીકી સહાયતા કે અચ્છી
તરફ દંડ બી દે સકતી હૈ. ઇસ લિયે હરએક ગૃહસ્થ સે હમારા
અનુરોધ હૈ, કિ વે અપને-અપને ઘર કા લડકિયોં, બલિનોં, બંધુઓં
ઔર માતાઓં કે ઇસકા જ્ઞાન કરા દે. :

(“हिंदूपथ”भां क्षेत्रकः—व्यायाभाष्याय श्री. देवकीनंदन तिवारी)

* इस विषय में 'पूरी शिक्षा मण्डल' करने के अखिलापीगण
लेखक महोदय की लिपि 'श्रुतुत्सु' नामक पुस्तक भंगा कर देंगे, जो
शीघ्र ही प्रकाशित होनेवाली है:—पता—पं० अञ्जनीनन्दन तिवारी,
भिर्नापुर प्रिन्टिंग्स, सेटल ओवेन्थु, कलकत्ता।

૧૧૬-૬ક મૂક બલિદાન !

પૈરિસ-નગર ઘેર લિયા ગયા હૈ. ખાના-ખીના મિલના દુસ્વાર હો રહા હૈ. લોગ બૂખોં મર રહે હૈં. મકાનોં મેં રહનેવાલે કખૂ-તરોં ઔર પક્ષિયોં તક કી જન પર આફત હૈ. જહાં કહીં કોઇ છોટી-સી બીચિડિયા દિખાઇ દી, કિ લોગ ઉસે માર કર ખા જાતે હૈં.

મારિસેટ ઘડિયોં કા કારખાર કરતા થા. એક દિન સમેરે કે સમય અપને ઓવર-કોટ કી જેઓં મેં હાથ ડાલે હુએ, બૂખ સે વ્યાકુલ હો, વહ દૂકાન કી ઓર ચલા જ રહા થા. જનવરી કા મહીના થા. મારે જાડે કે હાથ-પૈર દિહુર રહે થે. ધના કોહરા બી પડ રહા થા. રાસ્તેપર હો ગજ આગે કી ચીજ નહીં સૂઝતી થી. એકાએક મોશિયે મારિસેટ કિસી રાહી સે ટકરા ગયા. ધૂમ કર દેખા, તો વહ ઉસકા પુરાના પરિચિત મિત્ર સોવેજ નિકલા.

લગાઇ છિડને કે પહલે મારિસેટ હર રવિવાર કે ખૂબ તડકે ઉઠ કર શહર કે બાહર એક ઝીલ મેં મછલી કા શિકાર કરને જાયા કરતા થા. હર રવિવાર કે ઉસકે સાથ યહીં, ઇસી ઝીલ કે કિનારે કપડે કી ફેરી કરનેવાલે સોવેજ કી મુલાકાત હોતી થી. સોવેજ બી પ્રતિ રવિવાર કે છીપ ઔર ખંસી વગેરહ લે કર યહાં મછલિયોં કા શિકાર ખેલને આયા કરતા થા.

ઇસી ઝીલ પર દોનોં કી જન પહચાન હુઇ થી. જખ જન પહચાન નહીં થી, તખ દોનોં અપને-અપને કામ મેં લગ જાતે ઔર ખીચ-ખીચ મેં એકદૂસરે કો દેખા કરતે થે. ફિર ધીરે-ધીરે દોનોં મેં દો-દો જાતે બી હોને લગી. અંત મેં પરસ્પર ગાઠી મિત્રતા હો ગયી.

ઇસ સમય પૈરિસ નગર ઘિરા હુઆ હૈ. છીપ-ખંસી લે કર અખ નગર કે બાહર જના અસંખ્ય હૈ. ઇસીસે દોનોં દોસ્તોં કી મુલાકાત બી નિયમિત રૂપ સે નહીં હોતી. આજ જખ એકદૂસરે સે સહસા ટકરા ગયે ઔર ઇસ પ્રકાર કઇ દિનોં બાદ મુલાકાત હો ગયી, તખ દોનોંને બડે પ્રેમ સે હાથ મિલાયે.

સોવેજ ને એક લંખી સાંસ ભર કર કહાઃ--“ભાઇ ! જૈસી મુસીબત મેં જન ફંસી હૈ, કિ કુછ કહા નહીં જાતા !”

મારિસેટ બોલાઃ--“કુછ ન પૂછો યાર ! આજ રવિવાર હૈ, ફૈસા સુહાવના સવેરા હૈ ઔર સખસે બઢ કર આજ પહલી જન-વરી હૈ ! બલા આજ હમ લોગ યહાં હોતે ? ઝીલ કે કિનારે બૈઠ, વહ મૌજ ઉડાતે, કિ જિસકા નામ !”

સોવેજઃ--“અહા ! ફૈસે ફૈસે દિન ખીત ગયે હૈં ! કિતના આ-નંદ મનાયા ગયા હૈ ! ઉનકી યાદબર રહ જાયેગી. વે દિન અખ

નહીં આને કે.”

ઇસ પ્રકાર બાતે કરતે હુએ દોનોં એક કાશીખાને મેં ગયે
ઔર જરા તખિયત ગરમા કર ફિર રાસ્તેપર ચલ નિકલે.

એકાએક સોવેજ બોલ ઉઠાઃ—“કયોં બાધ ! અગર હમલોગ
ફિર જાયે, તો કયા હો ?”

“કહાં ?”

“કયોં, છીપ-ખંસી લે કર ?”

“હાં-હાં, યહ તો સમજ ગયા; પર જાઓગે કહાં ?”

“વહીં, ઉસી ઝીલપર. ઔર કહાં ?”

“વાહ યાર ! અચ્છે આદમી હો ! કયા તુમ્હેં પતા નહીં,
કિ તમામ નાકે ખંદી હો રહી હૈ ? લલા ઇન દિનોં કોઇ આદમી
બાહર જા સકતા હૈ ?”

“અજ, ઇસકી તુમ્હેં કયા ચિંતા હૈ ? દક્ષિણી સીમાપર કે
સેનાપતિ કુમોલી મેરે મિત્ર હૈ. ઉનસે મુઝાકાત હો જાને પર હમે
બાહર જાને કા પરવાના અનાયાસ હી મિલ જાયેગા.”

મારિસેટ કો પ્રસન્નતા કી સીમા ન રહી. દોનોં આદમી
ફોરન હી અપને-અપને ઘર સે સાજો સરંજામ સે લેસ હો કર
ચલ પડે, સેનાપતિ કુમોલી ને બાહર જાને કી ઇમ્મજત દે દી. ફિર
કયા થા ? દોનોં દોસ્ત મારે ખુશી કે ઉજલતે-ફૂલતે હુએ ઝીલપર
જા પહુંચે.

જખ વે લોગ વહાં ઐદ ગયે ઔર ઝીલ કે ઉસ પાર પહાડ
કી ઔર દેખા, તો જમન પડાવ દિખાઈ દિયા. આજતક વે જમની-
વાલોં કી બાતચીત હી સુન રહે થે. સુનતે થે, કિ જમનોં ને
ઉનકી માતૃભૂમિ કો ઘેર લિયા હૈ, દેશબર મેં લૂટખસોટ મચા
રખી હૈ ઔર વે ખડે હી જખરદસ્ત લડાકે હૈં, કિસી તરફ ઉનકી
સેના નહીં રોકી જા સકતી.

મારિસેટ બોલાઃ—“કહીં વે હમકો દેખ લેં, તો ?”

સોવેજ ને કહાઃ—“તો કયા હર્જ હૈ ? હમ લોગોં કો આજ
જો મજલિયાં મિલેંગી, ઉનમેંસે થોડી ઉન્હેં બી દે દેંગે, ખાને
કે લિયે હી તો દુનિયા મેં લડાઇ હોતી હૈ ? જખ હમ ઉન્હેં
ખાને કો દે દેંગે, તખ ફિર વે હમસે કયોં લડાઇ કરેંગે ?”

દોનોં છીપ ફેંક-ફેંક કર શિકાર ખેલને લગે. શિકાર મેં
ઉન્હેં વહ આનંદ આને લગા, કિ વે સખ કુછ ભૂલ ગયે. ઉન્હેં
કિસીકી કોઇ ચિંતા ન રહી. ધીરે ધીરે દિન ચલને લગા.

ઇસી સમય એકાએક તોપ કી આવાજ સુનાઈ દી, મારિસેટ
ને દેખા, કિ સામનેવાલી પહાડી પર સે એક તોપ બચંકર ગોલે
ખરસાને લગી. સાથ-હી-સાથ ઉસકે જવાબ મેં પેરિસ કે કિલે પર

સે બી તોપ દાગી જાને લગી.

સોવેજ ને કહા:-“લો, દેખો; ફિર ગોલે બરસાયે જાને લગે!”

મારિસેટ:-“ઓહ ઓહ ! કેસા અંધર હે ! આદમી હો કર આદમી કી જાન લે રહે હૈ !”

સોવેજ:-“બિલકુલ જાનવરોંકાસા વર્તાવ હૈ.”

ઇસી સમય ઉન્હેં પીછે કી તરફ કિસીકે પાવોં કી આહટ સુન પડી. મુઝ કર દેખા, તો ચાર આદમી બંદૂકેં તાને હુએ ખડે હૈં; પરંતુ યહ બચંકર દશ્ય દેખ કર બી દોનોં મેં કિસીકે બી હાથ સે છીપ નહીં ગિરે, વે ચૂપ-ચાપ ઉન સૈનિકોં કી ઓર દેખને લગે. ખાત-કી-ખાત મેં સૈનિકોં ને ઉન્હેં રસ્તિયોં સે બાંધ ડાલા ઓર શિબિર કી ઓર લે ચલે. અખતક મારિસેટ ઓર સોવેજ ને જો મછલિયાં પકડી થી, ઉન્હેં લે જાના બી વે નહીં જૂલે.

શિબિર કે બાહર હી એક જર્મન અફસર બેઠા હુઆ થા. સૈનિકોં ને ઉસકે પૈરોં કે પાસ મછલિયોં કી ઝોલી રખ દી ઓર અદખ કે સાથ ફૌજ સલામી દે કર કે આદેશ પાને કી રાહ દેખને લગે.

અફસર ને મારિસેટ ઓર સોવેજ કી ઓર દેખ કર કહા—
“જાન પડતા હૈ, તુમલોગ ફ્રાંસીસી જાસુસ હો. અગર તુમ હમેં આજ કા નિશાન+ ખતા દો, તો ડીક હૈં; નહીં તો અબી બંદૂક કી ગોલિયોં સે તુમહારી ખોપડી ઉડા દી જાયેગી.”

દોનોં ચૂપ ! કિસીને કોઇ ઉત્તર નહીં દિયા, ઓર ન વે ડરે યા ધબરાયે હી. ઉનકે ચેહરે સે ગંભીરતા, ધીરતા ઓર દઢતા ટપક રહી થી.

જર્મન-સેનાપતિ ફિર આપ હી આપ બોલા:-“કિસીકે બી યહ ખાત માલુમ નહીં હોને પાયેગી. મેરે સિવા ઓર કોઇ ન જાન સકેગા. ખસ, વહ સંકેત બર ખતા દો ઓર ચલે જાઓ. તુમહારે ઉપર કિસી પ્રકાર કા અત્યાચાર નહીં હોગા. અગર નહીં ખતાતે હો, તો ફોરન હી માર ડાલે જાઓગે.”

ફિર બી ચૂપ. કોઈ જવાબ નહીં. દોનોં દોસ્ત પથ્થર કી મૂર્તિ કી તરફ ચુપચાપ ખડે રહે. જર્મન-સેનાપતિ ફિર બોલા:-
“સોચ લો ઓર જલ્દ જવાબ દો. પાંચ મિનટ કે અંદર યા તો તુમ હંસતે-ખેલતે ધર લૌટ જાઓગે યા ઉસ ઝીલ કે પાની મેં તુમહારી લાશોં તડપતી હુધ દિખાઈ દેગી.”

ઇતને પર બો દોનોંમેંસે કિસીને કોઈ જવાબ નહીં દિયા.
—દોન ચૂપ !

+ જાસુસ લોગોંકો એક ગુપ્ત સંકેત યા નિશાન ખતા દિયા જતા હૈ, ઓર ઉસીકે સહારે વે યુદ્ધ કે સમય સર્વત્ર આજાની સે આ-જા સકતે હૈ.

સેનાપતિ જર્મન-ભાષા મેં અપને સૈનિકોં સે કુછ કહા. સાથ હી-સાથ વીસ જર્મન સૈનિકોં ને ઉન્હેં ઘેર લિયા. બંદૂકેં તન ગયીં. ફિર ન માલૂમ કયા સોચ કર સેનાપતિ ઉઠા ઓર મોશિયે સોવેજ કેા અલગ લે જા કર કહા:—“કયોં નાહક ઇસ પ્રકાર જન દે રહે હો ? ખતા દો, ધીરે સે ખતા દો. તુમ્હારે હોસ્ત તક કેા નહીં માલૂમ હોગા.”

ફિર બી કેાઇ અસર નહીં હુઆ. ઇસી પ્રકાર સેનાપતિ ને મોશિયે મારિસેટ કેા અલગ લે જા કર પ્રેન ક્રિયા; પરંતુ ખેકાર ! ડિમનેવાલે જીવ હોં, તખ તો ઉનકી દાલ ગલે.

અંત મેં દોનોં હોસ્ત એક હી સ્થાનપર લાયે ગયે. સૈનિકોં ને નિશાના સાધા. મારિસેટ ને એક બાર મછલિયોં કી ઝાલીપર નિગાહ ડાલી; ફિર સોવેજ ને હાથ મિલાયા. દોનોં ને હાથ મિલા કર કહા,—“બસ, હોસ્ત ! વિદા !—વિદા !”

સેનાપતિ ને કહા—“ ફાયર !”

એક હી સાથ વીસ બંદૂકેં ચલીં. સોવેજ ઓર મારિસેટ કી લાશેં એક-પર-એક ગિર કર ઢેર હો ગયીં !

x x x x

મારિસેટ ઓર સોવેજ ને નિર્વાઈ રહ કર પ્રાણ દે દિયે; પર નગર સે બાહર નિકલતે સમય સેનાપતિ ને ઉન્હેં જો શુભ સંકેત ખતાયા થા, જિસે દિખા કરહી વે પુનઃ નગર મેં પ્રવેશ કર સકતે થે, વહ જર્મન સેનાપતિ કેા ખતા કર ઉન્હેંને અપને દેશ કે સાથ વિશ્વાસઘાત નહીં ક્રિયા. સામાન્ય વ્યક્તિ હો કર સંસાર કે આજે ઇન દોનોં ને અપને સ્વદેશપ્રેમ ઓર અપની પ્રગાઠ દેશબક્તિ કે અપૂર્વ આદર્શ રખ દિયા. સોચને કરી ખાત હૈ, કિ દોનોં મેં કેાઇ બી ન તો બારી-બરકમ નેતા થા ઓર ન હોહલા મચા, લોગોં કેા બડકા કર આપ પીછે હટ જાનેવાલા વાફીર ! ધન્ય હૈ ઉનકા સ્વદેશ-પ્રેમ, જો મૂક રહ કર બી ઇતના ખડા બલિદાન ઓર આત્મત્યાગ કર સકતે હૈં !

(“હિંદુપંચ”ના એક અંકમાં લેખક:—શ્રી.યોગેન્દ્રનાથ એમ. એ.)

११७—कोरियाना बालवीरोनुं बलिदान

(१)

कोरिया की राजधानी स्थल नगरी की ओक पाठशाला में ओक दिन ओक विराट् सभा की गयी थी. इस सभा में वहां के समस्त धनाढ्य व्यापारियों ने राजलक्षितपूर्व व्याख्यान दिये थे. पाठशाला के अधिकारीवर्ग ने आगत जनता का उचित सम्मान तथा गण्यमान्य सज्जनों के पुष्पहार अर्पित किये. प्रत्येक विद्यार्थी आचुरता से सभा समाप्त होने की प्रतीक्षा करने लगा.

परंतु यह प्रतीक्षा क्यों ? मिठाछ के हेतु ! अंत में ओक आरक्षवर्षीय बालक आगे आया. उसने ओक सुंदर तथा प्रांजल भाषा में भाषण दिया, भाषण करते समय उस किशोर बालक की छाती लक्ष्मी से ढूली जाती थी. उसकी आंखों में गंभीर निश्चय का भाव झलक रहा था.

यह निश्चय था—मृत्यु के आवलिंगन करने का—मातृभूमि की अवलिवेदी पर अवलिदान होने का ! बालक जैसे शब्द कह रहा था, कि जिन शब्दोंपर दण्डों भरतक झूक जाते थे. उसने निर्भयता से कहा—“मुझे भी हो शब्द ओलने दीजिये; मैं आप लोगों से ओक वस्तु माहता हूं !” यों कह, उसने अपना हाथ छातीपर रखा; इसके साथ ही सभा में ओके हुओ कितने ही बालकों ने उसका अनुकरण किया. जनता यह देख कर विस्मित हो उठी. इसे यह शंका उत्पन्न हुई कि, ये अपनी ओजों में पिस्तौल अथवा अन्य आवहि लाये होंगे.

भाषण करनेवाले बालक का हाथ पुनः आहर आया. उसके हाथ में ओक नन्दी—सी पताका थी. वह गर्जना करता हुआ ओल उठा “हमारी मातृभूमि हमें दे दो. अमर रहे माता कोरिया !”

उसके साथ ही अकृतेरे बालकों ने भी धन वाक्यों के दुस्-राया तथा जनता के वही प्रकार छोट कर असंख्य वीर बालक कतार आव कर सैनिक की तरह चल दिये. कुछ ही दूर पर ओर भी बालकबालिकाओं उनसे आ कर मिल गये. यह समुदाय ओक स्वर से “कोरिया माता की जय ! अमर रहे माता कोरिया !” की जयध्वनि से आकाश गुंज रहा था.

यह तमाशा न था ! कोरिया का प्रत्येक बालक यह जनता था कि मातृभूमि की पताका उठानेवाले बालक का सर धड से अलग कर दिया जायेगा. परंतु मातृभूमि के लिये ये मर-मिटने के भी तत्पर थे.

(२)

ज्योंही यह जलूस आग्नर में पहुँचा, त्यों ही क्रूर सिपाही नंगी तलवारें ले कर धन वीर आलकों पर दूट पड़े। लज्जों आलक-आलिकाओं को गिरातार किया गया। पाहरियों के अस्पताल से १५ स्वयंसेविकाओं धायलों की सहायतार्थ दौड़ी; परंतु सिपाहियों ने उन्हें भी कैद कर लिया। धन वीर कुमारियों को नम्र कर उनपर कड़ों की वर्षा की गयी। कड़ों की मार से उनके शरीर से जून गिरने लगा। यह दृश्य देख क्रूर सिपाही हँसने लगे।

अपनी अहनों का लय कर अपमान देख कोरिया के वीर पुत्रों की आँखें लाल हो गधं। उनकी आँखों से अग्नि की लपटें निकलने लगीं। जनता ने विप्लव की रणभेरी अज दौ। अज क्षरिया दू ले कर अधिकारियों के पास गयी। शासकों ने उत्तर दिया:—“स्त्रियों को नम्र करना जपानी कानून में नयन है!”

जैसा निर्दय उत्तर सुन कोरिया के वीर आजादी के हेतु रणगण में उतर पड़े। अनेकों माताओं ने अपने धकलौते पुत्रों को स्वतंत्रतादेवी की अलिवेदीपर होम कर दिया। अनेक युवतियाँ विधवा हुईं। कोरिया के आलवीर मातृभूमि की स्वतंत्रता के हेतु भर मिटे।

(३)

कोरिया के आलवीरों का जुँट एक स्थानपर अडा था। एक वीर आलक निर्दय वाष्पी में गर्जना कर रहा था, कि—“मातृभूमि की मुक्ति के हेतु नम्र हो कर अलिवेदीपर अलि अद नम्रों और जपानी अधिकारियों को उनके अत्याचार भज की अभा हो!” धितने में अयानक पिस्तौल की आवाज आयी और वह आलक पृथ्वीपर गीर पडा। भरते भरते भी वह ओल उठा—“अमर रहो माता कोरिया!” पिस्तौल की आवाज से वीरआलक चौंक उठे। उन्होंने दृष्टि फेर कर देखा, कि लज्जों सैनिक उन्हें घेरे अडे हैं। सैनिकों के हथियारों की परवाल न करते हुये उन्होंने गर्जना की “अमर रहो माता कोरिया!” और एक क्षण में प्रत्येक आलक के हाथों की ध्वज ऊँकने लगी। जपानी सैनिकों से आलकों का यह लठ न देखा गया। उनके कमान्डर ने आज्ञा की, कि “आलकोंपर दूट पड़ो!” अस फिर क्या था? सिपाही आलकों पर दूट पड़े। वीर आलक तलवारों से अड़ी ही निर्दयता के साथ कत्ल किये गये। वीर आलक भरते-भरते भी एक स्वर से कह रहे थे—“अमर रहो माता कोरिया!” देपते देपते असंख्य आलकों के शयों का ढेर लग गया। धन शयों को क्रूर सिपाही निर्दयता से कुचलते हुये चले गये।

(४)

आन् डारलरल डी अदालत में डो आलकों के लुर्मका मामला चल रहा है. “आन्तर में डारलरल डी ध्वन् डडा कर डसकी न्य भोललना” डी डनका लयंकर अपराध था. डेवल धतने के डलये न्यायाधीश ने डनहें डोटों से डलटवाया. डन वीर आलकों ने कहा— “मातृ-भूमल डी न्य कलना और डसकी ध्वन् डडाना डोर्ध लुर्म नहीं है. नलस ड्रकार ड्रत्येक देश डो अपनी राष्ट्र ध्वन् डडाने का अधिकार है, डसी ड्रकार डमें भी है. धसके डलये यह दंड तो क्या यहल डमें ड्रांसी के तण्तेपर भी चढा दलया नये, तो डसे भी डम सलर्ष स्वीकार करेंगे. मातृभूमल के हेतु डम अपने ड्राणु देने डो तैयार हैं.”

अंत में डन सुकुमार आलकोंपर डोटों डी वर्षा डी गयी. रक्त डी सरलता अल चली; डरंतु डन आलकों डी आंणों से अश्रु तक न नलकलं. वे मुस्कराते डुअे “डारलरल माता डी न्य” भोल रहें थे. “अमर रहेा माता डारलरल” डी लयंकर गन्ना के साथ डनहोंने मातृभूमल की अललवेडीपर अपनी देह न्योछावर कर डी.

(“ललंदूपय” मां लेअकः—श्री. कृष्णअंद्र ‘मुहगल’)

११ॢ—बोल्लशेवलक वीरों का सामुहलक बललदान

इसी भोल्लशेवलक क्रान्तल के कट्टर शत्रु, नलन्हें “व्हाइट गार्डस” या काडंटर रेवोल्युशनरी (ड्रतल—क्रान्तलकारी) कहते थे, डलस तरह अत्याचारडूर्वक ड्रैदलियों डो मारा करते थे, यह नन कर रोमांच डो आता है. डत्तर के ड्रतल—क्रान्तलकारलियों के अेक सैनलक संपाद—डत्र के संपादक से मल. अेन. शलड्रलन डी डेंट डुध. सन् १ॢ१ॢ डी ७ सलतंअर डो “डेर टेग” नामक भोल्लशेवलक—वलरोधी डत्र में धस ड्रकार ड्रकाशलत डुआः—

संपादक ने कहाः—“ आप ननते डी हैं, डल भोल्लशेवलक डोग डुरानी सेनाओं के नाम अदल देते हैं. मारुको डी ‘लाल’ भोल्लशेवलक सेना के कन्धेपर न्ने पड़े अंधे थे, डनपर “डे० अेल०” छपा था—यह काल्ललअनेक नामक नर्मन भोल्लशेवलक का संक्षलम नाम था. डमने धन्डी रेनलमेटों (सेनाओं) में से अेक रेनलमेट गलरकतार डी, और “व्हाइट” न्यायालय में डसपर मुकदमा चलया. धस तरह के मुकदमों डी कार्यवाही डमारी अदालतों में अडुत डी मामूली ढंग से डी नती है. ‘लाल’ रेनलमेट के ड्रत्येक सलपाडी डी डरीक्षा ली नती है, और डस

से पूछा जाता है, कि क्या तुम साम्यवादी (सोशलिस्ट) हो ? यदि वह ' हा ' कहता है, तो उसे तुरंत फांसी दे देते, या गोली मारते हैं. सोशलिस्ट कैदियों को यह बात मालूम थी.

“ कैदी सोशलिस्ट रेजिमेंट को हमने एक कतार में पड़ा किया और लेफ्टिनेंट के० ने ज कर उनसे कहा,—“तुममें से जो सच्चे साम्यवादी सोशलिस्ट हों वे आगे बढ़ने का साहस दिखायें.” धसके बाद कुछ क्षणों के लिये पड़ी ही लीपल शान्ति हो गयी...धसके बाद 'बाल' रेजिमेंट के आगे से अधिक योद्धा आगे बढ़े, और उन्होंने कहा, कि 'हम सच्चे सोशलिस्ट हैं.' धसके बाद हमारी “ब्लाइट” अदालत ने उन्हें गोली मारने की आज्ञा दी. पर मरने के पूर्व उन्हें अपनी कंधों की ओर पीछे मुड़कर; धस लिये उन्हें आज्ञा दी गयी, कि तुम लोग पहले अपनी कंधों को मोड़ दो.

“ साँदनी रात थी. जडा जूज कडाके का था, और शीतल वायु से नाना प्रकार के फूलों की भरत सुगंध आ रही थी. गांव के गिर्जा-घर की हरी मीनार दिखाई देती थी, जिसके चारों ओर गरीब मनुष्य सिमटे हुये सो रहे थे. किसान, उनका स्त्रियां और अन्य तथा सिपाही लोग मैदान में एकत्र थे, जैसे किसी तूफान के बाद लोटे एकत्र होती हैं.

“ब्राण्ड पातेवाले सोशलिस्ट योद्धाओं से कहा गया, कि तुम लोग पहले अपने सभ्य वस्त्र उतार डालो; क्योंकि “ब्लाइट” सेना के सिपाहियों को वर्दियों आदिसे. एक ध्यान यह भी था, कि गोली लगने से उनका वर्दियों में छेद हो जायेगा, और फिर उनके जूतों से वर्दियों तर हो कर पड़ाव हो जायेगी; धस लिये सोशलिस्ट योद्धाओं को आज्ञा दी गयी, कि 'तुम लोग तुरंत अपनी वर्दियों उतार दो ! धसके बाद सोशलिस्ट योद्धाओं ने अपनी वर्दियों और कमीजें उतारीं और उनका जूतल बांध कर अलग रख दिया.

“ नील गगन के नीचे साँदनी रात में वे अलुसंभ्यक सोशलिस्ट योद्धा नांग धडंग पड़े थे; कठोर शीत से उनके शरीर अर्ध की तरह जम गये. उनके श्वेत शरीर की आले काय की तरह चमक रही थीं. प्रत्येक कैदी को एक एक कुदाली दी गयी और उनसे कहा गया कि 'तुम लोग अपनी कंधों को मोड़ो !' उन्होंने चुपचाप कंधों को पीछे मुड़कर की. आकाश से आस की जड़ें उनके नग्न शरीरों पर मोतियों की तरह चमक रही थीं और हमनेवाले दर्शकों के नेत्रों में आंसू छलक आये. सोशलिस्ट कैदी जराजरा कंधों को मोड़ रहे थे.

“અંત મેં કબોં કે ગઢે તૈયાર હો ગયે. થકે હુએ કૈદિયોં ને સાંસ લી ઔર ઉનમેંસે કિતને હી તો વહીં ઓસ સે બીગી બૂમિ પર લેટ ગયે. યહી ઉનકા અંતિમ સુખ થા. ઉસ સમય કિતને હી બોલ્શેવિક કૈદિયોં કે પૈરોં મેં પટ્ટિયાં બંધી દિખાઇ દાં, ગિનસેં માલૂમ હુઆ, કિ વે લડાઇ મેં ધાયલ ભી હો ચૂકે હૈં.”

“લેફ્ટિનૅન્ટ કે૦ ને ઉનસે ઉનકી અંતિમ ઇચ્છા પૂછી. દો કૈદિયોં ને અપની અપની ઉંગલિયોં સે અંગૂઠિયાં ઉતાર કર દે દીં. અન્ય કૈદિયોં ને કુછ નહીં કલા, યદ્યપિ રૂસ કે ગાંવોં મેં ઉનકી સ્ત્રિયાં ઔર બચ્ચે રહતે થે.

“મૈંને એક કૈદી સે પૂછા,—“તુમ બોલ્શેવિક કેસે હો ગયે?”

“ઉસને ઉત્તર દિયા—“પતિત જીવન કે કષ્ટોં સે સંસાર સુખ ઔર શાન્તિ ચાહતા હૈં!”

“ગોલી મારનેવાલે ‘વ્લાઇટ’ સિપાહિયોં કા દલ બન્દૂકેં લિયે ખડા હો ગયા. નગન બોલ્શેવિક કૈદી એક કતાર બાંધ કર ખડે હો ગયે. ઉસ ચંદ્રજની મેં ઉનકોં કતાર એક સફેદ દીવાર કી તરફ માલૂમ હોતી થી....

“ઇસકે બાદ ફાયરિંગ (ગોલી ચલાને) કી આજ્ઞા હુઈ. એક ચમક નીકલી ઔર ફિર ગોલિયાં ચલીં. બોલ્શેવિક અબ ભી ખડે થે. ફિર ગોલિયાં ચલીં. ઇસ બાર પ્રત્યેક બોલ્શેવિક કે હૃદય મેં ગોલી લગી ઔર ઉનકા ગાઠા રક્ત પૃથ્વી કેા લાલ કરને લગા. બહુતેરે બોલ્શેવિક તો મર ગયે; પર કુછ ધાયલ હો કર કરાહને લગે. ફિર ગોલિયાં ચલીં—ઔર ફિર ગોલિયાં ચલીં! પર અબ ભી કિતને હી ધાયલ પડે હુએ કષ્ટોં સે કરાહ રહે થે, વે ચિહ્ના કર કહને લગે,—“અરે ભાઈ! ઠીક નિશાન લગાઓ!”

એક ધાયલ બોલ્શેવિક ને અપના હૃદય દિખા કર કલા,—
“યહાં મારો!”

“ફિર ગોલિયાં ચલીં, તો ભી જો બચ ગયે, વે ચુનચુન કર માર ડાલે ગયે. બોલ્શેવિકોં કી આધી સે જ્યાદા રેન્જિમેંટ રક્તપ્રધાવિત હો કર મૃતક પડી થી. ઉનકી લાશે કબોં મેં ડાલ દી ગયી. ફિર શાન્તિ થી; પર કેસી બયાનક શાન્તિ થી!”

સંસાર કે ઇતિહાસ મેં એસા અપૂર્વ અભિધાન શાયદ હી મિલે, જબ કિ કિસી ઉત્તમ સિદ્ધાંત ઔર ખોય કે લિયે એક નહીં, બલકે બહુસંખ્યક મનુષ્ય એકસાથ મરને કે લિયે તૈયાર હો જાયે. એસા સંયમ ઔર એસી દૃઢતા વાસ્તવ મેં સચ્ચે બોલ્શેવિક કાન્તિકારી હી દિખા સકતે થે. “વ્લાઇટ ગાર્ડસ”ને સમજા થા, કિ ઇસ તરફ બીષણ નરસંહાર કર કે વે બોલ્શેવિકોં કેા બચબીત કર દેંગે ઔર વે મૈદાન છોડ કર બાગ નિકલેંગે ઔર

“व्हाइट गार्ड्स” का प्रभुत्व हो जायेगा; पर यह उनकी दुराशा-मात्र थी। शहीदों के भून से जल्य भूमि तृप्त हो जाती है, तब उस स्वच्छ-पवित्र भूमिपर लम्पट, चोर, नीच और कमीने मनुष्य कभी नहीं ठहर सकते। इसी लिये “व्हाइट गार्ड्स” के नाश के बाद आज संसार समग्र इस में मोल्शिविकों का शान्तिप्रद ‘सोवियेट’ शासन हो रहा है।

(“हिंदूपत्र” में लेखक:-श्री. परमानंद अवस्थी.)

११९-आधुनिक शिक्षाप्रणाली

संसार की सभी उन्नतिशील जातियों अपने ही आदर्शों के अनुसार अपनी सभ्यता और उसके विन्न विन्न अंगों का निर्माण करती हैं। राष्ट्रीय सभ्यता का जो आदर्श होता है, राष्ट्रीय साहित्य उसीका गुणगान करता है। राष्ट्रीय कला के द्वारा उसीका चित्रण किया जाता है और राष्ट्रीय शिक्षा उसीका अभ्यस और स्थायी बनाने का प्रयत्न करती है। शिल्प और व्यापार, सेना और राजनीति, प्रभुत्व और अश्वर्य-राष्ट्रीय सभ्यता के पोषण और रक्षण के साधन मात्र हैं। इन साधनों के अभाव में राष्ट्रीय सभ्यता अपना अस्तित्व बनाये रख सकती है; पर सभ्यता के अभाव में ये साधन एक दिन के लिये भी सुरक्षित नहीं रह सकते। सभ्यता ही जातियों का जीवन है। जब तक सभ्यता उचित रहती है, तब तक जातियाँ उचित रहती हैं और जब सभ्यता का पतन, पराजय या विनाश हो जाता है, तब जातीय जीवन का भी पतन, पराजय या अंत अनिवार्य है। जिस जाति की सभ्यता अक्षुण्ण है-जिस जाति के धर्म, साहित्य, कला, शिक्षा और सामाजिक संगठन पर विदेशी सभ्यता का विपरीत प्रभाव नहीं पड़ा है, वह जाति अपनी मोघ दुष्ट सैनिक शक्ति को पुनः प्राप्त कर सकती है; वह जाति अपनी पराजित राष्ट्रीयता को पुनः परतंत्रता के बंधन से मुक्त कर सकती है; वह जाति अपने मोघ दुष्ट शिल्प और व्यापार को पुनः प्राप्त कर सकती है; किन्तु जो जाति विवश या मोहान्ध हो कर, विदेशी सभ्यता का अनुकरण करने लगती है; जो जाति अपने धर्म, साहित्य, शिक्षा, सामाजिक संगठन आदि को तुच्छ समझ कर विदेशियों के धर्म, साहित्य, शिक्षा, सामाजिक संगठन आदि को अपनाने लगती है; जो जाति अपने पूर्वजों की स्मृति-गाथा को हथ और निन्दनीय समझ कर विदेशियों के स्मृति

को अपना आदर्श मानने लगती है—वह जति न तो अपनी राष्ट्रीय स्वतंत्रता की रक्षा कर सकती है और न उस जति का अस्तित्व ही संसार में अधिक दिनों तक कायम रह सकता है।

धर्मी लिये कोष जति जण दूसरी जति को पराजित कर के उसकी राष्ट्रीय स्वतंत्रता का अपहरण करती है तो वह अपनी विजय को दृढ़ और स्थायी बनाने के लिये पराजित जति की सभ्यता, धर्म, साहित्य और मनोवृत्ति पर भी अपना प्रभुत्व स्थापित करने की चेष्टा करती है। नैतिक विजय के अभाव में राष्ट्रीय विजय का स्थायी होना असंभव है। कोष भी पराजित जति, जण तक उसके हृदय में आत्मसम्मान का लेशमात्र भी शेष है, तब तक अपने नैसर्गिक अधिकारों को किसी भी प्रकार तिलांजलि नहीं दे सकती। जिस जति का अंतःकरण दोष, विवासिता और तमोगुण से पूर्णतया आच्छन्न नहीं हो गया है; जिस जति के हृदय में अपनी सभ्यता और धर्म के प्रति श्रद्धा का लेशमात्र भी अवशिष्ट है; जिस जति के व्यक्तियों में समाज के प्रति अपने कर्तव्य का बोझ भी ज्ञान है; वह जति विदेशी शासन के सामने क्षणभर के लिये भी अपना भस्म नहीं झूका सकती। जिस समय जति की नैतिक शक्तियों दुर्बल पड़ जाती हैं, उसी समय उस पर विदेशी शासन का प्रभुत्व स्थापित होता है और दासता के विपक्षे प्रभाव के कारण उसकी रही-सही नैतिक शक्तियों का भी क्रमशः ह्रास होने लगता है। विदेशी शासन से अद्वैत जतीय चरित्र को अष्ट करनेवाली और कोष भी दूसरी वस्तु इस संसार में नहीं है। गुलामी जतीय चरित्र के पतन का कार्य और कारण—दोनों ही हैं। नैतिक पतन के कारण जतियों गुलाम बनती हैं और गुलामी के कारण उनका नैतिक पतन होता है। जिस प्रकार शरीर के कमजोर होने पर उसमें रोग के कीटाणु घुस जाते हैं और उसके भीतर स्थायी रूप से अपना घर बनाने के लिये शरीर की श्वेतीशक्तियों को क्रमशः दुर्बल बनाते ही चले जाते हैं, उसी प्रकार जति के चरित्र का पतन होते ही उस पर विदेशी शक्तियों का प्रभुत्व स्थापित हो जाता है और वे शक्तियाँ अपने प्रभुत्व को स्थायी बनाने के लिये विजित जति के चरित्र को दिनोंदिन दुर्बल, अष्ट और पतित बनाने लगती हैं।

नैतिक विजय राष्ट्रीय विजय का एक अवस्थाभावी परिणाम है; क्योंकि विजित जति के अल और पौरुष, स्वाभिमान तथा आत्मगौरव को पूर्णतया पददलित तथा समूल नष्ट किये बिना संसार की ज़मी से ज़मी शक्ति भी उसे पराधीनता

के अपमानजनक अंधन में बांध कर नहीं रखा सकती। यदि विजित जाति अपने ज़ुबन की पराधीन शताब्दियों में भी अपने हृदय में आत्मालिप्त और आत्मगौरव की उज्ज्वल दीप-शिखा को प्रज्वलित रख सके, तो लविष्य में किसी न किसी दिन उसका स्वतंत्र होना उतना ही निश्चित है, जितना जन्म के बाद मृत्यु और सृष्टि के बाद प्रलय का होना। जिस जाति का हृदय विदेशी शासकों की श्रेष्ठता को स्वीकार नहीं करता, जिस जाति की मनोवृत्ति अपने को विदेशी सभ्यता की गुलामी से मुक्त रखती है, वह जाति जल्द स्वतंत्र नहीं हो जाती, तब तक न तो स्वयं क्षुब्ध के लिये भी विश्राम लेती है और न अपने विदेशी शासकों को ही जैन से पैठने देती है। वह बारबार विद्रोह करती है; बार-बार पराजित हो कर कुचले जने पर भी वह विदेशी शासन के विरुद्ध अगाधत का जडा भडा करती है और अपनी जन पर जेल कर भी अपनी स्वतंत्रता के शत्रुओं की जन लेने पर उतार हो जाती है। इसी विपत्ति से जयने के लिये कुशल विज्ञेता, राजनीतिक विजय प्राप्त करने के बाद, नैतिक विजय का आश्रय लेते हैं। वे विजित जाति की सैनिक शक्ति को पंगु बना कर ही संतुष्ट नहीं होते, वरन् उसमें अपनी सभ्यता और धर्म, साहित्य और कला, शिक्षा और रत्न-सदन की प्रणाली का भी प्रचार करते हैं। विजयी जाति विजित जाति के मन में सदा ही आत्म-अपमानना और आत्मग्लानि के भावों को दृढ़ करने की चेष्टा करती है, जिससे लविष्य में विजित जाति के विद्रोह करने की कोश आशंका न रह जाय। विजयी जाति विजित जाति को जताती है कि "तुम कमजोर और असभ्य हो; तुम्हारे पूर्वज जंगली और भूष थे; तुम्हारी वर्तमान दशा घतनी हीन और हयनीय है कि हमारी अनुपस्थिति में एक क्षण के लिये भी तुम्हारा जना मुस्किल है। इस असहाय अवस्था में यदि हम तुम्हें छोड दें, तो तुम्हारी लिल-लिल धर्मानुयायी श्रेष्ठियां या तो आपसमें ही लड मरेगी या तुम्हारे पड़ोसी राष्ट्र तुम पर आक्रमण कर के सदा के लिये तुम्हें अपना गुलाम बना देंगे। इस विपन्नजनक अवस्था में तुम्हारी रक्षा करना हमारा धर्म है, क्योंकि कि हम धर्म की ओर से तुम्हारी रक्षा के लिये बेजे हूँ देवदूत हैं ! हमारी आज्ञाओं को मानने में ही तुम्हारा कल्याण है। हमारी सभ्यता श्रेष्ठ है; हमारा धर्म महान है; हमारा शासन तुम्हारे सम्राज्य से भी अधिक सुभकर और शान्तिमय है। असा उत्तम शासन तुम्हें न तो भूतकाल में

कभी प्राप्त हुआ था और न लविष्य में ही कभी नसीब होगा। हमारी छत्रछाया में तुम सुख से रहो और हमसे सभ्यता और धर्म सीख कर अपने जीवन को धन्य करो।” इस प्रकार का बुझावा दे कर विजयी नति विजित नति को सदा अपने कण्ठ में रखने की चेष्टा करती है।

ग्रीस का प्रसिद्ध विजेता सिकंदर, जिसने अपनी महत्वा-कांक्षा की अग्नि में कितने ही उन्नतिशील और लललहाते हुए राज्यों के सुख और समृद्धि को जला कर आक कर दिया, जिसने कितने ही हरे-भरे देशों को उगुल कर सुनसान कर दिया और जिसने कितने ही निर्दोष और सुष्म परिवारों को दीन और अनाथ बना कर छोड दिया। जण वह किसी देश को जतता था, तो सणसे पहले उस देश में ग्रीक सभ्यता के प्रचार का प्रणध करता था। ग्रीक विद्यालय, ग्रीक नाट्यशाला, ग्रीक स्नानागार और ग्रीक संस्थाओं जुलवाता था तथा ग्रीक भाषा और ग्रीक साहित्य का पहन-पाहन नगरी कराता था। सिकंदर की सेना के पीछे पीछे ग्रीक विद्वानों, कवियों, लेखकों, कलाकारों और कारीगरों का एक दूसरी सेना चलती थी, जे किसी देश के पराजित होते ही उसमें महामारी के कीटाणुओं की तरल फैल जाती थी और उस देश के निवासियों का ग्रीक सभ्यता का गुलाम बनाने की किया आरंभ कर देती थी। रोमन सेनापति जण किसी देश को जतते थे तो वे भी अपनी विजय का स्थायी बनाने के लिये उस देश में रोमन सभ्यता का प्रचार करते थे; वहां की प्रण को रोम के धर्म में दीक्षित करते थे और उनकी रहन-सहन को रोमन नागरिकों की रहन-सहन के सांघे में ढालने का प्रणध करते थे। रोमन लोगों ने ख्रिटेन पर भी जहुत दिनों तक शासन किया था और ख्रिटेन की जंगली प्रण में अपनी सभ्यता का घिस जुष्म से प्रचार किया था कि ख्रिटेननिवासी सण प्रकार उनके गुलाम बन गये थे। रोमन शिक्षा के क्लस्वरूप ख्रिटेन लोगों के यरित्र में परावलंन का भाव धतनी गहराध तक धर कर गया था कि रोमन साम्राज्य की शक्ति के कमजोर होने पर रोमन शासक जण ख्रिटेन छोड कर सदा के लिये रोम लौटने लगे, तो ख्रिटेननिवासियों का हृदय जय और त्रास से कांप उठा था ! उनकी समझ में नहीं आता था कि रोमन शासकों के चले नाने के बाद हमारी रक्षा कौन करेगा ! वे रोम की ओर प्रस्थान करनेवाले शासकों के पीछे राते और चिह्नाते हुये दौडते थे और उनसे जड़ी ही दीन भाषा में गिडगिडा कर कहते थे कि आप हमारे देश में

હર જાણે ! આપકે ન રહનેસે હમારા જીના અસંભવ હો જાણા !! એક રાષ્ટ્ર કા ઇસસે બદલ કર પતન ઓર ક્યા હો સકતા હૈ ! વાસ્તવ મેં નૈતિક પરાજય ઇતની બચંકર હોતી હૈ કિ એક બાર જો રાષ્ટ્ર ઇસકે અંગુલ મેં ફંસ જાતા હૈ, ઉસકે લિયે પુનર્જન્મ કી યાત્રણા કો ભોગ કર નિકલને કે અતિરિક્ત જીવન ધારણ કરને કા ઓર કોઇ માર્ગ હી શેષ નહીં રહ જાતા !

બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ને જબ ભારતવર્ષ કી સ્વતંત્રતા અપહરણ કિયા, તો ઉસે ભી અપની રાષ્ટ્રીય વિજય કો સ્થાયી બનાવને કે લિયે ભારતવર્ષ પર નૈતિક વિજય પ્રાપ્ત કરને કી આવશ્યકતા પ્રતીત હુઇ. કંપની કે ધૂર્ત કર્મચારિયોં ને દેખા કિ ભારતવર્ષ કે સામાજિક જીવન કો જબ તક હમ પૂર્ણતયા કુચલ ન ડાલેંગે, તબ તક ભારતરૂપી સોને કી ચિડિયા કો સદા કે લિયે હમ અપને અંગુલ મેં ફંસા કર નહીં રખ સકતે ! અંગરેજ જાતિ કો રોમન સામ્રાજ્ય કી અધીનતા મેં નૈતિક યુદ્ધામી કા કડુવા અનુભવ હુઆ થા. ઇસ અવસર પર કંપની કે અધિકારિયોં ને અપને ઉસ જાતીય અનુભવ સે લાલ ઉઠાયા ઓર ભારતવર્ષ કો નૈતિક યુદ્ધામી કી જાજર સે કસ દેને કે લિયે જિતને ભી સાધનોં કી કલ્પના કી જા સકતી થી ઉન સબી સાધનોં કા ઉન્હોંને ઉપયોગ કિયા. કંપની ને ભારતીય બચ્ચોં કો શિક્ષા દેને કે લિયે અંગરેજ ટંગ કે સ્કૂલ ઓર કોલેજ ખોલે, જિનમેં ભારતીય ભાષા ઓર ભારતીય સાહિત્ય કે બદલે અંગરેજ ભાષા ઓર અંગરેજ સાહિત્ય કી પઢાઇ હોને લગી. ઇન નવીન શિક્ષણસંસ્થાઓં મેં બ્રાહ્મણ આચાર્ય કા સ્થાન અંગરેજ પ્રિન્સિપલ ને ગ્રહણ કિયા. ક્યોંકિ અંગરેજ જાતિ સબી સમ્માનિત પદોં પર અપના અધિકાર રખના ચાહતી થી, જિસસે ભારતવાસિયોં કો પદ પદ પર અપની હીનતા ઓર અંગરેજ જાતિ કી શ્રેષ્ઠતા કા અનુભવ હો. શાસન કે સબી ઉત્તરદાયિત્વપૂર્ણ પદોં પર અંગરેજ અફસરોં કી નિયુક્તિ કી ગઈ ઓર ભારત-સંતાનોં કો ઉનકે સામને સિર ઝુકાને તથા છોટી છોટી નોકરિયોં કે લિયે ઉનસે પ્રાર્થના કરને કે લિયે બાધ્ય કિયા ગયા. વ્યવસ્થાપિકા સભા કી સ્થાપના કરકે એક ઐસે સ્થાન કી સૃષ્ટિ કી ગઈ, જહાં હિન્દુ જાતિ કે બડે બડે નેતા અંગરેજોં સે મિલ સકેં ઓર ઉન્હેં પ્રત્યક્ષ રૂપ સે અંગરેજોં કી શ્રેષ્ઠતા ઓર અપની હીનતા કા અનુભવ હો. કુછ લોગોં કો અંગરેજ શિક્ષા, સરકારી નોકરિયાં ઓર સમ્માનાસ્પદ ઉપાધિયોં કા પ્રલોભન દે કર એક ઐસી શ્રેણી તૈયાર કી ગઈ, જો ભારત મેં અંગરેજ શાસન કે વર્તમાન રહને મેં અપના હિત સમજે તથા અન્ય લોગોં કો ઇસ શાસન કે ફાયદે સમજાયા કરે. અંગરેજ સરકાર કેવલ

धिस प्रकार की राजनीतिक चालें चल कर ही संतुष्ट न हुई, उसने भारत-वासियों के सामाजिक जीवन के प्रत्येक अंग पर अपना प्रभाव डालने की चेष्टा की; किन्तु यहां धन विषयों की विस्तृत आलोचना कर धिस लेख के कलेवर को बढ़ाना अभीष्ट नहीं है. सुविधानुसार धिस विषय पर फिर कभी प्रकाश डाला जायगा. यहां हम केवल आधुनिक शिक्षाप्रणाली के संबंध में ही अपने विचार प्रगट करना चाहते हैं.

आजकल भारतवर्ष में न्ने शिक्षाप्रणाली प्रचलित है, वह भारत की प्राचीन सभ्यता की उपज नहीं है; उसका जन्म आज से केवल उदसौ वर्ष पहले यूरोपीय देशों में हुआ था. धसके पहले यूरोप में कांछ भी उद्वेग-योज्य शिक्षाप्रणाली प्रचलित न थी. १८वीं शताब्दी के अंत तक यूरोप के प्रायः सभी देशों की प्रज्ज अशिक्षा और अज्ञान के गहरे अंधकार में डूबी हुई थी. ऐ-साधकलोपीडिया ब्रिटैनिका के प्रमाणानुसार संपूर्ण १८वीं शताब्दी भर यूरोप के किसी भी देश में प्रज्ज का शिक्षा देने का कांछ समुचित अंध न था. १८ वीं शताब्दी के अंत में यूरोपीयन सभाज पर क्रान्त के प्रसिद्ध दार्शनिक इसो के विचारों का प्रभाव पडा और उसी समय आधुनिक शिक्षाप्रणाली का जन्म हुआ.

भारतवर्ष की प्राचीन शिक्षाप्रणाली और इसो द्वारा निर्मित आधुनिक शिक्षाप्रणाली के मौलिक सिद्धान्तों में धतना अधिक भेद है कि दोनों शिक्षाप्रणालियों की किसी भी प्रकार तुलना नहीं की जा सकती. भारत की प्राचीन शिक्षाप्रणाली—जहां मनुष्य के इंद्रियों का स्वामी बनाने की चेष्टा करती थी, वहां आधुनिक शिक्षाप्रणाली का अंतिम ध्येय मनुष्य के इंद्रियों का गुलाम बनाना है ! भारतीय शिक्षाप्रणाली विद्यार्थियों के जीवन के धर्ममय बनाने का प्रयत्न करती थी, तो आधुनिक शिक्षाप्रणाली में धर्म और सदाचार का नाम लेना भी पाप समझा जाता है. भारतीय शिक्षाप्रणाली विद्यार्थियों के संयम और त्याग का पाठ पढाती थी, तो आधुनिक शिक्षाप्रणाली नवयुवकों के हृदय में भोग और विलास की वासना जगत करती है. भारतीय शिक्षाप्रणाली विद्यार्थियों के सुशील और संयत बना कर उन-हें आदर्श सामाजिक व्यवस्था—वर्णाश्रम धर्म—के पालन में प्रवृत्त करती थी, तो आधुनिक शिक्षाप्रणाली नवयुवकों के उच्छ्रंखल और मोहान्ध बना कर सभाज में अशान्ति और अव्यवस्था के बीज बो रही है ! दोनों शिक्षाप्रणालियों में धतना अंतर है, जितना सत्य और असत्य में, पुण्य और

पाप में, तम और प्रकाश में, स्वर्ग और नरक में. दोनों के यहि परस्पर-विरुद्ध-दिशागामिनी कदा न्य तो कौं अत्युक्ति नहीं होगी, एक मानवचरित्र के उन्नतवर्ग अंश के प्रकाशित कर के इसे अनंत आलोक, अनंत ज्ञान और अनंत शक्ति के राज्य में पहुँचा देना चाहती है, तो दूसरी मानवहृदय की कल्पित प्रवृत्तियों के जगत कर के जीवन के अनंत अधिकार और अनंत निराशा के अथाह सागर में डूबा देने पर तुली हुई है!

दोनों शिक्षाप्रणालियों के इस विकट अंतर का वास्तविक कारण जनने के लिये हमें भारतीय तथा यूरोपीय सभ्यताओं के मूल सिद्धांतों की तुलना करनी पड़ेगी. भारतीय सभ्यता निवृत्ति-प्रधान है, यूरोपीय सभ्यता प्रवृत्तिप्रधान. भारतीय सभ्यता का आदर्श त्याग है, यूरोपीय सभ्यता का आदर्श भोग. भारतीय सभ्यता शान्ति और संतोष के मद्दत देती है, तो यूरोपीय सभ्यता क्रियाशीलता और असंतोष के. भारतीय स्वभाव त्याग और तपस्या की पूजा करता है, तो यूरोपीय स्वभाव भोग और विवास की उपासना. भारतवासी शरीर को नाशमान और आत्मा को अमर समझते हैं, वे शारीरिक सुखों के त्याग कर आत्मिक उत्कर्ष की साधना करते हैं. इसके विपरीत यूरोपीयन जातियाँ शरीर और शारीरिक सुख को ही अपना सर्वस्व समझती हैं. वे आत्मा और परमात्मा के सारे जगहों से दूर रह कर स्वच्छंद भाव से शारीरिक सुख का भोग करती हैं. भारतवासी अरूप और निराकार की उपासना करते हैं; यूरोप के जड़े से जड़े दार्शनिक भी अरूप और निराकार की जात सुन कर धक्का खाते हैं. उनकी आँखों में रूप और आकार ने घतना स्थायी घर कर लिया है कि वे अरूप और निराकार की कल्पना भी नहीं कर सकते. भारतवासी मृत्यु के 'देहत्याग' कहते हैं; यूरोपीयन लोग मृत्यु के 'आत्मा का त्याग' कहते हैं. भारतीय मनोवृत्ति देह के गौण और आत्मा के प्रधान समझती है; यूरोपीय मनोवृत्ति आत्मा के गौण और देह के प्रधान मानती है. इस तुलना से यह स्पष्ट हो जाता है कि दोनों सभ्यताओं सर्वथा विरुद्ध हैं. भारतीय सभ्यता का जे ध्येय है, यूरोपीय सभ्यता उसे त्याग समझती है और यूरोपीय सभ्यता जिस वस्तु के अपना ध्येय मानती है, उसे भारतीय सभ्यता निरर्थक और निकृष्ट समझ कर त्यागने का उपदेश देती है. ऐसी दशा में दोनों सभ्यताओं से उत्पन्न होनेवाली शिक्षाप्रणालियों में मदान्तर का होना स्वाभाविक ही है. दोनों शिक्षाप्रणालियाँ दो भिन्न-भिन्न आदर्शों के, जे एकदूसरे के सर्वथा विरुद्ध हैं, पूर्ण करने की चेष्टा करती

हैं। आधुनिक शिक्षाप्रणाली उस व्यक्ति के जीवन को पूर्ण बना सकती है, जो पाश्चात्य सभ्यता का अनुयायी है। किंतु भारतीय सभ्यता के अनुयायियों के जीवन को पूर्ण बनाने में वह कदापि समर्थ नहीं हो सकती। इसी प्रकार भारतीय शिक्षाप्रणाली भारतवासियों के लिये ही लाभदायक हो सकती है। यूरोपीयन नितियां, जिनका आदर्श भोग और विवास है, इस शिक्षाप्रणाली से कुछ लाभ नहीं उठा सकतीं। यूरोपीयन नितियां के सौभाग्यवश उनमें भारतीय शिक्षा का जगहस्ती प्रचार करनेवाली कुछ संस्था संसार में विद्यमान नहीं है। भारतवर्ष ने न तो भूतकाल में किसी देश को पशुजल से उतार कर उसकी सभ्यता का नाश करने के लिये उसमें अपनी संस्कृति का प्रचार किया था और न लविष्य में ही वह इस प्रकार के वृष्टिनु कथ्यों से अपने पवित्र नाम को कलंकित करना चाहता है। किंतु भारतवर्ष की आदर्श शिक्षाप्रणाली का जिन क्रूर और हृदयहीन उपायों से नाश किया गया है, उसकी अनुपम सभ्यता को जिस अन्याय और अत्याचार-पूर्वक पददलित किया गया है तथा उसकी स्वतंत्र और लागभय मनोवृत्ति को जिन अनुचित और निंदनीय उपायों से पराधीन और पतित बनाने की चेष्टा की गई है, उनही रोमांचकारी कहानी पढ़ कर कोई भी सहृदय मनुष्य घृणापूर्वक उनका निषेध किये बिना नहीं रह सकता।

भारतीय शिक्षा का सर्वनाश

अंग्रेजों के आगमन से पूर्व सार्वजनिक शिक्षा तथा विद्या-प्रचार की दृष्टि से भारतवर्ष की गणना संसार के सर्वश्रेष्ठ देशों में हुआ करती थी। पहले एक स्थान पर कहा जा चुका है कि आज से केवल डेढ़सौ वर्ष पहले यूरोप के प्रायः सभी देशों की प्रबल अशिक्षा और अज्ञान के घने अधिकार में डूबी हुई थी; किंतु उस समय भी भारतवर्ष में शिक्षा का घतना अधिक प्रचार था कि किसी भी देश में प्रतिशत जनसंख्या के हिसाब से पढ़े लिखे मनुष्यों की संख्या घतनी अधिक न थी, जितनी भारतवर्ष में। उस समय भारतवर्ष में सर्वसाधारण को शिक्षा देने के लिये प्रधानतः चार प्रकार की शिक्षण-संस्थाएँ थीं—(१) अनेक विद्वान् ब्राह्मण अपने घर पर विद्यार्थियों को शिक्षा दिया करते थे, (२) प्रायः सभी मुख्य-मुख्य नगरों में संस्कृत साहित्य की शिक्षा के लिये 'टोल' या विद्यापीठ स्थापित थीं, (३) उर्दू और फारसी के हजरो महरसें हिंदू और मुसलमान अन्धों को शिक्षा देते थे और (४) सभी गांवों में ग्रामीण अन्धों की शिक्षा के लिये कम से कम एक पाठशाला होती थी। भारत-

વર્ષ કી શિક્ષા કિતની ઉત્તર ઓર બઢી-ચઢી થી, ઇસકા પ્રમાણ અંગરેજ લેખકોં કી પુસ્તકોં ઓર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની કે કાગળોં તક મેં પાયા જતા હૈ. સન્ ૧૮૬૮ ઇસ્વી મેં બંગાલ કા એક ઇન્સ્પેક્ટર ઓફ સ્કૂલ્સ પંખબ કે સ્કૂલોં કી દશા કા નિરીક્ષણ કરને કે લિયે લેજા ગયા થા. ઉસને સરકાર કેા જો રિપોર્ટ લેજી, ઉસકા એક અંશ ઇસ પ્રકાર હૈ:—

“ભારત કી રાષ્ટ્રીય શિક્ષાપ્રણાલી કા નિર્માણ ઉન શાસ્ત્રીય વિધાનોં કે અનુસાર હુઆ થા, જો જીવન કે સાધારણ દૈનન્દિન કામોં મેં બી ગૌરવ કા સંચાર કર દેતે હૈં ઓર ઇસી લિયે ભારત કી શિક્ષાપદ્ધતિ કેા એક ધાર્મિક મહત્ત્વ પ્રાપ્ત હો ગયા થા. ગ્રામ-પંચાયતોં, જિન્હોંને ન કેવલ જાવ કી સફાઈ કા કાર્ય, બલ્કિ માલગુજરી ઓર ન્યાયવિભાગોં કે કાર્યોં કા એક અંશ બી જનતા કે હાથોં મેં સોંપ દિયે થે, સમાજ કી લિન્ન-લિન્ન શ્રેણિયોં કેા શિક્ષિત બનાવે મેં બહુત સહાયતા પહુંચાતી થી. ઇસી રાષ્ટ્રીય શિક્ષાપ્રણાલી કા ફલ હૈ કે આજ બી દેશ મેં અસંખ્ય પાઠશાલાઓં, ચટસાલ ઓર ટોલ વિદ્યમાન હં. ઇન સંસ્થાઓં કી વર્તમાન દશા ચાહોં કિતની હી ગિરી હુઈ ક્યોં ન હો, કિંતુ હજારોં વર્ષોં કી ઉદાસીનતા, ધૂણા ઓર પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિયોં કે બીચ મેં બી જીવિત રહ કરે સંસ્થાએં ઇસ ખાત કેા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણિત કર દેતી હં કે ઇનકે જન્મ કે સમય ઇનમેં કિતની અધિક ક્ષમતા રહી હોગી.”

ભારતીય શિક્ષા કે વિસ્તાર કે સંબંધમેં ઇંગ્લિસ્ટાન કી પાર્લામેન્ટ કે પ્રસિદ્ધ સદસ્ય કેર હાર્ડી ને અપની “ઇન્ડિયા” નામ કી પુસ્તક મેં લિખા હૈ:—

“મૅક્સમૂલર ને, સરકારી કાગળોં ઓર એક મિશનરી કી રિપોર્ટ કે, જો બંગાલ પર અંગ્રેજોં કા પ્રભુત્વ સ્થાપિત હોને કે પહેલે વહાં કી શિક્ષા કે સંબંધ મેં લિખા ગઈ થી, આધાર પર લિખા હૈ કે ઉસ સમય બંગાલ મેં ૮૦,૦૦૦ દેશી પાઠશાલાયેં સ્થાપિત થી—અર્થાત્ પ્રાંત કે પ્રત્યેક ૪૦૦ મનુષ્યોં પીછે એક પાઠશાલા થી. લડલો અપને ‘બ્રિટિશ ભારત કે ઇતિહાસ’ મેં લિખતા હૈ કે—“પ્રત્યેક હિંદુ ગાંવ મેં, જિસકા પુરાના સંગઠન અબી તક બના હુઆ હૈ, મેરા વિશ્વાસ હૈ કે આમ તોર પર સબ બચ્ચે લિખના પઢના ઓર હિસાબ કરના જનતે હૈં; કિંતુ જહાં હમ લોગોં ને ગ્રામ-પંચાયતોં કા નાશ કર દિયા હૈ, જૈસે બંગાલ મેં, વહાં ગ્રામ-પંચાયત કે સાથ-સાથ પાઠશાલા બી હુમ હો ગઈ હૈ.”

ભારતવર્ષ કી ગ્રામીણ શિક્ષાપદ્ધતિ કી પ્રશંસા કેવલ મૅક્સ-

મૂલર જૈસે પ્રકાંડ પાંડિતોં ઔર લડકો જૈસે પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લેખકોં ને હી નહીં કી હૈ, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની કે ગ્રુપ કાગજોં મેં બી ઇસ શિક્ષા પદ્ધતિ કી જૂરિ જૂરિ પ્રશંસા પાઘ જતી હૈ ઔર કંપની કે ડાયરેક્ટર્સ તો ઇસકા ઉત્તમતા સે ઇતને અધિક પ્રભાવિત હુએ થે કિ ઉન્હોંને અપને દેશ મેં ઇસકા અનુકરણ તક કરને કી ચેષ્ટા કી થી. પાશ્ચાત્ય શિક્ષાપ્રણાલી મેં આજકલ જિસ પદ્ધતિ કેા “મ્યુચ્યુઅલ ટ્યુશન” કહતે હૈં, ઉસે યૂરોપીયન દેશોં ને વાસ્તવ મેં ભારતવર્ષ સે હી ગ્રહણ કિયા થા.

ભારતીય આમીણોં કી શિક્ષા કે સંબંધ મેં સન્ ૧૭૨૩ ઇસ્વી કી કંપની કી એક સરકારી રિપોર્ટ મેં લિખા હૈ:—

“બ્રિટિશ-ભારત કે અનેક ભાગોં કે કિસાનોં કી દશા શિક્ષા-પ્રચાર કી દૃષ્ટિ સે ઇતની ઉંચી હૈ કિ ઇસ વિષય મેં સંસાર કે કિસી બી દેશ કે કિસાનોં કી તુલના ઉનકે સાથ નહીં કી જ સકતી.”

૩ જૂન સન્ ૧૮૧૪ કેા કંપની કે ડાયરેક્ટરોં ને બંગાલ કે ગવર્નર-જનરલ કે નામ જો પત્ર લેખ થા, ઉસસે પતા લગતા હૈ કિ ડૉક્ટર એન્ડ્ર્યુ બેલ નામક એક શિક્ષાપ્રેમી પાદરી ને ઇસ દેશ સે ઇંગ્લેંડ વાપસ જાને પર વહાં કે બચ્ચોં કેા ભારતીય શિક્ષાપ્રણાલી કે અનુસાર શિક્ષા દેના આરંભ કિયા થા ઔર કંપની કે ડાયરેક્ટરોં ને ઉસકે કાર્ય કેા બહુત પસંદ બી કિયા થા. ઉક્ત પત્ર કા એક અંશ ઇસ પ્રકાર હૈ:—

“ભારતવર્ષ મેં જો શિક્ષાપ્રણાલી વહાં કે આચાર્યોં કે અધીન બહુત પ્રાચીન સમય સે પ્રચલિત હૈ, ઉસકી ઇસ દેશ મેં બહુત અધિક પ્રશંસા હુઈ હૈ; વહાં તક કિ વહ પ્રણાલી મદ્રાસ કે જૂતપૂર્વ પાદરી રેવરંડ ડૉક્ટર બેલ કી દેખરેખ મેં ઇસ દેશ મેં બી પ્રચલિત કી ગઈ હૈ. હમારી રાષ્ટ્રીય શાલાઓં મેં ઇસ સમય ઉસી પદ્ધતિ સે શિક્ષા દી જતી હૈ, કયોંકિ હમે વિશ્વાસ હો ગયા હૈ કિ ઇસસે ભાષા કા સિખના ઔર સિખાના બહુત હી સહેલ હો જતા હૈ.

“કહા જતા હૈ કિ હિંદુઓં કી ઇસ અત્યંત પ્રાચીન ઔર ઉપયોગી સંસ્થા કેા રાજનીતિક ક્રાંતિયોં સે બી કોઇ ધક્કા નહોં પહુંચ સકા હૈ x x x.”

અંગ્રેજ જાતિ ભારતવર્ષ કી જિસ શિક્ષા-પ્રણાલી કે ગુણોં પર ઇતના અધિક મુગ્ધ થી કિ અપને દેશ મેં ઉસકા અનુકરણ તક કિયા થા, ઉસી શિક્ષાપ્રણાલી કેા કંપની જહાં-જહાં અપના પ્રભુત્વ સ્થાપિત કરતી ગઈ, વહાં સે સમૂહ નષ્ટ કરતી ગઈ. કંપની કે વ્યાપાર, લૂટ તથા અસાચાર સે ભારતવર્ષ કેા જાતિ ઔર ઉદ્યોગ ધંધોં કેા ગહરા ધક્કા લગા. દેશ બડી શીઘ્રતા પૂર્વક ગરબા હોને લગા ઔર આર્થિક કઠિનાઇયોં સે વિવશ હો કર સાધારણ

स्थिति के अद्भुतसे आलोकों का पाहशाला त्याग देने की पड़ी। कंपनी के राज्य में भारतीय शिक्षा के ह्रास का दूसरा बड़ा कारण यह था कि कंपनी ने जनन भूज कर भारत की ग्रामपंचायतों का विनाश किया और पंचायतों के साथ ही साथ उनके द्वारा संस्थापित होनेवाली असंख्य पाहशालाओं का भी अंत हो गया। धतने पर भी जब कंपनी के कुटिल और क्रूर कर्मचारियों का संतोष न हुआ, तो उन्होंने भारतवर्ष के प्रायः सभी प्रांतों में प्राचीन हिंदू और मुसलमान नरेशों की ओर से शिक्षासंबंधी संस्थाओं का जो आर्थिक सहायता और जगहों पर अधीन धुंध थी, उन्हें धीनना आरंभ किया और भारतवासियों के बार बार प्रार्थना करने पर भी शिक्षाविभाग ने शिक्षणसंस्थाओं के हमनसंबंधी अपनी नीति में काफ़ी परिवर्तन नहीं किया।

कंपनी के अत्याचारों के कारण भारतीय शिक्षा का कितनी शीघ्रता पूर्वक ह्रास हुआ, इसका कुछ अनुमान भेलारी जिल्हे के कलेक्टर ए. डी. कैम्पबेल की सन् १८२३ धरवी की एक रिपोर्ट से लगाया जा सकता है। कैम्पबेल लिखता है:—

“धस देश में जब से हिंदुस्तान के सूती कपड़ों के स्थान में विदायती कपड़ों का प्रचार किया गया है, तब से यहां के कारीगरों के श्रविकापार्जन के साधन अद्भुत ही कम हो गये हैं। * * * मध्यम श्रेणी और निम्न श्रेणी के अधिकांश आह-भियों में अब अपने अन्व्यों की शिक्षा का व्यव सदन करने की शक्ति नहीं रह गई। वे धतने दरिद्र हो गये हैं कि उन्हें श्रवण की आवश्यकताये पूरी करने के लिये अपने अन्व्यों से, जंसे ही उनके कामल अंग थोड़ासा परिश्रम कर सकने के योग्य होते हैं, वैसे ही मेहनत-मजदूरी करानी पड़ती है।

“+ + + धस जिले की लगभग दस लाख जनसंख्या में आणकल सात हजार अन्व्यों भी पाहशालाओं में नहीं गते। यह शायनीय अवस्था उपर कही हुई आतों का अद्भुत ही जगद्वरत प्रमाण है। अद्भुतसे गांवों में, जिनमें पहले पाहशालाये थीं, आणकल काफ़ी पाहशाला नहीं है; और अद्भुतसे दूसरे गांवों में, जहां पहले अद्भुत जड़ी जड़ी पाहशालाये थीं, वहां अब केवल धनी लोगों के थोड़े से लउके शिक्षा प्राप्त करते हैं और दूसरे लोगों के अन्व्यों निर्धनता के कारण पाहशाला नहीं जा सकते।

“* * * विद्या x x x की उन्नति किसी भी समय या देश में शासकों के प्रोत्साहन के बिना नहीं हुई और भारत के धस भाग में देशी राज्यों और दरबारों की ओर से विद्या के जो सहायता और प्रोत्साहन दिया जाता था, वह अंगरेज राज्य में अद्भुत

दिनों से अंदर कर दिया गया है।

“मुझे शर्म और लज्जा के साथ इस बात को स्वीकार करना पड़ रहा है कि इस जिले में इस समय जो केवल पउउ पाठशालाएँ अथ गछ हैं, उनमेंसे किसी एक को भी सरकार की ओर से किसी भी प्रकार की कोई सहायता नहीं दी जाती।

“***पहले जमाने में राज्य की आय का एक बहुत बड़ा भाग विद्या की उन्नति और प्रचार में व्यय किया जाता था, जिससे राज्य के सम्मान की वृद्धि होती थी; किंतु हमारे शासन में वह भाग घट कर बहुत ही थोड़ा रह गया है और उसका भी उपयोग विद्या के प्रोत्साहन देने के बहल अविद्या की वृद्धि करने में किया जाता है। पहले राज्य की ओर से विद्या को जो प्रयत्न सहायता मिलती थी, उसके अंदर होने के कारण अथ विद्या को केवल थोड़े से उदार व्यक्तियों के अनिश्रित और अल्प दान पर निर्भर रहना पड़ता है। भारत के भविष्य में विद्या के इस प्रकार के पतन का दूसरा समय दिया सकना कठिन है।”

यह समस्त कलानी मद्रास प्रांत की है। अन्ध, अंगाल, पंजाब आदि प्रांतों के संघ में भी इसी प्रकार की दृष्टान्त और अत्याचारपूर्ण कलानियां, कंपनी के कर्मचारियों की रिपोर्टों और पत्र व्यवहारों से उद्धृत की जा सकती हैं; किंतु इन सबका उल्लेख करने के लिये एक विस्तृत ग्रंथ की आवश्यकता होगी। अतः यहां पर हम नमूने के तौर पर एक ही उद्धरण दे कर संतोष करते हैं। एस्ट ईंडिया कंपनी ने भारतवर्ष की विस्तृत और आदर्श शिक्षा का नाश करने के बाद पूरे एक सौ वर्षों तक भारत में किसी भी प्रकार की शिक्षा का प्रयत्न नहीं किया। कंपनी के कर्मचारियों का लक्ष्य था कि यदि भारतवासी शिक्षित हो जायेंगे, तो उन पर हमारा राज्य अधिक दिनों तक नहीं रह सकेगा। इस लिये सन् १७५७ ई० से लेकर लगातार एक शताब्दी तक कंपनी के कर्मचारियों ने भारत में किसी भी प्रकार की शिक्षा के प्रचार किये जाने का धोर विरोध किया। उनका कलना था कि शिक्षा-प्रचार से भारतवासियों को अपनी वर्तमान पद्धति अवस्था का ज्ञान हो जायगा; उनके भीतर ऐसे दुष्टे नाना प्रकार के मत-मतान्तर और कूट, जिनके सहारे हम उन पर राज्य कर रहे हैं, नष्ट हो जायेंगे और वे संगठित हो कर हमारा विरोध करने लगेंगे। मेजर जेनरल सर लियोनेल स्मिथ ने सन् १८३१ एस्वी की पार्लि-मेंटरी कमिटी के सामने गवाही देते दुष्टे कहा था:—

“मेरी धारणा है कि जब आप अधिकांश प्रजा को शिक्षित बना लेंगे, तो इस कार्य का अंतिम परिणाम यह

होगा कि आप उनकी ललाट के जितने भी काम कीजियेगा, उन सभके द्वारा उन्हें अपनी पृथक् और पददलित अवस्था का ज्ञान होगा और जिस समय उन्हें साधन प्राप्त हो जायेंगे, उसी समय वे हम लोगों के अपने देश से बाहर निकल देंगे।”

उसके बाद सर लियोनेल से पूछा गया कि क्या आप कोच ऐसा उपाय बता सकते हैं, जिसका अवलम्बन करने से उन्हें अपनी शक्ति का ज्ञान न हो सके? इस प्रश्न का उत्तर देते हुये सर लियोनेल ने कहा:—

“मेरा विचार है कि जो करोड मनुष्यों पर मुद्दीबुर विदेशियों का शासन करते रहना एक ऐसी घटना है, जिसका दूसरा उदाहरण मानवजाति के प्रतिदास में मिलना कठिन है। जिस क्षण भारतवासी शिक्षित हो जायेंगे, उसी क्षण उनका पता चल जायगा कि शिक्षा के द्वारा भारतवर्ष से उन सभी मत-मतान्तरों के द्वेष और धार्मिक वैमनस्यों का दूर किया जा सकता है, जिनके द्वारा आप तक हमने हिंदू के विरुद्ध मुसलमान और इसी प्रकार एक जाति के विरुद्ध दूसरी जाति को लड़का कर देश को अपने कण्ठ में रक्खा है; शिक्षा का इस बल होगा कि उनकी बुद्धि अदृशी और उन्हें अपनी विशाल शक्ति का पता लग जायगा।”

इस बात को कंपनी के अद्वैत से कर्मचारियों ने समय-समय पर दहराया था। सन् १८१३ ई० में सर जॉन मैलकम ने, जिसने भारत में अंग्रेज सत्ता का विस्तार करने में बहुत बड़ा भाग लिया था और जो अपने समय के सभसे बड़े अनुभवशील नीतिज्ञों में गिना जाता था, एक पार्लियामेन्टरी कमिटी के सामने गवाही देते हुये कहा था:—

“x x x हमने जो बल विशाल साम्राज्य स्थापित किया है और इसमें एक असाधारण प्रकार का शासन जारी किया है, इसके सुरक्षित रहने के लिये हमें केवल एक ही बात का सहारा है। वह यह कि जिन जिन जड़ी जड़ी जातियों पर हम राज्य कर रहे हैं; वे इस समय पृथक् पृथक् हैं और फिर हर एक जाति अपने भीतर से कितनी ही छोटी छोटी जातियां और उपजातियां में बँटी हुई है। जहाँ तक वे लोग इस प्रकार एकदूसरे से अलग रहेंगे, तब तक किसी भी विद्रोह से हमारी सत्ता के नष्ट होने का लय नहीं है। x x x

“x x x इन लोगों में जैसे-जैसे एकता बढ़ती जायगी और ये लोग प्रिटिश-सरकार की अधीनता में जो शुभाभी सहन कर रहे हैं, उसे दूर डेँक देने की शक्ति इनमें जितनी ही अधिक बढ़ती जायगी, उतनी ही मात्रा में हमारी शासनसंस्था कठि-

નાઇયાં બી બઢતી બઝેંગી.

“ x x x મેરી રાય હૈ કિ કોઇ બી ઐસી શિક્ષા, જિસસે હમારી ભારતીય પ્રજા મેં ફૈલે હુએ ફૂટ ઓર કલલ કે અંત હોને કી સંભાવના હો અથવા જિસકે દ્વારા ઉનકે મન મેં અંગરેજોં કે પ્રતિ જો સન્માન કા ભાવ હૈ, ઉસમેં કબી હોને કી સંભાવના હો, બ્રિટિશ સરકાર કે રાજનીતિક પ્રભુત્વ કો બઢાને મેં સહાયક નહીં હો સકતી. x x x”

માર્શમૈન નામ કા અંગ્રેજ લિખતા હૈ કિ સન્ ૧૭૯૨ ઇસ્વી મેં, જાજ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની કે લિયે નયા ચાર્ટર્-એક્ટ પાસ હોનેવાલા થા; તો વિલ્મર ફોર્સ નામ કે પાર્લમેન્ટ કે એક સદસ્ય ને નવીન એક્ટ મેં એક ધારા જુડવાની ચાહી થી, જિસકા આશય યલ થા કિ ભારતવાસિયોં કે લિયે શિક્ષા કા બી થોડા-બહુત પ્રયત્ન હોના ચાહિયે. ઇસ છોટીસી બાત કા પાર્લમેન્ટ કે સદસ્યોં ઓર કંપની કે હિસ્સેદારોં ને ઇતના ધોર વિરોધ કિયા કિ વિલ્મર ફોર્સ કો વિવશ હો કર અપના સંશોધન વાપસ લે લેના પડા! માર્શમૈન કે શબ્દોં મેં:—

“ ઉસ અવસર પર કંપની કે એક ડાયરેક્ટર ને કહા કિ હમ લોગોં ને સ્કૂલોં ઓર કોલેજોં કો સ્થાપિત હોને દેને કી બેવફૂરી કર કે અમરીકા અપને હાથ સે ખો દિયા. અજ ભારતવર્ષ કે સંબંધ મેં ઉસી મૂર્ખતાપૂર્ણ કાર્ય કો દુહરાને મેં હમારા કલ્યાણ નહીં હૈ. x x x”

ઉત્તીસવીં શતાબ્દી કે આરંભ તક ભારતવાસિયોં કી શિક્ષા કે સંબંધ મેં કંપની કે ડાયરેક્ટરોં તથા અધિકાંશ કર્મચારિયોં મેં ઇસી પ્રકાર કે વિચાર પ્રચલિત થે. ભારતવાસિયોં કો ઉનકી વિશાલ શક્તિ કા પતા ન ચલ્લને દેને તથા ઉનહોં સદા કે લિયે વિદ્યા ઓર શક્તિ સે હીન બના દેને કે લિયે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની કે કર્મચારી મનુષ્યતા કે પવિત્રતમ નિયમોં તક કા ઉલ્લંઘન કરને મેં કબી નહીં હિચકતે થે. મદ્રાસ પ્રાંત કા રેવેન્યૂ બોર્ડ જિસ સમય ઇસ પ્રશ્ન પર વિચાર કર રહા થા કિ બંગાલ કી ભાંતિ મદ્રાસ મેં બી જમીન કા સ્થાયી બંદોબસ્ત કરના ચાહિયે યા નહીં; ઉસ સમય બોર્ડ કે એક પ્રભાવશાલી સદસ્ય ને, જિસકા નામ થૈકરે થા, સ્થાયી બંદોબસ્ત કા વિરોધ કરતે હુએ કહા કિ ઇસ પ્રકાર કે બંદોબસ્ત સે જમીંદારોં કી શ્રેણી કો લાભ પહુંચતા હૈ ઓર વે ધન ઇકઠ્ઠા કર કે બહુત હી મોટે હો બાતે હૈ. હમેં જહાં તક હો સકે, જમીનદારોં કો નષ્ટ કરના ચાહિયે ઓર ઉનકે પાસ ધન એકત્ર હોને કે માર્ગોં કો બંદ કર દેના ચાહિયે; ક્યોંકિ યદિ ઉનકે પાસ ધન રહેગા તો વે પઠ લિખ કર ઓર વિદ્વાન બન

कर हमें क्षति पहुँचा सकते हैं। येकर अपनी रिपोर्ट में एक स्थान पर लिखता है:—

“यह सर्वथा उचित है कि घगलैंड में भूमि की उपज का एक बड़ा भाग उन थोड़े से समृद्ध परिवारों का पालन करने में व्यय किया जाय, जो देश की सेवा और रक्षा के लिये व्यवस्थापक, मदात्ता और योद्धा उत्पन्न करते हैं; अथवा दूसरे शब्दों में मालगुजारी का एक बहुत बड़ा भाग उन संपन्न रक्षकों और प्रतिष्ठित व्यक्तियों के पास जाय, जो पार्लमेंट, सेना, नाविक सेना, विज्ञान के विभागों तथा अन्य प्रतिष्ठित व्यवसायों के द्वारा अपने देश की सेवा करते हैं। इस मालगुजारी के व्यय से उन्हें जो अवकाश, स्वतंत्रता, उंचे विचार और सुख प्राप्त करने का अवसर मिलता है, उसके द्वारा उन्होंने घगलैंड के उन्नति के शिखर पर पहुँचा दिया है। वे चिरकाय तक इसका भोग करें; किन्तु भारतवर्ष में उस गर्वपूर्ण मनोवृत्ति, स्वतंत्रता और गंभीर विचार का, जो अतुल्य धनसंपत्ति के द्वारा कभी-कभी प्राप्त हो जाता है, हमन किया जाता आदिये। क्योंकि ये हमारी शक्ति और दिन के प्रत्यक्ष विरोधी हैं। x x x भारत में हमें सेनानायकों, राजनीतिज्ञों और व्यवस्थापकों की आवश्यकता नहीं है; हमें जरूरत है मिलनती किसानों की।

“हमारा सपना पढ़ला उद्देश्य यह है कि हम भारतवर्ष पर शासन करें; और इसके बाद यदि हो सके तो अच्छी तरह शासन करें; x x x.”

भारतीय संस्कृति पर आक्रमण

उन्नीसवीं शताब्दी के आरंभ तक भारतवासियों की शिक्षा और उन्नति के संबंध में लगभग सभी अंग्रेज इसी प्रकार के विचार रखते थे; किन्तु १८ वीं शताब्दी के अंत से ही अंग्रेज शासकों के विचारों में परिवर्तन होना आरंभ हो गया था। भारतवर्ष जैसे विशाल और अपरिचित देश का शासन करने में उन्हें दो बड़ी कठिनाइयों का अनुभव होने लगा। पहली कठिनाई यह थी कि भारतवर्ष में शिक्षित मनुष्यों की संख्या बड़ी शीघ्रतापूर्वक बढ़ रही थी। इस लिये अंग्रेज शासकों का अपने सरकारी मकामों और विशेषतः नवीन न्यायालयों के लिये योग्य हिंदू और मुसलमान कर्मचारियों के मिलने में कठिनाई अनुभव होने लगी। कंपनी के अधिकारी यदि छोटे-छोटे मंडों पर भी अंग्रेज कर्मचारियों का ही रूप कर सरकारी मकामों का काम किसी प्रकार चला भी लेते, तो भी न्यायालयों का काम भारतवासियों की सहायता के बिना चला सकना उनके लिये सर्वथा असंभव था।

दूसरी कठिनाई यह थी कि उन-हें थोड़ेसे धन प्रकार के अनुषंगों की आवश्यकता थी, जिनके द्वारा वे भारतीय जनता के विचारों का पता लगा सकें और उनके हृदय में अपने प्रति सम्मान तथा बलित के भावों का संसार करा सकें। सन १८३० ईस्वी की पार्ल-मेंटरी कमिटी की रिपोर्ट में धन दोनों आवश्यकताओं का भार-भार उल्लेख किया गया है और उसमें स्पष्ट शब्दों में लिखा है कि अठारहवीं शताब्दी के अंत में कलकत्ते का 'मुसलमानों का महारसा' और जनारस का 'हिंदू संस्कृत कॉलेज' दोनों धन्डी आवश्यकताओं की पूर्ति के लिये स्थापित किये गये थे। उन्नीसवीं शताब्दी के पूर्वार्द्ध में पूना का डेक्कन कॉलेज, कलकत्ते का मेडिकल कॉलेज और रुडकी का ऐन्थ्रॉपियरिंग कॉलेज भी इसी उद्देश्य से खोले गये थे। धन कॉलेजों में ही जनेवाली शिक्षा के अलिप्राय का समझाते हुये कंपनी के डाइरेक्टरों ने अपने ता. प सितम्बर १८२७ के पत्र में गवर्नर जनरल को लिखा था कि इस शिक्षा का धन "भारतवर्ष के उन उच्च तथा मध्यम श्रेणी के व्यक्तियों पर व्यय किया जाना चाहिये, जिनमेंसे आपको अपने शासन का काम चलाने के लिये सभसे अधिक योग्य देशी एजेंट मिल सकते हैं, और जिनका अपने अन्य देशवासियों पर सभसे अधिक प्रभाव है।"

धसका स्पष्ट आशय यह है कि अंग्रेज शासकों ने धस जात को लली-लांति समझ लिया कि जिन भारतसंतानों का सहयोग प्राप्त किये हुये, केवल अंग्रेज कर्मचारियों के ही द्वारा, भारतवर्ष जैसे विशाल देश का शासन कर सकना असंभव है। पहले तो कंपनी के जहुत से कर्मचारियों ने भारतवासियों के सरकारी पदों पर नियुक्त किये जाने का धोर विरोध किया; किंतु उपरोक्त आवश्यकता उनकी समझ में न्यों न्यों अधिकाधिक स्पष्ट रूप से आने लगी, त्यों त्यों उनका विरोध कम होता गया और अंत में भारतसंतानों का ही सहायता से उनकी मातृभूमि को शुद्धी के अंगुल में कसा रहने का नीति भारतीय शासन की निश्चित और स्थायी नीति बन गई। भारतवासियों को सरकारी मलकमें के छोटे छोटे पदों पर नियुक्त करने में अंग्रेज शासकों ने प्रधानतः तीन लाल समझे। उनका विचार था कि जे भारतवासी सरकारी नौकरी में लती किये जायेंगे, वे स्वभावतः ही हमारे कृतज्ञ होंगे और हमारे राज्य के भारतवर्ष में बिरकाल तक दह रहने में अपना कल्याण समझेंगे। किसी ली प्रकार की क्रांति होने पर वे पहले भारतवासी होंगे, जे हमारी सहायता करेंगे और हमारे राज्य का सुरक्षित रहने के लिये प्राणपण से प्रयत्न

करेंगे। उन लोगों से दूसरा लाभ यह सोचा कि छोटे-छोटे पदों पर अंग्रेजों के पहले हिंदुस्तानियों का नियुक्त करने से शासन का अर्थ बहुत ही कम हो जायगा, क्यों कि हिंदुस्तानी कर्मचारी अंग्रेज कर्मचारियों की अपेक्षा बहुत ही कम वेतन पर रकमे जा सकते हैं। तीसरा लाभ यह सोचा गया कि इससे भारतवासियों के चरित्र का पतन होगा और वे अंग्रेजों के चरित्र को अपने से श्रेष्ठ समझने लगेंगे। कंपनी के अधिकारियों ने सोचा कि यदि अंग्रेजों का भारतवासियों के समान थोड़े वेतन के पदों पर नियुक्त किया जायगा तो वे घतने थोड़े रुपये से अपनी आवश्यकताओं की पूर्ति न कर सकने के कारण रिश्वत देने तथा अन्य नीतिहीन उपायों से रुपया कमाने के लिये आध्य होंगे। इससे देशी लोगों में उनके चरित्र के प्रति अश्रद्धा फैलेगी और धीरे-धीरे यह अश्रद्धा अंग्रेज नृति के प्रति बृहत् के रूप में फैल जायगी। इससे विपरीत यदि थोड़े वेतन के पदों पर भारतवासियों का नियुक्त किया जाय, तो वे विवश हो कर रिश्वत देंगे तथा अन्य अनुचित उपायों से रुपया कमाने की चेष्टा करेंगे और अपराध साप्तीत होने पर दंडित होंगे तथा नौकरी से अरुणास्त किये जायेंगे। इस प्रकार की घटनाओं बार बार होने से भारतवासियों के मन में अपने प्रति यह धारणा उत्पन्न होगी कि हम लोगों का नैतिक जीवन बहुत ही भ्रष्ट है और अंग्रेजों का चरित्र हमसे कहीं अधिक पवित्र और उच्च है। उनके मन में इस प्रकार के भाव का दृढ़ होना सामान्य की दृष्टि से बहुत ही लाभदायक सिद्ध होगा।

भद्रास के कलेक्टर डब्ल्यु. मैपलिन ने सन् १८३१ ई० की न्याय-कमिटी के सामने गवाही देते हुए कहा था:—

“मैं शासन के सर्वोच्च पदों पर भारतवासियों के नियुक्त किये जाने की नीति की प्रशंसा नहीं कर सकता; मेरा विचार है कि उन पदों का सदा ही यूरोपीयन कर्मचारियों के अधीन रहना चाहिये। किंतु थोड़े से उच्च पदों पर भारतवासियों का भी नियुक्त कर के कुछ दिनों में हम लोग अपने लिये भारतवासियों की एक प्रतिष्ठित श्रेणी अलग बना देंगे, जो हमारी अनुगृहीत होने के कारण हमारी सरकार के प्रति सदा कृतज्ञ रहेगी और यह समझ कर कि किसी भी प्रकार की क्रांति होने से सभ्यसे पहले उसीके स्वार्थों की क्षति होगी, वह सदा हमारी रक्षा करने के लिये प्रस्तुत रहेगी; ऐसी अवस्था में वह हमारे राज्य के अटल रहने में ही अपने स्वार्थों का सुरक्षित समझेगी।

उन्नीसवीं शताब्दी के आरंभ में भद्रास के एक सिवि-

લિયન સર ટોમસ મનરો ને, જે પીછે મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સી કા ગવર્નર નિયુક્ત હુઆ થા, સરકારી નૌકરિયોં મેં ભારતવાસિયોં કા લિયે જાને કી નીતિ કા સમર્થન કરતે હુએ તથા ઇસકે લાભ દિખાતે હુએ લિખા થા:—

“ઇસ દેશ મેં હમારે રાજ્ય કે સુરક્ષિત રહને કે લિયે યહ આવશ્યક હે કિ સેના ઔર શાસનવિભાગોં કે સબી ઉએ પદોં પર યુરોપીયનોં કા નિયુક્ત કિયા જાય; કિંતુ જિન પદોં કા હમ અપની શક્તિ કા બિના કિસી પ્રકાર કે સંકટ મેં ડાલે હુએ હિંદુસ્તાની આદમિયોં કે હાથ મેં રખ સકતે હેં, ઉન પર હિંદુસ્તાનીયોં કા નિયુક્ત કર દેના હી લાભદાયક હે. x x x જો પદ બહુત હી તુચ્છ હે ઔર જિન પર આજકલ દેશી આદમી કામ કર રહે હેં, ઉન પદોં પર બી યદિ હમીં લોગ કામ કરને લગેં, તો હમારા ચરિત્ર ગિર જાયગા ઔર હમ ઉન કામોં કા બી અચ્છી તરફ નહીં કર સકતે. x x x કિંતુ યહ કહા જાતા હે કિ હિંદુસ્તાનીયોં કા નૌકરિયાં દેને કે જિતને લાભ હેં, વે સખ ઉનકી ચરિત્રહીનતા કે કારણ વ્યર્થ હો જાતે હેં; ઔર ઇસ દોષ સે બચને કા કેવલ એક હી ઉપાય હે. વહ યહ કિ સરકારી નૌકરિયોં મેં ઐસે યુરોપીયનોં કી સંખ્યા બઢાઇ જાય, જિનકે ચરિત્ર મેં યુરોપીયન ઇમાનદારી હો. ઇસમેં કોઇ સંદેહ નહીં કિ યહ ઉપાય બહુત હી ખર્ચાલા હે, ઔર સાથ હી સાથ યહ ખાત બી ઇતની હી નિઃસંદેહ હે કિ યદિ હમ ઇસે પ્રયોગ કરને કી દુર્બલતા દિખાએંગે, તો યહ ઉપાય અસફલ હોગા. અખ તક યુરોપીયનોં કે વેતન કે અપેક્ષાકૃત અધિક હોતે હુએ બી, હમ લોગોં ને ઉનમેં ચરિત્રહીનતા કે ઉદાહરણ પાએ હેં. ઐસી દશા મેં યદિ યુરોપીયન કર્મચરિયોં કી સંખ્યા બહુત અધિક બઢા હી જાય, ઔર ઇસકે અનિવાર્ય પરિણામસ્વરૂપ ઉનકે વેતન મેં થોડીસી કમી કરની પડે, વિશેષતઃ ઐસી અવસ્થા મેં, જખન બિન-બિન્ન પ્રાંતો કે બહુસંખ્યક યુરોપીયન કર્મચરિયોં કે ચરિત્ર પર સરકાર કે નિરીક્ષણ રખ સકને કી સંભાવના નહીં હે ઔર નં ઉન પ્રાંતો મેં હી કોઈ ઐસા લોકમત હે, જે ઉનકી ચરિત્રહીનતા પર નિયંત્રણ કા કામ કર સકે, યહ આશા કરના કિ ઉનકી ચરિત્રહીનતા બહુત અધિક નહીં બઢ જાયગી, આજ તક કે સબી અનુભવોં કે વિરુદ્ધ હોગા. યદિ યહ અનિવાર્ય હે કિ ચરિત્રહીનતા રહેગી, તો ઉસકા અંગ્રેજોં મેં રહને કી અપેક્ષા હિંદુસ્તાનીયોં મેં રહના કહીં અચ્છા હે. કયોંકિ ઇસસે ભારતવાસી ઇસ ખુરાઈ કે લિયે અપને હી દેશવાસિયોં કા દોષી સમજેંગે; ઔર હમારી ઇમાનદારી કે સંબંધ મેં ઉનકે વિચાર પૂર્વવત્ હી પ્રશંસામય રહેંગે; ઇસસે હમારા ચરિત્ર સુરક્ષિત રહેગા,

जे हमारी शक्ति का सभसे जडा अवल'य है."

घस्ट छंडिया क'पनी का स्वार्थ' घस जात में था कि भारत-वासियों का यरित्र पतित हो, वे अपने को वृष्ठा और उपेक्षा की दृष्टि से देखें तथा अ'त्रेजों को श्रद्धा और सम्मानपूर्व' दृष्टि से. सर टॉमस मनरो जैसे उच्च पदाधिकारी का विश्वास था कि भारतवासियों को कम वेतन के तुच्छ पदों पर नियुक्त करने से घसि अबिप्राय की पूर्ति जड़ी सुगमतापूर्वक हो सकती है. घसि विषय पर क'पनी के कर्मचारियों में जहुत दिनों तक वादविवाद होता रहा कि सरकारी नौकरियों में भारतवासियों का लिया जना साभ्राज्य की दृष्टि से हितकर है या नहीं, घसके विरोधियों और समर्थकों की सम्भितियोंमेंसे नमूने के तौर पर कमशः बैकरे और मनरो के विचारों का उद्बेज्य उपर किया ज चुका है. कछ वर्षों के वादविवाद के बाद अंत में यद नीति निश्चित हो गछ कि सरकारी भइकमें के छोटे-छोटे पदों पर भारतवासियों की नियुक्ति की जय और उनहें घस काम के योग्य जनाने के लिये उनकी शिक्षा का प्रजंध किया जय. घसि नीति का समर्थन करनेवाले अ'त्रेजों में भी हो दल थे. ओक दल का कदना था कि भारत-वासियों को केवल प्राचीन भारतीय साहित्य, भारतीय विज्ञान और संस्कृत, इरसी, यरणी तथा देशी भाषाओं पढाना चाहिये; उनहें पश्चिमी विचारों की दवा भी नहीं लगने देनी चाहिये. क्योंकि भारतवासियों को जय यूरोप के घतिदास का ज्ञान होता है और वे पश्चिम के राष्ट्रीय विचारों के सम्पर्क में आते हैं, तो मुठ्ठी-भर विदेशियों के द्वारा उनहें अपने देश का शासित होते रहना अजरने लगता है और वे स्वभावतः ही अपनी मातृभूमि के भस्तक से जुलामी के कलंक को उतार डे'कने की जात सोचने लगते हैं. दूसरे दल का यद विचार था कि भारतवासियों के यरित्र को जय तक यूरोपीयन सांघे में न ढाला जयगा, तय तक हमारे यरित्र के प्रति उनके मन में श्रद्धा और सम्मान का भाव नहीं उत्पन्न हो सकता. जे हमारे राज्य के स्थायीत्व के लिये अत्यंत आवश्यक है; वे हमको काकिर, म्बेच्छ और विदेशी समजते रहेंगे; और जय अवरर पाओगे, तय हमें अपने देश से भार लगाने की चेष्टा करेंगे. घसके विपरीत यह उनहें अ'त्रेज भाषा, अ'त्रेज साहित्य, अ'त्रेज विज्ञान और अ'त्रेज सभ्यता की शिक्षा दी जय, तो वे जड़ी प्रसन्नतापूर्वक हमारे पूर्वजों के गुणों का अध्ययन करेंगे, उनके यरित्र से शिक्षा ग्रहण करेंगे और उनके अनुसार अपनेको जनाने की चेष्टा करेंगे. अंसी अवस्था में वे हमारा विरोध करने के जदले, हमारी आज्ञा का पालन करने में अपना

ગૌરવ સમજેંગે તથા હમારી સંસ્કૃતિ કા અનુકરણ કર કે હમારી ખરાખરી કા પદ પાનેમેં અપની સચ્ચી પ્રતિષ્ઠા સમજેંગે. વે હમારે શિષ્ટાચાર, રહન-સહન કી પદ્ધતિ તથા પોશાક કા બી અનુકરણ કરેંગે. ઇસસે હમારા રાજ્ય ચિરસ્થાયી હોગા; હમારે વિરુદ્ધ ભારત-વાસિયોં કે વિદ્રોહ કરને કી આશંકા જાતી રહેગી ઓર હમારી સંસ્કૃતિ કે પ્રચાર સે યહ લાભ હોગા કિ ભારતવર્ષ મેં હમારે દેશ કી બની ભોગવિલાસ કી વસ્તુઓં કી માંગ બઢેગી. ઉસ સમય કંપની કે અનેક કર્મચારિયોં કી યહ નિશ્ચિત ધારણા થી કિ જાજ તક ભારતીય જીવન કી સાદગી કે નષ્ટ નહીં કર દિયા જાયગા, તજ તક ભારતવર્ષ મેં ઇંગ્લેંડ કે વ્યાપાર કા પૂર્ણતયા વિસ્તાર નહીં હો સકતા. વ્યાપાર કી ઉન્નતિ કી દ્રષ્ટિ સે ભારત-વાસિયોં કી સંસ્કૃતિ કે બદલ ડાલને કી આવશ્યકતા દિખાતે હુએ સર ટોમસ મનરો ને, જે મદ્રાસ કા ગવર્નર રહ ચૂકા થા, સન ૧૮૧૩ ઇસ્વી કી પાર્લામેંટરી કમિટિ કે સામને અપને બયાન મેં કલા થા:—

“ હમારી પ્રધાન ખસ્તિયોં મેં, જહાં હમ બહુત પહલે સે બસે હુએ હૈં, હિંદુઓં ને હમારે આચારવ્યવહાર કી એક બી ખાત કો ગ્રહણ નહીં કિયા હૈં ઓર વે મુસ્લિમ સે હમારે યહાં કી બની હુઇ કિસી બી વસ્તુ કા વ્યવહાર કરતે હૈં. યહાં તક કિ યુરોપીયનોં કે ખાનસામે તક હમારે યહાં કી બની હુઇ કિસી બી ચીજ કા ઇસ્તેમાલ નહીં કરતે. મદ્રાસ તથા કુછ અન્ય જગહોં મેં થોડે સે ભારતવાસી એસે હૈં, જે અપના ઘર, જિસમેં વે અપને મેહમાનોં કા સ્વાગત કિયા કરતે હૈં, સજાને કે લિયે કબી કબી વિલાયતી ચીજોં ખરીદ લેતે હૈં, સો બી મેરા વિચાર હૈં કિ કેવલ યુરોપીયન મિત્રોં કી ખાતીરદારી કે લિયે એસા કિયા જાતા હૈં ઓર ઇસ તરહ બાપ જિન ચીજોં કો ખરીદતા હૈં ખેટા પ્રાય: ઉન ચીજોં કો ફેંક દિયા કરતા હૈં. ઇસસે હમારી ચીજોં કી માંગ નહીં બઢતી, બલકિ એક હી જૈસી બની રહતી હૈં. મેરા વિચાર હૈં કિ ચીજોં કે મૂલ્ય કે અધિક હોને કે અતિરિકત કુછ એસે સ્થાયી કારણ હૈં, જે ભારતવર્ષ મેં વિદેશી વસ્તુઓં કી ખપત નહીં હોને દેતે. મેં સમજતા હૂં કિ જલ-વાયુ કા પ્રભાવ, દેશી આદમિયોં કી ધાર્મિક ઓર સામાજિક રીતિયાં ઓર સજસે બઢ કર, મુજે દુઃખ હૈં કિ, ઉનકી અપની બનાઈ હુઈ ચીજોં કી ઉત્તમતા એસે હી કારણોં મેં સે હૈં. ઇસ દેશ કે ભોગ, જે ભારતવર્ષ કે વિષય મેં કુછ નહીં જાનતે હૈં, સ્વભાવતઃ હી યહ સોચેંગે કિ ઘરેલુ સામાનોં ઓર ટેબુલ ઇત્યાદિ, કી જિનકે ઉપર યહાં ઇતના અધિક ખર્ચ કરના પડતા હૈં, ભારતવર્ષ કે દેશી આદમિયોં મેં બહુત

જ્યાદા માંગ હોગી. કિંતુ હિંદુઓં કે પાસ ટેબુલ નહીં હોતા, વે બિના કોઇ આસન યા ચટાઇ રકમે કેવલ ભૂમિ પર બેઠ કર અકેલે ભોજન કરતે હૈં, ઉનકે ભોજનપાત્રોં મેં કેવલ એક પીતલ કા લોટા ઓર એક મિટ્ટી કી થાલી યા ઢકની હોતી હૈ; ઉનકે ઘરોં કે અંદર કોઇ વિશેષ સામાન નહીં હોતે. ઉનકે મકાન સાધારણતઃ નીચે ઓર ઓંકાર હોતે હૈં; ઇન્હેં મકાન કી અપેક્ષા છપ્પર કહના અધિક ઉપયુક્ત હૈ. યે બીચ સે ખુલે હોતે હૈં તથા ઇનકી દીવારોં ઓર સહન મિટ્ટી કી બની હુધ હોતી હૈં. સહન પર કોઇ બિઝાવન નહીં બિઝાયા ગતા ઓર ઉસે ઠંઢા રખને કે લિયે ઉસ પર પ્રતિ-દિન પાની છિડકા ગતા હૈ. ઉનકે ઘર કે અંદર યદિ કોઈ બી સામાન હોતા હૈ તો વલ હૈ ચટાઇ યા એક છોટીસી દરી, જિસ પર વે સોતે હૈં. ઇસસે અધિક સામાન રખને કે લિયે ઉનકે ઘર મેં જગલ નહીં હોતી. યદિ ઉનકે પાસ ઇસસે અધિક સામાન હો, તો ઉસે રખને કે લિયે ઉન્હેં દૂસરા મકાન બનવાના પડેગા. વે ઇસી પ્રકાર કે મકાન પસંદ કરતે હૈં; ઉન્હેં યલ મકાન અપને જલ-વાયુ કે અનુકૂલ માલૂમ હોતા હૈ; યલ અંધેરા ઓર ઠંઢા હોતા હૈ, ઓર વે અપને ઇસ ઝોપડે કા લમ લોગોં કે વિ-શાલ જવન કી અપેક્ષા અધિક પસંદ કરતે હૈં. ભારતવાસિયોં કા ભોજન સાદા હોતા હૈ ઓર યલ પૂર્ણતયા ઉન્હીં કે દેશ મેં ઉત્પન્ન હોનેવાલે પદાર્થોં સે તૈયાર હોતા હૈ. ઉનકા કપડા બી ઉન્હીં કે દેશ કા બના હુઆ હોતા હૈ; લમ લોગ ઉનકે લાચ કપડા નહીં ખેચ સકતે. ક્યોંકિ ઉનકે યલોં કા બના હુઆ કપડા લમારે કપડે કી અપેક્ષા ન કેવલ અચ્છા, બલકિ સસ્તા બી હોતા હૈ; લમ લોગોં કા ઉનકે સાથ બાજર મેં સંઘર્ષ કર સકના અસંભવ હૈ.”

ઉક્ત બયાન સે સ્પષ્ટ હૈ કે સર ટોમસ મનરો અંગરેજી વ્યાપાર કા પ્રોત્સાહન દેને કે લિયે ભારતીય ચરિત્ર કા બદલ દેને કે નિમિત્ત કિતના ઉત્સુક થા. ઉસે ભારતવાસિયોં કા સાદા જવન, ઉનકે મકાન કી આડંબરશૂન્યતા, ઉનકે કપડોં કી સાદગી ઓર ઉનકે ખાદ્યપદાર્થોં કા પૂર્ણતયા સ્વદેશી હોના ઇત્યાદિ બાતોં પસંદ ન થી. વલ ચાહતા થા કે ભારતવાસી ટેબુલ ઓર કુર્સી પર બેઠના સીખે; અંગ્રેજી કી બાંતિ સુંદર મલલોં મેં રલના પસંદ કરે; વિલાયતી વસ્ત્રોં કા વ્યવહાર કરે ઓર અપને ખાદ્ય-પદાર્થોં મેં બી વિલાયતી વસ્તુઓં કા સ્થાન દે. ઉસ સમય કંપની કે ઉચ્ચ કર્મચારિયોં મેં અધિકાંશ વ્યક્તિ ઓસે હી થે, જો સર ટોમસ મનરો કે સમાન વિચાર રખતે થે. ઇસસે ઇસ બાત પર બહુત પ્રકાશ પડતા હૈ કે ભારત મેં જારી કીજનેવાલી શિક્ષા-પ્રણાલી કે રૂપ કા નિશ્ચિત કરને મેં ઉસ સમય કોન કોનસી

भाषनाओं का काम कर रही थीं? सर टॉमस मनरो के उक्त विचार प्रकट करने के बीस वर्षों के बाद लॉर्ड मेडोले ने ब्रिटिश पार्लामेंट में भारतीय शिक्षानीति की आलोचना करते हुए प्रायः मनरो के ही विचारों को द्वादशांश था. मेडोले की यह निश्चित धारणा थी कि भारतवर्ष में अंग्रेज व्यापार के विरुद्ध तक नज़री रखने का सर्वोत्तम मार्ग यह है कि भारतवासियों के अंग्रेज शिक्षा देकर उनकी रूढ़ि-संस्कारों को यूरोपीयन सांघे में ढाला जाय. मेडोले भारतवासियों के प्राचीन भारतीय साहित्य की शिक्षा देने का विरोधी तथा उन्हें अंग्रेज भाषा और अंग्रेज साहित्य पढ़ाने का समर्थक था. उसका विचार था पश्चिमी संस्कृति का प्रचार करने से ही भारतवासियों में राष्ट्रीय विचारों का उत्पन्न होने से रोक न सकता है, तथा उनकी मातृभूमि के विरुद्ध तक शुलाम जनाओं रखने के कार्य में उनका सहयोग भी प्राप्त किया न सकता है. सन् १८३३ धरवी के चार्टर अक्ट के, जिसमें सभसे पहली बार यह निश्चित किया गया था कि भारतवासियों में अंग्रेज शिक्षा का प्रचार किया जाय और उन्हें सरकारी नौकरियों में रक्खा जाय, पास कराने में मेडोले का बहुत भूला भाग था. उक्त अक्ट के पास होने के समय मेडोले ने पार्लामेंट में भाषण देते हुए अपने विरोधियों के विरुद्ध यह लय था कि पश्चिमी ढंग से भारतवासियों के शिक्षा देने से उनमें राष्ट्रीय भावों का प्रचार होगा और वे अंग्रेजों के अपने देश से भार लगाने पर कटिबद्ध हो जायेंगे, उत्तर देते हुए कहा था:—

“ इसके पहले कि भारतवासी हमारे अधीन भूरे शासन में रहें—इसके पहले कि वे अंग्रेज कलेक्टरों और मेजस्ट्रेटों के सलाम करते रहें; पर उन्हें चीन्हे की उपयोगिता का ज्ञान न हो और वे घतने अधिक दरिद्र हों कि छगलें की जनी हुई चीन्हे न जरीह सकते हों; हमारे लिये यह बात कहीं अधिक मंगलप्रद होगी कि वे स्वतंत्र हो जायें और अच्छे शासन में रहें—वे अपने ही नरेशों द्वारा शासित हों, पर हमारे जनाओं को जनी कपडे पहनें और हमारे लोके को उरतरे और चाकू का व्यवहार करें. असंभव अनुषंगों पर शासन करने की अपेक्षा, संभव अनुषंगों के साथ व्यापार करना अत्यंत अधिक लाभदायक है. जैसी कोई भी नीति धोरमूर्धतापूर्ण होगी, जो भारतवर्ष के केवल अपने अधीन रखने के लिये उसे एक ऐसे परतंत्र राज्य में परिवर्तित कर दे, जिसका शासन करना बहुत ही अधिक व्ययसाध्य हो, किन्तु जिस से लाभ कुछ भी

ન હો—જે ભારતવર્ષ કે ૨૦ કરોડ નિવાસિયોં કે કેવલ અપના ગુલામ બના રખને કે લિયે, ઉન્હેં હમારે ગ્રાહક બનને સે રોક દે.”

ઉપર્યુક્ત ઉદ્ધરણ સે યલ સાફ પતા ચલતા હૈ કે સન્ ૧૮૩૩ ઇસ્તી કે ચાર્ટર એક્ટ કી ઉસ નવીન ધારા કે, જિસકે વાસ્તવિક અભિપ્રાય કેા સમજાતે હુએ ઉક્ત બાતેં કહી ગઇ થીં, પાસ કરાને મેં મેકોલે કેા અંતિમ લક્ષ્ય યલ થા કે ભારતવાસિયોં કે ચરિત્ર કેા બદલ કર ઉસે યુરોપીયન સાંચે મેં ઢાલા જાય—ઉન્હેં યુરોપીય સભ્યતા કી વિલાસિતા કી શિક્ષા દે કર, ઉનમેં ઇંગ્લેંડ કી બની હુઇ ચીન્નેં કેા પ્રચાર કિયા જાય, જિસસે ઇંગ્લેંડ કે ઉદ્યોગ-ધંધોં કેા સદા દરા-બરા ઓર પનપતા રખને કે લિયે ભારતવર્ષ મેં ઉનકી બનાઇ હુઇ ચીન્નેં કી અનંત માંગ બની રહે. મેકોલે યલ બી ચાહતા થા કે ભારતવર્ષ મેં અંગ્રેજી રાજ્ય કેા ચિરકાલ તક સ્થાયી બનાને કે લિયે ભારતવાસિયોં મેં રાષ્ટ્રીય ભાવોં કેા ઉત્પન્ન હોને સે રોકા જાય ઓર ઉનકે લિયે એક ઔરી બ્રહ્મ ઓર નાશક શિક્ષાપ્રણાલી કેા નિર્માણ કિયા જાય જિસસે ભારતસંતાનોં કી મનોવૃત્તિ ગુલામ બન જાય ઓર વે ભારત મેં અંગ્રેજી સત્તા કેા કાયમ રખને કે લિયે ઉપયોગી યંત્ર કેા કામ દે સકે. મેકોલે ને ઇસ બાત કી આવશ્યકતા દિખાતે હુએ અપને ૧૮૩૫ કે ‘મિનિટ’ મેં સ્પષ્ટ લિખા હે:—

“હમેં ભારત મેં એસે મનુષ્યોં કી એક શ્રેણી પૈદા કર દેને કેા શક્તિબર પ્રયત્ન કરના ચાલિયે, જે હમારે ઓર ઉન કરોડોં ભારતવાસિયોં કે બીચ, જિન પર હમ શાસન કરતે હૈં, હુબાપિયે કેા કામ કરે. ઇન લોગોં કેા એસા હોના ચાલિયે કે યે કેવલ રંગ ઓર રક્ત કી દૃષ્ટિ સે ભારતવાસી હોં, કિંતુ રુચિ, વિચાર, ભાષા ઓર ભાવોં કી દૃષ્ટિ સે અંગ્રેજ હોં.”

મેકોલે યલ બી ચાહતા થા કે અંગ્રેજી સાહિત્ય ઓર ભાષા કે પ્રચાર કે સાથ દેશી ભાષાઓં કેા દમન બી કિયા જાય. ગવર્નર-જનરલ લૉડ વિલિયમ બેન્ટિંક મેકોલે કેા બહુત માનતા થા ઓર ઉસકે વિચાર મેકોલે કે વિચારોં સે બહુત મિલતે-જુલતે થે. ઉસને મેકોલે કી શિક્ષા સંબંધી યોજના કેા સ્વીકાર કરતે હુયે આજ્ઞા દે દી કે શિક્ષાસંબંધી ધન કેા કેવલ અંગ્રેજી શિક્ષા પર હી વ્યય કરના ચાલિયે. સાથ હી ઉસને દેશી ભાષાઓં કેા દમન કરને કે વિચાર સે યલ આજ્ઞા દે દી કે અખ સે દેશી નરેશોં કે સાથ કંપની કેા સારા પત્ર-વ્યવહાર, જે પદલે ફારસી ભાષા મેં હુઆ કરતા થા, અંગ્રેજી ભાષા મેં હોગા.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની કે કાગળેં, ઉસકે કર્મચારિયોં કી રિપોર્ટોં

और प्रमुख अंग्रेज लेखकों की पुस्तकों से उपरोक्त अंशों को उद्धृत करने के बाद, कंपनी की भारतीय शिक्षा संबंधी नीति की आलोचना करने की आवश्यकता नहीं रह जाती। उक्त उद्धरण छतने स्पष्ट है कि जिस व्यक्ति को भारतीय धृतिहास का कुछ भी ज्ञान नहीं, वह भी उन्हें एक बार पढ़ कर अनायास समझ सकता है कि भारतवासियों की शिक्षा और उन्नति के संबंध में कंपनी के कर्मचारियों तथा अधिकारियों के विचार कितने जयंकर और अनुचित थे ! पर तो भी वर्तमान अंग्रेज शिक्षा के उद्देश्यों और इस शिक्षा से होनेवाली भारतीय राष्ट्र की अपरिमित हानि का स्पष्ट कर देने के लिये हम एक और अंग्रेज राजनीतिज्ञ के विचारों का उल्लेख कर देना आवश्यक समझते हैं !

अंग्रेज शिक्षा के उद्देश्य

अंग्रेज शिक्षा के प्रणाल और उत्साही समर्थक लॉर्ड मेन्टले के अह्मनाथ सर आर्ल्स ट्रेवेलियन ने सन् १८५३ ईस्वी में पार्लामेण्टरी कमिटी के सामने भारतवासियों की शिक्षा के संबंध में अपने विचारों का प्रतिपादन करते हुये एक पत्र पेश किया था। यह पत्र छतना महत्वपूर्ण है कि इस पढ़ने से वर्तमान शिक्षा के सभी रहस्य लौकिक आकार धारण कर आंजों के सामने अडे हो जाते हैं और वे स्पष्ट रूप से अता देते हैं कि किन-किन अमानुषिक हृदयहीन उपायों से भारतवासियों के हृदय से स्वतंत्रता की सारी आकांक्षाओं को नष्ट करके, उन्हें गुलामी की शिक्षा दी जा रही है। सर आर्ल्स ट्रेवेलियन लिखता है कि भारतवासियों को संस्कृत, फ़ारसी और देशी भाषाओं की शिक्षा देने तथा भारत के राष्ट्रीय साहित्य को ज्वित रहने देने का परिणाम यह होगा कि:—

“मुसलमानों को सदा यह ज्ञात याद आती रहेगी कि हमने काहिरा मुसाफ़ियों ने उनके अनेक सुंदर से सुंदर प्रदेश उनसे जज्जईस्ती छीन कर अपने कज्जों में कर लिये हैं, और हिंदुओं को सदा यह याद आता रहेगा कि अंग्रेज जैसे भ्रष्ट और धृष्टित पशु हैं, जिनके साथ किसी भी प्रकार की मित्रता का नाता रचना लज्जकरपद और पाप है। हमारे अडे से अडे शत्रु भी इससे अट कर हमारे अमंगल की और कोर्ध भ्रष्टा नहीं कर सकते कि हम स्वयं अपनी प्रजा में ऐसी विद्या का प्रचार करें, जिससे मानव-स्वभाव के उग्र से उग्र भाव हमारे विरुद्ध लडक उठें।

इसके विपरीत अंग्रेज साहित्य का प्रभाव अंग्रेज राज्य के लिये हितकर हुये ज़िना नहीं रह सकता। जे भारतीय नवयुवक हमारे साहित्य के द्वारा हमसे लड़ी-लांति परिचित हो जाते हैं, वे हमें विदेशी समझना प्रायः अंध कर देते हैं। वे हमारे

महापुरुषों की यय्या उसी उत्साह से करते हैं, जिस उत्साह से हम करते हैं. हमारी ही नैसी शिक्षा पाने, हमारी ही नैसी मनोवृत्ति प्राप्त करने, हमारे ही नैसे उद्योगों में प्रवृत्त होने के कारण वे हिंदू कम रह जाते हैं, अंग्रेज अधिक बन जाते हैं. x x x इसका परिणाम यह होता है कि जनय इसके कि वे हमारा तीव्र विरोध करें, अथवा हमारे अनुयायी होते हूँ भी हमारे विरुद्ध आर आये बैठे रहें, वे हमारे उत्साह और यतुर सहायक बन जाते हैं. x x x इसके बाद वे हमारे विरुद्ध उग्र उपायों का अवलंबन करने की आत सोचना भी अंध कर देते हैं. x x x.

“ x x x नय तक भारतवासियों को अपनी पहली स्वतंत्रता याद रहेगी, और उन्हें उसके संअंध में सोचने-विचारने का अवसर मिलता रहेगा, तय तक वे अपनी दशा सुधारने का अेकमात्र उपाय यही सोचेंगे कि वे अपने देश से अंगरेजों को शीघ्र और पूर्णतः निकाल आहर करें. प्राचीन विचारवाले भारतीय देशभक्तों के मन में इसके अतिरिक्त और काछ भाव नहीं है; x x x उनके राष्ट्रीय विचारों का दूसरी ओर मोड़ने का केवल यही उपाय है कि उनमें पाश्चात्य विचारों का प्रचार किया नय. नो युवक हमारे विद्यालयों में पढ़ते हैं वे उस नंगली और निरंकुश शासन को, जिसके अधीन उनके पूर्वज पीड़ित हो कर आर्तनाद किया करते थे, धृष्टा की दृष्टि से देखने लगते हैं और यह आशा करते हैं कि वे अपनी राष्ट्रीय संस्थाओं का निर्माण अंग्रेज हाँथों पर करेंगे. x x x इसके अदले कि उनके हृदय में अंग्रेजों को अपने देश से निकाल कर समुद्र में डेँक देने की भावना सर्वोपरि हो, वे अपनी उन्नति की कोछ ऐसी कल्पना भी नहीं करते हैं, जिसके द्वारा उनके उपर अंग्रेज राज्य बोहो की हाँकों से नष्ट कर और अधिक मजबूत न हो नय, और जिसके द्वारा अंग्रेज शिक्षा और रक्षा पर सर्वथा निर्भर न हो नय. + + + हमारे सामने अेकमात्र उपाय यही है कि हम भारतवासियों को यूरोपीयन प्रणाली से उन्नति करने के मार्ग पर अग्रसर कर दें. इससे न तो उनमें प्राचीन आदर्श पर अपने को स्वतंत्र करने की धृष्टा रह जायगी और न उनका यह उद्देश्य ही रह जायगा. देश में अकस्मात् क्रांति का होना फिर असंभव हो जायगा और अलुत दिनों तक भारत पर हमारा प्रभुत्व बना रहना भी निश्चित हो जायगा; x x x भारतवासी फिर हमारे विरुद्ध कलां विद्रोह न करेंगे, + + + उनके राष्ट्रीय आन्दोलनों की सारी शक्ति यूरोपीयन शिक्षा के अदल और प्रचार तथा भारतवर्ष में यूरोपीयन संस्थाओं का निर्माण करने में व्यतीत रहेगी और

उनसे हमें किसी भी प्रकार की हानि की आशंका नहीं रह जायगी। शिक्षित भारतवासी + + + स्वभावतः हमारा सामीप्य प्राप्त करने की चेष्टा करेंगे। x x x हमारी प्रण की किसी भी श्रेणी के मनुष्यों के लिये हमारा अस्तित्व धितना अधिक आवश्यक नहीं है, जितना उन लोगों के लिये, जिनके विचार अंग्रेजों सांघे में ढल गये हैं। धनका यरित्र शुद्ध भारतीय राज्य की दृष्टि से सर्वथा अष्ट हो जाता है; धन्हें बिना उपयुक्त समय के उपस्थित हुये भारतीय राज्य के प्रतिष्ठित हो जाने में हर प्रकार का लय रहता है। x x x

“x x x इस मार्ग का अवलंघन करने में हम कोर्छि नया प्रयोग नहीं करेंगे। रोमन लोगों ने अेकसाथ ही यूरोपीयन देशों को सभ्य बनाया और उनमें अपनी संस्कृति का प्रचार कर के, अथवा दूसरे शब्दों में, उनहें रोमन साहित्य और कला की शिक्षा दे कर, और अपने विजेताओं के साथ विरोध करने के षड्ये प्रतिद्वन्द्विता करना सिखा कर, उनहें अपने साथ आलद्ध कर लिया। विजेताओं ने युद्ध की कला में श्रेष्ठता द्रिषा कर ने विजय प्राप्त की थी, उसे उनहीने शान्ति की कलाओं में भी अपने को विजित नतियों की अपेक्षा श्रेष्ठतर प्रमाणित कर के स्थायी बनाया; और विजित नतियों ने अपनी अपमानजनक पराजय की स्मृति को उससे प्राप्त होनेवाली सुविधाओं के प्रलोभन में लुला द्रिषा। घटली, स्पेन, आफ्रिका और गोल प्रान्त के निवासियों के हृदय में रोमन लोगों का अनुकरण करने और उनके साथ-साथ उनकी के समान विशेषाधिकारों का उपभोग करने के अतिरिक्त अन्य किसी भी प्रकार की मलत्वाकांक्षा के न रह जाने के कारण, वे अंतकाल तक साम्राज्य की विश्वासपात्र प्रण पने रहे; और अंत में साम्राज्य से उनके विच्छेद के कारण अान्तरिक विद्रोह नहीं, बल्कि आहरी आक्रमण था, जिसने विजेता और विजित दोनों को अेकसाथ ही उपाड कर ईंक दिया। मुझे आशा है कि थोडे ही दिनों में भारतवासियों का संघर्ष हमारे साथ हीक वैसा ही हो जायगा, वैसा कभी हम लोगों का संघर्ष रोमन लोगों के साथ था। टैरीटस हमें पताता है कि जुलियस अेथ्रीकाला की यह नीति थी कि ँडे-अडे अंग्रेजों के लडकों को रोमन साहित्य और रोमन विज्ञान की शिक्षा दी जाय और उनमें रोमन सभ्यता की विलासिता के प्रति अभिरुचि उत्पन्न कर दी जाय। हम सभी जानते हैं कि यह नीति कहां तक सफल हो सकी थी। धर्सी नीति का यह फल था कि ने अंग्रेज पदले रोमन लोगों के लही शत्रु थे, वे शीघ्र ही उनके लकत और लार्दिक मित्र पन गये; और उनके पूर्वजों ने रोमन आक्रमणों को रोकने के लिये

जितना प्रयत्न किया था, उससे कहीं अधिक प्रयत्न चेष्टा उन्होंने रामन शासकों को अपने देश में रोक रखने के लिये की। हमारे पास रामन लोगों की अपेक्षा कहीं अधिक श्रेष्ठ साधन हैं, इस लिये हमारे लिये यह शर्म की बात होगी, यदि हम भारतवासियों की मनोवृत्ति को इस प्रकार की न बना दें, जिससे वे समझने लगे कि अत्यान्त उनका देश छोड़ कर हमारा यत्न करना उनके लिये एक बाधक विपत्ति है. x x x

“ मेरे ये विचार किसी मानसिक चिन्ता के दल नहीं हैं, जबकि वास्तविक निरीक्षणों और अनुभवों से विवश हो कर मुझे धन परिणामों पर पहुँचना पड़ा है। मैंने कुछ वर्ष भारतवर्ष के जैसे लोगों में व्यतीत किये हैं, जहाँ हमारा शासन अभी हाल ही में स्थापित हुआ था और जहाँ लोगों के भावों को दूसरी दिशा में मोड़ने की चेष्टा नहीं होने के कारण, उनके राष्ट्रीय विचारों में अभी तक कोई परिवर्तन नहीं हुआ था। उन प्रांतों में छोटे और बड़े, धनी और दरिद्र, सय लोगों के सामने केवल एक ही समस्या थी कि उनकी राजनीतिक दशा का सुधार ! उनकी श्रेष्ठियों के आदमी इस आशा पर ल रहे थे कि हम अपना भाया हुआ प्रभुत्व पुनः प्राप्त कर लेंगे। और नीम्न श्रेष्ठियों के आदमी इस आशा में थे कि देशी राज्य की पुनः स्थापना होने के बाद वैभव और प्रतिष्ठा प्राप्त करने के मार्ग हमारे लिये पुनः खुल जायेंगे। जिन बुद्धिमान भारतवासियों पर अपेक्षाकृत हम लोगों का अधिक प्रभाव पड़ा था, उन्हें भी अपने देश की पतित अवस्था का सुधारने का इसके अतिरिक्त और कोई मार्ग न दीप्तता था कि अंगरेजों का शीघ्र और पूर्ण श्रेष्ठ्य भादर निकास दिया जाय। इसके बाद मैंने कुछ वर्ष अंगान्त में जिताने, जहाँ हमने शिक्षित भारतवासियों में एक दूसरे की प्रकार के विचार प्रचलित पाये। वे लोग अंग्रेजों के गले काटने का विचार करने के पहले, उनके साथ नूरी के प्रतिष्ठित पद या मैजिस्ट्रेट के सम्मानित आसन पर बैठने की आकांक्षाएँ कर रहे थे. x x x”

सर आर्दर्स ट्रेवेलियन के उपरोक्त लंघे और स्पष्ट पत्र का उद्धृत करने के बाद वर्तमान अंग्रेज शिक्षा के उद्देश्यों पर प्रकाश डालने के लिये अन्य किसी रिपोर्ट या पत्रान का उल्लेख करने की आवश्यकता नहीं रह जाती; तथापि वर्तमान शिक्षानीति के नम्र स्वरूप का भोल कर पाठकों को दिभा देने के अभिप्राय से हम सन् १८५४ ईस्वी के ‘ एन्जुडेशन डिस्पैच’ से एक वाक्य और उद्धृत कर देना चाहते हैं। सन् १८५३ ईस्वी की न्याय के

आइ कंपनी के डायरेक्टरों ने १७ जुलाई, सन् १८५४ को भारत के तत्कालीन गवर्नर-जनरल लॉर्ड डलहौसी के नाम एक पत्र भेजा था, जिसे सन् १८५४ धरवी का 'एज्युकेशन डिस्पैच' या 'बुड्स डिस्पैच' भी कहते हैं। क्योंकि सर याह्स बूड उस समय कंपनी के 'मोर्ड ऑफ़ कन्ट्रोल' का प्रेसिडेन्ट था। मोर्ड ऑफ़ कन्ट्रोल के प्रेसिडेन्ट का पद आजकल के भारतमंत्री के पद के समान समझा जाता था। उस पत्र में एक स्थान पर गवर्नर जनरल को संबोधन करके कहा गया है कि शिक्षा की इस नवीन योजना का उद्देश्य "आपको शासन के प्रत्येक विभाग के लिये बुद्धिमान और विश्वस्त नौकर दिलवाना है" तथा इस बात को पक्का कर लेना है कि छात्रों के उद्योग-धंधों के लिये जिन अनेक पदार्थों की आवश्यकता होती है, और जिनकी छात्रों के सभ्य श्रद्धा के लोगों में ज़ूम अपत होती है, वे सभ्य पदार्थ अधिक परिमाण और अधिक निश्चयपूर्वक सदा छात्रों के पहुँचते रहें, और इसके साथ ही साथ छात्रों के अपने हुये भाव के लिये भारत में लगभग अनंत मांग जनी रहे।" जिस समय यह पत्र जारी किया गया था, उस समय तक कंपनी के अधिकारियों को मेकाले और ट्रेवेलियन के बताये हुये प्रयोग को करने का साहस नहीं हो सका था; किंतु केवल तीन ही वर्षों के बाद अर्थात् सन् १८५७ धरवी में भारतीय स्वतंत्रता के इस विज्यात युद्ध ने, जिसने भारत में कंपनी के अमानुषिक अत्याचारों का अंत करने में लगभग पूर्ण सफलता प्राप्त कर ली थी। जब मेकाले और ट्रेवेलियन की नीतिशता और दूरदर्शिता को प्रत्यक्ष प्रमाणित कर दिया, तब कंपनी के अधिकारियों ने एक विद्रोह के वर्ष अर्थात् सन् १८५७ धरवी में कहते, जंगल और भद्रास में सरकारी विद्यालय खोलने का प्रस्ताव पास किया और सन् १८५८ धरवी में उपरोक्त 'एज्युकेशन डिस्पैच' को पुनः दुहरा कर पक्का किया गया। यह प्रसिद्ध डिस्पैच ही अंग्रेज शासकों की शिक्षानीति और वर्तमान अंग्रेज शिक्षाप्रणाली का जन्मदाता है।

हमें आशा है, देशवासी उपरोक्त पंक्तियों के प्रकाश में अपनी वास्तविक परिस्थिति को पहचानने में समर्थ होंगे। शासकों की कूट नीति के लिये उन-हें गालियां देना अथवा उनकी निंदा करना न्याय का गला घोटना होगा। हमें धिक्कास का प्रत्येक पृष्ठ मतलाता है कि विजित जातियों पर अपना प्रभुत्व जेव शासन को सुदृढ़ करने के लिये प्रत्येक विजेता जाति ने इसी नीति का अवलम्बन किया है, इस लिये हमारे वर्तमान शासकों ने कोई अनोपनी बात नहीं की है। दोषी वे हैं जिनके नेतृत्व में रह कर

अलागे भारत की आज यह शायनीय दुर्गति हो रही है! “पूर्व स्वतंत्रता” का कृतवा देनेवाले अपनी स्वार्थपूर्व आकांक्षाओं में आकंठ विलीन अधिकांश नेताओं और स्वराज की शिक्षा मांगने-वाली शुद्धात्म जनता के साथसे पहले अपने शुद्धात्मी के कारणों पर विचार करना चाहिये! इन कारणों के दूढ़ कर उनमें सुधार होते ही भूतिमान स्वराज्य उनके चरणों में खोदने लगेगा!

(ऑक्टोबर-१९२८ना “आह”माने संपादकीय लेख)

१२०-पक्षियों की भाषा

कलंभिया-विश्वविद्यालय में अमेरिकन मनस्तत्त्व समिति में आजकल पक्षियों की भाषा की आलोचना चल रही है. हाल ही में एक प्रकार की चिड़िया के प्रायः तीनसौ से अधिक शब्दों का संग्रह उक्त समिति में पेश किया गया था. डॉक्टर विलियम मोरिसन पिटर्सन नाम के एक वैज्ञानिक लगभग दो वर्षों से आफ्रिका में ब्रम्बल कर क्रिंय-जतीय एक प्रकार के पक्षी का पीछा कर उसकी भाषा समझने की चेष्टा कर रहे हैं. उनका कहना है कि पक्षीगण आपसमें सन्धुय आतमीत करते हैं. वह आगे चल कर कहते हैं कि इस जति के पक्षियों ने प्रायः तीनसौ शब्द छस्तेमाल किये थे. संग्रहीत शब्दों में २४ स्वर तथा व्यंजन के ३५ भी मिलते हैं. इससे अनुमान होता है कि पक्षी आपसमें आतमीत करते हैं. एक पक्षी के प्रश्न का उत्तर दूसरा पक्षी उसी भाषा में देता है.

(“सुधा”ना एक अंकमांथी)

૧૨૧-બાલક રૂપકિશોર

દમોદ્ર જિલ્લે મેં તેંદૂખેડા નામ કા એક છોટાસા કરગ્યા હૈ. કુછ હી દિન હુયે, યહાં ધનીરામ-નામક એક આદમી રહતા થા. જિસ સમય ધનીરામ જવાન થા, હટ્ટા-કટ્ટા થા, મનચાહીં મેહનત કર સકતા થા. ઉસ સમય સે ઉસને અપને બચ્ચે કે લિયે બહુત-સા ધન જમા કર રખ લિયા થા. ધનીરામ કા યહ સખ ધન ઉસકી મેહનત હી કા ફલ થા.

ધનીરામ કો એક લડકા થા. ઉસે વહ લમેશાં ગોવિંદ કહ કર પુકારા કરતા થા. ઇસ લડકે કે સિવા ધનીરામ કે ઓર બી ૪-૫ લડકે-લડકિયાં હુઈ થીં, પર વે સખ અસમય મેં હી યહ સંસાર-સાગર છોડ પરલોક-યાત્રા કર ગઈ થીં. ગોવિંદ કો ધનીરામ બડી કઠિનાઇ સે પા સકા થા. વહ ઉસે પ્રાણીં સે બી અધિક ચાહતા થા. ધનીરામ કો ચાહે કિસ્તી પ્રકાર કા કષ્ટ હો જાય, પર વહ ગોવિંદ કો ઉસકે પાસ હી નહીં જાને દેતા થા.

યદિ મેરા ગોવિંદ સ્કૂલ મેં પઢને જાયગા, તો માસ્ટર લોગ ઉસે મારેંગે. જિસે મૈને આજ તક ફૂલ કી છડી સે નહીં છુઆ, ઉસકા રોના મૈં કેસે દેખ સકૂંગા? ઇન કમલ કી ગુલાબી પંખડી જૈસે કોમલ લાથોં મેં ગોવિંદ ખેત કી કઠિન માર કૈસે સહ સકેગા? ક્યા સંસાર મેં સબી વિદ્વાન હી રહતે હૈં? ગોવિંદ મૂર્ખ બી રહા તો ક્યા? મૈને ઇતિના ધન કમા કર રખ દિયા હૈં કિં વહ વિના પરિશ્રમ કિયે હી સુખ સે અપની જિંદગી ખિતા સકતા હૈ. ઇસ પ્રકાર અનેક તર્ક-વિતર્ક કર ધનીરામ ને ગોવિંદ કો પાઠશાલા કા મુંદ તક ન દેખને દિયા. તાત્પર્ય યહ કિં ગોવિંદ પૂરા મૂર્ખા-નંદ બટાચાર્ય નિકલા.

ધનીરામ ને ગોવિંદ કા વિવાહ સાત સાલ કી ઉમર મેં હી લિટોરિયા જાવ કે એક કિસાન કી લડકી સે કર દિયા થા. એક તો ગોવિંદ જ્ઞાનશૂન્ય વૈસે હી થા, ઉસ પર બી યહ બાલવિવાહ કા અસીમ ગ્રેમ.

ગીલે ગુડ મેં મકિખયાં જલદી લગ જાતી હૈં. ગોવિંદ કો દુર્વ્યસનોં કી મકિખયોં ને ચારોં તરફ સે ઘેર લિયા. મિત્રોં કી સંગતિ ને ઉસે ઉસ માર્ગ પર ચલાયા, જિસે સુન કર લોગોં કે રામ-રામ ખડે હો જાતે થે.

સંસાર મેં સબી કા સમય સદા એકસા નહીં રહતા. જવાની કે બાદ યુદ્ધાપા આતા હૈ. ઇસ અવસ્થા મેં પડ કર મનુષ્યોં કી જો દશા હોતી હૈ, વહ કિસ્તી સે છિપી નહીં હૈ. સંસાર કી ઇસ ચાહ

ને ધનીરામ કે બી અપના એલા બના લિયા. ઉસકે સિર કે બાલ અપના જન્મસમય કા કાલા રંગ છોડ ચાંદી જૈસે સફેદ ચમકને લગે. કમ-કમ સે દાંતોં ને બી ઉસકા સાથ છોડ દિયા. સિર કેલે કે પત્તે કે સમાન હિલને લગા. સારે શરીર કા ચમકા બટકને લગા. જો માંસપુઠે મેહનત કે કારણ કહે રહતે થે, આજ ઉનકા પતા તક નહીં. આંખોં કી રોશની બી કમ હો ચલી.

અપને લડકે કો યુરે રાસ્તે પર ચલતે કૌન પિતા દેખ સકતા હૈ—ફિર બી વદ પિતા, જિસને બડી કઠિનામ સે એક એક પૈસા જમા કર કે ધન ઇકઠા કિયા હો ! એસે ધન કો યુરે કામોં મેં કૌડિયોં કે સમાન ફેંકના ધનીરામ કબ તક દેખ સકતા થા ? ઉસકા હૃદય સદા અપને લડકે કો ચાલ-ચલન કી ઉધેડબુન મેં લગા રહતા થા. વદ કબી કબી ગોવિંદ સે એસા ન કરને કો કદ બી બૈકતા થા.

એક દિન બાતોં-હી-બાતોં મેં ગોવિંદ ઓર ધનીરામ મેં ઝગડા હો ગયા. ગોવિંદ ને એક અચ્છા-સા મોટા ખેત ઉડા લિયા ઓર ઉસી કે દ્વારા પિતૃઋણ ચૂકાયા. ખસ, ઉસી દિન સે ધનીરામ કો સચ્ચે પુત્રસુખ કા અનુભવ હોને લગા. બેચારે કે સારે શરીર મેં ચોટે દર્દ કરને લગી. ગોવિંદ ને ઉસે મકાન કે બાહર કી દાલાન મેં ડાલ દિયા. એક મિટ્ટી કા તવા ખાને કા સામાન રખને કો ઓર ઉબલા પાની પીને કો રખ દિયા.

બુઢા વહીં પડા પડા ચિલ્લાયા કરતા થા. એસી અવસ્થા મેં જખ લડકે ને હી ઉસે મકાન સે અલગ કિયા હૈ, તખ ઉસકી સેવા કરે કૌન ? કબી કબી અપને પિતામહ કે દુઃખ સે દુઃખી હો કર રૂપકિશોર ઉસકી અવશ્ય સેવા કર આતા થા. વદ બી સ્વનંત્રતા-પૂર્વક નહીં, મૌ ઓર બાપ કી આંખ બચા કર.

બાલકોં કા કેમલ હૃદય સદા હી દયામય રહતા હૈ. વે કિસી-કો આપત્તિ મેં નહીં દેખના ચાહતે. દુસરોં કા કષ્ટ દેખ કર ઉનકી આંખોં મેં આંસુ ભર આને હૈ. રૂપકિશોર અપને તુલ્લ આગ્ન કા વદ હાલ દેખ કર સદા દુઃખી રહતા થા. પર બેચારા કરે કયા. છોટા હોને કે કારણ કુછ ઉપાય ન સોચ સકતા થા.

એક દિન ધનીરામ દિન કો હી સો ગયા. ઉસને પાની પીને કા ઘડા અપને સિરહાને રખ લિયા થા. ઉસકે સોતે સમય એક કુત્તા રોટિયોં કા તલાશ મેં નિકલા ઓર ચોર કી નાંઈ ધનીરામ કે સામાન કી તલાશી લેને લગા. જ્યોં હી ધનીરામ કો કુત્તે કી આદટ મિલી, ત્યોં હી ઉસને ઉસે લલકારા. ઇસ લલકાર મેં કુત્તા જ છોડ કર ભાગા. ભાગતે સમય કુત્તે કા ધક્કા ઘડે મેં ઇતને જોર સે લગા કિ વદ ફટ કર ચાર ભાગોં મેં વિભાજિત હો ગયા. ઘડે

કે ફૂટ જાને પર પાની કેસે એક જગલ રહ સકતા થા? ઉસે બી ભાગને કા અચ્છા અવસર મિલ ગયા.

ઇસ ભાગાભાગી મેં ધનીરામ કે કપડે બી ભીગ ગએ. ઠંડ કે દિન થે. બુદ્ધા ઠંડ કે કારણ થરથર કાંપને લગા. ઉસને બે દીન સ્વર સે કહા—બહુ! મેરે સખ કપડે પાની મેં ભીગ ગયે હૈં. કોઈ દૂસરા કપડા દે જાઓ. મુઝે બહુત ઠંડ લગ રહી હૈ.

ઘર મેં સે રૂપે સ્વર કી આવાજ આઇ “ક્યોં, કેસે ભિગો દિયે? એસે અલગ અલગ કપડે તુઝે કલં નક હૂં? તેરી બલા કે મારે મેરી નાક મેં દમ આ ગઇ હૈ. આજ ઓર કુછ નહીં બના તો કપડે હી ભિગો લિયે.”

“નહીં બેટી! મેં અપને આપ અપને કપડે ક્યોં ભિગોડિંગા? એક દુષ્ટ કુત્તા આયા થા. વહ ઘડા બી ફેડ ગયા ઓર કપડે બી ભિગો ગયા.”

“કયા ઘડા બી ફેડ ડાલા? બુદ્ધા બુદ્ધાપે મેં બી અપની ચતુરાઈ નહીં છોડતા. મુઝ ઘડા ફેડ કર કુત્તે કા નામ બતાતા હૈ. નહીં હેં યહાં કપડે અપડે. મુઝ જલે! તુઝે ઇસ તરફ રોજ રોજ નઈ ચીજે લા કર કોન દેતા રહેગા?”

ધનીરામ ચૂપ હો ગયા. ઉસે અપને મુઠ્ઠા સે શબ્દ બી નિકાલને કી ગુંજાયશ ન રહી. વહ થર થર કાંપતા હુઆ અપને ભાગ્ય કા કોસને લગા.

ઇસ સમય પાંચ બજ ચૂકે થે. રૂપકિશોર અપના બસ્તો લિયે જલ્દી જલ્દી ઘર કી ઓર આયા. નાતી કો દેખ કર ધનીરામને કહા—બેટા! કયા તૂ બી આજ મેરે ઉપર દયા ન કરેગા? ન જાને પર-માત્મા મેરે ઉપર ક્યોં ઇતના નારાજ હો ગયા હૈ! અપને પાસ બુલાને મેં વહ ક્યોં ડરતા હૈ. ઇસ દુઃખ સે તો મર જાના હી બલા હૈ.

ધનીરામ કી વહ અવસ્થા દેખ કર રૂપકિશોર સે ન રહા ગયા. વહ ઉસસે કુછ ન કહ સીધા અપને ગુરુ કે ઘર ગયા. વહાં જા કર ઉસને ગુરુજી સે સખ લાલ કહા. વહ બોલા—ગુરુજી! મુઝે કોઇ એસે ઉપાય બતાઇયે, જિસસે મેરે દાદા કા દુઃખ દૂર હો. ઉનકા દુઃખ મુઝસે નહીં દેખા જાતા.

ગુરુજી બોલે—બેટા!-ઘબરાઓ નહીં. તુમ જા કર દાદા સે બોલો કિ જો સામાન ઉનકે પાસ હો, વહ ઉસે ફેડ ડાલે. સામાન ફૂટ જાને પર તુમ અપને દાદા પર ખૂબ નારાજ હોના. કહના યહ સામાન તો મેં અપને આપ કે કિયે રકખે થા, તૂને ક્યોં ફેડ ડાલા? બસ, ઇસી ઉપાય સે તેરે દાદા કા દુઃખ દૂર હો જાયગા.

ગુરુજી કા યહ વિચિત્ર ઉપાય સુન રૂપકિશોર કો પહલે તો

અચાંબા હુઆ; પર પીછે સે કુછ સોચ કર વહ ધર આયા. ઇસ સમય રૂપકિશોર કી મૌ પાની ભરને ચલી ગઈ થી. પિતા તો સમેરે સે હી ખેત પર ગયા થા. ધર આ કર રૂપકિશોર ને કહા—
દાદા! તુમ્હારે પાસ જો સામાન હો, ઇસી સમય ફોડો.

દાદા—ક્યોં ખેટા?

રૂપકિશોર—ક્યોં—મ્યોં મૈં કુછ નહીં સુનના ચાહતા. જો કહા હૈ, ઉસે કરો.

દાદા—નહીં ખેટા! ભલા તુમ તો મેરે ઉપર દયા કરો. સોચો, વિના અપરાધ કે તો મેરી યહ દશા હો રહી હૈ. જજ ખર્તન ફોડ ડાલુંગા, ઉસ સમય ક્યા દશા હોગી?

રૂપકિશોર—મૈં કુછ નહીં સુનના ચાહતા. જો કહતા હૂં ઉસે કરો. નહીં તો દેખ લો, આજ મેરે ભી હાથ મેં ડંડા હૈ. અભી તક ખેટ કે હાથ સે માર ખાઈ થી, આજ ક્યા નાતી કે હાથ સે માર ખાના હૈ?

બેચારા યુદ્ધા ક્યા કરતા! પરવશ થા. સખ ખર્તન ફોડ ડાલે. ખર્તનો કે ફૂટતે હી રૂપકિશોર ખનાવડી ક્રોધ સે લાલ-લાલ આંખેં નિકાલ અપની લકડી ચારોં ઓર ઘૂમતા હુઆ ખડે જોર જોર સે ચિહ્વા કર ખોલને લગા:—

“ખતા યુદ્ધ! તૂને યહ સખ ક્યોં ફોડ ડાલા? મૈં તો યહ અપને પિતા કે લિયે ખચા કર રકખે થા. જજ વહ યુદ્ધે હો ખતે, તખ મૈં ઉન્હેં ઇન્હીં ખર્તનોં મેં ખિલાતા. તૂને યે ખર્તન ક્યોં ફોડ ડાલે?”

ઇસ સમય રૂપકિશોર કા પિતા ખેત સે ધર આ ગયા થા. મૌ ભી પાની ભર કર આ ગઈ થી. ખસ્તી કે ભી કુછ લોગ જમા હો ગયે. સભી રૂપકિશોર કો—ક્યા હૈ, ક્યા હુઆ, ખાત ક્યા હુઈ-કહ કર સમજાતે થે; પર વહ કજ કિસીકી સુનને ચલા. અપની હી ધૂન મેં મસ્ત થા. ખનાવડી સ્વભાવ ખના કર દાદા કે ઉપર અપના ગુસ્સા નિકાલ રહા થા. જજ સખ લોગોં ને ઉસકી ખાતેં સુનીં, તખ ઉન્હેં ખાલક કે કહને કા ખોધ હુઆ.

ગોવિંદ કી આંખેં ખુલ ગઈ. હાય! મૈં કિસ નિંદ મેં સો રહા થા! ક્યા રૂપકિશોર ભી મુઝે ઇસ પ્રકાર દુઃખ દેગા? વહ ખોલા—ખેટા! અપના ક્રોધ શાંત કરો. મૈં આજ સે પિતાજી કો ખહુત અચ્છી તરહ સે રખુંગા. ઉનકી ખૂબ સેવા કરુંગા. સચ હૈ, જો અપને પિતા કે સાથ વૈસા વ્યવહાર કરેગા, ઉસકે લડકે ભી ઉસકે સાથ વૈસા હી વ્યવહાર કરેંગે.

આજ ધનીરામ કી તપસ્યા સફલ હુઈ. ગોવિંદ ને ઉસે વહાં સે ઉઠાયા, ધર મેં લે ગયા ઓર અચ્છી તરહ સે રખને લગા. આજ

સે ધનીરામ કે કિસી તરફ કા કષ્ટ નહીં હુઆ.

ધનીરામ અપને નાતી કી સખકે સામને સરાહના કરને લગા. યદિ ધનીરામ કે કભી થોડા ભી કષ્ટ હોતા થા, તો ગોવિંદ ખરા-ખર ઉસે દૂર કરને કા ઉપાય કરતા થા. કિશોર કી મૌ ભી અપને સસુર કી સેવા મેં બિલકુલ આનાકાની નહીં કરતી થી.

ધનીરામ પકા પાન તો હો હી ગયા થા, થોડે હી સમય મેં યહ ચોલા છોડ સ્વર્ગ કી ઓર ચલ ખસા. રૂપકિશોર ને અપને ગુરુ કી સલાહ સે ગોવિંદ કે ભી ઠીક રાસતે પર ચલના સિખા લિયા. શીર તો સખ લોગ આનંદપૂર્વક રુહને લગે.

(“માધુરી”માં લેખક:-શ્રી. હરિપ્રસાદ દિવેદી)

૧૨૨-આંખના દર્દીઓને અમૂલ્ય મદદ

ડૉ. શાહ તથા શેઠ ચંદુલાલને માનપત્ર

સુવ્યવસ્થિત સખાવતના ઉત્તમ દટાંતરપ એક સુંદર પ્રસંગ હમણાંજ પેટલાદમાં બન્યો. આખા શરીરમાં સાંથી વધારે નાબુક અને ઉપયોગી અવયવ-આંખની સુધારણા માટે સાર્વજનિક નેત્રરોગ નિવારણ કાર્યાલયની યોજના પેટલાદના દાનવીર શેઠ ચંદુલાલ કેશવ-લાલે કરી અને ૧૦,૦૦૦ થી વધારે દર્દીઓએ તેનો લાભ લીધો.

આંખનું ગમે તેદર્દ હોય એ દર્દીને આંખના અનુભવી ડૉ. શાહ મફત તપાસે, કાર્યાલયમાંથી મફત દવા મળે, ઓપરેશનની જરૂર હોય તેને મફત ઓપરેશન થાય; સ્ત્રી, પુરુષ, હિંદુ, મુસલમાન અને અંત્યજના જૂદા જૂદા મંડપો બાંધેલા ત્યાં દર્દીને લઈ જાય. એ દર્દીને પચારી, પાગરણ અને દૂધ, કાંચ, શીરો, ખીચડી વગેરે ખોરાકની પણ મફત ગોઠવણ; એટલુંજ નહિ પરંતુ દર્દી સાંજે થઇને જાય ત્યારે લીલો પાટો તથા મોતિયાના દરદીને ચશ્મા પણ મફત આપવાની ઉદાર ગોઠવણ શેઠ ચંદુલાલે કરી હતી. આ કામ એક મહીના સુધી ચાલ્યું હતું અને ૧૦૩૪૫ દર્દીઓને મફત તપાસીને દવા આપવામાં આવી હતી તથા ૧૬૦૧ ઓપરેશન મફત કરવામાં આવ્યાં હતાં, જેમાં ૪૪૭ મોતિયાના અને બીજા પરવાળાં, ફૂલ, વેલ વગેરે આંખના અન્ય દરદોના હતા. ઓપરેશનનું દુલ ટકા જેટલું સફળ પરિણામ આવ્યું હતું.

ગામડાના ગરીબ માણસો આંખની સાધારણ દવા લેવા પણ ડોક્ટર પાસે જઈ શકતા નથી, તો પછી ઓપરેશન કરાવી શકે એવી સ્થિતિ તો ક્યાંથીજ હોય ? આવા અસંખ્ય આંખના દર્દીઓ પોતાની ગુમાવેલી નજર અથવા રોશની પાછી મેળવીને રૂ. ૧૫૦૦૦

ના ખર્ચે આવી ગોઠવણ કરનાર ઉદાર શેઠ ચંદુલાલને તથા સેવા-ભાવે મદત કામ કરનાર ડૉક્ટર રતીલાલ શાહને અંતઃકરણપૂર્વક કેવી અશિષો આપતા હશે !

આ બંને ગૃહસ્થોના સત્કાર્યની કદર કરવા માટે પેટલાદના નાગરીકોએ તા. ૪ સોમવારે સાંજે પેટલાદ કલબના વિશાળ યોગાનમાં માનપત્રો મેળાવડો કર્યો હતો, જેનું પ્રમુખપદ પેટલાદના વતની કલકતાવાળા શેઠ મણિલાલ હરગોવનને આપવામાં આવ્યું હતું.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

૧૨૩-વા વિરુદ્ધ છાશ

હિંદુસ્તાનનો નાનો ગામડીઓ પણ હવે ચાથી અગ્નણ્યો નથી. આપણી માયાળુ બ્રિટિશ સરકારની મહેરબાનીથી આ છલાકાના કેળવણી ખાતાને પણ ચાનો લાભ જણાવાથી ગુજરાતી શિક્ષણમાળાની બાળપોથીમાં પહેલાં જ્યાં “બા ભૂ પા” હતું તેને બદલે હવે નવી આવૃત્તિમાં “મા ચા પા” એવું શરૂઆતથીજ નાનાં કુમળાં મગજનાં બાળકોના મનમાં ચાહના મહત્ત્વનાં બીજ રોપવાને આ નવીન ગુજરાતી પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરનાર કમિટિના સભ્યોને સૂઝ્યું હોવું જોઈએ. ચા એ ચીનની મૂળ પેદાશ છે, અને હવે તે સીલોન અને હિંદુસ્તાનમાં પણ સારી રીતે પેદા થાય છે, અને તેનો મોટો ઉદ્યોગ ચાલે છે. આ ઉદ્યોગમાં મોટે ભાગે અંગ્રેજ થાપણદારો બહુજ સારો નફો પેદા કરે છે. હિંદુસ્તાનમાં આસામ, દાર્જીલીંગ, નીલગીરી અને કાંગરા ખાતે ચાહના બગીચા છે, અને તે ઘણા ખરા સર્વે પરદેશી મુડીદારોની માલેકોના છે.

ચાહના છોડ નાના રોપા જેવા હોય છે. તેના ઉપરનાં છેવાડેનાં કુણાં પાંદડાંઓ વીણી તેની ટોપલીઓ ભરીને ચાહ બનાવવાનાં કારખાનાં, જે દરેક ચાહના બગીચામાં હોય છે ત્યાં લઈ જાય છે, અને તે પાંદડાં એક કાચના બંધીઆર ઓરડામાં કંતાનની બનાવેલી અભરામ્મો ઉપર છૂટા પાથરી દે છે. એ ઓરડામાંની શરદી ખંચી લેવા માટે એક જાતના યાંત્રિક પંખા ગોઠવેલા હોય છે. આશરે ચોવીસથી અડતાલીસ કલાક એવી રીતે આ પાંદડાં રાખ્યા બાદ તેને ત્યાંથી કાઢી લઇને એ પાંદડાં એક વીટલા વાળવાના યંત્રમાંથી ધીરે ધીરે પસાર કરાય છે, જેથી પાંદડાં સળીઓ જેવાં વણાઈ જાય છે. બાદ એ સળીઓને મોટા લોખંડી ખુમચાઓમાં પાથરી તે ખુમચા બીસ્કીટ બુજવાની ભટ્ટી જેવી બંધીઆર ભટ્ટીઓમાં

સરકારી દે છે. અને તે ખાસ લઠીમાંની ધીમી આંચથી સેકાઈ જાય છે અને કાળાશ પડતા રંગની સળીઓ થતાં, એ ખુમચા એમના એમ કાઢી લઈને પેલી સળીઓને પાસેનીજ ખીજી યાંત્રિક ચાળણી-ઓમાં નાખે છે. એ ચાળણીઓમાં ઝીણી જાડી એવી જળીઓ હોતાં તેમાંથી ચાહની જૂદી જૂદી જાતો ચળાઈને જૂદી પડે છે. જેવી કે બારીક જૂકા, કીરકચ અને મોટી સળીઓ, જેને બગીચાવાળાઓ અંગ્રેજીમાં ડસ્ટ, પેકો, ઓરેન્જ પેકો એવા નામે સંબોધીને મોટી પેટીઓમાં કે દાબડાઓમાં ભરીને બજારમાં વેચવા મોકલે છે. ચાહની બનાવટની ઉપલી ટુંક હકીકતથી તેનો કાંઈક ખ્યાલ વાચકને આવે તેમ ધારી ઉપલું વર્ણન કરેલ છે. આવી રીતે બનેલી ચાહ આપણા હિંદુસ્તાનના વતનીઓ પ્રેમથી પોતાના પેયતરીકે ઉપયોગમાં લે છે.

સો કે સવાસો વર્ષ પહેલાં આ દેશમાં ચાહનું નામ પણ કોઈ જાણતું ન હતું ત્યારે લોકોને તેની ખૂટ કે જરૂર જણાઈ નથી. લોક પણ તે સમયે વધારે તંદુરસ્ત, મજબૂત અને નિરાગી હતા. હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય રીતે ગરીબ તેમજ તવંગરનું મુખ્ય પીણું તે સમયે છાશ હતી, અને તેથી તબિયતને પણ અનેક લાભ હતા. કચ્છ-કાઠીઆવાડનો એકુતવર્ગ તેમજ મજુરીઆત વર્ગ સવારના શીરામણમાં છાશની રાખડી કે કાંજ બનાવીને ઘણે ભાગે પીતો ત્યારે તેમના ચેદરા લાલચોળ અને શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ હતાં. બ્યારથી આ દેશમાં આ ચાહરૂપી ચેપી રોગ લાગ્યો છે, ત્યારથી તેના વગર કોઈને ચેન પડે નહિ. કોઈનું માથું દુઃખે તો કોઈનો પગ દુખે તે કેટલાકને તો એ પીધા વગર પેટ સાફ ન આવે. આવાં અનેક આંધાં-બહાનાં હેઠળ આ ચાહનું ઝેર વાયુને વેગે ફેલાઈ ગયું છે. કચ્છ, ગુજરાત, કાઠીઆવાડ અને કાંકણને ચાહનો ચેપ એટલો બધો લાગ્યો છે કે જમવા વગર ચલાવી લેવાય, પણ ચાહના સ્ટ્રોગ કપ વગર ન ચાલે. હવે આનો મજબૂતીથી અટકાવ કરવાની જરૂર છે. તેવી પહેલ બારડોલી તાલુકાના રાયણ ગામના લોકોએ કરી છે. આ ગામના લોકો દરવર્ષે લગભગ રૂ. ૫૦૦) ચા-કૉફી પાછળ ખર્ચતા, તેનો તેઓએ સદંતર અટકાવ કરવાનું શુભ પ્રયત્ન લીધું. ગામમાં જે પણ ચા-કૉફી હતી તે સર્વે કદાવીને ગામને પાદરે લઈ જઈ પાણીના ખાખોચિયામાં નાખી અને હવેથી ચા-કૉફી ન પીવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ જે પહેલ કરી છે, તે માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે. વળી હાલમાં મુંબઈમાં મહારાષ્ટ્રવાસીઓએ છાશની પ્રતિ વધારવાના પ્રયત્નો કરવા એક મંડળી ઉભી કરી છે, અને ચાહ વગેરે પીણું નહિ પીવાના તેના સભ્યો પાસે સોમંદ લેવરાવે છે. તેથી મુંબઈમાં અને મુખ્યત્વે દક્ષિણીઓથી વસાયલા ગીરગામના

લક્ષ્મીમાં છાશ-દૂધની આઠ દશ નવી દુકાનો ચાલુ પણ થઈ ગઈ છે. તેજ રીતે કચ્છ, ગુજરાત અને કાઠીઆવાડના લોકોએ પણ છાશ-દૂધનો પ્રચાર વધારી ચાહને નાણુદ કરવાનાં તાકીદે મજબૂત પગલાં ભરવાં આવશ્યક છે. નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યો આ બાબતમાં પુરત અસરકારક પગલાં લઈ શકે તેમ છે. ચાહની દુકાન રાખનાર ઉપર પરવાનો લેવાનું ફરજિયાત ઠરાવી, તેવા પરવાના માટે ઓછામાં ઓછા માસિક રૂ. ૫૦) નું લવાજમ ઠરાવીને ચાહને પોતાની હદમાંથી સહેલાઈથી દેશપાર કરી શકીશું. આથી છાશ-દૂધનાં પીણાં-એને ઉત્તેજન આપવા બંધબેસતા અનુકૂળ નિયમો કરીને ગાય-બેસોની ઉછેરને આડકતરે ટેકા આપવાનું પુણ્યકારક કાર્ય કરી શકાશે.

(૨૩-૮-૨૮ ના “પ્રગતિ”માંથી)

૧૨૪-एक सच्चा वीर मुरली मनोहर

(૧)

વીર હકીકતરાય કી શહાદત કે હાલાં કિ એક જમાના ગુજર ચૂકા થા; લેકિન હિંદુઓં કા ચોટ ખાયા હુઆ દિલ અબી કરવટ બદલને ન પાયા થા—જખમ તાળ થા. પંજબ કે રહને-વાલોં કી આંખોં સે બહત હુઆ ખૂતી આંસુઓં કા દરિયા અપની તેજ રક્તાર કે સાથ હિંદુસ્થાન કી સરસખ્ખ જમીન કે પૂરે તૌરપર સુખ રંગ મેં રંગને બી ન પાયા થા, કિ કંદહાર સે ખખર આયી “બહાદૂર મુરલી મનોહર ગોલિયોં કા નિશાના બના દિયા ગયા!” લોગોં ને સુના ઔર કલેજે પર પથ્થર રખ કર સુના, કિ વીર મુરલી મનોહર—ભગવાન કૃષ્ણ કા સખ સે પ્યારા ભક્ત મુરલી મનોહર, ગીતા કા સચ્ચા ઉપાસક મુરલી મનોહર, મુરલી કી તાન મેં તક્લીન હો જનવાલા મુરલી મનોહર, હિંદુ ધર્મ કી બલિવેદીપર હંસતે હંસતે કુર્બાન હો ગયા. કંદહાર કે ખુખ્વાર પહાનોં ને દીન-ઇસ્લામ કે ઉપાસકોં ને ઉસ વીરાત્મા કે તીન ગોલિયોં સે કળ કે ઘાટ ઉતાર દિયા !

આહ ! મુરલી મનોહર ! આલમે શ્યામ મેં હલાક હો જનવાલે મનોહર !! તેરા પવિત્ર નામ તવારીખ હિંદ કે પહલે વર્ગ મેં સ્વર્ણાક્ષરો મેં લિખા હોગા. અહલે હિંદુસ્થાન કે દિલોં પર તાકયામત નકશ રહેગા. લોગ તુઝે યાદ કરેંગે; લેકિન તેરા વહ કંદહારી અનાર—સા સુખ ચેદરા અખ કહાં દિખલાઇ દેગા ? હમારે બાલકબચ્ચે તેરા પવિત્ર નામ લે લે કર ધર્મ કા સચ્ચા સખક સીખેંગે. માતાએ બચ્ચોં કે તેરી શહાદત કી કહાની સુના

કર ઉનકે કોમલ હૃદયોં મેં ધર્મ કે પ્રતિ નયા અનુરાગ પેદા કરેંગી. વીર હકીકતરાય કી હકીકત ઔર તેરી જાન-ફેશી હિંદુસ્થાન કે લિયે કાબિલે સહિત હોગી; લેકિન તૂ કહાં ? તૂ તો ઇસ દુનિયાયે નાપાયદાર સે દૂર ઔર બહુત દૂર આરામ કી નિંદ સોતા હોગા !

બચ્ચે મૌ સે પૂછેંગે—“મૌ ! મુરલી મનોહર કૌન થા ?”

માતાએ તેરી યાદ મેં આબ દીદા હો કર કહેંગી—“બેટા ! મુરલી મનોહર માદરે હિંદ કા નૌનિહાલ, કંદહાર કે હિંદુઓં કી શાન, મૌ કા દુલારા, ખૂદે બાપ કા સદારા ઔર વિધર્મિયોં કી આંખોં મેં ખટકતા હુઆ કાંટા થા. ઉસકી નસોં મેં આર્ય જાતિ કા ગર્મ લઈ બલતા થા. હૃદય મેં બગવાન કૃષ્ણ કી અદ્રૂટ બકિત થી ! !”

(૨).

બલાદૂર મુરલી મનોહર કંદહાર કા રહનેવાલા થા. ઉસકે બાપદાદે હિંદુસ્થાન સે જા કર તિબ્બરત કે સિયે વહાં બસ ગયે થે. ઉસકા જન્મ કપૂર ખત્રિયોં કે કુલ મેં હુઆ થા. ઉસકી નસોં મેં આર્ય જાતિ કા ખૂન બલ રહા થા. વહ કૃષ્ણ કા સમ્યા બક્ત થા. ઉસને બાલ્યકાલ મેં હી ગીતા કે સારે શ્લોક કંઠ કર લિયે થે. પ્રાતઃકાળ ઉઠ કર નિત્ય કર્મ સે શરિંગ હો કર ઉસકા સખ સે પહલા કામ હોતા થા—ગીતાપાઠ ! ઉસકી આત્મા મેં રગ રગ મેં કૃષ્ણ કા ઉપદેશ બર ગયા થા. વહ જિસ તરહ બાહર સે કંદહારી અનાર વૈસા સુખ ઔર ખૂબસુરત થા, વૈસા હી અંદર સે બી સુંદર ઔર બકિત કે રંગ મેં રંગા હુઆ થા. ધીરે ધીરે બચપન કા જમાના ગુજર ગયા. મૌબાપ ને દેખા કિ મુરલી મનોહર અબ ઉનકા હાથ બંટાને કે કાબિલ હો ગયા હૈ. શહર મેં હી એક છાટી સી બજાર કી દુકાન ખુલવા હી ઔર વહ ધર્મવીર બકિત કે સાથ સાથ સાંસારિક કર્મક્ષેત્ર મેં કર્મ-વીર કી તરહ ઉતર પડા.

મુરલી મનોહર અપની ઉમ્મર મેં તેઇસ ગરમિયાં ઔર સર્દિયાં દેખ ચૂકા થા. બલાકા હસીન, શુદ્ધ આચરણ, બારોબગાર ઔર તંદુરસ્ત થા. મૌબાપ કો શાદી કી ફિક હુઇ; લેકિન અફગાનિસ્તાન મેં એક તો હિંદુઓં કી આબાદી હી બહુત કમ થી; દૂસરે હાથ ઔર ચાર ઘર કા ઝબડા. ફિર બી ઐસે હોનહારે નૌનિહાલ કો કૌન ન ચાહેગા ? હરએક કી યહી ખ્વાહિશ થી કિ યહ મેરા જમાઇ બને—ઇસે અપની લડકી દેને કા ગૌરવ હાસિલ હો. ગરજ યહ, કિ ચારોં તરફ સે નિરખત કે પૈગામ આને લજે. મૌબાપ અબી તય કર હી રહે થે, કિ કહાં ઔર જિસકે યહાં

निश्चयतः हृदयही नये, किं धितने में ही ओक औसी घटना घटी जिसने सारे मनुष्यो आक में भिदा दिये !!

(३)

मुरली मनोहर राज की तरह आज भी सुपुत्र उठ कर मरमे के किनारे नहाने गया. सवेरा हो चुका था सूर्य जगवान की सुर्भा किरणों पानी के साथ रंगरेलियां करने लगी थीं. कुछ मुसलमान पहान भी वहां नहा रहे थे. मुरली मनोहर ने आसनी और घाती किनारेपर रकभी और कमर तक पानी में न, छष्ट-हैव का स्मरण कर तीन गोते लगाये. वह जगवान सूर्य की ओर मुंह कर के नप करने लगा. अदमाश पहानों ने छेउने की मरज से पानी उछालना आरंभ किया. पहले तो वह मेयारा सहन करता रहा. यहांतक कि नप पूरा करना भी उसके लिये मुश्किल हो गया. आभिर न रहा गया, तो उसने ऐतराज किया. वहां तो गरज ही छेउने की थी. जातों ही जातों में तकरार शुरू हो गयी. अदते अदते गांवी गलौज तक की नौजत आ पहुंची. पहानों ने मुरली मनोहर के रिस्तेदारों के गालियां देनी शुरू की. वह भी गुम्फदकी सदा साजीत हुआ. इस पर शैतानों ने उसके मुंहपर थूक दिया और लगे उसके देवी देवताओं के गालियां देने. मुरली मनोहर सज कुछ अरदारत कर सकता था; लेकिन यह आभिरि कलाभ उसकी सहनशक्ति के आहर था. आभिर वद भी धनसान ही था. उसके भी सीने में दिल् था, उसके भी आलुओं में ताकत थी, रगों में नेश था और सज से अद कर तो यह कि हृदय जक्तिरस से पूर्य था. वह लला कय विधभी की गालियां—वह भी अपने देवी-देवताओं के प्रति—सहन करता ? उसने मुसलमानों के हुजूम की परवाह न की; क्योंकि वह भी तो कंदहार की आभोहवा में पला था. उसने इनके साथ वही सलूक किया, जो उन्होंने किया था. मुसलमानों ने देखा, कि यह काहिर यों न मानेगा. उस वक्त तो वे वहां से भिसक गये; लेकिन दूसरे दिन उन्होंने ओक लारी आदत सामने अठी कर दी.

(४)

मेयारे मुरली मनोहर ने यह ज्वाल किया था, कि किरसा पाक हो गया. और उन शरारत पसंदों के मुहताज नवाज दे दिया गया. अज कभी वे धिस किरम की शरारत करने की लुरत न करेगे. लेकिन आह ! उसे क्या भावूम था, कि अजी दिन निकलते न—निकलते उसके सिरपर मुसीबतों का पहाड टूट पड़ेगा ! हसरतों का पौदा हम के हम में कुचल दिया जयेगा ! और आगे

આરબૂ કે ખુશનુમા ફૂલ ખિના ખિલે શાખ પર હી મુરઝા જાયેંજે!

આહ! મુરલી મનોહર! તૂને ઉસ જહરીલે નાગ કા ફન અપને સખત અલકાન્ને કી લાહી સે ઐસા કુચલ દિયા હૈ, જિસકે ડસને કા ઇલાજ કરના કમ સે કમ તેરે યા તેરે હિમાયતિયોં કી તાકત કે બાહર થા.

અબી મુરલી મનોહર ઘાટ સે આ કર કપડે બી બદલને ન પાયા થા, કિ મકાન કે ચારોં તરફ અફવાની સિપાહિયોં ને ઘેરા ડાલ દિયા. મુરલી મનોહર કો બાહર નિકલને કે લિયે મજબૂર હોના પડા; ક્યોંકિ અગર વહ મકાન કે બાહર ન નિકલતા, તો તાજબુખ ક્યા થા કિ સિપાહી ઘર કે અંદર ઘુસ પડતે ઔર જનાનખાને મેં પહુંચ કર ઔરતોં તક કો અપમાનિત કરતે? બાહર આતે હી મુરલી મનોહર ગિરફતાર કર લિયા ગયા ઔર સૈંકડોં અફવાનિયોં કી તલવાર કે જેરસાયે શહર કે હાકિમ કે રૂબરૂ પેશ કિયા ગયા. ઇસ ઘટના કો હુએ આજ કરીબ ૧૯-૨૦ વર્ષ ગુજર ચુકે હેં. ઉસ વક્ત શાયદ કાબૂલ કી ગદ્દીપર અમીર અમાનુહા કે પિતા અમીર હખીબુલ્લાખાં સાહબ રાજ્ય કરતે થે. મગર વહ જમાના કુછ ઔર થા. ઇસ્લામ ધર્મ કી કટ્ટરતા ઔર મજહબી જોશ ખરોશ કા જેર ઇસ કદર બઢા ચઢા થા, કિ ખુદ અમીર બી ઉસકે ખિલાફ જરા બી ચૂં ન કર સકતે થે. કહને કે લિયે તો વહ થે બાદશાહ મુલ્ક; લેકિન સચ તો વહ કિ વહ મૌલવી ઔર મુલ્લાઓં કા જમાના થા. અફવાનિસ્તાન મેં પૂરબ સે પશ્ચિમ તક ઔર ઉત્તર સે દક્ષિણ તક મુલ્લાઓં કી તૂતી બોલતી થી. અમીર ઉનકે હાથ કી કહપૂતલી થે. શહર કે હાકિમ મુલ્લાઓં કે માતહત થે. સારે મુકદ્દમાત કા ફૈસલા મુલ્લાઓં કે ફતવોં સે હોતા થા. અસ્તુ. જબ મુરલી મનોહર કો કંદહાર કે ગવર્નર કે સામને લાયા ગયા, તબ કચહરી કે બાહર હજરોં પઠાન ખડે શોરોગુલ મચા રહે થે; ઔર ચાહતે થે, કિ મુરલી મનોહર ફોરન કતલ કર દિયા જાયે. પઠાનોં કી આંખોં સે આગ કી ચિનગારિયાં નિકલ રહી થીં ઔર વે ઉસ નૌજવાન રસ્કે-કમર કે ખૂન કે પ્યાસે હો રહે થે. હાકિમ ને દેખા, હાલત બહુત નાજુક હો ચૂકી હૈ. અગર ઇસ વક્ત કાજ કે ફતવોં કે મુતાબિક ફૈસલા ન દિયા ગયા, તો કાષ્ઠ તઅજબુખ નહીં કિ બગાવાત હો જાયે. પઠાનોં કા જોશ બગૈર ઇસ નામુરાદ કા ખૂન બહાયે ઠંડા ન પડેગા. મુકદ્દમે કી જાંચ શુરૂ હુઇ. મુરલી મનોહર પર ઇલ્જમ લગાયા ગયા કિ ઉસને પીર કો ગાલિયાં દી હૈં. અબ ગવાહોં કે બયાનાત શુરૂ હુએ. સફાઇ મેં ગવાહોં ને બતલાયા કિ ગાલી-ગલૌજ કા સિલસિલા પહલે મુસલમાનોં કી તરફ સે આરંભ હુઆ ઔર મુરલી મનોહર ને સિર્ફ ઉનકી બાતોં કો દુહરાયા બર

થા. મુસલમાનોં કી તરફ કે ગવાહોં ને બી ઉપયુક્ત બાતેં દુહરા દી; લેકિન શરારત ચાહે જિંધર સે શુર કી ગયી થી—ઝગડે કી ઇખ્તિદા ચાહે જિસકી તરફ સે હુઇ હો; વહાં સવાલ તો યહ થા કિ મુરલી મનોહર કે યહ હૌસલ્લા કયોં કર હુઆ કિ ઉસને પીર કે ગાલિયાં દે ડાલી? યહ જુમ્ ઐસા નહીં, કિ વહ જિંદા રકખા જાયે યા ઉસકી રિહાઈ હો સકે.

હાકિમ ને તમામ ગવાહોં કી ગવાહિયાં કલમ—બાંદ છીં ઔર એક બાર મુરલી મનોહર કે ખૂબસૂરત, લાજબાબ નૂરાની ચેહરે કી ઔર દેખા. ઉસકે દિલ મેં તુફાન મચ રહા થા. ઇસ્લામી કાનૂન કહતા થા, કિ ઉસે ફૌરન ફાંસી કે તખ્તે પર લટકા દિયા જાયે. હાલાત કહતે થે કિ ઇસકા કોઇ કસૂર નહીં, ઉસકી નૌજવાની અપની માસૂમિયત જાહિર કરતી થી ઔર ઉસકે ચેહરે કા જલાલ ઉસે બેગુનાહ સાબિત કરેને કી કોશિશ કર રહા થા. હાકિમ કા દિલ કહતા થા—“યહ માહે મુનીર, રસ્કે—કમર ચાંદ કા ટુકડા કયા ફાંસિ કે તખ્તે પર લટકાયે જાને કે કાબિલ હૈ?” લેકિન શરિયત કહતી હૈ “કત્લ કર દો!” ઉફ! ગવર્નર કા દિલ ચીખ ઉઠા—“અરે—અરે જાલિમોં! તરસ ખાઓ—ખુદા કે લિયે તરસ ખાઓ, ઇસ વહશિયાના હરકત સે બાજ આઓ!! લેકિન આહ શરિયત! ગવર્નર પરેશાન થા. વહ સોચ રહા થા કિ કયોં કર ઇસ નૌજવાન કી જાન બચ્શી જાયે? આખિર બહુત ગૌર કરેને પર એક હી સૂરત ખ્યાન મેં આયી, જિસસે ઉસકા છૂટકારા હો સકતા થા ઔર વહ સૂરત થી, ઇસ્લામધર્મ ઇખ્તિયાર કર લેના. ઉસને મુરલી મનોહર કે ચેહરે કી જાનિબ દેખા. મુરલી મનોહર કે ચેહરે પર શાંતિ થી, જલાલ થા ઔર થી હિંદુ ધર્મ કી કદરતા! ગવર્નર કી જુરતન ન હુઇ, કિ વહ અપના ફૈસલા જખાનપર લાયે. ઇધર તો યહ હાલ થા, ઇધર મુરલી મનોહર કે વાલિદ તથા ઔર કરીબી રિસ્તેદાર અદાલત મેં હાજિર થે. સબકે ચેહરે ઉતરે હુએ થે. બાપ કા તો ખૂરા હાલ થા. ઉસે માલૂમ હોતા થા, કિ કોઈ ઉસકે દિલ કા ટુકડા ઉસસે જબ્દસ્તી છીન લિયે જાતા હો. કલેજ મુંહ કે આ રહા થા, લબ ખુશ્ક થે, આંખોં સે બેઇખ્તિયાર આંસુ બહ રહે થે. ઘર મેં મૌ લગવાન કી મૂર્તિ કે સંમુખ ઐડી રો રો કર પ્રાર્થના કર રહી થી, કિ ઉસકા બેટા સહીસલામત ઘર વાપસ આ જાયે. વહ દરવાજે કી ઔર ટકટકી લગાયે થી ઔર રહ રહ કર યહી આવાજ ઉસકે મુંહ સે નિકલતી થી—“કયા અબ તક મુરલી મનોહર નહીં આયા?”

હાં! તો અદાલત મેં ચારોં તરફ સન્નાટા થા, માનો કિસીકે મુંહ મેં જખાન હી ન થી. ગવર્નર ને સન્નાટે કા આલમ

તોડતે હુએ આહિસ્તા આહિસ્તા કદના આરંભ કિયા—

“મુરલી મનોહર ! જો કસર તુમને કિયા હૈ, વહ કાખિલે રહમ નહીં. ખુદા કી શાન મેં જો અલદાજ તુમને ઇસ્તેમાલ કિયે હૈ, વહ કિસી તરહ બી મુઆફ નહીં કિયે જ સકતે; લેકિન તુમહારી કમસિની ઓર જવાની પર તરસ આ કર સિફ ઇતના હી કિયા જ સકતા હૈ, કિ અગર તુમ અલ્લાહતાલા સે અપને ગુનાહાં કી માફી માંગતે હુએ દીન ઇસ્લામ કખૂલ કર લો, તો તુમહેં રિહાઈ મિલ સકતી હૈ ઓર સાથ હી કિસી ઉંચે ઓહદે પર ખિઠાયે બી જ સકતે હો. અસ ! અગર તુમ જિન્દા રહના આહતે હો ઓર અપની બકાયા જિંદગી કે દિન ઐશા-ઇશરત સે ગુનારને કી ખવાહિશ રખતે હો, તો ઇસ્લામ ધર્મ કી ખિદમત કરને કે લિયે તૈયાર હો જાઓ.”

ફૈસલા સુનતે હી તમામ લોગોં કી આંખેં મુરલી મનોહર કી તરફ ઉઠ ગઈ ઓર સખ ઉસ મજલમ કા મુંહ તાકને લગે; લેકિન મુરલી મનોહર કી પેશાની પર બલ્લ બી ન આયા. ઉસકી આંખેં ચમકને લગીં. એહરા તમતમા ઉઠા. ઉસને ઘૂણાસૂચક હંસી હંસ કર મુંહ ફેર લિયા !

ઉસકો ખામોશ દેખ કર ગવર્નર ને કહા—“કયોં ! ક્યા ઇરાદા હૈ?”

મુરલી મનોહર ને હંસ કર જવાબ દિયા—“હુજૂર ! મેં હિંદૂ ભગવદ્ગીતા કા પાઠ કરતા હૂં; શ્રીકૃષ્ણ કા પરમ ભક્ત વૈષ્ણવ હૂં. મેં બલા મુસલમાન કૈસે હો સકતા હૂં ? જિસ મોહિની મૂર્તિ ને મેરે દિલપર કબ્જ કર લિયા હૈ, ઉસે અબ ઇસિ સિંહાસન સે કૈસે ઉતાર સકતા હૂં ?”

ગવર્નર—“બેવકૂફ ! કિસ વહમ મેં પડા હૈ ? દીને-ઇસ્લામ કખૂલ કર લેને સે જિંદગી રહતી હૈ ઓર જિંદગી રહને સે ઇશરત ઓર બહિસ્ત દોનોં મિલતે હૈ.”

મુરલી મનોહર—“મેરા ધર્મ તો વહ કહતા હૈ, કિ જો જૈસા કર્મ કરતા હૈ, ઉસે વૈસા ફલ મિલતા હૈ. દોજખ યા બહિસ્ત કિસકિ દિયે સે નહીં મિલતે.”

ગવર્નર—“માલૂમ હોતા હૈ, કિ કુફ્ર ને તુમહારે દિલ પર પૂરા સિજ્ઞા જમા લિયા હૈ. તુમહારી આંખોં પર કુફ્ર કા કાલા પરદા પડા હુઆ હૈ. ઇસ લિયે અબ તુમહારે લિયે મૌત કે સિવાય ઓર કોઇ દસરી સખ નહીં દિખાઇ દેતી.”

મુરલી મનોહર—“હુજૂર ! જો પૈદા હુઆ હૈ, વહ જરૂર એક દિન મરેગા. ફર્ક સિફ ઇતના હી હૈ, કિ કોઇ આગે મરતા હૈ, કોઇ પીછે. ઇસ લિયે આગે-પીછે કા ક્યા ભરોસા ? અગર આપ મુઝે મૌત કી સખ ન દે, તો ક્યા મુઝે મૌત ન આયેગી ? યા અગર

मेरी जिंदगी है तो आप भ्रष्टा सकते हैं ? हां, यह जरूर है, कि इस तरह आज भ्रष्टा हूँ और ये अंदसाव आद भ्रष्टा:—

जय इना ठहरी तो फिर, क्या सौ परस या ओक दिन;
जे यहाँ आया है उसको, होगा जना ओक दिन.
क्या हुये दारा सिकन्दर, क्या हुये शाहे जहाँ;
सम्झो होगा आक में आभिर को मिलना ओक दिन.
यह तयशुदा आत है कि:—

“मौत आने के लिये है, जन जाने के लिये.”

तो फिर आप ही मतलाधये, कि मौत से धराना क्या नादानी नहीं, दानार्थ है ? इस बार दिन की जिंदगी में, अपना धर्म छोड़ कर गैर-मजहब कपूल करें और इस लोक के साथ-साथ परलोक भी जिगाडुं ?”

गवर्नर—“तुम गलती कर रहे हो. भेर, आज के दिन तुम्हें मुहलत देता हूँ. इस दरमियान में भूल सोच लो, गौर कर लो और कल फिर हाजिर हो कर जवाब देना. याद रखो, तुम्हारे इस जवाब पर तुम्हारी जिंदगी का आभिरि इसला होगा. आज रात की रात गौर कर लो ?”

धतना कद कर हाकिम उठ गया और अदावत भरभास्त हो गयी. मुरली मनोहर ओडियों की अन्कार के साथ आदिरता-आदिरता अदावत की सीढियों से नीचे उतरा—पथर की सीढियों से लग कर ओडियां पुकार उठी:—

“ पाय कोवां कोध जिन्दा में, नया है मजहब;
आती आवाजे सदासल, कभी ऐसी तो न थी.”

(५)

सिपाहियों की हिरासत में जिस वक्त मुरली मनोहर जेल-आने की अंद गाडी में सवार होने लगा, उस वक्त सारा आलम पैक्रे तस्वीर बन गया. पहानों का दल खिन्ना उठा—“कल कर दो !!” शाम होते-न होते मुरली मनोहर जेल-आने पहुँचा. उस रात को उसने कुछ न आया और सारी रात गीता का पाठ करता रहा. गीता के श्लोक निहायत भीड़ी और सूरीली आवाज में गाते-गाते मुरली मनोहर को ऐसा मालूम होने लगा, गोया खुद कृष्ण बगवान् उसे उपदेश दे रहे हों ! उसने बगवान् के बरछों में शीश नवा कर अकित-भाव से हाथ नोड प्रार्थना की—“अबो ! जल दो, लहय में शक्ति दो. इस अन्याय के सम्मुख छाती तान कर अडे होने तथा दिव्य धर्म की सम्मान-रक्षा के लिये हंसते-हंसते हांसी के तपते पर अद जाने की शक्ति दो.”

અસ્તુ. ઇસી આનંદ મેં રાત્રિ વ્યતીત હો ગયી. સવેરા હોતે હી મુરલી મનોહર ને નિલકર્મ સે કારિગ હો કર રનાન ક્રિયા ઔર એકાગ્ર મન સે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કી ઉપાસના મેં લીન હો ગયા. આજ ઉસકે હૃદય મેં નવીન સ્ફૂર્તિ થી—ચેહરા જલાલ સે ચમક રહા થા. ઇતનેમેં ઉસકે માતા પિતા તથા ભાઇ-બહિન જોલ કે દરવાજો પર પહુંચ ગયે. ઉનકે રોને ચિહ્નાને કી આવાજ સુન કર મુરલી મનોહર જોલ કે દરવાજો પર આ ગયા. રોનેવાલોં કી સદાઓં સે સુનનેવાલોં કે દિલ પસીજ ગયે. ઉફ ! કિતની દર્દનાક દિલ-સોજ ઔર દિલ કેા હિલા દેનેવાલી સદા થી—કૈસા ગમનાક નગરા થા ! ઉનકી સદાઓં પથ્થરોં મેં સ્પ્રાખ કર રહી થીં. ઐસી કોઇ બી આંખ નથી, જો આંખ-દીદા ન હો; લેકિન મુરલી મનોહર, ઇશ્વર કા ભક્ત મુરલી મનોહર, કૃષ્ણ કા પ્યારા મુરલી મનોહર, કયા મગ્નલ કિ જરા બી પેશાનીપર બલ આયા હો ! ચેહરે કા જલાલ જરા બી કમ હુઆ હો !—બલિક ઔર દોચન્દ હો ગયા થા. લેકિન ઉસકે સીને મેં એક છોટાસા દિલ થા. માં કા રોના, બાપ કા તડપના ઔર બહિનકે આહોળરી દેખ કર આંખેં નમ હો હી ગયીં. લડકે કી આંખોં મેં આંસુ દેખ કર માં ને કહા, —“બેટા ! કયા હુઆ, કિ હમ એક હી ઘર મેં એકસાથ ન રહ સકેંગે; લેકિન તૂ જિંદા તો રહેગા ? કભી કભી તુજે દેખ તો લિયા કરેંગી ! કલેગ તો ઠંડા હો જાયા કરેગા ? બેટા ! કાળ કી બાત માન લે.”

મુરલી મનોહર—“માં ! મોહ ઔર મમતા ને તુમકો યહ કહને પર મજબૂર કિયા હૈ. અમર ઇસ આખિરી વખત મેં મુજે યહ બી ઉપદેશ દેના થા, તો ફિર મુજે હિંદુ ધર્મ કા યહ અમૃત કયોં પિલાયા થા ? મેરે હૃદય મેં ધર્મ કી જ્યોતિ કયોં જગાચી થી ? ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કી ભક્તિ કયોં ઉપજાચી થી ? મુજે સાંસારિક ભોગોં કી ઓર કયોં ન લગાયા થા ? ફિર તો મૈં સંસાર કે મિથ્યા-ભોગોંપર ધર્મ, ઇમાન, ભક્તિ ઔર માતા પિતા સગ કુછ નિજા-વર કર દેતા. પરંતુ અખ, અખ તો મેરે દિલપર ગીતા કે પવિત્ર પ્રવચન નકશ હો ચૂકે હૈં. ભગવાન કૃષ્ણ કી વહ મોહિની મૂર્તિ હૃદયમંદિર મેં વિરાજમાન હો ચૂકી હૈ. ઇન્સાન કઈ બાર મરતા હૈ ઔર કઈ બાર જીતા હૈ. લેકિન ધર્મ હી એક ઐસી વસ્તુ હૈ, જો સાથ જાતી હૈ. સંસાર કે ધન વૈભવ—યે સારે એશો ઇશરત કે સાજો સામાન સિર્ફ યહીં કી શોભા કે લિયે હૈં—સાથ જાને કે લિયે તો સિર્ફ ધર્મ હી હૈ. ફિર અખ તુમ્હીં બતલાઓ, કિ નાશ-વાન વસ્તુ કેા ગ્રહણ કર ધર્મ કેા, જો પરલોક ભક સાથ દેગા, કયોં કર છોડ દે ? અંતિમ સમય મેં મુજે ગન્દી નાલિયોં મેં મત દેંકો—મુજે ખુશી સે મરને દો. મુજે ભગવાન કે ચરણોં મેં

ਅਪਨੇ ਕੋ ਅਰਪਿਯੁ ਕਰਨੇ ਹੋ। ਕਾਭੁ ਮੇਰੇ ਨਿਰਮ ਕੋ ਕਾਟੇਗਾ—ਤੁਮ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਕੋ ਨ ਕਾਟੋ।”

ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਦੀ ਧੜ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸੁਨੀ—ਐਸੇ ਆਪਣੇ ਸੁਨਣੇ ਦੀ ਯੁਤਰਤ ਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਦੇ ਧੜੇਪਰ ਜਲਾਲ ਥਾ, ਨਰ ਕਾ ਅਖ਼ ਘਰਸ ਰਹਾ ਥਾ। ਉਸਦੇ ਜਯੋਤਿਪੂਰ੍ਣ ਧੜੇ ਦੀ ਆਰ ਤਾਕਣੇ ਕਾ ਕਿਸੀਕੋ ਸਾਹਸ ਨਹੀਂ ਛੁਆ। ਸਭ ਆਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਅਭ ਕਿਸੀਕੀ ਆਪ ਮੇਂ ਆਂਸ ਨ ਬੇ।

(੬)

ਜਭ ਜੇਲ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰੋਂ ਕੋ ਮਾਲੂਮ ਛੁਆ, ਕਿ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਨੇ ਦੇ ਲਿਯੇ ਤੈਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈਂ, ਤੋ ਉਨਹੋਂਨੇ ਉਸੀ ਵਕਤ ਗਵਰਨਰ ਕੋ ਅਘਰ ਦੀ, ਕਿ ਛੁਜ਼ੂਰ ! ਕਾਫ਼ਿਰ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਸੇ ਜਭ ਪੁਛਾ ਗਯਾ, ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਲ ਦੀ ਰਾਤ ਗੌਰ ਕਰ ਕੇ ਅਪਨੀ ਨਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੁਤਾਵਲਿਕ ਕਯਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਿਆ ? ਤੋ ਉਸਨੇ ਘੜੀ ਐਥੋਂਸ਼ੀ ਐਸੇ ਗੁਰਤਾ ਆਨਾ ਤਰੀਕੇ ਸੇ ਜਵਾਬ ਦਿਆ, ਕਿ ਮੇਰੀ ਨਸਾਂ ਮੇਂ ਲਿੰਦ੍ਰ ਜਾਤਿ ਕਾ ਰਕਤ ਅਵਾਹਿਤ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ—ਮੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਨਾਨੇ ਕਾ ਅਧਾਲ ਅਪਨੇ ਦਿਮਾਗ ਮੇਂ ਲਾਨਾ ਮਛਯ ਐਵਫ਼ੀ ਆਰ ਅਪਨੀ ਯੁਜ਼ਦਿਲੀ ਕਾ ਸਵੂਤ ਹੋਨਾ ਹੈ। ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਤੈਸ ਮੇਂ ਆ ਕਰ ਫ਼ੌਰਨ ਆਪਿਰੀ ਛੁਕਮ ਸੁਨਾਯਾ—“ਆਯ ਛੀ ਹੋ ਪਛਰ ਕੋ ਉਸੇਂ ਕਤਲ ਕਰ ਹੋ ! !”

ਐਕ ਥੌਡੇ ਮੈਦਾਨ ਮੇਂ ਖਲਾਕੇ ਭਰ ਕੇ ਲੋਗ ਜਮਾ ਹੋ ਗਏ। ਹੋ ਪਛਰ ਤਕ ਫ਼ਜ਼ਰੋਂ ਦੀ ਤਾਵਾਫ਼ ਮੇਂ ਲੋਗ ਜਮਾ ਛੁਏ। ਪਦਾਨੋਂ ਕੋ ਧੜੀ ਥੌਕ ਥਾ, ਕਿ ਆਯ ਅਪਨੀ ਆਪੋਂ ਸੇ ਐਕ ਕਾਫ਼ਿਰ ਕੋ ਮੌਤ ਦੇ ਧਾਟ ਉਤਾਰੇ ਜਾਤੇ ਛੁਏ ਦੇਯੋਂਗੇ। ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਕੋ ਉਂਝੀ ਜਗਲਪਰ ਅਡਾ ਕਰ ਦਿਆ ਗਯਾ ਐਸੇ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਆਨੇ ਕਾ ਖ਼ਤਮਰ ਕਿਆ ਜਾਨੇ ਲਗਾ। ਵਕਤ ਪਰ ਗਵਰਨਰ ਆਯਾ ਐਸੇ ਛੁਕਮ ਦਿਆ,—“ਸਰ ਉਂਝਾ ਕਰੋ ! !” ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਨੇ ਛੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਦੀ।

ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਪੁਛਾ—“ਕਯਾ ਤੈਧਾਰ ਹੋ ?”

ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਆ:—

“ਤੈਧਾਰ ਹੂੰ ਮੈਂ ਧਰਮਪਰ ਆਸ਼ਾਕ ਮਰਨੇ ਦੇ ਲਿਯੇ;

ਤੈਧਾਰ ਹੂੰ ਮੈਂ ਫਯ ਦੇ ਫੁਨਿਆ ਮੇਂ ਉਭਰਨੇ ਦੇ ਲਿਯੇ।

ਤੈਧਾਰ ਹੂੰ ਮੈਂ ਆਕ ਮੇਂ ਛੀ ਫ਼ਿਰ ਸੇ ਮਿਲਨੇ ਦੇ ਲਿਯੇ;

ਯੀਜ ਆਤਾ ਹੂੰ ਜਙਾਂ ਮੇਂ ਫ਼ਿਰ ਸੇ ਅਿਲਨੇ ਦੇ ਲਿਯੇ।

ਲਗਵਨ ! ਤੁਮਹਾਰੀ ਸ਼ਰਯੁ ਮੇਂ ਆਤਾ ਹੂੰ। ਖ਼ਧਰ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਕੀ ਜਘਾਨ ਸੇ ਧੜ ਸ਼ਯਫ ਨਿਕਲੇ ਐਸੇ ਉਧਰ ਅਂਫ਼ਕ ਕੀ ਤੀਨ ਗੋਲਿਯਾਂ ਸੀਨੇ ਦੇ ਪਾਰ ਹੋ ਗਯੀਂ ! !

ਗਵਰਨਰ ਮੇਂ ਲਾਸ਼ਪਰ ਐਕ ਫ਼ਸਰਤਭਰੀ ਨਿਗਾਹ ਡਾਲੀ ਐਸੇ ਅਲ ਦਿਆ।

ਜਲਿਮ ਪਠਾਨੋਂ ਨੇ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਕੋ ਪਥਰ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕਰ ਛੁਕੜੇ ਛੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿਆ।

હિંદુ જનતા બેબસ થી. ઉસને દેખા ઓર સખ કુછ દેખા; લેકિન હાથ મલ કર રહ ગયી. જખાન ખામીશ થી; લેકિન દિલ રો રહા થા. સાથ હી કષ્ટ સે છાતી ફૂલ ઉડી થી. કનકી આંખોં કે સામને સ્વાલકોટ કે હકીકતરાય કી એક નયી જ્યોતિ કંદહાર કે મુરલી મનોહર મેં દિખલાઈ દી. લખ બંદ થે. જખાને ચૂપ થી; લેકિન રહ રહ કર હવા મેં એક ગુંજ સુનાઇ દેતી થી

“મુરલી મનોહર કી જય !!”

(“હિંદુપંચ”માં લેખક-શ્રી. રાજનારાયણ ચતુર્વેદી “આઝાદ”)

૧૨૫-ગરીબની સૃષ્ટિ

સંખ્યાના બદલાતા રંગ સામે એ જોષ રહ્યો હતો. વૃદ્ધત્વથી સંકેદ થયેલા વાળ હવામાં આમતેમ વીંજાતા હતા; એની આંખોમાં દીનતા ભરી હતી. એના વૃદ્ધ ચેહરા પર વૃદ્ધત્વની સ્પષ્ટ છાયા તરવરતી હતી.

સંખ્યા રંગ બદલતી હતી. આ વૃદ્ધના જીવનમાં કેટલાયે રંગ બદલાયા હતા. આજે મધુમતિને કાંઠે એ ઉભો હતો, સંખ્યા સાથે પોતાના જીવનની સમીક્ષા કરી રહ્યો હતો. ઘડીમાં એ દૂર દૂર તારીને રોતો હતો, તો ઘડીમાં કોઇ સંસારના સત્રાટ સમી મગફરી અનુભવતો હતો.

એક દિવસ તેને ત્યાં લીલાલહેર હતી. શ્રી અને સમૃદ્ધિ તેને ત્યાં ઉભરાતી. મધુમતિની પેલી પારનાં લીલાંછમ ખેતરો એક દિવસ તેની માલિકીનાં હતાં. આઠ આઠ બગરી ભેંસો અને હુષ્ટ-પુષ્ટ ગાયો, ચાર ચાર બળદની જોડો તેને આંગણે જૂલતી.

શ્રમજીવી ગ્રામ્યજીવન ગાળી તેણે કેટલાંયે વર્ષો સુખચેનમાં વીતાવ્યાં હતાં. એનો યુવાન દેહ આજની કેટલીયે રોતી મુરતો અને માયકાંગલાને નવચેતન અર્પે તેવો હતો, અને તેથીજ આજે એંશી વર્ષની ઉંમરે એ વૃદ્ધ ખડતલ દેખાતો હતો.

મધુમતિનાં છબજખતાં નીર અને શહેરી ઈમારતોને મુકાબલે ઝૂંપડા જેવા લાગતા તેના ગ્રામ્ય ધરને આંગણે ઓસરતાં તેજ, તડકા અને પ્રભાતનો ઉગતો પહોર આજની વૃદ્ધ અને ગત કાલની એ યૌવનભરી આંખોએ તેણે નિહાળ્યો હતો.

આજે એ દિવસ નહોતો; એ શ્રી અને સમૃદ્ધિ નહોતી. એ ગૌરવભયુ ગ્રામ્ય જીવન પણ તેના નસીબે જીવવાનું નહોતું.

એનું કાલનું શ્રી અને સમૃદ્ધિથી ગળહળતું—આંખો આંખનું ગામ આજે બયાનક અને વિકરાળ લાગતું હતું.

એ ગામની શ્રી આજે પલાયન કરી દૂરદૂરના પેલા શહેરમાં ઉભેલી ભયાનક આકાશ સાથે વાતો કરતી ધમારતોમાં ખડકાઈ હતી.

એ ‘શ્રી’ અને ‘સમૃદ્ધિ’ સમસ્ત મનુષ્યની ‘માતા’ મટી આજે થોડા ગણ્યાગાંઠ્યા મુડીવાદીઓની ‘દાસી’ બની હતી.

વૃદ્ધની આંખો આગળથી એ બધાં દૃશ્યો ચિત્રવત્ પસાર થતાં હતાં, અને સંધ્યાના ઓસરતા પૂર સમા આ જીવનનાં પૂર દુઃખ, ગ્લાનિ અને નિઃશ્વાસથી અનંત પવનની લહેરો સાથે દોડી જતા હતા.

સંધ્યા આવી, અને ગઈ.....રાત્રિનો અંધકાર ચોપાસ ફેલાઈ રહ્યો હતો. વૃદ્ધના જીવનની ચારે તરફ અંધકાર જામતો હતો.

ઓહ! એ અંધકાર! અને ખરેખર તેના જીવનને એ અંધકાર ઝડપી લેતો હોય તેવું તેને લાગ્યું. તેના મગજને સખત આવડે લાગ્યો. એકએક એ યાદીએ-હા! તેના વહાલા પુત્રની ખિમારીની એ યાદીએ તેને ટટાર કર્યો!

એકાએક સવારે સાંભળેલા સમાચાર તેની આંખ સામે તરવર્યા. તેનો એકનો એક લાડકવાયો પુત્ર-હા! તેના જીવનનું નૂર-તેની સમૃદ્ધિનો છેલ્લો અવશેષ ભયંકર ખિમાર છે-અને હજી સુધી પોતે અહીં ખેઠો છે. ઓહ વૃદ્ધત્વ! સવારે સાંભળેલા આવા ભયંકર સમાચારને પણ વિસ્મરણ કરાવે એટલું ભયંકર!

વૃદ્ધે હાથમાં ડાંગ લીધી, એ ડાંગના ટેકાથી લથડતે પગે પ્રયાણ કર્યું.

જે શહેરમાં તેનો પુત્ર રહેતો તે તેના ગામથી બાર માઈલ દૂર હતું. તેનો પુત્ર રામો અને પુત્રવધૂ ‘કુમારી’ છેલ્લાં છ વર્ષ થયાં આ શહેરમાં રહેવા આવ્યાં હતાં.

એક નાનીશી ઝુંપડા જેવી કોટડીમાં રામો કુમારી સાથે રહેતો. દિવસભર સખત મહેનત-મજૂરી કરી યુજરાન જેટલું માંડ-માંડ પેદા કરતો. તેમાંથી પોતાનું અને કુમારીનું અડધું પેટ ભરી ચલાવતો, અને થોડુંક નારણપુરમાં રહેતાં વૃદ્ધ માતપિતા માટે મોકલતો.

તેનો વૃદ્ધ પિતા બે ચાર મહિને આવી આ યુગલને નીરખી નેત્ર દારતો, અને જીવનમાં રહેલી આ અમૂલ્ય મુડીથી રાચતો.

રામો શહેરમાં આવ્યો ત્યારે એક સારે ઠેકાણે પડ્યો હતો; પરંતુ પાછળથી જ્યારે તેને ખબર પડી કે ભલા લેખાતા, એ શય-તાન શ્રીમંતનો ‘ડોળો’ કુમારી પાછળ ફરતો હતો, ત્યારે તેણે એ સુખની નોકરી છોડી દીધી હતી, અને ફેટલીયે અથડામણે અને સંકડામણે બાદ તેને એક કારખાનાની નોકરી મળી હતી.

આજ આઠ દિવસ થયાં રામો સખત ખિમાર પડ્યો છે. મુડીવાદનાં ચક્કરોમાં પીસાઈ પીસાઈને તેનાં હાડ ચામ બળી ગયાં છે. તેની આંખો ઉંડી ઉતરી ગઈ છે. એ આંખોમાં અસહ્ય વેદના

જીપાઈ છે. એ આંખોમાં દુઃખ અને ગ્લાનિ ભરી છે. એ આંખોમાં નિરાશા અને ગમગીની ભરી છે, તેના ગાલમાં ખાડા પડ્યા છે.

મુડીવાદનાં ભોખાંડી ચક્કરોએ પ્રભુના આ સુંદર તત્ત્વવિધાનને-માનવ જેવા અમૂલ્ય વસ્તુસર્જનને ખેડાળ, કદૂપ અને નિર્જીવ બનાવી દીધું છે !

અને કુમારી ? યૌવનના ઉંબરે પહોંચેલી ‘કુમારી’ નિસ્તેજ અને સાઠ વર્ષની ડોશી જેવી લાગે છે. પતિના દુઃખે ખૂરી ખૂરી જીવનનું ટીપેટીપું નીચોવી રહી છે, હાય ! ગરીબી !

વૃદ્ધ, સ્નેહધેણે પિતા અથડાતો ફૂટાતો, પડતો આખડતો શ્વાસભેર દોડી આવ્યો. એની દૃષ્ટિ સામે તેનો લાડકવાયો રામો ઉભો; મધુમતિને કાંઠે ઉછળતા પાણીમાં ધુબકા મારતો રામો ઉભો !

‘માણુકી’ને જીબજીબીઆ નીરમાં ધમાળતો રામો; ઝાડને પાંદડે પાંદડે ખેલતો રામો; સંતાફૂકડીની રમતથી ફળિયું યુજવતો રામો, અને પેલી લાડકવાયી ‘તેજણી’ ઉપર સ્વારી કરી દૂર દૂરના પંથ કાપતો યૌવનભર્યો રામો—

અને ત્યારપછી તો પેલી દુઃખદ જીટનાવલિ દોડી આવે છે:- કડકડતા દુકાળો, પ્લેગ અને મરકી, ગામનું છિન્નભિન્ન થવું, આજીવિકાનાં ફાંફાં અને રામાનું શહેરમાં જવું.

દીનાનાથનાં પુનિત કિરણો જગત પર ચોમેર ફેલાઈ રહ્યાં. ‘વૃદ્ધ’ શહેરની નજદીક આવી પહોંચ્યો. દૂરથી દેખાતાં પેલાં ટાવરો અને ધૂમ્રાચ્છન થયેલા આકાશમાંથી માનવજીવનના સંહારની તેને ‘આગાહી’ દેખાઈ.

‘કુકડે કુક’ કે ઘંટડીના મીઠા રણકારો કે પ્રભાતનાં ભજનિયાંને બદલે-સ્ત્રીમરો, મોટર ગાડીઓ અને ટ્રેધનોના ભોં ભોંના અવાજો પ્રભાકરને આવકારી રહ્યા હતા. એ આવકારમાં માનવજીવનનું સંહારક ઝેર તેણે નિહાળ્યું.

ડાસો ગામની નજદીક આવતો જતો હતો, તેમ તેમ તેનું હૃદય અસહ્ય દુઃખ, શોક અને વેદના અનુભવતું હતું-વસ્ત્રાલંકારથી શણગારાયેલો આ મુડદાલ શહેરી માનવસમૂહ, મૃત્યુના મુખ તરફ ધસતો હોય તેમ તેને લાગતું હતું.

કુદરતને કાળુમાં લાવવા મથતા મૂર્ખ વૈજ્ઞાનિકો જગતના સૌંદર્યને હરી રહ્યા છે, જગતને વિકૃત બનાવી રહ્યા છે; અને આગળ વધવાને બદલે જગત વિનાશની રાહે દોરાઈ રહ્યું છે; એ નયુ સત્ય વૃદ્ધની કદપનાસૃષ્ટિમાં ખડું થતું, અને પામર ‘શહેરી જીવન’ એ રહસ્યને વધુ સ્પષ્ટ કરતું.

વીસ વીસ માઇલનો પંથ કાપતા એ જીવાનીઆ ક્યાં, અને એક માઇલ-અર્ધા માઇલને માટે પણ ધડીએ ધડીએ દ્રામ અને

ટેક્સી પકડતા આજના મુવાલી શહેરી જીવાનો ક્યાં ? પચીસ વર્ષમાં જમાનાનું કેટલું પરિવર્તન !

શહેરની ખોટી ધમાલો અને પ્રવૃત્તિ માનવજીવનનું લોહી ચૂસતી હોય, અને જાણે રામાના શરીરમાંથી લોહીની ધારા ચાલી જતી હોય, એવું કલ્પનાચિત્ર ડોસાની આંખ આગળ ખડું થયું !

અને ડોસાને કમકમાં આવ્યાં !

પેલા આમ્ય જીવનની શાંતિ અને માનવીય આત્મસંતોષ ક્યાં, અને અહીંના મનુષ્યોનો વિચારવાયુ અને ઉન્માદગ્રસ્ત ચેહરો ક્યાં ? એહ ! કેટલું અંતર !

ડોસો દોડ્યો આવ્યો, આતુર નયને, આતુર હૃદયે.

શહેરની એક સાંકડી ગલીમાં રામાનું મકાન હતું. શેરીમાં ગટરની બદખો પ્રસરી હતી, અને ચારે તરફ ‘મચ્છરરાજ’નું સામ્રાજ્ય પથરાયેલું હતું. નાક આડું કપડું રાખી ડોસો દુઃખાતે હૃદયે દોડ્યો આવ્યો.

કંપતે હૃદયે તે રામાની ઓરડીમાં આવ્યો, અને તેણે શું જોયું ? રામો શ્વાસોચ્છ્વાસ લઇ રહ્યો હતો. આંખો બંધ હતી. જીવનદીપક ખૂંટાવાની તૈયારીમાં હતો.

પડખેજ ઉજાગરા અને ખાવાના સાંસાએ તવાઈ ગયેલી આંખમાંથી અશ્રુ સારતી, મ્હાનવદન ‘કુમારી’ બેઠી હતી. એ રામા તરફ એકી નજરે તાકી રહી, અને બાવીના અધિકારમય જીવનને એકી નજરે-અનિમેષ નેત્રે નિહાળી રહી !

ક્યા પુત્રનો પિતા આ દૃશ્ય જોઇ શકશે ? વૃદ્ધ હૃદય આ વેદના સહેવા બેટલું મજબૂત ન હતું. ડોસાએ આ દૃશ્ય નિહાળ્યું, અને ‘ઓ દીકરા’ કરતો કે બારણામાંજ તે ઢળી પડ્યો.

અકાળે વૃદ્ધ થયેલી ‘કુમારી’ બેબાકળી બની. વૃદ્ધ શ્વસુરની આવતાંવેંતજ આ સ્થિતિ જોઈ તેનું હૃદય લાથ ન રહ્યું. તે ગભરાઇ અને જોરથી રડી પડી.

પંદરેક મિનિટ આવી સ્થિતિમાં પસાર થઇ. ડોસાને શુદ્ધ આવી, અને એકાએક તેના હૃદયમાં ઉસ્કેરાટ અને ઉન્માદનો આવેશ ભરાયો:-

“પેલી સાતસાત માળની હવેલીઓ અને પેલી કરોડોની મિલ્કત એક વ્યક્તિ કેને બોગે બોગવી રહી છે ?

લાખો ગરીબોનાં હાડમાંસ ચૂસી હવેલીઓ અને કરોડોની મિલ્કત બોગવનાર આ મનુષ્યો શું મનુષ્યોજ છે કે રાક્ષસો ?

લાખો જીવનનાં સાધનોથી વિહીન છે. બે ટંક ખાવા પશુ તેમને મળતું નથી. એમને એક રાત્રિ ગાળવાને માટે વિરામ માટે જમીનનો ટુકડો પશુ મળતો નથી, ત્યારે આ તેનીજ મહેનતે-એનાજ

ભોજે મેળવેલ લાખોને પૂરું પડી શકે તેટલા ધન ઉપર આ શ્રીમંતો તાગડધીન્ના કરી રહ્યા છે, એ શું છે બધું ?

ઓહ ! ઓહ ! મારો રામો જાય છે ! શું ખરેખર જાય છે ? !

કેટલોયે વખત થયાં સખત મજૂરી કરી; અને એ મજૂરી પણ જીવલેણ નીવડી શું ? આટલી તનતોડ મજૂરી પછી તેને શરીર-પોષણ જેટલો પણ ખોરાક ન મળ્યો !

ઓ પ્રભુ ! શું આ તારોજ ન્યાય છે ?

પેલા ગાદી તકીઆ ઉપર આઘોટતા, મનુષ્યત્વહીન પામરો, માત્ર ‘લૂંટવાની’ પામર ભુદ્ધિ ધરાવવાથી એશઆરામ કરે છે, ત્યારે એક મનુષ્ય સખત મજૂરી કર્યા પછી પણ રોટલાના ટુકડા-ને અલાવે વલખાં મારે છે. ઓ પ્રભુ ! એ કેવો ન્યાય છે ?”

રામાની ખિમારી વધતી જતી હતી, એની છેલ્લી ધડીઓ ગળાતી હતી. ખિયારો વૃદ્ધ શું કરે ? એની પાસે એક પાઈ પણ નહોતી, કે તે કોઈ વૈદને ખોલાવી ઉપચાર કરે. પ્રભુ જેવડો ધણીજ એના ખરો વૈદ હતો.

એ અંતિમ ધડી આવી—‘ઓ ! જઈ છું.’ એટલું કહેતાંજ રામાનો જીવનદીપક ખૂંટાયો. નિશ્ચેતન કુમારી અને ડોસો પડખેજ ઢળી પડ્યાં. અધિકારનો ઘેર પડદો પડી રહ્યો. અને દુનિયાના કોઈ ખૂણામાં સબડતાં આ પ્રભુનાં બાળકો તેના માનવબંધુના અન્યાયે અત્યાચારે આજે વિકરાળ કાળની-નરકની દુઃખદ ખાણમાં-અધિકાર-મય જીવનમાં ઉતરી પડ્યાં !

એ ડોસો અને કુમારી ગયાં-સદા સર્વદાને માટે. આ જંતુ-ઓથી ખદખદતી દુનિયાને છોડી ગયાં. રાત્રિના એક છેલ્લા પહોરે એક ગાંડા જેવી ડોશી શહેરના મુખ્ય રસ્તા ઉપર પડી કંઈક બોલતી હતી-આ દુનિયા પર લ્યાનત વર્ષાવતી હતી. એના હૃદય-માં એકજ ધૂન એકજ નામ હતું ‘રામો’ અને ‘કુમારી.’

એ પાગલની માફક હસતી, ધડીમાં રડતી. નિરાંતે ઉંઘતા જગતે આજે તેની આ દશા આણી હતી. ચોધાર અશ્રુએ તે રડતી હતી, પરંતુ અફસોસ ! એ અશ્રુ લૂછનાર આજે આ જગતમાં તેનું કોઈ ન હતું !

દૂરથી ભોં ભોં કરતી મોટર દોડી આવી, કોઈ શયતાનનું એ ભુભી ચક્ર પૂરપાટ દોડી આવ્યું.

પાગલ ડોશી ઉપર થઇ એ ચક્ર દોડ્યું, બેપરવાઈથી જરા પણ થાક્યા વિના-અને જ્યારે “ઓહ ! ઓહ !” ની કારમી ચીસ સંભળાઇ ત્યારે એ માનવતાહીન રાક્ષસ-મોટરનો માલીક, ઝપાટા-બંધ મોટરને એક ગલીમાંથી દોડાવી પલાયન કરી ગયો.

જગત ઉઠ્યું. સવારે એક ફાટેલ તૂટેલ કપડાંવાળી-અવ્યવ-

સ્થિત હંગ ધડા વિનાની એક વૃદ્ધ ડોશીને મરેલી તેણે જોઈ.

તમાશાની પેઠે ટોળેટોળાં જોવા એકઠાં થયાં, અને હજારો તર્કવિતર્ક કરતાં બિચારાં રવાને થયાં.

શયતાનિયતના (છેલ્લા) એકે એક કુટુંબના આવી રીતે પ્રાણ લીધા. પરંતુ એવાં તો હજારો ‘કુટુંબો’ એ ચક્ર નીચે આજે ચગદાઈ રહ્યાં છે-પીસાઈ રહ્યાં છે, તેને શું ?

(જુલાઈ-૧૯૩૦ ના “સાહિત્ય”નો ચીનગારીનો લેખ)

૧૨૬-મહાન યુવકનો સત્યાગ્રહ

મહારાજા છત્રપતિ સંભાળે સત્યને ખાતર બલિદાન આપ્યું. આ બલિદાનની કથા શું બતલાવે છે ? મહારાજા સંભાળને ઔરંગ-જેબે કેદ કર્યો હતો. ઔરંગજેબે સંભાળને ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારવાને ધણો ધણો સમજાવ્યો, પણ તેમાં કંઈ વળ્યું નહિ; એટલે ઔરંગ-જેબ ધણા આકરા ઉપાય લેવા માંડ્યો. સંભાળને ધમકી આપવામાં આવી કે, જો તમે અમારી ઇચ્છાનુસાર મુસલમાન નહિ બને, તો તમને જીવતા રાખવામાં નહિ આવે; પણ મહારાજા સંભાળ જેવા ધર્મવીર ઉપર ભલા આવી ધમકીની કંઈ અસર થાય ખરી ? તેઓ તો સાક્ષાત્ ધર્મમેરુ હતા. એમણે રોકડો જવાબ પધરાવી દીધો કે—ઇસ્લામ સત્ય છે કે જૂઠું, તેની મારે કંઈ તથા નથી. જેને તમે કાપીરનો ધર્મ કહો છો, તે મારો વૈદિક સનાતન ધર્મજ મારી સમજમાં સત્ય છે. મારો વિશ્વાસ છે કે, તે ધર્મ પૂરેપૂરો સત્ય છે અને તેથી તે મને પ્રાણથી પણ વધારે વહાલો છે. હું એ સત્ય ધર્મની રક્ષા માટે મારા પ્રાણનું બલિદાન આપીશ, પણ એ સત્ય ધર્મનો ત્યાગ કદાપિ કરીશ નહિ. અહાહા ! કેવું જબરદસ્ત નૈતિક ધૈર્ય આ છે ! પછી સંભાળ ઉપર જીલમ થવા માંડ્યો. આજે એક કાન કાપી નાખ્યો, બીજો દિવસે બીજો કાન કાપી નાખ્યો. એક દિવસે એક આંખ ફેાડી, બીજો દિવસે બીજી આંખ. એક દિવસે એક હાથ કાપી નાખ્યો, બીજો દિવસે બીજો. આ પ્રમાણે દરરોજ એક એક અવયવ કાપી નાખવામાં આવતો. આવી દારુણ અસહ્ય દુઃખની દશામાં પણ એ બહાદૂર પોતાની સત્યનિષ્ઠામાં ફેરફાર કર્યો નહિ. છેવટે એઓ મરણશરણ થયા, પણ સત્યનો ત્યાગ કર્યો નહિ. ખરેખરી રીતે એ સિંહનું બચ્ચું હતું. નરકેસરી શિવછત્ર-પતિનો પુત્ર હોઈ શું તે મરણના ભયથી કંપી જાય એમ હતું ? નહિ, નહિ કદાપિ નહિ.

ક્યાં આ રામહર્ષણ સત્યના વીરોનાં ઉદાહરણ અને ક્યાં

આજકાલનાં નૈતિક ધૈર્યનાં માટીનાં પૂતળાં ! જે સાચેસાચું બોલી દઇને અપરાધ કબૂલ કરી દેવામાં આવે, તે અધિકમાં અધિક શું થવાનું ? બહુ તો એક સોટી કે બે તમાચા અગર એવી શિક્ષા થશે. આવી નજીવી શિક્ષાથી બચી જવાને આપણા હાલના વિદ્યાર્થીઓ અસલ્ય બોલી દે છે. શું આનાથી પણ હીન દશા અન્ય કોઇ હોઈ શકે છે ? રાજ્યની ઉન્નતિ અને સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ ત્યારેજ થઇ શકે, કે જ્યારે સત્ય બોલતાં જરાએ આંચકો ખાય નહિ. એવાને માટે કારાગૃહવાસ, દેશનિકાલ અને ફાંસી સુદાંને માટે કંઇ ડર હોવો જોઇએ નહિ. જે હૃદયની દિવાલ બનાવવી શીખ્યો નથી, તે આમાંની એક પણ આપત્તિ સહન કરવાને સમર્થ થઇ શકે નહિ. વિદ્યાર્થીએ જૂઠ્ઠો ત્યાગ કરવો જોઇએ અને સત્યને માટે ગમે તેવું કષ્ટ સહન કરવાને તૈયાર રહેવું જોઇએ. શ્વાસકારીના આ વિચાર કેટલી દૂર દૃષ્ટિના છે, તે હવે સ્પષ્ટ જાણવામાં આવ્યું હશે. આ વિચાર માતાના દૂધની સાથે બાળકને છૂટથી પાવામાં આવે, તોજ આગળ ઉપર કંઇ થઇ શકશે. બાકી મોઢે ગમે તેટલો બકબકાટ કરવામાં આવશે, છતાં આગમાં ફૂટીને પડવા માટે કોઇ પણ તૈયાર થશે નહિ.

(મે-૧૯૩૦ “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં લેખક:-શ્રી. નારાયણ દ. બગત.)

૧૨૭-અંત્યજો પ્રત્યે તિરસ્કાર

(૧)

“ધર્મ” તો નહિ, પરંતુ હિંદુઓના કર્મની વાતો અમે ખૂબ જાણીએ છીએ. એવું દેખાય છે કે હિંદુઓના ધર્મને દુનિયાનાં ઉત્તમ કર્મો સાથે કરી સંબંધ નથી.”

ઉપલા શબ્દો બોલતાં બોલતાં પાદરી સાહેબના મુખનો રંગ બદલાઈ ગયો અને થોડા વખતમાં ક્રોધનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં. આંખોમાંથી આગ વરસવા લાગી.

આ પાદરી સાહેબ સાથે અમારે ઘણા દિવસથી મિત્રાચારી જેવું હતું. તેઓ અમારા શહેરના મીશનના પાદરી હતા. અમે ઘણી વખત તેમની પાસે વાર્તાવિનોદ કરવા જતા હતા. તેઓ મીલનસાર અને હસમુખા આદમી હતા, છતાં કેટલાક સમયથી તેઓ હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે બહુજ નાખુશ દેખાતા હતા. આટલી બધી નાખુશીનું ખાસ કંઈ કારણ હોવું જોઇએ, એમ અમને લાગવાથી આજે અમે તેમના મનનો ઉલ્લેખ બહાર કઢાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, અને તેથી અમારામાંના એક જણે તેમને પૂછ્યું:—

“પાદરી સાહેબ ! આપ આટલા બધા નાખુશ કેમ થઈ જાઓ છો ? હિંદુઓનાં ક્યાં કર્મો આપે એવાં જોયાં કે જોથી તેમના પ્રત્યે આપ તિરસ્કાર બતાવી રહ્યા છો ?”

પાદરી સાહેબ :—“હિંદુઓ માટે શું કહું ? મને તો ખરી રીતે તેઓની દયા આવે છે. મારા પિતા હિંદુજ હતા.”

મેં પૂછ્યું :—“અને માતા ?”

પાદરી સાહેબ કંઈ બોલ્યા નહિ. અમારામાંથી બીજાએ એનો એજ પ્રશ્ન કર્યો, તોપણ પાદરી સાહેબ બોલ્યા નહિ. છેવટે ત્રીજાએ પૂછ્યું એટલે પાદરી સાહેબે કહ્યું :—“તમે મારા ઇતિહાસ સાંભળીને અન્યથા થશો. તમારી બહુજ ઇચ્છા છે તો તે હું કહી સંભળાવું.”

“ખાનદેશના એક ગામનો હું મૂળ વતની છું. મારી મૂળ જાતિ તમે કદાચ જાણતાજ હશો. ધણા ભાગે કહેવાતા અછૂતોજ ખ્રિસ્તી થયા છે. હું પણ તેજ જાતિનો છું.”

અમારામાંના એક-બે જણને કંઈક અન્યથા થઈ.

પાદરી સાહેબે આગળ ચલાવ્યું :— “મારા પિતા એક સાહેબની પાસે નોકર હતા. સાહેબ અને તેમનાં મેમ સાહેબ વચ્ચે હંમેશાં ખટપટ થયાજ કરતી. સાહેબ લગભગ પચાસેક વર્ષની ઉંમરના હતા અને મેમ સાહેબ પચીસ વર્ષનાં હતાં. આ કન્નેડું પ્રેમથી શાનું બને ? પણ લોક લાલચથી જોડાયું હતું.”

“મારા પિતાનું શરીર મજબૂત અને દેખવડું હતું. આથી મેમ સાહેબ તેમના ઉપર બહુ પ્રેમ દર્શાવતાં. એમ તો ધણાય કાળા લોકો વિલાયતથી મડમ પરણી આવે છે, પરંતુ તેઓ સઘળા બણેલા ગણેલા હોય છે. મારા પિતા નિરક્ષર હતા, છતાં દીર્ઘસહવાસના કારણથી અંગ્રેજ બહુ સાઈ બોલતા.”

“વૃદ્ધ પુરુષોને પોતાની જીવાન સ્ત્રી ઉપર હમેશાં શક રહ્યાજ કરે છે. સાહેબને તેમની મડમ અને મારા પિતાના સંબંધવિષે શક હતો. સમય જતાં તે શક તેમને સાચો દેખાયો. આથી એક દિવસે ખર્ચનું કારણ બતાવી મારા પિતાને રજા આપવાની વાત કાઢી—”

“નાણાંની ધણીજ તંગી છે મારે આને રજા આપવી જોઈએ.”

મેમ સાહેબે કહ્યું :—“નાણાંનીડના કારણથી જૂના માણસને રજા આપવી તે ઠીક નથી. સદાય બીડ રહેવાની નથી.”

સાહેબે કહ્યું :—“પણ અત્યારે શું કરવું ?”

મેમ સાહેબ :—“હમણાં મારી ખાનગી શિક્ષકમાંથી તેનો પગાર આપીશ.”

સાહેબ :—“પણ મારે તેને રજા આપવી છે !”

મેમ સાહેબ :—“પણ મારે તેને રજા આપવી નથી.”

સાહેબ ચૂપ થઈ ગયા. અમારામાંનો એક જુવાન જેને અમે શર્મા કહીને બોલાવતા હતા તે બોલી ઉઠ્યો:- “શ્યામાશ મેમ સાહેબ !”

(૨)

સાહેબને ખૂબ ગુસ્સો ચઢ્યો હતો. તે મેમ સાહેબને તો કાંઈ ન કહી શક્યા, પણ મને શિક્ષા કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. મારા કાકા ચામડાનો ધંધો કરતા હતા. ગામનાં મરેલાં ઢારનો ધંજરો તેમના હાથમાં હતો. અમે જોડા પણ સીવતા હતા. એ જોડાની બેટા આપીને ગામના મોટા લોકો સાથે અમે ઓળખાણ રાખતા હતા. લાંચ રૂસ્વત તો આજના પતિત જમાનામાં લોકો ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે તે તો તમે પણ જાણતા હશો. આથી અમે ગામના આગેવાન લોકોમાં ખૂબ લાગવગ વધારી હતી. રૂપિયાની યીજ આનામાં આપી દઈએ, તો એ લોકો! શામાટે ખુશ ન રહે? ચામડાનો ધંજરો આજ કારણથી હમેશાં અમારા હાથમાંજ રહેતો.

મારા કાકાએ નવા વર્ષનો ધંજરો રૂ. ૬૦ માં લીધો. અમારામાં એટલી શક્તિ તો નહોતીજ કે એટલા રૂપિયા રોકડા અમે એકદમ આપી શકીએ. અમે થોડા રૂપિયા અમુક અમુક હપ્તે આપી દેતા, પરંતુ શાહુકારનું દેવું તો હમેશાં માથા ઉપર થોડું ધણું રહાજ કરવું. મારા પિતા મેમ સાહેબના મોહપાશમાં સપડાયેલા હોવાથી તેઓ એક પૈસો પણ ધરમાં આપતા નહિ.

અમારા ઘરમાં એક સુંદર ગાય હતી. દશબાર શેર દૂધ આપતી હતી. શાહુકારનો હપ્તો જરતાં કોઈ વાર જરા વિલંબ થતો કે તે લક્ષ્મીના ભક્તની દૃષ્ટિ અમારી ગાય ઉપર પડતી. આ વર્ષે અમારા ઉપર આક્રમિત ઉતરવાની હશે, તેથી મારા કાકાના દીકરના વિવાહમાં ઘણું પૈસા વપરાઈ ગયા હતા, અને તેથી શાહુકારના બે હપ્તો ચઢી ગયા હતા.

એક દિવસ અમે ઘરની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી રહ્યા હતા એવામાં શાહુકાર બે સિપાઇઓ સાથે આવી લાગ્યો. સાથે મુનશી અહમદખાં પણ હતા. આ મુનશી માટે ગામના ઘણા લોકો કહેતા કે, તે સાક્ષાત્ત્વ યમદૂતનોજ અવતાર છે. આ ખાંસાહેબની જેના ઉપર દૃષ્ટિ પડતી તેના ઘરનો સામાન અને ઢારઢાંખર સાફ થઈ જતાં. તમે સમજી ગયા હશો કે, મુનશી ક્યા અધિકાર ઉપર હશે? તેઓ જપ્તી મેનેજરનો હોદ્દો બોગવતા હતા.

આજે આ લોકોને આવેલા જોઈ અમારા હોશજી ઉડી ગયા. મારા કાકાએ તે દરેકને જમીન સુધી જૂકી જૂકીને સલામ કરી. દુનિયામાં એવો કોઈજ દેશ નહિ હોય જ્યાં ગરીબમાં ગરીબ માણસે કરેલી સલામનો જવાબ મોટો બાદશાહ પણ ન આપે; પરંતુ દેવજીમિ ગણાતા આ ભારતમાં હિંદુ સમાજે અમને એટલા નીચા દરજ્જા

ઉપર મૂકી દીધેલા છે કે અમે પાધડી ઉતારીને નમીએ તોપણ તેના જવાબમાં આંખનું પોપચું પણ કોઇ ભાગ્યેજ નમાવે; એટલુંજ નહિ પણ અમારો સ્પર્શ કરવામાં પણ પાપ મનાયું છે. ખેર! જેવાં અમારાં પૂર્વજન્મનાં કર્મ! !

મારા કાકાએ જૂકી જૂકીને કરેલી સલામના જવાબમાં એક સિપાઇએ કહ્યું—“કેમરે ભગલા! (મારા કાકાનું નામ)”

“એક ખુબી તો જુઓ! મારા કાકાનું નામ ભગવાન હતું. અન્ય હિંદુઓમાં તે નામ ભગવાનદાસ-ભગવાનજી આદિ ઉંચી ભાવનાપૂર્વક બોલાય છે; પરંતુ તે ભગવાન શબ્દ અમારી જાતિ-માંના કોઇના સંબંધમાં આવે તો તે ભગવાનનો પણ ભગસો બની જાય છે.” આ બોલતાં બોલતાં પાદરી સાહેબની આંખોમાં ક્રોધ અને તિરસ્કારની લાક્ષી આવી ગઈ.

પાદરી સાહેબે આગળ ચલાવ્યું:—“પેલા સિપાઇએ કહ્યું—“કેમરે ભગલા! આ શેઠના પૈસા કેમ આપતો નથી? મોત મોત આવ્યું છે કે શું?””

“મારા કાકાએ બે હાથમાં પાધડી લઇને દીન વાણીથી કહ્યું—સાહેબ! આ વખતે જરા મોડું થઈ ગયું. છોકરાના વિવાહમાં ખર્ચ થઈ ગયો. તેથી એમ થયું.”

બીજો સિપાઇ બોલી ઉઠ્યો:—“સા...પારકા પૈસા ઉપર છોકરાનો વિવાહ કર્યો? વિવાહ કરવોજ હતો તો તેની મા સાથે કરવો હતો, પણ બીજાના પૈસા શામાટે વાપર્યા?”

શાહુકારે વચમાં કહ્યું:—“ખેર! તેણે ગમે તે કયું. મારે તેની પંચાત નથી. મારે તો મારા પૈસા જોઈએ.” શાહુકારની નજર ધણા દિવસથી અમારી ગાય ઉપર હતી. તેણે કહ્યું:—“છોડી દેવો પેલી ગાય, બાકીના પૈસા રહેશે તે માટે આગળ ઉપર જોયું જશે.”

આ ગાય નાની વાછડી હતી ત્યારથી મારી માતાએ મારા જેટલા પ્યારથી તેને પાળી પોષીને મોટી કરી હતી. તેના ઉપર અમારા ધરના ખર્ચના મોટા આધાર હતા. શાહુકારની સાથે આવેલા એક માણસે તે ગાયને છોડીને ચાલવા માંડ્યું. મારી માતા છાતી ટૂટવા લાગી. મારા કાકાની આંખોમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. હું આ બધું જોઈ દિગ્મૂઢ જવો બની ગયો. અમારું સર્વસ્વ લૂંટાઈ ગયા જેવું થયું.

ગામના ચોકમાં જઈ ગાયનું લીલાઈ કરવામાં આવ્યું. અમાઉથી કરી રાખેલી ગોઠવણ પ્રમાણે ૬૦-૭૫ ની ગાય માત્ર પંદર રૂપિયામાંજ વેચાઈ ગઈ!! લક્ષાધિપતિ વૈષ્ણવ શાહુકારે અમો જરીબનું સર્વસ્વ લૂંટી લઇને ચોપડામાં પંદર રૂપિયા અમારા ખાતામાં જમા કર્યા!

મ. શર્મા બોલી ઉઠ્યા:—ધિક્કાર છે !

પાદરી સાહેબે કહ્યું:—તમારા હિંદુ ધર્મની દયા-ઉદારતા અને પવિત્રતાની વાત તો હજી કહેવાની બાકી છે. સાંભળો:—

કેટલોક સમય વ્યતીત થઈ ગયા પછી એક દિવસ ખબર આપ્યા કે, અમારી ગાય મરી ગઈ અને તેને ધસડી લઈ જવા શાહુકાર બોલાવે છે. મારા કાકા ચાર આદમી લઈને ગાયનું મુરદું લેવા ગયા, પરંતુ ત્યાં પહોંચતાંજ મામલો કંઈ જૂઠોજ દેખાયો. શેઠના બે ત્રણ મુસલમાન નોકરો મારા કાકા ઉપર તૂટી પડ્યા અને ગડદા પાડુ તથા લાકડીવડે મારવા લાગ્યા. મારા કાકા ખૂંસો પાડી કહેવા લાગ્યા “ઓ સરકાર ! ગરીબને શા માટે મારો છો ? ઓ શેઠ ! ઓ ગરીબપરવર ! હું મરી ગયો, મને છોડાવો !” મારા કાકાની આ હૃદયદ્રાવક ખૂંસો કોઈ સાંભળતું નથી. છેવટે એક જાણીતી પેઢીમાં લાત વાગવાથી તેઓ બેથુદ્ધ થઈ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા.

એટલામાં પોલીસ આવી પહોંચી, મારા કાકાની સાથે આવેલા આદમીઓ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા. થોડી વારે મારા કાકાને બાન આવ્યું. “આ.....ગોહત્યારાને પહેરાવી દો હાથકડી” એમ કહી એક પોલીસે મારા કાકાના હાથપગમાં બેડીઓ ઠોકી દીધી.

ચામડાંની લાલચથી ગાયને ઝેર આપીને મારી નાખવાનો મારા કાકા ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો.

અમારામાંથી એક જાણી બોલી ઉઠ્યો “અરર !!”

પાદરી સાહેબે બચકર તિરસ્કાર બાવથી કહ્યું:—“મહાશયો ! “અરર” શું કરો છો ? તમારા હિંદુઓનાં કરતુક તો એથી પણ કર અને ઘાતકી છે. ખરી વાત એ હતી કે, ગાયને કંઈ રોગ થવાથી તે સદાને માટે દૂધ દેતી બંધ થઈ હતી. તેને કોઈ મફત પણ રાખે તેમ ન હતું. આજરૂદાર ગણાતા હોવાથી પાંજરાપોળમાં પણ મૂકી શકાય તેમ ન હતું. આથી ગાયને ઘેર રાખી ફેકટ ઘાસનો ખર્ચ કરવો પડતો હોવાથી તે હિંદુધર્મના ઠેકેદાર-પણ પૈસાના ગુલામે પોતેજ ગાયને ઝેર આપી મારી નાખી. અને તેનો આરોપ મારા ગરીબ અસહાય કાકા ઉપર મૂક્યો હતો.

કોર્ટમાં અમારા જેવાને કેવોક ન્યાય મળે તે તો તમે પણ જાણતાજ હશે.

આ મામલામાં પેલા સાહેબનો પૂરો હાથ હતો; તેથી મારા કાકા સાથે મારા પિતાને પણ ગોહત્યાના ગુન્હામાં સપડાવ્યા. બંનેને દશ દશ વર્ષની સખત કેદ મળી. અમે સાવ નિરાધાર બની ગયાં. મારી મા રડી રડીને અધમુખ્યા જેવી બની ગઈ.

આમ એક બે વર્ષ મહાકષ્ટમાં ગાળ્યા પછી વળી પાછી એક નવી આફત આવી ઉભી. ગામમાં પ્લેગ આવ્યો. મારાથી એક નાનો

ભાઈ હતો તેને પ્લેગ થયો. ઘરમાં ખાવા આન્ન હતું નહિ. એવી દશામાં ભાઈની દવા માટે પૈસા ક્યાંથીજ હોય ? મારી મા ગાંડા જેવી બની ગઈ. ગામમાં એક વૈદ્ય હતા તે પરોપકારી અને દયાળુ કહેવાતા. તેમની પાસે જઈ કંઈ દવા લાવવા એક પાડોશીએ મને કહ્યું.

આ વખતે સવારના પાંચ-સાડાપાંચ વાગ્યા હશે. સૂર્યોદય થવાને થોડી વાર હતી. ઝરમર ઝરમર વરસાદ પડતો હતો. હું વરસાદમાં બીંબતો ગામમાં ગયો. વૈદ્યરાજના ઘર આગળ જઈ ખૂમ પાડી. વૈદ્યરાજે બહાર આવી કહ્યું—“શું છે ? કોનું કામ છે ?”

મેં કહ્યું—“માબાપ ! મારા નાનાભાઈને પ્લેગ થયો...”

હું આગળ બોલું તે પહેલાં વૈદ્યરાજે મારી જાતિ જાણી જવાથી રૂદ્ર રૂપ ધારણ કરી કહ્યું—“દુહ ! સવારના પહેરમાં મોઢું દેખાડી અપશુકન કરવા કેમ આવ્યો છે ? તારા ભાઈને પ્લેગ થયો અને તને કેમ ન થયો ?”

મારી આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. ભાઈઓ ! હું તમને શું કહું ? દુનિયામાં હોય તેટલી દીનતાને ભેગી કરી મેં વૈદ્યરાજને મારા ભાઈને ઉગારવા વિનંતિ કરી. છેવટે કંઈ આપવા માટે પૃથ્વીપર મસ્તક મૂકીને આજીજી કરી, પણ તે પરોપકારી ગણતા વૈદ્યરાજે મારી કંઈ પણ વાત સાંભળી નહિ અને એકદમ ઘરનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં.

હું નિરાશ બની ઘર તરફ પાછો ફર્યો. માર્ગમાં મારા ભાઈના જીવનસંબંધી અમંગળ તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. મને લાગ્યું કે ઘેર જઈશ ત્યારે ભાઈનું મુખ જોવા નહિ પામું; પણ ઘેર આવ્યો ત્યારે મેં જુદુંજ દ્રશ્ય જોયું. ગરીબનો બેલી કોઈ નહિ તો આખરે ભગવાન તો છેજ !

હું મારે ઘેર પહોંચ્યો, ત્યારે એક સાહેબ જેવો માણસ અને બીજા બે દેશી માણસોને મારા ભાઈની પથારી આગળ ઉભેલા જોયા. સાહેબ ખ્રિસ્તી મીશનના ડૉક્ટર હતા અને તેમની સાથેના બે માણસો ઇસ્પીતાલના નોકરો હતા. તેઓ મારા માંદા ભાઈને દવા આપીને તેની પથારી મીશનની હૉસ્પિટલમાં લાવતા માટે મારી માને કહેતા હતા.

મારા હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. અમે સઘળા હૉસ્પિટલમાં ગયા. મારો ભાઈ મૃત્યુના મુખમાંથી બચ્યો.

મ. શર્મા બેલી ઉઠ્યા—“શાબશ ! ઇસુનો ભક્ત !”

પાદરી સાહેબ બોલ્યા—“એ લોકોનેજ ખરેખરી શાબાશી થતે છે કે જેણે દુનિયામાં મનુષ્યત્વની લાજ રાખી છે; પરંતુ આ તમારો હિંદુસમાજ-હિંદુધર્મ ! તેને હું શું કહું ?”

મેં કહ્યું—“હિંદુધર્મ પણ હવે પોતાની બૂલ જોવા લાગ્યો છે. જુઓ, આ અમારા શર્મા આર્યસમાજ છે. તેઓ તમારી સાથે ખાવાપીવા પણ તૈયાર છે.”

પાદરી સાહેબ:—“આર્યસમાજ એટલે કયા ધર્મવાલા?”

મેં કહ્યું:—“આર્યસમાજ એટલે જૂના હિંદુધર્મ પાળનારા લોકો. એ જૂના ધર્મમાં અનેક વહેમો અને કુશ્લિકો પેસી જઈ હાલનો સંકુચિત અને મેલો હિંદુધર્મ બની ગયો છે, જેની તમે નિંદા કરી રહ્યા છો.”

શર્મા:—“પાદરી સાહેબ! આર્યસમાજ કોઇને ઉંચા—નીચા ગણતો નથી. તે જન્મથી નાતજાત માનતો નથી, પણ વેદ અને ગીતામાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગુણ અને કર્મથીજ ચાર વર્ણને માને છે. હું પોતેજ અદ્ભુત કહેવાતી કોઈ જાતિની યોગ્ય કન્યા મળે તો તેની સાથે વિવાહ કરવા માટે હજી સુધી પરણ્યો નથી.”

પાદરી સાહેબ ડોળા ફાટીને આશ્ચર્યથી શર્મા સામે જોઈ બોલ્યા—“શું તમે આ સત્ય બોલો છો?”

શર્માએ કહ્યું:—“કેવળ સત્ય!”

પાદરીએ કહ્યું:—“મારી દીકરી ફક્ત ૧૬ વર્ષની છે. અંગ્રેજ અને હિંદીનું તેણે ઉંચું જ્ઞાન મેળવ્યું છે. તેની સાથે વિવાહ કરવા તમે તૈયાર થશો?”

શર્મા:—“તમે ઇસાઈ ધર્મ ત્યજી વૈદિક ધર્મનો સ્વિકાર કરવા તૈયાર હો, તો હું જરૂર તમારા કથન પ્રમાણે કરવા તૈયાર છું.”

તે પછી આઠમા દિવસે આર્યસમાજ મંદિરમાં પાદરી સાહેબની સહકુટુંબ શુદ્ધિ કરવામાં આવી અને મીસ ફ્લોરાનું ગાંધીદેવી નામ રાખી તેની સાથે મ. શર્માનો વિવાહ વૈદિક વિધિથી કરવામાં આવ્યો.

(સં. ૧૯૮૬ ના અષાઠ સુદ ૩ ના “આર્યપ્રકાશ”માં હિંદી ઉપરથી ઘણાજ ફેરફાર સાથે લખનાર અષ્ટાવક.)

૧૨૮—રુશિયાના વિપ્લવની એક ઘટના

તા. ૭-૧૧-૧૭ નું પ્રભાત ઘણા શોરબકોરથી ભરેલું હતું. શહેનશાહ ઝારને કેદ કરવામાં આવ્યા હતા, કરેન્સકી સરકારની સ્થિતિ ડામાડોળ હતી, ક્રાંતિકારી ઘણવાલાઓ લેનિન અને ટ્રોટ્સ્કીની સંરક્ષતામાં દહતાપૂર્વક આગળ પગલાં ભર્યા જતા હતા. પ્રથમ પેટ્રોગ્રેડના કિસ્લાનો કબજે લીધો. પછી સરકારી કચેરી ઉપર લાલ વાવટો ફરકાવ્યો અને તે પછી એક પછી એક શાહી ઇમારત હસ્તગત કરી લેવામાં આવી. છેવટનો મોરચો ‘વિન્ટર પેલેસ’ નામના સરકારી મહેલો પર હતો, જેમાં કરેન્સકી પોતે રહેતો હતો. છેવટે સાંજ થતાંમાં બોલ્શેવિકોની લાલ પલટણોએ ‘વિન્ટર પેલેસ’ની ચારે બાજુ ઘેરા લાલી દીધો.

રાત્રિનો અધિકાર હતો, એકખીજનું મોઢું પણ સૂઝતું નહોતું; છતાં બેઉ બાબુએથી માર માર ગોળીઓ ચાલી રહી હતી. એવું માલૂમ પડતું હતું કે, આકાશમાંથી આગના ભભૂકા જમીન ઉપર પડતા હોય ! આવી તરેહની મારફાડ અને હુલ્લડોની વચ્ચે કરેન્સકી પોતાનું શરીર સંભાળી, રાજપાટનો મોઢ છોડી મહેલોમાંથી ભાગી નીકળ્યો. પેટ્રોગ્રેડથી પાંચ સાત માઈલ દૂર એની બે વિશ્વાસુ કેએક સેનાઓ ઉભી હતી. ત્યાં જઈ તેમને શરણ થયો. બોલશેવિક સેનાઓ રાજમહેલ ઉપર અધિકાર જમાવવાને માટે તૈયાર બેઠી હતી. એમની પાસે ગોળા ચલાવવાવાળા પણ ધણા હતા. મધરાત થઈ ન થઈ ત્યાં તો મહેલોની દિવાલો તૂટવા માંડી અને ઝારની સેનાઓનો નાશ થયો. લાલ સેનાએ 'લેનિનની જય હો'—એમ બોલતે બોલતે મહેલોની અંદર પ્રવેશ કર્યો.

લાલ સેનાઓની પછવાડે રશિયાની બેશુમાર જનતા હતી. ગરીબો બિચારા એક વખત આ રોનકદાર, જવાહીરોથી ભરેલા રાજસ્થળને દેખવા ઇચ્છતા હતા; જ્યાં સાંભળવા પ્રમાણે ગુલાબ-જળના ફૂવારા ઉડ્યા કરતા હતા; શીતળ વાયુ ચોતરફ વાયા કરતો હતો. આવા મહેલોની અંદરની સડકોનાં શીતળ વાતાવરણ-માંથી પસાર થઈ તેમાં દાખલ થતાં ત્યાંની આરામ દેનારી આળો-હવાથી તેઓ ગરમ થઈ ગયા. સડેલી અને તૂટેલી ઝુંપડીઓમાં રહેવાવાળા પોતાના લોહીથી તૈયાર થયેલી ઇમારતોમાં વચ્ચેવચ્ચે ઉભા રહ્યા. આ તો સાચી ક્રાંતિ હતી. મહેલોને બનાવનારાઓ પોતાનો હક્ક સમજી મહેલોમાં પગલાં માંડી રહ્યા હતા; અને મહેલો પણ કેવા? ચળકતા પથ્થરોની દિવાલોમાં લોરા અને જવા-હીરોથી મઢેલા, સોના અને ચાંદીની મૂર્તિઓથી સજ્જેલા, કિંમતી મુલાયમ ગાલીચાઓથી ઢંકાયેલા લાખો વિજળીની બત્તીઓથી ઝળહળી રહ્યા હતા. ખુશબોદાર ગુલાબ અને લવંડરની ભભકથી ઝોરડાઓ મધ્યમધી રહ્યા હતા. ખુશનુમા શરાબની બાટલીઓના ઢગલા ભાગી રહ્યા હતા. અન્નના પદાર્થના પદાર્થ રમોડમાં પડ્યા હતા. આ ધન, આ દોલત અને આ જાહેજલાલી બિચારાઓએ આંખોથી જોવી તો દૂર રહી, પણ કાનોથી સાંભળી પણ નહોતી. એને પોતાના પગમાં પડેલી દેખી તેઓ આનંદિત થઈ ગયા અને લેનિનની જય બોલવા લાગ્યા, ક્રાંતિનો ઉપકાર માનવા લાગ્યા.

મોટા મોટા ઢગલામાં દુનિયાભરનો સુંદર સામાન અહીં એકઠો થયો હતો. અભરાઈઓ અને કબાટોનાં ખાનાંમાં ગરમ કામળીઓ, ગરમ રૂમલો, ઝોવર કેટો અને ગલપટાઓ તથા ગાલીચાઓ ભરેલાં પડ્યાં હતાં. સેંકડો મોટાં ઘડીઆળો પોતાના મધુર મધુર ટંકારથી મનને આનંદ આપતાં હતાં. પિયાના, સાર-

ગીઝો અને બીજાં તરેહ તરેહનાં વાજાંઓ ટેબલોપર શોભતાં હતાં. આ દેખી પલટણો તથા ખેડુતોના મોઢામાં પાણી આવતું હતું. જેને જે મળ્યું તે બંદુકના છરા રાખવાની ઝાળીમાં મૂકી દીધું અથવા તે કપડાંની નીચે છુપાવ્યું. કામળો, ઓવરકોટો અને રબરબોને ઉઠાવી ઉઠાવીને ઓઠી અને તેથી અજબ તરેહનું દૃશ્ય દેખ્યામાં આવતું હતું. એક હાથમાં રાયફલ હતી અને બીજા હાથમાં ડબલ રોટી હતી. ખભા ઉપર બંદુક હતી અને પીઠ ઉપર કિંમતી શાલ-દુશાલા હતા. આ દેખાવ અજબજબ તરેહનો નજરે પડતો હતો !

આ બધું કોનું છે? આ એમનું છે કે જેમણે પોતાનું લોહી પરસેવાની પેટે વહેવડાવી તૈયાર કર્યું છે. આ અમારા બાપદાદાઓનાં હાડકાં ઉપર બનેલો મોટો સુંદર મહેલ છે; એટલે તેના ઉપર અમારો પૂરેપૂરો અધિકાર છે. એને આજ અમેએ અમારા બળથી જીત્યો છે, એટલે તે ઉપર અમારો હક્ક છે. અમે અમારાં શરીરની દરકાર કર્યા વગર તેને લૂંટારાઓ પાસેથી ઘણી મુશીબતે જીત્યો છે.

બીજી તરફથી મજુર નેતાઓનો અવાજ આવે છે કે “ખબરદાર ! કોઈ ચીજ ઉઠાવશો નહિ. ક્રાંતિ લૂંટાલૂંટ કરવાની મના કરે છે. આ બધી સંપત્તિ હવે કોઈ પણ વિશેષ વ્યક્તિની નથી, પણ તે ઉપર તો હવે બધી જનતાનો અધિકાર છે. આ સાર્વજનિક સંપત્તિ છે. આથી આની રક્ષા કરવી એ આપણો પવિત્ર ધર્મ છે; પણ નગરખાનામાં તૂટીનો અવાજ કોણ સાંભળે ! લૂંટની ધમાલ જ્યાં ત્યાં જારી રહી. આથી શ્રમજીવી નેતાઓ આગળ વધ્યા. આની પછવાડે મજુરોની હાર હતી, જે પાકા બોલ્શેવિક હતા. આ લોકો સાર્વજનિક સંપત્તિનો એક એક કણ સુરક્ષિત રાખવા બંધાયેલા હતા. પહાડ જેવા લાંબા પહોળા સિપાઈઓની વચમાંથી ધીરે ધીરે કરી સામાન સારી લેવામાં આવ્યો. “અરે સૈનિકલાઈ ! આ શીશો ન લઇ જાઓ, આ ઝરાબની બાટલી અહીંથી ન ઉપાડો, છીઃ છીઃ ચોરી ન કરો.” “ચોરીનું તહોમત મૂકે છે હરામખોર મજુર બચ્ચા ! તું કોણ છે ? તું મહેલોમાં એવોજ આવ્યો છે કે જેવા અમે આવ્યા છે. સાળા હુકમ કરે છે ? અમે આ મહેલને સંગીનોના બળથી સર કર્યો છે. અમારા હાથ રોકવાવાળું કોણ છે ? સૈનિક કોઇને જીમ્મેદાર નથી, સમજ્યો કમઅક્કલ !”

“તમે ક્રાંતિને જીમ્મેદાર છો” સખ્ત થઇને મજુર પ્રતિનિધિ જવાબ આપે છે “શું ક્રાંતિના પવિત્ર નામ ઉપર તમેએ બદ્દો લગાડવાનો વિચાર રાખ્યો છે ? તમે ક્રાંતિના રક્ષક છો, એના ભક્ષક ન થાવ. એમાં તમારી શોભા છે.”

સૈનિક—હથિયારોથી સન્નિજત બળવાન સૈનિક બધું સાંભળે છે.

મજૂર પ્રતિનિધિએ જે કહ્યું તે સહન કરે છે; અને મનથી કાચર થઈ લીધેલી ચીજોને જ્યાંની ત્યાં મૂકી ચુપકીથી ચાલવા માંડે છે. બીજી તરફ ખેડુત પોતાને માટે કામળાં લેવાને આગ્રહ અને છે. મજૂર પ્રતિનિધિએ કહ્યું: “ખેડુતભાઈ! કામળાંને અહીં રાખી દો. એ તમારી નથી.”

ખેડુત—“પણ આ સર્વ કોનું છે? શું તમારા આપનું છે?” શ્રમજીવી મુંઝાય છે “નહિ ભાઈ! નહિ. તમે તો વ્યર્થ નારાજ થાઓ છો, લૂંટ તો તેની થાય છે કે જે પરાયો માલ હોય. આ તો અમારી અને તમારી બધાની મિલકત છે; એટલે આને અહીંજ રહેવા દેવી તેજ સારી વાત છે.”

“નહિ! નહિ!” ખેડુત કહે છે કે “આ મારી છે. હું ટાઢથી અકડાઈ ગયો છું. આ કામળાં તો મારી સાથેજ લઈ જવાનો છું. આને બહુજ ઠંડી લાગે છે.”

“પણ ક્રાંતિના નામ ઉપર અથવા તો વિપ્લવકારીઓના નામપર શુકવાથી તો બહેતર છે કે તમે ટાઢે ધ્રુજતા રહો—ક્રાંતિના તો આ પહેલો કાયદો છે.” મજૂર પ્રતિનિધિએ કહ્યું.

“તો પછી અમે ક્રાંતિ કોને માટે કરી? મજૂરભાઈ! શું આ બધી મજાકની મજાક છે? શું ગરીબોની ગરીબી દૂર કરવાની વાતો માત્ર વાતોજ છે? શું ક્રાંતિ ગરીબોને અન્ન અને વસ્ત્ર દેવા માટે નથી થઈ?” ખેડુતે દર્દીભર્યાં સ્વરથી પૂછ્યું. “હા, હા, વિપ્લવ અમારા અને તમારા બધાના બલોને માટે થયો છે. બધાના ઉદ્ધારને માટે થયો છે; પણ ભાઈ! આ તો બતાવો કે આ મિનિટથી—આ રાતથી તમે આરામની ફિકરમાં કેમ પડી ગયા છો? જ્યાં આટલા દિવસો સુધી ઘણાં મોટાં દુઃખો સહન કર્યાં ત્યાં આજ ખુશી ખુશી થઈને રેવોલ્યુશનની લાજ રાખો. છી: છી: કોમ્રેડ! તમે તો રુવો છો! લ્યો, તમે ચાહતા હો તો લૂંટી લ્યો. તમારી મરજી હોય તો બધામાં આગ મૂકી દો; પણ જરા સમજો તો ખરા કે, દુનિયા શું કહેશે? સંસારના માણસો આપણને અસહ્ય અને લૂંટારા કહીને આપણી લાંસી કરશે કે શ્રમજીવીઓ અને ખેડુતો—એ લૂંટ કરવા અને પોતાની સુખશાંતિ માટે ક્રાંતિ કરી હતી. અરે ભાઈ! આજ તો પેટ્રોગ્રેડ તમારા કબજામાં આવ્યું છે. કાલ સાંજે રશિયા તમારા પગપર માથું ઝૂકાવશે અને તે દિવસ પણ દૂર નથી કે જે વખતે આખા જગતપર તમારું પ્રભુત્વ જામશે! આ માટે રેવોલ્યુશનની રક્ષા સાંજ એના નિયમોનું પાલન કરવું આપણે માટે અનિવાર્ય છે.”

સામ્યવાદ, સાર્વજનિક સંપત્તિ, ગરીબોની સરકાર અને ક્રાંતિની લાજ રાખવાના નામ ઉપર એ અભણ ગમાર ખેડુતનું દિલ

પીગળી ગયું. ખેડુતે ઓઢેલી કામળી પોતાના શરીર ઉપરથી ઉતારી સંકેલીને જ્યાં હતી ત્યાં મૂકી દીધી અને તે ટાઢથી ધ્રુજતો ધ્રુજતો એ બચાનક રાતમાં મહેલોમાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો; પણ તેમનો ચેહરો પ્રસન્ન હતો. “સાથીઓ! હવે બહાર આવો, મહેલને ખાલી કરો,” ઓફીશિયલ નેતાએ હુકમ દીધો. ટીડોનાં ટોળાંની પેઠે મંજુરો, ખેડુતો, સૈનિકો અને નાગરિકો આ વિશાળ ભવનમાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા. આજ રાત્રે મહેલની બહાર કોઈ પણ ચીજ નહિ જતી જોઈએ. બધાની જડતી લેવામાં આવી. બધાએ ખુશીથી જે ચીજો લીધી હતી તે દઈ દીધી. આથી વાચકો! હવે સમજી શકશે કે, રશિયાની લાલ ક્રાંતિ એ મંજુર-શ્રમજીવી ક્રાંતિ, લૂંટ અને અંધા-ધુંધી કરવાના હેતુથી અથવા ત્રીમંતોને લૂંટવાના હેતુથી કરવામાં આવી નહોતી; પણ દેશના દરિદ્રનારાયણોની રક્ષા કરવા માટે કરવામાં આવી હતી. x

(૩-૭-૩૦ના “રાષ્ટ્રવાણી”માં શ્રી. જીવણલાલ ક. દાકરનો અનુવાદ)

૧૨૯-આગ બાંધને કા સચ્ચા ચમત્કાર

ભારતવર્ષ મેં અનેક સ્થાનોં ઓર અવસરોં પર એસે દસ્ય દેખને મેં આયા કરતે હેં, જિનમેં મનુષ્ય નિર્ભય હો કર ધધકતે હુયે અંગારોં પર ચલતે હેં, ઉન્હેં હાથ મેં ઉઠા લેતે હેં, આગ પર લોટતે હેં, વચ્ચ પડને હુયે ઉઠતી કુછ જવાહારિખાઓં મેં ધુસ પડતે હેં; પર ઉન્હેં કિસી પ્રકાર કી ક્ષતિ નહીં પહુંચતી. વિજ્ઞાન કે પાઠકોં ને પલાડી પ્રદેશ કે ડંગરિયોં કે કતઓં કા હાલ “વિજ્ઞાન” મેં પઢા હી હોગા. મૌરબંજ મેં બા એક એસા હી દેવી કા ભક્ત હૈ. લેખક ને સ્વયં એક બાર એસા હી તમાશા દેખા થા. કુછ દિન હુયે એક સજ્જન ધૌલપુર મેં આયે થે. ઉન્હોંને એક લંબા ગઢ્ડા ખુદવા કર ઉસમેં કાયલે ભરવા દિયે. ગઢ્ડા પ્રાયઃ દસ બારલ હાથ લંબા ઓર ડેઠ હાથ ચોડા હોગા. જખ કાયલે દલકને લગે તો ઉન્હોંને મંત્ર પઢ કર પાની કે કુછ છીંટે આગ પર દિયે ઓર સ્વયં ઉસમેં કઈ બાર ધધર ઉધર ગયે. બાદ મેં ઉન્હોંને દર્શકોં સે કહા કિ જિસકા જી ચાહે અગ્નિ પર ચલ સકતા હે.

અંગ્રેજ પઢે ઓર કુછ લઠધર્મી ઇસ પ્રકાર કી ઘટનાઓં કા કેવલ જાદુ કા ખેલ કહ કર મજાક ઉડાયા કરતે હેં. હાલ મેં “એમ્પસ” જર્નેલ” મેં સ્પેન મહોદય ને ઇસ વિષય પર એક અત્યંત રોચક લેખ લિખા હૈ. ઉસકા કુછ અંશ હમ યહાં પાઠકોં કે વિનોદાર્થ દેતે હેં.

ડૉક્ટર બોઈસ્ટેરે ને અપને “લૂરડેસ” વિષયક ગ્રંથ મેં ખરનેડેટ કા હાલ લિખા હૈ. ડૉં ડોળે ને લૂરડેસ કી ઇસ સિદ્ધ સ્ત્રી કો જવાલાઓં મેં ૧૫, ૧૫ મિનટ તક લાથ રખતે દેખા થા. ઉસે ન કિસી પ્રકાર કી પીડા હોતી થીં ઓર ન ઉસકા લાથ ઝુલસતા થા. ઇસી પ્રકાર એક હોમ નામક સેવડા થા. વહ બી આગ કો બાંધ દેતા થા. ઉસકે પ્રયોગોં કે સાક્ષી જગદ્વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક સર વિલિયમ કુક્સ, શ્રી. એસ. સી. હાલ, ડૉં એમ્પર્સ આદિ થે. હોમ કબી પહલે સે તૈયારી નહીં કરતા થા ઓર ન કિસી પ્રકાર કી ઔપધિયોં કા પ્રયોગ કરતા થા. ઉસકા કહના થા કિ રક્ષા કરનેવાલી શક્તિ માનસિક અથવા આધ્યાત્મિક હૈ. વહ અપને મિત્રોં કે ઘરોં પર યા અપને ઘરપર હી યહ પ્રયોગ દિખલાયા કરતા થા. ઇસકે એક તમાશો કા હાલ ઉદાહરણ કે લિયે યહાં દિયા જાતા હૈ.

સન ૧૮૭૧ કી ૯ મર્ચ કો હોમ મહોદય ને સર વિલિયમ કુક્સ કે ઘર પર વિશેષ રીતિ સે યહ તમાશો ઇસ લિયે દિખલાયા કિં વહ વિશેષજ્ઞ ઓર વિશ્વસનીય સાથિયોં કે સામને, જિનમેં ડૉં વિક્ટોરિયા, શ્રીં એસ. સી. હાલ, શ્રીં એચ. જેનકેન, અર્લ ઓફ કોફર્ડ ઓર લોર્ડ ડનરેવિન થે, ઇસ ઘટના કી અચ્છી તરફ સે જાંચ કર સકે. હોમ કે લાથોં કી કુક્સ મહોદય ને અચ્છી તરફ સે પરીક્ષા કી ઓર યહ નિશ્ચય કર લિયા કિ ઉન પર કિસી પ્રકાર કા મસાલા નહીં ચઢા થા. ઇસકે બાદ આગ પ્રજ્વલિત કી ગધ ઓર હોમ ને બિના સંકાપ કે જવાલા મેં લાથ ડાલ દિયા. કુછ દેર કે બાદ ઉન્હોંને કોયલોં કો લિલા કર અગ્નિ કો ઓર બી તેજ કર દિયા; યહાં તક કિ લૌ ઉનકી કલાઇ તક ચાટને લગી. તદનંતર ઉન્હોંને એક રક્ત તપ્ત કોયલા લાથ મેં ઉઠા લિયા ઓર આગ કો ઓર બી તેજ કિયા. થોડી દેર મેં યહ કોયલા ગરમ હો કર સફેદ (શ્વેત-તપ્ત) હો ગયા ઓર ઉસમેંસે છોટી છોટી લપટેં નિકલ કર ઉનકી ઉંજલિયોં પર દિખાઇ દેને લગીં.

ઇસકે બાદ વહ દર્શકોં કે બીચ મેં આ ખડા હુઆ ઓર લાથ ફેલા કર ઉનસે પ્રાર્થના કી કિ ઉસકી અચ્છી પ્રકાર પરીક્ષા કર દેખેં ઓર ગદગદ કંઠ સે કહને લગા “કયા ઇશ્વર અચ્છા નહીં હૈ? કયા ઉસકે નિયમ આશ્ચર્યજનક નહીં હૈ?”

હોમ ને તપ્ત રક્ત ઉત્તમ કોયલે લાથ મેં ઉઠા ઉઠા કર બાંટને શુર કિયે ઓર દર્શકોં કો આશ્ચર્યસન દિલાયા કિ ઉન્હોં કિસી પ્રકાર કી ક્ષતિ નહીં પહુંચેગી. વાસ્તવ મેં જિન જિન સાલિઓં ને અંગારોં કો લાથ મેં લિયા વહ જલે નહીં. સર એન્ડ્રુ લેંગ જેસા ઇસાઇ મત કા કદૂર વિરોધી ઓર મૌજિજોં મેં વિશ્વાસ ન રખને-

वाले को भी होम की शक्ति में विश्वास था; परंतु उसे धसमें सहैल था कि दर्शकों को भी अलप्यदान मिल जाता है. वेग महोदय के एक पादरी मित्र के साथ जल गये थे, तभी से उन्हें धसमें सहैल उत्पन्न हो गया था. हम कह सकते हैं कि पादरी महोदय के सहैलामक विचारों का भी यह परिणाम होगा. वह संभवतः होम को शैतान का उपासक समझ मन में ब्रह्मा के भाव लरे भेदे होंगे. या यों कहा जा सकता है कि उस समय अवस्था ठीक न थी और धसी लिये शक्ति कम प्रभावजनक थी.

तमसो के अंत में होम ने दर्शकों से इमाल ले कर उनमें लाल लाल डायले आंध कर दिखलाये. इमालों पर जलने या जुलसने का निशान तक नहीं था. कुछस महोदय ने धन इमालों की भी अपनी प्रयोगशाला में परीक्षा की और उन्हें यह विश्वास हो गया कि इमालों पर औषधों नहीं चढ़ी थीं. अग्न होम ने ऐस० सी० लाल महोदय के सिर पर कुछ अंगारे रख कर उन्हें उनके ही आलों से ढक दिया. आलों को किसी प्रकार की क्षति नहीं पहुँची. लाल को यह पता भी नहीं था कि उनके सिर पर अंगारे रकपे हैं; पर जग्न होम ने उन्हें सावधान हो कर बैठने को कहा तब उन्हें मालूम हुआ कि उनके साथ क्यों भग्नक किया गया है. मि. स्पेन का मत है कि आग आंधने की शक्ति यूरोपनिवासीयों में बहुत कम पाई जाती है; परंतु जे नितियों यूरोपीयन सभ्यता के प्रभाव से अली तक जयी लुध हैं, उनमें बहुत पाई जाती है. “शीछनिवासी, माओरी, लिंदू, मध्यानिवासी, पोलनेशियानिवासी और कुछ जपानियों में आग आंधने का ज्ञान देला हुआ है.” धसका उपयोग वह प्रायः धार्मिक अनुष्ठानों में किया करते हैं.

जगतक उत्तरी अमेरिका के निवासी अपनी प्रारंभिक प्राकृतिक अवस्था में रहे वह धस विषय में दक्ष थे. परंतु बहुत दिनों से उनका पुराना स्वभाव और साथ साथ पुरानी शक्तियां जाती रही हैं. उस समय में उनका प्रकृति से धनिष्ठ संजंघ था. वह प्रकृति की शुभ शक्तियां से परिचित थे, और स्वयं भी उन शक्तियों को पा सकते थे. लाल लाल गरम पथरों पर चलना अथवा धधकती लुध लकड़ियों में नंगे हो कर निकल जाना उनके लिये साधारण आत थी. ऐसा करने से उन्हें न दुःख होता था, न किसी तरह की हानि. एक बार एक लुट्टे रेड धंडियन सरदार ने लेणक से कहा था कि दुःख के अनुभव न करने कि शक्ति केवल एक मानसिक अवस्था है, जे निरंतर अभ्यास से बहुत उंचे दर्जे तक पहुँचाई जा सकती है और धिछानुसार आत्मविस्मृति

से उत्पन्न की जा सकती है। अर्थात् संकल्पशक्ति के संचालन से जहाँ चाहें तब अपने शरीर को ऐसी अवस्था में ला सकते हैं कि दुःख का अनुभव नहीं। सज्जनों का अनुभवकर्ता भस्तिष्क है; अतएव दुःख अथवा पीडा का अनुभव न होने देने के लिये भस्तिष्क को चेतनाशून्य कर देना चाहिये और वह जैसे साधनों से ही संभव होता है, जिनका ज्ञान केवल महात्माओं का होता है। जहाँ उक्त अवस्था पैदा कर दी जाती है तो शरीर को रक्त-उत्तम जगहों से स्पर्श करा सकते हैं; किसी प्रकार के दुःख का अनुभव न होगा। जैसे यात्रियों पर सिद्धों के मुखपर पथर की सी कठोरता दिखलाई देने लगती है, क्योंकि भस्तिष्क क्रियाहीन हो जाता है।”

मि० स्पेन ने इस संधि में और भी जटिलता आते भँकड़ी कर के उक्त लेख में दे दी है। पोलिशियायन सोसायटी के मुखपत्र में कर्नल गडजन ने एक अभिविचार का वर्णन किया है। गडजन रारोटोंगा में ब्रिटिश सरकार की ओर से रेसीडेन्ट थे। अभिविचार उसी स्थान पर हुआ था। इसमें तीन अंग्रेज और भी शामिल थे। एक लकड़ में कहीं जाते जाते पथर धाँटे तक गरम किये गये थे। प्रत्येक पथर का व्यास १२ फुट था। तमाशा करनेवाले को लगभग २० फुट तक घनि गरम पथरों पर चलना था और वह भी नंगे पैर। २० जनवरी के दिन आग प लगे सवेरे से जलाय गयी थी। दो पहर के २ लगे टाड़ुंगा अर्थात् पुरोहित ने आ कर गडजन से कहा कि सज्जनों सामान तैयार है। वह समाचार पा वह अपने मित्रोंसहित वहाँ चले गये।

टाड़ुंगा और टाधरा (शिष्य) ने पहले कुछ मंत्र पढ़े, फिर पुरोहित ने टि ट्री जाड़ी की एक शाखा ले कर लकड़े के किनारे पर तीन बार चोट लगाय और आदिस्त-आदिस्ता गरम पथरों पर से टहलते हुये निकल गये। वह फिर उस पर से वापिस आये।

तब पुरोहित श्री. गुडविन के पास आया और वह डाली उनके हाथ में थमा कर बोला “मैं अपनी मना (शक्ति) आप को देता हूँ; अब अपने मित्रों सहित चले जाओ।” यह न्योता उन्होंने तनिक भी न रखा, पर काले आदिमियों के सामने अपना उपोक्तपन कैसे दिखाते? अतएव लूट और मौजे उतार कर “गरम स्वागत” के लिये कटिपथ हो गये। मि० गुडविन डाली लिये हुये आगे आगे चले। उनके पीछे पीछे कर्नल गडजन, डॉ. ज्योर्ज फ्रेग और डॉ० विलियम फ्रेग थे। उन्होंने लिभत बांध कर आगे कदम रखा; यद्यपि कर्नल साक्ष्य को लडा डर लग रहा था; क्योंकि उनके तलवे लडे नालुक थे; और सज्जनों तो सहस्रसंख्या

દૂસરી ઓર નીકલ ગયે. પરંતુ ડૉ. વિલિયમ કેગ જલ ગયે; ક્યોંકિ ઉન્હોંને પુરોહિત કે કહ દેને પર બી પીછે ફિર કર દેખ લિયા થા. ઉન્હેં નિઃસંદેહ બહુત દિનોં તક દુઃખ ભોગના પડા. કર્નલ ગડજન ઇસ અનુભવ કે વિષય મેં કહતે હેં—“ મુઝે કેસા જાન પડતા થા ઇસકા હાલ આપકો મેં નહીં જાતલા સકતા હું. હાં, ઇતના અવશ્ય કહ સકતા હું કિ મેં જાનતા થા કિ મેં રકત તમ પથ્થરોં પર ચલ રહા થા ઓર ગરમી બી મુઝે માલૂમ હોતી થી. પરંતુ જલતા ન થા. મુઝે કેવલ હલકે હલકે વૈધુતિક ધક્કોંકાસા અનુભવ હોતા થા; પર ઇતના હી, અધિક નહીં. પથ્થરોં કી ગરમી કી જાંચ કરને કે લિયે કર્નલ મહોદય ને આધ ઘટે કે બાદ એક વૃક્ષ કી ટહની પથ્થરોં પર ડાલ દી. થોડી દેર મેં હી વહ આગ લે ગઇ. ઇન ચારોં મહાશયોં કે પીછે દો સૌ અન્ય વહાં કે નિવાસિયોં કેા પુરોહિત ને શક્તિ પ્રદાન કી ઓર વહ બી પથ્થરોં પર સે સકુશલ નિકલ ગયે.”

ઇસી પ્રકાર શ્રીમં બેસિલ ટોમ્સન કે “સૌથસીયાન” નામક ગ્રંથ મેં ઓર ન્યૂજલેંડ ઇન્સ્ટિટ્યુટ કે કાર્યવિવરણ (ભાગ ૩૧) મેં ચમત્કારિક અગ્નિવિહારોં કા વિવરણ દિયા હુઆ હૈ. ડૉ. હૌકિન ને ફિજી મેં યહ તમાશા દેખા થા ઓર ઉસકા વિવરણ મઇ ૧૮૯૮ મેં ઇન્સ્ટિટ્યુટ કે એક અધિવેશન મેં પઢા થા. યહી ઉક્ત કાર્ય વિવરણ મેં છપા થા. ઇસ તમાશે કે દેખનેવાલોં મેં ડૉ. કેલક્યુલૌન ઓર ડનકન મહોદય બી થે.

ઇસ સંબંધ મેં મિં વાલટકેયુ ને જોનેથન નામ કે એક ફિઝિયન જજન સે પ્રશ્ન દિયા થા. ઉસને ઉત્તર દિયા, “મેં સ્વયં આગ પર ચલ ચૂકા હું, પરંતુ યહ નહીં કહ સકતા કિ યહ સખ હોતા કેસે હૈ. મુઝે તનિક બી ગરમી નહીં માલૂમ હુઇ.” મિં કેરયુ જો વહાં પર મેજિસ્ટ્રેટ થે, કહતે હેં કિ સંભવતઃ આગ કે ચલનેવાલે કી અસીમ શ્રદ્ધા હી ઉસકી રક્ષા કરતી હૈ.

પોલીનેશિયન જર્નેલ મેં એક જગદ લિખા હૈ કિ એક અંગરેજ મહિલા-લેડી થર્સ્ટન-ને અપના રમાલ એક આગ પર ચલનેવાલે કે કન્ધે પર ડાલ દિયા થા; વહ દો એક મિનટ હી બાદ એક લાંબી લકડી કે સહારે ઉઠા લિયા ગયા થા, પરંતુ તખ બી જુલસ ગયા થા. એક દૂસરે અવસર પર એક અંગ્રેજી માજિસ્ટ્રેટ ને જો તમાશા દેખ રહા થા એક રમાલ બઢે મેં કે એક ઉત્તમ પથ્થર પર ડાલ દિયા. ઉસ સમય પહિલે આદમી ને પથ્થર પર કદમ હી રકખા થા. વહ ઓર ઉસકે સાથી રમાલ પર પૈર રખતે હુયે ચલે ગયે, ઓર ઉન્હેં કુછ ક્ષતિ ના પહુંચી; પરંતુ રમાલ થોડી હી દેર મેં જલ કર બાક હો ગયા. ઇસી પ્રકાર પોલીનેશિયન

સોસાયટી કે હી જર્નલ મેં મિસ્ટેનિરા હેનિરી ને જો હોનાવૂલ્ કી નિવાસિની થીં એક પત્ર પ્રકાશિત કરાયા થા, જિસમેં લિખા થા કે ઉનકી બહિન ઔર ઉનકી બહિનકા એક બચ્ચા યુમટી કે એક અગ્નિસંસ્કાર મેં ગરમ પથ્થરોંપર ચલે થે. ઇસ અગ્નિસંસ્કાર કા વૃત્તાન્ત ઉક્ત જર્નલ કે દૂસરે ભાગ કે પૃષ્ઠ ૧૦૮ પર છપા થા.

પ્રિન્સ ઑફ વીડ ને અપને એક ગ્રંથ મેં ૧૮૩૯ મેં લિખા કે ઉન્હોંને રેડ ઇન્ડિયન્સ કા એક અગ્નિસંસ્કાર દેખા થા. ભારત-વર્ષ ઔર જાપાન મેં એસે બહુત સે ખાનદાન હૈં જિનમેં આગ પર પ્રભુત્વ પાને કા ગુપ્ત ભેદ પરંપરા સે ચલા આતા હૈ. સ્પેન મેં બી એક એસા ખાનદાન પાયા ગયા હૈ. ડૉક્ટર પેસકેલ ને બી એક પત્ર મેં બનારસ મેં જો કુછ ઉન્હોંને દો અવસરોં પર દેખા થા (અક્ટૂબર ૧૮૯૮ ઔર ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૯ મેં) ઉસકા વૃત્તાન્ત લિખા હૈ. અંતિમ અવસર પર તો એક પથ્થર ટૂટ ગયા ઔર ત્રીન આદમી આગ મેં ગિર ગયે; પરંતુ સકુશલ નિકલ આવે; ઉનકે કપડોં તક પર ઝુલસને કા નિશાન બી ન હુઆ થા.

શ્રીયુત સ્પેન કા મત હૈ કે આગ પર ચલને કી કલા કા જન્મ ભારતવર્ષ મેં હુઆ થા ઔર યહ બહુત હી પુરાની કલા હૈ. ઇસકા વર્ણન સામવેદ કે એક બ્રાહ્મણ મેં પાયા જતા હૈ. ઉસમેં દો પુરોહિતોં કી કથા હૈ જો અપની ઉત્કૃષ્ટ પવિત્રતા દિખાવેને કે લિયે આગ પર ચલે થે. સંભવતઃ યહ કલાની ૮૦૦ ઇસા સે પૂર્વ કી હૈ. ભારતવર્ષ મેં ઇસસે બી અધિક પ્રાચીન કથાવેં પ્રચલિત હૈં, જો શાયદ અંજલ કી કથાઓં સે બી જ્યાદા પુરાની હૈં.

(સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૦ ના “વિજ્ઞાન” ના એક અંકમાં લેખક:-

શ્રી. ગંગાપ્રસાદ બી. એસ. સી.)

१३०-खान-पान

आन-पान के विषय में जडा मतभेद है. इस विषयपर जडा वादविवाद चल रहा है. किसीका कुछ मत है, किसीका कुछ. यह बात सभी को माननी पड़ेगी कि जितने मनुष्य हैं उनके मत इस विषय पर जूहे जूहे होंगे. ग्राजकल के समाजसुधारक आंतरात्मीय बोण के लिये टेबुल तोड़ने पर उतार डाला जाते हैं. उनका कहना है कि सभ्य मनुष्य एकसे हैं, उनके एकसाथ आने में कोई हानि नहीं है. दूसरी ओर कुछ मनुष्य जैसे भी हैं जे “तीन कनऊजिया तेरह बूढ़ा” वाली कहावत अरितार्थ करने के लिये अपना सभ्य कुछ अर्पण कर देते हैं. वह जत-पांत चौका-बुढ़े का घतना विचार रखते हैं कि उनके नियम के विरुद्ध यदि कुछ थोड़ासा भी हुआ तो वह आने से हाथ धो बैठते हैं. अथ यदि हम सर्वसाधारण के जुकाव की ओर नजर दौड़ाते हैं तो जन पड़ता है कि वह जतपांत छुआछूत के विचारों को यथासंभव कम करने के पीछे पड़ा है. ऐसे मनुष्य भी हैं जे कहते हैं कि यदि जतपांत का विचार छोड़ दिया जाय तो भी मनुष्य का कल्याण हो सकता है. अतः यह शिकायत ही है कि विज्ञान इस विषय में मौनवर्णन किये हुआ है. इस समय तक लोग समझते थे कि विज्ञान को इस विषय में कुछ कहना ही नहीं है. आनपान के जपेड़ों से विज्ञान को कुछ संजघ नहीं—ऐसा विचार लेना निरी मूर्खता है. क्योंकि ऐसे आवश्यक विषय में हम विज्ञान की राय अथ तक लेना नहीं चाहते थे. जे थोड़े से यहां वैज्ञानिक हैं वह भी ऐसे विवादग्रस्त विषय को उठा कर अपनी माथापट्टी नहीं करना चाहते थे. किन्तु भारत को दिनों दिन अघोगति की ओर अग्रसर होते देण में विज्ञान की राय इस विषय में दूढ़ने लगा. इस विषय में हमें जे कुछ जनकारी प्राप्त हुई है उसका दिग्दर्शन आप लोगों को करा देना—मैं अपना कर्तव्य समझता हूं. जे विचार यहां प्रकट किये गये हैं, उनके लिये मैं उत्तरदायी हूं और उनके विरुद्ध यदि किसीको कुछ शंका उठे उसका मैं समाधान करने के लिये तैयार हूं.

मध्य एशिया से जण आर्यगण हिंदुस्तान में आये, उस समय सभ्य एक थे. जत-पांत कुछ नहीं थी. सभ्यका हुआ सभ्य आते थे. धर्तिदास जतज्ञाता है कि जण उनकी सभ्यता बढ़ने लगी और एक ही व्यक्ति सभ्य कामों को सुचारु रूप से संपादित करने में असमर्थ हो गया तथ वह कई वर्गों में

जट गये और एक एक वर्ग के निम्ने एक एक काम दे दिया गया। उसी समय से आर्यों के कई वर्ग हो गये, जिनका जति के नाम से पुकारते हैं। समय के हरेहरे से छिन जतियों के आचार-विचार व्यवहार सग्न एकदूसरे से भिन्न हो गये।* यह तो हमारी जाते दुष्ट। अग्न हमें यह देखना है कि दूसरे देशों में भी जत-पांत है या नहीं ?

पश्चिमीय देशों के धतिहास के पन्नों का उलटने से पता लगता है कि वहां भी जतपांत का भेद-भाव द्रैवा हुआ है। ईजिप्ट, फ्रान्स, जर्मनी अमेरिका आदि सभी देशों में जत-पांत है। मेरे अंतिम वाक्य का पद कर पाठकों के कान जट हो गये होंगे, किन्तु वह कुछ भी गौर कर के देखेंगे तो उन्हें ज्ञान पडेगा कि वहां के रहनेवाले हम भारतवासियों की औसी ही जत-पांत की जलूर में जटें हुए हैं। हरक केवल यही है कि भारत में कार्य के अनुसार जति में उंचता और नीचता है। जैसे ब्राह्मणों का काम सग्नसे श्रेष्ठ है, छसीसे वह सग्न जतियों में श्रेष्ठ हैं। किन्तु पश्चिमीय देशों में धनपर जति की उंचता नीचता निर्भर होती है। हमारे यहां चार मुख्य जतियां हैं, किन्तु ईजिप्ट आदि देशों में केवल तीन (१) अभीर व्यक्ति—राज-धराने के, लॉर्ड धराने के या और वह व्यक्ति जे धनिक है; (२) मध्यम श्रेणी के मनुष्य; (३) गरीब या मजदूर। एक वर्ग का मनुष्य दूसरे वर्ग के मनुष्य के साथ भोजन करने में सकुचाता ही नहीं किन्तु वातालाप तक नहीं करता। यदि काछ लॉर्ड श्रेणी का मनुष्य दावत देता है तो उसमें मध्य या निम्न श्रेणी के व्यक्तियों का निमंत्रण नहीं देता। जग्न कभी किसी कारणाने का मालिक अपने मित्रों का भोज देता है तो उसमें मजदूरों का नहीं बुलाता। औसा ही दूसरी श्रणियों के जारे में भी समझ लेना चाहिये। अग्न प्रश्न हो सकता है कि यदि काछ गरीब व्यक्ति अपने अध्यवसाय के द्वारा अभीर हो गया तो वह अभीर व्यक्तियों की श्रेणी में ले लिया जयगा ? हां, औसे कई दृष्टांत दिये जा सकते हैं, जिनसे यह प्रमाणित हो जयगा कि गरीब व्यक्ति अपने परिश्रम से लॉर्ड बन गये और जति में भी उंचे हो गये। हमारे यहां एक जति का व्यक्ति दूसरी जति में कदापि नहीं लिया जा सकता। क्षत्रिय कदापि ब्राह्मण नहीं हो सकता; किन्तु पश्चिमीय देशों में छसके विपरीत है। और

* यह धतिहास का कहना है, किन्तु मैं समझता हूं कि ज्यों ज्यों उनका विज्ञान का ज्ञान बढ़ने लगा वह समझने लगे कि एकसाथ जाना महा हानिकारक है। छसीसे वह कई वर्गों में जट गये।

अप्य यह अतलाने की आवश्यकता नहीं रही कि जल पात का बेदभाव प्रायः सप्य देशों में किसी न किसी रूप में वर्तमान है. अप्य यह हेयना है कि विज्ञान अंकदूसरे के साथ आने के विषय में क्या कहता है ?

धस प्रश्न का उत्तर मैं आगे चल कर दूंगा. यहां मैं अपनी अवस्थिति को अतला देना चाहता हूं. आनपान के विषय में विज्ञान की सहायता लेना मानों कट्टर हिंदुओं के हिंदुत्व को नाश करना है, शायद ऐसा ज्वाल अलुतसे मनुष्यों का हो सकता है. विशेषतः उनका जो विज्ञान को अभी तक समाज का शत्रु समझते हैं—जो समझते हैं कि विज्ञान हमारे भारतीय सिद्धांतों को जो भूल से नाश कर देगा और विदेशी सिद्धांतों का मार्ग साह करेगा. किन्तु मैं उन मनुष्यों से कर जो कर प्रार्थना करता हूं कि विज्ञान ऐसा अन्यायी नहीं है. वह न्याय जनता है, अन्याय से उसका कोष सरोकार नहीं. कुछ देर के लिये आप भ्रम में पड़ कर लखे ही विज्ञान के सिर जोड़ को मढ़ दे, किन्तु अंत में विज्ञान सत्य का ही मार्ग दिखलावेगा. हमारे पूर्वजों के सभी सिद्धांत वैज्ञानिक थे, धसीका में धस लेख में प्रतिपादन करना चाहता हूं.

आजकल विज्ञान के नाम को सुन कर लोग डर जाते हैं. क्योंकि वह समझते हैं कि विज्ञान के ऐसे सिद्धांत हैं जिन्हें समझना टटी पीर है. किन्तु यह लेख धस दृष्टि से लिखा गया है कि सभी मनुष्य धसे पढ़ कर लाभ उठावें. जो विज्ञान नहीं जानते वह भी धसमें कोष ऐसे आत नहीं पावेंगे जो वह समझ नहीं सकेंगे. हां, मुझे कुछ स्थानों पर ऐसे सिद्धांतों का सहारा लेना पड़ा है जो वैज्ञानिक हैं. किन्तु वह धतने सरल हैं कि प्रत्येक मनुष्य समझ सकता है. जहां पर कठिन और जटिल सिद्धांतों का सहारा लेना पड़ा है, वहां पर उन सिद्धांतों का सरल भाषा में अतला देने का प्रयत्न किया है. सपसे पहले यह हेयना चाहिये कि हमें आने की आवश्यकता क्यों पडती है ? किसी प्रकार का काम करने से हम लोगों का शरीर धीजतर रहता है. चलने, धिरने, उठने, बैठने आदि शारीरिक काम ही नहीं किन्तु मानसिक कामों से भी, जैसे अध्ययन मनन आदि से भस्तिष्कादि शारीरिक यंत्र धीजते रहते हैं. धसका प्रमाण यह है कि यदि किसी मनुष्य को किसी गुरुतर कार्य करने के पहले और पीछे तोला जाय तो उसकी होनेों तोल अंक नहीं होंगी. काम करने के बाद वजन कम हो जाता है. धस प्रकार वजन कम होने का भी कारण है. अंक सेर कोयले को आप जलावें. धसके बाद उसकी राख को तोलें तो आपका मालूम होगा कि राख का वजन कोयले

કે વજન સે બહુત કમ હૈ. હમારે શરીર મેં બી કાયલે કે જલને કી સી એક ક્રિયા હોતી રહતી હૈ, જિસસે હમારા શરીર છીજતા રહતા હૈ. યદિ હમ પ્રત્યક્ષ ભાવ સે કોઇ કામ ન બી કરેં તો બી હમારા શરીર છીજતા રહેગા. ક્યોંકિ હમારે શરીર કા સબી કામ હમારી ઇચ્છા પર નિર્ભાર નહીં હોતા. યદિ હમ કોઇ કામ ન કરને કી પ્રતિજ્ઞા કર નિશ્ચલ ભાવ સે બેઠ રહેં તો બી હમારે શારીરિક યંત્ર અપના કામ કરતે રહેંગે ઓર હમારા શરીર છીજતા રહેગા.

ઉપર હમ કહ આયે હૈં કિ હમારે શરીર મેં લકડી યા કાયલે કે જલનેકીસી એક દહનક્રિયા હોતી રહતી હૈ. ઇસ વિષય કો મેં જરા અચ્છી તરફ સમજા દેના ચાહતા હૂં. દહન-ક્રિયા હો પ્રકાર કી હોતી હૈ:—(૧) મૃદુ દહન ક્રિયા ઓર (૨) તીવ્ર દહનક્રિયા. દોનોં પ્રકાર કી દહનક્રિયા મેં એક મુખ્ય ઘટના ઘટતી હૈ, વહ હૈ ગમીં કા પૈદા હોના. કિંતુ ફરક દોનોં મેં યહી હૈ કિ મૃદુ દહનક્રિયા મેં ગમીં કે સાથ સાથ પ્રકાશ કી ઉત્પત્તિ નહીં હોતી ઓર તીવ્ર દહનક્રિયા મેં ગમીં કે સાથ સાથ પ્રકાશ બી હોતા હૈ. એક ઉદાહરણ સે યહ વિષય ઠીક ઠીક સમજ મેં આ જાવેગા. લોહ મેં મુચ્ચા લગતા હૈ, કિંતુ યહ કાર્ય ધીરે ધીરે હોતા હૈ. કઈ દિન બાદ મુચ્ચા કા લગના હમ પ્રત્યક્ષ ભાવ સે દેખ સકતે હૈં. યદિ હમ યત્નપૂર્વક પરીક્ષા કરેં તો જાન પડેગા કિ ઇસ પરિવર્તન મેં ગરમી પૈદા અવશ્ય હોતી હૈ; કિંતુ ઇસકો માલૂમ કરના કઠિન હૈ. હમારા ખાના ધીરે ધીરે દહન હોતા હૈ. ઇસસે બી ગમીં પૈદા હોતી હૈ. ઇસીસે જબ હમ તાપમાપક લગા કર દેખતે હૈં તો હમારે શરીર કી ગમીં ૯૮.૪° ફા. દીખ પડતી હૈ. ઉપરોક્ત દોનોં ઉદાહરણ મૃદુ દહનક્રિયા કે હૈં. લકડી યા કાયલે કા જલના, મોમખત્તી કા જલના અર્થાત્ એસી ક્રિયા જિસસે ગમીં ઓર પ્રકાશ દોનોં પૈદા હોં ઇન્હેં તીવ્ર દહનક્રિયા કહતે હૈં.

લોગ પૂછ સકતે હૈં કિ હમારે શરીર મેં દહનક્રિયા હોને કા કયા પ્રમાણ હૈ? બાહ્ય જગત મેં લકડી યા કાયલા જલને સે જો પદાર્થ તૈયાર હોતે હૈં વહી પદાર્થ હમારે શરીર મેં દહનક્રિયા કે સંપાદિત હોને સે પૈદા હોતે હૈં. લકડી કે જલને સે યહ સિદ્ધ હો ચૂકા હૈ કિ કાર્બોનિક એસિડ ગેસ ઓર જલબાષ્પ તૈયાર હોતે હૈં. કાર્બોનિક એસિડ ગેસ એક વાયવ્ય પદાર્થ હૈ. ઇસે હમ દેખ નહીં સકતે. વહ ઝેરંગ હૈ, કિંતુ ઇસકે પદચાનને કા એક તરીકા યહ હૈ કિ યદિ ચૂને કે સાફ પાની મેં હમ ઇસ ગેસ કો છોડેં તો ચૂને કા પાની દૂધ કે રંગ કા હો જાતા હૈ. અચ્છા, હમને કહા હૈ કિ હમારે શરીર મેં બી કાર્બોનિક એસિડ ગેસ તૈયાર હોતી હૈ. ઇસ સલ કો પ્રમાણિત કરને કે લિયે યદિ હમ સાફ ચૂને કે પાની

મેં એક શીશી કી નલી કે દ્વારા ફૂંકે તો ચૂને કા પાની દૂધ સદૃશ હો જાયગા. જલખાષ્પ કેા પ્રાયઃ સબી મનુષ્ય જાડે કે દિનોં મેં અપને મુંહ સે ધુંએ કે આકાર મેં બાહર નિકલતે દેખતે હેં, કિંતુ યદિ કેઈ ઔર પ્રકાર સે દેખના ચાહેં તો વહ કિસી સાફ ઐનક પર ફૂંક કર દેખ સકતા હૈ—ઉસ પર છોટે છોટે જલકણુ જમા હો જાયગે ઔર ઐનક કી સ્વચ્છ સતહ અસ્વચ્છ યા ધુંધલી દીખ પડેગી.

હમારા શરીર એક ઇંજન સદૃશ હૈ. ઇંજન મેં જળ તક કોયલા પાની રહતા હૈ તખ તક વડ અપને કામ કેા નિરંતર કિયા કરતા હૈ, કિંતુ કોયલા યા પાની કે કમ હો જાને સે ઉસકે કામ મેં બાધા આ જાતી હૈ ઔર વહ રક જાતા હૈ. એક બાર જો કોયલા ઔર પાની દિયા જાતા હૈ વહ કેવલ કુછ સમય કે લિયે કાશી હો જાતા હૈ. યહી દાલત હમારે શરીર કી બી હૈ. ઇસમેં જળ તક કોયલાશ્પી આહાર કી ગમી રહેગી, તખ તક વહ અપના સખ કામ સુચારુ રૂપ સે કરેગા; કિંતુ ઇસકે કમ હોતે હી હમારા શરીર કામ કરને સે જવાબ દે બેઠેગા. ઉપર હમલોગ દેખ આયે હૈં કિ કામ કરને સે હમારા શરીર ક્ષય હોતા રહતા હૈ. ઇસ ક્ષય કી પૂર્તિ કે લિયે ઔર શરીર મેં કામ કરને કી શક્તિ કા સંચાર કરને કે લિયે હમેં ખાને કી આવશ્યકતા હોતી હૈ.

અખ હમેં યહ દેખના હૈ કિ ખાને કે પહલે હમારા ક્યા કર્તવ્ય હૈ? હમ હિંદૂ, ખાને કે પહલે હાથ, મુંહ, પૈર અચ્છી તરહ ઘો લેતે હેં, તખ ખાને બેઠતે હેં; કિંતુ વિદેશવાલે એસા નહીં કરતે. વિજ્ઞાન ઇસ વિષય મેં હમેં પુરાની લકીર કા ફકીર હી બને રહને કેા કહતા હૈ. ઇસ કારણુ મેં અપને ઉન સિત્રોં કા સાથ નહીં દે સકતા જો પશ્ચિમીય રંગ મેં રંગ ગયે હૈં ઔર સનાતન ભારતીય ચાલોં કેા છોડ વિદેશી ચાલોં કેા અપનાને લગે હૈં. ઇસસે યહ ન સમજ લેના ચાહિયે કિ મેં વિદેશી ચાલ કા વિરોધી ઔર સ્વદેશી કા પક્ષપાતી હૂં; કિંતુ મેરે કહને કા મતલબ યહ હૈ કિ વિદેશી ચાલ વિદેશિયોં કે લિયે રખ છોડિયે ઔર સ્વદેશી ચાલ કેા આપ અપનાધયે. ક્યોંકિ વિદેશી ચાલ આપકે લિયે મહા હાનિકર હૈ ઔર ઉસસે દૂર રહના શુદ્ધિમાનોં કા કામ હૈ.

હાથ ઘો કર ખાને મેં તો કિસીકેા એતરાજ નહીં હોના ચાહિયે. પશ્ચિમીય દેશવાસી છુરી કાંટોં સે ખાતે હૈં, ઉંહેં ખાના હાથ સે નહીં છૂના પડતા. ઇસ લિયે યદિ વહ ખિના હાથ ઘોયે ખાયં તો ક્ષમા કિયા જ સકતા હૈ. કિંતુ હમારે વહ ભારતીય સજ્જન જો ખિના હાથ ઘોયે હાથ સે ખાના ખાતે હૈં વહ અપની મૃત્યુ કા આપ આવાહન કરતે હેં. ક્યોંકિ હમ લોગ બરાબર અપને હાથ સે કુછ ન કુછ અવશ્ય છૂતે રહતે હૈં. હાથ કદાપિ શાંત નહીં

રહતા, વહ બડા ચંચલ હૈ. જો વસ્તુ હમ લોગ છૂતે હૈં ઉનપર કે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવાણુ હમારે હાથોં કી અંગુલિયોં મેં લગ જાતે હૈં. ઇનકો હમ ખાલી આંખ સે નહીં દેખ સકતે. વહ બડે બલશાલી (પાવરફુલ) આણુવીક્ષણ યંત્ર દ્વારા દેખે જા સકતે હૈં. ઇન જીવાણુઓં મેં સખ પ્રકાર કે જીવ રહતે હૈં; કુછ અચ્છે હોતે હૈં ઔર કુછ ખૂરે હી નહીં કિંતુ બડે વિષેસે બી હોતે હૈં. જખ હમ ખિના હાથ ધોયે ખાતે હૈં તખ વહ જીવાણુ હમારે ખાયે પદાર્થોં કે સાથ મિલ કર હમારે પેટ મેં પહુંચ જાતે હૈં. ઉનમેં જો ખરાબ હોતે હૈં, વહ વહાં પહુંચ બડા ઉત્પાત મચાતે હૈં. પાચનક્રિયા મેં વિઘ્ન ડાલતે હૈં; કઇ પ્રકાર કી બીમારિયોં કે કારણ હોતે હૈં; કબી કબી વહ જીવન મરણ કે વિધાતા બન બેઠતે હૈં. હાથ ધો કર ખાને કે વિષય મેં કઇ દલીલેં ઔર બી પેશ કી જા સકતી હેં, કિંતુ મેં ઇસ વિષય પર ઔર કુછ કહના નહીં ચાહતા; ક્યોંકિ સ્થાન કમ હૈ ઔર ખાતેં અબી બહુત કહની હૈં.

ખાને કે પહલે પૈર ધો લેને ચાહિયે. હમારે બહુતસે મિત્ર કહા કરતે હૈં કિ ખાતે તો હાથ સે હૈં, ફિર પૈર ક્યોં ધોયેં? પૈરોં મેં પ્રાયઃ ચલતે ચલતે અનેક પ્રકાર કા મત્ત લગ જાતા હૈ, અતએવ વહ આવશ્યક હૈ કિ રસોઈ કે ચૂક મેં પ્રવેશ કરને કે પહલે પૈર બી ધો લિયે જાયં. ઇસરે વૈજ્ઞાનિકોં કા મત હૈ કિ ખાના ખાને કે સમય મન ઔર શરીર શુદ્ધ ઔર શાંત હો તો અચ્છા હૈ, અન્યથા ખાના ઉચિત રીતિ સે પચતા નહીં. હાથ પૈર ઔર મુંઢ ધોને સે સુસ્તી નિકલ જાતી હૈ, થકાવટ દૂર હો જાતી હૈ, મન ઔર શરીર સ્વસ્થ ઔર શાંત પ્રતીત હોને લગતે હૈં. વૈદ્યોં કા મત હૈ કિ ખાને કે પહલે પૈર ધોને સે જૂખ બઢતી હૈ; ખ્યાસ શાંત હોતી હૈ; ખાના અચ્છી તરહ ખાયા જાતા હૈ ઔર ખાના હજમ બી અચ્છી તરહ ઔર જલ્દી હો જાતા હૈ. પૈર, હાથ ઔર મુંઢ ન ધોને સે પ્રાયઃ ખ્યાસ અધિક લગતી હૈ. ખાતે સમય પાની પીના પડતા હૈ, જો ખાના ખાને ઔર તદનંતર ઉસકે હજમ કરને મેં બાધા ડાલતા હૈ. દો પહર કે સોને કે બાદ યા બહુત દૂર ચલ કર આને કે બાદ હાથ પૈર ઠંડે પાની સે ધો કર દેખા જાય તો ઉપરોક્ત ખાતોં કા અનુભવ હો જાયગા, ખ્યાસ ઘટ જાવેગી ઔર થોડે પાની સે તૃપ્તિ હો જાયગી. અતએવ સિદ્ધ હૈ કિ પૈરોં કા ધોના બી હાથ ધોને સે કમ આવશ્યક નહીં હૈ.

ખાને કે પહલે ઔર પીછે ખૂબ અચ્છી તરહ સે મુંઢ સાફ કર લેના ચાહિયે. જિનસે હો સકે વહ દતવન સે મુંઢ સાફ કર લેં તો ઔર અચ્છી ખાત હો.

હવા મેં બહુત સે છોટે છોટે જીવાણુ હોતે હૈં. ઇન જીવા-

જીભમાં મેં આક્રમણ કરને કા ખડી શક્તિ હોતી છે. વહ સબી પદાર્થોં પર ક્રિયા કરતે હેં. યહી કીડે ગુડ કે રસ કેા સિરકા ખનાતે હેં; દૂધ કેા ખટ્ટા કરતે હેં; તાડી મેં ખમીર ઉઠાતે હેં; મરે જાન-વરોં કે શરીર કેા સડાતે હેં; કિંતુ સખ જીવાણુ એકમે નહીં હોતે. કોઈ કોઈ ભયાનક વિષેલે બી હોતે હેં. જખ હમ કોઈ વસ્તુ ખાતે હેં તખ ઉસકા કુછ અંશ હમારે દાંતોં મેં લગા રહ જતા હૈ. યદિ ઇસ દ્રવ્ય કે ટુકડોં કેા હમ દાંત કે ખીચ મેં હી છોડ દેં તો હવા કે જીવાણુ ઉન પર આક્રમણ કરેંગે ઓર કોઈ વિષેલા પદાર્થ ખના દેંગે, જો હમારે થૂંક કે સાથ પેટ મેં પહુંચ કર હાનિ પહુંચા-વેગા. હમારે યહાં “તિનકા કરને” કા પ્રથા પ્રચલિત હૈ. તિનકે સે લોગ દાંત કે ખીચ કે સ્થાનોં કેા સાફ કરતે હેં ઓર ફિર પાની સે અચ્છી તરહ કુલ્લા કર લેતે હેં; જિસસે અન્નકણુ હમારે દાંતોં કે ખીચ સે દૂર હો જાતે હેં.

કિંતુ ઇતને હી સે યહ ન સમજ લેના ચાહિયે કિ હમારે દાંત એકદમ સાફ હો જાતે હેં ઓર અન્નકણોં સે છુટી પા જાતે હેં. ઐસા કબી હો નહીં સકતા. જિસે હમ સ્વચ્છ સમજતે હેં વહ પ્રકૃતિ કા સખસે ગંદા સ્થાન હૈ. વહ છિપ કર દેખતી રહતી હૈ ઓર દાંતોં કે ખીચ યદિ કોઈ અન્નકણુ પડા ઉસે મિલા કિ વહ અપને યમરાજ સદશ દૂતોં કેા આજ્ઞા દેતી હૈ, વહ ઉસ પર વાર કરતે હેં ઓર કોઈ વિષેલા પદાર્થ ખના કર છોડતે હેં. મેં ઉપર લિખ ચૂકા હૈં કિ યહ વસ્તુ થૂંક કે સાથ હમારે પેટ મેં પહુંચ સકતી હૈ. ઇસકા આધિકાંશ દાંતોં કે ખીચ મેં હી અટકા રહ જાતા હૈ. ઇસે ખાને કે પહલે સાફ કર લેના ચાહિયે, તખ ખાના ચાહિયે; ક્યોંકિ અન્યથા ખાને કે સાથ પેટ મેં જા કર હાનિ પહુંચાવેગા. ઇસીસે વિજ્ઞાન મુંદ અચ્છી તરહ ઘો કર ખાના ખાને કેા કહતા હૈ. પશ્ચિમી દેશોં મેં હપ પ્રતિશત, મનુષ્યોં કે દાંત ખરાબ હોતે હેં. ઇસકા કારણ કેવલ યહ હૈ કિ વહ ખાને કે પહલે યા પીછે મુંદ નહીં ઘોતે. યહાં કેવલ પ શી સદા અસે મનુષ્ય હેં જિનકે દાંત ખરાબ હેં, કિન્તુ હમ પશ્ચિમીય સભ્યતા કે આગે અપની પુરાની ચાલોં કેા છોડતે જાતે હેં ઓર અપને પૈરોં આપ કુલ્લાડી માર રહે હેં.

ખાના કેસે ચાહિયે ? હાથ સે યા જુરી કાંટે સે ? ગત ચૈત્ર માસ કે ‘વિદ્યાર્થી’ મેં ઇસ વિષય કા એક લેખ નિકલ ચૂકા હૈ. ઉસકા યહાં મેં કેવલ સારાંશ દેતા હૈં; જિન્હેં અધિક જાનને કી અભિ-લાષા હો વહ ઉક્ત પત્ર કેા દેખ સકતે હેં:—(૧) ઇશ્વર ને હમેં હાથ ખાને કે લિયે દિયા હૈ. (૨) હાથ તાપમાપક યંત્ર કા કામ કરતા હૈ. જો વસ્તુ ગર્મ રહેતી હૈ, જિસે હમારી જીભ સહ નહીં સકતી ઉસે ખાને કેા મના કરતા હૈ. (૩) અંગુલિયોં કેા જૈસા ચાહે

भोड सकते हैं. (४) छुरी कांटे के व्यवहार से उनके जल में बूझ जाने का उर रहता है* (५) कांटे सम्मन्ध हाथ के इपांतर मात्र है. (६) डोटलों में वह अच्छी तरह साइ नहीं किये जाते. धृत्यादि.

धिस विषय की चर्चा करते समय हमें एक बात बूल नहीं जानी चाहिये. कितने ही मनुष्यों का कहना है कि हमारी अंगुलियों के नपों में विष होता है; किंतु यह बात सच्ची नहीं है. नपों के अडे होने से उनमें जो मैल धुस जाता है वह मैल विष का काम करता है. धिससे अचने का सहज उपाय यही है कि नय नय अडे तो उन्हें तुरंत काट या कटवा दिया जाय. यदि थोड़ी देर के लिये हम मान भी लें कि हमारे नपों में विष होता है तो उनसे दूर करने का सहज उपाय हमें मालूम है. हमारे प्रांत (जिंदार) में प्रायः सय नगद-और में समझता हूं कि और कछ प्रांतों में भी—सावन के महीने में लोग (न्याहेतर रित्रियां) हाथों और नपों पर मेंहदी लगाते हैं. धसके लगाने से सय विष दूर हो जाता है, किंतु पश्चिमीय शिक्षादीक्षा ने धसका जलिकार दिया है और जो लोग धसका व्यवहार करते हैं वह असम्भ्य आदिनामों से पुकारे जाते हैं. x

यौका दे कर जाना पकाना और यौके पर जैठ कर जाना जाना चाहिये. आप लोगों ने अघेरे घर में किसी छिद्र द्वारा सूर्य प्रकाश का आते देखा होगा. उस प्रकाश के नीच में धूलकणों का उडते हुअे, ऊपर नीचे जाते हुअे या नाचते हुअे भी देखा होगा. धन धूलकणों पर दवा के जवाणुओं का पूरा प्रभाव रहता है.

यदि एक शीशे के जक्स में कुछ दवा भर दी जाय और उस पर रोशनी डाली जाय तो उस प्रकाश में भी धूल-कण दिखलाध देंगे; किंतु यदि उसी जक्स की निचली सतह पर जिनसरीन पोत दी जाय और उसे चारों तरफ से धिस प्रकार जंद कर दिया जाय कि उसमें दवा नहीं धुस सके, तो कुछ धटों बाद यदि उस पर फिर रोशनी डाली जायगी तो धूलकण नहीं दिखलाध देंगे. धिससे ज्ञान पडता है कि धूलकण जिनसरीन पर न जाँठे हैं और दवा धन कणों से रहित हो गध है. यौका देने का सिद्धांत धिसी पर अजलानित है. यौका देने से दवा के सय धूलकण जमीन पर जाँठ जाते हैं, जिससे जाना पकाने या जाने के समय हमारे आध द्रव्यों के साथ नहीं मिलते. मैं ऊपर कह आया हूं कि यह धूलकण अडे हानिकारक होते हैं. धनसे अचना ही हमारा कर्तव्य है.

* यह जडी लयर दलील है. (सं० पाठक) x धसमें भी जलुत सदेह है.

मुझे शोक है कि मैं अभी तक अपने इस ग्रन्थ का उत्तर नहीं दे सका, जिसे मैंने भानपान के विषय में सभसे पहले उठाया था—अर्थात् जलपात का बेहलाव रहना यादिये या नहीं, अके-दूसरे के साथ जाना यादिये या नहीं. प्रकृति का नियम जडा विचित्र है. इसका बाल हमारी बुद्धि के परे है. इसके गूढ रहस्य का समझ लेना टेडी भीर है. मैं जिस होस्टल में रहता हूं वहां और कछ विद्यार्थी रहते हैं, मैं जे वस्तु जाता हूं वही वह भी जाता है; किंतु प्राकृतिक अन्याय देखिये. मैं पतला दुग्धला हूं और मेरे अेक मित्र दाथी का मुकाबिला करते हैं. बाह्यर अेक प्रकार का होने से कुछ नहीं होता, अत्येक मनुष्य की प्रकृति बिन्न बिन्न है और जिसकी जैसी प्रकृति रहती है उसीके अनु-सार उसका शरीर जनता है. रक्त, मांस, मज्जा वीर्य सभी प्रकृति के अनुयायी हैं. ब्राह्मण की प्रकृति शूद्र की प्रकृति से बिन्न होती है. फिर सभी ब्राह्मणों की प्रकृति अेकसी नहीं होती. अेक अेक व्यक्ति की प्रकृति में बिन्नता होती है. यह प्रकृति का अेक सिद्धांत या नियम है. अमेरिका की रेखां के उष्णों के साथ साथ अैसे स्थान भी होते हैं जहां अेक सुराही में पानी और अेक शीशे का ज्वास रभा रहता है. वह दोनों वस्तुओं जतीय समज्जी जाती हैं, इससे उन्हें कोछ नुकसान नहीं पहुँचाता. जण किसी यात्री को प्यास लगती है वह उस स्थान में बला जाता है और सुराही से ज्वास में पानी ढाल कर पी लेता है. अेक बार अेक ज्वास की परीक्षा अेक वैज्ञानिक ने की, उसमें कछ प्रकार के करोड़ों विषेले ज्वाणु निकले. इसका कारण यही था कि अेक ही ज्वास में बिन्न बिन्न व्यक्तियों ने पानी पिया था. उन्ही के थुक में से यह कीटाणु जमा हुअे थे. यह अेक ज्ञानी हुछ जात है कि यदि कोछ नीराग मनुष्य किसी कुष्टरागी के साथ जायेगा या उसके जरते हुये अर्तनों को काम में लायेगा तो उसे भी कुष्ट-राग धर दयावेगा. उदाहरणों से हमें बालूम होता है कि अपने से बिन्न प्रकृतिवाले मनुष्य के साथ भोजन नहीं करना यादिये, किंतु यह पदबानना मुस्किल है कि किसकी प्रकृति प्रतिदूल है और किसकी अनुदूल. इस कठिनाछ को हर करने के लिये पुराने पुरुषों ने अेकदूसरे के साथ भोजन करने को मना किया है. अण्य हम विज्ञान की सहायता से देखते हैं कि अेक वर्ग या अेक ज्ञति के मनुष्यों को दूसरे वर्ग या उसी ज्ञति के दूसरे मनुष्य के साथ नहीं जाना यादिये. मनुष्य का व्यवहन अर्तन या गमछा आदि भी यथासंभव वर्जनीय समजिये. अेक थाकी में दो या अधिक मनुष्यों को कभी जाना नहीं यादिये और न अेक ज्वास में बिना

ધોયે માંજે પાની પીના ચાલિયે.

ઇસ વિષય મેં અબી બહુત કુછ કહને કેા બાકી રહ ગયા; જૈસે કપડા યા જૂતા પહન કર કયોં નહીં ખાના ચાલિયે, દબ્બિજન મુંઠ જૈઠ કર ખાના કયોં મના હૈ ઇલાદિ. ઇનકે બારે મેં મેં સમય મિલને પર લિખૂંગા. પાઠક હૈયં ધરેં ઔર મેરી કહી હુઈ બાતોં પર ધ્યાન દેં. હમારે પૂર્વજ ઉંચે દુર્ગે કે વૈજ્ઞાનિક થે.

(“વિજ્ઞાન”ના એક અંકમાંથી)

૧૩૧-તહેવારોની આવશ્યકતા

આપણા હૃદયમાં એ પ્રશ્ન ઉઠેલો સ્વાભાવિક છે કે, વર્ષભરમાં આટલા નવાં તહેવારો કે જેને પ્રતો અથવા પર્વો કહીએ છીએ, તેની શી આવશ્યકતા છે? અમારા તુચ્છ વિચાર પ્રમાણે તો હિંદુ-જાતિને સંગઠિત કરવામાં, ભેદભાવ મટાડવામાં અને ઉચ્ચ આદર્શોના અનુકરણથી પોતાને ઉચ્ચતમ બનાવવામાં ખાસ ઉપયોગી થવા માટેજ એ તહેવારોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આપણા પૂર્વજોએ માત્ર ઉપયોગિતાવાદી બનીનેજ તેની રચના કરી નથી, પરંતુ તેમણે મહત્ત્વવાદને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવ્યું હતું. તેઓ મહત્ત્વવાદી હતા, તેથી માત્ર પોતાના ચિત્તને શાંતિ આપવા માટે તેનો પ્રચાર કયોં નથી. પણ વર્તમાન અને ભાવી પ્રજાના હલા માટેજ આ તહેવારોની રચના કરી હતી. જે સમયે આ તહેવારોની રચના આપણા પૂર્વજોએ કરી, તે સમયે તેમની સમક્ષ હિંદુસંગઠનનો ઘણોજ આવશ્યક પ્રશ્ન ઉભેલો હતો. તે સમયે ભારતવર્ષપર વિદેશીઓના હુમલા થવા લાગ્યા હતા; હિંદુઓમાં પણ ફાટફૂટનાં બી વવાઇ ચૂક્યાં હતાં; ભારતીય રાજ્યો ભારતવર્ષની બહારના દેશો ઉપરનો પોતાનો અધિકાર ગુમાવતા ચાલતા હતા; હિંદુઓના ધર્મ-ગ્રંથો વિધર્મીઓ બાળી નાખતા હતા; લક્ષ્મી પણ લૂંટારાઓદ્વારા બીજા દેશોમાં ચાલી જતી હતી; અને વૈદિક કાળના ઉચ્ચ ભાવ, પવિત્રતા, સમ્યચરિત્રતા, સત્યપ્રેમ, સહાનુભૂતિ તથા એકતાનો હ્રાસ થઇ રહ્યો હતો. અસ્તુ. ભારતની ભાવી અવદશાનું ચિત્ર તે ઋષિમુનિઓને દેખાવા લાગ્યું અને તેમ થતું અટકે, અથવા બને તેટલું ઓછું થાય, એવા હેતુથી જેમ જેમ જરૂર પડતી ગઇ, તેમ તેમ એ પર્વોની સંખ્યા પણ વધતી ગઇ.

તહેવારોનો ઉદ્દેશ જાતિને પરસ્પર એકતા તથા પ્રેમસૂત્રમાં બાંધવાનોજ હોઇને એજ દૃષ્ટિથી આ અત્યંત સુંદર તથા સરળઉપાય યોજેલો છે. આપણે પ્રતને દિવસે ઉપવાસ અને પરમાત્માનું ભજન

તથા પૂજન કરીએ છીએ; તેથી શરીર તથા મન બંનેની શુદ્ધિ થાય છે અને શરીરના રોગોનો નાશ થાય છે. વળી એથી એક-સાથે હળીમળીને કાર્ય કરવામાં અમૂલ્ય શિક્ષણ મળે છે; સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિને પ્રેમપૂર્વક બેટવાનો સુઅવસર મળે છે; અને સૌ ભાઇઓ સાથે મળીને પોતાની જાતિ અને દેશની અવસ્થા ઉપર વિચાર કરવાનો પ્રસંગ મળે છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિનો ધર્મ છે કે તે પોતાની શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની સાથે સાથે પોતાનાં ભાઇબહેનોને પણ ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જાય. અને એ ઉદ્દેશ્ય આપણે તહેવારો-દ્વારા સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ. પરંતુ એમાં શ્રદ્ધા તથા પ્રેમની આવશ્યકતા છે.

કાંઈપણ જાતિના તહેવારો, તે જાતિના ચારિત્રનાં ઉજ્જવળ ઉદાહરણરૂપ હોઈને તેની યાદીદ્વારા તે રસ્તે આગળ વધારનાર છે. જે કાંઈ જાતિ પોતાના ચારિત્રને ભૂલી જાય તો તેણે પોતાના આગલા ઇતિહાસમાંની મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટનાઓને જોવી જોઈએ, તેના ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ તથા તેમાંથી શિક્ષણ અને પ્રેરણા લેવાં જોઈએ. ખીજો ઉપાય એ છે કે, તે પોતાના જાતીય તહેવારોને શ્રદ્ધા-પૂર્વક ઉજવે કે જેથી તેમના પૂર્વજોનાં ચિત્ર-ચરિત્ર તેમની આંખો સામે રહ્યા કરે. પોતાના જાતીય તહેવારોને ભૂલાવી દેવા એ પોતાની જાતિના ઇવનનેજ ભૂલાવી દેવા જેવું અને મૃત્યુ તથા પતનના મુખમાં જલદીથી પડવા જેવું છે.

ખીજા પવો ઉપરાંત વર્ષમાં ૨૪ એકાદશી આવે છે. એ એકાદશીઓના માદાત્મ્યની વિચિત્ર કથાઓનું ગમે તેમ હોય, પરંતુ એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવાથી શરીર તથા મન શુદ્ધ થાય છે; તેજ બળ અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે; ભગવાનનું ભજન-પૂજન કરવાથી મનની શુદ્ધિ થઈને પવિત્ર વિચારો ઉપજે છે.

१३२-डाढ़ी और मूँछ से लाभ

आजकल के शौकीन लोग प्रतिदिन न सही तो तीसरे दिन अवश्य डाढ़ी बनवाते हैं। कुछ लोग मूँछों पर भी हाथ साफ़ करने लगे हैं और कहते हैं कि धनसे गंदगी जड़ती है। जैसे लोगों को वाशिंगटन के डॉक्टर आर्थर मेकडोनल्ड का लेख पढ़ना आदि, जिसे उन्होंने डिसेम्बरिया के 'दि मेडिकल वर्ल्ड' में छपवाया है। विज्ञान के पाठकों के लिये उस लेख का सारांश यहाँ दिया जाता है:-

“रेल की सड़कों पर काम करनेवाले आदिमियों को ढाँड़ी, गर्मी, वर्षा का सामना बहुत करना पड़ता है। इस लिये धनको नुक़ाम आंसी अधिक सताती है। परंतु जे डाढ़ी मूँछ रमते रहते हैं इन्हें और श्वास के रोगों से कम बिमार होते हैं। फ्रांसीसी सेना के सुरंग जोढ़नेवाले लंभी डाढ़ी के लिये प्रसिद्ध हैं। यह भी नुक़ाम आंसी से बहुत कम बिमार होते हैं।

स्त्रियों को डाढ़ीमूँछ नहीं होती, परंतु उनकी त्वचा के नीचे मनुष्य से अधिक यणी होती है; विशेष कर के गर्दन और चेहरे में। इसके सिवा स्त्रियों का स्वरयंत्र और टेंटुआ मनुष्यों के स्वरयंत्र और टेंटुआ से अधिक भीतर रहते हैं। छतिना अयाव होते हुये भी स्त्रियों को किसिकल न्युरालगिया की बिमारी पुरुषों से अधिक होती है।

डॉक्टर साल्ज कहते हैं कि जैसे सिर के आलों से सिर की रक्षा होती है, उसी तरह डाढ़ी से चेहरे की रक्षा होती है। मूँछ प्राकृतिक श्वासशोधक है। जउमे और कंठ के ऊपर उगे हुये आलों से धनके भीतर के अंगों को गरमी पहुँचती है और उनकी रक्षा भी होती है। मूँछ के आल हवा में बजनेवाले दानिकारक कोटाखुओं और धूल के कणों को सोप लेते हैं। डाढ़ी के आल आदर जनेवाली सांस की गरमी ले कर भीतर जनेवाली सांस को हटते हैं, जिससे ढाँड़ी हवा गरम हो जाती है।

यदि आदमी हाँत के दर्द; डौवे की आद; आंसी, नुक़ाम, स्खन घत्यादि रोगों से अधिक मुक्त रहना चाहे तो उसे डाढ़ी रमनी आदिये।

जहाँ का जलवायु जलदी जहलता हो वहाँ डाढ़ी रमने से लाभ होता है। इससे सही गरमी का जूरा प्रभाव नहीं पड़ता। आल मुँडा देने से सरदी गर्मी बहुत जल्द बसर करती है; जिससे बिमार हो जाने का डर रहता है। ढाँड़ी जगहों में तो डाढ़ी से बहुत अयाव होता है। डाढ़ी मुँडा देने से गर्मी के

दिनों में भी गला भैठ जाता है और साइ साइ भोजते नहीं अनता। डाक्टरों की राय है कि जो व्यायामनाता कोमो के अठ जाने से या गला भैठ जाने से अलुन पीडित रहते हैं उनको डाढ़ी रखा लेनी चाहिये।

‘सिटेररी डाइजेस्ट’ नाम का पत्र कहता है कि २५ से ४५ वर्ष की आयुवाले पउ स्वस्थ पुरुषों के साथ अनुभव किया गया है; जो पहले तो डाढ़ी भूँछ रहे हुये थे, परंतु परीक्षा के लिये सलीने मुंडवा दी थी। पहले तो सजको सही से दुःख जन पडने लगा। धनमेसे यौहल जैसे निकले जो धसि परिवर्तन के सह सके और धनको किसी प्रकार का रोग न हुआ। शेष के हांत और जउमे के रोग से, मसूडे के दर्द से, जउमे के नीचे की ग्रंथियों के अठ जाने से और पहले से दी भिगडे हुये हांतों के आधक जोअले हो जाने से अलुत पीडा लुध। डाढ़ी रखने से अलुत से दोष भी ढक जाती है। येदरा सुडौला और सुंदर दिभाध पडता है, जुरियां ढक जाती हैं। भूँछ से होठ और हांतों के दोष दिभाध नहीं पडते।

(नवेम्बर-१९२० ना “विज्ञान” मां लेखकः—श्री. अवदेवप्रसाद)

१३३—बुद्धिमानों का कथन है—

जिस जात को तुम नहीं जानते उस संध में अपनी अज्ञता प्रकट करने में कभी मत शरमाओ।

प्रत्येक मनुष्य दूसरे मनुष्य को कृपण अथवा अमितव्ययी समझता है।

जो व्यक्ति तुमसे सलमत नहीं, उसे भूषं समझना भूषता है।

जडे सुअवसर उन्ही के मिलते हैं जो छोटे अवसरों से लाल उठाते हैं।

अेक आलसी मनुष्य अेक मृत मनुष्य से भी भूरा है; क्योंकि अेक मुर्दे की अपेक्षा अेक जिवित आलसी अधिक स्थान घेरता है।

जिस व्यक्ति का वह विचार है कि इपिया सण कुछ कर सकता है, वह व्यक्ति इपये के लिये सण कुछ कर सकता है।

प्रत्येक व्यक्ति अपने कष्टों को दूसरों के कष्ट से अधिक समझता है।

(“हिंदी मनोरंजन” ना अेक अंकमांथी)

૧૩૪-વેલ્સ સાહેબ કા સાર્વભૌમ ધર્મ

એચ. જી. વેલ્સ સાહેબ અંગ્રેજી કે બહે પ્રસિદ્ધ લેખક છે. ઉનકા કહના હે કિ યદિ ધન (અનેક) ધર્મો મેં પારસ્પરિક વિરોધ હે તો ઉસકા કારણુ યહ હૈ કિ ઉનમેં દોષ (પાછેસે) ઉત્પન્ન હો ગયે હૈં. એક ધર્મ દૂસરે ધર્મ પર વિજય પ્રાપ્ત કર પૃથ્વી પર ફેલ જાયગા, યહ આશા હમેં નહીં રખની ચાહિયે. સત્ય કી પ્રચંડ અગ્નિ મેં જલ કર જળ સખ દોષમુક્ત હો જાવેંગે તથ સભીમેં એક હી સત્ય કા પ્રકાશ લક્ષિત હોગા. જો લોગ યહ સમજતે હૈં કિ ધર્મ ઓર વિજ્ઞાન મેં વિરોધ હૈ વે અબી ભ્રમ મેં પડે હુએ હૈં. અંતઃકરણ કી ભાવના સે ધર્મ ને જિસ સત્ય કા પ્રતિપાદન કિયા હૈ ઉસીકો ઇતિહાસ ઓર વિજ્ઞાન બી સિદ્ધ કર રહે હૈં. વહ સત્ય યહ હૈ કિ સભી મનુષ્ય એક કુટુંબ હૈ. ઉનકા મૂલ એક હૈ. ઉનકા વ્યક્તિગત જીવન, ઉનકા રાષ્ટ્રીય ઓર સામાજિક જીવન, સભી મિલ કર માનવજીવન કે અંતર્ગત હો જાતે હૈં. અપને ગ્રંથ કે અંત મેં વેલ્સ સાહેબ ને ભવિષ્ય મેં એક સાર્વભૌમ ધર્મ કા દર્શન કરાયા હૈ. આપકા કથન હૈ કિ વિશ્વ-સામ્રાજ્ય મેં એક હી વિશ્વધર્મ હોગા. વહ ન તો જટિલ રહેગા ઓર ન સંકુચિત. વહ સરલ ઓર વિશાલ હોગા. વહ ન તો ઇસાઇ-ધર્મ હોગા, ન ઇસ્લામ-ધર્મ ઓર ન બૌદ્ધ-ધર્મ. વહ પવિત્ર ઓર નિર્દોષ ધર્મ હી હોગા. ઉસમેં બૌદ્ધ ધર્મ કે અષ્ટ ઉપાય રહેંગે, ઇસાઇ ધર્મ કા સ્વર્ગરાજ્ય રહેંગા, ઇસ્લામ ધર્મ કા બ્રાહ્મણ ઓર ગીતા કા નિષ્કામ કર્મ રહેંગે.

ભવિષ્ય કા યહ સુખસ્વપ્ન કિસકો આદલાદકારક ન હોગા ?

(“સરસ્વતી”ના એક અંકમાંથી સારાંશ)

१३५—रामायण में हिंदू संस्कृति

मद्रास प्रांत के लब्धप्रतिष्ठ विद्वान् और वक्ता श्रीयुत शिवस्वामी अय्यर ने एक बार अपने एक प्रसिद्ध व्याख्यान में कहा था “हमारा राज्य छिन नवे, अश्वर्य धूल में मिले, विभव पददलित हो, समस्त संपत्ति हर ली नवे, हम सर्व प्रकार निर्गल हो नबे”, सर्वस्व गंवा दे, तो भी हम निःसत्त्व न होंगे, यदि रामायण और महाभारत जैसे हमारे अलौकिक रत्न सुरक्षित रह सकें।” इस कथन का अर्थ क्या है? वास्तव में आप यह हैं कि जति की संस्कृति ही उसका जीवनसर्वस्व होती है। कोई भी जति अपनी संस्कृति को कर ज्वित नहीं रह सकती, संस्कृति ही वह आधारशिला है, जिसके सहारे जतिजवन का विशाल प्रासाद निर्मित होता है। जिस दिन वह आधारशिला स्थानच्युत होगी, उसी दिन पुष्ट से पुष्ट प्रासाद भी टूट पड़ेगा। संसार में कुछ निश्चय जतियां अथ भी ज्वित हैं, किन्तु अपनी संस्कृति को जो कर वे कंगत-प्राण हैं, उनका मरी ही समझिये; याहें आन मरे, याहें कल। कारण यह है कि संस्कृति ही किसी जति के अस्तित्व का पता देती है। यही वह चिह्न है, जो उसके पूर्व-गौरव, महान् आदर्श और लोकोत्तर कार्यकलाप द्वारा संसार की अन्य जतियां से उसको पृथक् करता है। जिस समय यारों और अधिकार होने के कारण वह अवनति-गत की और अग्रसर होती रहती है, उस समय उसके आलोच से आलोचित हो कर वह उचित पथ ग्रहण करती है, और उस समुन्नति-सोपान पर चढ़ने लगती है, जो उसको उत्थान के समुच्च शिखर पर आरुह कर देता है। भारत में यवन, शक, हूण आदि जरी जरी जलवान जतियां आयीं। परम पराक्रान्त वह मुसलमान जति आयी, जिसने जहां शासन किया, वही अपने धर्म की वह विजयदुंदुबी जगयी, जिसके द्वारा देश का देश उसके धर्म में दीक्षित हो गया। किन्तु रामायण और महाभारत की पवित्र संस्कृति के जल से हिन्दू धर्म आज भी ज्वित है; ज्वित ही नहीं, उसने अपनी वह अलौकिक महत्ता दिखलाए है कि जिसके जल से संसारविजयिनी तलवार भी टुकड़े टुकड़े हो गयी। जिस समय भारतव्यापी मुसलमान साम्राज्य उत्तरोत्तर वृद्धि पा रहा था, और उसकी गुरु गर्जना से भारत-वसुंधरा कम्पित हो रही थी; तब यह अवगत हो रहा था, कि अथ भारतीयता की समाप्ति हो जायगी; हिन्दू धर्म विलुप्त हो जायगा; हिन्दू-जति नामशेष रह जायगी और

ભારતભૂમિ કા અપાર વિભવ મુસલમાન જાતિ કે વિશાલ ઉદર મેં સમા જાયગા. ઉસ સમય કતિપય મહાન્ આત્માઓં મેં કુછ ઐસી સંસ્કૃતિ જાગત હુધ, જિન્હોને ભારતવર્ષ કી કાયા હી નહીં પલટ દી, કિંતુ હિન્દૂ જાતિ કા પુનરુજ્જીવન બી કર દિયા; યહ ખાત ઇતિહાસ જાનનેવાલોં કા અવિદિત નહીં. યહ કૌન સંસ્કૃતિ થી ? વહી રામાયણુ ઔર મહાભારત કી, જો કિ હિન્દૂ સંસ્કૃતિયાં કે ભાંડાર હેં. મેં સમજતા હૂં, અખ મદ્રાસ પ્રાન્ત કે વિદ્વાન્ કે કથન કા રહસ્ય આપ લોગોં કી સમજ મેં આ ગયા હોગા.

ભારત મેં સમય સમયપર વિભિન્ન વિચાર કે ખડે ખડે પ્રવાહ આયે, કુછ કાલ તક ઉનકે પ્રખલ વેગકે સામને વહ આત્મવિસર્જન કરતા દિખલાઈ પડા; પરંતુ ઉસકે દૈર્ઘ્ય કા પાંવ રથાનન્યુત કબી નહીં હુઆ. વહ સદા સંભલા, ઔર અપની ભારતીયતા-ધારા મેં ઉસને સળકો વિલીન કર લિયા. ઉસકી મહાન્ સંસ્કૃતિ હી ઉસકી ઇસ સફલતા કા કારણુ હે. કવિકુલપુંગવ વાલ્મીકિ કી મહિમા-મયી લેખની જિસ પ્રકાર ઇન આર્ય સંસ્કૃતિયોં કા ઉલ્લેખ કર ધન્ય હુધ હે, ઉસી પ્રકાર ગોસ્વામી તુલસીદાસજી કી કલામયી કવિતા મેં બી ઉનકા અલૌકિક ચમત્કાર દષ્ટિગત હોતા હે. ગોસ્વામીજી કી વર્ણુના સામયિકતા લિયે હે. ઇસ લિયે ઉન્હોંકે રામણુ સે કુછ ઐસી સંસ્કૃતિયાં કા વર્ણુન યહાં કિયા જાતા હે, જો હમારે સામાજિક જીવન કી સંજીવની શક્તિયાં કહી જા સકતી હે. ગોસ્વામીજી કી રામાયણુ આર્યસભ્યતા ઔર સંસ્કૃતિ કા અલૌકિક કોષ હે. જહાં દેખિયે, વહી ઉનકી લેખની, ઇસ વિષય મેં બરી હી માર્મિકતા સે ચલતી દિખલાઈ પડતી હે. ઉનકી રામાયણુ કા ગહે ગહે, જને જને પ્રચાર ક્યોં હે ? ઇસી લિયે, કિ હિન્દૂ-હૃદય જિન આદર્શોં કા દેખ કર પુલકિત હોતા હે, જિન ભાવોંદ્વારા ઉલ્લસિત ઔર રસસિક્ત જનતા હે, ઉસમેં ઉન્હોં આદર્શોં ઔર ભાવોં કા ખડા હી હૃદયગ્રાહી ચિત્રણુ હે. ગોસ્વામીજી કી લેખની કા ચમત્કાર યહોં હે, કિ વહ મૂર્તિમંત આર્ય સંસ્કૃતિ હે, યહ મૂર્તિમત્તા કહીં કહીં ઇતની મનોહર ઔર સુંદર હે, ઇતની પ્રાંજલ ઔર સરસ હે, કિ ઉસકી પ્રથંસા નહીં હો સકતી. ઉનકી અદ્ભુત રચનાઓં કે પઢતે સમય કબી કબી ઇતની તન્મયતા હો જાતી હે, કિ બ્રહ્મા-નંદ-સુખ કા અનુભવ હોને લગતા હે. વહી કવિતા મર્મસ્પર્શિની હોતી હે, જિસમેં વે હી દસ્ય સુંદરતા સે સામને આતે હે, જિનકો હમ પ્રાયઃ દેખતે રહતે, અથવા જિનકા અનુભવ પ્રતિ-દિન કરતે રહતે હે; ગોસ્વામીજી ઇસી પ્રકાર કી કવિતાઓં કે આચાર્ય હે. વે ન તો ‘ખ’પુષ્પ તોડેતે હે, ન અગમ અગોચર કા વ્યાપાર કરતે હે, ન અધર મેં પ્રાસાદનિર્માણુ હી. વે માનવ-

ચરિત્ર મેં હી આત્મા કી મહત્તા કા પ્રદર્શન કરતે હૈં, ઔર નિત્ય કે કાર્યકલાપ મેં હી 'સત્યં શિવં સુંદરમ્' કી કલ્પના. ઇસી લિયે વે જો કુછ કહતે હૈં, ઉનકો હૃદય સ્વીકાર કર લેત્ત હૈ. કુછ ઇસી પ્રકાર કી કૃતિયાં આપકે સામને ઉપસ્થિત કી જાતી હૈં.

પિતા કી આજ્ઞા શિરોધાર્ય કર ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર વન-યાત્રા કે લિયે પ્રસ્તુત હૈં, શ્રીમતી કૌશલ્યાદેવી કી સેવા મેં ઉપ-સ્થિત હો કર ઉનસે અનુનય-વિનય કર રહે હૈં, ઇસી સમય વ્યથિત-હૃદયા વિદેહનંદિની વડાં આયીં. ગોસ્વામીજી લખતે હૈં:-

સમાચાર તેહિ સમય સુનિ, સીય ઉડી અકુલાઈ;
જાઇ સાસુ-પદ કમલ-જુગ, બંદિ બૈઠિ સિર નાઇ.

દોહા કે દ્વિતીય ભાગ મેં કુલ-લલના કી કિતની મર્યાદાશીલતા અંકિત હુઈ હૈ, યહ અવિદિત નહીં. ભગવતી જાનકી સીધે આ કર ભગવાન રામચંદ્ર કે સામને નહીં ખડી હો ગયીં, ઉન્હીંસે કથોપ-કથન નહીં પ્રારંભ કિયા. કયોં ? ઇસિ લિયે કિ ઇસિસે શ્રીમતી કૌશલ્યાદેવી કા નિરસ્કાર હોતા. આર્ય જાતિ કી યહ સંસ્કૃતિ હૈ, કિ બડોં કી ઉપસ્થિતિ મેં બહુયેં લજ્જા ત્યાગ કર પતિ સે સંભાષણ નહીં કરતીં, ઉનસે બોલતી તક નહીં. આજ બી કુલીનોં મેં યહ પરંપરા પ્રચલિત હૈ. ફિર આદર્શ ગૃહિણી સીતાદેવી ઐસા કયોં કરતી ? વે આયીં ઔર સાસ કી ચરણવંદના કર કે, સિર નીચા કર કે બૈઠ ગયીં ! કિતના સલજ્જ ભાવ હૈ ! 'બૈઠિ સિર નાઇ' લિખ કર ગોસ્વામીજી ને જો માર્મિકતા દિખલાઈ હૈ, યહી ઉનકી વિશેષતા હૈ. યહ 'બૈઠિ સિર નાઇ' જાનકીજી કે હૃદય કા પ્રતિબિંબ હૈ. ઇસ કાર્યદ્વારા ઉન્હોંને અપની મર્યાદાશીલતા, અપની આકુલતા ઔર અપની અશક્તતા કા હી પ્રદર્શન નહીં કિયા, દૈન્ય દિખલા કર સહાયતા કી ભિક્ષા બી માંગી. સંભવ હૈ કિ આજકલ કી શિક્ષિતા લલનાયેં, ઇસકો પરાધીનતા કી કુત્સિત બેડી સમજેં, કિંતુ યહ મર્યાદાશીલતા કી વહ મૌકિક માલા હૈ, જિસકો ધારણ કર પ્રત્યેક કુલગાલા કી અપૂર્વ શોભા હો સકતી હૈ. આર્ય સંસ્કૃતિયાં અત્યંત ઉદાત્ત હૈં, ઉનમેં સ્વાર્થપરતા કા ઉત્તના સ્થાન નહીં, જિનના સદાશયતા કા. વહ અપને સુખવિલાસ મેં હી જીવન કી સાર્થકતા નહીં સમજતીં. વહ તબી કૃતકૃત્ય હોતી હૈં, જજ ગુરુજન, આત્મીયજન અથવા અન્ય ઉપકારકામુક જનોં કી સેવા કર આત્મોત્સર્ગ કર પાતી હૈં. વે ઉચ્છૃંખલતા એવં નિર્લજ્જતા સે મર્યાદાશીલતા કો, ઔર સંકીર્ણ હૃદયતા એવં મદાન્ધતા સે સહૃદયતા કો ઉત્તમ સમજતી હૈ. ઇસી લિયે શાસ્ત્રોંમે ઐસે આદેશ હૈં, કિ જિનસે ઇસ પ્રકાર કે સંસ્કારોં કા ઉદય હો. કુછ નીચે લિખે જાતે હૈં:-

અભિવાદનશીલસ્ય નિત્યં વૃદ્ધોપસેવિનઃ ।
 ચત્વારિ તસ્ય વર્ધન્તે આયુર્વિદ્યાયશોભલમ્ ॥

ભગવાન મનુ કહેતે હેં—

જો અભિવાદનશીલ ઔર નિત્ય વૃદ્ધસેવાતત્પર હેં, ઉનકી આયુ ખદતી હૈ, ઔર ઉનહેં વિદ્યા, યશ ઔર ખલ પ્રાપ્ત હોતા હૈ. વિવાહકાલ કે સમય સમપદી મેં સ્ત્રી યહ પ્રતિજ્ઞા કરતી હૈ—

કુટુમ્બં રક્ષયિष્યામિ સદા તં મંજુભાષિણી ।

દુઃસ્વે ધીરા સુસ્વે હૃષ્ટાઃ દ્વિતીયે સા બ્રવીદ્વચઃ ॥

કુટુંબ કી રક્ષા કરંગી, સદા મધુરભાષિણી રહંગી, દુઃખ મેં ધીર ઔર સુખ મેં આનંદિત રહંગી.

(૧) ગુરુષુ સત્ત્વિષુ મૃત્યુ વન્ધુવર્ગે ચ મર્તુર્વ્યય ગતમદ-
 માયા વર્ત્તયેત્ સ્વં યથાર્હમ્ ।

(૨) માર્યૈકચારિણી ગૂઢવિશ્રમ્ભાદેવવત્પાતિમાનુકૂલ્યેન
 વર્તેત તન્મતેન કુટુમ્બચિન્તામાત્મનિ સન્નિવેશયેત્ ।

(૩) શ્વશ્રુશ્વશુરપરિચર્યા તત્ પારતંત્ર્યમનુત્તરવાદિતા-
 પરિમિતા પ્રચ્છન્દાલાપકરણમનુચ્ચૈરહાસઃ તત્ પ્રિયાપ્રિયેષુ સ્વ-
 પ્રિયાપ્રિયેષ્વિવ વૃત્તિઃ । (વાત્સ્યાયન)

(૧) પતિ સે, ગુરુ સે, સખિયોં સે ઔર બંધુવર્ગ એવં સેવકોં સે નિરભિમાન રહ કર યથાયોગ્ય ખર્તાવ કરે.

(૨) ભાર્યા કો ચાહિયે, પતિ કો દેવતા-સમાન જાને, ઉસકી ઇચ્છા કે અનુકૂલ જીવન વ્યતીત કરે ઔર ઉસકી સંમતિ કે અનુસાર કુટુંબીજન કો ચિંતા મેં લીન રહે.

(૩) કુલવધૂ સાસ-સસુર કી સેવા કરે, ઉનકી આજ્ઞા મેં રહે, ઉનકી પરતંત્ર ખને, ઉનકી ખાતોં કો જવાબ ન દે, મિષ્ટ ભાષણ કરે, જોર સે ન હાસે. ઉનકે પ્રિય અપ્રિય કો અપને પ્રિય અપ્રિય કે સમાન સમજે.

જિસ સમય શ્રીમતી જનકનાંદિની સિર નીચા કર કે ચરણોં કે સમીપ બેઠ ગયોં—ઉસ સમય—

દાન્દિ અસીસ સાસ મૃદુબાની, અતિ સુકુમારિ દેખિ અકુલાની.

ઇસ પદ્ય મેં યથાવસર ‘મૃદુ બાની’ શબ્દ કો કિતના સુંદર પ્રયોગ હૈ. યદિ દોહો કો “પદ-કમલ ખદિ બેઠિ સિર નાઈ” શ્રીમતી જાનકી કે વિનયનત્ર હૃદય કો સૂચક હૈ, તો યહ ‘મૃદુ બાની’ શબ્દ કૌશલ્યાદેવી કે કોમલ વાતસલ્યપૂર્ણ હૃદય કો પરિચાયક. ઇસકે ઉપરાન્ત શ્રીમતી કૌશલ્યાદેવી કે હૃદય કો કયા અવસ્થા હુઈ, ઇસકી સૂચના યહ અર્ધાલી દેતી હૈ ‘અતિ સુકુમારિ દેખિ અકુલાની’

कितनी स्वाभाविकता है ! वे कितना शीघ्र अपनी पुत्रवधू के हृदय में प्रवेश कर गयीं। श्रीग्ननकीछ सास के समीप सिर नीचा कर के बैठ तो गयीं, परंतु सुंद न जुवा, वे कुछ दृढ़ न सकीं। कैसे कसती ? संकोच ने लज्ज बन्द कर रक्खा था। यही नहीं, हृदय में दुःख की एक विचित्र धनधोर धटा उठ रही थी, वे सोच रही थी—

‘ऐहि नमित मुअ सोयति सीता, इपरासि पति-प्रेम-पुनीता।

यवन यवत अन जवननाथ, डेलि सुकृतिसन होधलि साथ।

की तनु प्रान कि केवल प्राना, भिधि करतण कुछ जम न जना।

x x x x चारु चरन-नभ लेभति धरनी।

हेभा आपने, सामयिक अवस्था की कितनी सुंदर वर्णना है ! ‘ऐहि नमित मुअ’ से ‘चारु चरन नभ लेभति धरनी’ तक कैसे भावमय शब्दविन्यास है, उनसे श्रीमता ग्ननकादेवी की संकोच-मय दशा, उनके चिंता-नाट्य, उनके दृढ़ विचार, पवित्र प्रेम आदि पर कितना सुंदर प्रकाश पड़ता है। हृदय में जे धटा धूम से उठ रही थी, नेत्रों के सलारे वल भरस भी पड़ी। गोस्वामीजी ने लिखा—

मंजु भिलोचन मोयति आरि,

कौशल्यादेवी पहले ही सज्ज समझ गयी थीं, नेत्रों के जल ने उनका और आर्द्र कर दिया। इस लिये दूसरी अर्द्धालियों लिखी गयीं— भोली देवि राम-महतारी।

‘राम-महतारी’ का कितना सार्थक प्रयोग है ! पुत्र पर माता का अधिकार तो स्थापित हुआ ही, साथ ही उनके हृदय की महत्ता और द्रव्यशीलता भी उससे विदित हुई। राम-महतारी क्या भोली, अथ उसी भी सुनिये—

तात सुनहु सिय अति सुकुमारी, सास-ससुर पारेजनहिं पियारी।

पिता जनक भूपाल-मनि, ससुर भानु-कुल-भानु;

पति रजिकुल-डैरव-भिपिन, भिधु-गुन-इप निधान।

मैं पुनि पुत्रवधू प्रिय पाछ, इप रासि गुन सीलु सुदाछ।
नयन पुतरि करि प्रीति अदाछ, रामेठे प्रान जनकिछिं लाछ।
कवपमेलि जिमि अहुभिधि दाछी, सिंघी सनेदसदाक्षि प्रतिपाछी।
कूलत कूलत अयेछि भिधि आमा, जनि न जम काल परिनामा।
पलंगपीठ तजि गोद छिं डोरा, सिय न दीन्ह पशु अवनि कठोरा।
जिअनभूरि जिमि जुगवत रछेछिं, दीपणाति नछीं टारन कछेछिं।
सोछ सिय यवन यवति अन साथ, आयसु काल होछिं रघुनाथा।
अंघ्र-किरन रस-रसिक अकारी, रजिइप नयन सकै किमि जेरी।

करि, डेलरि, निसियर अरछिं, दुष्ट जंतु अन भूरि;

भिषणाटिका कि सोल सुत, सुभग सज्जन-भूरि।

ਯਨਹਿਤ ਕੇਲ ਕਿਰਾਤ ਕਿਸੋਰੀ, ਰਘੀ ਘਿਰੰਝਿ ਘਿਧਧ-ਸੁਖ-ਭੋਰੀ।
ਪਾਲਨ ਕ੍ਰਿਮਿ ਜਿਮਿ ਕਹਿਨ ਸੁਭਾਭ, ਤਿਨਹਿ ਕਲੇਸੁ ਨ ਕਾਨਨ ਕਾਭਿ।
ਕੈ ਤਾਪਸਤਿਧ ਕਾਨਨਯੋਗੂ, ਜਿਨਹਿ ਤਪ ਛੇਤੁ ਤਯ ਸਯ ਭੋਗੂ।
ਸਿਧ ਯਨ ਯਸਿਹਿ ਤਾਤ ਕੇਲਿ ਭਾਂਤੀ, ਚਿਤ੍ਰਲਿਖਿਤ ਕਪਿ ਦੇਖਿ ਡੇਰਾਤੀ।
ਸੁਰ-ਸਰ-ਸੁਭਗ ਯਨਯ-ਯਨ-ਘਾਰੀ, ਡਾਘਰ-ਯੋਗ ਕਿ ਲੰਸਕੁਮਾਰੀ।
ਘਸ ਘਿਧਾਰੀ ਯਸ ਘਾਧਸੁ ਛੋਧ, ਮੈਂ ਸਿਧ ਦੇਖੇਂ ਯਨਕਿਹਿ ਸੋਧ।
ਯੈਂ ਸਿਧ ਭਵਨ ਰਹੈ ਕਲ ਘੰਘਾ, ਮੋਹਿ ਕਲ ਛੋਧ ਯਛੁਤ ਘਵਲੰਘਾ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੋਸ਼ਯਾਦੇਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਦਰਸ਼ ਸਾਸ
ਭੀ ਹੈ। ਸਾਸ ਕਾ ਪਤੋਹੁ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿ ਵਲ ਸਭਾ ਘੋਰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਰਨੇ
ਯੋ ਗ੍ਰਹ ਕੇ ਸ੍ਵਰਗ ਯਨਾਤਾ ਹੈ, ਗਾਲ੍ਹੇਥਧ ਧਰਮ ਕੇ ਉਚਿਤ ਕਰ ਕੁਟੁੰਘ
ਕੇ ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤਿਮਧ ਕਰ ਦੇਤਾ ਹੈ, ਵੇ ਉਸਕੀ ਮੂਰ੍ਤਿ ਥੀਂ। ਭਾਵਧ
ਸਯੋਂ ਮੇਂ ਉਨਕੇ ਛੇਧ ਕਾ ਪ੍ਰੇਮ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਘੰਘਿਤ ਛੁਘਾ ਹੈ, ਵਲ
ਯਡਾ ਹੀ ਗੰਭੀਰ, ਉਦਾਤ ਘੰਘਾ ਧਾਵਕ ਹੈ।

‘ਨਧਨਪੁਤਰਿ ਕਰੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਯਧਾਧ, ਰਾਘੇਭੰ ਪ੍ਰਾਨ ਯਨਕਿਹਿ ਭਾਧ।
ਕਲਪਯੇਲਿ ਜਿਮਿ ਘਿਧਿ ਭਾਵੀ, ਸੈਧਿ ਸਨੇਹਸਲਿਖ ਪ੍ਰਤਿਪਾਵੀ।
ਜਿਘਨਮੂਰਿ ਜਿਮਿ ਯੁਗਵਤ ਰਹੇਭੰ, ਦੀਪਘਾਤਿ ਨਹਿ ਟਾਰਨ ਕਛੇਭੰ।’

ਧਨ ਪੰਕ੍ਤਿਧਾਂ ਮੇਂ ਕਿਤਨੀ ਮਮਤਾ ਭਰੀ ਹੈ, ਧਨਮੇਂ ਕਿਤਨਾ
ਆਦਰਭਾਵ ਘੋਰ ਘਾਰ ਹੈ, ਕਿਤਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਘੋਰ ਵਾਤਸਲਧ ਹੈ, ਕਿਤਨੀ ਕਰੁਣਾ
ਘੋਰ ਧ੍ਰਵਣੁਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ, ਕਧਾ ਧਲ ਯਤਭਾਨਾ ਛੋਗਾ? ਕੌਨ ਸਛੇਧ ਹੈ, ਯੋ
ਧਨ ਭਾਵੋਂ ਕਾ ਧਨਮੇਂ ਭਲਕਤਾ ਨ ਪਾਵੇਗਾ? ਯਯ ਕੋਸ਼ਯਾਦੇਵੀ ਕਛਤੀ ਹੈ—

‘ਪਛੋਂ-ਪੀਠ ਤਯ ਗੋਧ ਲਿੰਡੋਰਾ, ਸਿਧ ਨ ਦੀਨਹ ਪਧ ਘਵਨਿ ਕਡੋਰਾ।’
‘ਯਨ ਹਿਤ ਕੇਲ ਕਿਰਾਤ ਕਿਸੋਰੀ, ਰਘੀ ਘਿਰੰਝਿ ਘਿਧਧ-ਸੁਖ-ਭੋਰੀ।’
‘ਕੈ ਤਾਪਸਤਿਧ ਕਾਨਨਯੋਗੂ, ਜਿਨਹਿ ਤਪਛੇਤੁ ਤਯ ਸਯ ਭੋਗੂ।’
‘ਸਿਧ ਯਨ ਯਸਿਹਿ ਤਾਤ ਕੇਲਿ ਭਾਂਤਿ, ਚਿਤ੍ਰਲਿਖਿਤ ਕਪਿ ਦੇਖੀ ਡੇਰਾਤੀ।’

ਤਧ ਯਨਕੀ ਦੇਵੀ ਕੀ ਸਰਲਤਾ, ਕਾਮਭਤਾ, ਉਨਕੇ ਸ੍ਵਭਾਵ ਕਾ
ਭੋਭਾਪਨ ਘੋਰ ਉਨਕੀ ਭੀਰੁ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿ ਘਾਂਘੋਂ ਕੇ ਸਾਮਨੇ ਫਿਰ ਯਤੀ ਹੈ;
ਸਾਧ ਹੀ ਛੇਧ ਮੇਂ ਘੇਕ ਘੰਝੀ ਵੇਧਨਾ ਛੋਨੇ ਲਗਤੀ ਹੈ, ਯੋ ਘਿਤ ਕੇ
ਵਿਲਵਲ ਕਰ ਦੇਤੀ ਹੈ। ਧਦਿ ਕੋਸ਼ਯਾਦੇਵੀ ਸੀਤਾਯ ਕਾ ਮੁਛ ਨ ਯੋਛਤੀ
ਰਛਤੀ, ਉਨਕੇ ਸੁਖ ਸੇ ਰਹਨੇ ਕਾ ਧਧਾਨ ਨ ਰਘਤੀ ਛੋਤੀ, ਤੋ ਉਨਕੇ ਮੁਖ
ਸੇ ਧਸਿ ਤਰਛ ਕੀ ਘਾਤੋਂ ਨ ਨਿਕਛਤੀ। ਧਨ ਪੰਕ੍ਤਿਧਾਂ ਮੇਂ ਉਨਕੀ
ਵਧਾ ਹੀ ਮੂਰ੍ਤਿਮੰਤ ਛੋ ਕਰ ਵਿਰਾਯਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਉਨਕੀ ਵਲ
ਵਾਂਘਾ ਭੀ ਭਲਕ ਰਛੀ ਹੈ, ਯੋ ਪੁਤ੍ਰਵਧੂ ਕੇ ਸਾਧਾਰਣੁ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਕੇ ਦੇਖ ਕਰ
ਭੀ ਵਿਘਲਿਤ ਛੋਤੀ ਹੈ।

‘ਘੰਧ-ਕਿਰਨ-ਰਸ-ਰਸਿਕ ਘਡੋਰੀ, ਰਘਿਝਧ ਨਧਨ ਸਕੈ ਕਿਮੀ ਯੋਰੀ।
ਸੁਰ-ਸਰ-ਸੁਭਗ ਯਨਯ-ਯਨ-ਘਾਰੀ, ਡਾਘਰ-ਯੋਗ ਕਿ ਲੰਸਕੁਮਾਰੀ।’
‘ਘਿਧਘਾਟਿਕਾ ਕਿ ਸੋਛ ਸੁਤ, ਸੁਭਗ ਸਯਵਨ—ਮੂਰਿ।’

किसी पुत्रवधू के पक्ष में अपने पुत्र से काँध सास छस-
से अधिक और छससे उत्तमता से क्या कह सकती है ? छन
पंक्तियाँ में एक कुलजाला का हृदय जोल कर उसके प्रियतम को
हिललाया गया है, और साथ ही यह भी सूचित किया गया है
कि एक पतिप्राणा के वियोगविधुरा जनने पर उसका जीवन
कैसा संकटापन्न हो सकता है. छनमें कौशल्यादेवी की गंभीरता
जितनी सुंदरता से स्पष्टित हुई है, उतनी ही उनकी लावुकता,
सहृदयता और मार्मिकता भी. एक और वे पुत्रवधू की गंभीर
मनोवेदना, उसकी वनगमन की असमर्थता आदि का आवरण
लटाती है, और दूसरी ओर पुत्र की आंखें जोलती हैं, और
उसे उचित कर्तव्य के लिये सावधान करती है. ऐसे अवसरपर
वे अपने उत्तरदायित्व को भी नहीं खूलतीं. वे पुत्र के महान
कर्तव्यों, उनके असीम संकटों और दैवदुर्विपाक को समझती है.

अतएव यह आशा नहीं होती, कि अपनी स्त्री को अवश्य
साथ लेते ज्यों, केवल छतना ही कहती हैं—

सोछ सिय चलन यहति जन साथ, आयसु काह होछ रघुनाथा;

अस जियारि नस आयसु होछ, मैं सिध देउं जनकिलि सोछ.

हिर व्यथित और विरहकातरा हो कर यह कह पड़ती हैं—

नो सिय लवन रहै कह आंया, मोलि कहँ होछ जहुत अवलंआ.

यह अंतिम पद्य उनके व्यथामय आंतरिक भाव का सूचक
है. पुत्र नय तो नय, किंतु विनयशीला पुत्रवधू को वह नहीं
त्यागना चाहती. हिर भी कलेजे पर पथर रख कर उन्होंने आत्म-
सुख को तिलांजलि दी, और जनकदेवी की भर्मावस्थाओं की ही
भरहमपट्टी करने की पूरी चेष्टा की; यही है उनकी महत्ता
और महानुभावता, यही 'राम महतारी' पद की पूरी सार्थकता
हुई. आर्यसंस्कृति की ही यह उदात्त कल्पना है, और आर्य संस्कृति
का ही है यह अपूर्व आदर्श.

आजकल सास की जड़ी कुत्सा हो रही है, उसे मानवी
नहीं मानवी कहा जाता है. पुत्रवधूओं का यत्ने तो वे उनका
गला घाँट दें; पर क्या करें ? कुछ कारणों से विवश हैं, हिर भी
उनके विरुद्ध बेधनी धूम से चल रही है, अधिकांश पत्र-पत्रिकाओं
में वे जड़े अच्छे शब्दों में स्मरण की जाती हैं. यह वर्त-
मानकालिक कुछ आंदोलनों का फल है, गुरुजनों से सज्ज प्रकार
की स्वतंत्रता लाभ करना ही कतिपय नव्यवादियों का मत है.
उन्हींके हाथों जहाँ मातापिता की छीछाबेहर हो रही है, वहाँ
श्वशुरदेवी की भी. मेरा निवेदन है कि जितनी नवज्योतिर्मयी

પુત્રવધૂએ' હૈં, કયા વે બિલકુલ દૂધ કી ધૂલી, ઓર સાફ સુથરી હૈં, ઓર જિતની સંસાર કી કાલિમાએ' હૈં, વે સાસોં કે મુહપર હી પુતી હુઈ હૈં? કદાપિ નહીં. અબી બી આર્યસંસ્કૃતિ જીવિત હૈ, ભારતવર્ષ કી અધિકાંશ કુલ-લલનાએ' આજ બી ઉસીકે શાસન મેં હૈં. નગરોં મેં વિશેષ કર ગ્રામોં મેં અબી અનેક સાસ-પતોહુએ' જૈસી હૈં, જિનકો હમ મૂર્તિમતી કૌશલ્યા ઓર જનકી ન કહ સકેં તો માનવી તો અવશ્ય કહ સકતે હૈં. ઉન્હીકે પુણ્યપ્રતાપ સે આજ બી ભારતમાતા કા મુખ ઉજ્જવલ હૈ, મેરા વિશ્વાસ હૈ. સદા હી ઉજ્જવલ રહેગા, ક્યોંકિ 'સત્યમેવ જયતે નાનુતમ્ । મેં' યદ નહીં કહતા કિ દુષ્ટ સાસેં નહીં' હૈં; હૈં, અવશ્ય હૈં; કિંતુ જહાં દો ચાર દુષ્ટ હૈં, વહાં દસ પાંચ ભલી બી હૈં. કુત્સા કરતે સમય ભલી સાસોં કા ક્યોં ભૂલા દિયા જતા હૈ? રમરણ રકબા જમ્ય જો આજ વધૂએ' હૈં, કલ વે બી સાસ હોંગી. મેરા વિચાર હૈ કિ સાસ ભલી હોને કે લિયે પુત્રવધૂ કા બી ભલી હોના આવશ્યક હૈ. બિના કારણ કોઇ કિસીકો નહીં સતાતા; સતાને કે કારણ હોને ચાહિયે. ફલ બીજ કા પરિણામ હોતા હૈ, બિના કુબીજ ખોયે કુફલ નહીં ફલ સકતા. તાલી દોનોં હાથોં સે બજતી હૈ. પતોહ સાસ કા આદર કરેગી, તો કોઇ કારણ નહીં હૈ કિ સાસ ડંડા લે કર સીધી હો. ગૃહકલદ કહાં નહીં હોતા? કિંતુ સંભાલને સે હી સખ સંભલ જતા હૈ, જનાને સે બિગડી ખાત બી બન જતી હૈ, સહિષ્ણુતા ઓર હમ્મ બડી ચીજ હૈ. સેવા ઓર આત્મોત્સર્ગ સે પથ્થર બી પિધલ જતા હૈ. ભગવાન કરે, ઘર ઘર શ્રીમતી કૌશલ્યા-જૈસી સાસ ઓર શ્રીમતી જનકી જૈસી પુત્રવધૂએ' દિખ-લાયી પડે, જિસસે હમારે પવિત્ર ગૃહોં મેં પાશ્ચાત્ય કલુષિત પ્રભાવોં કા પદાર્પણ ન હો સકે.

માતા કી ખાતેં સુન કર ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર ચિંતિત હુએ, પહેલે તો વિવેકમય વચન કહ કર ઉન્હોંને ઉનકો સમજાયા, ઇસકે ઉપરાંત જનકીજી સે કુછ કહના ચાહા; પરંતુ મર્યાદા બાધક હુઈ, માતા કા સંકોચ હુઆ; કિંતુ સમય દેખ કર ઉન્હેં ઉનસે કુછ કહના હી પડા, ગોસ્વામીજી લિખતે હૈં:—

માતૃ સમીપ કલત સક્રુચાહીં, બોલે સમય સમુજિ મન માહીં.

ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર મર્યાદાપુરુષોત્તમ હૈં, પરંતુ પ્રખલ કાલ સે ઉનકી બી ન ચલી. શ્રીમતી જનકીદેવી સે ઉન્હોંને જો કહા, ઉસે સુનિયે—

રાજકુમારિ સિખાવન સુનહ, આન ભાંતિ જિય જનિ કછુ ચુનહ.
આપન મોર નીક જો ચહહ, બચન હમાર માનિ ગૃહ રહહ.
આયસુ મોરિ સાસ-સેવકાઇ, સખ બિધિ ભામિનિ ભવન ભલાઇ.

अहिते अधिक धरम नहिं हूण, सादर सास-ससुर-पद-पूज.-
जय जय मातु करहिं सुधि भोरी, होछहि प्रेम निकल भति भोरी.
तय तय तुम्ह कहि कथा पुरानी, सुंदरि समुद्रायेहु मृदु जानी.
कहौं सुभाय सपथ सत भोही, सुमुष्णि मातुहित राखौं तोही.

कैसी उचित और मार्मिक आते हैं! लगवान रामचंद्र जैसे विनयनम्र और मर्यादाशील पुत्र के मुख से दूसरी कौन आत निकलती? उन्हें तो यह भी कदा:-जो कुछ मैं कह रहा हूँ, वह गुरु एवं श्रुतिसंमत है; अतएव इस धर्मक्षेत्र को, बिना कष्ट का अनुभव किये लाभ करना चाहिये.

गुरु-श्रुति-संमत धर्मक्षेत्र, पाठ्य्य भिनहिं कहेस.

श्रुति कहती है—‘मातृदेवो भव. पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव।’

शास्त्र कहता है—‘प्रत्यक्षदेवता माता’ ‘जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।’

स्मृति कहती है—

संयतोपस्कराः दक्षाः हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ।

कुर्यात् श्वशुरयोः पादचन्दनं भर्तृतत्परा ॥ (याज्ञवल्क्य)

उपाध्यायान् दशाचार्य्य आचार्य्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन्माता गौरवणातिरिच्यते ॥ (भनु)

माता, पिता और आचार्य देवता हैं. माता प्रत्यक्ष देवता है, जननी और जन्मभूमि स्वर्ग से भी श्रेष्ठ है. स्त्री को संयतोपस्कर, दक्ष, हृष्ट और व्यर्थ-व्ययपराङ्मुखी होना चाहिये. पति में रत रह कर सदा सास-ससुर की सेवा करना उसका धर्म है. उपाध्याय से दशगुण आचार्य का, आचार्य से शतगुण पिता का, और पिता से सहस्रगुण गौरव माता का है.

इस प्रधान धर्म की शिक्षा देने के बाद लगवान श्रीरामचंद्र ने वन की लयंकरताओं और वलां की असुविधाओं का जडा ही विशद वर्णन किया है. पाठक रामायण में इसको देख सकते हैं. अधिकांश वर्णन जडा ही लावमय और सुंदर है, कवित्व तो इसमें कूट कूट कर बरा है—कुछ पंक्तियां देखिये—

उरपहिं धीर गहन सुधि आये, मृगक्षोयनि तुम्ह बीर सुभाये.

दंसगवनि तुम्ह नहिं अनजोगू, सुनि अपजसु भोदिं देखहि लोगू.

मानस-सलिल-सुधा प्रतिपाली, निअछ कि लवनपयोधि भराही.

नवरसाल अनभिहरनसीला, सोद कि काकिल भिपिन करीला.

इन पंक्तियों में कितनी स्वाभाविकता और लावुकता है, सहृदयजन स्वयं इसका अनुभव करें. कुछ पाश्चात्य विद्वानों का मत है कि श्रीमती जनकनंदिनी का अरित्र जिस रूप में भारतीय

कवियों ने अंकित किया है, वह कल्पित है, उसमें वास्तविकता का लेश नहीं। उनपर विपत्ति का पहाड़ टूट पड़ता है; परंतु उस अवस्था में भी उनको कुछ कहते नहीं देखा जाता। ज्ञात होता है उनके मुख में लज्जा ही नहीं, या किसीने उनके मुख पर मुहर लगा दी है। वह गड से गड दुःख सह लेती हैं, परंतु वह भी नहीं करती। वज्र टूट पड़ता है, किंतु हिलती तक नहीं। ऐसी प्रस्तर-प्रतिमा हो सकती है, काष्ठ अवधारिणी नहीं। ऐसी ही ऐसी तर्कनाओं कर के वे हिल के झेंझके झेंझके हैं, और धिस प्रकार की और कितनी ही उटपटांग आते-कहते रहते हैं। वास्तव आत यह है कि जिस वातावरण में उनके हृदय का विकास हुआ है, जो दृश्य उनके नेत्रों के सामने उपस्थित होते रहते हैं, पतिपत्नी के जिन पारस्परिक व्यवहारों का उनका अनुभव है, वैसी ही उनकी विचारपरंपरा और मननशैली है। योरप की स्त्रियां में आत्मपरायणता अधिक होती है। वे अपनी पतिप्रेमिका और स्नेहभंगी नहीं होती, जितनी ओशिया—विशेषतः भारत की कुल-दलनाओं होती हैं। वे पतिपरायण तभी तक रहती हैं। जन्मतक उनके स्वार्थों की पूर्ति होती रहती है। स्वार्थ में व्याघात उपस्थित होने पर वे तत्काल उनका त्याग देती हैं। आजकल यह प्रवृत्ति अद्भुत ही प्रचल हो गयी है। पति की आज्ञा में रहना, उनकी सेवा के लिये आत्मोत्सर्ग करना उनकी दृष्टि में आत्मविक्रय है। विवाहबंधन उनकी दृष्टि में उतना पवित्र नहीं, वे आत की आत में उसे तोड़ सकती हैं। उनका स्वभाव उग्र, असंयत और प्रायः उच्छ्रंखल होता है। धिस प्रकार की प्रवृत्ति के वे तेजस्विता कहती हैं। उनकी स्वतंत्रता की कामना घतनी तीव्र होती है, कि पति के सामने यदि थोड़ा भी झुकना पड़े, तो वे उसे परतंत्रता मान गैरती हैं। जिस देश, जिस समाज के ऐसे आदर्श हों, उस देश और समाज में पला, यदि सीनादेवी का अधिक धीर, गंभीर, संयत आत्मत्याग की भूर्ति और प्रतिप्राणा देण कर उनके विषय में तथाकथित विचार प्रकट करें तो क्या आश्चर्य ! मेरे कथन का यह मतलब नहीं, कि योरप में पतिपरायण स्त्रियां होती ही नहीं, ऐसा कहना और सोचना, अन्याय होगा। मिस्टन ने एक स्थान पर 'धव' के मुख से इन शब्दों का कहलाया है—ये शब्द उन्हेंने आदम से कहे हैं—

“जो आपकी आज्ञा होती है, उसे मैं बिना कुछ कहे सुने स्वीकार करती हूं। धृष्टीय धृष्टि यही है। आपके नियंता धृष्टर है और मेरे आप।”

संसार में जितनी सती साध्वी स्त्रियां होंगी, प्रायः सभके हृदय का

भाव जैसे ही होगा। यदि योरप की स्त्रियां में ऐसा भाव न पाया जाता, तो मिष्टन की क्षेपनी से जैसे शण्ड निकलते ही नहीं, अभाव में भाव नहीं होता। योरप की स्त्रियां में रत्नेशुषु और तमोशुषु ही होता है, सतोशुषु नहीं; ऐसा कहना अस्वाभाविक होगा। वहां स्वाभाविकता का बोध हो गया है, कृत्रिमता ही शेष है; यह भी नहीं कहा जा सकता। किंतु यह परम सत्य है कि आन्कल धार्मिकता का स्थान स्वेच्छाचारिता ग्रहण कर रही है, धर्मी लिये वहां का वायु-मंडल विशेष कलुषित हो गया है। योरप में सती-साध्वी स्त्रियों का अभाव नहीं, किंतु वे उंगलियों पर गिनी जा सकती हैं। क्षेत्र प्रायः वैसी ही स्त्रियों के हाथ में है, जिनका चित्रण उपर हुआ है। अतएव उन्हीं के प्रभावों से लोग प्रभावित हैं, और वैसे ही असंगत विचार भारत की पुनित सभ्यता में पली स्त्रियों के विषय में प्रकट करने के लिये आप्य हैं; किंतु इस प्रकार की निर्मूल जातों का भूय ही क्या ?

सीतादेवी भारत की सती-साध्वी स्त्रियों की शिरोमणि है। उनके आर्य संस्कृति की दिव्य भूर्ति कह सकते हैं। उनके मुख में निष्ठा है, किंतु अटी ही संयत। उनके मुंह पर मुद्गर कभी नहीं लगती, वे समयपर जोलती हैं; किंतु उनके शण्ड तुझे हूँ और गंभीर होते हैं। उन शण्डों में मलानुभावता लरी होती है, पर साथ ही हृदय की विशालता भी। कटु वयन कहना, उद्धत मन जानना, उनके स्वभाव के विरुद्ध है। जैसी भयोदाशीलता और सदाशयता उनमें दृष्टिगत होती है, अन्यत्र नहीं; और जातों की तरफ सभ्यता के भी स्तर होते हैं। पहले वह उतनी उदात्त, संयत और गंभीर नहीं होती, जितनी उन्नतावस्था में। सांसारिक अन्य पदार्थों की तरफ उसका भी क्रमशः विकास होता है। न्ने नितियां पहले पशुओं के समान जवन व्यतीत करती थीं, आज वे उन्हीं के महलों में रहती हैं और वैज्ञानिक आविष्कारों द्वारा जगत को चकित करती हैं, यह उनकी सभ्यता के क्रमशः विकास का ही फल है। आर्य सभ्यता संसार की सग सभ्यताओं से प्राचीन है, और लगभग पूर्णता का पहुँच गयी है। इस लिये वह अधिकांश उदात्त गुणों का आधार है। लगवती जनकी सतीत्व के विषय में इसका प्रमाण है। श्रीमति के हृदय का यरमोतकषं उनमें देखा जाता है। उनकी मलानुभावता, संसार की सती साध्वी स्त्रियों का आदर्श है। विभिन्न हाथों में पड कर विचार-वैचित्र्य के कारण कहीं कहीं उनका चरित्र विकृत हो गया है; किंतु उनकी महत्ता कहीं अर्ध नहीं हुई। दिगनाग औद्ध विद्वान था, उसने दुन्दुमाहा नामक एक नाटक लिखा है। प्रकरण उसका 'वैदेही-वनवास' है। विपिन में

पहुँचा कर लौटते समय लक्ष्मणुज जनकनंदिनी से सदेश की प्रार्थना करते हैं—उस समय नाटककार उनके मुख से ये वाक्य कहलाते हैं:—

‘तथा निष्ठुरो नाम सन्दिश्यत इति प्रतिहत वचनतैषा लक्ष्मणस्य, न सीताया धन्यत्वम् ।’

‘अहो अविश्वसनीयता प्रकृत निष्ठुरभावानां पुरुष-हृदयाणाम् ।’

जैसे निष्ठुर के लिये मैं जो सदेश देना चाहती हूँ, इसमें लक्ष्मण के वचन की दृढ़ता है, सीता का सौभाग्य नहीं।’ ‘स्वभाव ही से निष्ठुर भावपूर्ण पुरुष-हृदय की अविश्वसनीयता विचित्र है।’ जैसे ही एक अवसर पर अवभूति कौनसा पथ ग्रहण करते हैं, उसे भी देखिये—उत्तररामचरित में एक स्थल पर वे श्रीमती सीतादेवी की सखी वासन्ती के मुख से लगवान् श्रीरामचंद्र के विषय में यह वाक्य कहलाते हैं:—

‘अयि देव ! किं परं दारुणः खल्वसि ।’

‘देव ! आप सत्यमुख पते निष्ठुर हैं।’

यह सुन सीतादेवी अपनी पतिप्रणुता का परिचय देते हुये क्या कहती हैं, उसे भी सुनिये:

‘सखि वासन्ति ! किं त्वमेवं वादिनी भवसि पूजार्हः सर्वस्यार्यपुत्रो, विशेषतो मम प्रियसख्याः ।’

‘सखि वासन्ति ! तुम ऐसा क्यों कहती हो ? आर्यपुत्र सभके पूजनीय हैं, विशेषतः मेरी प्रिय सखी के।’

दिंगनाग की जनकनंदिनी, देवी नहीं मानती हैं, उनमें धैर्यच्युति है, वे धैर्यच्युत हो कर पतिदेव को निष्ठुर कहती हैं, साथ ही पुरुषभूति मात्र को स्वभाव ही से निष्ठुरहृदय कह डालती हैं। इस कथन में स्वाभाविकता है, किंतु चित्त की वह विशालता नहीं, जो मनुष्य को देवता बना देती है। विपत्ति ही मनुष्य की कसौटी है, इसपर दिंगनाग की सीतादेवी कसने पर ठीक नहीं उतरीं। अवभूति की सीतादेवी वास्तव में देवी हैं, वे आत्मचिंताशून्य हैं, सम्यगी पतिप्राणा हैं, वे ‘विपद्दि-धैर्य’ का आदर्श हैं, उन-होंने स्वाभाविकता पर विजय प्राप्त कर ली है, उनमें प्रतिदिंसा-वृत्ति है ही नहीं, वे स्वयं तो लगवान् श्रीरामचंद्र को देख कर कुछ कहती ही नहीं, किंतु सखी के कटु वचन को भी नहीं सह सकतीं, उनका यह वाक्य पडा ही मार्मिक है। ‘आर्यपुत्र सभके पूजनीय हैं, विशेषतः मेरी प्रिय सखी के।’ यह सीतादेवी का वास्तविक रूप है। यह रूप सुधजन ही नहीं, विषुधजन-वंदनीय है। उनका यही रूप आर्य संस्कृति का सर्वस्व है। गोस्वामीज उनके इसी रूप के उपासक हैं। लगवान् श्रीरामचंद्र की आत्मा को सुन कर सीतादेवी ने क्या कहा, अथ उसको उन्हींके शब्दों में सुनिये:

कौशल्यादेवी के सामने जनकनंदिनी के सीधे पति से आतशीत करने में भयाँदा आघात थी, अतएव उन्होंने उनकी सहायता दूँदा; किंतु इस में उनके सहलता न हुई। लगवान् रामचंद्र ने ऐसी आते कहीं, कि उन्होंने ओलने की नौजत आयी। इस लिये पहले उन्होंने—

लागि सासुपग कल कर जेरी, छमजि देवि अडि अविनय मोरी।

इस पद्य में कितनी भयाँदाशीलता है, 'छमजि देवि बडि अविनय मोरी' में उनके सरल और विनम्र हृदय की कितनी सुंदर प्रतिच्छाया है! सास से अविनय की क्षमा मांग कर उन्होंने पतिदेव से जो कुछ कहा, उसमें पतिप्रेम का प्रचाल उमड़ा पड़ता है—उसका एक एक शब्द असा ही लावभय है—उसकी कुछ पंक्तियाँ देखिये:—

मैं पुनि समुजि दीप मनभाही, पियणियोगसम दुष्पु जग नाही।

तुम्हें जिनु रघुकुल-कुमुद-जिधु, सुरपुर नरक समान।

मातु पिता लगिनी प्रिय बाध, प्रिय परिवार सुहृद-समुदाध।
सासु ससुर गुरु सजन सुदाध, सुत सुंदर सुसील सुपदाध।
जहां लगिनाथ नेह अरु नाते, पियजिनु तियहीं तरनिहुंते ताते।
तनु धनु धामु धरनि सुरराज्जू, पतिजिहीन सज्ज सोकसमान्।
भाग रोगसम लूषण बाध, जम-जतना सरिस संसार।
प्राननाथ तुम्हें जिनु जग मही, मेकहैं सुपद कतहुं कछु नाही।
जिअजिनुदेह नदी जनुजारी, तैसिय नाथ पुरुष जिनु नारी।
नाथ सकल सुख साथ तुम्हारे, सरद-विमल-जिधु-अदन निहारे।

विवाहकाल में सप्तपदी के समय पत्नी प्रतिज्ञा करती है:—

आर्ते आर्ता भविष्यामि सुखदुःखविभागिनी ।

तवाज्ञां पालयिष्यामि पञ्चमे सापदे वदेत् ॥

'आर्त होने पर आर्त हूँगी, सुखदुःखविभागिनी हूँगी, और तुम्हारी आज्ञा का पालन करूँगी।' कहा जा सकता है इस प्रतिज्ञा के अनुसार उनके वही करना चाहिये था, जो पति ने आज्ञा दी थी; किंतु उन्होंने दुःख निवेदन करना प्रारंभ किया। क्या यह अभयाँदा नहीं? पहली आत यह कि 'आपत्काले नियमो नास्ति।' दूसरी आत यह कि उन्होंने अवज्ञा क्या की? काँध आज्ञा होने पर उसके पालन करने में जो आधाअधे उपस्थित होंगी, क्या उनके निवेदन करना आज्ञा न मानना है? आज्ञा मानने की अपेक्षा पति की दुःखसुखसंगिनी होना, उनके लिये श्रवण उत्सर्ग करना क्या अधिक संगत नहीं? सीतादेवी की चेष्टा यही तो है। श्री का सर्वस्व पति ही तो है, फिर यहां तो प्राण की आधा उपस्थित है:—

રાખિઅ અવધ જો અવધિ લગિ, રહત જનિ અહિ પ્રાન.

ઐસી અવસ્થા મેં ઉન્હોંને જો કુછ નિવેદન કિયા, ઉસમેં વિપ્રતિપત્તિ ક્યા ? જો સ્ત્રીધર્મ હૈ, જો શાસ્ત્રસંગત ખાત હૈ, વહી તો વે કલ રહી હૈ—

નાસ્તિ સ્ત્રીણાં પૃથગ્યજ્ઞો ન વ્રતં નાપ્યુપોષિતમ્ ।
પતિં શુશ્રૂષતે येन तेन स्वर्गे महीयते ॥
पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ।
पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरत्किञ्चिदप्रियम् ॥ (મનુ)
सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजावती ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता ॥ (व्यास)
मितं ददाति जनको मितं भ्राता मितं सुतः ।
अमितस्य हि दातारं भर्तारं पूजयेत् सदा ॥ (शिवपुराण)
'पतिरेको गुरुस्त्रीणाम् । (આણક્ય)

‘સ્ત્રી કો ન તો કોઇ યજ કરને કી આવશ્યકતા હૈ, ન વ્રત-ઉપવાસ કી. પતિ કી સેવા કરને સે હી વલ સ્વર્ગ મેં આદત હોતી હૈ. પતિલોક કી કામના કરનેવાલી સાધ્વી સ્ત્રી આહું જીવિત પતિ હો આહું મૃત; કિંતુ ઉસકા અપ્રિય કબી ન કરે. ભાર્યો વહી હૈ, જો ગૃહકાર્ય મેં દક્ષ હો, સંતાનવાલી હો, પતિપ્રાણા ઔર પતિવ્રતા હો. પિતા, ભ્રાતા, પુત્ર થોડા દેનેવાલે હૈ, સખ કુછ દેનેવાલા પતિ હી હૈ. ઇસ લિયે વલ સદા સત્કારયોગ્ય હૈ. સ્ત્રિયાં કા ગુરુ પતિ હી હૈ.’

શ્રીમતી જનકાદેવી કે નિવેદન મેં ઇન્હીં આર્ય સિદ્ધાંતોં કી ધ્વનિ છોડ ઔર ક્યા હૈ ? હાં, ઉનકે હૃદય કે સમાન ઉનકી ઉક્તિયાં ઉદાત્ત અવશ્ય હૈ. ઇસ કથન મેં કિતની સત્યતા હૈ, ‘પ્રિય-ખિયોગ સમ દુખ જગ નાહી’ ઇસી લિયે ‘તનુ ધનુ ધામુ ધર્મન સુરરાજૂ, પતિવિહીન સખ રોકસમાજૂ’ હૈ; ઔર ‘ભોગ રોગસમ, ભૂખન ભાર’ હૈ. જખ ‘રઘુકુલ-કુમુદ-વિધુ’ ખિના ‘સુરપુર નરક-સમાન’ હૈ, તો ‘જમ-ગનના-સરિસ સંસાર’ કા હોના ક્યા આશ્ચર્ય ? ફિર વે કયોં ન કલતીં ‘પ્રાનનાથ તુમ્હ ખિનુ જગ માહી’, મો કહ્લે સુખદ કતહ્લે કછુ નાહી.’ જખ વે ‘માતુ પિતા ભગિની’ ઇત્યાદિ ખડે ખડે સંબંધિયોં કા નામ સુંદર વિશેષણોં કે સાથ ગિના કર, યલ કલતી હૈં ‘જહ્લે લગિ નાથ નેલ અરુ નાતે, પિય ખિનુ તિયલિ તરનિ તે તાતે;’ તખ વે કિસ જવાલા કી ઔર સંકેત કરતી હૈં, ક્યા યલ ખતલાના હોગા ? વિરહજવાલા કી ખાતે કૌન નહીં જનતા-વિરહિણી કો કૌન નહીં જલાતા. આહું યલ ઉસકી માન-સિક આધિ કા હી ફલ હો; કિન્તુ ઉસકો અનુભવ ઐસા હી હોતા હૈ. ઉસકો સુધાકર-કિરણે બી અગ્નિમયી જ્ઞાત હોતી હૈ, ઔર

मलयसमीर शेष-श्वास, और अधिक क्या कहें, उन्होंने यह बात कितनी दूर की कही 'जिन्म जिनु देव नही जिनु जारी, तैसिन्म नाथ पुरुष जिनु नारी.' सत्य है, पुरुष स्त्री-देव का प्राण है, और कामिनी-कल्योनिनी का सखि, किन्तु धिस बात को सीतादेवी-सदश पतिप्राणा देवी ही समझ और कह सकती हैं।

धिसके उपरांत उन्होंने यह कहा—

अग मृग परिणत नगर जन, जलकल जिमल दुकूल;

नाथ साथ सुर-सदन-सम, परनसाल सुअमूल.

जनदेवी जनदेव उदारा, करिअलिं सासु-ससुर-सम सारा;

कुस-किसलय-साथरी सुदाध, प्रलु-संग मंलु मनोअतुराध.

कंद मूल इल अमिअ अदरु, अवध-सौध-सत-सरिस पदरु.

आजकल 'आओ, पीओ, आराम करो' का वज्र-निर्घोष ही सुनायी पड़ रहा है, ऐसी अवस्था में सीतादेवी की आत्मा को कौन सत्य स्वीकार करेगा? अग-मृग को परिणत, वनको नगर, वल्कल को विमल दुकूल, पर्णशाला को सुरसदनसमान सुअमूल कौन मानेगा? क्या ऐसा माना जा सकता है? यह तो चिकनी-चुपड़ी आत्मा है। वनदेव वनदेवी, सासससुर नहीं जन सकते; कुस-किसलय साथरी, मनोअतुराध नहीं कही जा सकती; न तो कंदमूलइल, अमृतमय आदर हो सकते हैं और न अवध के रौकड़ों सौधों के समान पदाड, और न कोई शुद्धिमती स्त्री ऐसा कह ही सकती है। हां, यह कविकल्पना हो सकती है।

हृदय सजके पास है, छल सजके हाँद में है, जो जिसके मन में आते वह कह सकता है, जो चाहे सोच सकता है; परंतु यह अक्षरशः सत्य है कि जो कुछ श्रीमन्नरुद्रदेवी ने कहा वह आर्यलवना के हृदय का सच्चा उद्गार है। यदि हम विवेक की आंखें खोल लें, तो भारतीय कुलजाला के गानसदृशेष में यह लाव जलुत ही स्पर्श में प्रतिनिमित्त द्वितीय पड़ेगा। श्रीमती सीतादेवी स्वयं धसके लिये प्रमाण हैं, जिन्होंने एक दो दिन नहीं, लगभग चौदह वर्ष लगवान् श्रीरामचंद्र के साथ धसी लावसे व्यतीत किये। इनके उद्गारों का प्रतिपादन निम्नलिखित पद्य जहाँ ही दृढ़ता से करते हैं—

नाथ सकल सुअ साथ तुम्हारे, सरद-जिमल-जिधु-अदनुं निहारे;
जिनु जिनु प्रलु-पद कमल जिलोका, रदिलौं मुहित दिवस जिमि कोका.
मोहि मग यलत न होछलि हारी, जिनु जिनु अरन-सरोज निहारी.

वास्तविक सुअ का संबंध हृदय के लावों से है, किसी पदार्थ अथवा वस्तुविशेष से नहीं। धन पदों को पद कर धस आत को सत्य प्रेम का पथिक लक्ष्मीभांति समझ सकता है। प्रेम प्रेम के लिये

होता है, सुख-उपभोग के लिये नहीं। जो प्रेम सुख-कामनापर उत्सर्गीकृत है, वह प्रेम नहीं, प्रेम का आडंबरमात्र है। सच्चे प्रेम में कष्ट की अनुभूति होती ही नहीं। सीतादेवी कहती हैं—

वन-दुःख नाथ कहे जहुतेरे, लय विषाद परिताप धनेरे;
प्रभु-भियोग-लव-लेस समाना, सज्ज मिलि होहि न कृपानिधाना।

सत्यप्रेम में अहंभाव नहीं होता, उसमें सेवाभाव ही प्रणव होता है। सत्यप्रेम सूर्य है, उसके सामने अहंभाव-अंभ-कार हलर ही नहीं सकता। उसके अवलोकन कर सेवाभाव-सरसिज अवस्थ विकसित होता रहता है। भगवती जनकी में यह भाव कितना जग्न है, देखिये—

सज्जहि लाति पिय-सेवा करिहौं, मारगजनित सकल श्रम हरिहौं।
पाय पधारि अह तरुछांड़ी, करिहौं जाउ मुदित मन भाहीं।
श्रम-कन सहित स्याम तनु देखे, कहैं सुख समउ प्रानपतिपेये।
सम भलि तृन-तरु पल्लव कासी, पाय पक्षोद्वि सज्ज निसिदासी।

इन पंक्तियों में कितना आत्मनिवेदन है, कितनी अभाव-यिकता और सरलता है, कितनी हितकामना और सदानुभूति है; यह निर्मल-हृदय की अवतारणा नहीं, सज्ज चित्त की उदात्त भाव-मयी सुंदर प्रस्तावना है। प्रवचनामय मानस की प्रेरयना नहीं 'मनस्यैकं, वचस्यैकं, क्रियास्यैकं' की सत्यतामयी विभावना है। स्वार्थसाधन की कपटबरी आयोजना नहीं, कर्तव्यज्ञान की भक्तिबरी साधना है।

भगवान् श्रीरामचंद्र ने विपिन की लयंकरता का जडा विशद वर्णन किया था; और यह भी कहा था—

‘नर अदाररजनीयर करहीं, कपटभेष भिधि कोटिक करहीं।’

सीतादेवी धसका कितना सुंदर और गंभीर उत्तर देती हैं, सुनिये—

भार भार भृदुभूरति जेही, लागिहि ताति अचारि न भोही।

‘को प्रभुसंग भोहि चितरनिहारा, सिंदूरधूहि जिमि ससकसिआरा।’

‘धस उत्तर में कितना आत्मविश्वास और कितनी पतिनिर्भरता है, कितनी प्रीतिपरायणता और तेजस्विता है, धसका अनुभव प्रत्येक सहृदय कर सकता है—

श्रीरामचंद्र ने यह भी कहा था, ‘हंसगवनि तुम्ह नहिं अनजोगू’ धसका उत्तर जडा ही हृदयग्राही, और भर्मस्पर्शी है। कहीं भी जनकीदेवी ने व्यंग से काम नहीं लिया था। जहुत धीर-भाव से संयत उत्तर ही देती यही गयी है, किंतु धस पंक्ति का उत्तर जडा ही व्यंजनामय है, साथ ही उसमें धितनी स्वाभाव-

कता है, कि पढ कर चित्त बोटपोट हो जाता है. उत्तर यह है—

‘मै' सुकुमारि नाथ अनजोगू, तुम्हलिं डियित तप, मो कहूँ भोगू.’

धस वयनरयना का अलिहारी ! धसिका कडते हैं, ‘कागज-पर रभ दिया है कलेज निकाल कर !’ कितनी भीड़ी चूटकी है, साथ ही कितनी प्रेमलरी.

बेभ धम्मा से अधिक लम्भा हो गया. मैने पांच प्रसंग बेभ लिखने के लिये चुने थे, किंतु ओक ही प्रसंग अधिक विस्तृत हो गया. धस लिये ओक प्रसंग और लिख कर अब धस बेभ के समाप्त करूँगा. शास्त्रों में स्त्री के सदधर्मिणी कहा गया है, सदधर्मिणी का अर्थ है, समान धर्मवाली. सम्झी गृहिणी वही है, जो पति के लावों के समझती है और जितना कहे उसकी पूर्ति करती है. पति ने जय सुंद जाल कर कुछ कहा, और तब स्त्री ने ‘काँछ’ कार्य किया, तो वह सदधर्मिणी कहाँ रही ? जिस स्त्री ने पति के हृदय के नहीं पढ्याना, उसके कर्तव्य के नहीं समझा, जो उसकी जवनयात्रा के अनुकूल अपनेको नहीं बना सकी, किसी स्थलविशेषपर पति का क्या धर्म है, जो धसकी समझ नहीं, वह सदधर्मिणी होने का दावा नहीं कर सकती. विवाह के समय कन्या से वर कहता है—

मम व्रते ते हृदयं दधामि, मम चित्तमनुचित्तमस्तु ।

मम वाचमकमनाजुषस्व, प्रजापतिष्ठा नियुनक्तु मह्यम् ॥

मेरे व्रत का और तुम्हारा हृदय भिन्ने, मेरे चित्तके अनुकूल तुम्हारा चित्त हो, अकमना हो कर मेरी जात मानो, प्रजापति तुमको मुझसे संधित करे.

विवाह के अंत में कन्या के ध्रुव का दर्शन कराया जाता है. वह ध्रुव के देख कर कहती है,— ‘ध्रुवमसि ध्रुवं त्वां पश्यामि’ ‘अयि ध्रुव ! तुम अचल अटल हो, मैं तुम्हें देखती हूँ. धसका लाव यह है कि विवाहकार्य में पति के द्वारा मुझसे जो प्रतिज्ञाओं करायी गयी हैं अथवा मैने स्वयं जो प्रतिज्ञाओं की हैं, उनपर मैं ध्रुवसमान अचल अटल रहूँगी. समपदी के समय वह यह भी कहती है—

यज्ञे होमे च दानादौ भविष्यामि त्वया सह ।

धर्मार्थकामकार्येषु वधूः षष्ठे पदे वदेत् ॥

यज्ञ, होम और दानादि में—धर्म, अर्थ, और काम में मैं सदा तुम्हारे साथ रहूँगी. धसी लिये ‘अर्धभार्या मनुष्यस्य’ है. धसी लिये स्त्री अर्धांगिनी है, और धसी लिये सदधर्मिणी. राभायण्डु में धस संस्कृति का ओक अडा ही उत्तम निदर्शन है. गोस्वामीजी लिखते हैं—

ઉતારે ઠાઠ બને સુરસરિ-રેતા, સીય રામ શુદ્ધ લખન સમેતા.
કેવટ ઉતારિ દંડવત કીન્હા, પ્રભુલિં સકુચ એલિ નહિં કષ્ટુ દીન્હા.
પિય-હિયકી સિય જનનહારી, મુનિ-મુંદરી મન-મુદિત ઉતારી.

ગોસ્વામીજી કી ઇસ ઉક્તિ મેં કે 'પ્રભુલિં સકુચ એલિ નહિં કષ્ટુ દીન્હા' બડા સ્વાસ્થ્ય હૈ. 'પ્રભુ' શબ્દ કા પ્રયોગ કિતના સાર્થક હૈ, સાધારણુ જન હોતે તો ઇસ વિષય મેં વે કુછ લાપરવાહી કર બી સકતે; કિંતુ 'પ્રભુ' કા ઐસા કરના બડા હી અનુચિત થા, બડી હી મર્યાદાવિરુદ્ધ ખાત થી. ફિર ઉસકે સાથ, જો જીભ બી નહીં હિલા સકતા, બડે લોગોં કે લિયે દીનોં-અકિંચિનોં-કી સહાયતા કરને કે લિયે, ઇસ પ્રકાર કે અવસર બડે હી સુંદર હોતે હૈં. સેવા કરનેવાલા બડોં સે બડી આશા રખતા બી હૈ. કમ સે કમ ભગવાન કે નિષાદ કી મૂઠી અવસ્ય લર દેની ચાલિયે થી, કિંતુ કલાં, વે તો કુછ ન દે સકે. તાપસવેષ મેં ઉનકે પાસ થા હી ક્યા ? ફિર ઉનકે જી કે ચાટ ક્યોં ન લગતી, ઓર વે ક્યોં ન સંકુચિત હોતે? સીતાદેવી સતીશિરોમણિ હૈં, સમગ્રી સદ્ધર્મિણી ઓર અર્ધાંગિની હૈં, ઉન્હોને પતિદેવ કે હૃદય કી ખાત જન લી ઓર તત્કાલ મુદિત મન સે મણિજટિત મુંદરી ઉતાર દી. ગોસ્વામીજી કે શબ્દોં કી માર્મિકતા દેખિયે-પિય-હિય કી-સિય જનનહારી, મનિ-મુંદરી મન મુદિત ઉતારી.' કેસી મુંદરી ઉતારી ? મણિ જટિત. કેસે ઉતારી ? મુદિત-મન સે. સ્ત્રિયાં કે ગલના બડા પ્યારા હોતા હૈ, ઉનકા ઉસે અલગ કરતે બડી કદિનતા હોતી હૈ, પીડા બી હોતી હૈ, વે આસાની સે ઉસે કિસીકો દેના નહીં ચાહતી, જગ્ગ કર કે કોઈ બલે હી લે લે. યદ સાધારણુ ગલનોં કી ખાત હૈ, ઓર મણિજટિત ગલના ! વલ તો કલેજે મેં છિપા કર રખને કી ચીજ હૈ, ઉસકા તો નામ હી ન લીજિયે ! કિંતુ સીતાદેવી ને વૈસી હી અંગૂઠી ઉતારી, ઓર વલ બી મુદિત મન સે, જરા-સા તેવર બી નહીં બદલા, પેશાની પર શિકન તક નહીં આયા. ક્યોંકિ ઉનકા સર્વસ્વ તો ઉનકા જીવનધન હૈ, ઉનકા સૌંદર્ય તો ઉનકે હૃદય કા સૌંદર્ય હૈ. જો પતિપ્રેમ કે આભૂષણુ સે આભૂષિત હૈ, ઉસકો ભૂષણોં કી ક્યા આવસ્યકતા ? જિસે પતિ કી અનુકૂલતા વાંચનીય હૈ, જો પતિમર્યાદા કી ભૂખી હૈ, ગલનોં પર ઉસકી લાર નહીં ટપકતી. યદ ચિરસંચિત આર્યસંસ્કૃતિ હૈ, ભગવતી જનકનંદિની ઇસકી ઉચ્ચતમ આદર્શ હૈં.

આધુનિક કાલ મેં બી ઇસ પ્રકાર કે આદર્શોં કા અભાવ નહીં, એક પ્રસંગ આપલોગોં કે સુનાતા હું. દેશપૂજ્ય, દયાસાગર ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર કા પવિત્ર નામ આપ લોગોં ને સુના હોગા. ઉનકી સ્ત્રી બડી સાધ્વી થી. વિદ્યાસાગર મહોદય કી ઉદારતા

लोकविश्रुत है। एक बार एक ब्राह्मण उनकी सेवा में उपस्थित हुआ, और उसने विनय की कि “मैं कन्यादान से आकुल हूँ, यदि आपने कृपा नहीं की तो मेरा निर्वाह होना कठिन है।” उसने हाँ सौ रुपये की आवश्यकता जतलायी। उस समय उनके पास कुछ नहीं था, वे चिंतित हुये। ब्राह्मण को जाकर भेड़ाया, और आप अंदर गये। सामने उनकी सख्तिमूर्ति आ गयी, उन्होंने उनके मुख की ओर देखा; और पूछा—आप चिंतित क्यों हैं? उन्होंने कहा ‘एक ब्राह्मण कन्यादानग्रस्त है, और हाँ सौ रुपये की उसका आवश्यकता है; परंतु इस समय तो मैं जिलकुल रिक्तहस्त हूँ।’ साध्वी के नेत्रों में जल आया, उन्होंने कहा—‘मेरे दाथ के सोने के कडे किस काम आयेगे?’ यह कह कर उन्होंने अपने कडे उतारे, और पतिदेव के दाथ पर उनको रख दिया। अपनी पत्नी की यह उदारता देख कर उनके अश्रुपात होने लगा, वे अश्रु विसर्जन करते ही जाकर आये और उत्कृष्ट हृदय से उन्होंने कडे ब्राह्मणदेव को सादर दे कर कहा, ‘इन्हें मेरी स्त्री ने आपको अर्पण किया है।’

रामायण की संस्कृति की जाते सुनाते सुनाते एक अन्य प्रसंग भी मैंने आप लोगों के सामने उपस्थित कर दिया। केवल इस विचार से कि जिसमें आपलोग आर्यसंस्कृति की व्यापकता का अनुभव कर सकें।

x x x x
x x x x

आर्यसंस्कृति बहुत उदात्त है, और आज भी वह बहुत व्यापक है। हिंदू जति पर तो उसका प्रभाव है ही, यहां की मुसलमान-जति, और इसाधियों पर भी उसका असर देखा जाता है। कारण इसका यह है कि उनमें अधिकांश हिंदू-संतान ही हैं। चिरकालिक संस्कार नाश होते होते होता है, तत्काल अथवा थोड़े समय में उसका नाश नहीं होता। यह सत्य है कि समय की प्रतिकूलता का सामना उसे करना पड़ रहा है, पार्श्वीय विचार भी उसे दगा रहे हैं; किंतु सूर्य कण्ठक बादलों में छिपा रहेगा? काल पा कर बादल टूटेंगे, और वह फिर वैसा ही जगमगाता दिखलायी पड़ेगा। दूसरी बात यह कि आर्यसंस्कृति के भाव उदात्त और सर्वदेशी हैं, एकदेशिता उनमें कम है। इस लिये पंचभूत के समान ही वे उपयोगी हैं; आवश्यकतानुसार उनका कुछ रूप बदल सकता है। वे सर्वथा परित्यक्त नहीं हो सकते। रामायण और महाभारत के अनेक अंश और अनेक उपदेश जैसे हिंदू-जति के उपकारक और शिक्षक हैं, वैसे ही संसार की अन्य जतियां के लिये भी हैं। योरप में भी उनके अनुवाद आदर से पढ़े गये हैं,

ઔર વિજ્ઞતીય સહૃદયોં ને બી ઉસકી દિલ ખોલ કર પ્રશંસા કરી હૈ. ઔસી અવસ્થા મેં ઉનકી ઉપયોગિતા અપ્રકટ નહીં. રામાયણ કી સંસ્કૃતિયાં કા સંકલન કર યદિ ઉન પર પ્રકાશ ડાલા જાવે, ઔર ઉનપર મનનપૂર્વક લેખ લિખે જાવે તો મેરા વિચાર હૈ કિ વર્તમાન કાલ મેં ઉસસે બડા લાભ હો સકતા હૈ. અંત મેં અપની નિમ્ન-લિખિત સવૈયાદ્વારા ગોસ્વામીજી કા ગુણગાન કરતે હુયે મેં ઇસ લેખ કો સમાપ્ત કરતા હૂં.

બન રામ-રસાયનકી રસિકા રસના રસિકોં કી હુધી સફલા;
અવગાહન માનસ મેં કર કે જન-માનસ કા મલ સારા ટલા.
બની પાવન ભાવકી ભૂમિ ભલી હુઆ ભાવુક ભાવુકતા કા ભલા;
કવિતા કર કે તુલસી તલસે કવિતા લસી પા તુલસી કી કલા.

(“કલ્યાણ”ના રામાયણક્રમાં લેખક:-સાહિત્યરત્ન પં. અયોધ્યા-સિંહજી ઉપાધ્યાય “હરિઓધ”)

૧૩૬-સંત કૌન હૈ ?

આકિંચન, ઇંદ્રિય દમન, રમન રામ ઇકતાર;
તુલસી ઔસે સંતજન, ખિરલે યા સંસાર.
અહંવાદ ‘મૈ’ ‘તૈ’ નહિ, દુષ્ટ સંગ નહિ કોઈ;
દુઃખતે દુઃખ નહિ ઉપજે, સુખતે સુખ નહિ હોઈ.
સમ કંચન કાંચે ગિનત, શત્રુ મિત્ર સમ દોઈ;
તુલસી યા સંસાર મેં, કહત સંત જન સોઈ.
ખિરલે ખિરલે પાછયે, માયા-ત્યાગી સંત;
તુલસી કામી કુટિલ કલિ, કેકી કાક અનંત.
‘મૈ’ ‘તૈ’ મેટયો મોહ-તમ, ઉગો આતમા-ભાવુ;
સંતરાજ સો જાનિયે, તુલસી યા સહિદાવુ.
કંચન કાંચલિ સમ ગનૈ, કામિનિ કાઠ પપાન;
તુલસી ઔસે સંતજન, પૃથ્વી બ્રહ્મ સમાન.

(“કલ્યાણ”ના રામાયણક્રમાંથી)

१३७-रामचरितमानस मधु है.

आज से तीनसौ वर्ष पहले तुलसीदासजी मधुप ने संस्कृत के अनेक रामायण, पुराण, काव्य, धर्तिलास, नाटक, स्मृति, उपनिषद् और संहिताजी अत्यंत सुंदर श्लोकों का मधुर रस अेकत्र कर के रामचरितमानसजी ने मधु तैयार किया था, वह आज तक हिंदुओं के घर घर में मौजूद है; और जितना ही वह पुराना होता जाता है, उतना ही उसका स्वाद अधिक मधुर होता जाता है. जैसे मधु अनेक शारीरिक व्याधियों का नाश करने में औषधियों का सहायता पहुँचाता है, वैसे ही रामचरितमानसजी मधु अनेक मानसिक व्याधियों का नाश करने में सहायक होता है.

केवल अयोध्याकांड ही ही रचना में तुलसीदासजी ने उद्देशी से अधिक संस्कृत अर्थों का रस ग्रहण किया है.

*

*

*

*

आजने से रामचरितमानस के सप्त दोहों, सोरठों, छंदों और चौपाइयों के मूल संस्कृत-अर्थों में मिल जायँगे. यह देख कर महान् आश्चर्य होता है कि तुलसीदासजी ने संस्कृत अर्थों का कैसा सूक्ष्म अध्ययन किया था. कहीं कहीं तो एक दोहों में दो-दो अर्थों के श्लोकों का अनुवाद मिलता है. अथ यह प्रश्न स्वभावतः सामने आता है कि क्या संस्कृत के संपूर्ण अर्थ तुलसीदासजी को कंठस्थ थे? हम जितने ही गहरें जाते हैं, उतना ही धिस अद्वितीय रामायण की अद्भुत प्रतिभा देख कर चकित हो जाते हैं. संस्कृत नंदन-कानन में वियरण कर तुलसीदासजी मधुप ने समस्त श्लोकों का रस ले कर जो मधु तैयार कर के हिंदू-जाति को दान किया है, उसकी तुलना संसार के किसी दान से नहीं की जा सकती.*

(“कल्याण”ना रामायणोंकमां लेखकः-श्री. पं. रामनरेशजी त्रिपाठी)

* श्रीरामचरितमानस में किस-किस अर्थ से भाव लिये गये हैं, इसका बहुत अच्छा संग्रह आज श्री. रणुण्डाद्वरसिंहजी ने, गंगाधर प्रेस, रायबरेली में छपवा कर प्रकाशित किया है. आप शाहमद के ताड़कुंदार आज गंगाधरसिंहजी के भाता हैं और २७ साल के प्रेमपूर्ण परिश्रम से विभिन्न अर्थों का देख कर आपने यह बड़ा काम किया है. उपर चौपाठ तथा दोहों और उनके नीचे प्रामाणिक अर्थों के उसी भाव के श्लोक छापे गये हैं. हमारे पास बार कांड तो आ चुके थे, शेष जलही ही छपने की सूचना थी. यद्यपि कुछ प्रमाण छूट गये हैं, तथापि आपका यह परिश्रम बहुत ही सराहनीय, स्तुत्य और संग्रह योग्य है. हमारे पास जितने कांड आ चुके हैं उनमें लगभग २२५ अर्थों के श्लोक उद्धृत हैं. रामायण पर यह बहुत सुंदर संग्रह करनेयोग्य टीका है.

—संपादक “कल्याण”

१३८-रामायण में क्रोध-शांति का उपाय

तस्मात् यत्नः सदा कार्यो विद्याभ्यासे मुमुक्षुभिः ।

कामक्रोधादयस्तत्र शत्रवः शत्रुसूदनः ॥

तथापि क्रोध एवालं मोक्षविघ्नाय सर्वदा ।

(अध्यात्म रामायण)

संसार में जो लोग अशेष दुःखों का नहीं देखते और जो देख कर भी उनसे मुक्त होना नहीं चाहते, उनका क्या अनुष्ठान करना चाहिये ? नहीं, यदि मुक्त होना चाहते हैं तो सदासर्वदा विद्याभ्यास का यत्न करना चाहिये। स्मरण रहे, धीरे धीरे से जो कुछ भी पढ़ लेने का नाम विद्या नहीं है—

नाहं देहश्चिदात्मेति बुद्धिर्विद्याति भण्यते ।

‘मैं देह नहीं हूँ, चैतन्यस्वरूप आत्मा हूँ’ इस बुद्धि का नाम विद्या है। इस विद्याभ्यास के लिये निरंतर यत्न करना चाहिये। काम-क्रोध और लोभादि इस विद्या के प्रमुख शत्रु हैं। इनमें भी क्रोध तो मोक्षमार्ग में सर्वदा ही विघ्नकारी है।

श्रीलक्ष्मण रामचन्द्रवास की यात सुन कर क्रोध के भाव तन-मन की सुधि भूल रहे हैं। भगवान् व्यास लिखते हैं—

उन्मत्तं भ्रान्तमनसं कैकेयीवशवर्तिनम् ।

बद्धा निहन्मि भरतं तद्वन्धून् मातुलानपि ॥

(अध्यात्म रामायण)

लक्ष्मण ने कहा, ‘कैकेयी के वश में दुःखे उन्मत्त, भ्रान्तचित्त राजा दशरथ को कैद कर मैं भरत को मित्रों और मामाओं समेत मार डालूँगा।’

भगवान् वात्सीकिण ने लिखा है कि लक्ष्मण का क्रोध दूर करने के लिये भगवान् श्रीराम ने लक्ष्मण का हाथ पकड़ लिया; पर यहाँ भगवान् व्यास कहते हैं—

इति ब्रुवन्तं सौमित्रिमालिङ्ग्य रघुनन्दनः ।

श्रीभगवान् ने लक्ष्मण को पकड़ कर हृदय से लगा लिया, परम शांत पुरुष के प्रेमालिङ्गन से क्रोधाविष्ट शरीर के विकृत अणु-परमाणुओं का स्पन्दन भी थोड़ी देर के लिये छँदसा जन जाता है। आलिङ्गनद्वारा लक्ष्मण को कुछ शांत कर के भगवान् कहने लगे—“रघुशर्द्धव! मैं जनता हूँ, तुम वीर हो; भरत मेरा प्राण-प्यारा है। जण तुम भरत को भी (मेरे लिये) वध करने का तैयार हो तो अवश्य ही तुम मेरे अत्यन्त हितसाधन में रत हो, इसमें कोई संदेह नहीं। जाओ! मैं तुम्हारा प्रताप पूज्य

जनता हूँ, पर प्रताप दिखलाने का यह अवसर नहीं।" इस कथन से क्या लगवाने में श्लेष किया? हरि! हरि! प्रेम से परिपूर्ण हृदय में क्या कभी श्लेष रह सकता है? श्लेष तो असम्भवदर्शी हृदय के अलिप्तानपूर्णा दुर्गंधयुक्त उद्गार है। श्रीलगवान में श्लेष रह ही नहीं सकता। श्रीवाल्मीकि में लगवान कहते हैं कि अलिप्तके में विघ्न होना नियति है और नियति को—धृष्टि के नियम को—जद्वलने की शक्ति किसीमें नहीं है। लगवान व्यास इस बात को दिखलाते हैं कि—कॉय कहां से उत्पन्न होता है और किस उपाय से उसको समूल निर्मूल किया जा सकता है? केवल कोध ही नहीं, सारी अशान्ति और सारे दुःखों का जो कारण है उसका विनाश कैसे किया जा सकता है? हम भूगंडल में समस्त देशों के सभी नरनारियों के यथार्थ कल्याण के लिये श्रीव्यास-वर्णित लगवान श्रीराम का अमूल्य उपदेश यहां उद्धृत करते हैं।

श्रीलगवान कहने लगे—“भाध लक्ष्मण! यह जगत, यह राज्य, यह देह जो तुम देख रहे हो, यदि सत्य होता तो इस देह को सिंहासनपर बैकाने के लिये तुम जो मेरे राज्यभोगों में विघ्न करनेवाले भोगों का नाश करना चाहते हो, सो तुम्हारा परिश्रम सफल होता; किन्तु लक्ष्मण! क्या यह सत्य सत्य है? हेमो भाध! धृष्टिस्तुम्भ हो या राज्यस्तुम्भ, सभी स्तुम्भभोग आदलों में जिजली की यमक के समान ब्यर्थ हैं। अभी हैं और दूसरे क्षण में नहीं। जब की यह आयु भी, जैसे आग में तपे हुये लोहे पर पड़ी कुछ जल की धूँ के उसी क्षण सूख जाती है वैसे ही क्षणस्थायी है। जिस भोग के लिये मनुष्य छतना छटपटाता है, उसको वह क्या भोगेगा? सर्प ने मेंढक को मुँह में निगल लिया है, मेंढक सर्पकंठ के कामल मांस को मचलर मान कर उसे भोगने की धृष्टि करता है। जैसे ही कावश्य कराव सर्प के गले में पड़ा हुआ यह मनुष्य भी अनित्य भोगों का छोड़ना नहीं चाहता। यह मनुष्य भोगों की प्राप्ति के लिये दिन रात अत्यंत क्लेश सहता हुआ धनोपाजन आदि लौकिक और वैदिक अनेक प्रकार के कर्मों में प्रवृत्त रहता है। परंतु सोचो! यहां भोग कौन करता है? मनुष्य क्या एक बार भी इस बात पर विचार करता है कि धन भोगों का शरीर भोगता है या आत्मा? देह, देही से भिन्न पदार्थ है; देह जड़ है और देही पूर्ण आनंदस्वरूप है। जो देह से देही को अलग देखते हैं वे तो जैतन्य में—पुरुष में काध भी भोग देख नहीं पाते।

हिर इस संसार के संभवन पर भी तो विचार करो। पिता, माता, स्त्री, पुत्र, भाध—ये सब मिलकर संसार में रहते हैं। यह

સંમેલન બી બહુતસે લોગોં કે રસ્તે કી ધર્મશાલા મેં ટિકે રહને કી ભાંતિ ક્ષણસ્થાયી હૈ. થકાવટ ઓર ખ્યાસ મિટા કર કૌન કહાં ચલા જાયગા, ઇસ ખાત કા કિસકો પતા હૈ ? અથવા ઇસ પારિવારિક સંમેલન કો નદી કે પ્રવાહ મેં બહ કર આયે હુયે કાંઠોં કે સમાન અતિ અલ્પ કાલ કા સમજો. જલ કે પ્રવાહ મેં કહાં કહાં સે આયે હુયે અનેક પ્રકાર કે કાઠ એકત્ર મિલ જાતે હૈં ઓર ફિર દેખતે-હી-દેખતે તરંગોં કી ચોટોં ખા ખા કર કહીં અદશ્ય હો જાતે હૈં. એક હી પ્રકાર કે કર્મ કો લે કર સ્ત્રી-પુત્ર, માતા-પિતા કા મિલના હોતા હૈ ઓર કર્મ કા ભોગ પૂરા હોતે હી કૌન કહાં ચલા જાતા હૈ ઇસ ખાત કો કોઈ નહીં દેખ સકતા.

લક્ષ્મી—ધન છાયા કી ભાંતિ ચંચલ હૈ. યૌવન જલતરંગ કી નાંધ ક્ષણભંગુર હૈ. સ્ત્રીસુખ સ્વપ્નસુખભોગ કે તુલ્ય હૈ ઓર મનુષ્ય કી આયુ બી અત્યંત અલ્પ હૈ; તથાપિ મનુષ્ય અભિમાન સે નહીં બચતા. કહતા હૈ કિ ‘મેં ઇસ ધન કો, ઇન ભોગોં કો સદા ભોગૂંગા.’

લક્ષ્મણ ! ઇસ સંસાર મેં કિતને દિનોં કી સ્થિતિ હૈ ? યહ તો સ્વપ્ન કે સમાન હૈ. ફિર ઇસ સ્વપ્નવત્ અસ્થાયી સંસાર મેં બી મનુષ્ય નિરંતર રોગ, શોક ઓર અનેક પ્રકાર કી જ્વાલાઓં સે જર્જરિત રહતા હૈ. યહ સંસાર આકાશ મેં ગંધર્વનગર કી ભાંતિ દેખતે હી દેખતે વિલ્લાન હો જાતા હૈ. હાય ! યહ મૂઢ મનુષ્ય ઇસ અલંત અસ્થાયી સંસાર કો સ્થાયી બનાને કે લિયે દિવાલપર દિવાલ ચુનાતા હૈ ઓર તાલોં પર તાલે લગવાતા હૈ; ન માલૂમ ક્યા-ક્યા કરતા હૈ ? સૂર્યદેવ કે ઉદય ઓર અસ્ત કે સાથ સાથ પ્રતિદિન મનુષ્ય કી આયુ ક્ષય હો રહી હૈ. કિતને લોગ નિરંતર વૃદ્ધાવસ્થા સે પીડિત હો રહે હૈં ઓર કિતને મર રહે હૈં; તથાપિ મનુષ્ય એક બાર બી યહ નહીં સોચતા કિ ઇસ દેહ કા બી નાશ હોગા. બતાઓ, મનુષ્ય ક્યોં નહીં સમજતા ? પિછલે દિનોં કી અપેક્ષા અગલે દિનોં મેં નયે નયે ભોગ મુઝકો મિલતે રહેંગે, મૂર્ખ મનુષ્ય કેવલ યહી સોચતા રહતા હૈ. પૂર્વ કી અવસ્થા કો હર લેને-વાલે કાલ કે વેગ કો વહ એક બાર બી નહાં દેખતા. કચ્ચે ધડે કે જલ કી ભાંતિ જીવ કા જીવન પ્રતિક્ષણ ક્ષીણ હો રહા હૈ. ખીમારિયાં વૈરિયાં કી ભાંતિ દેહ પર સતત પ્રહાર કર રહી હૈં. વૃદ્ધાવસ્થા બાધિન કે સમાન મુંઢ લાયે સામને ગરજ રહી હૈ ઓર મૃત્યુ તો સમય કી બાટ દેખતી હુઈ સાથ સાથ ધૂમ કર માનોં યહી કહ રહી હૈ કિ કબ સમય આવે ઓર કબ મેં ઇસિકા સંહાર કરે?

જો શરીર મરને કે બાદ દો દિન બી પડા રહનેપર કૃમિ—કીટમય હો જાતા હૈ, સિંહ-ગ્યાદાદિ કે ખાને સે જો વિષા કે રૂપ

મેં પરિણત હો જતા હૈં ઓર જલા દેને પર જો ખાકું બન જતા ઐસે કૃમિ-વિષા-ભરમ કી સંજાવાલે ઇસ શરીર મેં ‘મૈ’ પન કા અભિમાન કર કે લોગ કહતે હેં, કિ હમ જગતપ્રસિદ્ધ રાજા હૈં. ત્વક, અસ્થિ, માંસ, વિષા, મૂત્ર, શુક્ર ઓર રક્ત ઇત્યાદિ શરીર મેં નિરંતર વિકાર કો પ્રાપ્ત હો રહે હૈં, સતત પરિણામ કો પ્રાપ્ત હો રહે હૈં. બતાઓ, ઐસા વિકારી ઓર પરિણામી શરીર આત્મા કૈસે હો સકતા હૈં ?

ભાઇ લક્ષમણ ! જિન ક્રોધાદિ દોષોં સે યુક્ત શરીરપર આસ્થા કર કે તુમ ત્રિલોક કો દગ્ધ કરને કે લિય તૈયાર હુએ હો, વે સખ દોષ દેહાભિમાન સે હી તો પ્રકટ હોતે હૈં. ‘શરીર હી મૈં હૂં’ ઇસી બુદ્ધિ કા નામ અવિદ્યા હૈં; ‘મૈં શરીર નહીં, મૈં ચિત્ત સ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, આત્મા હૂં’ ઇસ બુદ્ધિ કા નામ વિદ્યા હૈં. અવિદ્યા હી માયા હૈં. આત્મા કો અનાત્મા માનના હી માયા હૈં. ઇસમેં વિદ્યેપ-માયા જગત્ કી કલ્પના કરતી હૈં ઓર આવરણ-માયા જ્ઞાન કો ઢક રખતી હૈં. અવિદ્યા જન્મ-મરણરૂપ સંસાર મેં હેતુ હૈં ઓર વિદ્યા સંસારદુઃખ કા હરણ કરનેવાલી હૈં. અતએવ જો ઇસ દુઃખસાગર સે તરના ચાહતે હૈં ઉન મુમુક્ષુઓં કો સર્વદા વિદ્યા કા અભ્યાસ કરના ચાહિયે. હેં શત્રુસંહન ! ‘મૈં શરીર નહીં ચૈતન્ય હૂં, મૈં આત્મા હૂં.’ જો ચાલસ્ય છોડ કર સર્વદા ઐસા અભ્યાસ કરતે હૈં, ઉનકા પ્રધાન કર્તવ્ય કામ, ક્રોધ, લોભાદિ શત્રુઓં કા નાશ કરના હોતા હૈં. ઇનમેં ક્રોધ તો મોક્ષવિદ્યા કા બડા હી વિષમ ઐરી હૈં, વહ સદા-સર્વદા મોક્ષ કે માર્ગ મેં વિઘ્ન ડાલા કરતા હૈં. ક્રોધ કે વશ મેં હો કર હી મનુષ્ય પિતા, ભાઇ, સુહૃદ્ ઓર સખા કા વંધ કરતા હૈં. ક્રોધ હી મનસ્તાપ કા મૂલ કારણ હૈં. જિસ સમય મનુષ્ય કે અંતઃકરણ મેં ક્રોધ કા વેગ બઢ જતા હૈં, ઉસ સમય ઉસકો ‘ક્યા કરના ચાહિયે ઓર ક્યા નહીં કરના ચાહિયે’ ઇસ બાત કા કોઇ વિચાર નહીં રહતા. ઇસી લિયે વહ બડોં કે પ્રતિ દુર્વૈક્ય બોલને લગતા હૈં ઓર ઇસ પર બી યદિ ક્રોધ શાન્ત નહીં હોતા તો ઉન્હેં મારને લગતા હૈં, એવં પીછે મહાન દુઃખ કો પ્રાપ્ત હોતા હૈં. ઇસ પ્રકાર સે ક્રોધ મનુષ્ય કો સંસાર મેં બાંધ રખતા હૈં ઓર ધર્મ કા ક્ષય કરતા હૈં. અતઃ ભાઇ લક્ષમણ ! તુમ ક્રોધ કા ત્યાગ કર દો ! ક્રોધ મનુષ્ય કા મહાશત્રુ હૈં. કારણ, વહ ક્રોધ હી મનુષ્ય કી મૃત્યુ કો બુલા લાતા હૈં. લોગ ક્રોધવશ વિષ ખા કર આત્મહત્યા બી કર લેતે હૈં.

ધન ઇત્યાદિ પદાર્થોં કી જો ઇચ્છા હૈં, વહ ઉત્તરોત્તર બઢતી રહતી હૈં. ઇસી લિયે ઇસ તૃષ્ણા કો વૈતરણી નદી કી ઉપમા દી ગયી હૈં. જૈસે યમરાજ કે માર્ગ મેં વૈતરણી એક અતિ ભયંકર

દુસ્તર નદી હે ઓર પાપિયોં કે ઉસે પાર કરના પડતા હૈ; ઇસી પ્રકાર સંસાર મેં યહ તૃણાશ્પી નદી બી દુષ્ટિ સંસારી મનુષ્યોં કે લિયે દુસ્તર હૈ. ભાઇ ! સંતોષ હી—બાલ્ય વિષયોં કી ઇચ્છા-કા ત્યાગ હી—નંદનવન કી નાંધ આનંદદાયક હૈ ઓર મન કી નિવૃત્તિષ્પ શાન્તિ હી કામધેનુ હૈ. કામધેનુ હો લમ જો વસ્તુ ચાહતે હૈ, વહી વસ્તુ વહ દેતી હૈ. ઇસી પ્રકાર શાન્તિ બી દો ચાર બ્રહ્માંડોં કી પ્રાપ્તિ કી અપેક્ષા બી અધિક સુખ પ્રદાન કરતી હૈ. લક્ષમણ ! ઇન સખ કારણોં સે તુમ ઇસ સમય યદિ શાન્તિ કી સેવા મેં લગ જાઓ તો તુમહારા કોઇ બી શત્રુ નહીં રહેગા. કારણ, શાન્તિ કી સેવા તુમહારી દષ્ટિ આત્મા કી ઓર કર દેગી તખ તુમ દેખોગે કિ આત્મા મેં કોઇ વિકાર નહીં. ફિર શત્રુ ઉત્પન્ન હી કહાં સે હોગા ? આત્મા ન ઇન્દ્રિય હૈ, ન મન હૈ, ન બુદ્ધિ હૈ ઓર ન પ્રાણ હૈ. વલ ઇન સખસે પૃથક્ વસ્તુ હૈ. આત્મા શુદ્ધ હૈ, સ્વયંપ્રકાશ હૈ, નિર્વિકાર હૈ ઓર નિરાકાર હૈ. દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ છત્યાદિ તો આત્મા કે વિપરીત હૈ—અર્થાત્ યે અશુદ્ધ હૈ, પરપ્રકાશ હૈ, વિકારી હૈ ઓર આકારવાલે હૈ. મનુષ્ય જખ તક શરીર, ઇન્દ્રિય, પ્રાણાદિ સે પૃથક્ ઇસ આત્મા કે નહીં જાન લેતા, તખ તક ઉસે જન્મમરણ કી પ્રાપ્તિ હોતી હૈ ઓર વહ સંસાર મેં નાના પ્રકાર કે દુઃખ ભોગતા હૈ. અતએવ તુમ આત્મા કે સર્વદા શરીર, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ ઓર ઇન્દ્રિયોં સે પૃથક્ માનો. ઇસ તરફ માનતે હુએ બુદ્ધિ પ્રભૃતિ કા અવલંબન કર કે બાહર સે લોકવ્યવહાર કરો. ખેદ ન કરો. સુખ-દુઃખ તો પ્રારબ્ધ હૈ, જો આયે ઉસીકો ભોગતે જાઓ. ફિર તુમ કર્મ કર કે બી કર્મ મેં લિપ્ત નહીં હોઓગે. હે રાધવ ! બાહર સે સર્વત્ર કર્તૃત્વપન દિખાને પર બી તુમ બીતર સે શુદ્ધ-સ્વભાવ હો. અતએવ તુમ કર્મફલ સે નિર્લિપ્ત રહોગે.

લક્ષમણ ! યહ જો તુમહારે પ્રતિ મૈને જ્ઞાન કા ઉપદેશ ક્રિયા ઇન સખ બાતોં કે સદા-સર્વદા હૃદય મેં સોચતે રહો તો ફિર સારે સંસાર કે દુઃખ બી તુમહારા કુછ નહીં કર સકેગે.”

‘સંસારદુઃસ્વૈરચ્છિલૈર્વાધ્યસે ન કદાચન !’

શ્રીભગવાન સે યહી પ્રાર્થના હૈ કિ હમભોગ ઇસ જ્ઞાન કે કબી ન ભૂલેં.

(“કલ્યાણ”ના રામાયણાંકમાં લેખક:-પં. શ્રી રામદયાલુજી મજમુદાર)

१३९-रामायण की विशेषता

रामायण में एक जड़ी विशेषता यह है कि इसमें घर की आतों की जो बहुत जटा कर के दिखाया है. पिता-पुत्र में, भाई-भाई में, पति-पत्नी में जो धर्म का अंधन और प्रीति और बल्लि का संअंध है, रामायण ने उसे धतना भदरव दिया है कि वह बहुत सहज ही में भदकाव्य के उपयुक्त हो गया है. आयः देश-न्य, शत्रुविनाश और हो प्रअन्न विरोधी पक्षों के प्रअंड आधात-प्रतिधात साधारणतः भदकाव्य के भीय में आन्होलन और उदीपना का संयार करते हैं; किन्तु रामायण की भदिमाने राम-रावण के युद्ध का आश्रय नहीं लिया है. इसमें वर्णित युद्धधटना श्रीरामचंद्र और सीता के दंपत्यप्रेम की ही उज्जवल कर के दिमाने का उपलक्षमात्र है. पुत्र के लिये पिता का आशापालन, भाई के लिये भाई का आत्मत्याग, पत्नी का पतिव्रत, पति का पत्नीव्रत और अन्न के प्रति राज का कर्तव्य कहां तक हो सकता है; रामायण ने यही दिखाया है. इस प्रकार व्यक्तिविशेष के घर की आतों का धतना विशद वर्णन करना किसी देश के भदकाव्य के उचित नहीं समझा गया. इससे केवल कवि का ही नहीं किन्तु सारे भारतवर्ष का परित्यग मिल जाता है. गृह और गृहधर्म भारतवर्ष में कितने और कैसे उच्च थे वे इससे नने नयंजे. हमारे देश में गृहस्थाश्रम की भी अत्यंत उच्च स्थान था, यह काव्य इस आत के प्रमाणित करता है. गृहस्थाश्रम हमारे निजके सुख और आराम के लिये नहीं था, किन्तु गृहस्थाश्रम सारे समाज के धारण करता था और मनुष्य के यथार्थ रूप से मनुष्य बनाता था. गृहस्थाश्रम के भारतवर्षीय आर्य नति की नींव समझना चाहिये और रामायण उसी गृहस्थाश्रम का काव्य है. इसी गृहस्थाश्रमधर्म के रामायण ने संकट के समय में—वनवास के दुःख में डाल कर उसे विशेष गौरव प्रदान किया है. कैकेयी और मंथरा के कुयक्तों के कठिन आधातों से अयोध्या के राजगृह के नष्ट हो जाने पर भी इस गृहस्थधर्म की दुर्बोध दृढ़ता के रामायण घोषित कर रही है. रामायण ने आहुअन्न, विनय की अभिज्ञाषा और राष्ट्रगौरव धन सभका परित्याग कर केवल शान्तरसास्पद गृहधर्म के ही कण्ठ के अश्रुजलों से अभिसिक्त कर उसे सर्वोच्च सिंहासनपर विराजित किया है.

अद्वैतीन पाठक कहेंगे कि इस प्रकार का अरित्रवर्णन

અતિશયોક્તિ મેં પરિણત હો જતા હે. ઇસ કથન સે ઇસ ખાત કી મીમાંસા નહીં હો સકતી કિ કિસ જગહ યથાર્થ સીમા કા ઔર કિસ જગહ કલ્પના કી સીમા કા લંઘન કરને સે કાવ્યકલા અતિશયોક્તિપૂર્ણ હો જતી હે. જિન વિદેશી સમાલોચકોં ને કહા હે કિ રામાયણ મેં ચરિત્રવર્ણન અતિપ્રાકૃત હો ગયા હે, ઉન-સે હમ યહી કહેંગે કિ પ્રકૃતિ કે ભેદ સે એક કે લિયે જો અતિ-પ્રાકૃત હે, દુસરે કે લિયે વહી પ્રાકૃત હે.

જિસ જગહ જો આદર્શ પ્રચલિત હે ઉસે યદિ અતિમાત્રા મેં અંકિત કિયા જાય તો ઉસે વહાં કે લોગ ગ્રહણ હી નહીં કરેંગે. હમ અપને કાનોં મેં કિતને શબ્દોં કો ઠીક ઠીક સુન સકતે હેં ઇસકી સીમા હે, યહ નહીં કિ ખરાબર કોઈ કહતા ચલા જાય ઔર હમ સુનતે હી જાયં. હમારે સુનને કી સીમા કે બાહર કોઈ ચિંતા કર હમારે કાન હી કયોં ન ફાડ ડાલે; કિંતુ નિર્દિષ્ટ સીમા કે બાહર હમારે કાન ઉસકે શબ્દોં કો કબી ગ્રહણ હી ન કરેંગે. કાવ્ય મેં ચરિત્ર ઔર ભાવ કે ઉદ્ભાવન કે સંબંધ મેં બી યહી ખાત ઘટતી હે.

યદિ યહ ખાત સલ્ય હે તો યહ ખાત સદસોં વર્ષોં સે માની જ રહી હે કિ રામાયણ કી કથા ભારતવર્ષ કે નિકટ કિસી અંશ મેં અતિશયોક્તિપૂર્ણ નહીં હુઈ હે. ઇસ રામાયણ સે ભારત-વર્ષ કે આબાલ-વૃદ્ધ-વનિતા ઔર ઉંચ નીચ સબ લોગોં ને કેવલ શિક્ષા હી નહીં પાચી હે, કિંતુ આનંદ બી પ્રાપ્ત કિયા હે. ઇસે કેવલ ઉન્હોંને શિરોધાર્ય હી કિયા હો સો નહીં, ઇસે ઉન્હોંને હૃદયમેં બી સ્થાન દિયા હે. યહ ઉનકા ધર્મશાસ્ત્ર હી નહીં, કાવ્ય બી હે.

શ્રીરામચંદ્રજી જો એક હી કાલ મેં હમારે નિકટ દેવતા ઔર મનુષ્ય હેં, રામાયણ જો એક હી કાલ મેં હમારી ભક્તિ ઔર પ્રીતિભાજન હુઈ હે, યન કબી સંભવ નહીં હોતા, યદિ ઇસ મહાગ્રંથ કી કવિતા ભારતવર્ષ કી દૃષ્ટિ મેં કેવલ કવિયોં કી કપોલકલ્પના હી હોતી ઔર વહ હમારે લોકવ્યવહાર કે કાર્ય મેં ન આ સકતી.

ઇસ પ્રકાર કે ગ્રંથ કો યદિ વિદેશી સમાલોચક અપને કાવ્યોં કે વિચાર કે આદર્શ કે અનુસાર અપ્રાકૃત કહેંગે તો ઉનકે દેશ કે સહિત તુલના કરને મેં ભારતવર્ષ કી એક ઔર બી વિશેષતા પ્રકટ હોતી હે. રામાયણ મેં ભારતવર્ષ ને જો ચાહા વહી પાચા હે.

(“કલ્યાણ”ના રામાયણાંકમાંને કવિસમ્રાટ શ્રી. રવીંદ્રનાથ ઠાકુરની રામાયણી-કથામાંને લેખ)

१४०-गोस्वामीजी की निष्काम-भक्ति

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

(गीता ७-१६)

यस श्लोक में भगवान् श्रीकृष्ण ने भक्तों की चार श्रेणियाँ बतलायी हैं। आर्त, जिज्ञासु और अर्थार्थी। ये तीन बेटे सकाम भक्तों के हैं, यौथी श्रेणी जानी अर्थात् निष्कामी भक्तों की है। इनमें प्रथम तीन श्रेणी के भक्त निम्नश्रेणी के हैं। भक्ति की चरम सीमा निष्काम भक्ति है और इस भक्ति का प्राप्त कर लेने पर भक्तों के लिये और कुछ वांछनीय नहीं रह जाता। इस प्रकार की भक्ति सर्वथा अहैतुकी होती है—अर्थात् इसका कोई हेतु नहीं होता, इसमें स्वार्थ का व्यवस्था नहीं रहता, अहैतुकी अर्थात् निष्काम भक्ति ही भक्ति की पराकाष्ठा है और इस भक्ति-रसामृत का एक बिंदु भी जिसने पान कर लिया, उससे पढ कर पड़लागी इस संसार में और कौन दूसरा हो सकता है ?

किंतु, संसार में ऐसे विरले ही भक्त हुये हैं जिनके हृदय में निष्काम भक्ति जन्म से ही उत्पन्न हुई हो। अन्य प्रकार के भक्त प्रारंभ में निम्नश्रेणी के ही भक्त थे; किंतु भक्ति का निरंतर निश्चल हृदय से अभ्यास करते करते अंत में उन्होंने भी निष्काम भक्ति का प्राप्त कर लिया, जैसे कि ध्रुव आदि। प्राचीन काल में हम इस प्रकार की अहैतुकी उत्कृष्ट भक्ति बालक प्रह्लाद में पाते हैं। किसी स्वार्थ अथवा हेतु का ले कर प्रह्लाद के हृदय में भगवद्भक्ति उत्पन्न नहीं हुई थी। बालक प्रह्लाद दिन-रात एकनिष्ठता से भगवन्नाम का स्मरण एवं कीर्तन किया करते थे। उन्हें स्वयं इस बात का कुछ भी ज्ञान नहीं था कि वे क्यों और किस लिये नाम-स्मरण किया करते हैं। उनके हृदयमानस में भक्ति का निर्मल स्रोत अनवरतरूप में प्रवाहित हो रहा था और उस भक्तिबागीरथी में अपने संपूर्ण मन, प्राण, धैर्य का निमग्नित करने में उन्हें एक प्रकार का अनिर्वचनीय आनंद प्राप्त होता था। अस, इसके सिवा उनकी भक्ति का, उनके अहर्निश भगवन्नामस्मरण और कोई दूसरा कारण या हेतु ही नहीं था। प्रह्लाद की भक्ति से प्रसन्न हो कर जय भगवान् उन्हें वर देना चाहते थे तो प्रह्लाद ने क्या ही सुंदर उत्तर दिया है—

यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् ।

आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः ॥

ન સ્વામી મૃત્યુતઃ સ્વામ્યમિચ્છન્વો રાતિ ચાશિષઃ ॥

(ભાગવત ૭।૧૦।૪-૫)

અર્થાત્ હે ભગવન્ ! જો આપણે વરદાન પાને કી આશા સે અર્થાત્ કિસી ઉદ્દેશ્ય યા મનોરથ કો લે કર આપકી ભક્તિ કરતા હૈ વહ સમ્યા ભક્ત, સમ્યા સેવક નહીં, વહ તો પ્રેમ કા બનિયા હૈ, વહ તો ભક્તિ કા સૌદા કરતા હૈં ઓર ઉસકે બદલે મેં પ્રભુ સે કુછ ચાહતા હૈ. ઐસે હી જો સ્વામી અપની માનપ્રતિષ્ઠા કે લિયે વરદાન દેના ચાહતા હૈ, વહ બી સમ્યા સ્વામી નહીં. ફિર બી યદિ મેરે માલિક મેરી સેવા પર પ્રસન્ન હો કર વર દેના હી ચાહતે હૈં, તો યહી વર હૈં કિ ‘કામાનાં હૃદયસંરોહં ભવતસ્તુ શૃણે વરમ્’ મેરે હૃદય મેં કામનાઓં કી કબી ઉત્પત્તિ હી નહીં હો. આહા ! નિષ્કામ ભક્તિ કા કિતના સુંદર પરિપાક હૈ ! ધન્ય હૈ ઇસ ભક્ત-પ્રવર બાલક કી યહ નિષ્કામ ભક્તિ ઓર ધન્ય હૈ વહ દેશ જિસને ઐસે ભક્તશિરોમણિ કો પૈદા કિયા, અપને ઐસે ભક્તોં કો લક્ષ્ય કર કે હી તો ભગવાન ને ઉદ્ધવ સે કલા હૈ—

ન કિશ્ચિત્સાધવો ધીરા મક્તા હ્યેકાન્તિનો મમ ।

વાઙ્મન્યપિ મયા દત્તં કૈવલ્યમપુનર્ભવમ્ ॥

(ભાગવત ૧૧।૨૦।૩૪)

અર્થાત્ મેરે જો અનન્યભક્ત ભક્તિ કરને પર બી કૈવલ્ય યા મોક્ષ કી ઇચ્છા તક નહીં રખતે, વે પવિત્ર ઓર ધીર ભક્ત હી મુઝે પ્યારે હૈં.

અચ્છા, વહ તો હુઇ પ્રાચીનકાલ કે નિષ્કામ ભક્તોં કી ખાત. અળ હમારે હિંદી-કવિ-કુલ-કમલ-દિવાકર ભક્તિભારકર ગુણાંધુ તુલસીદાસજી કી નિષ્કામ ભક્તિ કા નમુના લીજિયે. ઓર ઉનકી ભક્તિ-સુધા-રસ કી ચાસની ચખિયે. આહા ! તુલસી કી અનન્ય નિષ્કામ ભક્તિ કા ક્યા કહના હૈ ! વહ તો પુણ્ય-સલિલા ભાગીરથી કી વિમલ ધવલ ધારા સે બી નિર્મલ, સ્ફટિક સે બી બઢ કર સ્વચ્છ એવં દ્રાક્ષાસિતા ઓર ઇશુ સે બી બઢ કર મધુર હૈ. ઉસકી મધુરતા મેં જો માદકતા હૈ, વહ સંસાર મેં અન્યત્ર દુર્લભ હૈ; ઉસ માદકતા મેં જો એક બાર મસ્ત હો ગયા, તુલસી કી અનન્ય ભક્તિ કા રસામૃત જિસને પાન કર લિયા, ઉસ નિશ્ચલ પ્રેમ કા છલકતા હુઆ પ્યાલા જિસને અપને મુંઢ મેં આંખ મુંઢ કર ઉઠેલ લિયા, ઉસસે બઢ કર ભાગ્યવાન્ ઇસ સંસાર મેં ઓર કૌન હૈ ? તુલસીદાસજી કી નિષ્કામ ભક્તિ કિતની ઉચ્ચ, ગંભીર એવં સરસ હૈ, ઇસકા અંદાજ ઉઠીં લોગોં કો મિલ સકતા હૈ, જિન્હોંને તુલસી-સાહિત્ય-સરોવર મેં ગહરે ગાતે લગાયે હૈં. ‘વિનયપત્રિકા’ મેં અપને ઇષ્ટદેવ ભગવાન રામચંદ્ર કે પ્રતિ આત્મ-

निवेदन करते हुये इस महाभक्ति महात्मा ने निष्काम-भक्ति परि-
पूरित जे हृद्योद्धार प्रकट किये हैं वह तो वास्तव में अनुपम,
अतुलनीय तथा अद्वितीय है। सारे विश्वसाहित्य को दूढ़ जगधये,
धार्मिक ग्रंथों का भंथन कर डालिये, फिर भी आपको 'विनय' के
पद निराखे ही प्रतीत होंगे और आपको मुझ से परजस निकल
पड़ेगा 'धन्य है तुलसीदास और धन्य है उनकी निष्काम भक्ति!' 'विनयपत्रिका' के मंगलाचरण में ही तुलसीदासजी ने अपने इस
भक्तिभाव का यों परिचय दिया है:-

“भांगत तुलसीदास कर जेरे, जसहिं राम सिय मानस मोरे.”

तुलसीदास कर जेरे कर भांगते तो हैं, लेकिन क्या भांगते
हैं? हम संसारी ज्यों के समान धन-दौलत, मानभर्यादा, स्वर्ग,
यहां तक कि मोक्ष भी नहीं भांगते। अस, भांग घतनी ही है कि
'जसहिं राम-सिय मानस मोरे.' एक ही वरदान चाहिये, हृद्य
में एक ही आकांक्षा है, दिल में एक ही याद है और वह
यही है कि—

“अर्थ न धर्म न कामरुचि, गति न यदौं निर्भान;

जनम जनम रति रामपद, यद परदान न आन.”

उन्हें इसके सिवा और कुछ नहीं चाहिये। फिर यादने को
और रह ही क्या जाता है? एक दूसरे पद में तुलसीदासजी कहते हैं:-

“तुम तो अउ दीनदयालु हो, तुम्हारे समान दानी भी दूसरा
कोष्ठ नहीं है। तुम्हारा नाम ही गरीबनिवाज है, फिर एक बार
क्यों नहीं कह दते कि 'तुलसीदास भरो!' अस, मैं धितने से ही
कृतार्थ हो जाऊंगा।” तुलसी के हृद्य में एक ही लालसा है, एक
ही अभिलाषा है; वह यह है कि—‘ज्यों त्यों तुलसी कृपालु सरन
सरन पावै.’ याहें जिस तरह हो तुलसीदास को कृपासागर प्रभु
की चरण-शरण मिले, और सुनिये, महात्मा तुलसीदास अपना
भोलाबिलाप अपने भक्ति से इस प्रकार व्यक्त करते हैं:-

“यदौं न सुगति सुमति संपत्ति कछु रिधि सिधि विपुल अडार्हि;

हेतु-रहित अनुराग राम-पद अटो अनुदिन अधिकाधि.”

सुगति नहीं चाहिये; सुमति नहीं चाहिये; संपत्ति, ऋद्धि,
सिद्धि, अडाध कुछ भी नहीं चाहिये। अस, यदि याद है तो केवल
यही कि रामपद में दिन दिन अनुराग बढ़ता जाय, और वह
अनुराग भी कैसा? हेतुरहित अर्थात् किसी हेतु या मतलब को
ले कर नहीं, बिल्कुल अहैतुक, निःस्वार्थ। यह हेतुरहित अनुराग
ही क्यों चाहिये? और कोष्ठ अभिलाषा या लालसा क्यों नहीं?
इसी लिये कि—

“अथ नाथहि अनुराग जगु जउ त्यागु दुरासा ज ते;

शुद्ध न काम-अग्नि तुलसी कहुं विषय-भोग अहु भी ते.”

—कामनाओं का तो कोई अंत ही नहीं. छसपर भी यदि विषयभोग की याचना की जाय तब तो वह कामाग्नि और भी धधक उठेगी. अतएव नाथ में ‘अनुराग जगै’ जैसा उपाय अथ करना चाहिये; क्यों कि नाथ में ‘जग्य अनुराग जग जयमा तो फिर काम का नाम ही नहीं रहेगा.’

“जहां राम तहां काम नहीं, जहां काम नहीं राम.”

शुसांछण अपने प्रभु से कहते हैं कि यदि दान ही देना है तो—

“तुलसीदासपर किरपा करिय लगति दान देहु आन.”

—भक्ति का दान दाय्ये, और किसी वस्तु का नहीं. महात्मा तुलसीदासजी के इस निष्काम भक्तिभाव का परित्यक्त हम उनके अमृत्य अथ रामायण में अनेक स्थलों पर पाते हैं—

“परमानंद कृपायतन, मन-परिपूरन काम;

प्रेम-भगति अनपायनी, देहु हमहिं श्रीराम.

नाथ अक पर मांगौ, राम कृपा करि देह;

जनम जनम प्रभु-पद-कमल, कयलु धटै जनिनेह.”

रामदास तुलसी अपने नाथ से, भालिक से अक वर मांगते हैं; वह वर यदि तुलसी के भालिक देने की कृपा करें तो इस रूप में दें कि अपने अरण्यकमल में जन्म जन्म स्नेह नहीं घटने दें—अर्थात् इस संसार में लगे ही बार-बार आना-जाना पड़े, लेकिन इस भालिक के अरण्यकमल में तुलसी का नेह घटे नहीं, अदता ही रहे. सेवक-सेव्यभाव का कितना सुंदर चित्र चित्रित है! अलिहारी है इस सेव्य-सेवक-भाव की! तुलसी जैसे सेवक का पा कर कौन भालिक अपनेका धन्य नहीं मानेगा? अक दूसरे प्रसंग पर शुसांछण अतलाते हैं कि इस शरीर से उ-हें धतनी भमता प्रेम क्यों है? केवल इसी लिये कि—

“सजकर इल रघुपतिपदप्रेमा, तेलि जिन कोउ न पावै छमा;

धरि तन रामभगति में पाछि, ताते मोहि भमता अधिकाछि.

जेहि ते कछु निज स्वारथ होछि, तेहिपर भमता कर सज कोछि.”

इस शरीर से ही तो रामभक्ति करनी है? तो फिर शरीर पर भमता क्यों न हो? लोग स्वार्थ के लिये ही तो भमता करते हैं और तुलसी का भी अकमात्र स्वार्थ अपने प्रभु की भक्ति करना है. अच्छा, अथ तुलसीदासजी के हृदय की अकमात्र लालसा क्या है सो भी उ-ही के शब्दों में सुन लीजिये—

“छूटी त्रिभिधि धिना गाही, अक लालसा उर अति आही.

रामचरन पारिज जग्य देजों, तथ निज जनम सुकल करि लेजौ.”

ઇસમેં ભક્તિ કા ચરમ ઉત્કર્ષ હી નિષ્કામ ભક્તિ હૈ, ઇસ પ્રકાર કા એક બી નિષ્કામ ભક્ત જિસ દેશ મેં હો, વહ દેશ ધન્ય હો જયગા, ઉસ દેશ કે નિવાસી અપને કૃતાર્થ હો જયંગે. માતા વસુધરા બી ઐસે હી ભક્ત કો પા કર અપનેકો સનાથા સમજતી હૈ, જૈસા કિ નારદભક્તિસૂત્ર મેં લિખા હૈ ‘મોદન્તિ પિતરો નૃત્યન્તિ દેવતાઃ સનાથા ચેયં ભૂર્ભવતિ।’ પિતૃગણુ આનંદિત હો ઉઠતે હૈં. દેવતાગણુ નાચને લગતે હૈં ઔર પૃથ્વી સનાથા હો જતી હૈ.’ ઐસે હી ભક્તોં કે વશ મેં ભગવાન હો જતે હૈં.

“અહં ભક્તપરાધીનો હ્યસ્વતંત્ર હવ દ્વિજ ।

સાધુભિર્મસ્તહૃદયો ભક્તૈર્ભક્તજનપ્રિયઃ ॥

મેં સ્વયં સ્વતંત્ર નહીં હું, મેં ભક્તોં કે અધીન હું, ભક્તોં ને મેરે હૃદય કો ઘસ લિયા હૈ.” મહાત્મા તુલસી ઇસી કોટિ કે નિષ્કામ ભક્ત થે. ભગવાન રામચંદ્ર મેં ઉનકી અનન્ય ભક્તિ, નિષ્કામ પ્રેમ એવં એકનિષ્ઠ અનુરાગ થા. અપને ઇષ્ટદેવ જનકી-જીવન પર બલિ જાને કે લિયે ઉનકા હૃદય આકુલ હો રહા થા. ‘જાનકી-જીવન કી વાલિ જૈહોં સચ્ચે રામદાસ ઠહરે ન ? હૃદય કા કોઈ ભાવ છિપાયા નહીં. હૃદય કા કપાટ બિલકુલ ઉન્મોચન કર દિયા, કલેજ કાઢ કર રખ દિયા, દિલ ખોલ કર દિખા દિયા ઔર દિખા દી અપને હૃદય મેં નિરંતર જલનેવાલી યહ અનુ-રાગ-આગ કી જ્વાલામયી લપટે, જિનમેં પડ કર સારે વિષયભોગ ભરમીભૂત હો રહે થે. ગુસાંધિજી કી રામાયણુ કે પઢનેવાલે ઇસ દેશ મેં લાખોં નહીં કરોડોં હોંગે ! કિંતુ હમમેંસે કિતનેકો ઉનકે જૈસી નિષ્કામ ભક્તિ કા શતાંશ બી પ્રાપ્ત હો સકા હૈ ? હમમેંસે કિતને લોગ વિષયભોગ સે વિરત હો કર ઉનકે સમાન રામદાસ જનને મેં સમર્થ હુએ હેં ? અબી તો હમ કામદાસ હી બને હુએ હૈં. આજ હમમેંસે કિતને ઐસે હૈં જો તુલસીદાસ કી ભક્તિ-ભાગીરથી કી સુશીતલ-ધારા સે અપને નીરસ હૃદયસરોવર કો સરસિત કર કે ઉસમેં શતદલપદ્મ પ્રસ્ફુટિત કરને કી ચેષ્ટા કરતે હેં ? મહાત્મા તુલસીદાસ અપની રુચિર રચનાઓં કે રૂપ મેં હમારે લિયે જો અમૂલ્ય નિધિ છોડ ગયે હેં ઉનકા ઉપયોગ કરના બી તો હમ નહીં જાનતે. આજ જો હમારે હૃદય મેં અશાંતિ એવં હાહાકાર કી ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિત હો રહી હૈ, ભક્તિગંગા કી પાવન પુણ્યમયી ધારા સે વંચિત હો કર હમારા હૃદય જો નિરાશા એવં નિરાનંદ કે કારણુ નીરસ હો રહા હૈ, ઉસે એક બાર ફિર ભક્તિ-સુધામૃત સે સરસિત કરને ઔર મુરઝાયે હુએ પ્રાણોં કો ભક્તિ-સંજીવની સે સંજીવિત કરને કા કામ યદિ કોઇ કર સકતા હૈ તો વહ હૈં તુલસીદાસ ઔર ઉનકા અમર સાહિત્ય. ઇસ લિયે હે ભારત-

વાસિયો ! આધર્યે, આજ હમ સખ મિલ કર ભક્તિપૂર્વક શુસાંધજી
કે સ્વર મેં સ્વર મિલા કર ભગવાન સે ચહ વંચાચના કરેં કિ—

“કામિહિ નારિ પિયારિ જિમિ, લોલિહિ પ્રિય જિમિ દામ;
તિમિ રધુનાથ નિરંતર, પ્રિય લાગહુ મોહિ રામ.”

(“કલ્યાણુ”ના રામાયણાંકમાં લેખક:-શ્રી. જગન્નાથપ્રસાદજી મિશ્ર.)

૧૪૧-લક્ષ્મણજી પર અભિયોગ

બાલક ચંદ્રકેતુ ને શ્રીરામચંદ્ર કે પાસ આ કર ખીજકે સ્વર મેં
કહા-‘તાઉજી ! આપ કાકાજી સે ન બોલા કરેં !’

બાલક કો ગોદ મેં ઉઠા કર ઉસકે સિરપર હાથ ફેરતે હુયે ઉન્હોં-
ને કહા—‘ક્યોં બેટા ! હુઆ કયા ?’

થોડી દૂર પર લક્ષ્મણ ખડે થે. દૂસરી ઝોર મુંહ કર કે વે
મુસ્કુરાયે. બાલક ને ઉનકી ઝોર ઉંગલી ઉઠા કર કહા—‘વે ઝોર તો
સખસે બોલતે હૈં, મુઝસે હી નહીં બોલતે. છોટે કાકાજી કે ઘોખે
મેં ઉનકી પીઠ પર ચઢ ગયા તો ઉન્હોંને ઢોકલ કર મુઝે પીછે હટા
દિયા. વે મુઝે પ્યાર નહીં કરતે. આપ ઉનસે ન બોલા કરેં !’

શ્રીરામચંદ્ર ખિન્નખિન્ના કર હંસ પડે. બાલક કા મુંહ ચૂમ કર
ઉન્હોંને કહા—‘બેટા ! ઇસ તરહ નહીં કહા જતા. વે તરે પિતા હૈં.
ઉનકે પ્યાર કરને કા ઢંગ ચહી હૈં.’

ચંદ્રકેતુ ને સિરહિલા કર કહા—‘નહીં, ઝૈસે પિતા કી જરૂરત
નહીં હૈ. ઇનસે તો છોટે કાકાજી અચ્છે પિતા હૈં. આપ ઇનસે
ન બોલા કરેં !’ x

(“કલ્યાણુ”ના શ્રીરામાયણાંકમાં લેખક:-શ્રી. સિયારામશરણજી ગુપ્ત)

x ઇસ ગદ્ય મેં સંમિલિત કુટુંબ મેં રહનેવાલે ઝૈસે પિતા કા ઉદ્દેશ્ય
હે જો બડોં કે સામને અપને પુત્ર સે બોલના સભ્યતા વિરુદ્ધ સમજતા હે.
હો સકતા હે, બહુત સે લોગ ઇસ પ્રથા કો હી સભ્યતા કે વિરુદ્ધ સમજે.
લેખક કો ઇસ ઝગડે સે પ્રયોજન નહીં હૈ. ઉસને તો અપને આસપાસ રહનેવા-
લે પિતાઓ મેં શ્રીરામ ઝોર લક્ષ્મણ કો દેખને કા હી પ્રયાસ કિયા હૈ.

લેખક

१४२—गीता में क्या कहा गया है ?

जड़तसे लोगों के अध्यात्मज्ञान की वेदांत की गरी शौक रहती है। इसीसे वे अपना सारा समय वेदांतग्रंथों के पढ़ने-सुनने में लगाया करते हैं, उनमेंसे अधिकांश की तो यही समझ होती है कि ये सभ शास्त्र केवल पढ़ने सुनने के लिये ही हैं। इस लिये उन ग्रंथों के पढ़ पढ़ और सुन सुन कर उनका ऐसी दृढ़ धारणा हो जाती है कि जिस, हमें पूर्ण ज्ञान की प्राप्ति हो गयी। इस तरह के पढ़ने के शौकीनों में कुछ मनोरंजन के लिये, कुछ आदत पड़ जाने के कारण, कुछ पुण्य लाभ की धृष्टा से, कुछ केवल मान गडार्थ प्राप्त करने के लिये और कुछ 'सांप्रदायिक' आग्रह से उन ग्रंथों के पढ़ते हैं। काष्ठ विरला ही ऐसा होता है जो सत्यज्ञान की प्राप्ति के लिये इन ग्रंथों का अध्ययन करता हो। अधिकांश भगुण्य तो पूर्वपरंपरागत धारणा या मानसिक संस्कारों के ही दास हुआ करते हैं। इसी लिये इन ग्रंथों का अर्थ निश्चय करते समय वे अपने संस्कारानुसृत अर्थ का प्रतिपादन करते हैं, यही कारण है कि एक ही ग्रंथ की टीका में बिन बिन संप्रदाय के लोगों के अपने अपने मत का समर्थन करने का अवसर मिल गया है।

अतएव इस जगदी दुर्घट दृष्टि के छोड़ कर हमें मुक्त दृष्टि से विचार जमाने चाहिये। यद्यपि जगतक हम इन विचारों के अनुभव के लिये आचरण में नहीं लावेगे, तथापि ये हमें साक्षात्कार कराने में समर्थ नहीं होंगे; तथापि कम से कम विचारों के संबंध में तो हमें स्वतंत्रता मिल जायगी, इसमें कांहीं संदेह नहीं है। अतएव इस दृष्टि से जरा लगवद्गीता की ओर देखिये—

लगवद्गीता में कर्मयोग है, परंतु वह कर्मों का कर्म नहीं है, न वह ज्ञानयोग का ही साधन है और न वह स्वाभाविक कर्मों में परिवर्तन करने के लिये कहता है। वह तो अपने कर्मस्वरूप के ही नष्ट कर के ज्ञानरूप होनेवाला ज्ञानयोग है—कर्मयोग ही नहीं है।

लगवद्गीता में ज्ञानयोग है, पर वह वाचक वेदान्तियों का नहीं है, न वह अरण्यवास जतलानेवाला संन्यासधर्म है; और न वह, 'यह पाप है, यह मत करो, वह मत करो' कह कर रानी सरत बनाने का कहता है। वह तो प्राप्त परिस्थिति में योग्य कर्तव्य जतलानेवाला और उस समय अपनी धृति-लज्जित की शक्ति के सहारे पापपुण्य के नष्ट कर के श्रीकृष्णध्यान में

कृष्णरूप बना देनेवाला लक्षितयोग है—वह ज्ञानयोग ही नहीं है.

लगवद्गीता में लक्षितयोग है, पर वह लिप्यभंगे सकाम उपासकों का नहीं, न वह किसी दूसरे का साधन है. वह तो कर्म और ज्ञान के मेल कर अपने स्वरूप भय कर के श्रीकृष्ण स्वरूप-सहित समस्त विश्व के आत्मस्वरूप में परिणत कर देनेवाला लक्षितयोग है—यानी पूर्य लक्षितयोग है.

लगवद्गीता में यज्ञ-योग है; पर वह कर्मों याज्ञिकों का नहीं है, न वह स्वर्ग-नरक में ढकेलनेवाली क्रिया है और न वह विधि-निषेध के जंगल में ही इंसानेवाला है. वह तो होनेवाले प्रत्येक शुभाशुभ कर्म के यज्ञस्वरूप में परिणत कर यज्ञकर्ता के परमात्मरूप बनानेवाला है. इस लिये वह भी यज्ञ न हो कर लक्षितयोग ही है.

लगवद्गीता में लावुक स्त्रियों के प्रेम जलाने के लिये पूरा स्थान है. कामियों के काम का आत्यंतिक निषेध नहीं है. संसारी मनुष्यों के संसारव्यवहार में बाधा नहीं है; पुण्यवान् के ही मोक्ष देने का पक्षपात नहीं है; भवान् पापी के लिये द्वार बंद नहीं है; और किसी भी धर्म या नित्येद के प्रतिबंध नहीं है; इस प्रकार सर्व-स्वाभाव-धर्मरूप गीतातत्त्व में प्रवेश करने की छिछावाले श्रद्धालुलक्षितसंपन्न समस्त स्त्रीपुरुषों के अपने सभी पक्षों पर उनका अपने स्वाभाविक सर्वसमर्थ स्वरूप में पहुँचा देनेवाली, पतित और अनाथों की यदि कोई उद्धार धर्ममाता है तो वह एकमात्र श्रीलगवद्गीता ही है. आधये ! उस माता के स्त्रीय स्तनों से जलनेवाली असंख्य दुग्धधाराओं का हम प्राशन करें. आधये आधये, और सत्य तरह से तृप्त हो जाधये.

(“कल्याणु”ना गीतांकमां लेखकः—पं. श्री. आनंदधनराम)

१४३—पुराणों पर एक दृष्टि

(धस लेख में प्रसिद्ध लेखक रेड्डी ने पुराणों के संयोज में कुछ शातव्य जाते थोड़े में अतवाध हैं और उनकी संख्या तथा प्राचीनता एवं ऐतिहासिकता का उद्देश्य करते हुए उनके वर्तमान गडगड ३५ पर भी प्रकाश डाला है। तंत्री “सरस्वती”)

शायद ही कोई धार्मिक हिंदू ऐसा हो जो पुराणों के नाम से अभिज्ञता न रखता हो। हमारे शास्त्रों में उपपुराणों का छोड कर महापुराणों की संख्या १८ मानी गयी है।

स्कंदपुराण* में लिखा है—

तत्र शैवानि शैवञ्च भविष्यञ्च द्विजोत्तमाः ।
मार्कण्डेयं तथा लैङ्गं वाराहं स्कान्दमेव च ॥
मत्स्यमन्यत्तथा कौर्म वामनञ्च मुनीश्वराः ।
ब्रह्मांडं च दशेमानि त्रीणि लक्षाणि संख्या ॥

× × × ×

विष्णोर्हि वैष्णवं तच्च तथा भागवतं तथा ।
नारदीयं पुराणञ्च गारुडं वैष्णवं विदुः ॥
ब्राह्मं पाद्मं ब्रह्मणो द्वे अग्नेराग्नेयमेककम् ।
सवितुर्ब्रह्मवैवर्तमेवमष्टादशस्मृतम् ॥

अर्थात् १ शिव, २ लविष्य, ३ मार्कंडेय, ४ लिंग, ५ वाराह, ६ स्कंद, ७ मत्स्य, ८ ईर्म, ९ वामन और १० ब्रह्मांड। ये १० पुराण शिव की भक्ति का वर्णन करते हैं, इनका श्लोकसंख्या ३,००,००० है।

१ विष्णु, २ भागवत, ३, नारदीय और ४ गरुड ये चार पुराण विष्णु की भक्ति का गान करते हैं। १ ब्रह्म और २ पद्म ये दोनों पुराण ब्रह्मा की श्रेष्ठता का प्रतिपादन करते हैं; इसी प्रकार अग्निपुराण में अग्नि की और ब्रह्मवैवर्त में सूर्य की भक्ति अभिलाष गयी है।

परंतु इसी पुराण के केदारखंड में लिखा है—

अष्टादशपुराणेषु दशभिर्गीयते शिवः ।
चतुर्भिर्भगवान्ब्रह्मा द्वाभ्यां देवी तथा हरिः ॥

अर्थात् १८ पुराणों में से दस में शिव की, चार में ब्रह्मा की, दो में देवी की, और दो में विष्णु की भक्ति का वर्णन है।

द्वि विद्वान् लोग शिव से संयोज रखनेवाले उपर्युक्त १० पुराणों में से पद्म और वाराहपुराण का संयोज विष्णु से,

* शिवरहस्य अंड, संभव कांड।

अग्निपुराण का संबंध शिव से और ब्रह्मांड ब्रह्मवैवर्त, मार्कंडेय, लविष्य और वामन-पुराण का संबंध ब्रह्मा से मानते हैं।

भसके अलावा कुछ विद्वान वायु और शिवपुराण के और कुछ वायु और ब्रह्मांड-पुराण के एक ही पुराण के अंश मानते हैं; तथा भागवत के स्थान पर देवी-भागवत के महापुराणों में स्थान देते हैं।

शास्त्रों में पुराण का लक्षण भस प्रकार दिया है:—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्च लक्षणम् ॥

अर्थात् जिसमें आदिसृष्टि का, णाद की सृष्टि का, (देव-ताओं आदि के) वंशों का, १४ मनुओं के समय का, और सूर्य और चंद्रवंशी नरेशों का हाल हो उसे पुराण कहते हैं।

परंतु नारदीय, वामन आदि कुछ पुराणों में इन लक्षणों की अव्याप्ति भी नजर आती है।

अप्यहम यदा पुराणों की प्राचीनता के विषय में विचार करते हैं—

अश्वमेधनी ने जिसका समय विक्रम-संवत् १०८७ (ईस्वी सन् १०३०) के करीब था, अपने यात्राविवरण में पुराणों का उल्लेख किया है।

आणु के 'दर्पचरित' में (जो विक्रम की सातवीं शताब्दी के पूर्वार्द्ध) में बना था, 'पवन-प्रेम्ता पुराण' का उल्लेख है। भससे शायद वायु, शिव या ब्रह्मांडपुराण का तात्पर्य हो।

'भक्तिद पन्हा' नामक औद्धत्य से जो शायद विक्रम की तीसरी शताब्दी में बना था, उस समय पुराणों का विद्यमान होना पाया जाता है।

कौटिल्य के अर्थशास्त्र में जो मौर्यकाल (विक्रम-संवत् से २४० वर्ष पूर्व के आसपास) में बना था, लिखा है—

पुराणमिति वृत्तमाख्यायिकोदाहरणं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं चेतिहासः॥

(अधि० १ अध्याय ५ प्रकरण २)

भससे उस समय भी पुराणों का विद्यमान होना पाया जाता है।

शतपथ-ब्राह्मण में लिखा है—

तानुपदिशति पुराणं वेदः सोयमिति किञ्चित्पुराणमाचक्षी-
तैवमेवाध्वर्युः । (१२ । ४ । ३ । १३)

अर्थात् अध्वर्यु उनका पुराण वेद है। ऐसा उपदेश कर पुराण का कुछ भाग सुनाता है।

* मिस्टर पार्जिटर का मत है कि वायु और ब्रह्मांडपुराण पहले एक ही थे।

अथर्ववेद में लिखा है—

इतिहासस्य च वै स पुराणस्य च गाथानां च नारा-
शंसीनां च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ।

(का० १५, अनु० १, प्र० ६, मं० १२)

अर्थात् जो ऐसा जनता है वह इतिहास, पुराण, गाथा,
और नाराशंसी का धारा होता है.

धन सग्न अवतरणों से स्पष्ट प्रकट होता है कि हमारे यहाँ
पुराणों का अस्तित्व बहुत प्राचीनकाल से रहा आता है.

भरतपुराण में लिखा है—

पुराणमेकमवासीत्तदा कल्पान्तरेऽनघ ।

त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥

(अध्या० ५३, श्लोक ४)

अर्थात् पहले पुराण एक ही था.

यह कदा तक हीक है इस विषय में निश्चित रूप से तो
कुछ कहना कठिन ही है. परंतु एक पुराण के श्लोकों या उसके
भावों के दूसरे पुराण में देखा कर ऐसा सहज करने की शुभ-
प्रशंसा अवश्य प्रतीत होती है.

मिस्टर ऐच्. ए. पार्किन्स का मत है कि यद्यपि भरत्य,
वायु अथवा अक्षांड आदि पुराण पहले से ही विद्यमान थे, तथापि
कलियुग के राजवंशों का वर्णन उन सग्न में भविष्यपुराण से
ही लिया गया है. इसकी पुष्टि में उन्होंने उक्त पुराणों के कुछ
पद्यन उद्धृत किये हैं यथा—

“तान्सर्वान् कीर्तयिष्यामि भविष्ये कथिता नृपान् ।” अथवा

“भविष्ये ते प्रसंख्याताः पुराणज्ञैः श्रुतर्विभिः ।”

परंतु आजकल मित्रनेवाले भविष्य-पुराण की वह ऐति-
हासिक उपयोगिता बिलकुल नष्ट हो गयी है. हाँ, भरत्य वायु
और अक्षांड पुराणों में अग्न भी बहुत-कुछ ऐतिहासिक सामग्री
मिलती है.

हर्ष का विषय है कि पाश्चात्य विद्वान् भी जो पहले पुराणों
का आधुनिक और निरर्थक मानते थे, अग्न उनकी प्राचीनता
और उनमेंसे कुछ में दिये ऐतिहासिक विवरणों का आंगीकार
करने लगे हैं. फिर यह तो मानना ही होगा कि समय समय पर
लोगों ने पुराणों में मनमानी बातों का भुसें कर उनका रूप ही
जड़ल दिया है और इसीसे उनके असली रूप का दर्शन दुर्लभ
हो गया है. यद्यपि उनमेंके बहुत से उपाख्यान वेदों में वर्णित
घटनाओं का आलंकारिक रूप दे कर ही लिखे गये थे, तथापि अन्य
अनेक स्थानों पर सांप्रदायिकता के कारण जडा गडगड कर दिया

गया है. साथ ही पुराणों की प्राचीनता को कायम रखने के लिये पिछले लेखकों ने अपने समय की भूत अथवा वर्तमान जातों को भी अविविधता का रूप दे कर उनमें धुंसे डिया है. पुराणों का अध्ययन करनेवालों को ऐसी जातों के दुंदुब निकालने में विशेष कठिनाता न होगी. कलियुग में होनेवाले राजवंशों का वर्णन भी धर्मीका एक विद्वान् सभजना चाहिये.

वायुपुराण में एक स्थान पर लिखा है—

अनुगङ्गं प्रयागं च साकेतं मगधान्स्तथा ।

एताञ्जनपदान्सर्वान् भोक्ष्यन्ते गुप्तसंशजाः ॥

अर्थात् गंगा के नजदीक के प्रदेशों पर प्रयाग में, साकेत में और मगध में शुभवंशियों का राज्य होगा.

परंतु वास्तव में देखा जाय तो यह श्लोक शुभराज के समय अथवा उसके बाद ही उक्त पुराण में जोड़ा गया होगा.

धर्मी प्रकार वाराणसीपुराण में रामानुज-संग्रहाय के भावों का, स्कंद-पुराण में जगन्नाथ-माहात्म्य का और कूर्मपुराण में तान्त्रिक मत का समावेश भी पीछे से किया गया है. यद्यपि श्रीमद्भागवत में कहीं भी 'राधा' का उल्लेख नहीं हुआ है, तथापि देवी-भागवत में उसके अतिरिक्त का स्थान दिया गया है. स्कंद-पुराण के रेवाण्ड में सत्यनाशायण कथा का उल्लेख न होने पर भी उसके लेखक ने उसे उक्त पुराण का अंश लिख दिया है.

व्यास और सूत के बाद के अर्वाचीन लेखकों की कृपा के कारण पुराणों में और भी ऐसी अनेक जातों दुंदुब से भिन्न सकती हैं.

यहां हम विद्वानों के नियारार्थ एक उपाख्यान उद्धृत करते हैं.

अवद्रप्सो अंशुमतिमतिष्ठदियानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः ।

आवत्तमिन्द्रः शक्याधमन्तमपस्नेहिलीर्नृमणा अधत्त ॥१३॥

द्रप्समपश्यं विष्णुणे चरन्तं मुपह्वरे नद्यो अंशुमत्याः ।

नभो न कृष्ण भवतस्थिवांसमिष्यामिवो वृषणो युध्यताजौ ॥१४॥

अधद्रप्सो अंशुमत्या उपस्थे धारयत्तन्वं तित्विषाणः ।

विशो अदेवीरभ्याचरन्तीर्वृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे ॥१५॥

(ऋग्वेद; मं० ८, अ० १०, सू० ८५)

सायणायार्य ने ऋग्वेद के इन मंत्रों का अर्थ इस प्रकार किया है—

कृष्ण नामक असुर यदा तीव्रगामी था और इस हज्जर असुरों के साथ अंशुमती नदी के तीर पर रहता था. छद्र ने उसके पास पहुंचा विज्ञान के यक्ष पर जब के भीतर रहनेवाले (अथवा जगत को डरानेवाला शपथ करनेवाले) उस कृष्ण की सेना को और उसके भार डाला.

ઇંદ્ર બોલે—હે દેવતાઓ! ઉસ શીઘ્રગામી કૃષ્ણ કે જો વિકટ સ્થાન મેં વિચરણ કરતા હૈં ઓર આકાશ મેં સૂર્ય કે સમાન અંશુ-મતી-નદી કે છિપે સ્થાન મેં (અર્થાત જલ મેં) રહતા હૈં, મૈને દેખા. ઇસ લિયે હે દેવતાઓ! મૈં ચાહતા હૂં કે તુમ ઉસસે યુદ્ધ કરો.

ઇસકે બાદ ઇંદ્ર ને બૃહસ્પતિ કે સાથ ઉસ દ્રુતગામી કૃષ્ણ કે જો અંશુમતી નદી કે તીર પર દ્રાપ્યમાન થા ઓર જો અપને શરીર કે શત્રુઓં સે અજ્ઞેય રખતા થા (અથવા જો ખા-પી કર પુષ્ટ હો રહા થા), પાસ પહુંચ ઉસકી આતી હુઇ ઉસ દુષ્ટ સેના કે માર ડાલા.

આગે સાયણાચાર્ય ને લિખા+ હૈ—

‘તમવધીદિત્યર્થઃ પ્રસંગાદવગમ્યતે।’

અર્થાત્ પ્રસંગસે જાના જા હૈં કે ઇંદ્રને કૃષ્ણકો બી માર ડાલા.

ઇસી પ્રકાર ભાગવત કે દશમસ્કંધ કે ૨૪ વેં ઓર ૨૫ વેં અધ્યાયોં મેં ‘ગોવર્ધન-પૂજન’ કી કથા લિખી હૈં. ઉસમેં લિખા હૈં—

‘કૃષ્ણ કે કલને સે નંદ આદિકોંને ઇંદ્ર કી પૂજા કે છોડ કર ગોવર્ધન પર્વત કી પૂજા કી. ઉસ સમય જો બલિ દી ગઇ થી ઉસે સ્વયં કૃષ્ણ ને હી દૂસરા બૃહદ્ રૂપ ધારણ કર મહાજ્ઞ ક્રિયા થા. ઇસીસે કુદ્ધ હો કર ઇંદ્ર ને ગોપલોગોં કે નંદ કરને કે લિયે ‘સાંવર્તક’ મેઘોં કે ગોકુલ પર પ્રલયકરી વૃષ્ટિ કરને કી આજ્ઞા દી. પરંતુ જળ ઉસ વૃષ્ટિ કે દેખ કર ગોપ-લોગ ધન-રાને લગે તળ કૃષ્ણ ને ગોવર્ધન પર્વત કે લાથ પર ઉઠા કર ઉન લોગોં કે ઉસકે નીચે છિપા લિયા. ઇસ પ્રકાર બરાબર સાત દિન બીત જાને પર ઇંદ્ર કા ગર્વ ખંડિત હો ગયા.’

ઉપર્યુક્ત દોનોં ઉપાખ્યાનોં મેં પ્રત્યક્ષ વિરોધ હોતે હુએ બી કહોં તક સાદસ્ય દિખાઇ દેતા હૈં ઇસ પર વિદ્વાન લોગ વિચાર કર અપના મત પ્રકટ કરને કા કંઈ સ્વીકાર કરેં.

મિસ્ટર પાર્બિટર કા મત હૈં કે પુરાણ પહલે-પહલ પ્રાકૃત ભાષા ઓર ‘ખરોઢી’ અક્ષરોં મેં લિખે ગયે થે; પરંતુ ઇસકે લિયે ઉન્હોંને જો પ્રમાણુ દિયે હૈં વે ઇતને જોરદાર નહીં હૈં કે ઉન પર તર્ક કરને કી ગુન્નમશ હી ન હો! યહ તો નિર્વિવાદ હી હૈં કે સમય સમય પર અનેક લોગોં ને અપની રચનાચતુરી કે નમૂને પુરાણોં મેં પ્રવિષ્ટ કિયે હૈં. જૈસી હાલત મેં કહીં કહીં ‘જંદોભંગ કે દોષોં’, ‘સંધિદોષોં’ ‘પ્રાકૃતશબ્દ-પ્રયોગોં’ આદિ કે દેખ કર ઉનકા સર્વપ્રથમ પ્રાકૃત મેં જનાયા જાના માન લેના કુછ અધિક સંગત પ્રતીત નહીં હોતા. ઇસી પ્રકાર પુરાણોં કી કિસી

* અંશુમાન સૂર્ય કા નામ હૈં ઓર યમુના સૂર્યકન્યા માની ગઇ હૈં.

+ જગવેદસંહિતા પૃષ્ઠ ૫૧૫.

હસ્તલિખિત પુસ્તક મેં ‘અશોક’ કે સ્થાન પર ‘અયોદ્ધ’ લિખા દેખ કર ચલ્લ માન લેના કિ પુરાણ પદ્ધતિ-પદ્ધતિ ‘અરોહી’ લિપિ મેં હી લિખે ગયે થે. કહાં તક યુક્તિસંગત હૈ, ઇસ પર વિદ્વાન સ્વયં વિચાર કર સકતે હૈ. હમારી સમજ મેં ‘અરોહી’ કે સિવા અન્ય લિપિયાં મેં બી લેખકદોષ સે ‘શ’ કા ‘ય’ પદ્ધતિ જાના કુછ અસંભવ નહીં હૈ. યહી હાલ અન્ય ઉદાહરણોં કા બી હૈ.

હાં, ઇતના અવશ્ય કલ સકતે હૈં કિ મિસ્ટર પાર્જિટર ને જો કુછ લિખા હૈ, પુરાણોં કા ૬૩ હસ્તલિખિત પુસ્તકોં કા અચ્છી તરલ સે દેખ-લાલ કર હી લિખા હૈ, ફિર બી ઉનકી યે ખાતેં વિચારણીય અવશ્ય પ્રતીત હોતી હૈં.

(“સરસ્વતી”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ)

૧૪૪-ગીતા સન્દેહરાક્ષસ કો સદા મારનેવાલી હૈ.

જિસ સંશય ને અર્જુનકો દુઃખ દિયા થા વલ્લ એક સાધારણ ખાત હૈ. ઇસ પ્રકાર કે સંશય રાતદિન બરાબર મનુષ્યોં કે મસ્તિષ્ક મેં ચક્કર લગાયા કરતે હૈં ઓર ઇનકે શિકાર હોનેવાલોં કી સંખ્યા કિસી રૂપ સે કમ નહીં હૈ. પ્રાચ્ય ઓર પાશ્ચાત્ય દોનોં હી જગલ યે (સંદેહ) સતત માનસિક સંઘર્ષ કે કારણ હૈં. યે જાતિ યા વર્ણ કી અપેક્ષા નહીં કરતે. જળ યલ સંદેહ કા રાક્ષસ આપકોં લગભીત કર માર્ગચ્યુત કરના ચાલતા હૈ, તખ પ્રત્યેક સમય (સાક્ષાત) લગવાન કૃષ્ણ કા આપકે પાસ સર્વદા રહના કહિન હૈ. ઇસી આવશ્યકતા કી પૂર્તિ કે લિયે સબી કાલ કે લિયે લગવાન ને ઇસ અનંત સંદેશ ગીતા કા પ્રકાશ દિયા થા.

લાલા લજપતરાય

(“કલ્યાણ”ના રામાયણાંકમાંથી)

૧૪૫-ધર્મોની એકતાસૂચક અબુલ ફઝલનો લેખ

“હે પિતા પરમેશ્વર ! દેવાલયોમાં, મસ્જિદોમાં અને પાદરીઓનાં દેવળોમાં સર્વત્ર માત્ર તારી એકનીજ શોધ થાય છે. જગતની સઘળાં ભાષાઓ પણ માત્ર તારી એકલાનુંજ યશોગાન ગાઇ રહી છે. હિંદુધર્મ અને મુસલમાન ધર્મ પણ કેવળ તારી ખાતરજ આકુળ-ગ્યાકુળ રહ્યા કરે છે. તું ખરેખર “एकमेवाद्वितीयम्” છે, એ વાતનો ઉકત ઉભય ધર્મો મુકતકંઠે સ્વીકાર કરી રહ્યા છે. મસ્જિદમાં આવતા તારા ભક્તો અતિ ઉન્નય કંઠે માત્ર તારાજ પવિત્ર નામનું સ્મરણ કરે છે. પાદરીઓના દેવળમાં જતા સાધકો પણ મધુર મંગળ ઘંટ વગાડી કેવળ તારા ઉદાર પ્રેમનું સ્તોત્ર ગાય છે. હું મસ્જિદમાં પણ ગયો છું; પરંતુ સર્વત્ર તારાં એકનાંજ દર્શન મને તો થયાં છે. તારી એકલાનીજ શોધમાં હું સર્વ સ્થળે ભ્રમું છું. તારી યથાર્થ સ્વરૂપ જે મનુષ્ય સમજી શકે છે તેની પાસે હિંદુ અને મુસલમાનો એવા ભેદો રહેતા નથી. એવો અભેદભાવવાળો મનુષ્ય, ગમે લાંથી સત્યનું પ્રદર્શ કરી શકે છે. અત્તર કાઢનારા વ્યવસાયીઓ જેવી રીતે યુલાબના પુષ્પનું સર્વ સમજી જાય છે, તેવી રીતે તારા સ્વરૂપના જ્ઞાનવાળા મનુષ્યો તારી યથાર્થ રહસ્ય સમજી જાય છે. સમ્રાટ અકબરની આજ્ઞાને માન આપી, ભારતવર્ષના એકેશ્વરવાદીઓમાં સર્વદા સંપ, સુલેહ તથા ઐક્ય રહે એવી શુભ ભાવનાપૂર્વક, ખાસ કરીને કાશ્મીરના ધર્મશ્રેણીઓને માટે આ પવિત્ર મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે. જો કોઇ ધર્માવલંબી આ મંદિર તોડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરશે તો તે પોતાનુંજ ધર્મમંદિર તોડી નાખે છે, એમ ગણવામાં આવશે. જો જગતનાં સઘળાં મનુષ્યો અંતઃકરણપૂર્વક પોતપોતાની વિવેક-શુદ્ધિને અનુસરી ધર્મના માર્ગે ગતિ કરવાનું લક્ષમાં રાખે તો ધર્મસંબંધી ક્લેશો પોતાની મેળેજ શાંત થયા વગર રહે નહિ. બાહ્ય વસ્તુ ઉપર લક્ષ રાખવાથીજ કિંવા અંતર્ગત આશય નહિ સમજાયાથીજ ક્લેશો વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. અજ્ઞાનતા એજ સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે. હે ન્યાયવાન પરમેશ્વર ! તું માત્ર મનુષ્યોની ભાવના અને ઉદ્દેશ જોઇનેજ તેના પાપ-પુણ્યનો નિર્ણય કરે છે. અમુક મનુષ્યનો ઉદ્દેશ સારો છે કે નરસો છે તે તું એકજ યથાર્થ-રૂપે સમજી શકે છે. સમ્રાટ અકબરના હૃદયમાં શુભાશયને પ્રેરનાર પણ તુંજ છે.”

“હે પ્રભુ ! હે પરમેશ્વર ! તારી સ્વરૂપ, તે તારી રહસ્ય ચિરકાળને માટે મનુષ્યોથી સમજી શકાય તેમ નથી. વસ્તુતઃ તું

સર્વ શુભોના આધારરૂપ છે. તુંજ સંપૂર્ણ છે, તુંજ અનાદિ તેમજ અનંત છે. તારા આ વિશાળ વિશ્વરાજ્યનો પણ આરંભ તેમજ અંત નથી. તારી માફક તારી સૃષ્ટિ પણ આદિ અને અંત-રહિત છે. મનુષ્યપ્રાણીના નિર્બળ શબ્દો તારા મહિમાને વર્ણવવા સર્વથા અસમર્થ છે. અમારી જીલ્લા તારા યશોગાનને સંપૂર્ણ રીતે ગાઈ શકે તેમ નથી. અમારાં સર્વ અંગોપાંગો પણ શક્તિહીન છે. અમારા પગમાં એવી શક્તિ નથી કે જોઈએ આ અનંત અંતરને ભેદી અમે તારી પાસે પહોંચવાને ભાગ્યશાળી થઈ શકીએ. અમારી બુદ્ધિ પણ તારા સ્વરૂપની ધારણા કરવામાં છેક અસમર્થ છે. કેવળ માત્ર યોગીઓજ સમાધિસમયે તારી કિંચિત્ જાણી કરી શકે છે. ખરેખર, તારું વિચિત્ર માહાત્મ્ય વર્ણવવું એ અમારી શક્તિની ખદાર છે.”*

(તા. ૨૨ મે. ૧૯૨૫ના “નવયુગ”માંથી)

૧૪૬-મગવાન બુદ્ધ વિષે સાધુ વસવાળીજી

એક રાજકુમારનો એ લિખારી બને છે; રાજમહેલ છોડી એ ગરીબોની સાથે લે છે. રાજસિંહાસનનો એ હક્કદાર છે, ને એ લિક્ષાપર જીવે છે. તે એક વૃદ્ધને જીએ છે, એક રાગીને જીએ છે, એક મડદાને જીએ છે, એક મહાંતને જીએ છે, ને એના દિલમાં વિશ્વદુઃખનું ચિત્ર છપાય છે. તે પૂછે છે:—“આ ભવદુઃખ-માથી ઉગરવાનો આરો કયો? જીવન આવું દુઃખી કેમ થતું હશે? માનવીઓ પત્તાના ખેલ કરે છે; પૈસાની, વૈભવની ને સત્તાની રમતો ખેલે છે; ને પછી તેમનાપર કાળનો કુહાડો પડે છે; ત્યારે નિર્વાણનો માર્ગજ નથી?”

એ મહાશોધને પંથે પડે છે. રાતની અગર શાંતિમાં એ નગરી છોડે છે. માનવ કેમને એ ચાહે છે, તેથી જગતને એ ત્યજે છે. જીવનની લિંસા તથા ધત્તીંગો માટે એ છલાજ શોધે છે, ને રાજમહેલનો તે માટે ત્યાગ કરે છે. વર્ષો સુધી, જંગલમાં એ ધ્યાન ધરે છે; માર (કામ) એને લોભાવે છે, ને જગમહારાજ્યના મુગટની લાલચ આપે છે; પણ બુદ્ધને એ કશું માન્ય નહોતું, બુદ્ધને તો માનવજાતનો સેવક થવું હતું.

ઝાડ હેઠળ એ જન્મ્યો હતો, ને ઝાડ હેઠળ એ બુદ્ધ થયો હતો. દુઃખનાં દર્શન લેતાં લેતાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી એણે તપસ્યા સાધી. બોધીવૃક્ષ હેઠળ એને ઉંડું તેજ મળ્યું; દુઃખને સ્થાને

* કાશ્મીરના ધર્મમંદિર પર મૌ. અબુલ ફઝલનો લેખ

મહાનિયમ જડ્યો; દુઃખનું નિવારણ સેવા ને ત્યાગ છે, એની પ્રતીતિ લાધી. એ જ્ઞાન પછી તે કહે છે “હવે દુનિયામાં ધર્મચક્ર ફેલાવીશ.” એ વનને છોડે છે ને ભટકતી માનવજાતને નિર્વાણના સંદેશ આપે છે.

બુદ્ધ કહે છે “દુનિયામાં ધર્મચક્ર ફેલાવીશ.” એના નિશ્ચયને સિદ્ધિ મળી. દૂર દૂરની ભોમમાં એનો સંદેશો પ્રસર્યો. એશિયાનો એ મહાન તારણહાર બન્યો; એનો ધર્મ વિશ્વધર્મ બન્યો. ઠેકઠેકાણે પશુઓ ને માનવીઓ માટે એની ઇસ્પીનાલો મંડાઈ. હજી આજે પણ જાપાનમાં એનો જ ધર્મ પ્રસરે છે. ચીનમાં એણે નવજીવન લઈ્યું. સીરિયા ને મધ્ય એશિયામાં એની યાત્રા ચાલી, પેરે-સ્ટાઇનમાં ને મિસરમાં એનું ચક્ર ફર્યું; ધ્રીસમાં પાયથેગોરાસની મંડળીને એણે અસરમાં લીધી. રામની શ્રીસ્તુત્તિમાં એના રંગ ચટ્યા; ચૂરોપનો કાલંબસ અમેરિકાને શોધે તે પહેલાં એનું ધર્મચક્ર મેક્સિકોમાં પહોંચ્યું; અને આજે પણ એ બુદ્ધ માનવસમાજનો તારણહાર છે.

વારાણસીના પુણ્ય ક્ષેત્રમાં બુદ્ધે પ્રથમ પ્રવચન કર્યું, ત્યારે ‘કર્મચક્ર’નો સિદ્ધાંત સમજાવ્યો. તમે સૌ તમારા કર્મનાં સંતાનો છો. ક્રિયાઓ અને માનતાઓથી તમારું રક્ષણ નથી. પવિત્ર જીવનની ખાસ આવશ્યકતા છે. સમાધિકાળ સમીપ આવ્યો ત્યારે, એ વૃક્ષની વચ્ચે પથરાયલી પથારીમાંથી એ કહે છે—“આનંદ ! શીદને રહે છે? ધર્મજ્યોતને અખંડ રાખજો.” બુદ્ધ કહે છે—“આ ધર્મદીપ મૈત્રી છે, દયા છે, પ્રેમ છે.” બુદ્ધ શીખવે છે—“ગરીબમાં ગરીબ માટે ને નીચમાં નીચ માટે પણ આ જ્ઞાન ખુલ્લું છે.”

રાજધરનાં સુંદર વનમાં સુવર્ણ ભંડારનું સ્થાનક છે. લોકભાવના કહે છે કે, ભગવાન પાછા પધારશે ને આ ભંડારના સોનાને દુઃખી-ઓની સેવામાં વહેંચશે, વિશ્વમાં ત્યારે નવયુગ મંડળશે. તમારાં હૈયામાં સુવર્ણ ભંડાર ભર્યો છે. એને ખોલી નાખો, ને દુઃખીઓની સેવામાં વહેંચો, ત્યારે નવજીવન પાંગરશે, ને દિલ્લિદુસ્તાનનું પુનરુત્થાન થશે.

(૧૫-૧-૨૫ ના “નવયુગ”માંથી)

૧૪૭-ગુરુકૃપા

ગુરુ અર્જુનદેવ ત્યારે શીખપંથની ગાદીએ હતા, એમનું સ્થાન ગુરુઓમાં પાંચમું હતું. તરનતારન ગામમાં જ્ઞાનપિપાસુઓ ભેળા થયા હતા, અને ગુરુવચનનાં અમૃત ચાખવા માટે તલસતા હતા. પંજળના એક દૂરના ગામમાંથી એક ભોળો ગ્રામ્યજન આવ્યો હતો. ગુરુના પાદપદ્મ આગળ જઈને તેણે નમસ્કાર કર્યો, અને કર જોડીને વિનંતિ કરી. તેની આંખો નીચે ઢળેલી હતી, તેના આખા જીવનમાં વિનય ઓપતો હતો. તે બોલ્યો-“ગુરુદેવ ! શિખી શું ?” અર્જુનદેવ હસ્યા. તે બોલ્યો-“પેલા ગુજરાતમાંx ભાઈ ભીખાને મળો.” આખું દિવાન ચક્રિત થઈ ગયું. તે લોકસમુદાયે તો જ્ઞાન ઉપર મહાપ્રવચનની આશા રાખેલી; ત્યારે ગુરુજીએ તો ફક્ત એક હાસ્યજીટામાં જવાળ દઈ દીધો ! ગુરુનાં કાર્યપર કોણ ટીકા કરી શકે ? સૌ શાંત રહ્યા, અને પેલા ભોળો ગામડીઓ ચરણરજ લઈ ભાઈ ભીખાની શોધમાં ચાલ્યો.

અમૃતસરખા અર્ધ ચઢાવી તેણે લાહોરનો માર્ગ લીધો, રાવી અને ચીનાબની મહાનદીઓ વટાવી તે ગુજરાત ગયો. કેટલીક મુશ્કેલી પછી, એણે ભાઈ ભીખાનું ઘર શોધી કાઢ્યું. ભીખો તવંગર નહોતો. એ તો હાથમજૂરી કરી પેટ ભરતો હતો. એના ઘરમાં શિખસંગત જામતી, ભજનોની ધૂમ મચતી, સંગીતના આલાપ થતા. ઘરનાં માણસોએ પેલા અતિથિનો સત્કાર કર્યો, અને વિશ્રામ માટે સોઈ કરી આપી. તે કુટુંબીઓએ પૂછ્યું-“ભાઈ ! ક્યાંથી આવ્યા ? તમારું નામ શું ?” અને અતિથિએ નામ આપ્યું. “હું ગુરુ પાસેથી તરનતારનથી આવું છું.” એણે ઉમેર્યું. આખા ઘરમાં કલ્લોલ મચી રહ્યો. સૌ બોલી ઉઠ્યા, “ધન્ય ! ધન્ય ! ગુરુનગરીથી પધારેલા અતિથિની ચરણરજ સ્વીકારો !”

જ્ઞાનની શોધમાં નીકળેલા પેલા પ્રવાસી ભાઈ ભીખાની તલાસ કરવા લાગ્યો. એને ખચર મળી કે, એક અલાયદી ઝોરડીમાં ભીખો ભજન કરતો હતો. એની પાસે જવાની બધાએ મના કરી, પણ તે નિરાશ થયો નહિ. ગાંધ ભીખાની ઝોરડી પાસે જઈ એણે તો ‘વાહી ગુરુ’ના જયશબ્દો પોકાર્યા, ગુરુભજનની ટૂંકો ઉપાડી. ભીખાની ઝોરડીનું બારણું ઉઘડ્યું, પેલા પ્રવાસીને અંદર લીધો, ને બારણું ફરી દેવાઈ ગયું. ભીખાએ ગુરુનગરીથી આવેલા અતિથિની ચરણરજ લીધી; અને “ગુરુના શિખને જોતાં હું સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરું છું, એના પગને ચૂમી હું ધન્ય માનું છું” એ કથન

ભીખામાં વણાઈ રહેલું દીપી ઉઠ્યું.

બધી સરભરા સમાપ્ત થઈ. વાલી ગુરુના જયશબ્દો ગવાવા લાગ્યા, ગુરુની સ્તુતિના અનેક પાઠો થયા. જમવાની ઘડી આવી, અને અતિથિએ પૂછ્યું “કેનાં લગ્ન છે?”

“ભાઈ! ગુરુના નવસેવકનાં.”

“નવસેવક!”

“હા, મારો પુત્ર.”

જનને ઉઠ્યા, અને વાડામાંનું બારણું ખોલી આગળ ગયા. વાડામાં એક ખાટલી પડી હતી, શયને વહી જનારી શયવાહિની હતી. અતિથિએ પૂછ્યું “આમ કેમ?” અને ભીખાએ તરત જવાબ આપ્યો—“આવતી કાલે પરણનારો મારો દીકરો, આ ખાટલીપર સૂવાનો છે.” અતિથિના મનમાં શંકાનાં વાદળ ઘેરાયાં, આ કથનમાં તેને કશી સમજ પડી નહિ. નમ્રભાવે તેણે પૂછ્યું “ભાઈ! અહીં લગ્નની તૈયારી, અને ત્યાં મરણની? અહીં નવજીવનની શરૂઆત ને ત્યાં જીવનનો અંત?”

“ભાઈ! એમાં કશો ફેર નથી,” ભીખાએ કહ્યું “એ તો ગુરુ-ધર્મજ્ઞાને નમવું જોઈએ. હું તો ગુરુજીની આજ્ઞાને માથે ચઢાવું છું. ગુરુની આજ્ઞા છે કે, આવતી કાલે આ દીકરાનાં લગ્ન થશે, અને પછી તેનું મરણ નીપજશે; માટે અંતકાળની તૈયારી રાખી. ભાઈ! હું તો ગુરુઆજ્ઞા પ્રમાણે આ ખાટલી તૈયાર કરી રહ્યો છું. આપણે ગુરુના સરજેલા; તે દોરી બેંચે તેમ આપણું પૂતળું ચાલે. આપણે તો એ મહાન સૂત્રધારના આજ્ઞાકિત નટો” ભીખો ખોલી રહ્યો. ને અતિથિના હૃદયમાં ભાવોના ઉછાળા આવ્યા. તે અંતરની શુદ્ધિ કરી રડી ઉડ્યો, “શિષ્યની તાવણીમાં મારાથી નહિ ઉભા રહેવાય. મને ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો. અરે! હું તો પાપપુંજધારી! એ પતિતપાવન! મારાથી આ નથી સહેવાતું. તે મૂંગો રહ્યો, ભાઈ ભીખાની ધર્મશ્રદ્ધા પર વિચાર કરવા લાગ્યો, ને મુગ્ધ બની ગયો.

આનંદની ધૂન મચી રહી. ગુજરાતની શેરીએ શેરીએ ભાઈ ભીખાના પુત્રનો વરઘોડો ફર્યો; આખી વસ્તીએ ઉલ્લાસમાં લાગ લીધો હતો. પછી ઘડી આવી પહોંચી, વરરાગ્નને પેટમાં દુઃખવા લાગ્યું, તેણે પિતાને વાત કરી. જરાયે ગભરામણ વિના તે બોલ્યો “બેટા! બોલ વાલીગુરુ! ગુરુએ તને મોકલ્યો છે, અને પછી ગુરુ ખીણું આપે તે ઝીલી લે. જય બોલ ગુરુમહારાજની.” માંદગી વધતી ગઈ. એક નાનકડા ઝોરડામાં પેલા ખિમાર પુત્રની પથારી હતી. દવાનો કશો ઉપયોગ લાગ્યો નહિ. ભીખો તો ખીજાના પાસે બેસી રહ્યો, ગુરુભજનમાં તે તલ્લીન રહ્યો. ફરી ફરી તે બોલ્યો—“પ્રભો! તને ગમે તે તું કર. મારે તો તારી ધર્મજ્ઞાને આધીન થવું.

તારી કૃપાને જે ઓળખે છે તે સુખી છે. માયાથી ઘેરાઈ માણસ દુઃખ ભોગવે છે, ને અનંત સુખનો તેને લહાવો મળતો નથી.” એ જનનમાં પિત્રાર બેલી ઉઠતો-“આપુ ! જલુ દુઃખ થાય છે.” પછી તો છોકરાના મોંથી ‘વાહી ગુરુ’ના જયશબ્દોજ ઝલુઝલ્યા ને આપુએ દીકરાનું શિર બોળામાં રાખ્યું, ને દીકરો પ્રાણુરહિત પડ્યો.

અપોરના ગુજરાતની શેરીમાંથી એક ખાટલી ગધ; જીવાત્માનાં પરમાત્મા સાથે લગ્ન થયાં તેનો ઉત્સાહ ઉજવાયો. લીખો ન હતાશ થયો કે ન રડ્યો; એ તો ગુરુજનનમાં એકધ્યાન રહ્યો. શય બાળી આવીને એણે તો ગુરુસ્તુતિ આરંભી; “ધન્ય ગુરુ ! ધન્ય ગુરુ !” એજ એનું રટણુ હતું. “તુજ કૃપા મધુર છે” એ એનું આશ્વાસન હતું. પેલો અતિથિ સાચું શિક્ષણુ લઈ બહાર નીકળ્યો, એના હૃદયમાં ભાઈ લીખો નિશ્ચળ બેઠો. જતાં જતાં લીખાને પૂછ્યું, અને એને જવાબ મળ્યો “ગુરુકૃપા.”

(૨૭-૨-૧૯૨૫ ના “નવયુગ”માંથી)

૧૪૮-મગવો હુંડો

“આમ આટલી બધી ચિંતા કેવી કર્યા કરે છે, ભાઈ?”

“ આ ! ચિંતા કઈ હું નિશ્ચની.”

*

*

*

*

ઔરંગઝેબના કેદખાનામાંથી મિઠાઈની ટોપલીમાં બેસી શિવાજી નાસી છૂટ્યો અને ફકીરના વેશમાં આખું ઉત્તરહિંદુસ્તાન પગ તળે કાઢીને સહીસલામત દક્ષિણમાં પોતાના રાજ્યની હદમાં જઈ પહોંચ્યો; એટલી વાત તો બે ચાર વરસ નિશાળે જઈ આવેલા બધાય જાણુતા હશે. પરંતુ, ઔરંગઝેબ જેવા સાવધાન બાદશાહે શિવાજી જેવા આખી મોગલ શહેનશાહતના પ્રસિદ્ધ જીવલેણ શત્રુને એમ કાંઈ પૂરતા બંદોબસ્ત વગરજ રાખેલ હશે ? અને સટકી ગયાના સમાચાર મળતાં, તેને પકડીને પાછો આણુવા માટે ઔરંગ-જેબે કાંઈ ઓછાં ઝાવાં નાખ્યાં હશે ? ફકીરના વેશમાં પણ શિવાજીની તેજસ્વી આંખો અને હીંગણા શરીરને ઓળખી કાઢી, મોગલ-સમ્રાટને તેનો શિકાર પાછો સોંપનાર મોગલ સામ્રાજ્યનો એક પણ ખેરખાદ આખા ઉત્તરહિંદુસ્તાનમાંથી ક્યાંયે નહિ નીકળ્યો હોય ? એવી એવી શંકાઓ બહુજ થોડાના મનમાં ઉડી હશે; અને એ શંકાઓનાં સંતોષકારક સમાધાન તો એથીયે થોડા શિક્ષકોએ કદાચ કર્યાં હશે.

પરંતુ મરાઠા સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરનાર, અથવા મુગલાઈ-

ના કાળા કેરમાંથી જોઆહાણુને-હિંદુ જાતિને-ઉમાસ્વા માટે હિંદુ સામ્રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરનાર શિવાજી તથા તેના બહાદુર નવજીવાન મરાઠા સૈન્યીઓની તલવારોને પાણી ચઢાવનાર, તેમનાં અંતઃકરણોને સ્વધર્મ તથા સ્વદેશપ્રત્યેની પોતાની ફરજનું બાન કરાવી વજ્ર કરતાંએ કઠણ બનાવનાર એક અંપૂર્વ તેજ આખા ભારતવર્ષમાં તે વખતે બહુજ શાંતિપૂર્વક પ્રસરી રહ્યું હતું; એની કેટલાને ખબર છે ? જીવંતીઓને બાળી ભરંમ કરનાર ક્ષાત્રતેજ પોતાનેજ ક્યાંક બાળી ન નાખે એટલા માટે, એ ક્ષાત્ર ઉગ્રતામાં બ્રાહ્મ સંયમ પ્રેરવા માટે, બ્રાહ્મતેજની શીળી છાયા એના ઉપર સદૈવ રહી એનું રક્ષણ કર્યા કરતી. ઇતિહાસની એ એક મહત્ત્વની વાતથી કેટલા પરિચિત છે ? પણ એ બ્રાહ્મતેજનો પ્રેરક કોણ ? સુકુમાર બાલ્યાવસ્થામાં એ ગાલે હાથ દબ, ઘેરાતી આંખોએ આખા વિશ્વની ચિંતા કરનાર એ એક મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણકુમાર; મરી જાય તોયે કોઇને વેંતભર જમીન ન આપે એ શિવાજીએ પોતાનું આખું રાજ્ય જેને ચરણે વણુમાગ્યે ધરી દીધું, જેની ભગવી લંગોટીને શિવાજીએ પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજ-ધર્મધ્વજતરીકે કબૂલ રાખી જેના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ સૂચવવા માટે પોતાની આખી ફાળને-સત્તાને “ભગવો ઝુંડો” અને પોતાના રાજ્યને “બ્રાહ્મણી રાજ્ય” તરીકે શિવાજીએ ગવંભેર ઓળખાવા દીધું એ શ્રીરામદાસ સ્વામી-શ્રીસમર્થ રામદાસ સ્વામી.

શ્રીરામદાસ સ્વામીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૦૮માં મહારાષ્ટ્રના એક નાનકડા ગામડામાં થયેલો. એમનું જન્મનું નામ તો નારાયણ. બહુ નાની ઉંમરને લઇને પિતાએ મંત્રોપદેશ કરવાની ના પાડી, એટલે નારાયણ ચીડાયો. રીસમાં ને રીસમાં લાઇ સાહેબે ઘર છોડીને ચાલતી પકડી; અને માર્ગમાં નાનાં મોટાં અનેક કષ્ટા વેઠી ગોદાવરીને કાંઠે, પૂંચવટી ક્ષેત્ર પાસે ટાંકળી નામના એક ગામમાં જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં શ્રીરામના મંદિરમાં રહી બાર વર્ષસુધી પુરશ્ચરણ કરી એક રાત્રે શ્રીરામનો અનુગ્રહ મેળવ્યો. અસલથીજ લોકકલ્યાણ કરવાની ધગશ તો હૃદયમાં હતી; એટલે બાર બાર વર્ષનાં કઠણ તપ અને આત્મસંયમને પરિણામે સંપાદન કરેલી શક્તિએ લોકહિતાર્થે વાપરવાની ઉત્સુકતા થઇ આવે, એ તો સ્વાભાવિકજ. પરંતુ લોકોની સ્થિતિનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કર્યા વિના, લોકોની હાલતને નજરો નજર નિહાળી ચિકિત્સા કર્યા વિના, રામદાસ જેવા સમર્થ વૈદ્ય, લોકોનો “કેસ” હાથમાં લેજ કેમ ? ટાંકળીનું રામમંદિર છોડી રામદાસે તીર્થયાત્રા શરૂ કરી અને થોડાંક વર્ષોમાં આખો દેશ પગપાળા નખશીખ જોઇ વળ્યા.

લોકોની હાલત કેવી હતી ? આજસુ અને વિલાસી રાજાઓ,
શુ. ૫૧

પ્રપંચી સ્વાર્થપરાયણુ કારભારીઓ અને લાંચીઆ અમલદારો, એ બધાના એકધારા ત્રાસ નીચે બાપડી પ્રજા રેંસાયા જતી હતી. “જ્યાં બેઠાએ ત્યાં કૂડેકૂડ સામેસામાં બેઠાં લૂંટ” એવી સ્થિતિ હોય ત્યાં ન્યાયનું પૂછવું જ શું ? કોનો ન્યાય કાણુ કરે ? “લોકોને કાંઈ ખાવા ન મળે; જવાનું ઠેકાણુયે ન મળે; દુનિયા આખી બળતી હતી; ન્યાય ખૂડ્યો હતો અને શિરનેરીનું સાત્રાન્ય ચાલતું હતું.” આવી કંગાલ સ્થિતિમાં ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ એ રહસ્યને લોકો શી રીતે સમજી શકે ? કાંઈ લયને તો કાંઈ લાલચને વશ થઈને ધર્મભ્રષ્ટ થતા હતા; ઇસ્લામી તલવાર નીચે હિંદુધર્મનું ગળું કપાતું હતું.

અધુરામાં પૂરું, સાધુસંતો આ કંગાલ લોકોને વિશ્વપ્રેમનો, વૈરાગ્યનો અને જગતની નિઃસારતાનો ઉપદેશ આપ્યે જતા હતા:— “ભાઈ રે ! જગત મિથ્યા છે ! બાપડી-છોકરાં પર પોતાનાં દેખતાંજ જીવ્મ થાય તો તો વળી વધારે સારું ! એથી તમારી વૈરાગ્યભાવના દઢ થશે ! ગરીબી તો જેમ વધારે આવે તેમજ સારું ! ઉપવાસ કરો, દેહદમન કરો ! કાણુ કોનું છે ? હાથમાં તાળ લઈને, અને તાળ લઈ શકે એટલાયે પૈસા ગાંઠે ન હોય તો લીસો પથ્થર ફૂટી તેના ઉપર તાલ દેતા દેતા પ્રજુનામનું રટણુ કરો !” આ હતો એમનો ઉપદેશ.

આંધળા ગુરુ અને બહેરા ચેલા જેવી આ દુર્દશા શ્રીસમર્થે પોતાના અનેક વર્ષોના પ્રવાસ દરમિયાન આખા દેશમાં ચોતરફ બેઠા, અને ઈ. સ. ૧૬૪૪ માં તીર્થયાત્રા પૂરી કરી લોકોના ઉદ્ધાર અર્થે એક નવા સંપ્રદાયની સ્થાપના કરવી, એવા નિશ્ચય પર પોતે આવ્યા. એ નવા સંપ્રદાયનું ચણુતર કાંઈક આવા વિચારોપર થયું. કુટુંબની જન્નજાથી પરવારી બેઠેલા પરંતુ આખા દેશને કુટુંબ ગણી શકે એવી ઉદાર ભાવનાવાળા, બુદ્ધિમાન નવજીવાનોને દેશની દુર્દશાથી પૂરેપૂરા પરિચિત કરી દરેકેર મોકલવા; જ્યાં જ્યાં મોગલ સત્તાનું પ્રાબલ્ય હોય, જ્યાં જ્યાં જીલ્લો અને અન્યાયી મોગલ-શાહીનો દોર બેક્રામ ચાલતો હોય ત્યાં ત્યાં આ નવજીવાનો, આ મહંતો-આ સ્વયંસેવકો જાય; મઠો સ્થાપે; આજન્મ બ્રહ્મચર્ય પાળે; સંયમી જીવન ગાળે; અને કશા લડલડાટ વગર લોકોમાં નવચેતન પ્રેરવાનો પ્રયત્ન કરે.

બદ્રી-કેદારથી માંડીને રામેશ્વર સુધી અને દારિકાથી જગન્નાથ-પુરી સુધી, આખા દેશમાં શ્રી સમર્થે, પોતાની હયાતી દરમિયાન આવા ૧૧૦૦ મઠો સ્થાપ્યા અને કરાવ્યા. એ બધા મઠો, અથવા વિદ્યાપીઠો કે મુક્તિમંદિરોજ કાં ન કહીએ ? એ બધા મઠોનું વ્યવસ્થાસૂત્ર મહારાષ્ટ્રના ચાંદ્રળ નામના ગામમાં કુલપતિ શ્રીસમર્થના હાથમાં હતું. ચાંદ્રળમાં સ્વામીનો પોતાનો મઠ હતો. દરેક મઠ

ઉપર એકેક મહત્ત્વ અને એના હાથ નીચે કેટલાક શિષ્યો; એવી વ્યવસ્થા હતી. આટલા તો પ્રગટ મઠો થયા. તે ઉપરાંત શ્રીસમર્થના કેટલાક ગુપ્ત શિષ્યો પણ હતા, તેમણે કેટલાક ગુપ્ત મઠો સ્થાપ્યા હશે; એની તેમના અને શ્રી સમર્થના વિના કોને ખબર હોય ?

આ વિદ્યાપીઠોમાં ભિક્ષાત્રત્તિઓ માંડીને ઠેઠ રાજકારણ સુધીની અનેક બાબતોનું ચોચ્યતા પ્રમાણે અધ્યયન થતું. નવજીવનોમાં નવચેતન સ્ફૂરતું; તેમનાં હૃદયોમાં સ્વધર્મની રક્ષા માટે મરી શીટવાની, જીવી છૂટવાની, પ્રેરણા પ્રેરાતી; આજન્મ બ્રહ્મચારી રહી પ્રજ્ઞનાં દુઃખો ટાળવા માટે એકધારે પ્રયત્ન કરવાનું જોમ જગતું. ૧૧૦૦ મુક્તિમંદિરોમાં આત્મત્યાગ તથા સંયમપૂર્વક મુક્તિનાજ જપ જપાતા હોય ત્યાં ગુલામગીરીની શી મગદૂર ?

શ્રી સમર્થને નર્તન તથા ગાયનાદિ લલિતકળાઓ પર પોતાનો દરેક શિષ્ય કાણુ મેળવે એવો આગ્રહ હતો. અખંડ બ્રહ્મચર્ય અને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા સાથે આટલું લાલિત્ય ભેળવનારની જીવનમીમાંસા તો અગાધ છેજ; પરંતુ નવીન ભાવનાઓ જનસમૂહને ગળે ઉતારી દેવાની એ સહેલામાં સહેલી રીતનો ઉપયોગ કરનાર સ્વામીનું—માનવ-સ્વભાવનું ઉકું નિરીક્ષણ પણ અત્યારની સ્વયંસેવક સંસ્થાઓની યોજના કરનાર આગેવાનોને અનુકરણ કરવાલાયક છે.

શિષ્યસમુદાય અથવા અત્યારની રાજનૈતિક ભાષામાં બોલીએ તો સ્વયંસેવક દળ શોધવામાં પણ શ્રીસમર્થ એટલીજ કાળજી રાખતા. વીસી-પચીસી ઉતરી સંસારની ધરેડમાં પડી ગયેલ, કંઈક 'વેસ્ટેડ ઇન્ટરેસ્ટ'વાળા માણસોને શ્રીસમર્થ પોતાના શિષ્યમંડળમાં કદી પણ દાખલ ન કરતા ! પણ ખાર-ચૌદ વરસની કુમળી વયના, બુદ્ધિમાન બાળકોને પસંદ કરી, તેમના અંતરમાં નવયુગની ભાવનાઓ દસાવી, તેમનાદ્વારા બીજા મઠો ઉઘડાવી તે પોતાનું કાર્ય આગળ ચલાવતા. યુગનું પરિવર્તન તો બાળ અને કુમારમંદિરોમાંજ થાય. મહાવિદ્યાલયોથી યુગાંતર કરવાનો પ્રયાસ અગાશીએથી ધર ચલુવાના પ્રયાસ જેવોજ નીવડે !

તાર અને આગગાડી વગરના એ જમાનામાં પણ હિંદુ-સ્તાનને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી પથરાયેલા આ સેંકડો મઠોની વ્યવસ્થા ચાંફળમાં બેઠા બેઠા શ્રીસમર્થ અજબ રીતે કરતા હતા. હલકામાં હલકા શિષ્યને પણ પોતાના બાળકની પેઠે ચાહનાર, લોકોને દુઃખે પોતાના ઇષ્ટદેવો પાસે ગળગળા થઈ જઈ તેમની સહાયતાની યાચના કરનાર રામદાસ, વ્યવસ્થા અને મઠ-નિયમ-પાલનની બાબતમાં તો કોઈ સમર્થ સેનાપતિને જાજે તેટલો કડપ રાખતા. મહારાષ્ટ્રની હદના તમામ મઠાધિપતિઓને ત્રણ વર્ષે એક વાર અને બહારના મહંતોને દર અગીઆર વરસે એક વાર

શ્રીસમર્થ પાસે હાજર થઇ પોતાના મઠની તમામ હકીકત જણાવી જવાની તથા નવી નવી સૂચનાઓ લઈ જવાની આજ્ઞા હતી. તે ઉપરાંત, જરૂર પડ્યે, વખતોવખત આ મઠો વચ્ચે પત્રવ્યવહારદ્વારા સંબંધ જીવતો જાગતો રહેતો હશે, એમ માનવાને પણ કારણ છે. આવી રીતે લગભગ ૪૦ વર્ષો સુધી અખંડ કર્મયોગનું આચરણ કરી, શિવાજીના મૃત્યુ પછી આશરે એક વર્ષ ઇ. સ. ૧૬૮૧ માં શ્રીસમર્થ રામદાસ સ્વામી રામચરણ પામ્યા.

(૧૨-૪-૧૯૨૪ ના “નવયુગ”માંથી)

૧૪૯-દિવ્ય પ્રસંગો

પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર તો દયાના સાગર હતા. એ નાના હતા, ત્યારે નાનાં બાળકો સાથે ખેલતા હતા. એમની ટોળામાં એક બાળક રમવા આવ્યો. તેનાં કપડાં ફાટ્યાં તૂટ્યાં હતાં ને બાળક ઈશ્વરચંદ્ર આ કપડાં જોઈ દયાવશ થઈ ગયો. એણે એનાં સારાં કપડાં પેલા બાળકને આપ્યાં, અને તેનાં ફાટ્યાં તૂટ્યાં કપડાં ઈશ્વરચંદ્રે પહેર્યાં. એ કપડાં પહેરી એ એમની માતા પાસે ગયો. ભગવતીદેવી જાતે પણ દયાનાં દેવી હતાં. દીકરાનું કામ જોઈ તેઓ રાજી રાજી થઈ ગયાં. તેમણે કહ્યું “દીકરા! બહુ ડાહ્યું કામ કર્યું. હું રેંટિયો કાંતીશ ને બીજું સાડું કપડું આપીશ.” ત્યારે આ બેમાં વધારે કાણુ ચઢે? મા કે દીકરો?

કવિ ગોલ્ડસ્મીથ પૈસે ટકે ગરીબ હતા. એના મિત્રો એને નભાવતા, ને ઉત્તેજન આપતા. ઠંડી પુષ્કળ હતી, ગોલ્ડસ્મીથ એક હોટેલની ઓરડીમાં બેઠો હતો. એ ઓરડીની બારી બહાર સરિયામ રસ્તાપર પડતી હતી. એના વિદ્વાન મિત્રોએ એને એક લાંબો કોટ આપ્યો હતો. કડકડતી ઠંડીમાં એ કોટથી એ રક્ષણ કરતો હતો ત્યાં એકાએક એની નજર આગળથી એક ગરીબ ચાલ્યો જતો હતો. ટાટમાં એ સખ્ત ફુંકવાતો હતો. ગોલ્ડસ્મીથે એનો ઝબ્બો ઉતારી નાખ્યો, પેલા ફુંકવાતા ગરીબને પહેરવા આપી એ ઓરડીમાં છુપાઈ બેઠો. એના મિત્રો આવ્યા, અને એને આ દશામાં જોયો. તેઓ ખીજાઈ ગયા, પણ ગોલ્ડસ્મીથે તો તેમની સામે હસ્યાજ કર્યું. એણે ઝબ્બો આપ્યો હતો, પણ ત્યાગનું તેજ મેળવ્યું હતું.

બૌદ્ધ યુગની આ વાત છે. ઉત્પલાવતી નગરીમાં દુકાળે કેર વર્તાવ્યો છે. એક સ્ત્રી અનેક દિવસોના કડાકા વેડી રહી છે. તેને

એક બાળક અવતરે છે, ભૂખથી વિહ્વળ બનેલી એ માતા પોતાનાં બાળકને ખાધ જવાની તયારી કરે છે, ને ત્યાં દયાળુ રુકમાવતી આવે છે. પેલી બાળને આ ભક્ષ નહિ કરવાની વિનંતિઓ કરે છે; પરંતુ ભૂખથી ત્રાસેલી પેલી સ્ત્રી ભૂખની ખૂમ માર્યા કરે છે. આખરે રુકમાવતી આહારનું વચન આપી બાળક ઉગારવાનું કબૂલાવે છે. એ ઘરને રસ્તે પડે છે, પણ પાછી એકદમ આવે છે. એને ધારતી પેસે છે કે, એની ગેરહાજરીમાં વિહ્વળ બાળ બાળકને ખાધ જાય તો ! અને તેથી રુકમાવતી પોતાની છાતીનો એક ભાગ કાપી આપે છે, પેલી ભૂખી માતાને ધરે છે, ને એવામાં બાળકને લઇને ચાલી જાય છે. નગરીના રાજમાર્ગોપર રુકમાવતીની છાતીમાંથી નીકળતા લોહીની ધારાઓ પડે છે; ને તેની સાથે સાથે બલિદાનનું અપૂર્વ તેજ વિશ્વમંડળમાં ઝળકે છે.

x x x x x
એક ધર્મશાળાના ચોકમાં દરિકથા ચાલતી હતી. ત્રદ્ધ રંતી-બાઈ અને તેનો પુત્ર વારાફરતી કથા સાંભળી આવતા. એક દિવસ દરિકાસે કૃષ્ણની માખણચોરીની લીલા વર્ણવી. જસોદાજીએ એ માખણચોરને દોરડાથી બાંધ્યા, ત્યાંસુધી કથા ચાલી આવી. દીકરાએ જઇને આ વાત માને કહી. ધરડી રંતીબાઈએ સાંભળતાં-વેંત કહી નાખ્યું--“જસોદા કેવાં નિર્દય ! મારા સુકુમાર ભગવાનને તેણે દોરડે બાંધ્યા !” ને એ બચનું માર્થું તેનું તાળવું ફાટી ગયું, એ મરણ્ય પામી, કનૈયાની પ્રેમભક્તિમાં એ તદ્દુપભાવ પામી ગઇ.

x x x
૧૮૫૭ના સિપાઈ યુદ્ધમાં અંગ્રેજોને ચીરી નાખવા માટે ધણા સિપાઈઓને આવેશ ચઢ્યો હતો. જમનાજીના જળમાં કોઇ અંગ્રેજ તણાવ્યો જતો હતો. કોઈ હિંદુ સંન્યાસી જમનાતીરે પરક્રમ કરતો હતો. પેલા તણાતા ગોરા અંગ્રેજને એણે જોયો. પાણીમાં પગ માંડી, તે તેને બહાર તરાવી લાવ્યો. અંગ્રેજને શુદ્ધિ આવી, અને પેલો સંન્યાસી સિપાઈઓની દૂર ચમકતી તલવારો છતાં, અંગ્રેજને સહીસલામત રીતે મીરત પહોંચાડી આવ્યો. ત્યાંના અંગ્રેજોએ એને ઇનામ આપવા માંડ્યું, પણ એણે ના પાડી. સંસારની સેવામાંજ જીવન સમર્પનાર એ સંન્યાસીએ કહ્યું “ભાઈ ! મારે એકજ વસ્તુ જોઇએ છે અને તે જનહિત માટે આ માર્ગ ઉપર એક ફૂલો બંધાવી આપો એટલું હું માગું છું.”

x x x
પૂનામાં તુકારામ મહારાજનાં કીર્તન ચાલતાં હતાં. શિવાજી મહારાજ સિંહગઢપરથી નીચે ઉતરી તુકારામને ચરણે બેસતા હતા. મોગલોએ શિવાજી મહારાજની આ દૈનિક ચર્યાનો લાભ ઝાઝા લેવાનું

ગોઠવ્યું. એક વાણીઆને ઘેર ભજનોની ધૂમ મચી હતી. તુકારામની આસપાસ અનેક ભક્તો ભેઠા હતા, ને તેમાં શિવાજી હતા. મોગલો-એ એકદમ ઘેરો ઘાલ્યો. તુકારામને ઘણાંઓએ પિનતિ કરી કે શિવાજીને જવા દેવાની છૂટ આપો; પણ મહારાજે ભજનમાં ભાંગ થવા દેવાની ના પાડી. ભગવદ્ભજનમાં શિવાજી તરબોળ થઈ ગયા, ત્યારે ખીજી બાજુએથી એક મહારાષ્ટ્રીએ શિવાજી મહારાજનો શિરપેચ પહેર્યો; અને ઘોડાપર બહાર નીકળી પડ્યો. એને શિવાજી આની મોગલો એની પાછળ પડ્યા. એ ન પકડાયો, અને શિવાજી પરવારીને સિંહગઢ ગયા. ઝાઝારાણા માનસિંહે પણ એમજ રાજજીત્ર એાદયું હતું, અને સમરમાં શિર આપ્યું હતું.

*

*

*

*

હાથની સોનાની ચૂડીઓ ગીરો મૂકીને ભૂખ્યા અતિથિનો સત્કાર કર્યો ત્યાર પછી તો એ ભગવતીદેવીનો મોટો દીકરો ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર ત્રણસો રૂપિયાનો સંસ્કૃત આચાર્ય બન્યો. ઈશ્વરચંદ્રે પૂછ્યું, “મા ! હવે ઘરેણું કરાવું ? કેવાં અપાવું ?” એ દેવી બોલ્યા—“ના બેટા ! મારે ત્રણ ઘરેણું જોઈએ છે. દેશના છાકરા મૂરખ ન રહે એટલા માટે એક ધર્મોદા શાળા કાઢ; રોગથી પીડાતા લોકો માટે એક ધર્મોદા દવાખાનું કાઢ; અને છેલ્લું એ ગરીબોને માટે ધર્મોદા અન્નસત્ર સ્થાપ-આ ત્રણ ઘરેણું મારે તો જોઈએ છે. આ અલંકારો પહેરાવી મારી અભિલાષા તૃપ્ત કર.” અને દીકરાએ એ બધું કરી આપ્યું.

*

*

*

*

રાજ્યાસનને લોભે સલીમ શાહજાદાએ સમ્રાટ અકબરના પરમ મિત્ર મૌ. અબુલફઝલને મારી નાખ્યા. એ ખૂનમાં સંડોવાયલા સો કોઈએ બારેમાં બારે શિક્ષાની અટકળ બાંધી હતી; અને એ અટકળને લીધે તેમણે સલીમનો અપરાધ ઉઘાડી નાખ્યો. શહેનશાહ અકબર આરોપીઓનો બચાવ સાંભળી રહ્યા. સલીમનો ગુન્હો પ્રગટ થતાં તેમની આંખોમાંથી દડદડ આંસુઓ પડ્યાં. તેઓ ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યા—“હાય ! સલીમને સમ્રાટજ થવું હતું, તો તેણે મને કેમ નહિ મારી નાખ્યો ? માફ ખૂન કરવાને બદલે તેણે મારા પરમ પ્રિય મિત્રનું શા માટે ખૂન કર્યું ? એ મરાયો એને બદલે હું મર્યો હોત તો કેટલું સાફ !”

(તા. ૨૨-૫-૧૯૩૦ના “નવયુગ”માંથી)

१५०—गीता के अनुसार शरणागति का स्वरूप

लक्ष्मि के अन्यान्य साधनों में शरणागत लक्ष्मि सर्वोत्तम साधन माना जाता है। भस्मीकृत लक्ष्मि ने आत्मनिवेदन, आत्म-समर्पण अथवा प्रपत्ति कहा है। केवल लक्ष्मि के साधन में ही भस्मीकृत विशेषता नहीं है, अपितु जितने प्रकार के कल्याणकारी साधन हैं उन सभी में प्रधान तत्त्व शरण है। कल्याण आह्वनवाले का साधन आरंभ ही से शरणागत भाव को लेकर शुरू होता है, जैसे मुमुक्षुओं के लिये श्रुति में भस्मीकृत प्रकार का वर्णन आता है—
‘स गुरुमेवाभिगच्छन्तु समित्पाणि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्’ यहाँ पर, अपने कल्याण के लिये श्रोत्रिय एवं ब्रह्मनिष्ठ गुरु के पास समिधा लेकर जाने का आदेश दिया गया है—श्रीकृष्ण भगवान ने भी गीता में भस्मीकृत भाव को समर्थन करते हुये कहा है—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिभ्रजेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः॥(गी० ४।३४)

भस्मीकृत लिये ‘हे अर्जुन ! तत्त्व को ज्ञाननेवाले ज्ञानी पुरुषों से, लक्ष्मी भाँति दंडवत् प्रणाम तथा सेवा और निष्कपट भाव से किये हुये प्रत्यक्ष द्वारा उस ज्ञान को ज्ञान, वे भस्मीकृत ज्ञाननेवाले ज्ञानीजन तुझे उस ज्ञान का उपदेश करेंगे।’

भस्मीकृत यह पता लगता है कि अपने श्रेय के लिये प्रथम गुरु-चरणों की शरण ही जाती है, फिर गुरुद्वारा उपदिष्ट हो कर परमात्मा में आत्मसमर्पण किया जाता है—अर्थात् सहगुरु जैसे शरणागत शिष्यों को भगवान् के चरणकुमलों के आश्रय में पहुँचा कर अपना कर्तव्य पूरा कर देता है। वही सम्मति गुरु है, जो अपने आश्रित जनों को भगवान् के चरणों में समर्पित कर देता है। यदि कोई गुरु की शरण प्राप्त करने पर भी भगवदाश्रय से वंचित रहे तो यही समझना चाहिये कि या तो गुरु की शरणप्राप्ति में त्रुटि है अथवा सम्मति योग्य गुरु का अभाव है। शिष्य का कर्तव्य शुद्धांतःकरण से—निष्कपट भाव से गुरु की शरण में जाना और गुरु का कर्तव्य अपने आश्रित को भगवत्-शरण में पहुँचा देना है। अतएव मुमुक्षु के लिये शरण का साधन आरंभ से ही आवश्यक है।

यह साधन सभी श्रेणी के साधकों के लिये प्रधान माना जाता है—ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, कर्मयोगी, ध्यानयोगी, हठयोगी अथवा लक्ष्मियोगी हैं। सभी मार्गों में शरण की प्रधानता है—आरंभ और उपसंहार दोनों ही शरण में होते हैं। प्रत्येक मार्ग के उपसंहार तथा उपसंहार में शरण का तत्त्व छिपा हुआ है। यहाँ पर

धिसका विवेचनप्रसंग विस्तार के लय से स्थगित कर के प्रस्तुत विषय 'गीताक्त शरणागति' के विषय में ही अपना मतव्य पाठक-पाठिकाओं की सेवा में उपस्थित करना है। उक्त विषयपर विचार करने के पहले यह भी कह देना आवश्यक है कि शरणागति के तत्त्वों का वही जनते है, जिनके वास्तव में लगवान का छोड़ कर कोष्ठ अन्य शरण नहीं है। मैं तो केवल शिक्षार्थी की भांति अपने साधन में सहायता की दृष्टि से धिस विषय की चर्चा के लिये उद्यत हुआ हूँ और आलोकसदृश विचारों का आपसोचों के चरणों में उपस्थित करता हूँ।

श्रीमद्भगवद्गीता का उपक्रम शरणागति से है और समाप्ति भी शरणागति में ही है—दूसरे शब्दों में यों भी कह सकते हैं कि जगत्प्रसिद्ध लगवान श्रीकृष्ण की शिक्षा का भीज शरणागति ही है। भारत की समस्तभूमि में जगत्प्रसिद्ध व्यामोह के कारण किङ्कर्तव्यविमूढ हो गये और उन्हें अपने मोह के नाश का कोष्ठ उपाय न सूझ पड़ा, तब उन्होंने अभिल जगद्गुरु श्रीनन्दनन्दन श्यामसुन्दर के चरणों का आश्रय लिया—

‘कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयःस्याज्जिज्ञासितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वांप्रपन्नम्
(गीता २ । ७)

धिस लिये कायरतारूप दोष से उपहत हुये स्वभाववाला और धर्म के विषय में मोहित-चित्त हुआ (मैं) आपका पूछता हूँ। जो कुछ निश्चय किया हुआ कल्याणकारक साधन हो वह मेरे लिये कहिये; (क्योंकि) मैं आपका शिष्य हूँ, (धिस लिये) आपके शरण हुये मुझको शिक्षा दीजिये।

जब धिस प्रकार अर्जुन लगवान श्रीकृष्ण का आश्रय ग्रहण करते हैं, तब करुणासागर प्रणेन्द्रनन्दन अनेक युक्तियाँ और प्रमाणोंसहित उपदेश देते हुये अंत में अपने उपदेश का धिस प्रकार उपसंहार करते हैं:—

“सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥”

(गीता १८-६६)

सब धर्मों का अर्थात् संपूर्ण कर्मों के आश्रय को त्याग कर केवल एक मुझ सन्निधानन्दन वासुदेव परमात्मा की ही अनन्य शरण को प्राप्त हो, मैं तुझको संपूर्ण पापों से मुक्त कर दूँगा, तू शोक मत कर।

यहां लगवान की शिक्षा का पर्यावसान शरणागति में है, यही देवकीनन्दन का अरम उपदेश है—धिसके बाद केवल अधिकारी तथा

गीताभासात्म की व्यर्थ है। उपर्युक्त श्लोक में—‘शरण्य’ (शरण्य देने के योग्य) ऐकमात्र अजित गुणनिधि वासुदेव श्रीकृष्ण ही हैं, और शरणागत (शरण्य होनेवाले जब उपलक्षित) श्रीअर्जुन है, इस—संपूर्ण पापों का नाश तथा कल्याण की प्राप्ति है, और साधन ‘शरण्य’ है—

अब शरण्य शब्द के अर्थ के विषय में कुछ विचार किया जाता है। श्रीमद्भगवद्गीता में ‘शरण्य’ शब्द बार बार आते हैं। यथाक्रम से उनका अर्थ यह होता है:—

(१) गीता अध्याय २ श्लोक ४६ में शरण्य शब्द से आश्रय लिया जाता है।

(२) गीता अध्याय ६ श्लोक १८ यहां ‘शरण्यम्’ शब्द का अर्थ—ऐकमात्र भगवान् शरण्ययोग्य—अथवा शरण्यरूप भगवान् है।

(३) गीता अध्याय १८ श्लोक ६२—यहां जो ‘सर्वभावेन शरणं गच्छ’ कहा है उसका तात्पर्य यह है कि सत्य प्रकार से अर्थात् मन, वाणी और शरीर से भगवत्शरण्य को प्राप्त हो।

(४) गीता अध्याय १८ श्लोक ६६ में जो ‘मामेकं शरणं ब्रज’ कहा है, उसका अर्थ है कि केवल एक मेरी ही शरण्य ले।

इनके अतिरिक्त श्रीमद्भगवद्गीता में शरणागत का वर्णन दूसरे शब्दों में कई स्थानों पर मिलता है। जैसे—

(१) गीता अध्याय ७ श्लोक १४ ‘मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते’ जो मेरी शरण्य में आता है वह माया को उद्ध्वेगना कर जाता है—अर्थात् संसार से तर जाता है।

(२)—गीता अध्याय ७ श्लोक १५ ‘न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः’ दुष्टाचारी नराधम मूढ़ लोग मेरी शरण्य नहीं देते।

(३)—गीता अध्याय १५ श्लोक ४ ‘तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये’ उस आदिपुरुष नारायण की शरण्य हूँ।

इत्यादि अनेक अर्थों से शरण्य की महिमा गीता में वर्णित है। शरणागति के साधन में कहीं भी स्वाधीनता नहीं रहती और न कुछ छिपा ही रहता है। पूर्णतया उन्मुक्त हृदय से आत्मसमर्पण का नाम ‘शरण्य’ है। जगतक शरणागत भक्त किसी भी अंश में अपनेको स्वतंत्र, किसी भी वस्तु को अपनी तथा किसी भी क्रिया में अपने कर्तृत्वान्निमान का भाव रखता है, तब तक शरणागति में त्रुटि ही है। शरणागत भक्त तो अपने आपसहित अपना सर्वस्व भगवान् के चरणों में अर्पण कर देता है—‘सर्वभावेन शरणं गच्छ।’ और वह शरणागत भक्त ऐसा बन जाता है, जैसे जो वस्तु अपनी सत्ता, भभता, अद्वंता का

કુછ બી ધ્યાન નહીં રખ કર ચેતન કે અધીન કામ કરતી હૈ, વૈસે હી શરણાગત ભક્ત પ્રભુ કે અધીન હુઆ અપની સત્તા, મમતા, આદંતા કેા ભુલ કર પ્રભુ જેસે ચલાતે હૈ, વૈસે હી ચલતા હે. વહ પ્રભુ કે હાથ કી કંપુતલી બન જતા હૈ. ઉસ સમય ઉસ પુરુષ કા વ્યવહાર એસા હી હોતા હૈ, જેસા ઇસ ઉક્તિ મેં કહા હૈ—
 ‘ત્વયા હૃષી કેશ હૃદિ સ્થિતેન યથા નિયુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ।’

વાસ્તવ મેં જો ભગવતશરણુ નહીં હૈ, ઉનકા યહ કથન દંભમાત્ર હૈ. જો વાસ્તવ મેં ભગવાન કી શરણુ હૈ, વહ કુછ કહતે નહીં, પર ઉનકા વ્યવહાર ઇસ ઉક્તિ કે અનુરૂપ હી હોતા હૈ. અતએવ શરણુ કા અર્થ ‘પ્રભુ કે ભાવાનુસાર અથવા આજ્ઞાનુસાર કાર્યો’ કા કરના તથા કર્તવ્યાકર્તવ્ય મેં અપની બુદ્ધિ કે નિર્ણય કેા ત્યાગ કર ભગવત્-નિર્ણય કેા હી માન્ય કરના હૈ. ગીતા મેં અર્જુન ને બી શરણુ શબ્દ સે યહી ભાવ પ્રકાશિત કિયા હૈ, જેસે—

વજ્રજનવક્ત્રભ કમલનેત્ર શ્રીકૃષ્ણદ્વારા વર્ણિત સમસ્ત ઉપદેશોં કા સાર યહી હૈ—

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ (ગીતા ૧૮-૬૬)

વૈષ્ણવોં ને ઇસીકી સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપદેશ અથવા સર્વોચ્ચ શ્લોક કહા હૈ. યદિ કોઇ યહ જાનના ચાહે કિ સમસ્ત ગીતોક્ત ઉપદેશ કા સાર યહ શ્લોક કેસે હૈ? તો ઉત્તર મેં ભગવદ્વચન બી પ્રમાણુ હૈ. ગીતા અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૬૪ મેં ભગવાન ને કહા હૈ કિ:—

‘સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ શ્રુણુ મે પરમં વચઃ ।

દ્રષ્ટોઽસિ મેં જહામિતિ તતો વક્ષ્યામિ તેં હિતમ્ ॥

‘હે અર્જુન! સંપૂર્ણ ગોપનીયોં સે બી અતિ ગોપનીય મેરે પરમ રહસ્યયુક્ત વચનોં કેા (તૂ) ધિર બી સુન. (ક્યોંકિ તૂ) મેરા અતિશય પ્રિય હૈ, ઇસસે યહ પરમ હિતકારક વચન (મેં) તેરે લિયે કહૂંગા.’ ઇસ ઉપર્યુક્ત શ્લોક મેં ‘ગુહ્યતમમ્’ શબ્દ દિયા હૈ, જિસસે યહ પ્રમાણિત હોતા હૈ કિ સળ ઉપદેશોં કા સારભૂત ઉપદેશ આગે કહનેવાલે હૈં ઓરે ઉસીકી ભગવાન ને અધ્યાય ૧૮ કે ૬૫ તથા ૬૬ કે શ્લોક મેં કહા હૈ—

ભગવાન યહાં અપને ઉપદેશ કેા સમાપ્ત કર કે અર્જુન કી પરીક્ષા કે લિયે જળ અધ્યાય ૧૮ કે શ્લોક ૭૨ મેં પૂછતે હૈં તળ અર્જુન સંક્ષેપ મેં એક હી શબ્દ મેં ઉસ સર્વોત્કૃષ્ટ શ્લોક કા અર્થ અથવા શરણુ કા તાત્પર્ય જાતલાતે હૈં ‘કરિષ્યે વચનં તચ’ (અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૭૩) આપકી આજ્ઞા પાલન કરૂંગા. બસ, સંક્ષેપ મેં શરણુ કા સળ તાત્પર્ય ઇસકે અંદર આ જાતા હૈ. ઇસ સ્થલપર ભગવાન ને બી અપને ઉપદેશ કેા સમાપ્ત કર દિયા, ક્યોંકિ અળ

अर्जुन भगवान के लाव को ठीक ठीक समझ गये। सन्ध्ये अनन्य-शरणु भक्त का अपने लिये अपना कर्तव्य अथवा उसे अपने उद्धार की चिंता कुछ भी नहीं रह जाती। वह तो एक आत्मे के समान है। जन्मनेवाला जिस प्रकार आड़े वैसे ही जन्म सकता है, जिस राग को वह निकालना चाहता है वही राग निकलता है। अपने हानि-लाभ, ज्वन-मरण, मान-अपमान की चिंता उसे नहीं रहती। महात्मा भगवानाथजी स्वामी कहा करते थे कि 'कल्याण के अनेक मार्ग हैं और सत्य ही ठीक है', किंतु उन सत्य में शरणागति का मार्ग अलौकिक है।' अथ यहाँ यह प्रश्न उठता है कि इसे अलौकिक क्यों कहा जाता है? इसका उत्तर यह है कि अन्य मार्गों में साधन का भार और कर्तव्य साधक के सिरपर रहता है। यहाँ शरणागति में सत्य भार अपने प्रभु के सिरपर रहता है। यहाँ अपनी चिंता स्वयं करनी पड़ती है, किंतु यहाँ शरणागत भक्त की चिंता भगवान को रहती है; भक्त तो निश्चित रहता है। इसी आशय पर एक भक्त ने कहा है:— 'व्यास भरोसे कुंवरके सोवत पाँच पसार' इसके अतिरिक्त यहाँ साधक अज्ञान-जन्य भ्रमता में आसक्ति रहने से गिर भी जाता है; पर यहाँ शरणागत भक्त के रक्षक स्वयं त्रिभुवनपति भगवान रहते हैं, फिर गिरने का लय कैसे हो सकता है? यहाँ तो शुद्धस्व स्वामी के यह वचन अरितार्थ होते हैं 'त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भयाः' 'आपदारा रक्षित हुये निर्भय विचरते हैं।' शरणागत भक्त का रक्षण प्रभु इसी प्रकार करते हैं, जैसे एक छोटे स्तन्यपायी बालक की रक्षा और देखभाल जननी करती है। माता भी परिमित शक्तिवाली होने के कारण सर्वथा रक्षा नहीं कर सकती; यहाँ तो अपरिमित शक्तिवाले रक्षक हैं। अतएव शरणागति कल्याण का अलौकिक मार्ग है। भगवान की शरणु नीत्यातिनीय भी ले सकता है। सन्ध्ये हृदय से शरणु लेने के बाद कोछ दुरायारी नहीं रह सकता। धीरे भगवान भी नीत्यातिनीय को शरणु देने से मुण नहीं मोडते, अतएव निर्भय हो कर अपने पापों के समूह को आगे कर के विभीषण की लांछि प्रभु के चरणों में अपनेका समर्पण कर देना चाहिये, जैसे विभीषण ने कहा है—

श्रवन सुयश सुनि आयउँ प्रभु भंजन भवभीर ।

ब्राहि ब्राहि आरत हरन शरन सुखद रघुवीर ॥

ओहो शरणागतपत्सल भगवान की नय.

(“कल्याण”ना गीतांकमां लेखकः—श्री. नवालाप्रसादजी कानोडिया)

१५१-गीता का सदुपयोग और दुरुपयोग

जो लोग विद्वान् हैं, बुद्धिमान् हैं, तर्कशील हैं वे अपनी धन्यानुसार लगवान् श्रीकृष्ण के जवन की समालोचना करें, उन्हें महापुरुष मानें, योगेश्वर मानें, परम पुरुष मानें, पूर्णमानव मानें, अपूर्ण मानें, राजनैतिक नेता मानें, कुटिल नीतिज्ञ मानें, संगीतविद्याविशारद मानें, या कविकल्पित पात्र मानें, जो कुछ मन में आवे सो मानें। साधकों के लिये-सांवरे मनमोहन के चरण-कमल-चंचरीक हीन जनों के लिये तो वे अंधे की लकड़ी हैं, कंगाल के धन हैं, प्यासे के पानी हैं, भूखे के रोटी हैं, निराश्रय के आश्रय हैं, निर्मल के जल हैं, प्राणों के प्राण हैं, जवन के जवन हैं, देवों के देव हैं, धर्मियों के धर्मियर हैं, अज्ञों के अज्ञ हैं, सर्वस्व वही हैं। अस—

मोहन जसि गयो मेरे मन में.

लोकलाज कुलकानि छुटि गयीं, याकों नेह लगन में.
जित हेषों तितही वह हीन, घर बाहर आंगन में.
अंग अंग प्रति राम राम में छाई रह्यो तन मन में.
कुंडल जलक कपोलन सोई जगन्मोहन लुण्ठन में.
कंकन कलित ललित जनमाला नूपुरधुनि चरनन में.
चपल नैन ब्रकुटीपर जांकी, हाढो सधन लतन में.
नारायण जिन मोल जिही लौं, याकी नेक लसन में.

अतएव साधकों के जडी सावधानी से अपने साधनपथ की रक्षा करनी चाहिये। मार्ग में अनेक बाधाएँ हैं, विद्या बुद्धि तप दान यज्ञ आदिके अभिमान की जडी जडी घाटियाँ हैं, लोगों की अनेक मनहरण वाटिका हैं, पद पद पर प्रलोभन की सामग्रियाँ बिजरी हैं, कुतर्क का जल तो सज आर पिछा हुआ है, दंभ-पापमंडपी मार्ग के ढंग चारों ओर फैल रहे हैं, मान-जडाध के दुर्गम पर्वतों के बाधने में जडी वीरता से काम लेना पड़ता है; परंतु श्रद्धा का पाथेय, लज्जित का कवच और प्रेम का अंगरक्षक सरदार साथ होने पर कोष्ठ जय नहीं है। उनको जगने पहचानने, देखने और मिलने के लिये धन्डी की आवश्यकता है, कोरे सदाचार के साधनों से और बुद्धिवाद से काम नहीं चलता। लगवान् के ये वचन स्मरण रखने चाहिये.

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवं विधो द्रष्टुं द्रष्टवानासि मां यथा ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥

“हे अर्जुन ! हे परंतप ! जिस प्रकार तुमने मुझे देखा है, इस प्रकार वेदाध्ययन, तप, दान और यज्ञ से मैं नहीं देखा जा सकता। केवल अनन्य लक्षित से ही मेरा देखा जाना, तत्त्व से समझा जाना और मुझमें प्रवेश होना संभव है।”

लगवान् श्रीकृष्ण के उपदेशाभूत गीता से हमें वही यथार्थ तत्त्व ग्रहण करना चाहिये, जिससे लगवत्प्राप्ति शीघ्रातिशीघ्र हो। वास्तव में लगवद्गीता का यही उद्देश्य समझना चाहिये और इसी काम में इसका प्रयोग करना गीता के उपदेशों का सद्बुपयोग करना है। लगवान् श्रीशंकराचार्य, श्रीरामानुजचार्य, श्रीमध्वाचार्य, श्री-वैष्णवाचार्य, श्रीवल्लभेव आदि महान् आचार्यों से ले कर आधुनिक काल के महान् आत्मा लोकमान्य तिलक महोदय तक ने निम्न निम्न उपायों का प्रतिपादन करते हुये लगवत्प्राप्ति में ही गीता का उप-योग करना अतलाया है। इन लोगों में लगवान् और लगवत्प्राप्ति के स्वर्प में पार्थक्य रहा है; परंतु लगवत्प्राप्तिस्व साध्य में कुछ अंतर नहीं है। अवश्य ही “आण्कल गीता का प्रचार पहले की अपेक्षा अधिक है, परंतु उससे जितना आध्यात्मिक लाभ होना चाहिये, उतना नहीं हो रहा है। इसका कारण यही है कि गीता का अध्ययन करने के लिये जैसा अंतःकरण चाहिये, वैसा आण्कल के हम लोगों का नहीं है; नहीं तो गीता के धतने प्रचारकाल में देश देशान्तरे में पवित्र लगवद्भावों की आठ आ-जनी चाहिये थी। गीता के महान् सद्बुपदेशों के साथ हमारे आण के आचरणों की तुलना की जाती है तो भालूम होता है कि हमारा आण का गीताप्रचार केवल आहरी शोभा मात्र है। कुछ क्षेत्रों में तो गीता स्वार्थसाधन या स्वमतपोषण की सामग्री बन गयी है। यही गीता का दुरुपयोग है। यहां इससे कुछ उदाहरण दिये जाते हैं—

(१) कुछ लोग, निम्नकी धंद्रियां वश में नहीं हैं, नाना प्रकार से पापाचरणों में प्रवृत्त हैं, चोरी, व्यलियार, दिसा आदि करते हैं; परंतु अपनेको गीता के अनुसार चलनेवाला प्रसिद्ध करते हैं। वे पूछने पर कह देते हैं कि यह सत्य तो प्रारब्धकर्म है; क्योंकि गीता में कहा है—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ (गीता ६-३३)

‘सभी श्रव अपने पूर्वजन्म के कर्मानुसार जनी कुछ प्रकृति के वश होते हैं। ज्ञानी को भी अपनी अच्छी खुरी प्रकृति के अनुसार चेष्टा करनी पडती है, इसमें कुछ क्या कर सकता है?’ जण ज्ञानी को भी पाप करने के लिये आध्य होना पडता है, तथ

हमारी तो आत ही क्या है ? यों अर्थ का अनर्थ कर अपने पापों का समर्थन करनेवाले लोग छसीके अगले श्लोक पर और आगे चल कर ३७ वे से ४३ वे श्लोक तक के विवेचन पर ध्यान नहीं देते, जिनमें स्पष्ट कहा गया है कि पाप आसक्तिमूलक कामना से होते हैं; जिसपर विजय प्राप्त करना यानी पापों से अथना मनुष्य के हाथ में है और उसे उनसे अथना चाहिए. परंतु वे धन आतों की ओर क्यों ध्यान देने लगे ? उन्हें तो गीता के श्लोकों से अपना मतलब सिद्ध करना है ! यह गीता का दुरुपयोग है.

(२) कुछ पापभंडी और पापाचारी लोग,—जो अपनेको ज्ञानी या अवतार जनलाया करते हैं; अपने पापभंडी और पाप के समर्थन में गीता के ये श्लोक उपस्थित करते हैं कि—

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्नृणां शृण्वन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।

प्रलपन्विस्मजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥

‘अपने राम तो अपने स्वल्प में ही भरत है, कुछ करते कराते नहीं; यह सुनना, स्पर्श करना, संघना, जाना, ज्ञाना, सोना, श्वास लेना, जोलना, त्यागना, ग्रहण करना, आंजे जोलना, अंध करना आदि कार्य तो छद्रियां का अपने अपने अर्थों में भरतना मात्र है. छद्रियां अपने अपने विषयों में वर्तती हैं, अपने राम तो आकाशवत् निर्लेप हैं.’ कहा तो आत्मज्ञानी की स्थिति और कहा उसके द्वारा पापी का पापसमर्थन ! यह गीता का दुरुपयोग है.

(३) कुछ लोग जो लज्जित का स्वांग धारण कर पाप भटारने और छद्रियों का अन्यायाचरण से तृप्त करना चाहते हैं—यह श्लोक कहते हैं—

सर्वधर्मात्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रजेत् ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

‘अपना तो जगवान के जन्म या लीलास्थान में उनकी शरण में पड़े रहना मात्र कर्तव्य है. उन्होंने स्पष्ट ही आज्ञा दे रखी है कि सज धर्मों (सत्कर्मों) का छोड़ कर मेरी शरण हो लज्जो. पाप करते हो, उनके लिये कोछ परवाद नहीं, पापों से मैं आप ही छुड़ा दूंगा. तुम तो निश्चित हो कर मेरे दरवाजे पर आहो जैसे ली पड़े रहो, इस लिये अपने तो यहां पड़े हैं. पाप छूटना तो हमारे हाथ की आत नहीं और जगवान के वचनानुसार छोड़ने की जरूरत ही क्या है ? दान, पुण्य, जप,

तप का अपेक्षा जरूर छोड़ दिया है। वह आप ही संभालेगा।’

यह अर्थ का अनर्थ और गीता का महान् दुरुपयोग है।

(४) कुछ लोग जिनका हृदय रागद्वेष से भरा है, उनका अंतःकरण विषमता की आग से जल रहा है; पर अलक्ष्यलक्षण और व्यभिचार आदि के समर्थन के लिये सारे बेहों को भिटा कर परस्पर प्रेमस्थापन करना अपना सिद्धान्त अतलाते हुये गीता का श्लोक कहते हैं:—

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

(गीता ५-१८)

‘जो पंडित या ज्ञानी होते हैं वे विद्या और विनयशील ब्राह्मण, यांडाल, गौ, हाथी कुत्ते में कोई भेद नहीं समझते; सग्नसे ऐकसा व्यवहार करते हैं। भगवान् के कथनानुसार जग्य कुत्ते और ब्राह्मण में भी भेद नहीं करना चाहिये, तब मनुष्य मनुष्य में भेद कैसा ? परंतु यह इस श्लोक के अर्थ का सर्वथा विपरीतार्थ है। भगवान् ने इस श्लोक में व्यावहारिक भेद का विशेषरूप से मान कर ही आत्मरूप में सग्न में समता देखने की यात कही है। इसमें ‘समान व्यवहार’ की यात कही नहीं है, यात है ‘समानदर्शन’ की। हमें आत्मरूप से सग्नमें परमात्मा का देख कर किसीसे भी घृणा नहीं करनी चाहिये; परंतु सग्नके साथ ऐकसा व्यवहार होना असंभव है। इसीसे भगवान् ने कुत्ते, गौ, हाथी के दृष्टांत से पशुओं का और विद्याविनययुक्त ब्राह्मण तथा यांडाल के दृष्टांत से मनुष्यों के व्यवहार का भेद सिद्ध किया है। राजा कुत्तेपर सवारी नहीं कर सकता। गौ की जगह कुतिया का दूध कुछ काम में नहीं आता। परंतु स्वार्थ से विपरीत अर्थ किया जाता है, यह गीता का दुरुपयोग है।

(५) कुछ लोग ‘किं पुनः ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा’ का प्रमाण दे कर केवल ब्राह्मण और क्षत्रियजति में जन्म होने के कारण ही अपनेका गज और घतर वखों को छोटा समझ कर उनसे घृणा करते हैं; परंतु वे यह नहीं सोचते कि भगवद्भक्ति में सग्नका समान अधिकार है और भगवान् की प्राप्ति भी उसीका पहलवे होती है, जो सच्चे मन से भगवान् का अनन्य भक्त होता है। इसमें जति-पांति की कोई विशेषता नहीं है। श्रीमद्भगवत् में स्पष्ट शब्दों में कहा है—

विप्राद्विभृगुणयुतादरविन्दनाम—

पादारविन्दविमुखाच्छ्रवणं वरिष्ठम् ।

मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थ—

प्राणं पुनाति सकुलं न तु भूरिमानः ॥

(भा० ७-२-१०)

पद्मपुराण का वाक्य है—

हरेरभक्तो विप्रोऽपि विज्ञेय श्वपचाधिकः ।

हरेर्भक्तः श्वपाकोऽपि विज्ञेयो ब्राह्मणाधिकः ॥

ऐसी स्थिति में केवल छत्ती जति में पैदा होने मात्र से ही अपनेको छत्ती मान कर गीता के श्लोक के सदारे दूसरों से धृष्टा करना गीता का दुरुपयोग करना है।

(६) कुछ लोग जे गेरुआ कपडा पहन कर आलस्य या प्रमादवश कोछ भी अच्छा कार्य न कर के कर्तव्यहीन हो कर भानवजवन व्यर्थ जा देते हैं, पूछने पर कहते हैं,—‘हमारे लिये कोछ कर्तव्य नहीं है। भगवान ने गीता में साक्ष कहे दिया है—‘तस्य कार्यं न विद्यते’ इससे हमारे लिये कोछ कर्तव्य नहीं रह गया है। जय तक कोछ कर्तव्य रहता है तय तक मनुष्य मुक्त नहीं माना जाता। कर्तव्यों का त्याग ही मुक्ति है।’ इस प्रकार जवनमुक्त त्यागी विरक्त महात्मा के लिये प्रयुक्त गीता के शब्दों का तात्पर्य कर्तव्यशून्यता में प्रयोग करना अवश्य ही गीता का दुरुपयोग है।

(७) कुछ लोग जे आसक्ति और भोग—सुखों की कामनावश रातदिन आपत्तिक कार्यों में लगे रहते हैं, कभी लूझ कर भी भगवान का भजन नहीं करते; परंतु भगवदीय साधन के लिये गृहस्थ त्याग कर संन्यास ग्रहण करनेवाले सत्तों का निंदा करते हुआ कहते हैं—‘भगवान ने गीता में कर्मयोगो विशिष्यते’ कह कर कर्म ही करने की आज्ञा है, ये संन्यासी सत्य देंगी हैं, हम तो दिन-रात कर्म कर के भगवान की आज्ञा का पालन करते हैं।’ इस प्रकार आसक्तिवश पापपुण्य के विचार से रहित सांसारिक कर्मों का समर्थन करने में गीता का सदारा ले कर त्यागियों की निंदा करना और अपने विषयवासनायुक्त कर्मों को उचित ऋतुमाना, गीता का दुरुपयोग है।

(८) कछ लोग ‘एवं प्रवर्तितं चक्रं’ श्लोक से चरणा और ‘ऊर्ध्वमूलमधः शाखं’ श्लोक से शरीर-रचना का अर्थ लगा कर मूल यथार्थ भाव के संग्रह में जनता की शुद्धि में अम उत्पन्न करते हैं। यह शुद्धि की निक्षेपणता और समयानुकूल अच्छे कार्य के लिये समर्थन होने पर भी अर्थ का अनर्थ करने के कारण गीता का दुरुपयोग ही है।

और भी अनेक प्रकार से गीता का दुरुपयोग हो रहा है।

યહાં થોડાસા દિગ્દર્શનમાત્ર કરા દિયા ગયા હૈ. સો બી સાધકોં કો સાવધાન કરને કે લિયે હી, ભગવતપ્રાપ્તિ કે સાધકોં કે લિયે ઉપયુક્ત અર્થ કદાપિ માનનીય નહીં હૈ. ઉન્હેં તો ભગવાન શંકરાચાર્ય, શ્રીરામાનુજાચાર્ય, શ્રીમધ્વાચાર્ય, શ્રીવલ્લાભાચાર્ય આદિ આચાર્ય ઓર લોકમાન્ય તિલક આદિ કે ખતલાયે હુએ અર્થ કે અનુસાર અપને અધિકાર ઓર રુચિ કે અનુકૂલ માર્ગ ચુન કર ભગવતપ્રાપ્તિ કે લિયે હી સતત પ્રયત્ન કરના ચાહિયે. ગીતા વાસ્તવ મેં પરમ મંદિર કી સિદ્ધ કુંજ હૈ, ઇસકા જો કોઇ ઉચિત ઉપયોગ કરતા હૈ, વહી અખાષિત રૂપ સે ઉત દરબાર મેં પ્રવેશ કરને કો અધિકારી હો જના હૈ. કિસી દેશ, વર્ણ, યા જાતિ પાતિ કે લિયે વહાં કોઇ રૂકાવટ નહીં હૈ—

માં હિ પાર્થ વ્યાપાશ્રિત્ય ચેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

શ્લિયો વૈદ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેડપિ ચાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥(૧૩૨)

(“કલ્યાણ”ના ભગવદ્ગીતાંકમાં લેખક:—એક પ્રેમી સંજ્ઞન.)

૧૫૨—યજ્ઞની આહુતિઓ

ગીતા પણ આપણી પાસે એજ માગે છે કે આપણે આપણા આખા જીવનને એક સાધન યજ્ઞના રૂપમાં ફેરવી શકીએ—અર્થાત્ કે આપણે બુદ્ધિપૂર્વક અને ભક્તિભાવથી આપણી જાત ઈશ્વરને અર્પણ કરી દેતાં શીખીએ. આપણાં નાનામાં નાનાં અને નજીવાં ગણાતાં કાર્યો પણ આપણે યજ્ઞના સમર્પણભાવથીજ કરતાં શીખવું જોઇએ. આપણી અહંતાથી પર જે પરમાત્મા છે તેને એ સધળાં અર્પણ કરી દેવાં જોઇએ. દાન કરતી વખતે પણ ગમે તે વસ્તુ આપતા હોઇએ અથવા ગમે તેને આપણે દાન કરતા હોઇએ તોપણ આપણે યાદ રાખવું કે આપણે તે સર્વવ્યાપી ઈશ્વરનેજ દાન કરીએ છીએ. ભોજન કરતા હોઇએ ત્યારે પણ આપણો દરેક કોળિયો પ્રભુને અર્પણ થવો જોઇએ. કેવળ સ્વાદેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરવાનો ભાવ આપણામાંથી નષ્ટ થવો જોઇએ. વળી કોઇ પણ મહાન કાર્ય, મુશ્કેલીભર્યો પ્રશ્ન અથવા તપશ્ચર્યા કે યોગસાધના જેવું બીજું કોઇ પણ સાદસ ખેડવાને તૈયાર થઇએ, કિંવા આપણા કે સમગ્ર મનુષ્ય-જાતિના ભલા માટે કોઈ પણ કાર્ય આરંભીએ ત્યારે પણ આપણા પોતાના પંડનો કે દુનિયનો ખ્યાલ ત્યજ દઇને પ્રભુનેજ એ સર્વ કાર્ય આપણે અર્પણ કરી દેવાં જોઇએ. કારણ કે તેના પ્રભાવેજ સર્વ આદર્શો—સર્વ અભિલાષાઓ ઉત્પન્ન થાય જે. સર્વ મહાન શક્તિ અને અભિલાષાઓ પ્રભુમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંજ કાર્ય કરે

છે. પ્રકૃતિ આપણામાં એ સઘળું ઉત્પન્ન કરીને તેનેજ અર્પણ કરે છે. વળી આપણામાં જે કાર્યો પ્રકૃતિ આપોઆપ કર્યે જાય છે, આપણે જે કાર્યોના કેવળ સાક્ષી કિંવા ભર્તાજ છીએ તે કાર્યો પણ આપણે તો પ્રભુને અર્પણ કરવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. આપણા એકેએક શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ તેમજ આપણા હૃદયના ધબકારાને પણ આપણે એ મહાન યજ્ઞમાં અર્પણ કરી દેવા જોઈએ.

(કમયોગ પૃષ્ઠ ૧૫૫)

—શ્રી અરવિન્દ ધોષ—

૧૫૩—ગીતા કા પરમ ગોપનીય ઔર માર્મિક ઉપદેશ

ભૂમંડલ કે સાહિત્ય-ભાંડાર મેં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા એક અમૂલ્ય, આદિતીય એવં અનુપમ રત્ન હૈ. હિંદુ ધર્મ કે મુખ્ય મુખ્ય દાર્શનિક વિચાર, વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત, ધાર્મિક તત્ત્વ, નૈતિક ઉપદેશ એવં જ્ઞાન-યોગ-લક્ષિતમાર્ગો કે સાધન આદિ સભી કા પ્રતિપાદન ઇસ અમૂલ્ય ગ્રંથ મેં હૈ. જે ઉપદેશ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજી ને કુરુક્ષેત્ર કી રણભૂમિ મેં પાંચ હજાર વર્ષ પહલે કિયા થા, વહ કેવલ અર્જુન કે લિયે હી નહીં થા બલકિ વહ થા સમસ્ત સંસાર કે લિયે! મનુષ્ય-જાતિ કે ઉત્થાન ઔર ઉદ્ધાર કે લિયે ઉસસે બદ કર કોઇ ઉપદેશ નહીં હૈ. પાંચ સહસ્ત્ર વર્ષોં સે વહ ઉપદેશ શંખનાદ કરતા હુઆ અગણિત મનુષ્યોં કો ઉનકે કર્તવ્ય કી શિક્ષા દે રહા હૈ; જિન ક્ષત હૃદયોં મેં નિરાશા કા અંધકાર થા ઉનમેં આશા કા પ્રકાશ કર રહા હૈ; મનુષ્યજાતિ કી દષ્ટિ ધર્મ કે ઉચ્ચ પથ કી ઓર ઉઠા રહા હૈ; સંસાર કે દાર્શનિક, નૈતિક, સામાજિક એવં આર્થિક જટિલ સમસ્યાઓં કી ઉલઝનોં કો સુલજા રહા હૈ; ભારત કા ધર્મ, ભારત કા કર્મ ઔર ભારત કા મોક્ષપ્રદર્શક પથ યહી હૈ. અગણિત હિંદુ ગૃહોં મેં ઇસકા પાઠ શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રતિદિન હોતા હૈ. સંસાર કે સભી વિદ્વાન પાશ્ચાત્ય અથવા પ્રાચ્ય ઇસ અદિતીય ગ્રંથ કી પ્રશંસા મુક્તકંઠ સે કર રહે હૈં. આતીતકાલીન વિદ્યા-વિજ્ઞાન-ધર્મ એવં નીતિ કા ભાંડાર યહી હૈ. પરમાત્મા કયા હૈ? આત્મા કયા હૈ? ઇન દોનોં કા કયા સંબંધ હૈ? જગત કયા હૈ? ઉસકી સૃષ્ટિ કેસે હુઇ? ઉસકા લય કબ ઔર કેસે હોતા હૈ? મોક્ષ કયા હૈ ઔર કેસે પ્રાપ્ત હોતા હૈ? ઇશ્વરપ્રાપ્તિ કે માર્ગ કયા હૈ? આદર્શ જીવન કયા હૈ? માનુષી સબ્યતા કી પરાકાષ્ઠા કયા હૈ? ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પ્રશ્નોં કે સરલ સ્પષ્ટ ઉત્તર ઇસી ગ્રંથ મેં હૈ. ભગવદ્ગીતા કે આધારપર અનેક ગીતાઓં બની હૈં, જેસે શિવ-ગીતા, દેવીગીતા, ગણેશગીતા, સૂર્યગીતા, રામગીતા, ઇશ્વરગીતા,

कपिलगीता, हंसगीता, व्याधगीता, पांडवगीता, व्यासगीता, अष्टावक्रगीता, अवधूतगीता, अनुगीता और यमगीता आदि आदि जे हिंदुओं के दार्शनिक और धार्मिक साहित्य के रत्न हैं; पर श्रीमद्भगवद्गीता का महत्त्व कुछ और ही है। उसकी महिमा अकथनीय है। उसमें केवल प्राचीन काल का ज्ञान ही नहीं है बल्कि लविष्य में जे विचार उठनेवाले हैं, उनके परिपक्व होने के लिये भी पर्याप्त सामग्री है।

जैसा अद्भुत, यमकारी, अद्वितीय एवं अनोखा गीता-उपदेश है वैसा ही अद्भुत, विचित्र, ओजस्वी, प्रभावशाली एवं अद्वितीय इस उपदेश का करनेवाला भी है। संसार के अनेक कवियों, लेखकों, विद्वानों, टीकाकारों एवं लाप्यकारों ने भगवान् श्रीकृष्ण-चंद्र के चरित्रचित्रण की चेष्टाओं की हैं और इस कार्य में बहुत कुछ सफलता भी प्राप्त की है; पर भगवान् श्रीकृष्ण के गुणों का पार कौन पा सकता है? वे अगणित, अतुलनीय एवं अपरिमित हैं। भगवान् श्रीकृष्ण प्राचीन भारत के सभसे बड़े, सभसे उत्कृष्ट, सभसे उदार-हृदय महात्मा थे। जैसे हिमालय संसार के सभ पर्वतों से उंचा है, वैसे ही श्रीकृष्ण संसार के सभ महात्माओं, महापुरुषों, धर्मोपदेशकों एवं योगियों से उत्कृष्ट हैं। उनके चरित्र में वैचित्र्य प्रधान है। राजनीतिज्ञ, शासक, योद्धा, विजयी, उपनिवास-संस्थापक, कलाकुशल, तत्त्वज्ञानी, उपदेशक, धर्मपथप्रदर्शक महायोगी आदि आदि सभी कुछ वे थे। इनसे पहले के छ अवतार जैसा पूर्ण और विचित्र नहीं हुआ। भगवान् नृसिंह, प्राकृतिक शक्ति के अवतार थे। श्रीरामचंद्र मर्यादा-पुरुषोत्तम थे; लेकिन संपूर्ण कलासंपन्न अवतार श्रीकृष्णचंद्र ही थे। इनमें मनुष्य-जन्म के सभी रूप और सभी कार्य व्यक्त थे। आधुनिक संसार के सर्वश्रेष्ठ दार्शनिक विद्वान् लोगल ने परमेश्वर को सत्, असत् और निरंतर व्यक्तता का केंद्र बताया है। भगवान् श्रीकृष्ण इस परिभाषा के प्रत्यक्ष रूप थे; इनके विषय में जितना कहा जाय, लिखा जाय और इनका जितना गुणगान किया जाय, थोड़ा है। श्रीमद्भगवद्गीता में भगवान् श्रीकृष्ण ने अर्जुन से कुछ स्थानों पर कहा है कि अज मैं तुझे अत्यंत गुप्त रहस्य बताता हूं अथवा जे मैंने उपदेश किया है वह परम गोपनीय है। इसे प्राप्त कर मनुष्य बुद्धिमान और कृतकृत्य हो जाता है। यह परम गोपनीय और निरंतर अमृततुल्य उपदेश क्या है? इसीका विवेचन क्रमशः करते हैं:—

(१)

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ (अ० ९। २)

यह (उपदेश) सत्य विद्याओं तथा गूढ़ विषयों में राज है। यह पवित्र, उत्तम, प्रत्यक्ष, मोक्षगम्य, धर्मसंयुधी सरल और अक्षय है। यह उपदेश क्या है? इसीका यह विवेचन है।

झट्टा और सृष्टि:—सत्य बराबर सृष्टि कल्प के आदि में अक्ष की योगभाया से, जो प्रकृति कहलाती है, उत्पन्न होती है और कल्प के अंत में इसीमें लय हो जाती है। प्रकृति में सत्त्व, रज, तम तीन गुण हैं और ये अनादि हैं। कार्यकारणशृंखला का प्रारंभ इसीसे होता है। सत्य भूतमात्र इसीमें टिके हुए हैं, वह सत्यसे परे है। जैसे सत्य जगह जानेवाली वायु सदा आकाश में स्थित रहती है वैसे ही सत्य भूत बराबर अक्ष में ही स्थित है। यह सृष्टिविकास नितान्त वैज्ञानिक है।

सत्य कुछ परमेश्वर ही है—संसार की जितनी वस्तुओं हैं वे सत्य वही है। वही जगत का पिता, माता, धाता आदि है—वही तीनों वेद है यानी ऋक्, यजुः, साम, केवल वही जनने योग्य पदार्थ है। वही सत्यकी गति है, वही सत्यका लक्षण-पोषण करनेवाला है। प्रभु, साक्षी, निवास, शरण, सभा, उत्पत्ति, स्थिति और प्रलय वही है। वही सत्यका अक्षय भीज है। जडा अच्छा भयाल है!

किसी देवता की पूजा करो इसीका पड़व्यती है:—किसी देवता का पूजन करो वह इसी (परमेश्वर) का पूजन है। जो कुछ लक्षित से उसे पत्र, पुष्प, इल या जल अर्पित है, वह उसे अर्पण करता है।

नोट—यह कितना उद्गार विचार है! यहां सत्य धर्म और पंथ-वालों के लिये सविष्णुता है, धर्म की भेट में भी यह आत नही है कि वह अहम्भयवान् वस्तुओं की भेट से ही प्रसन्न होता है—उसे तो कुछ पत्र-पुष्प भी अर्द्धापूर्वक अर्पित है तो वह अर्पण कर लेता है।

उसकी पूजा कैसे हो:—जो कुछ करो, आज्ञा, दान करो, तप करो वह सत्य इसीके अर्पण करो! क्या ही अच्छा भयाल है?

उसकी लक्षित करनेवाला दुष्ट भी साधु हो जाता है:—दुष्ट से दुष्ट भनुष्य भी लक्षितपूर्वक इसका लक्षण करने पर साधु हो जाता है, धर्मात्मा हो जाता है और अत्यंत शान्ति प्राप्त करता है। जो धर्म की लक्षित करता है उसका नाश नहीं होता।

नोट—कितना आशायुक्त संदेश है! दुष्ट और पापी भनुष्य को सुधार का पूरा अवसर दिया है। यह कितनी जड़ी आत है कि लक्षण अपने लक्षित को वचन देते हैं कि इसका नाश नहीं होगा।

गूढ रहस्यः—उसी (परमात्मा) में अपना मन लगाओ, उसी-
के लक्ष्य जनाओ, उसीकी पूजा करो, उसीकी प्रशंसा करो। ऐसा करने
से परमेश्वर की प्राप्ति हो जायगी। क्या सरल मार्ग है !

(२)

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ (अ० १०।१)

हे महाबाहो ! मेरा यह परम वाक्य फिर भी सुनो, जो मैं
तुम्हारे हित और असन्तता के विचार से कहता हूँ। सुनिये, यह
परम वाक्य क्या है ?

संसार में जितनी विभूतियाँ हैं वे सग परमेश्वर की ही
हैं। वह सगका जन्मदाता है—उसीसे यह जगत पैदा हुआ है।
वही सग प्राणियों के भीतर रहनेवाली आत्मा है; वही सृष्टि का
आदि, मध्य और अन्त है; वह आदित्यों में विष्णु है, तेज-
स्त्रियों में सूर्य है, नक्षत्रों में चंद्रमा है, वेदों में सामवेद है,
देवों में इंद्र है, धर्मियों में मन है, भूतमात्र में चेतना है,
पर्वतों में मेरु है, महापर्वतों में मलय है, वनों में ऊँ है, यज्ञों
में जपयज्ञ है, अयज्ञों में हिमालय है, वृक्षों में पीपल है,
देवर्षियों में नारद है, सिद्धों में कपिल मुनि है, गन्धर्वों में
औरावत है और मनुष्यों में राजा है इत्यादि इत्यादि अनंत
विभूतियाँ हैं।

नोट—पहले तो यह जताया था कि परमेश्वर सग प्राणियों
में है; अब यह जताया गया है कि उन प्राणियों में जो श्रेष्ठ,
अमर्त्य और उत्कृष्ट हैं, वह विभूति भी परमेश्वर की ही है।

संपूर्ण १० वां अध्याय धर्म की विभूतियों के वर्णन से
परिपूर्ण है, इससे अवश्य पढ़ना चाहिये।

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

अहंघाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ (अ. १२।२०)

जिस पूर्वोक्त धर्माभक्त का जो लोग श्रद्धा के साथ मत्परायण
हो कर सेवन करते हैं, वे लक्ष्य मुझे अत्यंत प्रिय हैं।

व्यक्त और अव्यक्त ईश्वर की उपासना—व्यक्त और
अव्यक्त—परमेश्वर के दो रूप हैं। जो जिससे मन लगाये हुये नित्य-
युक्त हो कर श्रद्धासहित उसकी अव्यक्त रूप की उपासना करते हैं वे
ही श्रेष्ठ योगी हैं; लेकिन जो अव्यक्त रूप की उपासना करते हैं
और धर्मियों के वश में कर के सर्वत्र समताशुद्धि रखते हुये सर्व
भूतमात्र के हित में लगे रहते हैं, वे भी उसे प्राप्त कर लेते हैं।

नोट—धर्म व्यक्त (सगुण) और अव्यक्त (निर्गुण) दोनों
हैं। धर्म की यह परिभाषा पूर्ण वैज्ञानिक है। वह सत्-असत्

होना है यानी निज रूप में अन्न है और सत् है तथा उपासक के लिये सगुणरूप धर्मर भी है।

अव्यक्त अन्न की उपासना कठिन है:--अव्यक्त में निजका चित्त आसक्त है उन्हे अधिक कष्ट उठाना पड़ता है, क्यों कि अव्यक्त गति हेतुधारियों को गड़ी कठिनाता से मिलती है। सगुण धर्मर की उपासना सर्वसाधारण के लिये सुगम है।

कष्ट प्रकार के अभ्यास:--

अनन्ययोग, अभ्यासयोग, महर्थाकर्म।

कर्मफलत्याग:--धन संपत्ति हल गारहवे अध्याय के ६ वे श्लोक से १२ वे श्लोक तक पढ़ो।

साधक के लिये धन उपायों से गढ़ कर क्या हो सकते हैं ?

आदर्श मनुष्य:--अध्याय १२ के १३ से १८ श्लोकों में आदर्श मनुष्य के लक्षण कहे हैं। वे अवश्य पढ़ने योग्य हैं। यदि कोई उन लक्षणों को प्राप्त कर ले तो मनुष्य नहीं, देवता हो गवे--
लक्षण सूक्ष्मतः ये हैं:--

किसी प्राणी से द्वेष नहीं करना, संपत्ति मित्र होना, दया करना, भय और अहंकार का त्याग करना, सुखदुःख को समान समझना, क्षमाशील होना, संतोषी होना, सदा योग में लगे रहना, धर्मियों को वश में रखना, दृढ़ निश्चयी होना, धर्म में ही मन जुद्ध लगाये रखना, आदि आदि।

(४)

क्षेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥

(अ० १३ । १२)

जो पात जनने योग्य है और जिसके जनने से अमरत्व प्राप्त होता है वही मैं तुम्हें जननाता हूँ। वह जनने योग्य वस्तु सत्यसे परे अनादि अन्न है। उसे न सत् कह सकते हैं और न असत्। यदा सत् का अर्थ व्यावहारिक सत्ता से है, क्योंकि वह पारमार्थिक सत्ता के सामने कुछ नहीं है और असत् का अर्थ है प्रातिभासिक सत्ता; जैसे रज्जु का सर्प, साँप की आँधी आदि। इस लिये अन्न की केवल पारमार्थिक सत्ता है--व्यावहारिक और प्रातिभासिक सत्ताओं कल्पित हैं।

अन्न का वर्णन:--उसके बारे में और साथ पैर है; सत्य तरङ्ग आँधों और मुँह है; सभी ओर जान है; वह इस लोक में संपत्ति धरे बैठा है; उसमें सभी धर्मियों के गुणों का आलास है; तो भी वह सत्य धर्मियों से रहित है; वह संपत्ति धारण किये हुआ है, और फिर भी सत्य से अलग है; वह निर्गुण होता हुआ भी सत्य

शुद्धों का उपभोग करता है; वह भूतमात्र के आहरण ही है और भीतर ही है—वह यर अयर दोनों है, वह धृतिना सूक्ष्म है कि जना नहीं जता; वह दूर और पास दोनों है। उससे टुकड़े नहीं हो सकते, तब ही वह भूतमात्र में अंशः रहता है—वह सत्य भूतों के धारण, नाश और उत्पन्न करनेवाला है। वह अधिकार से परे प्रकाशमान पदार्थों की ही ज्योति है। वही ज्ञान, ज्ञेय और ज्ञानगम्य है। वही सत्यके लक्ष्यों में पैदा हुआ है।

नोट—यह ब्रह्म का स्वरूप वेदों की ऋचाओं और उपनिषदों के श्लोकों द्वारा प्रतिपादित है।

(५)

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः॥ (अ० १४।१)

इस वह सर्वोत्तम ज्ञान जताता हूँ जिसे ज्ञान कर सत्य मुनियों ने सिद्धि प्राप्त की है।

सृष्टिः—हे भारत! महद्ब्रह्म यानी प्रकृति मेरी योनि है। उसमें मैं गर्भ रभता हूँ—इस उसीसे भूतमात्र की उत्पत्ति होती है—दूसरे शब्दों में यों कह सकते हैं कि प्रकृति के द्वारा ब्रह्म जगत की उत्पत्ति करता है। सत्य यरायर प्राणी तो प्रकृति से उत्पन्न होते हैं, उसमें जीव रभनेवाला ब्रह्म है।

प्रकृति के गुणः—प्रकृति में सत्त्व, रज, तम तीन गुण हैं। ये ही शरीर में रहनेवाली आत्मा के अधन में जलते हैं। सत्त्व-गुण निर्दोष, निर्मल और प्रकाश करनेवाला है, तथा ज्ञान और सुख के साथ आधता है। तृण्य और आसक्ति उत्पन्न करनेवाला और रागस्वरूप रजोगुण है, जो ज्ञान के कर्मसंग से आधता है। तमोगुण अज्ञान से उत्पन्न होता है और सत्य प्राणियों के मोह में जलता है तथा प्रमाद, आलस्य और निद्रा से आधता है यानी सत्त्वगुण सुख में, रजोगुण कर्म में और तमोगुण ज्ञान के छिपा कर प्रमाद में यानी कर्तव्य भूल जाने में आसक्ति उत्पन्न करता है।

प्रकृति से छुटकाराः—जब ज्ञान, शरीर के उत्पन्न करने-वाले धन तीन गुणों से पार हो जाता है, तो वह जन्म, मृत्यु, बुढ़ापे के दुःखों से मुक्त हो अमरत्व का अनुभव करता है।

गुणातीतां के लक्षणः—गुणातीत वह है जो न तो सत्त्व, रज, तम के कारण होने पर उनसे द्वेष करता है और न उनसे नहीं होने पर उनकी धृष्टा करता है।

वह उदासीनसा रहता है, गुणों से अत्यंत नहीं होता। वह यह ज्ञान कर कि गुण अपना काम किया ही करते हैं, अत्यंत जना

रहता है। सुख-दुःख में ऐकसा, अपने आपमें स्थित वह मिट्टी, पथर और सोने का समान समझता है और प्रिय, अप्रिय का भी ऐकसा गिनता है। वह धीर रहता है और निंदा-स्तुति का समान जनता है। वह मान और अपमान, शत्रु और मित्र दोनों का ऐकसा समझता है। वह सभी उद्योग छोड़ देता है।

नोट—देखिये! ये ही आदर्श मनुष्य के लक्षण हैं। ये मनुष्य नहीं देवता है। भगवद्गीता प्रत्येक मनुष्य का इस उच्च पदवी पर पहुँचने की शिक्षा देती है, इससे यह कर शिक्षा क्या हो सकती है?

गुणातीत पद कैसे मिले:—जो परमात्मा की सेवा अनन्य लक्षितयोग से करते हैं उन्हें यह पद प्राप्त होता है—वे ही ब्रह्मभूत अवस्था का प्राप्त होते हैं।

(६)

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्वुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ (अ० १५।२०)।

हे भारत! इस गोपनीय उपदेश का जन कर जिसे मैंने तुम्हें बताया है, मनुष्य बुद्धिमान् और कृतार्थ हो जाता है।

सुनिये—इस संसारजल का काट कर उस परम पद का दूढ़ना आहिये, जहाँ न कर फिर लौटना नहीं पड़ता। और जिसे सूर्य, चंद्र या अग्नि प्रकाशित नहीं कर सकते।

उस स्थान को ज्ञान प्राप्त करते हैं:—जो मान-भोले से रहित हैं, जिन्होंने आसक्ति के दोषों का छूट लिया है, जो सदैव अध्यात्मज्ञान में लीन हैं, जिनका सत्य कामनाओं जाती रही है, जो सुख-दुःख के जगते से छूट गये हैं, जैसे ज्ञानी पुरुष इस अव्यय पद का प्राप्त करते हैं।

जब ज्ञान है और कैसे आता जाता है:—मेरा ही (परमेश्वर का ही) एक अंश अवलोक में जब जन जाता है और प्रकृति की जनी कुछ जहाँ इंद्रियों का अपनी ओर आकर्षता है। (पांच ज्ञानेन्द्रियाँ—नाक, कान, नेत्र, जिह्वा, त्वचा और जहाँ मन।)

धृतिर जब जन कर जल शरीर प्राप्त करता है या छोड़ता है, तब वह उन्हें वैसे ही साथ ले जाता है, जैसे हवा (पुष्प आदि) आश्रय से गंध का अपने साथ ले जाती है।

धृतिर की सर्वव्यापकता:—सूर्य, चंद्र और अग्नि में उसीका तेज है, वही सत्य प्राणियों का धारण करता है, वही रसरूप चंद्रमा जन कर सत्य वनस्पतियों का पोषण करता है, वही जठराग्नि जन कर अन्नों का पचाता है, वही सभके हृदय में बैठता हुआ है, उसीसे स्मृति, ज्ञान है; उसीसे उनका नाश है; वही सत्य वेदों में जनने योग्य है ध्यादि ध्यादि।

क्षर, अक्षर और पुरुषोत्तम क्या है:—सभी नाशवान् प्राणी क्षर हैं; लेकिन जो उनके भीतर है यानी आत्मा है वह अक्षर है. इन दोनों से परे एक उत्तम पुरुष और है जो परमात्मा कहलाता है. वही अविनाशी ध्वर तीनों लोकों में रमा हुआ इनका पोषण करता है. वह क्षर से परे और अक्षर से भी उत्तम है. इस लिये वह लोक और वेद में पुरुषोत्तम नाम से प्रसिद्ध है.

(७)

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे ददमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ (अ० १८। ६४)

अब तुम मेरी सत्यसे गुप्त और अज्ञात सुनो. तुम मेरे अकेले प्यारे हो, इसी लिये मैं तुम्हारे हित की बात कहता हूँ.

इसे भूय ध्यान दे कर सुनिये. यह सारी गीता का निर्योड है, भगवान् श्रीकृष्णचंद्र के उपदेश की यह पराकाष्ठा है. इससे आठ और कोष्ठ उपदेश नहीं हैं. यह अंतिम वचन १८ वें अध्याय के दो श्लोकों में है जो उपयुक्त श्लोक के आगे हैं यानी ६५ वें ६६ वें श्लोक —

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

मुझमें मन लगाओ, मेरे ही भक्त बनो, मेरा ही भजन करो, मुझे ही नमस्कार करो. तुम मेरे प्रिय हो, तुमसे मैं प्रणु करता हूँ कि तुम निःसंदेह मुझमें ही आ मिलोगे.

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥

सब धर्म छोड़ तुम एकमात्र मेरी शरण में आ जाओ. मैं तुम्हें सब पापों से मुक्त कर दूंगा, शोक मत करो.

नोट—भगवान् कृष्ण अर्जुन को वचन देते हैं कि यदि वह ऐसा करेगा तो वह इन्हींमें मिल जावेगा. दूसरे श्लोक में और भी ज़ोर दे कर कहते हैं कि 'शोक मत करो, करो मत, मैं तुम्हें सब पापों से मुक्त कर दूंगा. शर्त यह है कि तुम सब कामों का छोड़ दो—सब सम्पदाओं के जंजलों से छूटकारा लो, और केवल मेरा ही सहारा पकड़ लो.' सारांश यह है कि जो सब कुछ छोड़ कर केवल परमेश्वर की ही शरण में जाते हैं और उसीमें मन लगाते हैं, उसीके भक्त बनते हैं, उसीका भजन करते हैं, उसीका नमस्कार करते हैं वे निश्चय ही परमेश्वर में मिल जाते हैं.

सारी गीता का उपदेश यही है और इससे अट कर और उपदेश हो भी क्या सकता है? अस्तु.

(“कल्याण”ना गीतांकमां लेखकः—लाला कन्नोभल्लु अम. अ.)

१५४-गीता और विश्वशान्ति तथा विश्वप्रेम

शान्ति और प्रेम का सुप्पद निवास सात्त्विक प्रवृत्ति, बेदालाव, साम्यदृष्टि और संशयरहित हृदय के अतिरिक्त अन्यत्र नहीं होता।

वर्तमान संसार की अशान्ति का मूल कारण यही है कि प्रत्येक देश स्वार्थपर हो दूसरे देशों को अपनेसे सर्वथा भिन्न मान कर उनको हड़प जाने के लिये अनवरत विनाशकारी उद्यम में प्रवृत्त हो रहा है। बेद, विषमता और दुष्कर्मों का साम्राज्य उनमें व्याप्त है।

‘गीता’ दुःख के घिस जल को मिटाने के लिये, अज्ञान को नष्ट कर मनुष्य-जति को उसका सच्चा मार्ग बनाने के ली लिये उद्भूत हुई है। वह-धर्म बेदालाव और दुष्प्रवृत्ति को समूल नष्ट कर देती है और इसी लिये वह विश्वभर की पूज्य और विश्वशान्ति तथा विश्वप्रेम का प्रकाश करनेवाली एक अमूर्त ज्योति है।

‘आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।’

यही उसकी विश्वप्रेम के पाठ को पढ़ानेवाली प्रथम शिक्षा है। गीता वेदांत का सार है। वेदांत की-एकमात्र शिक्षा ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ यही है। गीता के प्रेमी का प्रेम व्याप्य है। वह किसीको अपने से भिन्न नहीं मानता, सभमें एक परमात्मा के रूप को देख कर वह किसीसे घृणा नहीं कर सकता।

‘यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।’

यही उसकी रागिनी की टोक होती है।

अशान्ति के प्रधान कारणों में धर्म विभिन्नता के साथ साथ मनुष्य की आकांक्षाओं का अत्यधिक रूप में विस्तृत हो जाना भी एक अग्रगण्य हेतु है। निर्वाचन रूप से धर्म तथा लविष्य ज्वन की सर्वथा उपेक्षा कर धर्म समय मनुष्यसमाज धर्मप्रवाद के साथ पड़ा न रहा है। शक्तिशाली राष्ट्र निर्वाचन राष्ट्रों को, अधिकार-संपन्न जातियां अशिक्षित जातियों को, पुरुष स्त्रियों को और स्त्रियों पुरुषों को दबा कर अपनी अपनी धर्मिता की नृप्ति के लिये अशान्त हो रही हैं। गीता ने धर्म धर्मप्रवाद का तीनों गुणों के अनुसार पूर्ण विश्लेषण कर अनुसरणीय मार्ग को पूरी तरह दिया है। साथ ही गीता की यही शिक्षा है कि मनुष्यसमाज का कल्याण धर्मों के पढ़ाने में नहीं, अपितु नियमित रहने में ही है। मनुष्य जन्मतक अपने कर्म के नियमानुसार नहीं करेगा, तन्मतक उसे शान्ति नहीं मिल सकती। विश्व यदि शान्ति चाहता है

तो उसे शान्तिदायक सात्त्विक देवी मार्ग का अनुसरण करना ही होगा; अन्यथा—

“इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥
असौ मया हतः शत्रुर्हानिये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखी ॥”

आदि मार्ग के अवलम्बी स्वार्थभय वर्तमान संसार को भगवान् के कथनानुसार—

‘तानहं द्विषतः कूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यज्जलमश्रुमानासुरीष्वेव योनिषु ॥

नरक में ही जना होगा। कुछ समय के लिये निर्धनों के रक्त को बूस कर सजल खाड़े आनंद बना दें, पर अंत में उनका आत्मा में लयकर अशांतिनवाला प्रज्वलित हो जयगी।

धन सिद्धांतों के साथ साथ गीता संसार को एक ही धर्म की दीक्षा देती है। गीता का प्रेमी विभिन्न बतावलम्बियों से जगडने नहीं बैठता। उसका यही शिक्षा मिलती है कि—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

धन शिक्षा पर अटल विश्वास रख कर वह हिंदू-मुसलमान पूर्वीय-पाश्चात्य आदि संकुचित विचारों से प्रभावित हो कर कलह का कारण नहीं बनता।

रहा आर्थिक प्रश्न, उसके लिये भी गीता मौन नहीं है। गीता यही कहती है कि—

‘स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

आजकल जे संसार में आर्थिक अव्यवस्था हो रही है, उसका कारण यही है कि लोग निरुद्देश्य अनिश्चित कार्यों के पीछे पड रहे हैं। जिस दिन एक परमात्मा को ही सजका पिता समझ कर संपूर्ण मनुष्यसमाज ब्रातृभाव से प्रेरित हो एक ही धर्म का अनुयायी बन कर उचित धृष्टियों की पूर्ति के लिये अपने अपने योग्य कर्म का अनुसरण करेगा, उस दिन विश्व में स्वयमेव शान्ति स्थापित होगी और विश्वप्रेम का आनंदमय प्रकाश सर्वत्र फैल जयगा।

नवजवन और आशा का यह शुभ संदेश गीता के प्रतिश्लोक से प्रतिध्वनित हो रहा है। आजकल जे विश्वप्रेम का मधुर पद सहृदयों को सुप्त स्वप्न दिशा रहा है और जिसके लिये लोग पूर्ण आशावादी बन रहे हैं, उनका मूलकारण गीता ही है। यह ध्वनि सजसे पहले ‘गीता में’ या यों कहिये कि भगवान् की

अविध्यदायि में ही निनादित हुई थी। कवीन्द्रवीन्द्र धर्मीका गान करते फिर रहे हैं। पश्चिम के स्वर्गीय धुरंधर तत्त्ववेत्ता ओमर्सन काला-धल प्रभृति भी धर्मी पर भक्त हुए थे और वर्तमानकालीन यूरोपीयन विद्वान गीता के इस सिद्धांतपर ही भारत के शिष्य अनते जा रहे हैं।

‘ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मदमर्क्ति लभते पराम् ॥

गीता के इस ‘समः’ शब्द की विन्य होती जा रही है और हमें पूर्ण आशा है कि गीता के पूर्ण प्रचार के साथ साथ संसार में शांति और प्रेम का साम्राज्य भी अटल होता जायगा।

(“कल्याण”ना गीतांकमां लेखकः—पं० विद्याधरजी शास्त्री जी० ओ०)

१५५—गीता और शास्त्रविधि

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥

सोलहवें अध्याय के इस अंतिम श्लोक में भगवान कहते हैं, ‘अतएव क्या कार्य है, क्या अकार्य है, इसकी व्यवस्था में शास्त्र ही तुम्हारे लिये प्रमाण है। शास्त्रविधान में क्या कहा गया है उसे जान कर ही तुम्हें कर्म करना आदिये।’ हमारे यहां शास्त्रों की कमी नहीं है, संसार के अति भयान् कर्म से ले कर क्षुद्रातिलुद्र कार्य का भी शास्त्रविधान है। क्या करना आदिये, क्या न करना आदिये, सो सज स्पष्ट रूप से जनवाया गया है। इस लिये कार्याकार्य का निर्णय तो सहज ही में हो सकता है। निश्चित चित्त से शास्त्र-वचनों का अनुसरण करते रहने से ही काम बन गया! यहि यही बात है तो गीता में कर्मतत्त्व समझने के लिये अष्टाद अध्यायों की अवतारणा क्यों की गयी? इस ओक श्लोक से ही सारा जगड़ा निपट जाता; परंतु वास्तव में यह बात धतनी सहज नहीं है। अर्जुन के लिये शास्त्रविधि जानना आशी नहीं था, जवनकर शास्त्रविधि का पालन करते हुये अर्जुन ने युद्ध, संयत और सात्त्विक भाव से अपना जवन पिताय था, तो भी कुरक्षेत्र के युद्धस्थल में वह स्वधर्म के नाम से कांप उठे तथा शोक, दुःख, संशय से उनके शरीर, मन, प्राण व्याकुल हो गये! अर्जुन ने युद्ध के विरोध में जे युक्तियां उपस्थित की थीं, सो सज प्रयत्नित शास्त्रों की ही थीं। अतएव ‘शास्त्रविधि

‘जन कर कर्म करो’ धतना कइ देने से ही अर्जुन की समस्या का कोष्ठ समाधान नहीं होता. ‘न्य-परान्य और जवन-मरण के तुच्छ समझ कर कर्तव्यमेध से युद्ध करना क्षत्रिय का धर्म है’ यह जैसे शास्त्र का विधान है, वैसे ही ‘जति और कुलधर्म का रक्षा करना, अहिंसा, गुरुजनों का सम्मान, वृत्तसंकर-निवारण, पितृपुरुषों की पिंडरक्षा आदि’ भी शास्त्र का विधान है. अर्जुन को कौनसा विधान मानना चाहिये? दोनों में कौनसा विधान अड़ है? गीता में इस विषयपर कोष्ठ आलोचना नहीं है. शास्त्र के मत से क्षत्रिय का क्या धर्म है, सो अवश्य ही गीता ने अतलाया; परंतु उससे अर्जुन की तृप्ति नहीं हुई. जिस कर्तव्यधर्म के पालन में गुरुहत्या और स्वजनहत्या होती है, अपने ही दाथों समाज और जति के ध्वंस का पथ साइ करना पड़ता है, उसके लिये अर्जुन के प्राणों ने अनुमति नहीं दी. इसीसे अर्जुन अपना ‘निश्चित श्रेय’ मनने के लिये श्रीकृष्ण के शरणापन हुआ. श्रीकृष्ण ने अर्जुन की मूल समस्या का गीता में जो कुछ उत्तर दिया है, उसमें मूल सिद्धांत यही है कि आख शास्त्रोंद्वारा धन सत्य विषयों का शेष समाधान नहीं होता, शेष समाधान चाहते हैं तो धनका लांघ कर उपर उठो—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

इसी लिये गीता का अर्थ मनने में किसी एक ‘लोक या एक अंशपर नजर देने से काम नहीं चलता. अन्यान्य अंशों के साथ उसे मिला कर समग्रभाव से अर्थ समझना चाहिये. “शास्त्र-विधि जन दो और तदनुसार कार्य करो’ यह आत केवल उन्हीं लोगों के प्रति कही जा सकती है, जो किसी उच्च भाव या उच्च आदर्श का अनुसरण नहीं करते और काम, क्रोध, लोभ के वश में रह कर अपना जवन जिता रहे हैं. परंतु जो इस नीची श्रेणी के पुरुष नहीं हैं, अर्जुन की भांति शास्त्रानुसार जवन जिता कर जिन्होंने काम, क्रोध, लोभ को जत लिया है, उनको तो अन्य शास्त्रों से उंचे उठ कर सत्य का प्राप्त करना है. इस लिये गीता इसी उपर के सत्य का—उच्चतम जवन का पता अतलाती है. यही गीता का ‘उत्तम रहस्य’ है.

स्थूलरूप से कार्याकार्य का विचार प्रयत्नित शास्त्रों से ही होता है यह ठीक है, परंतु कर्मतत्त्व की सूक्ष्म भीमांसा अत्यंत ही कठिन है—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥

जहुत से लोग कहते हैं कि शास्त्रविहित कर्तव्यकर्मों के धर्शर की आज्ञा समझ कर निष्कामभाव से पालन करना ही गीता का कर्मयोग है और इसीसे लगवत्प्राप्ति हो सकती है. वस्तुतः गीता का कर्मयोग इससे जहुत ढंया है. हां, यह उसकी प्राथमिक अवस्था हो सकती है. केवल शास्त्रनिर्दिष्ट कर्म करना ही गीता का कर्मयोग नहीं है, धर्शरार्पणु शुद्धि से कोछ भी कर्म करना कर्मयोग है.

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

पहली अवस्था में केवल कर्मफल लगवान के अर्पणु किया जाता है. जे कुछ किया जाता है सो लगवदर्थ ही किया जाता है. 'मैं लगवान का दास हूँ-उनका सेवक हूँ और उनहीका काम करता हूँ' इस भाव से कर्म किया जाता है; परंतु आगे चल कर केवल कर्म का फल ही नहीं, परंतु कर्म भी धर्शर के अर्पणु कर दिया जाता है. 'मैं कर्ता नहीं हूँ, मेरे लिये कोछ कर्म नहीं है', लगवान की शक्ति ही मेरे अंदर रह कर, मेरी प्रकृति के यंत्र जना कर सज कर्म कर रही है.' हृदय में इस भाव के रज कर कर्म करने से वह कर्म धर्शर के अर्पित होता है. संसार के सभी प्रयोजनाय कर्म इस प्रकार धर्शरार्पित-शुद्धि से करना ही गीता का कर्मयोग है और इसीसे परम पद की प्राप्ति हो सकती है.

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमन्ययम् ॥

इस 'सर्वकर्माण्य' शब्द से केवल श्रुति-स्मृतिविहित नित्य-नैमित्तिक कर्म समझने से तो गीता की शिक्षा अत्यंत संकीर्ण हो जाती है. आहर के किसी भी विधिनिषेध का अनुसरण करना दूसरी बात है. भीतर के भाव के किस तरह से रचना चाहिये, यह जन लेना ही गीता के कर्मयोग के वास्तविक रहस्य के समझना है. कोछ भी कर्म हो, धर्शरार्पणुशुद्धि से निष्काम हो कर करना ही गीता का 'नियत कर्म' है. भीतर का भाव ठीक रहने पर शुद्ध सरीखा धीर हिसात्मक कार्य भी कर्मयोग जन सकता है और भीतर का भाव ठीक न रहने से शास्त्रोक्त यज्ञ, दान, तप आदि भी राजस तामस हो जाते हैं.

जिसको हम धर्शर की आज्ञा समझते हैं, और जैसा ही विश्वास करते हैं, उसके अनुसार चलने से हमारी उन्नति होती है और हम कर्मशः धर्शर की ओर जल सकते हैं, इसमें कोछ संदेह नहीं है. परंतु किस शास्त्र के धर्शर की आज्ञा समझे ?

यदि हमारे मन में यह सदेह हो कि अमुक शास्त्र लोगों ने अपने सांप्रदायिक स्वार्थ के लिये ही बनाया है, अथवा जे लोग उसके रचयिता हैं वे स्वार्थप्रेरित न होने पर भी धर्म के जननेवाले नहीं थे, दिव्य-दृष्टि-संपन्न ऋषि नहीं थे, ऐसी स्थिति में हमें यह विश्वास नहीं होगा कि वह शास्त्र धर्म के जन्य है। समाज यदि जेरे से शासन करेगा-हमें उस शास्त्र के मानने के लिये बाध्य करेगा तो न उसमें हमारा कल्याण होगा और न समाज का। क्योंकि जिसका जैसा विश्वास है, जैसी श्रद्धा है, वह उसीके अनुसार अपनेको बना सकता है, दूसरी तरफ नहीं।

अद्वयमयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ।

अधिकांश स्थलों में मनुष्य जे शास्त्र मान कर चलते हैं सो केवल आदत के कारण देखादेखी से या व्यक्तिगत और सामाजिक स्वार्थ के लिये ही चलते हैं। समाज में मनुष्य सुख सुविधा से रह सके, धसी जात पर विचार कर मनुष्य अपने ज्ञान और अपनी अभिरुचि के अनुसार शास्त्रविधि बनाता है। शास्त्र समाज के स्वार्थ का ही अनुयायी होता है, शास्त्र के अनुसार चल कर मनुष्य अपने ही जेरे से जेरे स्वार्थ का साधन करते हैं। केवल सुख से कलने मात्र से ही वे सत्य विधिनिषेध धर्म के वचन नहीं हो सकते और उनके अनुसार कर्म करना मात्र ही निष्काम भी नहीं होता। जिसका जैसा स्वभाव है, जैसा अभ्यास है, जैसी वासना है वह तदनुसार ही चलता है; परंतु वह यदि शुद्धिमान होता है तो अनेक प्रकार के शास्त्रवचनों का हवाला दे कर अपने अभ्यस्त आचारव्यवहार का समर्थन कर लेता है। जड़त समथ मनुष्य अपने मन के अनुसार शास्त्रवचन बना कर ऋषिमुनियों के नाम से भी चला देते हैं। हमारे यहां जड़तसे जैसे वचन हैं, धसमें कोछ सदेह नहीं। धन सत्य शास्त्रों के धर्म के वाक्य मानने में सच्चा विश्वास किसीका भी नहीं होता और अंदर वैसा विश्वास न रहने के कारण उन शास्त्रों के अनुसार चलने से किसीकी आध्यात्मिक उन्नति भी नहीं होती। पर गतानुगतिक अभ्यास और संस्कार दृढ़ हो जाते हैं, आत्मा के अधन की गांठ और भी उलझ जाती है, मुक्ति के पथ में अनेक बाधाओं उपस्थित हो जाती हैं। 'मैं धर्म की आशा मानता हूँ' धस प्रकार सुख से कलने से ही काम नहीं चलता। जयतक उसके साथ भ्राण, मन और हृदय का योग न हो तय तक वह सत्य तरफ से ही व्यर्थ होता है।

धसी लिये अधपरंपरा से शास्त्रों का अनुसरण करने, शास्त्रोक्त आचारव्यवहारों का पालन करने और शास्त्रमत के

अनुसार जप, तप, योग, यज्ञ करने पर भी आध्यात्मिक जीवन में लोग एक पद भी आगे नहीं बढ़ सकते। बाहर धर्मभाव का एक आडंबर अवश्य होता है, परंतु उनका हृदय अशुद्ध और अपवित्र ही रह जाता है; वरन् इस मिथ्याचार के कारण अधिकांश स्थलों में अपनति ही होती है। वेद बिल्व बिल्व हैं, स्मृतियां बिल्व बिल्व हैं, नाना मुनियों के नाना मत हैं; इस अवस्था में मनुष्य किसी एक वाक्य पर कैसे आस्था कर सकता है? इन शास्त्रवयनों से लोगों की बुद्धि अभ्रम हो जाती है। इस आतंक तो गाता ने स्वयं स्वीकार किया है—

श्रुतिविप्रतिपत्ता ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥

श्रुति से पुम्हारी बुद्धि चिथलित हो गयी है, जप वल समाधि में स्थिर होगी, तभी तुम योग की प्राप्ति कर सकोगे। तुमने जो शास्त्र सुने हैं या अज भी जो सुनने आकी हैं, उन सजसे जप तुम उदासीन हो नओगे, -गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ।

यदि औसा ही है तो फिर शास्त्र की सार्थकता क्या है? हिंदुओं में शास्त्र का धतना सम्मान क्यों है? गीता ने ही यल क्यों कहा है कि शास्त्र ही कार्याकार्य की व्यवस्था में प्रमाण है? वल शास्त्र कौनसा है?

भारत के प्राचीन ऋषि अपनी दिव्य साधनालज्ध दृष्टि से इस आतंक के दृष सकें थे कि लगवान के प्राप्ति करना ही मनुष्य-जवन का अरम उद्देश्य है; यही उद्देश्य कल्याण है। उन्होंने लगवान के ज्ञान लिया था और उस मार्ग के भी ओज लिया था, जिस पर चलने से लगवान की प्राप्ति हो सकती है। लगवान के ज्ञानने के साथ ही उन्होंने संसार, मनुष्य और संसार में मनुष्य के जवन का रहस्य भी समज लिया था। वे इस आतंक के समझे थे कि साधारण मनुष्य ओक आरगी ही दिव्य ज्ञान, अध्यात्म-जवन प्राप्ति नहीं कर सकता, संसार के साधारण जवन के पिताते हुये धसीके द्वारा आत्मा की पुष्टि कर उसे कभशः लगवान की ओर अग्रसर होना पडता है।

अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते । (इशोपनिषद्)

जवन के सभी क्षेत्रों और सभी अंशों की सार्थकता है। देह, प्राण, मन सभी की उन्नति करनी होगी; परंतु इस आतंक की ओर सदैव ध्यान रखना चाहिये कि यल उन्नति मनुष्य के कभशः अध्यात्मभाव में परिणत करती रहे, कहीं लोगों के द्वारा वल पशु या असुर के रूप में परिणत न हो जाय। ऋषियों ने इस प्रकार से

अर्थ और काम के साथ धर्म का समन्वय किया था और उसीके मोक्षप्राप्ति का मार्ग अतलाया था। धर्मी लिये वे केवल अध्यात्म-साधन का उपदेश दे कर ही चूप नहीं हो रहे थे। ज्वन के सारे क्षेत्रों में, संसार के सभी व्यवहारों में किस प्रकार अरतने से पूर्ण परिणति हो सकती है, इस बात की भी जोर की थी और धर्मीसे सभी विषयों पर गंभीर गवेषणामूलक ग्रंथ बनाये थे। वे ही सत्य ग्रंथ असली शास्त्र हैं, इस समय जैसे कुछ विधिनिषेध और आचारव्यवहारों की समष्टि का ही शास्त्र कहते हैं, प्राचीन भारत में जैसी बात नहीं थी। अत्रेण में जिसे “सायन्स और आर्ट” कहते हैं, भारत में भी शास्त्र उसी प्रकार का था। इसमें केवल विधिनिषेध की ही आज्ञा नहीं थी, इसमें विश्लेषण था, युक्ति थी, और कैसे क्या होता है,—धर्म संघर्ष में कार्य-कारण का परस्पर निर्देश था। मनुष्य अपनी बुद्धि से धन सत्य चीजों का समझता था और अपने कल्याण के लिये ज्ञानपूर्वक उन शास्त्रों के अनुसार चलता था।

किस प्रकार की साधना से मोक्ष या अध्यात्मज्वन की प्राप्ति होती है ? जिसमें इस विषय का युक्तिपूर्ण और विशद वर्णन है, उसका नाम अध्यात्म-शास्त्र है। गीता स्वयं एक जैसा अध्यात्मशास्त्र है—‘गुह्यतमं शास्त्रम् ।’ गीता ने अधभाव से शास्त्र का अनुसरण करने का नहीं कहा, परंतु बुद्धिद्वारा समझ कर करने के लिये कहा है। (१५-२०) अन्यान्य संहिताओं की भांति क्या करना चाहिये, क्या नहीं करना चाहिये, इसी संघर्ष में कुछ विधिनिषेध अतला कर और नरक का लय दिखला कर ही गीता चूप नहीं रही। यदि जैसा होता तो गीता यथार्थ शास्त्र नहीं कहलाती। यज्ञ, दान और तप किस भाव से करने पर चित्तशुद्धि होती है ? निष्काम-भाव से कर्म करना मनुष्य के लिये कर्तव्य क्यों है ? और इस प्रकार के कर्मों से लगवत्प्राप्ति कैसे होती है ? गीता में धन सत्य प्रश्नों का समाधान अडे गंभीर भाव से किया गया है, और बुद्धि से समझ कर ही इसके अनुसार चलने के लिये कहा गया है।

ऋषियों ने केवल आध्यात्मिक विषयों पर ही शास्त्र नहीं रचे थे। साहित्य, शिल्प, समाज, राजनीति, अर्थनीति, समरनीति, कृषि, वाणिज्य और चिकित्सा आदि सभी विषयों पर उन्होंने गंभीर गवेषणामूलक युक्तिपूर्ण शास्त्रों का रचना की थी। मानव-जाति की अछूत दिनों की अलिखिता और ऋषियों के ज्ञान, उन-की बुद्धि तथा अंतर्मुख दृष्टि पर ही धन सत्य शास्त्रों की बिलि थी। धर्मीसे लोग श्रद्धा से उन सत्यका अनुसरण करते और इस श्रद्धा के परिणाम में ही उन शास्त्रों के द्वारा वे सुंदर इल भी प्राप्ति

કરતે થે. વે ઋષિપ્રણીત પ્રાચીન શાસ્ત્ર અધિકાંશ હી લુપ્ત હો ગયે હૈં. કારણ, વે દેશ-કાલ કી અવસ્થા કે અનુસાર, માનવીય ક્રમ-વિકાસ કી સામયિક ઔર લૌકિક આવશ્યકતાઓં કે અનુસાર રચે ગયે થે. અબ્બ જો પ્રાચીન શાસ્ત્ર બચ રહે હૈં, ઉનમેં બી દો ભાગ હૈં, એક ભાગ વહ હૈ જો સબ દેશોં મેં સબ સમય કે લિયે ઉપયોગી સનાતન ધર્મ હૈ, દૂસરા ભાગ વહ હૈ જો કેવલ પ્રાચીન ભારત કે લિયે હી ઉપયોગી યુગધર્મ થા. દૃષ્ટાંત કે લિયે ભારત કે વર્ણવિભાગ કો લે સકતે હૈં. ઇસી જગત મેં જો સત્ય હૈ, સો સનાતન હૈ. પ્રત્યેક જાતિ ઔર પ્રત્યેક મનુષ્ય કી વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ હોતી હૈ. ઉસ પ્રકૃતિ કે અનુસાર કર્મ કરના હી ઉસકે લિયે કલ્યાણકર હુઆ કરતા હૈ. પરંતુ ઇસ સત્ય કા અનુસરણ કર પ્રાચીન ભારત ને સમાજ કો જિન ચાર ભાગોં મેં બાંટ દિયા થા, વહ વર્ણવિભાગ બહુત દિનોં સે વિચુંબલ હો ગયા હૈ. જિસ વર્ણ-સંકરતા કે ભય સે અર્જુન કુરુક્ષેત્ર કે યુદ્ધ સે હટ રહે થે, ભગવાન ગૃહ અભિપ્રાય સે ભારત મેં ઉસી વર્ણસંકરતા કી સૃષ્ટિ હો કર આજ અનાંત પ્રકાર કી જાતિયોં કા પ્રાદુર્ભાવ હો ગયા હૈ, ઇસ સમય શાસ્ત્ર કે લક્ષણાનુસાર કૌન બ્રાહ્મણ હૈ ? કૌન ક્ષત્રિય હૈ ? કૌન વૈશ્ય હૈ ઔર કૌન શૂદ્ર હૈ ? વહ નિશ્ચિત રૂપ સે નહીં કદા જા સકતા. જન્મ ઔર વ્યવસાય સે બી પૂરા પતા નહીં લગતા. ઇસ અવસ્થા મેં ચતુર્વર્ણ-વિભાગ કે અનુસાર કર્મનિર્દેશ કરને કી પહલે જૈસી ઉપયોગિતા નહીં હૈ. પરંતુ અપની અપની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ કે અનુસાર કર્મ કરના હી સબકે લિયે કલ્યાણકર હૈ. ઋષિઓં-દ્વારા જાતલાયે હુયે ઇસ સનાતન સત્ય કા હી હમે અનુસરણ કરના હોગા ઔર ઇસી સત્ય કે અનુસાર વર્તમાન દેશકાલ-ઉપયોગી નવીન સમાજ-વ્યવસ્થા કરની પડેગી.

પ્રાચીન શાસ્ત્રોં સે સહાયતા લેને કે લિયે ઉનકે ઉપયોગી અંશોં કો ચુન લેના હોગા, પરંતુ ઉન્હેં ચુનને કે લિયે કુછ કુછ ઉન ઋષિયોંકીસી દિવ્ય દૃષ્ટિ બી ચાહિયે. ઇસકે અતિરિક્ત કેવલ પ્રાચીન શાસ્ત્રોં પર નિર્ભર કરને સે હી કામ નહીં હોગા. ‘સત્ય એક ઔર સનાતન હૈ’ ઇસમેં કોઈ સંદેહ નહીં હૈ. દિંદ્ર, મુસલમાન ઔર ઇસાઇ કા સત્ય અલગ અલગ નહીં હૈ. લાખ વર્ષ પહલે જો સત્ય થા વહી આજ બી સત્ય હૈ. હૈં, દેશ કાલ પાત્ર કે બેદ સે વહ એક હી સત્ય બિન્ન બિન્ન રૂપ સે ગ્રહણ કિયા જાતા હૈ. ફિર ઉસ એક હી સનાતન સત્ય સે અન્યાન્ય અનેક સત્ય ઉત્પન્ન ઔર વિકસિત હોતે હૈં. ઉન સર્બોકા, કિસી એક વિશેષ ગ્રંથ યા એક વિશેષ અવતાર કે દ્વારા નિઃશેષરૂપ સે કદા જાના સંભવ નહીં હૈ.’ (શ્રી અરવિંદ કી ગીતા). સમસ્ત સત્યોં કે મૂલ, સબ વેદોં કે

કર્તા ઔર જ્ઞાતા શ્રીભગવાન હમારે હૃદય મેં હી વિરાજમાન હૈં. (૧૫-૧૫) સાધના કે દ્વારા ઉનસે યુક્ત હો કર હમેં નયે નયે સત્યોં કી ખોજ કરની પડેગી. દૂસરે દેશોં કે દૂસરે દૂસરે લોગ જિન સત્યોં કા આવિષ્કાર કરતે હૈં, વહ લી હમેં જાનના હોગા ઔર ઉન સબકે સમવાય ઔર સામંજસ્ય સે જીવન ઔર સમાજ કે નવીન રૂપ કા વિકાસ કરના પડેગા. ઇસી તરફ માનવસમાજ કે અંદર અનંત સુંદર શ્રીભગવાન કે નયે નયે ભાવોં કા સ્ફૂરણ હોગા.

કુછ આચારવ્યવહારોં કે અધભાવ સે માન કર ચલને સે વ્યક્તિગત ઔર સામાજિક જીવન કી વિશેષ ક્ષતિ હોતી હૈ, વહ પહલે કહા જ ચૂકા હૈ. મનુષ્ય કે અંદર જો આત્મા હૈ વહ ભાગવત સત્તા હૈ. ઉસકો જિતની સ્વાધીનતા હોગી વહ અંદર કે ભાગવત-ભાવ કા ઉતના હી વિકાસ કરેગી. વિધિનિષેધ કે અસંખ્ય બંધનોં સે બાંધ રખને પર સ્વભાવ કી દિવ્ય સ્ફૂર્તિ મેં બાધા પહુંચતી હૈ. ઉસસે અંતરસ્થિત ભગવાન કેા હી કષ્ટ દિયા જતા હૈ. ‘માં ચૈવાન્તઃ શરીરસ્થં’ વ્યક્તિ ઔર સમાજ કે કલ્યાણુ કે લિયે આચાર કે અનુસરણુ કી જો આવશ્યકતા હૈ, ઉસકો કોઇ બી અસ્વીકાર નહીં કર સકતા; પરંતુ ‘અત્યાચાર’ બી અચ્છા નહીં હૈ. જો આચાર નિરર્થક હૈ, જિસ આચાર કા મતલબ હમ નહીં સમજતે, જિસ આચાર કેા હમ સ્વેચ્છા સે જ્ઞાનપૂર્વક ગ્રહણુ નહીં કરતે, જો ભય દિખા કર હમેં ગ્રહણુ કરવાયા જતા હૈ, ઉસસે હમારા કલ્યાણુ નહીં હો સકતા. અતએવ બાહર કા વિધિનિષેધ જિતના કમ હો, ઉતના હી અચ્છા હૈ; પર વહ બી યુક્તિયુક્ત ઔર વ્યક્તિ તથા સમાજ કે લિયે કલ્યાણુકારી હોના ચાહિયે, જિસકા લોગ ભલીભાંતિ સમજ સોચ કર સ્વેચ્છા સે અનુસરણુ કરે, લડકપન મેં મૈને એક શ્લોક સુના થા—

આદ્રકં મધુમાંસञ्च यो भक्षति रविवासरे ।

सप्तजन्म भवेद्रोगी जन्म जन्म दरिद्रता ॥

ઇસકે બાદ યદિ કબી જુલ સે રવિવાર કેા અદરખ ખા લેતા તો પ્રાણુ કાંપ ઉકતે, દો ત્રીન દિનોં તક લગાતાર વહી આશંકા બલવતી બની રહતી ઔર ઉસસે શરીર તથા મન કેા નુકસાન પહુંચતા થા. કોઇ બી ચીજ પ્રતિદિન ખાતે રહના ઉચિત નહીં હૈ, ખીચ ખીચ મેં છોડ દેના ચાહિયે. વહ અવશ્ય હી યુક્તિયુક્ત ખાત હૈ. પર એક વાર રવિવાર કેા અદરખ ખાતે હી સાત જન્મોં તક ખીમારી ઔર સબી જન્મોં મેં દરિદ્રતા રહેગી, જૈસી કોઇ ખાત અખ સમજ મેં નહીં આતી. ઇસ પ્રકાર સે શાસ્ત્રરચના કરને કા એક સમય યહાં કે લોગોં કેા નશાસા હો ગયા થા. ઇસસે સમાજ કેા કિતના નુકસાન પહુંચા હૈ, જિસકા અનુમાન કરના કઠિન હૈ.

आजकल की यही दृशा है. शास्त्रों के असदी अभिप्राय का लोग भूल गये हैं, या उसकी आवश्यकता नहीं समझते. तथापि पर-लोक में नरकों के मिथ्यालय से, समाज के शासन के डर से या परंपरागत अभ्यास और संस्कार के वश हो कर 'मूढमोहेणात्मनो' उन सभको मान कर चल रहे हैं. यह तामसिकता है. इस भाव से शास्त्र और आचारों का पालन करने से आत्मा की अवनति होती है. हिंदू-समाज में ठठते-झूठते, भाते-पहनते, चलते-फिरते और छींकते-भांसते सभी जातों में घतना अधिक विधि-निषेध है, पद पद पर घतने शास्त्रों का मान कर चलना पड़ता है कि जिससे जवन की स्वाधीनता का विकास असंभव हो जाता है. ऋषिमुनियों ने जवन के सर्वतोभूषी विकास के लिये जिन आचारों का विधान किया था, वही आज हमारे अज्ञान से अत्याचार के रूप में परिणत हो कर अपने शुद्धतम आध्यात्मिक उद्देश्यको व्यर्थ कर रहे हैं. जो जवनपथ का सहारा था, हाथ की लकड़ी थी; वही आज भांस जवन कर छाती में चुल रहा है. इसी लिये आज समाजहितैषी पुरुष इस अधःपरंपरागत शास्त्रपावन के विरुद्ध सर्वत्र विद्रोह की घोषणा कर रहे हैं. कुरुक्षेत्र में लड़वान् श्रीकृष्ण ने स्वयं धर्म और समाज की ग्लानि के विरुद्ध युद्ध-घोषणा कर सदा के लिये इस विद्रोह के आदर्श का सामने रख दिया है.

जन्मतक देश की प्रचलित भाषा संस्कृत थी, तन्मतक तो जनसाधारण संस्कृत में शास्त्रों का रहस्य हृद्यंगम कर युद्धि के साथ उसका अनुसरण करते थे; परंतु जन्म से संस्कृत के पहले देश में बिन्न बिन्न दूसरी भाषाओं का प्रचार हुआ, तभी से जनता आर्य शिक्षा-दीक्षा के मूल से विच्छिन्न हो गयी. इससे बाद संस्कृत जननेवाले ने कुछ विधान करते, उसीका लोग शास्त्र समझ कर मानने लगते. इसी प्रकार कर्मशः धर्म, समाज और शास्त्रों में नाना प्रकार ग्लानि, मिथ्याचार और अत्याचार ने प्रवेश किया. आधुनिक युग के आरंभ में जन्म महा-भारत, रामायण और पुराणों का संस्कृत से प्रांतीय भाषाओं में अनुवाद होने लगा, उनके आधारपर दूसरी भाषाओं में ग्रंथ बनने लगे, गोस्वामी तुलसीदासजी सरीजे संत प्रांतीय भाषा में रामायण जैसे ग्रंथों की रचना करने लगे; तन्म संस्कृत का लोग सशंकित हो गये. 'देवभाषा संस्कृत में नो भाव व्यक्त होये है प्रांतीय भाषा में उन भावों की रक्षा नहीं हो सकती. मूल भाव विकृत होने लगे और ये होते होते हिंदुओं की शिक्षा-दीक्षा का मूल उद्गमस्थान दूषित हो जयगा.' इसीसे उन्होंने इस प्रकार की चेष्टा का निषेध किया; परंतु वे यदि इसी उपर्युक्त

भाव से समझ कर अनुवादादि निषेध की आज्ञा करते तो वह यथार्थ में शास्त्र के अनुकूल कार्य ही होता. पर उन्होंने तो लोगों के बुद्धिविवेक को कुछ भी न समझ कर सीधे नरक का भय दिखला कर उसको रोकना चाहा. उस समय इस प्रकार शास्त्रवचन अने—

“अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितानि च ।

भाषायां मानवः श्रुत्वौ रौरवं नरकं व्रजेत् ॥”

उन लोगों ने केवल ओंकार ही तरह देखा, भाषा में मूल संस्कृत के पूर्य भावों की रक्षा न की जा सकने पर भी उपर्युक्त व्यक्तियों-द्वारा भाषांतरित होने पर उसका अद्भुत कुछ भाव प्रकाशित हो सकता है. मूल संस्कृत ग्रंथ तो हैं ही. भाषा में उसका जितना-सा प्रकाश किया जा सकता है उससे भी जनसाधारण का अद्भुत कल्याण होगा—‘स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायेते महतो भयात् परंतु’ इस तरह उन लोगों ने विचार नहीं किया. यदि उस समय सभी धर्म निषेध-वाक्यों के मान लेते तो तुलसीदास, रामदास, सूरदास, काशीदास, कृत्तिवास आदि अपने अभूत ग्रंथरत्नों का निर्माण नहीं कर सकते. ऐसा होने पर हिंदू जाति का कितना नुकसान हो जाता, आज उसका कोई अनुमान भी नहीं कर सकता.

इसी लिये अधिभाव से शास्त्रवचनों का अनुसरण न कर बुद्धिबल से उनकी युगोपयोगी सार्थकता और आवश्यकता के समझना चाहिये और यदि यह समझ में आ जाय कि व्यक्ति या समाज के कल्याण के लिये उनका अतिक्रम करना आवश्यक है, तो उसके लिये कभी पीछे नहीं हटना चाहिये. इस प्रकार भारत में युग-युगान्तरे में न मालूम कितने देशाचार और कुलाचार बदले हैं, ज्ञान और अभिज्ञताविकास के तथा जाति और समाज की अवस्थापरिवर्तन के साथ ही साथ न मालूम कितने देश-कालोपयोगी नये नये आचारों का विकास हुआ है. इसीसे यह देखा जाता है कि जगत में सभसे प्राचीनतम सभ्य इस हिंदू जाति में घटने प्रकार के शास्त्र हैं और उन सभमें घटनी विविधता तथा विभिन्नता है.

वैदिक युग में स्त्रियों का गरी उम्र में विवाह हुआ करता था. कोई कोई तो सदा के लिये अविवाहिता रह कर शिक्षादीक्षा में ही जीवन बिताया करती थीं. समाज में स्त्रीपुरुष का स्थान अकेला था. स्वामी और स्त्री परस्पर सभा थे. विवाह के समय स्वामी स्त्री से कहता ‘सखा सप्तपदा भव, सख्यानमे मा योष्टाः’ स्त्रियां भी ऋषि और ब्रह्मचारिणी होती थीं. घोषा, गर्जि, मैत्रेयी, सुलभा आदि आर्य रमणियों इस बात का ज्वलंत दृष्टांत हैं. कालक्रम से समाज में स्त्रियों का स्थान अद्भुत नीचा हो

गया। स्त्रियों की शिक्षा-दीक्षा अंदर हो गयी। शास्त्रपाठ निषिद्ध हो गया, स्वामी की दासी होना-स्वामी के लिये संसार में अपनेको संपूर्ण रूप से उत्सर्ग कर देना ही उनके जीवन का अष्टतम धर्म समझा जाने लगा। उस समय समाज के संन्यासियों ने विचार किया कि स्त्रियों का अधिक अवस्था में विवाह करने से काम नहीं चलेगा, छोटी उम्र में ही उन लोगों का पति के परिवार में आ कर मिल जाना चाहिये, स्वामी में अपने निजके व्यक्तित्व को विलीन कर देना चाहिये। इसीसे उन्होंने नवीन शास्त्र की रचना की, सीता, सावित्री, द्रौपदी और दमयंती के देश में यह नया कानून बना कि यौवनप्राप्ति के पूर्व कन्या का विवाह न कर देने से महापाप होगा।

अतएव जो कुछ कहा गया उसका सारमर्म यही है कि हिन्दू समाज में आज जिन ऋषियों के नाम से जो शास्त्रग्रंथ प्रचलित हैं, वे सत्य के सत्य संपूर्ण रूप से प्राचीन वैदिक ऋषियों-द्वारा प्रणीत नहीं हैं। वैदिक युग के अद्भुत पीछे लोगों ने अपनी बुद्धि, अभिरुचि और रुचि के अनुसार समाज की व्यवस्था बनाने के हेतु से नयी नयी विधियां बना कर प्राचीन ऋषियों के नाम से उन्हें चला दिया था। ऋषिप्रणीत प्राचीन शास्त्रों के भी सभी विधान, सभी देशों और सभी समय के लिये उपयोगी नहीं हैं। भारत में ही युग-युगान्तरे में शास्त्रविधियां में अद्भुतसा परिवर्तन और विकास हुआ है। अतएव इस समय हमें किस शास्त्र का मान कर चलना चाहिये ? वर्तमान अवस्थापर विचार कर के ही इस विषय का निर्णय करना होगा और वर्तमान में जो पुरुष अध्यात्मसाधनाओं द्वारा ऋषित्व का प्राप्त हो चुके हैं, उन्हें से वह शास्त्र ग्रहण करना होगा। वे अपनी दिव्य दृष्टि से प्राचीन शास्त्रों (जो कुछ चिरंतन और सनातन सत्य हैं) का उद्धार करेंगे, भारत के जतीय जीवन का जो सार सत्य और विशिष्ट है, उसीका अनुसरण करेंगे और उसी सत्य-सनातन आधारपर वर्तमान देशकालोपयोगी शास्त्रविधान की रचना करेंगे।

इसके सिवा अन्य कोई मार्ग नहीं है, हिन्दू जाति आज चारों ओर से घिरी हुई है। अतएव तो प्रधानतः आह्वार के आक्रमण से ही उसे अपनी आत्मरक्षा करनी पड़ी थी, वह आक्रमण अथवा भी नाना प्रकार के नये रूप धारण कर रहा है। इसके सिवा इस समय हिन्दू जाति पर अंदर का आक्रमण भी क्रमशः अद्भुत जोर पकड़ रहा है। हिन्दुओं में जो आधुनिक शिक्षा प्राप्त है, जो देश तथा जाति के लिये आदर्श त्याग स्वीकार कर जीवन को उत्सर्ग कर चुके हैं, सारे देश के लोग जिनको नेता मानते

हैं तथा जिनके धर्मारे पर चलने के लिये तैयार हैं और जो अपने तेज, साहस और कर्मशक्ति के द्वारा देश के सभी कार्यों में अग्रणी हैं; उन नेता और देशसेवकों में आण्य अधिकांश ऐसे हैं, जो हिन्दू समाज यहाँ तक कि, हिन्दू धर्म के भी विरोधी हैं, वे भारत के सभ्य प्रकार से पाश्चात्य रूप में परिणत करना चाहते हैं। हिन्दू जाति के लिये धर्मसे भ्रष्ट कर विपत्ति और क्या होगी ? धर्म समय यदि हम कुछ वर्तमान अर्थहीन या अनिष्टकर आचार-व्यवहारों के—कुछ कालगत संस्कारों के ही हिन्दूधर्म समझ कर जेर से पकड़े रहेंगे तो क्रमशः देश के सभी हितैषियों की सहानुभूति जो पैठेंगे और कोयला भी नहीं होगा। फिर कुछ थोड़े से कट्टर-पंथी लोग, जिनके देश का अग्रणी शिक्षित समाज कुछ भी नहीं समझता और देश की जनता जिनकी बातों पर ध्यान नहीं देती, क्या अपनी ओर से पाश्चात्य भाव की भाँट से देश को भया सके ? कभी नहीं। हिन्दूधर्म और हिन्दू समाज में तामसिकता और अज्ञान के परिणामस्वरूप जो गलतियाँ संश्रुति हो गयी हैं, शास्त्र की दुहाई दे कर उन सबको पकड़े रचना और निश्चित मृत्यु के पुकार कर बुलाना एक ही बात है। आण्य सत्य-दृष्टि की कसौटीपर सबको कसना होगा। हिन्दूओं की शिक्षा दीक्षा में, हिन्दूधर्म में, हिन्दूसमाज-व्यवस्था में जो जो सार वस्तु हैं, उत्कृष्ट व्यवस्था है, उन्हींको ले कर भडे होने से हिन्दू जाति उठेगी, भारत उठेगा ! नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।

धर्म लिये आण्य गीता की संकीर्ण व्याख्या करने से काम नहीं चलेगा। गीता ने जहाँ शास्त्रविधि का अनुसरण करने की आज्ञा दी है, वहाँ केवल प्राचीन भारत से प्रचलित ग्रंथों के ही मान लेने से गीता का अर्थ अलुत ही संकुचित कर दिया जाता है। गीता ने कहीं ऐसा नहीं कहा है। सोलहवें अध्याय में गीता ने देव-धर्मी और असुर धर्मी मनुष्य का भेद अतला कर, मनुष्य असुर-धर्मी न बन जाय, धर्म की बात का उपदेश दिया है। काम, क्रोध और लोभ के वश हो कर चलने से मनुष्य क्रमशः असुर के रूप में परिणत हो जाता है; अतएव इन सभ्य शत्रुओं के वश में न हो कर कर्तव्य का अनुसरण करना चाहिये। कर्तव्य क्या है ? उसका ज्ञान कहाँ से होता है ? प्रत्येक युग और प्रत्येक देश में मनुष्यों ने अपने ज्ञान और अभिरुचि के द्वारा मनुष्य का कर्तव्य निर्धारित किया है। वह निर्धारित कर्तव्य ही शास्त्र है। हिन्दूओं की श्रुति-स्मृति जैसे शास्त्र हैं, धर्माधर्मों का आध्यात्म और भुक्तलभानों का कुरान भी वैसे ही शास्त्र हैं। गीता की उद्देश्य शिक्षा यही है कि वेद, आध्यात्म, कुरान या किसी भी शास्त्र के अनुसार

कर्तव्यपालन कर के यदि मनुष्य काम, क्रोध और लोभ को जित लेता है तो वह असुर-धर्म से-नरक के पथ से जय कर देवज्वन की और धर्म की ओर अग्रसर हो सकता है। परंतु शास्त्रविधि के अनुसार चल कर इस प्रकार का इल प्राप्त करने के लिये शास्त्रपर श्रद्धा और विश्वास होना चाहिये, नहीं तो परंपरागत भावों से, अधभाव से या समाज के लय से शास्त्र-विधि का अनुसरण करने पर उपयुक्त गीतोक्त इल नहीं मिल सकता। इस लोक और परलोक में इसका कोई कल्याण नहीं होता।

अश्रद्धया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥

वर्तमान युग के मनुष्यों ने सभी जगह वेद, आद्यजल और कुरान आदि पर श्रद्धा-विश्वास जो दिया है, क्यों कि वे प्रत्यक्ष देखते हैं कि इन शास्त्रों में जैसी आते हैं जो वर्तमान काल के लिये उपयोगी नहीं हैं, प्रत्युत कोई कोई तो अधिकांश स्थलों में सामाजिक जीवन के लिये हानिकर हैं। अतएव विषय वर्तमान विज्ञानसंभूत ज्ञान के विरोधी हैं। इन पर विश्वास करने के लिये जोर से कहने में कोई लाभ नहीं है। इस समय यदि आध्यात्मिक साधनसंपन्न ऋषिकल्प महापुरुष इन शास्त्रों की सारशिक्षा का उद्धार करें और उनका वर्तमान देश-कालोपयोगी भाव से प्रयोग करें, तभी उनमें लोगों की निष्ठा और विश्वास हो सकेगा। तभी वे इन शास्त्रों का अनुसरण कर काम, क्रोध और लोभ को संयत कर देवज्वन की ओर अग्रसर हो सकेगे।

परंतु शास्त्रों का अनुसरण करना ही गीता की शेष शिक्षा नहीं है। आसुरी जीवन की संभावना से दैवी जीवन की ओर मुझ किराने की पहली अवस्था में शास्त्र सहायक होते हैं। परंतु निष्ठा और विश्वास के साथ शास्त्रविधि के अनुसार कर्तव्यपालन करने से चित्त की ज्यों ज्यों शुद्धि होती है, त्यों ही त्यों मनुष्य यह देख पाता है कि कोई भी शास्त्र संपूर्ण नहीं है, कोई भी कर्म निर्दोष नहीं है और केवल आदर के शास्त्रों को मान कर चलते रहने से ही वह परमगति का प्राप्त नहीं कर सकता। तब वह शास्त्रविधि का अतिक्रम करना चाहता है, अपने अंदर की श्रद्धा के जलपर, अपने अंतरात्मा के निर्देशानुसार चलना चाहता है। जैसे लोगों की अवस्था कैसी होती है? यही जनने के लिये अर्जुन दूसरे ही क्षण में भगवान से पूछता है—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥

शास्त्रविधि को त्याग कर काम, क्रोध, लोभ के वश में होना ही दोष की बात है। उच्च आध्यात्मिक जीवन की प्राप्ति के लिये

अंदर की श्रद्धा के अनुसार शास्त्रविधि का उल्लंघन करना गीता में निषिद्ध नहीं है। वरन शेष में तो यही करना पड़ेगा, गीता ने अत्यंत स्पष्ट शब्दों में यही अतंता कर अपनी अपूर्व आध्यात्मिक शिक्षा का उपसंहार किया है—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

कितने भी उच्च शास्त्र का अनुसरण क्यों न किया जाय, मनुष्य के जन्मतक आदर के विधिनिषेधों के अनुसार चलना पड़ता है, तत्काल वह पराधीन है, तत्काल उसकी आत्मा मुक्त नहीं हुई। तब भी वह तीनों गुणों के अधीन है, “त्रैगुण्यविषया वेदाः।” यद्यपि उसमें सतो गुण की प्रधानता है; वह सात्त्विक, धार्मिक और चरित्रवान है; तथापि उसका अंतः कष्ट से, अती सावधानी से इस सतो गुण और धर्म की रक्षा करनी पड़ती है। किसी भी अतर्कित क्षण में तमोगुण या रजोगुण के आक्रमण से अलिखित हो कर उसका पतन हो सकता है।*

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य बिपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥

परंतु सतो गुण की उन्नति कर के या आव्यन्तरिक धृष्टि-शक्ति के सम्यक् प्रकार से व्यवस्थित कर के जो पूर्णरूप से लगवान के प्रति आत्मसमर्पण कर सकते हैं, लगवान अपनी शक्तिद्वारा उनकी त्रिगुणमयी प्रकृति तो दिव्य भागवत प्रकृति में इषान्तरित कर देते हैं,—अहं त्वा मोक्षयिष्यामि । तब उनकी प्रकृति में दिव्य ज्योति, शान्ति, शक्ति और आनंद स्वतःसिद्ध हो जाते हैं। फिर उन्हें शास्त्रों का अनुसरण कर के नहीं चलना पड़ता। अपनी शुद्ध, शुद्ध इषान्तरित प्रकृति के अनुसार चलने से ही लगवान का दिव्य उद्देश्य जगत् में अव्यर्थ भाव से सिद्ध किया जा सकता है। ज्ञानपूर्वक लगवान की लीला में साथी हो कर, उनके सभा हो कर, इसी जीवन में दिव्य जीवन का आनंद और पवित्रता की प्राप्ति की जा सकती है। फिर वह मुक्त पुरुष कहीं भी क्यों न रहे, कुछ भी क्यों न करे, उसे कभी पाप नहीं लगता, उसका कभी पतन नहीं होता। वह सर्वदा ही श्रीलगवान के साथ परम आनंद में युक्त रहता है।

“सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ।”

(“कल्याण”ना गीतांशों में लेखकः—श्री. अनिलवरन राय)

* कुछ दिनों पूर्व महात्मा गांधी ने लिखा था कि किसी भी मनुष्य की उसके जीवनकाल में पूजा नहीं करनी चाहिये। कारण, मृत्यु से पूर्व-क्षणपर्यंत किसी भी हाल में उसका पतन हो सकता है।

१५६-अनुभव और अनुरोध

भगवान ने कहा है कि कर्तव्य अकर्तव्य का तत्त्व से ज्ञाननेवाली
 बुद्धि ही सात्त्विकी है। वास्तव में कर्तव्याकर्तव्य का ज्ञानी जाति
 निर्णय कर लेना अद्भुत ही कठिन है। यउ यउ विद्वान् भी इससे
 निर्णय में भ्रम में रह जाते हैं, फिर मेरी तो जात ही क्या है ?
 परंतु मुझे इस विषय में जे तथ्य मालूम हुआ है, और जिस
 पर अमल करने से शुभ परिणाम हुआ है, वह अपने अनुभव
 की जात पाठकों की सेवा में रख देना चाहता हूं।

अंतरात्मा के अनुकूल कार्य करना कर्तव्य है, तथा उसके प्रतिकूल अकर्तव्य है। मेरी समझ से यह सत्यका निष्पत्ति है, आत्मा कदापि कुर्म करने को नहीं कहता। वह मन को सदा सन्मार्ग पर ही लगाता है। आत्मा की आज्ञा के विपरीत जो कर्म किया जाता है वही अकर्तव्य, कुर्म तथा पाप कहलाता है। अथ यह जानना है कि सत्कर्म तथा कुर्म की संज्ञा क्या है? जिस कार्य के करने में लय, लज्जा हो वह कुर्म है, और जिस (शास्त्रोक्त) कर्म को मनुष्य गुरुजनों के सामने लज्जा और लयरहित हो कर कर सके, वही सत्कर्म है।

यह तन्त्रुर्मे की आत है कि जण मनुष्य कभी आत्मा के विपरीत (दूसरे शब्दों में कुकर्म) करता है तो उसके हृदय में भय रहता है और उसके आत्मिक जल का नाश हो जाता है; इसीके विपरीत जण मनुष्य सत्कर्म में प्रवृत्त रहता है, तब वह किसी भी सांसारिक भय की परवा नहीं करता, अतएव मनुष्य को किसी दूसरे से न पूछ कर स्वयं अपने पवित्रात्मा से पूछ लेना चाहिये कि मैं इस कर्म को कइं या नहीं? और वहां से जो उत्तर मिले उसीके अनुसार करना चाहिये. मुझे अपने प-७ वर्षों का तन्त्रुर्मा भी यही शिक्षा दे रहा है. मैं अंकांत में बैठे तथा यज्ञते फिरते अपने आप प्रश्नोत्तर किया करता हूं और मुझे अपने आत्मा से बहुत ही संतोषजनक तथा परम सत्य उत्तर मिलते हैं. यही परमपिता परमात्मा के उपदेश हैं और इसीसे उसकी सत्ता का अनुभव होता है.

हो पार मुझको परमपिता के अर्थ तथा उनकी दयापरा-
यणता का भास हुआ और तीसरी पार मैंने श्रीगंगा-जागीरणी
के अरबों में रह कर अपनेको पवित्र करने की धृष्टि की। यद्यपि
मुझ पापी शरीर के लिये यह आत असंभव—सी प्रतीत हो रही
थी, परंतु मुझको लगभग एक वर्ष वहाँ रहने का सौभाग्य प्राप्त

હુઆ. ઉસ સમય ઉનકી માયા કે સ્મરણ કર કે મન મેં બઢી બઢી લહરે ઉઠતી થીં.

અબી એક મહીને કી ખાત હૈ, આત્મા ને મુઝસે અનુરોધ કિયા કિ આલીસ વર્ષ કી અવસ્થા ખીત ચૂકી, ઇસ સમય તક કુછ બી નહીં કિયા. લગભગ એક ઘંટે તક ઇસ ખાત કે યાદ કર કે મન બડા હી દુઃખી હુઆ. મુઝે જીસે કિસી બી અચ્છે કાર્ય કા સ્મરણ નહીં આયા જો મૈને અપની અવસ્થા મેં કિયા હો. ઇસકે વિપરીત ખાર-ખાર કુકર્મોં કા સ્મરણ તો હોતા થા. ઇસસે મૈને સોચા કિ વાસ્તવ મેં મૈને કુછ બી નહીં કિયા, ભોગ્ય વસ્તુઓં કે સંગ્રહ, ધનસંગ્રહ, કુકર્મ કર કે ગૃહસ્થ કે પાલન મેં તથા નીચ વૃત્તિયાં મેં લવલીન રહા. મૈં બહુત દુઃખી હો ગયા ઔર તરહ તરહ કી લહરે મન મેં ઉઠી; પરંતુ ફિર થોડી હી દેર મેં સખ શાંત! વહાં મુઝે એક સાધન સૂઝ પડા ઔર વહ સત્ય સાધન હૈ 'દુઃખ.' મનુખ્ય કે હર સમય દુઃખ મિલતા રહે તો અચ્છા હૈ. દુઃખ મેં પરમપિતા કા સ્મરણ તો હોતા હૈ. મૈને સુખ કે વિષયોં કા ફલ સમજા. કિસી બકત ને કહા હૈ કિ—

‘સુખ કે સિરપર સિલ પડે, જો તુમકો ખિસરાય;
ખલિહારી વા દુઃખ કી, જો તવ ચરણન મેં લાય.’

ક્યા હી અચ્છે શબ્દ હૈં! ક્યા અચ્છા પરિણામ હૈ! કેસા સુંદર સાર હૈ! યહ દુઃખિયોં કે લિયે સંતોષજનક ઔર પરમપદ-દાયક હૈ. યહ દુઃખી મહાતુબાવોં કે લિયે સુખદાયક સીદી હૈ. વાસ્તવ મેં જિસસે પરમપિતા કા સ્મરણ હો, વહી સુખ હૈ, ઇસ લિયે દુઃખ કે હી સુખ સમજના ચાહિયે.

મૈં સ્વયં અપની ખીતી કહ રહા હૂં. અતએવ મૈને સમસ્ત ઉદ્દેશ્યોં મેં ચાર ખાત સારગર્ભિત સમજી હૈ. વૈસે તો ઇસ શરીર કી નશ્વરતા, પરમપિતા કી પદચાન ખતલાનેવાલે સત્ ઉપદેશોં કે બરે સંકટોં ત્રંચ લિખે ગયે હૈં; પરંતુ ઇસ સમય કે લોગોં કે લિયે મુખ્ય યહી ચાર ખાતોં હૈં જિનપર અમલ કરના આવશ્યક હૈં—

૧—અધિક મૌન ન હો સંકે તો કમ બોલના, બેકાર વાર્તા-લાપ ન કરના.

૨—દયાયોગ્ય પાત્રોંપર દયા કરના.

૩—સત્પાત્ર કે સમય સમયપર દાન કરતે રહના.

૪—મિથ્યા સે ઘૃણા તથા પ્રત્યેક કર્મ મેં સત્ય કા વ્યવહાર કરના.

ધન ચાર ખાતોં સે આત્મા પવિત્ર બની રહેગી, અંતઃકરણ શુદ્ધ રહેગા, મન પ્રકૃલ્લિત હોગા ઔર આત્મિક શક્તિ કી ઉન્નતિ હોગી.

વિચાર કરતે કરતે મુઝે જૈસા આભાસ હુઆ હૈ કિ મૃત્યુ સે ભય નહીં કરના ચાહિયે, મૃત્યુ સે ડરના છોડ કર્મોં કે અપને

शुद्ध पवित्र आत्मा से पूछ कर करना चाहिये, जिससे अंतःकरण की शुद्धि होगी, चित्त प्रवृद्धित होगा और अंत में ज्ञानमुक्ति की प्राप्ति हो जायगी।

ज्ञानमुक्त होने का एकमात्र साधन मेरी समझ से अंकांत-वास तथा निर्जन स्थान में रह कर अनन्य साधन करना है। राज्ञ जनक की धस भिसाल से, कि वे धस संसार में रहते हुये ही ज्ञानमुक्त थे, मेरी तो तृप्ति नहीं होती। जन्म मलयुग में केवल एक ही हो राज्ञों का नाम लिया जाता है, तो कलियुग में तो अंकांश ही होना कहिन है। मैंने यहां मनुष्यों में तथा गृहस्थ में वास करते हुये प्रयत्न किया, परंतु मुझसे तो यह साधना नहीं बन पड़ी। हां, जितने दिनोतक अंकांत में सप्नसे पृथक् रह कर लज्जन किया, चित्त बहुत शुद्ध रहा तथा हर समय परमपिता का स्मरण होता रहा। अतएव जो मनुष्य अच्छी तरह से साधना करने की छच्छा रखता है, उसे पृथक् तथा निर्जन स्थान में रह कर उस परमपिता के स्मरण का अभ्यास करना चाहिये। मेरा यही अनुभव और अनुरोध है।

(“कल्याण”ना गीतांकमां लेखकः—श्री.हरस्वपण शर्मा)

१५७—धर्म के संबंध में प्रश्न

मैं भारत के धार्मिक पुरुषों के सामने कुछ आवश्यक प्रश्न रख कर उनपर विचार करने और अपना कर्तव्य निश्चय करने के लिये विनीत प्रार्थना करता हूं। मेरे कथन से कोई यह न समझे कि मैं किसी राजनीतिक कारण से ऐसा लिख रहा हूं। राजनीतिक कारणों के भिन्न होने पर भी मेरे प्रश्न तो ज्यों के त्यों रह जायेंगे। अतएव प्रार्थना है कि धर्म पर आपसो लक्ष्मीकांति विचार करें। आप जनते हैं कि भारतवर्ष में पहले सारा आवश्यक कपडा यहाँ हाथ से तैयार होता था, जबकि दूसरे देशवाले भी यहां के वस्त्र से अपनी लज्जा निवारण करते थे। धर्म समय अनेक कारणों से भारतवर्ष वस्त्र के लिये परमुष्पापेक्षी हो रहा है। वार्षिक करोड़ों रुपये का कपडा बाहर से आता है, जिससे यहां का वस्त्रव्यवसाय प्रायः मारा गया। धर्मके सिवा यहां ही युगप्रभाव से कपडा बनानेवाली अनेक मीलों स्थापित हो गयीं। मीलों से कपडा यहां बनने लगा और देश के एक समुदाय में धन ही बढ़ा; परंतु धर्मका परिणाम यह हुआ कि जिन लोगों के पास धन बढ़ा वे तो धनभद्र से

विलासिता और पाप में डूब गये और जिन लोगों के हाथ की कारीगरी नष्ट हुई वे ब्रूज के भारे तडप-तडप कर अपने प्राण देने लगे। आज भारत में करोड़ों जैसे नर-नारी हैं जिनका पेट भर पूरा भोजन नहीं मिलता, काष्ठ कारीगरी रही नहीं जिससे वे अपना पेट पाल सकें। यह बात तो स्पष्ट ही है कि भीलों के सामने प्रतिद्विधा में हाथ की कारीगरी कभी नहीं ठहर सकती। मैंने संथाल-परगने में गरीबों की हालत अपनी आंखों से देखी है। घर में दस आदमी हैं। तीन स्त्रियाँ, एक पुरुष और छः भ्रूज। पुरुष आदर दूर देश चला गया है, वहाँ वह दस आरह आने राज कठिना से कमाता है-स्त्रियों के पास काष्ठ काम नहीं है, भण्डूरी मिलती नहीं। पापी पेट को अन्न, और तन ढांपने को कपड़ा तो आदिये; परंतु मिले कहां से? कदते हृदय इतना है कि ये गरीब भारत के भ्रूज पांच सात दिनों में कभी एक बार आने को धान पाते हैं, आजकल तो भड़ुआ या चोड़ों की हरी-हरी पत्तियाँ चूसा कर रहते हैं। जलाने के लिये लकड़ियाँ तक छन्दे नहीं मिलती, जमींदारों का सग्न चोड़ों पर अधिकार है; इतना सूखे पत्तों से यह अपना काम चलाते हैं। रहने को जंपड़ी ली सूखे पत्तों से ही बनती है। काष्ठ भर जता है तो जलाने को काष्ठ नसीब नहीं होता! यदि छन्दे पास चरभा होता तो छन्द की यह दशा कदापि नहीं होती; परंतु चरभा चले कैसे? भीलों के सामने चरभे की शक्ति ही कौन-सी है? छन्द भीलों से जे मेकारी जड़ी है उसे सोच कर रोमांच होता है।

यदि हम छन्द लोगों को चरभा दे दें, और चरभे के सूत से हाथ-पुने कपड़े पहनने की प्रतिज्ञा कर दें तो छन्द करोड़ों ब्रूजों का रौटी मिल सकती है। क्या यह महान पुण्य कार्य नहीं है? छन्द के विपरीत हम जे जे महल में रहते हैं, मोटरों पर सैर करते हैं, कपड़ों गदनों से हमारी चोटियाँ लरी रहती हैं, हमें मौज-शौक से प्रसन्न ही नहीं मिलती और हमारे ही जैसे भुज्ज, हमारे ही सरीजे हाथ-पैरवाले भतवाले, अरे हमारी ही जन्मभूमि के दुलारे लाल अन्न-वस्त्र के अभाव से त्राहि-त्राहि करते प्राण त्याग देते हैं, यह क्या पाप नहीं है? घर में एक लाल भूज जाय, भूज पहने और मौज उठावे अरे तीन लाल ब्रूज और शीत का निवारण न कर सकने के कारण तडप-तडप कर मर जाय! यह कैसा धर्म है? मेरी समझ से तो यह लयानक पाप है और छन्द पाप से मुक्त होने की हमलोगों को अवश्य ही चेष्टा करनी आदिये। यदि आज हम एक रुपये की जादी जरीदते हैं तो उसमें आरह आने छन्द

ગરીબોં મેં બંટ જતે હેં—બિનીલે નિકાલનેવાલે કો દો પૈસે, ધુનિયે કો સાત પૈસે, કતાઇ કે સાદે ચાર આને, છુનાઇ કે પોને પાંચ આને ઔર ધુલાઈ કે દો પૈસે, ઇસેસે ઔસત છઃ પૈસે રાજ કે હિસાબ સે આપકે આઠ ભાઇયોં કી પેટ કી જવાલા શાંત હો સકતી હૈ. અબ મેરે ઇસ સંબંધ મેં યે દો પ્રશ્ન હેં—

(૧) વિદેશી ઔર દેશી મીલોં કે કારણુ જો ગરીબોં કી રાજ મારી ગયી હૈ, ઔર મારી જતી હૈ, ઉસકે પાપ કો હિસ્સા હમ દેશી-વિદેશી મીલોં કે કપડા ખરીદનેવાલોં કો મિલતા હૈ યા નહીં?

(૨) એક રૂપયે કી ખાદી પહનને સે જો ખારદ આને ગરીબોં કે પેટ મેં જાયગે, ઉસસે હમેં કોઇ પુણ્ય હોગા યા નહીં?

યે બહુત હી આવશ્યક પ્રશ્ન હૈ, ઇનપર વિચાર કર કર્તાવ્ય નિશ્ચય કરના ચાહિયે.

એક આવશ્યક ખાત ઔર હૈ. દેશી-વિદેશી મીલોં કે કમડોં મેં સાઇઝિંગ કે સાથ ચર્ખી દી જતી હૈ. યદ ચર્ખી ગાય, ખૈલ, લેંસ, સૂચર, બેડ, બકરી આદિ સબી પશુઓં કી હોતી હૈ. કહા જતા હૈ કિ સિર્ફ અહમદાબાદ કી થોડી-સી મીલોં મેં પ્રતિવર્ષ લગભગ દો લાખ પશુઓં કી ચર્ખી લગ જતી હૈ, વિલાયત ઔર જપાન કી બડી બડી મીલોં કે લિયે તો શાયદ કરોડોં પશુઓં કો બધ હોતા હોગા. x

જિસ ચર્ખી કે કારણુ સન ૧૮૫૭ મેં મદાન વિપ્લવ હો ગયા, જિસ ચર્ખી કો પ્રવેશ વૈદિક ઔર શાસ્ત્રીય કાર્યોં મેં સર્વથા નિષિદ્ધ હૈ, વૈષ્ણવ ભક્તોં કો ચર્ખી કો નામ સુનતે હી ધૂણા હેતી હૈ, વદ ગાયોં કી ચર્ખી ઔર હમારે મુસલમાન ભાઈ જિસ સૂચર કી કતલ કે નામ સે સિદ્ધર ઉઠતે હૈ, ઉસી સૂચર કી ચર્ખી સે સને દુએ કપડે હમલોગ પ્રસન્નતા સે અપને શરીર પર ધારણુ કરતે હૈ, યદ કયા કમ દુઃખ કી ખાત હૈ. આજ મંદિરોં ઔર મસ્જિદોં મેં વહી કપડે કામ મેં લાયે જતે હૈ. ભગવાન કી પૂજા મેં બી ઉન્હીંકા ઉપયોગ હોતા હૈ. દાકુરજી કો પંચામૃત બી ઉન્હીં સે જનતા હૈ. હમારી પવિત્ર રસોઈ મેં બી વહી કપડે જતે હૈ. અતઃ એવ યે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક હી મન મેં ઉઠતે હૈ—

(૧) ઇન મીલોં કે કપડે ખરીદને મેં જો ચર્ખી કો ભાગ ખરીદા જતા હૈ ઉસસે ખરીદનેવાલે પશુ-હિંસા મેં કુછ હિસ્સેદાર હોતે હેં યા નહીં?

x પ્રમાણુ ચાહિયે તો બગબઈ-અહમદાબાદ કી મીલોં મેં જ કર આંખોં દેખ આઇયે યા મિઝ હેમનીલિખિત 'થીઅરી ઔફ સાઇઝિંગ' નામક પુસ્તક પઢિયે. યદ પુસ્તક ધી મેન્ચેસ્ટર ઇન્ડિપેન્ડન્ટ કં. ૬૫, કિંગ સ્ટ્રીટ લંડન કે પતેપર મિલતી હૈ.

(૨) દિન-રાત ચર્ખી-સને કપડે પહેને રહેને સે જો ચર્ખી કે પરમાણુ હમારે શરીર મેં પ્રવેશ કરતે હેં ઉનસે હમારી બુદ્ધિ મેં કુછ અંતર પડતા હૈં યા નહીં ?

(૩) ચર્ખી લગે હુએ કપડે પહેન કર ચણ, જપ, તપાદિ કર્મ કરના યોગ્ય હૈં યા નહીં ?

(૪) શ્રાદ્ધાદિ મેં પિતરોં કે લિયે પિંડસ્થાનાદિ મેં ચર્ખી લગે વસ્ત્ર ચઢાના અનુચિત હૈં યા નહીં ? જહાં પદાર્થશુદ્ધિ કા બડા વિધાન હૈં વહાં ઇન કપડોં સે પદાર્થશુદ્ધિ મેં બાધા હોતી હૈં યા નહીં ? જહાં અશુદ્ધ વસ્તુ કે ઉચ્ચારણમાત્ર સે પિતરગણુ લોટ જાતે હેં વહાં ઇન વસ્ત્રોં કા ઉપયોગ કહાં તક યુક્તિસંગત હૈં ?

(૫) ગાય આદિ કી ચર્ખી લગે હુએ વસ્ત્રોં કો મંદિર મેં લે જા કર શ્રીહાકુરજી કો પહેનાના ઉસસે ચરણામૃત યા પંચામૃત છાનના કયા પાપ નહીં હૈં ?

(૬) જો સાધુ બ્રાહ્મણ ઇન વસ્ત્રોં કી અપવિત્રતા સે જાન-કાર નહીં હૈં, ઔર અપવિત્રતા સે ટૂણા કરતે હેં, ઉનકો હમ જાનતે હુએ બી ચે કપડે દેતે હેં તો પાપ કે ભાગી હોતે હેં યા નહીં ?

(૭) દૂધ, દહીં, જલ આદિ મેં નાના પ્રકાર સે જો ઇન ચર્ખી કે વસ્ત્રોં કા ઉપયોગ હોતા હૈં, ઉસસે કયા વે પદાર્થ અશુદ્ધ નહીં હોતે ?

(૮) યદિ હમ ઇન ચર્ખી કે વસ્ત્રોં કો છોડ કર શુદ્ધ હાથ સે કતે છુને વસ્ત્ર પહેનને લગેં તો ઇન સજ પાપોં સે સહજ હી બચ કર પુણ્ય કે ભાગી હો સકતે હેં યા નહીં ?

પ્રશ્ન તો ઔર બી અનેક હો સકતે હેં. પરંતુ વિચારશીલ સ્ત્રી-પુરુષોં કે લિયે ઇતને હી કાફી હેં.

(“કલ્યાણ”ના ગીતાંકમાં લેખક:-એક “ધર્મપ્રેમી”*)

* ચે હમારે એક પ્રેમી મિત્ર હેં. યહ લેખ. કઈ દિનો પહલે કા આયા હુઆ હૈં. લેખ મેં બહુત-સી બાતે થી. હમને સારરૂપ સે આપકે વિચાર પ્રકટ કર દિયે હેં ઔર પાઠકોં સે ઇનપર ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરને કે લિયે માથેના કરતે હેં—સંપાદક. “કલ્યાણ”

૧૫૮-શ્રી અને શ્રી મૂલ

દસના ટકારા સાંભળતાંની સાથેજ પેટમાં ભૂખની જવાબા લાગતી હોય એવો સામાન્ય અનુભવ આપણામાંના ઘણાએને હોય છે. છાત્રાલયોમાં જમવાની ઘંટડી થતાંની સાથેજ છોકરાઓના પેટમાં ભૂખ ભૂખ થઈ રહી હોય છે. ઘંટ થયા પહેલાં પાંચજ મિનિટ અગાઉ કોઈને આમાંનું કશું હોતું નથી, પણ ટકારાનો રણકાર સાંભળતાંની સાથેજ સૌનું ધ્યાન પેટ તરફ એકાએક દોરાય છે. આમાંયે જો ભોગજોગ થોડું મોડું થઈ જાય તો કેટલીયે ફરિયાદો આવી પહોંચે છે. કોઈ કહેશે કે ભૂખે રહેવાતું નથી, બીજાઓ કહેશે કે આંખે અંધારા આવે છે, વળી કેટલાક કહેશે કે હાથપગ તૂટવા માંડે છે; અને આ બધું ફક્ત જમવાના સમયેજ થતું હોય તેનું કારણ જાણવા સૌ કોઈ આતુર હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. જમવાનો સમય વીત્યા બાદ તમે કોઈને જમવાનું પૂછશો તો કહેશે કે “હવે ભૂખ મરી ગઈ છે” “મારે જમવું નથી.” થોડાકજ સમય પહેલાં જેમના પેટમાં ભૂખની સખત જવાબા લાગી હોય તેઓ એકાએક ભૂખ મરી ગઈ છે, એમ કહે સારે તેનું મૂળ કારણ શોધવા વધારે આતુર થઈએ.

ઘંટડીના રણકાર સાથે જ ભૂખ લાગે છે, તે સમયની ભૂખ હોય છે, ખરી ભૂખ નહિ. આપણે અમુક સમયે જમતા હોઈએ તો ઘણી ટેવ પછી હોજરીના સ્નાયુઓમાં એવી તાલબદ્ધતા બંધાઈ જાય છે કે તે મુકર કરેલા વખતે તે સ્નાયુઓનું દલનચલન થવા મંડી પડે છે. આપણને ભૂખ હોય કે ન હોય, પણ આ સ્નાયુઓ સામાન્ય રીતે તેમની તાલબદ્ધતા પ્રમાણેનું કામ નિયમિત રીતે કર્યે જાય છે, એટલે આપણને ભૂખ લાગી હોય એમ જણાય છે. આને લઈને આજનો વૈદ અને ડૉક્ટર આપણને ભૂખ લાગી હોય કે ન લાગી હોય તેની પરવા કર્યા સિવાય દરરોજ નિયમિત સમયે ખોરાક લેવાની લલામણુ અને આગ્રહ કરતો હોય છે. કેટલીક વખત તો કેટલાક ઉંટવૈદો એટલે સુધી સલાહ આપતા જણાય છે કે નિયમિત વખતે રસોઈ તૈયાર થઈ ન હોય તો કાચું અનાજ ખાવામાં આવે તોપણ દરકત થતી નથી; એમ કહી દર્દીને એ નિયમિતપણુનો પાઠ લણાવે છે. સમયની અને ખરી ભૂખમાં મહત્વનો ફેર એજ હોય છે કે, ખરી ભૂખ તૃપ્તિ માફક મરી જતી નથી, જ્યારે સમયની ભૂખ સમય વીત્યા બાદ આપણને લાગતી નથી. ભૂખ મરી જઈ શકેજ નહિ. શરીરમાં પોષણાર્થ જોઈતો ખોરાક લેવાવોજ જોઈએ. તેનાથી વિરુદ્ધ રીતના વર્તનમાં

ભૂખમરો શરૂ થાય છે, અને હરકોઇ સંજોગોમાં તે હિતાવહ નથી. ભૂખમરાથી શરીરની શક્તિ છિન્નભિન્ન થાય છે, જ્યારે ખરી ભૂખને પોષવા માટે લીધેલા ખોરાકથી શક્તિની જમાવટ થાય છે.

આજના સંજોગોમાં આપણામાંના ઘણાઓને ખરી ભૂખ હોતીજ નથી, પણ સમયની ભૂખ હોય છે. આજે સામાન્ય રીતે ખોરાકના જ્ઞાનના અભાવની સાથે આપણને વધારે ખાવાની ટેવ એક યા બીજી રીતે હોય છે, એટલે જો આપણે સમયે ખાતા નથી તો અધારાં વગેરે આવવા માંડે છે. તેનું કારણ માત્ર એ હોય છે કે, શરીરમાં એકઠો થયેલો મળ સાફ થવા માંડે છે. પેટમાં કળ પડતી નથી તેનું કારણ પણ એજ હોય છે કે, સ્નાયુઓ ઉપર બાઝી ગયેલો મળ બળવા માંડે છે. પગમાં તરોડ થવાનું કારણ પણ તેજ હોય છે કે, જ્ઞાનતંત્રુઓ ઉપર જામી ગયેલો કચરો દૂર થાય છે. આમ એકા સાથે જાણે આપણું શરીર ઝાડુથી કચરો સાફ કરતું હોય એમ લાગે છે. આવી જાતની સાફસુદ થવાની ક્રિયા હરહંમેશ અને પળેપળે ચાલુજ હોય છે, પણ સમયની ભૂખ વખતે નહિ લેવાયલા ખોરાકથી તે વધારે તીવ્ર અને જોરદાર બને છે; એટલે જ્યાં સુધી આપણામાં ખૂણેખાંચરે મળ એકઠો થઇ રહ્યો છે, તે બળી રહે ત્યાંસુધી આપણે જાણે ખૂબ નબળા પડી ગયા હોઇએ એમ લાગે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી. ઝેરી કચરાના સાફ થવા પછી આપણા સ્નાયુઓ વધારે સશક્ત અને બળવાન બને છે, જ્ઞાનતંત્રુઓ વધુ સતેજ થતા જણાય છે, આપણામાં વધુ કામ કરવાની શક્તિ આવી હોય છે. આ બધું આપણે સ્વાસ્થ્ય માટે લીધેલા એકાદ ઉપવાસમાં અનુભવીએ છીએ. એકાદ બે વખત સમયની ભૂખ જતી કરવા છતાં આપણું બળ બરાબર સચવાઇ રહે અને આખો દિવસ કામ કરી શકીએ, તો જાણીશું કે શરીરમાં ઝેરી મળનો જમાવટ પ્રમાણમાં ઓછો છે. જેમ બને તેમ આ ઝેરી મળને ઓછો રાખવામાંજ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સચવાઇ રહે છે. ઉત્તમ જાતના સ્વાસ્થ્યની સતત કામ કરવાની શક્તિનો અનુભવ આ ઝેરી મળના સમૂળગા નાશ પછી થાય છે.

ખીજો મહત્વનો તકાવત ખરી અને ખોટી ભૂખ વચ્ચે એ હોય છે કે, ખોટી ભૂખમાં આપણે જે તે ખાઈ લેવાની તીવ્રતા ધરાવીએ છીએ, જ્યારે ખરી ભૂખમાં સ્વાસ્થ્યને વાંધો ન આવે તેવું કંઇક ખાવા માગીએ છીએ. ખોટી ભૂખ પેટમાં લાગે છે, જ્યારે ખરી ભૂખ તૃપ્તિની માફક ગળામાંથી માલૂમ પડી આવે છે. હોજરી જેવું કંઇ અવયવ નથી એવું આપણને લાગે ત્યારે સમજવું કે ખરી ભૂખની કંઇક ઝાંખી થવા માંડી છે. જમતી વખતે જ્યાં સુધી આપણને હોજરી જેવું ભાન રહે છે, ત્યાં સુધી આપણે

તે તણાય ત્યાં સુધી ખાધા કરવાના. અને એ વધારે પડતા ખાવાના સંજોગોમાં આપણને ખરી ભૂખ લાગેજ નહિ. અને પછી ખોટી ભૂખને શાંત કરવામાં ગમે તે ખાધ લઈએ. પરિણામ એ આવે છે કે, દિવસે દિવસે આપણી આખીયે પાચનક્રિયા ઉથલી પડે છે-બગડતી જાય છે.

ખરી અને ખોટી ભૂખનો અનુભવ જનતઅખતરા સિવાય થઈ શકેલો મુશ્કેલ છે. જમવાના સમયે તેનો અભ્યાસ કરો અને જો તે તમને સમયની ખોટી ભૂખ જણાતી હોય તો તે જતી કરો; તેથી તમને ઉલટો ફાયદો થશે.

(લેખક:-શ્રી. ચુનીલાલ ધ. પટેલ)

૧૫૯-ईश्वर कहाँ है ?

એક દિન શાંતા બહુત હી વ્યાકુલ હો કર ચિંતા કરને લગી કિ 'હે ઈશ્વર ! મૈને તેરી બહુત ખોજ કરી; મંદિર, મસ્જિદ, ગિર્જા-સભીમેં તુઝકો ઢૂંઢા; પર્વત કરી ચુકાઓં મેં-સૂને ધને જંગલોં મેં તલાશ કર્યા, કુચેં બાવડિયોં મેં બાંસડલવાયે; પરંતુ સભી જગહોં સે તુઝે ન પા કર નિરાશ લોટના પડા. કહ અંથ દેખ ડાલે, પરંતુ કહીં રસ નહીં મિલા. તાર્કિક બી અનેક મિલે, પરંતુ સભી બાલ કરી બાલ ખિચ રહે થે ઓર યુક્તિ-પ્રયુક્તિદ્વારા અપને હી પક્ષ મેં અર્થ કો ધસીટ રહે થે. મત-મજલખ બી દેખે નિરાલે-નિરાલે. પરંતુ કિસીને યહ નિશ્ચિત નહીં બતલાયા કિ ભગવાન ગોરે હેં યા કાલે ? કોઈ શરીર કો હી ઈશ્વર સમજ કર પૂજતા થા, કોઈ ઈન્દ્રિયાં કો ઈશ્વર માન ઉનકી પુષ્ટિ કરતા થા, કોઈ ગ્રાણુ કો હી પરમાત્મા કહ ગ્રાણુપાસના કે પરાયણ હો રહા થા, તો કોઈ મન કો હી ઈશ્વર માને હુયે થા. કોઈ બુદ્ધિ કો ઈશ્વર બતલાતા થા તો કોઈ ચિત્ત મેં હી ચેતન કા ચમત્કાર દેખ રહા થા. સારાંશ યહ કિ સભી ઓર ડેઢ આવલ કરી અલગ અલગ ખિચરી પક રહી થી. હાં, કહ શાઓં મેં સાર દેખને મેં આયા, પરંતુ વહ બુદ્ધિ કી શક્તિ સે ઉસ પાર કી બાત થી. ઝંસે શાસ્ત્ર બી મિલતે હેં જિનમેં સાર હોતા હૈ, પરંતુ બાગ્યહીન મનુષ્ય ઉસ સાર કી અમૃતધાર પી નહીં સકતા. અતએવ હે ઈશ્વર ! અબ તૂ હી બતા કિ તેરા નિવાસ કહાં હૈ ?—

યહાં ઈશ હૈ યા વહાં ઈશ હૈ તૂ, નહીં જાનતી મેં કહાં ઈશ હૈ તૂ ?

ઈસ પ્રકાર ઈશ્વર સે પ્રાર્થના કરતી હુઈ શાન્તા આખી રાત કે સમય એકાન્ત મેં ભગવાન સે કહને લગી—

'હે ઈશ્વર ! ક્યા મેં અભાગિની અધેરે મેં પડી હુઈ ઈશ્વર—

ઉધર ઠોકરે' હી ખાયા કરંગી ? હે દીનબંધો ! મેરે અંધરે કે દૂર કરો, મેરી બુદ્ધિ શુદ્ધ કરો ઓર મુઝે અપના દર્શન દો ! આપ શુદ્ધ હૈ, મૈં અશુદ્ધ હું. મૈં અશુદ્ધ આપ શુદ્ધ કા, આપકી સહાયતા બિના કૈસે દર્શન કર સકતી હું ? આપ નિષ્કામ હૈ, મૈં અનેક કામનાઓં સે પૂર્ણ હું, ફિર મૈં આપ નિષ્કામ કે આપકી કરુણા બિના કૈસે પા સકતી હું ? આપ નિર્વિકાર હૈ, મુઝમેં અનેક વિકાર ભરે હૈ; ફિર મૈં આપ નિર્વિકાર કા દર્શન પાને યોગ્ય આપકે હાથ પકડે બિના કૈસે હો સકતી હું ? આપ પ્રકાશસ્વરૂપ હૈ, મૈં અંધકાર મેં પડી હું. ફિર મૈં આપ પ્રકાશ-સ્વરૂપ કા કિસ પ્રકાર ધ્યાન કર સકતી હું ? નિર્લોભી પુરુષ આપ તૃપ્તરૂપ કા દર્શન પા સકતે હૈ; મુઝમેં લોભ કી સીમા નહીં, ફિર આપકી સહાયતા બિના મૈં આપકે સમીપ આને યોગ્ય કિસ પ્રકાર હો સકતી હું ? હે કરુણાકર ! મુઝે દીન દીન જનન કરુણા કર મેરે શ્રમ કે દૂર કીજિયે ઓર અપના અસલી ઠિકાના મુઝે બતાધયે !

કહાં ધિશ પાઉં, કહાં હાય ! જાઉં ?

નહીં જનતી હું, જહાં ધિશ પાઉં.'

ધધિર પાસ સે બી પાસ હૈ, ઘટ-ઘટ કી જનતા હૈ, સર્વમી પ્રાર્થના શીઘ્ર હી ધધિર કે કાનોં મેં પહુંચ જતી હૈ. પ્રાર્થના કરને સે મન મેં શાન્તિ આતી હૈ. શાન્તા કા મન પૂર્વ કી અપેક્ષા શાન્ત હો ગયા હૈ, પરંતુ અભી ઉસે પૂર્ણ શાન્તિ નહીં હૈ. હો બી કૈસે ? જન્મતક અપના ઇચ્છિત પદાર્થ ન મિલે તખતક શાન્તિ હોના કઠિન હી નહીં અસંભવ હૈ. શાન્તા કે કુછ શાન્તિ મિલી હૈ, જિસસે ઉસે આશા હો ગયી હૈ કિ પરમાત્મા કૃપા કર કે અવસ્થા દર્શન દે મેરા મનોરથ પૂર્ણ કરંગે ! ઇતિને મેં હી જૈસે બિજલી કાંધ જતી હૈ, વૈસે હી એકદમ લક્ષ્મી ઉજિયાલા હો ગયા, સામને એક દેવી ખડી હુધ દિખાયી દી. વહ ઉજિયાલા ઉસ દેવી કા હી ચા. દેવી કી મૂર્તિ દિવ્ય હૈ, સૂર્ય કે સમાન તેજ હૈ, ચંદ્ર કે સમાન શીતલતા હૈ, રૂપ અનૂપ હૈ, દેવી કા સ્વભાવ સ્થિર હૈ, સિરપર મુકુટ હૈ, કમલ કે સમાન વિશાલ નેત્ર હૈ, જો મન કે આનંદ દેનેવાલે હૈ, બોલી મેં માનો અમૃત ઝરતા હૈ. વહ પ્યાર સે કહને લગી—

તૂ ખોજતી હૈ કહાં ધિશ હૈ રી, ચલ સંગ મેરે જહાં ધિશ હૈ રી.

આગે આગે દેવી, પીછે પીછે શાન્તા દોનોં ચલ દી. જા કર દેખતી હૈ, એક હવેલી કે એક કમરે મેં એક પલંગ પર એક સાઠ વર્ષ કા વૃદ્ધ પડા હુઆ હૈ. ગઠિયા કી ખિમારી હૈ, દો-ત્રીન વર્ષ સે ખીમાર હૈ, ઉઠા બેઠા નહીં જતા. વૃદ્ધ કે એક સ્ત્રી હૈ, ત્રીન બેટ હૈ, ત્રીનોં બેટોં કી ત્રીન બહુઓં હૈ, સખકે સખ વૃદ્ધ કી તન સે, મન સે, ઓર બચન સે, સેવા કરતે હૈ. સાત પ્રાણિયોં મેં સે કોઇ

न कोई वृद्ध के पास निरंतर बैठा ही रहता है। वे भानपान-शौच-औषधादि किसी प्रकार का दुःख वृद्ध को होने नहीं देते। उन्होंने अपना भान-पान-आराम जुटा दिया है। वृद्ध के आराम को ही अपना आराम समझते हैं। प्रसन्न मन से उनके हाथ के साथ सभ्य प्रकार की सेवा करते हैं। किसी प्रकार की भी ग्लानि मन में नहीं लाते। वृद्ध भी कष्ट को कष्ट नहीं मानता। वह धर्म का नाम जपता है, धर्म का ध्यान करता है। अपने पूर्वकृत कर्मों का फल समझ कर प्रसन्नतापूर्वक कष्ट भोगता है। स्त्री, पुत्र और पुत्र-वधूओं की सुशीलता देखकर धर्म को धन्यवाद देता है, और मन-ही-मन उनकी सराहना किया करता है। यह दृश्य दिखा कर देवी शान्ता से कहती है—

तू भोजनी थी कहाँ धर्म है री ? यहाँ धर्म है री, यहाँ धर्म है री !

देवी और शान्ता वहाँ से चल कर एक ओपड़ी में आयीं। ओपड़ी के अंदर एक भण्डार, उसकी स्त्री और तीन भय्ये रहते थे। भण्डार आठ दिन से बीमार था, भण्डारी करने नहीं जा सकता था। स्त्री भी उसकी सेवा में लगी रहने से कहीं आ-जा नहीं सकती थी, जो कुछ पास था आठ सात दिन की बीमारी में कुछ भय्ये हो गया था। भय्यारों के पास अन्न न तो कुछ दवा-दारु के लिये रहा था, न भाने-पीने का ही मुट्ठीभर अनाज था। भय्ये भूख से जिलजिला रहे थे, भण्डार और उसकी स्त्री कुछ तो बीमारी के कारण और कुछ भय्यों के भूखे देख चिंता के भारे विकल हो रहे थे। भीख मांगते लग्न आती थी। भण्डारी कर नहीं सकते थे। बहुत ही हैरान और परेशान थे। घटने की में किसीने कुंड़ी पटपटायी। किवाड़ खोलने पर क्या देखते हैं, कि हा सज्जन हैं। एक ग्राम के रक्षक का लडका है, इससे वैद्य है। वैद्य ने भण्डार की नाड़ी देखी, शान्तिदायक वचन कहे, दवा दी। रक्षक के लडके ने कुछ भाने का सामान दिया और रसोय बनाने का कड़ा, अर्ध चालते समय पांच रुपये भण्डार की स्त्री के हाथ पर रख कर कड़ा, 'अल्लिन ! शर्मा मत, मेरा कुछ नहीं है, सभ्य धर्म का दिया है। धर्म ने तेरे लिये भेजा है। जन्म तक तेरा पति अच्छा न होगा, वैद्य रोग आ कर देख जया करेगे और दवा दे जया करेगे। किसी बात की चिंता न करना। सदा एक-सा समय किसीका नहीं रहता। सुख-दुःख आते और चले जाते हैं।' घटना कह कर दोनों सज्जन चले गये, भण्डार की स्त्री गद्गद हो कर रोती बनाने में लगी। देवी ने शान्ता की ओर देख कर कहा 'कल्याणि ! देखा ? कुछ आया समझ में ?'

तू भोजनी थी कहाँ धर्म है री ? यहाँ धर्म है री यहाँ धर्म है री।

યહાં સે ચલ કર દોનોં એક ઋષિ-આશ્રમ મેં આયોં. આશ્રમ બહુત બડા થા. યહાં એક ચિકિત્સાલય થા, ઉસમેં બહુત-સી કાઠરિયાં ઔર કમરે થે, બહુત-સે રોગી કાઠરિયાં મેં સોયે હુયે થે. ચિકિત્સા કરનેવાલે સાધુ બડે પ્રેમ સે રોગિયોં કી દેખબાલ રખતે થે, સમય સમયપર બોજન-જલ દેતે થે, બિના ધૂણા કિયે ઉનકી શ્રીચાદિ ક્રિયા કરાતે, દવા પિલાતે ઔર મરહમ-પટ્ટી કરતે થે. બડે પ્રસન્ન મન સે સેવા કરતે થે. વે બોજન કરને સે બી ઉનકી સેવા કે ઉત્તમ માનતે થે. અપના આરામ છોડ કર સબી ઉનકી સેવા મેં લગે રહતે થે. કેઇ રોગી કુછ બૂરા-બલ્લા કહ લેતા થા તો ચુપચાપ ઉદ્વિગ્ન હુએ બિના હી સુન લેતે થે. યદિ કિસી રોગી કે કુછ આરામ હુઆ દેખતે તો સમજતે થે કિ ધધિર હમારી સેવા સે પ્રસન્ન હુએ હેં. +યહ સખ દિખા કર દેવી કદને લગી-શાંતા ! દેખ,— તૂ બોજતી થી કહાં ધધિ હે રી ? યહાં ધધિ હે રી યહાં ધધિ હે રી.

તદનંતર દેવી શાંતા કે એક સેઠ કી હવેલી પર લે ગયી. વહાં વે દોનોં દેખતી હેં કિ વેદ કી ધ્વનિ સે હવેલી ચુંજ રહી હે, કહીં સામવેદ કા ગાન હો રહા હે, કહીં દેવતાઓં કા યજ્ઞ હો રહા હે, કહીં પિતરોં કા શ્રાદ્ધ-તર્પણ હો રહા હે, જહાં તહાં ‘સ્વધા’ ‘વષટ્કાર’ ‘સ્વસ્તિ’ કે શબ્દ સુનાયો દે રહે હેં, જિનકે શ્રવણ સે ચિત્ત મેં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન હોતા હે. અતિથિ-સત્કાર બડે આદર-સન્માન-સલિત કિયા જતા હે. સેઠજી કી મૂર્તિ માનો સાક્ષાત્ ધર્મ કી મૂર્તિ હે ઔર નમ્રતા તો ઉનમેં ઇતની હે, કિ જિસકો દેખ કર વામન ઔર બલિ રાજા કા સંવાદ આંખોં કે સામને ફિરને લગતા હે. સૌ દોસૌ બ્રાહ્મણ, પરિવાજક ઔર અતિથિ બોજન કરતે હેં; પરંતુ સેઠજી કી આંખેં નીચી હી બની રહતી હેં. વહ સમજતે હેં કિ સખ કુછ ધધિર કા હે. ધધિર હી દે રહા હેં, ધધિર હી લે રહા હેં, હમારા નામ હોતા હે યહ બડા અધિર હે. વે એસા સોચ કર આંખેં નીચે સે ઉપર કે નહીં શ્રોતાઓં કે મન કેા નાંચ રહે થે, શ્રીરામ કે મનલુબાને ચરિત્ર સુના

+ શ્રીરામકૃષ્ણ મિશન તરફની એક હોસ્પિટલ કાશીમાં છે; ત્યાં આવોન જ પ્રકાર ચાલતો આ સેવકે જોયો છે. સવાસો ખાટલા છે તે દર્દીઓથી ભરેલા રહે છે. ઉપરાંત સેંકડો દર્દીઓ દવા લઈ નય છે. અનેક દીનદુઃખીઓને ઘર બેઠાં સહાય પહોંચાડાય છે. અલગ સ્ત્રીવિભાગમાં સી. આર. દાસનાં બહેનની દેખરેખમાં સેવાકાર્ય ચાલે છે. એક અશક્તાશ્રમ પણ શરૂ થયો છે. બ્રહ્મચારી અને સંન્યાસીઓ મળીને પચીસેક માણસો આખો વખત ત્યાં નિષ્કામ સેવાધર્મ બળવે છે. આ સંસ્થાનો બંધો ખર્ચ આકાશવૃત્તિપર ચાલે છે. કાશી તરફ જનાર યત્રાળુએ આ સ્થાન, જેને ઘોડગાડીવાળાઓ ‘બંગાળી ઈસ્પીતાલ’ નામે ઓળખે છે તે સ્થાન જરૂર જોડું જોઈએ. **ભિક્ષુ-અખંડાનંદ**

रहे थे, प्रेम और लज्जा का मार्ग सजा रहे थे। कथा का प्रसंग था—
जगवान वन का सिधारे हैं तथा गंगाकिनारे पड़्ये हैं। वहां केवट
का आना, नौका लाना, प्रेमलरी वाणी सुना कर अडे ही याव
से रमउरगउ कर यरण धुलाना, यह प्रसंग था। साधु अडे ही प्रेम
से कथा कह रहे थे, जिससे सुननेवालों के हृदय गहगह हो गये,
मन निष्काम हो कर प्रेम से भर गये ! उनके दिलों में प्रेम और
लज्जा की निर्मल तरंगे हिलोरे देने लगी ! साधु भी कथा वांछना
बूझ कर प्रेम में मतवाला हो कर लगा नाचने, उसकी आंखों
से आंसु बह रहे थे और वह जुकता हुआ गा रहा था—
ठोते हैं : यह हिप्पा कर देवी शांता से कहने लगी, अरी देव—
तू भोजती थी कहां भ्रष्ट है री ? यहां भ्रष्ट है री यहां भ्रष्ट है री।

x x x x

वहां से चल कर दोनों एक मंदिर में पहुँची, कथा का प्रसंग
था, सत्संग हो रहा था। लज्जितरस से मंदिर भर रहा था। यहां
एक सन्ने प्रेमी साधु कथा जांच रहे थे, कथा कथा जांच रहे थे,
पद पदुम घाँघ यदाँघ सीस न नाथ उतराँघ यदौ;
मोहिं राम राठिरि आन दसरथ—सपथ सज सौंथी कलौ;
अरु तीर भारहिं लषणु पे ज्यसगि न पाँव पप्पारिहौं,
तजलगि न तुलसीदास नाथ कृपालु पार उतारिहौं।

आताओं का भी एकसाथ मन भर आया, सजका छल—
कपट छूट गया—माया का अधन टूट गया ! उनकी आंखों से
टपाटप आंसु गिरने लगे, वे भी साधु के समान ही उछलने लगे !
कोई नाचता था, कोस गाता था; सारांश कि वहां सात्विक आनंद
का समुद्र उमड़ रहा था, प्रेम-लज्जा में सबी सराभोर थे ! यह
दृश्य हिप्पा कर देवी कहने लगी:—शांता ! देव—

तू भोजती थी कहां भ्रष्ट है री ? यहां भ्रष्ट है री यहां भ्रष्ट है री।

x x x x

देवी और शांता वहां से चली और एक द्वारपति के घर
आयी। देवती हैं; पति-पत्नी एकदूसरे से अत्यंत ही प्रसन्न
हैं, प्रसन्नचित्त से अपने नित्य कर्म में संलग्न हैं। पत्नी अपने
पति को स्नान करा कर, पति के नित्यकर्म का तैयारी कर रही
है। पति की 'हां' के साथ 'हां' करती है, 'ना' के साथ 'ना'।
पति के वचन किसी प्रकार लौटाती ही नहीं। अपने पातिव्रत
धर्म में पूर्णतया कुशल है। जगवह-लज्जों से भी अधिक अपने
पति को ही साक्षात् ध्विर मान कर उसकी पूजा-सेवा करती है।
पति से पहले उठती है। पति के सो जाने पर सोती है ! पति की
अभीरी-कंगाली दरअक दशा में प्रसन्नचित्त रहती है, अपने

વસ્ત્રાભૂષણ કે લિયે સ્વપ્ન મેં બી પતિ સે હઠ નહીં કરતી. સારી ચમક-દમક કો બિજલી કી નાંધ અસ્થિર માનતી હૈ. એક પાતિ-વ્રત ધર્મ કો હી મુખ્ય સમજતી હૈ, ઉસમેં કોઇ ત્રુટિ ન હો જાય. ત્રુટિ હો જાને સે પતિ અપ્રસન્ન ન હોં. યદિ પતિ અપ્રસન્ન હો ગયે તો લોક-પરલોક સખ બિગડ જાયગે, એસા સમજતી હૈ. લક્ષ્મી-અશ્વર્ય કી કોઇ કમી નહીં હૈ, દાસ-દાસી બી હૈ; પરંતુ વહ પતિ કી સેવા સ્વયં કરતી હૈ. પતિ બી ઉસે ગુલામ સમજ કર ઉસકા તિરસ્કાર નહીં કરતા, કિસી પ્રકાર સતાતા નહીં. દોનોં બી પ્રસન્નતા સે રહતે હેં, ધશ્વર ને એક સદ્ગુણી સુશીલ પુત્ર બી દે રક્યા હૈં. દેવી ને યહ દિખા કર કહા, સમજી ?—

તૂ ખોજતી થી કહાં ઇશ હૈ રી? યહાં ઇશ હૈ રી યહાં ઇશ હૈ રી.

x

x

x

x

યહાં સે ચલ કર દેવી ઓર શાંતા એક મકાનપર આયીં. યહાં સમાધિ લગાયે એક યોગી બૈઠા હુઆ થા. શરીર ઉસકા સમ થા, સમ ઝીંવા થી, આસન સે તનિક બી નહીં હિલતા ડૂલતા થા. આંખેં બંદ કિયે અચલ બૈઠા થા. મરા હુઆ હૈ યા જીતા હૈ યહ બી નહીં જાન પડતા થા. નહીં માલૂમ કિસ ધ્યાન મેં થા, માલૂમ હોના સંભવ બી નહીં થા. યહ અપની કોઠરી મેં બૈઠા થા અકેલા, બાહર હો રહા થા વિશ્વ-પ્રદર્શની કા મેલા. ચૌક મેં બી રાશની હો રહી થી, દુકાનદારોં કી ચઢ બન પડી થી. કહીં અમૂલ્ય જ્વાહરતોં કે ઢેર લગે થે, કહીં નાના પ્રકાર કે આભૂ-પણુ ધરે થે, કહીં રેશમી સૂતી વસ્ત્રોં કી દુકાનેં લગી થીં. કહીં અદ્ભુત ખિલોને રકખે હુએ થે, સચ્ચે તોતા-મૈના માલૂમ હોતે થે, માનો અબી ખોલનેવાલે હી હેં. કકડી-ખરબૂજે બી સખ સચ્ચે સે જાન પડતે થે, ઉ-હેં દેખ કર લોબિયોં કે મુંઠ સે લાર ટપકી પડતી થી. બાજર કી સગવટ વિચિત્ર થી ! કહીં બ્યાખ્યાન હો રહે થે, કહીં કવિ-સંમેલન હો રહા થા; ધર્મસમાજ, બ્રહ્મ-સમાજ, સનાતનસમાજ, આર્યસમાજ આદિ અનેક સમાજોં કે જલસે હો રહે થે. શહર કી ઓર દૂર દેશોં કી પ્રજા એકત્ર થી, કંધે સે કંધા બિડતા થા, તુમુલ શબ્દ હો રહા થા. શહર મેં ઇતિની બીડલાડ થી, પરંતુ ઉસ યોગી કો ઇસકી કુછ ખબર નહીં થી. ઉસકો પતા નહીં થા કિ દુનિયા કહીં હૈ યા નહીં? યહ દેખ કર દેવી કહને લગી—શાંતા !

તૂ ખોજતી થી કહાં ઇશ હૈ રી, યહાં ઇશ હૈ રી યહાં ઇશ હૈ રી.

x

x

x

x

ઇન ચિત્તાકર્ષક દૃશ્યોં કો દેખ કર દોનોં લૌટ આયીં. ઘર પર આ કર દેવી ને શાંતા સે ઇસ પ્રકાર કહા, શાંતા ! ધશ્વર ચિત્ત કી

भावना में रहता है, यित्त शुद्ध हुआ कि उस, धर्मर मिता. धर्मर के मिलने में कुछ भी देर नहीं लगती. धर्मर कर्म में है, धर्मर तप में है, धर्मर लक्ष्मी में है ! धर्मर ज्ञान में है ! कर्म शुद्ध और सच्चे मन से होना चाहिये. छल कपट त्याग कर तप होना चाहिये. लक्ष्मी हो तो तन, मन और वाणी से असली होनी चाहिये. ज्ञान हो तो वादविवाद छोड़ कर तत्त्व का होना चाहिये. सारांश यह कि धर्मर अणु-अणु में व्यापक है, कोई स्थान धर्मर से आली नहीं; परंतु धर्मर के देखने को आंखें चाहिये. आंखों से धर्मर दिखायी नहीं देता. धर्मर हमको नहीं मिला यह कथन मिथ्या है. धर्ममें हमारा ही अपराध है. धर्मर का अपराध नहीं है. धर्मर तो प्रत्यक्ष से भी प्रत्यक्ष है; परंतु जल आंखों में अंध कर के अथवा आंखों पर रंगभिरंगे अनेक प्रकार के झौंक लगा कर देणे तो वह कैसे दीख सकता है ? जल कर्म-मात्र में ही दिखावा है, तो वह कर्म नहीं है, झूलावा है. जल दुकानदारी के लिये तप किया जायगा, तो उसका इल कोई क्या आक पायगा ? जो लक्ष्मी यदावे के लिये होती है वह तो लक्ष्मी के नाम पर ठगाध है. जहां वाद-विवादमात्र के लिये ही ज्ञान है, वहां धर्मर का आविर्भाव कैसे हो सकता है ? सच्चा मन, स्वच्छ अंतःकरण और शुद्ध भावना होनी चाहिये. धर्म-में धर्मर का आस है. कपट और माया का परदा डाल डालो. मैं और 'मेरा' 'तेरा' मिटा दो, शेष जो रहेगा वही धर्मर है और वह धर्मर तुम से पृथक् नहीं है, वह प्रत्यक्ष यानी अपना आप है. धर्ममें श्रुतिप्रमाण है—

‘यह सत्य जो कुछ है सो आत्मा है.’ ‘यह सत्य अल्ल ही है.’ ‘अन्य कोई द्रष्टा नहीं है और अन्य कोई दृश्य भी नहीं है.’ स्मृति भी यही कहती है—‘यह सत्य वासुदेव ही है.’ ‘एक समान सत्य ज्ञानों में परमात्मा स्थित है.’ वेददर्शन का अपवाद श्रुति-स्मृति दोनों करती हैं. मैं अन्य हूं, वह अन्य है, जो ऐसा जनता. ‘वह मृत्यु से मृत्यु को पाता है, जो यहां नाना देवता है—अर्थात् वेद देवता है.’ यह श्रव अल्ल का जो वेद है, सो उपाधि से है, पारमार्थिक नहीं है. ‘वहां परमात्मा सत्यकी शुद्ध-आं में स्थित है.’ धतना कह कर देवी अंतर्धान हो गयी. शांता की चिंता जाती रही और वह कहने लगी—

जिसे जोजती थी उसे आज पाया, यहां है वहां है सभी में समाया.

यहां है वहां है कहां धर्म नाही, नहीं और कोई जहां धर्म नाही.

(“कल्याण”ना गीतांकमां क्षेपिकाः—अहिनि श्री. जयदेवीश)

❧શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ❧

ઉત્તમ ભાષાંતર—આવૃત્તિ ળીછ

કદ ૬૧૧૧×૧૦, ચિત્ર ૩૨, પૃષ્ઠ ૧૩૪૦, મૂલ્ય ૬)

આમાં રામાયણના ઉત્તમ ભાષાન્તર ઉપરાંત હનુમાન ઇલાદિ વાનર હતા કે મનુષ્ય ? રાવણને માથાં દશ હતાં કે એક ? હનુમાન સમુદ્ર કૂદીને ગયેલા કે તરીને ? વગેરે અનેક બાબતોપર નવોજ પ્રકાશ પાડનારા તથા રામાયણનો અંદુલુત પ્રભાવ અને ઉપકારકતા દર્શાવનારા મહત્ત્વપૂર્ણ લેખો છે.

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ

મોટા બે ભાગમાં—ત્રીછ આવૃત્તિ

આવા મોટા અક્ષર, વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર,
કદ ૬૧૧૧×૧૦, પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, મૂલ્ય ૧૦)

શ્રી ગિરધરકૃત રામાયણ

આવા મોટા અક્ષરમાં છપાયેલી શુદ્ધ આવૃત્તિ

પૃષ્ઠ ૭૮૦, કદ ૫૧૧૧×૬, પાકું પૂંકું, મૂલ્ય ૨૧

❧શ્રી તુલસીકૃત રામાયણ❧

પુષ્કળ સુધારેલી ત્રીછ આવૃત્તિ

મૂળ દોહાચોપાધ આવા ગુજરાતી અક્ષરમાં છે,
અને ગુજરાતી દીકા આવા અક્ષરમાં છે.

ચિત્રો ૩૨, કદ ૬૧૧૧×૧૦, પૃષ્ઠ ૧૩૫૨, મૂલ્ય ૩૧

આ આવૃત્તિમાં રામાયણ સંબંધી અનેકાનેક લેખો ઉપરાંત ક્ષેપક કથાઓ, લવકુશકાંડ, તુલસીદાસ ઇત્યાદિ ચાર મહાત્માઓનાં ચરિત્ર, હનુમાન-ચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકાપ્રશ્ન, રામાયણમાહાત્મ્ય હોઈ નવી પથ્થ અનેક બાબતો ઉમેરાઈ છે.

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ

શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા

આવૃત્તિ ચોથી, પૃષ્ઠ ૮૦૦, કદ ૫૧૧×૯, મૂલ્ય ર)
એમાં ગીતાના શ્લોક, અર્થ, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું ચમત્કારી
ચરિત્ર તથા તેમણે ૬૦૦ વર્ષપર રચેલી અસરકારક દૃષ્ટાંતોથી
ઉભરાતી ઉત્તમ ટીકા ગુજરાતીમાં અપાઈ છે.

શ્રીશાંતિપર્વ-મહાભારતનું

ઉત્તમ ભાષાંતર—નવી આવૃત્તિ

પૃષ્ઠ ૯૨૦, કદ ૬૧૧×૧૦, મૂલ્ય ૫)
આમાં પિતામહ ભીષ્મ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, દેવર્ષિ નારદ તથા
અનેક ઋષિમુનિઓના કલ્યાણકારી સંવાદ અને ઉપદેશ છે.

શ્રીમદ્ ભગવતી ભાગવત

અથવા દેવી ભાગવત

વેદધર્મ સભાવાળું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર
આ લીટીમાં છે તેવા મોટા અક્ષર, કદ ૬૧૧×૧૦, પૃષ્ઠ ૮૬૪,
ઉત્તમ કાગળ, પાકાં પૃષ્ઠાં, સુંદર છપાઈ, મૂલ્ય ૪૧,
શોધક વૃત્તિવાળા વિદ્વાનોને આ પુરાણમાંથી જગતના અતિ-
પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતી ખાસ જાણવા જેવી માહિતી મળશે; જિજ્ઞા-
સુ જનોને અનેક ઠેકાણે વેદ અને ઉપનિષદના ગૂઢ આધ્યાત્મિક ઉપદેશો
તથા ધર્મ, નીતિ, યોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિથી ભરપૂર અનેક અસર-
કારક આખ્યાનોનો લાભ સરલ રૂપમાં મળશે. સતીસાધ્વીઓનાં અનેક
આખ્યાન સ્ત્રીઓ માટે ખુબ જોધદાયક અને અસરકારક છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર

એન્ટિકકાગળમાં નવી-સાતમી આવૃત્તિ
વેદધર્મસભાનું ઉત્તમ ભાષાંતર, આવડા મોટા અક્ષર,
સુંદર ૧૯ ચિત્રો, પૃષ્ઠ ૧૦૫૦ પાકું પૂઠું, મૂલ્ય ૩)
સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાઓ

ગુજરાતી સરલાર્થ સાથે—મધ્યમાક્ષરમાં

અમાં શ્લોકના અક્ષર આવા છે.

તથા ટીકાના અક્ષર આ લીટી પ્રમાણે છે. કદ ૩૧૧×૫૧૧,
પૃષ્ઠ ૨૫૬, સાડ પૂંકું ૦)≡, પાકું ૦)≡, શબ્દિયું ૦

ગુજરાતી સરલાર્થ સાથે—મોટા અક્ષરમાં

અમાં શ્લોકના અક્ષર આવા છે.

અને ટીકાના અક્ષર આ પ્રમાણે છે.

કદ ૫×૬૧૧, પૃષ્ઠ ૨૫૬, મૂલ્ય ૦, પાકું પૂંકું ૦=

શ્રીધરીઅનુસાર ગુજરાતી ટીકાવાળી ગીતા

પૃષ્ઠ ૪૮૦, કદ ૩૧૧×૫૧૧, પાકું પૂંકું મૂલ્ય ૦=

પંચરત્ન ગીતા ગુજરાતી સરલાર્થ સાથે.

મોટા અક્ષરવાળી ૦૧=, મધ્યમ અક્ષરવાળી ૦૧

મૂલમૂલ ભગવદ્ગીતાઓ

પ્રકાર	કદ	પૃષ્ઠ	પાકું પૂંકું	સાડ
મધ્યમ અક્ષરમાં	૩૧૧×૫૧૧....	૧૮૫....	૦....	૦)≡
મોટા અક્ષરમાં	૫×૬૧૧....	૨૨૦....	૦૧....	૦=

મૂલમૂલ પંચરત્ન ગીતાઓ

નાના અક્ષરમાં ગુટકો	કદ ૩૧૧×૫૧૧....	૨૦૦....	૦....	૦)≡
મધ્યમાક્ષરમાં ગુટકો	"૩૨૫....	૦=....	૦
મોટા અક્ષરમાં પુસ્તક	૫૧૧×૭૧૩૭૫....	૦૧૧....	૦૧

શ્રીરામાયણ ચિત્રાવલિ—ચિત્રો ૩૬, કદ ૭૧૧×૧૦ મૂલ્ય ૧)

શ્રીમહાભારતચિત્રાવલિ— " ૩૦, " " મૂલ્ય ૧)

શ્રીકૃષ્ણમુરારીનું ત્રિંગી ચિત્ર કદ ૧૪×૨૨, મૂલ્ય ૦=

શ્રીદ્રૌપદીવસાહરણ " " " " "

મહાભારત શામાટે खरीदवुं ?

મહાભારતરૂપી જે મહાસાગરના એક સ્વરૂપ અંશરૂપ ‘ભગ-વદ્ગીતા’ જગતભરના વિદ્વાનેને પોતાના અદ્ભુત જ્ઞાનગૌરવથી ચક્રિત કરી રહી છે; જે મહાસાગરમાંથી બીજાં પણ એવાં એવાં અનુપમ રત્નો મળ્યાં છે કે જે નિયત્તિ લક્ષ્યાવધિ અધિકારીજનોનાં હૃદયને કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના અનેરા પ્રકાશથી અજવાળી રહ્યાં છે; જે મહોદધિના એક અગત્યના અંશરૂપ “શાંતિપવ”માં લહે-રાઈ રહેલું ધર્મામૃત, તેમાં નિમજ્જન કરનારાં હજારો ધર્મજિજ્ઞાસુ હૃદયોને શાંત, પવિત્ર અને ચારે પદાર્થ(ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ)ને પાત્ર બનાવતું આવ્યું છે; જે મહાન ગ્રંથનો અદ્ભુત પ્રકાશ હજારો વર્ષથી આર્ય નૃપતિઓની પરંપરાને રાજધર્મ અને વીરત્વના ઉત્તમ આદર્શ દર્શાવતો આવ્યો છે; જે મહાન ગ્રંથની ઓજસ્વી કથાઓએ શતાવધિ નૃપતિઓને અને લક્ષ્યાવધિ ક્ષત્રિયોને પ્રભાવિત કરીને પરમ હિતકારી ધર્મપંથે પળાવ્યા છે; જે મહાગ્રંથના પ્રભાવે વિકટ સમયમાં પણ પ્રતાપ, યુરુ ગાવિદ અને શિવાજી જેવા મહાવીરોને અપૂર્વ ચેતના અને અદ્ભુત પરાક્રમ આપી અપાર બળશાળી શત્રુદળો સામે અડગભાવે ઉભા રાખ્યા છે; જે મહાન ગ્રંથની જ્વલંત પ્રેરણાઓથી પ્રેરાઈને લક્ષ્યાવધિ ક્ષાત્રકુળદીપ વીરાત્માઓએ આ નશ્વર જગત પ્રત્યેનાં મોહ-મમતા છોડી દીધાં અને પોતાનાં પ્રયત્ન શરીરોને પ્રયુક્તવદને સ્વધર્મપાલનના મહાયજ્ઞમાં તૃણની પેદે હોમી દઇ વીરગતિને પ્રાપ્ત કરી છે; જે મહાન ગ્રંથ ભારતવર્ષની હાલની દીનહીન દશામાં પણ વિદ્વાનથી માંડી ખેડુત સુધીનાં અને રાજ-થી માંડી રંકપર્ણીતનાં કોટચવધિ સંતાનેને આર્યોની અસામાન્ય પ્રાચીન જાહોજલાલીનું સ્મરણ આપતો થકો તેમના એક મણિખચિત સ્મારકસ્તંભરૂપે ભારતવાસીઓને ‘હસિષ્ઠત જામત, પ્રાપ્ય વરાન્નિબોધત’ ઇત્યાદિ ઉત્તેજક મહામંત્રો સ્થળે સ્થળે સુણાવી રહ્યો છે; અને જે મહાન ગ્રંથ દેવર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ, રાજર્ષિ અને ચારે વર્ણાશ્રમના અનેકાનેક મહાત્માઓનાં ચરિત્રોરૂપી મહામણિઓથી સુશોભિત હોઇને તેમના વ્યવહાર તેમજ પરમાર્થ-ને લગતા અનેકાનેક પ્રોત્સાહક અનુભવોથી અને ઉન્નતિપ્રદ ઉપદેશોથી ભરપૂર છે; આવો આ આર્યોનાં આદર્શભૂત જ્ઞાનચારિત્ર્ય-થી શોભી રહેલો મહાસાગરસમો મહાભારતગ્રંથ, પોતાના સમગ્ર સ્વરૂપમાં હિંદુ-આર્યના ગૃહને સુશોભિત કરે, ઉચ્ચ ભાવનાઓ પ્રેર્યા કરે અને ઉન્નતિપરાયણ રાખ્યા કરે એવું કાણ નહિ ઇચ્છે ?

મોટા સાત ભાગોમાં પૃષ્ઠસંખ્યા ૫૨૦૦, મૂલ્ય રૂ. ૩૬, હાલ ૩૨,

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

ઉત્તમ પુસ્તકો જૂજ કિંમતે પૂરાં પાડનારી, ૨૦ વર્ષથી ચાલતી

❧વિવિધ ગ્રંથમાલા❧

દરવર્ષે ૧૬૦૦ પૃષ્ઠનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પોસ્ટેજ સાથે માત્ર
રૂ. ૪) માં અને પાકાં પૂઠા સાથે ૫) માં મળે છે.

૧૯૮૬માં—એક આ ગ્રંથ નિકળ્યો છે, પરમહંસ રામકૃષ્ણનું
ચરિત્ર છપાય છે; અને બીજાં પણ જલદી નીકળશે.

ખાસ સૂચના—આ માળાનું વર્ષ કાર્તિકથી શરૂ થાય છે. કોઇ
પણ માસમાં ગ્રાહક થવા છતાં પુસ્તકો આખા વર્ષનાં મળે છે.

આ માલાના આગલાં વર્ષોના મઠતા સેટ

આ દરેક સેટનું પોસ્ટેજ ભૂદં સમજવું.

સંવત ૧૯૬૮નાં ત્રણ પુસ્તકો—સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ ૯મો,
સ્વર્ગની જાંદગી, જગતનો મહાન પુરુષ. મૂલ્ય સાદાં પૂઠાં ૩૥

સંવત ૧૯૬૯ નાં ત્રણ પુસ્તક—ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૭મો, કાકિન્ડ
ટાઈસ્ટોય, સ્વામી વિવેકાનંદનો રાજયોગ. મૂલ્ય સાદાં પૂઠાં ૩૥

સંવત ૧૯૮૦ નાં ત્રણ પુસ્તક—સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧૦-૧૧,
નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, અંકિમકૃત ધર્મતત્ત્વ. મૂલ્ય ૪, પાકાં પૂઠાં ૫)

સંવત ૧૯૮૧ નાં ચાર પુસ્તક—સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧૨-૧૩,
યોગતત્ત્વ, સ્વર્ગનો પ્રકાશ, આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા—ભા. ૧. મૂલ્ય ૪), પાકાં ૫)

સંવત ૧૯૮૨નાં ચાર પુસ્તક—દાનવીર કાર્તેગી, શુભસંગ્રહ—ભાગ
૨ જો, રામાયણ અને મહાભારતવિષે વિચારો, આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા—
ભાગ ૨ જો. મૂલ્ય ૪), પાકાં પૂઠાં ૫)

સંવત ૧૯૮૩નાં ચાર પુસ્તક—મુસ્લીમ મહાત્માઓ, શુભસંગ્રહ—
ભાગ ૩ જો, છોટમની વાણી—ગ્રંથ ૨ જો તથા ભારતના વીર પુરુષો.
મૂલ્ય ૪), પાકાં પૂઠાં ૫)

સંવત ૧૯૮૪ નાં પાંચ પુસ્તકો—છોટમની વાણી ગ્રંથ ૩ જો,
શુભસંગ્રહ—ભાગ ૪ થો, સ્વામી ભાસ્કરાનંદ તથા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી,
પંચરત્ન ગીતા, આર્યોના સંસ્કાર. મૂલ્ય ૪), પાકાં ૫)

સંવત ૧૯૮૫નાં ચાર પુસ્તક—શુભસંગ્રહ ભાગ ૫ મો, શ્રીસુબોધ-
રત્નાકર, વિવેકાનંદ—ભાગ ૧૧ મો, મહાન સાખીઓ. મૂલ્ય ૪), પાકાં ૫)

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે—અમદાવાદ અને કાલ્યાણેવી રોડ મુંબઈ-૨

નીચલા સંતવાણીના ગ્રંથોમાં આવા મોટા અક્ષર છે.

શ્રીછોટમની વાળી

- ગ્રંથ પહેલો { આમાં ઉત્તમ ૩૪૭ કીર્તન, ઘોળ, છપ્પા વગેરે છે. કદ ૫x૯ પૃષ્ઠ ૨૬૪, મૂલ્ય ૧)
ગ્રંથ બીજો { આમાં બોધદાયક અનેક આખ્યાન વગેરે છે. કદ ૫x૯ પૃષ્ઠ ૪૦૦, રૂ. ૧.૧૧
ગ્રંથ ત્રીજો { જ્ઞાનકકેકા, જાંદોગ્યસાર, ભક્તિભારકર, ભક્તિકલ્પતરુ, અક્ષરબાવની, સાંખ્યસાર, ઈં ૫૪ ૨૭૦, ૧)

શ્રીપ્રીતમદાસની વાળી

આમાં પ્રીતમદાસનું જીવિત, રસિક અને બોધદાયક ભજન, ઘોળ, ગરબા, ગરબી, સાખી, છપ્પા, કહા, મહિના, તિથિઓ, વાર ભગવદ્ગીતા ઈં હોય કદ ૫x૯ પૃષ્ઠ ૪૨૦, મૂલ્ય ૧.૧૧.

શ્રીઅરવાળી વાળી

પુષ્કળ ઉમેરા સાથે બીજી આવૃત્તિ.

પૃષ્ઠ ૫૦૦, કદ ૫x૯, મૂલ્ય ૧.૧૧

શ્રીભજનસાગર

કદ ૫x૯, પૃષ્ઠ ૨૩૦, સાદુ પૂંઠું બાંધે પાકું બાંધે

શુભસંગ્રહ-જુદા જુદા ભાગોમાં

- ભાગ પહેલો { આમાં ધરગતુ દવાઓ, ઉપયોગી સૂચનાઓ ઈં ૮૬ બાબતો, પૃષ્ઠ ૨૦૦, મૂલ્ય ૦.૮૧ ની ૫
ભાગ બીજો { વિવિધ વિષયના ૨૬૦ ઉપયોગી લેખ હોય કદ ૬.૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૫૮૪, મૂલ્ય ૨.૧૧
ભાગ ત્રીજો { ખાસ ઉપકારક ૧૮૮ લેખો હોય કદ ૬.૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૪૩૨, મૂલ્ય ૧.૧૧
ભાગ ચોથો { અતિ ઉપયોગી ૧૮૮ લેખો, કદ ૬.૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૪૧૬, મૂલ્ય ૧.૧૧
ભાગ પાંચમો { ખાસ ઉપયોગી ૧૭૨ લેખો, કદ ૬.૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૪૦૦, મૂલ્ય ૧.૧૧
ભાગ છઠ્ઠો { ખાસ જાણવા જેવા ૧૫૬ લેખો, કદ ૫x૯, પૃષ્ઠ ૬૬૬, મૂલ્ય ૧.૧૧

ચારિત્ર્ય અને ઉત્સાહપ્રેરક ગ્રંથો

નવા નવા અનેક મહત્વપૂર્ણ ખનાવો, વિચારો તથા શોધો આપીને અમેરિકાના વિદ્વાનોએ કરેલી આ ગ્રંથ-રચનાઓ બહુજ બળવાન, ઉદ્ધારક અને ઉછળતા નવજીવનવાળી હોવાથી આગલા સ્માઇલ્સનાં પુસ્તકોને બૂલાવી દે તેવી છે. વ્યાવહારિક શુદ્ધિ અને ઉન્નતિની અભિપ્રાયે આપણે અધિક અગત્ય હોવાથી સર્વ કોઇ માટે આ પુસ્તકો અત્યંત ઉપકારક છે.

આ પુસ્તકોમાં નિર્મધભાગ જૂજ છે. અને ખરાં બનેલાં પ્રોત્સાહક દષ્ટાંતોજ વિશેષ હોવાથી તેમાં મનોરંજકતા એવી આવી છે કે, કંટાળેલા, થાકેલા, નિરાશ અને માંદા માણસો પણ તે વાંચી સાંભળીને સતેજ અને આનંદી બની રહે છે. કારણ કે મનુષ્યમાં નહિ સમજાયેલી એવી અનેક શક્તિઓ રહેલી છે, તેનો તેને ખ્યાલ આપીને આ પુસ્તકો ઉન્નતિ, વિજય અને આરોગ્યાદિ મેળવવાની પુષ્કળ શ્રદ્ધા તથા શક્તિ તેનામાં જગાડી આપે છે; અશક્ય લાગેલી બાબતો શક્ય લાગે છે અને તે ઉત્સાહપૂર્વક પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર શોધી તેમાં ઝૂકાવે છે.

નીચેનાં એવાં પુસ્તકોએ હજારો નિરાશ થયેલાને આશ્વાવાળા, નિર્બળને બળવાન, ખીકણને બહાદુર, દુઃખીને સુખી, આળસુને ઉદ્યમી, રોગીને નિરોગી તથા દારી બેઠેલાને વિજયી બનાવ્યા છે.

આગલ ધસો

નવી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૮૦, કદ ૫×૬, રૂ. ૧૧।

અંગ્રેજીમાં ૧૦૦ થી વધારે આવૃત્તિઓ નીકળી છે. જાપાન, ઇટાલી વગેરેમાં તે તે પાઠ્ય પુસ્તકતરીકે ચાલે છે. ઝલ્ડસ્ટન, મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયા, અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ અને બીજાં નામાંકિત મનુષ્યોએ એનાં વખાણ કર્યોં છે.

માગ્યના સૃષ્ટાઓ

પૃષ્ઠ ૭૨૦, કદ ૫×૬।।, છતાં માત્ર રૂ. ૧।

આ “આગળ ધસો”ના ઉમેરારૂપ હોઇ “માણસ પોતેજ પોતાનું ભાગ્ય કેવી રીતે રચી તથા ફેરવી શકે” તે શીખવનારા એક મહાન ઉત્સાહ જેવું છે. એ મુજબ ચાલીને વિજયી થનારાઓનાં એવાં અસરકારક દષ્ટાંતો એમાં ગુંથેલાં છે, કે જેથી વાંચનારનું ચિત્ત આનંદ, ઉત્સાહ અને ઉચ્ચ વિચારોથી ઉન્નત થયાવિના રહે નહિ.

— પ્રભુમય જીવન —

નવી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૬૦, રૂ. ૦।।

માણુસો પોતાના સામર્થ્ય તથા સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે શિશ્નોદરપરાયણ, અદ્વૈતાધારી, સ્વાર્થી, નિર્બળ અને દુઃખી બને છે; જેથી એ અજ્ઞાન દર થઈ સુખી અને કૃતકૃત્ય બની રહે, એવા ઋષિમુનિઓનાજ સિદ્ધાન્તો આમાં સાદી રીતે સમજાવ્યા છે. “ધન ટથન વિથ ધી ધન્નિનિટ”નો આ સરળ સુંદર અનુવાદ છે.

— વંકિમનિબંધમાલા —

પુસ્તક ઉમેરાસાથે નવી આવૃત્તિ. પૃષ્ઠ ૫૮૦, કદ ૫।।x૮ કિં. ૧।।।
પૂર્ણ નિહર, ધર્મપ્રેમી અને કર્તવ્યપરાયણતાની મૂર્તિરૂપ બંગસાહિત્ય-સમ્રાટ બંકિમબાણુના માર્મિક, સચોટ અને હાસ્યરસથી ભરપૂર અનેક ધાર્મિક તથા સામાજિક લેખો ઉપરાંત તેમનું અસામાન્ય ચરિત્ર તથા “ધર્મતત્ત્વ” પુસ્તક પણ આમાં છે.

સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ

તથા વિચારોના ચમત્કાર

પૃષ્ઠ ૫૫૨, કદ ૫x૬।।, મૂલ્ય રૂ. ૧।

આ ગ્રંથ સમજાવે છે કે:—આપણને ઉત્પન્ન કરનારી દિવ્ય પરમાત્મશક્તિ આપણામાંજ વસી રહેલી છે; માટે જો તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડે તો જીવનકલહના સઘળા ધા તથા સંકટોને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય તેમાં રહેલું છે. દરેકનું હાલનું શરીર અને બીજી સર્વ સ્થિતિઓ, માત્ર તેની આંતરસ્થિતિનુંજ પરિણામ હોવાથી અત્યારે પણ જો તે ધારે તો પોતાના વિચારો સુધારીને પોતાનાં શરીર, ચારિત્ર્ય તથા બાહ્યસ્થિતિને સુદૃઢ ફેરવવાને શક્તિમાન છે. તે અનંત ચૈતન્યસાથેની પોતાની અનાદિસિદ્ધ એકતા અનુભવવા માટે મનુષ્યે પોતાના મનરૂપી દ્વારમાં કેવી રીતે ખરાબ વિચાર પેસતા અટકાવી શુભ વિચારોજ પેસવા દેવા, તેનું આમાં આખાદ વર્ણન છે.

મહાત્મા ટૉલ્સ્ટોય

પાાX૮ નાં પૃષ્ઠ ૬૨૦, મૂલ્ય રાા

આ અદ્દભુત પુરુષે એક મોટા રશિયન ઉમરાવ, સરકારી અમલદાર અને સ્વચ્છંદી યુવકમાંથી ફેરવાતે ફેરવાતે કેવી રીતે પોતાના અવગુણો છૂટ્યા; કેવી રીતે મહાન વિચારક, સમર્થ લેખક, ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાની તથા મહાન પરોપકારી બની શક્યા; સાદાઈ અને સીધાપણું, વિદ્વતા અને વિનય, નિષ્કામતા અને પરોપકાર, વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ, આત્મ-નિરીક્ષણ અને પશ્ચાત્તાપ, સંયમ અને એકાગ્રતા, ઇત્યાદિ સદ્ગુણો તેમનામાં કેવી રીતે ખીલી નીકળ્યા; અને છેવટે કેવી રીતે વૃદ્ધાવસ્થામાં ધરખાર તણ ચાલી નીકળ્યા તથા કેવી રીતે દેહાન્ત થયો; ઇત્યાદિ હકીકતો સૌ કોઈએ બહુ જાણુવા અને સમજવા જેવી છે.

તેમનાં બાપણો અને ગ્રંથો, નિર્બીજતા અને દૃઢતા, શ્રદ્ધા અને પુરુષાર્થ, સત્યાગ્રહ અને અસહકાર, શુદ્ધિચાતુર્ય અને નિરભિમાન, મુસાફરી અને આતિથ્ય, વાંચન અને મનન, વડીલો અને સંતાનો, કુટુંબ અને નોકરો, મિત્રો અને વિરોધીઓ, અતિથિઓ અને અભ્યાગતો એ વગેરે પણ જાણુવા જેવું છે.

વળી મુડીદારો અને મજૂરો, જાગીરદારો અને ખેડુતો, રાજાઓ અને પ્રજાઓ, શહેરો અને ગામો, પત્રકારો અને જનસમાજ, સહકારી અને અસહકારી, લેખકો અને વાચકો, પ્રકાશકો અને સમાલોચકો, કારખાનાં અને ગૃહઉદ્યોગ, શિક્ષણ અને શિક્ષક, એ વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉપર ટૉલ્સ્ટોયના વિચારો એવો સારો પ્રકાશ પાડે છે કે જેથી પ્રત્યેક સહૃદય વાંચનારને તેમાંથી અનેક શુભ સૂચનો અને ઉકેલો પ્રાપ્ત થઈને તે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનચારિત્ર્ય તરફ આકર્ષાય છે.

જાપાનની કાલેજોમાં ચાલતું, નવલકથાને ભૂલાવે એવા મનોહર છતાં સાવ સાચા બનાવોથી ભરપૂર એવું અખરના જગપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ઉપરથી રચાયેલું મોટું ચરિત્ર.

મહાન નેપોલિયન

પાાX૮ નાં પૃષ્ઠ ૮૪૦, મૂલ્ય ૩)

જે અદ્દભુત પુરુષે પોતાની અસામાન્ય પ્રતિભા, વીરતા, કર્તવ્ય-પરાયણતા અને યુદ્ધકૌશલ્યવડે ફ્રાન્સને અરાજકતા, અધર્મ અને સ્વેચ્છાચારની ઘોર યાતનામાંથી છોડાવી વ્યવસ્થાના શિખરે પહોંચાડ્યો હતો; જેણે ફ્રાન્સવાસીઓમાં ચેતના અને શૌર્ય ફેલાવીને તેમને અજિત

અને ધાર્મિક બનાવી દીધા હતા; જેણે અનેક મોટા સમ્રાટો અને સેનાપતિઓના એકસામટા હુમલા પણ અગ્નયળ રીતે હઠાવી દીધા હતા અને પછી તેમને મારી આપીને જતા કર્યા હતા; મહાન સિઝર અને સિકંદરથી પણ જે વધારે બહાદૂર અને પ્રતિભાશાળી હતો; જેનું ચારિત્ર્ય નિષ્કલંક હતું; જેની સર્વ વિષયોમાં ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાતિ, મધુર અને તેજસ્વી વાણી, અને જેના બીજા પણ અનેક ગુણો લલલલાઓને મુગ્ધ કરી દેતા હતા; જેણે પોતાના કૃતજ્ઞ દેશબંધુઓની ઇચ્છાથી સમ્રાટપદ ધારણ કર્યું હતું અને તે છતાં પણ જેણે પોતાની સર્વ શક્તિ દેશહિતાર્થેજ વાપરી હતી; અને છેવટે જેણે અંગ્રેજોની દગાબાજીનો ભોગ થઇ પડી અનેક યાતનાઓ ભોગવીને સેન્ટ હેલીનાના ટાપુમાં દેહ છોડ્યો હતો; એવા નરકેસરી નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું આ અસામાન્ય અને વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર આપણા દેશની હાલની સ્થિતિમાં પ્રજાએ તેમજ પ્રજાસેવકોએ-આબાલવૃદ્ધ સર્વ કાંઈએ ખાસ વાંચવા જેવું છે.

મહાન સમ્રાટ અકબર

આવૃત્તિ બીજી, ૭ ચિત્ર, કદ ૫૧x૮૧, પૃષ્ઠ ૩૫૦, મૂલ્ય ૧૧

આ પુસ્તક ભારતવર્ષના આ પનોતા પુત્ર અને મહાન મોગલ-સમ્રાટને કિતારી પાડનારા વિદેશી લેખકોને સન્નિહ રહ્યા આપી તેની અપૂર્વ મહત્તા દર્શાવવા ઉપરાંત આ ચરિત્ર ભારતના જૂત તથા વર્તમાન સમયનો ચિતાર પણ હૃદયદ્રાવક અને જોસદાર ભાષામાં આપે છે.

મુસ્લીમ મહાત્માઓ

૯૨ ચરિત્ર, ૧૩૦૦ વચનામૃત, પૃષ્ઠ ૫૮૨, મૂલ્ય ૧૧૧

આ મુસ્લીમ મહાત્માઓનાં ચારિત્ર્ય આર્થ ઋષિમુનિઓને મળતાં છે. અત્યંત બોધપ્રદ અને અસરકારક છે. વચનામૃત પણ અમૃતતુલ્ય છે. માટે આ પુસ્તકને મુસ્લીમ શબ્દથી ખરાબ નહિ સમજતાં દરેક હિંદુએ પણ ખાસ વાંચવા વિચારવા જેવું છે.

દાનવીર કાર્નેગી

પૃષ્ઠ ૩૮૪, કદ ૫૧x૮, મૂલ્ય ૧૧, પાકું ૧૧

ગરીબમાંથી ધનવાન બનનારા આ અમેરિકાવાસી મહાન દાનવીરનું ચરિત્ર ગરીબ અને ધનવાને વાંચવા જેવું છે; કેમકે સાચા દેશસેવક અને સેવાના સાચા ઉપાય કેવા હોય છે, તે હજી રાષ્ટ્રસેવકોને બહુ બજાવવા વિચારવા જેવું છે.

શ્રી શિવાજી છત્રપતિ

હિંદુધર્મના મહાખળવાન રક્ષક અને મરાઠી રાજ્યના પરાક્રમી સંસ્થાપકનું આ મોટું ચરિત્ર પુષ્કળ જાણવાયોગ્ય બનાવે અને ઐતિહાસિક હકીકતોથી ભરપૂર છે. કદ ૫૧૧×૬, પૃષ્ઠ ૫૨૮, મૂલ્ય રા

ભારતના વીર પુરુષો

આ પુસ્તકમાં ૪૦ ધીરવીર આત્માઓનાં અસરકારક અને બોધદાયક ચરિત્ર હોય કદ ૫×૬, પૃષ્ઠ ૨૮૮, મૂલ્ય રૂ. ૧)

વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુસરદારો

પૃષ્ઠ ૨૪૦, મૂલ્ય ૦૧૧, પાકું ૦૧૧,
મારવાડના આ નરકેસરીનું વીરત્વભર્યું વૃત્તાંત આમાં વાર્તારૂપે ૨૫૦ સાક્ષરવર્થ વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈએ આલેખેલું છે.

શ્રીમક્તચરિત્ર અથવા મક્તિરસામૃત

કદ ૫×૬, પૃષ્ઠ ૪૦૦, પાકું પૂંઠાં, મૂલ્ય ૧૧૧
આમાં સાચા સંતભક્તોનાં જ્ઞાનભક્તિથી ભરપૂર ૨૬ ચરિત્ર હોય ભક્તમાળમાં તે આવેલાં નથી.

સ્વામી વિવેકાનંદનું ચરિત્ર

૫×૬૧૧નાં પૃષ્ઠ ૭૬૦, મૂલ્ય રૂ. ૨), પાકું રા
ભારતવર્ષના મહાન પ્રેરક અને યુરોપ-અમેરિકાવાસીઓને ચકિત કરી અનેક નરનારીઓને શિષ્ય બનાવનારા અદ્ભુત સંન્યાસીનું આ ચરિત્ર પુષ્કળ વિગતોવાળું છે.

સ્વામી રામતીર્થની જીવનકથા

પૃષ્ઠ ૬૪૦, કદ ૫૧૧×૮૧, મૂલ્ય રૂ.)

પોતાના આધ્યાત્મિક ઉપદેશોથી દેશવિદેશને ગજવી મૂકનાર આ આદર્શ મહાત્માનું ચરિત્ર પુષ્કળ હકીકતોથી ભરપૂર છે; અત્યંત બોધદાયક છે; અનેક ગ્રંથો, પત્રો અને ભાષણો ઉપરથી લખાયું છે તથા છેવટે તેમના ૧૫ લેખો અને ભાષણો છે.

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો

મોટા ત્રણ ભાગમાં-પૃષ્ઠ ૨૧૦૦

આ બીજી આવૃત્તિ સુધારાવધારા સાથે લગભગ નવા રૂપમાં છે. એમાં સત્સંગીયથી તે અત્યારસુધીની ૫૨૮ સતીસાધ્વીઓ અને વીરાંગનાઓનાં અત્યંત બોધપ્રદ અને અસરકારક ચરિત્રો હોઈ ભારતવર્ષમાં આ સર્વથી મોટો, સસ્તો અને ઉત્તમ સંગ્રહ છે. દરેક ભાગના રૂ. ૨૦, ત્રણે ભાગના રૂ. ૬૦

ગ્રંથ ૧ લો-ચરિત્ર ૧૧૩, પૃષ્ઠ ૭૧૨

કેટલાંકનાં નામ:-દક્ષકન્યા સતી, પાર્વતી, સાવિત્રી, સરસ્વતી, લોપામુદ્રા, કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કૈકેયી, સીતા શબરી, ગાર્ગી, મૈત્રેયી, અહલ્યા, તારા, અનસૂયા, શરમા, સુલોચના, મનોરમા, સુરુચિ, દમયંતી, સુનીતિ, ત્રિફુલા, કુંતી, માદ્રી, ગાંધારી, વિદુરપત્ની, દ્રૌપદી, સુભદ્રા, રુક્મિણી, રેવતી, ઉત્તરા, ઉષા, શકુન્તલા, શર્મિષ્ઠા, શેષ્યા, સુકન્યા, વૃંદા, દેવહુતિ, અરુંધતી, મદાલસા, કલાવતી, બેહુલા, સુલભા, અંબાલિકા, ધલા, કાત્યાયની, ગાયત્રી ઈ. ઈ.

ગ્રંથ ૨ જો-ચરિત્ર ૨૪૪, પૃષ્ઠ ૬૪૦

કેટલાંકનાં નામ:-રૂપસુંદરી, દાહિરકન્યાઓ, જસમાઓડણ, મયણુલદેવી, રાણકદેવી, ગુણસુંદરી, સંયુક્તા, દેવળદેવી, કર્મદેવી, વીરમતી, પદ્મિની, કોટારાણી, હમીરની માતા અને પત્ની, તારાબાઈ, કલાવતી, નાગબાઈ ચારણી, ગુનોરની રાણી, મીરાંબાઈ, ગુલબદન બેગમ, દુર્ગાવતી, જ્વાહિરબાઈ, રૂડીરાણી, પન્ના, રૂપમતી, ચંપાદે, કમલાવતી, વીરાં, જોધબાઈ, સલીમા, બેગમ નૂરજહાં, રતનાવલી, કર્મબાઈ, સોનાબીબી, પ્રિયવદ્દા, કરમેતીબાઈ, જોધપુરી, સુસુતાજી-મદાલ, ઝેણુન્નિસા, ચાંદબીબી, રૂપનગદની રાજકુમારી, હાડીજી ઈ. ઈ.

ગ્રંથ ૩ જો-ચરિત્ર ૧૭૧, પૃષ્ઠ ૭૬૦

કેટલાંકનાં નામ:-રાજમાતા જાળબાઈ, વીરાંગના તારાબાઈ, રૂપમંજરી, સાહેબકુંવરી, અહલ્યાબાઈ, દેવી ચૌધરાણી, કૃષ્ણાકુમારી, મૈના પવારીણ, સિકંદર બેગમ, રાણી રાસમણિ, ઉમાબાઈ દાબાડે, મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ, રાણી ચંદા, માજી હરિકુંવરી, સ્વામીબક્ત આયા, અજંબા બ્રહ્મચારિણી, મહારાણી સ્વર્ણમયી, માતાજી તપસ્વિની, વીરાંગના રૂપકુમારી, રાણી ભવાની, શ્રીમતી ભગવતીદેવી, ભગિની નિવેદિતા, સરલા દાસ, આદર્શ માતા બી. અમ્મા ઈ. ઈ.

સ્વધર્મ અને વીરતાને વરેલા વીરાત્માઓ તથા વીરાંગનાઓ-
ની અનેકાનેક છટાદાર વીરકથાઓથી ભરપૂર

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ

૮૦૦,૮૦૦ પૃષ્ઠના બે મોટા ગ્રંથોમાં

પહેલા ગ્રંથમાં મેવાડનો અને બીજામાં બીજાં સાત
રાજ્યોનો ઇતિહાસ છે. દરેક ભાગના રૂ. ૫)

આમાં અનેકાનેક ચિત્રો, ઉપરાંત સેંકડો ધીરવીર અને પરાક્રમી
વીર-વીરાંગનાઓનાં અસામાન્ય પરાક્રમ, અનેકવિધ જાણવા જેવી
પુષ્કળ હકીકતો, સફળાઓ અને બીજી બાબતો એવી તો રસિક અને
છટાદાર રીતે વર્ણવાઈ છે કે જાણે કેઈ છટાદાર નવલકથા વાંચતા
હોઈએ, અથવા ભાટચારણ પાસે લલકારવાળી વાર્તા સાંભળતા
હોઈએ એવું લાગે છે.

આર્યભિષક્

અથવા હિંદુસ્થાનનો વૈદ્યરાજ

સુધારા વધારા સાથે સાતમી આવૃત્તિ છપાશે.

આ ગ્રંથમાં ન્હાનાં ગામડાંઓમાં પણ પોતાને લાથે અને એવા
હજારો સામાન્ય અને ધરગતુ ઉપાયો છે. નિત્યના ઉપયોગની તથા
બીજી સુમારે ૬૦૦ વસ્તુઓના ગુણ-દોષ, ઓળખાણ તથા જૂદા જૂદા
વ્યાધિઓપર તેને વાપરવાની વિધિઓ છે. શુમારે ૧૦૦ ધાતુ-ઉપધાતુ-
ઓનું શોધન, મારણ, ગુણ-દોષ તથા જૂદા જૂદા રોગોપર વાપરવાનાં
અનુપાન છે. શુમારે ૧૨૫ વ્યાધિઓના પ્રકાર, નિદાન, લક્ષણ તથા
ઉપાય છે. જૂદી જૂદી જાતના પાક, ચૂર્ણ, ગુટિકા, અવલેહક ની સેંકડો
બનાવટો છે. ઔષધિક્રિયા, નાડીપરીક્ષા, તેમજ બીજી અનેક બાબતોનો
વધારોસુધારો, નવીન ઉપાયો વગેરે ઉમેરાઈ ઉપયોગિતા વધી છે.

આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન

લેખક:-મહાત્મા ગાંધીજી, પૃષ્ઠ ૧૪૪, મૂલ્ય ૦૧-

રોગોથી દૂર રહી શકાય તથા થયેલા રોગને સાદા, વગર ખર્ચના
અને કુદરતી ઉપાયોથી ટાળી શકાય એવી રીતો આમાં છે.

સ્રી, પુરુષ અને આખા કુટુંબ માટે મુખ્ય અને મુખ્યોપદાયક

સામાજિક ટુંકી વાર્તાઓ

આ વાર્તાઓમાં આશકમાથુકનાં શૃંગારિક વર્ણન નથી, પરંતુ બાપ-દીકરી પણ સાથે બેસીને વાંચે એવી રચના છે.

ઘરમાં, સગાવહાલામાં, આડોશીપાડોશીમાં તથા જ્ઞાતિબંધુઓ વગેરેમાં ચાલતા કલેશકંકાસનાં, ખરાબ રીતરિવાજનાં અને બીજા અનેક પ્રકારની દુર્દશાઓનાં આબેહુબ ચિત્રો તથા પરિણામો એવી સ્વાભાવિક અને અસરકારક રીતે આ વાર્તાઓ રજુ કરે છે કે જેથી તેમાંથી લેવાનું શિક્ષણ આપોઆપ વાંચનારના મનમાં ઠસી જાય છે.

ભાગ ૧ થી ૪-૫×૯ નાં પૃષ્ઠ ૬૦૦, મૂલ્ય ૨)

આ ભાગોની બીજી આવૃત્તિ એક પુસ્તકરૂપે છપાઇ છે. આમાંની ૬૬ પૈકી થોડીક વાર્તાઓનાં નામ:-૧૬ પતિ અને બાળક પત્ની, મૂર્ખ પતિ અને રાંક પત્ની, ભલી નિર્માળા, ગરીબાઇનો સંસાર, પત્નીના પ્રેમની કસોટી, નવવધૂનાં દુઃખ, અભિમાની સ્ત્રી, ગરીબ પાંચો પટેલ, ચૂટેલ અને ચોર, પુરુષનું ગૌરવ કેના હાથમાં? પત્નીની વીરતા, દોરા-ધાગાના ઢોંગ, મૂર્ખ સ્ત્રી, સ્નેહનો જય અને શારદાચરણનું બોપાળું વગેરે.

ભાગ ૫ મો-૫×૬૧૧ નાં પૃષ્ઠ ૩૦૦, મૂલ્ય ૦૧૧-

એમાંની ૨૮ પૈકી થોડીકનાં મથાળાં-એક અભણ સ્ત્રીની યાત્રા, ચાહનો પ્યાલો કે રક્તનો? સામાજિક અત્યાચારો. દુર્ગાનું મંદિર. સમજદાર સાસુ. સાચો પતિપ્રેમ. દુઃખનો ભાર. કલાણીલેખકની કથની. પશુમાંથી મનુષ્ય. અરવિંદ ઘોષનો સ્વપત્નીને પત્ર.

ભાગ ૬ ઠો-૫×૬૧૧ નાં પૃષ્ઠ ૩૬૦, મૂલ્ય ૧)

એમાંની ૨૭ પૈકી થોડીકનાં મથાળાં-સ્નેહનો જય. માની શિખા-મણ. સચ્ચાઇનું ફળ. ખોટનો ધંધો. એક માણસને કેટલી ભૂમિ જોઇ-એ? ઈશ્વરી ન્યાય. ગરીબની હાય. પુત્રીનો પૈસો. શિકારી રાજકુમાર. દાનો દુસ્ત્રમન. ત્રિયારાજ્ય. પૈસાદારની દીકરી. વિમળાનું ભાગ્ય. ગરીબાઇનો ભોગ. નેતાપણનો ધંધો. નોકરી નોકરીમાં ફેર. સોનાનો સિંહ.

ભાગ ૭ મો-૫×૬૧૧ નાં પૃષ્ઠ ૩૫૦, મૂલ્ય ૧૧

આમાં દયાળુ માતા, આદર્શ પુત્રી, સ્ત્રીઉપયોગી કવિતાઓ, કંજુ-સની કર્મકથા, શી રીતે દેશસેવા કરે? કનૈયાનું કલ્પાંત, દેશભક્ત કેથેરાઇન, સ્વરાજ્યનું મૂલ્ય, ઇં વાર્તાઓ ઉપરાંત શેખસાદીના “અલિસ્તાન”ની નાની નાની ખરી કલાણીઓ પણ બોધથી ભરપૂર છે.

મારાં બાળકોનાં મનપર ઉમદા વિચારોની છાપ પાડી તેમને
સફળશી, બુદ્ધિમાન અને આશંકિત બનાવવા માટે

બાલ ગ્રંથાવલિનાં પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો { છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૨૮
મૂલ્ય ૦૧ પો. ૦)~

બાળકોએ પ્રાણસાટે પણ માતૃભક્તિ, પિતૃભક્તિ, આતૃભક્તિ,
રોપકાર, સત્ય વગેરે સદ્ગુણ દર્શાવી આખ્યાના ૬૮
અસરકારક હાખલા.

બાળકોની વાતો { છઠ્ઠી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૮૮
મૂલ્ય ૦)~ પો. ૦)~

સ્વદેશપ્રેમ, દેશની દશા, ફરજ, ધર્મ, પરોપકાર વગેરે બાળતો-
ના રસિક વાતચિતરૂપે ૨૧ અસરકારક પાઠ આ પુસ્તકમાં છે.

બાળસદ્બોધ { પાંચમી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૨૦.
મૂલ્ય ૦૧ પો. ૦)~

ભાગવત, મહાભારત, રામાયણ ૬૦ માંના અનેક બોધદાયક
મસંગો, વાર્તાઓ અને દૃષ્ટાંતોસહિત ઉત્તમ ધાર્મિક શિક્ષણ
આમાં છે.

સુબોધક નીતિકથા { ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૭૬
મૂલ્ય ૦૧~ પો. ૦)~

જીદાં જીદાં પ્રાણી-પદાર્થોને લાગુ પાડીને મોટાં બાળકો માટે
ચેલી પુબ્કળ નાની નાની, રસુજી અને બોધદાયક વાર્તાઓ આમાં છે.

દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ { બીજી આવૃત્તિ
મૂલ્ય ૦૧, પો. ૦)~

મોટી અગવડો વચ્ચે પણ ખૂબ અભ્યાસ કરીને મોટા માણસ
મનેલા માણસોના અનેક જાણવા જેવા હાખલા આ પુસ્તકમાં છે.
મા ખાતા તરફનાં બીજાં અનેક ઉત્તમ પુસ્તકોનું સચિપત્ર મફત મોકલાશે

સર્વ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણ દરવાજા બહાર નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.
બુંબઈમાં-કાલબાદેવી રોડ, કાલબાદેવીના મંદિર સામે.

સારામાઠા પ્રસંગે જ્ઞાનલહાણી

પોતેજ પૂર્ણ જ્ઞાની થઈને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું, એ તો કોઈકથીજ બને; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનોપદેશરૂપ ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કોઈ બીજાઓને આપી શકે.

કોઈ કોઈ ઉદારાત્માઓ આ રીતે પણ પોતાના ધનનો થોડોધણો સદુપયોગ કરે છેજ; પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતાં આ પ્રકાર સર્વત્ર મોટા પ્રમાણમાં ચાલુ થઈ એક ઉમદા સામાજિક રૂઢિરૂપે બની રહેવો જોઈએ.

સારામાઠા પ્રસંગો ઉપર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચથી (કે થોડુંક ઘી ઓછું વાપરીને પણ) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પણ પ્રત્યેક મહેમાન, પડોશી, સગાં, કુટુંબી, મિત્ર, જ્ઞાતિબંધુ, આત્મજી, વિદ્યાર્થીઓ વગેરેને ભેટ આપાય તો તે તેમને માટે ગમે તેવાં મિષ્ટાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતાં ઘણાંજ વધારે ઉપકારક થાય એ ખુદ્દલું છે.

ધૃષ્ટિ હોય તો “ અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણ-નિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ ” કે એવું કાંઈ સુખપૃષ્ઠપર છપાવીને, કે સ્વચ્છપટ્ટાંપથી છાપીને અથવા હાથવડે લખીને તેવી ભેટ આપવાથી તે પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ સરી રહે છે.

સસ્તા સાહિત્યદ્વારા નીકળેલાં અથવા બીજાં જે પણ પોતાને પસંદ પડે તે તે લોકોપકારક પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવતા પ્રત્યેક નાનામોટા પ્રસંગે વહેંચીને ધનના સદુપયોગનું તેમજ જ્ઞાન જેવી સર્વોપરિ વસ્તુના પ્રચારનું શ્રેય દરેક સમજી મનુષ્યે મેળવવું ઉચિત છે.

છૂટથી ખર્ચ કરવા ઇચ્છનાર સજ્જન ધારે તો કોઈએક ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ છપાવીને પણ વહેંચી-વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ કે ઓછો ખર્ચ કરવાનો હોય તો પોતાને પસંદ પડે તેવા કોઈ એક ઉત્તમ પુસ્તકની સામગ્રી પ્રત ખરીદીને તેની લક્ષણી કરી શકે. જો એકથી વધુ જાતનાં સારાં સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય તો ભેટ લેનારને તેમાંથી પોતાને મનગમતું પુસ્તક ઉપાડી લેવાની સગવડ પણ આપી શકાય. માત્ર પાંચ દશ રૂપિયાજ આ રસ્તે ખર્ચવા હોય તોપણ ગીતાનો ૧૮ મો અધ્યાય અથવા તો બીજી કોઈ સારી બસો-ચારસો પુસ્તકોએની લક્ષણી વહેંચી શકાય; છેવટે એકાદ રૂપિયો ખર્ચવા હોય તો તેટલાવડે પણ ધર્મગ્રંથોની અથવા બીજી અસરકારક શિખામણોનાં સો-બસો હસ્તપ્રત સુખેથી વહેંચી શકાય.

અભિપરીક્ષા

લોકમાન્યે પ્રજા ઉપરનું પોતાનું અચૂલ વજન હિંદુસ્તાન માટે વારંવાર જેલ લોગવીનેજ મેળવ્યું હતું. ઇસુ ખ્રિસ્તે થયીએ ચઢીને મોત લીધું; એ દયાધર્મની પરાકાષ્ઠા હતી. કરબલાના મેદાન ઉપર ઇમામ હસને આપેલા લોગે ઇસ્લામને દુનિયામાં અજેય કરી મૂક્યો. સત્યને ખાતર જે અનંત આપદાઓ ઉઠાવી તેને લીધેજ હરિશ્ચંદ્ર અમર થયા. આજનું હિંદુસ્તાન પણ મહાન વિભૂતિઓએ પાવન કરેલો શુદ્ધ આત્મચક્ષુનો આ સનાતન માર્ગ સ્વીકારીને પોતાનાં લાભો સંતાનોને સ્વાતંત્ર્યની યજ્ઞવેદી પર હોમવા તૈયાર નહિ થાય ત્યાંસુધી સ્વતંત્રતાથી વિમુખ રહેશે. મહાચક્ષુ મંગળાચારણ આજે હજારો ચારિત્ર્યવાન હિન્દીઓએ સ્વેચ્છાપૂર્વક સરકારની જેલો શોધીને કરવાનું છે. અસહકારની પ્રવૃત્તિજ એ હેતુથી કલ્પાયેલી છે કે તેમાંથી રાજનું ઉચ્ચાત્મ ઉંચું ધન અભિપરીક્ષામાંથી પસાર થઈને બહાર મોજે કળાએ બળકી ઉઠે. આપણે સ્વતંત્રતાના ખર. ઉપાસક હોઈએ તો પ્રાણ શરીરને છાડી જાય તે ઘડી સુધી રાંકરો અને દુઃખોથી ન હાનતાં તેમને વધાનતા રહેવું જોઈએ. આજ મુકિતના માર્ગ છે, બચાવ શોધશે તે નાશ પામશે. મરીને જીવવાનો મંત્ર સાધશે તેનું જ જીવ્યું સાર્થક થશે. જાણીજોઈને ભાગવેલા દુઃખની પાછળ હંમેશા સુખ રહેલું છે.

મહાત્મા ગાંધીજી

મહાત્મા ગાંધીજી અને ભાગવત

આજે હું જોઈ શકું છું કે, ભાગવત એવો ગ્રંથ છે કે જે વાંચીને ધર્મરસ ઉત્પન્ન કરી શકાય. મેં તો ગુજરાતીમાં અતિરસથી વાંચ્યો છે; પણ મારા એકત્રીસ દિવસના અપવાસમાં ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયજીને શુભ સુખેથી કેટલાક ભાગો સાંભળ્યા ત્યારે એમ થયું કે, બચપણમાં તેમના જેવા ભાગવતભક્તને સુખેથી સાંભળત તો તેની ઉપર પણ મારી પ્રીતિ બચપણમાંજ સારી જામત. તે વયમાં પડેલા શુભ અશુભ સંસ્કારો બહુ ઉંડાં મૂળ ધાલે છે, એમ હું ખૂબ અનુભવું છું; અને તેથી કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથો સાંભળવાનું મને તે વયે ન મળ્યું એ સાલે છે.”

(તા. ૭-૨-૨૬ ના ‘નવજીવન’ ઉપરથી.)

